काशी हिन्दू विश्वविद्यालय संस्कृत-ग्रन्थमाला
[THE BANARAS HINDU UNIVERSITY SANSKRIT SERIES]

चतुर्दशं पुष्पम्
[Vol. XIV]

श्रीभोजदेवविरचितः

सरस्वतीकण्ठाभरणालङ्कारः

प्रथमखण्डः
[द्वितीयं मुद्रणम्]

संपादकः
डा० विश्वनाथ भट्टाचार्यः

चौखम्भा ओरियन्टालिया
2911617
3958790
Chaukhambha Orientalia
Publishers & Booksellers
Post Box No. 2206
Bungalow Road, 9-U.B. (Near Kirorimal College)
Delhi - 110007
Sanskrit, Ayurveda, Astrology, Music

100/-

काशी हिन्दू विश्वविद्यालय संस्कृत ग्रन्थमाला

चतुर्दश पुष्प

सरस्वतीकण्ठाभरणालङ्कारः

प्रधान सम्पादक

वीरेन्द्र कुमार वर्मा

एम० ए०, पीएच० डी०, ऋग्वेदाचार्य

प्रोफ़ेसर एवं अध्यक्ष, संस्कृत एवं पालि विभाग तथा निदेशक,
संस्कृत अध्ययन एवं शोधप्रकाशन योजना
काशी हिन्दू विश्वविद्यालय
वाराणसी

फरवरी, १९७९

THE BANARAS HINDU UNIVERSITY SANSKRIT SERIES

Vol. XIV

SARASVATĪKAṆṬHĀBHARAṆĀLAṂKĀRA

GENERAL EDITOR

VIRENDRA KUMAR VERMA

M. A., Ph. D., Ṛgvedācārya

PROFESSOR & HEAD OF THE DEPARTMENT OF
SANSKRIT & PALI,
AND DIRECTOR, SANSKRIT STUDIES AND RESEARCH
BANARAS HINDU UNIVERSITY
VARANASI

February, 1979

महाराजश्रीभोजदेवविरचितः

सरस्वतीकण्ठाभरणालङ्कारः

रत्नेश्वर-जगद्धरविरचितटीकाभ्यां सहितः

प्रथमः खण्डः

संपादकः
काशीहिन्दूविश्वविद्यालयस्थसंस्कृतपालिविभागे
रीडरपदाधिष्ठितः

विश्वनाथभट्टाचार्यः

काशीहिन्दूविश्वविद्यालय-शोधप्रकाशनम्
१९७९

प्रकाशक
काशी हिन्दू विश्वविद्यालय
वाराणसी-५

प्रथम संस्करण, १९७९

मूल्य १००/-

मुद्रक
वाणीविहार प्रेस
राजमन्दिर, वाराणसी

FOREWORD

The first volume of the Sarasvatīkaṇṭhābharaṇālaṃkāra of Bhoja consisting of the text and two fragmentary commentaries of Ratneśvara (upto third chapter) and Jagaddhara (fourth chapter) edited by Dr. Biswanath Bhattacharya, Reader in the Department of Sanskrit and Pali is being issued as Volume XIV of the Banaras Hindu University Sanskrit Series. Following the decision of bringing out new editions of old treatises that are not included in the current syllabi of studies and so are going to oblivion, the work was undertaken by Dr. Bhattacharya. It is a matter of pleasure that it is now being issued to scholarly world.

Dr. Bhattacharya has been a student of literature and Alaṃkāra Śāstra and I am confident that he has accomplished his task in a manner that would satisfy the taste and requirements of researchers and scholars alike in the field of Indological Studies. Bhoja is a well known name in the history of India not only due to his able administration but also for his munificence and encouragement to the scholars. Above all, he was himself a great writer, to whom is ascribed the authorship of no less than eighty treatises on a variety of topics. The Sarasvatīkaṇṭhābharaṇālaṃkāra and the Śṛṅgāraprakāśa are the two works of this illustrious royal poetician on Alaṃkāra, which are unique in many respects. The present work embodies the basic concepts of Bhoja that were further elaborated in its companion volume, the Śṛṅgāraprakāśa. Hence its importance cannot be gainsaid.

Dr. Bhattacharya has examined all the printed editions and some mss. of the commentaries and has improved upon the earlier editions. In addition, by adding useful indices, he has increased its value. I hope that he will shortly bring out the proposed Volume II devoted to translation and critical notices.

प्रकाशक
काशी हिन्दू विश्वविद्यालय
वाराणसी-५

प्रथम संस्करण, १९७९
मूल्य १००/-

मुद्रक
वाणीविहार प्रेस
राजमन्दिर, वाराणसी

FOREWORD

The first volume of the Sarasvatīkaṇṭhābharaṇālaṃkāra of Bhoja consisting of the text and two fragmentary commentaries of Ratneśvara (upto third chapter) and Jagaddhara (fourth chapter) edited by Dr. Biswanath Bhattacharya, Reader in the Department of Sanskrit and Pali is being issued as Volume XIV of the Banaras Hindu University Sanskrit Series. Following the decision of bringing out new editions of old treatises that are not included in the current syllabi of studies and so are going to oblivion, the work was undertaken by Dr. Bhattacharya. It is a matter of pleasure that it is now being issued to scholarly world.

Dr. Bhattacharya has been a student of literature and Alaṃkāra Śāstra and I am confident that he has accomplished his task in a manner that would satisfy the taste and requirements of researchers and scholars alike in the field of Indological Studies. Bhoja is a well known name in the history of India not only due to his able administration but also for his munificence and encouragement to the scholars. Above all, he was himself a great writer, to whom is ascribed the authorship of no less than eighty treatises on a variety of topics. The Sarasvatīkaṇṭhābharaṇālaṃkāra and the Śṛṅgāraprakāśa are the two works of this illustrious royal poetician on Alaṃkāra, which are unique in many respects. The present work embodies the basic concepts of Bhoja that were further elaborated in its companion volume, the Śṛṅgāraprakāśa. Hence its importance cannot be gainsaid.

Dr. Bhattacharya has examined all the printed editions and some mss. of the commentaries and has improved upon the earlier editions. In addition, by adding useful indices, he has increased its value. I hope that he will shortly bring out the proposed Volume II devoted to translation and critical notices.

I congratulate the editor and commend the volume to the scholarly world.

V. K. Varma
Professor & Head
Department of Sanskrit and Pali &
Director, B. H. U. Sanskrit Series.

B. H. U.,
Varanasi
1.2.79

INTRODUCTION

Bhoja's *Sarasvatīkaṇṭhābharaṇa*, or more correctly the *Sarasvatīkaṇṭhābharaṇālaṃkāra* (SKA) to distinguish it from the treatise by the same author on Vyākaraṇa, enjoys a unique place in the field of Sanskrit Poetics. Composed in the first half of the eleventh century, the work belongs to the Definitive Stage[1], the third in the development of Sanskrit Poetics. Following the Creative Stage that started with Bhāmaha towards the middle of the seventh century and culminated in Ānandavardhana in the middle of the ninth, it had before it all the different schools of Poetics upholding a number of theories regarding the essence of Poetry, viz. Alaṃkāra, Rīti, Rasa and Dhvani, inculding the viewpoint of the Purāṇas. The SKA, representing the last phase of the Definitive Stage, thus offers a special scope for a review of the achievement of thinkers in the field over a period of nearly 300 years (c. 650-1050 A.D.). Moreover, the SKA, not subscribing to any particular theory, presents an unbiassed approach to a large number of factors constituting or conducive to good poetry. It is conversant with all the hypotheses advocated and analysed vigorously by different Schools of rhetoricians and presents its own viewpoint covering the whole field.

The contents of the SKA point out the standpoint of the author regarding the different approaches to poetry. Written in the Kārikā-Vṛtti style, followed by illustrations, the work consists of five chapters, called *paricchedas*. The subject-matter of these chapters are as follows :

Chapter I—On poetic blemishes and merits (*Doṣa-guṇa-vivecana*)

Chapter II—On Poetic figures of Sound (*Śabdālaṃkāra-nirṇaya*)

1. For the different stages of development of Sanskrit Poetics, See S. K. De, History of Sanskrit Poetics, Vol I pp. 327-328.

Chapter III—On Poetic figures of Sense (*Arthālaṃkāra-nirṇaya*)

Chapter IV—On Poetic figures of Sound and Sense (*Ubhayālaṃkāra-vivecana*)

Chapter V—On Rasa (*Rasa-vivecana*)

It becomes clear from the above-mentioned scheme that the SKA lays stress on the following factors in a Kāvya: Doṣa, Guṇa, Alaṃkāra and Rasa, and considers these essential. Of these, the first must be avoided while the remaining three must be associated with poetic composition for its appreciation by men of taste. The author makes his view-point clear in the very beginning, saying : 'A poet attains fame and pleasure by composing a poem (Kāvya) that is free from blemishes (Doṣa), attended by merits (Guṇa), decorated with figures of speech (Alaṃkāra), and supplemented by the sentiments (Rasa)', (I, 2). Following this enunciation the treatise deals with these four factors in five chapters. Alaṃkāras being of three varieties, the treatment of these is spread over three chapters, and those of Doṣa and Guṇa have been clubbed together, while one full chapter is devoted to Rasa and other allied matters.

It is interesting to note that the SKA is more methodical and orderly in its treatment than all the treatises preceding it. Except for Vāmana's *Kāvyālaṃkārasūtra* which, following a sound logical basis, treats the subject matter in five well-defined chapters on the Body, Defect, Merit, Ornament, and Application, no other treatise till the SKA can claim to have followed a sound and logical scheme. The five treatises that held the field before the SKA are—Bhāmaha's *Kāvyālaṃkāra*, Daṇḍin's *Kāvyādarśa*, Udbhaṭa's *Kāvyālaṃkārasārasaṃgraha*, Vāmana's *Kāvyālaṃkārasūtravṛtti* and Rudraṭa's *Kāvyalaṃkāra*. Of course, Ānandavardhana's *Dhvanyāloka* was also there, but it cannot be considered as a typical work on Alaṃkāra as the others were. Its preoccupation being the establishment of *Dhvani* as the soul of

poetry, the *Dhvanyāloka* presupposed all the theories advocated by different schools and superimposed on them the fundamental concept of Dhvani. We have to wait till the advent of Mammaṭa who, in his *Kāvyaprakāśa,* gives a systematic exposition of all the factors relating to poetry, so far debated in different schools, placing Dhvani at the centre. If we examine the scheme and method of treatment followed in these five treatises, it would be clear that the SKA decidedly marks an advancement so far as clarity and schematic arrangement of the constituents of poetry are concerned. It is more comprehensive than all taken together and incorporates all the important views peculiar to the three schools—Alaṃkāra, Rīti and Dhvani, without adhering to any particular school. It is aware of the theory of Dhvani and utilises the same in order to present a cogent and well-organised structure of poetry.

Doṣa, Guṇa, Alaṃkāra and Rasa have been assigned here fundamental importance and each of them is dealt with more elaborately and in greater detail. Illustrations cited in it on all points render the observations sound and valuable. The SKA is the first treatise on Alaṃkāra which traverses the whole Sanskrit-Prakrit literature till then, and supplies the greatest number of illustrations in a single work on Poeties.

With the exception of Udbhaṭa's*Kāvyālaṃkārasārasaṃgraha*, the SKA utilised the works of all the earlier rhetoricians viz : Bhāmaha, Daṇḍin, Vāmana, Rudraṭa and Ānandavardhana, the founders of different schools prevalent at that time. The treatment of Doṣa, Guṇa, and Alaṃkāra in the SKA follows a set pattern and each is rightly classified and placed. Doṣas for example, are classified under three categoies on the basis of *pada, vākya, vākyārtha* and the Guṇas under the categories relating to *śabda, vākyārtha* and *doṣaguṇa.* The third is a group of such *doṣas* that turn to *guṇas* under special conditions. Such a logical treatment is not to be found in any of the earlier treatises which appear to suffer from a

sense of confusion. For example, figures of sound have been treated by Bhāmaha in chapter II along with Guṇas and some figures of sense, by Daṇḍin in chapter III along with Doṣas, by Udbhaṭa in chapter I indiscriminately, by Rudraṭa in chapters II, III, and IV without any sound basis for this diversification, whereas the SKA devotes one full chapter (second) to these and includes all in it. In none of the earlier treatises there is to be found the threefold division of the figures of speech on the basis of Śabda, Artha and Śabda-artha both, although there must have been awareness of it. Similarly, Bhāmaha appears illogical in his treatment of the Arthālaṃkāras in two chapters (II and III), so are Udbhaṭa and Rudraṭa dealing these indiscriminately in five and four chapters respectively, the latter however follows a different scheme of classification. The SKA puts all the Arthālaṃkāras in the third chapter and deals with a new class of figures, under the name Ubhayālaṃkāra, in the fourth. One may question the basis of putting so many well known figures of sense, such as *upamā*, *rūpaka* etc., under the class Ubhayālaṃkāra (figures of both sound and sense), but the SKA justifies the classification by pointing out their dependence on both sound and sense.

The SKA, it can be confidently held, marks the first attempt at bringing together all the views and theories relating to poetry in a single treatise. Bhoja was a king of Dhārā and as such he was almost equidistant from Kashmir, the land of flowering of rhetoric studies in India and Kanchi, the probable birthplace of Daṇḍin, one of the earliest and most important rhetoricians. As a result, Bhoja combines in his treatise all the tenets of the Kashmirian Schools and those upheld by Daṇḍin as well as an independent tradition which may be styled, for want of a better name, as the Purānic, as this tradition is found collected is such Purāṇas as the *Viṣṇudharmottara* and the *Agni*. In fact, on a careful analysis of the contents of the SKA, it can convincingly be held that it is based chiefly on three sources—the Purānic, represented

mainly by the relevant chapters on rhetorics in the *Agnipurāṇa*, the Northern or Kashmirian, represented by Bhāmaha, Vāmana, Rudraṭa, and Ānandavardhana, and the Southern, represented by Daṇḍin in his *Kāvyādarśa*. It is this approach of the author that may be said to be the basis of the observation on SKA that it 'is not a very original work but consists chiefly of a patient compilation in an encyclopaedic manner from earlier treatises, especially from Daṇḍin.[1] We are however of the opinion that Bhoja's originality consists in linking all the concepts conceived till then and providing illustrations to all the rules and prescriptions made by the rhetoricians. It must be considered as a great achievement that the SKA finds and provides space, for the first time, to all concepts and prescriptions relating to poetry in a single volume, in its attempt to present the grand edifice of poetic art, including certain tenets of dramaturgy as well.

(2)

The total number of *Kārikās* in the SKA is 628 including one half-verse and that of illustrations 1551. Although many of these *Kārikās* can be traced in part or in full to the *Agnipurāṇa*, the *Kāvyādarśa*, the *Dhvanyāloka* and other treatises, the main bulk of these is original.

The first chapter on Doṣa and Guṇa consists of 151 *Kārikās* and deals respectively with sixteen *padadoṣas*, sixteen *vākyadoṣas*, and sixteen *vākyārthadoṣas*. The Guṇas are initially divided into three kinds—Internal, External and Conditional, in which are respectively included twenty-four *śabdaguṇas*, twenty-four *vākyārthaguṇas* and the *doṣaguṇas* comprising all the *pada-vākya-vākyārtha-doṣas* that turn to Guṇas under special conditions, numbering seventy-two in all (24 under each variety). The chapter is concluded with defining the distinction of Guṇa and Alaṃkāra. There are 208 illustrations.

1. Vide, S. K. De, History of Sanskrit Poetics, Vol I, p. 137.

The second chapter consisting of 156 *Kārikās* is devoted to the exposition of the Śabdālaṃkāras. Alaṃkāras are divided rightly into three classes depending on their relation to *śabda*, to *artha* and to both—External (*bāhya*), Internal (*ābhyantara*) and External-cum-internal (bāhyābhyantara). The Śabdālaṃkāras are enumerated as having twenty-four categories viz : *jāti, gati, rīti, vṛtti, chāyā, mudrā, ukti, yukti, bhaṇiti, gumphanā, śayyā, paṭhiti, yamaka, śleṣa, anuprāsa, citra, vākovākya, prahelikā, gūḍha, praśnottara, adhyeya, śravya, prekṣya* and *abhinīti*. Each of these categories are uniformly subdivided into six types, and illustrations provided for eaeh of them. Enough material in this chapter is collected from the *Agnipurāṇa*, although it far supercedes the number of varieties spoken of in the Purāṇa. It is interesting to note that *Rīti* is included in the Śabdālaṃkāras, inspite of the author's awareness of Vāmana's views, due to the influence of the Purānic tradition. It is indicated in his definition of Śabdālaṃkāra, which is borrowed bodily from the *Agnipurāṇa* (ch. 342). Apart from *yamaka, ślesa, anuprāsa, citra* and some varieties of *vākovākya*, the other varieties are totally absent in other works on Alaṃkāra. The SKA is the only treatise which provides such a variety of Śabdālaṃkāras with apt illustrations of each, numbering 389 in all.

The third chapter is the shortest, having 55 *Kārikās* and 188 illustrations. It discusses the Internal class of figures of speech i. e. the Arthālaṃkāras. These also have twenty-four categories, each of which is divided mostly into six varieties. These are : *jāti, vibhāvanā, hetu, ahetu, sūkṣma, uttara, virodha, sambhava, anyonya, parivṛtti, nidarśanā, bheda, samāhita, bhrānti, vitarka, mīlita, smṛti, bhāva*, and the six *pramāṇas* advocated by Jaimini viz : *pratyakṣa, anumāna, upamāna, śabda, arthāpatti*, and *abhāva*. Illustrations of each of the six varieties are supplied. The treatment of all the *pramānas* as Alaṃkāras is noteworthy. Anumāna and Arthāpatti have been accepted by most of the rhetoricians as figures of sense but all the six are not to be found except in Appaya Dikṣita, a

fact that indicates probably the influence of the southern School of thought on the author.

The fourth chapter is devoted to an exposition of the External-cum-Internal figures of speech, i. e. the Ubhayālaṃkāras (figures of both sound and sense). It is a new class conceived by Bhoja and it is not clear what might have been its source. The *Agnipurāṇa* speaks only of six *alaṃkāras* of this category which are, *praśasti, kānti, aucitya, saṃkṣepa, yāvadarthatā* and *abhivyakti* and includes *samāsokti, apahnuti* and *paryāyokta,* the only three acknowledged *alaṃkāras,* as the varieties of the last (ch. 345).

The chapter consists of 93 *kārikās* and maintaining the uniformity mentions 24 categories in this class of *alaṃkāras,* each having many varieties. These are *upamā, rūpaka, sāmya, saṃśayokti, apahnuti, samādhyukti, samāsokti, utprekṣā, aprastutastuti, tulyayogitā, ullekha, sahokti, samuccaya, ākṣepa, arthāntaranyāsa, viśeṣa, pariṣkṛti, dīpaka, krama, paryāya, atiśaya, śleṣa, bhāvika* and *saṃsṛṣṭi.* Of these, some, like *upamā, rūpaka, sāmya,* have as many as 24 varieties each, some have four and most have six varieties. Illustrations to all these varieties have been provided carefully, which number 243.

The last chapter is devoted to the exposition of Rasa. Supplementation by Rasa (*rasānvaya*) being one of the fundamental features of a Kāvya, it deals with Rasa along with all its ingredients, and matters related with the proper infusion of Rasa. The scope of the chapter is too wide and it is the biggest of the chapters having 173 *Kārikās,* including one half-verse and 523 illustrations.

Chronologically the SKA is the first work on *Alaṃkāra,* which treats of Rasa in its entirety and to a wonderfully abundant extent. After the *Nāṭyaśāstra,* with the exception of only Rudraṭa, no other rhetorician has dealt with Rasa in such a great detail and from so many angles as is found in the SKA. Of course, Dhanañjaya in his *Daśarūpaka* gave a comprehensive exposition of Rasa, Bhāva and the Nāyaka-

Nāyikās but clearly he was representing the tradition of dramaturgy and not of Poetics. The matter and manner of exposition in the SKA is far more comprehensive and impressive than that in the *Kāvyālaṃkāra* of Rudraṭa.

Providing copious illustrations, this chapter starts with the enunciation that *rasa, abhimāna, ahaṃkāra* and *śṛṅgāra* are synonymous and due to its association, Kāvya is rendered delectable. The idea is basically Purānic and can be traced back to the *Agnipurāṇa* (ch. 339) but the further exposition is typically original. The author speaks of three classes of expression—*vakrokti, rasokti* and *svabhāvokti*. Of these, the *rasokti* is the best. There are 24 different modes of effecting *rasokti*. These are—*bhāva, janma, anubandha, niṣpatti, puṣṭi, saṃkara, hrāsa, ābhāsa, śama, śeṣa, viśeṣa, paripoṣa, vipralambha, saṃbhoga, ceṣṭā, parīṣṭi, nirukti, prakīrṇaka, prema, premapuṣṭi, nāyikā, nāyaka, premabhakti,* and *rasālaṃkāra-saṃsṛṣṭi*. Each of these are defined and subdivided into many varieties. *Bhāva*, for example, is divided into three main classes—*sthāyin, sāttvika,* and *vyabhicārin,* each of which have respectively eight, eight and thirty-three varieties; *vipralambha* and *saṃbhoga* have four varieties each; *vibhāva, anubhāva, vyabhicārin, āśraya, viṣaya* and *līlā* have been included under the category of *paripoṣa* and varieties of some of these (e. g. *līlā*) are enumerated. Many of these categories find such a detailed treatment in a work on Alaṃkāra, for the first time. For example, *janma, anubandha, niṣpatti, puṣṭi, saṃkara, hrāsa, ābhāsa, praśama, śeṣa, viśeṣa, ceṣṭā, parīṣṭi,* are introduced for the first time and the author must be credited with providing and proving their relevance to the process of expression of *rasa*. The *prakīrṇas* of 24 types relate to the different occasions that are supposed to arouse the amorous sentiment. A large number of social festivals and youthful sports are enumerated that are conducive to consummation of love. It speaks of twelve types of *prema* (love) such as, *nitya* (natural), *naimittika* (purposive), *pracchanna* (concealed), *prakāśa* (revealed) etc. which are not only apt but proves the realistic approach of the author as well. The author adds two more to the ten states of love

and speaks of twelve *kāmāvasthās* under the category of *prema-puṣṭi*. *Nāyakas* and *nāyikās* have been divided into twelve kinds—*nāyaka, pratināyaka, upanāyaka, anunāyaka, nāyikā, prati-nāyikā, upanāyikā, anunāyikā* and four *ābhāsa-nāyakas*. *Nāyakas* are further divided into 16 types on the basis of *guṇa, prakṛti, parigraha, dhairya* and *pravṛtti* and the *nāyikas* into 32 varieties on the basis of *guṇa* (merit), *vayaḥ* (age), *kauśala* (cleverness), *dhairya* (certitude), *parigraha* (ownership), *upayamana* (marriage), *krama* (order), *māna* (spirit), *vṛtti* (profession) and *avasthā* (status). In addition, it speaks of twelve qualities that are desirable in a *nāyaka*. The *prema-bhakti* is of four kinds—*pāka, rāga, vyāja* and *premasamparka*, each of which amounts to 12, having three varieties each. The total number of *rasas* have also been fixed at twelve by adding four new ones. These are *preyas, śānta, udātta* and *uddhata*. The SKA, however, does not speak of the four types of *nāyaka* viz : *dhīrodātta, dhīroddhata, dhīralalita* and *dhīraśanta*.

In delineating the structure of a *prabandha* i. e., a composition, the SKA speaks of four Vṛttis (*bhārati* etc.) along with their subdivisions; *nāyakas* who should be noble and skilful; four *vargas* (human urges) of *dharma, artha, kāma,* and *mokṣa* as the purpose; and the five *sandhis* viz : *mukha, pratimukha, garbha, avamarśa,* and *nirvahaṇa* as its constituents. According to it, the composition for being appreciated by people, should neither be too long nor too short, have pleasing metres, proper *sandhis* and a change of metre at the end of every canto. Though the indebtedness of the SKA to the *Kāvyādarśa* is very considerable, it does not define the Mahākāvya as has been done by Daṇḍin but includes all those factors under the category of *rasokti*. It advocates two approaches of the poet in a Kāvya. The first allows the poet to present first his hero, endowed with all the laudable qualities of head and heart and then effect the defeat of his enemy. This, according to the author, is the best method. The other method is to show up the importance of the adversary by appropriate description of his clan, prowess and attainments

and then bring about his defeat by the hero and thus extol his greatness.

The entire chapter, like the preceding ones, abounds in illustrations on all points raised, and all these have been collected from different sources. That the Sanskrit literary critics considered the Prakrit poetry as an inalienable part of the Sanskrit literature is accepted but what is interesting to note is the great love of the author for Prakrit literature. He has cited no less than 347 *gāthās*, the largest number to be found in any rhetorical work in Sanskrit.

(3)

The brief survey of the contents of the SKA, proves beyond doubt that the work marks a new approach to literary crticism that aimed at presenting an all-comprehensive account of the poet's art. Three sources—the Kashmirian, the Purānic and the Southern were tapped and utilised in the make-up of this cyclopaedic work on Alaṃkāra, composed in the central region of India. In the historical context, as has already been noted, we have the treatises of Bhāmaha, Daṇḍin, Udbhaṭa, Vāmana, Rudraṭa, and Ānandavardhana in the field of Alaṃkāra proper, Rājaśekhara's *Kāvyamīmāṃsā*, mainly devoted to an exposition of all the ancillary subjects that must be mastered by a poet, and Dhanañjaya's *Daśarūpaka* on dramaturgy, that preceded the SKA. These works, in addition to Bharata's *Nāṭyaśāstra* and the Purānic chapters on poetic and allied arts represented the extent of literary and aesthetic studies at the time of Bhoja. In this background, the SKA contributed to incorporate a great wealth of new details that were so long absent from the field of Alaṃkāra literature and succceded in interweaving all this additional matter in the fabric of poetic art, the most important feature being its copious illustrations for all the details enumerated.

It will be proper to attempt an overall estimate of the contribution of the SKA in the background of earlier

authorities, mainly in relation to the four fundamental factors—*doṣa, guṇa, alaṃkāra* and *rasa.*

Doṣa : The SKA prescribes a uniform number of sixteen *doṣas*, each under three categories relating to *pada, vākya* and *vākyārtha* and thus the total number is 48. In Bhāmaha, this number is 40 and his treatment and basis of classification suffers from a want of definite scheme and paucity of illustrations. Daṇḍin defines and illustrates only 16, whereas Udbhaṭa has nothing to do with anything other than the Alaṃkāras, Vāmana divides the *doṣas* on the sound basis of *pada, padārtha, vākya, vakyārtha,* and *upamā* and speaks of 26 *doṣas* in all. The number in Rudraṭa, who is the most elaborate of all the pre-Bhoja rhetoricians, is 23. In comparison, the number given in the SKA is greater than all but all the varieties are justified by proper illustrations.

Guṇa : In the SKA, the Guṇas are classified under the heads : *Śabdaguṇa, Vakyārthaguṇa* and *Doṣaguṇa* each of which has 24 varieties. On this point, Bhāmaha merely refers to three *guṇas* viz; *mādhurya, ojas* and *prasāda* and does neither provide sufficient illustrations nor very satisfactory definitions. Udbhaṭa and Rudraṭa are silent about the Guṇas. Daṇḍin speaks of ten and Vāmana dilates on them and divides them into two groups—*śabdaguṇa* and *arthaguṇa*, each numbering ten. The SKA marks an improvement by assigning twenty-four varieties for each type and concieving in addition the conditional class, *doṣaguṇas.* Bhoja is the first to collect these in a group, although these conditions have been discussed by all the earlier theorists.

Alaṃkāra : On the point of Alaṃkāras, the SKA again brings in a uniformity and speaks of three classes of figures, of *śabda*, of *artha* and of *śabdārtha,* each having 24 varieties. Thus in all there are 72 different types of figures of speech. In Bhāmaha, this number is 38, in Daṇḍin 41, in Udbhaṭa 41, in Vāmana 31 and in Rudraṭa 73. The credit goes to Bhoja who includes all the known varieties of both the

sabdālaṃkāras and *arthālaṃkāras* and makes many additions and presents a well-defined and fully classified list of *alaṃkāras.* He has been careful in incorporating all the varieties of *yamaka, citra* and *bandhas* in the *yamaka* and *citra* classes of *śabdālaṃkāra*, subdivided into six varieties each. Similar is the treatment of *arthālaṃkāras.* Upamā, for example, as a class, has as many as twenty-four varieties and conveniently includes the entire *upamāprapañca* put forward by Daṇḍin. The manner of classifications and subdivisions resorted to in the SKA may appear to be mechanical because of their number being either 6, 16, or 24 in most cases but appropriate illustrations in support of each subdivision, provided from all the important poets are enough to justify the prescriptions of the author.

Rasa : On Rasa and allied topics, the SKA is singularly remarkable. It introduces a rich volume of information regarding *vibhāva, anubhāva, vyabhicārin, sthāyin* and *sāttivika* bhāvas; varieties of Rasa; classification of the hero, heroine and other characters to be employed; and a host of other topics relevant to the composition of a Kāvya. Except for Rudraṭa among the predecessors of Bhoja, no other rhetorician has anything to offer on these points. Rudraṭa speaks of ten *rasas* but Bhoja raises the number to twelve. These are *śṛngāra, hāsya karuṇa, raudra, vīra, bhayānaka, bībhatsa, adbhuta, preyas, śānta, udātta* and *uddhata.* His definition of all the *sthāyin, vyabhicārin* and *sāttvika* Bhāvas are as clear as those found in the Daśarūpaka.

To conclude, we may say that the SKA is a unique work in the field of Sanskrit Poetics, which presents before us the first attempt at bringing close the two schools of Poetics and Dramaturgy on the theoretical level and aims at providing all the necessary information relating to the poet's craft. It does not have scholarly pretensions and so avoiding carefully the polemic on the soul of poetry, devotes itself to an exposition of all the details of poetic art. The models and authorities it relies upon, are of the highest order and

prove the wide range of study and careful assessment that have gone into its making. The SKA does not confuse any issue, nor does it dishearten the serious theorist but decidedly succeeds in encouraging the study and analysis of poetry. Its contribution is clearly felt, in retrospect, in the approach of later rhetoricians who followed its method and refashioned the boundaries of Alaṃkāra-śāstra by including in it many of the details dealt in the SKA for the first time.

That Bhoja earned wide recognition among the literary critics is borne out by various references to and citations of his views in later works on Alaṃkāra and commentaries. He is referred to as Śrī Bhojadeva, Bhoja and Rājā by Hemacandra, Vidyādhara, Śāradātanaya, Mallinātha, Jayaratha and others. These references are made both to the SKA and the *Śṛṅgāraprakāśa*, the second work by Bhoja on Alaṃkāra. It is curious to note that the currency of Bhoja's views was limited mostly to the central and southern parts of India. Kashmirian scholars are mostly silent on Bhoja's literary theories. Kalhaṇa's reference to him merely records his bounty and patronage to poets.[1]

Bhoja ruled at Dhārā, and his date must be fixed between 1010 and 1055 A. D. He was a great patron of learning and his gifts to poets and scholars became almost legendary during his life-time itself. The *Bhojaprabandha* records the popular appreciation of this great king who is credited with the authorship of more than eighty voluminous works on different topics. It is open to question whether he himself composed all the works, but it is certain that he initiated a great literary activity during his reign and thus fathered a vast body of literature.

In the field of Poetics, the SKA and the *Śṛṅgāraprakāśa* are the twin contributions of Bhoja. The latter follows the SKA and advocates the theory that Śṛṅgāra is the only Rasa. Bhoja's date, his scholarship and originality regarding

1. Rājataraṅgiṇī. VII, 259.

conception of Rasa, his indebtedncss to earlier authors and influence on the later, concordance of views in the two works—all these points have been elaborately dealt with by Dr. V. Raghavan in *Bhoja's Śṛṅgāraprakāśa*. References may also be made to S. K. De[1] and P. V. Kane[2] on these points. Hence these need no further elaboration here.

The present volume aims at presenting the text of the SKA which, though edited several times, still deserves careful attention. It is unfortunate that no satisfactory edition is yet available of the *Śṛṅgāraprakāśa*, the *magnum opus* of the royal aesthete, Bhoja. It may be said with utmost humility that the text of the SKA and its commentaries offered enough scope for improvement in the available editions. This edition is a modest attempt in that direction.

(4)

This edition of the text and the fragmentary commentaries of Ratneśvara (on Chapters I-III) and of Jagaddhara (on Chapter IV) is based on four printed editions :

(1) by Vīreśvara Śāstrī Drāviḍa with Ratneśvara's commentary, Varanasi, 1943 V.E. = 1836 A.D.

(2) by Anundoram Borooah, Gauhati, 1969 (Reprint of Edn. Calcutta, 1880)

(3) by Jīvānanda Vidyāsāgara with Ratneśvara's Commentary, Calcutta, 1894 (Second edn.)

(4) by Kedāranātha Durgāprasād and Vāsudeva L. Paṇaśīkar with the Commentaries of Ratneśvara and Jagaddhara, Kāvyamālā, Bombay, 1934 (Second edn.) and three manuscripts of the Commentaries deposited in the Sarasvatī Bhavana Library of the Sampurnananda Sanskrit Viśvavidyālaya, Varanasi noted below :

(a) Accession No. 1147 (42928) Ratnadarpaṇa by Ratneśvara on first three chapters, 152 folios, marked as SV-A.

1. History of Sanskrit Poetics, Calcutta, 1960, pp. 133-38.
2. History of Sanskrit Poetics, Bombay, 1951, pp. 246-252.

(b) Accession No. 19396 (41602), the same, 213 folios, marked as SV-B.

(c) Accession No. 14961 (40799), SKA-vivaraṇa by Jagaddhara only on fourth chapter, 67 folios, marked as SV-C. All these manuscripts are undated but neatly transcribed.

Of the printed editions, the Varanasi edition of Vīreśvara Śāstrī Drāviḍa (noted V) is just a reproduction of the text and Ratneśvara's commentary on the first three chapters. The only credit it can claim is that of preserving the text. Jumbled up presentation of *Kārikā*, *Vṛtti* and illustrations without proper punctuation marks is the main drawback of the edition. The editor has however provided line-sketches of the *bandha* varieties.

Anundoram Borooah's edition of only the text (noted A) marks the *Kārikās* and separates the illustrations. He has numbered the *Kārikās* but not the illustrations. Sanskrit renderings of the Prakrit verses are provided in the Notes added as appendix, which, however, are not exhaustive. The editor did not apparently study the text in the light of any commentary and hence certain untenable readings persist in it.

Jīvānanda's edition (noted J) along with Ratneśvara's Commentary upto the third chapter and his own on the rest, is decidedly superior to the earlier ones. He handled the text more carefully but had, it seems, no material to critically evaluate the readings. Illustrations in it are not numbered but the Sanskrit renderings of the Prakrit verses are given below.

By far the best edition is of Pandit Kedāranātha and Vāsudeva Śāstrī in the Kāvyamālā Series (noted K). It incorporates Ratneśvara's Commentary upto the third and Jagaddhara's on the fourth chapter. The edition is based on three manuscripts. marked *ka*, *kha* and *ga*, and thus is in a position to offer better readings. The editors provide, for the first time, the *Kārikā*, the Vṛtti and illustrations in

clear distinction. Variant readings are noted and all the illustrations, both in Sanskrit and Prakrit, checked with the available originals. The learned editors have provided an index of the illustrations and line-drawings of the *bandhas*.

Acknowledging the indebtedness to all these learned editors, we may, in all humility point out that a comparison and collation of readings in all these editions and judging them in the light of the two commentaries have been very fruitful in presenting the text and the commentaries in an improved form. It has been possible to solve the riddle of certain doubtful phrases and restore the correct reading at many places. For example, भावतो वाक्प्रवृत्तिः for भावतो वाक्यवृत्तिः (p.49), देश्यत्वे for उद्देश्यत्वे (p.70), वाकोवाक्यविदः for वाक्ये वाक्यविदः (p.77), याऽऽवृत्तिः for या वृत्तिः (p.144), व्यञ्जनानामसंयोगेन for व्यञ्जना नाम संयोगेन (p. 178), उत्प्रेक्षोपमा मता for उत्प्रेक्षोपमानता (p. 355), विवक्षा या for विवक्षया (p. 405) etc. in the text. The commentaries of both Ratneśvara and Jagaddhara also have been improved upon by a comparison of the printed editions and especially by examining and comparing the mss. SV-A and SV-B of Ratneśvara's commentary and SV-C of Jagaddhara's. Careful effort has been made to rectify and put correct punctuation marks, without which the proper understanding is seriously marred. A typical example as to how a mere punctuation mark turns fatal is provided on p. 79. The sentence runs : 'सबहुमानं पृच्छति ग्राम्ये यस्य दया तदानीमासीत्'. It has been printed with a full stop after पृच्छति, which makes it a verb and unmakes the sense totally. Such cases have been taken care of and the best possible readings accepted. All the variant readings, however have been carefully noted.

In addition, the verses expressly quoted by the author with the words 'यदाह' also were included in the *Kārikās* and numbered as such. [For example इत्यादि बन्धपारुष्यम् etc. (p.24), मधुरं रसवद्वाचि etc., यया कयाचिच्छ्रुत्या etc., श्लाघ्यैर्विशेषणैर्युक्तम् etc. and उत्कर्षवान् गुणः कश्चिद् etc., (p. 25)]. All such verses quoted from the Kāvyādarśa and other treatises have been placed herein within

quotation marks. Similarly, in some cases of definite quotations from earlier authorities, the verses have been separated from the *Kārikās* by inserting 'यदाह' in brackets. This is felt necessary to obviate the allegation to a great extent of Bhoja's being a mere compiler.

From all these points of view, the present edition is expected to satisfy the requirements of scholars. The *Pariśiṣṭa* consists of the indices of Kārikās, Sanskrit illustrations, Prakrit illustrations, Quotations from other works, and Books and Authors referred to. The index of half-verses of the Kārikās has been provided for the first time, which would prove useful in locating the enunciations of Bhoja. References to illustrations have also been perfected to a greater extent.

The edition thus aims at presenting the text in as flawless a form as possible. A second Volume is proposed to comprise the translation of the text, notes on important points, Harihara's commentary, an assessment of the originality of the *Kārikās* in the light of earlier works and a detailed discussion of such other topics and issues. It would definitely be rewarding to assess the specific contributions of Bhoja, the great patron of letters of the medieval India.

* * *

In the end, it is my pleasant duty to record my deep sense of gratitude for the encouragement and assistance received from friends, well-wishers and students. Dr. S. N. Mishra, my colleague has been a constant source of inspiration and I have immensely benefited by his useful suggestions and co-operation. Pt. Jagannath Upadhyaya, Professor of Sanskrit Visvavidyalaya, Varanasi kindly stood by and helped me in securing the mss. from the Sarasvatī Bhavana. Dr. Miss Vimla karnatak, my colleague helped me greatly in transcription of a ms. Dr. Sudhakar Malaviva, Research Assistant in the Department of Sanskrit and Pali, and my students, Dr. Jai Kumar Jain, Kumari

Abha Bisarya and Kumari Hema Krishnan helped preparing the indices. To all these colleagues and well-wishers, I am deeply beholden and express my sincere indebtedness. To my students, I convey my good wishes. If the work pleases the scholarly world, the credit must go to them but for whose assistance it could not be completed.

I am deeply grateful to Prof. V. K. Varma, Head of the Department of Sanskrit and Pali and Director, B. H. U. Sanskrit Series for kindly agreeing to write the Foreword to this volume.

Subscribing to the view of *Mahākavi* Kālidāsa :

'आपरितोषाद् विदुषां न साधु मन्ये प्रयोगविज्ञानम्'

and apologising for mistakes that may have lingered inspite of best efforts, I would conclude, praying :

कण्ठाभरणमेतच्छ्रीभोजराजेन कल्पितम् ।
सुसंस्कृतं प्रयत्नेन वाग्देव्याः प्रीतिमावहेत् ॥

B. H. U., Varanasi
Vasanta Pañcamī
February 1. 1979.

BISWANATH BHATTACHARYA

सूचीपत्रम्

Foreword

Introduction

प्रथमः परिच्छेदः गुणदोषविवेचनो नाम

मङ्गलम् १
काव्यलक्षण-प्रयोजने २
दोषाणां त्रैविध्यम् ३
षोडश पददोषाः सोदाहरणाः ३-१३

असाधु ४; अप्रयुक्तम् ४; कष्टम् ४; अनर्थकम् ५; अन्यार्थम् ५; अपुष्टार्थम् ६; असमर्थम् ६, अप्रतीतम् ७; क्लिष्टम् ७; गूढार्थम् ८; नेयार्थम् ८; संदिग्धम् ९; विरुद्धम् ९; अप्रयोजकम् १०; देश्यम् १०; नवविधं ग्राम्यम् १०

षोडश वाक्यदोषाः सोदाहरणाः १३-२५

शब्दहीनम् १३; क्रमभ्रष्टम् १४; विसंधिः १४; पुनरुक्तिमत् १५; व्याकीर्णम् १५; संकीर्णम् १६; अपदम् १६; वाक्यगर्भितम् १७; भिन्नलिङ्गम् १८; भिन्नवचनम् १८; न्यूनोपमम् १८; अधिकोपमम् १९; भग्नच्छन्दः १९; भग्नयति २०; अशरीरम् २०; नवविधमरीतिमत् २०

षोडश वाक्यार्थदोषाः सोदाहरणाः २५-३५

अपार्थम् २६; व्यर्थम् २६; एकार्थम् २७; ससंशयम् २८; अपक्रमम् २८; खिन्नम् २८; अतिमात्रम् २९; परुषम् २९; विरसम् २९; हीनोपमम् ३०; अधिकोपमम् ३०; असदृशोपमम् ३१; अप्रसिद्धोपमम् ३१; निरलङ्कारम् ३१; अश्लीलम् ३२; नवधा विरुद्धम् ३२

दोषविवेचनोपसंहारः ३६
काव्ये गुणयोगमहत्त्वम् ३६
गुणानां बाह्य-आभ्यन्तर-वैशेषिकत्वेन त्रैविध्यम् ३६
चतुर्विंशतिः शब्दगुणाः (बाह्याः) सोदाहरणाः ३७-५१

श्लेषः ३७; प्रसादः ३७; समता ३८; माधुर्यम् ३९; सुकुमारता ४०; अर्थव्यक्तिः ४०; कान्तिः ४१; उदारत्वम् ४१; उदात्तता ४२; ओजः ४३; और्जित्यम् ४३; प्रेयः ४४; सुशब्दता ४५; समाधिः ४६; सौक्ष्म्यम् ४६; गाम्भीर्यम् ४७; विस्तरः ४८; संक्षेपः ४८; संमितत्वम् ४९; भाविकत्वम् ४९; गतिः ५०; रीतिः ५०; उक्तिः ५१; प्रौढिः ५१

चतुर्विंशतिर्वाक्यार्थगुणाः (आभ्यन्तराः) सोदाहरणाः ५२-६२

श्लेषः ५२; प्रसादः ५४; समता ५४; माधुर्यम् ५४; सौकुमार्यम् ५५; अर्थव्यक्तिः ५५; कान्तिः ५६; उदारता ५६; उदात्तता ५६; ओजः ५७; और्जित्यम् ५७; प्रेयः ५७; सुशब्दता ५८; समाधिः ५८; सौक्ष्म्यम् ५८; गाम्भीर्यम् ५९; विस्तरः ५९; संक्षेपः ६०; संमितत्वम् ६०; भाविकत्वम् ६०; गतिः ६१; रीतिः ६१, उक्तिः ६१, प्रौढिः ६२

दोषाणां गुणत्वे दोषगुणाः (वैशेषिकाः) ६२

चतुर्विंशतिः पदगता दोषगुणाः सोदाहरणाः ६३-७४

असाधोर्गुणत्वम् ६३; अप्रयुक्तस्य ६३; कष्टस्य ६३; अनर्थकस्य ६४; अन्यार्थस्य ६४; अपुष्टार्थस्य ६५; असमर्थस्य ६५; अप्रतीतस्य ६६; क्लिष्टस्य ६६; गूढार्थस्य ६७; नेयार्थस्य ६७; संदिग्धस्य ६८; विरुद्धस्य ६८; अप्रयोजकस्य ६९; देश्यस्य ७०; ग्राम्यस्य नवभेदानाम् ७०

षोडशपददोषाणां चतुर्विंशतिसंख्याकल्पनम् ७४

चतुर्विंशतिर्वाक्यगता दोषगुणाः सोदाहरणाः ७४-९०

शब्दहीनस्य गुणत्वम् ७४; क्रमभ्रष्टस्य ७५; विसंधेः ७६; पुनरुक्तस्य ७७; व्याकीर्णस्य ७७; संकीर्णस्य ७७; अपदस्य ७८; वाक्यगर्भितस्य ८१; भिन्नलिङ्ग-भिन्नवचनयोः ८२; न्यूनोपमस्य ८४; अधिकोपमस्य ८४; छन्दोभङ्गस्य ८५; यतिभङ्गस्य ८५; अशरीरस्य ८६; अरीतिमतो नवभेदानाम् ८७

चतुर्विंशतिर्वाक्यार्थगता दोषगुणाः सोदाहरणाः ९०-९८

अपार्थस्य गुणत्वम् ९०; व्यर्थस्य ९०; एकार्थस्य ९१; संदिग्धस्य ९१; अपक्रमस्य ९२; खिन्नस्य ९२; अतिमात्रस्य ९३; परुषस्य ९४; विरसस्य ९४; हीनोपमस्य ९४; अधिकोपमस्य ९५; असदृशोपमस्य ९५; अप्रसिद्धोपमस्य ९५; निरलङ्कारस्य ९५; अश्लीलस्य ९६; विरुद्धस्य नवभेदानाम् ९६

परिच्छेदोपसंहारः ९८

द्वितीयः परिच्छेदः शब्दालङ्कारविवेचनो नाम

बाह्य-आभ्यन्तर-बाह्याभ्यन्तरभेदेनालङ्काराणां शब्दार्थोभयसंज्ञाः १००

शब्दालङ्कारलक्षणम् १००

चतुर्विंशतेः शब्दालङ्कारजातीनामुद्देशः १००

जातिः, गतिः, रीतिः, वृत्तिः, छाया, मुद्रा, उक्तिः, युक्तिः, भणितिः, गुम्फना, शय्या, पठितिः, यमकम्, श्लेषः, अनुप्रासः, चित्रम्, वाकोवाक्यम्, प्रहेलिका, गूढम् प्रश्नोत्तरम्, अध्येयम्, श्रव्यम्, प्रेक्ष्यम्, अभिनेयम्

जातेः स्वरूपमलङ्कारत्वं च १०१

भारतीजातेः उक्ति-विषय-वक्तृ-वाच्य-देश-समयौचित्यनिरूपणम् १०१-१०२

षड्विधभाषास्तुतिः १०२

संस्कृतम्, प्राकृतम्, अपभ्रंशः भूतभाषा, मागधी, माथुरी

जातेः षड्भेदाः सोदाहरणाः १०२-१०६

शुद्धा, साधारणी, मिश्रा, संकीर्णा, अनन्यगामिनी, अपभ्रष्टा

गतेः स्वरूपमलङ्कारत्वं पद्य-गद्य-मिश्रनिष्ठत्वं च १०७-१०८

गतेः षड्भेदाः सोदाहरणाः १०८-१११

द्रुता, विलम्बिता, मध्या, द्रुतविलम्बिता, द्रुतमध्या, मध्यविलम्बिता

रीतिलक्षणम् ११२

रीतेः षड्भेदाः सोदाहरणाः ११२-११४

वैदर्भी, पाञ्चाली, गौडीया, आवन्तिका, लाटीया, मागधी

वृत्तिलक्षणम् ११४

वृत्तेः षड्भेदाः सोदाहरणाः ११५-११७

कैशिकी, आरभटी, भारती, सात्वती, मध्यमकैशिकी, मध्यमारभटी

छाया लक्षणम् ११७

छायायाः षड्भेदाः सोदाहरणाः ११७-११९

लोकोक्ति-छेकोक्ति-अर्भकोक्ति-मत्तोक्ति-पोटोक्ति-मत्तोक्तिच्छायाः

मुद्रालक्षणम् १२०

मुद्रायाः षड्भेदाः सोदाहरणाः १२०-१२२

पद-वाक्य-विभक्ति-वचन-समुच्चय-संवृत्तिमुद्राः

उक्तिलक्षलम् १२२

उक्तेः षड्भेदाः सोदाहरणाः १२२-१२४

विधि-निषेध-अधिकार-विकल्प-नियम-परिसंख्योक्तयः

युक्तिलक्षणम् १२४

युक्तेः षड्भेदाः सोदाहरणाः १२४-१२७

पद-पदार्थ-वाक्य-वाक्यार्थ-प्रकरण-प्रबन्धयुक्तयः

आद्यानां चतुर्णां चतुर्भेदत्वम्, अन्त्ययोर्द्वयोरेकभेदत्वप्रतिपादनम् १२४-१२५

भणितिलक्षणम् १२८

भणितेः षड्भेदाः सोदाहरणाः १२८-१३०

संभव-असंभव-विशेष-संवृति-आश्चर्य-कल्पनाभणितयः

गुम्फनालक्षणम् १३०

गुम्फनायाः षड्भेदाः सोदाहरणाः १३०-१३२

शब्द-अर्थ-क्रम पर्याय-पद-वाक्यगुम्फनाः

शय्यालक्षणम् १३३
शय्यायाः षड्भेदाः सोदाहरणाः १३३-१३८
प्रक्रान्त-अक्रान्त-अतिक्रान्त-पद-वाक्य-प्रकीर्ण-घटनाः
पठितिलक्षणम् १३८
पठितेः षड्भेदाः सोदाहरणाः १३८-१४१
काकु-स्वर-पदच्छेद-पदभेद-अभिनय-कान्तिपठितयः
मतान्तरेण पठितेः षड्भेदाः सोदाहरणाः १४२-१४३
यमकलक्षणम् १४४
यमकस्य व्यपेताव्यपेतभेदयोः स्थानास्थानपादभेदात् षड्भेदाः १४४
स्थानयमकभेदाः सोदाहरणाः १४५-१५२
अस्थानयमकभेदाः सोदाहरणाः १५२-१५९
पादयमकभेदाः सोदाहरणाः १५९-१६०
अर्धाभ्यासयमकस्य त्रयो भेदाः सोदाहरणाः १६०-१६१
महायमकस्य त्रयो भेदाः सोदाहरणाः १६१-१६२
श्लेषलक्षणम् १६२
श्लेषस्य षड्भेदाः सोदाहरणाः १६२-१६८
प्रकृति-प्रत्यय-विभक्ति-वचन-पद-भाषाश्लेषाः
अनुप्रासलक्षणम् १६८
अनुप्रासस्य षड्भेदाः १६८-१९७
श्रुति-वृत्ति-वर्ण-पद-नामद्विरुक्ति-लाटानुप्रासाः
श्रुत्यनुप्रासस्य प्रशंसा, तस्य षड्भेदाः सोदाहरणाः १६९-१७३
ग्राम्यस्य चत्वारो भेदाः, नागरः उपनागरश्च
वृत्त्यनुप्रासलक्षणम् १७३
वृत्त्यनुप्रासस्य द्वादशभेदाः सोदाहरणाः १७४-१७६
कार्णाटी-कौन्तली-कौङ्की-कौङ्कणी-वानवासिका-द्राविडी-माथुरी-मात्सी-मागधी-ताम्रलिप्तिका-औण्ड्री-पौण्ड्री-अनुप्रासाः
मतान्तरेण वृत्त्यनुप्रासस्य द्वादशभेदाः सोदाहरणाः १७६-१७९
गम्भीरा-ओजस्विनी-प्रौढा-मधुरा-निष्ठुरा-श्लथा-कठोरा-कोमला-मिश्रा-परुषा-ललिता-अमितानुप्रासाः
मतान्तरनिराकरणम् १७९
वर्णानुप्रासलक्षणम् १८०
वर्णानुप्रासस्य द्वादशभेदाः सोदाहरणाः १८०-१८४
स्तवकवान्, स्थानी, गर्भः, विवृतसंवृतः, गृहीतमुक्तः, क्रमवान्, विपर्यस्तः, संपुटः, मिथुनम्, वेणिका, चित्रः, विचित्रः

पदानुप्रासलक्षणम्, यमकाद् भेदश्च १८४
पदानुप्रासस्य द्वादशभेदाः सोदाहरणाः १८४-१८८
मसृग-दन्तुर-श्लक्ष्ण-संपुट-संपुटावली-खिन्न-स्तवद्वत्-स्थानि-मिथुन-मिथुनावली-गृहीतमुक्त-पुनरुक्तिमत्पदानुप्रासाः
नामद्विरुक्त्यनुप्रासस्य भेदाः सोदाहरणाः १८८-१९२
स्वभाव-गौणी-वीप्सा-आभीक्ष्ण्य-निमूल-संभ्रमादिहेतुकाः
लाटानुप्रासलक्षणं भेदश्च १९२
लाटानुप्रासस्य व्यवहिताव्यवहितभेदयोरव्यवहितस्य षड्भेदाः १९२-१९४
व्यस्त-समस्त-प्रथमोभय-द्वितीयोभय-चक्रवाल-गर्भाः
व्यवहितभेदस्य बहुप्रभेदाः १९४-१९६
अनुप्रासालङ्कारप्रशस्तिः १९७
चित्रलक्षणम् १९७
चित्रस्य षड्भेदाः सोदाहरणाः १९७-२२२
वर्ण-स्थान-स्वर-आकार-गति-बन्धचित्राणि
वर्णचित्रस्य अष्टौ भेदाः सोदाहरणाः १९७-२००
चतुः-त्रि-द्वि-एक-क्रमस्थसर्व-छन्दोऽक्षर-षड्जादिस्वर-मुरजाक्षरव्यञ्जनभेदाः
स्थानचित्रस्य नवभेदाः सोदाहरणाः २००-२०१
चतुःस्थानचित्रस्य पञ्च, त्रिस्थानचित्रस्य द्वौ, द्विस्थानचित्रस्य एकः, एकस्थानचित्रस्य चैको भेदः
स्वरचित्रस्य अष्टौ भेदाः सोदाहरणाः २०१-२०३
ह्रस्वैक-दीर्घैक-ह्रस्वद्वि-दीर्घद्वि-ह्रस्वत्रि-दीर्घचतुः-प्रतिव्यञ्जनविन्यस्त-अपास्तसमस्त-स्वरचित्राणि
आकारचित्रस्य अष्टौ भेदाः सोदाहरणाः २०३-२०६
त्रिविधाष्टदल-चतुष्पत्र-षोडशपत्र-कविनामाङ्काष्टपत्र-चक्र-चतुरङ्गाकारचित्राणि
गतिचित्रस्य अष्टौ भेदाः सोदाहरणाः २०६-२०९
गतप्रत्यागत-तदक्षरगत-श्लोकान्तर-भाषान्तरगत-तदर्थानुगत-तुरङ्गपद-अर्धभ्रम-सर्वतोभद्रगतिचित्राणि
बन्धचित्रस्य अष्टौ भेदाः सोदाहरणाः २०९-२१२
द्विचतुष्कचक्र-द्विशृङ्गाटक-विविडिति-शरयन्त्र-व्योम-मुरज-एकाक्षरमुरज-मुरजप्रस्तारबन्धचित्राणि
गोमूत्रिकाबन्धस्य चतुर्दश भेदाः सोदाहरणाः २१२-२१५
गोमूत्रिका-शत-सहस्र-अयुत-लक्ष-कोटि-कामधेनुभेदाः २१६-२२२

वाकोवाक्यलक्षणम् २२२

वाकोवाक्यस्य षड्भेदाः सोदाहरणाः २२२–२२५

ऋजूक्ति–वक्रोक्ति–वैयात्योक्ति गूढोक्ति–प्रश्नोत्तरोक्ति–चित्रोक्तिभेदाः

प्रहेलिकालक्षणम् २२५

प्रहेलिकायाः षड्भेदाः सोदाहरणाः २२५–२२६

च्युताक्षरा, दत्ताक्षरा, च्युतदत्ताक्षरा, अक्षरमुष्टिका, बिन्दुमती, अर्थवती

गूढलक्षणम् २२६

गूढस्य षड्भेदाः सोदाहरणाः २२६–२२७

क्रिया–कारक–संबन्ध–पाद–अभिप्राय–वस्तुगूढानि

प्रश्नोत्तरलक्षणम् २२७

प्रश्नोत्तरस्य षड्भेदाः सोदाहरणाः २२७–२२८

अन्तःप्रश्न–बहिःप्रश्न–बहिरन्तःप्रश्न जातिप्रश्न–पृष्टप्रश्न–उत्तरप्रश्नाः

अध्येयलक्षणम् २२८

अध्येयस्य षड्भेदाः सोदाहरणाः २२८–२२९

काव्य–शास्त्र–इतिहास–काव्यशास्त्र–काव्येतिहास–शास्त्रेतिहासाः

श्रव्यलक्षणम् २२९

श्रव्यस्य षड्भेदाः सोदाहरणाः २२९ २३०

आशीः, नान्दी, नमस्कृतिः, वस्तुनिर्देशः, आक्षिप्तिका, ध्रुवा

प्रेक्ष्यलक्षणम् २३१

प्रेक्ष्यस्य षड्भेदाः सोदाहरणाः २३१–२३२

लास्य–ताण्डव–छलिक–सम्पा–हल्लीसक–रासप्रेक्ष्याणि

अभिनीतिलक्षणम् २३२

अभिनेयस्य षड्भेदाः सोदाहरणाः २३२–२३३

आङ्गिकाभिनयवद्–वाचिकाभिनयवद्–सात्त्विकाभिनयवद्–आहार्याभिनयवद्–
सामान्याभिनयवद्–चित्राभिनयवद्–अभिनेयभेदाः

परिच्छेदोपसंहारः २३३

तृतीयः परिच्छेदः अर्थालङ्कारनिर्णयो नाम

अर्थालङ्कारलक्षणम् २३४

चतुर्विंशतेरर्थालङ्काराणामुद्देशः २३४

जातिः, विभावना, हेतुः, अहेतुः, सूक्ष्मम्, उत्तरम्, विरोधः, संभवः, अन्योन्यम्, परिवृत्तिः, निदर्शनम्, भेदः, समाहितम्, भ्रान्तिः, वितर्कः, मीलितम्, स्मृतिः, भावः, प्रत्यक्षम्, अनुमानम्, उपमानम्, शब्दः, अर्थापत्तिः, अभावः

जातिलक्षणम् २३४

जातेर्द्वादश भेदाः सोदाहरणाः २३५-२३९

स्वरूपाश्रिताः-संस्थान-अवस्थान-वेष-व्यापारभेदाः, आश्रयाश्रिता-मुग्धाङ्गना-अर्भक-तिर्यङ्-नीचगतभेदाः, हेतुसमाश्रया-देश-काल-शक्ति-साधनभेदाः

विभावनालक्षणम् २३९

विभावनायाः कारणान्तर-स्वाभाविकत्वाश्रिताः षड्भेदाः २३९-२४१

कारणान्तरविभावनायाः शुद्ध-चित्र-विचित्रभेदाः, स्वाभाविकत्वविभावनायाः शुद्ध-चित्र-विचित्रभेदाः

हेतुलक्षणम् २४१

हेतोः कारक-ज्ञापक-अभाव-चित्रभेदाः सोदाहरणाः २४१-२४९

कारकहेतोः षड्भेदाः २४०-२४३

क्रियाविष्टप्रवर्तकः, क्रियानाविष्टप्रवर्तकः, क्रियाविष्टनिवर्तकः, क्रियानाविष्टनिवर्तकः, क्रियाविष्टप्रयोजकः, क्रियानाविष्टप्रयोजकः

ज्ञापकहेतोः षड्भेदाः २४३-२४६

द्वितीयावाच्यः, तृतीयावाच्यस्य द्वौ, चतुर्थीवाच्यः, सप्तमीवाच्यः, षष्ठीवाच्यः

अभावहेतोः षड्भेदाः २४६-२४७

प्रागभाव-प्रध्वंसाभाव-अन्योन्याभाव-अत्यन्ताभाव-प्रागभावाभाव-प्रध्वंसाभावाभावाः

चित्रहेतोः षड्भेदाः २४८-२४९

विदूरकार्यः, सहजः, कार्यानन्तरजः, युक्तः, नयुक्तः, व्यधिकरणः

अहेतुलणक्षम् २४९

अहेतोश्चत्वारो भेदाः सोदाहरणाः २४९-२५१

वस्तुस्वभावेनाकृतकार्यः, शक्तेर्हानिहेतुनाकृतकार्यः वस्तुस्वभावेन व्याहतः, शक्तेर्हानिहेतुना व्याहतः

कारणमाला-अहेतोरभिन्नत्वम् तस्या द्वौ भेदौ २५१

अभिधीयमानहेतुका, प्रतीयमानहेतुका

सूक्ष्मलक्षणम् २५२

सूक्ष्मस्य षड्भेदाः सोदाहरणाः २५२-२५४

अभिधीयमानसूक्ष्मस्य इङ्गितलक्ष्य–आकारलक्ष्य–उभयलक्ष्यभेदाः, प्रतीयमान सूक्ष्मस्य इङ्गितलक्ष्य–आकारलक्ष्य–उभयलक्ष्यभेदाः

उत्तरलक्षणम् २५४

उत्तरस्य षड्भेदाः सोदाहरणाः २५४-२५५

धर्म–धर्मि–धर्मव्यतिरेक–धर्मिव्यतिरेक–सामान्यतो धर्मधर्मि–विशेषतो धर्मधर्मिरूपाः

विरोधलक्षणम् २५६

विरोधस्य षड् भेदाः सोदाहरणाः २५६-२५८

विरोधस्य द्वौ शुद्ध–ग्रथितौ, असंगतिः, प्रत्यनीकम्, अजिकः, विषमम्

संभवलक्षणम् २५८

संभवस्य पञ्चभेदाः सोदाहरणाः ५८-२५९

विधि–निषेध–विधिनिषेध–अनुभव–उभयविकल्पविषयाः

संभवविषये परमतखण्डनम् २६०

अन्योन्यलक्षणम् २६०

अन्योन्यस्य षड् भेदाः सोदाहरणाः २६०-२६३

वाच्य–प्रतीयमान–उभयात्मक–अन्योन्यचूलिका–अन्योन्यभ्रान्ति – अन्योन्यात्मकाः

परिवृत्तिलक्षणम् २६३

परिवृत्तेः षड् भेदाः सोदाहरणाः २६३-२६५

व्यत्ययवती मुख्या, अमुख्या, विनिमयवती मुख्या, अमुख्या, उभयवती मुख्या, अमुख्या

निदर्शनलक्षणम् २६५

निदर्शनस्य षड् भेदाः सोदाहरणाः २६५-२६७

पूर्वमृजु, पूर्ववक्रम्, उत्तरमृजु, उत्तरं वक्रम्, सममृजु, समं वक्रम्

व्यतिरेक(भेद)लक्षणम् २६८

व्यतिरेकस्य द्वादश भेदाः सोदाहरणाः २६८-२७१

शब्दोपात्तसादृश्ये स्वजाति–एक–उभय–सदृश–असदृशव्यतिरेकाः, प्रतीयमान-सादृश्ये स्वव्यक्ति-एक-उभय-सदृश-असदृशव्यतिरेकाः, सदृशासदृशोभयव्यतिरेकः एकव्यतिरेकसंभेदः

समाहितलक्षणम् २७२

समाहितस्य षड् भेदाः सोदाहरणाः २७२–२७३

आकस्मिकी दैवकृता, आकस्मिकी अदैवकृता; बुद्धिपूर्वा दैवकृता, बुद्धिपूर्वा अदैवकृता, आकास्मिकी बुद्धिपूर्वा दैवकृता, आकस्मिकी बुद्धिपूर्वा अदैवकृता

भ्रान्तिलक्षणम् २७४

भ्रान्तेः षड् भेदाः सोदाहरणाः २७४–२७६

अतत्त्वेतत्त्वरूपाया अवाधिता-वाधिता कारणबाधिताः, तत्त्वे अतत्त्वरूपाया हानहेतु–उपादानहेतु–उपेक्षाहेतुभेदाः

भ्रान्तिमदादिचतुर्णां भ्रान्तावेवान्तर्भावः २७६–२७८

वितर्कलक्षणम् २७८

वितर्कस्य षड् भेदाः सोदाहरणाः २७८–२८०

निर्णयान्तस्य तत्त्वानुपाति–अतत्त्वानुपाति–उभयात्मकभेदाः, अनिर्णयान्तस्य मिथ्या–अमिथ्या–उभयात्मरूपाः

मीलितलक्षणम् २८०

मीलितस्य षड् भेदाः सोदाहरणाः २८०–२८२

अभिधीयमानगुणेन प्रतीयमानगुणेन च द्वौ, पिहितम्, अपिहितम्, तद्गुणः, अतद्गुणश्च

स्मृतिलक्षणम् २८३

स्मृतेः षड् भेदाः सोदाहरणाः २८३–२८४

सदृशदर्शनज–अदृष्टकृत–चिन्ताजन्य–परप्रयत्नज–स्वप्नजन्य-प्रत्यभिज्ञानहेतुकाः

भावलक्षणम् २८४

भावस्य चत्वारो भेदाः सोदाहरणाः २८४–२८६

एकतः सोद्भेदः, अभितः सोद्भेदः, एकतो निरुद्भेदः, अभितो निरुद्भेदः

हृद्यसूक्ष्मयोर्भाव एवान्तर्भावः २८६

प्रत्यक्षलक्षणम् २८७

प्रत्यक्षस्य षड् भेदाः सोदाहरणाः २८७–२८८

अक्षजस्य युगपद् ,एकशः; मानसस्य सुखादिविषयम्, अनुभूतार्थविषयम्; स्वानुभूतिभवस्य मिथ्यात्मकम्, अमिथ्यात्मकम्

अनुमानलक्षणम् २८८

अनुमानस्य षड् भेदाः सोदाहरणाः २८८–२९१

फलभेदेन पूर्ववत्–शेषवत्-सामान्यतो दृष्टभेदाः, सामग्रीपक्षे पूर्ववत्–शेषवत् सामान्यतो दृष्टभेदाः

आप्तवचनलक्षणम् २९१

आप्तवचनस्य षड् भेदाः सोदाहरणाः २९१–२९३

उत्तमस्य विधि–निषेधरूपौ, मध्यमस्य निर्दिष्ट–अनिर्दिष्टवक्तृकौ, जघन्यस्य काम्य–निषिद्धरूपौ

उपमानलक्षणम् २९३

उपमानस्य द्वौ भेदौ सोदाहरणौ २९३–२९४

अनुभूतार्थविषयम्, अननुभूतविषयम्

अभिनय–आलेख्य–मुद्रा–बिम्बानामुपमानाभेदप्रतिपादनम् २९४–२९६

अर्थापत्तिलक्षणम् २९७

अर्थापत्तेः षड् भेदाः सोदाहरणाः २९७–२९९

प्रत्यक्षपूर्विकैकशः, प्रत्यक्षादिपूर्विकानेकशः, अनुमानपूर्विकैकशः, उपमानादिपूर्विकानेकशः, एकशोऽभावपूर्विका, अनेकशोऽर्थापत्त्यादिपूर्विका

अभावलक्षणम् २९९

अभावस्य षड् भेदाः सोदाहरणाः २९९–३०१

प्रागभाव–प्रध्वंसाभाव–इतरेतराभाव–अत्यन्ताभाव-सामर्थ्याभाव–अभावाभावस्तद्भेदाश्च

परिच्छेदोपसंहारः ३०२

चतुर्थः परिच्छेदः उभयालङ्कारविवेचनो नाम

उभयालङ्कारलक्षणम् ३०३

चतुर्विंशतेरुभयालङ्काराणामुद्देशः ३०३

उपमा, रूपकम्, साम्यम्, संशयोक्तिः, अपह्नुतिः, समाध्युक्तिः, समासोक्तिः, उत्प्रेक्षा, अप्रस्तुतस्तुतिः, तुल्ययोगिता, उल्लेखः, सहोक्तिः, समुच्चयः, आक्षेपः, अर्थान्तरन्यासः, विशेषः, परिकरः, दीपकम्, क्रमः, पर्यायः, अतिशयः, श्लेषः, भाविकम्, संसृष्टिः

उपमालक्षणम् ३०३

उपमाया अभिधीयमानार्थ प्रतीयमानार्थविषयतया द्वैविध्यम् ३०३

पद–वाक्य–प्रपञ्चभेदेनोपमायास्त्रैविध्यम्, प्रत्येकस्य अष्टभेदत्वम् ३०४

पदोपमाया अष्टौ भेदाः सोदाहरणाः ३०४–३०७

समासोपमायाः अन्तर्भूतेवार्था, अन्तर्भूतसामान्या, अन्तर्भूतोभयार्था, सर्वसमासा; प्रत्ययोपमायाः उपमेयार्थप्रत्यया, उपमानार्थप्रत्यया, सामान्यार्थप्रत्यया, इवार्थप्रत्यया

वाक्योपमाया अष्टौ भेदाः सोदाहरणाः ३०७–३११

पदार्थोपमायाः- पूर्णा, लुप्ता, लुप्तपूर्णा, पूर्णलुप्ता; वाक्यार्थोपमायाः-एकेवशब्दा, अनेकेवशब्दा, अनिवादिशब्दा, वैधर्म्यवती

प्रपञ्चोपमाया अष्टौ भेदाः सोदाहरणाः ३११–३१४

प्रकृतरूपायाः समस्तोपमा, एकदेशोपमा, मालोपमा, रसनोपमा; विकृतरूपाया विपर्यासोपमा, उभयोपमा, उत्पाद्योपमा, अनन्वयोपमा

रूपकलक्षणम् ३१४

रूपकस्य शब्दार्थोभयभूयिष्ठभेदेनत्रैविध्यं प्रत्येकस्य द्वैविध्यम् ३१५

शब्दभूयिष्ठरूपकस्य अष्टौ भेदाः सोदाहरणाः ३१५–३१८

प्रकृतभेदे समस्त–व्यस्त–उभय–सविशेषणभेदाः, विकृतभेदे परम्परा–रसना–माला–रूपकरूपकभेदाः

अर्थभूयिष्ठरूपकस्य अष्टौ भेदाः ३१८–३२२

अङ्गिप्रधानभेदे समस्त–असमस्त–युक्त-अयुक्तभेदाः, अङ्गप्रधानभेदे सहाजावयव–आहार्यावयव–उभयावयव–विषमावयवभेदाः

शब्दाथभूयिष्ठरूपकस्य अष्टौ भेदाः ३२२; ३३६

शुद्धभेदे आधारवत्–निराधार–केवल-व्यतिरेकिभेदाः, संकीर्णभेदे सावयव-संकीर्ण–निरवयवसंकीर्ण–उभयसंकीर्ण–श्लेषोपहितभेदाः

साम्यलक्षणम् ३२७

साम्यस्य त्रयो भेदाः— दृष्टान्तोक्तिः, प्रपञ्चोक्तिः प्रतिवस्तूक्तिः ३२७

एतासां वैशिष्ट्यानि ३२७

दृष्टान्तोक्तेः अष्टौ भेदाः सोदाहरणाः ३२७–३३१

क्रिया–जाति–गुण–द्रव्यानां योगेन साम्ये दृष्टान्तस्य पूर्वपश्चाद्भावेन प्रतिपादने अष्ट भेदाः

दृष्टान्तोक्ति–दृष्टान्तालङ्कारयोः प्रविवेकः ३३१

प्रपञ्चोक्तेः अष्टौ भेदाः सोदाहरणाः ३३१–३३८

प्रकृताया उपमानोपमेययोः साम्येन, उपमानोत्कर्षेण, उपमानापकर्षेण, उपमानस्य किञ्चिदुत्कर्षेण; विकृतायाः साम्येन, उपमेयस्योत्कर्षेण, उपमेयापकर्षेण, उपमेयस्य साम्यासत्या उपमानोत्कर्षेण भेदाः

प्रतिवस्तूक्तेः अष्टौ भेदाः सोदाहरणाः ३३४–३३८

दृष्टान्तोक्तिच्छायया विधावृजुः पूर्वा, सैवोत्तरा वक्रा सैव निषेधे ऋजुः पूर्वा, सैवोत्तरा वक्रा; प्रपञ्चोक्तिच्छायया चत्वारो भेदाः

संशयोक्तिलक्षणम् ३३८

संशयोक्तेः चत्वारो भेदाः सोदाहरणाः ३३८–३४०

अभिधीयमानसादृश्य एकविषयः, प्रतीयमानसादृश्य एकविषयः, प्रतीयमान-सादृश्यः शुद्धोऽनेकविषयः, अभिधीयमानसादृश्यो मिश्रोऽनेकविषयः

वितर्कोक्तेः संशयोक्तावन्तर्भावः, वितर्कसंशययोर्विवेकश्च ३४१

अपह्नुतिलक्षणम् ३४१

अपह्नुतेः षड् भेदाः सोदाहरणाः ३४२–३४४

अभिधीयमानौपम्यवती, प्रतीयमानौपम्यवती, अनौपम्याभिधीयमानापह्नो-तव्यवस्तुः पूर्वा, सैवापूर्वा, अनौपम्याप्रतीयमानापह्नोतव्यवस्तुः पूर्वा, सैवापूर्वा

समाध्युक्तिलक्षणम् ३४४

समाध्युक्तेः चत्वारो मेलितस्य च भेदाः सोदाहरणाः ३४४–३४७

धर्माध्यासे निरुद्भेद–सोद्भेदौ, धर्मिधर्माध्यासरूपः, धर्म्यध्यासरूपः

मेलितभेदयोः समाध्युक्तावन्तर्भावः ३४७

समासोक्तिलक्षणम् ३४७

समासोक्तेः षड्भेदाः सोदाहरणाः ३४७–३५१

प्रतीयमानसादृश्या श्लाघावती, सैव गर्हावती, सेवोभयवती, सैवानुभयवती, अभिधीयमानसादृश्या श्लाघावती तुल्यविशेषणा, प्रतीयमानाभिधीयमानसादृश्या उभयवती तुल्यातुल्यविशेषणा

अन्योक्तेः अनन्योक्तेः उभयोक्तेर्भेदानां समासोक्तावन्तर्भावः ३५१–३५३

उत्प्रेक्षालक्षणम् ३५३

उत्प्रेक्षायाः त्रयो भेदाः सोदाहरणाः ३५३–३५५

द्रव्योत्प्रेक्षा, गुणोत्प्रेक्षा, क्रियोत्प्रेक्षा

उत्प्रेक्षावयव–उत्प्रेक्षोपमा–मतानां उत्प्रेक्षायामन्तर्भावः ३५५–३५७

अप्रस्तुतप्रशंसालक्षणम् ३५७

अप्रस्तुतप्रशंसायाः षड् भेदाः सोदाहरणाः ३५७–३६०

धर्मबाधया वाच्या, धर्मबाधया प्रत्येतव्या, अर्थबाधया वाच्या, अर्थबाधया प्रत्येतव्या, कामबाधया वाच्या, कामबाधया प्रत्येतव्या

तुल्ययोगितालक्षणम् ३६०

तुल्ययोगितायाश्चत्वारो भेदाः सोदाहरणाः ३६०–३६१

अभिधीयमानतुल्यगुणा स्तुत्यर्था, सैव निन्दार्था, प्रतीयमानतुल्यगुणा स्तुत्यर्था, सैव निन्दार्था

मतान्तरेण तुल्ययोगिताया द्वौ भेदौ ३६१-३६२

स्तुत्यर्था, निन्दार्था

लेशलक्षणम् ३६२

लेशस्य द्वौ भेदौ ३६२-३६३

दोषस्य गुणीभावः, गुणस्य दोषीभावः

मतान्तरेण लेशभेदयोरनौचित्यम्, तयोरप्रस्तुतप्रशंसायां व्याजस्तुतौ चान्तर्भावः ३६३-३६४

व्याजस्तुते र्भेदद्वयस्य लेशेऽन्तर्भावः ३६४

सहोक्तिलक्षणम् ३६५

सहोक्तेः षड् भेदाः सोदाहरणाः ३६५-३६७

वैसादृश्यवती, विविक्तकर्तृक्रियासमावेशा, सैव विविक्तकर्मक्रियासमावेशा, सैव कर्तृद्वयस्य पृथक्क्रियासमावेशा, सैव अविविक्तकर्तृक्रियासमावेशा, ससादृश्या अविविक्तकर्मक्रियासमावेशा, सैव अविविक्तगुणसमावेशा

समुच्चयलक्षणम् ३६७

समुच्चयस्य षड् भेदाः सोदाहरणाः ३६८-३७०

द्विपदाश्रयः प्रतिपदाश्रितद्योतकत्वेन द्रव्ययोः क्रियासमुच्चयः, स एव उत्तरपदाश्रितद्योतकत्वेन क्रिययोः द्रव्यसमुच्चः, बहुपदाश्रयः प्रतिपदाश्रित-द्योतकत्वेन गुणानां क्रियासमुच्चयः, स एव उत्तरपदाश्रितद्योतकत्वेन गुणानां क्रियासमुच्चयः, उभयपदाश्रय उत्तरपदाश्रितद्योतकत्वेन द्रव्यगुणानां क्रियासमुच्चयः, मिश्रो बहुपदाश्रयो द्रव्याणां क्रियासमुच्चयः

इतरेतरयोगभेद-समाहारभेद-अन्वाचयभेदानां समुच्चयभेदत्वम् ३७१-३७३

आक्षेपलक्षणम् ३७४

आक्षेपस्य चत्वारो भेदाः सोदाहरणाः ३७४-३७५

शुद्धो विध्याक्षेपः, मिश्रो विध्याक्षेपः, शुद्धो निषेधाक्षेपः, मिश्रो निषेधाक्षेपः

रोधभेदानामाक्षेपभेदत्वम् ३७५-३७८

उक्त्या विधौ प्रतिकूलः, उक्त्या विधावनुकूलः, युक्त्या विधावनुकूलः, प्रतिकूलश्च, युक्त्या निषेधे प्रतिकूलः, युक्त्या निषेधेऽनुकूलः, उक्त्या निषेधे प्रतिकूलोऽनुकूलश्च

आक्षेपरोधयोर्भेदः ३७८-३७९

अर्थान्तरन्यासलक्षणम् ३७९

अर्थान्तरन्यासस्य त्रयो भेदाः सोदाहरणाः ३७९-३८०

साधर्म्य-वैधर्म्य-विपर्ययहेतुकाः

उभय-प्रत्यनीक-प्रतीकन्यासा अर्थान्तरन्यासस्यैव भेदाः ३८०-३८१

विशेषोक्तिलक्षणम् ३८१

विशेषोक्तेः सप्त भेदाः सोदाहरणाः ३८१-३८३

प्रतीयमानहेतुकायां गुणवकल्यवती, जातिवैकल्यवती, क्रियावैकल्यवती; अभिधेयहेतुकायां द्रव्यवैकल्यवती, वैकल्यवद्द्रव्या, द्रव्यस्य योगायोगाभ्याम-वैकल्यवती

परिकरलक्षणम् ३८३

परिकरस्य षड् भेदाः सोदाहरणाः ३८३-३८६

क्रिया-कारक-संबन्धि-साध्य-दृष्टान्त-वस्तुपरिकराः

क्रियापरिकरस्य अन्ये षड् भेदाः सोदाहरणाः ३८६-३९०

कृत्प्रत्ययेन, अव्ययेन, आन्तरक्रियाविशेषणेन, बाह्यक्रियाविशेषणेन, तद्धितेन, तद्यदोर्विपर्ययक्रियाविशेषणयोगेन

परिकरस्य अन्ये षड् भेदाः ३९०-३९२

संबोधन-लक्षण-हेतु-सहार्थ-तादर्थ्य-उपपदपरिकराः

परिकरस्य अन्ये त्रयो भेदाः ३९२-३९३

शाब्दौपम्यपरिकरः, आर्थरूपकपरिकरः, विरोधश्लेषपरिकरः

एकावल्यास्त्रयो भेदाः परिकरभेदा एव ३९३-३९५

शब्दैकावली, अर्थैकावली, उभयैकावली

दीपकलक्षणम् ३९५

दीपकस्य द्वादशभेदाः सोदाहरणा, ३९५-३९९

क्रियादीपक-जातिदीपक-गुणदीपक-द्रव्यदीपक-अर्थावृत्ति-पदावृत्ति-उभयावृत्ति-आवली-संपुट-रसना-माला-चक्रवालरूपाः

क्रमलक्षणम् ३९९

क्रमस्य षड् भेदाः सोदाहरणाः ३९९-४०२

पदतः शब्दपरिपाटिः, वाक्यतः शब्दपरिपाटिः, कालतोऽर्थपरिपाटिः, देशतोऽर्थपरिपाटिः, शब्दप्रधानोभयपरिपाटिः, अर्थप्रधानोभयपरिपाटिः

पर्यायलक्षणम् ४०२

पर्यायस्य षड् भेदाः सोदाहरणाः ४०२-४०५

निराकांक्षमिषम, साकांक्षमिषम, निराकांक्षोक्तिभङ्गी, साकांक्षोक्तिभङ्गी, निराकांक्षावसरः, साकांक्षावसरः

अतिशयलक्षणम् , तत्प्रशस्तिः, सर्वालङ्काराश्रयत्वं च ४०५

अतिशयस्य गुणक्रियानिष्ठा षड् भेदाः ४०५-०७

महत्त्वातिशयः, तनुत्वातिशयः, कान्त्यतिशयः, प्रभावातिशयः, अनुभावातिशयः, अन्योन्यातिशयः

श्लेषलक्षणम् ४०८
श्लेषस्य षड् भेदाः सोदाहरणाः ४०८–४१०

भिन्नपद–अभिन्नपद–भिन्नक्रिय–अभिन्नक्रिय–भिन्नकारक–अभिन्नकारकरूपाः

भाविकलक्षणम् ४१०
भाविकस्य त्रयः, तदभिन्नस्य उद्भेदस्य च त्रयो भेदाः ४१०–४१३

स्वाभिप्रायकथनम्, अन्यभावना, अन्यापदेशः, उद्भेदस्य व्यक्तः, अव्यक्तः, उभयरूपः

संसृष्टिलक्षणम् ४१३
संसृष्टेः षड् भेदाः सोदाहरणाः ४१३–४१५

व्यक्तायाः तिलतण्डुलवद्–छायादर्शवद्भेदौ, अव्यक्तायाः क्षीरजलवत्–पांसूदकवद्भेदौ, व्यक्ताव्यक्ताया नरसिंहवत्–चित्रवर्णवद्भेदौ

परिच्छेदोपसंहारः ४१५

पञ्चमः परिच्छेदः रसविवेचनो नाम

शृङ्गारमहत्त्वम्, शृङ्गारिणः कवेः प्रशंसा च ४१७
काव्यवाक्यवैशिष्ट्यम् ४१७
पञ्च रसाहर्तारः ३१७

नवोऽर्थः, अग्राम्या सूक्तिः, श्रव्योबन्धः, स्फुटा श्रुतिः, अलौकिकार्थयुक्तिः,

त्रिविधा उक्तिः, रसोक्तेः सर्वानुग्राहिणीत्वं च ४१७

वक्रोक्तिः, रसोक्तिः, स्वभावोक्तिः

चतुर्विंशते रसान्वयविभूतीनामुद्देशः ४१८

भावः, जन्म, अनुबन्धः, निष्पत्तिः, पुष्टिः, संकरः, ह्रासः, आभासः, शमः, शेषः, विशेषः, परिपोषः, विप्रलम्भः, संभोगः, चेष्टा, परीष्टिः, निरुक्तिः प्रकीर्णम्, प्रेमा, प्रेमपुष्टिः, नायिकानायकगुणाः, प्रेमभक्तिः नानालङ्कार-संसृष्टिप्रकारः, रसोक्तिः

भावस्वरूपम् ४१८
स्थाति–सात्त्विक–व्यभिचारिभावानामुद्देशः ४१७
स्थायि–सात्त्विक–व्यभिचारिलक्षणम् ४१९
जन्म–अनुबन्ध–निष्पत्ति–पुष्टिलक्षणम् ४१९
संकर–ह्रास–आभास–प्रशम–शेषलक्षणम् ४२०
विशेषलक्षणम्, तद्भेदोद्देशश्च ४२०
परिपोषलक्षणम् ४२०

परिपोषस्य भेदाः ४२०–४२१

आलम्बनोद्दीपनविभावः, अनुभावः, संचारी, आश्रयः, लीलाद्यनुभावाः, अभिनयश्च

विप्रलम्भस्य तद्भेदचतुष्टयस्य च लक्षणम्.... ४२१–४२२

पूर्वानुरागः, मानः, प्रवासः, करुणः

संभोगस्य तद्भेदचतुष्टयस्य च लक्षणम् ४२२

पूर्वानुरागानन्तरः, मानानन्तरः, प्रवासानन्तरः, करुणानन्तरः

चेष्टा–परीष्टिलक्षणे ४२२

निरुक्तिलक्षणम् ४२२

विप्रलम्भ–पूर्वानुरागादि–संभोगानां निरुक्तयः ४२२–४२५

चतुर्विंशतेः प्रकीर्णानामुद्देशः ४२५–४२६

अष्टमीचन्द्रकः, कुन्दचतुर्थी, सुवसन्तकः, आन्दोलनचतुर्थी, एकशाल्मली, मदनोत्सवः, उदकक्ष्वेडिका, अशोकोत्तंसिका, चूतभञ्जिका, पुष्पावचायिका, चूतलतिका, भूतमातृका, कादम्बयुद्धम्, नवपत्रिका, बिसखादिका, शक्रार्चा, कौमुदी, यक्षरात्रिः, अभ्यूषखादिका, नवेक्षुभक्षिका, तोयक्रीडा, प्रेंक्षादिदर्शनम, द्यूतम्, मधुपानम्

प्रेम्णो द्वादशभेदानामुद्देशः ४२६

नित्यः, नैमित्तिकः, सामान्यः, सविशेषः, प्रच्छन्नः, प्रकाशः, कृत्रिमः, अकृत्रिमः, सहजः, आहार्यः, यौवनजः, विश्रम्भजः

प्रेमपुष्टेर्द्वादशभेदानामुद्देशः ४२६

चक्षुःप्रीतिः, मनःसंगः, संकल्पोत्पत्तिसंततिः, प्रलापः, जागरः, कार्श्यम्, विषयान्तरेऽरतिः, लज्जाविसर्जनम्, व्याधिः, उन्मादः, मूर्च्छनम्, मरणम्

नायकस्य द्वादशभेदानामुद्देशः ४२६–४२७

नायकः, प्रतिनायकः, उपनायकः, अनुनायकः, नायिका, प्रतिनायिका, उपनायिका, अनुनायिका, नायकाभासः, नायिकाभासः, उभयाभासः, तिर्यगाभासः

नायकस्य गुणादिकृतषोडशभेदानामुद्देशः ४२७

गुणतः-उत्तमः, मध्यमः, अधमः, प्रकृते,–सात्त्विकः, राजसः, तामसः परिग्रहात्–साधारणः, अनन्यजानिः; धैर्यवृत्तेः–उद्धतः, ललितः, शान्तः, उदात्तः; प्रवृत्तितः–शठः, धृष्टः, अनुकूलः, दक्षिणः

नायिकाया गुणादिकृतद्वात्रिंशद्भेदानामुद्देशः ४२७–४२८

गुणतः–उत्तमा, मध्यमा, अधमा; वयसा-मुग्धा, मध्या, प्रगल्भा; धैर्येण–धीरा, अधीरा; परिग्रहात्–स्वा, अन्यदीया; उपयमनात्–ऊढा, अनूढा;

क्रमात्–ज्येष्ठा, कनीयसी; मानर्द्धैः–उद्धता, उदात्ता, शान्ता, ललिता; वृत्तितः–सामान्या, पुनर्भूः, स्वैरिणी; आजीवतः–गणिका, रूपाजीवा, विलासिनी; अवस्थातः–खण्डिता, कलहान्तरिता, विप्रलब्धा, वासकसज्जा, स्वाधीनपतिका, अभिसारिका, प्रोषितभर्तृका, विरहोत्कण्ठिता

इतरपात्राणामुद्देशः ४२८

पीठमर्दः, विदूषकः, विटः, चेटः, पताकाः, सखी

नायकस्य द्वादशगुणानामुद्देशः ४२८

महाकुलीनता, औदार्यम्, महाभाग्यम्, कृतज्ञता, रूप–यौवन–वैदग्ध्य–शील–सौभाग्यसंपत्, मानिता, उदारवाक्यत्वम्, अदरिद्रानुरागिता

प्रेमभक्तेश्चतुर्णां भेदानामुद्देशः ४२८–४२९

पाकभक्तिः–मृद्वीका–नारिकेल–आम्रसंज्ञा; रागभक्तिः–नीली–कुसुम्भ–मञ्जिष्ठासंज्ञा; व्याजभक्तिः–अन्तर्व्याज–बहिर्व्याज–निर्व्याजसंज्ञा; प्रेमसंपर्कभक्तिः–धर्म–अर्थ–कामोदर्करूपा

नानालङ्कारसंसृष्टिप्रकारः ४२९

प्रबन्धस्वरूपम् ४२९

प्रबन्धस्य पञ्च संधयः ४२९

मुख–प्रतिमुख–गर्भ–अवमर्श–निर्वहणसंज्ञाः

रसोक्तिस्वरूपम् ४२९

काव्यस्य मार्गद्वयम् ४२९–४३०

रतिप्रीत्योर्लक्षणम्, रतिरूपेण रसस्य भाव–जन्मादिभेदाः ४३०–४३४

हासलक्षणं सोदाहरणम् ४३४

शोकलक्षणं सोदाहरणम् ४३४

क्रोधलक्षणं सोदाहरणम् ४३४

उत्साहलक्षणं सोदाहरणम् ४३४

भयलक्षणं सोदाहरणम् ४३५

जुगुप्सालक्षणं सोदाहरणम् ४३५

विस्मयलक्षणं सोदाहरणम् ४३५

अष्टानां सात्त्विकभावानां सोदाहरणानि लक्षणानि ४३५–४३७

स्तम्भः, रोमाञ्चः, गद्गदः, स्वेदः, वेपथुः, वैवर्ण्यम्, अश्रु, प्रलयः

व्यभिचारिभावस्य त्रयस्त्रिंशद्भेदाः, तेषां लक्षणोदाहरणानि ४३७–४४६

स्मृतिः, वितर्कः, उत्कण्ठा, चिन्ता, चपलता, मतिः, गर्वः, स्नेहः, धृतिः; व्रीडा, अवहित्थम्, मूढता, मदः, हर्षः, अमर्षः, असूया, ईर्ष्या, विषादः, दैन्यम्, उग्रता, त्रासः, शङ्का, गदः, ग्लानिः, उन्मादः, संभ्रमः, श्रमः, निर्वेदः, जाड्यम्, आलस्यम्, निद्रा, सुप्तम्, प्रबोधः

द्वादश रसविशेषाः ४४६

श्रृङ्गारः, वीरः, करुणः, रौद्रः, अद्भुतः, भयानकः, बीभत्सः, हास्यः, प्रेयान्, शान्तः, उदात्तः, उद्धतः

रतिप्रीत्योः अष्टविधत्वम् ४४६

द्वादशरसविशेषाणामुदाहरणम् ४४६–४४९

रतेरष्टौ भेदाः सोदाहरणाः ४४९–४५१

नैसर्गिकी, सांसर्गिकी, औपमानिकी, आध्यात्मिकी, आभियोगिकी, साम्प्रयोगिकी, आभिमानिकी, वैषयिकी

प्रीतेरष्टौ भेदाः सोदाहरणाः ४५१–४५३

पूर्वोक्ता एव भेदाः, केवलं साम्प्रयोगिकीस्थाने आभ्यासिकी

उत्साहादीनां विशेषाः सोदाहरणाः ४५३–४५५

उत्साहस्य युद्ध–दान–दयावीराः, क्रोधस्य भाम–मन्यु–उत्प्रासाः, हासस्य स्मित–हसित–विहसिताख्याः, प्रसुप्तस्य स्वप्नः, प्रलयस्य मरणम्, मतेः शमः

परिपोषस्य भेदाः सोदाहरणाः ४५५–४६४

आश्रयगताः ४५५, विषयगताः ४५६, ज्ञानगताः ४५६, संस्कारगताः ४५६, उद्दीपनविभावेषु माल्यादि–ऋत्वादि–चन्दनादि–चन्द्रोदयादिगताः ४५७, अनुभावेषु स्मरति–वाञ्छति–द्वेष्टि–प्रयतते–अवैति–मन्यते–वक्ति–चेष्टते–इतिरूपाः ४५९, संचारिषु स्वेदरोमाञ्चवेपथु–अश्रु–हर्ष–अमर्षगताः ४६०, लीलादिषु लीला–विलास–विच्छित्ति–विभ्रम–किलकिञ्चित–मोट्टायित–कुट्टमित–विव्वोक–ललित–विहृत–क्रीडित–हेला–हाव–भाव–व्याज–विश्रम्भ–भाषण–चाटु–प्रेमाभिसंधान–परिहास–कुतूहल–चकितगताः ४६०

विप्रलम्भस्य भेदचतुष्टयस्योदाहरणम् ४६४–४६६

संभोगस्य भेदचतुष्टयस्योदाहरणम् ४६६–४६८

विप्रलम्भचेष्टाया उदाहरणम् ४६८–४७०

संभोगचेष्टाया उदाहरणम् ४७०–४७२

विप्रलम्भपरीष्टेरुदाहरणम् ४७२–४७४

संभोगपरीष्टेरुदाहरणम् ४७४–४७५

विप्रलम्भनिरुक्तीनामुदाहरणानि ४७६–४८१

संभोगनिरुक्तीनामुदाहरणानि ४८१–४९०

प्रकीर्णस्य चतुर्विंशतिभेदानामुदाहरणानि ४९०–४९४

प्रेम्णो द्वादशभेदानामुदाहरणानि ४९४–४९५

प्रेमपुष्टेर्द्वादशभेदानामुदाहरणानि ४९६–४९७

संभोगेऽपि प्रेमपुष्टिप्रकाराणामतिदेशः ४९७

द्वादशनायकानामुदाहरणम् ४९७-४९९
नायकस्य गुणादिकृतोऽष्टभेदोदाहरणम् ४९९-५०१
नायिकाया द्वात्रिंशद्भेदोदाहरणम् ५०१-५०५
इतरपात्राणामुदाहरणानि ५०६

शकार-ललक-अमात्य-पाषण्डाणाम्

विदूषकोदाहरणम् ५०७
विटचेटयोरुदाहरणम् ५०७
पताका-आपताका-प्रकरीलक्षणं सोदाहरणम् ५०७
सख्यास्त्रयो भेदाः सोदाहरणाः ५०७-५०८

सहजा-पूर्वजा-आगन्तुरूपाः

नायकस्य द्वादशगुणोदाहरणम् ५०८-५०९
नायिकाया द्वादशगुणोदाहरणम् ५१०-५११
पाकभक्तीनामुदाहरणम् ५११
रागभक्तीनामुदाहरणम् ५१२
व्याजभक्तीनामुदाहरणम् ५१२
उदर्क (प्रेमसंपर्क) भक्तीनामुदाहरणम् ५१३
नानालङ्कारसंसृष्टिप्रकारविमर्शनम् ५१३-५१५

शोभाकरत्वेन गुणरसानामलङ्कारत्वप्रतिपादनम्; षोढा रसालङ्कारसंकरः—गुणसंकरः, अलङ्कारसंकरः, गुणालङ्कारसंकरः, रससंकरः, रसगुणसंकरः, रसालङ्कारसंकरः; गुणानां त्रैविध्यम्, तेषां प्रत्येकम् उल्लेखवत्त्व-निरुल्लेखत्वाभ्यां द्वैविध्यम्

शब्द-अर्थ-दोषगुणानां संकरोदाहरणम् ५१५-५१७
अलङ्कारसंकरस्य षड्भेदाः सोदाहरणाः ५१७-५१९

शब्दालङ्कार-अर्थालङ्कार-उभयालङ्कार-शब्दार्थालङ्कार-शब्दोभयालङ्कार-अर्थोभयालङ्कारसंकराः

गुणालङ्कारसंकरस्य षड्भेदाः सोदाहरणाः ५१९-५२१

शब्दगुणप्रधानः, अर्थगुणप्रधानः, दोषगुणप्रधानः, शब्दालङ्कारप्रधानः, अर्थालङ्कारप्रधानः, उभयालङ्कारप्रधानः

रससंकरस्य षट् प्रकाराः सोदाहरणाः ५२१-५२३

तिलतण्डुल-क्षीरनीर-छायादर्श-नरसिंह-पांसूदक-चित्रवर्णप्रकाराः

रसगुणसंकरव्यवस्थापनम्, रसगुणसंकरस्य षट् प्रकाराः ५२३-५२६

गुणप्रधान-रसप्रधान-उभयप्रधान-उभयाप्रधान-गुणाधिक-रसाधिकरूपाः

रसालङ्कारसंकरस्य द्वौ भेदौ ५२६-५३१

रसप्रधानः, अलङ्कारप्रधानः

अलङ्कारसंसृष्टेर्द्वौ प्रकारौ ५३१

अङ्गाङ्गिभावावस्थानम् , सर्वेषां समकक्षता

लिम्पतीवेत्यादिपद्ये इवसद्भावेन उपमाशङ्कानिराकरणम् ५३१–५३३

अनौचित्यपरिहारप्रकारान् प्रदर्श्य काव्ये दोषहानोपदेशः ५३३

वृत्तिचतुष्टयम्, वृत्तेः षोडशाङ्गानामुदाहरणानि ५३३–५३७

भारत्याः प्ररोचना-प्रस्तावना-वीथी-प्रहसनानि; (वीथ्या उद्घात्यक-कथोद्घात-प्रयोगातिशय-प्रवर्तक-अवलगितानि); आरभट्याः संक्षिप्तिका-अवपात-वस्तूत्थापन-संस्फोटाः; कैशिक्या नर्म-नर्मस्फिज-नर्मस्फोट-नर्मगर्भाः, सात्त्वत्या उत्थापक-परिवर्तक-संलापक-संघात्यकाः

प्रबन्धस्वरूपपरामर्शः ५३७–५३८

परिच्छेदोपसंहारः ५३८

ग्रन्थोपसंहारः ५३८

परिशिष्टम् ५३९–६०४

कारिकार्धानुक्रमः ५४१, उदाहृतसंस्कृतपद्यानुक्रमः ५५७, उदाहृतप्राकृतपद्यानुक्रमः ५९०, ग्रन्थान्तरोद्धरणानुक्रमः ६०१, उल्लिखित-ग्रन्थग्रन्थकृदनुक्रमः ६०४, संकेतानुक्रमः ६०४ ।

परिशिष्टम्–२ ६०५–६३५

बन्धचित्राणि ६०७,टीकोद्धृत-उद्धरणानुक्रमः ६२०, टीकोद्धृत-ग्रन्थकृदनुक्रमः ६३५

सरस्वतीकण्ठाभरणालङ्कारः

प्रथमः परिच्छेदः

ध्वनिर्वर्णाः[1] पदं वाक्यमित्यास्पदचतुष्टयम् ।
यस्याः सूक्ष्मादिभेदेन वाग्देवीं तामुपास्महे ॥ १ ॥

रत्नदर्पणः

एकेन यस्य यमिनः प्रमदेव देह-
मर्धेन राजति पुनामिव चापरेण ।
तत्त्वक्रमादथ च न प्रमदा पुमान् वा
श्रेयांसि वर्धयतु स स्मरशासनो वः ॥ १ ॥
श्रीरामसिंहदेवेन दोर्दण्डदलितद्विषा ।
क्रियतेऽवनिभूपालकण्ठाभरणदर्पणः ॥ २ ॥
कण्ठाभरणमनर्घ्यं वाग्देवी रत्नदर्पणोत्सङ्गे ।
अस्मिन् पश्यतु निभृतं प्रकाशसर्वाङ्गलावण्यम् ॥ ३ ॥

ग्रन्थारम्भे समुचितेष्टदेवतानमस्कारेण शिष्टाचारमनुवर्तते—**ध्वनिरिति** । वाचामधिष्ठात्री देवी द्योतमाना प्रकाशशब्दब्रह्मरूपा भारती । कथमुपास्यते । सूक्ष्मादिभेदेन ध्वन्यादिभेदेन च विवक्षितो नमस्कारः । शब्दब्रह्मणश्चतस्रो भिदा भवन्ति । सूक्ष्मा, पश्यन्ती, मध्यमा, वैखरी चेति । तत्राविकारदशा सूक्ष्मा । सा हि सर्वस्य प्राणापानान्तरालवर्तिनी विगतप्रादुर्भावतिरोभावा सम्यक्प्रयोगपरिशीलनात्मना कर्मयोगेन मननादिना ज्ञानयोगेन च सम्यगधिगम्यते ।

सेयमाकीर्यमाणापि नित्यमागन्तुकैर्मलैः ॥
अन्त्या कला हि सोमस्य नात्यन्तमभिभूयते ॥
तस्यां विज्ञातमात्रायामधिकारो निवर्तते ।
पुरुषे षोडशकले तामाहुरमृतां कलाम् ॥

तस्य ब्रह्मणोऽनाद्यविद्यावशादाद्यः परिणामः पश्यन्तीरूपो जायते । स हि वर्णविभागादक्रमः स्वयंप्रकाशश्च । पूर्वापरे स्वावस्थे पश्यतीति पश्यन्तीत्युच्यते । ततः परमविद्योपादानादन्तःसंकल्परूपक्रमवान् श्रोत्रग्राह्यवर्णाभिव्यक्तिरहितस्तृतीयः परिणामो मध्यमारूपो जायते । सा किल द्वयोः परिणामयोर्मध्ये सदा तिष्ठतीति मध्यमेत्युच्यते । अनन्तरं दूरप्रसृतायामविद्यायां स्थानकरणप्रयत्नव्यज्यमानश्रोत्रसंवादिवीणादुन्दुभिनादपरिचयगद्गदाव्यक्ताकारादिवर्णसमुदायात्मकस्तृतीयः परिणामो वैखरीरूपो जायते । विशिष्टं खमाकाशं राति प्रयच्छतीति विखरो देहेन्द्रियसंघातः । तथा च श्रुतिः—

---

1 A. वर्णः

निर्दोषं गुणवत्काव्यमलङ्कारैरलङ्कृतम् ।
रसान्वितं कविः कुर्वन्कीर्तिं प्रीतिं च विन्दति ॥ २ ॥

न ह वै सशरीरस्य प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति । अशरीरं वाव सन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशतः ॥

इति । तत्र भवा वैखरीति । तदेतासामवस्थानामाद्यास्तिस्रो नित्या अतीन्द्रियाः । तदुक्तम्—

स्थानेषु विवृते वायौ कृतवर्णपरिग्रहा ।
वैखरीवाक्प्रयोक्तृणां प्राणवृत्तिनिबन्धना ॥
केवलं बुद्ध्युपादानक्रमरूपानुपातिनी ।
प्राणवृत्तिमतिक्रम्य मध्यमा वाक्प्रवर्तते ।
अविभागात्तु पश्यन्ती सर्वतः संहृतक्रमा ।
स्वरूपज्योतिरेवान्तःसूक्ष्मा सा चानपायिनी ॥

इति । श्रुतिरप्याह—

चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ।
गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति ॥

इत्यादिकमागमसमुच्चयादेवावसेयम् । का पुनस्ता वाचो यासामियमधिष्ठात्रीत्यत उक्तम्—'ध्वनिर्वर्णाः पदं वाक्यमित्यास्पदचतुष्टयम् । यस्याः' इति ।

आस्पदमधिष्ठानमवच्छेदः । ध्वन्यादिभिरवच्छिन्ना परा वाक् तद्व्यवहारहेतुः । साहित्यप्रसिद्धाभिधानध्वननलक्षणव्यवहारकारित्वमेकस्मिन् न निरूप्यते इति बहुवचनम् । पदवाक्ययोरस्ति प्रत्येकमपि तथाभाव इति ताभ्यामेकवचनमुपात्तम् । तदयमत्र तात्पर्यसक्षेपः । साहित्यस्वरूपनिरूपणाय किलैष ग्रन्थारम्भः । साहित्यं च शब्दार्थयोः संबन्धः । तत्र शब्द एव क इत्यपेक्षायामयं विभागो ध्वनिरित्यादिः । अर्थस्तु स्तम्भकुम्भादिलक्षणो लोके शास्त्रे च प्रसिद्धः. संबन्धः कश्चिदनादिः । सर्वस्वायमानस्तु संबन्धो नान्यत्रेत्यस्मिन्नायतते । स चतुर्विधः दोषहानम्, गुणोपादानम्, अलङ्कारयोगः, रसाभियोगश्चेति ॥ १ ॥

प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यङ्गसंबन्धप्रयोजने दर्शयति—**निर्दोषमिति** । प्रीतिः संपूर्णकाव्यार्थस्वादसमुत्थ आनन्दः, काव्यार्थभावनादशायां कवेरपि सामाजिकत्वाङ्गीकारात् । सहृदयश्लाघया या प्रीतिस्तद् दृष्टं प्रयोजनम् । कीर्तिरदृष्टद्वारा स्वर्गफलेत्यदृष्टम् । यदाह—'कीर्तिं स्वर्गफलामाहुः' इति । अङ्गिनः काव्यस्य प्रयोजनान्वाख्यानेनाङ्गभूतस्यास्य प्रयोजनसंबन्ध उक्तः । यद्यपि काव्यशब्दो दोषाभावादिविशिष्टावेव शब्दार्थौ ब्रूते, तथापि लक्षणया शब्दार्थमात्रे प्रयुक्तः, लक्षणाप्रयोजनं चाभिधेयानामुद्देशः । त्रिधा हि शास्त्रशरीरम्—'उद्देशः, लक्षणम्, परीक्षा' चेति । उदाहरणव्याख्याग्रन्थः सर्वत्र परीक्षापर इत्यस्मद्गुरवः । प्रयोजनाभिसंबन्धपरादेवोद्देशो लभ्यत इति न विरोधः । अत एव दोषाद्युद्देशक्रमेण परिच्छेदाः । निर्दोषं दोषात्यन्ताभाववत् । अवयवैकदेशवर्तिना श्वित्रेणेव कामिनीशरीरस्य वर्णमात्रगतेनापि दोषेण काव्यवैरस्यनियमात् । अत एवामङ्गलप्रायाणामपि दोषाणां प्रथममुपादानम् । अयमेव हि

दोषाः पदानां वाक्यानां वाक्यार्थानां च षोडश ।
हेयाः काव्ये कवीन्द्रैर्यै तानेवादौ प्रचक्ष्महे ॥ ३ ॥

षोडश पददोषाः

असाधु चाप्रयुक्तं च कष्टं चानर्थकं च यत् ।
अन्यार्थकमपुष्टार्थमसमर्थं तथैव च ॥ ४ ॥
अप्रतीतमथ क्लिष्टं गूढं नेयार्थमेव च ।
संदिग्धं च विरुद्धं च प्रोक्तं यच्चाप्रयोजकम् ॥ ५ ॥
देश्यं ग्राम्यमिति स्पष्टा दोषाः स्युः पदसंश्रयाः ।
अथैषां लक्षणं सम्यक् सोदाहरणमुच्यते ॥ ६ ॥

प्राचः कवेर्व्यापारो यद्दोषहानं नाम । गुणवदिति । भूम्नि प्रशंसायां वा मतुप् । अलंकृतमित्येव वक्तव्येऽलंकारैरिति प्रसिद्धालंकारपरिग्रहार्थम् । तथालंकारैरित्येव वाच्ये प्रसिद्धानामपि वक्ष्यमाणानामेवोपादानार्थमलंकृतपदम् । रसान्वितं रसेन नित्यसंबद्धम् ।

'नास्त्येव तत्काव्यं यत्र परम्परयापि विभावादिपर्यवसानं न भवति' इति काश्मीरिकाः। एतेन काव्यलक्षणमपि कटाक्षितम् । ईदृशं काव्यं तत्कुर्वन् । कविरिति कवेरपि लक्षणमिति ॥२॥

अथोद्देशक्रमेण दोषाणां सामान्यलक्षणं विभागं चाह—**दोषाः पदानामिति** । हेयाः इत्यनेन सामान्यलक्षणम् । ये हेयास्ते दोषा इत्यभिप्रायात् । अभिमतप्रतीतिव्यवधायकतया विघ्नभूतः शश्वत्काव्ये हेयतामासादयति स एव दोषः । अयमेवार्थः 'मुख्यार्थहतिर्दोषः'—इति पदेनान्येषामभिमतः । स च पदवाक्यवाक्यार्थविषयतया पूर्वं त्रिविधः । पदपूर्वकत्वाद् वाक्यस्य तत्पूर्वकत्वाद् वाक्यार्थस्य युक्तः क्रमः । वर्णमात्रदोषो नोल्लेखीत्युपेक्षितवान् । अवान्तरविभागे तु क्रियमाणे प्रत्येकं षोडशभिरुपाधिभिः संकुलमित्याह—षोडशेति । काव्यप्रकाशकारादिभिरुक्तानामिहान्तर्भावः । अनन्तर्भावे तु दोषत्वमेव नास्तीत्यभिप्रायः, न तु देशीयरागन्यायेन स्वमतप्रकाशनम् । प्रतीतिव्यवधायकानां सर्वदा तद्रूपत्वात् । उक्तमेवाभिसंधानम्—तानेवादाविति ॥ ३ ॥

विभागमन्तरेण विशेषलक्षणानवतारात्पददोषान् विभजते—**असाध्विति** । मुख्यार्थहतौ मिथोऽनपेक्षासूचनायसमासः, अत एव लाघवेऽनादरः । कथं पदप्रतीकदोषा न गण्यन्त इति शङ्कामभिप्रेत्याह—स्पष्टा इति । पदसंश्रयाः पदान्वयव्यतिरेकानुविधायिनः । एवं वाक्यादावपि गुणादावपीदमेवाश्रितत्वम् ।

विभागप्रयोजनमाह—**अथैषामिति** । परीक्षां प्रतिजानीते—सम्यगिति । लक्षणदोषशून्यं लक्षणानुपपत्तिनिर्णेजनमेव हि परीक्षापदार्थः । कथमेतत्संपत्स्यते इत्यत आह—सोदाहरणमिति ॥ ४-६ ॥

शब्दस्वरूपलक्षणः प्रथमनिरस्यो दोष इत्याशयेन प्रागुद्दिष्टस्यासाधोर्लक्षणमाह—

शब्दशास्त्रविरुद्धं यत्तदसाधु प्रचक्षते ।

यथा—भूरिभारभराक्रान्तो बाधति स्कन्ध एष ते ।
तथा न बाधते स्कन्धो यथा बाधति बाधते ॥ १ ॥

अत्र बाधतेरात्मनेपदित्वाद् 'बाधते' इति स्यान्न पुनर् 'बाधति' इति ॥

कविभिर्न प्रयुक्तं यदप्रयुक्तं तदुच्यते ॥ ७ ॥

यथा—कामचीकमथाः केऽमी त्वामजिह्वायकीयिषन् ।
स सस्ति किं वचन्तीमे शम्बः कम्वं घरिष्यति ॥ २ ॥

अत्र 'अचीकमथाः' 'अजिह्वायकीयिषन्' 'सस्ति' 'वचन्ति' 'घरिष्यति' 'शम्बः' 'कम्बम्' इति शब्दानुशासनसिद्धान्यपि कविभिर्न प्रयुज्यन्ते ॥

पदं श्रुतेरसुखदं कष्टमित्यभिशब्दितम् ।

शब्देति । शब्दाः शिष्यन्ते प्रकृतिप्रत्ययविभागपरिकल्पनया ज्ञाप्यन्ते येन तच्छब्दशास्त्रं त्रिमुनिव्याकरणं तेन विरुद्धं तदाम्नातप्रातिस्विकविशेषपरित्यक्तमतो न देशीयपदानामसाधुत्वम् । तथा च प्राच्यैः—'नाथते कुचयुगं पत्रावृतं मा कृथाः' इति अन्यकारकवैयर्थ्यमिति 'सलीलपाणिद्वयलोलनालमानर्तिता ताम्रदलं दधन्तीम्' इति च तादृशमेवोदाहृतम् । अत्र केचिदाहुः—'बाधतिधातुं संस्कारप्रच्यावनेन बाधते इति । बाधतिर्बाधस्तस्य संबोधनं बाधति बाधेति, ते तव वचनमिति शेषः' इति तदसत् । नेयार्थप्रसङ्गात् । अन्ये तु 'बाधतिर्बाधते यथा' इति पठन्ति । इदं तत्वम् । विद्यमानस्यार्थवत्वस्याविवक्षायां गवित्ययमाहेत्यादाविव प्रातिपदिकसंज्ञा न प्रवर्तते ॥

कविभिरिति । अस्ति हि किंचित्पदं यत्राप्रयोज्यत्वेनैव हेयता । यद्यचेवं लोके प्रयुज्यमानस्य साधुतैव प्रसक्त, इत्यत उक्तम्—कविभिरिति । काव्ये यस्याप्रयोज्यत्वमेव दुष्टत्वबीजं तदित्यर्थः । तथाभूता च पदजातिरलंकारकारसमयादवसीयते । तथा चैकेन पुंदैवतशब्दोऽपरेण चीर्णशब्द उदाहृतः । एवमन्यदप्रयुक्तमित्याशयवान्किञ्चिदुदाहरति—कामचीकमथा इति । उदाहरणत्वान्नैकोऽत्र श्लोको गवेष्यः । एकपदमात्रप्रयोगस्तु त्याज्यः समयविरोधाभावादित्याराध्याः । 'अचीकमथाः' इति कर्मणिङन्तस्य लुङि चङि द्विर्वचनसन्वद्भावदीर्घत्वह्रस्वत्वणिलोपेषु रूपम् । कां नायिकां कामितवानसीत्यर्थः । अमी च के त्वामात्मनो ह्वायकमेषितुमिष्टवन्तः । ह्वायकशब्दात् क्यच् । ततः सन् । ततो लङि अजिह्वायकीयिषन्निति रूपम् । स कश्चित् सस्ति स्वपिति । 'षस सस्ति स्वप्ने' इति धातो रूपम् । कम्बः शम्बमिति । कंशंशब्दौ जलवाचकौ ताभ्याम् 'कंशंभ्यां बभयुस्तितुतयसः' इति मत्वर्थीयो बप्रत्ययः । तत्राद्येन जलधरो जलाशयं सेक्ष्यतीत्यर्थः । 'शम्बः कम्बन्' इति क्वचित् पठ्यते । तत्र कल्याणवान् कपालिनं सेक्ष्यतीत्यर्थो बोद्धव्यः । 'घृ सेचने' इत्यस्य धातोर्घरिष्यतीति रूपम् । स हि धातुः 'घृतघृणाधर्मेभ्यो नान्यत्र युज्यते' इति पूर्वाचार्याः । कविभिरित्यनेनासाधुशङ्का व्यावर्ततेत्याह शब्दानुशासनसिद्धान्यपीति ॥ ७ ॥

पदमित्यादि—दुर्वचकवर्णारब्धपदं कष्टोच्चारणीयतया कष्टमुच्यते । श्रुतेरसुखदमिति दूषकताबीजोद्घाटनम् । कदर्थिता हि तेन श्रुतिशक्तिर्न तद्वाक्यप्रतीकपरामर्शक्षमेति । काव्यप्रकाशकृता पदैकदेशः कष्ट उक्तः । यथा—'तद्गच्छ सिद्ध्यै' 'अपेक्षते प्रत्ययमङ्गलब्ध्यै' इत्यत्र

यथा—वर्वर्ष्टि जलदो यत्र तत्र[1] दर्धर्ष्टि[2] चातकः।
पोफुल्ल्तिनीपः[3] कालोऽयं चर्कर्ति हृदयं मम ॥ ३ ॥

अत्र वर्वर्ष्टचादीनि क्रियापदानि श्रुत्यसुखदानि श्रूयन्ते ॥

पादपूरणमात्रार्थमनर्थकमुदाहृतम् ॥ ८ ॥

यथा—बिभर्ति यश्च देहार्धे प्रियामिन्दुं हि मूर्धनि।
स वै देवः खलु त्वां तु पुनातु मदनान्तकः ॥ ४ ॥

अत्र 'च' 'वै' 'हि' 'खलु' 'तु' इत्येतानि पदानि पादानेव पूरयन्ति।

रूढिच्युतं पदं यत्तु तदन्यार्थमिति श्रुतम्।

'ढ्यच' 'ठ्ध्यै' इति। तत्राह—**पदमिति**। न हि समस्तवस्तुकटुत्व एव पदं कष्टत्वमासादयति। 'कार्तार्थ्यम्' इत्यादौ तदुदाहृते तदभावात्। एकदेशकष्टतया पदकष्टत्वमिति चात्रापि न दण्डवारितमिति भावः। वर्वर्ष्टि पुनः पुनर्वर्षति। वृषेर्यङ्लुगन्तस्य रूपम्। दर्धर्ष्टि पुनः पुनर्धृष्टो भवति। 'ञिधृषा प्रागल्भ्ये' 'इत्यस्य तत्रैव रूपम्। 'दर्दर्ष्टि' इति पाठे दृशेर्यङ्लुक्यमागमे च रूपम्। पुनः पश्यति। नीपः कदम्बः। पोफुल्ल्ति। 'फुल्ल विकसने' इत्यस्य तत्रैव रूपम्। एवंभूतो वर्षासमयो मम विदूरकान्तस्य हृदयं चर्कर्ति पुनः पुनरतिशयेन वा छिनत्ति। 'कृती छेदने' इत्यस्य रूपम्। भूयसां कष्टपदानां समभिव्याहाराद् वाक्यदोष इति भ्रान्तिः स्यात्तत्राह—क्रियापदानीति। कथमेवं विभागोऽवसीयत इत्यत आह—श्रूयन्त इति। श्रोत्रप्रत्यक्षेणैव पदमात्रगामितया कष्टत्वमनुभूयते इत्यर्थः॥

पादपूरणेति—द्योतनीयमर्थमन्तरेण प्रयुक्तमव्ययमनर्थकमभिमतम्, अतएव प्राच्यैश्चादिपदमव्ययमिति प्रयोगबीजकथनार्थं न हि निर्मूलः प्रयोगः संभवति वृत्तिनिर्वहणसमर्थः। प्रायेणाव्ययपदानि क्षिप्त्वा तत्पूरयति। तदुक्तम्—'कुकविप्रबन्ध इव श्लिष्टपदप्रचारः। प्रकटतुहिनचयो जनाकीर्णश्च' इति। **विभर्तीति**। समुच्चयादिषु चतुर्षु प्रसिद्धप्रयोगो न च तेषामन्यतमोऽप्यत्र संभवति। नाप्युच्चावचार्थक इति भाषणेनार्थान्तरमपि। एवं 'हि' प्रभृतिष्ववसेयम्। एतेनैतदप्यपास्तम्। यदाहुरेके–'पदादिविशेषानुपादानात्पदैकदेशोऽप्यनर्थकोऽभिमतः'। तथा च—

'आदावञ्जनपुञ्जलिप्तवपुषां श्वासानिलोल्लासित–
प्रोत्सर्पद्विरहानलेन च ततः संतापितानां दृशाम्।
संप्रत्येव निषेकमश्रुपयसा देवस्य चेतोभुवो
भल्लीनामिव पानकर्म कुरुते कामं कुरङ्गेक्षणा॥'

इत्यत्र दृशामिति बहुवचनमनर्थकं कुरङ्गेक्षणाया एकस्या एवोपादानात्। न चात्र व्यापारे दृक्शब्दो वर्तते अञ्जनपुञ्जलेपादीनामनन्वयापत्तेः। तथा 'कुरुते' इत्यात्मनेपदमनर्थकमकर्त्रभिप्रायक्रियाफलादिति। अपि च। बहुत्वकर्त्रभिप्रायफलाभावे कथनं द्वयोरसाधुत्वमिति राजमार्ग एव भ्रमः। नहि स्वरूपत एव किञ्चिदसाधु साधु वा संभवति॥ ८॥

रूढिच्युतमिति—शक्तिमनपेक्ष्य प्रयुक्तं रूढिच्युतम्। अत एव यदभिसंधाय प्रयुज्यते न कथंचन यस्यासावर्थ इति अन्वर्थमन्यार्थमिति नाम। एतदेव धातुविशेषोऽवान्तरमुपसर्ग-

---

1. K.V. यत्र 2. K दुर्धर्ष्टि 3. A पोफुल्लिनीपः

यथा—विभजन्ते न ये भूपमालभन्ते न ते श्रियम् ।
आवहन्ति न ते दुःखं प्रस्मरन्ति न ये प्रियाम् ॥ ५ ॥

अत्र विभजतेर्वण्टने, आलभतेर्मारणे, आवहतेः करणे, प्रस्मरतेर्विस्मरणे रूढिर्न तु विशेषसेवायाम्, अभितो लाभे, समन्ताद्वहने, प्रकृष्टस्मरणे चेति ॥

यत्तु तुच्छाभिधेयं स्यादपुष्टार्थं तदुच्यते[1] ॥ ९ ॥

यथा—शतार्धंपञ्चांशभुजो द्वादशार्धार्धलोचनः ।
विंशत्यर्धार्धमूर्धा वः पुनातु मदनान्तकः ॥ ६ ॥

अत्र दशबाहुः, त्रिलोचनः, पञ्चवक्त्र इति तुच्छमेवाभिधेयमतुच्छशब्दैरुक्तमिति अपुष्टार्थम् ॥

असंगतं पदं यत्तदसमर्थमिति[1] स्मृतम् ।

यथा—जलं जलधरे क्षारमयं वर्षति वारिधिः ।
इदं बृंहितमश्वानां ककुद्मानेष ह्रेषते ॥ ७ ॥

अत्र जलधरो मेघः, वारिधिः समुद्रः, 'बृंहितं गजानाम्, ह्रेषितमश्वानाम्, इति लोकप्रसिद्धम् । तदिह समुद्रमेघाश्ववृषभविषयतया प्रयुज्यमानमसंगतार्थत्वादवाचकमित्यसमर्थम् ॥

विशेषयोगतो योगवानित्यादिनान्यैरुक्तम् । **विभजन्त इति** । भजिः सेवार्थो विरुपसर्गस्तद्गतविशेषद्योतकस्ततश्च यथा विद्योतत इत्यत्र विशिष्टधात्वनुरूपप्रयोगाभिधानं तथात्रापि भविष्यतीति भ्रमो बीजमत्र शब्दशक्तिस्वभावात् । क्वचिदुपसर्गोपसंधानेन धातुरर्थान्तरे एव वर्तते । यदाहुः—

उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते ।
प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवत् ॥

इति । तदाह—अत्र विभजतेरित्यादि । नन्वर्थापेक्षित्वे पदार्थदूषणमेवंविधमिति वामनः । नैतत् । पदस्यैवान्वयव्यतिरेकवत्त्वात् । नह्यत्रान्वयस्यापराधः कश्चित् । किं तु शब्द एव वृत्तिस्खलितादिभिरपराध्यति । यदि चार्थापेक्षितामात्रेणार्थदोषत्वं कथमसाधुप्रभृतीनामपि शब्ददूषणता । नहि तानि स्वरूपत एव तथापि त्वर्थविशेषो विशेष एवाश्वगोश्वादिवदिति । अर्थदोषास्तु यथा भवन्ति तथा वक्ष्यामः ॥

यत्तु तुच्छाभिधेयमिति—स्तोकशब्दाभिलभ्येऽर्थे बहुतरशब्दबहुलमित्यर्थः । नहि तथा क्रियमाणमल्पीयसीमपि प्रकर्षतां पुष्यति येन त्याज्यं न स्यादित्यपुष्टपदेन सूचितम् । शतस्यार्धं पञ्चाशत्तेषां पञ्चतमोंऽशो दश । समासे पूरणप्रत्ययलोपः ॥ ६ ॥

असंगतमिति—कथं पुनरिदमन्यार्थाद् भिद्यते । अत्राराध्याः । अन्यार्थे केवलं योगाद् रूढिर्बलवती । असमर्थे तु केवलयोगाद्योगरूढिः । तदपरे दूषयन्ति । तथापि रूढिच्युतिः साधारण्येव तदवान्तरविशेषद्वयमन्यदिति । तन्न । भावानवबोधात् । किञ्चिद्धि पदमपवादकारण-

---

1. A. तदुच्यते

अप्रतीतं तदुद्दिष्टं प्रसिद्धं शास्त्र एव यत् ॥ १० ॥

यथा—किं भाषितेन बहुना रूपस्कन्धस्य सन्ति मे न गुणाः ।
गुणनान्तरीयकं च प्रेमेति न तेऽस्त्युपालम्भः ॥ ८ ॥

अत्र रूपस्कन्धनान्तरीयकशब्दयोः शास्त्र एव[1] प्रसिद्धत्वादन्यत्राप्रतीयमानयोः प्रयोगादप्रतीतम्[2] ॥

दूरे यस्यार्थसंवित्तिः क्लिष्टं नेष्टं हि तत्सताम् ।

बलादवगम्यमानमपि योगमनपेक्ष्यैव क्वचिदर्थविशेषे वर्तते । यथा—गौरिति । न हि गमनस्य वाक्यार्थे प्रवेशः संभवति । किंचित्पुनरसति बाधहेतौ बुध्यमानस्य त्यागायोगाद्योगविशिष्टमेवोपाधिमभिधत्ते । यथा–पङ्कजमिति । तत्राद्यप्रकारे रूढिरेव सर्वस्वमिति तत्परित्यागो रूढिच्युतम् । द्वितीये तु योगमात्रे प्रयुक्तमसंगतं शक्तिशून्ये प्रयुक्तं शक्त्यैकदेशे प्रयुक्तमिति भिन्नोऽर्थस्तदेतत्सर्वं व्याख्यानेन स्फुटयति—अत्र जलधरेति । जलधरादिपदानि जलधारणादिविशिष्टे मेघत्वादौ रूढाभिधानशक्तीनि । कथमेतदवसितमिति चेत्तत्राह—लोकप्रसिद्धमिति । लोकाधीनावधारणत्वाच्छब्दार्थसंबन्धस्येति भावः । ततश्च यद्विशिष्टस्य योगस्य शक्तिविषयतया(?) न तेन संकेतः । यत्र च समुद्रादौ प्रयोगो न तदुपाधिभिः समुद्रत्वाद्यैः संभूय शक्त्या संकेतः । क्षारादिपदोपसंदानेन च समुद्रादौ प्रयोग उन्नीयत इत्याह--**तदिहेति** । अत एव न तदवस्थस्य पदं वाचकमत एव चाक्षमत्वादसमर्थमिति संज्ञयैव व्यवह्रियत इति संक्षेपः ॥

अप्रतीतमिति । शास्त्रमात्रप्रसिद्धं शास्त्रव्यवहारिभिः संकेतितमित्यर्थः । प्रतीताप्रतीतसमभिव्याहाररूपं हि वाक्यमशास्त्रज्ञविषयं प्रयुक्तमभिमतार्थप्रतीतिं न जनयितुमीष्टे । तत्राप्रतीतानामेवापराधोऽतः परिस्खलनखेददायितया भवति दुष्टत्वम् । अत एवाप्रयुक्ताद् बहिर्भावः । **किं भाषितेनेति** । रूपस्कन्धवाचोयुक्तिः सौगतसमयप्रसिद्धा । तेषां रूपं वेदना संज्ञा संस्कारो विज्ञानमिति पञ्च स्कन्धाः । तत्रापि रूपस्कन्धपदार्थं एकादशपदार्थकः । पञ्चेन्द्रियाणि, पञ्च विषया ,विज्ञप्तिरेकादशीति प्रक्रिया । अन्तरमिति विनार्थे गहादौ पठ्यते । 'तत्र भवः' इति छे स्वार्थिके न कनि नञ्समासे पृषोदरादित्वान्नलोपाभाव इति भाष्यटीका । प्रेम्णो व्यापका गुणा न सन्ति मे, न च व्यापकमन्तरेण व्याप्यं भवतीति व्यापकानुपलब्धिप्रयुक्तत्वात्प्रेमाभावस्य तथोपालम्भे वाच्यता नास्तीति भावः । शास्त्र एवेत्यवधारणेन यद्व्यावर्त्यते तदाह—अन्यत्रेति । लोक इत्यर्थः ॥ १० ॥

दूर इति । दूरं चिरं विलम्ब इत्यनर्थान्तरम् । क्लेशो द्विविधः—पदविषयः, वाक्यविषयश्च । आद्यः सामान्यशब्दस्य प्रकरणादिकमनपेक्ष्य क्वचिदभिप्रेतविषये प्रयोगः । तथा सति वाचकतायामपि झटिति प्रतिपत्तिर्न भवति, किं तु परस्परान्वयपर्यालोचनया चिरेणेति विरसत्वम् । यदाह—'नेष्टं हि तत्सताम्' इति । अयमेवार्थो व्यवधानपदेन वामनादिभिरुक्तः । द्वितीयस्तु व्याकीर्णादिपदेनान्यथा वक्ष्यते । **विजितेति** । विशब्देन पक्षिसामान्यवचनेन तद्विशेषो गरुडात्मा विवक्षितः । तज्जितोऽपि विशेष एव । एवमन्यत्रापि । न चात्रापि

---

1. K.V. एव इति नास्ति । 2. A. प्रयोगादिदम् ।

यथा—विजितात्मभवद्वेषिगुरुपादहतो जनः ।
हिमापहामित्रधरैर्व्याप्तं व्योमाभिनन्दति ॥ ९ ॥

अत्र विना गरुत्मता जित इन्द्रस्तस्यात्मभवोऽर्जुनस्तस्य द्वेषी कर्णस्तस्य गुरुः सूर्यस्तत्पादै[1] रभिहतो लोक आकाशमभिनन्दति । कीदृशम् । हिमापहो वह्नि-स्तस्यामित्रो जलं तद्धारयन्ति ये मेघास्तैर्व्याप्तमिति व्यवहितार्थप्रत्ययं क्लिष्टमेतत् ।।

गूढार्थमप्रसिद्धार्थं[2] प्रयोगं ब्रुवते बुधा ।। ११ ।।

यथा—सहस्रगोरिवानीकं भवतो दुःसहं परैः ।
हरेरिव तवाभान्ति नान्यतेजांसि तेजसि ।। १० ।।

सहस्रगुशब्देन सहस्राक्ष उक्तः । न च गोशब्दस्याक्षिण भूयसी प्रसिद्धिः । हरिशब्देन च सहस्रांशुः, सोऽपि न तेन नाम्ना बहुभिरुच्यत इति गूढत्वम् ।।

स्वसंकेतप्रक्लृप्तार्थं नेयार्थमिति कथ्यते ।

किंचिज्झटिति प्रतीत्यनुगुणं नियमकारणमस्तीति युक्तमेव व्यवधानम् । हिमापहो वह्निरिति हन्तेर्डप्रत्यये रूपम् । तथा च चन्द्रगोमी डप्रकरणे 'हन्तेर्डः', इत्येव सूत्रितवान् । हिमापहो वह्निरिति क्विपि व्यभिचारं दृष्ट्वा 'ब्रह्मभ्रूण'--इत्यादि सूत्रितं चन्द्रगोमिना ।।

गूढार्थमिति । यस्य पदस्य द्वावर्थौ सिद्धश्चासिद्धश्च तच्चेदप्रसिद्धे प्रयुक्तं तदा गूढार्थम् । अप्रसिद्धार्थप्रयोगमिति । अप्रसिद्धेऽर्थे प्रयोगो यस्येति गमकत्वाद् बहुव्रीहिः । तव तेजसि नान्यतेजांसि भान्तीति योजना । 'गौः शराक्षिपयःस्वर्गपशुभेदवचःसु च' इत्याम्नातोऽपि तथा नाक्षिण प्रयुज्यते यथा पशुभेदादावित्याह—न च गोशब्दस्येति । 'हरिः कृष्णे च सिंहे च भेकार्कभुजगेषु च' इति स्वससंकेतितस्यापि हरिशब्दस्य न तथा रवौ प्रसिद्धिर्यथान्यत्रेत्याह—सोऽपि नेति ।। ११ ।।

स्वसंकेतितेति । 'कल्पितार्थं नेयार्थम्' इति सूत्रयित्वा वामनेन व्याख्यातम्—'अश्रौत-स्यार्थस्य कल्पना कल्पनाकल्पितार्थम् ।' अस्यार्थः-यत्पदं नानार्थस्वपर्यायलक्षणया विवक्षित-प्रतीतिपर्यन्तं नीयते तत्कल्पितार्थमिति केचित् । तदयुक्तम् । स्वपर्यायेत्यस्य व्यर्थत्वाद-व्यापकत्वाच्च । तस्मात्प्रयोजनं विना लक्षणया प्रयुक्तमित्येवार्थः । यदाह काव्यप्रकाशकारः-- नेयार्थे यत्त्वशक्तित इति यन्निषिद्धं लाक्षणिकमिति । प्रयोजनं विना रूढलक्षणापरिग्रहे न दोषः । तथा च द्विरेफरथाङ्गनामादिपदानां रेफद्वयानुगतभ्रमरादिशब्दलक्षणाद्वारेण षट्पदादौ वृत्तिर्वृद्धव्यवहारपरम्परानुपातिनीति तेषां प्रयोगोऽयुक्त एव । अत एव 'तुरङ्ग-कान्तामुखहव्यवाहज्वालेव भित्त्वा जलमुल्ललास' इत्यादिकमपि नेयार्थमिति काश्मीरकाः । तदेतत्स्वपदेन दर्शितवान् । मुखस्यांशो हनुरत्राभिमतः । पंक्तिरिति दशाक्षरं छन्दः । दशसंख्या लक्ष्यते । अनेकजो द्विजश्चक्रवाकस्तस्य नाम चक्रं रथैकदेशस्तद्धारयतीति धार्यतेर्मूलवि-भुजादित्वात्कः । ताभ्यामिति । पक्तिरनेकज इति नाम यस्येत्यर्थात् । तुक् तोकं तोक्ममित्य-

---

1. A. तस्य पादैः । 2. A. अप्रसिद्धार्थ० ।

यथा—मुखांशवन्तमास्थाय विमुक्तपशुपंक्तिना ।
पंक्त्यनेकजनामध्रतुका जित उलूकजित् ॥ ११ ॥

अत्र पंक्तिशब्देन दशसंख्या, अनेकजनामेत्यनेन चक्रम्, तदध्र इत्यनेन रथस्ताभ्यां दशरथस्तस्य तुक् बालको लक्ष्मणस्तेन जित उलूकजिदिन्द्रजित् । किं कृत्वा । मुखांशवन्तमास्थाय हनुमन्तम् । किम्भूतेन विमुक्तपशुपंक्तिना विमुक्तेषुपंक्तिना । अत्र पशुशब्देन गोशब्दो लक्ष्यते, तेनेषवस्तदिदं स्वसंकेतकल्पितार्थं नेयार्थमुच्यते ॥

न यत्पदं निश्चयकृत्संदिग्धमिति तद् विदुः ॥ १२ ॥

यथा—नीललोहितमूर्तिर्यो दहत्यन्ते जगत्त्रयम् ।
स एष हि महादेवस्त्रिषु लोकेषु पूज्यते ॥ १२ ॥

अत्र वह्निरर्कः शिवो वेति न निर्श्चीयते ॥

विरुद्धं[1] विपरीतार्थप्रकल्पनमिहोच्यते ।

यथा—अनुत्तमानुभावस्य परैरपिहितौजसः ।
अकार्यसुहृदोऽस्माकमपूर्वास्तव कीर्त्तयः ॥ १३ ॥

अत्र 'अनुत्तमा' इत्यनेन यथोत्कृष्टस्तथापकृष्टोऽपि । 'अपिहितम्' इत्यनेन यथानाच्छादितं तथाच्छादितमपि[2] । 'अकार्यसुहृद' इत्यनेन यथा कार्यमन्तरेण यः[3] सुहृदेवमकार्ये यः सुहृत्सोऽप्युच्यते । 'अपूर्वाः कीर्त्तय' इत्यनेन यथाद्भुताः कीर्त्तय एवमकीर्त्तयोऽप्युच्यते ॥

पत्यनामानि । उपलक्षणतयैकदेशं व्याचष्टे । अत्र पशुशब्देन गोशब्दो लक्ष्यत इति प्रकृतापेक्षया । तेनेषवः प्रत्यायन्त इति शेषः ।

न यत्पदमिति—पदस्वरूपमेव संदिह्यमानमत्र । तथाहि—स एष हि महादेव इत्यत्र स किमेष हिमहा देव इति छेदो विधीयतां महादेव इति वा, साधकबाधकप्रमाणाभावे संदिह्यते । न च विशेषणं नियमहेतुः । वह्न्यर्कावपि हि भगवतो नीललोहितमूर्तिभूतौ हिमापहौ च । न निश्चयकृदिति दूषणताबीजप्रदर्शनम् । यदैको विवक्षितस्तदा दोषः । साधुचर इत्यत्रापि 'भूतपूर्वे चरट्' इति चरट्प्रत्यये किं पूर्वं साधुरथवा चरेष्टप्रत्यये साधुषु चरतीति पदमेव संदिह्यते तेन पदावयवः संदिग्ध इति केनचिदुक्तम्, तदप्यपास्तम् ॥ १२ ॥

विरुद्धमिति—विपरीतं प्रकृतोपमर्दकमर्थकल्पनं यत्र । तथा हि—अनुत्तमेत्यादौ प्रकरणादिभिः स्तुतिपरत्वे व्यवस्थिते उत्तमत्वाभावादिना विरुद्धेनार्थेन तत्र पर्यवसाययितुं न शक्यते । संशये युगपद्विवक्षायामपि न विरोधः । इह तु स्तुतिनिन्दयोर्यौगपद्यमसंभावितमत एवैकस्य संभवेत्वपरस्य बाध एव ।

यथा—चिरकालपरिप्राप्तलोचनानन्ददायिनः ।
कान्ता कान्तस्य सहसा विदधाति गलग्रहम् ॥

इति गलग्रहशब्दस्य कण्ठग्रहप्रतिद्वन्द्विन्यर्थे विवक्षिते पूर्वप्रक्रान्तानन्ददायित्वं बाध्यते । अत्रानुत्तम इति बहुव्रीहितत्पुरुषाभ्यामपिहितमिति 'वष्टि भागुरिः' इत्यादिना विकल्पेनाकारलोपविधानात् । अपूर्वा इति पक्षान्तरेऽकारपूर्वाः । नियामकसद्भावे तु गुण एव । यथा—

---

1. K. V. विपरीतं विरुद्धार्थ 2. K. V. इति 3. K. V. य इति नास्ति

अप्रयोजकमित्याहुरविशेषविधायकम् ॥ १३ ॥

यथा—तमालश्यामलं क्षारमत्यच्छमतिफेनिलम् ।
फालेन लङ्घयामास हनूमानेष सागरम् ॥ १४ ॥

अत्र तमालश्यामलमित्यादीनि सागरविशेषणानि तानि न हनूमतो लङ्घनेऽतिशयं सूचयन्ति ॥

तद्देश्यमिति निर्दिष्टं यदव्युत्पत्तिमत्पदम् ।

यथा—गल्लौ लावण्यतल्लौ ते लडहौ मडहौ भुजौ ।
नेत्रे वोसट्टकन्दोट्टमोट्टायितसखे सखि ॥ १५ ॥

अत्र गल्लतल्लादयः शब्दा अव्युत्पत्तिमन्तो देश्या दृश्यन्ते ॥

अश्लीलामङ्गलघृणावदर्थं ग्राम्यमुच्यते ॥ १४ ॥
अत्राश्लीलमसभ्यार्थमसभ्यार्थान्तरं च यत् ।
असभ्यस्मृतिहेतुश्च त्रिविधं परिपठ्यते ॥ १५ ॥

'अपूर्वं यद्वस्तु प्रथयति विना कारणकलाम्' इति शब्दरूपान्तरमेव विरुद्धोपचायकमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां शब्ददोषताव्यवस्थितिः ।

अप्रयोजकमित्याहुरिति—तदेव हि कवीनामुपादेयं यद् वाक्यार्थे प्रकृष्टकाष्ठां पुष्णाति । अन्यथानङ्गाभिधानेऽवाच्यवचनमेव स्यात्सार्थकत्वादनन्वयत्वाच्च । न वृत्तपूरणमात्रप्रयोजनता नातिशयमिति । सागरलङ्घनद्वारा हनूमतः प्रकर्षो वाच्यः । न च तमालश्यामलत्वादिविशेषणानि कथंचित्प्रकर्षमर्पयन्ति, यानि दूरत्वादीनि तथा न तेषामुपादानम् ॥१३॥

तद्देश्यमिति—अव्युत्पत्तिमत् प्रकृतिप्रत्ययविभागशून्यं लोकमात्रप्रयुक्तं पदमनादेयं भवति । तद् द्विविधम्—अभागं भागवच्चेति । आद्यं देश्यम्, द्वितीयं ग्राम्यमिति विभागः । व्युत्पन्नानामन्यादृशीच्छाया, देश्यानां च न तादृशीति देश्यवेद्यपदसमभिव्याहारे प्रायेण छायावैरूप्यं बन्धस्य भवतीति सहृदयहृदयसाक्षिकं दोषबीजम् । तल्लमल्पसरः, लडहं मनोहरम्, मडहं कृशम्, वोसट्टं विकसितम्, कन्दोट्टं नीलोत्पलम्, मोट्टायितं विलासः ।

अश्लीलेति—देश्यातिरिक्तं लोकमात्रप्रयुक्तं ग्राम्यम् । तत्त्रिधा व्रीडाजुगुप्सातङ्कदायित्वात् । तत्राद्यमश्लीलम् । श्रीर्यस्यास्ति तच्छ्लीलम् । सिध्मादेराकृतिगणत्वाल्लच् । कपिलकादिपाठाल्लत्वम् । न श्लीलमश्लीलम् । व्रीडादायित्वेनाक्रान्तमित्यर्थः । द्वितीयं घृणावदर्थकम् । जुगुप्सादायि प्रत्याय्यमस्येति । तृतीयममङ्गलार्थमातङ्कदायि ज्ञाप्यमस्येति कृत्वाश्लीलपर्यायोऽसभ्यशब्दः । सभायां साधुरित्यर्थेनापि शास्त्रे व्यवहार इति प्रदर्शनार्थमसभ्यशब्देनाश्लीलमनूद्य व्याचष्टे । तत्रासभ्यमिति । अर्थस्यासभ्यत्वात्पदमप्यसभ्यम् । स चार्थः क्वचित्प्रकृतोऽप्रकृतोऽपि श्लेषोपस्थित, एकदेशात्स्मृतिमात्रारूढो वा । तत्र यथाक्रममसभ्यादयस्त्रयः । एवममङ्गलादयोऽपि । सूर्यसुता यमुना । अभ्रसिन्धुर्गङ्गा । तयोर्मध्ये 'पारे मध्ये षष्ठ्या वा' इत्यव्ययीभावः । अत्र हरेरर्धं हरस्येति शरीरैक्ये काटशब्दस्यासभ्यार्थत्वे तद्विशेषणानामप्यसभ्यत्वमिति तान्यादाय व्याचष्टे—अत्र छत्राकारेति ॥

तेष्वसभ्यार्थं यथा—

छत्राकारशिराः शिरालसरलस्थूलप्रकाण्डो महान्
मध्ये भानुसुताभ्रसिन्धुविपुलाभोगो वटः पातु वः ।
कार्यैक्ये विकटप्रसारितमहाजङ्घः महीसुप्रयो—
र्यः खन्डेन्दुकिरीटकैटभजितोः काटश्रियं कर्षति ॥ १६ ॥

तदेतच्छत्राकारशिराः काट इत्यादेरसभ्यार्थत्वादसभ्यार्थम् ॥

असभ्यार्थान्तरं यथा—

विद्यामभ्यसतो रात्रावेति या भवतः प्रिया ।
वनिता गुह्यकेशानां कथं ते पेलवं धनम् ॥ १७ ॥

तदेतद्याभवतः प्रिया-गुह्यकेशानां–पेलबन्धनशब्दानामसभ्यार्थान्तरत्वादसभ्यार्थान्तरम् ॥

असभ्यस्मृतिहेतुर्यथा—

उत्कम्पयसि मां चूत पिकवाक्काटवेन किम् ।
कृतः कृकाटिकायां ते पादः प्राणेन यास्यता ॥ १८ ॥

तदिदं काटवकृकाटिकापदयोरसभ्यस्मृतिहेतुत्वादसभ्यस्मृतिहेतुता ॥

लोकेषु यदशस्तार्थमशस्तार्थान्तरं च यत् ।
अशस्तस्मृतिहेतुश्चामङ्गलार्थं त्रिधैव तत् ॥ १६ ॥

तेष्वशस्तार्थं यथा—

खेटके भक्तसूपस्य वलभ्याः पत्तनस्य च ।
अतृप्तोऽहं मरिष्यामि हेहलेभाषितस्य च ॥ १९ ॥

विद्यामिति—या रात्रौ विद्यामभ्यसतो मन्त्रमावर्तयतस्तव प्रिया समायाति सा यक्षिणी । अतः कथं ते धनं पेलवं कोमलम् । स्वल्पमिति यावत् । किं तु यक्षिणीप्रसादाद्बहु धनं तवोचितमित्यर्थः । प्रकृतपदानि त्वसभ्यार्थान्तराणि । तान्युद्धृत्य व्याचष्टे–तदेतद्याभवतः प्रियेति । असभ्यार्थप्रकाशनमेव षष्ठ्या आक्रोश इत्यर्थः । याभवतः प्रियेति एकं पदं याभो मैथुनं तद्वतः प्रियेत्यर्थात् । योनिर्वनिताया गुह्यस्तस्य केशाः । पेलशब्दो मुष्कयोः प्रसिद्धः । तत्र बन्धनमिति ॥

उत्कम्पयसीति—हे चूतवृक्ष, कोकिलस्य वाचा कटुत्वेन दुःखदायित्वात् किं मां भापयसि । ननु तव कृकाटिकायां ग्रीवायां पादं दत्वा चलिता मम प्राणास्तेन मया जितम् । व्यर्थस्तवायं परिश्रम इति वाक्यार्थो विवक्षितः । काटवशब्दे काट एकदेशः कृकाटिकाशब्दे काटिकेति लोपः । काटः काटिका ॥ १४–१५ ॥

खेटक इति–अतृप्तः सुखस्येयत्तापरिच्छेदाभावात् । खेटके ग्रामे यद् भक्तं सूपश्चोत्पद्यते तस्य पत्तनस्य नगरस्य या वलभी तस्यां सुहितार्थयोगे षष्ठीनिषेधाल्लिङ्गादनुमीयते तृप्त्यर्थयोगे

अत्र 'मरिष्यामि' इति पदमशस्तार्थम् ॥

अशस्तार्थान्तरं यथा—

प्रवासयति या कान्तं वसन्ते गृहसंस्थितम् ।
विना शपथदानेन पिशाची सा न चाङ्गना ॥ २० ॥

अत्र प्रवासयति–संस्थितं–विनाशपथदानेन–पिशाचीपदानामशस्तार्थान्तरत्वम् ॥

अशस्तस्मृतिहेतुर्यथा—

मारीचोऽयं मुनिर्यस्य कृत्याः कालान्तकालये ।
पत्न्यां संक्रन्दनादीनां सुतानामाप्तयेऽभवन् ॥ २१ ॥

अत्र मारीचकृत्याकालान्तकसंक्रन्दनपदानामशस्तार्थस्मृतिहेतुत्वम् ॥

पदमर्थं घृणावन्तं यदाहार्थान्तरं च यत् ।
घृणावत्स्मृतिहेतुर्यत् तद् घृणावदिह त्रिधा ॥ १७ ॥

तेषु घृणावदर्थं यथा—

पर्दते हदते स्तन्यं वमत्येष स्तनन्धयः ।
मुहुरुत्कौति निष्ठीवत्यात्तगर्भा पुनर्वधूः ॥ २२ ॥

पर्दते–हदते–वमति–निष्ठीवतीतिशब्दानां घृणावदर्थत्वम् ॥

घृणावदर्थान्तरं यथा—

बाष्पक्लिन्नाविमौ गण्डौ विपूयापाण्डरौ तव ।

षष्ठी भवति । अन्ये तु व्याचक्षते—भक्तसूपपदनामा दक्षिणापथे विषयस्तत्सद्मनि खेटके वलभीनामकस्य कस्यचिद्विरूपाक्षाधिष्ठानस्य तत्रैव पत्तनस्य हेहले इति स्त्रीणामव्याजमन्योन्य-प्रेमातिशयगर्भस्य भाषितस्येति ।

प्रवासयतीति—शपथदानेन विना प्रवासयति । अन्यत्र प्रहिणोति गृहे सम्यक् स्थितं प्रियं साङ्गना न किं तु पिशाचीवदनुचितकारिणीत्यर्थोऽभिमतः । अन्यत्र प्रवासनमुच्चाटनं संस्थानं विनाशः, विनाशस्य पन्थास्तस्य दानम् । पिशितमश्नातीति पिशाची । पृषोदरादित्वात् । तदेतद् व्याचष्टे—अत्र प्रवासयतीति ॥

मारीचोऽयमिति—मरीचेरपत्यं मारीचः काश्यपः संक्रन्दनादीनिन्द्रादीन् द्वादश-पुत्रानादित्यानुत्पादितवान् । तच्च कालान्तकस्य भगवतो महादेवस्यालये याः कृत्याः क्रिया भगवदाराधनरूपास्तासां फलमित्यर्थः । मारीचशब्दे मारकदेशः, कृत्या इति सुबन्तपदे कृत्येत्येक-देशः, कालान्तकालय इत्यत्रान्तकेति, संक्रन्दने शब्दः क्रन्दनेति ॥ १६ ॥

पर्दत इति–उत्कौति उत्कारं करोति । निष्ठीवति थूत्करोति । आत्तगर्भा पुनर्वधूरिति । बालस्य स्तन्यवमनादिनिदानसूचनम् । अत एव 'न गर्भिण्याः पिबेत्क्षीरं पारगर्भिककृत्तु तत्' इति वैद्यकम् ॥

बाष्पेति—विपूयो मुञ्जः । विशेषेण स्थितो विष्ठितः । स्मितवर्चो हास्यतेजः । तव कपोलौ दृष्ट्वा पुरःस्थितस्तव प्रिय ईषद् हास्यं कुर्वन् कपोलयोर्हास्यज्योत्स्नया पूजां करोतीत्यर्थः ।

प्रियोऽग्रे विष्ठितः पुत्रि स्मितवर्चोभिरर्चति ॥ २३ ॥

अत्र क्लिन्नगण्डविपूयाविष्ठितवर्चःपदानां घृणावदर्थान्तरम् ॥

घृणावत्स्मृतिहेतुर्यथा—

प्रत्यार्द्रयन्तो रूढानि मदनेषुव्रणानि नः ।
हृदयं क्लेदयन्त्येते पुरीषण्डमहाद्रुमाः ॥ २४ ॥

अत्र रूढ–व्रण–क्लेद–पुरीषण्डपदानां घृणावत्स्मृतिहेतुत्वम् ॥

षोडश वाक्यदोषाः

शब्दहीनं क्रमभ्रष्टं विसंधि पुनरुक्तिमत् ।
व्याकीर्णं वाक्यसंकीर्णमपदं वाक्यगर्भितम् ॥ १८ ॥

द्वे भिन्नलिङ्गवचने द्वे च न्यूनाधिकोपमे ।
भग्नच्छन्दोयती च द्वे अशरीरमरीतिमत् ॥ १९ ॥

वाक्यस्यैते महादोषाः षोडशैव प्रकीर्तिताः ।
अथैषां लक्ष्म संक्षेपात्सनिदर्शनमुच्यते ॥ २० ॥

उच्यते शब्दहीनं तद्वाक्यं यदपशब्दवत् ।

यथा—नीरन्ध्रं गमितवति क्षयं पृषत्कै-
र्भूतानामधिपतिना शिलावितानेे ।
गाण्डीवी कनकशिलानिभं भुजाभ्या-
माजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्षः ॥ २५ ॥

अत्र गमितवतीति क्तवतोः कर्मणि, आजघ्न इति आत्मनेपदस्य अस्वाङ्गकर्मणि

अन्यत्र वाष्पेणोष्मणा क्लिन्नो मृदुभूतः । गण्डो व्रणः । विशिष्टः पूयो विपूयस्तेन पाण्डरः । विष्ठितो विष्ठा सञ्जातास्य । वर्चः पुरीषम् । यत्स्मरणाद् वाष्पादीनां घृणावति वृत्तिस्तदेव पृथक् कृत्याह—अत्र क्लिन्नेति ॥

प्रत्यार्द्रयन्त इति—अन्योन्यलग्नो वृक्षसमूहः षण्डः । रूढानीत्यनेन मदनेषुव्रणानां विशेषितत्वात् । मदनेषुभागमपहाय व्रणभागमात्रेण रूढव्रणस्मृतिर्भवन्तीपदादेवेति विवक्षितवान् । पुरीषण्डशब्दे पुरीषेत्येकदेशः ॥ १७ ॥

तदेवं पददोषान् लक्षयित्वा क्रमप्राप्तवाक्यदोषा लक्षणीया इति तान् विभजते । **शब्दहीनमिति** । उक्तेनैव प्रयोजनेनासमासद्वन्द्वगर्भबहुव्रीहिसमासौ । एवं गुणादिविभागवाक्येष्वपि प्रयोजनमवसेयम् । भिन्नलिङ्गवचनेऽत्यादौ तु द्वन्द्वलक्षणस्य समासस्य पूर्ववर्त्तिनां भिन्नादिपदानां प्रत्येकमन्वयः । यमनं यतिरिति भग्नच्छन्दो भग्नयतिरिति केचित् । तथाच व्यतिकीर्णोऽर्थः स्यात् । अरीतिमदिति । रीतिरस्यास्तीति नित्ययोगे मतुप् । नित्ययोगप्रतिपादनं हि दूषकनाबीजोद्घाटनाय उपपद्यते । अतएव बहुव्रीहौ लाघवं तत्र नादरः ॥ १८–२० ॥

असाधुवदसाधुमत्त्वस्य प्राथम्याल्लक्षणमाह । **उच्यत इति** । अपशब्दत्वं पद एव नियतं वाक्ये संस्कारप्रसक्तेरभावादपशब्दत्वं न वाक्यदूषणम् । तथाहि । 'कर्तरि कृद्' इति

प्रयोगादपशब्दौ। तौ च शिलावितानत्र्यक्षवक्षःसंबन्धाद्वाक्यदोषौ जायमानावसाधुनाम्नः पददोषाद्भिद्येते॥

क्रमभ्रष्टं भवेदार्थः शाब्दो वा यत्र न क्रमः ॥२१॥

यथा—तुरङ्गमथ मातङ्गं प्रयच्छास्मै मदालसम्।
कान्तिप्रतापौ भवतः सूर्याचन्द्रमसोः समौ॥ २६॥

अत्र मातङ्गमथ तुरङ्गमिति वक्तव्ये तुरङ्गमथ मातङ्गमित्यार्थः, कान्तिप्रतापौ चोक्त्वा सूर्याचन्द्रमसोः समाविति शाब्दः क्रमभ्रंशो लक्ष्यते॥ १८–२१॥

विसंहितो विरूपो वा यस्य संधिर्विसंधि तत्।

यथा—मेघानिलेन अमुना एतस्मिन्नद्रिकानने।
मञ्जर्युद्गमगर्भासौ तर्वल्युर्वी विधूयते॥ २७॥

अत्र मेघानिलेन अमुना एतस्मिन्न संहितया विवक्षामीत्यभिसंधानं विसंधिः। मञ्जर्युद्गमगर्भासौ इत्यादौ तु विरूपसंधानं विसंधिः॥

नियमात्कर्मणि क्तवतुरसाधुः। 'अकर्मकाच्च' इत्यनुवृत्त्या 'आङो यमहनः' इत्यात्मनेपदमकर्मक एव प्राप्तं 'स्वाङ्गकर्मकाच्च' इति वाक्यैकवाक्यतापर्यालोचनया अस्वाङ्गकर्मणि असाधुः। कथं वाक्यदूषणता। न हि वाक्यान्तःपातितामात्रेण सा युज्यतेऽतिप्रसङ्गादित्याशङ्क्योक्तम्। तौ च इति। न हि यथा बाधृधातुः परस्मैपदान्त इत्येवासाधुत्वं तथात्र पदान्तरसंनिधानापेक्षत्वेऽध्यवसीयते। भूतानामधिपतिना शिलावितान इति यावन्नानुसंधीयते तावद् गमितवतीति किं कर्तरि कर्मणि वेति सन्देहानिवृत्तेः। तथा गाण्डीवी विषमविलोचनस्य वक्ष इत्येतावत् प्रतीत्य कथमाजघ्न इति अस्वाङ्गकर्मणि आत्मनेपदमध्यवसानयोग्यम्। इयमेव हि वाक्यदोषतापादनेकपदनिरूप्यता नाम। बाधतीत्यत्रापि किं बाधशब्दात् क्विबन्तात्तिप, उत बाधृधातुरिति संदेह इति कुदेश्यम्। स्कन्धादिपदसंनिधानेऽपि तस्या निवृत्तेः। तेन 'त्वामनुनाथते कुचयुगम्' इत्यादिकमत्रत्यमुदाहरणं प्रमादात् काव्यप्रकाशकृता पददोषेषु लिखितम्। यथाच। 'उदपूतितः को न हीयते' इति रुद्रटेन। तत्र हि 'अपादाने चाहीयरुहोः' इति तसिप्रत्ययनिषेधः। स च पदान्तरसंनिधानेनैवेति स्वयमालोचनीयम्। शिलावितानत्र्यक्षवक्ष इत्युपलक्षणम्। अधिपतिगाण्डीविशब्दावपि बोद्धव्याविति॥

क्रमभ्रष्टमिति। अर्थादागतः क्रम आर्थः। शब्दादागतः शाब्दः। अर्थक्रमभ्रंशः कथं शब्ददूषणमत आह। इति वक्तव्य इति। मातङ्गो दीयतामथ तद्दानसामर्थ्यं नास्ति तदा तुरङ्ग इति वक्तव्ये रचनावैपरीत्यमात्रमत्रापराध्यति नार्थ इति युक्ता शब्ददोषता॥२१॥

विसंहितमिति। विशब्दो विगमं वैपरीत्यं च द्योतयति। तेनार्थद्वयं संपद्यते। 'परः संनिकर्षः संहिता'। तया तत्कार्यं लक्ष्यते। संधानं संधिः। अर्धमात्राकालव्यवधानम् तथा च संहिताकार्यशून्यं संधानं यत्रेत्यर्थः। 'संहितैकपदे नित्ये'तिसमयादन्यत्र विकल्पः। ततो नासाधावन्तर्भावः। वैरूप्यं द्विविधम्। दुर्वचकत्वमश्लीलत्वं च। तत्राद्यमुपलक्षणतया उदाहृतम्। द्वितीय यथा—
उड्डीय गगने दूरं चलन् डामरचेष्टितः।
अयमुत्पतते पत्री ततोऽत्रैव रुचिं कुरु॥

पदं पदार्थश्चाभिन्नौ यत्र तत् पुनरुक्तिमत् ॥ २२ ॥

यथा—उत्कामुन्मनयन्त्येते बालां तदलकत्विषः ।
अम्भोधरास्तडित्वन्तो गम्भीराः स्तनयित्नवः ॥ २८ ॥

अत्र उत्काम् उन्मनयन्ति इति अर्थपुनरुक्तम् । गम्भीराः स्तनयित्नव इति शब्दपुनरुक्तम् ॥ २२ ॥

व्याकीर्णं तन्मिथो यस्मिन् विभक्तीनामसंगतिः ।

यथा—दण्डे चुम्बति पद्मिन्या हंसः कर्कशकण्टके ।
मुखं वल्गुरवं कुर्वन् तुण्डेनाङ्गानि घट्टयन् ॥ २९ ॥

अत्र कर्कशकण्टके दण्डेऽङ्गानि घट्टयन् हंसः पद्मिन्या मुखं चुम्बतीति वक्तव्ये यथानिर्दिष्टरूपे विघट्टितविभक्तिकयुक्तित्वाद् व्याकीर्णम् ॥

ननु यदि संधिकार्यं वैकल्पिकं कथमत्र दोष इत्यत आह—न संहितामिति । यदि संहिताप्रतिषेधः स्यात्तदा सकृद्विसंधिकरणे न तथावैरूप्यं भवतीति कवेरपराधो न संभाव्यते, यदि तु प्रतिषेधो नास्ति, असकृद्दोपादानं तदा व्यक्तवैरूप्यप्रतिभासात्कथं न दोष इत्यर्थः । न विवक्षामीत्युपलक्षणम् । विवक्षायामप्यसकृत्प्रयोगो विरस एव । यथा—'तत उदित उदारहारहावहारी'ति । विशेषं वैशेषिके वक्ष्यामः ॥

पदं पदार्थश्चाभिन्न इति । पदमभिन्नमभिन्नतात्पर्याभिधेयमिति विशेषः । तेन तात्पर्यभेदे लाटानुप्रासोऽभिधेयभेदे यमकञ्च न दोषः । पदार्थोऽभिन्नपर्यायशब्दोपात्त इति शेषः । तेन पूर्वस्माद्विशेषः । स्वाभिधेयतात्पर्यकपदावृत्तिः पर्यायोपादानं च द्वयमपि शब्दपुनरुक्तमिष्यते । तथाच पारमर्षं सूत्रम् 'शब्दार्थयोः पुनर्वचनं पुनरुक्तमन्यत्रानुवादात्' इति । युक्तं चैतत् । एकस्याभिधेयस्य द्विरभिधानं दोषः । तच्चाभिधानं तेनैव पदेन पर्यायेण वा संभवतीति शब्दमादायैव तस्य व्यवस्था । पुनरुक्तिरत्रैव पदे भवति, तत्कोऽत्र मत्वर्थ इत्यत उक्तम्—यत्र तदिति । यत्र समुदायेऽवयवः पुनरुक्तरूपः स मतुबर्थः । अतएव नानापदनिरूपणीयतया वाक्यदूषणमिति स्फुटोऽर्थः । विकल्पितं चेदं लक्षणमेकस्यैव दूषणधुरारोहणक्षमत्वात् । संक्षेपार्थं त्वेकमुदाहरणम् । अर्थमादायैत्र पुनरभिधानं पुनरुक्तमिति विभावयितुं लक्षणक्रमवैपरीत्येन प्रथममर्थपुनरुक्तमुदाहृतमित्याशयवान् व्याख्यानेऽपि तमेव क्रममाद्रियमाण आह । अत्रोत्कामिति । उत्क उन्मनाः । उन्मनयन्तीति । उन्मनसं कुर्वन्तीति णिचि इष्टवद्भावे टिलोपे च रूपम् । अम्भोधरा इति विशेष्यपदम् । शेषाणि विशेषणानि—गम्भीरा मांसलाः, स्तनयित्नवः शब्दायमानाः, तडित्वन्तः प्रकृष्टतडिद्युक्ताः ॥ २२ ॥

व्याकीर्णं तदिति । पदानामक्लेशेऽप्यर्थप्रतीतिहेतुभूताकाङ्क्षावद्विभक्तिव्यवधानादनाकाङ्क्षितविभक्तिसंनिधानाच्च नाहत्य पदानि विशिष्टार्थज्ञानजननसमर्थानि भवन्ति । विलक्षणलक्षणक्लेशपदानि भ्रमकराणीति वदतामाराध्यानामयमेवाभिप्रायो बोद्धव्यः । विभक्तिव्यवधानमात्रकृतस्तु क्लेशः प्रायेण पदैकवाक्यतायामुत्पद्यते । दण्ड इति । आधारविभक्तिराधेयविभक्तिमपेक्षते न तु चुम्बतीति क्रियाविभक्तिम् । सापि कारकविभक्तिमाकाङ्क्षति । पद्मिन्या इति ससंबन्धविभक्तिकमेव तत्र बोद्धव्यम् । क्लेशेन योऽत्रावगम्यते तमभिमतमर्थमावेदयति । अत्र कर्कशेति । अतएव नापार्थकत्वेन संकरः समुदायार्थस्य प्रतीयमानत्वात् ।

वाक्यान्तरपदैर्मिश्रं संकीर्णमिति तद्विदुः ॥ २३ ॥

यथा—काअं खाअइ खुहिओ कूरं फेल्लेइ णिब्भरं रुट्ठो ।
सूणअं गेण्हइ कण्ठे हक्वेइ अ णत्तिअं ठेरो ॥ ३० ॥
[काकं खादति क्षुधितः कूरं क्षिपति निर्भरं रुष्टः ।
श्वानं गृह्णाति कण्ठे निवारयति च नप्तारं स्थविरः ॥]

अत्र काकं क्षिपति कूरं खादति कण्ठे नप्तारं गृह्णाति श्वानं भीषयते इत्यादौ वक्तव्ये यथोक्तपदविन्यासः संकीर्यते ॥

विभिन्नप्रकृतिस्थादिपदयुक्तचपदं विदुः ।

यथा—आउज्झिअ पिट्ठिअए जह कुक्कुलिणाम मज्झ भत्ताले ।
पेक्खन्तह लाउलकलणिआ हहा कस्स कन्देमि ॥ ३१ ॥
[आवर्ज्य पीडचते यथा कुक्कुरो नाम मम भर्ता ।
प्रेक्षमाणानां राजकुलकर्मकराणां हहा कस्य क्रन्दामि ॥]

तदेतत् प्रकृतिस्थकोमलकठोराणां नागरोपनागराणां ग्राम्याणां वा पदानामयुक्तेरपदम् ॥

अस्ति कश्चिदुच्चारणयोर्विशेषो येन वाक्यार्थप्रतीतिः क्वचिदाहत्य भवति क्वचित्तु नेति स एव विशेषः । संनिधानं व्यवधानमिति व्याख्यायते । कार्यदर्शनादर्शनाभ्यां चोन्नीयत इत्याशयवानाह—यथोक्तरूपेणेति ।

वाक्यान्तरपदैर्मिश्रमिति । वाक्यैरसंवलितानि पदानि वाक्यान्तरमनुप्रविश्य तथा प्रतीतिं विघ्नयन्ति यथा समुदाय एव दूषितो भवति । कूरं भक्तं क्षुधितः खादति । काकं च निर्भरं रुष्टः सन् क्षिपति श्वानं च निवारयति नप्तारं च कण्ठे गृह्णाति स्थविरजातिः । आकाङ्क्षाक्रमेण किञ्चित्पदं कस्यचिद्वाक्यस्य संबद्धमिति ज्ञायत एव तदाह—अत्र काकं क्षिपतीति । शब्ददोषत्वं प्रकाशयति—इति वक्तव्य इति । यथोक्तपदविन्यास इत्यनेन संकीर्यत इत्यस्यार्थो विवक्षितः । एवंप्रकारः संकर इत्यर्थः । विजातीयसंवलने लोके संकरव्यवहारः ॥ २३ ॥

विभिन्नेति । षोढा पदं भवति । प्रकृतिस्थं कोमलं कठोरं ग्राम्यं नागरमुपनागरं च । तत्रानेकदीर्घस्वरकृतगौरवमेकसंयोगकृतगौरवं पदं प्रकृतिस्थम् । यथा नीहारतारानीकाशसारसीत्यादि हस्तपल्लवकङ्कणकर्पूरादि च । यथा च—पाडिव आमाणं सिणिवे आलगोलेत्यादि त्यज्झतुज्भउत्ताविलविहत्यतिअछेत्र्यादि च । एकस्वरकृतगौरवं गुरुशून्यं वा कोमलम् । करेणुतारकसरोजनिकारादि मधुरमसृणसरससरलेत्यादि च । यथा नीहारवाण इवाणवेणीत्यादि । परकुअलड़हतलिणेत्यादि च । सानुस्वारविसर्गदीर्घस्वरकृतगौरवं संयोगबहुलं वाक्कठोरम् । यथा शुद्धं पयः पाचयाम्बभूव ताः पिब । आहिषातामित्यत्र । अच्छाच्छतत्रस्थव्यूढोरस्कप्रच्छन्नेत्यादि च । तथाच आ ई इ ए इत्यादि उप्पिच्छउप्पुपुळएक्कमेक्कमित्यादि च । प्रसिद्धिमादाय ग्राम्यादि त्रयं भवति । पसिद्धिस्त्रिधा—सार्वलौकिकी पण्डितजनगामिनी तदुपजीवि-

वाक्यान्तरसगर्भं यत्तदाहुर्वाक्यगर्भितम् ॥ २४ ॥

यथा—योग्यो यस्ते पुत्रः सोऽयं दशवदन लक्ष्मणेन मया ।
रक्षैनं यदि शक्तिर्मृत्युवशं नीयते विवशः ॥ ३२ ॥

अत्र योग्यो यस्ते पुत्रो लक्ष्मणेन मया मृत्युवशं नीयते इति वाक्यस्य रक्षैनं यदि शक्तिरिति वाक्यान्तरेण सगर्भत्वात् गर्भितत्वम् ॥

त्रिचतुरलौकिकगामिनी चेति । तत्र सर्वलोकप्रसिद्धं ग्राम्यम् । देशीपदानि सर्वाण्येव संस्कृतेषु हस्तविवाहभगिनीहारकङ्कणादिकं तुम्भअम्भहलिद्दासाहज्जादिकं च । एतदपभ्रंशसमानप्रसिद्धिकमतिप्रसिद्धं चेति गीयते । ग्राम्यवैपरीत्येन नातिप्रसिद्धं नागरं नगरेणोपमितमिति कृत्वा, अतिप्रसिद्धाभावेनोपमा । इदमेव नात्यप्रसिद्धमुपनागरमित्युच्यते । यथा—आद्यार्शकिशारुखुरलीलातङ्केत्यादि सुन्देवअच्छेवगुप्पन्तीविवलाआ इत्यादि च । शृङ्गारप्रकाशे तु भाषाणामपि भेदः पदमित्युक्तम् । इह तु शब्दजात्यौचित्याविवेचनेन गतमिति ग्रन्थकर्तुराशयः । तदेवं स्थिते प्रतिपदं कवीनां कोऽपि क्रमो निर्वाह्यो न त्वकस्मादेवालूनविशीर्णभावो विधेयः । तदिदमाह—**विभिन्नेत्यादि** । युक्तिरुचिता योजना सा प्रकृतिस्थादीनां विभिन्नाऽन्यथानीताऽत्युक्तिरिति यावत् । एतद्वक्ष्यत्ययुक्तेरिति । **आउज्झिअ इति** । आवर्ज्य केशेषु नमयित्वा । आउज्झिए इति पाठे निर्भर्त्स्य । पिट्टिअए ताड्यते । जह कुक्कुलि यथा कुक्कुरी । नामशब्दः प्राकाश्ये प्रकाशमेव ताडितमित्यर्थः । मज्झ भत्ताले मम भर्त्ता । पेक्खन्तह लाउलकलणिआ । अनादरे षष्ठी । राजकुलनियुक्तान् प्रेक्षमाणान् अनादृत्येत्यर्थः । हाशब्दः खेदे । कस्य क्रन्दामि कस्य फूत्करोमीत्यर्थः । अत्र प्रथमे पादे आउज्झिअ इत्युपनागरं प्रकृतिस्थं च । आउज्झी इति पाठे ग्राम्यं प्रकृतिस्थं च । भत्ताल इत्यपि तथा । तृतीयपादे पेक्खन्तहि इति कठोरमुपनागरं च । राउलकलणिआहेति ग्राम्यं प्रकृतिस्थं च । हेति ग्राम्यं कोमलं च । कस्सेति प्रकृतिस्थमुपनागरं च । कन्देमीति ग्राम्यं प्रकृतिस्थं च । तदिहैकरूप एव कर्मकरवधूलक्षणे ग्राम्ये वक्तरि एकरूप एव वाक्यार्थे सर्वदोषतिरोधायकरसदीप्त्यभावे च यथा भाषाणां व्यतिकरो दूषणं तथा ग्राम्यादीनामिति । सहृदयमात्रवेद्यश्चायं पन्था इत्यवहितैर्भवितव्यम् । एतेषां च स्वरूपं स्वयमेव गुणीभावप्रस्तावे लेशतः प्रकाशयिष्यति तेनेह संक्षिप्तवान् । नैवंविधः कदापि व्यतिकरो महाकविगिरामाजानिकः प्रवर्तते । तथाहि—

त्यजतो मङ्गलक्षौमं दधानस्य च वल्कले ।
ददृशुर्विस्मितास्तस्य मुखरागं समं जनाः ॥

अत्र प्रथमादिषु पादेषु क्षौमचीरविस्मितरागपदानि उपनागराणि शेषाणि ग्राम्याणि । प्रतिपादं च प्रकृतिस्थकोमलाभ्यामेव निर्वाहः । एवमन्यत्रापि प्रत्येकं द्वन्द्वसमुदायैः प्रतिपादमुपक्रमोपसंहारनिर्वाहक्रमः स्वयमुपलक्षणीय इत्यास्तां तावत् ॥

वाक्यान्तरेति । मध्यप्रविष्टं वाक्यं पूर्वोत्तरभागाभ्यामेकीभूतस्य गर्भायमाणमेकस्वरसप्रसूतां प्रतीतिं विघ्नयदात्मना सहैव समुदायं विरसकक्षामारोहयति । वाक्यान्तरवाक्यस्य विशेषो विवक्षितः प्रतीतिव्यवधायक इति यावत् । **योग्य इति** । मयेति । कारकविभक्तेः क्रियाकाङ्क्षणशीलायास्तामसंगमय्य मध्ये रक्षैनं शक्तिरित्येतावता गर्भस्थानीयेन

यत्रोपमा भिन्नलिङ्गा भिन्नलिङ्गं तदुच्यते ।
भवेत्तद्भिन्नवचनं यद्भिन्नवचनोपमम् ॥ २५ ॥

यथा—अविगाह्योऽसि नारीणामनन्यवचसामपि ।
विषमोपलभिन्नोर्मिरापगेवोत्तितीर्षतः ॥ ३३ ॥

अत्रापगेव त्वमविगाह्योऽसीति लिङ्गभेदः । नारीणामुत्तितीर्षत इति लिङ्गभेदो वचनभेदश्च । तदिदं द्वयोरेकमेवोदाहरणम् ।

अथ भिन्नलिङ्गस्यैव यथा—
वापीव विमलं व्योम हंसीव धवलः शशी ।
शशिलेखेव हंसोऽयं हंसालिरिव ते यशः ॥ ३४ ॥

भिन्नवचनस्यैव यथा—
सरांसीवामलं व्योम काशा इव सितः शशी ।
शशीव धवला हंसी हंसीव धवला दिशः ॥ ३५ ॥

न्यूनोपममिह न्यूनमुपमानविशेषणैः ।

यथा—संहदचक्कवाअजुआ विअसिअकमला मुणालसंच्छण्णा ।
वावी वहुव्व रोअणविलित्तथणआ सुहावेइ ॥ ३६ ॥
[संहतचक्रवाकयुगा विकसितकमला मृणालसंछन्ना ।
वापी वधूरिव रोचनाविलिप्तस्तनी सुखयति ॥
अत्र नेत्रबाहूपमापदानां वधूविशेषणत्वेनानुक्तत्वादिदं न्यूनोपमम् ॥

विरसीकरणमित्याह—अत्र योऽन्यो य इति ॥ २४ ॥

एवं वाक्यरूपताभङ्गहेतून् दोषानभिधाय तत्रैवं काव्यभावप्रत्यूहहेतवोऽभिधातव्यास्ते च गुणभङ्गद्वारका अलङ्कारभङ्गद्वारकाश्छन्दोभङ्गद्वारका यतिभङ्गद्वारकाश्चेति चतुर्धा विप्रथन्ते । ततश्च यद्यपि प्रथमं गुणभङ्गद्वारका वक्तुमुचितास्तथापि तेषां बहुत्वाद् दुरूहत्वाच्च सूचीकटाहन्यायेन पश्चात्करणमलङ्कारभेदादिषु च मध्ये प्रतियोगिद्वारालङ्कारभङ्गस्य प्राधान्यमिति तद्द्वारा दोषान् लक्षयति—**यत्रोपमेति** । उपमाग्रहणमुपलक्षणमित्यग्रे वक्ष्यामः । उपमा उपमितिः सादृश्यम् अभिन्नमुपमानवाचिन उपमेयवाचिनश्च लिङ्गं स्त्रीपुन्नपुंसकं यस्य सा तथोक्ता । एवं भिन्नवचनोपममित्यत्रापि व्याख्येयम् । **अविगाह्योऽसीति ।** अविगाह्यतामात्रमत्र सादृश्यं विवक्षितमेतदुपयुक्तमेव विशेषणमुपमानोपमेययोरुपादानयोग्यमित्यकस्मादेव विकृतवचनभेदनिबन्धनं प्रयोजनमाकाङ्क्षति । तथा तदनुसंधानप्रवणस्य प्रकृतप्रतीतिराच्छाद्यत इति दूषणसिद्धिः । एतेन दूषणता व्याख्याता । विभागवाक्ये सहितावस्थयोरुद्देशादिह च मिलितयोरुदाहरणात्तथाभावो दोषत्वमिति भ्रान्तिं निरस्यति—तदिदमिति । एकमुदाहरणं न तु एकः संभिन्न उपाधिः प्रत्येकमेव त्वस्ति समर्थत्वादित्यर्थः । एतदेवानुसंधाय विभागवाक्ये द्वे पदम् । तत्किमुदाहरणस्य संकीर्णत्वमेव । नेत्याह—**अथ भिन्नलिङ्गस्यैवेति** । द्वयमपि निगदव्याख्यातम् ॥ २५ ॥

जातिप्रमाणधर्मतो न्यूनता उपमानस्य न्यूनोपमत्वम् । तत्र जातिप्रमाणन्यूनतार्थंदोषः ।

अधिकं यत् पुनस्तैः स्यात्तदाहुरधिकोपमम् ॥ २६ ॥

यथा—अहिणवमणहरविरइअवलअविहूसा विहाइ णवबहुआ।
कुन्दलएव्व समुप्फुल्लगुच्छपरिणित्तभमरगणा ॥ ३७ ॥
[अभिनवमनोहरविरचितवलयविभूषा विभाति नववधूः।
कुन्दलतेव समुत्फुल्लगुच्छपरिनिर्यद्भ्रमरगणा ॥]

इदं भ्रमरगणस्योपमानविशेषणस्याधिक्यादधिकोपमम् ॥

भग्नच्छन्द इति प्राहुर्यच्छन्दोभङ्गवद्वचः।

यथा—यस्मिन् पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः।
तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः ॥ ३८ ॥

अत्र पञ्चमवर्णस्य लघोः स्थाने गुरोः करणाच्छन्दोभङ्गः ॥

धर्मन्यूनता तु धर्माभिधायकपदन्यूनतालक्षणा शब्ददोष एव। एतेनाधिकत्वं व्याख्यातमित्याशयवानाह। **न्यूनोपममिहेति**। इहशब्दो येषु मध्येषूपमानस्य स्तोकविशेषणतया उपमेयन्यूनेत्युक्तं तथाधिकोपममिति वक्ष्यति ।

संहतचक्रवाकयुगा विकसितकमलमृणालसंछन्ना।
वापी वधूरिव रोचनाविलिप्तस्तनी सुखयति ॥

अत्र चक्रवाकयुगोपमानमपदमेव परमुपात्तम्। रोचनाविलिप्तस्तनीत्यनेन कमलस्योपमानं नेत्रपदं मृणालस्योपमानं बाहुपदं च नोपात्तं तदपि च सविशेषणमुपादेयं भवति। येन विकासादिसमभिव्याहारसामञ्जस्यमपि स्यादिति। पदानामिति बहुवचनाभिप्रायः। अतएव 'धर्माणामेकनिर्देशेऽन्यसंवित् साहचर्याद्'इति नावतरति व्यभिचारात्। किमर्थं तस्योपमानमनुसंधेयमित्यपि न वाच्यम्। मात्रापि नानर्थिका कविनोपादेयेति साहित्यविदाम्नायव्यवस्थितत्वादुपमेयविशेषणस्योपमानविशेषणतया प्रयोजनचिन्तायां पूर्ववदेव प्रतीतिप्रत्यूहस्य सुलभत्वादनुक्तत्वादिति शब्दप्रधानकतामाचष्टे। एवमुत्तरत्र ॥

अधिकमिति। अभिनवमनोहरविरचितवलयविभूषा विभाति नववधूः।
कुन्दलतेव समुत्फुल्लगुच्छपरिनिर्यद्भ्रमरगणा ॥

यद्यप्येकस्य विशेषणाधिक्ये विशेषणन्यूनत्वे वान्यविशेषणस्य न्यूनाधिकभावो नियतस्तथाप्युपमानगतमेव द्वयं निरूप्यते। तत्र हि दृष्टमुपमेये प्रतिबिम्बकल्पमुपस्थाप्यते तेन नोपमेये तयोर्निरूपणमिति ॥ २६ ॥

भग्नच्छन्द इति। वाचां श्रव्योऽवच्छेदश्छन्दस्तस्यैवोपमानयुक्तादयस्तेनैव गुरुलघुनिवेशक्रमेण श्रव्यता भवतीत्याशयात्। तस्य विपर्यासश्छन्दोभङ्गो व्यक्त एव वैरस्यहेतुः। प्राहुरिति। पञ्चेति। पञ्चजनाः पुरुषास्ते देवपितृगन्धर्वराक्षसासुरभेदात्पञ्च। अथवा निषादपञ्चमब्राह्मणादिचतुष्टयभेदात्। तमेवात्मानं ब्रह्मापरपर्यायं विज्ञाय श्रवणमनननिदिध्यासनैरुपास्य प्रज्ञां प्रकृष्टं ज्ञानं साक्षात्कुर्वीत। अत्र पञ्चमवर्ण इति।

'पञ्चमं लघु सर्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः।
षष्ठं गुरु विजानीयाच्छेषास्त्वनियता मताः ॥'

अस्थाने विरतिर्यस्य तत्तु भग्नयतीष्यते ॥ २७ ॥

यथा—ब्रह्मेन्द्रोपेन्द्रादिगीर्वाणवन्द्यो भक्तानां भूयाच्छ्रिये चन्द्रचूडः ।
स्त्रीणां संगीतं समाकर्णयन् केतूदस्ताम्भोदं सदोऽध्यास्त ईशः ॥३९॥

अत्र चतुर्थस्थाने यतौ कर्तव्यायां तदन्यत्र यतिकरणाद् भग्नयतीदम् ॥

क्रियापदविहीनं यदशरीरं तदुच्यते ।

यथा—सेलसुआरुद्धद्धं मुद्धाणबद्धमुद्धससिलेहम् ।
सीसपरिट्ठिअगङ्गं सञ्झापणअं पमहणाहम् ॥ ४० ॥
[शैलसुतारुद्धार्धं मूर्धाबद्धमुग्धशशिलेखम् ।
शीर्षपरिष्ठितगङ्गं संध्याप्रणतं प्रमथनाथम् ॥]

क्रियापदाभावादशरीरमिदम् ॥

गुणानां दृश्यते यत्र श्लेषादीनां विपर्ययः ॥ २८ ॥
अरीतिमदिति प्राहुस्तत्त्रिधैव प्रचक्षते ।
शब्दार्थोभययोगस्य प्राधान्यात् प्रथमं त्रिधा ॥ २९ ॥
भूत्वा श्लेषादियोगेन पुनस्त्रेधोपजायते ।

इत्यनुष्टुप्छन्दसो लक्षणं पञ्चोदाहरणत्वावच्छेदविपर्यासत्वे च भग्नवृत्तव्यवहारादिदमेव निमित्तमस्यावधार्यत इत्यर्थः ॥

अस्थान इति । श्रव्यः पठितिविच्छेदो यतिर्विच्छिद्य विच्छिद्य पठ्यमाना भारती स्वदते । श्रव्यतोपलक्षणार्थश्च द्विमुनिवेदादिसंज्ञया तत्र तत्र विविच्यते । तथा चास्ति कश्चिद्विशेषो येन क्रियमाणापि विरतिर्न सौभाग्यपदं पुष्यति । स च विशेषो नामभागभेदोऽस्वरसंधिकृतश्च प्रायेण एतेषां स्वभावविशेषादेव स्थाने क्रियमाणापि विरतिरन्यत्रैव परं प्रकाशते । न तत्र कथञ्चन सौभाग्यमुन्मीलयति । स्थानपरिभाषया व्यावर्तितत्वात् । तदिदमुक्तमस्थान इति । वामनोऽप्याह—'विरसविरामं कष्टम्' इति । सदो गृहरूपा सभा केतूदस्ताम्भोदं ध्वजदण्डोत्क्षिप्तजलधरमित्युच्चैस्त्वम् । 'वेदच्छेदा शालिनी मोऽथ तौ गौ' इत्युपलक्षणं श्रव्यविरतेः । अत्र द्वितीयपादे धातुभागभेदः शेषपादत्रये नामभागभेदाः । न चात्र स्वरसंधानमस्तीति ॥२७॥

क्रियापदेति । क्रियेत्युपलक्षणम् । प्रधानपदहीनमिति बोद्धव्यम् । प्रधानाविमर्शे हि वाक्यशरीरमेव न निष्पन्नं स्यात् । **शैलेति ।** वाक्ये क्रिया प्रधानमिति दर्शने तत्पदानुपादानादत्र प्रधानाविमर्शः । शैलसुतयावरुद्धमर्धं यस्य । मुद्धाणो मूर्धा तत्रावद्धा भुग्ना शशिलेखा येन । शीर्षे प्रतिष्ठिता गङ्गा येन । यश्च संध्यायै प्रणतस्तं प्रमथनाथं प्रमथा गणास्तेषां नाथम् । कर्मविभक्तेः क्रियामन्तरेणाचरितार्थत्वात् क्रियाया नमस्काररूपाया व्यभिचारेणार्थापत्तिविषयतानुपपत्तेरिति । अस्यां च गाथायां स्त्रीमयव्यापाररूपता भगवतः प्रतीयत इति रहस्यमाराध्या मन्यन्ते ॥

गुणभङ्गद्वारकदोषनिरूपणावसरोऽयमित्याशयवानाह—**गुणानामिति ।** समाध्यादिभङ्गेऽपि तर्हि दोषः स्यादित्यत आह—श्लेषादीनामिति । श्लेषप्रसादसमतासौकुमार्यार्थ-

अत्र यः श्लेषसमता सौकुमार्यविपर्ययः ॥ ३० ॥
शब्दप्रधानमाहुस्तमरीतिमति दूषणम् ।

तत्र

विपर्ययेण श्लेषस्य संदर्भः शिथिलो भवेत् ॥ ३१ ॥

यथा—आलीयं मालतीमाला लोलालिकलिला मनः ।
निर्मूलयति मे मूलात्तमालमलिने वने ॥ ४१ ॥

अत्र भिन्नानामपि पदानामेकपदताप्रतिभासहेतुरनतिकोमलो बन्धविशेषः श्लेषः । तद्विपर्ययेण शब्दप्रधानोऽयं श्लेषविपर्ययः ॥

भवेत् स एव विषमः समताया विपर्ययात् ।

यथा—कोकिलालापवाचालो मामेति मलयानिलः ।
उच्छलच्छीकराच्छाच्छनिर्झराम्भःकणोक्षितः ॥ ४२ ॥

व्यक्तिमाधुर्यकान्त्युदारतौजसाम् । एतद्योगाद्वाक्यं वक्ररूपतामासाद्य काव्यव्यपदेशं लभते । तेषां गुणानां भङ्गः काव्याभासत्वपर्यवसायी दोषः । ते च श्लेषादयो नवैव । तेषामन्यतमाभावे काव्यस्याभासत्वात् । तेषां हि विपर्यये रीतिरवश्यं भज्यते । तस्या गुणवत्पदरचनारूपत्वात् । अतएव पानकरसन्यायेन संभूय चित्रास्वादपर्यवसानक्षमं गुणसंवलनमेव रीतिरिति लोचनकारः । रीतिः साररूपतया काव्यस्यात्मेत्युच्यते । यथा चित्रस्य लेखा उत्तुङ्गप्रत्यङ्गलावण्योन्मीलनक्षमा तथा रीतिरिति द्वितीये विस्तरः । तत्त्रिधेति । तदिति काकाक्षिगोलकवत् पूर्वापराभ्याममिसंबध्यते । यत्र गुणानां विपर्ययस्तदरीतिमत् । तत्त्रिधेत्यर्थः । त्रिधाभूतं भूयस्त्रिधा प्रचक्षते तेन नवभेदाः । तदेतद्विवृणोति—शब्दार्थेति । योगशब्दः प्रत्येकमन्वीयते । शब्दप्रधानत्वमर्थानपेक्षशब्दनिरूप्यत्वम् । वाक्यगुणस्य श्लेषादित्रयस्य । एवं शब्दानपेक्षार्थनिरूपणीयत्वं तादृशस्य कान्त्यादित्रयस्य । एतेनौजःप्रभृतित्रिकस्योभयप्रधानता व्याख्याता । तेनायमर्थः शब्दार्थोभयप्रधानतया सामान्यतस्त्रिधा भूत्वा श्लेषादित्रिकविवक्षया प्रत्येकं त्रिधा भवतीति । तेषु शब्दस्य प्राथम्यात् तत्प्रधानकगुणभङ्गः प्रथमं विवेक्तव्य इत्याह—तत्रेति । अरीतिमतीति निर्धारणे सप्तमी । जात्यभिप्रायमेकवचनम् । विपर्ययेणेति । श्लेषः संधानं घटनमित्यनर्थान्तरम् । न चैतावतैव गुणत्वं वाक्यमात्रसाधारणत्वात् । तेन बहूनामपि पदानामेकताप्रतिभासहेतुत्वमनतिकोमलत्वं च विशेषणमिच्छन्ति । विशेषमर्थगुणकाण्डे वक्ष्यामः । एवम्भूतविशेषणविपर्यासे शिथिलो बन्धोऽतिकोमलो विकीर्णप्रायश्चेत्यर्थः । आलीयमित्यादौ दन्त्यवर्णप्रायतयातिकोमलत्वं विकीर्णता च व्यक्तैव । नास्य निरूपणे क्वचिदप्यर्थापेक्षेति स्फुटयन्नाह—अत्र भिन्नानामिति । श्लेषस्य शब्दप्रधानतया तद्विपर्ययोऽपि शब्दप्रधानो भवतीत्याह—शब्दप्रधानोऽयमिति । अन्यतरविशेषणहानावपि श्लेषाभावो भवत्येव । तेन पूर्वार्धस्य लेशत ऐक्यप्रतिभानसंभवेऽपि अतिकोमलतया दुष्टत्वम् ॥ २८-३१ ॥

भवेदिति । स एव संदर्भो मृदुमध्यकठोरवर्णनिव्यूढास्तिस्रो बन्धजातयस्तत्रैकरूपे वाक्यार्थे एकैव जातिरुपादेयेति तद्विपर्यासो वैरस्यहेतुरेव । उच्छलन्तः शीकरा यस्मात्तथाच्छाच्छमत्यच्छम् । द्वयमपि निर्झराम्भोविशेषणम् । मलयमारुतस्योद्दीपनविभावभूतस्य वर्णमात्रवैरूप्यमस्येत्याशयवानाह—अत्र पूर्वार्धस्येति । शब्दप्रधानतामस्य विवृणोति । समबन्धेष्विति ॥

अत्र पूर्वार्धस्य मृदुबन्धत्वादुत्तरार्धस्य च गाढबन्धत्वात् समबन्धेषु विषममिति विषमो नाम शब्दप्रधानः समताविपर्ययो दोषः ॥

सौकुमार्यविपर्यासात् कठोर उपजायते ॥ ३२ ॥

यथा—असितर्तितुगद्रिच्छित् स्वःक्षितां पतिरद्विदृक् ।
अमिद्भिः शुभ्रदृग्दृष्टैर्द्विषो जेघ्नीयिषीष्ट वः ॥ ४३ ॥

अत्रातिकठोरत्वादसौकुमार्यं सुप्रतीतमेव ॥

या तु कान्तिप्रसादार्थव्यक्तीनामन्यथा स्थितिः ।
अर्थप्रधानः प्रोक्तः स वाक्ये गुणविपर्ययः ॥ ३३ ॥
अप्रसन्नं भवेद्वाक्यं प्रसादस्य विपर्ययात् ।

यथा—अनङ्गकमलञ्चक्रे मयमाना मरालिका ।
यस्यानत्यर्जुनाब्जन्मसदृक्षाङ्को वलक्षगुः ॥ ४४ ॥

अत्र शब्दानामनतिप्रसिद्धार्थत्वादप्रसन्नत्वमिति[1] सोऽयमर्थप्रधानः प्रसादविपर्ययो दोषः ॥

सौकुमार्यविपर्यासादिति । अकठोराक्षरप्रायता बन्धस्य सुकुमारत्वं तद्विपर्यये कठोरता श्रुतिकटुत्वं भवति । **असितर्त्तीति** । 'ऋगतौ' इति धात्वनुसाराद्दतिर्वर्त्म । असिता कृष्णा ऋतिर्वर्त्म यस्य कृष्णवर्त्मा वह्निस्तस्य तुक् अपत्यम् । अद्रिच्छिदिति क्रौञ्चदारणत्वात् । स्वर्गे क्षियन्ति निवसन्ति ये देवास्तेषां पतिः सेनानीत्वात् । अद्विदृग् द्वादशलोचनत्वात् । स एवंभूतो भगवान् कुमारोऽमिद्भिरस्निग्धै रूक्षैः शुभ्रदृग्दृष्टैर्धवलाक्षिविलोकितैः सक्रोधनिभालने तारकाभागस्योर्ध्वतया नयनात् तथाभावोजातिर्वो युष्माकं द्विषः शत्रून् जेघ्नीयिषीष्ट । अत्यर्थं पुनः पुनर्वा वध्यादित्यर्थः । हन्तेर्यङि घ्नीभावे आशीर्लिङि रूपम् । स्वतन्त्रस्य पदस्य श्रुतिकटुता पददोषः । इह तु पदानामतथाभावे त्ति-द्रि-च्छि इत्यादीनां वर्णानां परस्परसंनिधाने घटनैव कठोरेत्याह—अत्रातिकठोरत्वादिति ॥ ३२ ॥

या तु कान्तीति । 'कान्तिप्रसादार्थव्यक्तीनाम्' इति प्रमादात्पाठः । विवरणक्रमानुरोधेन प्रसादार्थव्यक्तिकान्तीनामिति पठनीयम् । अप्रसन्नमिति । श्रुतमात्रस्यैव यस्यार्थश्चित्ते प्रतिफलति स प्रसन्नः शब्दः । तथा चार्थस्य प्राकट्यं झटिति प्रतिबन्धयोग्यत्वम् । 'पश्चादिव गतिर्वाचः पुरस्तादिव वस्तुन' इति सहृदयव्यवहारार्थविषयत्वं प्रसादोऽर्थनिरूपणीय इति भवत्यर्थप्रधानः । न चासौ पदमात्रमुल्लिखतीति वाक्यांशो भवति । तेन तद्विपर्ययोऽपि वाक्यगामी । 'अर्थस्य यत्र झटिति प्रतीतिरुपजायते । तत्र तत्र महाराज शब्द एवापराध्यति ॥' इति वाक्यदोषेषु परिगणनमभ्यच्छतया च शब्दानां प्रतीतिः स्खलन्ती दूषणतामस्य स्थापयति । **अनङ्गकमिति** । न विद्यतेऽङ्गं यस्य इत्यनङ्गकमाकाशं मयमानागच्छन्ती । अयमयेति दण्डकेषु पठितत्वात् मयधातोः शानच् । मरालिका हंसी । अलञ्चक्रे शोभितवती । ननु हंस्या गमनपथालङ्करणकालो रात्रिस्तस्यां च तुषारकिरण एव तदलङ्कारकारी किमनया वराक्येत्यत आह—यस्येति । यदत्यर्जुनं[2] न भवति । अब्जन्म तोयभवं नीलोत्पलमिति यावत् । तत्सदृशलाञ्छनो वलक्षगुः वलक्षो गौः किरणो यस्य शुभ्रांशुश्चन्द्रः । तेनासौ सकलङ्कतया न तथालङ्काराय

---

1. K. V. अनतिप्रसिद्धत्वादनतिप्रसन्नत्वम् । 2. K. यदनत्यर्जुनम् ।

वाक्यं भवति नेयार्थमर्थव्यक्तेर्विपर्ययात् ॥ ३४ ॥

यथा—मही महावराहेण लोहितादुद्धृतोदधेः ।
इतीयत्येव निर्दिष्टे नेया लौहित्यहेतवः ॥ ४५ ॥

तदिदं निगदेनैव व्याख्यातमित्यर्थप्रधानोऽयमर्थव्यक्तिविपर्ययः ॥

कान्तेर्विपर्ययाद्वाक्यं ग्राम्यमित्यपदिश्यते ।

यथा—विरहे ते विषीदन्तं निषीदन्तं तवान्तिके ।
कन्ये कामयमानं मां त्वं न कामयसे कथम् ॥ ४६ ॥

इदमुक्तेर्ग्राम्यतया कान्तिहीनमित्यर्थप्रधानोऽयं कान्तिविपर्ययो दोषः ॥

ओजोमाधुर्यमौदार्यं न प्रकर्षाय जायते ॥ ३५ ॥
यस्मिंस्तमाहुरुभयप्रधानं तद्विपर्ययात् ।
वाक्ये यः खण्डयन् रीतिं भवत्योजोविपर्ययः ।
असमस्तमिति प्राहुर्दोषं तमिह तद्विदः ॥ ३६ ॥

यथा—स्मरः खरः खलः कान्तः कायः कोपधनः[1] कृशः ।
च्युतो मानोऽधिको रागो मोहो जातोऽसवो गताः ॥ ४७ ॥

यथेयमित्यर्थः । पश्येति वाक्यार्थकर्मकमेके पठन्ति । तन्न युक्तम् । चक्र इति परोक्षतास्वरसभङ्गापत्तेः । उक्तयुक्त्या वाक्यदोषत्वमाह—अत्र शब्दानामिति । न च मयमानादीनां श्लिष्टता । तल्लक्षणविरहात् । नापि गूढार्थत्वं तत एव ॥ ३३ ॥

वाक्यमिति । संपूर्णं वाक्यत्वमर्थव्यक्तिं करोतीति वक्ष्यति । सर्वस्य वाक्यस्य विशेषणविशेष्यभावबोधकत्वनियमे यावतां विशेषणविशेष्यभावोऽभिमतस्तावत्प्रतिपादकपदोपादानं संपूर्णता । सा च विशेषणविशेष्यभावानुरूपार्थनिरूपणीयतयार्थप्रधानेति तद्विपर्ययोऽपि तत्प्रधान इति पूर्ववन्नेयम् । अतएव विवक्षितवाक्यान्यथानुपपत्त्या नेयः कल्पनीयोऽर्थो यस्येति नेयार्थमित्यर्थोऽपि घटते । **महीति ।** पूर्वार्धं एव काव्यं निर्वर्तितम् । न च तावता विवक्षितार्थलाभः । तथाहि । समुद्रमध्यात् पृथिव्यामुद्ध्रियमाणायां महासुरविमर्दे तेषां दंष्ट्रया पाटनेन रुधिरशबलतया लोहितत्वमुदधेरिति वाक्यार्थोऽभिप्रेतः । लक्षणाया अभावान्न नेयार्थत्वं पददूषणमत्र संभावनामारोहति । दूषणताबीजं चात्र स्फुटमेव । अशरीरं तु क्रियापदशून्यमित्युक्तम् । तदेतत्सर्वमभिप्रेत्याह—तदिदं निगदेनैवेति ॥ ३४ ॥

कान्तेरिति । रसस्य दीप्तिः कान्तिरग्रे विवरिष्यते तेनार्थप्रधानता व्यक्ता । तस्यामस्ति वाक्यवाच्ययोर्व्यापारः । वाक्यं विदग्धोक्तिकं व्याप्रियते । अतथाभूतस्य रसाव्यञ्जकत्वनियमात् । तथाहि—कन्येति संबोधनेन रसविरोधिनी विलसिताक्षमता प्रतीयते । कामयमानमित्यनेनानावरणमुच्यमानोऽर्थः कथं न वैरस्यमावहतीत्यादिकमुन्नेयम् । तदिदमाह—इदमुक्तेर्ग्राम्यतयेति ॥

वाक्ये य इति । ननु समासभूयस्त्वमोजोऽभिधास्यते । तत् कथमस्याभावोऽर्थप्रधानोऽपि कथञ्च दोष इत्यत आह—खण्डयन् रीतिमिति । रीतिर्भङ्गिपर्यवसायी तस्याभावो दूषणं न तु तन्मात्रमित्यर्थः । एतदुक्तं भवति । शब्दार्थयोरुचिता प्रौढिरोजः । यदाह—

---

1. V. कोपश्च नः

अत्र सत्यसमस्तपदाभिधाने सत्यपि चार्थस्य सौकुमार्ये श्लेषादिगुणसामग्र्यभावान्न वैदर्भी रीतिः। नापि यथोक्तलक्षणाभावाद् गौड़ीयादय इति। खण्डितरीतित्वादयमोजोविपर्ययः शब्दार्थप्रधानो गुणविपर्ययो दोषो भवति। यदाह—

इत्यादिबन्धपारुष्यं शैथिल्यञ्च नियच्छति।
अतो नैनमनुप्रासं दाक्षिणात्याः प्रयुञ्जते॥

माधुर्यव्यत्ययो यस्तु जायते रीतिखण्डनात्।
तदनिर्व्यूढमित्युक्तं काव्यसर्वस्ववेदिभिः॥ ३७॥

यथा—नखिनाञ्च नदीनाञ्च शृङ्गिणां शस्त्रपाणिनाम्।
विश्वासो नैव कर्तव्यः स्त्रीषु राजकुलेषु च॥ ४८॥

अत्र नखिनां नदीनाञ्चेति षष्ठ्यन्ताच्चकारेण रीतेरुपक्रमे शृङ्गिणां शस्त्रपाणिनामिति चकारानिर्वाहात् स्त्रीषु राजकुलेषु चेति षष्ठीपरित्यागादमधुरार्थत्वाच्च माधुर्यविपर्ययनामायं शब्दार्थप्रधानो गुणविपर्ययो दोषः॥ यदाह—

'रौद्रादयो रसा दीप्त्या लक्ष्यन्ते काव्यवर्तिनः।
तद्व्यक्तिहेतू शब्दार्थावाश्रित्यौजो व्यवस्थितम्॥' इति।

तत्रार्थव्यक्तिमर्थगुणेषु विवेचयिष्यामः। शब्दस्य तु पारुष्यशैथिल्यव्यतिकरलक्षणा, सा च क्वचित् समासदीर्घतया व्यज्यते। यथा—'चञ्चद्भुजभ्रमितचण्डगदाभिघातसंचूर्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य' इति। क्वचिदन्यथापि प्रकाशते। यथा—'यो यः शस्त्रं बिभर्ति' इत्यादि। तदेवं तत्त्वव्यवस्थितौ पूर्वाचार्यव्यवस्थितया गुणकाण्डे समासभूयस्त्वमोजोलक्षणं व्यभिचरितगुणमध्ये समासरचनासौष्ठवं वक्तृक्षमतया गुण इत्यभिप्रायाद्विशेषं तत्र वक्ष्यामः—तदिदमिति। रीतिं खण्डयतीति। न हि प्रौढ़ेरभावे गुणसंबन्धनात्मिका रीतिर्नामेति विपर्ययपदेन साधारणेन पारुष्यशैथिल्ये दर्शयति—अत्रेति। एतदेवाचार्यमतेन द्रढ़यति—यदाहेति। यद्यप्यत्रानुप्रासोऽस्ति तथापि रीतिमन्तरेण मृतशरीर इव काव्ये नालङ्करणतामध्यास्ते। ततश्च न प्रकृतः कोऽपि चमत्काराविर्भाव इति नास्यैव काव्यतां प्रयोजयतीत्यर्थः। दाक्षिणात्या वैदर्भीमाहुः। पारावारीणास्ते हि विशिष्टरीतिस्वरूपमवधारयितुं क्षमा इति॥ ३५-३६॥

माधुर्यव्यत्यय इति। शब्दार्थयोश्चित्तद्रुतिविधायित्वं माधुर्यम्। निचुलितत्वमिवार्द्रतापदाभिधेया चेतसोऽवस्था तत्कारिता माधुर्यम्। सा च शृङ्गारकरुणान्यतरप्रकाशानुगुणव्यापारावेशेन भवति। यदाह—

शृङ्गार एव मधुरः परः प्रह्लादनो रसः। तन्मयं काव्यमाश्रित्य माधुर्यं प्रतितिष्ठति॥
शृङ्गारे विप्रलम्भाख्ये करुणे च प्रकर्षवत्। माधुर्यमार्द्रतां याति यतस्तत्राधिकं मनः॥ इति

तत्र शब्दस्य माधुर्यं पृथक्पदतया व्यज्यते। दीर्घसमासस्य यत्नान्तरसाध्यतया सुकुमाररसप्रकाशसामग्रीवहिर्भावात्। ततश्च शब्ददूषणप्रस्तावे पृथक्पदतामात्रप्रत्ययो यद्युच्यते गौड़ीया दुष्टा स्यादिति रीतिखण्डनपर्यवसायितयाभिधानम्। भवति हि कदाचित्कवेः शक्तिवशात्सोल्लेखेऽपि समासे रसव्यक्तिः। यथा—

याते द्वारवतीं तदा मधुरिपौ तद्दत्तसंगानतां कालिन्दीतटरूढवञ्जुललतामालिङ्ग्य सोत्कण्ठया।
उद्गीतं गुरुबाष्पगद्गदगलत्तारस्वरं राधया येनान्तर्जलचारिभिर्जलचरैरप्युत्कमुत्कूजितम्॥

'मधुरं रसवद्वाचि वस्तुन्यपि रसस्थितिः ।
येन माद्यन्ति धीमन्तो मधुनेव मधुव्रताः ॥

यया कयाचिच्छ्रुत्या यत् समानमनुभूयते ।
तद्रूपा हि पदासत्तिः सानुप्रासा रसावहा ॥'

यस्तु रीतेरनिर्वाहादौदार्यस्य विपर्ययः ।
वाक्यं तदनलङ्कारमलङ्कारविदो विदुः ॥ ३८ ॥

यथा—दीर्घपुच्छश्चतुष्पादः ककुद्मान् लम्बकम्बलः ।
गोरपत्यं बलीवर्दस्तृणमत्ति मुखेन सः ॥ ४९ ॥

तदिदमपुष्टार्थत्वादनुत्कृष्टविशेषणमनुदारं निरलङ्कारमाचक्षते सोऽयमौदार्यविपर्ययो नाम शब्दार्थप्रधानो गुणविपर्ययो दोषः । यदाह—

'श्लाघ्यैर्विशेषणैर्युक्तमुदारं वाक्यमिष्यते ।
यथा लीलाम्बुजक्रीडासरोहेमाङ्गदादयः ॥

उत्कर्षवान् गुणः कश्चिदुक्तेर्यस्मिन् प्रतीयते ।
तदुदाराह्वयं तेन सनाथा काव्यपद्धतिः ॥'

षोडश वाक्यार्थदोषाः

अपार्थं व्यर्थमेकार्थं ससंशयमपक्रमम् ।
खिन्नं चैवातिमात्रञ्च परुषं विरसं तथा ॥ ३९ ॥

एवञ्चास्खलितप्रतीतिविषयस्यैव संदर्भस्य रसत्वं पदघटनारूपस्य च संदर्भस्यानिर्वाहादेव प्रतीतिः स्खलतीत्याह—तदनिर्व्यूढमिति । काव्यसर्वस्वं रसप्रकाशस्तद्वेदिभिस्तदुपायभूतघटनास्वरूपवेदिभिः । एतदेव व्याख्यानेन स्फुटयति—अत्रेति । नखिनां नदीनाञ्चेति चकारेणोत्तरत्र तत्परित्यागेऽनुपपत्तिर्जागर्ति तदेव प्रतीतेः संवलनम् । एवमुत्तरत्रापि । अस्तु तर्हि वस्त्वसत्त्वेऽप्येकदिङ्माधुर्यसंपत्तौ काव्यताप्रतिलम्भ इत्यत आह—अमधुरार्थत्वाच्चेति । स्पष्टमेतच्छब्दार्थप्रधानतां पूर्वाचार्यसंमत्या द्रढयति—यदाहेति । माद्यन्ति आर्द्रचित्ता भवन्ति । मधुरसादृश्यादयं व्यवहार इत्यत आह—मधुरेति । इदञ्च घटनाया माधुर्यं परमं रहस्यमित्याह—यया कयाचिदिति । ओष्ठ्यकण्ठ्यादिकं वा तद्रूपसमानश्रुतिकमादौ यस्य तथाभूतस्य पदस्य प्रत्यासत्तिः । 'तद्रूपा हि' इति पाठे व्यक्त एवार्थः । अतएव सानुप्रासा ततश्च रसावहेत्यर्थः । यदाह—

कङ्कणादिविमुक्तापि कान्ता किमपि शोभते ।
कुङ्कुमेनाङ्गरागश्चेत्सर्वाङ्गीणः प्रवर्त्तते ॥ इति ॥ ३७ ॥

विकटतामात्रभावस्यादोषत्वाद्विशेषयन्नाह—**यस्तु रीतेरिति** । काव्यरूपताप्रयोजकं शब्दार्थयोर्वक्रता उदारता । न हि वक्रतामन्तरेण काव्यपदवीप्राप्तिस्तदाह—

यत्तु वक्रं वचः शास्त्रे लोके च वच एव तत् ।
वक्रं यदनुरागादौ तत्र काव्यमिति श्रुतिः ॥

हीनोपमं भवेच्चान्यदधिकोपममेव च ।
असदृक्षोपमं चान्यदप्रसिद्धोपमं तथा ॥ ४० ॥

निरलङ्कारमश्लीलं विरुद्धमिति षोडश ।
उक्ता वाक्यार्थजा दोषास्तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥४१॥

समुदायार्थशून्यं यत्तदपार्थं वचः स्मृतम् ।

यथा—जरद्गवः कम्बलपादुकाभ्यां द्वारि स्थितो गायति मङ्गलानि ।
तं ब्राह्मणी पृच्छति पुत्रकामा राजन् रुमायां लशुनस्य कोऽर्घः[1] ॥५०॥

अत्र समुदायार्थः कोऽपि नास्तीत्यपार्थमिदम् ॥

व्यर्थमाहुर्गतार्थं यद् यच्च स्यान्निष्प्रयोजकम् ॥ ४२ ॥

यथा—आंहिषातां रघुव्याघ्रौ शरभङ्गाश्रमं ततः ।
स्वामहौषीत्तनुं वह्नौ दृष्ट्वा तौ रामलक्ष्मणौ ॥५१॥

अत्रांहिषातां दृष्ट्वेत्येताभ्यामेव ताविति, रघुव्याघ्रावित्यनेनैव रामलक्ष्मणाविति, तनुमित्यनेनैव स्वामिति, अहौषीदित्यनेनैव वह्नाविति गम्यत इति गतार्थत्वम् । न च शरभङ्गाश्रमगमनं तनुहोमो वा अग्रतः कथाशरीरोपयोगीति निष्प्रयोजकत्वम् । अतोऽयं व्यर्थनामा वाक्यस्य महावाक्यस्य च दोषो भवति । आर्थ्या च वृत्त्या लब्धस्य शास्त्रेतिहासादौ शब्दवृत्त्या भणनमपौनरुक्तचाय इत्यर्थपुनरुक्तेर्भिद्यते ॥

इति । तदेतदलङ्कारसामान्यमस्याभावे निरलङ्कारता भवतीत्याह—अनलङ्कारमिति । दीर्घपुच्छ इत्यादौ प्रकृतोदाहरणे द्वयोरवक्रत्वं स्फुटयति—यथेति । विविच्य गुणप्रस्तावे कथयिष्यामः । अर्थपोषमाह—उत्कर्षवानिति । उभयप्रधानतामुपसंहरति—काव्येति ॥३८॥

तदेवं वाक्यदोषान् लक्षयित्वा क्रमप्राप्ता वाक्यार्थदोषा लक्षणीया इति तान् विभजते—**अपार्थमिति** । उद्देशे दोषाणां व्यासेनोक्तिः पूर्वोक्तप्रयोजनानुरोधेनेति । समुदायिपदानां विशेषणविशेष्यभावः समुदायार्थः । तेन शून्यं पदजातमपार्थकम्, पदार्थानामसंसर्गेण पदानामसंसर्गोऽभिधीयते । तेनार्थदोषत्वम् । **जरद्गव इति** । कम्बलपादुकाभ्यामिति लक्षणे तृतीया । न च ताभ्यां वृद्धोक्षस्य संवन्धः । कथञ्च तस्य मङ्गलानां धवलादीनाम्, 'मद्रकाणाम्' इति पाठे गीतकविशेषाणां वा, संगतिः, कथं वा पुत्रकामायास्तत्प्रश्नसंसर्गः, कथं च राजन्निति सम्बोधनं घटते, पुत्रकामायाश्च रमालवणार्घप्रश्नः[2] । रुमा लवणाकरः । तथा च प्रयोगः—'रुमाघासकान्तादिलवणात्मवद्' इति ॥

व्यर्थमिति । विज्ञातो वा विगतो वाऽर्थोऽभिधेयं प्रयोजनं यस्य तद् व्यर्थं स्वतंत्रञ्च दूषणमिति वैशेषिके वक्तव्यम् । तथा हि—**आंहिषातामिति** । अंहेर्गतिकर्मणो लुङि रूपम् । स च प्राचुर्यप्रयोगः प्राप्त्यवच्छिन्नं व्यापारप्रचयमभिधत्ते । तथा चार्थसिद्धायां प्राप्तौ शब्देनोपादानमनुचितम् । लोकानुसारेण काव्ये दृशिश्चाक्षुष एव ज्ञाने प्रयुज्यते । यथा—

---

1. K. अर्थः ।   2. K. ०प्रश्नः ।

उक्त्यभिन्नार्थमेकार्थम्

यथा—प्रसाधितस्याथ मुरद्विषोऽभूदन्यैव लक्ष्मीरिति युक्तमेतत् ।
वपुष्यशेषेऽखिललोककान्ता साऽनन्यकान्ता ह्युरसीतरा तु ।। ५२ ।।

इत्युक्तैकार्थमेवाह—

कपाटविस्तीर्णमनोरमोरःस्थलस्थितश्रीललनस्य तस्य ।
आलिङ्गिताशेषजना बभूव सर्वाङ्गसंगिन्यपरैव लक्ष्मीः ।। ५३ ।।

अनयोः श्लोकयोरभिन्नार्थमेकं वाक्यं महावाक्ये दुष्यति ।।

मया तावद्दृष्टो न खलु कलिकन्दर्पनृपते—
गुंर्णैस्तुल्यः कोऽपि क्वचिदपि किमश्रावि भवता ।
इति प्रश्नं श्रुत्वा क्वणितमिव कर्णान्तिकमगान्
मृगाक्षीणां चक्षुश्चटुलभवता (?) चान्ततरलम् ।।

यथा वा—'नैवादर्शि न चाश्रावि फलं मलयभूरुहः ।' चक्षुश्च प्राप्तमेव गृह्णातीत्यर्थलब्धायां प्राप्तौ कथं शब्देनोपादानम् । तदिदमुक्तम्—एताभ्यामेवेति । रघुव्याघ्रादिप्रकरणादिकमासाद्य विशेषपर्यवसायि यौगिकत्वात् न तु विशेष एव शक्तम् ।

'उपगम्य रघुव्याघ्रः कच्छभूभागचारिणीम् ।
लुलुभे मुनिधेनुं तां वेलामिव महार्णवः ।।'

इति महर्षिप्रयोगात् । एतेन पुष्पवदादिपदवद्वचनभेदोऽप्यपास्तः । एवञ्च प्रकरणादिना रघुव्याघ्रपदं रामलक्ष्मणपरमेवेति पूर्वार्धे तयोरेव प्रक्रान्तत्वादुत्तरार्धे सर्वनाम्ना परामर्शो युज्यते, न तु स्वशब्देन । तनुप्रभृतिशब्दानां संबन्धिशब्दत्वात् समभिव्याहृतशब्दार्थसंबन्धकत्वं लोके व्युत्पन्नम् । यथा 'करौ धुनाना नवपल्लवाकृती वृथा कृथा मानिनि मा परिश्रमम् ।' इति । शब्दान्तरसंनिधाने तु क्वचित्ताद्रूप्यावगमो भवति । यथा—

'उमास्तनोद्भेदमनु प्रवृद्धो मनोरथो यः प्रथमं बभूव ।
तमेव मेना दुहितुः कथञ्चिद्विवाहदीक्षातिलकञ्चकार ।।'

तदिहान्यस्यानुपादानाच्छरभङ्गसंबन्धिन्येव तनुः प्रतीयते । जुहोतिश्च वह्न्याधारकमेव हविर्द्रव्यत्यागमभिधत्ते तेन 'वह्नौ' इत्यपि न वाच्यम् । गतार्थशब्दं व्याचष्टे—गम्यत इति । अस्मिन्नेवोदाहरणे निष्प्रयोजनत्वमाह—न चेति । शरभङ्गाश्रमगमनं तनुहोमश्चात्र वाक्यार्थद्वयं न प्रयोजनवत् । अस्य वाक्यस्य चरितार्थत्वात् । किं प्रयोजनान्तरगवेषणयेत्यत आह—अत इति । यद्वाच्यपोषणाद्यनौपयिकपदमप्रयोजकवचसा प्रागुक्तं तथा च प्रबन्धाद्यर्थपोषपर्यवसायि वाक्यमेव । इहाप्यवाच्यवचनस्य स्फुटत्वात् । न चाश्रमगमनतनुहोमौ करिष्यमाणवीररसोचितकथाशरीरे कामपि शोभामात्रामर्पयत इति वाक्यस्य महावाक्यस्य चेति यथासङ्ख्यमन्वयः । कथं पुनर्गतार्थं 'प्रसाधितस्य इत्यादेरर्थपुनरुक्ताद्भिद्यत इत्यत आह—आर्थ्या चेति । शब्दवृत्त्यैवावगतस्य शब्दवृत्त्या पुनरुक्तम् । अर्थतो लब्धस्य शब्दवृत्त्या भणनमित्येकः प्रकारः । अर्थतो लाभं व्युत्पादयति—शास्त्रेति । अस्य रघुकुलभुवः शरभङ्गाश्रमगमनमितिहासाच्चक्षुःप्राप्तस्यैव ज्ञानजनकत्वं शास्त्रात् । शरभङ्गसंबन्धिन्येव तनुर्लोकव्युत्पत्तेस्तेन नियमेन ह्यर्थतः प्राप्तिर्भवतीत्यभिप्रायः ।। ३९–४२ ।।

उक्त्यभिन्नेति । वाक्यान्तरोक्त्यभिन्नस्तात्पर्यार्थो यस्य तत्तथोक्तम् । तथाहि—'प्रसाधितस्य'—इत्यादिश्लोके श्लेषोपहितेन व्यतिरेकेण काप्यपूर्वा कृष्णस्य लक्ष्मीस्तत्काले बभूवेति

संदिग्धार्थं ससंशयम् ।

यथा—मनोरथप्रियालोकरसलोलेक्षणे सखि ।
आराद्वृत्तिरियं माता न क्षमा द्रष्टुमीदृशम् ॥ ५४ ॥

अत्रारात्प्रभृतिशब्दानामुभयार्थत्वात् माता द्रक्ष्यति न वेति संदिग्धम् ॥

वाक्यं यत्तु क्रमभ्रष्टं तदपक्रममुच्यते ॥ ४३ ॥

यथा—काराविऊण खउरं गामउलो मज्जिओअजिमिओअ ।
णक्खत्ततिहिवारे जोइसिअं पुच्छिउं चलिओ ॥ ५५ ॥

[कारयित्वा क्षौरं ग्रामप्रधानो मज्जितश्च भुक्तवांश्च ।
नक्षत्रतिथिवारान् ज्यौतिषिकं प्रष्टुं चलितः ॥]

अत्र क्षुरकर्मणोऽनन्तरं नक्षत्रादिप्रश्नादिदम् अपक्रमम् ॥

जात्याद्युक्तावनिर्व्यूढं खिन्नमाहुर्महाधियः ।

तात्पर्यार्थः । तेनैव प्रकारेण 'कपाट'—इत्यग्रिमश्लोके स एवास्ति । तुल्यार्थत्व उपादानं भिन्नार्थत्वेऽपि । तदिदमाह—अनयोः श्लोकयोरिति । महावाक्ये श्लोकद्वयरूपे एकम् अन्यतरद् दुष्यति हेयं भवतीत्यर्थः ॥

संदिग्धार्थमिति । शब्दस्वरूपनिश्चयेऽपि वाक्यार्थो दोलायित इत्यर्थदोषत्वम् । तथाहि—मनोरथेत्यादौ मनोरथे यः प्रियो वल्लभस्तदालोकरसेन लोलेक्षणे[1] चपललोचने तव मातेयमाराद्वृत्तिर्दूरवर्त्तिनी । अतो नैतादृशं सानुरागाङ्गनाजनयोग्यं द्रष्टुं क्षमेति व्यवस्थापनान्नावलोकयितुं शक्ता ततो निःशङ्कमालोकस्वेति वाक्यार्थः, उतेयमाराद्वृत्तिः समीपदेशवर्त्तिनी । 'आराद्दूरसमीपयोः' । तथा चेदृशं कुलाङ्गनानुचितं चारित्रखण्डनं द्रष्टुं न क्षमा न सहिष्णुः, अतो मा नयनचापलं कार्षीरिति । नानार्थपदप्रक्षेपात् साधकबाधकप्रमाणाभावाच्च संदिह्यत इत्याह—अत्रारात्प्रभृतिशब्दानामिति । न च मिथो विरोधिनोरेकत्र विवक्षा संभवति । न चास्ति प्रकरणादिकमेकनियामकम् । न च मातुः प्रकोपशङ्कया प्रियविलोकनरसोत्काया मनोरथभङ्गो न भवतीत्यर्थः ॥

वाक्यं यत्त्विति । कारयित्वा क्षौरं गामउलो ग्रामप्रधानपुरुष इति देशीयाः । ग्रामेऽपि वा यः कुटोऽव्युत्पन्नः । मज्जिओअ सुस्नातश्च जिमिओअ भुक्तवांश्च ततो नक्षत्रं तिथिवारौ च ज्यौतिषिकं प्रष्टुं चलितः । तिथिवारज्ञानानन्तरं क्षुरकर्म, ततः स्नानभोजन इति लौकिकः क्रमः, तस्य विपर्यासो व्यक्त एव 'क्त्वा-[2]' श्रुतिवचनात् । क्रियमाणेऽपि रचनावैपरीत्ये न[3] क्रमभ्रंशः समाधीयत इति नासौ शब्ददोषः । अत्र पूर्वार्धोपात्तानां क्रमो न विपर्यस्तः किन्तु क्षौरोत्तरार्धोक्तयोरित्याह—अत्र क्षुरकर्मण इति ॥ ४३ ॥

जातीत्यादि । वाक्यार्थो द्विविधः - स्वतःसंभवी कविप्रौढोक्तिनिर्मितश्च । तत्रासति विशेषहेतौ यज्जातीयमर्थं बुद्धया व्यवस्थाप्य वचनोपक्रमस्तज्जातीयस्यैव समस्तवाक्यनिर्वाहो

---

1. J. हे हे इत्यधिकः पाठः । 2. K. क्त्वा इति नास्ति ।
3. J.K. रचनावैपरीत्येन (?) ।

यथा—वेवाहिऊण बहुआ सासुरअं दोलिआइ णिज्जन्ती।
रोअइ दिअरो तं सण्ठवेइ पास्सेण वच्चन्तो ॥ ५६ ॥
[विवाह्य नववधूः श्वाशुरकं दोलिकया नीयमाना।
रोदिति देवरस्तां संस्थापयति पार्श्वेन व्रजन् ॥]

अत्र प्रक्रान्तस्य नवपरिणयवतीस्वरूपभणनस्यानिर्व्यूढत्वात् खिन्नत्वम् ॥

यत् सर्वलोकातीतार्थमतिमात्रं तदुच्यते ॥ ४४ ॥

यथा—भृङ्गेण कलिकाकोषस्तथा भृशमपीड्यत।
ववर्ष विपिनोत्सङ्गे गोष्पदप्रं यथा मधु ॥ ५७ ॥

अत्र कलिकाकोषे गोष्पदप्रमधुवर्षस्यासंभवादतिमात्रत्वम् ॥

यत्तु क्रूरार्थमत्यर्थं परुषं तु तदुच्यते।

यथा—खाहि विसं पिअ मुत्तं णिज्जसु मारीअ पडउ दे वज्जम्।
दन्तखण्डिअथणआ खिविऊण सुअं सवइ माआ ॥ ५८ ॥
[खाद विषं पिब मूत्रं नीयस्व मार्या पततु ते वज्रम्।
दन्तखण्डितस्तनी क्षिप्त्वा सुतं शपति माता ॥]

अत्र खाद विषमित्यादीनां क्रूरार्थानामभिधानात् पारुष्यम् ॥

अप्रस्तुतरसं यत् स्याद्विरसं तन्निगद्यते ॥ ४५ ॥

युक्तो न त्वन्तरेण परित्यागेन भेदः। उपक्रान्तनिर्वाहाशक्तो लोके खिन्न इत्युच्यते। तदिदमुक्तम्—जात्यादीति। आदिपदेन स्वतःसंभविविशेषाणामुपमादीनां कविप्रौढिनिर्मितानाञ्च रूपकादीनां परिग्रहः। विवाह्य नववधूः सासुरअं श्वशुरगृहं दोलिकया नीयमाना रोदितीति[1] स्वतःसंभवी नवपरिणीतास्वभावलक्षणार्थस्तावदुपक्रान्तः, तथा सति यो जन्माभ्यस्तपितृगृहवियोगवेदनादूनमानसाया अत्यन्तापरिशीलितेन देवरेण संस्थापनप्रकारः स न जातौ निविशते। परिशीलितभर्तृकुलाया अकुलाया[2] वा तत्रौचित्यात्, तस्या एव हि किञ्चन वक्तव्यं भवतीत्याह—अत्र प्रक्रान्तस्येति ॥

यत् सर्वलोकेति। गोष्पदप्रमिति पूरेर्णिजन्ताद् 'वर्षप्रमाण ऊलोपश्चास्यान्यतरस्याम्' इति णमुल्, ऊलोपश्च। कलिकामकरन्दपरिणामस्यैतावतो[3] लोके न प्रसिद्धिः। न चैतत् खिन्नमेव कलिकाकुसुमस्यानुपक्रमात्, किंतु स्वरूपभ्रमात् लोकमर्यादातिरिक्तवृत्तमुपात्तमिति पृथगेव दोषः ॥ ४४ ॥

यत्त्विति। 'खाद विषं पिब मूत्रं नीयस्व मार्या पततु ते वज्रम्' इत्थं माता पुत्रमाक्रोशति। किं कृत्वा। क्षिप्त्वा भूमौ निरस्य। कुतो दन्तखण्डितस्तनी। यतो बालो दन्तैर्मातुस्तनं दशतीति जातिस्तस्याः पुनरेवंविधं परुषाभिधायित्वमनुचितम्। अतिपारुष्यमेव चात्र विरसताहेतुः। तेनातिमात्राद्भेदः ॥

---

1. J. विवाह्य····रोदितीति नास्ति। 2. K.V. अकुलायां (?) अनाकुलाया (?)
3. 'परिमाणस्यैतावतः' इति समीचीनः पाठः।

यथा—तव वनवासोऽनुचितः पितृमरणशुचं जहीहि किं तपसा।
सफलय यौवनमेतत् सममनुरक्तेन सुतनु मया॥ ५९॥

अत्र पितृमरणसंतप्तायाः संभोगप्रवर्तनमप्रकृतरसत्वाद्विरसम्॥

हीनं यत्रोपमानं स्यात्तत्तु हीनोपमं स्मृतम्।

यथा—क्वचिदग्रे प्रसरता क्वचिदाप्लुत्य[1] निघ्नता।
शुनेव सारङ्गकुलं त्वया भिन्नं द्विषत्कुलम्॥ ६०॥

अत्र शौर्यशालिनः शुनोपमितत्वाद् हीनोपममिदम्॥

तदेव यस्मिन्नधिकं तद्भवेदधिकोपमम्॥ ४६॥

यथा—अयं पद्मासनासीनश्चक्रवाको विराजते।
युगादौ भगवान् ब्रह्मा विनिर्मित्सुरिव प्रजाः॥ ६१॥

अप्रस्तुतेति। अप्रस्तुतः प्रस्तावमन्तरेण सूचितो रसो यत्र तत्तथा। एकरसप्रक्रमे हि विरोधिरसान्तरप्रस्ताव एव क्रियमाणोऽनौचित्यवान्। न चौचित्यमन्तरेण रसस्य प्रबन्धसंबन्धः संभवति। यदाह—

अनौचित्यादृते नान्यद् रसभङ्गस्य कारणम्।
प्रसिद्धौचित्यबन्धस्तु रसस्योपनिषत्परा॥

इति। तव वनवास इत्यादौ पितृमरणानुभवप्राप्तशोकप्रकर्षायाः शृङ्गारप्रस्तावना विरसायते। सा हि स्वभावत एव करुणेन सहैकवाक्यसमावेशविरोधिनी। न चैकस्य बाध्यत्वमङ्गभावो वावगम्यते। नाप्युभयोरन्यगुणीभावोऽवगम्यते, येनायं विरोधः समाधीयताम्। युक्तिरत्र विदग्धैव। अर्थस्तु रसात्माविरोधेन पदं बध्नाति ततः कान्तिविपर्ययाद्भेदः। न च करुणोक्तिरुपक्रान्ता यतस्तदनिर्वाहे खेदसंभावना स्यात्। किन्तु पितृमरणशुचं जहीहीत्यनेन शोकाविष्टायां शृङ्गारप्रस्तावना, तथा च भिन्नमेव दुष्टताबीजम्। तदेतत् सर्वमपि संधाय व्याचष्टे—अत्रेति॥ ४५॥

इदानीमनौचित्यरूपदूषणप्रस्तावः। अर्थालङ्कारेषूपमा प्रधानमिति प्रसिद्धया तस्यामेवोपलक्षणतयाऽनौचित्यं प्रपञ्चयति—**हीनमित्यादि**। हीनमप्रकृष्टमसजातीयमुपमानमित्युपमानप्रसिद्धा विशेषा उपमेये प्रतिबिम्बकल्पाश्च प्रतीयन्त इत्युक्तम्। उत्कृष्टजातीयस्योपमेयस्य हीनजातीयेन सामान्यमभिधीयमानं शाब्दन्यायेन बोधयदनुचितमेव भवति। यथा—'रणाश्वमेधे पशुतामुपागताः' इति। नन्वत्र रूपकबलेन वर्णनीयस्य पशुतावगम्यत इति युक्तमनौचित्यम्। 'क्वचिदग्रे' इत्यादौ प्रकृतोदाहरणे तु कथम्। न ह्यत्र प्रस्तुतोपश्लोक्यस्य[2] सारमेयतावगम्यते। अग्रे प्रसरणमाप्लुत्य निहननञ्च सादृश्यमुपात्तमुचितमेवेति नैतत्। तत्त्वप्रतिबिम्बे सादृश्यप्रतीतिरपि शब्देन क्रियमाणा लोके कान्तिं परिपुष्णाति। न हि कदापि हीनेन सादृश्योक्तौ वर्णना सजीवा प्रतीयते। प्रतीतिमात्रपरमार्थश्च काव्यदर्शनमिति॥

तदेवेति। हीनेनोत्कृष्टं यथा नोपमीयत इति लोकमर्यादा तथोत्कृष्टेन हीनम्। तथाहि। चक्रवाकोपमितिम् अनुसंदधतां विशेषावगतिविधुराणाञ्च सहृदयानां प्रतीतिः स्खलन्ती जनयत्येव वैरस्यमिति सूक्ष्मेक्षिकया दूषणम्॥ ४६॥

---

1. J. आयत्य (?)
2. K, प्रस्तुतोपश्लोकस्य (?)

अत्र चक्रवाकस्य जगत्स्रष्ट्रा ब्रह्मणा उपमितत्वादधिकोपममिदम् ॥

यत्त्वत्तुल्योपमानं तद्वदन्त्यसदृशोपमम् ।

यथा—णमह हरं रोसाणलणिद्दग्धमुद्धमन्महसरीरम् ।
वित्थअणिअम्बणिग्गअगङ्गासोत्तं व हिमवन्तम् ॥ ६२ ॥

[नमत हरं रोषानलनिर्दग्धमुग्धमन्मथशरीरम् ।
विस्तृतनितम्बनिर्गतगङ्गास्रोतसमिव हिमवन्तम् ॥]

अत्र कोपानलनिर्दग्धमन्मथशरीरस्य हरस्य नितम्बनिर्गतस्रोतसा हिमवद्गिरिणा सहासादृश्यादिदमसदृशोपमम् ॥

अप्रसिद्धोपमानं यदप्रसिद्धोपमं हि तत् ॥ ४७ ॥

यथा—कुमुदमिव मुखं तस्या गौरिव महिषः शशीव काव्यमिदम् ।
शरदिव विभाति तरुणी विकसितपुलकोत्करा सेयम् ॥ ६३ ॥

अत्र कुमुदमुखयोर्गोमहिषयोः काव्यशशिनोश्च प्रतीयमाने शरत्तरुण्योश्च अभिधीयमाने सादृश्ये उपमानोपमेयभावस्याप्रसिद्धत्वादप्रसिद्धोपममिदम् ॥

यदलङ्कारहीनं तन्निरलङ्कारमुच्यते ।

इदमपरमायातमनौचित्यं यत्सादृश्यबुद्ध्या निबन्धेऽप्यसादृश्यपर्यवसानमित्याह—**यत्त्वतुल्येति** । यद्यपि बलवत्त्वादिना प्रतीयमानं हिमवद्भगवतोरस्ति सादृश्यं तथापि वाच्योपमाभ्रमेणायं निबन्धः । सा च न संपन्ना । न हि रोषेण निर्दग्धमन्मथशरीरदाहो विस्तृतनितम्बनिर्गतगङ्गास्रोतःप्रतिबिम्बभूतः । धातुरङ्गरञ्जितो गङ्गाप्रवाहोऽभिमतश्च भवति ललाटनेत्राग्निज्वालाप्रतिबिम्बमित्यपि न वाच्यम्, येनान्धत्वप्रसङ्गात् । नितम्बसंबन्धोक्तिश्च न संगता स्यात् । कथञ्च मन्मथशरीरदाहः प्रतिबिम्बायत इत्याशयेन व्याचष्टे—अत्रेति । विशेषणयोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावाभावे विशिष्टयोरुपमा न[1] संभवतीति मत्वा विशेषणद्वयमदोषायैवेति व्याख्यातवान् ॥

इदानीं कविसमयबहिर्भूतत्वेनोपमानौचितीमाह—**अप्रसिद्धेति** । कमलमुखयोरिव कुमुदमुखयोर्गोगवययोरिव गोर्महिषयोः काव्यशब्दयोरिव काव्यशशिनोरस्ति सादृश्यं सौरभादिकमेवानुपात्तमपि प्रसिद्धतया प्रतीयमानम् । शरत्तरुण्योस्तु न तथा प्रसिद्धमिति विकसितपुलकाङ्कुरा भातीत्येताभ्यामुपात्तम् । पुलक इवाङ्कुरा इति तत्राशयात् । विशिष्टमानस्य च द्वयानुगतत्वेनैव प्रतीयमानत्वात्तथापि पद इवालङ्कारेऽपि कविभिरप्रयुज्यमानत्वमेव दोष इति व्याचष्टे—अत्रेति । प्रतीयमान इति । इवशब्दस्य द्योतकमात्रत्वात् । अभिधीयमानं व्याख्यातम् ॥ ४७ ॥

वक्रताविशेषविशिष्टस्यैवार्थस्य काव्यकोटिनिवेशादवक्रो हेय इत्याह—**यदिति** । वक्रताव्यतिरेकेऽलङ्कारसामान्यमेव न स्यादिति निरलङ्कारमित्युक्तम् । 'वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु' इति धात्वनुसारात् । नन्वस्ति कोलादिस्वरूपमत्र । ततो जात्यलङ्कारेण वक्रत्व-

---

1. K. उपमानम् (?) ।

यथा—कोला खणन्ति मोत्थं गिद्धा खाअन्ति मडअमंसाइं।
उलुआ हणन्ति काए काआ उलुए वि वाअन्ति ॥ ६४ ॥
[कोलाः खनन्ति मुस्तां गृध्राः खादन्ति मृतकमांसानि।
उलूका घ्नन्ति काकान् काका उलूकानपि वायन्ति ॥]

अत्र कोलादेः स्वरूपाद्यनभिधानाज्जात्याद्यलङ्कारासंभवे निरलङ्कारनामायं वाक्यार्थदोषः। सविशेषणाद् 'गोरपत्यम्' इत्यादेर्वाक्यदोषाद् भिद्यते ॥

अश्लीलमिति निर्दिष्टमश्लीलार्थप्रतीतिकृत् ॥ ४८ ॥

यथा—उद्यतस्य परं हन्तुं स्तब्धस्य विवरैषिणः।
पतनं जायतेऽवश्यं कृच्छ्रेण पुनरुन्नतिः ॥ ६५ ॥

अत्र 'उद्यतस्य परं हन्तुम्' इति संभोगारम्भविषया, 'स्तब्धस्य विवरैषिण' इति वराङ्गविषया, 'पतनं जायतेऽवश्यम्' इति रेतोविसर्गविषया, 'कृच्छ्रेण पुनरुन्नतिः' इति नष्टरागप्रत्यानयनविषया अश्लीलवाक्यार्थविषया प्रतीतिर्भवति ॥

विरुद्धं नाम तद् यत्र विरोधस्त्रिविधो भवेत्।
प्रत्यक्षेणानुमानेन तद्वदागमवर्त्मना ॥ ४९ ॥
यो देशकाललोकादिप्रतीपः कोऽपि दृश्यते।
तमामनन्ति प्रत्यक्षविरोधं शुद्धबुद्धयः ॥ ५० ॥

तत्र देशविरोधो यथा—
सुराष्ट्रेष्वस्ति नगरी मथुरा नाम विश्रुता।
अक्षोटनारिकेराढ्या तदुपान्ताद्रिभूमयः ॥ ६६ ॥

अत्र सुराष्ट्रेषु मथुरा नाम नास्ति। तत्पर्यन्ताद्रिभूमिषु चाक्षोटनारिकेराणामभावात्। 'देशोऽद्रिवनराष्ट्रादिः' इत्ययं देशकृतः प्रत्यक्षविरोधः ॥

माक्षिप्यते। विशेषस्य च सामान्यनान्तरीयकत्वात्[2] कथमुच्यते निरलङ्कारमित्यत आह—अत्रेति। स्वं रूपं चमत्कारकारि कविप्रतिभामात्रप्रकाशनीयं रूपं तदेवालङ्कारकक्षामधिशेते। न चात्र तथा किञ्चिदभिहितमतो न जात्यलङ्कारः। एवमन्योऽप्यलङ्कारो नास्ति। कथं तर्हि वक्रताभावरूप 'दीर्घपुच्छ' इत्यादेः शब्ददोषादभिद्यते, तदाह—सविशेषणादिति। तत्र विशेषणप्रयोगे शब्दानामेव वक्रता व्यतिरेकेणापवाद इति शब्ददूषणमिह तु न तथा। किन्तूक्तमेव स्वरूपं न वक्रमिति वाक्यार्थ एव दुष्टः ॥

अश्लीलमिति। उद्यतस्येति। परमन्यं हन्तुमुद्यतस्य विवरैषिण इति प्रमादकृतावधानस्य स्तब्धस्यात्मन्युत्कर्षाभिधानेनान्यानवधीरयतः पतनमावश्यकमुद्गमः कृच्छ्रादिति संसर्गोऽभिमतः। एषामेव पदार्थानां संसर्गान्तरमश्लीलमेवेत्याह—अत्र उद्यतस्येति। एतेन पददोषाद् भेद उक्तः ॥ ४८ ॥

देशकालादेः काव्याङ्गत्वात्तद्विरोधेनार्थो दुष्टः। विरोधश्च बाधः। स प्रमाणैनैव, ततो लोकादिविरोधस्यालङ्कारसमयसिद्धस्य प्रमाणविरोधपर्यवसायित्वं विवक्षन्नाह—**विरुद्धमिति**।

---

1. J. निस्वनः। 2. K. सामान्यमान्तरीयकत्वात् (?)

कालविरोधो यथा—

पद्मिनी नक्तमुन्निद्रा स्फुटत्यह्नि कुमुद्वती ।
मधुरुत्फुल्लनिचुलो निदाघो मेघदुर्दिनः[1] ॥ ६७ ॥

अत्र पद्मिन्या नक्तं कुमुद्वत्या अह्नि मधौ निचुलानामुन्निद्रत्वाद्यभावात् निदाघस्य चामेघदुर्दिनत्वात् । 'कालो नक्तंदिनर्तवः' इति कालकृतोऽयं प्रत्यक्षविरोधः ॥

लोकविरोधो यथा—

आधूतकेसरो हस्ती तीक्ष्णशृङ्गस्तुरङ्गमः ।
गुरुसारोऽयमेरण्डो निःसारः खदिरद्रुमः ॥ ६८ ॥

अत्र हस्तिहयैरण्डखदिराणां केसरादिसद्भावस्य प्रत्यक्षेणानुपलम्भात्, 'जङ्गमः स्थावरो लोकः' इति लोककृतोऽयं प्रत्यक्षविरोधः ॥

युक्त्यौचित्यप्रतिज्ञादिकृतो यस्त्विह कश्चन ।
अनुमानविरोधः स कविमुख्यैर्निगद्यते ॥ ५१ ॥

तत्र युक्तिविरुद्धं यथा—

सुरहिमहुपाणलम्पडभमरगणाबद्धमण्डलीबन्धम् ।
कस्स मणं णाणन्दइ कुम्मीपुट्‌ठट्ठिअं कमलम् ॥ ६९ ॥
[सुरभिमधुपानलम्पटभ्रमरगणाबद्धमण्डलीबन्धम् ।
कस्य मनो नानन्दयति कूर्मीपृष्ठस्थितं कमलम् ॥]

तत्र देशकालादौ प्रत्यक्षत एव वर्ण्यमानस्याभावो निश्चीयत इति देशादिविरोधः प्रत्यक्षविरोधः । शूरसेनेषु मथुरा, न सुराष्ट्रेषु । तत्पर्यन्तभूमिष्वक्षोटा नारिकेरा वा न संभवन्ति । अद्रीणां कथं देशत्वमित्यत आह—देशोऽद्रिवनराष्ट्रादिरिति ॥

पद्मिनीति । नक्तं रात्रौ । मधुर्वसन्तः । निचुला हिज्जलाः । ते वर्षासु पुष्प्यन्ति न वसन्ते । यद्यपि कालस्वरूपमप्रत्यक्षं तथापि तदुपाधीनां व्यवहाराङ्गतेव प्रत्यक्षता चेत्याह—कालो नक्तंदिनर्तव इति ॥

आधूतेति । अन्ते प्रत्यक्षविरोधशब्दार्थं व्याचष्टे—प्रत्यक्षेणानुपलम्भादिति । कथमयं लौकिकविरोध इत्यत आह—जङ्गमेति । जङ्गमस्थावरं जीवच्छरीरं लोकः । तत्र जङ्गमं गवाश्वादि स्थावरं लतावृक्षादि । राष्ट्रादावेव देशपरिभाषा, इदं प्रकारान्तरेण देशशब्देनाभिधीयते ॥ ४९–५० ॥

युक्तीति । सामान्यतस्तादवनुमानविरोधो यत् प्रमाणाभावः न हि प्रमेयाभावे प्रमाणं[2] प्रसिद्धम् । तदयमर्थो युक्तिः प्रमाणम् । आधूतकेसरेत्यादौ उदाहरणे क्वचिदेव व्यक्तिविशेषे केसरादिसंबन्धप्रतिपादनं कथमन्यथा तेषामेरण्डं निर्दिशति । ततो भवति प्रत्यक्षेणैव विरोधः । इह तु न तथा । न हि विशेषतः कापि कूर्मपृष्ठव्यक्तिरस्तीति सामान्याकारेण विवक्षितम् । ततश्च कमलजातेः पङ्कजप्रभवाया एव निश्चयात् कूर्मपृष्ठादुद्गमे न किंचित् प्रमाणं कदापि कस्याप्यवतरतीत्याशयवान् व्याचष्टे—अत्रेति । अयुक्तियुक्तत्वादिति । युक्तिः[3] प्रमाणं तेनासंबद्धत्वादित्यर्थः ॥

---

1. J. A. निस्वनः । 2. V. J. प्रमाणम् इति नास्ति । 3. K. युक्तेः । V. J. प्रमाणत्वेन० (?)

अत्र कूर्मपृष्ठे कमलोद्गतेरयुक्तियुक्तत्वाद् युक्तिविरुद्धमिदम् ॥

औचित्यविरुद्धं यथा—

पट्टंसुउत्तरिज्जेण पामरो पामरीए परिपुसइ ।
अइगरुअकूरकुम्भीभरेण सेउल्लिअं वअणम् ॥ ७० ॥
[पट्टांशुकोत्तरीयेण पामरः पामर्याः प्रोञ्छति ।
अतिगुरुककूरकुम्भीभरेण स्वेदार्द्रितं बदनम् ॥]

अत्र पामरस्य पट्टांशुकोत्तरीयावरणानौचित्याद् औचित्यविरुद्धमिदम् ॥

प्रतिज्ञाविरुद्धं यथा—

यावज्जीवमहं मौनी ब्रह्मचारी च मे पिता ।
माता च मम बन्ध्यासीत् स्मराभोऽनुपमो भवान् ॥ ७१ ॥

अत्र स्वयं वक्तुरेव यावज्जीवमहं मौनीत्यादिपदानामुक्त्या प्रतिज्ञाविरोधात् प्रतिज्ञाविरुद्धमिदम् ॥

**धर्मार्थकामशास्त्रादिविरोधः कोऽपि यो भवेत् ।
तमागमविरोधाख्यं दोषमाचक्षते बुधाः ॥ ५२ ॥**

औचित्यविरुद्धमिति । औचित्यं योग्यता तस्य[1] परामृश्यमानस्य विवक्षितविपरीत-पर्यवसानम्—अन्योऽ[2]नुमानविरोधः । तथाहि । पट्टांशुकमित्यत्र पूर्ववत्[3] संबन्धग्राहकप्रमाणा-भावः, कदाचिद्राजप्रसादादिना तथा संभवात् । किन्तु पामरौचित्यप्रतिसंधाने पट्टांशुकावगुण्ठन-मनुचितम् । विदग्धनेपथ्यपरिग्रहादिनागरवृत्तापरिचय एव पामरत्वम् । ततश्चायमर्थो भवति—पट्टांशुकसंबन्धायोग्येयं पामरत्वादिति । कूरं भक्तम् । कुम्भी कलशी ॥

प्रतिज्ञाविरुद्धमिति । अभ्युपगमवाक्यं प्रतिज्ञा । यथा—'यद्यदादिशति स्वामी तत्करोम्यविचारयन्' इति । साध्यनिर्देशश्च—

अयं स रसनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः ।
नाभ्यूरूजघनस्पर्शी नीवीविस्रंसनः करः ॥ इति ।

द्वयमपि प्रतिज्ञापदेनाभिमतम् । तत्राद्ये यावज्जीवमहं मौनी इत्युदाहरणम् । अव्याहारो मौनम् । तदभ्युपगमवाक्येनैव बोध्यते । तथाहि—नायं मौनी वचनवत्त्वादित्यभ्युपगम्य मौनाभावपर्यवसन्नमिति तृतीयोऽयमनुमानविरोधः । द्वितीयपक्षकक्षीकरणेन चतुर्थोदाहरणे 'ब्रह्मचारी च मे पिता, माता च मम वन्ध्या' इति वक्ता यस्यौरसः सुतः स पितृपदेना-भिमतो न च तस्य ब्रह्मचारित्वं संभवति । माता जनन्येवाभिधीयते, न च तस्या वन्ध्यात्वं संभवति । परस्परव्याघातो विरोधः । अयं च पञ्चमप्रकारो यद्व्यापकद्वारा विरोधः । यथा—स्मराभोऽनुपम इति । न हि स्मराभत्वं लोके प्रसिद्धं किन्तु स्मरतुल्यतां वदन् सोपमानत्वमभ्युप-गच्छति, तच्चानुपमत्वेन विरुद्धम् । ततो व्यापकविरोधोऽयम् । यथा—वह्निरनुष्ण इति । आदिग्रहणाद् दृष्टान्तद्वारकोऽनुमानविरोधः संगृहीतः ॥ ५१ ॥

धर्मार्थेति । वेदाध्ययनानधिकारादिति ।

अकृतव्रतबन्धे तु गुरावुपरते सति ।
नाभिव्याहारयेद् ब्रह्म स्वधानिनयनादृते ॥ इति धर्मशास्त्रम् ॥

---

1. J. अतः परं विरुद्धमित्यधिकम् । 2. J. एषोऽपि । 3. J. अपूर्ववत् (?)

तेषु धर्मशास्त्रविरोधो यथा—

असावनुपनीतोऽपि वेदानधिजगे गुरोः ।
स्वभावशुद्धस्फटिको न संस्कारमपेक्षते ॥ ७२ ॥

अत्रानुपनीतस्य वेदाध्ययनानधिकाराद् धर्मशास्त्रविरोधः ॥

अर्थशास्त्रविरोधो यथा—

कामोपभोगसाकल्यफलो राज्ञां महीजयः ।
अहङ्कारेण जीयन्ते द्विषन्तः किं नयश्रिया ॥ ७३ ॥

अत्र महीजयस्य फलत्वेन कामोपभोगानामर्थशास्त्रकारैः अननुमतत्वात्, शत्रुविजये च अहङ्कारस्य अहेतुत्वादर्थशास्त्रविरोधः । कामशास्त्रविरोधो यथा—

तवोत्तरोष्ठे विम्बोष्ठि ! दशनाङ्को विराजते ।
पूर्णः सप्तस्वरः सोऽयं भिन्नग्रामः प्रवर्त्तते ॥ ७४ ॥

अत्र उत्तरोष्ठे दशनाङ्कस्य कामशास्त्रकारैः अननुज्ञानात् कामशास्त्रविरोधः । भिन्नग्रामाणां च पूर्णसप्तस्वरत्वानुपपत्तेः कलाविरोधेऽपि तदङ्गत्वात् कामशास्त्रविरोध एव ॥

कामेति । अत्र महीजयस्येति । महीजयस्य धर्मः फलमिति नीतिशास्त्रे स्थितम् । अहङ्कारो मानः स न शत्रुविजये साधनम् । अरिषड्वर्गत्यागे हि इन्द्रियजयः, तथा विजिगीषुता, तया च शत्रुपरिभव इति । यदाह 'सबन्धुराष्ट्रो विननाश'[1] इत्युपक्रम्य कौटिल्याचार्यः 'मानाद्रावणः परदारानप्रयच्छन्, दुर्योधनो राज्यांशं च' इति ॥

तवेति । अत्रोत्तरोष्ठ इति । उपरितन ओष्ठ उत्तरोष्ठमन्तर्मुखं[2] नयनान्तश्च मुक्त्वा चुम्बनवद्दशनच्छेद्यस्थानानीति कामसूत्रम् । भिन्नग्रामरागाणामिति । भिन्नमार्गेषु सप्तस्वराणां समवायो नोपनिबद्धः । तथा च

सुप्रांशुस्तु धैवतन्यासः पञ्चमर्षभवर्जितः ।
षड्जो दीव्यतां जातो भिन्नषड्ज उदाहृतः ॥

मतङ्गो[3]ऽप्याह—'षाडवौडविके जाती भिन्नग्राम उदाहृतः ।' ततश्च षड् वा पञ्च वा स्वरा भवन्ति भिन्नग्रामे, न तु सप्त । कामशास्त्रविरोधप्रस्तावे कथं कलाविरोध उदाह्रियत इत्यत आह—तदङ्गत्वादिति । गीतादिकलाचतुःषष्ठेः कामाङ्गतया कामसूत्रकारैरुपदेशाद् भवति तद्विरोधे कामशास्त्रविरोध इत्यर्थः । आदिग्रहणाद् 'देवताभक्तितो मुक्तिर्न तत्त्वज्ञानसंपदा' इत्यादिकं मोक्षादिशास्त्रविरुद्धमुदाहरणीयम् ॥ ५२ ॥

दोषाणां प्रथममुद्देशो यमभिसंधाय कृतस्तं विशेषसंहारव्याजेन स्फुटयति—**एवमिति ।** तदैवं दोषलक्षणे वृत्ते क्रमप्राप्ता गुणा लक्षयितव्याः । तदेवमोजःप्रसादादयो गुणाः, यमकादयस्त्वलङ्कारा इति पूर्वप्रसिद्धौ सत्यां विचार्यते । किमेषां मिथो भेदनिबन्धनम्,कथञ्चालङ्कारेभ्यो गुणानां पूर्वनिपातः ? रसस्य हि दोषाभावादित्रयसंस्कृत एव पदलाभ इत्यस्ति पश्चाद्भावे निबन्धनमिति तत्राह—**अलङ्कृतमपीति ।** रसावलम्बिनो गुणाः, शब्दार्थावलम्बिनस्त्वलङ्कारा इति काश्मीरकाः । तदगमकम् । तथा हि—यदि काव्यस्य रसप्रधानात्मकतामाश्रित्यायं विभागः, अलङ्कारा अपि तर्हि तत्प्रवणा एव । अथ नायं नियमो यत्सर्वत्र रसः प्रधानमिति तदात्र गुणेष्वपि कथं तदालम्बननियमः ? किञ्चात्र प्रसादादिवत् श्लेषादयोऽपि शब्दार्थगता

---

1. V.J.K. स रघुराष्ट्रो विललास (?) 2.K. अन्तरमुखं (?) 3. V.J.K. तमङ्गो०(?)

एवं पदानां वाक्यानां वाक्यार्थानाञ्च यः कविः ।
दोषान् हेयतया वेत्ति स काव्यं कर्तुमर्हति ॥ ५३ ॥
अलङ्कृतमपि श्रव्यं न काव्यं गुणवर्जितम् ।
गुणयोगस्तयोर्मुख्यो गुणालङ्कारयोगयोः ॥ ५४ ॥
त्रिविधाश्च गुणाः काव्ये भवन्ति कविसंमताः ।
वाह्याश्चाभ्यन्तराश्चैव ये च वैशेषिका इति ॥ ५५ ॥
वाह्याः शब्दगुणास्तेषु चान्तरास्त्वर्थसंश्रयाः ।
वैशेषिकास्तु ते नूनं दोषत्वेऽपि हि ये गुणाः ॥ ५६ ॥
चतुर्विंशतिराख्यातास्तेषु ये शब्दसंश्रयाः ।
ते तावदभिधीयन्ते नामलक्षणयोगतः ॥ ५७ ॥

एव प्रत्यभिज्ञायन्ते, तत् कथमयं विभागः ? यद्यपि शब्दार्थौ ज्ञायन्ते, तथापि रसप्रवणा इति चेत् । किमिदं रसप्रवणत्वम्, रसाश्रितत्वं तावन्न संभवत्येव । रसप्रतीतिपर्यवसानञ्च यथा-कथञ्चिदलङ्कारेष्वपि तुल्यमित्यविचारितरमणीयोऽयं मार्गः । लोकशास्त्रवचनातिगामी कश्चिद् विशेषः शोभापदाभिलप्यो भवन्नस्मिञ्छ्रव्यशब्दः शब्दार्थौ विषयीकरोति । ततश्च तथा-भूतशोभानिष्पत्तिहेतवो गुणाः, तदुत्कर्षहेतवस्तु अलङ्काराः । यदाह—'काव्यशोभायाः कर्त्तारो धर्मा गुणास्तदतिशयहेतवस्त्वलङ्काराः' इत्यन्ये, तदपि न । अस्य रसादिवदव्याप्तेः । न हि तेषां रीतिशरीरान्तर्निवेशः कैश्चिदभ्युपगम्यते । तस्मादालङ्कारिकसमयानुपाती श्लेषाद्यन्यतमो गुणः, जात्याद्यन्यतमश्चालङ्कार इति विभागः । तत एव च शोभाकारित्वेन गुणानामप्य-लङ्कारपक्षनिक्षेपं करिष्यति । उद्भूतगुणन्तु स्फुटालङ्कारहीनमपि चमत्कारमावहत्येव ।

यथा—का त्वं शुभे कस्य परिग्रहो वा किं वा मदभ्यागमकारणं ते ।
आचक्ष्व मत्वा वशिनां रघूणां मनः परस्त्रीविमुखप्रवृत्ति ॥

यतो गुणयोगो मुख्यस्ततः प्रथममुद्दिष्टो लक्षितश्चैषः । सामान्यगुणस्थितौ गुणान् विभजते—**त्रिविधाश्चेति** । शब्दः शरीरस्थानीयोऽधिष्ठेयतया प्रथमप्रतिसंधेयतया च बाह्यः । ततस्त-दाश्रिता गुणा अपि बाह्याः । अर्थस्त्वात्मतुल्योऽधिष्ठायकतया पश्चाद्ग्राह्यतया चान्तरस्तेन तदाश्रिता गुणा अप्यान्तराः । अथेदानीं येषामग्रे दोषत्वं ततो गुणभावः कञ्चिद्विशेषमासाद्य, ते[1] वैशेषिकाः, पूर्वं दोषा अपि विशेषयोगेन गुणीभवन्तीत्यभिप्रायात् । माधुर्यौजःप्रसादास्त्रय एव गुणा इति ध्वनिकारस्य मतं निरस्यति—**चतुर्विंशतिरिति** । परस्परसंकीर्णत्वादुपाधीनामिति भावः । न चैतदस्माकं मनीषामात्रेण कल्पनमित्याह—आख्याता इति । निष्ठाप्रत्ययेनानिदं-प्रथमता[2] द्योत्यते । उक्तविशेषादेव शब्दगुणानां पूर्वभाव इत्याह—तेष्विति । अभिधानं द्विविधं विभागतो लक्षणतश्चेत्याह—नामलक्षणयोगत इति ॥ ५३–६० ॥

पदघटनव्यवस्थितौ गुणान्तरगवेषणमतः प्रथमं श्लेषलक्षणमाह । **तत्रेति** । श्लिष्टानि घटितानि पदानि यत्र तस्य भावस्तत्ता । न च घटनामात्रस्य गुणभाव इत्याशङ्क्यम् । सुपदं

---

1. V. J. केचिद्विशेषमासाद्यते (?) K. केचिद्विशेषमासाद्यन्ते (?)
2. V. J. K. इदं प्रथमता (?)

चतुर्विंशतिः शब्दगुणाः

श्लेषः प्रसादः समता माधुर्यं सुकुमारता ।
अर्थव्यक्तिस्तथा कान्तिरुदारत्वमुदात्तता ॥ ५८ ॥
ओजस्तथान्यदौर्जित्यं प्रेयानथ सुशब्दता ।
तद्वत् समाधिः सौक्ष्म्यञ्च गाम्भीर्यमथ विस्तरः ॥ ५९ ॥
संक्षेपः संमितत्वञ्च भाविकत्वं गतिस्तथा ।
रीतिरुक्तिस्तथा प्रौढिरथैषां लक्ष्यलक्षणे ॥ ६० ॥

तत्र

गुणः सुश्लिष्टपदता श्लेष इत्यभिधीयते ।

यथा—उभौ यदि व्योम्नि पृथक्प्रवाहावाकाशगङ्गापयसः पतेताम् ।
तदोपमीयेत तमालनीलमामुक्तमुक्तालतमस्य वक्षः ॥७५॥

अत्र भिन्नानामपि पदानामेकपदताप्रतिभासहेतुत्वेन संदर्भस्य सुश्लिष्टत्वादयं श्लेषो नाम शब्दगुणः ॥

प्रसिद्धार्थपदत्वं यत् स प्रसादो निगद्यते ॥ ६१ ॥

यथा—गाहन्तां महिषा निपानसलिलं शृङ्गैर्मुहुस्ताडितं
छायाबद्धकदम्बकं मृगकुलं रोमन्थमभ्यस्यतु ।
विश्रब्धैः क्रियतां वराहपतिभिर्मुस्ताक्षतिः पल्वले
विश्रामं लभतामिदञ्च शिथिलज्याबन्धमस्मद्धनुः ॥ ७६ ॥

अत्र 'गाहन्तां महिषा निपानसलिलम्' इत्यादिप्रसिद्धार्थपदोपादानात् प्रसादः ॥

शोभना घटनेत्यर्थः । शोभनत्वं घटनाया मसृणत्वमेकताप्रतिभानसामर्थ्यं यद् 'ब्राह्मं सूत्रमुरस्थले' इति । बीजञ्चात्र श्रुत्यनुप्रासवत्त्वमलक्षितसंधिता च । तथाहि प्रकृतोदाहरणे 'उभौ' इत्युकारभकारावोष्ठ्यौ । 'यदि व्य' इत्याद्यन्तौ यकारौ[1] तालव्यौ । [न चायं वर्णानुप्रासः, ईषत्स्पृष्टत्वादिभेदात् ।] मध्ये दकारवकारौ दन्त्योष्ठ्यौ । 'म्नि' इत्यत्र मकारो भकारेण नकारो दकारेण समानश्रुतिक इत्यादि बोद्धव्यम् । तथा 'पृथक्प्रवाहौ' इति ककारस्य पवर्गगमनैकता प्रतिभासते । 'प्रवाहावाकाश' इत्यौकारस्यावादेशेन वर्णान्तरनिष्पत्त्या, एवं 'पयसः पतेताम्' इत्यादावुन्नेयम् । पृथगिति पार्श्वद्वये । तेन वक्षःस्थलदक्षिणवामभागयोर्लम्बमानो द्विसरो हार इति लभ्यते । अस्य वक्ष इति । अत्रास्येति पदेन नान्यस्य हार इत्थमनुपमो न चान्यस्य वक्षःस्थलमाकाशवदुन्नतविस्तीर्णमिति भगवतः सकलजगद्विलक्षणत्वध्वनिरित्याराध्याः ॥

प्रसिद्धार्थेति । अस्यार्थः प्रागेव विवृतः । प्रसादो द्विधा—वाक्यविषयः,[2] प्रतीयमानविषयश्च । तत्र प्रतीयमानविषयो यथा—

एवं वादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखी ।
लीलाकमलपत्त्राणि गणयामास पार्वती ॥

---

1. K. 'व्य' इत्याद्यन्तौ वकारयकारो (?) । 2. K. वाच्यविषयः ।

यन्मृदुप्रस्फुटोन्मिश्रवर्णबन्धविधिं प्रति ।
अवैषम्येण भणनं समता साभिधीयते ॥ ६२ ॥

अत्र श्रुतावगतादेव वाक्याल्लज्जादयो हस्तदत्ता इव प्रकाशन्ते । वाक्यविषयो द्विधा भवति । ग्राम्यैरेव, ग्राम्यैरुपनागरैर्वा पदैः संदर्भनिर्वाहे । आद्यो यथा—

चन्द्रे कलङ्कः सुजने दरिद्रता विकासलक्ष्मीः कमलेषु चञ्चला ।
मुखाप्रसादः सधनेषु सर्वदा यशो विधातुः कथयन्ति खण्डितम् ॥

द्वितीयमुदाहरति । **गाहन्तामिति** । अत्र प्रथमपादे गाहन्तां महिषा इति ग्राम्यम् । निपानसलिलमित्युपनागरम् । शृङ्गैरिति ग्राम्यम् । मुहुरित्युपनागरम् । ताडितमिति ग्राम्यम् । द्वितीयपादे कदम्बकरोमन्थशब्दावुपनागरौ, शेषाणि ग्राम्याणि । एवञ्च चरमयोरपि स्वतो विवेचनीयम् । गाहनं विलोडनं तन्निःशङ्कमेव भवतीति विश्रम्भध्वनिः । अत एव त्रासाभावात् प्रकृतिप्रत्यापत्तौ शृङ्गाभ्यां पर्यायेण जलताडनं महिषजातिः, छायाश्रयणं यूथबन्धश्च मृगजातिः । चिरपरस्परवार्त्तानभिज्ञानाद् दिवानिशं[1] पलायनेन रोमन्थोऽपरिचित इवासीत्त-स्येदानीं शिक्षाक्रमेण यदि परिचयः स्यादित्यभ्यस्यतु इति ध्वनिः । वराहपतिभिरिति न यादृशतादृशानामस्मन्मृगयासंरम्भगोचरत्वमिति प्रकाश्यते । ननु चात्र कर्तृप्रक्रमभेदो दूषणं कस्मान्न भवति । नैतत् । आपातशौण्डेषु परिणतिभीरुषु च महिषेषु स्वभावभीतेषु मृगेषु न तथायं संरम्भते यथा पुनरावृत्तिचतुरेषु प्रचारकोविदेषु च वराहेषु । ततश्च तेषामुचितक्रियासु कर्तृतामात्रमेव न सोढवानिति साम्प्रतं कर्तृताभ्यनुज्ञानेन व्यज्यते । ततस्तृतीयायामौचित्यनिवेशिन्यां प्रक्रमभेदोऽप्युचित एवेति व्यक्तिविवेककारादीनामपि संमतः पन्थाः । इदञ्चेति चकारेण चेदस्मद्धनुरारूढमवतीर्णं वा तदैव संरम्भगोचराणां भयविस्र-म्भाविति कोपप्रकर्षः । अतएवास्मदिति बहुवचनं सजीवम् ॥ ६१ ॥

यदिति । प्रतीत्यन्तेन मार्गो व्याख्यातः । अवैषम्येण भणनमित्यनेन वाग्भेदः । स्वरेषु ह्रस्वान्त्याः, व्यञ्जनेषु वर्गान्त्या दन्त्याश्च मृदवः कोमला वर्णाः । दीर्घाः स्वराः, व्यञ्जनेषु णकारवर्जटवर्गरेफशषहा अदन्त्यसंयोगाश्च प्रस्फुटाः । शेषाणि व्यञ्जनानि दन्त्यसंयोगाश्चोन्मिश्र-मध्यमावर्णाः, तेषामन्यतमैर्वर्णैर्यो बन्धनविधिस्तं प्रति यदवैषम्येण उपक्रमनिर्वाहादिना करणेन भणनमुक्तिः[2] सा समता । न चेयं दोषाभावमात्रम्, एकजातीयवर्णपरिचयप्रबन्धप्रवेश-निर्वाहाणां[3] शक्तिव्युत्पत्तिरूपतया प्रधानोत्कर्षपर्यवसानात् । न च दोषाभावस्यैवंरूपता केनचिदप्रतिषिद्धा । अतएव श्लेषप्रसादयोरपि गुणभावः सिद्धः । ननु—

रक्ताशोक कृशोदरी क्व नु गता त्यक्त्वानुरक्तं जनं
नो दृष्टेति मुधैव चालयसि किं वाताभिभूतं शिरः ।
उत्कण्ठाघटमानषट्पदघटासंघट्टदष्टच्छद-
स्तत्पादाहतिमन्तरेण भवतः पुष्पोद्गमोऽयं कुतः ॥

इत्यत्र वैषम्यं दोष एव स्यात् । न ह्यत्र मुक्तस्थाने स्फुटता, तस्माद्यत्किञ्चिदेतत् । तदेवं निर्वाह्यत्रैविध्यात् समता त्रिरूपा भवति ग्राम्या, परुषा, उपनागरिका च । तत्रोन्मिश्रप्रायसंदर्भनिर्वाहे ग्राम्या यथा—

1. V. K. दिवा निष्पलायनेन (?) 2. V. J. सिद्धिरिति अधिकम् ।
3. K. अतः परं सिद्धिरित्यधिकः पाठः ।

यथा—यच्चन्द्रकोटिकरकोरकभारभाजि
बभ्राम बभ्रुणि जटापटले हरस्य।
तद्वः पुनातु हिमशैलशिलानिकुञ्ज-
झाङ्कारडम्बरविरावि सुरापगाम्भः॥ ७७॥

अत्रोपक्रमादासमाप्ति स्फुटबन्धस्य निर्वाहात् समत्वम्॥

या पृथक्पदता वाक्ये तन्माधुर्यमिति स्मृतम्।

यथा—स्थिताः क्षणं पक्ष्मसु ताडिताधराः
पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः।
वलीषु तस्याः स्खलिताः प्रपेदिरे
चिरेण नाभिं प्रथमोदबिन्दवः॥ ७८॥

अत्र पदेषु संहिताभावात् पृथक्पदत्वेन माधुर्यम्॥

पुरः पाण्डुच्छायं तदनु कपिलिम्ना कृतपदं
ततः पाकोद्रेकादरुणगुणसंवर्धितवपुः।
शनैः कोशारम्भे स्थपुटनिजविष्कम्भविषमं
वने पीतामोदं बदरमरसत्वं कलयति॥

परुषा यथा—**यच्चन्द्रेति**। बालेन्दुमयूखमुकुलजालनिचुलितासु परमेश्वरजटावल्लरीषु भ्रमणाध्यासादिवाद्यापि हिमाद्रिकुञ्जेषु झाङ्कारिगङ्गाम्भ इति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा। उपनागरिका यथा—

वसने परिधूसरे वसाना नियमक्षाममुखी धृतैकवेणिः।
अतिनिष्करुणस्य शुद्धशीला मम दीर्घं विरहव्यथां व्यनक्ति॥

अत्रास्मत्सहाध्यायिनः पूर्वार्धमेव उपनागरिकोदाहरणं मन्यन्ते। उत्तरार्धे हि निष्कैतया-दिवर्णनिवेशनादुन्मिश्रत्वमेव। इयमपरोन्मिश्रा संदर्भजातिर्यत् कोमलकठोरवर्णतुल्यतया निर्वहणमिति॥ ६२॥

या पृथगिति। पृथगिव पदानि यत्र भासन्ते स पृथक्पदः संदर्भ इत्युपमागर्भो बहुव्रीहिश्च, तस्य भावस्तत्ता। माधुर्यमुक्तस्वरूपं तच्छब्दगतं पृथक्पदतया विच्छिद्यत इति तदेव माधुर्य-युक्तम्। औचित्येन हि समासव्यतिरेक आकृष्यते कदाचिदनुद्धतो वा समासः। अनुद्धतिरनुल्लेखः। तदुक्तम्। 'अवृत्तिर्मध्यवृत्तिर्वा माधुर्ये घटना तथा' इति। अतएव 'समासनिवृत्तिपरमेतत्' इति वामनः। कश्चित् समासो रसौचित्येनाकृष्टः परिभाव्यमानो मनीषिभिश्चमत्कारकारणं भवति।

यथा—तेषां गोपवधूविलाससुहृदां राधारहःसाक्षिणां
क्षेमं तत्र कलिन्दशैलतनयातीरे लतावेश्मनाम्।
विच्छिन्ने स्मरतल्पकल्पनमृदुच्छेदोपयोगेऽधुना
ते नूनं जरठीभवन्ति विगलन्नीलत्विषः पल्लवाः॥

अत्र तच्छब्दो येषां विलाससंपत्तिस्वभावलब्धप्रकर्षाणामनुभव एव साक्षीति विशेषप्राधान्य-विवक्षया न समासेनानिगमनात्। न या कापि वधूः, अपि तु गोपसंबन्धिनी कृतगोपा-

अनिष्ठुराक्षरप्रायं सुकुमारमिति स्मृतम् ॥ ६३ ॥

यथा—मण्डलीकृत्य बर्हाणि कण्ठैर्मधुरगीतिभिः ।
कलापिनः प्रनृत्यन्ति काले जीमूतमालिनि ॥ ७९ ॥

अत्र सर्वकोमलत्वे सति[1] श्लेषविपर्ययदोषशैथिल्याभावाद् बाहुल्येन वर्णानामनैष्ठुर्यात् सौकुमार्यम् ॥

यत्र संपूर्णवाक्यत्वमर्थव्यक्तिं वदन्ति ताम् ।

यथा—वागर्थाविव संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ।
जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ॥ ८० ॥

अत्र वाक्यपरिपूर्णतयार्थसमर्थकत्वादर्थव्यक्तिः ॥

चारचातुरीपराधीना । नान्यत्र नीरसप्राये क्वचन सौहार्दं किन्तु विलास एव । सोऽपि न यः कश्चित्, अपितु गोपवधूसंबन्धीत्येवं बहूनां पिण्डीभावविवक्षया समास एवोचितः । एतावतैव छेदो[2]ऽप्युचित एव सर्वस्वायमानत्वात् । तत्संबन्धजनितस्य विशेषस्य पृथगेवोक्तिरुचिता । राधारहःसाक्षिणामित्यत्रापि समासः पूर्ववत् । यद्यपि राधासंबन्धस्य वैवक्षिकं प्राधान्यमिति न समासः[3] प्रतिभासते तथापि यदन्यस्य राधारहसि निवेशः क्षम इति भावयन् सुहृदामित्यपहाय साक्षिणामित्युक्तवान् । साक्षी हि तटस्थ एव व्याप्रियते । तेनावश्यकर्तव्यसाक्षिताप्राधान्यविवक्षया संभवति विरोधादित्यवसेयम् । **स्थिता इति** । पक्ष्मावस्थानेऽधरताडने स्तनतटनिपाते वलिभङ्गस्खलने नाभिनिम्नप्राप्तौ जलबिन्दूनां कर्तृतानिर्देशात् स्वाच्छन्द्यमुन्मीलितम् । तथा च—गौर्या बाह्यसंवेदनाभावस्तेन भगवद्गतोऽनुरागप्रकर्षः प्रथमपादेन । निदाघतापच्छिदा रजोहरणेन वसुन्धरासौरभोन्मीलनेन मयूरकेकायितादिना त्रिभुवनस्यापि ये चमत्कारास्पदमिति ध्वनितम् । तथाभूतानामथ संवेदने पूर्व एवाभिप्रायः । ताडितेत्याकारेण छेदोन्मेषः, पयोधरेत्यादावोकारः धकारतकारौ ॥

अनिष्ठुरेति । समस्त एव गुम्फे द्वित्राणि त्रिचतुराणि प्रस्फुटान्यक्षराणि निवेश्यन्ते स किलान्तरान्तरोपदंशन्यायेन चित्रास्वादपर्यवसायी सुकुमार इति प्राचां मतम् । अतएव समताया भेदः । मृद्वीकापाकः पुनरन्यादृशो वक्ष्यते । अनिष्ठुरे सुकुमारव्यवहारो लोके दृष्टः । मण्डलीकृत्येत्यादौ प्रथमपादे मण्डेति, कृत्येति, बर्हेति अत्र संयोगत्रयम् । द्वितीयपादे ण्ठेति र्मेति च संयोगद्वयमुपन्यस्य गीति दीर्घस्वरनिवेशो रूपान्तरमादाय विशेषशोभाहेतुः । तृतीयपादे केति, न इति, प्रनृत्यन्तीति च दीर्घविसर्गसंयोगा इति व्यन्तरम् । चतुर्थपादे दीर्घस्वरा एवान्तरान्तरेति सैव वासना । ननु अनिष्ठुराक्षरमयत्वं सुकुमारतेति वक्तव्ये प्रायशब्दः केन प्रयोजनेनेत्यत आह—अत्रेति । न चायमर्थगुणः, स हि वाक्यार्थे धर्मिणि निरूप्यते । अयं तु पदसमुदाय इति युक्तं शब्दगुणेषु परिगणनम् । संमितत्वमन्यथा भविष्यति ॥ ६३ ॥

वागर्थाविवेति । अत्र वन्दे इत्युत्तमपुरुषवचनेनैवाहमिति प्राप्तम् 'अस्मद्युत्तमः' इत्यत्र स्थानिनीत्यभिधानात् । किमिति कर्मापेक्षायां पार्वतीपरमेश्वराविति । तावपि किंभूतावित्यतो जगतः पितराविति । तेन लक्ष्मीनारायणादिवैधर्म्येण नमस्कार्यत्वम् । एकशेषशब्देनैव मातृ-

---

1. V. K. असति । 2. K. अच्छेदो० 3. V. अत्र तथापि इत्यधिकम् ।

यदुज्ज्वलत्वं बन्धस्य काव्ये सा कान्तिरुच्यते ॥ ६४ ॥

यथा—निरानन्दः कौन्दे मधुनि विधुरो बालबकुले
न साले सालम्बो लवमपि लवङ्गे न रमते ।
प्रियङ्गौ नासंगं रचयति न चूते विचरति
स्मरन् लक्ष्मीलीलाकमलमधुपानं मधुकरः ॥ ८१ ॥

अत्र बन्धस्य छायावत्त्वेन औज्ज्वल्यं तदेव च कान्तिरुच्यते ॥

विकटाक्षरबन्धत्वमार्यैरौदार्यमुच्यते ।

शब्दार्थः । स्त्रीपुंसयोरित्यौचित्याद्वागर्थाविवेति । किमर्थं नमस्कुरुत इत्यत्र वागर्थप्रतिपत्तये इति । तदेवं यादृशो यावांश्च विशेषणविशेष्यप्रकारोऽभिमतः स सर्व एव वागित्याद्युपात्त-शब्दसमुदायमात्रेण निष्प्रत्यूहमत्रगम्यत इत्यर्थव्यक्तिशब्दार्थव्याख्यानेन स्फुटयति—अत्रेति । अर्थसमर्पकत्वादित्यनेन शब्दगुणता व्यक्तीकृता ॥

यदुज्ज्वलत्वमिति । किं पुनरिदमुज्ज्वलत्वं नाम । केचिदाहुरनुप्रासबहुत्वमिति । तदसत्—

तस्याः सुस्राव नेत्राभ्यां वारि प्रणयकोपजम् ।
कुशेशयपलाशाभ्यामवश्यायजलं यथा ॥

इत्यादावनुप्रासबहुलता संभवति । एवंविधं हि पुराणच्छायमामनन्ति । कान्तिविपर्ययः पुराणी छाया । यथा—'व्रजति गगनं भल्लातक्या दलेन सहोपमाम्' इति । अत एवाह—'पुराण-चित्रस्थानीयं तेन वन्ध्यं कवेर्वचः' इति । तस्मादप्रहतपदैरारम्भः संदर्भस्यैव कान्तिः । तद्यथा—कुसुमस्य धनुरिति प्रहतम् । कौसुममित्यप्रहतम् । जलनिधाविति प्रहतम् । अधिजलधीत्य-प्रहतम् । गुरुत्वमिति प्रहतम् । गौरवमित्यप्रहतमित्यादि । अत एव (न)प्रहतशङ्का । चमत्कारित्वं तु सहृदयाह्लादकत्वम्[1] । अस्ति हि तुल्येऽपि वाचकत्वे पदानां कश्चिदवान्तरो विशेषो यमधिकृत्य किञ्चिदेव प्रयुञ्जते महाकवयो न तु सर्वम् । यथा—पल्लव इति वक्तव्ये किसलयमिति, स्त्रीति वक्तव्ये कान्तेति, कमलमिति वक्तव्ये राजीवमित्यादि । एतदेव महाकविभिरुपेयते । 'कत्ते मणाम इच्चं सच्चं कविए समं समग्गेसु । सीमठे उण सुस्मितम्मि सच्चण वच्चेअ ॥' कान्तवर्णानुप्रासोऽपि कान्त एव भवतीति मत्वानुप्रासोत्कटमुदाहरति—**निरानन्द इति** । अस्ति कुन्दे मधु परं न कमलसजातीयमित्यासक्तो नानन्दमलभत । कुन्दस्येति प्रहतं कौन्दमित्य-प्रहतम् । बालत्वे बकुलकुसुमानां न मधुप्रादुर्भाव इत्येतत्काले रतिं न प्राप्तवानिति विधुर इत्यनेन व्यज्यते । कालान्तरेऽपि साले मधुनोऽसंभवादालम्बः प्रत्याशामात्रबन्धोऽपि न तस्यासीत् । आमोदप्रकर्षादन्तः क्षणं निपत्य रसमनासाद्यैल्लवङ्गमनुसरतीति लवमित्यनेन ध्वन्यते । एवमुत्तरार्धेऽपि पदस्वरसो गवेषणीयः । उक्तमेव विशेषमभिसंधाय व्याचष्टे—अत्रेति । छायौज्ज्वल्यं कान्तिरित्येकार्थतया लोके प्रसिद्धम्, तदिह यथा शब्देषु संगच्छते तथा पूर्वाचार्यप्रसिद्ध्या विवेचनीयमित्यभिप्रायः ॥ ६४ ॥

विकटेति । विकटैरक्षरैर्बन्धो यस्य तस्य भावस्तत्त्वम् । अस्ति तावत् नृत्यन्तीव पदानीति सहृदयानां क्वचिदर्थे व्यवहारः । स च न निर्विषयो नाप्यस्य विशेष इति तत्-प्रमाणकमेव गुणान्तरमास्थितमिति कश्चिद् व्याचष्टे । तथा तु न कथञ्चित् स्वरूपमुद्भिद्य

---

1. सर्वत्र 'सहृदाह्लादकत्वम् ।' अयं पुनः साधीयान् पाठः ।

यथा—आरोहत्यवनीरुहं प्रविशति श्वभ्रं नगैः स्पर्धते
खं व्यालेढि विचेष्टते क्षितितले कुञ्जोदरे लीयते ।
अन्तर्भ्राम्यति कोटरस्य विरसत्यालम्बते वीरुधः
किं तद् यन्न करोति मारुतवशं यातः कृशानुर्वने ॥ ८२ ॥

अत्र विकटाक्षरबन्धत्वेन नृत्यद्भिरिव पदैर्यद्वाक्यरचना सा उदारता ॥

श्लाघ्यैर्विशेषणैर्योगो यस्तु सा स्यादुदात्तता ॥ ६५ ॥

यथा—श्रुत्वा यं सहसागतं निजपुरात् त्रासेन निर्गच्छतां
शत्रूणामवरोधनैर्जललवप्रस्यन्दतिम्यत्पुटाः ।
शुभ्रे सद्मनि पल्लविन्युपवने वाप्यां नवाम्भोरुहि
क्रीडाद्रौ च सशाद्वले विवलितग्रीवैर्विमुक्ता दृशः ॥ ८३ ॥

अत्र शुभ्रे पल्लविनि नवाम्भोरुहि इत्यादिश्लाघ्यविशेषणोपादानाद् उदात्तता ॥

दर्शितं भवति । अन्ये तु विसर्गानुप्रासादिग्रन्थिलत्वमनेनाभिमतमित्याहुः । तदपि न । और्जित्याबहिर्भावप्रसंगात् । तस्मादिदमत्र वाच्यम्—विकटानि विशालानि प्रभूतानीति यावत्, तथाभूतान्यक्षराणि दीर्घानुस्वारादिरूपाणि सहृदयसंवेदनीयानि । अत एव नृत्यतुल्यता । यथा हि नृत्येऽङ्गानामङ्गुल्यादीनामाकुञ्चनप्रसारणक्रमेण रञ्जकत्वं तथात्रापि । तथाहि— आरोहतीत्यादौ प्रथमपादे आकारोकाराभ्यां प्रसारः, हत्येवेति संकोचः । नीरुह इतीकार-विसर्गाभ्यां प्रसारणम् । नगैः स्पर्धत इति विसर्गसंध्यक्षरैर्विकासः । द्वितीयपादेऽपि प्रसारणे-नोपक्रम्यत इति नैव निर्वहणमन्तरान्तरावरोहक्रमो भवति(?)। न चात्र यतीनां संनिवेशोऽभिमतः । मारुतवशं यात इत्यनेनोन्मादरोगगृहीत इति शब्दमूलानुस्वानवलेनावगम्यते । उन्मादगृहीतोऽपि वृक्षारोहणादिकमसमञ्जसमव्यवस्थितश्च करोति । वन[1] इत्यनेन यत्र सर्वथैव प्रतीकारासंभव इति निरङ्कुशोन्मादचेष्टितमेव उपबृंहयति । नगैः स्पर्धते पर्वतोच्छ्रायमनुकरोतीति दूरप्रसृत उन्मादः ।[2] खं व्यालेढीत्यत्रापि तथैवाभिप्रायः । किन्तद्यदिति न शक्यते गणयितुम् उन्मादचेष्टितानीति प्रकाशन्ते, त्येति ग्रन्थिलाविच्छेदात् । प्रसारणस्य पर्यवसानं श्वेत्यनेन, प्रविशतीति संकोचः । अत एव परस्मैपदयोर्निरन्तरभावापः कान्तिविशेषकरत्वादुपादेय एव भवतीति ॥

श्लाघ्यैरिति । उत्कर्षवानुदात्तो लोके प्रसिद्धः । बहूनां मध्ये यः श्लाघ्यते[2] स उत्कर्षवान्, तेन श्लाघ्यत्वमुदात्तलक्षणम् । तदिह काव्ये वाक्यार्थपोषाधायकतया सहृदयहृदयावर्जनक्षमत्वेन श्लाघाविषयत्वे निशेष्यत्वञ्च वाक्यार्थोऽतस्तद्विशेषणपदेषु यथोक्तरूप उत्कर्षोऽभिमतोऽनुदारश्चायं गुण इति स्वरूपविशेषकृतात्कान्तिशरीरान्तर्गताद् चमत्कारित्वात् भिद्यते । न चात्राप्रहतिरभिमतेति[3] नैकमपि कान्तिरूपमस्ति । अत एव पुराणच्छायमुदाहरति–**श्रुत्वेति** । श्रुतिमात्रेणैवेयं दशा, दर्शने तु न ज्ञायते कथं भविष्यतीति । यमिति । न हि अन्यस्य श्रुतमात्रस्य तादृशप्रभावसंभावना । सहसेति यावत् क्रीडासहचराणां धवलगृहादीनामपि च प्रेमानुरूपमापृच्छ्यते तावानपि समयो न लब्ध इति ध्वन्यते । आगतमिति निष्ठाप्रत्ययेन चेदिच्छति

---

1. V. J. नव (?)　　2. V. J. K. श्लाघते (?)
3. V. J. K. चात्र मुहतिरभिमता (?)

ओजः समासभूयस्त्वम्

यथा—जयति भुजगरज्जुग्रन्थिनिष्पीडितेन्दु-
स्रवदमृतनिवृत्तप्रेतभावैः कपालैः ।[1]
विरचितनुतिबन्धो मूर्ध्नि सद्यः पुरारेः
परिणतबहुकल्पब्रह्मणां ब्रह्मघोषः ॥ ८४ ॥

अत्र भुजगरज्जुग्रन्थीत्यादिना समासभूयस्त्वाद् ओजः ॥

और्जित्यं गाढबन्धता ।

सिद्धमेवागमनमिति द्योतयति । निजेति यस्यान्येन धर्षणं स्वप्नेऽपि न बुद्धिविषय आसीत्, सोपद्रवस्यापि यस्य न त्यागः कदापि कथञ्चिदभूदिति व्यज्यते । निर्गच्छतामिति हृदयवैमुख्येन पुनः पुनरवतिष्ठमानानामसंभवद्रूपं निर्गमनमिति द्योत्यते । शत्रूणामिति बहुवचनेन यदैकावस्कन्द-मुद्दिश्यायं प्रचलति तदा सर्वेषामियं दशा भवतीति प्रत्याय्यते । अत एवासमासः सजीवः । वियोगवेदनादूनमानसानामुद्गतोऽपि वाष्पः स्रावमन्तरैव विच्छिद्यत इति लवपदेन ध्वन्यते । पुनः समागमाशंसनशीलानाममङ्गलभिया वाष्पस्तम्भो लवपदरहस्यमित्येके मन्यन्ते । अन्यस्य वाष्पस्य निर्गमनानुपपत्तौ पुटयोरार्द्रभावमात्रम् । शुभ्र इति यत्र चन्द्रातपेन पल्लविताः कान्तयः क्षणदाविलासविहारेषु कामपि रसमात्राम् उत्कर्षयन्तीति व्यनक्ति । तदनन्तरमेव वाप्यामित्याह ।[2] नवाम्भोरुहीति पूर्ववत्संभोगोद्गारः । सशाद्वल इत्यनेन रतिकुतूहलोत्कण्ठिता-नामद्रिशृङ्गारोहणश्रान्तानां तदेवास्तरणमिति प्रकटीक्रियते । विवलितग्रीवतया च पद्भ्यां पलायनमेव न तु शरीरवलनमपीति । शृङ्गाराद्भयानक एव रसः स्थायीति ध्वनितम् । तदेतत् सर्वमभिप्रेत्याह—अत्रेति ॥ ६५ ॥

अरीतिमलप्रकरणोक्तमभिप्रेत्यौजोलक्षणमाह । **ओज इति ।** वैपुल्यवृत्तेर्बहुशब्दस्येयसुनि भूय इति रूपम् । तथा च समासस्य भूयस्त्वं वैपुल्यं विकटत्वमिति यावत् । न चैवं गौडीया रीतिरेवेयमिति वाच्यम् । क्वचित् समासभूयस्तामात्रस्यैवौचितीवशेन विशेषशोभावहत्वात् । यथा—'वाद्यन्ति दिग्गजगण्डकषणैर्भग्नस्रस्ता' इति । न च समासाभावो नोचितः । न ह्येक एव समासो रूपभेदमादाय गुणत्वमनलङ्कारत्वञ्च प्रयोजयतीति किमनुपपन्नम् (?) । एवं प्रकृतो-दाहरणेऽपि । तथाहि—परिणताः परिणामं गताः, बहूनां कल्पानां ब्रह्माण इति चतुर्णां पदार्थानां पिण्डत्वे चत्वारि पदानि । [समबहुव्रीहिरूढिभिः]भुजगरज्जुभिरिति ग्रन्थिदृढताबोधनाय रूपकम्, अतएव नि-वीत्युपसर्गः तात्पर्यवान् । सद्यो विरचितनुतीत्यनेन कपालानामसाधारणो व्यापारः । बन्धो हि[3] वाक्यरूपस्तात्वादिकमन्तरेण न निष्पद्यते । जीवनानन्तरमेव त्रासावेशात् स्तुतिरूप एव ब्रह्मघोष उदचरदिति भगवतस्त्रैलोक्यग्रहे निरङ्कुशप्रभावः सद्यःपदेन सूच्यते । अथवा वेदागमानामात्मलाभानन्तरमेव परमेश्वरस्तुतिरूपतात्पर्यावसानमिति सर्वस्या अपि श्रुतेः परमेश्वरप्रवणत्वमनन्यसाधारणभक्तिप्रह्वताञ्च कविरभिप्रैति । पुरारेरित्यनेन संहारिरूपता भगवतः प्रकृतपोषानुगुणा प्रकाशिता ॥

और्जित्यमिति । ऊर्जितो महाप्राणस्तस्य भाव और्जित्यम् । तत्र संदर्भस्य महाप्राणता गाढत्वमन्तरान्तरा विलम्बितनयद्भिः (?) प्रयोगैः कुण्डिलत्वम् । गुणसामान्यलक्षणाद् अतिप्रसंगो

---

1. Ko. प्रेमभावैः कपोलैः (?) 2. K. व्याप्याम् (?) 3. K. ब्राह्म० (?)

यथा—अस्मिन्नीषद्वलितविततस्तोकविच्छिन्नभुग्नः
किञ्चिल्लीलोपचितविततः पुञ्जितश्चोच्छ्रितश्च ।
धूमोत्पीडस्तरुणमहिषस्कन्धनीलो दवाग्नेः
स्वैरं सर्पन् सृजति गगने गत्वरानभ्रभङ्गान् ॥ ८५ ॥

अत्र गाढबन्धस्य स्पष्टमेव प्रतिभानाद् और्जित्यम् ॥

प्रेयः प्रियतराख्यानं चाटूक्तौ यद्विधीयते ॥ ६६ ॥

यथा—सौजन्याम्बुनिधे बुधप्रिय गुणप्राकार धर्मद्रुम-
प्रारोह प्रतिपन्नवत्सल महात्यागिन् विवेकाश्रय ।
लक्ष्म्यावास मनस्विनीमनसिजव्यापारदीक्षागुरो
श्रीमन्मुञ्ज किमित्यमुं जनमुपस्प्रष्टुं दृशा नार्हसि ॥ ८६ ॥

अत्र सौजन्याम्बुनिध इत्यादीनां प्रियार्थानां पदानामुपादानं प्रेयः ॥

नास्ति । तथाहि—प्रकृतोदाहरणे प्रथमपादे विच्छिन्नभुग्न इत्यत्र तालव्यद्वयम्, कण्ठ्यदन्त्यसंयोगौ प्रस्फुटोन्मिश्रौ । अन्ये मृदवः । द्वितीयपादे औष्ठ्योपध्मानीयतालव्य(दन्त्य)चतुष्कसंयोगाः प्रस्फुटाः । 'स्वरव्यञ्जनमध्ये विसर्गपाठ उभयसंज्ञाभिप्रायेण' इति दुर्गसिंहः । तेन तदादेशस्यापि व्यञ्जनत्वम्, अन्ये मृदवः । तृतीयपादे दन्त्योष्ठ्यदन्त्यकण्ठ्यसंयोगा उन्मिश्राः, अन्ये मृदवः । चतुर्थपादे रेफान्तसंयोगाः, मृदवोऽन्य[1] इति न कापि कठोरता प्रतिभासते । तथा च प्रथमतृतीयाभ्यामत्र द्वितीयचतुर्थयोर्गाढत्वम् । तथा—'हस्ते लीलाकमलमलके बालकुन्दानुविद्धम्' इत्यादेः अगाढप्रथमतृतीययोरप्यस्ति धारणी महाप्राणता व्यक्तेत्याह—अत्रेति ॥

प्रेय इति । परप्रियाख्यानं चाटूक्तिः, तत्र यद्विधीयते स प्रेयो नाम गुणः । किन्तु[2] क्रियत इत्याह प्रियतराख्यानमिति । प्रत्ययांशे तात्पर्यम् । लोके साधारण एव प्रिय इत्युच्यमाने यस्तत्रासाधारणः प्रकर्षोऽवसीयते स इत्यर्थो भवति । एतेन लक्षणपदे ईयसुन् व्याख्यातः । उक्तिखण्डैरुपचितोऽर्थः सन्नसन् वा भवतु कविप्रतिकृष्टा (?) सूक्तिः । एक एव त्रिभुवने भूयसीनामपामधिष्ठानम् एवं भवानपि तत्स्थानीयस्य सौजन्यस्येति प्रतीयते । बुधप्रियेति बहुव्रीहितत्पुरुषाभ्यामर्थद्वयमुपात्तम् । सूक्ष्मगुणप्रतिबिम्बभासितया यावदभिमतदायितया च प्रीतिध्वनितया च प्रकर्षमर्पयति—गुणप्राकारेति । यथा प्राकारे उपर्युपरि शिलादीनामवस्थितिरेवमहमहमिकया त्वयि गुणानाम् । अथवा यथा प्राकारः कलत्रावेक्षणस्थानमेवं भवानपि गुणानामेव प्रोच्यते । धर्मद्रुमप्रारोहेति । प्रारोहः प्ररोहोऽङ्कुरः । तेनातिजरतो भग्नानेकविक्रमादित्यादिशाखस्य धर्मतरोस्त्वमग्रिमः संतानोऽवलम्बः । यदि वा अधोमुखी लम्बमानलताप्ररोहः, तथा च धर्मतरोरुपरि ब्रह्मलोकादिबद्धविस्तारस्य भगवद्रूपः प्रारोहो भूपृष्ठमधितिष्ठतीति कोऽपि प्रीतौ प्रकर्षः । प्रतिपन्नवत्सलेति उपकर्तव्यतया प्रतिपन्नः स्वीकृतस्तत्र वत्सलो झटिति स्नेहार्द्रान्तःकरणः, ते(न) नाङ्गीकृतभङ्गभीरुतामात्रेण पुरुहूतादिवत्, नापि श्लेषाविश्लेषान्विततया बलिकर्णादिवत् किन्तु भवान् सिन्धुरिव वाञ्छितादिकमुपकारं करोतीति समानं पूर्वेण । महात्यागिन्निति । त्यागिनामपि यः पूज्यः स महात्यागी, तेन नूनं दधीचिप्रभृतयो विश्राणितार्था अपि न तव तुल्यतामारोढुमीशत इति पूर्ववत् । विवेकाश्रय इति । यथाकर्तव्यताज्ञानं विवेकः । तस्याश्रयो विश्रान्तिस्थानम् । यदि त्वं मूलस्तम्भो नाभूस्तदा कमाश्रित्य विवेकप्रासादः पद-

---

1. V. J. K. मृदवो य इति (?) 2. V. J. K. किन्तु (?)

व्युत्पत्तिः सुप्तिङां या तु प्रोच्यते सा सुशब्दता ।

यथा—तस्याजीवनिरस्तु मातरवमा जीवस्य मा जीवतो
भूयाद्वाजननिः किमम्ब जनिना जन्तोर्वृथाजन्मनः ।
यस्त्वामेव न वन्दते न यजते नोपैति नालोकते
नोपस्तौति न मन्यते न मनुते नाध्येति न ध्यायति ॥ ८७ ॥

अत्र अजीवनिः अजननिः—इत्यादीनां सुबन्तानां वन्दते यजत इत्यादीनां तिङन्तानां च व्युत्पत्तिः सुशब्दता ॥

मारोपयेत् इत्यादिकं स्वयमूहनीयमिति । तदेतत् सर्वं सूचयन्नाह—प्रियार्थानां पदानामिति । प्रियार्थानां प्रीतिप्रकर्षार्थानाम् ॥ ६६ ॥

व्युत्पत्तिरिति । विशिष्टा उत्पत्तिर्व्युत्पत्तिः । सुबन्तानां तिङन्तानां च बहूनामपि चकारादि(क)मन्तरेण घटनासौष्ठवार्पकतया चमत्कारकारित्वमित्यर्थः । 'आक्रोशे नञ्यनिः ।' किमर्थमिदमाशास्यत इत्यत आह—जीवतोऽवमा[1] इति । जीवतोऽवमाननं माभून्मरणमपि तदपेक्षया वरमित्यर्थः । आयुःकर्मवशात् तथाभूतोऽपि जीविष्यतीति यदि, तदा अजननिः अनुत्पत्तिरेव भूयात् । कुत इत्यत आह—किमिति । जनिनेति पुंलिङ्गनिर्देशश्चिन्त्यः, इकः स्त्रीप्रकरणे विधानात्, जनिरुत्पत्तिरिति साहचर्याच्च । जनुषा इति पाठान्तरम् ।[2] कस्येदं सर्वमाशास्यत इत्यत आह—यस्त्वामेवेति । त्वदन्यदेवताप्रवणस्य जन्मादिकं विफलमिति वदतः कोऽपि भगवतीविषये भक्तिप्रकर्षोऽवसीयते । अन्ये तु व्याचक्षते कवेः पदपरिचयान्तरी(?) व्युत्पत्तिः । पदं च सुप्तिङन्ततया द्विविधम् । तयोरेकमुभयं वा यत्र निवेश्यमानं व्युत्पत्तिमभिव्यनक्ति तत्र सौशब्द्यमिति लक्षणार्थः । तथाहि–अजीवनिरिति सोपाधिसिद्धकृदन्तं जीवितमुपन्यस्य तदेव जीवस्य जीवत इति निरुपाधिसिद्धसाध्यार्थाऽभिधायि कृदन्तमुपन्यस्तवान् । मातरवमेति । मातृत्वमुभयथा उत्प्रेक्षितवान् । [द्वितीयपादे जनिजीवमिवोपक्षिप्य जनिना जन्मेति तमेव प्रकारद्वयेन उपात्तवान् ।] एकैकधातुप्रपञ्चानां सुबन्तानां दुर्घटमेकसंदर्भप्रवेशं तत्तदुचितक्रियासंगमेन विहितवानिति सुबन्तव्युत्पत्तिरिति दिक् । अवमेति अस्त्वित्यनुषज्यते । वृथादि वा पूर्वेणापि संबध्यते । अथोत्तरार्धे तिङन्तव्युत्पत्तिः । तत्र पूर्वप्रकारभेदो न घटते । अतः साभिप्रायाणामेवोत्प्रेक्षणं सा वाच्या । तथा हि—वन्दत इति जायमानमात्राभिवाद्यतया त्रिभुवनमातृता । यजत इति समस्तदेवतारूपत्वम् । उपैतीति सर्वोपगम्यतया जगच्छरण्यत्वम् । आलोकत इति विश्ववर्ति यावन्मनोहरत्वम् । स्तौतीति समस्ताभिमतदायिता । मन्यत इति निखिलज्ञेयस्वरूपता । मनुत इत्यवधारणीयतया तत्त्वात्मकता । [अध्येतीति कान्तारादिस्मर्तव्यतया दुर्गादिभेदेन प्रपञ्च्यमानत्वम् ।] ध्यायतीति निदिध्यासनविषयतया प्रत्यग्ज्योतीरूपतेति परापरभेदभिन्ना भगवती स्तुता भवति । मन्यते मनुते इति यथा सामान्यविशेषाभिधायिनौ तथाऽध्येति ध्यायतीत्यपि । तिङन्तानां च दुर्घटोऽपि परस्परमन्वयः केनापि प्रकारेण घटित इति पूर्ववद् बोद्धव्यः । तदेतदाह—अत्रेत्यादिपदमुभाभ्यां संबध्यते । [तेन जीवितवर्गो जनिवर्गश्चाभिमतः । मतिः सकृदेवावृत्त इति नोक्तः भूयसा हि लोके व्यपदेशो दृश्यत इति ॥]

---

1. V. J. K. अवमानः । पाठोऽयं मूलविरोधी ।
2. जनुषा इति पाठान्तरमित्यन्तं केवलं J-पुस्तके ।

समाधिः सोऽन्यधर्माणां यदन्यत्राधिरोपणम् ॥ ६७ ॥

यथा—प्रतीच्छत्याशोकीं किशलयपरावृत्तिमधरः
कपोलः पाण्डुत्वादवतरति तालीपरिणतिम् ।
परिम्लानप्रायामनुवदति दृष्टिः कमलिनी-
मितीयं माधुर्यं स्पृशति च तनुत्वञ्च भजते ॥ ८८ ॥

अत्र प्रतीच्छति, अवतरति, अनुवदति, इत्यादिचेतनक्रियाधर्माणामचेतनेष्वधरादिषूपचारेणाध्यारोपणं समाधिः ॥

अन्तःसंजल्परूपत्वं शब्दानां सौक्ष्म्यमुच्यते ।

यथा—केवलं दधति कर्तृवाचिनः प्रत्ययानिह न जातु कर्मणि ।
धातवः सृजतिसंहृशास्तयः स्तौतिरत्र विपरीतकारकः ॥ ८९ ॥

अत्र श्रुतावगतवाक्यार्थस्य सृजति-संहरति-शास्ति-स्तूयत इति शब्दानामन्तःसंजल्परूपेण सूक्ष्मतया सूक्ष्मत्वम् ॥

समाधिरिति । सम्यगाधानमारोपणं समाधिः । सम्यक्त्वञ्च वक्रता लोकातिगत्वं न तदधिकभावः । तदिदं लक्षणे स्फुटम् । 'कमलानि निमीलन्ति कुमुदान्युन्मिषन्ति च' इत्यादौ व्यभिचाराच्च । तेन संबन्धिता न धर्मविशेषणमत्राभिमता । अलङ्काराद् भेदश्चतुर्थे वक्ष्यते । **प्रतीच्छतीति** । प्रत्येषणं दीयमानस्य ग्रहणं चेतनधर्मः, स विरहवत्या अचेतनेऽधरे समारोपितः किसलयकान्तिमितो मन्दीभूततामवगमयति(?)। [देयस्य दातुरपसरणेऽन्यत्र संक्रान्तौ च प्रत्येषणनिर्वाहाच्च ।] तथा चाशोककिसलयेभ्योऽपि कोमलपाटलत्वमधरस्येति माधुर्यपोषः । तदभिमुखप्रवर्तनमवतरणमपि चेतनधर्मः सोऽचेतने कपोले समारोपितः किञ्चित् पाण्डुतामवद्योतयति । न च प्रत्येषणवत्सामस्त्येन ग्रहणमपि तु संमुखीभावमात्रमित्याशयात् । तथा च पूर्ववन्माधुर्यं पुष्णाति । अनुवादोऽपि चेतनधर्म एव, सोऽचेतनायां दृष्टौ आरोपितः पर्युषितकमलच्छायामखण्डामेवात्र बोधयति । परप्रकर्षाभिमुखेऽपि विप्रलम्भे कदाचित् संकल्पोपस्थितप्राणनाथायां दृष्टौ कान्तिर्भवतीति प्रायःपदेन सूचितम् । स्पर्शस्य माधुर्यविषयेऽसंभवात् स्पृशति—इत्यपि आरोपः । प्रथमविग्रहशोभाविर्भावमभिव्यनक्ति—चेतनक्रियेति । प्रकृतापेक्षया क्रियाक्रियावतोः सादृश्याभावान्नेयं गौणी किन्तु उपचरितैव शुद्धेत्याह—उपचारेणेति । एतेन रूपकादिभ्यो भेदः समर्थितः ॥ ६७ ॥

अन्तरिति । यथा करितुरगादिरूपकाणां (?) पाषाणशिलादावभिव्यक्तमवस्थितौ सूक्ष्मरूपता तथा शब्दानां श्रूयमाणानामपि । कथमन्यथा वाक्यार्थभावनदशायां शेषनियमेनोन्मेषः । केवलमित्यादौ सृजति–संहरति–शास्तयो धातवः कर्त्तर्येव भगवद्विषये प्रयुज्यमानाः प्रत्ययान् प्रयोजयन्ति न कर्मणीति वाक्यार्थो यदा भाव्यते तदैवायं सृजति संहरति शास्ति, न तु सृज्यते संह्रियते शिष्यते इति शब्दाः प्रकाशन्ते । एवं स्तौतिर्विपरीतकारकः । अत्र स्तौतिः कर्मण्येव प्रत्ययप्रयोजको न कर्त्तरीति वाक्यार्थभावनामय एव नायं किञ्चित् स्तौति किन्तु सर्वैः स्तूयत एवेति शब्दा उन्मिषन्ति । तदेतदाह—अत्र श्रुतावगतेति । यावदेव वाक्यं श्रूयमाणमवगम्यते तस्यैव भावनापल्लवः पश्चादवसीयत इति वटबीजन्यायमुपोद्बलयति । सोऽयं सहृदयप्रतीतिसाक्षिकोऽर्थः ॥

ध्वनिमत्ता तु गाम्भीर्यम्

यथा—मौलौ धारय पुण्डरीकममितं तन्वात्मनो विक्रमं
चक्राङ्कं वह पादयुग्ममवनीं दोष्णा समभ्युद्धर।
लक्ष्मीं भ्रूनिकटे निवेशय भव ज्यायान् दिवौकस्पते-
र्विश्वान्तःकरणैकचौर तदपि ज्ञातं हरिः खल्वसि॥९०॥

अत्र नाभ्यां पुण्डरीकधारणं परिमितविक्रमत्वं चक्राङ्कितकरत्वं दंष्ट्रया वसुधोद्धरणं वक्षःस्थलनिवेशितलक्ष्मीकत्वमिन्द्रावरजत्वञ्च ध्वनयतीति गाम्भीर्यम् ॥

ध्वनिमत्तेति। ध्वननं ध्वनिर्व्यञ्जनात्मा व्यापारः। स द्विविधः, शब्दध्वनिः अर्थध्वनिश्च। येन शब्द एव ध्वन्यते स शब्दध्वनिरभिमत इति केचित्, तन्न। शब्दस्यैव ध्वन्यतानङ्गीकारात्। नाभ्यां पुण्डरीकधारणमित्यादिव्याख्याग्रन्थभङ्गप्रसङ्गाच्च। तस्मात् शब्दाश्रितं ध्वननं शब्दध्वनिरर्थाश्रितं चार्थध्वनिरिति वक्तव्यम्। प्रभूतध्वनिसंबद्धपदकदम्बकस्य गाम्भीर्यम्। अथवा ध्वनयतीति ध्वनिः शब्दात्मको यत्रास्ति पदसमुदायस्तद् गाम्भीर्यम्। तथाहि पुण्डरीकपदप्रस्तावात् सितच्छत्रे नियताभिधानशक्तिकं कांस्यतालानुस्वानस्थानीयां सिताम्भोजव्यक्तिमुपजनयच्चोपलभ्यते, अनेकार्थनियताभिधानशक्तिकत्वाच्च। तदाह—

अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियन्त्रिते।
संयोगाद्यैरवाच्यार्थधीकृद् व्यापृतिरञ्जनम् ॥

इति। एवं विक्रमादिषु। तथापि विक्रमः पौरुषं परिशिष्टः पादविक्षेपश्च। चक्रं चक्रवर्तिचिह्नं रेखासंनिवेशलक्षणमायुधविशेषश्च। अभ्युद्धरणं सम्यग्लाभपालनप्रापणमुत्थापनञ्च। लक्ष्मीः सम्पद् देवताविशेषश्च। ज्यायान् प्रशस्यतरो वयोज्येष्ठश्च। इदमेवाभिसंधाय दिवौकस्पतेरित्यन्तं व्याचष्टे—अत्रेति। तदपीति अपिशब्देन विरोधद्योतिना हरिभावमाचरन्निति प्रतीयते पुण्डरीकधारणादेरुभयतुल्यत्वात्। मौलावित्यादि विरुद्धम्, अतः तद्विपरीतस्थानीयं विष्णौ ध्वनयत् प्रसिद्धिबलान्नाभ्यादिकमेव ध्वनयति। प्रसिद्धिरपि हि विशिष्टार्थप्रतिपत्तौ कारणमेवेत्यभिप्रेत्य शब्दध्वनिप्रस्तावेऽप्यन्यद् व्याख्यातवान्। अन्यथा तु प्रकृतासंगतिशङ्कया न वाच्यार्थपुष्टिः स्यात्। सोऽयं विरोधरूपमूलः प्रतीयमानव्यतिरेको वाक्यार्थः, शब्दध्वनिश्चात्र जीवभूतः। विश्वान्तःकरणैकचौर इत्यनेन त्रिभुवनमनोहरता। दिवानिशमन्तःकरणानि चोरयन्नभ्यासकौशलादिवात्यन्तप्रसिद्धानि नारायणचिह्नानि गोपायसीति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा। ननु वस्तुध्वनिं शब्दशक्तिमूलमेके न मन्यन्ते। कथं तर्हि—

पन्थिअ ण एत्थ सत्थरमत्थि मणं पत्थरत्थले गामे।
उण्णअपओहरं पेक्खिअ उण जह वससि ता वससु ॥

इत्यादौ वस्तुवर्णनम्? न ह्यत्र श्लेषन्यायो न वा समासोक्तिन्यायः संभवति। किं चालङ्कारध्वनावपि शब्दशक्तिरेवोपयुक्तेत्यक्षुण्णः शब्दध्वनिः। ये तु वदन्ति शब्दस्याभिधाव्यतिरिक्ता वृत्तिरेव नास्तीति, लक्षणापि तैरनङ्गीकरणीया स्यात्। न चानङ्गीकर्तव्येति वाच्यम्। 'गङ्गायां घोषः' इत्यत्र सप्तम्यनन्वयापत्तेः। प्रकृत्यनुगतस्वार्थाभिधानं हि विभक्तीनां व्युत्पन्नमिति घोषप्रतियोगिकाधिकरणभावयोग्यः कश्चिदर्थो गङ्गापदस्य वक्तव्यः। तथा च का

व्यासेनोक्तिस्तु विस्तरः ॥ ६८ ॥

यथा—जनः पुण्यैर्यायाज्जलधिजलभावं जलमुच-
स्तथावस्थं चैनं निदधतु शुभैः शुक्तिवदनैः ।
ततस्तां श्रेयोभिः परिणतिमसौ विन्दतु यथा
रुचिं तन्वन् पीनस्तनि हृदि तवायं विलुठति ॥ ९१ ॥

अत्र कथमहं त्वत्कुचतटे विलुठामीत्यभिप्रायस्य विस्तरेण प्रकाशितत्वादयं विस्तरः ॥

समासेनाभिधानं यत् स संक्षेप उदाहृतः ।

यथा—स मारुतिसमानीतमहौषधिहृतव्यथः ।
लङ्कास्त्रीणां पुनश्चक्रे विलापाचार्यकं शरैः ॥ ९२ ॥

अत्र कथाविस्तरप्रतिपाद्यस्यार्थस्य प्रकृतसंग्रामरसविच्छेदाशङ्कया श्लोकार्धमात्रेणोक्तत्वात् संक्षेपः ॥

अन्या नाम लक्षणा । एवं पुण्यत्वादिप्रतीतिस्तत एव भवन्ती ध्वननमुपस्थापयतीत्यादिकमस्माभिः काव्यप्रकाशविवरणे प्रपञ्चितम् । इह तु ग्रन्थगौरवभिया विरम्यते ॥

व्यासेनेति । यत्र स्तोकेऽपि वाच्ये वचनपल्लवश्चमत्कारकारी तत्र स एव गुणकक्षाधिरोहणक्षम इति शब्दगुणेषु युक्तो विवेक्तुमत एवोक्ति विशेष्यतया निर्दिशति । जनः पुण्यैरित्यादौ कथमहमित्यादौ निर्दिष्टोऽपि वक्त्राभिप्रायरूपोऽर्थ उक्तिपल्लवेन प्रकर्षमानीयते । तथा हि जन इति तटस्थोक्त्या न ममेदृशानि भागधेयानि येनाहत्य मनो निर्वहति । पुण्यैरिति बहुवचनेनानेकजन्मोपात्तानामेवेदं फलम् । यायादिति संभावनाभिप्रायेण लिङ मुक्ताफलपरिणतियोग्यजलधिजलप्राप्तिसंभावनापि कस्यचिदेव धन्यजन्मन इति प्रकाशिते कोऽपि कारणप्रकर्षः । जलमुच इत्यनेन येषां न जलदानमेव व्यापारः; अपि तु विश्वसंतापच्छिदुराणामन्योपकारप्रवणतया शुक्तिमुखपर्यन्तमपि नयनमुपपद्यत इति । तथावस्थमित्यनेन यदैव स्मरावस्था तदैव जलधरैः पानमाशंसामात्रगोचरो न तु पूर्ववत् संभावनामात्रगोचरः । अत एव शुभैरिति समयविलम्बनस्य प्राक्तनपुण्यमानहेतुकत्वादित्यादि स्वयमवसेयम् । एतेन 'पदार्थे वाक्यरचनम्' इति यदन्यैर्गुणान्तरमभिहितं तद्विस्तारमेकमेव । घटनासौष्ठवमात्रोपयुक्तस्तु पल्लवो विशेषगुणेष्वस्माभिरभिधास्यते । त्वत्कुचतटे लुण्ठनमत्यल्पपुण्यस्य न संपद्यत इत्येतावानेवार्थो विवक्षाविषय इति कार्यविकासस्यैव चमत्कारार्पणे प्रागल्भ्यमिति शब्दप्रधानकतया युक्तमत्र परिसंख्यानमिति ॥ ६८ ॥

समासेनेति। अस्ति कश्चिद्विशेषो यत्र वाक्यसंकोचः प्रकृतौचितीवशेन चमत्कारकारणम् । तथा हि स मारुतीत्यादौ मारुतिना यदोषधेरानयनम्, यच्च तया व्यथाहरणम्, तदुभयमपि इतिहासकथाविस्तरेण प्रतिपादितमिह तु श्लोकार्धमात्रेणेति शब्ददत्तभर एवायं गुणो यद्यपि भवति, तथापि यावद्विवक्षितोपादानकाव्यरूपेणार्थसंकोचो वक्तव्यः । स च तथाविधवक्रोक्तिसंकोच एव भवतीत्युक्तावेव संकोच उल्लिखति । कथमयं संकोचः प्राप्तोचितभाव इत्याह—प्रकृतेति । अत एवोपक्षिप्तमपि इतिहासार्थमपहाय त्वराविष्टेन कविना प्रकृतमुत्तरार्ध एवासंहितं पूर्वोत्तरार्धसामञ्जस्याय संक्षिप्यैव प्रकृतमप्युक्तम् ॥

यावदर्थपदत्वञ्च संमितत्वमुदाहृतम् ॥ ६९ ॥

यथा—केचिद्वस्तुनि नो वाचि केचिद्वाचि न वस्तुनि ।
वाचि वस्तुनि चाप्यन्ये नान्ये वाचि न वस्तुनि ॥ ९३ ॥

अत्रार्थस्य पदानां च तुलाविधृतवत्तुल्यत्वेन संमितत्वम् ॥

भावतो वाक्प्रवृत्तिर्या[1] भाविकं तदुदाहृतम् ।

यथा—एह्येहि वत्स रघुनन्दन पूर्णचन्द्र
चुम्बामि मूर्धनि चिरञ्च परिष्वजे त्वाम् ।
आरोप्य वा हृदि दिवानिशमुद्वहामि
वन्देऽथवा चरणपुष्करकद्वयं ते ॥ ९४ ॥

अत्र हर्षवशादनौचित्येनापि 'वन्देऽथवा चरणपुष्करकद्वयम्' इत्यादीनामुक्तत्वाद् भाविकत्वम् ॥

यावदिति । यावन्ति वर्णानि विना प्रकृतमनुसर्तुमेव न शक्यते[2] तावन्मात्रमयत्वं वाक्यस्य संमितत्वम् । अतः संक्षेपाद् भेदः । कवेः शक्तिव्युत्पत्तिभ्यामसत्यपि पल्लवे कदाचिद् घटनालावण्यमुन्मिषत्येव । यथा पूर्वमुदाहृतम्—'का त्वं शुभे कस्य परिग्रहो वा,' इत्यादि । अर्थव्यक्तिसंकरशङ्काप्यत एव निराकृता । 'अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा' इति केचिदुदाहरन्ति, तदयुक्तम् । अनेन नामपदयोः पल्लवरूपत्वात् संमितत्वाभावे कथमाभासत्वं(?) भवतीति विस्मृतव्यभिचारिगुणप्रकरणस्य भाषितमुपेक्षणीयम् । **केचिदिति** । सर्वनाम्न एवाभिमतकविविशेषे पर्यवसानं सामर्थ्येन संभवतीति नाध्याहारशङ्का । शक्ता इत्यादिक्रियापि सामर्थ्येनावसीयते । तदेतत् सर्वमभिप्रेत्याह—तुलाविधृतवदिति ॥ ६८ ॥

भावत इति । भावनादशापन्ना[3] चित्तवृत्तिर्भावः । भावना वासनाव्याप्तिरित्यनर्थान्तरम् । तथा ह्युच्यते—'अनेन गन्धेन रसेन वा सर्वं भावितम्' इति । हर्षादिभावितचेतसो हि वीचिप्राया उक्तिभेदाः प्रादुर्भवन्ति यैरप्रत्यूहमेव भावोऽभिव्यज्यते । तदिदमुक्तं या भावतो वाचः काव्यरूपायाः प्रवृत्तिर्निष्पत्तिः सैव भाविकम् । भावप्रधानो निर्देशः । तथा हि प्रकृतोदाहरणे एहीत्येकेनैव युष्मदर्थाविनाभाविनाभिमुखीकरणे वृत्ते द्वितीयस्य यदुपादानम्, पूर्णचन्द्रेति यदग्रिमक्रियास्वनुपयुक्तस्यैवाभिधानम्, चुम्बामीति करिष्यमाणस्यापि यो वर्तमानोपदेशः, चुम्बामीत्यत्र विशेषणमनुपादाय परिष्वज इत्यत्र चिरमिति यद्विशेषणोपादानम्, त्वामिति योग्यार्थस्यापि प्रयोगः पूर्वोपात्तवदुत्तरक्रियास्पर्धितया यदेकस्यैव वहनस्य भाषणमेव समस्तसमकक्षतयैव यद्वहनाभिधानम्, (?) वत्सेत्यभिधाय चरणौ वन्द इति या विरुद्धोक्तिः, यच्च त इत्यस्यावगतार्थस्यापि वचनम् तत्सर्वम् अधर्मसिद्धमेवेति भावार्थस्य निष्पादितया स्वादहेतुर्भवति । प्रवर्तन्ते हि लौकिकानां स्नेहार्थानामुत्कलिकाप्राया वाचः, स्वदन्ते च । यथा—'इयं गेहे लक्ष्मीरियममृतवर्तिर्नयनयोरसावस्याः स्पर्शो वपुषि बहलश्चन्दनरसः' इति । तदेतदभिप्रेत्य व्याचष्टे—अत्रेति । उद्भटत्वात्तेन शेषाण्युपलक्षयति—अनौचित्येनापि वन्द इति ॥

---

1. मुद्रितेषु सर्वत्र वाक्यवृत्तिरिति दृश्यते । टीकानुरोधेन प्रसंगसंगत्यर्थं चायं पाठः साधीयान् । 2. V. J. K. शक्यन्ते ।
3. सर्वत्र भावनादशापन्नेति दृश्यते, स्फुटमेतत्प्रामादिकम् ।

गतिर्नाम क्रमो यः स्यादिहारोहावरोहयोः ॥ ७० ॥

यथा—वराहः कल्याणं वितरतु स वो यस्य शशभृत्
　　कलाकोटीकान्तं क्रमविगलदभ्युद्धृतिभिया ।
　　मिथः संमूर्च्छद्भिश्चतुरुदधिकल्लोलपटलै-
　　रनामृष्टं दंष्ट्राशिखरमधिशेते वसुमती ॥ ९५ ॥

अत्र पूर्वार्धे स्वरस्यारोहाद् उत्तरार्धे चावरोहाद् गतिः ॥

उपक्रमस्य निर्वाहो रीतिरित्यभिधीयते ।

यथा—ग्राव्णा नासि गिरेः क्षता न पयसा नार्तासि न म्लायिता
　　न श्वासैः फणिनोऽसि न त्वदनुगा नायासिताः क्वापि न ।
　　स्वं वेश्म प्रतिगच्छतोरिति मुहुः श्रीशार्ङ्गिणोः सस्पृहं
　　सा प्रश्नोत्तरयुग्मपंक्तिरुभयोरत्यायता पातु वः ॥९६॥

अत्र प्रत्येकपदानन्तरं नञो विनिवेशात् क्रमाभेदो रीतिः ॥

गतिरिति । केचित् व्याचक्षते—यतीनामारोहावरोहौ विवक्षितौ । क्वचित् कविशक्तिवशाद्यद्व्यारूढा अवरूढा इव प्रकाशन्ते । यथा—

　　भुवो नीचैर्नीचैरवटपरिपाटीषु पततां
　　स्फुरत्यर्वागर्वागखिलभुवने भोगितिलकः ।
　　क्रमादुच्चैरुच्चैर्गिरिशिखरभाजामपि नृणा-
　　मयं दूरे दूरे भवति भगवानम्बरमणिः ॥

अत्र यतीनामारोहावरोहौ तिलतण्डुलवत् प्रकाशेते । इयं तु वृत्तौचिती वक्ष्यते, तथा च द्वितीये संगता स्यात् । तस्मादयमर्थः—स्वराणामकारादीनामुपर्युपरितया बोधः संनिकृष्टानामिव प्रकाशनं गतिरिति । तथा च व्याख्यास्यति स्वरस्येति । तथाहि प्रकृतोदाहरणे वराहः कल्याणमित्यत्राकारद्वयं तुल्यजातीयं निर्दिश्य स वो इत्यत्रोकारेण तुङ्गत्वमिव विधाय द्वितीयपादोपक्रमे कलाकोटीकान्तमित्यत्राभिन्नजातीयारोहपरम्परा विहिता । उत्तरार्धे तु तथा नास्ति । शेते इत्यत्रापि न सोल्लेख आरोहः । सोऽयमानुभविको गुणः श्लोकार्धश्लोकपादश्लोकांशक्रमेण नरसिंहवद्भवति । अत्र उपलक्षणतया आद्यमुदाहरति—अत्र पूर्वार्धे इति । (क्रमेति) । क्रमैरितस्ततश्चरणविन्यासैर्विगलन्ती असंपद्यमाना याभ्युद्धृतिरभ्युद्धरणं तस्या या भीर्भयं तयेति केचित् । अन्ये तु वदन्ति—क्रमेण विगलदभ्युद्धृतिभयमूर्ध्वनयने स्फुटनादिभयं यस्याः सा क्रमविगलदभ्युद्धृतिभियेति ॥ ७० ॥

उपक्रमस्येति । यादृशी पदसंनिवेशत्वेनोपक्रम्यते तादृश्या वृत्तनिर्वाहः क्वचिद् विशेषशोभावहो भवति । अत एवात्र नात्यन्तनिर्वाहोऽभिमतः । एकदेश[1]वृत्तेरप्यभिप्रायसमग्रकाव्यजीवभूतत्वादेतस्या (?) एव नातिप्रसङ्गोऽपि । तथा प्रकृतोदाहरणे प्रथमोत्थिताया अब्धिदुहितुर्व्याजसर्वाङ्गीणलावण्यमवलोकयिता कृष्णः स्वचक्षुषोः कृतार्थतां गमितवान् । इदानीमधरोष्ठ-

---

1. K. एकादश० (?)

विशिष्टा भणितिर्या स्यादुक्तिं तां कवयो विदुः ॥ ७१ ॥

यथा—कुशलं तस्या जीवति कुशलं पृच्छामि जीवतीत्युक्तम्।
पुनरपि तदेव कथयसि मृतां नु कथयामि या श्वसिति ॥ ९७ ॥

अत्र कुशलं तस्या इति पृष्टे कुशलमकुशलं वेति वक्तव्ये योऽयं जीवतीत्याद्युक्तिभङ्ग्या जीवितमात्रशेषताप्रतिपादनप्रकारः स काव्ये शब्दगुणेषु उक्तिसंज्ञां लभते ॥

उक्तेः प्रौढः परीपाकः प्रोच्यते प्रौढिसंज्ञया ।

यथा—अभ्युद्धृता वसुमती दलितं रिपूरः
क्षिप्तक्रमं कवलिता बलिराज्यलक्ष्मीः ।
अत्रैकजन्मनि कृतं यदनेन यूना
जन्मत्रये तदकरोत् पुरुषः पुराणः ॥ ९८ ॥

अत्र प्रकृतिस्थकोमलकठोरेभ्यो नागरोपनागरग्राम्येभ्यो वा पदेभ्योऽभ्युद्धृतादीनां ग्राम्यादीनामुभयेषां वा पदानामावापोद्वापाभ्यां संनिवेशचारुत्वेन योऽयमाभ्यासिको नालिकेरीपाको मृद्वीकापाक इत्यादिर्वाक्यपरिपाकः सा प्रौढिरित्युच्यते। तथा चैतद्वाक्यं नालिकेरीपाक इत्युच्यते। एवं सहकारपाकमृद्वीकापाके अप्युदाहरणीये इति ॥

मुद्राभेदेन यदि वर्णमात्रामपि भारतीं निश्चरन्तीमाकर्णयामि तदा श्रोत्रयोः सफलता भवेदिति मन्यते। न चेत्थमेव मुग्धाङ्गनानामालापः प्रवर्तते, अपि तु नायकसंनिधौ भयादेवेति प्रथमं पृच्छति—ग्राव्णा नासि गिरेः क्षतेति। अनन्तरश्च यदि न वक्ष्यामि तदा ग्राम्यामथ वक्ष्यामि[1] तदा धृष्टामाकलयिष्यतीति जानत्या द्वयमुत्तरमौचित्यापन्नं स्यात्—शिरःकम्प एकाक्षरश्च। तत्राद्यः कालिदासेन प्रयुक्तो 'मूर्धकम्पमयमुत्तरं ददौ' इति। द्वितीयं कविना विनिवेशितभ्—न इति। एवं श्रुतजल्पितामृतस्तदनुबन्धेन कृतकृत्यमिवात्मानं मन्यमानोऽधिकत्रामहेतुं स्मारयन् पृच्छति—पयसेति। तदिदमुक्तम्—आर्तेति। प्रकारान्तरेणोत्तरदानासंभवात् पुनरप्याह—नेति। तदनन्तरं व्याजसरसायाः[2] कियदधिकवचनश्रवणोत्कण्ठितः सर्वलोकप्रसिद्धं भयहेतुं स्मारयन् पृच्छति—म्लायितेति। अभिमतस्यानिष्टं स्वप्नेऽपि न सज्जत इति [3]दष्टासीति नोक्तम्। एवं प्रसिद्धमपि वचनपल्लवनेन समस्तमुग्धाङ्गनाप्रसिद्धेन वचनोन्मुद्रणप्रकारेण पृच्छति—त्वदनुगेति। सर्वाकारेणोत्तमतामभिज्ञाय मानद्दतः[4] स्ववेश्म प्रत्येव गतवान्न तु पृष्टवानिति। तदिदं सर्वमभिप्रेत्य व्याचष्टे—अत्रेति ॥

विशिष्टेति। लोकोत्तराः सन्ति हि भणितिप्रकाराः लोकप्रसिद्धा यथा—सुप्तोऽसीति प्रश्ने गृहे देवकुले वा इत्यादि। एतत्प्रसिद्धिव्यतिक्रमेण तु या काचित् कविप्रतिभया भणितिराकृष्यते सा भवति लोकोत्तरा। तथा च प्रतिभाकृष्टतया चमत्कारित्वाद् गुणत्वम्। अत एव कवय इत्याह। कविसहृदयानामेव तादृशोक्तिपरिचयसंभवात्। तथा हि प्रकृतोदाहरणे कुशलप्रश्ने कुशलं वेति लोकप्रसिद्धमतस्तदेव वक्तुमर्हति। यत्तु तदपहाय जीवतीति उपात्तम्,

---

1. K. तदा ग्राम्यामथ वक्ष्यामि इत्यंशो नास्ति। 2. K. व्याजरसायाः (?)
3. सर्वत्र दृष्टेत्यपपाठः। 4. K. अभिज्ञायमानो दृतः।

चतुर्विंशतिर्वाक्यार्थगुणाः

उक्ताः शब्दगुणा वाक्ये चतुर्विंशतिरित्यमी ॥ ७२ ॥
अथैतानेव वाक्यार्थगुणत्वेन प्रचक्ष्महे ।
तेषां श्लेष इति प्रोक्तः संविधाने सुसूत्रता ॥ ७३ ॥

अपरत्रापि प्रश्ने तथैवोक्तं तत्प्रतिभाकृष्टतया साभिप्रायमुन्नीयत इत्याह—अत्र कुशलमकुशलमित्यादि ॥ ७१ ॥

संप्रति प्रकर्षकाष्ठालक्षणं वाक्यस्य गुणं लक्षयति । **उक्तेरिति ।** उक्तिर्वाक्यं[1] तस्यायं पाकः सा प्रौढिः । शब्दानां पर्यायपरिवर्तासहत्वं पाकः । यदाह—

यत्पदानि त्यजन्त्येव परिवृत्तिसहिष्णुताम् ।
तं शब्दन्यायनिष्णाताः शब्दपाकं प्रचक्षते ॥ इति ।

प्रौढ इत्युपक्रमोपसंहारयोर्निर्व्यूढः, स चायं[2] नालिकेरसहकारमृद्वीकोपलक्षणैस्त्रिविधो गीयते । तद्यथा नालिकेरफलं पक्वं त्वचि कठिनं शिरास्वविवृतकोमलप्रायं कपालिकायां कठिनतरं तथा कश्चित्संदर्भो मुखे कठिनस्तदनन्तरं मृदुप्रायस्ततः कठिनतरो नालिकेरपाक इत्युच्यते । तथा हि प्रकृतोदाहरणे प्रथमपादेऽभ्युद्धृतेति वर्णचतुष्टयमारम्भे कठिनं 'वसुमतीदलि' इति वर्णषट्कं कोमलं 'तं रिपूरः' इत्यनुस्वाररेफदीर्घरक्षरचतुष्टयं कठिनतरम् । अत्रापि 'तम्' इति मृदुप्रायनिवेशनेन कोमलकपालिकामुखभागसारूप्यं द्रढयतीत्यस्मदाराध्याः । एवं द्वितीयादिपादत्रये चतुष्कषट्कचतुष्कैर्नालिकेरफलसाम्यमुन्नेयम् । कथं पुनरेवंविधः पाकः संभवतीत्यत आह—अत्रेति । अभ्यासनिर्वृत्त आभ्यासिकः । 'काव्यं कर्तुं विचारयितुं च ये जानन्ति तदुपदेशेन करणे योजने च पौनःपुन्येन प्रवृत्तिः' अभ्यासः । असावपि कथं पाकविशेषो भवतीत्यत आह—संनिवेशचारुत्वेनेति । संनिवेशो रचना, तस्यां चारुत्वम् । तदपि कथमित्यत आह—आवापोद्वापाभ्यामिति । संदर्भानुप्रवेशनमावापः, ततः समुद्धरणमुद्वापः । केषामित्यत उक्तम्—पदानामिति । उद्धृतानामिति बुद्ध्या पृथक्कृतानाम् । केभ्य इत्यत उक्तम्—प्रकृतिस्थेत्यादि । तेनायमर्थः—प्रकृतिस्थादिपदतोऽप्येतदेवोद्धर्तव्यं यद् घटनासौष्ठवेन पर्यायपरिवर्तनं न सहते । भवति हि सहृदयानामेवमन्यत्पदं नास्तीति व्यवहारः । सोऽयं रचनासिद्धिविशेषः । कथमन्यथा तज्जातीयमेव पदमन्यत्र संदर्भे निवेशितं न तथा स्वदते । अत एवासौ वाक्यगुणः । काठिन्यं च संयोगैर्दीर्घैर्वा स्वरैर्भवति । यथात्रैवोदाहरणे रिपूर इत्यादौ । सुप्तिङ्व्युत्पत्तिलक्षणस्तु वार्तिकपाकः कैश्चिदुक्तः, स तु सुशब्दतालक्षणो गुण एव । एवमिति । यथा द्राक्षाफलं त्वच आरभ्य कोमलमन्तरा द्वित्रिचतुरास्थिसम्पादितं किञ्चित् (कठिन)[3]मेवं कश्चित्संदर्भ उपक्रमोपसंहारयोः कोमल एव, मध्ये कठिन एव । संयोगदीर्घस्वरमात्रकृतमनाक्कठोरभावो मृद्वीकापाक इत्युच्यते । यथा—

अयि त्वदावर्जितवारिसंभृतं प्रवालमासामनुबन्धि वीरुधाम् ।
चिरोज्झितालक्तकपाटलेन ते तुलां यदारोहति दन्तवाससा ॥

---

1. K. उक्तेर्वाक्यस्यायम् ।
2. K. अत्र 'नायम्' इत्यपि (?)
3. सर्वत्र काठिन्यम्' (?)

यथा—दृष्ट्वैकासनसंस्थिते प्रियतमे पश्चादुपेत्यादराद्
एकस्या नयने निमील्य विहितक्रीडानुबन्धच्छलः।
ईषद्वक्रितकन्धरः सपुलकः प्रेमोल्लसन्मानसा-
मन्तर्हासलसत्कपोलफलकां धूर्त्तोऽपरां चुम्बति ॥ ९९ ॥

अत्रैकासनसंस्थितयोः प्रियतमयोर्विलासिना ह्येका नयनमीलनकेलिकर्मणा वञ्चिता, अन्या तु वदनचुम्बनेन रञ्जितेति। सेयं संविधाने सुसूत्रता श्लेषो नाम वाक्यार्थगुणः ॥

यथा च—अनवरतनयनजललवनिपतनपरिपीतहरिणमदतिलकम् ।
वदनमपयातमृगमदशशिकिरणं वहन्ति लोलदृशः ॥

अत एव 'कविकल्पलता'-कारादिभिरुक्तो नीलकपित्थपाकश्चतुर्थो नास्ति। यद्वच्च परिणतं सहकारफलमारम्भादेव कोमलमस्थनि तु कठोरप्रायम्, एवमपरः संदर्भो मुखादारभ्य मृदुरन्तरे कठिनतरः सहकारपाक इत्युच्यते। यथा—

कमलिनि कुशलं ते सुप्रभातं रथाङ्गाः
कुमुदिनि पुनरिन्दावुद्गते त्वं रमेथाः।
सखि रजनि गतासि त्वं तमो जीर्णमुच्चै-
रिति तरलितपक्षाः पक्षिणो व्याहरन्ति ॥

अत्रैवोदाहरणेऽपि द्विधा कठोरत्वमवसेयम्। तेऽमी त्रय एव शुद्धपाकाः, व्यतिकरजन्मानस्तु भूयांसः। एत एवार्थपाकाः पञ्चमे प्रकारान्तरेण प्रतिपादयिष्यन्ते ॥

सूत्रकार एवार्थगुणप्रकरणे संगतिं करोति। **उक्ता इति।** वृत्तकीर्तनं हेतुभावप्रदर्शनार्थम्। एतानेव श्लेषादिनामकानिति। तेषामिति निर्धारणे षष्ठी। वाक्यार्थशरीरभूतः श्लेषः प्रथमं लक्ष्यत इति। 'घटना श्लेषः' इति सूत्रयित्वा 'क्रमकौटिल्यानुल्बणत्वोपपत्तियोगो घटना' इति वामनेन व्याख्यातम्। अस्यार्थः—इदं कृत्वा इदं कर्तव्यमिति क्रमस्तत्रैव कौटिल्यं लोकातिगामिनी वक्रता। अवक्रयोः शब्दार्थयोः वचनमात्रत्वात्। अतिमात्रतया प्रतिभासाभावोऽनुल्बणत्वम्। कथमेवमर्थः संगच्छत इत्यनुपपत्तिसमाधानौपयिकविशेषनिवेशनमुपपत्तिः। तथा च क्रमेण कौटिल्येनानुल्बणतया उपपत्त्या योजनमर्थस्य श्लेष इति। तत्र संविधानक्रमानुल्बणत्वेन सूत्रशब्देऽत्र[1]पात्ते, सुपदेन कौटिल्यमुक्तम्, अघटमानस्येव वाक्यार्थस्य बुद्धिचातुर्येण घटनेति वाक्यार्थः। **दृष्ट्वेति।** एका नायिका, अपरा नायिका च तत्सखी प्रच्छन्ननायकप्रेमपात्रं तेनैकासनसंगतिः। प्रियतमे इति तदनुरञ्जनमेव जीवितसर्वस्वमिति मन्यमानस्य युगपत् प्रवृत्तिः। आदरेण निभृतपदन्यासता, तथा भूत्वा युगपत्कराभ्यां नयनद्वयपिधानं लोकप्रसिद्धा केलिः। ईषदिति कन्धरामात्रं यथा चलति न तु शरीरमपि। अन्यथा चलनज्ञाने नायिकायाः कषायभावः स्यात्। निभृतरागोन्मुद्रणात् पुलकोद्गमः। अत एव प्रेम्णा स्वगोचरलोकोत्तरत्वाभिमानरूपेण तत्तदनेकभावोर्मिभिरान्दोलनं मनस उल्लासः। प्रेम्णा स्वगोचरलोकोत्तरत्वाभिमानरूपेण निभृतहासोन्मेषः। वञ्चनासाधुवञ्चनं न जानातीत्यभिप्रायिकसपत्नीगतधिक्कारभावनया निभृतहासोन्मेषः। वञ्चनाचातुर्येण स्वमनीषितसंपादनं धूर्तता। तदेतद् व्याचष्टे—अत्रैकासनेति ॥ ७२-७३ ॥

---

1. सर्वत्र० अनुल्बणत्वेन…स्वपदेन इति पाठोऽसंगतः।

यत्तु प्राकट्यमर्थस्य प्रसादः सोऽभिधीयते ।

यथा—अयमुदयति मुद्राभञ्जनः पद्मिनीना-
मुदयगिरिवनालीबालमन्दारपुष्पम् ।
विरहविधुरकोकद्वन्द्वबन्धुर्विभिन्दन्
कुपितकपिकपोलक्रोडताम्रस्तमांसि ॥ १०० ॥

अत्र पद्मिनीविकासकरणे उदयशैलावतरणे कोकशोकहरणे तमोविदारणे चानुक्तोऽपि सूर्यलक्षणोऽर्थः प्रकटमुपलक्ष्यते ॥

अवैषम्यं क्रमवतां समत्वमिति कीर्तितम् ॥ ७४ ॥

यथा—अग्रे स्त्रीनखपाटलं कुरबकं श्यामं द्वयोर्भागयो-
र्बालाशोकमुपोढरागसुभगं भेदोन्मुखं तिष्ठति ।
ईषद्बद्धरजः कणाग्रकपिशा चूते नवा मञ्जरी
मुग्धत्वस्य च यौवनस्य च सखे ! मध्ये मधुश्रीः स्थिता ॥१०१॥

अत्र मधुश्रियो मौग्ध्यत्यागयौवनारम्भकृतानां विशेषणानामवैषम्यात् समता ॥

माधुर्यमुक्तमाचार्यैः क्रोधादावप्यतीव्रता ।

यथा—भ्रूभेदे सहसोद्गतेऽपि वदनं नीतं परां नम्रता-
मीषन्मां प्रति भेदकारि हसितं नोक्तं वचो निष्ठुरम् ।
अन्तर्बाष्पजडीकृतं प्रभुतया चक्षुर्न विस्फारितं
कोपश्च प्रकटीकृतो दयितया मुक्तश्च नो प्रश्रयः ॥ १०२ ॥

अत्र वासवदत्तालक्षणस्यार्थस्य कोपेऽपि योऽयं विनयावलम्बनेन कोपचिह्ननिह्नवस्तन् माधुर्यम् ॥

यत्तु प्राकट्यमिति । समभिव्याहृतपदार्थसंसर्गात्मनि वाक्यार्थे दर्पणतल इवानुपात्तस्यापि विवक्षितस्य वस्तुनः प्रतिभासोऽर्थप्रसादः । न चेदमनुमानं समानसंवित्संवेद्यत्वात् । तदाह—अनुक्तोऽपि सूर्यलक्षणोऽर्थः प्रकटमुपलक्ष्यत इति ॥

अवैषम्यमिति । येन रूपेण लोकेऽर्थः प्रतीतस्तदनतिक्रमेण तस्योक्तिः समता । वक्रता चात्र विशेषणमूहनीयम्, अन्यथा मुक्त्वा[1] व्रजतीत्यतः को विशेषः स्यात् । **अग्रे इति ।** मुग्ध इति कोषात् प्रथममुद्भिद्यमाना कुरबककलिका कान्तानखवत्पाटला भवतीति मधुश्रियो बाल्यम् । ततः प्रौढिमापद्यमानासु कलिकासु श्यामो वृन्तभागः स्फुटितत्वाद् द्विधाऽवतिष्ठत इति यौवनम् । एवं बालाशोकमित्यादौ क्रमेण बाल्ययौवनचिह्नोपदर्शनमवसेयम् ॥ ७४ ॥

माधुर्यमिति । शृङ्गारकरुणौ हि मधुरौ ततः तद्व्यञ्जकोऽर्थोऽपि मधुरस्तस्य शर्करादिरससोदरं माधुर्यम् । यथा हि शर्करारसः सहृदयस्यासहृदयस्य वा, सुस्थस्यासुस्थस्य वा झटिति रसनाग्रमर्पितश्चमत्कारमावहति तथा चित्तद्रुतिसारचर्वणैकप्राणरसव्यञ्जकोऽर्थः,

---

1. K. मुक्त्वा (?)

अनिष्ठुरत्वं यत् प्राहुः सौकुमार्यं तदुच्यते ॥ ७५ ॥

यथा—सद्यः पुरीपरिसरेऽपि शिरीषमृद्वी
सीता जवात् त्रिचतुराणि पदानि गत्वा ।
गन्तव्यमस्ति कियदित्यसकृद् ब्रुवाणा
रामाश्रुणः कृतवती प्रथमावतारम् ॥ १०३ ॥

अत्र सीतायाः पुरीपरिसरेऽपि कियदस्ति गन्तव्यमिति वचनं शृण्वतो रामस्य शिरीषमृदुतदङ्गावलोकनेनाश्रुणोऽवतारः सौकुमार्यमाह ॥

अर्थव्यक्तिः स्वरूपस्य साक्षात् कथनमुच्यते ।

यथा—पृष्ठेषु शङ्खशकलच्छविषु च्छदानां
रेखाभिरङ्कितमलक्तकलोहिताभिः ।
गोरोचनाहरितबभ्रुवहिःपलाश-
मामोदते कुमुदमम्भसि पल्वलस्य ॥ १०४ ॥

अत्र कुमुदस्वरूपस्य साक्षादिव प्रतीयमानत्वेन यत् स्पष्टरूपाभिधानम् असावर्थव्यक्तिः ॥

तेन तद्व्यञ्जनशक्तिसमुद्रेकनिर्वहणं[1] वाक्यार्थस्य माधुर्यमिति पर्यवसितोऽर्थः । तत्र वासनापरिपाकवशादुदयव्ययवतीषु दीर्घाचित्तवृत्तिषु जागरूकास्वपि समस्तन्यग्भावनया विरोधः संपद्यत इति क्रोधादावप्यतीव्रता इत्युक्तम् । तथा हि—भ्रूभेदे इत्यादौ गोत्रस्खलितादिना[2] कदाचिदपराद्धे नायके प्रेमस्वभावादीर्ष्यारोषलक्षणव्यभिचारिप्रादुर्भावात् तदनुभावभ्रूभेदोद्गमो रतिप्रकर्षाद् भविष्णुनावहित्थेन न्यग्भाव्यते । विरोधिविजये हि भूयान् प्रकर्षः परस्य भवति । अत एव परामित्युक्तम् । एवम् 'ईषन्मां प्रति भेदकारि हसितम्' इत्यादौ माधुर्यमुन्नेयम् । तदिदमाह—अत्र वासवदत्तालक्षणस्येति ॥

अनिष्ठुरत्वमिति । सामग्रीसंभवेऽपि चित्तद्रुतिमनासादयन्नीरसः कठोरोऽभिधीयते, अतथाभूतस्तु झटिति तन्मयीभवनयोग्यान्तःकरणः सुकुमारः । तदिदमुक्तमनिष्ठुरत्वमिति । प्राहुरित्यनेन प्रसिद्धिं द्योतयति । **सद्य इति ।** सह गन्तुमुत्सुका कथमेवं सुकुमारप्रकृतिः कान्तारेषु भविष्यसीति वार्यमाणापि हृदयवैमुख्येन पद्भ्यामतित्वरितं गमिष्यामीति स्नेहमूढा त्रिचतुराणि पदानि जवाद् गतवती । अश्रुणः प्रथमावतारो भविष्यदश्रुपरम्पराप्रचारभूतः । सौकुमार्यमाहेति । अश्रुपातेनानुभावाश्रुनिमित्तभूता चित्तद्रुतिः करतलामलकवत् प्रकाश्यते ॥ ७५ ॥

अर्थव्यक्तिरिति । स्वरूपं स्वमसाधारणं कविप्रतिभैकगोचरं चमत्कारिरूपम्, तस्य साक्षात् कथनम् । कविशक्तिवशात् साक्षात्कारसोदरप्रतीतिजनकपदवत्त्वं संदर्भस्यार्थव्यक्तिनामा गुणः । अर्थो यथोक्तः, तस्य व्यक्तिः प्रत्यक्षायमाणता । जातेर्भेदस्तृतीये वक्ष्यते ॥ **पृष्ठेष्विति ।** ईषद्विकस्वरस्य कुमुदस्य किञ्चिद् विघटमानबहिःपलाशसंबन्धिषु शीतातपासंपर्कादत्यन्तविशदानां दलानां पृष्ठानि पाकलोहितरेखाङ्कितानि दृश्यन्ते । अत एव आमोदते किञ्चिदुद्भिदुरेण मुखेन गर्भपिण्डितमामोदं मुञ्चतीति ॥

---

1. K.o समुद्रेक० (?) 2. K. गात्रस्खलिता०

कान्तिर्दीप्तरसत्वं स्यात्

यथा—मा गर्वमुद्वह कपोलतले चकास्ति
कान्तस्वहस्तलिखिता मम मञ्जरीति।
अन्यापि किं न सखि भाजनमीदृशीनां
वैरी न चेद् भवति वेपथुरन्तरायः॥ १०५॥

अत्र नायिकायाः सपत्न्यामीर्ष्यानुबन्धेन प्रतिपादितस्य प्रियतमानुरागलक्षणस्य शृङ्गारस्य दीप्तरसत्वं कान्तिः॥

भूत्युत्कर्ष उदारता॥ ७६॥

यथा—प्राणानामनिलेन वृत्तिरुचिता सत्कल्पवृक्षे वने
तोये काञ्चनपद्मरेणुकपिशे पुण्याभिषेकक्रिया।
ध्यानं रत्नशिलागृहेषु विबुधस्त्रीसंनिधौ संयमो
यद्वाञ्छन्ति तपोभिरन्यमुनयस्तस्मिंस्तपस्यन्त्यमी॥ १०६॥

अत्र मारीचाश्रमस्य सत्कल्पवृक्षादिपदैर्वैभवोत्कर्षस्य प्रतिपादनमुदारता॥

आशयस्य य उत्कर्षस्तदुदात्तत्वमिष्यते।

कान्तिरिति। रसोऽभिमानात्मा शृङ्गारः, तस्य दीप्तत्वं विभावानुभावव्यभिचारिभिः सम्यक् संवलितेन[1] स्थायिना निरन्तरमुपचीयमानस्य परमकोटिगमनम्। तथा हि मा गर्वमित्यादौ यत्र भङ्गेषु बहुतरसूक्ष्मभङ्गविशेषमयमञ्जरीलिखितेन बहिर्विषयातिरोधानलक्षणतादवस्थ्यात् (तत्–) प्रकाशनेन नायकस्य सपत्न्यामनुरागे विच्छायभावोक्तिः। स्वात्मनि तु सहसा आविर्भवत्सात्त्विकप्रतिपादनेन जीवितसर्वस्वाभिमानात्मकरतिस्थायिभावप्रकाशने तस्याः सापेक्षभावे नायिकाया अपि तदवस्थैव सा प्रतीयेत। तदिदमाह—प्रियतमानुरागेति। अनुरागेण लक्ष्यते सप्तार्चिरिवार्चिषोपचीयत इत्यनुरागलक्षणः॥

भूतीत्यादि। भूतिः संपत्, तस्या उत्कर्षो लोकातिगप्रकर्षः, तस्यैव सहृदयचमत्कारार्पकतया गुणधुराधिरोहणक्षमत्वात्। **प्राणानामिति।** उचिता तपोयोग्या। वनस्य कल्पतरुसंबन्धः संपत्, तत्रैव सत्पदेन मुक्तास्तबकमाणिक्यमञ्जरीचीनांशुककिशलयादिविशेषद्योतिना प्रकर्षः। पद्मप्रकरस्तोयसंपत्, तत्रैव काञ्चनमयत्वेन पद्मानां प्रकर्षः। बहुत्वं शिलावेश्मसंपत्। तत्रैव रत्नरूपताप्रकर्षः। संनिधेः[2] स्त्रीप्रतियोगिकता संपत्, तत्रैव विबुधेति प्रकर्षः। तदिदमाह—सत्कल्पवृक्षादिपदैरिति॥ ७६॥

आशयस्येति। उत्कर्षः पूर्ववत्। उच्चाशयो लोके उदात्त इति प्रतीतः। **पात्र इति।** विश्वनाथ इति यदाज्ञावशंवदा त्रिलोकी सोऽपि यत् प्रार्थयत इति। वलयेऽपि इत्यपिशब्देन यस्यैकदेशः कुरुपाण्डवनिधननिदानतया विख्यातस्तत्रापि[3] देये लज्जत इति। देवासुरकिन्नरादिरयं जङ्गमस्थावरप्रपञ्चो यदुच्छ्वासविलसितं सोऽपि चमत्कृत इति पदार्थानभिहितः प्रकर्षोऽभिधेयः॥

---

1. सर्वत्र 'संचलितेन' (?) इति दृश्यते। 2. J. संनिधौ; K. संनिधिः। 3. K. तस्यापि।

यथा—पात्रे पुरोवर्तिनि विश्वनाथे क्षोदीयसि क्ष्मावलये च देये ।
व्रीडास्मितं तस्य तदा तदासीच्चमत्कृतो येन स एव देवः ॥१०७॥

अत्र सकलक्ष्मावलयप्रदानेऽपि जातव्रीडतया बलेराशयोत्कर्षप्रतिपादनाद् उदात्तत्वम् ॥

ओजः स्वाध्यवसायस्य विशेषोऽर्थेषु यो भवेत् ॥ ७७ ॥

यथा—तान्येव यदि भूतानि ता एव यदि शक्तयः ।
ततः परशुरामस्य न प्रतीमः पराभवम् ॥ १०८ ॥

अत्र परशुरामो विजयत एवेत्यस्मिन्नर्थे स्वाध्यवसायप्रतिपादनम् ओजः ॥

रूढाहङ्कारमौर्जित्यम्

यथा—उमा वधूर्भवान् दाता याचितार इमे वयम् ।
वरः शम्भुरलं ह्येष त्वत्कुलोद्भूतये[1] विधिः ॥ १०९ ॥

अत्र इमे वयमिति आतमान्वितव्रतचर्यादिसमुत्थप्रौढाहङ्कारप्रतिपादनादौर्जित्यम् ॥

प्रेयस्त्वर्थेष्वभीष्टता ।

यथा—रसवदमृतं कः संदेहो मधून्यपि नान्यथा
मधुरमधिकं चूतस्यापि प्रसन्नरसं फलम् ।
सकृदपि पुनर्मध्यस्थः सन् रसान्तरविज्जनो
वदतु यदिहान्यत् स्वादु स्यात् प्रियादशनच्छदात् ॥ ११० ॥

अत्रामृतप्रभृतिभ्यः प्रियादशनच्छदस्याभीष्टताप्रतिपादनं प्रेयः ॥

ओज इति । अध्यवसायो निश्चयस्तत्र विशेषः पूर्ववत् । स्वपदेन वक्ताभिमतः । **तानीति** । यदि हन्तव्यजातीयमेव[2], न विपर्यस्तम् । ता एवेति प्रभावोत्साहमन्त्रजास्तद्वदर्थनिर्वहणप्रौढिप्रख्यातकीर्तयः शक्तयो यदि न विलीनतामयासिषुः । परशुराम इति । अर्जुनभुजसहस्रच्छेदादिना यस्य परशुर्वरदानेन[3] त्रिभुवनेऽपि प्रसिद्ध इत्यादि ॥ ७७ ॥

रूढेति । ऊर्जितशब्दोऽहंकृते प्रसिद्धः । तात्कालिकनिमित्तोपनिपाते वासनाविकासात्तमोनिर्भेदस्थानेषु सुप्तप्रबुद्ध इव स्थायिभिरसंसृज्यमानः प्रथमप्रादुर्भूतोऽभिमानोऽहङ्कार इत्युच्यते । रूढः सूक्ष्मावस्थातो द्वितीयामाविर्भावदशामापन्नोऽहङ्कारो यस्य स रूढाहङ्कारः, तस्य भावस्तत्ता । सुगममुदाहरणम् ॥

प्रेय इति । शब्दगुणे तु निष्पादितवर्णनीयप्रीतिजनकत्वं[4] पदानामुक्तम् । इह तु वाक्यार्थस्य वक्तृप्रीतिगोचरत्वमुच्यत इति विशेषः । प्रीतिरुक्तपूर्वा । तत्रैवाभिशब्देन प्रकर्षो द्योतितः । अभीष्टता प्रेय इति प्रेयःपदप्रवृत्तिनिमित्तम् । **रसवदिति** । प्रशंसायां मतुप् । अमृतमिति यस्य प्रसादात् त्रिदशैरमरत्वमासादितम् । नान्यथेति प्रत्यक्षसाक्षिके वस्तुनि प्रमाणान्तरानुसरणम् । प्रसन्नरसमिति । अम्लतालक्षणकाव्यार्थापगमेन परिणतिरित्यादि ॥

---

1. J. A. तत्कुलो० (मूलविरोधी) ।
2. J. ०जातौ इदमेव ।
3. V. परशुरामवरदानेन ।
4. K. शब्दगुणेऽनुनिष्पादि० ।

अदारुणार्थपर्यायो दारुणेषु सुशब्दता ॥ ७८ ॥

यथा—देवव्रते वाञ्छति दीर्घनिद्रां द्रोणे च कर्णे च यशोऽवशेषे ।
लक्ष्मीसहायस्य तवाद्य वत्स वात्सल्यवान् द्रौणिरयं सहायः ॥१११॥

अत्र मुमूर्षामरणादीनां दारुणार्थानां दीर्घनिद्रां वाञ्छति, यशोऽवशेष इत्यादिभिः सुशब्दैः पर्यायेण भणनं सुशब्दता । सा च मुख्यार्थव्यतिक्रमस्य वाक्यार्थत्वान्न शब्दगुणः ॥

व्याजावलम्बनं यत्तु सा समाधिरिति स्मृतः ।

यथा—दर्भाङ्कुरेण चरणः क्षत इत्यकाण्डे
तन्वी स्थिता कतिचिदेव पदानि गत्वा ।
आसीद्विवृत्तवदना च विमोचयन्ती
शाखासु वल्कलमसक्तमपि द्रुमाणाम् ॥ ११२ ॥

अत्र गमने सति प्रियजनावलोकनाभिलाषिण्याः शकुन्तलाया दर्भाङ्कुरचरणक्षतिवल्कलव्यासङ्गादिव्याजावलम्बनं समाधिः ॥

सौक्ष्म्यमित्युच्यते तत्तु यत् सूक्ष्मार्थाभिदर्शनम् ॥ ७९ ॥

यथा—अन्योन्यसंवलितमांसलदन्तकान्ति
सोल्लासमाविरलसं वलितार्धतारम् ।
लीलागृहे प्रतिकलं किलकिञ्चितेषु
व्यावर्तमानविनयं मिथुनं चकास्ति ॥ ११३ ॥

अत्रान्योन्यसंवलितमांसलदन्तकान्तीत्यादिवाक्ये दम्पत्योरनुरागलक्षणस्य सूक्ष्मार्थस्य दर्शनात् सौक्ष्म्यम् ॥

अदारुणेत्यादि । झटित्यातङ्कदायी दारुणस्तस्य साक्षादभिधाने विवक्षितप्रतीतिस्खलनखेदसंभवात् तदुपनीतस्य वस्तुनस्तदध्यासान्तरितस्य वाक्यार्थत्वादिति । सर्वत्रैव हि लक्षणायामर्थाध्यासोऽङ्गीक्रियते । लौकिकी चेयं लक्षणेति न प्रयोजनगवेषणमपीति । सुगममुदाहरणम् ॥ ७८ ॥

व्याजेति । चित्तवृत्तिषु बलादाविर्भवन्तीषु प्रकृतरसौचित्यविरोधिप्रकर्षात् प्रकटमत्तावरणीयासु च यदन्यथा समर्थनं तद्व्याजावलम्बनं प्रस्तुतोचितसमाधानात्मकत्वात् । तथा हि—पूर्वानुरागे त्रपासाध्वसविवशायास्तावन्नायकसमीपादपसरणमौचित्यापन्नम्, अनन्तरं तूत्कण्ठातरलितायाः कथमालोकमात्रेणापि कृतार्थः स्यादिति परावर्तनम् । तत्र च मौग्ध्यभङ्गशङ्कायां दर्भाङ्कुरक्षतिप्रभृतिव्याजावलम्बनमेव कार्यसर्वस्वमाभासत इति ॥

सौक्ष्म्यमिति ।[1] वाक्यैकगोचरोऽर्थः कुशाग्रीयबुद्धितया सूक्ष्मस्तस्य दर्शनमुपायवैलक्षण्याद् तत्तद्विशेषवतः प्रत्यक्षायमाणता । सूक्ष्मालङ्काराद्भेदस्तृतीये करिष्यते । स चायं भाव्यो वासनीयश्च । भावनामात्रगम्यो भाव्यो यथा—

---

1. K. सूक्ष्ममित्यादि० इत्यत्राधिकम् ।

शास्त्रार्थसव्यपेक्षत्वं गाम्भीर्यमभिधीयते ।

यथा—मैत्र्यादिचित्तपरिकर्मविदो विधाय
क्लेशप्रहाणमिह लब्धसबीजयोगाः ।
ख्यातिं च सत्त्वपुरुषान्यतयाधिगम्य
वाञ्छन्ति तामपि समाधिभृतो निरोद्धुम् ॥ ११४ ॥

अत्र मैत्र्यादिपदानां शास्त्रार्थसव्यपेक्षत्वाद् गाम्भीर्यम् ॥

विस्तरोऽर्थविकासः स्यात्

यथा—संग्रामाङ्गणमागतेन भवता चापे समारोपिते
देवाकर्णय येन येन सहसा यद् यत् समासादितम् ।
कोदण्डेन शराः शरैररिशिरस्तेनापि भूमण्डलं
तेन त्वं भवता च कीर्त्तिरनघा कीर्त्या च सप्ताब्धयः[1] ॥ ११५ ॥

अत्र विपक्षवधात् सप्ताब्धिव्यापिनी कीर्त्तिरर्जितेत्येतावतोऽर्थस्य बहुविधं[2] विकासितत्वाद् विस्तरः ॥

उच्चइ आगमहि आवड्ढसिज्जन्तरो सपरिआरम् ।
पाणौ पसरन्तमत्ताचं वफलिह च सअम्मुहं बाला ॥

एकाग्रताप्रकर्षगम्यो वासनीयस्तमुदाहरति—**अन्योन्येति** । व्याजापसृतपरिवारे लीलावेश्मनि तत्कालकलितमन्मथोन्माथं विदग्धमिथुनमुत्तरोत्तरमपनीयमानत्रपासाध्वसतया प्रतिकलं नवेन्दुवत्कान्तिविशेषमासादयति । विचित्रमव्यभिचार्यनुप्रवेशे हर्षरुदितस्मितादीनामव्यवस्थिततया व्यतिरेकरूपकिलकिञ्चिताख्यशृङ्गारभावोन्मेषः ॥ ७९ ॥

शास्त्रार्थ इति । एकपुरुषार्थप्रयोजनकपदार्थव्युत्पादनं विधिनिषेधव्युत्पत्तिफलकं शास्त्रम्, तदर्थसव्यपेक्षत्वम् । तदुक्तप्रक्रियानिरूपणाधीननिरूपणत्वं वाक्यार्थस्य गाम्भीर्यम् । मैत्री, करुणा, मुदिता, उपेक्षा इति चतस्रः चित्तसंमार्जनाः । अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः । चित्तवृत्तिनिरोधो योगः स एव व्युत्थानहेतुभिरनास्कन्दनीयः सबीजः । सत्त्वं प्रधानम्, पुरुषश्चिद्रूपस्तयोर्भेदः प्रथा ख्यातिरिति सांख्यप्रक्रिया । मैत्र्यादिपदानामिति । वाक्यार्थस्यैव यथोक्तरूपत्वे तत्प्रतिपादकपदानामवश्यं तथाभावो भवतीति वैशेषिकाद् भेदो वक्ष्यते ॥

विस्तर इति । वाक्यार्थस्य पल्लवभूततत्तत्सहृदयचमत्कारिविशेषप्रसारणं संवृतविवृतपटवद् विस्तराख्यो गुणः । विस्तर इव विस्तरः, शब्दप्रपञ्चवदित्यर्थः । अन्यथा विस्तार इति स्यात् । संग्रामाङ्गणेत्यादौ तु शत्रुशिरश्छेदात् सप्ताब्धिव्यापिनी त्वया कीर्तिरर्जितेति एतावान् वाक्यार्थो लौकिकसाधारणतया च चमत्कारास्पदमिति संग्रामाङ्गणसंगतिरेव न तथा यथा वीरमात्रस्योचिता तत्रापि चापसमारोपणमिति काप्युत्साहशक्तिः । अत एव बलवदाश्रयप्रसक्तलुण्ठाकवधेन यदवसितं तेनैव तदासादितमिति सोपस्कारकर्तृकर्मप्रपञ्चेन

---

1. कीर्तिरतुला कीर्त्या च लोकत्रयम् इति काव्यप्रकाशपाठः । 2. J. V. बहुधा ।

संक्षेपस्तस्य संवृतिः ॥ ८० ॥

यथा—श्रूयतां धर्मसर्वस्वं श्रुत्वा चैवावधार्यताम् ।
आत्मनः प्रतिकूलानि न परेषां समाचरेत् ॥ ११६ ॥

अत्र शास्त्रे[1] विस्तरप्रतिपादितस्य धर्मस्य श्लोकार्धेनोक्तत्वादयमर्थसंकोचः संक्षेपः ॥

शब्दार्थौ यत्र तुल्यौ स्तः संमितत्वं तदुच्यते ।

यथा—इन्दुर्मूर्ध्नि शिवस्य शैलदुहितुर्वक्रो नखाङ्कः स्तने
देयाद्वोऽभ्युदयं द्वयं तदुपमामालम्बमानं मिथः ।
संवादः प्रणवेण यस्य दलता कार्यैकतायां तयो-
रूर्ध्वद्वारविचिन्तितेन च हृदि ध्यातः स्वरूपेण च ॥ ११७ ॥

अत्र प्रणवलक्षणस्यार्थस्य तुल्यत्वेन यथावद्विभज्य विनिवेशनं संमितत्वम् ॥

साभिप्रायोक्तिविन्यासो भाविकत्वं निगद्यते ॥ ८१ ॥

विकासनमेव काव्यपदवीप्राप्तिबीजम् । तदिदमाह—बहुविधं विकासितत्वादिति । नात्र शब्द-विकासाधीनः प्रकर्ष इति शब्दविस्तराद्भेदः ॥

संक्षेप इति । तस्येत्यर्थस्य । समासे गुणीभूतस्यापि बुद्ध्या विभज्य परामर्शः । यथा—'अथ शब्दानुशासनम् । केषां ? शब्दानाम्' इति । अशेषविशेषोपग्राहकपुरस्कारेण वाक्यार्थस्य अभिधानं विवृतसंवृतपटवत् संक्षेपः । **श्रूयतामिति ।** अत्र तेन तेन विशेषेण विस्तरतः प्रति-पादयितव्यस्य धर्मस्य यत्किञ्चिदात्मनः प्रतिकूलमन्यस्य नाचरणीयमिति सामान्येना-भिधानमप्रवृत्तप्रवर्तने प्रगल्भायमानमतिसुन्दरमाभासते । नात्र रचनासंकोचप्रतिष्ठितं काव्यमिति शब्दगुणाद् भेदः ॥ ८० ॥

शब्दार्थाविति । शब्दस्यार्थौ तयोर्विभज्य विनिवेशनं संमितत्वमिति केचित् । तन्न । शब्दग्रहणवैयर्थ्यप्रसंगात्, द्वित्वाविवक्षाप्रसंगाच्च ।

पल्लविअं विअ करपल्लवेंहि पप्फुल्लिअं व मुणहअच्छेहिम् ।
फलिअम्मिव पीणपओहरेहिं अज्जाइ लावण्णम् ॥
[पल्लवितमिव करपल्लवाभ्यां प्रफुल्लितमिव मुग्धाक्षिभ्याम् ।
फलितमिव पीनपयोधराभ्यामार्याया लावण्यम् ॥]

इत्यादौ द्विप्रभृतीनामर्थानामविभज्य विनिवेशनमिष्यते । तस्माच्छब्दश्चार्थश्च शब्दार्थौ । तयोस्तुल्यत्वं यावदुद्देशशब्दार्थत्वम् । (शब्दस्य) अर्थस्य विभज्य तुलाधृतवत् प्रतिनिवेशः संमितत्वमिति । अर्थमुद्दिश्य शब्दतुलनं काव्यभावबीजं शब्दगुणः, शब्दमुद्दिश्य त्वर्थतुलनमर्थ-गुणश्च । तथा हि—परमेश्वरस्य मूर्ध्नि बालेन्दुः, पार्वतीस्तने नखाङ्क इति पृथक्शब्देनोद्दिश्य तदुपमायोग्यतया कार्यैकतायां दलनं हृत्पद्मनवमद्वारयोः ध्यानेन युगपत् संनिधानमिति सम्यग्विभज्य तुलितस्यैव प्रणवस्य प्रतिनिर्देश इति । तदिदमाह—अत्रेति । यथावदिति । येन प्रकारेण संगच्छत इति, तदनतिक्रमेण इति ॥

साभिप्राय इति । अभिप्रायविशेषप्रतिबद्धस्य वाक्यार्थस्योक्तिविन्यास उक्त्या विशेषो न्यासः । शब्दगुणे पदानां भावार्थनिष्पादिता, इह त्वर्थस्येति विशेषः । तथा हि—दृष्टिमित्यादौ

---

1. V. शास्त्रविस्तर० ।

यथा—दृष्टिं हे प्रतिवेशिनि क्षणमिहाप्यस्मद् गृहे दास्यसि
प्रायेणास्य शिशोः पिता न विरसाः कौपीरपः पास्यति ।
एकाकिन्यपि यामि तद्वरमितः स्रोतस्तमालाकुलं
नीरन्ध्रास्तनुमालिखन्तु जरठच्छेदा नलग्रन्थयः ॥ ११८ ॥

अत्र तमालमालावलयितसरित्तीरकृतसंकेतायाः कुलटायाः स्वतनौ भाविनां परपुरुषनखक्षतानां नलग्रन्थ्यालेखव्याजगोपनेन साभिप्रायभणनं भाविकम् ॥

गतिः सा स्यादवगमो योऽर्थादर्थान्तरस्य तु ।

यथा—शुभे कोऽयं वृद्धो गृहपरिवृढः किं तव पिता
न मे भर्त्ता रात्रौ व्यपगतदृगन्यच्च बधिरः ।
हु हुं हुं श्रान्तोऽहं शिशयिषुरिहैवापवरके
क्व यामिन्यां यासि स्वपिहि ननु निर्दंशमशके ॥ ११९ ॥

अत्र प्रश्नादर्थमवगम्य उत्तरादर्थान्तरावगमो गतिः ॥

रीतिः सा यस्त्विहार्थानामुत्पत्त्यादिक्रियाक्रमः ॥ ८२ ॥

यथा—प्रथममरुणच्छायस्तावत्ततः कनकप्रभ-
स्तदनु विरहोत्ताम्यत्तन्वीकपोलतलद्युतिः ।
प्रभवति पुनर्ध्वान्तध्वंसक्षमः क्षणदामुखे
सरसविसिनीकन्दच्छेदच्छविर्मृगलाञ्छनः ॥ १२० ॥

अत्रोदयादारभ्य चन्द्रस्योत्पत्त्यादिक्रियाक्रमो रीतिः ॥

उक्तिर्नाम यदि स्वार्थो भङ्ग्या भव्योऽभिधीयते[1] ।

तनुमालिखन्तु जरठच्छेदा नलग्रन्थय इत्युक्त्या विन्यस्यमान एव भाविनलग्रन्थ्यालेख्यरूपार्थः कुलटास्वरूपानुसंधानदत्तान्तःकरणस्य प्रतिपत्तुरनन्तरमेव स्वैरविहारचिह्नगोपनमभिव्यनक्ति ॥ ८१ ॥

गतिरिति । अर्थादर्थविशेषात् । हृदयसंवादिन इति यावत् । अर्थान्तरस्य तथाभूतस्य । तेन यत्र सहृदयहृदयङ्गमात् अर्थात्कांस्यतालानुस्वानन्यायेन तादृशमर्थान्तरमवगम्यते सा गतिरिति लक्षणार्थः । **शुभे कोऽयं वृद्ध इति** । सर्वाकारमनवद्यायास्तावद्दास्यमपि नायमर्हतीति हृदयानुकूलमर्थं प्रश्नादवगत्य गृहपरिवृढ इत्युत्तरम् । अस्मादपि मम नायं कोऽपि किंतु गृहस्वामीति हृदयसंवादिनमर्थमवधार्य किं तव पितेत्यादिकप्रश्नोत्तरशृङ्खला गवेषणीया । तदेतद् व्याचष्टे—उत्तरादिति । उत्तरप्रत्युत्तरवाक्यात् । उत्तरं तु पदं प्रश्नपदमेव ॥

रीतिरिति । उत्पत्त्यादीनां क्रियाणां क्रमः काव्यशोभावहत्वेन गुणः । नेदं वस्तुस्वभाववर्णनमिति जातेरर्थव्यक्तेश्च भेदः । सुगममुदाहरणम् ॥ ८२ ॥

उक्तिरिति । स्वीयोऽभीष्टोऽर्थः स्वार्थः, तस्य साक्षात् प्रतिपादनमनुचितमिति अर्थान्तरभङ्गिभिः प्रतिपादनमर्थगुणः । भव्यो मनोहरः । सुगममन्यत् । नायकनायिकासंगमस्येति ।

---

1. V. विधीयते ।

यथा—त्वमेवं सौन्दर्या स च रुचिरतायाः परिचितः
कलानां सीमानं परमिह युवामेव भजथः ।
अपि द्वन्द्वं दिष्ट्या तदिति सुभगे संवदति वा-
मतः शेषं चेत् स्याज्जितमिह तदानीं गुणितया ॥ १२१ ॥

अत्राभीष्टस्य नायकनायिकासंगमस्य भङ्ग्या भणनमुक्तिः ॥

विवक्षितार्थनिर्वाहः काव्ये प्रौढिरिति स्मृता ॥ ८३ ॥

यथा—त्वद्वक्त्रेन्दुविलोकनाकुलधिया धात्रा त्वदीयां श्रियं
निक्षिप्य प्रतिराजकेषु विदुषां लक्ष्म्या त्वमापूरितः ।
तेनैते नियतं दरिद्रति गृहेष्वेषामियं दृश्यते
नैनामाद्रियसे त्वमिच्छसि नु तां त्वामेव सा धावति ॥ १२२ ॥

अत्र त्वद्वक्त्रविलोकनाकुलेन धात्रा त्वदीया लक्ष्मीः शत्रुषु निक्षिप्ता, विदुषां च लक्ष्मीस्त्वयि आरोपिता । अतस्त्वं विपक्षलक्ष्मीमाद्रियसे, सा च त्वामनुधावति । या च विदुषां लक्ष्मीस्तया त्वमापूरितस्तेन ते दरिद्राः, अत एव त्वमेनां नाद्रियसे । इयञ्च त्वद्विद्वद्गेहेष्वेव दृश्यत इत्येतावतः प्रभूतस्यार्थस्यानेकवाक्येन प्रतिपादितत्वात् विवक्षितार्थनिर्वहणं प्रौढिः ॥

चतुर्विंशतिः पदगता दोषगुणाः

पदाद्याश्रितदोषाणां ये चानुकरणादिषु ।
गुणत्वापत्तये नित्यं तेऽत्र दोषगुणाः स्मृताः ॥ ८४ ॥

नायकस्य नायिकया, तस्याश्च नायकेनेति परस्परोत्कण्ठाप्रकर्षो विवक्षितः । तेनैकशेषो न भवति ॥

विवक्षितेति । कवेरभिमतस्य भूयसोऽप्यर्थस्य स्वल्पेनैव[1] वाक्येन प्रतिपादनं प्रौढिः । तथा हि—त्वां निर्माय जगद्विलक्षणवस्तुनिर्वहणचमत्कृतस्य धातुस्त्वद्वक्त्रेन्दुविलोकनं तदासंगेन त्वदर्थनिर्मितायाः श्रियः प्रतिराजकेषु भ्रमणक्रमेण संचारणं तत् पूर्वापरप्रतिसंधान[2]-बलाद्विद्वद्भ्यो लक्ष्मीमाकृष्येत्यादिको भूयानर्थः स्तोकेन वाक्येनोपनीत इति ॥ ८३ ॥

संप्रत्यतिप्रसंगवारणार्थं क्रमप्राप्ता वैशेषिकगुणा लक्षयितव्याः । ते च दोषा अपि सन्तो गुणीभावमापन्ना उच्यन्ते । तत्रैष कवीनामालापः—

सामण्णसुन्दरीणं विब्भममुव्वहइ अविणओच्चेअ ।
धूमोच्चिअ पज्जलिआणं बहुमओ सुरहिदारूणम् ॥
[सामान्यसुन्दरीणां विभ्रममुद्वहत्यविनयोच्छ्रायः ।
धूमोच्चयः प्रज्वलितानां बहुमतः सुरभिदारूणाम् ॥]

दारुणानां (?) गुणत्वमिति शंकां दर्शयन्नाह—**पदादीति** । पदवाक्यवाक्यार्थदोषाणां गुणत्वापत्तये नित्यं ये भवन्ति, तेऽनुकरणादिषु मध्ये दोषगुणाः स्मृता इति संबन्धः । यद्यपि

---

1. J. एकवाक्येन (?) इत्यधिकम् । 2. V.J.K. ०प्रतिसंधात ।

त्रिविधा अपि ते भूयश्चतुर्विंशतिधा बुधैः ।
प्रोक्ता यथा गुणत्वेन प्रविभज्य तथोच्यते ॥ ८५ ॥
या म्लिष्टम्लेच्छितादीनां पददोषेष्वसाधुता ।
निरूपितानुकरणे गुणत्वं सा प्रपद्यते ॥ ८६ ॥

यथा—उन्नमय्य सकचग्रहमास्यं चुम्बति प्रियतमे हठवृत्त्या ।
हुं हु मुञ्च मम मेति च मन्दजल्पितं जयति मानवतीनाम् ॥१२३॥

अत्र हुं हु मम मेत्यसाध्वोरपि म्लिष्टम्लेच्छितयोरनुकरणत्वाद् गुणत्वम् ॥

गुणत्वमप्रयुक्तस्य तथानुकरणे भवेत् ।

यथा—दिवं पत्कापिणो यान्ति येऽचीकमतभाषिणः ।
पत्काषिणोऽपि नो यान्ति ये वचन्ति प्रयुञ्जते ॥ १२४ ॥

अत्राचीकमत–वचन्तीत्यादिपदानां कविभिरप्रयुक्तानामप्यनुकरणत्वाद् गुणत्वम् ॥

यच्छ्रुतेर्विरसं कष्टं तस्य दुर्वचकादिषु ।
गुणत्वमनुमन्यन्ते सानुप्रासस्य सूरयः ॥ ८७ ॥

यथा—त्वाष्ट्रास्त्वाष्ट्रारिराष्ट्रे न भ्राष्ट्रे नादंष्ट्रिणो जनाः ।
धार्त्तराष्ट्राः सुराष्ट्रे न महाराष्ट्रे न चोष्ट्रिणः ॥ १२५ ॥

अत्र श्रुतिविरसत्वात् कष्टत्वेऽपि दुर्वचकत्वाद् गुणत्वम् ॥

चानुकरणादिका एव न गुणाः, तथाप्यनुक्रियमाणाद्यभेदोपचारेणोक्तम् । पदादिदोषेष्वन्त्यान्त्यस्यैकस्य नवधा भेदे चतुर्विंशतिप्रकाराः । यथेति येनोपाधिना गुणीभवनमाचार्यैरुपपादितं तत्तदुपाधिविभागप्रदर्शनं करिष्यत इति । **या म्लिष्टेति** । इह द्वये दोषा नित्या अनित्याश्च । तत्रानुकरणमात्रानपवदनीयदोषभावाश्च्युतसंस्काराप्रयुक्तादयो(?) नित्याः । अनुकरणीयानुकरणानपवादकहेतुकाः श्रुतिकटुत्वप्रभृतयस्त्वनित्याः । येषु पददोषेषु म्लिष्टम्लेच्छितप्रभृतीनां याऽसाधुता निरूपिता, सा गुणत्वमनुकरणे प्रपद्यत इत्यन्वयः । लुप्तैकदेशं म्लिष्टम् । अव्यक्तरूपं म्लेच्छितम् । आदिग्रहणेन ग्रस्तनिरस्तोपध्मातकम्पितादयः । हुँ हु इति द्वितीयहुँकारे बिन्दुप्रोञ्छनान् म्लिष्टम् । मम मेति किं मुञ्च मुञ्चेति म्लिष्टमुत ममेति न निश्चीयते । अनुकरणत्वाद् गुणत्वमिति । अर्थविशेषे हि साधुत्वव्यवस्थेति । यच्चाशक्तिजमसाधुरूपं तस्यानुकरणे साधुत्वमिष्यत इत्युक्तम्, अनुक्रियमाणं तु स्वरूपपदानुकरणतया पूर्वार्थत्यागेन साध्वेव । तस्य एव अनुकरणस्य तत्कालरञ्जकमानवती'ममम'वचनानुकारतया च गुणीकरणसामर्थ्यमिति ॥ ८४-८६ ॥

गुणत्वमिति । पत्काषिण इति । पादमपि कषन्तः । 'हिमकाषिहतिषु च' इति पादशब्दस्य पद्भावः । वचेर्वचन्तीत्येव रूपमप्रयुक्तम् । न त्वन्यथापि । 'सत्यं नाम न वच्मि' इत्यादेरनुमतत्वात् । इत्यादिपदानामित्युदाहरणान्तराभिप्रायेण ॥

यच्छ्रुतेरिति । दुर्वचकयोगा इति व्यावहारिकचतुःषष्ठ्यां दुर्वचकप्रयोगोऽनुमतः । तस्यानुप्रासघटकत्वेऽलङ्कारनिर्वहणक्षमतया कविशक्तिव्यञ्जकस्य गुणीभावः । आदिपदेन रौद्रादिरसानुप्रवेशः । यदाह—

यत्पादपूरणाद्यर्थमनर्थकमुदाहृतम् ।
गुणत्वमनुमन्यन्ते तस्यापि यमकादिषु ॥ ८८ ॥

यथा—योषितामतितरां नखलूनं
गात्रमुज्ज्वलतया न खलूनम् ॥ १२६ ॥
बभौ मुखेनाप्रतिमेन काचन
श्रियाधिकानां प्रति मेनका च न ॥ १२७ ॥

अत्र खलुशब्दस्य चशब्दस्य च पादपूरणमात्रेऽपि प्रयोजने यमकत्वाद् गुणत्वम् ॥

यत्तु रूढिच्युतत्वेन प्रोक्तमन्यार्थसंज्ञितम् ।
प्रहेलिकादिषु प्रायो गुणत्वं तस्य युज्यते ॥ ८९ ॥

यथा—खातयः कनि काले ते स्फातयः स्फार्हवलगवः ।
चन्द्रे साक्षाद् भवन्त्यत्र वायवो मम धारिणः ॥ १२८ ॥

अत्र खातय इत्यादीनां घर्घरिकादौ धृङ्श्वानवस्थाने न रूढिः, गूढार्थे तु प्रहेलिकादौ तन्न दुष्यतीति तेषां दोषगुणत्वम् ॥

शषौ सरेफसंयोगौ टवर्गश्चापि भूयसा ।
विरोधिनः स्युः शृङ्गारे तेन वर्णा रसच्युताः ॥
त एव विनिवेश्यन्ते बीभत्सादौ रसे यदा ।
तदा तं दीपयन्त्येव तेन वर्णा रसच्युताः ॥

इति । त्वाष्ट्रा राक्षसाः, त्वष्टुरपत्यं वृत्रस्तस्यारिरिन्द्रस्तस्य राष्ट्रे स्वर्गे न सन्ति । भ्राष्ट्रे चणकादिभर्जनस्थाने न कुण्ठदंष्ट्रा भवन्ति । असितचञ्चुचरणा हैमा धार्तराष्ट्रा न विद्यन्ते । उष्ट्रिण उष्ट्रोपजीविनः ॥ ८७ ॥

यत्पादपूरणेति । द्योतनीयमर्थमन्तरेण प्रयुक्तमव्ययपदमनर्थकमित्युक्तम् । पादपूरणार्थत्वं तु दूषणतावीजम् । आदिग्रहणाद् गद्यपूरणम् । सति तूपयोगे तस्य तद्बीजाभावाद्दोषभावविरहोऽलङ्कारारम्भे च गुणत्वम् । तदिदमुक्तम्—यमकादिष्विति । आदिशब्दोऽनुप्रासचित्रादिपरः । वाक्यालङ्कारार्थत्वमपि शब्दालङ्कारारम्भकत्वमेव । यदाह—'आर्षर्षिपुत्रकर्षिकवैदिकादिवाक्यानामलङ्कारहेतवो वाक्यालङ्कारार्थाः' इति । तेन—

उत्फुल्लकमलकेसरपरागगौरद्युते ममं हि गौरि ।
अभिवाञ्छितं प्रसिध्यतु भगवति युष्मत्प्रसादेन ॥

इत्यत्र 'हि प्र' इत्येतयोर्न वाक्यालङ्कारप्रयोजकत्वमित्युक्तप्रायम् । योषितामित्यादावतितरां नखलूनं योषितां गात्रमुज्ज्वलतया नोनमित्येव पर्याप्ते द्वितीयपादे तदुभयमपि यमकारम्भकं सत् प्रस्तुतोपयोगितया कविव्युत्पत्तिपुरस्कारप्रवृत्तमपजहाति दोषभावमुपादत्ते च गुणत्वमिति ॥ ८८ ॥

यत्त्विति । रूढिच्युतत्वेन द्वितीयां संज्ञां प्रयोजयति । आकीर्णा मन्त्रणाद्युपयोगिनी प्रहेलिका । तथा च—तद्विद्यसंभाषायां विदग्धैरुपन्यासैः स्वार्थाप्रत्यायकत्वलक्षणबीजाभावान्

तुच्छवाच्यमपुष्टार्थमिति यत् प्राक् प्रकाशितम् ।
तस्य च्छन्दोनुऽरोधादौ गुणत्वमवधार्यते ॥ ९० ॥

यथा—

द्विरष्टवर्षाकृतिमेनमर्थिनामुशन्ति कल्पोपपदं महीरुहम् ।
यमिन्द्रशब्दार्थनिषूदनं हरेर्हिरण्यपूर्वं कशिपुं प्रचक्षते ॥१२९॥

अत्र द्विरष्टवर्षाकृतिमिति कल्पोपपदं महीरुहमिति हिरण्यपूर्वं कशिपुमित्यस्य तुच्छार्थत्वेऽपि छन्दोऽनुरोधाद् गुणत्वम् ॥

प्रतिपादितमादौ यदसमर्थमवाचकम् ।
तस्यापि खलु मन्यन्ते गुणत्वं सीत्कृतादिषु ॥ ९१ ॥

यथा—आशु लङ्घितवतीष्टकराग्रे नीविमर्धमुकुलीकृतदृष्ट्या ।
[1]रक्तवैणिककराहततन्त्रीमण्डलक्वणितचारु चुकूजे ॥१३०॥

अत्र कूजितस्य पक्षिणोऽन्यत्र अवाचकत्वेऽपि कामशास्त्रेऽनुमतत्वाद् गुणत्वम् ॥

न दोषः, गुणस्तु भवति । अनुकरणादिकमादिपदेन गृह्यते । खातयो घर्घरिकाः । कनीति कन्यासंबोधनम् । कालश्चरणः, कर्णाटदेशभाषानुसारात् । स्फातयः स्फीताः । स्फार्हो मनोहरः । वल्गुः ध्वनिः । चन्द्र आह्लादकः । वायवः प्राणाः । धारिणोऽनवस्थिताः । तदयं वाक्यार्थः—हे कनि ! कन्ये ! तवाह्लादकचरणबद्धा यथोक्तविशेषणा घर्घरिकाः साक्षाद्भवन्ति श्रोत्रेण प्रत्यक्षीक्रियन्ते । अत्र प्रस्तावे मम प्राणा उद्दीपनप्रकर्षमसहिष्णवो धारिणोऽनवस्थिता इति । व्रणप्ररोहस्थानादौ खात्यादिशब्दानां रूढिर्न तु घर्घरिकादावित्याह—अत्रेति । नामधातुविवक्षया द्विधा व्याख्यातम् ॥ ८९ ॥

तुच्छेति । शब्दपल्लवनस्य प्रकृतरसाननुगुणत्वेन दोषत्वप्रसङ्गे क्वचिदनन्यगतिकतया कवेरुत्पाद्यते । तथा हि—'भिन्नसर्गान्तैः' इत्यादिना सर्गाणामौत्सर्गिकैकवृत्तनिर्वाहौचित्ये यथोक्तसंक्षिप्तशब्दाप्रवेशात् पररूपेण तदर्थत्वस्य विवक्षितत्वाच्च शब्दविकासे न दोषः, किन्तु गुण एव । प्रकृतोदाहरणे द्विरष्टवर्षाकृतिमिति कल्पोपपदं महीरुहमिति च निदर्शनं मन्यन्ते । षोडशादिशब्दानामपि वंशस्थप्रवेशत्वादनन्यगतिकत्वाभावात् । हिरण्यपूर्वं कशिपुमिति तु संगच्छते । न हि हिरण्यकशिपुशब्दोऽत्र प्रविशति, प्रदर्शनार्थं तु द्वयमन्यदप्युपात्तम् । एवंविधः शब्दविस्तरो गुणतामासादयतीत्याशयात् । तेनायमर्थः—पल्लवाख्यशब्दगुणे तावत्तुच्छता चमत्कारकारितया गुणधुराधिरूढैवाविस्तरविविक्तविषयतया क्व विशेषगुणस्य भवतीति जिज्ञासायां तु छन्दोऽनुरोधो विहितः । सोऽपि हि कादाचित्कः करोत्येव दोषभावव्यावृत्तिमिति ॥ ९० ॥

प्रतिपादितमिति । अस्ति कश्चिदेवं विषयो यत्रासमर्थस्य चारुतया गुणभावः । तथा हि—यद्यपि गणपाठादव्यक्तशब्दः कूजितम्, तथापि लोके पक्षिविषय एव नियतम्, तथा च अभिमतविषये प्रयुक्तं पक्षिविरुताकारमावेदयति । 'हारीतप्रभृति' इत्यादिना कामशास्त्रकारैः सीत्कारोपदेशनात् । सीत्कारस्य च चतुःषष्टिकलात्वेन प्रवणतयात्यन्तमुपादेयत्वात् । तदाह—'अन्यान्यप्याकृतिग्रहणान्युपलक्षयेत्' इति ॥ ९१ ॥

---

1. रक्तवैणिकहताधर० इति मूले ।

शास्त्रमात्रप्रतीतत्वादप्रतीतं यदुच्यते ।
गुणत्वं तस्य तद्विद्यसंभाषादौ विदुर्बुधाः ॥ ९२ ॥

यथा—सर्वकार्यशरीरेषु मुक्त्वाङ्गस्कन्धपञ्चकम् ।
सौगतानामिवात्मान्यो नास्ति मन्त्रो महीभृताम् ॥१३१॥

अत्राङ्गस्कन्धपञ्चकमित्यस्य शास्त्रमात्रप्रसिद्धस्यापि तद्विद्यसंभाषायां गुणत्वम् ॥

अर्थप्रतीतिकृद्दूरे क्लिष्टं नाम यदुच्यते ।
झटित्यर्थप्रतीतौ तद् गुणत्वमनुगच्छति ॥ ९३ ॥

यथा—अथात्मनः शब्दगुणं गुणज्ञः पदं विमानेन विगाहमानः ।
(रत्नाकरं वीक्ष्य मिथः स जायां रामाभिधानो हरिरित्युवाच) ॥१३२॥[1]
(तथा च) पितुः पदं मध्यममुत्पतन्ती काञ्चीगुणस्थानमनिन्दितायाः ॥१३३॥

अत्रात्मनः पदं शब्दगुणमिति पितुः पदं मध्यममिति चाकाशविषयाम्, काञ्चीगुणस्थानमिति नितम्बविषयामिति[2] सर्वप्रसिद्धे र्झटित्येव प्रतीतिं करोतीति क्लिष्टस्यास्य गुणत्वम् ॥

शास्त्रेति। शास्त्रमात्रप्रसिद्धानामाहत्यप्रतीत्यजननेन विवक्षितवाक्यार्थप्रत्ययपरिस्खलनं खेददायि नानामृदुदुष्टताबीजम् । यदि तु कुतश्चिद्विशेषाज् झटित्येव प्रतीतिं जनयेत् तदा कथं दोषः । अस्ति च प्रतिपत्तिव्युत्पत्त्यतिशयलक्षणो विशेषः । तदिदमुक्तम्—तद्विद्येति । मन्त्रणावसरे औचितीवशात् तत्तत्पदानां गुणत्वमपि निर्वहति । शास्त्रप्रक्रियापेक्षित्वं गाम्भीर्यम् । शास्त्रव्यवहारसकेतितपदानां गुणत्वमित्यन्यः प्रकारः । यथावद्विनियोगः कार्यः, तस्य प्रकारसाकल्यं शरीरम्, शब्दच्छलात्कायः । आत्मा सारभूतः क्षेत्रज्ञश्च । कर्मणामारम्भोपायः पुरुषद्रव्यसंपद् देशकालविभागो विनिपातप्रतीकारः कार्यसिद्धिरिति पञ्चाङ्गानि । रूपं संज्ञा संस्कारो वेदना विज्ञानमिति पञ्च स्कन्धाः ॥ ९२ ॥

अर्थप्रतीतिकृदिति। इहापि तदेव दूषणताबीजं झटिति प्रतीतिजनने सति समाधीयते । समाधानोपायश्च पदान्तरसंनिधानमतिप्रसिद्धिः प्रकरणं वा । तथा हि—प्रकृतोदाहरणे उत्तरार्धे हरिरित्यभिधानादात्मनः पदमिति हरेः पदमिति संपन्नम्, अस्य च सामान्यशब्दत्वादाकाशविषया प्रतीतिर्यद्यपि झटिति नोत्पत्तुमर्हति, तथापि शब्दगुणमिति विशेषणेन पदार्थान्तराद्यवच्छिद्य विवक्षिताभिमुखी प्रतीतिरुपजन्यते ॥ पितुः पदमिति । यद्यपि पदमिति सामान्यं तथाप्याकाशस्यैव मध्यमचरणविन्यासस्थानत्वेन प्रसिद्धेर्न तथोचितप्रतीतिव्यवधानम् । काञ्चीगुणस्थानमिति । चरणादारभ्य वर्णनाक्रमे नितम्ब एव काञ्चीनिवेशनस्योचितत्वान्न प्रतीतिव्यवधानम् । तदिदमुदाहरणत्रयप्रयोजनमुदाहरणादेरनेकोऽत्र वाक्यार्थो गवेषणीयः । कथं तर्हि सर्वप्रसिद्धेरिति ब्रवीति । इत्थं शब्दगुणशब्दस्य बहुव्रीहित्वादवश्यं विशेषपर्यवसानाय प्रसिद्धिरनुसरणीया । अवश्यं च वर्णनक्रमेऽपि काञ्चीगुणस्थानमनिन्दितायाा इत्यत्र काञ्चीगुणस्थानशब्दस्य नितम्बविशेषपर्यवसानार्थं कवीनामौचित्यप्रसिद्धिरङ्गीकर्तव्येति ।

---

1 'अथ' इत्यादिश्लोकार्धः 'पितुः पदम्' इत्यादिश्लोकार्धान्तरेण संयोज्य सर्वत्र समुद्धृतः । वस्तुतस्तु भिन्नावेतौ ।

2. V.K. आकाशविषया....नितम्बविषयम् ।

अप्रसिद्धार्थसंबन्धं यद् गूढार्थमिति स्मृतम् ।
तद्व्याख्यानादिषु प्रायो गुणत्वेन तदिष्यते ॥ ९४ ॥

यथा—अम्हारिसा वि कइणो कइणो हलिवुड्ढसालिपमुहा[1] वि ।
मण्डुक्कमक्कडा वि हु होन्ति हरी सप्पसिहा वि ॥ १३४ ॥

[अस्मादृशा अपि कवयः कवयो हरिवृद्धशालिप्रमुखा अपि ।
मण्डूकमर्कटा अपि खलु भवन्ति हरिः सर्पसिंहा अपि ॥]

अत्र मण्डूकमर्कटसर्पसिंहेषु अप्रसिद्धप्रयोगत्वाद् गूढस्यापि हरिशब्दस्य स्वयं व्याख्याततत्वाद् गुणत्वम् ॥

नेयार्थं यत् स्वसंकेतक्लृप्तवाच्यं तदीरितम्[2] ।
प्रहेलिकादिषु प्राज्ञैस्तद् गुणत्वेन गण्यते ॥ ९५ ॥

यथा—मोरु कलावे जं वहइ तह णामह सरिणाउ ।
उस्सीसा पाअन्तिगओ अणुणत्तिंहि जणु णाउ ॥ १३५ ॥

[मयूरः कलापे यं वहति तस्य नाम्नः सदृशनामा ।
उच्छीर्षात् पादान्तगतोऽनुनक्तं यथा नौका ॥]

अत्र मयूरवर्हकचन्द्रकसंकेतेन कल्पितस्य चन्द्रनाम्नो नेयार्थत्वेऽपि प्रहेलिकात्वाद् गुणत्वम् ॥

ननु चात्मनः पदं शब्दगुणत्वमित्यत्र प्रसादः कस्मान्न भवति । एवमाह म भवतीति । उदाहरणस्यादूषणत्वात् सामान्यशब्दस्य विशेषपर्यवसानम्, अन्यच्च समभिव्याहृतपदार्थसंसर्गरूपे वाक्यार्थे स्वच्छसलिल इवाभिमतविशेषप्रतिबिम्बनमित्युपाधिद्वयस्य संकराच्च ॥ ९३ ॥

अप्रसिद्धार्थसंबन्धमिति । तस्य गुणार्थस्य व्याख्यानं तद्व्याख्यानम् । अत्राप्यतिप्रसिद्ध्याकृष्टस्यानतिप्रसिद्धार्थप्रतीत्यकरणं दुष्टताबीजमभिधानीयम् तत्तु प्रतीतिपर्यवसानादेव निवर्तते । भवति चाभिधानकोष इव व्याख्याने झटिति प्रत्ययः । अस्मादृशा अपि मन्दप्रतिभानाः कवयः कविशब्दवाच्या हरिवृद्धशालिप्रमुखाश्च लोकोत्तरप्रतिभाशालिनः, तदवयवतां विख्याते चाविख्याते च शब्दाः साधारणा भवन्ति । तद्यथा—हरिशब्द एवेति व्याख्यानम् । ततो दोषत्वाभावः, प्रतिवस्तुलक्षणालङ्कारपर्यवसायितया च प्रकृतार्थानुगुणत्वेन गुणत्वलाभः । तदेतद् व्याचष्टे—स्वयं व्याख्याततत्वात् दोषाभावो गुणत्वं पुनराभिप्रायिकात् प्रकृतानुगुणभावादिति बोद्धव्यम् ॥ ९४ ॥

नेयार्थमिति । अत्रापि पूर्ववदेव वासना । आकीर्णामन्त्रणादौ विदग्धानां लक्षणादयः प्रहेलिकाविशेषानुन्मीलयन्त उपयुज्यन्ते । तथा हि—**मयूरेति** । जिअणाउ इति पाठे जितनौक इति, स एवार्थः । मयूरो बर्हभारे चन्द्रकं वहति । अनेन संकेतेन चन्द्रनाम लभ्यते । संविष्टस्य शिरोदेश उच्छीर्षम्, चरणदेशः पादान्तः । उच्छीर्षेण प्राची दिग् लक्ष्यते । 'प्राक्शिराः शयीत' इति वचनात् । अर्थात्पादान्तेन प्रतीची । ततश्च 'प्राच्याः प्रतीचीमर्धचन्द्रो गतः' इति प्रातःकालोद्भेदो

---

1. V. हलिवुड्ढहाल; J. हलिअन्दहाल० । 2. K. निरूपितम् ।

यदनिश्चयकृत् प्रोक्तं संदिग्धं तद्गुणीभवेत् ।
भवेद्विशेषावगमो यदि प्रकरणादिभिः ॥ ९६ ॥

यथा—महीभृतः पुत्रवतोऽपि दृष्टिस्तस्मिन्नपत्ये न जगाम तृप्तिम् ॥ १३६ ॥
स शार्ङ्गचक्रासिगदाब्जपाणिर्मेघच्छविः पातु जगन्ति शौरिः[1] ॥१३७॥

अत्र तस्मिन्नपत्ये इत्यनिश्चितस्याप्यपत्यविशेषस्य संदिग्धत्वेऽपि गौर्यामिति प्रकरणेन गम्यते ॥ मेघच्छविरित्यस्य च नवश्यामादिपदानुपादानेऽपि शौरिसंबद्धत्वात् नवमेघच्छविर्मेघश्यामच्छविरिति वा विशेषो निश्चीयत इत्यस्यापि गुणत्वम् ॥

यत्तद्विरुद्धमित्युक्तं विपरीतप्रकल्पनम् ।
तथाभूताभिधानेन गुणत्वं प्रतिपद्यते ॥ ९७ ॥

वाक्यार्थः । 'अणुणेन्ति अजिणणाउ'[2] इति पाठे सुभगमानिनं कान्तमनुनयन्त्या मया ज्ञात इति खण्डितकामिनीखेदोक्तिः । न चैतासां लक्षणानामस्ति किञ्चित् प्रयोजनमिति नेयार्थत्वप्रसक्तौ प्रहेलिकाभाव एव समाधानहेतुः । ननु च उच्छीर्षपादान्तपदयोरस्तु, मयूरकलाप इत्यादौ तु कथम् । यमिति हि सर्वनामाभिमतमेव तावदुपस्थापयति । बर्हे बहूनां बहुले कथमेकस्य प्रतीतिरित्यभिधानेऽपि कदाचित् क्लिष्टस्य विशेषगुणः स्यात् । नात्र नेयार्थता, किन्तु तेन संकेतेन कल्पितस्य चन्द्रनाम्न इति । तस्य नाम्नः सदृशनामेत्यनेन मुख्यवृत्त्यैव विवक्षितसदृशलाभादिति । अत्रेदं वक्तव्यम्—तस्य नाम्न इत्यनेन चन्द्रकपदमुपस्थापितम्, न च तेन सहास्ति चन्द्रपदस्य सादृश्यमिति तत्र लक्षणाश्रयणीया । तदिदमुक्त चन्द्रसंकेतेन कल्पितस्य चन्द्रनाम्न इति । उपलक्षणतया च एकदेशव्याख्यानम् ॥ ९५ ॥

यदिति । संशायकजातीयस्य संदेहजनकत्वं नाम दूषकताबीजम् । तद्यदि कुतश्चिद्विशेषाद् विवक्षितप्रतीतिरप्रत्यूहमुपपद्यते तदा भवत्येव दोषाभावः । विशेषावगमो विशेषदर्शनं तस्यैव संशयविरोधित्वात् । महीभृत इत्यादौ अपत्यशब्दो यद्यपि गौरीशब्दोऽपि तदितरदत्तपद इति संशायकजातीयो भवति, तथापि तच्छब्दोपस्थापित एव विवक्षितविशेषे पर्यवस्यन्नपजहाति दोषत्वम् । तच्छब्द एव कथं तमर्थमुपनयतीत्यत्र तु प्रकरणमेव जाग्रदवस्थमस्ति । मेघच्छविरित्यत्र तु यद्यपि मेघपदं श्यामाश्यामदत्तपदतया संशायकजातीयम्, तथापि प्रसिद्धपदनीलवर्णार्थगौरीपदसमभिव्याहाराच्छब्दान्तरसंनिधिरपि विशेषे नियमयति । तद्वा छविपदं वा विशेषे पर्यवस्यति । अत्र प्रकरणादीनां विशेषस्मृतिहेतुत्वात् । अत एव सूत्रे बहुवचनादिपदानुपादानादनुपात्ताः । तदेतदभिसंधाय व्याचष्टे—अत्रेत्यादि । एवं नवमेघच्छविरिति चोक्ते यथा नियमेनार्थप्रतीतिरप्रत्यूहा भवति तथा[3] मेघच्छविरित्युक्त इति । अतएव कविसमयप्रसिद्धविशेषावगमसामग्रीसंपादनेन गुणत्वमिति । कथं पुनरिदं क्लिष्टस्य वैशेषिकं न भवति, को वाक्यभूतेन भवति । किन्तु संशायकत्वमापादयतः प्रतिभासोऽपि उक्तयुक्त्या निवर्तत इत्यभिमतम्, न चैवंरूपता क्लिष्टवैशेषिके संभवति । एकस्यैव चित्रपदस्य संशयशक्तिरिति न वाक्यार्थगामिता ॥ ९६ ॥

यत्तदिति । एवं वस्तु प्रकृतमभिसंधाय वाक्यरचने तदुपमर्दकवस्त्वन्तरप्रवेशो विरोधः । यत्र द्वे अपि वस्तुनी प्रकृते,वस्त्वन्तरमेव वा प्रकृतम्, तद्यथोक्तरूपाभावे कथं दोषः । तथा हि—

---

1. सर्वत्र श्लोकद्वयार्धयोरेकश्लोकरूपत्वेन मुद्रणं दृश्यते ।
2. V.J. अणुणेन्ति इति । अजिणणाउ ।
3. V.J. यथा ।

यथा—अभिधाय तदा तदप्रियं शिशुपालोऽनुशयं परं गतः।
भवतोऽभिमनाः समीहते सरुषः कर्तुमुपेत्य माननाम् ॥ १३८ ॥

अत्र विपरीतार्थकल्पनं विरुद्धत्वेऽपि संध्यर्थविग्रहार्थयोः स्फुटभिन्नार्थत्वेनाभिधानाद् गुणत्वम् ॥

अप्रयोजकमित्युक्तमविशेषविधायकम् ।
स्वरूपमात्रे वक्तव्ये तस्यापि गुणतेष्यते ॥ ९८ ॥

यथा—'तेऽप्याकाशमसिश्याममुत्प्लुत्य परमर्षयः' ॥ १३९ ॥
'साग्रं वर्षसहस्रं स तपस्तेपे महामनाः' ॥ १४० ॥

अत्रासिश्याममित्याकाशं प्रति साग्रमित्यनेन च वर्षसहस्रं प्रति विशेषानभिधानेऽपि दूरोत्पतनचिरतर[1]तपश्चरणयोरुपयोगविवक्षायां गुणत्वम् ॥

अभिधायेत्यादौ दूतवाक्ये संधिविग्रहयोर्मिथो विरोधिनोरपि विवक्षितं स दोषः। सरुषः सक्रोधस्य तव माननां पूजां शिशुपाल इच्छति। अनुशयः पश्चात्तापः, अभिमुखं सोत्कण्ठं मनो यस्य स तथेति संधिपक्षे। विग्रहपक्षे तु अनुशयः क्रोधः। भवतः सकाशादभिभूय शून्यं[2] मनो यस्येति नित्यसापेक्षत्वात् समासः। सरुषां मानना उपयोगस्तदिह निसृष्टार्थस्य उभयोपन्यासो यद्रोचते तद्विधीयतामित्यभिसंधाय रचित इति गुणत्वमित्युभयविवक्षापक्षे व्याख्यानम्। यदा तु शासनहरो दूतस्तदा उद्यतेष्वपि शस्त्रेषु यथोक्तवक्तारो दूता भवन्तीति न्यायेन विग्रहार्थमेवाभिमतः, विपक्षस्यापि प्ररोचना दूतकर्तव्येति मुखे संधिः पर्यायभूतो युक्त एव। तदिदं व्याख्यानेन स्फुटयति—अत्रेति। संधिरूपोऽर्थः संध्यर्थः, विग्रहरूपोऽर्थो विग्रहार्थः, तयोरभिधानेन स्फुट एव भिन्नोऽर्थः प्रयोजनम्। पक्षद्वयेऽपि यत् प्रयोजनमुक्तं तदभिप्रायेणैतद् व्याख्यानम् ॥ ९७ ॥

अप्रयोजकमिति। तदेव कविभिरुपादीयत इति यदभिप्रेतसंधिमाधत्ते। यत्र वाक्यार्थप्रविष्टमपि न तथाभावमासादयति तदप्रयोजकमित्युक्तम्। तस्य यदि विशेषस्वरूपाभिधाने पर्यवसानेन प्रयोगो न तर्हि दोषः। तथाहि—आकाशमित्यादौ नातिश्यामतारूपं विशेषमाकाशे काञ्चिदपि विशेषमात्रामुन्मुद्रयति, आकाशस्य सर्वदा तद्रूपानपायात्। एवमसमग्रस्य सहस्रत्वाभावात् साग्रमित्यपि न विशेषाधायकम्। आकाशसहस्रयोस्तु यदेव रूपमावेदनीयमित्यत्रैतावन्मात्राभिप्रायेण नास्ति दूषणम् तथापि नान्तरीयकयोरभिधाने किं प्रयोजनं येनानयोर्गुणभावसंपत्तिरित्यत आह—दूरे इति। अतिदूरे श्यामत्वमधिकं प्रतिभाति। क्षणमात्रमपि न विरतिरासीदिति साग्रपदाभिप्रायोऽत एव नात्र पौनरुक्त्यम्। तर्हि वाक्यार्थे विशेषाधायकत्वमेवानयोरिति कथं दूषणत्वसंभावना। इत्थम्। यस्मिन्ननुपादीयमानेऽपि नाभिमतन्यूनता तत्पदमप्रयोजकम्। अस्ति चात्र द्वयोरपि तज्जातीयतायां दोषत्वप्रसङ्गः। स प्रकृतोपयोगविवक्षायामेव निवर्तते। सर्वथा प्रकृतानुपयोगे दूषणत्वानपायिता। अस्ति चात्रोचित एवोपयोगो यो विवक्षितुमर्हतीत्याह—विवक्षायामिति ॥ ९८ ॥

---

1. K. ०तर इति नास्ति।   2. K. अभि भयशून्यम्।

यदव्युत्पत्तिमद्देश्यमिति पूर्वं निरूपितम् ।
महाकविनिवद्धं सत्तदप्यत्र गुणीभवेत् ।। ९९ ।।

यथा—'षण्डेषूद्दण्डपिण्डीतगरतरलनाः प्रापिरे येन वेला-
मालम्ब्योत्तालतल्लस्फुटितपुटकिनीबन्धवो गन्धवाहाः ।।' १४१ ।।

'पातालप्रतिमल्लगल्लविवरप्रक्षिप्तसप्तार्णवम् ।।' १४२ ।।

'किरन्तः कावेरीलडहलहरीशीकरकणान् ।।' १४३ ।।

अत्र तल्लगल्ललडहलहरीप्रभृतीनामव्युत्पत्तिमत्त्वेन देश्यत्वे[1]ऽपि महाकविभिरङ्गीकृतत्वाद् गुणत्वम् ।।

ग्राम्यं घृणावदश्लीलामङ्गलार्थं यदीरितम् ।
तत् संवीतेषु गुप्तेषु लक्षितेषु न दुष्यति ।। १०० ।।

तत्र संवीते यथा—

तस्मै हिमाद्रेः प्रयतां तनूजां यतात्मने योजयितुं यतस्व ।
योषित्सु तद्वीर्यनिषेकभूमिः सैव क्षमेत्यात्मभुवोपदिष्टम् ।। १४४ ।।

अत्र तद्वीर्यनिषेकभूमिरिति अश्लीलस्यापि संवीतत्वाद् गुणत्वम् ।।

यदिति । संदर्भच्छायावैषम्यमत्र कष्टताबीजमिति पूर्वमुक्तम्, तत्र यदि समानच्छायशब्द-[2] मध्यनिवेशनेन प्रतिक्षिप्यते तदा कथं दोषः । तथाभूतानामेव पदानां संदर्भनिर्वाहकतया महाकविनिबद्धमिति । अत एव शब्दगमकतया गुणत्वलाभः । उद्दण्डत्वेन पिण्डीतगराणां कठोरता । तादृशानामपि तरलनेन प्रौढिः । उत्तालेत्याद्यनुप्रासवत् प्रौढपदसजातीयमेव तल्लपदम्, एवं गल्लेत्यादौ बोद्धव्यम् । तदिदमाह—अत्र तल्लगल्लेत्यादि ।। ९९ ।।

ग्राम्यमिति । अत्र केचिद् यथासंख्यं व्याचक्षते । घृणावदादीनां त्रयाणां क्रमेण संव्यानगोपनलक्षणानि दोषत्वाभावबीजानीति । तदसत् । घृणावदर्थादिमात्र एवाग्रे प्रतिसंभेदत्रिकमुपादाय संव्यानादित्रिकस्योपदर्शनात् । एतादृशयथासंख्यसूचनार्थैव लक्षणातिक्रमेण घृणावतः प्रथममुपादानम् । तस्मात् संव्यानमिव संख्यानं लोकानुमतिः । किञ्चित्पदं दुष्टजातीयमपि लोके नोपादानात् ताद्रूप्यं जहात्येव । प्रायेण लोकानुसारि काव्यदर्शनं भवत्यतः प्रतिस्वं भेदत्रितयसंबन्धादुपपन्नं यथासंख्यं स्यादित्यभिधाय पूर्वक्रमेणोदाहरति—अत्रेति । एतेन संवीतेष्वित्यादिकं बहुवचनं व्याख्यातम् । यथा शिवलिङ्गस्य संस्थान इत्यत्र यद्यपि मुख्यविधैव शिवलिङ्गपदमश्लील एवार्थे तथाप्यविगानेनाऽनादिप्रयोगयोगित्वान्न व्रीडादानक्षमं तथा इहापि । तद्वीर्येति । शिवलिङ्ग इत्यत्र भगवत्संबन्धः प्रयोजक इति तु तुल्यमत्रापीत्याह—तदिति । अत्र हि जगदन्तर्यामिणो भगवतस्तद्विरोधितया प्रसिद्धिरुपजीव्या तदुपजीवने व्रीडादायिनी प्रतीतिरनुत्थायिनी एव । अत्रैवाचार्यमतं लिखति—**संवीतस्य हीति** । कस्यासभ्यत्वेति । भावना सकललोकसाधारणं ज्ञानम् ।।

यस्य पदस्य व्युत्पत्तिलभ्यमर्थान्तरं ग्राम्यम्, यस्य वा समभिव्याहारलभ्यम्, तत्र गोपनं समाधानबीजम् । तदुभयं भवति रूढेर्वा बलवत्त्वं जलधरादिष्विव, तथा तात्पर्योन्नयन-

---

1. K. उद्देश्यत्वे (?)   2. J. समानच्छायशब्दः ।

यदाह—संवीतस्य हि लोकेषु न दोषान्वेषणं क्षमम् ।
शिवलिङ्गस्य संस्थाने कस्यासभ्यत्ववासना ॥

गुप्ते यथा—

सुदुस्त्यजा यद्यपि जन्मभूमिर्गजैरसंबाधमयांबभूवे ।
स तेऽनुनेयः सुभगेऽभिमानी भगिन्ययं नः प्रथमाभिसंधिः ॥१४५॥

अत्र जन्मभूमिसम्बाधसुभगभगिनीशब्दानाम् अश्लीलार्थान्तरत्वेऽपि प्रथमार्थप्रभावभावनागुप्तत्वाद् गुणत्वम् ॥

यदाह—वस्तुमाहात्म्यगुप्तस्य पदार्थस्य विभावनात् ।
भगिनीभगवत्यादि नासभ्यत्वेन भाव्यते ॥

लक्षिते यथा—ब्रह्माण्डकारणं योऽप्सु निदधे बीजमात्मनः ।
उपस्थानं करोम्येष तस्मै शेषाहिशायिने ॥ १४६ ॥

अत्र ब्रह्माण्डोपस्थानशब्दयोः असभ्यस्मृतिहेतुत्वेऽप्यन्यत्र लक्षितत्वाद् गुणत्वम् । एवमशस्तादीनामपि गुणत्वम् ॥

यथा—भद्रे मारि प्रशस्तं वद सदसि मुदा नृत्यकृत्ये मुहूर्तं
मृत्यो रत्नैश्चतुष्कं विरचय रचयारात्रिकं कालरात्रि ।
चामुण्डे मुण्डमालामुपनय विनयस्त्वाग्यतां भैरवीर्ष्या-
मेवं देवे भवानीं वदति परिजनव्याहृतिः स्त्रायतां वः ॥१४७॥

अत्र मारीकृत्यादीनामपि पदानां समस्तमङ्गलायतनस्य भगवतो विश्वेश्वरस्य संबन्धेनोक्तत्वाद् गुणत्वम् ॥

प्रतिबन्धेन विपरीतार्थतात्पर्योन्नयनपर्यवसानं वा । यथा उदाहरिष्यमाणे । तथाच प्रतीतेरप्रत्यूहे दूषणताबीजाभावः, तत्र प्रथमकक्षापक्षीकरणेनाद्यमुदाहरति । रूढ्युपस्थापितः प्राथमिकोऽर्थः, तस्य भावो झटिति वाक्यार्थज्ञानम्, तस्य भावना वासना, तया गोपनं चमत्कारार्पणमतिरोधानम् । अमुमेवार्थमाचार्यमतेन स्वहस्तयति—वस्तुमाहात्म्येति । अविभावनादिति । विरुद्धं व्रीडादायितया भावनं तस्याभावात् । तेन क्वचिद्योगोपादानेऽपि तथाभावसंपत्तौ न दोषः । एतदेवोदाहरणेन स्फुटयति—भगिनीति । एतेन भगवतीति पूर्वानुपात्तमुदाहरणं व्याख्यातम् । द्वितीयगोपनमशस्तार्थान्तरे व्यक्तीभविष्यतीति ॥

यस्य पदस्य एकदेशो ग्राम्यानुगामी तस्य स्मृतिहेतुता । तत्र कुत्रचिदुक्तिवैचित्र्याद् एकदेशो झटिति स्मारकः, क्वचित् तथैव समुदायशक्त्या विपरीतार्थोपस्थापनाज्झटिति स्वार्थं समुदाय एव प्रतिपादयति । आद्यो दूषणम् । द्वितीयस्तु वैजात्याभावाद् गुणः । तदेवं लक्षणं यत्र आद्ये ग्राम्यत्वं ततोऽन्यत्रैव बहुधा लक्षणात् । तदिदमुक्तम्—अन्यत्र लक्षितत्वादिति ॥

पुनरपरेण प्रकारेण संव्यानं भवतीत्यप्रशस्ते स्फोरयति । परमेश्वरस्य मङ्गलायतनत्वं तत्संबन्धिमात्रस्यैव मङ्गलीभवननियमेन शास्त्रेतिहासादौ प्रसिद्धत्वात् । तदुक्तम्—'तथापि स्मर्तॄणां वरद परमं मङ्गलमसि' इति । अयं च प्रकारोऽप्रशस्तार्थ एव भवति । मार्यादयो मातृविशेषाः । आरात्रिकं नीराजनदीपव्यासङ्गपात्रम् । परिजनपदं संबन्धं पुष्णाति ॥

यथा वा—सत्पक्षा मधुरगिरः प्रसाधिताशा मदोद्धतारम्भाः ।
निपतन्ति धार्तराष्ट्राः कालवशान्मेदिनीपृष्ठे ॥ १४८ ॥

अत्र धार्त्तराष्ट्राः कालवशात् मेदिनीपृष्ठे निपतन्ति इत्यस्य अमङ्गलार्थान्तरत्वेऽपि 'हंसानहं धार्त्तराष्ट्रानिति व्यपदिशामि' इति वक्ष्यमाणवाक्यान्तरगुप्तत्वाद् गुणत्वम् ॥

यथा च—कोऽभिप्रेतः सुसंस्थानस्तस्या इति न निश्चयः ।
आशापिशाचिकैषा तु कुमारी मां वरिष्यति ॥ १४९ ॥

अत्र अभिप्रेतसुसंस्थानाशापिशाचिकाकुमारीति पदानामशस्तस्मृतिहेतूनामपि लोकैरन्यत्र लक्षितत्वाद् गुणत्वम् । एवं घृणावदर्थादीनामपि गुणत्वम् ॥

तत्र घृणावतो यथा—

पद्मान्यर्कांशुनिष्ठ्यूताः पीत्वा पावकविप्रुषः ।
भूयो वमन्तीव मुखैरुद्गीर्णारुणरेणुभिः ॥ १५० ॥

अत्र—निष्ठ्यूतोद्गीर्णवान्तादिगौणवृत्तिव्यपाश्रयम् ।
अतिसुन्दरमन्यत्तु ग्राम्यकक्षां विगाहते ॥

घृणावदर्थान्तरस्य यथा—

कामिनीगण्डनिःस्यन्दि[1] बिन्दुरिन्दुर्मतो[2] मम ।
अन्यथा कथमेतस्य जगद्द्योतिनी द्युतिः ॥ १५१ ॥

अत्र रागातिशयहेतुभूतयोः कामिनीकपोलचन्द्रमसोः स्वरूपभावनामाहात्म्येनार्थान्तरभावना गुप्तेति गण्डनिःस्यन्दिबिन्दुरित्यस्य घृणावदर्थान्तरस्यापि न दोषत्वम्[3] ॥

द्वितीयं गोपनप्रकारमशस्तार्थान्तरं व्यञ्जयति—**यथा वेति** । पक्षः पतत्रं परिकरश्च । आशा दिक् प्रत्याशा च । मदः क्षीवता दर्पश्च । निपात आगमनं शस्त्रादिहतानां मेदिनीसंगतिश्च । रङ्गमङ्गलान्तः स्वस्त्ययनप्रवृत्तस्य सूत्रधारस्य मङ्गलार्थाधिकारवस्तुप्रस्तावनं तावदबुद्धिपूर्वकमत्र न संभवति 'हंसानहम्' इत्यादिना तात्पर्यस्य नियमितत्वात् । स्वशक्त्या तु पदार्थान्तरमाभासयन्ति पदानि दोषतया न प्रतिभासन्ते । तत्र वीथ्यङ्गविशेषोपक्षेपस्यामुखशरीरत्वादौचित्यनिवेश एव स्फुटं कारणमित्याशयो बोद्धव्यः । औचित्यविरोधो न सार्वत्रिक इति नातिप्रसङ्गः ॥

कोऽभिप्रेत इत्यादौ पूर्ववदेव वासना ॥

अथापरं संव्यानप्रकारं घृणावदर्थे कथयति—यथेति । गुणवृत्तिव्यापाराश्रयेष्ववान्तरादिपदेषु प्रथमत एवान्यक्रियादिधर्माणामन्यत्रारोपे समाधिप्रादुर्भावादनुत्थानं दोषाभावत्वद्वारम्, ततश्च मुख्य एव स्थाने जुगुप्सादायित्वं पूर्वाचार्यश्लोकेनैव व्याचष्टे—अत्रेत्यादि । गुणग्रस्तत्वमभिप्रेत्यातिशयसंपत्तौ प्रकृतौचित्यात् कपोलस्यैव प्रतिभासस्तदिदमुक्तम्—रागातिशयहेतु-

---

1. A. K. निस्यन्द० । 2. V. मतिः । 3. V. J. A. दोषः ।

घृणावत्स्मृतिहेतुर्यथा—

विपूयरशनावन्तः पलाशाषाढधारिणः।
ब्रह्मवर्चस्विनो यान्ति द्विजपोगण्डका इमे ॥ १५२ ॥

अत्र विपूयपलाशब्रह्मवर्चसपोगण्डशब्दानां घृणावत्स्मृतिहेतुत्वेऽप्यन्यत्र[1] लक्षितत्वाद् अदोषत्वम् ॥

एवमन्यदपि[2] द्रष्टव्यम्। अत्र च—

किञ्चिदाश्रयसंबन्धाद्धत्ते शोभामसाध्वपि।
कान्ताविलोकने न्यस्तं मलीमसमिवाञ्जनम् ॥ १०१ ॥

तद् यथा—अन्त्रप्रोतबृहत्कपालनलकक्रूरक्वणत्कङ्कण-
प्रायप्रेङ्खितभूरिभूषणरवैराघोषयन्त्यम्बरम्।
पीतच्छर्दितरक्तकर्दमघनप्राग्भारघोरोल्लसद्-
व्यालोलस्तनभारभैरववपुर्दर्पोद्धतं धावति ॥ १५३ ॥

अत्राश्रयस्य बीभत्सरसोचितत्वाद् अदोषः ॥

संनिवेशवशात् किञ्चिद्विरुद्धमपि शोभते।
नीलं पलाशमाबद्धमन्तराले स्रजामिव ॥ १०२ ॥

तद्यथा—अन्त्रैः कल्पितमङ्गलप्रतिसराः स्त्रीहस्तरक्तोत्पल-
व्यक्तोत्तंसभृतः पिनह्य सहसा हृत्पुण्डरीकस्रजः।
एताः शोणितपङ्ककुङ्कुमजुषः संभूय कान्तैः पिब-
न्त्यस्थिस्नेहसुराः कपालचषकैः प्रीताः पिशाचाङ्गनाः ॥ १५४ ॥

भूतयोरिति। तथा च जगन्नयनानन्दभूतस्य निःशेषिताशेषतमसश्चन्द्रमसो यदिदमभिप्रेतकामिनीकपोललावण्यबिन्दुमात्रतया भानं तदुचितमेवेति ॥

प्राच्यानामेव वासनामभिसंधाय स्मृतिहेतुमुदाहरति—**यथेति**। आषाढो दण्डः। ब्रह्मवर्चस्विन इति। 'ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः' इति समासान्तस्ततो मत्वर्थीय इनिः। पोगण्डो बालः ॥ १०० ॥

एवमन्यप्रकारमपि संव्यानादिकं स्वयमुन्नेयमित्याह—**एवमिति**। अनित्योऽयं दोषः। तेन यत्र दोषता नास्ति तत्र विषये रसप्रकाशसामग्र्यामन्तर्भावात् कथं न गुणत्वम्। अन्तर्भावश्च द्विधा—प्रयोगविषयौचित्येन वा, वागनुभावौचित्येन वा। तत्र प्रथमं दर्शयति—**किञ्चिदिति**। यथाञ्जनस्य नाञ्जनवल्यादिसंगतत्वेन शतशो भाव्यमानस्याप्युद्दीपनविभावना, भवति तु कान्ताविलोचनचुम्बितयानुसंधीयमानस्य। तथा पदस्यापि विषयेऽतद्विषये च प्रयुज्यमानस्य। तदेतद् व्याचष्टे—अत्राश्रयस्येति ॥ १०१ ॥

द्वितीयमन्तर्भावप्रकारं व्युत्पादयति। **संनिवेशवशादिति**। संनिवेशो वागनुभावः। औचित्याकृष्टपदघटना तद्वशत्वं तदाकृष्टत्वम्, अत एव विरोधिसंगततया विजातीययोरप्यौ-

---

1. V. J. A. ०प्यत्र।
2. A. J. एवमन्यत्र।

अत्र शृङ्गारिणो हि जगदपि शृङ्गारमयं पश्यन्तीति वीभत्सरसेऽपि माधवेन[1] अन्त्रादिपदानामन्तरालेषु निवेशितानां मङ्गलप्रतिसरादिपदानामदोषः ॥

अश्लीलादेरमी भेदा भिद्यन्ते यत्त्रिधा त्रिधा ।
भवन्ति नव तेनैते पूर्वोक्ता दश पञ्च च ॥ १०३ ॥
चतुर्विंशतिरित्येषा प्रोक्ता पदसमाश्रया ।
समासात् पूर्वनिर्दिष्टदोषाणां गुणक्लृप्तये ॥ १०४ ॥
इत्येतत् पददोषाणामदोषत्वमुदीरितम् ।
चतुर्विंशतिर्वाक्यगता दोषगुणाः
इदानीं वाक्यदोषाणां गुणत्वमभिधीयते ॥ १०५ ॥

तत्र शब्दविहीनस्य विवक्षावशतः क्वचित् ।
निसर्गसुन्दरत्वेन गुणत्वं परिकल्प्यते ॥ १०६ ॥

चितीवशेन कान्तिविशेषोन्मीलकत्वात् पत्रपुष्पव्यतिकरजमालासादृश्यं दर्शयति—नीलमिति । अन्त्रैरित्यादौ प्रत्युत्पन्नदोषोन्मत्तप्रेताङ्गनावलोकस्य माधवस्यालम्बनोद्दीपनविभावादिप्रकर्षे वीभत्सरसोत्सेकस्तावदुपपन्नः । यस्त्वयमकस्मादेव मंगलादिपदानां शृङ्गारानुयायिनामिह निवेशः स कथं दोषभावादपनेतव्यः, कथं वा गुणत्वमासादयितव्यमित्यतो हेतुगर्भं व्याचष्टे—अत्र शृङ्गारिण इति । शृङ्गारवासनानिविष्टः शृङ्गारी । तथा च पूर्वं बीभत्सरसान्वयेऽपि प्रकृतशृङ्गारभङ्गो मा भूदित्येतदर्थमेव कविना 'मम हि' इत्यादिना प्रतिज्ञाय 'लीनेव' इत्यादिवासनादृढत्वमुपपादितम् । अत एव प्रतिपदं रूपकमाविष्टाभिप्रायमेवं शृङ्गारमयं शृङ्गाराङ्गतया रसतापन्नम् । उपपद्यते च तच्चित्तस्य सादृश्यमात्रेण तद्रूपतानुसंधानम् । ततश्च कथं नोद्दीपनता वस्तुसत्त्वस्यानुपयोगित्वात् । अत एव सूत्रितस्य बीभत्सस्य प्रकृतेन बाधात् प्रकृतार्थानुपोष इति ॥ १०२ ॥

ननु कथमुद्देशे चतुर्विंशतिधेत्युक्तम् । दोषा हि पूर्वं षोडशैव विभक्ता इत्यत आह—**अश्लीलादेरिति** । निगदव्याख्यातम् । चतुर्विंशतिरित्येषेति । आदशभ्यः संख्या संख्येये वर्तते ततः संख्याने संख्येये चेत्यभिधानात् केवलसंख्यानवचनत्वेन गवां विंशतिरितिवत्पदसमाश्रयेत्युपपन्नम् ॥ १०३–१०४ ॥

क्रमप्राप्तवाक्यदोषगुणीभावव्युत्पादनमवतारयति । **इदानीमिति** । यस्य वस्तुनो नानारूपाणि विजातीयरूपाणि तत्र तद्रूपविवक्षावैचित्र्याच्छब्दवैचित्र्यं संगच्छत इति दोषत्वाभावः । एवंरूपता 'गमितवती' इत्यादौ कदापि नास्तीति दोषरूपता एव[2] । क्वचित् पुनरस्ति रूपान्तरमित्याह—क्वचिदिति । भवत्वेवम् । गुणत्वं तु कथमित्यत आह—निसर्गेति । नियतरूपविवक्षा हि महाकवीनां न लावण्यमनुसंधाय भवितुमर्हति । तथा हि—आक्षिपन्तीत्यादौ एषां दुष्करमित्यत्र खलर्थयोगे 'न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम्' इत्यनेन षष्ठीप्रतिषेधादेषामिति

1. V. J. मार्दवेन । 2. V. K. एषा ।

यथा—आक्षिपन्त्यरविन्दानि मुग्धे तव मुखच्छविम् ।
कोशदण्डसमग्राणां किमेषां खलु दुष्करम् ।। १५५ ।।

अत्र 'न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम्' इति कर्तृकर्मणोः षष्ठीप्रतिषेधे किमेषां दुष्करमित्यपभाषणेऽपि संबन्धमात्रविवक्षातो गुणत्वम् । यदाह—

इदं हि शास्त्रमाहात्म्यदर्शनालसचेतसाम् ।
अपभाषणवद् भाति न च सौभाग्यमुज्झति ।।

यत्नः संबन्धविज्ञानहेतुः कोऽपि कृतो यदि ।
क्रमलङ्घनमप्याहुर्न दोषः सूरयो यथा ।। १०७ ।।

बन्धुत्यागस्तनुत्यागो देशत्याग इति त्रिषु ।
आद्यन्तावायतक्लेशौ मध्यमः क्षणिकज्वरः ।। १५६ ।।

आद्यन्तौ मध्यम इति संबन्धिविज्ञानहेतोर्विधानान् न शाब्दक्रमलङ्घनं दोषः । वक्तुश्च बन्धुत्यागदेशत्यागयोस्तनुत्यागाद् गरीयस्त्वेनाभिमतत्वादित्यर्थक्रमलङ्घनस्यापि गुणत्वम् ।।

कथं षष्ठीति दुष्टजातीयतामादाय शेषरूपविशेषविवक्षा समाधानहेतुः । अस्ति हि षष्ठ्यर्थस्य संबन्धस्य द्वैरूप्यम्—संबन्धसामान्यं विशेषश्च जन्यजनकभावादिः । तत्र संबन्धविशेषविहित-षष्ठीमुपादाय 'न लोक' इत्यादिना निषेधः । संबन्धसामान्यरूपमुपादाय षष्ठी केन वार्यते । अयमेव संबन्धः शेष इत्युच्यते । एवं तावत् न दोषत्वम् । यथा कोषसमग्राणां राज्ञां विपक्षश्रीहरणमुपदिश्य यत् किमपि संबन्धिमात्रमेव न दुष्करं तथा पद्मानामिति समर्थयामहे। कथमन्यथा दुरापत्वद्वदनश्रीहरणमिति प्रकृतपोषलाभाद् गुणत्वमतिसुलभम्, तदेतद् व्याचष्टे—अत्रेति । ननु संबन्धमात्रविवक्षायां दोषता मा भूत्, गुणत्वं तु कथमिति यथोक्तमभिसंधाय परमतं लिखति–**इदं हीति** । शास्त्रमाहात्म्यं विधिनिषेधयोः परस्परासंकीर्णविषयत्वम् ।।१०६।।

यत्न इति । क्रमभ्रंशे हि यथाभिमतान्वयप्रतीतिप्रत्यूहो दूषणताबीजम् । तद्यदि कुतश्चिद्विशेषादस्खलितैव प्रतीतिरुपजायते तदा बीजाभावेन तथाभावो निवर्तत एव । स च विशेषः प्रतिपदमनुक्रमितुं न शक्यत इति कोऽपि यत्न इति सामान्येन प्रतिपादितम् । सोऽयं शब्दक्रमलङ्घनापवादः । अर्थक्रमलङ्घने त्वभिप्रायविशेषः । तथा हि—बन्धुत्याग इत्यादौ बन्धुत्यागतनुत्यागदेशत्यागान् क्रमेणोद्दिश्य तथैवानुदेशोऽप्यर्हति न त्वादिममुद्दिश्य ततोऽन्त्यस्ततो मध्य इति उद्देशानुदेशलक्षणशास्त्रक्रमभ्रंशजातीयत्वेऽपि संबन्धज्ञानहेतुयत्नकरणाददूषणत्वं व्यवस्थाप्यते । यत्नश्चायमेव यदादिपदैरुल्लेखः । तानि हि तत्तत्स्थानविशेषगामिन एव प्रतीतिमुपजनयन्ति । अवश्यश्चानेन क्रमेणात्र वक्तुमुचितं तनुत्यागस्य विजातीयताविवक्षया पृथगेव वक्तुमर्हत्वात् । एवश्चानुपपत्तिर्लोके बन्धुत्यागापेक्षया शरीरत्यागस्यातिकृच्छ्रत्वेन प्रसिद्धिः । अतश्च 'मध्यम आयतक्लेश आद्यन्तौ क्षणिकज्वरौ' इति वचनमुचितमिति आर्थक्रम-भ्रंशः कथं न भवति तत्राह—वक्तुश्चेति । अभिमतमित्यनेनाभिप्रायविशेषोऽपवादहेतुः—

'यथारुचि यथार्थित्वं यथाव्युत्पत्ति भिद्यते ।
आभासो व्यर्थ एकस्मिन्ननुसंधानसाधितः ।।'

इति न्यायादुपपन्नमेवैतदिति ।। १०७ ।।

विरूपसंधि यत्पूर्वं विसंधि च निरूपितम् ।
न च दुर्वचके प्रायः प्रगृह्यादौ च दुष्यति ॥ १०८ ॥

तत्र—दुर्वचके विरूपसंधिर्यथा—

जयन्ति वर्षास्विति भर्गदुर्गयोः सुदुर्वचा दुर्वचकप्रयुक्तयः ।
अभेण्णगेडजे खमपोग्रभोग्ररुग्भ्रुड्भ्रमब्रुण्मुखि सङ्ग्यगेधि नः ॥ १५७ ॥

अत्रोत्तरार्धस्य विरूपसंधित्वेऽपि दुर्वचकत्वेन कलाविद्भिरादृतत्वाद् गुणत्वम् ॥

यदाहुः—शुकस्त्रीबालमूर्खाणां मुखसंस्कारसिद्धये ।
प्रहासाय च गोष्ठीषु वाच्या दुर्वचकादयः ॥

प्रगृह्यादौ विगतसंधिर्यथा—

कमले इव लोचने इमे अनुबध्नाति विलासपद्धतिः ।
स इतोऽब्दऋतावृतप्रियो न ऋचस्त्वं न यजूंषि ऊहसे ॥ १५८ ॥

अत्र विसंधेः प्रगृह्यादिहेतुकत्वाद् गुणत्वम् ॥

यदाह—न संहितां विवक्षामीत्यसंधानं पदेषु यत् ।
तद्विसंधीति निर्दिष्टं न प्रगृह्यादिहेतुकम् ॥

विरूपेति । विरूपो दुर्वचकः, विसंधिर्विगतसंहिताकार्यम् । दुर्वचके कलाविशेषरूपतयानुमते संहिताकार्यनियमः । द्वितीये कुत्रादूषणमित्याह–प्रगृह्यादाविति । प्रगृह्यं 'ईदूदेद्विवचनं प्रगृह्यम्' इत्यादिना यत्र प्रगृह्यसंज्ञा विहिता, आदिग्रहणाद्विनापि प्रगृह्यसंज्ञया यत्र प्रकृतिभावविधानम्, यथोदाहरिष्यते । यत्र वा वक्तुः खेदादिना विच्छिद्य पाठे विरतिर्भवति । यथा—का एकशिरोरुहेति । तदेवं दुर्वचकप्रगृह्यादि यथासंख्यं विरूप[1]संधिविगतसंधानयोरपवादकारणे इत्याह—अत्रेति । प्रयुज्यन्त इति प्रयुक्तयः, दुर्वचकाश्च ताः प्रयुक्तयश्चेति दुर्वचकप्रयुक्तय इति कर्मधारयः । सुदुर्वचा इति अन्येनोच्चारयितुमशक्याः । स्वयमेव कविः प्रतिज्ञाय उत्तरार्धे दुर्वचकान्याह—अभेत्यादि । हे नगेड्जे पर्वतराजपुत्रि, खम् आकाशम् भड्मानां नक्षत्राणामीडीश्वरश्चन्द्रः सोऽविद्यमानो यत्र । तिरोधानादसत्कल्पता[2] चन्द्रमसः । केन पुनस्तिरोधानमित्याकाङ्क्षायां द्वितीयं विशेषणम्–अपोग्रभोग्ररुग्भ्रुडभ्रमिति । अपगतोग्रदीप्तिर्य उग्ररुचिरादित्यः, तदीयद्रोहकारिणोऽभ्रपदवाच्या मेघा यत्र । अप्सु रोहतीत्यब्रुट् पद्मं तद्वन्मुखं यस्या इति देवीसंबोधनम् । चेदीदृशं तर्हि सङ्ग्यङ् सहचरो भवास्माकमिति गौर्या उत्तरम् । कलारूपत्वेन विरूपसंधानस्य गुणत्वमित्याह—कलाविद्भिरादृतत्वादिति । कमले इवेत्यादौ उदाहरणत्वान्नैकः श्लोकार्धः । पूर्वार्धे कमले इत्यादि त्रितयं प्रगृह्यसंज्ञोदाहरणम् । उत्तरार्धे विनैव प्रगृह्यसंज्ञां प्रकृतिभावविधानं यत्र तत्त्रितयोदाहरणम् । तथाहि–अब्दऋताविति न ऋच इति च । 'ऋत्यकः' इत्यनेन प्रकृतिभावः । यजूंषि ऊहस इति । 'इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च' इत्यनेन । अपरमादिपदग्राह्यं पूर्वमुदाहृतम् । अत्रापि स इति बोद्धव्यम् । तदेतच्छास्त्रानुमतमपि घटनासौष्ठवेन निवेशनीयम् । न तु अन्यथा । उक्तं च पूर्वमेव यत् प्रगृह्यादिहेतुकमपि नासकृत् प्रयोक्तव्यमिति ॥ १०८ ॥

---

1. V. K. J. विरूपविसंधि । 2. V. J. ०कल्पिता; K० कल्पना ।

अनुकम्पाद्यतिशयो यदि कश्चिद्विवक्ष्यते ।
न दोषः पुनरुक्तेऽपि प्रत्युतेयमलङ्क्रिया ॥ १०९ ॥

यथा—हन्यते सा वरारोहा स्मरेणाकाण्डवैरिणा ।
हन्यते चारुसर्वाङ्गी हन्यते मञ्जुभाषिणी ॥ १५९ ॥

अत्र हन्यते हन्यत इति शब्दपुनरुक्तम्, चारुसर्वाङ्गी वरारोहेत्यर्थपुनरुक्तम् । तदुभयमप्यनुकम्पाद्यतिशयविवक्षायामदोष इति गुणत्वम् ॥

पदानां व्युत्क्रमो यत्र क्रमेण व्युत्क्रमेण वा ।
तद्व्याकीर्णं विदुस्तस्य न दोषः क्वापि तद् यथा ॥ ११० ॥

जुगुप्सत स्मैनमदुष्टभावं मैवं भवानक्षतसाधुवृत्तः ।
इतीव वाचो निगृहीतकण्ठैः प्राणैररुध्यन्त महर्षिसूनोः ॥ १६० ॥

अत्र मा स्म जुगुप्सतेति वक्तव्ये जुगुप्सत स्मैनमदुष्टभावं मैवमिति पदव्यतिक्रमस्य 'व्यस्तेऽपीच्छन्ति केचित्' इति लुङ्लङोर्विशेषलक्षणत्वाद् गुणत्वम् ॥

पर्यायेण द्वयोर्यत्र वाक्यं प्रश्नोत्तरादिषु ।
संकीर्णं तन्न दोषाय वाको[1] वाक्यविदो विदुः ॥ १११ ॥

अनुकम्पेति । संभ्रमादौ यावद्बोधमित्यादिना पदद्विरुक्त्यादेरनुमतत्वात् न दोषत्वम्, अभिप्रायव्यञ्जननैयत्येन प्रकृतिपोषानुगुणतया गुणत्वम् । तथाहि—हन्यत इत्यादौ हन्यत इति यद्यपि अभिधेयतात्पर्यमिति शब्दपुनरुक्तजातीयं भवति, यद्यपि वरारोहेत्यभिधाय चारुसर्वाङ्गीत्यभिन्नाभिधेयतात्पर्यं पर्यायरूपत्वादर्थपुनरुक्तजातीयम्, तथापि विरहवेदनादूनायामनुकम्पातिशयादसकृद् उपादानम् 'अहिरहिर्बुध्यस्व' इति लोकानुसारात् । अनुकम्पाभयाद् यस्य हि तादृशी पदद्विरुक्तिरभिप्रायविशेषार्थनिष्पादितया गुणकक्षाधिरोहणक्षमैवेत्याशयवान् व्याचष्टे—तदुभयमपीति ॥ १०६ ॥

पदानामिति । एकस्मिन् वाक्ये पदानामुचितसंनिवेशविपर्यासः क्रमभ्रंशः । स द्विधा भवति । पूर्वापरभावनियतानां तादृशक्रमप्रच्यावनेन वा । यथा बहुतृणमित्यन्योऽर्थः; तृणं बह्वित्यन्यः । पूर्वापरनियमशून्यानामिति तादृगुच्चारणविपर्यासेन वा । यथा कपालमनुलिम्पति, दुकूलं परिदधातीत्यत्र क्रमनियमोऽभिमतः । अनुलिम्पति कपालम्, परिदधाति वस्त्रमित्यपि कृतेन तस्यैवार्थस्य लाभात् । यदा तु कपालं परिदधाति दुकूलमनुलिम्पतीति क्रियते तदा भवति संनिधिविपर्यासः, तदेतद् व्याकीर्णसंकीर्णयोस्तुल्यम् । तदिदमुक्तम्—क्रमेण व्युत्क्रमेण वा । 'स्मोत्तरे लङ् च' इत्यनेन माशब्दादुत्तरं यत्र स्मशब्दप्रयोगः, तत्र लुङ्लङोर्विधाने पदक्रमनियमः कृतस्तत् कथं स्म ममेति प्रयुक्ते सोऽर्थः प्रत्येतव्य इत्यत आह—व्यस्त इति । विशेषेण लक्ष्यत इति विशेषलक्षणं तस्य भावस्तत्त्वम् ॥ ११० ॥

पर्यायेणेति । यत्र वाक्यैकवाक्यतायामवान्तरवाक्येषु परस्परपदार्थप्रवेशेन यथाभिमतसंसर्गप्रतीतिः स्खलिता भवति तत्र संकरो दूषणम्, प्रतीतेरस्खलने तु न दोषः । स्खलनं चानेकवक्तृकपर्यायप्रवृत्तवाक्यावयवमिश्रणेन भवति । तदपि मिश्रणं प्रश्नोत्तररूपमन्यादृशं वा भवतीत्याह—प्रश्नोत्तरादिष्विति । विषयसप्तमीयम् । वाक्ये वाक्यं वाकोवाक्यं पृषोदरा-

---

1. J. A. वाक्ये (?)

यथा—बाले नाथ विमुञ्च मानिनि रुषं रोषान्मया किं कृतं
खेदोऽस्मासु न मेऽपराध्यति भवान् सर्वेऽपराधा मयि ।
तत् किं रोदिषि गद्गदेन वचसा कस्याग्रतो रुद्यते
नन्वेतन्मम का तवास्मि दयिता नास्मीत्यतो रुद्यते ॥ १६१ ॥

अत्र संकीर्णत्वेऽपि वाकोवाक्यत्वान्न दोषः ॥

प्रकृतिस्थादिभेदेन ग्राम्यादिभिरथापि वा ।
अपदं तस्य चानुज्ञा भाषाचित्रे विधीयते ॥ ११२ ॥

यथा—हातो जो ज्जलदेउ नैव मदनः साक्षादयं भूतले
तत् किं दीसइ सच्चिमा हतवपुः कामः किल श्रूयते ।
एद्दूए किअलेउ भूतपतिना गौरीविवाहोत्सवे
ऐसें सच्चुजिवोल्लु हस्तकटकः किं दर्पणेनेक्ष्यते ॥ १६२ ॥

अत्र ग्राम्यः प्रष्टा नगरमागतो राजानं दृष्ट्वा ग्राम्यैः प्रकृतिस्थैरेव वा पदैः प्राकृतेन पृच्छति—हातो जो ज्जलदेउ इति । नागरश्च तमनुजिघृक्षुरुपनागरैः कोमलैर्वा

दित्वात् साधु । तत्र प्रश्नोत्तरादिरूपं वाकोवाक्यमुदाहरति—**बाले इति**। अत्र 'बाले विमुञ्च मां प्रति रुषम्' इति प्रथमप्रश्नवाक्यम् । 'नाथ रोषान्मया किं कृतम्' इति तादृशमेवोत्तरवाक्यम् । तत्र बाले इति वाक्यप्रतीकानन्तरमेव नाथेति वाक्यान्तरप्रतीकस्य निर्देशः संकीर्णजातीयतामाकारयितुमुद्यतः प्रश्नोत्तरप्रभावादपोद्यते । संकीर्णयोरपि वाक्ययोः पर्यायनिर्देशे भवत्येव वाकोवाक्यमिति चेत्, न । व्यतिकरस्याभिप्रायविशेषव्यञ्जकतया चमत्कारकारित्वेन विजातीयत्वाद्, अत एव गुणत्वम् । तथाहि—बाले इति पदं परचित्तानभिज्ञायाः क्षुद्रसहचरीवचसि विश्वासभाजः सोपालम्भं संबोधनमाविष्करोति । एतदाकर्ण्यानन्तरमेवेर्ष्याकषायकामिनीवचनमुचितमिति नाथेति संबोधनं साभिप्रायम्, प्रभुरसि न पुनरस्मासु दत्ताशयो, न वा स्वाधीनतासौभाग्यभागिति विवक्षितत्वात् । एवमुत्तरत्र स्वयमुन्नेयम् । उपलक्षणं च द्वयोरिति एकस्यापि वक्तुः प्रहेलिकादौ तद्विद्यविषये तदाभाषणस्योचितत्वात् । विजातीयवाक्यद्वयसंदंशपतितपदे किमिदमनेनान्वीयतेऽनेन वेति संदेहसंकीर्णतासंशयोऽपि संकरमध्यासीन एवेति गुरवः । 'अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोऽपसार्यताम्' इत्यत्र राजपदं संदंशपतितं किं पूर्वेणाथ परेणान्वीयत इति संदिह्यते । राजगोक्षीरादौ द्वयेनानुयोगो पदस्य निश्चित इति ॥१११॥

प्रकृतिस्थेति। 'विभिन्न' इत्यादात्रपदलक्षणसूत्रे षण्णामिति व्यतिकर एकत्वेन नाभिप्रेतः, अपि तु ग्राम्यादित्रिकस्य वा प्रकृतिस्थादित्रिकस्य वेति विकल्पेनोपन्यासप्रयोजनमनुज्ञासंपत्तिस्तेन दोषताभावगुणीभावौ प्रतिपादितौ । विषयं दर्शयति—भाषाचित्र इति । संस्कृतादिव्यतिकरस्य अपदत्वेनाभिप्रेतत्वात् । संस्कृतादयो ग्राम्यादयः प्रकृतिस्थादयश्च भाषाशब्देनाभिमताः । यथा हि नानावर्णारब्धमालेख्यचित्रं यथा वा भिन्नप्रकारतन्तुनिर्वातः पटश्चित्रपटस्तथा नानाभाषाभिरारब्धं किञ्चित् काव्यं चित्रमुच्यते । चित्रमाश्चर्यं तत्कारि च चित्रम् । तेन रूपद्वयसंपत्तौ युक्तिपोषः स्यादेवं यथौचित्याकृष्टनानाभाषाव्यतिकरजमेकं संभवतीत्याशङ्क्य संक्षेपात्

पदैः सवक्रोक्ति प्रत्याचष्टे—नैव मदनः साक्षादयं भूतले इति। अथ ग्राम्य आहित-प्रतिभः पूर्वपदानुरोधादर्धप्राकृतेनैव ग्राम्योपनागरैः प्रकृतिस्थकोमलैर्वा पदैस्तमुपालभते—तत् किं दीसइ सच्चमाहतवपुः कामः किल श्रूयत इति। अथ नागरो ज्ञाततत्प्रावीण्यस्तत्पदानुरोधादेव अर्धप्राकृतेन ग्राम्योपनागरनागरैः प्रकृतिस्थकोमलकठोरैर्वा पदैः समाधत्ते—एदूए किअलेउ भूतपतिना गौरीविवाहोत्सवे इति। अथ ग्राम्यः श्लोकसमाप्तेः पादस्य तदुत्तरस्य चानुरोधाद् ग्राम्याणि प्रकृतिस्थानि वा त्रिचतुराणि

सर्वं भाषासंकरमेवोदाहरति। यथेति। संकरमौचितीं च व्याख्यानेन स्फुटयति—अत्र ग्राम्य इति। ग्रामवासी किञ्चिद् व्युत्पन्नश्च। ग्राम्याश्च नगरवस्तुनि अद्भुतचमत्कारवन्तो जिज्ञासवश्च भवन्तीति जातिः। तत्र राजानं दृष्ट्वेति, अद्भुतवस्तुकथनेन चमत्कारः। पृच्छतीति, जिज्ञासा बहुमान आदरः चमत्कारेणैव। यद्वा यान् पृच्छति तेष्वैव बहुमानो धन्यास्ते ये नामगोत्रादिकमेतस्य जानन्तः सततमेनमवलोकयन्त इत्याशयात्। प्रस्तुतग्राम्यप्रकृतेश्चास्य प्राकृतपदैरेव प्रश्नो योग्यः। तदेतत् सर्वमादर्शयितुं प्रश्नं पृथक्कृत्य दर्शयति—हातो इत्यादि। 'हातो' इति महाराष्ट्रभाषायां प्रश्नकाकुरयं स इत्यर्थे। स इति यो नामैतन्नगरनायकत्वेनास्मद्ग्रामेऽपि बहुशो विख्यातकीर्तिरिति चमत्कारः। जो जलदेउ इति जिज्ञासा, सामान्यतश्च नगरसंचरिष्णुजनगोचरोऽयं प्रश्नः। अत्र सर्वाण्येव पदानि नातिहीनपात्रे ग्राम्ये प्रकृतिभवान्यपभ्रंशपदानि। देशीपदत्वेन सर्वेषां ग्राम्यता। हा तो इत्यनेन स्वरकृतगौरवम्। जो जलदेउ इत्येकसंयोगवर्णापादितगौरवञ्च प्रकृतिस्थं तदत्र प्राकृतग्राम्ययोरौचित्याकृष्टम्। प्रकृतिस्थे तु नौचित्यमुपयुज्यते। अपि तु संदर्भारम्भस्तेन प्रक्रान्त इति विवक्षितम्। अधिकस्य प्रष्टव्यस्याभावादेतत्प्रश्नानन्तरमेव उत्तरावसरः। ततश्च नानौचित्यम्। प्रश्नोत्तरोपन्यासो हीति। प्रकृत्यैव च नागरका ग्राम्यमतविरोधिनो वक्रोक्तिरसिका भवन्ति। यदि तस्य ग्राम्ये जघन्यबुद्धिः, किमित्युत्तरमेव दास्यतीत्यत उक्तम् अनुजिघृक्षुरिति। सबहुमानं पृच्छति ग्राम्ये यस्य दया तदानीमासीत्।[1] जिज्ञासानिवर्तकज्ञानजननमनुग्रहः। यद्यपि नागरस्य नागराणि पदानि प्रयोक्तुमर्हति, तथापि ग्राम्यानुग्रहे कर्तव्ये तद्बोधयोग्यमेवाभिमतं न तु नागरकत्वम्। तर्हि ग्राम्यैरेव कुतो न ब्रवीतीत्यपि न वाच्यम्। सहसैव तथाकरणे ग्राम्यमतविरोधोऽपि तु उपनागरकरूपभङ्गप्रसङ्गात्। ततो मध्यमानि उपनागराणि प्रयोगयोग्यानीत्याह—उपनागरैरिति। स्वभावत एव प्राकृतप्रकृतिस्थानां संस्कृतप्रकृतिस्थानां प्रौढत्वं भवति। तेन यद्यपि ग्राम्यप्रयुक्तजातीयान्येव संदर्भैकरूपतासिद्ध्यर्थं घटयितुम् उचितानि तथाप्यौचितीप्राप्तसंस्कृतपदनिवेशने यदि प्रकृतिस्थत्वमाद्रियेत ततश्छायावैरूप्यं स्यादित्याशयेन कोमलप्रायाण्येव निवेशितानीत्याह—कोमलैर्वा इति। भूयसा व्यपदेशो भवतीति लोकन्यायानुसारात् 'साक्षात्' इत्येकस्य प्रकृतिस्थत्वेऽपि कोमलैरित्युक्तम्। साकाङ्क्षप्रश्ने च किमर्थं लोकोत्तरो 'जो जलदेउ' नान्यः कश्चित् तादृगिति भावो विवक्षितः, तत्र नेत्येवोक्तेनानुग्रहः कृतः स्यादित्यधिकमपि किञ्चिद् वक्तुमुचितमित्याह—सवक्रोक्तीति। एतेन नागरकवृत्तिरूपवृंहिता। नैव इत्येवकारेण मनुष्य एवायं न भवति दूरे तद्विशेषरूपो 'जो जलदेउ' इति प्रकाशितम्। साक्षादिति प्रत्यक्षेणावधार्यमाणः किञ्चित् व्युत्पन्नत्वेन

---

1. V. J. K. 'सबहुमानं पृच्छति। ग्राम्ये यस्य-' इत्यादिवाक्यभेदो दृश्यते।

पदानि प्राकृतेनोक्त्वा पादार्ध एव तिष्ठति—ऐसें सच्चुजिबोल्लु इति। अथ नागरो जितकाशी ग्राम्योपनागरनागरैः प्रकृतिस्थकोमलकठोरैरेव पदैः श्लोकमुत्तरञ्च पूरयति, हस्तकटकः किं दर्पणेनेक्ष्यते इति। तत्र च प्राकृतानां सर्वेषामपि ग्राम्यत्वम्। प्रष्टुः संस्कृतपदेषु वपुरित्युपनागरं शेषाणि ग्राम्याणि, प्रतिवक्तुश्च हस्तविवाहगौरीपदानि ग्राम्याणि, भूतपतिनेति नागरम्, शेषाण्युपनागराणि। तदिदमीदृशि प्रमेये तथैवो-पक्रमादेतन्न दुष्यति॥

ग्राम्यस्योक्तत्वात्। कामव्यावृत्तसाक्षाद्भावलक्षणविरुद्धधर्मानुसंधानेन मदनदाहव्यतिकरता संभवतीति लब्धावसरं ग्राम्यानुयोगमवतारयति—अथेति। शिक्षाविशेषस्पर्शिनी बुद्धिः प्रतिभा। मामेकान्ततो नागरकवृत्तपरिचयपराधीनं मा शंकिष्ठा इत्याशयशौटीर्येण नागरक-प्रयुक्तजातीयैरेव पदैः प्रश्नो योग्यः, न चैतावतैव सर्वथा प्रकृतित्यागोऽर्हतीत्यतः स्वप्रयोग-योग्यान्यपि प्रयोगमर्हन्ति। तत्रार्धं प्रकृतिवैशसेनार्धप्राकृतमर्धं ग्राम्यश्च प्रश्नवाक्यमनुचित-मित्याह—पूर्वपदानुरोधादिति। पूर्वं परप्रयुक्तं पदं तर्कितम्। सच्चिमा सत्यः। यावती ग्राम्यस्य व्युत्पत्तिरर्हति तावतीमुपन्यस्यति—श्रूयत इति। ऐतिहासिकमुखादेवमाकर्णितं न पुनरद्यापि निर्णयो वर्तत इत्यर्थः। तर्कितमिति प्रकृतिस्थम्, दीसईति कोमलम्, सच्चिमेति प्रकृतिस्थम्, हतवपु-रिति कोमलम्, कामः किलेत्यपि तथा, श्रूयत इति प्रकृतिस्थमिति। अनन्तरं नागरिकस्योत्तरा-वसरः। कथं परमार्थवादिन्युत्तरं दातव्यमित्यनुपपत्तावयं समाधानप्रकारो भवति। अस्ति ग्राम्यस्य 'किल श्रूयते' इत्येताभ्यां संदिहानत्वं किञ्चिद् व्युत्पन्नत्वञ्च उन्नीतमिति किमप्य-लीकमेव बुद्धिकौशलात् तथाप्रतीयमानमभिधाय प्रतारणमुपपद्यते। तन्मात्रपरत्वाच्च सर्वाकार-मधिका व्युत्पत्तिराहत्य दर्शयितुमर्हतीति तर्कितमित्यादिपदे[1] यावती ग्राम्यस्य व्युत्पत्तिस्ताव-दनुकरणं कियदधिकव्युत्पत्तिपुरस्कारमर्हतीत्याशयवानुत्तरमवतारयति—अथेति। पादस्त-र्कितमित्यादिग्राम्यप्रयुक्तः तस्यानुरोधो व्युत्पत्त्यनुकरणम्। पच्छा पश्चात्। ए एषः।'ऐ दुए' इति पाठे द्वयं व्याजोऽनेन व्याजेन। भूतपतिः पशुपतिः। ननु न क्वचिदेवं श्रूयते तत्कथं ग्राम्यस्य प्रबोधो भवतीत्याह—गौरीविवाहोत्सव इति। मा श्रूयतामुपपत्त्या तु सिद्धः, द्वितीयो यदि कामप्रादुर्भावो न स्यात् कथं गौरीपाणिग्रहे भगवत उत्साह इत्यतस्तेनैव करुणासंतानशान्तात्मना भूयः सृष्टः स्याद् इत्यर्थः। पच्छेति प्रकृतिस्थम्, ऐ इति कठोरम्, किअलेउ इति कोमलम्, भूतपतिनेति तथा, गौरीविवाहोत्सव इति प्रकृतिस्थम्। एँ दुएँ इति पाठे द्वयमपि कठोरम्। तदत्र कठोरनिवेशनं व्युत्पत्त्याधिक्यसूचनाय। एतावत्युक्ते परीक्षणव्युत्पत्तिर्न किञ्चिद्ग्राम्यं प्रतिभाति। न च तस्याद्यापि निःशङ्कता वर्तते। ततो नागरकप्रामाण्यदत्तभरः प्रश्नो घटत इत्याशयवानवतारयति—अथ ग्राम्य इति। प्रकृत्यापन्न एव, तेन यथा प्रथमं 'हा तो' इत्यादिप्रश्ने गतिः, तथात्रापीति ग्राम्यप्रकृतिस्थयोरुपन्यासः। भाषाचित्रेण परस्परसंघर्षादिककाव्यरचनाप्रवृत्तयोर्ग्राम्यस्यापि श्लोक[2]श्लोकसमाप्तिपदारम्भो योग्य एव। यदि चायमेव समस्तं निर्वाहयन् अशेषशङ्कानिवृत्त्युपयुक्तमुत्तरं नागरस्य निवेशितं स्यादिति तदुत्तरानुरोधेन पादार्ध एव विलम्बोऽप्युचितः। 'ऐसें' एवमित्यत्रार्थे काकुगर्भम्। 'सच्च जि वोल्लु' इति जिरवधारणे। सत्यमेवैतदुक्तम्। यदि सत्यपुरःसरं ब्रूयाः, तदा प्रत्येमीत्यर्थः। एवं ग्राम्यताप्रतारणसिद्धौ किमत्र सर्वलोकसाक्षिके वस्तुनि वक्रोक्त्यैव पूर्वव्युत्-

---

1. काशी (क) पादे। 　　2. J, श्लोक इति नास्ति।

वाक्यान्तरसगर्भं यद् वाक्यं तद्वाक्यगर्भितम् ।
रसान्तरतिरस्कारे तदिष्टं नेष्टमन्यथा ॥ ११३ ॥

यथा—दिङ्मातङ्गघटाविभक्तचतुराघाटा मही साध्यते
सिद्धा सा च वदन्त एव हि वयं रोमाञ्चिताः पश्यत ।
विप्राय प्रतिपाद्यते किमपरं रामाय तस्मै नमो
यस्मादाविरभूत् कथाद्भुतमिदं यत्रैव चास्तं गतम् ॥ १६३ ॥

अत्र यथोक्ता मही साध्यते, सिद्धा च सा विप्राय प्रतिपाद्यते इति वक्तव्ये, येयं वीराद्भुतरसवशप्रवृत्तेन, वदन्त एव हि वयं रोमाञ्चिताः पश्यत इति वाक्येन प्रकृतवाक्योक्तेरसमाप्तावेव विप्रायेत्यादिपदविच्छित्तिः, सा रसान्तरतिरस्कृतिरित्युच्यते । तथा चेदं वाक्यान्तरसगर्भमपि वाक्यं न दोषाय भवति ।।

पत्तिमात्रनिवेशनेनोत्तरं दत्त्वा श्लोकपूरणमेव नागरस्योचितमित्याशयेनोत्तरमवतारयति—अथेति । हस्ते इति प्रकृतिस्थम्, कटकमिति कोमलम्, दर्पणेनेक्ष्यते इत्येते प्रकृतिस्थे इति । प्रकृतिस्थादीनां सुपरिचेयत्वाद् ग्राम्यादीन्येव व्याचष्टे—तत्र चेति । प्रकृतिव्यतिकराव्यतिकरत्वयोरौचित्यापन्नत्वाद्भाषासंकरः शोभावहत्वेन गुण एव भवतीत्युक्तमुपसंहरति—तदिति ॥ ११२ ॥

वाक्यान्तरेति । रसान्तरं रसविशेषः, प्रकृतरसानुसंहितो रसस्तेन तिरस्कारो दोषभावस्य, तस्मिन् सति तथाकृतं वाक्यमिष्टमेव कवीनामुपादानयोग्यमेव, अन्यथा नेष्टं दुष्टमेव इत्यर्थः । तेनायमर्थो भवति—प्रकृतरसतिरोधायकत्वं किल दूषणताबीजं तदतिरोधानेनैव निवर्तते । प्रत्युत द्वितीयपरिच्छेदे वक्ष्यमाणगर्भादिवाक्ययोजनप्रकारसंपत्तावलङ्कारलाभे गुणत्वं भवति । तथा हि—दिङ्मातङ्गानां घटया विभक्ताः पृथगुद्दिश्य व्यवस्थापिताश्चत्वार आघाटा यस्यां सा, तथा तेन 'सप्तद्वीपा वसुमती साध्यते' इति विवक्षितम् । ये तावद् भरतभगीरथप्रभृतयः प्रथितप्रतापातिशयास्तेषां तद्दूषणपरिनिष्ठितशक्तीनामेकस्यापि समस्तक्षत्रवंशोन्मूलनेन नवखण्डमेदिनीसिद्धौ नोत्साहशक्तिः श्रवणगोचरतामयासीदिति लोकोत्तरा परशुरामस्योत्साहशक्तिरावेद्यते । 'सिद्धा सा च' इत्यनेन यावदभिलषितं तावदेव सिद्धमित्यहो विजिगीषुतेति पूर्ववदेवाभिप्रायः । न चेदसौ सिद्धिमभिसंधाय प्रवृत्तः, अनुपदमेव सा संपन्नेति चकारेण द्योत्यते । एवमभिहिते 'विप्राय' इत्यादिकमस्ति वाक्यशेषभूतम्, तद्विच्छिद्यैव मध्ये 'वदन्त एव हि वयं रोमाञ्चिताः' इति वाक्येन सगर्भता, सा न दोषाय । अनेन हि वाक्येन लोकोत्तरवस्तुभावनात्मकविभावसंपत्तौ प्रादुर्भवन् वक्तुमभिमतो रसो व्यज्यते । स च वीरानुसंधानहेतुः, वीराद्भुतयोः समानभूमिकयोरन्योन्यानुगमनेन प्रतिकूलताविरहात् ।[1] तत्र यथा शृङ्गाररौद्रबीभत्सानामनेकप्रघट्टकेन सूत्रणे संनिपातितैरपि हास्यकरुणभयानकैर्न तिरस्कारः 'स्वाङ्गमव्यवधायकम्' इति न्यायात्, तथेह वीरस्याद्भुतेन, अत एव अद्भुतोद्वेलस्य प्रादुर्भूतपुलका[2]ङ्कुरलक्षणानुभावप्रदर्शनम्—पश्यतेति । न चात्र दोषोदाहरणे 'मया' इति कारकविभक्तेरुत्थिताकाङ्क्षाया 'रक्षैनम्' इत्यादिना स्वरसबाधस्तथात्र संभवति सिद्धेति एतावत्यपि दर्शिते वाक्यार्थपर्यवसानात् । न च संपूर्णे रसे 'वदन्त एव' इत्यादिकमभिधातु-

1. V. J. K. विरहता (?) 2. V. K. ०पुत्रका-(?)

यद्भिन्नलिङ्गमित्युक्तं विभिन्नवचनं च यत् ।
उपमादूषणं तन्न यत्रोद्वेगो न धीमताम् ॥ ११४ ॥

यथा—अन्यदा भूषणं पुंसः शमो लज्जेव योषितः ।
पराक्रमः परिभवे वैयात्यं सुरतेष्विव ॥ १६४ ॥

अत्र पुंसो योषित इव, शमो लज्जेव, पराक्रमो वैयात्यमिवेति लिङ्गभेदः । परिभवे सुरतेष्विवेति तु लिङ्गभेदो वचनभेदश्च दृश्यते । स चैषामेव परस्परमुपमानोपमेयभावविवक्षायां पर्यायान्तराभावादन्यथा कर्तुमशक्यमिति सहृदयहृदयानुद्वेजकत्वात् न दुष्यतीति दोषस्यापि गुणत्वम् । तदिदं द्वयोरपि एकमुदाहरणम् ।

अथ भिन्नलिङ्गस्यैव यथा—

यस्य त्रिवर्गशून्यानि दिनान्यायान्ति यान्ति च ।
स लोहकारभस्त्रेव श्वसन्नपि न जीवति ॥ १६५ ॥

अत्र प्राग्वदेव पर्यायान्तराभावात् स लोहकारभस्त्रेवेति लिङ्गभेदस्य न दोषः ॥

भिन्नवचनस्यैव यथा—

प्राज्यप्रभावः प्रभवो धर्मस्यास्तरजस्तमाः ।
मुक्तात्मानः शिवं नेमिरन्येऽपि ददतां जिनाः ॥ १६६ ॥

मर्हति । अद्भुतता च पार्थिवानुभावस्य तन्मात्रपूरणापेक्षत्वात् । एवं रसानुभावनातृप्तस्य तत्रैव पुनः पुनरुत्कण्ठायां जिगीषुकरणीयलब्धपात्रप्रतिपत्तिविशेषस्फोरणे 'विप्राय प्रतिपाद्यते' इत्युक्तम् । दानवीरोऽपि वीर एव । अत एवाधिकस्य कर्तव्यस्याभावे किमपरमित्यादिरुपसंहारः । तदेतत्सर्वं व्याचष्टे—अत्रेति ॥ ११३ ॥

यद्भिन्नेति । दोषप्रकरणानुरोधेन समस्तव्यस्तोदाहरणं बोद्धव्यम् । सहृदयोद्वेजकत्वेन हि दोषता । यत्र तु कथञ्चित् तथाभावो न भवति, तत्र दोषत्वहानिरुचितैव । तथा हि स्त्रीपुंसयोरेव प्रकृतानुगुणोपमानोपमेयभावविवक्षायामावश्यकं लिङ्गवचनभेदयोरन्यतरदेकस्य पुंस उपमेयत्वेन दारशब्दस्य भिन्नवचनत्वनियमात् कलत्रपदं भिन्नवचनमेव । पर्यायाणामपि लिङ्गभेदो नियतः । न च पुंवचनं किञ्चित्पमानस्वभावमस्ति येनायं प्रकारो निवर्तेत । न चैवंविधोपमानमन्तरेण प्रस्तुतवाक्यार्थपोषः । एवमनन्यगतिका भिन्नलिङ्गता भिन्नवचनता वा साहित्यसमयविदामुद्वेगं नोत्पादयति । अत एवालङ्कारौचितीसंपदा गुणत्वसिद्धिः । एवं शमलज्जयोः पराक्रमवैयात्ययोः परिभवसुरतयोश्च बोद्धव्यमित्याशयवान् व्याचष्टे—अत्रेति । रतम्, रहः, शयनम्, मोहनम्, इति सुरतवाचिनां सर्वेषामेव नपुंसकता न दुष्यतीति सहृदयहृदयानुद्वेजकत्वादिति हेतुः । गुणत्वे त्वाभिप्रायिकः, स च दर्शित एव । **अथेति** । धर्मार्थकामास्त्रिवर्गः । वह्निविध्मापनचर्मपुटो भस्त्रा, सा यथा वातेन पूर्यते, वातञ्च मुञ्चति, न तु किञ्चित्पुरुषार्थमासादयति, तथा त्रिवर्गशून्येऽपि भस्त्रापर्यायस्य समानलिङ्गस्याभावेन सहृदयानामनुद्वेगालङ्कारसंपत्त्या गुणत्वमुपपन्नमित्याह—अत्र प्राग्वदेवेति । अदोष इत्युपलक्षणम्; गुणश्च भवतीत्यपि बोद्धव्यम् ॥

प्राज्येति । आर्हतानां नेमिनामा जिनविशेषः, अन्ये जिना ऋषभनाथप्रभृतयः । प्राज्यमुचितं तथाभूतः प्रभावः सिद्धिरूपो यस्य तादृशो नेमिः शिवं ददतां ददातु । 'दद दाने' इति

अत्र नेमिरन्येऽपि इति वचनभेददोषेऽपि ददतामिति क्रियापदादेर्वचनश्लेष-माहात्म्याद् गुणत्वम् । न चेदं वाच्यम्—अत्रेवादिर्न विद्यत इति नोपमात्वम् । इवस्यापिना समुच्चयार्थेन तुल्यधर्माणां तु धर्मस्य प्रभव इत्यादिभिर्वचनश्लेषैर्विषयापहारात् । यथा—अग्रतो द्योतकलोप उपमायाम् 'कोमलापाटलौ तन्वि पल्लवश्चाधरश्च ते।' नन्वेषोऽपि श्लेषः कस्मान्न भवति। उच्यते । यत्र द्वयोः सदृशयोरभिधानं स श्लेषः। यत्र सदृशात् सदृशप्रतिपत्तिस्तदुपमानम् । यत्र द्वयोः सादृश्यमभिधीयते प्रतीयते वा

धात्वनुसारात् । कस्मै इत्यपेक्षायां मुक्तात्मा इत्यत्र नः । पक्षे वो युष्मभ्यं शिवं ददतां ददत्विति । धर्मस्य प्रभव[1] उत्पत्तिनिमित्तं नेमिः । प्रभवः प्रभुता । यथावदनुशासनेन जिनाः । रजश्च तमश्च रजस्तमसी ते अस्ते क्षिप्ते येन स तथाभूतो नेमिः । अस्तं रजो यैस्तेऽस्तरजसस्तेषु प्रकृष्टाः, 'तमपि' अस्तरजस्तमाः[2] । मुक्तो निरावरण आत्मा । आत्मशब्द आत्मवचनः स्वरूपवचन इति वा बहुव्रीहिः, तादृशो नेमिः । जिनास्तु मुक्तात्मान इति स्पष्टम् । तदिह वचनभेदमन्तरेण वचनश्लेषाभावाद् भिन्नवचनत्वस्यावश्यकत्वे न[3] दोषः । श्लेषलक्षणालङ्कारघटनया गुणत्वम् । ननु च लिङ्गादिभेद उपमाया दूषणत्वमुक्तम्,इह त्वलङ्कारान्तर उदाह्रियते,तत्कथं पूर्वापरसमञ्जसत्वम् । न चात्रोपमा संभ ति, तत् सामग्र्यसंभवात् । उपमानोपमेयसाधारणधर्मेवादिशब्दाः किल तद्घटकाः । तदत्र त्रितयसंबन्धत्वेऽपि[4] इववद्वाप्रभृतिशब्दानुपादानात् कथमुपमेति शङ्काम् उत्थाप्य निरस्यति–न चेति । इवादयो हि शब्दाः सादृश्यद्योतकाः । तथा च क्वचित् प्रसिद्धस्य प्रकृते संबन्धप्रतीतिस्तेभ्यो भवति बिम्बप्रतिबिम्बन्यायाश्रयणात् । एवञ्च न युगपत् तुल्यरूप-संबन्धः । अपिशब्दस्तु युगपत् तुल्यरूपसंबन्धं बोधयतीति विभिन्नविषयत्वम् । न हि इवादिशब्दाभावे सादृश्यमेव न प्रतीयते, लुप्तोपमाप्रपञ्चभङ्गप्रसङ्गात् । अन्यत एव प्रतीतिसिद्धे रुपायान्तर-वैयर्थ्यात् । किमितीह नेवादिपदं प्रयुक्तमिति प्रश्नोऽवशिष्यते तत्रेदमुत्तरम्—इवस्येत्यादि । नेमिरन्येऽपीति अपिशब्देन समुच्चयोऽप्यवसीयते । स च युगपदेकसंबन्धाभिधाने निर्वहति । तेनानेकमुद्दिश्य किञ्चिद् एकसंबन्धाभिधानं समुच्चयाभिधायिनो विषयः । एकमुद्दिश्य प्रसिद्धान्यधर्मविधानं तु यथेवादिरिति विषयविरोधात् न प्रयुज्यत इति । स्यादेतत्–इववद्वा-यथादिशब्दा यत्परास्तस्यैवोपमानताप्रतीतिः, तथा च, अनेन इदं तुल्यमिति साधारण-धर्मविधिरूपा कथमुपमेत्यत उक्तम्–तुल्यधर्माणां त्विति । नात्र वचनश्लेषतुल्यधर्मविगमः, अपि तु तथा व्यवस्थितानामेव शब्दतन्त्रता इति धर्मस्य प्रभव इत्यादिभिः द्विवचनश्लेषैस्तथापि विषयोऽपहृत इति । यदि चेवादिमन्तरेण न उपमाप्रतीतिः, तर्हि प्रसिद्धमुपमोदाहरणं भज्येतेत्याह—यथेति । अग्रतश्चतुर्थपरिच्छेदे । अत्राप्युपमामनङ्गीकुर्वतो मतमाशङ्कते—ननु इति । इहापि चकाराभ्यां युगपत् पल्लवाधरयोरेकधर्मविधानस्य तुल्यत्वादिति देश्याभिप्रायः । उक्तयुक्त्या दूषयति—उच्यत इति । तर्हि प्रकृतोदाहरणे नास्त्येवोपमा, कथं वचनभेदस्य गुणीभाव उदाह्रियत इत्याह—यत्रेति । यद्यप्यभिधीयमानं नास्ति सादृश्यम्, तथापि प्रतीयमानोपमा व्यवह्रियतामित्यर्थः । शब्दमात्रसाम्यं श्लेषसंकीर्णमेवेत्युपेक्षितवान् । ननु यत्रोपमया काव्यव्यपदेशः, तत्र प्रतीयमानमपि सादृश्यमूरीक्रियते । यत्र त्वलंकार-स्वभावव्यवस्थापितमेव काव्यं न तत्रापीत्याह—उपलक्षणमिति । प्रतिपत्तिवैरूप्यस्या-

---

1. V. J. K. प्रभवम् ।
2. K. ०तमप्यरजस्तमाः (?)
3. K. ०स्यावश्यकत्वेन (?)
4. V. J. K. संबद्धे त्वपी० ।

सोपमेति प्रबन्धेनाग्रे वक्ष्यामः। उपलक्षणं[1] चैतत्। यदुपमायामेव लिङ्गवचनभेदे न दूषणं तस्य सर्वालङ्कारसाधारणत्वात्। केवलसादृश्यमलङ्कार इति दर्शने उपमाया-मुदाह्रियते ॥

यत्रोपमानधर्माः स्युर्नोपमेयेन संमिताः।
तद्धीनोपममित्याहुस्तत्प्रसिद्धौ न दुष्यति ॥ ११५ ॥

यथा—स मारुताकम्पितपीतवासा बिभ्रत् सलीलं शशिभासमब्जम्।
यदुप्रवीरः प्रगृहीतशार्ङ्गः सेन्द्रायुधो मेघ इवाबभासे ॥ १६६ ॥

अत्र सेन्द्रायुध इति कार्मुकमात्रोपादानं वासःशङ्ख्योस्त्वनुपादानाद्धीनोपमत्वम्। तत्रेन्द्रविद्युतोरतिप्रसिद्धत्वाददोषत्वम्। यदाह—

सर्वं सर्वेण सारूप्यं नास्ति भावस्य कस्यचित्।
यथोपपत्ति कृतिभिरुपमानं प्रयुज्यते ॥
अखण्डमण्डलः क्वेन्दुः क्व कान्ताननमद्युति।
यत्किञ्चित्कान्तिसाम्यात्तु शशिनैवोपमीयते ॥ इति ॥

क्रमेणानेन कृतिभिरेष्टव्यमधिकोपमम्।
विशेषस्तूपमेयाङ्गमनुमानात् प्रतीयते ॥ ११६ ॥

लङ्कारान्तरसाधारण्यादुपमातोऽन्यत्रापि लिङ्गवचनभेदो दूषणमेव। तद्यथा 'मुखं पद्मम्' इति रूपके, 'मुखं पद्मं वा' इति संशये, न मुखं पद्ममेव' इत्यपह्नवे। एवमन्येऽपि। अत एव 'द्वे भिन्नलिङ्गवचने' इत्यत्र नोपमाग्रहणम्। यद्येवं कथमुपमायामेव दूषणमुदाह्रियत इत्यत आह—केवलमिति। चिरन्तनैर्हि भरतमुनिप्रभृतिभिर्द्वे एव यमकोपमे शब्दानुगतालङ्कारत्वेनेष्टे। तत् प्रपञ्चनमात्रं तु पुनरन्यैरलङ्कारकारैः कृतम्, उपमायाः प्रभूतविषयतया प्राधान्याद् चोदाहृतमतिस्फुटं भवतीति संक्षेपः ॥ ११४ ॥

यत्रोपमानेति। उपमेयेन उपमेयविशेषणेन संमितास्तुल्यसंख्याः। इन्द्रायुधम् इन्द्रधनु-रेकम् उपमाने, उपमेये पीतं वासः, शार्ङ्गम्, अब्जः शङ्ख इति त्रीणि विशेषणानि। तदिहाधिक-विशेषणविषय इति जिज्ञासासमकालमेवातिप्रसिद्धेन्दुबिम्बयोरुपमानयोर्मेघानुसंधानाद् स्खलनाभिमुखी प्रतीतिरवलक्ष्यते। ध्वननव्यापारोन्मेषाच्च गुणत्वलाभः। तदुक्तम्—

मुख्या महाकविगिरामलंकृतिभृतामपि।
प्रतीयमानच्छायैषा भूषा लज्जेव योषिताम् ॥ इति ॥

न चैवं स्तनितादीनामिति कथं प्रतीतिरिति वाच्यम्। प्रतीयमानस्यापि प्रतिपत्ति-वैरूप्यसमाधाना[2]नौपयिकस्थानाकांक्षितत्वेनादरादित्याह—**सर्वं सर्वेणेति**। यथोपपत्ति उपपत्तिपर्यन्तो यावतोपमानविशेषणत्वेन प्रकृतमुपमेयविशेषणप्रतिबिम्बता नीयते तदतिक्रमेणैक-प्रतीत्यनुरोधे कल्पितेनाप्युपमेयविशेषणेनेत्यर्थः। अन्यथा चन्द्रमुखादीनां न उपमा पर्यवस्येतेत्याह—अखण्डेति ॥ ११५ ॥

अमुमेव प्रकारमधिकोपमेये योजयन्नाह—**क्रमेणेति**। यत्र उपमानेऽधिकविशेषण-संक्षेपस्तद्वाक्यम् अधिकोपममित्युच्यते, तत्र झटिति प्रतिबिम्बभूतोपमेयविशेषणप्रतिसंधाने

---

1. V. J. उपमालक्षणम्।   2. K. ०समाधावनौ०।

यथा—स पीतवासाः प्रगृहीतशार्ङ्गो मनोज्ञभीमं वपुराप कृष्णः ।
शतह्रदेन्द्रायुधवान्निशायां संसृज्यमानः शशिनेव मेघः ॥ १६८ ॥

अत्र शशिनो ग्रहणादधिकोपमत्वेऽपि उपमानत्वेनाविवक्षणाद् गुणत्वम् । यदि वा उपमाने धर्मोद्घाटनानुमानात् शङ्खचक्रगदाधरो विष्णुरिति प्रसिद्धेः शङ्खो[1]ऽनुमेयः ॥

यदा तीव्रप्रयत्नेन संयोगादेरगौरवम् ।
न च्छन्दोभङ्ग इत्याहु[2]स्तदा दोषाय सूरयः ॥ ११७ ॥

यथा—जह ह्लाउं ओइण्णे अब्भन्तमुल्हासिअमंसुअद्धन्तम् ।
तह अ ण्हाआ सि तुमं सच्छे गोलाणईतूहे ॥ १६९ ॥
[यथा स्नातुमवतीर्णे आर्द्रीभूतमुल्लासितमंशुकार्धान्तम् ।
तथा च स्नाता भवसि त्वं स्वच्छे गोदानदीतीर्थे ॥]

अत्र द्वितीयैकादशत्रयोविंशतिवर्णानां संयोगपरत्वाद् गुरुत्वेऽपि ण्हल्हादिसंयोगस्यातीव्रप्रयत्नोच्चारणेन[3] पूर्वलघुत्वे न छन्दोभङ्ग इति गुणत्वम् ॥

वाक्यमस्थानविरति प्राग्भग्नयतिसंज्ञया ।
समुद्दिष्टं यदधुना गुणत्वं तस्य कल्प्यते ॥ ११८ ॥

न दोषः । तदेव तु कथमत उक्तम्—विशेषस्त्विति । उपमेयांशे विशेषो विशेषणमनुमानाद् उपमानविशेषणात् प्रतीयते । शतह्रदा विद्युत् । उपमानत्वेनाविवक्षितत्वाद् इत्यापाततः । उपमानविशेषणानां यावत्प्रतीति न ग्रहणमिति प्रकाशयितुम्, पारमार्थिकस्वय सिद्धान्त इत्याह—यदि वेति । उपमानधर्मस्याधिकस्योद्घाटनम् अभिधानं तस्यानु पश्चात् मानं ज्ञानम् । कथमेतद् इत्याह—इति प्रसिद्धेरिति ॥ ११६ ॥

यदेति । प्रयतनं प्रयत्नः स्थानकरणव्यापारः, तस्य तीव्रत्वमुद्रेकस्तत एव हि पिण्डाक्षराद्दीनामकठोरत्वमाभासते । आदिग्रहणादिवहिकारौ सानुस्वारौ च केवलौ पदान्ते वर्त्तमानौ तत्तद्भाषाविषयेऽवसेयौ । क्वचिदेव हि वर्णे तथा अवभासते न तु सर्वत्र । तदुपलक्षणमेव 'रह वञ्जणसंजोए' इत्यादिकं छन्दोविचितौ दर्शितम् । **जहेति** । स्नातुमवतीर्णे त्वयि अंशुकार्धमुद्भ्रष्टं सदब्भन्तमार्द्रीभूतं यथा चलत्वं स्थितेस्तथावगम्यते न तु अन्तर्जलं जलकेलिस्थानमवतीर्णं इत्यभिप्रायशेषः । कथमन्यथा गोदावरीनद्याः स्वच्छं जलं दृश्यत इति । तूहं तीर्थम् । अत्र द्वितीयैकादशादिस्थानेषु यद्यपि संयोगात् पूर्वभावे गुरुत्वं विद्यते तथापि तीव्रप्रयत्नोच्चारणीयशकारहकारादिसंयोगमहिम्ना नावच्छेदश्रव्यता कलुषीक्रियत इति । एवमन्यदपि उदाहार्यम् । यथा—

धवलाइं गलेत्ति धवलेहिं अणंजणसामलेहि णिसालआए ।
णखवत्तकुसमाइं णहअलाओओसरइ इत्यादि नाम ॥

धातुभागे स्वरासंधाने च पठितिविच्छेदो न भवतीति उक्तं स तदुल्लङ्घनमात्रेण समाधीयते ॥ ११७ ॥

वाक्यमिति । शोभां पुष्यतीति कार्याकार्येति च नामभागमुल्लङ्घ्य विच्छेदश्रव्यता च परस्य यणादेशेन किञ्चिद्भावेति, नृप इति च स्वरसंधाने विच्छेदोऽत एव श्रव्यत्वमपि । तदेतद्

---

1. K. शार्ङ्गमनुमेयम् । 2. V. J. ०मप्याहुः । 3. K. तीव्रप्रयत्नो... ।

यथा—शोभां पुष्यत्ययमभिनवः सुन्दरीणां प्रबोधः
किञ्चिद् भावालसमसरलप्रेक्षितं कामिनीनाम्।
कार्याकार्याण्ययमविकले[1] नागमेनैव पश्यन्
वश्यामुर्वीं वहति नृप इत्यस्ति चायं प्रयोगः॥ १७०॥

अत्र पादत्रये चतुर्थस्थाने यतौ कर्तव्यायां पञ्चमस्थाने कृतत्वादपरत्र च पादस्य मध्यभागे निविष्टकेवलस्वरत्वाद् यतिभ्रंशेऽपि स्वरसंधिकृतत्वादविभिन्ननामधातुशरीरत्वाच्च न दोषत्वम्। यदाह—

स्वरसंध्यकृते प्रायो धातुभेदे तदिष्यते।
नामभेदे च शेषेषु न दोष इति सूरयः॥

लुप्ते पदान्ते शेषस्य पदत्वं निश्चितं यथा।
तथा संधिविकारान्तं पदमेवेति वर्ण्यते॥

अशरीरं क्रियाहीनं क्रियापेक्षा न यत्र तु।
यत्रास्त्या[2]देरपेक्षा वा न दोषस्तत्र तद् यथा॥ ११९॥

कियन्मात्रं जलं विप्र जानुदघ्नं नराधिप।
तथापीयमवस्था ते न हि सर्वे भवादृशाः॥ १७१॥

अत्र त्रिषु पादेषु पदानि क्रियापदं नापेक्षन्ते, सापेक्षं चासमर्थं भवति। चतुर्थं तु न हि इत्यादिभिः सन्तीत्यपेक्षते। न चैतावतामीषामसामर्थ्यं भवति। यदाह—'यत्रान्यत् क्रियापदं नास्ति तत्रास्तिर्भवन्तीपरः[3] प्रथमपुरुषः प्रयुज्यत' इति॥

व्याचष्टे—अत्रेति। 'मन्दाक्रान्ता मभनतयुगं गद्वयं वेददिग्भिः' इति चतुर्थदशमयोर्यतिराम्नाता। पञ्चमस्थान इति प्रथमतृतीययोः, द्वितीये तु षष्ठे यतिकरणादिति बोद्धव्यम्। ननु पदच्छेदे स्वरसंधानपठितिविरामः सोल्लेखो लक्ष्यते, न तु चतुष्पादे तथास्तीति कथं श्रव्यत्वमत आह—लुप्त इति। संधौ विकारो यत्वयलोपादिकं कार्यम्, तथा च पदान्ते सति पदच्छेद एवायमिकारोऽवतिष्ठत इत्यर्थः॥ ११८॥

अशरीरमिति। प्रधानाविमर्शे हि दूषणमित्युक्तम्, तदुपात्तानामेव पदार्थानां प्रधानगर्भीकरणे तत्प्रतिबन्धेऽवश्यविधेयमन्यं प्रति गुणीभावे वा समाधीयते। अत एव विशेषाद् गुणत्वम्। तथा हि—कियन्मात्रं जानुदघ्नम् इत्यनयोः परिमितम्, क्रिया प्रधानगर्भभूता। 'न हि भवादृशाः' इत्यत्र तु सत्ताक्रियायाः सकलपदार्थाव्यभिचाराद् 'अपेक्षते' इति सिद्धिः। तदिदम् आचार्यमतेनाह—यत्रान्यदिति। भवन्ती वर्तमाना। तदेतद् वाक्ये[4] क्रिया प्रधानमिति दर्शने समाधानं विशेष्यमात्रं तु वाक्यार्थ इति परमार्थः। तेन 'राधारहःसाक्षिणाम्' इत्यादावावश्यकविधेयसाक्षिभावादिगुणतया राधासंबन्धादीनां वैवक्षिकप्राधान्यानामपि प्रधानत्वाविमर्शो न दोष इत्युक्तं भवति॥ ११९॥

---

1. A. K. अविकलानि।
2. V. J. प्राशस्त्यादेः।
3. A. K. अस्ति भवतीति पदम्।
4. V. J. K. वाक्यं क्रियाप्रधानमिति ददर्श स प्रधानम् इत्यादि।

श्लिष्टमस्पृष्टशैथिल्यं शिथिलं तद्विपर्ययः ।
गौडीयैरिष्यते तत्तु बन्धप्राशस्त्यगौरवात् ॥ १२० ॥

यथा—लीलाविलोलललना ललितालकलासकाः[1] ।
विलुप्तमालतीमाला जलकालानिला ववुः ॥ १७२ ॥

अत्र शैथिल्यदोषेऽपि बन्धप्राशस्त्येन गौडैरादृतत्वाद् गुणत्वम् ॥

न दोषः क्वापि वैषम्येऽप्यर्थालङ्कारकारणात् ।
पौरस्त्यैरादृतत्वाच्च शब्दाडम्बरतोऽपि वा ॥ १२१ ॥

यथा—चन्दनप्रणयोद्गन्धिर्मन्दो मलयमारुतः ।
स्पर्धते रुद्धमद्धैर्यो वररामामुखानिलैः[2] ॥ १७३ ॥

अत्र सत्यपि शब्दवैषम्यदोषे शब्दाडम्बरगुणादर्थालङ्कारगुणात् पौरस्त्यैरादृतत्वाच्च गुणत्वम् ॥

कठोरमपि बध्नन्ति दीप्तमित्यपरे पुनः ।
तेषां मतेन तस्यापि दूषणं नैव विद्यते ॥ १२२ ॥

श्लिष्टमिति । पारुष्यशैथिल्याभ्यां विना कृतं श्लिष्टमित्युक्तं तस्य विपर्ययो विपरीतं वाक्यं शिथिलं भवति । परुषमल्पप्राणाक्षरोत्तरं वेत्यर्थः । एवंविधमपि चैतदनुप्राससौष्ठवात्पदानामेकताप्रतिभासे समाधीयते, उद्भटानुप्रासतया च कान्तिप्राधान्ये गौडीयरीतिप्राधान्येन गुणत्वमासादयति । तदिदमुक्तम्—बन्धप्राशस्त्यगौरवादिति । गौडीयैर्गौडीयरीतिगोचरहेतुवाक्प्रकर्षशालिभिः । **लीलेति** । अत्र दन्त्यवर्णमयत्वेनाल्पप्राणाक्षरोत्तरतायामपि पदैकताप्रतिभासानुप्रासयोरुद्रेकः कान्तिप्रकर्षोऽवसेयः ॥ १२० ॥

न दोष इति । अर्थालङ्कारकारणादर्थालङ्काररूपम्[3] । यत्र हि शब्दस्यार्थोऽन्यथान्यथारूपं भजते तत्रावश्यं तदनुयायिना पदसंदर्भेण भिन्नरूपेण भाव्यम् । एवमपि छायावैरूप्यं वैरस्यमेवावहतीत्याशङ्क्य शब्दाडम्बर इत्युक्तम् । आडम्बर उद्भटता । तस्याप्येकरीत्यनिर्वाहो दूषणमित्यत्र पौरस्त्यैरित्युक्तम् । शरावत्याः प्राग्देशभवाः पौरस्त्याः, तदीयहेवाकप्राचुर्यभाज एव हि खण्डरीतयः । **चन्दनेति** । अत्र यद्यपि मलयानिल एक एव वाक्यार्थस्तथापि चन्दनप्रणयेन प्रवृद्धसौरभो[4] मन्द इत्याभ्यां शृङ्गाराङ्गताप्रतीतावुन्मिश्रः संदर्भः । मलयमारुत इति कोमलः, वररामामुखानिलैरित्यपि तथा, तत्राप्यारभटीप्रकाशने स्पर्धत इति स्फुटम् । एवं रुद्धमद्धैर्य इति । तदेवं समताविपर्यासेऽपि विशेषणानामर्थानां भिन्नभिन्नरसानुप्रवेशे पृथगर्थालङ्काराः प्रकाशन्ते । अस्ति चात्र शब्दाडम्बरवशादेव छायारूपाप्रतिभासः । लाटीया च रीतिः ॥ १२१ ॥

कठोरमिति । सुकुमारताविपर्यासः कठोरः संदर्भः, प्रस्फुटतरवर्णप्रधानमिति यावत् । सोऽयं दीप्तरसानुप्रवेशादौचित्येन गुणत्वं भजत इति व्यक्तम् । अपरे पौरस्त्याः । [illegible]क्षेण सामस्त्येन ॥ १२२ ॥

---

1. K. ०लालसाः ।
2. K. ०रामाननानिलैः ।
3. SV. A. ०रूपणात् ।
4. V. J. K. ०सौरभे ।

यथा—न्यक्षेण पक्षः क्षपितः क्षत्रियाणां क्षणादयम् ॥ १७४ ॥

अत्र कठोरत्वेऽपि दीप्तत्वाद् गुणत्वम् ॥

अविद्वदङ्गनाबालप्रसिद्धार्थं प्रसादवत् ।
विपर्ययोऽस्याप्रसन्नं चित्रादौ तन्न दुष्यति ॥ १२३ ॥

यथा—याश्रिता पावनतया यातनाच्छिदनीचया ।
याचनीया धिया मायायामायासं स्तुता श्रिया ॥ १७५ ॥

अत्राप्रसाददोषेऽपि चित्रत्वाद् गुणत्वम् ॥

अध्याहारादिगम्यार्थं नेयार्थं प्रागुदाहृतम् ।
स गम्यते प्रसिद्धे[1] श्चेन्न तद्दोषवदिष्यते ॥ १२४ ॥

यथा—मा भवन्तमनलः पवनो वा वारणो मदकलः परशुर्वा ।
वाहिनीजलभरः कुलिशं वा स्वस्ति तेऽस्तु लतया सह वृक्ष॥१७६॥

अत्र दहतु इत्यादीनामध्याहार्यतया नेयत्वेऽप्यतिप्रसिद्ध्या प्रतीयमानत्वाद् गुणत्वम् ॥

असभ्यार्थं मतं ग्राम्यं तद् ग्राम्योक्त्यैव दुष्यति ।
विदग्धोक्तौ तु तस्याहुर्गुणवत्त्वं मनीषिणः ॥ १२५ ॥

यथा—कामं कन्दर्पचाण्डालो मयि वामाक्षि निर्दयः ।
त्वयि निर्मत्सरो दिष्ट्या सोऽयमस्मास्वनुग्रहः ॥ १७७ ॥

अत्र ग्राम्यत्वेऽपि ग्राम्यार्थस्य विदग्धोक्त्या तिरस्कृतत्वाद् गुणत्वम् ॥

अविद्वदिति । विपर्ययः प्रत्यनीकभूतं वाक्यम् । आदिग्रहणाद् यमकश्लेषप्रहेलिकाप्रकरणानि । या देवी पवित्रत्वेनाश्रिता । अनीचया तुङ्गया बुद्ध्या । मायायाम् अस्याविद्याविस्तारस्यायासं ग्लानिं विच्छेदं याचनीया प्रार्थनीया । यतो यातनं नरकानुभवनीयं दुःखं छिनत्ति । श्रियापि स्तुतेति । अष्टदलकमलबन्धोऽयम् । तदिह तथा वर्णसंनिवेशस्य[2] चमत्कारकारित्वेनाप्रसादोऽपि[3] सहृदयश्लाघाविषयो गुणतामध्यास्त इति ॥ १२३ ॥

अध्याहारेति । असंपूर्णं वाक्यं नेयार्थमित्युक्तम्, तस्यैवंरूपता झटिति श्रुतार्थापत्तिप्रादुर्भावपरिप्लवकसंधानात्[4] समाधीयते । तथा हि—'मा भवन्तमनलः' इत्यादौ वृक्षसमभिव्याहारेण दहनादीनां योग्यतया शीघ्रमेव धाक्षीदित्यादिक्रियान्वयोऽवसीयते । स्वस्तिवचनेन चामङ्गलप्रस्तावनिरासात् तथाभूतक्रियानुपादानं वक्त्रक्षमतया गुण इति ॥ १२४ ॥

असभ्यार्थमिति । रसस्यादीप्तिः कान्तिविपर्ययो वचनापराधेन दूषणतामध्यास्ते, स समाधीयतेऽत्र ग्राम्योक्तिपरिहारेणैव । अत एवोक्तिसमर्पितच्छायाविशेषयोगे गुणत्वलाभः । सहृदयसमायां न साधुरसभ्यः । वैदग्ध्यविधुरं ग्राम्यम् ॥ १२५ ॥

---

1. V. K. प्रसिद्धः ।
2. V. J. K. वरा संनिवेशस्य (?)
3. V. J. K. प्रसादोऽपि (?)
4. SV. A. प्रादुर्भावे परिसुवक० (?)

ओजः समासभूयस्त्वं तद्दीप्तार्थेषु बध्यते ।
विपर्ययोऽस्यासमस्तं[1] तद्दीप्तं चेन्न दोषभाक् ॥ १२६ ॥

यथा—यो यः शस्त्रं बिभर्ति स्वभुजगुरुमदः पाण्डवीनां चमूनां
यो यः पाञ्चालगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भशय्यां गतो वा ।
यो यस्तत् कर्मसाक्षी चरति मयि रणे यश्च यश्च प्रतीपः
क्रोधान्धस्तस्य तस्य स्वयमिह जगतामन्तकस्यान्तकोऽहम् ॥१७८॥

अत्रासमस्तत्वेऽपि प्रौढ[2]बन्धत्वाद् गुणत्वम् ॥

समस्तमसमस्तं वा न निर्वहति यद्वचः ।
तदनिर्व्यूढमस्यापि न दोषः क्वापि तद् यथा ॥ १२७ ॥

प्रसीद चण्डि त्यज मन्युमञ्जसा जनस्तवायं पुरतः कृताञ्जलिः ।
किमर्थमुत्कम्पितपीवरस्तनद्वयं त्वया लुप्तविलासमास्यते ॥१७९॥

अत्रासमस्तरीत्यनिर्वाहादनिर्व्यूढत्वेऽपि रसान्तरपरिग्रहेण रीत्यन्तरपरिग्रहाद् गुणत्वम् ॥

अनलङ्कारमित्याहुरलङ्कारोज्झितं वचः ।
पूर्वोत्तरानुसंधाने तस्य साधुत्वमिष्यते ॥ १२८ ॥

यथा—निशम्य ताः शेषगवीरभिधातुमधोक्षजः ।
शिष्याय बृहतां पत्युः प्रस्तावमदिशद्दृशा ॥ १८० ॥

अस्यानलङ्कारत्वेऽपि पूर्वापरानुसंधानप्रयोजनभूतत्वाद् गुणत्वम् ॥

ओज इति। दीप्तरसानुप्रविष्टार्थप्रतिपादकसंदर्भौचित्येन समासभूयस्त्वमोजः। अस्य विपर्ययो दीप्तेरप्रत्यूहादेव समाधीयते । तदिदमुक्तम्—'दीप्तार्थं बध्यते यत्र तद्दीप्तं चेन्न दुष्यति' इति । सुगममुदाहरणम् । व्यूढः प्रौढः ॥ १२६ ॥

समस्तमिति। उपक्रान्तरीतेरनिर्वाहे मधुररसपर्यन्ता प्रतीतिः स्खलतीति दूषणताबीजमुक्तम् । तथाभूतरसानुगुणव्यभिचार्यनुप्रवेशव्यञ्जनौचित्यादुपक्रमनिर्वाहः सर्वस्वायमानो गुणतामासादयति । तथा हि—प्रसीदेत्यादौ प्रणयकेलिकुपितकामिनीप्रसादनायां शृङ्गारविरोधिसमासव्यतिरेकेण रीतेरुपक्रमे[3] रोषलक्षणभावानुभावभूतस्तनकम्पवर्णनायां[4] समासोऽनुप्रविष्ट इति व्यक्तः पूर्वरीतेरनिर्वाहः । रसान्तरं प्रकृतविजातीयरससंबद्धो व्यभिचारी भावः ॥१२७॥

अनलङ्कारमिति। अनुत्कृष्टाप्रविष्टविशेषणवद्वाक्यं निरलङ्कारं पूर्वोत्तरवाक्यसंगतिकरणप्रयोजनकतया न दोषः । कथं तथाभूतस्य काव्यत्वमित्यपि न वाच्यम् । अनुगतेन वक्रीभावेन तत्समर्थनात् । व्यक्तमुदाहरणम् ॥ १२८ ॥

---

1. K. अस्याः समस्तम् ।
2. व्यूढ इति टीकायाम् ।
3. V. J. K. व्यतिकरेण रीतेरप्युपक्रमे ।
4. V. J. K. ०नुभावभूः स्तन० ।

वाक्याश्रयाणां दोषाणां गुणीभावोऽयमीरितः ।
अथ वाक्यार्थदोषाणामदोषः कथ्यतेऽधुना ॥ १२९ ॥

वाक्यार्थगता दोषगुणाः

समुदायार्थशून्यं यत् तदपार्थं प्रचक्षते ।
तन्मत्तोन्मत्तबालानामुक्तेरन्यत्र दुष्यति ॥ १३० ॥

यथा—क्वाकृत्यं शशलक्ष्मणः क्व नु कुलं भूयोऽपि दृश्येत सा
दोषाणामुपशान्तये श्रुतमहो कोपेऽपि कान्तं मुखम् ।
किं वक्ष्यन्त्यपकल्मषाः कृतधियो रेखैव सान्यादृशी
चेतः स्वास्थ्यमुपैहि कः खलु युवा धन्योऽधरं धास्यति ॥ १८१ ॥

अस्य समुदायार्थशून्यतया अपार्थस्याप्युन्मत्तवचनत्वाद् गुणत्वम् ॥

यद्[1]प्रयोजनं यच्च गतार्थं व्यर्थ[2]मेव तत् ।
तस्यापि क्वापि निर्दोषः प्रयोगो दृश्यते यथा ॥ १३१ ॥

गीताविदुरवाक्यानि धर्माः शान्तनवेरिताः ।
न श्रुता भारते येन तस्य जन्म निरर्थकम् ॥ १८२ ॥

अत्र गीताविदुरवाक्यादीनां कथायामप्रयोजकत्वेऽपि इतिहासव्याजेन चतुर्वर्गप्रतिपादनस्यारम्भ एव प्रतिज्ञानाद् गुणत्वम् । तदिदमप्रयोजनम् ॥

सूत्रकार एव वाक्यार्थदोषगुणीभावविवेचनं संगमयति—**वाक्याश्रयाणामिति** ॥१२९॥

समुदायेति । मत्तादिवचनान्यनुक्रियमाणानि चमत्कारमर्पयन्ति । अत एव छायालङ्कारप्रादुर्भावाद्गुणः । अनित्यदोषतया चानुकरणादन्यदपि[3] गुणीभवनबीजमुन्नेयमित्युदाहरणेन व्यञ्जयन्नाह—**क्वाकृत्यमिति** । अत्र श्रुतिशालिनो नायकस्य वासनापरिपाकवशाद्विप्रलम्भावेशेऽपि प्रथमं (वितर्क)प्रादुर्भावः—'क्वाकृत्यं शशलक्ष्मणः क्व नु कुलम्' इति । तदेवं शान्तरसानुयायिनमनन्तरमेव वाधित्वा चित्तानुरञ्जकप्रकृतरसाव्यभिचारिण[4] औत्सुक्यस्य प्रादुर्भावः—'भूयोऽपि दृश्येत सा' इति । एवं 'दोषाणामुपशान्तये श्रुतम्' इत्याद्यौचित्यादीनां पूर्वपूर्वप्रादुर्भूतानामुत्तरोत्तरभाविभिश्चिन्ताप्रभृतिभिरपवादे प्रकृतवासनाप्रौढिरवसेया । उन्मत्तवचनत्वादिति । रसाविष्टचेतसस्तदुत्कलिकाप्रायाणां भावानामव्यवस्थया कीर्तनमुन्मादः ॥ १३० ॥

यदप्रयोजनमिति । प्रबन्धार्थपोषानाधायकवाक्यमप्रयोजनम्, अर्थलाभप्रतिपादकतया कृतकरं व्यर्थम् । एवकारो भिन्नक्रमस्तच्छब्दानन्तरं द्रष्टव्यः । दृश्यत इत्यनेन तत्र तत्र प्रकृतसंगतौ सत्यां दोषाभावोऽवसेय इति दर्शितम् । यद्यपि भगवद्गीतायां मोक्षाधिकारिणामस्त्येव प्रकृतशान्तरसपरिपोषकत्वम्, तथापि तदन्तर्गतानां भूयसामाहत्य नास्ति । भीष्मविदुरवाक्यानां तु धर्माधिकारे प्रकृतानां व्यक्त एव निष्प्रयोजनभावः, सोऽयं यथा समाधीयते

---

1. A. पदप्रयोजनम् ।
2. A. J. अर्थम् ।
3. V. J. अनुकरणान्यदपि ।
4. V. J. K. ०रसाव्यभिचारिणा (?)

एवं गतार्थमपि यथा—

हृत्कण्ठवक्त्रश्रोत्रेषु कस्य नावस्थितं तव ।
श्रीखण्डहारकर्पूरदन्तपत्रप्रभं यशः ॥ १८३ ॥

अत्र एकेनैवोपमानेन शौक्ल्यप्रतीतौ शेषोपमानपदानां व्यर्थत्वेऽपि यशसः स्मर्यमाणत्वगीयमानत्वस्तूयमानत्वश्रूयमाणत्वैर्हृदयादिषु श्रीखण्डादिवदवस्थानस्य[1] प्रतीयमानत्वाद् गुणत्वम् ॥

अविशेषेण पूर्वोक्तं यदि भूयोऽपि कीर्त्यते ।
तदेकार्थं रसाक्षिप्तचेतसां तन्न दुष्यति ॥ १३२ ॥

यथा—असारं संसारं परिमुषितरत्नं त्रिभुवनं
निरालोकं लोकं मरणशरणं बान्धवजनम् ।
अदर्पं कन्दर्पं जननयननिर्माणमफलं
जगज्जीर्णारण्यं कथमसि विधातुं व्यवसितः ॥ १८४ ॥

असारं संसारमित्युक्त्वा परिमुषितरत्नं त्रिभुवनम्, निरालोकं लोकम्, जगज्जीर्णारण्यमिति यदुक्तं तस्य विशेषानभिधायकत्वेऽपि रसाक्षिप्तेन वक्त्राभिहितत्वाद् गुणत्वम् ॥

संशयायैव संदिग्धं यदि जातु प्रयुज्यते ।
स्यादलङ्कार एवासौ न दोषस्तत्र तद् यथा ॥ १३३ ॥

तद्विवृणोति—अत्रेति । इतिहासरूपे प्रबन्धे सत्यपि शान्तस्य वाक्यार्थभावेन बहूनामितिहासानां त्रिवर्गाधिकारित्वात् चतुर्वर्गप्रतिपादनमेव महर्षेरभिमतम्, धर्मादित्रितयस्य च प्रासङ्गिकतया न पूर्ववदस्यार्थैकताविरोधः । तदिदमुक्तम्—व्याजेनेति । एवञ्च व्युत्पादयितव्यविषयजिज्ञासोपादाने धर्माद्यर्थप्रवृत्तये वाक्यमिदं सफलतामासादयद् गुण एव भवति ॥

एवं गतार्थमपीति । श्रीखण्डेनैवोपमाने यशसः शुद्धत्वमवगतं श्लेषोपमानपदानि केवलं कृतकराणीति व्यर्थत्वप्रसङ्गे स्मरणादिविशेषविवक्षया तिरस्क्रियते, यथासंख्यादिभङ्गिसौभाग्येन च गुणीभाव इति ॥ १३१ ॥

अविशेषेणेति । पूर्वोक्तं पूर्वोक्ताभिन्नतात्पर्यकमविशेषेण तात्पर्यावृत्तिप्रयोजनमन्तरेण तन्मयीभवनं चैतस आक्षेपः । असारं संसारमित्यनेन स्थावरजङ्गमप्रपञ्चस्य निःसारतां प्रतिपाद्य 'जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्धि रत्नं प्रचक्षते' इति 'परिमुषितरत्नमिति' अत्रापि तावानेव तात्पर्यार्थः । एवं 'निरालोकं लोकम्' 'जगज्जीर्णारण्यम्' इत्यत्रापि द्रष्टव्यम् । सुगममन्यत् ॥ १३२ ॥

संशयायैवेति । मिथो[2] विरुद्धार्थवाक्यं संशयापादनेन दुष्यतीत्युक्तम् । यदा तु संदेह एव तात्पर्यमवधार्यते तदा स एव रञ्जकतया अलङ्कारतामारोहतीति कथं न[3] गुणीभाव इति ।

---

1. J.A.K. ० वदनस्थानस्य (?) 2. K. मिश्रो । 3. V. K. कत्थनम् ।

कुदो लम्भइ पन्थिअ सत्थरअं एत्थ गामणिघरम्मि ।
उण्णअपओहरे पेक्खिऊण जइ वससि ता वससु ॥ १८५ ॥

[कुतो लभ्यते पथिक स्रस्तरकमत्र ग्रामणीगृहे ।
उन्नतपयोधरान् प्रेक्ष्य यदि वससि तदा वस ॥]

अत्र केनापि पथिकयूना प्रावृडारम्भे ग्रामणीवधूः पीनोन्नतस्तनी सत्थरअमिति स्रस्तरकव्याजेन शस्तरतं याचिता । तं प्रत्याचक्षाणेव यथोक्तं ब्रूते—'कुतोऽत्र ग्रामणीगृहे स्रस्तरकः, कुतो वा शस्तं रतम् । उन्नतौ पयोधरौ मम हृदये, नभसि वा पयोधरान् दृष्ट्वा यदि वससि तदा वस' इति । तदन्यगोपनाय द्व्यर्थैरेव पदैः प्रयुक्तमिति संदिग्धस्याप्यस्य गुणत्वम् ॥

वाक्ये प्रबन्धे चार्थानां पौर्वापर्यविपर्ययः ।
दोषः सोऽपक्रमो[1] नाम चित्रहेतौ न दुष्यति ॥ १३४ ॥

यथा—पश्चात्पर्यस्य किरणानुदीर्णं चन्द्रमण्डलम् ।
प्रागेव हरिणाक्षीणामुदीर्णो रागसागरः ॥ १८६ ॥

अत्र पौर्वापर्यविपर्ययादपक्रमदोषस्य चन्द्रोदयं प्रति रागोद्दीपनप्रकर्षप्रकाशनत्वाददोषः ॥

यस्मिन् रीतेरनिर्वाहः खिन्नं तदभिधीयते ।
न दोषस्तस्य तु क्वापि यत्र च्छाया न हीयते ॥ १३५ ॥

तदिदमुक्तम्—स्यादलङ्कार एवेति । कुतो लभ्यते पथिक स्रस्तरः शस्तरतं चात्र ग्रामणीगृहे । ग्रामणीर्ग्रामप्रधानम् । उन्नतपयोधरान् मेघान्, पयोधरौ स्तनौ वा दृष्ट्वा यदि वससि तद्वस । अत्र परेषु[2] संदेहजननेन निभृतानुरागप्रकाशनं पथिकविषये प्रतीयते । द्व्यर्थैरिति । तदुक्तं 'द्व्यर्थैः पदैः पिशुनयेच्च रहस्यवस्तु' इति ॥ १३३ ॥

वाक्य इति । अर्थानां कार्यकारणभूतानाम्, तेषामेव पौर्वापर्यनियमात् । य इति पूर्वार्धेऽध्याहार्यम् । चित्रहेताविति प्रसिद्धरूपविपर्यासेन हेतुवचनद्वारा प्रकृतवाक्यार्थपरिपोषाधानं चित्रहेतुः । पर्यस्य विस्तार्य । चन्द्रोदयरागोद्दीपनयोः सत्यपि हेतुहेतुमद्भावेन पौर्वापर्ये प्रथमं रागसागरः पश्चात् चन्द्रमण्डलमुदीर्णमिति विपर्यासप्रतीतिसमसमयमुद्दीपनविभावनानुसंधानाद् हिमांशोरतिशीघ्रकारिताप्रकाशनात् प्रकृतशृङ्गाररसो दीप्यते । एवं कुलकादिरूप[3]प्रबन्धान्तर्गतवाक्येष्वपि गुणत्वमवसेयम् ॥ १३४ ॥

यस्मिन्निति । वाक्यार्थस्य धर्मिणो यदलङ्कारभङ्ग्या प्रक्रमस्तथया निर्वहणाभावः खेदः, स तु पूर्वालङ्कारविश्रान्तौ प्रतीतेरस्खलने न दोषः । गुणत्वं च तस्य भङ्ग्यन्तरैरपि प्रकृतालङ्कारध्वननात् । तथाहि—अभिनववधूरोषस्वादुः, असरलजनाश्लेष इव क्रूरः इति 'उपमानानि सामान्यवचनैः' समस्यन्त इति समासद्वयेनोपमामुपक्रम्य मलिनविभवस्याज्ञेवेति समास-

---

1. सर्वत्र 'सोपक्रमः' इति, अकारप्रश्लेषस्तु कार्यः । 2. V. J. K. प्रष्टुः ।
3. V. J. K. कुलकादिरूपम् ।

यथा—अभिनववधूरोषस्वादुः करीषतनूनपा-
दसरलजनाश्लेषक्रूरस्तुषारसमीरणः ।
गलितविभवस्याज्ञेवाद्य द्युतिर्मसृणा रवे-
र्विरहिवनितावक्त्रक्लैव्यं बिभर्ति निशाकरः ॥ १८७ ॥

अत्र उपमानानि सामान्यवचनैः समस्यन्ते इति प्रक्रान्तरीतेरनिर्वाहेऽपि समास-व्याख्यापरत्वेनैव इवशब्दतद्धितयोः प्रयोगे प्रत्युत छायोत्कर्ष इति गुणत्वम् ॥

लोकातीत इवार्थो यः सोऽतिमात्र इहेष्यते ।
वार्तादौ तेन तुष्यन्ति विदग्धा नेतरे जनाः ॥ १३६ ॥

तच्च वार्ताभिधानेषु वर्णनास्वपि विद्यते ।
कान्तं जगति तत्कान्तं लौकिकार्थानुयायि यत् ॥ १३७ ॥

लौकिकार्थमतिक्रम्य प्रस्थानं यत् प्रवर्तते ।
तदत्युक्तिरिति प्रोक्तं गौडानां मनसो मुदे ॥ १३८ ॥

यथा—देवधिष्ण्यमिवाराध्यमद्य प्रभृति नो गृहम् ।
युष्मत्पादरजःपातधौतनिःशेषकल्मषम् ॥ १८८ ॥

अत्रातिमात्राख्ये दोषेऽपि वार्ताभिधानेऽभिधेयस्य कान्तिगुणस्याभ्यनुज्ञानाद् गुणत्वम् ॥

यथा वा—अल्पं निर्मितमाकाशमनालोच्यैव वेधसा ।
इदमेवंविधं भावि भवत्याः स्तनजृम्भणम् ॥ १८९ ॥

त्यागाद् विरहिवनितावक्त्रक्लैव्यं विभर्त्तीति चान्यधर्मारोपेण[1] उपमात्यागात् सत्यपि रीतेर-निर्वाहे उपमायामेव पर्यवसानं समाधानहेतुः । गुणत्वहेतुमाह—व्याख्यापरत्वेनेति । गलित-विभवाज्ञामसृणेति समासे कर्त्तव्ये योऽयमिवशब्दप्रयोगः स इवार्थे पूर्वौ समासौ बोधयति । क्लैव्यं बिभर्तीति सामान्यालङ्कारे कथमन्यधर्ममन्यो वहतीति प्रतिसंधानसमसमयं वक्त्रक्लै-व्यमस्येत्यन्तर्गतोपमाप्रकटीभावे उपमासमासपदयोरपि सा प्रतीयत इति, सेयं कविचातुरी प्रतीयमानच्छायामेव पुष्णाति । तदिदमुक्तम्—प्रत्युतेति ॥ १३५ ॥

लोकातीत इति । 'अनामये प्रियालापे वार्तं वार्ता च कीर्त्यते । वर्णनास्वपि' इत्यादिपदविवरणं दृश्यते । कान्तमित्यभिसंबन्धः । लौकिकार्थानुयायि यत् जगति लोके कान्तमुच्यते तथाभूतमतिक्रम्य यत्कवीनां प्रस्थानं प्रवर्तते तदपि गौडानां मनसो मुदे प्रोक्तम् । शब्दाडम्बरात्मकगौडरीतिप्रियाणां विदग्धकामाज्ञापकं[2] सद् गुणीभवतीति श्लोकार्थः । धिष्ण्यं गृहम् । ननु प्रियालापवर्णनयोरेवंविधा एव लोके काव्ये च वचनसंदर्भा इति नास्त्यति-मात्रतानतिमात्रतयोर्भेद इति पृच्छति—अथेति । सुगममन्यत् ॥ १३६–१३८ ॥

---

1. V. J. K. चान्तरधर्मा० ।   2. J. ०कामानां ज्ञापकम् ।

अत्रातिमात्रत्वेऽपि वर्णनार्थत्वाद् गुणत्वम् । अथानतिमात्रं कीदृक् । उच्यते । वार्तं तावद् यथा—

गृहाणि नाम तान्येव तपोराशिर्भवादृशः ।
संभावयति[1] यान्येव पावनैः पादपांसुभिः ॥ १९० ॥

अथ वर्णनायां यथा—

अनयोरनवद्याङ्गि स्तनयोर्जृम्भमाणयोः ।
अवकाशो न पर्याप्तस्तव बाहुलतान्तरे ॥ १९१ ॥

परुषं निष्ठुरार्थं तु यदतीव विगर्हितम् ।
विरुद्धलक्षणाद्यासु तदुक्तिषु न दुष्यति ॥ १३९ ॥

यथा—हालाहलं विषं भुङ्क्ष्व सखि मा तत्र विश्वसीः ।
यद्वा न दह्यसे काष्ठैः स्वल्पैस्त्वमपि मे मतिः ॥ १९२ ॥

अत्र पारुष्येऽपि विरुद्धलक्षणयार्थान्तरस्य लक्षितत्वाद् गुणत्वम् ॥

अप्रस्तुतरसं प्राहुर्विरसं वस्तु सूरयः ।
अप्राधान्ये तदेष्टव्यं शिष्टैः स्याद्रसवस्तुनोः ॥ १४० ॥

यथा—क्षिप्तो हस्तावलग्नः प्रसभमभिहतोऽप्याददानोंऽशुकान्तं
गृह्णन् केशेष्वपास्तश्चरणनिपतितो नेक्षितः संभ्रमेण ।
आलिङ्गन् योऽवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिः साश्रुनेत्रोत्पलाभिः
कामीवार्द्रापराधः स दहतु दुरितं शाम्भवो वः शराग्निः ॥१९३॥

अत्र करुणे श्रृङ्गारस्याप्रस्तुतत्वेऽपि शम्भुप्रभाववर्णनाङ्गभूतत्वेन द्वयोरप्यप्राधान्यादवैरस्येन गुणत्वम् ॥

हीनं यत्रोपमानं स्यादुपमेयं गुणाधिकम् ।
हीनोपमं तदस्याहुः कवयः काप्यदुष्टताम् ॥ १४१ ॥

परुषमिति । विरुद्धलक्षणा लौकिकी तस्या हि झटित्यभिधानाविनाभावादपरुषार्थप्रतीतेरभिधानतः पारुष्यं न दोषः । लक्षणापरिग्रहेण च गुणत्वम् । तदाहुः—

अभिधेयाविनाभावप्रतीतिर्लक्षणेति या ।
सैषा विदग्धवक्रोक्तिजीवितं वृत्तिरिष्यते ॥१३९॥

अप्रस्तुतेति । अप्राधान्य इत्युपलक्षणम्, बाध्यत्वेऽपि इति च बोद्धव्यम् । रसवस्तुनोः परस्परविरोधिरसव्यञ्जकयोः । यद्वा मिथोविरोधिरसरूपयोरेव वस्तुनः । तदाह–'बाध्यानामङ्गभावं वा प्राप्तानामुक्तिरच्छला'[2] इति ॥ १४० ॥

हीनमिति । जातिप्रमाणाभ्यामपकृष्टं हीनं चन्द्रापेक्षया कामिनीकपोलस्यापकर्षे आत्मनस्तुल्यतामुद्दीपनस्य प्रतिपाद्यमानः प्रकृतश्रृङ्गारप्रकर्षमर्पयिष्यतीति गुणत्वम् ।

1. A. K. संभावयन्ति । 2. J. V. ०मुक्तिवत्सला; K० मविमुक्तता ।

यथा—ततः कुमुदनाथेन कामिनीगण्डपाण्डुना ।
नेत्रानन्देन चन्द्रेण माहेन्द्री दिगलङ्कृता ।। १९४ ।।

अत्रोपमानस्य हीनतायामपि रागातिशयहेतुत्वाद् गुणत्वम् ।।

यत्रोपमानमुत्कृष्टमुपमेयं निकृष्यते ।
ज्ञेयं तदधिकौपम्यमस्यापि क्वाप्यदोषता ।। १४२ ।।

यथा—कान्त्या चन्द्रमसं धाम्ना सूर्यं सूर्येण चार्णवम् ।
राजन्ननुकरोषि त्वं सौभाग्येनापि मन्मथम् ।। १९५ ।।

अस्याधिकौपम्येऽपि राज्ञो लोकपालांशत्वेन शिष्टैरादृतत्वाद् गुणत्वम् ।।

उपमानस्य[1] वैषम्याद् भवेदसदृशोपमम् ।
तस्याभ्यनुज्ञामिच्छन्ति व्यतिरेकोपमादिषु ।। १४३ ।।

यथा—प्रहितः प्रधनाय माधवानहमाकारयितुं महीभुजा ।
न परेषु महौजसश्छलादपकुर्वन्ति मलिम्लुचा इव ।। १९६ ।।

अस्यासदृशोपमत्वेऽपि व्यतिरेकोपपादकत्वाद् गुणत्वम् ।।

यस्योपमानं लोकेषु न प्रसिद्धं तदिष्यते ।
अप्रसिद्धोपमं नाम तत् क्वचिन्नैव दुष्यति ।। १४४ ।।

यथा—उद्गर्भहूणरमणीरमणोपमर्द-
भुग्नोन्नतस्तननिवेशनिभं हिमांशोः ।
बिम्बं कठोरविसकाण्डकडारगौरै-
र्विष्णोः पदं प्रथममग्रकरैर्व्यनक्ति ।। १९७ ।।

अस्याप्रसिद्धोपमत्वेन दूषणत्वेऽपि द्वयोरपि शृङ्गारोद्दीपकत्वसाम्याद् गुणत्वम् ।।

निरलङ्कारमित्याहुरलङ्कारोज्झितं वचः ।
अर्थौर्जित्येषु तस्यापि क्वचिन्निर्दोषता मता ।। १४५ ।।

एवमधिकोपमेऽपि ।। १४१–१४२ ।।

उपमानस्येति । उपमानेन वैषम्यमन्वयेन सादृश्याभावात् । व्यतिरेकोपमादीत्यादि-ग्रहणाद् व्यतिरेकदृष्टान्तोक्त्यादिपरिग्रहः ।। १४३ ।।

यस्योपमानमिति । लोकप्रसिद्धमेव कविभिरुपमाने कान्तं भवति, तेन यन्न लोके प्रसिद्धं तेन सहोपमावर्णने संभवदप्यप्रसिद्धोपमत्वं रसानुप्रवेशेन गुणीभवति । उद्गर्भत्वेन स्तनाग्रश्यामिका, तया लाञ्छनानुकरणमभिलषितम् ।। १४४ ।।

निरलङ्कारमिति । दैन्यपराभवप्रणयिनीमित्याद्युत्कृष्टपुष्टिविशेषणयोगादस्ति शब्देऽस्पष्टे वक्रता, अर्थे तु नास्ति, वक्रत्वं चालङ्कार इति । यद्यपि वाक्यार्थो निरलङ्कार इव भासते

---

1. A. K. उपमानस्य ।

यथा—याच्ञां दैन्यपराभवप्रणयिनीं नेक्ष्वाकवः शिक्षिताः
सेवासंवलितः कदा रघुकुले मौलौ निबद्धोऽञ्जलिः ।
सर्वं तद्विहितं तथाप्युदधिना नैवोपरोधः कृतः
पाणिः संप्रति मे हठात् किमपरं स्प्रष्टुं धनुर्वाञ्छति ॥ १९८ ॥

अत्र निरलङ्कारत्वेऽपि अर्थौजित्याद् गुणत्वम् ॥

असभ्यार्थं यदश्लीलं तदर्थान्तरवाचि वा ।
तस्येह दृश्यते भूम्ना प्रयोगो नाभिदुष्यति ॥ १४६ ॥

यथा—अद्यापि तत्कनककुण्डलघृष्टगण्ड-
मास्यं स्मरामि विपरीतरताभियोगे ।
आन्दोलनश्रमजलस्फुटघर्मबिन्दु-
मुक्ताफलप्रकरविच्छुरितं प्रियायाः ॥ १९९ ॥

अत्राश्लीलार्थेऽपि कविभिरविगीतत्वाद् गुणत्वम् ॥

(यदाहुः) "देशोऽद्रिवनराष्ट्रादिः कालो रात्रिन्दिवर्तवः ।
नृत्यगीतप्रभृतयः कलाः कामार्थसंश्रयाः ॥
चराचराणां भूतानां प्रवृत्तिर्लोकसंज्ञिता ।
हेतुविद्यात्मको न्यायः संस्मृतिः श्रुतिरागमः ॥
तेषु तेष्वयथारूढं यदि किञ्चित् प्रवर्तते ।
कवेः प्रमादाद्देशादिविरोधीत्येतदुच्यते ॥"

विरोधः सकलोऽप्येष कदाचित् कविकौशलात् ।
उत्क्रम्य दोषगणनां गुणवीथीं विगाहते ॥ १४७ ॥

तत्र देशविरुद्धस्य गुणीभावो यथा—
तस्य राज्ञः प्रभावेण तदुद्यानानि जज्ञिरे ।
आर्द्रांशुकप्रवालानामास्पदं सुरशाखिनाम् ॥ २०० ॥

अत्र देशविरुद्धत्वेऽपि तस्य राज्ञः प्रभावेणेति कारणोपन्यासाद् गुणत्वम् ॥

तथापि विशेषतोऽलङ्कारानध्यवसायेऽपि सामान्येन वक्रता प्रकाशत एव । न हि लौकिकशास्त्रीय-वचनार्थवैपरीत्यमिह प्रतीयते । तदिदमुक्तमर्थौजित्यादिति । अस्ति हि वयं याचामह इत्युक्ते याच्ञा च भिक्षाकरी नालक्षिता, इत्युक्तौ नायकप्रकर्षाभिव्यञ्जको विशेष इत्याह ॥ १४५ ॥

असभ्यार्थमिति । क्वचित् प्राथमिक एव पदार्थसंसर्गोऽश्लीलः क्वचित्तु न । तस्मिंस्तथा-भूतेऽपि संसर्गान्तरमिति यदश्लीलम्, अर्थान्तरवाचि वेत्युक्तम् । कविभिरविगीतत्वादिति । अविपरीताद्विपरीतं रतमुत्कृष्यत इति शास्त्रकाराम्नानात्तस्य शृङ्गारोद्दीपनतया कविभिरादृत-त्वादित्यर्थः ॥ १४६ ॥

देशोऽद्रीति । आदिपदेन द्वीपादिपरिग्रहः । कामार्थसंश्रयाः, (कामसंश्रयाः)अर्थसंश्रयाः । प्रवृत्तयोऽवस्थाविशेषाः । हेतुविद्या आन्वीक्षिकी । अयथारूढं तथा चाप्रसिद्धम् ॥

कालविरुद्धस्य यथा—

राज्ञां विनाशपिशुनश्चचार खरमारुतः ।
चुम्बन् कदम्बकुसुमैः सह सप्तच्छदोद्गमान् ॥ २०१ ॥

अत्र कालविरुद्धत्वेऽपि राज्ञां विनाशपिशुन इत्यनिष्टसूचकोत्पातरूपत्वाद् गुणत्वम् ॥

लोकविरुद्धस्य यथा—

ऐन्दवादर्चिषः कामी शिशिरं हव्यवाहनम् ।
अबलाविरहक्लेशविह्वलो गणयत्यलम् ॥ २०२ ॥

अत्र लोकविरुद्धत्वेऽपि कामिभिस्तथा संवेद्यमानत्वाद् गुणत्वम् ॥

युक्तिविरुद्धस्य यथा—

स संकोचश्चन्द्रादिव कुमुदराशेरशरणः
स सूर्यात् कोकानां विरह इव लुप्तप्रतिविधिः ।
गुणेभ्यस्ते खेदप्रशमनकरेभ्योऽपि यदयं
खलानामुद्वेगस्तदिदममृतादेव मरणम् ॥ २०३ ॥

अत्र युक्तिविरुद्धत्वेऽपि छेकोक्त्या संभाव्यमानोपमया तथा प्रतीतेर्गुणत्वम् ॥

औचित्यविरुद्धस्य यथा—

तेनाथ नाथ दुरुदाहरणातपेन
सौम्यापि नाम परुषत्वमभिप्रपन्ना ।
जज्वाल तीक्ष्णविशदाः सहसोद्गिरन्ती
वागर्चिषस्तपनकान्तशिलेव सीता ॥ २०४ ॥

अत्र स्त्रीत्वादौचित्यविरोधेऽपि तत्समयोचितत्वाद् गुणत्वम् ॥

वचनविरुद्धस्य यथा—

परदाराभिलाषो मे कथमार्यस्य युज्यते ।
पिबामि तरलं तस्याः कदा नु रदनच्छदम् ॥ २०५ ॥

अत्र वचनविरोधेऽपि वक्तुस्तथाविधावस्थत्वाद् गुणत्वम् ॥

कालविरुद्धस्येति । दैवोपघात[1] उत्पातः ॥

स संकोच इति । यदि चन्द्रादिभ्यः कुमुदसंकोचादयो भवेयुस्तदा भवद्गुणेभ्यः खलानामुद्वेग उपमीयेत, न तु तथा संभवति । तेनायमलौकिकत्वादाश्चर्यमर्पयतीति वाक्यार्थपरिपोषात् तथोपन्यासो गुण एवेति ॥

वचनविरुद्धस्येति । अष्टमी कामावस्था ॥ १८६ ॥

---

1. V. J. K. उपघातः ।

धर्मविरुद्धस्य यथा—

पञ्चानां पाण्डुपुत्राणां पत्नी पाञ्चालकन्यका ।
सतीनामग्रणीरास्सीद्दैवो हि विधिरीदृशः ॥ २०६ ॥

अत्र धर्मविरोधेऽपि दैवो विधिरित्यनेनाभिहितत्वाद् अदोषः ॥

अर्थ[1]शास्त्रविरुद्धस्य यथा—

नीतिरापदि यद्गम्यः परस्तन्मानिनो ह्रिये ।
विधुर्विधुन्तुदस्येव पूर्णस्तस्योत्सवाय सः ॥ २०७ ॥

अत्रापन्नः शत्रुरभियातव्य इति नीतिः, तच्च मानिनो ह्रिये भवतीति विरुद्धमप्युद्धतपुरुषभाषितत्वान्न दुष्यतीति गुणत्वम् ॥

कामशास्त्रविरुद्धस्य यथा—

दोलातिप्रेरणत्रस्तवधूजनमुखोद्गतम् ।
कामिनां लयवैषम्याद् गेयं रागमवर्धयत् ॥ २०८ ॥

अत्र त्रासतो लयवैषम्येण गेयस्य रागहेतुत्वेऽपि कामिनीमुखोद्गीर्णत्वाद्रागविवर्धनत्वेन गुणत्वम् ॥

इत्थं गुणाश्च दोषाश्च काव्ये दोषगुणाश्च ये ।
आख्यातास्ते स्फुटं संप्रत्यलङ्कारान् प्रचक्ष्महे ॥ १४८ ॥
युवतेरिव रूपमङ्ग काव्यं स्वदते शुद्धगुणं तदप्यतीव ।
विहितप्रणयं निरन्तराभिः सदलङ्कारविकल्पकल्पनाभिः ॥ १४९ ॥

यदि भवति वचश्च्युतं गुणेभ्यो
वपुरिव यौवनवन्ध्यमङ्गनायाः[2] ।
अपि जनदयितानि दुर्भगत्वं
नियतमलङ्करणानि संश्रयन्ते ॥ १५० ॥

धर्मविरुद्धस्येति । दैवो हीति । सिद्धादेशाच्च सतीत्वं पाञ्चालकन्यकायाः । तिरस्कृतमित्यत एव वा पञ्चधा विवक्षित इत्यागमः ॥

अर्थशास्त्रेति । उद्धतपुरुषभाषितत्वादिति । पूर्वपक्षतया सिद्धान्तोपोद्घातत्वादित्यर्थः ॥

कामशास्त्रेति । लयवैषम्यादिति । गीतस्य कलाप्रकथनात् तस्य च विषमलयस्यारञ्जकत्वात् कथं रागवर्धनमिति दूषणं दोलागतागतत्रस्तकामिनीगीतप्रभावोक्तेश्चमत्कारकारित्वात् तिरोधीयत इति गुणभावं च नीयते । भावान्तरालवर्त्ती कामो लयः ॥ १४७–१४८ ॥

ननु गुणैरेव शब्दार्थयोः सनाथीकरणे किमलङ्कारविवेचनप्रयासेनेत्यत आह—**युवतेरिति** । अङ्गेत्याक्षेपसंबोधने । अलङ्कारसाहित्यबुद्धिसंगतिः प्रणयः । विकल्पो विशेषः ॥ १४९ ॥

किमुत्तरसिद्धौ पूर्वेणेति न्यायेन त्यज्यन्तां गुणा इत्यत आह—**यदि भवतीति** । विवृतमेतत् ॥ १५० ॥

---

1. V. J. धर्मशास्त्र० ।
2. J. A. K. यौवनबन्धम० ।

दीर्घापाङ्गं नयनयुगलं भूषयत्यञ्जनश्री-
स्तुङ्गाभोगौ प्रभवति कुचावर्चितुं हारयष्टिः ।
मध्यक्षामे[1] वपुषि लभते स्थानकूर्पासलक्ष्मीः
श्रोणीबिम्बे गुरुणि रशनादाम शोभां बिभर्ति ॥ १५१ ॥

इति श्रीमहाराजाधिराजभोजदेवविरचिते सरस्वतीकण्ठाभरणालङ्कारे गुणविवेचनं नाम प्रथमः परिच्छेदः ।

ते चालङ्कारा यथास्थानं निवेश्यमाना एव सहृदयरञ्जनक्षमा इति कवीन् शिक्षयति—**दोर्घेति** । तेन शब्दादिविषयविभागेनालङ्कारविवेचनं सप्रयोजनमेवेति तात्पर्यार्थः । शेषमतिरोहितम् ॥ १५१ ॥

॥ इति मिश्रश्रीरत्नेश्वरविरचिते रत्नदर्पणनाम्नि सरस्वतीकण्ठाभरणालङ्कारविवरणे दोषगुणविवेचनं नाम प्रथमः परिच्छेदः ॥

---

1. J. A. K. मध्ये क्षामे ।

द्वितीयः परिच्छेदः

शब्दार्थोभयसंज्ञाभिरलङ्कारान् कवीश्वराः ।
बाह्यानाभ्यन्तरान् बाह्याभ्यन्तरांश्चानुशासति ॥ १ ॥
ये व्युत्पत्त्यादिना शब्दमलङ्कर्तुमिह क्षमाः ।
शब्दालङ्कारसंज्ञास्ते ज्ञेया जात्यादयो बुधैः ॥ २ ॥

चतुर्विंशतिः शब्दालङ्काराः

जातिर्गती रीतिवृत्तिच्छायामुद्रोक्तियुक्तयः ।
भणितिर्गुम्फना शय्या पठितिर्यमकानि च ॥ ३ ॥
श्लेषानुप्रासचित्राणि वाकोवाक्यं प्रहेलिका ।
गूढप्रश्नोत्तराध्येयश्रव्यप्रेक्ष्याभिनीतयः ॥ ४ ॥
चतुर्विंशतिरित्युक्ताः शब्दालङ्कारजातयः ।
अथासां लक्षणं सम्यक् सोदाहरणमुच्यते ॥ ५ ॥

क्षेत्रमध्यं विशालाक्षी यस्याधिवसति प्रिया ।
अविमुक्तप्रतिष्ठाय तस्मै कामदुहे नमः ॥
अद्य[1] स्फुरतु वाग्देव्याः कण्ठाभरणकौतुकम् ।
मयि प्रह्वमनोवृत्तौ तन्वाने रत्नदर्पणम् ॥

एवं दोषगुणेषु निर्णीतेष्वलङ्काराः प्राप्तावसराः। तत्रालङ्कारसामान्यलक्षणमाद्यपरिच्छेदे। तद्विभागं दर्शयन् परिच्छेदत्रयं संगमयति—**शब्दार्थोभयसंज्ञाभिरिति**। 'इत्थम्भूतलक्षणे' तृतीया। मध्यमपदलोपी समासः। तेन शब्दालङ्कारार्थालङ्कारोभयालङ्कारसंज्ञाभिरित्यर्थः। गुणप्रस्तावे बाह्यत्वादिकं विवृतम्। शब्दोऽवच्छेदकतया प्रथमप्रतिसंधेयभावेन च शरीरस्थानीयो बाह्यस्ततः तदाश्रया अलङ्कारा अपि बाह्याः। अर्थोऽवच्छेद्यतया[2] पश्चादनुसंधेयतया चात्मतुल्य आभ्यन्तरः, तेन तदाश्रया अलङ्कारा अप्याभ्यन्तराः। एतेन बाह्याभ्यन्तरा व्याख्याताः। आश्रयाश्रयिभावश्च यथा तथोक्तमेव। उभयालङ्कारेषु योगस्य प्रायिकत्वमाश्रित्य कवीश्वराणामनुशासनमुक्तम्। एतद् विवेचयिष्यते चतुर्थारम्भे ॥ १ ॥

शब्दालङ्कारसामान्यलक्षणमाह—**ये व्युत्पत्तीति**। विशिष्टा उत्पत्तिर्व्युत्पत्तिर्लोपागमविकारादिप्रपञ्चः। अत एव हि संस्कृतादिजातयो व्यवतिष्ठन्ते। आदिग्रहणाद् गुरुलघुसंनिवेशादयो गत्याद्यवच्छेदाः त्रयोविंशतिरुपात्ताः। बाह्यकङ्कणादिसाम्यादियं **संज्ञा** प्रवृत्तेत्याह—शब्दालङ्कारसंज्ञा इति ॥ २ ॥

जातिरित्यादि। ते च प्रतिविशेषं वक्ष्यन्ते। शब्दालङ्कारजातयः शब्दालङ्कारसामान्यानि ॥ ३–५ ॥

---

1. V. आद्य; K. आद्यम्।   2. V. J. K. विच्छेद्यतया।

तत्र संस्कृतमित्यादिर्भारती जातिरिष्यते ।
सा त्वौचित्यादिभिर्वाचामलङ्काराय जायते ॥ ६ ॥

संस्कृतेनैव केऽप्याहुः प्राकृतेनैव केचन ।
साधारण्यादिभिः केचित् केचन म्लेच्छभाषया ॥ ७ ॥

न म्लेच्छितव्यं यज्ञादौ स्त्रीषु नाप्राकृतं वदेत् ।
संकीर्णं नाभिजातेषु नाप्रबुद्धेषु संस्कृतम् ॥ ८ ॥

देवाद्याः संस्कृतं प्राहुः प्राकृतं किन्नरादयः ।
पैशाचाद्यं पिशाचाद्या मागधं हीनजातयः ॥ ९ ॥

संस्कृतेनैव कोऽप्यर्थः प्राकृतेनैव चापरः ।
शक्यो रचयितुं कश्चिदपभ्रंशेन जायते ॥ १० ॥

पैशाच्या शौरसेन्याऽन्यो मागध्याऽन्यो निबध्यते ।
द्वित्राभिः कोऽपि भाषाभिः सर्वाभिरपि कश्चन ॥ ११ ॥

नात्यन्तं संस्कृतेनैव नात्यन्तं देशभाषया ।
कथां गोष्ठीषु कथयँल्लोके बहुमतो भवेत् ॥ १२ ॥

स्वरूपस्थितौ रूपान्तरगवेषणमुचितम्[1] । अतो जातेः प्राधान्यात् प्रथमं लक्षणमित्याह—**तत्रेति।** संस्कृतमिति भावप्रधानो निर्देशः । भारतीग्रहणं स्पष्टार्थम् । नन्ववश्यं शब्देन संस्कृताद्यन्यतमेन भवितव्यं तत्कोऽत्र कवेः शक्तिव्युत्पत्त्योरंशो येनालङ्कारता स्यादित्यत आह—सेति । औचित्याकृष्ट एवालङ्कारः । अस्ति च संस्कृतादेरपि तथाभाव इति भावः ॥६॥

यद्यप्यर्थौचिती पूर्वं दर्शयितुमुचिता तथापि प्राधान्यमावेदयितुं पृथगुक्त्यौचितीमाह—**संस्कृतेनैवेति** ॥ ७ ॥

विषयौचितीमाह—**न म्लेच्छितव्यमित्यादि।** म्लेच्छनमपशब्दः । प्राकृतं संस्कृतभवम् । अभिजातः शुद्धान्वयः ॥ ८ ॥

अथ के संस्कृताद्युचितवक्तार इत्यत आह—**देवाद्या इति।** आदिग्रहणेन ऋषिभूमिपतिप्रभृतयः ॥ ९ ॥

वाच्यौचितीं दर्शयति । **संस्कृतेनैवेति।** यथाहि—देवतास्तुत्यादौ संस्कृतं प्रगल्भते न तथा प्राकृतादि । यथा च सूक्ष्मवस्तुस्वरूपोट्टङ्कने प्राकृतस्य सौष्ठवम्,न तथा संस्कृतादेरित्यादि॥१०॥

पैशाच्येति। द्वित्राभिः कोऽपि काव्यसमस्याभेदस्यार्थः । सर्वाभिः कश्चन प्रकरणादेरर्थः ॥ ११ ॥

विषयौचित्यमेव क्वचिद्विशेषे कान्तिप्रकर्षमर्पयतीत्याह[2]—**नात्यन्तमिति।** समानबुद्धिशीलवयसां विनोदार्थमासनबन्धो गोष्ठी ॥ १२ ॥

---

1. V. J. K. ०गवेषणमनुचितम् ।   2. K. ०मर्पयन्तीमाह ।

शृण्वन्ति लटभं लाटाः प्राकृतं संस्कृतद्विषः ।
अपभ्रंशेन तुष्यन्ति स्वेन नान्येन गुर्जराः ॥ १३ ॥
ब्रह्मन् विज्ञापयामि त्वां स्वाधिकाराजिहासया[1] ।
गौडस्त्यजतु वा गाथामन्या वास्तु सरस्वती ॥ १४ ॥
केऽभूवन्नाढ्यराजस्य राज्ये प्राकृतभाषिणः ।
काले श्रीसाहसाङ्कस्य के न संस्कृतवादिनः ॥ १५ ॥

षड्विधा भाषा

गिरः श्रव्या दिव्याः प्रकृतिमधुराः प्राकृतधुराः
सुभव्योऽपभ्रंशः सरसरचनं भूतवचनम् ।
विदग्धानामिष्टे मगधमथुरावासिभणिती[2]
निबद्धा यस्तेषां स इह कविराजो विजयते ॥ १६ ॥

षडविधा जातिः

शुद्धा साधारणी मिश्रा संकीर्णा नान्यगामिनी ।
अपभ्रष्टेति साचार्यैर्जातिः षोढा निगद्यते ॥ १७ ॥

तासूत्तमपात्रप्रयोज्या संस्कृतजातिः शुद्धा यथा—

उन्नमितैकभ्रूलतमाननमस्याः पदानि रचयन्त्याः ।
कण्टकितेन प्रथयति मय्यनुरागं कपोलेन ॥ १ ॥

देशौचितीमाह—**शृण्वन्तीति** । लटभं मनोज्ञम् । स्वेन गुर्जरजातीयेन ॥ १३ ॥

ब्रह्मन्निति । ब्रह्मन्नित्यादिना निन्दार्थानुवादेन गौडेषु प्राकृतानौचित्यं राजशेखरेण व्यञ्जितम् ॥ १४ ॥

समयौचितीं दर्शयति—**केऽभूवन्निति** । आढ्यराजः शालिवाहनः, साहसाङ्को विक्रमादित्यः । ग्रन्थकृत्पूर्वजतया श्रीपदम ॥ १५ ॥

ता इमाः परस्परसंकीर्णाः षडेव संस्कृतादिभाषा भवन्तीति सामान्यविभागमेतद्विरचनप्रयोजनं चोपसंहरति—**गिर इति** । दिव्याः संस्कृताः । भूतवचनं पैशाचम् । मथुरावासिभणितिः शौरसेनी । तेषामिति । तच्च भूतवचनं स चापभ्रंशस्ताश्च दिव्याद्या इति 'नपुंसकमनपुंसकेन' इत्येकशेषः । पाक्षिकं बहुवचनम् । प्रतिभार्थप्राणनाजीवद्वर्णनानिपुणो[3] हि कविः, स एव हि सर्वपथीनताद्युक्तिसिद्धिसंपन्नः कविराजः; अत एव विजयते सकललोकशास्त्रवचननिर्मातृभ्यः प्रकर्षेण वर्तत इति ॥ १६ ॥

संस्कृतादिषु यथायोगं शुद्धादिभेदेन जातिः षोढा भिद्यत इत्याह—**शुद्धा साधारणीति** । इह भाषारूपविषयभेदेन भिन्नाः संस्कारा यानधिकृत्य पाणिनिवररुचिप्रभृतीनामनुशासनानि

---

1. V. J. A. स्वाधिकारजिहासया । 2. J. A. K. ०भणितिः ।
3. K. प्रतिमार्थप्राणनां जीवद्० ।

मध्यमपात्रप्रयोज्या प्राकृतजातिः शुद्धा यथा—

तुज्झ ण आणे हिअअं मम उण मअणो दिआ अ रत्तिं अ।
णिक्किव तवेइ वलिअं तुह जुत्तमणोरहाइं अंगाइं ॥ २ ॥

[तव न जाने हृदयं मम पुनर्मदनो दिवा च रात्रि च।
निष्कृप तपति बलवत्त्वयि युक्तमनोरथान्यङ्गानि ॥]

हीनपात्रप्रयोज्या मागधिका शुद्धा यथा—

शद माणुशमंशभालके कुम्भशहश्श वशाहि शंचिदे।
अणिशं च पिआमि शोणिदे बलिशशदं शमले हुवीअदि ॥३॥

[शतं मानुषमांसभारकाः कुम्भसहस्रं वसाभिः संचितम्।
अनिशं च पिबामि शोणितं वर्षशतं समरो भविष्यति ॥]

नात्युत्तमपात्रप्रयोज्या पैशाची शुद्धा यथा—

पणमत पणअप्पकुपितगोलीचलणग्गलग्गपडिबिंबम्।
दससु णहदप्पणेसु एआदसतणुधलं लुद्दम् ॥ ४ ॥

[प्रणमत प्रणयप्रकुपितगौरीचरणाग्रलग्नप्रतिबिम्बम्।
दशसु नखदर्पणेष्वेकादशतनुधरं रुद्रम् ॥]

व्यवतिष्ठन्ते। तद्यत्रैक एव संस्कारः प्रत्यभिज्ञायते सा शुद्धा, संस्कारान्तराग्रहणात्। यत्र तु लक्षणसंभेदेन नानासंस्कारसंघातः क्षीरनीरवत् सा साधारणी। रूपसाधारण्यान्नरसिंहवद्भाषाभेदव्यवस्थितभागद्वयात्मिका मिश्रा, रूपमिश्रणात्। तिलतण्डुलन्यायेन संकीर्णा, विजातीयवस्त्वन्तरव्यतिरेक एव लोके संकीर्णव्यवहारात्। या पुनः प्रकृतिभावेनापि भाषान्तरसंपर्कं न सहते सानन्यगामिनी, संस्कारसंभेदेन वा प्रकृतिभावेन वा नान्यं गच्छति यतः। अपशब्दरूपा अपभ्रष्टा ॥

तासूत्तमेति। पात्रलक्षणमुत्तमादिभेदश्च पञ्चमे वक्ष्यते। **उन्नमितैकेति।** पदानि प्रकृतानङ्गलेखोचितानि निर्व्याजप्रेमगर्भाणि। अतएव आवापोद्वापप्रतिसंधाननिमग्नमानसायाश्चिन्तानुभावरूपं भ्रूलताविरेचितमिवासीत्। हस्ततलनिहितैककपोलायास्तादृक्पुलकितैककपोलदर्शनादभिमानात्मा[1] शृङ्गारः सुप्रबुद्ध इव तत्कालं नायकस्यापीति मिथोऽनुबन्धलक्षणापूर्वानुरागकक्षामधिरूढा रतिरेव काव्यसर्वस्वायते। अत्र च कस्यचित् पदस्य भाषान्तरसाधारण्येऽपि भूयसामुदाहरणत्वम्। एवमन्यत्रापि ॥

तुज्झेति। बलिअं बलवत्कृतमभिमुखम् ॥

शदमाणुशेति। अत्र मांसादिलाभहेतुतया समराशंसनं बीभत्समुन्मुद्रयद्धीनपात्रतां द्रढयति ॥

नात्युत्तमेति। उत्तमाद् अपकृष्टं मध्यमादुत्कृष्टं नात्युत्तमम्। एवं नाम देवीकोपे भगवतः प्रणयकातरता येन युगपदिव सर्वाभिरपि मूर्तिभिः प्रणमतीति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा ॥

---

1. V. J. K. अतिमानात्मा।

नातिमध्यमपात्रप्रयोज्या शौरसेनी शुद्धा यथा—

तुं सि मए चूअङ्कुर दिण्णो कामस्स गहिदधणुअस्स ।
जुवइमणमोहणसहो पञ्चब्भहिओ सरो होहि ॥ ५ ॥

[त्वमसि मया चूताङ्कुर ! दत्तः कामस्य गृहीतधनुषः ।
युवतिमनोमोहनसहः पञ्चाभ्यधिकः शरो भव ॥]

नातिहीनपात्रप्रयोज्योऽपभ्रंशः शुद्धो यथा—

लइ वप्पुल पिअ दुद्धं कत्तो अम्हाणहुं छासि ।
पुत्तहुमत्थे हत्थो जइ दहि जन्मेवि जादं आसि ॥ ६ ॥

[गृहाणानुकम्प्य पिब दुग्धं कुतोऽस्माकं तक्रम् ।
पुत्रकमस्तके हस्तो यदि दधि जन्मन्यपि जातमासीत् ॥]

प्रायिकं चैतत्, तेन कवेरभिप्रायशक्त्यादिभ्यः सर्वा अपि सर्वप्रयोज्या भवन्ति । ता इमाः शुद्धाः षडेव । साधारण्यादयः पुनरनन्ताः । तासु मध्यमपात्रभूमिकास्थोत्तमपात्रप्रयोज्या संस्कृतप्राकृतयोः साधारणी यथा—

सरले साहसरागं परिहर रम्भोरु मुञ्च संरम्भम् ।
विरसं विरहायासं सोढुं तव चित्तमसहं मे ॥ ७ ॥

नात्युत्तमभूमिकास्थोत्तमपात्रप्रयोज्या संस्कृतपैशाचयोः साधारणी यथा—

नातिमध्येति । हीनादुत्कृष्टं मध्यमादपकृष्टं नातिमध्यमम् । **तुंसीति** । कामस्य कामायेत्यर्थः । चतुर्थ्यां संबन्धसामान्यविवक्षायां 'षष्ठी'ति (सूत्रात्) षष्ठी ॥

नातिहीनेति । हीनात् किञ्चिद् उत्कृष्टं मध्यमादपकृष्टं नातिहीनम् । **लइ वप्पुलेति** । लइ गृहाण । वप्पुलेति अनुकम्पासंबोधने । पिब दुग्धम् । कुतोऽस्माकं छासिपदमभिधेयं तक्रम् । पुत्तहुमत्थे इति शपथः । पुत्रस्य मस्तकेनाहं शपे यदि तक्रस्य व्यापकं दधि जन्मन्यपि जातमासीदिति व्यापकानुपलब्धिः प्रयुक्ता । ननु प्राकृतादिषु उत्तमादिपात्रव्यतिकरदर्शनात् कथमेषा व्यवस्था घटत इत्यत आह—प्रायिकमिति । यत्र प्रकृतनिर्वहणोचितविशेषाभिसंधानेन कविरन्यथा प्रवर्तते । यथा मालत्यां संस्कृतमाश्रित्य 'एषोऽस्मि भोः कार्यवशात् प्रयोगवशाच्च प्राकृतभाषी संवृत्तः' इत्यादि । यत्र वा कवेर्व्युत्पत्तिकृतो भाषाविपर्यासः शक्त्या तिरस्क्रियते, यथा मृच्छकटिके विटस्य मध्यमपात्रस्यापि संस्कृतोक्तिः । यत्र वा प्रबन्धौचितीपरवशाः संस्कृतादिजातयो विपर्यस्यन्ते । यथा सर्गबन्धादौ मध्यमादेरपि संस्कृतमेव, खण्डकथापरकथादौ उत्तमादेरपि प्राकृतमेव, बृहत्कथादौ पैशाचमेव, वस्तुबन्धादौ अपभ्रंश एवेति । तत्र संधिसंध्यङ्गघटनासौष्ठवेन रसः पुष्यतीति भरतमुनिप्रभृतीनामतिप्रकाश एव पन्थाः ॥

साधारण्येति । संस्कृतस्य प्राकृतादिसाधारण्ये पञ्च प्रकाराः, प्राकृतस्य शौरसेन्यादिसाधारण्ये चत्वारः, शौरसेन्याः पैशाच्यादिसाधारण्ये त्रयः, पैशाच्या मागध्यादिसाधारण्ये द्वौ, मागध्या अपभ्रंशसाधारण्ये एक इति । द्विविकल्पे पञ्चदशप्रभेदाः, त्रिविकल्पे विंशतिः, च विकल्पे

चम्पककलिकाकोमलकान्तिकलापाथ दीपिकानङ्गी[1]।
इच्छति गजपतिगमना चपलायतलोचना लपितुम् ॥ ८ ॥

एवं संस्कृतापभ्रंशादिसाधारण्यः प्राकृतादिभाषान्तरसाधारण्यश्च द्रष्टव्याः ॥

वक्तृविषयौचित्यादिप्रयोज्या मिश्रा यथा—

जयति जनताभिवाञ्छितफलप्रदः कल्पपादपो गिरिशः।
जअइ अ तमल्लिअन्ती गिरितणया पणइकप्पलआ ॥ ९ ॥
[जयति तमालीयमाना गिरितनया प्रणयिकल्पलता ।]

एवं भाषान्तराणामपि मिश्रीभावो द्रष्टव्यः ॥

दुर्विदग्धादिपात्रप्रयोज्या संकीर्णा यथा—

अकटगुमटी चन्द्रज्योत्स्ना कलं किल कोइलो
लवइअ मुहुर्याम्यो वार्युनिवारअ वाइदा।
अवि सखि अला रक्ताशोकस्तवापि मनोमुदे
नकजनकजं मानेनाद्य प्रियं प्रतिजाहुदा ॥ १० ॥

सोऽयं संस्कृतमहाराष्ट्रापभ्रंशयोगस्तिलतण्डुलवत् संकीर्णा जातिः। एवं प्राकृतापभ्रंशसंकरोऽपि द्रष्टव्यः ॥

पञ्चदश, पञ्चविकल्पे षट्, षड्विकल्पे एक इति सर्वमिलने सप्तपञ्चाशत्प्रकारा साधारणी। एवं मिश्रादावपि लोष्टप्रस्तावक्रमेण बहवो भेदा इति तावदुदाहरणे ग्रन्थगौरवं स्यादिति दिङ्मात्रमुदाहरति—तास्विति। संभिन्नसंस्कारा भाषाप्रयोगे हि प्रयोक्तृप्रकृतिसंभेदे भवति। न च प्रकृतिसंभेदस्तात्त्विकः स्वभावसंकरप्रसङ्गात्। अत उक्तं मध्यमपात्रभूमिकास्थेति। भूमिका वर्णिका। मध्यमपात्रप्रकृत्युचितो रागाद्यभिनयः, तत्र तिष्ठति तत्परिग्रहेण चित्रतुरगवत्[2] सामाजिकानां सम्यङ्मिथ्यासंशयसादृश्यप्रतीतिविलक्षणप्रतिपत्तिपदवीमवतरतीति मध्यमपात्रभूमिकास्थम्, उपलक्षणञ्चेदम्। उत्तमभूमिकास्थमध्यमप्रयोज्यापीयमेव। एवमुत्तरत्र ॥

(**सरल इति**।) तव विरहायासं सोढुं मम चित्तमसहमिति योजना ॥

नात्युत्तमेति। अनङ्गस्येयमानङ्गी ॥

वक्तृविषयेति। यदोत्तमादिषु नानावक्तृभिरेका काव्यसमस्या क्रियते, भिन्नभाषोचितवर्णनीयविषयं वा काव्यमेकमुपक्रम्यते, यदा वा शक्तिनिरूपणाय कवेरेव नानाभाषामयं काव्यमारब्धं स्यात्, तदा कथं नालङ्कारपदवीमध्यास्ते। अत आह—मिश्रेति। तमल्लिअन्ती तमालीयमाना ॥

दुर्विदग्धादीति। नागरकभावमवाप्तस्तद्भूमिकामवलम्बमानो दुर्विदग्धः। आदिपदात् पूर्वोक्ताः समस्यादयः। अकटमाश्चर्यम्। गुमटी मनोज्ञा। आस्फालितखड्गस्येव स्फुरणे लवइअ इति महाराष्ट्रदेशी। तथा च प्रयोगः—'लवइअ बिज्जूमणोहरी' इत्याराध्याः। अन्ये तु लपतीत्यर्थमाहुः। एवं च कलशब्दः पुष्यतीति। याम्यो दक्षिणः। निवारअ निर्वञ्चको वारक-

---

1. J. A. दीपितानङ्गा; K दीपितानङ्गी। 2. K. त्रिचतुर (?) गवत्।

क्रीडागोष्ठीविनोदाद्यर्थानन्यगामिनी असाधारणी यथा—

भीष्मप्रोक्तानि वाक्यानि विद्वद्वक्त्रेषु शेरते।
गोसे तिविञ्छिरिञ्छोली तल्लं तूहे विवल्लिदा ॥ ११ ॥

अत्र पूर्वार्धपदानि संस्कृत एव, उत्तरार्धपदानि प्राकृत एव। सेयमसाधारणी, अनन्यगामिनी च जातिरुच्यते। भाषान्तराणां पुनरसाधारण्यं नास्ति ॥

अपभ्रष्टा यथा—

मुद्धे गहणअं गेण्हउ तं धरि मुद्दं णिए हत्थे।
णिच्छउ सुन्दरि तुह उवरि मम सुरअप्पहा अत्थि ॥ १२ ॥
[मुग्धे ग्रहणकं गृहाण त्वं धारय मुद्रां निजे हस्ते।
निश्चयः सुन्दरि तवोपरि मम सुरतस्पृहाऽस्ति ॥]

सेयमपशब्दप्रयोगतोऽपभ्रष्टाप्यविद्वद्भिः श्रोत्रियाद्यैः प्रयुज्यत इति अपभ्रष्टा जातिः। अस्या अपि चानुकरणे साधुत्वमिष्यते ॥

शून्यो वाइदा वारक इति। अला आगतः। यदिह मानो न क्रियेत, ज्योत्स्नादयो मनोमुदमेवाधास्यन्तीति प्ररोचना। यदा तु 'मनोनुदे' इति पाठः, अपिशब्देन नायकसाधारणमुत्कण्ठाकारित्वमुक्तं चन्द्रज्योत्स्नादीनामिति। अतो नक्रजनकजं नार्थो नार्थं ईर्ष्यारोषलक्षणेन प्रतिकूलभावावलम्बिना मानेन, तस्मात् प्रियमेव प्रतिजाहुदा यामः। यदामनन्ति स्वयं वा तत्र गमनमिति ॥

क्रीडेति। काव्यसमस्या कीडा, उक्तपूर्वा गोष्ठी, तत्र विनोदो मनोऽनुकूलेन समयातिवाहनम्। आदिपदं पूर्ववत्। ननु मा भूत् प्रकृतिभावेन भाषान्तरसंभेदः, संस्कारसंपातेन[1] तु भविष्यति, तथा च कथं साधारणीतो भिद्यत इत्यत आह—असाधारणी चेति। गोसे प्रभाते, तिविञ्छिरिञ्छोली कमलरजःपंक्तिः, तल्लम् अल्पसरः, तूहं तीर्थम्, विवल्लिदा प्रसारिता।[2] नात्र पूर्वोत्तरार्धयोरैकमत्यमुदाहरणत्वात्। आराध्यास्तु यथा सरस्तीरे कमलरजःपङ्क्तिः प्रसृता शोभते तथा विद्वद्वक्त्रेषु भीष्मवाक्यानीत्युपमाकल्पनया कथञ्चिद् एकवाक्यतामाहुः। अत्र पूर्वार्धपदानीति। न भीष्मादयोऽनभिधानादिति भाषान्तरस्थानिभावस्य प्रतिषेधात्। एवं वाचस्पतिविशिष्टरसवशप्रचेतसपोतादयो द्रष्टव्याः।[3] प्राकृत एवेति। महाराष्ट्रदेशीयत्वात् देशीपदानाञ्च स्थानिभावासंभवात्। भाषान्तराणां पुनरिति। 'सिद्धि—महाराष्ट्रीतः', 'सिद्धिः शौरसेनीतः' इत्युपक्रम्यानुशासनात् तद्भवरूपतैव स्फुटा। तत्समानां तु साधारण्यमेवेति ॥

अपभ्रष्टेति। 'मुग्धे ग्रहणकं रतमूल्यबन्धकं गृहाण त्वं धारय मुद्रामङ्गुलीयकं निजहस्ते, निश्चयः सुन्दरि तवोपरि मम सुरतस्पृहास्ति' इत्यत्र तवोपरि सुरतस्पृहा अस्ति इत्यादिकापशब्दबहुलत्वेनापभ्रष्टा स्पष्टैव। सा तु कथमलङ्कार इत्यत आह—सेयमिति। श्रोत्रियश्छान्दसः। आद्यपदेन बालादयः। सर्व एव हि लौकिकः पदार्थोऽभिनयकक्षामधिरूढः

---

1. K. संस्कारसंपाते तु। 2. J. गोसे इत्यारम्य प्रसारिता इति यावन्नास्ति।
3. J. न भीष्मादय इत्यतो द्रष्टव्या इति यावन्नास्ति।

पद्यं गद्यञ्च मिश्रञ्च काव्यं[1] यत् सा गतिः स्मृता ।
अर्थौचित्यादिभिः सापि वागलङ्कार इष्यते ॥ १८ ॥
कश्चिद् गद्येन पद्येन कश्चिन्मिश्रेण शक्यते ।
कवितुं कश्चन द्वाभ्यां काव्येऽर्थः कश्चन त्रिभिः ॥ १९ ॥
यादृग् गद्यविधौ बाणः पद्यबन्धे न[2] तादृशः ।
गत्यां गत्यामियं देवी विचित्रा हि सरस्वती ॥ २० ॥
यथामति यथाशक्ति यथौचित्यं यथारुचि ।
कवेः पात्रस्य चैतस्याः प्रयोग उपपद्यते ॥ २१ ॥

परित्यज्य ग्राम्यमभिमुखीभूतो विभावादिषु कथं नालङ्कारः तदिदमुक्तं प्रयोगत इति । न चापशब्दानां दोषत्वमेवेति वाच्यम् । 'अनुकरणे तु सर्वेषाम्' इति दोषसामान्यावलम्बिना गुणीभावेनास्य विषयीकृतत्वादिति ॥ १७ ॥

नानावच्छिन्ना[3] जातिः काव्यशरीरे निविशत इति तदवच्छेदरूपां गतिमनन्तरं लक्षयति—**पद्यमिति ।** पठितेः पदात्पदान्तरसंचारो गतिः । सा केनचिद् औचित्योपनिपातिना संदर्भपरिमाणेन नियम्यते । ततस्तदप्युपचारेण गतिः । पठितिपरिमाणञ्च काव्यं समाश्रयत इति तदपि गतिस्तच्च पद्यादिभेदेन त्रिविधमिति संक्षेपः । अत एव गद्यबन्धे तु कैश्चिद्वृत्तमाश्रितम्, वृत्तं वर्तनमियत्तेति यावदिति । सर्वनामशब्दा हि कदाचिदुद्देश्यस्य लिङ्गमाश्रयन्ते कदाचित् प्रतिनिर्देश्यस्येति काव्ये यत् सा गतिरित्युक्तम् । तत्र 'पद्यं चतुष्पदी' इति न लक्षणम्, उल्लाल[4]मात्रादौ द्विपदपञ्चपदादिशरीरे तदभावात् । 'अपादः पदसंतानो गद्यम्' इत्यपि न । अपादत्वं हि अप्रत्यभिज्ञायमानवृत्तभागत्वं विवक्षितम्, चतुष्पदीव्यतिरिक्तत्वं[5] वा । आद्ये वृत्तगन्धि गद्यं[6] न स्यात् । द्वितीये त्वतिप्रसङ्गः । तस्माच्छन्दोनियमवती काव्यम्, अतथाभूता तु गद्यमिति विभागः । गद्यपद्यात्मकं वाक्यं मिश्रम् । तदस्या गतेरलङ्कारत्वमुपपादयति—अर्थौचित्यादिभिरिति ॥ १८ ॥

तत्रार्थौचितीमाह— **कश्चिद् गद्येनेति ।** यथा हि अटवीवर्णनादौ गद्यं प्रगल्भते तथा न पद्यम्, यथा च काव्यशास्त्रतानिर्वहणोचितेऽर्थे पद्यमुत्सहते न तथा गद्यमित्यादि । एवं कथाख्यायिकादौ गद्यमेव, चम्पूप्रभृतौ मिश्रमेवेत्यादिपदोपात्तबन्धौचिती द्रष्टव्या ॥ १९ ॥

आस्तां तावदर्थाद्यौचित्यगवेषणम्, स्वरूपेणैव पद्यादिकं परिस्फुरत्कविप्रतिभाविशेषावेदनेन सहृदयावर्जकमवसीयते । कथमन्यथा क्वचिदेव कस्यचित्सौष्ठवमित्याह—**यादृगिति ।** गत्यां गत्यामिति । पद्ये गद्ये मिश्रे चेत्यर्थः । विचित्रा अव्यवस्थितसिद्धिका ॥ २० ॥

प्रयोगव्यवस्थामुपपादयति—**यथामतीति ।** मतिर्व्युत्पत्तिः । युक्तायुक्तविवेक इति यावत् । शक्तिः कवित्वबीजभूतः प्राक्तनः संस्कारः । औचित्यं दर्शितमेव । रुचिर्मनोऽनुकूलता-

---

1. A. J. वाक्यम् ।
2. K. पद्यबन्धेऽपि ।
3. V. J. K. नानावच्छिन्नजातिः ।
4. J. उल्लेख० ।
5. K. विवक्षातश्चतु० ।
6. सर्वत्र पद्यमिति पाठः स्फुटं प्रामादिकः ।

षड्विधा गतिः

द्रुता विलम्बिता मध्या साथ द्रुतविलम्बिता ।
द्रुतमध्या च विज्ञेया तथा मध्यविलम्बिता ॥ २२ ॥

सा लघूनां गुरूणाञ्च वाहुल्याल्पत्वमिश्रणैः ।
पद्ये गद्ये च मिश्रे च षट्प्रकारोपजायते ॥ २३ ॥

तत्र वृत्तञ्च जातिश्च पद्यमाहुरथो पृथक् ।
समं चार्धसमं चैतद् विषमञ्च प्रचक्षते ॥ २४ ॥
गद्यमुत्कलिकाप्रायं वृत्तगन्धीति[1] च द्विधा ।
द्विधैव गद्यपद्यादिभेदान्मिश्रमपीष्यते ॥ २५ ॥

ललितं निष्ठुरं चूर्णमाविद्धञ्चेति योऽपरः ।
विशेषः स तु गद्यस्य रीतिवृत्त्योर्भविष्यति ॥ २६ ॥

प्रतिसंधानम् । कवेः पात्रस्येति यथायोगम् । तथाहि शक्तिव्युत्पत्ती कवेरेव । औचित्यं पात्रस्यैव । रुचिरुभयोरपीति ॥ २१ ॥

स चायं संदर्भविच्छेदो गुरुलघुसंनिवेशेनैव शोभत इति तमाश्रित्य विभागमाह—**द्रुतेति** । आद्यास्तिस्रः शुद्धाः । आसामेव मिथो व्यतिकरेण उत्तरास्तिस्रः संकीर्णाः ॥ २२ ॥

कथमेषा व्यवस्थेत्यत आह—**सा लघूनामिति** । बाहुल्यमल्पत्वं मिश्रणञ्च तुल्यवत्प्रतिभानम् । न गद्यादिकमेव गतिः किन्तु तदाधारः पठितिसंचार इति व्यनक्ति—पद्ये गद्ये च मिश्रे चेति ॥ २३ ॥

तत्रेति । वर्णनियतं छन्दो वृत्तम् । मात्रानियतं जातिः । समप्रस्तावं समम् । प्रथमतृतीययोर्द्वितीयचतुर्थयोश्च तुल्यप्रस्तावमर्धसमम् । उभयबहिरर्धं[2] विषमम् ॥ २४ ॥

गद्यमिति । उत्कलिका कल्लोलस्तत्प्रायम्, उच्चावचमिव प्रतिभासमानमित्यर्थः । यथा—'सलीलकरकमलतालिकातरलवलयावलीकम्' इति । वृत्तगन्धि प्रतिभातवृत्तैकदेशम् । तदेतद् 'अल्पाख्यायाम्' उत्पन्नेन ममासान्तेन व्यञ्जितम् । तदयमर्थः—सामान्यतः पद्यादिभेदेन गतिस्त्रिधा । तत्रापि जात्यादिभेदेन षट् प्रकाराः । तेऽपि द्रुतादिभेदेन षट्त्रिंशदिति ॥ २५ ॥

ननु ललितादयो गद्यभेदाः कैश्चिदलङ्कारकारैः परिसंख्यातास्ते कस्मान्नोच्यन्त इत्यत आह—**ललितमिति** । सुकुमारसंदर्भं ललितम् । यथा—'कमलिनीवनसंचरणव्यतिकरलग्ननलिननालकण्टके वने क्वचिन्निर्भरं पदमादधाति' इति । प्रस्फुटसंदर्भं निष्ठुरम् । यथा—'उत्तम्भितकुटिलकुन्तलकलापः श्मशानवाटमवतरति' इति । अनुल्लिखितसमासं चूर्णम् । यथा—'अभ्यासो हि कर्मणः कौशलमादधाति । न खलु संनिपातमात्रेणोदबिन्दुरपि ग्रावणि निम्नतामादधाति' इति । उद्भटसमासमाविद्धम् । यथा—'कुलिशशिखरखरतरस्वरप्रचयप्रचण्डचपेट-

---

1. सर्वत्र पद्यगन्धीति दृश्यते, टीकानुरोधेन प्रसिद्ध्यनुरोधेन चायं पाठो युक्तः ।
2. J. विभिन्नचतुष्पादम् ।

तत्र पद्यभेदेषु समवृत्ते द्रुता गतिर्यथा—

अयि विजहीहि दृढोपगूहनं त्यज नवसंगमभीरु वल्लभम् ।
अरुणकरोद्गम एष वर्तते वरतनु संप्रवदन्ति कुक्कुटाः ॥ १३ ॥

सेयं समवृत्ते लघुसंयुक्ताक्षरभूयस्त्वाद् द्रुता गतिः ॥

समवृत्ते विलम्बिता यथा—

प्रणम्य हेतुमीश्वरं मुनिं कणादमन्वतः ।
पदार्थधर्मसंग्रहः प्रवक्ष्यते महोदयः ॥ १४ ॥

सेयं स्थाने स्थाने गुर्वक्षरयोगाद् विलम्बिता गतिः ॥

तत्रैव मध्या यथा—

आसीद्दैत्यो हयग्रीवः सुहृद्वेश्मसु यस्य ताः ।
वदन्ति स्म बलं बाह्वोः सितच्छत्रस्मिताः श्रियः ॥ १५ ॥

सेसं नातिलघ्वक्षरत्वान्मध्या गतिः ॥

द्रुतविलम्बिता यथा—

अवतु वः सवितुस्तुरगावली स्फुरितमध्यगतारुणनायका ।
समभिलङ्घिततुङ्गपयोधरा[1] मरकतैकलतेव नभःश्रियः ॥ १६ ॥

सेयं द्रुताया विलम्बितायाश्च गतेरन्तरानुप्रवेशाद् द्रुतविलम्बिता गतिः ॥

पाटितमत्तमातङ्गमदच्छटाच्छुरितचारुकेसरभारभासुरमुखे केसरिणि' इति । रीतिवृत्त्योरिति विषयसप्तमी । तथा ललितं कैशिक्यादौ, निष्ठुरमारभट्यादौ, चूर्णं वैदर्भ्यादौ, आविद्धं गौडीयाप्रभृतौ यथायथमन्तर्भवतीति नोक्तभेदाः परिसंख्याता इत्यर्थः ॥

उक्तप्रकारेषु किञ्चिदुदाहरति । **तत्रेति** । नवसंगमभीरु इति संबोधनम् । भीरुशब्दादूङ्, तस्मात् संबोधनह्रस्वे रूपम् । गर्भगृहस्था नालोकयति चेत्तदाह — संप्रवदन्तीति । अत्र प्रतिपादमष्टौ लघवश्चत्वारो गुरव इति लघुबाहुल्ये संयोगाक्षराणामुद्रेके च तालयवदतिव्यक्त एव द्रुतभावः ॥

प्रणम्येति । अत्र यद्यपि पदचतुष्टये गुरुलघूनां समसंख्यत्वमेव तथापि संयोगाक्षरैरन्तरान्तरा पठितिदीर्घाभावोन्मेषादारोहप्राधान्ये बिलम्बिता । एवं व्युत्क्रमेण समानिकायामपि विलम्बितैव । यथा—

मीनजालघटितानि सूर्यरश्मिबोधितानि ।
मत्तषट्पदाकुलानि पश्य भीरु पङ्कजानि ॥ इति ॥

तदिदमाह—सेयमिति । तेन विभागसूत्रे गुरुलघुमिश्रणमेवंरूपमपि बोद्धव्यमिति ॥

आसीदिति । अत्र यद्यपि गुरवो बहवः, तथापि न द्रुतिर्न विलम्बनं पठितेरित्यनुभवसाचिकोऽयमर्थः । तदेतदाह—नातिलघ्वक्षरेति ॥

अवतु व इति । अरुणो गरुडाग्रजः शोणश्च । नायको नेता हारमध्यमणिश्च । पयोधरा मेघाः स्तनौ च । तदेतस्मिन् द्रुतविलम्बिताख्ये वृत्ते समाख्यैव रूपं बोधयतीति ॥

---

1. V. K. समवि० ।

द्रुतमध्या यथा—

अपि तुरगसमीपादुत्पतन्तं मयूरं
न स रुचिरकलापं बाणलक्ष्यीचकार।
सपदि गतमनस्कश्चित्रमाल्यानुकीर्णे
रतिविगलितबन्धे केशपाशे प्रियायाः॥ १७॥

सेयं द्रुताया मध्यायाश्च गतेरन्तरानुप्रवेशाद् द्रुतमध्या गतिः॥

मध्यविलम्बिता यथा—

दुन्दुभयो दिवि दध्वनुरुच्चैरुच्चकराः कपयश्च ववल्गुः।
सिद्धनिकायकराब्जविमुक्तं माल्यमथाङ्गदमूर्ध्नि पपात॥ १८॥

सेयं मध्याया विलम्बितायाश्च गतेरन्तरानुप्रवेशान्मध्यविलम्बिता गतिः॥

एवमर्धसमविषमयोर्मात्राच्छन्दःसु गद्यमिश्रयोर्लघुगुरून्मिश्रवर्णविन्यासविशेषभूयस्त्वेन द्रुतादिगतयो गवेषणीयाः॥

तत्र विषमवृत्तच्छन्दसि द्रुता यथा—

अथ वासवस्य वचनेन रुचिरवदनस्त्रिलोचनम्।
क्लान्तिरहितमभिराधयितुं विधिवत्तपांसि विदधे धनञ्जयः॥१९॥

अर्धसमच्छन्दसि विलम्बिता यथा—

विहितां प्रियया मनःप्रियामथ निश्चित्य गिरं गरीयसीम्।
उपपत्तिमदूर्जिताश्रयं नृपमूचे वचनं वृकोदरः॥ २०॥

उत्कलिकाप्रायगद्ये द्रुतमध्या च यथा—

'व्यपगतघनपटलममलजलनिधिसदृशमम्बरतलं विलोक्यते। अञ्जनचूर्णपुञ्जश्यामं शार्वरं तमः स्त्यायते॥'

अपि तुरगेति। [1]उत्पन्नाविर्भवद्दर्हगतोज्ज्वलविचित्रकोमलमयूरस्तत्कालमव्याजप्रेमनिर्यन्त्रणकण्ठग्रहविलुलितप्रियाकेशवासनाविकासहेतुः सर्वस्वायमानः कथं बाणलक्ष्यतां सहत इति च्विप्रत्ययेन व्यज्यत इति। अत्र पादचतुष्केऽपि प्रथमं द्रुता पश्चान्मध्या च भागशः प्रत्यभिज्ञायत इत्याह—सेयमिति॥

दुन्दुभय इति। अत्रापि प्रतिपादं पूर्वं मध्या ततो विलम्बिता च खण्डशः प्रतिभासत इति दर्शयति—सेयमिति। इमामेव व्यवस्थामर्धमध्यमादिष्वप्यतिदिश्यत इति दिङ्मात्रमुदाहरति—एवमिति॥

उत्कलिकाप्रायेति। उच्चावचभावेन प्रतिभासमानम् उत्कलिका। यथा—'सलीलकरकमलतालिकातरलवलयावलीकम्'इति। तथैव तदपि प्रकृतोदाहरणमिति व्यक्तम्। 'पाताल—' इत्यादौ वसन्ततिलकाभाग इव, 'हर इव' इत्यादावार्यभाग इव प्रतिभातीति॥

---

1. SV. B. लसन्नाविर्भव०।

पद्यगन्धिगद्ये वृत्तगन्धौ मध्या, जातिगन्धौ द्रुतमध्या[1] यथा—

'पातालतालुतलवासिषु दानवेषु' ॥
'हर इव जितमन्मथो गुह इवाप्रतिहतशक्तिः' ॥ इति ॥

गद्यादौ मिश्रे गद्यपद्ययोर्द्रुतमध्या यथा—

'हन्त पुण्यवानस्मि यदहमतर्कितोपनतदर्शनोल्लसितनयनयानया

अविरलमिव दाम्ना पौण्डरीकेण नद्धः
स्नपित इव च दुग्धस्रोतसा निर्भरेण।
कवलित इव कृत्स्नश्चक्षुषा स्फारितेन
प्रसभममृतमेघेनैव सान्द्रेण सिक्तः' ॥ २१ ॥

पद्यादौ मिश्रे द्रुतविलम्बिता यथा—

'असौ विद्याधारः शिशुरपि विनिर्गत्य भवना-
दिहायातः संप्रत्यविकलशरच्चन्द्रमधुरः।
यदालोकस्थाने भवति पुरमुन्मादतरलैः
कटाक्षैर्नारीणां कुवलयितवातायनमिव ॥ २२ ॥

अत्र बालसुहृदा मकरन्देन सह विद्यामान्वीक्षिकीमधीते स एष माधवो नाम इति ॥'

वैदर्भादिकृतः पन्थाः काव्ये मार्ग इति स्मृतः।
रीङ् गताविति धातोः सा व्युत्पत्त्या रीतिरुच्यते ॥ २७ ॥

वृत्तगन्धौ मध्या, जातिगन्धाविति। 'तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद्गालवस्य' इति पुंवद्भावेन नुम् न भवति ॥

हन्तेति। आश्चर्यस्तिमितस्य हन्तेत्येव वागनुभावस्ततोऽभिमानोन्मेषे पुण्यवानस्मीति, अनन्तरं लोकोत्तरविभाववर्णनात्त्वरितस्य यदहम् इत्यादिगद्यपर्यवसान एव अविरलमित्यादि वृत्तमाविरासीदिति। मध्ये विच्छेदकारणानुपपत्तौ गद्यपद्याभ्यामेकवाक्यम् ॥

असाविति। दूतीकल्पे कयाचित् प्रच्छन्नप्रार्थनीयया 'आसंभोगमुन्नयेद्' इत्याम्नातम्। तदिहोत्प्रेक्षामनोहरग्राम्यमालोकनमुक्तम्। तेनैकस्मिन् वर्णनीयवस्तुनि वृत्तप्रपञ्चेनोक्ते प्रकृतसंगतिमात्रं गद्येन कृतवतीति युक्तेयमानुपूर्वीवाक्यैकवाक्यता चेति ॥ २६ ॥

वैदर्भादीति। गुणवत्पदरचना रीतिः। गुणाः श्लेषादयः काव्याव्यभिचारिणो नव। तेषामन्योन्यमीलनक्षमतया पानकरस इव गुडमरिचादीनां, खाडव इव मधुराम्लादीनां यत्संमूर्च्छनरूपावस्थान्तरगमनं तत्संस्कारादेव हि लोकशास्त्रपदरचनातः काव्यरूपा च रचना व्यावर्तते। अत एव मृग्यते कविभिः आसंसारमिति मार्गपदेनोच्यते। वैदर्भादयो विदर्भादिदेशप्रभवास्तैः कृतः मुखहेवाकगोचरतया[2] प्रकटितः न तु तत्तद्देशैः काव्यस्य किञ्चिदुपक्रियते। पन्था इति। प्रतिष्ठन्ते हि महाकविपदवीलाभार्थिन इति। ईदृशमेव रीतिलक्षणम् आनन्दवर्धनादीनामपि मतम्। एतदुपलक्षणतया सूत्रं व्याख्यातम्। कथं पुनरुक्तमुपमादे

---

1. A. K. द्रुता।   2. V. K. कृतमुखहेवाक०।

षड्विधा रीतिः

वैदर्भी साथ पाञ्चाली गौडीयावन्तिका तथा ।
लाटीया मागधी चेति षोढा रीतिर्निगद्यते ॥ २८ ॥

तत्रासमासा निःशेषश्लेषादिगुणगुम्फिता ।
विपञ्चीस्वरसौभाग्या वैदर्भी रीतिरिष्यते ॥ २९ ॥

समस्तपञ्चषपदामोजःकान्तिविवर्जिताम् ।
मधुरां सुकुमाराञ्च पाञ्चालीं कवयो विदुः ॥ ३० ॥

समस्तात्युद्भटपदामोजःकान्तिगुणान्विताम्[1] ।
गौडीयेति विजानन्ति रीतिं रीतिविचक्षणाः ॥ ३१ ॥

अन्तराले तु पाञ्चालीवैदर्भ्योर्याऽवतिष्ठते ।
सावन्तिका समस्तैः स्याद् द्वित्रैस्त्रिचतुरैः पदैः ॥ ३२ ॥

रीतिपदं प्रवृत्तमित्यत आह—रीङ् गताविति । रियन्ते परम्परया गच्छन्ति अनयेति करणसाधनोऽयं रीतिशब्दो मार्गपर्याय इत्यर्थः ॥ २७ ॥

एवं सिद्धे सामान्यलक्षणे विभागमाह—**वैदर्भीति** ॥ २८ ॥

वक्ष्यमाणरीत्या वैदर्भीप्राधान्यमभिप्रेत्याह—**तत्रेति** । असमासा अनुल्लिखितसमासा । निःशेषश्लेषादीति । श्लेषादयो नवगुणास्तैर्गुम्फिता । मिथो मिलनेन संमूर्च्छितैरनुपलभ्यमानान्यतममात्रकैरपि परस्परविभक्तस्वरूपभावेन सहृदयहृदयसंवादगोचरैरारब्धा । एवं विपञ्चीस्वरसौभाग्या । विपञ्ची वाग्रूपा सरस्वती बिम्बप्रतिबिम्बभावेन द्विविधा । प्रतिबिम्बाधिष्ठानतया दार्वादियन्त्रमपि विपञ्चीत्युच्यते । तदीयाः स्वराः तन्त्रीकण्ठोत्थिताः स्थानक्रमवैपरीत्यानुमेयशारीराः प्रतिबिम्बभावाः षड्जादयस्तेषु श्रुतिसंमूर्च्छनरूपेष्वपि मिथो विभक्ताः श्रुतयः श्रोत्ररञ्जकस्वरावस्थामापन्नाः समस्तगान्धर्ववित्साक्षिकाः प्रकाशन्ते । अत एव वीणैव प्रधानं समस्तस्य स्वरजातस्य, तत्रैव श्रुतिमण्डलोन्मेषादिति ॥२९॥

यदा तु पानकादिन्यायेन कश्चिदंश उद्रिक्तो[2] भवति तदा रीत्यन्तरमुत्तिष्ठतीत्याह—**समस्तेति** । ओजःकान्तिविवर्जिताम् ओजःकान्त्योर्विशेषेण वर्जिताम् । न्यग्भूतौजःकान्तिगुणामिति यावत् । यतस्तत्प्रतिद्वन्द्विनोर्माधुर्यसौकुमार्ययोस्तत्रोद्भवः । तदेतदाह—मधुरां सुकुमारां चेति । अत एवौजःप्रकाशकः षडधिकेषु पदेषु समासो न क्रियते ॥ ३० ॥

समस्तेति । अत्युद्भटानि सोल्लेखसमासानि यस्मादोजःकान्त्योरुद्भवे न्यग्भूतगुणसक्तेयं रीतिः ॥ ३१ ॥

अन्तराल इति । माधुर्यसौकुमार्ययोः किञ्चिदुद्भवेन निमीलनाद्प्राधान्येन वाऽन्तरालकल्पना । तां व्यनक्ति—द्वित्रैरिति । द्वे त्रीणि वा त्रीणि चत्वारि वेति वाऽर्थे बहुव्रीहिः ॥३२॥

---

1. V. ०गुणैर्धिताम् । 2. K. उदितो ।

समस्तरीतिव्यामिश्रा लाटीया रीतिरिष्यते ।
पूर्वरीतेरनिर्वाहे खण्डरीतिस्तु मागधी ॥ ३२ ॥

तासु वैदर्भी यथा—

मनीषिताः सन्ति गृहेषु देवतास्तपः क्व वत्से क्व च तावकं वपुः ।
पदं सहेत भ्रमरस्य पेलवं शिरीषपुष्पं न पुनः पतत्रिणः ॥ २३ ॥

सेयमसमस्तपदा समग्र[1]श्लेषादिगुणवती वैदर्भी रीतिः ॥

पाञ्चाली यथा—

गात्राभिघातदलिताङ्गदजर्जराणां
गण्डस्थलीलुलितकुण्डलताडितानाम् ।
क्षोभस्फुटन्मुकुटकोटिविघट्टितानां
नादोऽभवज्झणझणामुखरो मणीनाम् ॥ २४ ॥

सेयमोजःकान्त्यभावाद् आश्लिष्टश्लथ[2]पुराणच्छायामाधुर्यसौकुमार्यवती समस्तपञ्चषपदा पाञ्चाली रीतिः ॥

गौडीया यथा—

यस्यावस्कन्दलीलाचलितबलपरिस्पन्दखर्वीकृतोर्वी-
संरम्भोत्तम्भनायोन्नमितभरनमत्कन्धरासंधिरासीत् ।
शेषो विस्फारफुल्लस्फुटपृथुलफणाफूत्कृताग्निस्फुलिङ्ग-
स्फूर्जत्संदोहसंदेहितविकटशिखामण्डलीरत्नखण्डः ॥ २५ ॥

सेयमोजःकान्तिमती समस्तोद्भटभूरिपदा च गौडीया रीतिः ॥

समस्तेति । यद्यप्युपक्रान्तरीत्यनिर्वाहोऽत्राप्यस्ति तथापि तिलतण्डुलवद्यावद्विभक्तरीतिसंवलनस्य कविसंरम्भगोचरस्योत्तररीतेः पृथग्भावः । पूर्वरीतेरिति । एकां रीतिमुपक्रम्य यदन्यया संदर्भनिर्वहणमसावन्य एव प्रकारः । न चानिर्वाहो दोषश्छायावैरूप्याभावात् । रीतिखण्डनेऽपि हि संदर्भसौभाग्यसंपत्तिः शक्तिमेवाविष्करोति ॥

मनीषिता इति । अत्र दीर्घसमासाभावे कथमोज इति कस्यचित् कुदेश्यमपास्तम्, अरीतिमत्प्रकरण एव[3] । एतेन गुणनवकस्य समकक्षतया संभेदोऽक्षुण्ण[4] इति । असमस्तपदेत्यनुल्लेखसमासपदेत्यर्थः । समग्रा नवगुणवतीति नित्ययोगे मतुप् ॥

गात्राभिघातेति । अत्राद्यतृतीययोः षड्, द्वितीये च पञ्च पदानि समस्तानि । ओजःकान्त्यभावादिति । ईषदर्थे नञ् । अत एव माधुर्यसौकुमार्ययोरुन्मेषः । आश्लिष्टा प्राप्ता यथासंख्यमोजःकान्तिनिमीलनलब्धप्रादुर्भावा श्लथा पुराणी च छाया ययेति विग्रहः ॥

यस्येति । अवस्कन्दो धाटकः ।[5] समस्तोद्भटभूरिपदेति । उद्भटता प्रौढिप्रकर्षः ॥

---

1. J. A. समस्त० । 2. J. A. श्लथभाव० ।
3 V. J. K. कुदेश्यमपरीतिमत्प्रकरण एवेत्यपास्तम् ।
4. V. J. K. संभेदो (:) क्षणः । 5. J. अवस्कन्दो धाटक इति नास्ति ।

आवन्तिका यथा—

एतानि निःसहतनोरसमञ्जसानि
शून्यं मनः पिशुनयन्ति पदानि तस्याः ।
एते च मार्गतरवः[1] प्रथयन्ति[2] ताप-
मालम्बितो[3]ज्झितपरिम्लपितैः प्रबालैः ।। २६ ।।

सेयं समस्तद्वित्रिचतुरपदा वैदर्भीपाञ्चाल्योरन्तरालवर्तिनी आवन्तिका नाम रीतिः ।।

लाटीया यथा—

अयमुदयति मुद्राभञ्जनः पद्मिनीना-
मुदयगिरिवनालीबालमन्दारपुष्पम् ।
विरहविधुरकोकद्वन्द्वबन्धुर्विभिन्दन्
कुपितकपिकपोलक्रोडताम्रस्तमांसि ।। २७ ।।

सेयं समस्तरीतिमिश्रा लाटीया नाम रीतिः ।।

मागधी यथा—

करिकवलनशिष्टैः शाकशाखाग्रपत्रै-[4]
रुणसरणयोऽमी सर्वतो भीषयन्ते ।
चलितशवरसेनादत्तगोशृङ्गचण्ड-
ध्वनिचकितवराहव्याकुला विन्ध्यपादाः ।। २८ ।।

सेयमारब्धरीतेरनिर्वाहात् खण्डरीतिर्मागधी ।।

षड्विधा वृत्तिः

या विकासेऽथ विक्षेपे संकोचे विस्तरे तथा ।
चेतसो वर्तयित्री स्यात् सा वृत्तिः सापि षड्विधा ।। ३४ ।।

एतानीति । 'निःसहतनोः' 'असमञ्जसानि' 'मार्गतरवः' इति द्वे द्वे पदे, 'आलम्बित' इत्यादौ त्रीणि पदानि समस्तानि । माधुर्यसौकुमार्ययोर्मनागुन्मेषः पाञ्चालीभागः । इतरेषां समकक्षता वैदर्भीभागः । अनयोः संभेदेनान्तरालकल्पना व्यक्तैव ।।

अयमिति । मुद्राभञ्जन इति द्वाभ्यां समस्ताभ्याम् आवन्ती । उदयगिरीत्यादिना पञ्चकेन पाञ्चाली । प्रौढिप्रकर्षेण गौडीया । अयमुदयतीत्याद्यसमासेन वैदर्भी च प्रत्यभिज्ञायत इति पूर्वोक्तसमस्तरीतिसंभेद इति ।।

करिकवलनेति । अत्र पूर्वार्धे यथोक्तामावन्तीमुपक्रम्य चरमार्धे गौडीयापरिग्रहादुपक्रान्तरीतेरनिर्वाहः खण्डनम्, तथापि च न च्छायावैरूप्यमिति कविशक्तिव्यञ्जकत्वादलङ्कारभाव इति । शाको वृक्षविशेषः ।। ३३ ।।

या विकास इति । वृत्तिर्वर्तनं रसविषयो व्यापारः, काव्यस्य रसप्रवणत्वात् । स च व्यापारः सत्वाद्युद्रेकलक्षणो जन्मान्तरानुभवभावितवासनासमुत्थः परिपूर्णीभविष्यद्रसा-

---

1. V. तीर०; J.A. वर्त्म० ।
2. V. कथयन्ति ।
3. J. A. आलिङ्गितो० ।
4. A. शाखि० ।

कैशिक्यारभटी चैव भारती सात्त्वती परा ।
मध्यमारभटी चैव तथा मध्यमकैशिकी ॥ ३५ ॥
सुकुमारार्थसंदर्भा कैशिकी तासु कथ्यते ।
या तु प्रौढार्थसंदर्भा वृत्तिरारभटीति सा ॥ ३६ ॥
कोमलप्रौढसंदर्भा कोमलार्थाथ भारती ।
प्रौढार्था कोमलप्रौढसंदर्भां सात्वतीं विदुः ॥ ३७ ॥
कोमले प्रौढसंदर्भा त्वर्थे मध्यमकैशिकी ।
प्रौढार्था कोमले बन्धे मध्यमारभटीष्यते ॥ ३८ ॥

स्वादसर्वस्वायमानचित्तावस्थानिदानभूतो[1]ऽर्थगतः पञ्चमेऽभिधास्यते । शब्दगतः पुनरत्र संगतः, संदर्भस्य रसप्रकाशकारणेषु प्रधानत्वात् । यदाह—

कविवागभिनेयश्च तदुपायो द्विधेष्यते ।
वस्तुशक्तिमहिम्ना तु प्रथमोऽत्र विशिष्यते ॥

वर्त्ततेऽनया चित्तमिति[2] करणसाधनोऽयं वृत्तिशब्द इति वर्तयित्रीत्यनेन प्रयोजकव्यापारप्रधानेन दर्शितम् । तत्र विषयवैचित्र्याद्विकासाद्याश्चतस्रश्चित्तावस्थाः । विषयो हि दीप्तमसृणमध्यमभेदेन त्रिविधः । विभावाद्युपधानमहिम्ना तन्मयीभवनयोग्यं हि चेतः कदाचिद्विकसति । सत्त्वाविर्भावो विकासः । न्यग्भूतरजस्तमोगुणं हि चेतः सत्त्वोद्रेकप्रकाशानन्दमयसंविद्विश्रान्तिमासादयति। ततः सत्त्वभागप्रतिष्ठितः शृङ्गारस्तदाभासोऽपि तामेव भूमिकामालम्बते । अत एव शुक्तिरजतवद्भ्रान्तोदयेऽपि दोषमहिम्नैव काव्यमहिम्ना तद्व्यञ्जनात् । तत्समानभूमिकया हास्यो रसः प्रादुर्भवतीत्यभिसंधायाह—'शृङ्गाराद्धि भवेद्धास्यम्' इति भरतमुनिः । तेन विकासभूमिकौ शृङ्गारहास्यौ । विकासात् प्रच्युतमप्राप्तगुणान्तरप्रादुर्भावं विक्षिप्तं चित्तमुच्यते । तत्रोचितविभावादिवैचित्र्यादाविर्भवद्रजोगुणस्य चेतसो विक्षेपप्रच्युतिदशायां रौद्ररसोन्मेषः । अत एव समानभूमिकया 'रौद्राच्च करुणो रसः' इत्याह । यदा तु सत्वतमोनिमीलनेन केवलरजःप्रतिष्ठं चेतस्तदा बहुमुखव्यापारोन्मेषाद्विस्तराख्यामवस्थामासादयति । तद्भूमिको वीररसः, तदवस्थामेवास्थायाद्भुतोऽपि प्रथत इति 'वीराच्चैवाद्भुतोत्पत्तिः' इत्युक्तम् । न्यग्भूतरजोगुणस्य प्रबुद्धतमसश्चेतसोऽवस्थाविशेषः ससंकोचः, तमालम्ब्य बीभत्सः प्रादुरास्ते । तदेकभूमिकश्च भयानक इति 'बीभत्साच्च भयानकः' इत्याह ॥ ३४ ॥

तेऽमी चत्वारश्चित्तावस्थाविशेषाः कथमविशेषणादेव संदर्भाद्भवन्तीत्याशङ्क्य विभागेनोत्तरमाह—**कैशिक्येति** । शुद्धसंकराभ्यां रीतिवदत्रापि षट् प्रकाराः ॥ ३५ ॥

सुकुमारेति । चित्तद्रुतिकारित्वं सौकुमार्यं सुकुमारावर्थसंदर्भौ यस्यामिति विग्रहः । एवं प्रौढार्थसंदर्भेत्यपि । चित्तदीप्तिविधायिता प्रौढिः । अर्थसौकुमार्यादिना विशेष्यमाणसंदर्भः सुकुमारत्वादिः शब्दालङ्कारतां प्रयोजयति । कोमलप्रौढो मध्यमः । प्रकारान्तरविरहाच्च मध्यमभारत्यादयो न संभवन्ति ॥

---

1. V. J. K. °चित्तावस्थनिदान° । 2. V. J. वर्तंने न याचितमिति ।

तत्र कैशिकी यथा—

शशिरुचिषु दलेषु नागवल्ल्या
विचकिलदामनि चन्दने च हृद्ये।
कुवलयिनि पुराणसीधुपात्रे
तरलदृशामपतन् दृशः प्रिये च ॥ २९ ॥

सेयमर्थस्य च संदर्भस्य च सौकुमार्यात् कैशिकी नाम वृत्तिः ॥

आरभटी यथा—

यो यः शस्त्रं बिभर्ति स्वभुजगुरुमदः पाण्डवीनां चमूनां
यो यः पाञ्चालगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भशय्यां गतो वा।
यो यस्तत्कर्मसाक्षी चरति मयि रणे यश्च यश्च प्रतीपः
क्रोधान्धस्तस्य तस्य स्वयमिह जगतामन्तकस्यान्तकोऽहम् ॥ ३० ॥

सेयं प्रौढार्थसंदर्भा आरभटी नाम वृत्तिः ॥

भारती यथा—

उत्तिष्ठन्त्या रतान्ते भरमुरगपतौ पाणिनैकेन कृत्वा
धृत्वा चान्येन वासो विगलितकबरीभारमंसे वहन्त्याः।
भूयस्तत्कालकान्तिद्विगुणितसुरतप्रीतिना शौरिणा वः
शय्यामालिङ्ग्य नीतं वपुरलसलसद्बाहु लक्ष्म्याः पुनातु ॥ ३१ ॥

सेयमतिसुकुमारार्थे नातिसुकुमारसंदर्भा भारती नाम वृत्तिः ॥

शशिरुचिष्विति। निमित्तादिषु[1] मुग्धाङ्गनाचुम्बनरसोत्सुकानामतिमनोज्ञाधररागसमर्पकेषु नागलतादलेषु, ततो मानपरिग्रहे वलितकादिचुम्बनविशेषार्थिनीनां कचग्रहसौभाग्यसुन्दरे मल्लिकादाम्नि, ततः सर्वाङ्गीणाश्लेषसौभाग्यार्थकचन्दनरसे, अनन्तरमीर्ष्यारोषवासनानिःशेषकेलियन्त्रणरतोत्कण्ठितानां सीधुपात्रे, ततः सर्वोपकरणजीवितसर्वस्वे प्रियतमे समकक्षतयैव दृष्टयः पेतुरिति। कुवलयिनीति युक्तः पाठः। 'कुवलयित' इति पाठे विशेषणाङ्गप्राधान्यविवक्षायां समासे गुणीभावस्यानुचितत्वात्। सेयं कैशिकी मसृणे शृङ्गारादौ विनियुज्यत इति ॥

यो य इति। ओजःप्रधानतया प्रौढः संदर्भः। यस्मादियमारभटी दीप्ते रौद्रादौ विनियुक्ता, तेन युक्तं शब्दार्थयोः प्रौढत्वमिति ॥

उत्तिष्ठन्त्या इति। सर्वाङ्गीणाश्लेषसमुत्सुके प्रियतमे बहिर्व्यावर्तनमन्तरनुवर्तनञ्च मुग्धाङ्गनाजातिरिति न्यायेन नीवीबन्धकेशपाशसंयमार्थिन्या निर्भरकेलिखेदेन भुजलतालसं लसत्येव न तु व्यापारयितुमपि शक्येति तत्कालकान्तिपोषः[2]। अत्र मसृणेऽपि रसे वृत्त्यौचित्येन संदर्भस्य प्रौढिरुचितैव। दीर्घसमासो हि शृङ्गारादौ निषिद्धो न तु प्रौढिः। रेफहकारादिवर्णनिवेशात्तु कोमलता संदर्भस्येति। एवमुत्तरोदाहरणेष्वपि विशेषः स्वयमूहनीय इति ॥३६-३८॥

---

1. V. J. K. नियमितादिषु। 2. V. J. K. तत्कालिकोऽतिपोषः।

सात्त्वती यथा—

वन्द्यौ द्वावपि तावनार्यचरितप्राप्तप्रतापोदयौ
भीमो भीमपराक्रमः स च मुनिर्भास्वत्कुठारायुधः।
एकेनामृतवद्विदार्य करजैः पीतान्यसृञ्जि द्विषा-
मन्येनापि हताहितास्रसरसि स्नातं क्रुधः शान्तये ॥ ३२॥

सेयं प्रौढार्था नातिप्रौढसंदर्भा सात्त्वती नाम वृत्तिः॥

मध्यमकैशिकी यथा—

किं द्वारि दैवहतके सहकारकेण
संवर्धितेन विषपादप एष पापः।
अस्मिन्मनागपि विकासविकारभाजि
भीमा भवन्ति मदनज्वरसंनिपाताः॥ ३३॥

सेयं सुकुमारेऽर्थे प्रौढसंदर्भा मध्यमकैशिकी नाम वृत्तिः॥

मध्यमारभटी यथा—

त्वं नागराज बहुमस्य नितम्बभागं
भोगेन गाढमुपवेष्टय मन्दराद्रेः।
सोढाऽविषह्यवृषवाहनयोगलीला-
पर्यङ्कबन्धनविधेस्तव कोऽतिभारः॥ ३४॥

सेयं प्रौढेऽर्थे सुकुमारसंदर्भा मध्यमारभटी नाम वृत्तिः॥

षड्विधा छाया

अन्योक्तीनामनुकृतिश्छाया सापीह षड्विधा।
लोकच्छेकार्भकोन्मत्तपोटामत्तोक्तिभेदतः ॥ ३९॥

अन्योक्तीनामिति। लोके बिम्बप्रतिबिम्बयोः प्रतिबिम्बं चमत्कारितया प्रसिद्धम्। अत एव 'श्रव्यात् प्रेक्ष्यं ज्यायः' इत्याह। शब्दालङ्कारकाण्डे वाक्यानुकरणमेव प्रतिबिम्बवाचिना छायापदेन गुणवृत्तेनाख्यायते। तदेतदनुकरणमनुकार्यभेदादेव षोढा व्यवतिष्ठत इत्याह—छेकेति। छेकादीनां लोकविशेषाणामेव शोभाकारित्वेन पृथगुपादानेऽर्थात्तदितरानेकविचित्रतत्तदनुकार्यपरो लोकशब्दः। छेका विदग्धाः। 'पोटा स्त्रीपुंसलक्षणा'। सहजकेलिरिति प्रसिद्धा पोटा। भुजिष्या दासीत्यन्ये। अत्र केचिदन्यच्छायायोनिजमपि काव्यं छायालङ्कारव्यवहारभूमिमाहुः। प्रकृतिपरिणामः, परपुरप्रवेशः, खण्डसंघात्यस्, चूलिका, परिमल इति पञ्च योनिजकाव्यभेदाः। तत्र किञ्चित् विकृतार्थः प्रकृतिपरिणामः। यथा—

घुअमेहं महुअराणुव्वणसमअहियओ णअविमुक्काओ।
णहआ अवसाहाओ णिअ अव्वाण वअडि गआओ दिसाओ॥

यथा च—सिसिरपडिरोहमुक्कपरिहुत्तं पअ अबलिअक्कम्।
इहरइ अरया अलिअं वित्थरदि दिसाहिं कट्ठिअं वणह अलम्॥

तासु लोकोक्तिच्छाया यथा—

शापान्तो मे भुजगशयनादुत्थिते शार्ङ्गपाणौ
मासानेतान् गमय चतुरो लोचने मीलयित्वा ।
पश्चादावां विरहगुणितं तं तमात्माभिलाषं
निर्वेक्ष्यावः परिणतशरच्चन्द्रिकासु क्षपासु ॥ ३५ ॥

सेयं लोचने मीलयित्वेति लोकोक्तेरनुकृतिर्लोकोक्तिच्छाया ॥

अत्राकाशदिशां विस्तारभणनं मनाग्विकृतमुपलक्ष्यत इति प्रकृतिपरिणामनामायं योनिजकाव्यभेदः। भाषामात्रभिन्नः परपुरप्रवेशः। यथा—

देवाधिपो वा भुजगाधिपो वा धराधिपो वा यदि हैहयः स्याम् ।
संदर्शनं ते गुणकीर्तनं ते सेवाञ्जलिं ते तदहं विदध्याम् ॥

यथा च—सविमो अणज्जुणमिग्रं अमहिन्दमवामुइअ अप्पाणम् ।
सेडं जालदंसण गुणकहामुत इजणूपज्जत्तम् ॥

अत्र भाषामात्रं भिन्नमिति परपुरप्रवेशनामायं योनिजकाव्यभेदः। विकीर्णमसमाहारः खण्डसंघात्यम्। यथा—

द्वित्राण्यम्बुजिनीदलानि सरसामुत्सङ्गमध्यासते
मौलौ किंशुकशाखिनस्त्रिचतुरानाबिभ्रते कोरकान् ।
गर्भग्रन्थिषु पश्चषाः सुमनसो बध्नन्ति चूतद्रुमाः
संप्राप्ताः प्रकटीभवन्ति कुररीकण्ठेषु कूजोर्मयः ॥

अत्र काव्यचतुष्कादुच्छिद्य पादचतुष्टयं ग्रथितमिति खण्डसङ्घात्यनामायं योनिजकाव्यभेदः। तावन्तमर्थमुपादायाधिकावाप[1]श्चूलिका। यथा—

कमलमनम्भसि तत्र च कुवलये तानि कनकलतिकायाम् ।
सा च सुकुमारसुभगेत्युत्पातपरम्परा केयम् ॥

यथा च—उभौ रम्भास्तम्भावुपरि विपरीतौ कमलयो-
स्तदूर्ध्वं रत्नाश्मस्थलमपि दुरूहं किमपि यत् ।
ततः कुम्भौ पश्चाद्बिसकिसलये कन्दलमथो
तदन्विन्दाविन्दीवरमधुकराः किं पुनरिदम् ॥

अत्र स्थाने स्थानेऽधिकावापस्य प्रत्यभिज्ञानाच्चूलिकानामायं योनिजकाव्यभेदः। बन्धच्छायामात्रसंवादी परिमलः। यथा—

अनेन यूना सह पार्थिवेन रम्भोरु कच्चिन्मनसो रुचिस्ते ।
सिप्रातरङ्गानिलकम्पितासु विहर्तुमुद्यानपरम्परासु ॥

यथा च—यात्राप्रसङ्गादुपवीणयन्ती तस्यां महाकालमविप्रतिष्ठम् ।
कृशाङ्गि वीणागुणसारणासु चिरात् कलाभ्यासफलं लभेथाः ॥

अत्र संदर्भच्छायामात्रमनुकृतमिति परिमलनामायं योनिजकाव्यभेदः ॥

शापान्त इति। लोचने मीलयित्वेत्यनेन लोकोक्त्यनुकारेण नयननिमीलनवदाशुभाविता समागमसमयस्य प्रतिपाद्यते। तथा च सुकुमारतरकान्ताजीविताध्यवसायाभिप्रायः प्रवासवि-

---

1. V. J. K. SV–A. अधिको वापः।

छेकोक्तिच्छाया यथा—

यो हि दीर्घासिताक्षस्य विलासललितभ्रुणः।
कान्तामुखस्यावशगस्तस्मै नृपशवे नमः॥ ३६॥

सेयं तस्मै नृपशवे नम इति विदग्धोक्तेरनुकृतिश्छेकोक्तिच्छाया॥

अर्भकोक्तिच्छाया यथा—

किं सः स्वर्गतरुः कोऽपि यस्य पुष्पं निशाकरः।
ते वृक्षाः कीदृशा मातर्येषां मुक्ताफलं फलम्॥ ३७॥

सेयमव्युत्पन्नशिशुजनोक्तेरनुकृतिरर्भकोक्तिच्छाया॥

उन्मत्तोक्तिच्छाया यथा—

दृष्टः कथं सुतनु किं कुरुते किमस्म-
द्वार्त्तां स पृच्छति शृणोति निवेद्यमानाम्।
आस्तां किमस्य कथया कथयाशु ताव-
दत्रागमिष्यति न वा खलु सोऽभिमानी॥ ३८॥

सेयमसमञ्जसाया उन्मत्तोक्तेरनुकृतिरुन्मत्तोक्तिच्छाया॥

पोटोक्तिच्छाया यथा—

तिलकमसहास्मि सोढुं घनसारेणातिसारो दोषो मे।
लम्भयति च दौर्बल्यं कुङ्कुमरागो ममाङ्गानि॥ ३९॥

सेयमुत्तमपदारोपितनीचयुवत्युक्तेरनुकृतिः पोटोक्तिच्छाया॥

मत्तोक्तिच्छाया यथा—

पि पि प्रिय स स स्वयं मु मु मुखासवं देहि मे
त त त्यज दु दु द्रुतं भ भ भ भाजनं काञ्चनम्।
इति स्खलितजल्पितं मदवशात् कुरङ्गीदृशः
प्रगे हसितहेतवे सहचरीभिरध्यैयत॥ ४०॥

सेयं स्खलन्त्या मत्तोक्तेरनुकृतिर्मत्तोक्तिच्छाया॥

प्रलम्भाविष्टचेतसः प्रकाशितो भवतीति। उपलक्षणं चैतत्। वर्षाकाले चतुरो मासानित्यपि लोकोक्तिरेव॥

यो हीति। कान्तामुखमेव जीवितसर्वस्वमभिमन्यमानस्तत्रालंप्रत्ययशालिनः पशूनिव प्रति शृङ्गारी विदग्धः॥

किं स इति। नूनं त्रिजगद्वर्तिसकलार्थिसार्थकीकरणविख्यातकीर्तेः पारिजातप्रमुखस्य कस्यचिदेकस्तबकः सुधाभिराह्लादयन्नयमवलोके दृश्यत इत्यादि॥

दृष्ट इति। कथमित्यादिना तदेकतानतामाविष्कृत्य सहसैव आस्तामित्यादिना संप्रहाणम्, कथय तावदित्यादिना च पुनरादानमसमञ्जसम्॥

तिलकेति। उत्तमपदस्थानीययुवतिमनुकुर्वाणा उत्तमपदारोपितनीचयुवतिः॥

पि पि प्रियेति। अव्यक्तवृत्तिरूपं स्खलितजल्पितम्॥ ३६-४०॥

षड्विधा मुद्रा

साभिप्रायस्य वाक्ये यद्वचसो विनिवेशनम् ।
मुद्रां तां मुत्प्रदायित्वात् काव्यमुद्राविदो विदुः ॥ ४० ॥
सास्मिन् पदस्य वाक्यस्य विभक्तेर्वचनस्य च ।
समुच्चयस्य संवृत्या षोढा न्यासेन जायते ॥ ४१ ॥

तासु पदमुद्रा यथा—

निर्माल्यं नयनश्रियः कुवलयं वक्त्रस्य दासः शशी
भ्रूयुग्मस्य सनाभि मन्मथधनुर्ज्योत्स्ना स्मितस्याञ्चलः ।
संगीतस्य च मत्तकोकिलरुतान्युच्छिष्टमेणीदृशः
सर्वाङ्गीणमहो विधेः परिणतं विज्ञानचित्रं चिरात् ॥ ४१ ॥

अत्र निर्माल्यं दासः सनाभ्यञ्चल उच्छिष्टमिति पदानां गौणवृत्तिव्यपाश्रयेण मुत्प्रदायिनां साभिप्रायनिवेशादियं पदमुद्रा ॥

वाक्यमुद्रा यथा—

यत् स्वच्छे सलिलात्मनि प्रतिफलद्देवे त्रियामापतौ
पीयूषाकृति पर्यवस्यति किल ज्योत्स्नेति तत्त्वान्तरम् ।
तिग्मं धाम चिरं चकास्ति दिवि यत् तत्रास्ति दिव्यः पुमान्
यं विज्ञातवतां त्रुटन्ति निखिला भूयो भवग्रन्थयः ॥ ४२ ॥

साभिप्रायेति । यद्यपि संपूर्णमेव काव्यं वक्त्रभिप्रायप्रतिच्छन्दकभूतम्, उक्तञ्च—'वक्त्रभिप्रायं सूचयेयुः' इति, तथापि नास्मिन्नितरसाधारणतया वाक्यार्थगोचर[1]मभिप्रायमावेदयत्येव । काव्यसनाथीकरणक्षमवक्त्रभिप्रायविशेषप्रतिरूपक एकदेशनिवेशो दृश्यते । अत एवाङ्गुलीयादिमुद्रेव मुद्रेत्युच्यते । निरुक्तिमाह–मुत्प्रदायित्वादिति । मुद्युपपदे रातेर्दानकर्मणः के रूपम् । मुद्रैव पदादिप्रकाश्यध्वनिव्यवहारभूमिरन्येषाम् ॥ ४० ॥

सास्मिन्निति । पदं प्रातिपदिकं कृत्तद्धितसमासरूपम् । विभक्तिवचनयोः सामान्यविशेषभावेऽपि पृथक् पृथगभिप्रायव्यञ्जकतया निर्देशः । आस्ताम् इत्यादिवचनसंकोचः संवृतिः ॥

निर्माल्येति । गौणवृत्तिव्यपाश्रयेणेति । निर्माल्यादिपदानामत्यन्ततिरस्कृतवाच्यानामतिविच्छायत्वादिलक्षणाद्वारेण लावण्यविशेषध्वननात् सहृदयहृदयावर्जकानां निवेशो दृश्यते । एवम्—

ताला जाअन्ति गुणा जाला ते सहिअएहिं घेप्पन्ति ।
रविकिरणाणुग्गहिआइं होन्ति कमलाइँ कमलाइं ॥

तथा 'अमृतममृतं चन्द्रश्चन्द्रस्तथाम्बुजमम्बुजं रतिरपि रतिः कामः कामो मधूनि मधून्यपि ।' इत्यादावर्थान्तरसंक्रमणादिना तत्प्रकाश्यो ध्वनिरनुसंधेयः ॥

यत् स्वच्छ इति । आदित्यकला एव प्रतिफलिताश्चन्द्रव्यपदेशं लभन्त इत्यागमः । तदाह—

सलिलमये शशिनि रवेर्दीधितयो मूर्च्छितास्तमो नैशम् ।
दलयन्ति दर्पणोदरविहता इव मन्दिरस्यान्तः ॥ इति ॥

---

1. SV–B. वाक्यार्थगोचर० ।

अत्र तत्रास्ति दिव्यः पुमानित्यादेर्वाक्यान्तरस्य पूर्ववाक्योपकारित्वेन मुत्प्रदायकस्याभिप्रायपूर्वं निवेशादियं वाक्यमुद्रा ॥

विभक्तिमुद्रा यथा—

श्रियः प्रदुग्धे विपदो रुणद्धि यशांसि सूते मलिनं प्रमार्ष्टि ।
संस्कारशौचेन परं पुनीते शुद्धा हि बुद्धिः किल कामधेनुः ॥ ४३ ॥

अत्र प्रदुग्धे रुणद्धि सूते प्रमार्ष्टि पुनीते इति तिङ्विभक्तीनां 'दुहिपच्योः सकर्मकयोरुपसंख्यानम्' 'रुधादिभ्यः श्नम्' इत्यादिभिर्विशेषलक्षणवतीनां[1] योगैः परस्मैपदात्मनेपदपर्यायेण निवेशो दृश्यते । श्रियः, विपदः, यशांसि, मलिनम्, संस्कारशौचेनेति च सुब्विभक्तीनाम् 'अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ' इत्यादिविशेषलक्षणवतीनां विकृताविकृतानां[2] मङ्गलामङ्गलार्थपदपरत्वेन मङ्गलाद्यर्थानामभिप्रायतः प्रयोगो लक्ष्यते, तेनेयं विभक्तिमुद्रा भवति ॥

वचनमुद्रा यथा—

विश्वम्भरा भगवती भवतीमसूत
राजा प्रजापतिसमो जनकः पिता ते ।
तेषां वधूस्त्वमसि नन्दिनि पार्थिवानां
येषां कुलेषु सविता च गुरुर्वयञ्च ॥ ४४ ॥

पूर्ववाक्योपकारित्वेनेति । दैवे पीयूषाकृति तत्वान्तरं तिग्मं धाम चकास्तीति च यदगाधतया तर्कितमिति किलशब्दकटाक्षितमभिधानम् । तत्र किं संबन्धमित्याकांक्षाविपूरकं तत्रास्तीत्यादिवाक्यम् । तथा हि 'य एष आदित्यपथं व्याप्य पुरुषो दीप्यते' इत्याद्युपनिषदर्थंनिवेशनमभिप्रायपूर्वकमाभासते । एतेनान्येऽपि वाक्यप्रकाश्यप्रकाराः परिगृहीता बोद्धव्याः । पूर्ववाक्येऽन्तर्भावितद्वित्वमवसेयमिति ॥

श्रिय इति । बुद्धिरूपा कामधेनुः श्रियः प्रथयतीत्युक्ते न तथा प्रकर्षः, यथोक्ते तु विशिष्टः कवेरभिप्राय उन्नीयते । तथाहि—यथोदुम्बरः सलोहितं फलं पच्यत इति कर्मकर्तरि फलोदुम्बरयोरैकात्म्यमवसीयते तथेहापि श्रीरूपमात्मानं बुद्धिः प्रकाशयतीति । अत एव हि 'दुहिपच्योर्बहुलं सकर्मकयोः'इति बाह्यकर्मविशिष्टस्यैव कर्तुः कर्मवद्भावः शिष्यते । 'न दुहस्नुनमां यक्चिणौ' इति यगभावोऽपि विशेषाभिप्रायनियत एव । रुणद्धीत्यागमरूपः । सूते इति लुप्तः । प्रमार्ष्टीति वृद्धियोजकः । पुनीते इति स्वरूपेण विकृतश्च विकरणः । आत्मनेपदपरस्मैपदयोरेकान्तरितो निवेशः । श्रिय इति प्रकृतिभागे इयङादेशो विकारो विभक्तावपि विकारः । विपद इति प्रकृतिरविकृता । विभक्तिस्तु रुत्वेन विकृता । यशांसीति द्वे अपि विकृते । मलिनमिति वैकल्पिकपरसवर्णविधौ द्वयमविकृतम् । संस्कारशौचेनेति प्रकृतिरविकृता । प्रत्ययस्त्विनादेशेन विकृतः । तथा श्रिय इति मङ्गल्यम् । विपद इति विपरीतमिति क्रमेण शुद्धा बुद्धिः कामधेनुरिति मङ्गलपरम्परानिवेशनेनोपसंहारश्चित्रांशुकाञ्चल इव प्रतिभासमानोऽनुबिम्बमिव[3] कामपि कान्तिमभिव्यञ्जयन्नूपलक्ष्यते[4] । मङ्गलामङ्गलार्थपदपरत्वेनेति । मङ्गलामङ्गलेभ्यः पदेभ्य परवर्तित्वेनेत्यर्थः ॥

विश्वम्भरेति । अहङ्कारप्ररोहस्य पूर्वं गुणप्रयोजकत्वमुक्तम् । इह तु कवेरभिप्रायविशेषस्यालङ्कारघटकतेति विभागः ॥

---

1. K. A. ०लक्षणयोगैः । 2. K. A अविकृतविकृतानाम् ।
3. V.J K. चित्रांशुकोज्ज्वल....०भासमानो नु । 4. V.J.K.०व्यञ्जयन्नुपलक्ष्यते ।

अत्र वयमित्यात्मनि बहुवचनेन, सविता चेति सवितर्यैकवचनेन सवितुरप्यहं बहुमत इत्यभिप्रायो वक्तुरितीयं वचनमुद्रा ॥

समुच्चयमुद्रा यथा—

जातश्चायं मुखेन्दुस्ते भ्रुकुटिप्रणयी पुरः ।
गतञ्च वसुदेवस्य कुलं नामावशेषताम् ॥ ४५ ॥

अत्र 'आशंसायां भूतवच्च' इति भूतवद्भावस्य हयग्रीवप्रभावातिशयशंसिनः समुच्चयद्वारेण निवेशादियं समुच्चयमुद्रा ॥

संवृतिमुद्रा यथा—

मणिरत्नं प्रसेनस्य तच्चानार्येण विष्णुना ।
लब्धं येनाद्य योगेन तेन किं कीर्तितेन वः ॥ ४६ ॥

अत्र 'कथापि खलु पापानामलमश्रेयसे यतः' ततः किं तेन वः कीर्तितेनेति साभिप्रायसंवृतिकरणादियं संवृतिमुद्रा ॥

षड्विधा उक्तिः

विधिद्वारेण वा यत्र निषेधेनाथ वा पुनः ।
प्रतीयते विशिष्टोऽर्थः सोक्तिरत्राभिधीयते ॥ ४२ ॥
विधेरथ निषेधात् स्यादधिकाराद्विकल्पतः ।
नियमात् परिसंख्याया उपाधेः सेह षड्विधा ॥ ४३ ॥

तासु विध्युक्तिर्यथा—

शुश्रूषस्व गुरून् कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने ॥ ४७ ॥

जात इति। अत्राशंसायामिति । गतमिति निष्ठाप्रत्ययेन भूततायोतनादाशंसाप्रतीतावपि कथं प्रकृतपोष इत्यत उक्तम्-समुच्चयद्वारेणेति । तेन हि तुल्यकक्षताप्रतीतौ त्वं चेदङ्गीकृतरोषस्तदा सिद्धमेव समीहितमिति वक्तुरध्यवसायविशेषप्रतीतौ समुच्चय एव मुद्रापदवीमारोहतीति । शेषं सुबोधम् ॥ ४१ ॥

विधीति। उक्तिरभिधा । सा द्वयी भावाभावविषयत्वात् । तर्हि गोरपत्यमयं गौरित्यतः को भेद इत्याशङ्क्य विधिद्वारेण वेत्यादि । भावज्ञानं विधिः, अभावज्ञानं निषेधः। लोके गृहीतव्युत्पत्तिबलेन भावाभावान्यतरसंवित्सरणिमारुह्य काव्यैकगोचरे रसाद्यात्मनि पर्यवस्यन्ती भवत्युक्तिरलङ्कार इति भावः ॥ ४२ ॥

सोऽयं भावादिप्रपञ्चेन षोढा विधिः प्रथत इत्याह—**विधेरिति**। उपाधिर्विशेषणम्, विध्यधिकारौ शुद्धभावभेदौ, निषेधनियमौ शुद्धप्रतिषेधभेदौ । विकल्पपरिसंख्ये संकीर्णभेदाविति । तत्राप्राप्तप्रापणो विधिः । प्रसक्तप्रतिषेधो निषेधः । क्रियाफलसंबन्धोऽधिकारः । तुल्यकक्षयोरेकबाधेनान्यसंबन्धो विकल्पः । व्यावृत्तिफलको विधिर्नियमः । शेषविधिनिषेधनान्तरीयको विशेषनिषेधविधी परिसंख्या ॥

शुश्रूषस्वेति। अप्राप्तौ प्रापणवचनमिति । अप्रवृत्तप्रवर्तनात्मको हि विधिः कथमितरापेक्षत्वे संगच्छते । अत एवोच्यते—'विधिरत्यन्तमप्राप्तौ' इति ॥

अत्राप्राप्तौ प्रापणवचनं विधिः ॥

निषेधोक्तिर्यथा—

भर्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मा स्म प्रतीपं गमः ॥ ४८ ॥

अत्र प्राप्तौ निवारणं निषेधः ॥

अधिकारोक्तिर्यथा—

भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भोगेष्वनुत्सेकिनी
यान्त्येवं गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलस्याधयः ॥ ४९ ॥

अत्र विधिनिषेधज्ञानाद्विधिनिषेधयोग्यताधिकारः ॥

विकल्पोक्तिर्यथा—

एको नेता क्षत्रियो वा द्विजो वा
एका विद्याध्यात्मिकी वा त्रयी वा ।
एका भार्या वंशजा वा प्रिया वा
एकं मित्रं भूपतिर्वा यतिर्वा ॥ ५० ॥

सोऽयं जातिक्रियागुणद्रव्यावलम्बी चतुर्विधो विकल्पः ॥

नियमोक्तिर्यथा—

विवादोऽपार्थ एवायं पार्थ एव धनुर्धरः ।
यो न केवलमात्मीयैः परैरप्यभिनन्द्यते ॥ ५१ ॥

सोऽयमयोगान्ययोगात्यन्तायोगव्यवच्छेदलक्षणस्त्रिप्रकारो नियमः ॥

भर्तुरिति। प्राप्तौ निवारणमिति । रोषेण प्रसजत्प्रतीपाचरणान्निवार्यते ॥

भूयिष्ठमिति। विधिनिषेधज्ञानादिति । विहितनिषिद्धक्रियाज्ञानेन तत्फलसंबन्धयोग्यत्वमधिकारः । शुश्रूषस्वेति, भूयिष्ठं भव दक्षिणेति द्वे विहिते । मा स्म प्रतीपं गम इति भोगेष्वनुत्सेकिनीति द्वे निषिद्धे । विधिनिषेधयोग्यता विधिनिषेधफलसंबन्धयोग्यत्वम् । गृहिणीपदप्राप्तिर्विहितक्रियाफलम् । कुलाधीभवनं तु निषिद्धक्रियाफलमिति ॥

एक इति। सोऽयमिति । जात्यादय एव पदार्थास्ते च विकल्पन्ते । कुतो जात्यादिना तद्व्यवस्था । वाशब्दः पाक्षिकभावमाहेति भावाभावसंकरः ॥

विवाद इति। अपार्थ एवेति । विशेषणसंगत एवकारः केवलविशेषणयोगस्यासंभवे व्युत्पत्तिवशेन तदभावं व्यवच्छिन्दन् योग्यव्यावृत्तावतिष्ठते । पार्थ एवेति विशेष्यसंगत एवशब्दस्तदन्यस्य धनुर्धरतारूपं विशेषणं व्यावर्तयन्नन्ययोगव्यवच्छेदद्योतको भवति । केवलमिति अभिनन्दनस्य नायोगं न वा अन्ययोगं व्यवच्छिनत्ति, किन्तु तत्संबन्धं बोधयन्नात्यन्तिकमयोगमत्यन्तायोगव्यवच्छेदोऽभिधीयते ॥

परिसंख्योक्तिर्यथा—

पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या वामेनाक्ष्णा न पश्यति।
काठिन्यमस्याः कुचयोः किमसद् यन्न रोचते ॥ ५२ ॥

तदिदं विधिनिषेधाभ्यां विशेषाभ्यनुज्ञानं परिसंख्येत्युच्यते ॥

षड्विधा युक्तिः

अयुज्यमानस्य मिथः शब्दस्यार्थस्य वा पुनः।
योजना क्रियते यासौ युक्तिरित्युच्यते बुधैः ॥ ४४ ॥

पदञ्चैव पदार्थश्च वाक्यं वाक्यार्थ एव च।
विषयोऽस्याः प्रकरणं प्रबन्धश्चाभिधीयते ॥ ४५ ॥

तत्र—

योगकारणपर्यायाङ्गाङ्गिभावपरम्पराः।
पदयुक्तेर्निमित्तं स्युर्निरूढाः पदसिद्धये ॥ ४६ ॥

विरुद्धानां पदार्थानां जात्यादीनां परस्परम्।
योजना येह तां युक्तिं पदार्थविषयां विदुः ॥ ४७ ॥

पञ्च पञ्चेति। पञ्चनखेषु पञ्च भक्ष्या नान्ये। कुचयोरस्याः काठिन्यं न वचनादाविति विशेषविधी[1] शेषनिषेधमनुजानीतः। वामेन न पश्यति दक्षिणेन तु पश्यत्येव। किमसत् किमशोभनम्। यदस्मै न रोचते इतरत्तु सदेवेति विशेषनिषेधौ शेषविध्यभ्यनुज्ञाविषयाविति ॥४३॥

अयुज्यमानस्येति। पूर्वं पदैकवाक्यता ततो वाक्यैकवाक्यत्वमनन्तरं प्रकरणैकवाक्यत्वमिति प्रबन्धनिर्वहणं यावत् कविव्यापारः। तत्र 'गामभ्याज शुक्लां दण्डेन' इत्यादीनां लोके गृहीतव्युत्पत्तीनामेव यद्यपि काव्यानुप्रवेशस्तथापि भङ्गीभणितिसनाथान्येव काव्यपद्धतिमध्यासत इत्यप्रहतानामुपादेयत्वे यत्रापाततः परस्परमन्वयो न प्रतिभासते तत्रावश्यं कविना स्वाभिप्रायप्रतिच्छन्दकभूतविशेषनिवेशनेन विवक्षितवाक्यार्थप्रतीत्यस्खलनं विधेयम्। अत एव वैचित्र्यादलङ्कारता। तदिदमुक्तम्—अयुज्यमानस्येति। आपातत इति शेषः। योजना अन्वयौपयिकरञ्जकविशेषनिवेशनं तस्य विषयः। शब्दार्थौ—शब्दः पदं वाक्यं प्रकरणं प्रबन्धः। अर्थः—पदार्थो वाक्यार्थश्च ॥ ४४ ॥

विषयभेदात् षोढा युक्तिरित्याह—**पदञ्चैवेति। योगेत्यादौ** द्वन्द्वपरवर्ती परम्पराशब्दः प्रत्येकमन्वीयते। योगो योगरूढिः। कारणं कार्यकारणभावः। निरूढाः प्रमिताः। पदसिद्धये पदसमुदायात्मकवाक्यैकदेशतासिद्धये ॥ ४५–४६ ।

यद्यपि पदानामर्थद्वारक एव संबन्धस्तथापि तदौपयिकविशेषः क्वचित् पदेष्वेव साक्षादवसीयते क्वचित् पदार्थेष्वित्यभिप्रेत्याह—**विरुद्धानामिति**। एवं वाक्यवाक्यार्थयोरपि। वाक्यमध्यवर्तिप्रकृतरसानुगुणरससमर्पकं वाक्यान्तरं गर्भः। तस्यैकदेशभूतस्तथाभूतो निगर्भः।

---

1. J. विशेषनिषेधमनुजानीतः।

गर्भः सह निगर्भेण संवृतिः[1] ससमुच्चया ।
हेतवो वाक्ययुक्तीनां क्रियतामेवमादयः ॥ ४८ ॥

यत्तदादेरुपादानं क्रियाभ्याससमुच्चयौ ।
क्रियासमभिहारश्च वाक्यार्थान् युञ्जते[2] मिथः ॥ ४९ ॥

यदश्रद्धेयशैलादिवर्णनाभ्युपपत्तये ।
वाक्यं सेह प्रकरणविषया युक्तिरिष्यते ॥ ५० ॥

प्रबन्धविषयाप्येवं युक्तिरुक्ता मनीषिभिः ।
उदाहरणमेवासां[3] रूपव्यक्त्यै निदर्श्यते ॥ ५१ ॥

तत्र योगरूढिपरम्परादिनिमित्ता पदयुक्तिर्यथा—

प्राच्यां निर्जितजम्भजिद्द्विपशिरःसिन्दूरशोभं दिशि
प्रत्याख्यातहयाङ्गनास्यहुतभुग्ज्योतिः प्रतीच्यर्णवे ।
प्रातर्जातमदोन्मिषत्कमलिनीकिञ्जल्ककल्कोद्भटं
भानोः पूर्णनभःकटाहकुहरक्रोडं महः पातु वः ॥ ५२ ॥

अत्र जम्भजिद्द्विप इति योगरूढिपरम्परा, हयाङ्गनास्यहुतभुगिति पर्यायपरम्परा, प्रातर्जातमदोन्मिषत्कमलिनीकिञ्जल्ककल्कोद्भटमिति हेतुपरम्परा, नभःकटाहकुहरक्रोडमित्यङ्गाङ्गिभावपरम्परा च परिस्फुरन्ती दृश्यते ॥

उक्तेरुपसंहारवचनं संवृतिः । तुल्यप्रधानभावानां युगपदेकार्थसंबन्धः समुच्चयः । आदिपदादन्वाचयादयः ॥ ४७–४८ ॥

यत्तदादेरिति । यत्तदोरुद्देश्यविधेयगामिनोः, आदिग्रहणादिदमेतददसाम्[4] । क्रियाणामावृत्तिरभ्यासः । विजातीयानामेकदैकत्र संबन्धः समुच्चयः । समभिहारो भृशत्वं प्रकर्ष इति यावत् ॥ ४९ ॥

यदिति । अतिमात्रतया प्रतिभासमानत्वमश्रद्धेयता ॥ ५० ॥

तदेतासां युक्तीनामतिदुरूहत्वादाह—उदाहरणमेवेति ॥

प्राच्यामिति । जम्भजित्पदं कृदन्तत्वाद्यौगिकम् । तथा जम्भजिद्द्विप इत्यपि समासत्वात् । तदेतदुभयं योगेनातिप्रयुज्यमानं निरूढिद्वयेन विवक्षितैरावतरूपे वस्तुनि नियम्यते । हयाङ्गनेति वडवापर्यायः । आस्यमिति मुखपर्यायः । हुतभुगित्यनलपर्यायः । सेयं पदपरम्परापर्यायताप्रतिसंधानेनाभिमतवडवामुखानलप्रतीतिं करोति । मदस्य किञ्जल्कोन्मेषे तस्य कल्के तस्यापि उद्भटतायां हेतुभाव इति कार्यकारणपरम्परा । नभःकटाहोऽङ्गी, तस्याङ्ग-

---

1. V. A. K. संवृत्तिः । 2. V. K. युज्यते ।
3. V. J. ०मालैषाम्; K. ०मालासाम् । पाठोऽयं टीकानुगतः ।
4. V. J. K. इदमेतदासाम् ।

विरुद्धजात्यादियोगनिमित्ता पदार्थयुक्तिर्यथा—

तन्नागेन्द्रकरोरुदोःकरिशिरःपीनस्तनांसं वपुः
स्त्रीपुंसाकृति यत् पितुस्तव मुखे रम्योग्रमीक्षामहे।
वाराह्या इति नर्मणीभवदनः पश्यन् यदास्या मुखं
नाभिष्टौति हसन्न निन्दति तदा श्लिष्टोऽम्बया पातु वः ॥ ५४ ॥

अत्र स्त्रीपुंसाकृतीति विरुद्धजातियोजना, नाभिष्टौति न निन्दतीति विरुद्धक्रियायोजना, रम्योग्रमिति विरुद्धगुणयोजना, मुखे वपुरीक्षामहे इति विरुद्धद्रव्ययोजना च लक्ष्यते ॥

वाक्यगर्भादिविषया वाक्ययुक्तिर्यथा—

दिङ्मातङ्गघटाविभक्तचतुराघाटा मही साध्यते
सिद्धा सा च वदन्त एव हि वयं रोमाञ्चिताः पश्यत।
विप्राय प्रतिपाद्यते किमपरं रामाय तस्मै नमो
यस्मादाविरभूत् कथाद्भुतमिदं यत्रैव चास्तं गतम् ॥ ५५ ॥

अत्र वदन्त एव हि वयं रोमाञ्चिताः पश्यतेति वाक्यगर्भः। तत्रैव पश्यतेति वाक्यान्तरे भावाविष्कारवाचा निगर्भः। किमपरं रामाय तस्मै नम इति वाक्यसंवृतिः। यस्मादाविरभूत् कथाद्भुतमिदं यत्रैव चास्तं गतमिति वाक्यसमुच्चयः। सेयमेतेषां योजनाद्वाक्यविषया युक्तिर्भवति ॥

मेकदेशः कुहरं तस्यापि क्रोड इत्यङ्गाङ्गिपरम्परा च यथाभिगतपदैकवाक्यतानिदानमिति। तदेतद् व्याचष्टे—अत्रेति। परिस्फुरन्ती कविशक्तिव्यञ्जकतया सहृदयहृदयेषु प्रतिफलन्ती[1] ॥

तन्नागेति। नागेन्द्रकरवदूरुः पार्वतीभागे, दोर्बाहुश्च देवभागे, करिकुम्भवत्पीनः स्तनो देवीभागे, अंसः स्कन्धश्च देवभागे, एवंविधत्वत्पितुरीश्वरस्य वपुस्त्वन्मुखे एकविषाणतया करिकरिणीसमाहारात्मनि वीक्षामह इति वाराह्याः परिहासोक्तिः। वाराही वराहप्रकृतिभूतो मातृविशेषः। इभवदनो विनायकः। स्त्रीत्वपुंस्त्वयोः परस्परपरिहारेणोपलम्भाद्विरुद्धयोरपि त्वत्पितुरित्यनेन स्तुतिनिन्दयोः प्रतिषेधेन रम्यताभीषणतयोर्भागव्यवस्थया मुखवपुषोः सादृश्येन[2] अभिप्रायप्रतिबिम्बितेन योजना विहितेति तत्प्रतिपादकानां पदानामेकवाक्यतासिद्धिः। तदिदमाह—अत्रेति ॥

दिङ्मातङ्गेति। जातिक्रियेत्यादिना क्रमेण विरोधप्रसिद्धेर्गुणविरोधमुल्लङ्घ्य क्रियाविरोधो व्याख्यातः। आघाटः सीमा। गर्भो विवृतपूर्वः। तत्रैवाश्चर्यरसाविष्टस्य वक्तुः पश्यतेति वाक्यान्तरं निगर्भः। गर्भवाक्येन समर्प्यमाणप्रकृतरसान्वयिनि रसे प्रकर्षाधायको निगूढो गर्भो निगर्भ इत्युच्यते। तदिदं भावाविष्कारवाचेत्युक्तम्। विप्राय प्रतिपाद्यते संपत् न तैरमुज्यत इत्यादिवक्तव्ये किमपरमित्यस्य संवृतित्वेन योजना। एवं हि कियदस्य महानुभावस्य तादृशाचरितं प्राप्यते, तदिह मौनमेवोचितमिति भूयान् प्रकर्षोऽवसीयते। 'यस्मादाविरभूत्कथाद्भुतमिदं यत्रैव चास्तं गतम्' इति वाक्यद्वयस्य पूर्ववाक्यगततदर्थसमुच्चयवाचिना चकारेण योजना व्यक्तैव। एवमादय इति। तद्यथा—वीथ्यङ्गानि त्रयोदश प्रस्तावना-

---

1. K. प्रतिफलति।
2. V. J. K. सादृश्येनाभितोऽभिप्राय०।

यत्तदाद्युपादाननिमित्ता वाक्यार्थयुक्तिर्यथा—

तिष्ठ द्वारि भवाङ्गणे व्रज बहिः सद्मेति वर्त्मेक्षते
शालामञ्च तमङ्गमञ्च वलभीमञ्चेति वेश्माञ्चति।
दूतीं संदिश संदिशेति बहुशः संदिश्य सास्ते तथा
तल्पे कल्पमयीव निर्घृण यथा नान्तं निशा गच्छति॥ ५६॥

अत्र प्रथमपादे क्रियासमुच्चयः, द्वितीये क्रियाभ्यासः, तृतीये दूतीं संदिश संदिशेतियावत् क्रियासमभिहारः। शेषे तु तथा सास्ते यथा निशान्तं न गच्छतीति यत्तदोरुपादानं वाक्यार्थयुक्तेर्हेतुः प्रतीयते। सेयमुक्तलक्षणा वाक्यार्थयुक्तिर्भवति॥

अश्रद्धेयपर्वतादिवर्णनोपपत्तिहेतुः प्रकरणविषया यथा—

मुदे मुरारेरमरैः सुमेरोरानीय यस्योपचितस्य शृङ्गैः।
भवन्ति नोद्दामगिरां कवीनामुच्छ्रायसौन्दर्यगुणा मृषोद्याः॥५७॥

प्रबन्धव्यापिवस्तूपपत्तेर्हेतुस्तु प्रबन्धविषया युक्तिर्भवति। यथा—

धूमज्योतिःसलिलमरुतां संनिपातः क्व मेघः
संदेशार्थाः क्व पटुकरणैः प्राणिभिः प्रापणीयाः।
इत्यौत्सुक्यादपरिगणयन् गुह्यकस्तं ययाचे
कामार्ता हि प्रकृतिकृपणाश्चेतनाचेतनेषु॥ ५८॥

परिचेयानि। संध्यङ्गानि विलासाद्यानि चतुःषष्टिसंधयश्च रूपकावयवभूता मुखप्रतिमुखगर्भविमर्शनिर्वहणाख्याः पञ्च। प्रकृतरसावस्थारूपाणि च पञ्चैव। बीजबिन्दुपताकाप्रकरीकार्याणि तत्तत्प्रकरणप्रबन्धरूपवाक्यैकदेशयोजनान्यवगन्तव्यानि॥

तिष्ठेति। उपस्थितिसमयसीमामतिक्रामति प्रियतमे तत्कालद्विगुणितोत्कण्ठातरलितान्तःकरणा[1] कदाचित् प्रागिव गर्भगृहद्वारि तिष्ठति। ततस्तत्रानवलोकमाना गृहाङ्गणे भवति। तदनन्तरं वेश्मनो बहिर्व्रजति। सोऽयं विजातीयक्रियार्थनानाधातुगोचरः सर्वकालेषु 'समुच्चयेऽन्यतरस्याम्' इति लोटो हिरनुशिष्यते[2]। अत एव दर्शनावच्छेदभूतद्वारावस्थानादिसामान्यवचनः 'समुच्चये सामान्यवचनस्य' इत्यनुशासनान्नियमितप्रयुक्तिरीक्षतिरनुप्रयुज्यते। नायकस्य सर्वथा हृदयवैशसं सर्वथैवाश्रद्दधाना दूरदूरतरदूरतमरथ्याभागावलोकनार्थिनी शालां गृहमारोहति। ततस्तस्मात् उच्चैस्तमङ्ग[3]मट्टालकम्, अनन्तरं तस्मादुच्चतरां वलभीमुपरितनकुटीमिति। अत 'एवाञ्चनक्रियैवात्रावृत्तेति क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ वा च तध्वमोः' इत्यनुशिष्यते। अत एव च 'यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन्' इति तस्यैव धातोरनुप्रयोगोऽपि। एवमप्यनागच्छति नायके दूतीव्यापारः शरणं यत्कुण्ठनायां स्वयं वा तत्र गमनमित्युपदिश्यते। तेन तत्तदभिप्रायसंवर्धकसंदेशप्रकर्षः सोऽयमाभीक्ष्ण्यद्विरुक्त्या व्यज्यते। अत एव लोटः समभिव्याहारो विषयो न तु घञादिवदभिधेय इति पूर्वाचार्याः। इतिशब्दादधिकं चतुर्थवाक्यानुप्रविष्टमिति यावच्छब्देनावच्छिनत्ति संदिश संदिशेति यावदिति दिक्॥ ५९॥

---

1. K. ०अन्तःकरणः (?)
2. SV–A. मध्यमः पुरुषोऽनुशिष्यते।
3. K. तमङ्गगम्।

षड्विधा भणितिः

उक्तिप्रकारो भणितिः संभवेऽसंभवे च सा ।
विशेषसंवृत्त्याश्चर्यकल्पनासु च कल्प्यते ॥ ५२ ॥

तत्र संभवभणितिर्यथा—

सद्योद्रावितकेतकोदरदलस्रोतःश्रियं बिभ्रती
येयं मौक्तिकदामगुम्फनविधेर्योग्यच्छविः प्रागभूत् ।
उत्सेक्या कलशीभिरञ्जलिपुटैर्मेया[1] मृणालाङ्कुरैः
पातव्या[2] च शशिन्यमुग्धविभवे सा वर्तते चन्द्रिका ॥ ५९ ॥

अत्र ज्योत्स्नायाः सद्योद्रावितकेतकोदरदलस्रोतःसादृश्यादिसंभवादियं संभवभणितिर्द्विरूपा[3] ॥

उक्तीति। उक्तिरभिधानम्, उच्चारणक्रियालक्षणा क्रिया[4], सा सर्ववाक्यसाधारणी कथमलङ्कार इत्याशङ्क्य प्रकारपदम्। प्रकारो भङ्गीरूपता। लौकिकशास्त्रीयवचनातिगामी विशेषः। स एव कैश्चिदव्याप्तिमननुसंदधानैरलङ्कारसामान्ये उक्तः। उक्तिरूपत्वाविशेषे कथमयमेव संगच्छतामित्यतो विभागप्रदर्शनव्याजेन विषयविशेषादेव तद्रूपतामुपपादयति— संभव इत्यादि। तत्र वहिरसंभाव्यमानस्यापि प्रतिभानिर्मितचित्रतुरगवत्प्रतीतिः संभवः तामर्पयन्ती संभावनात्मिका भणितिः। सैव हि 'किन्त्वस्ति काचिदपरापि पदानुपूर्वी यस्यां न किञ्चिदपि किञ्चिदिवावभाति' इति न्यायेन तत्तदर्थनिर्माणप्रवीणा 'यथास्मै रोचते विश्वं तथैव परिवर्तते' इति व्यवहारकारणं भवतीति तथाविध एव विषये शास्त्रप्रसिद्धप्रकारवैपरीत्येन बाधवर्णनमसंभावना। तदुच्यते—

इह ते जअन्ति कइणो जअमिण मोंजाणसअलपरिणामम् ।
वाआसु ठिअं दीसइ आमोअ घणं व तुच्छं व ॥

अत एवेयं निषेधरूपा। तज्जातीयव्यावृत्तो धर्मो विशेषस्तं क्वचिद्विदधाना कवेरभिप्रायविशेषमर्पयन्ती 'निषेधप्रसङ्गे विशेषभणितिर्विधिरूपा भवति' इति तामवलम्बमाना चमत्कारकारिणि विशेषे पर्यवस्यन्ती वर्णना पल्लवप्रसङ्गे संकोचमवगाहमाना विधौ निषेधरूपा पर्यवस्यति। अतर्कितोपनतं विस्मयजनकमाश्चर्यं तस्य निषेधे विधातव्ये यत्किञ्चिद्विधानं तदाश्चर्यरूपतामन्तरेण काव्यकक्षामारोढुं न क्षमत इति ननमनया विस्मयार्पणमेव सर्वस्वभूतमवलम्बनीयमिति निषेधविधिप्रसङ्गे निषेधरूपा भणितिर्वहिरसंभाविनः क्वचिदसतो विशेषस्योत्प्रेक्षा कल्पना। तामाश्रयन्ती विधाननिषेधमात्रेण चरितार्था किञ्चिद्विशेषं विदधातीति विधिनिषेधप्रसङ्गे सामान्यतः प्रतिषेधति, विशेषतश्च विधत्त इति निषेधविधिरूपा कल्पना भणितिः ॥

सद्य इति। केतकोदरदलानां द्रावणम् ततः स्रोतोरूपता, ततस्तेनोपमिताया बहलतरबहिर्भागस्य कलशीभिरुत्सेचनम्, अनन्तरं किञ्चिदल्पीभूतमध्यभागस्य करतलाञ्जलिपुटैर्मानम्.

---

1. K. पेया ।
2. K. मातव्या ।
3. J. A. विधिरूपा ।
4. K. उच्चारणक्रिया लक्षणक्रिया ।

असंभवभणितिर्यथा—

क्व पेयं ज्योत्स्नाम्भो वदनबिसवल्लीसरणिभि-
र्मृणालीतन्तुभ्यः सिचयरचना कुत्र भवति।
क्व वा पारीमेयो बत बकुलदाम्नां परिमलः
कथं स्वप्नः साक्षात् कुवलयदृशं कल्पयतु ताम् ॥ ६० ॥

अत्र ज्योत्स्नादीनां मृणालादिभिः पेयत्वादेरसंभवादियमसंभवभणितिः-र्निषेधरूपा ॥

विशेषभणितिर्यथा—

रेवतीदशनोच्छिष्टपरिपूतपुटे दृशौ।
वहन् हली मदक्षीवः पानगोष्ठ्यां पुनातु वः ॥ ६१ ॥

अत्र रेवतीदशनोच्छिष्टयोरपि हलिदृशोर्यत् पूतत्वम्, मदक्षीवस्यापि हलिनो यत् पावनत्वमसौ विशेष इतीयं विशेषभणितिर्निषेधे विधिरूपा ॥

संवृतिभणितिर्यथा—

आभरणस्याभरणं प्रसाधनविधेः प्रसाधनविशेषः।
उपमानस्यापि सखे प्रत्युपमानं वपुस्तस्याः ॥ ६२ ॥

अत्र प्रसिद्धवर्णनाप्रपञ्चविधेराभरणस्याभरणं वपुरित्यादिवाक्यैः संवरणादियं संवृतिभणितिर्विधौ निषेधरूपा ॥

आश्चर्यभणितिर्यथा—

ज्योतिर्भ्यस्तदिदं तमः समुदितं जातोऽयमद्भ्यः शिखी
पीयूषादिदमुत्थितं विषमयं छायाप्रजन्मातपः।
को नामास्य विधिः प्रशान्तिषु भवेद् बाढं द्रढीयानयं
ग्रन्थिर्यत् प्रियतोऽपि विप्रियमिदं सख्यः कृतं सान्त्वनैः ॥६३॥

ततः शेषीभवतः सारभागस्य मृणालाङ्कुरैः पानमिति बहिरसंभाविन एव श्रियं बिभ्रतीति निदर्शनया योग्यपदेनोत्सेक्येत्यादिभिश्चमत्कारिणी संभावना जायते ॥

क्व पेयमिति। स्वप्नस्य साक्षात्कल्पने सामर्थ्यमसंभावितं तदेवमेवोच्यमानं तथा शोभामुन्मीलयतीति क्व पेयम् इत्यादिप्रतिवस्तुना निर्देशव्यङ्ग्यारक्तिसुषमाविस्तारं कुर्वाणा भवत्यसंभवभणितिः। पारी भाण्डभेदः ॥

रेवतीति। दशनोच्छिष्टं चुम्बितम्। उच्छिष्टक्षीवयोर्न क्वचित् पूतत्वं पावनत्वं वा दृष्टचरमिति हलिनेत्रपुटहलिनोर्विधीयमानं देवताचरितस्य लोकोत्तरतां गमयतीति निषेध-प्रसङ्गे विधिरूपेयं भणितिः ॥

आभरणस्येति। अत्र चन्द्रमुखी दुग्धधवलनयना बिम्बोष्ठी करिकुम्भस्तनीत्यादि-कविसमयप्रसिद्धवर्णनाप्रपञ्चप्रसङ्गे यथोक्तरूपेण तस्य संकोचो निषेधः, तत्प्रतिष्ठाभणितिः, अलङ्करणमेवानया क्रियत इति कान्तिविशेषं व्यञ्जयन्ती विधौ प्रसक्ते निषेधरूपा भवति ॥

ज्योतिर्भ्य इति। प्रियो हि नाप्रियमाचरतीत्युत्सर्गसिद्धाप्रियानाचरणं दैवगत्या शठे संभाव्यमानम्, आश्चर्यमुन्मुद्रयत् सामान्यपरम्परया प्रेमाविष्टमन्तःकरणमावेदयति।

अत्र ज्योतिःप्रभृतिभ्यस्तमःप्रभृतीनामुत्पत्तेराश्चर्यरूपत्वादियमाश्चर्यभणितिर्निषेघविधौ विधिनिषेधरूपा ॥

कल्पनाभणितिर्यथा—

> दृश्यं दृशां सहस्रैर्मनसामयुतैर्विभावनीयं च ।
> सुकृतशतकोटिभोग्यं किमपि वयः सुभ्रुवः स्वदते ॥ ६४ ॥

अत्र वयोरामणीयकातिशयस्य दृक्सहस्रादिभिरेवावलोकनीयत्वादियोग्यताकल्पनादियं कल्पनाभणितिर्विधिनिषेधे निषेधविधिरूपा ॥

षड्विधा गुम्फना

> **वाक्ये शब्दार्थयोः सम्यग्रचना गुम्फना स्मृता ।**
> **शब्दार्थक्रमपर्यायपदवाक्यकृता च सा ॥ ५३ ॥**

तासु शब्दकृता यथा—

> रामाभिषेके मदविह्वलायाः कराच्च्युतो हेमघटस्तरुण्याः ।
> सोपानमासाद्य चकार शब्दं ठठं ठठं ठं ठठठं ठठं ठः ॥ ६५ ॥

सेयं ठं ठमित्यादेर्निरर्थकस्य श्लोकपादस्यार्थानुगुण्येन वाक्ये रचितत्वाच्छब्दरचना ॥

यदि ज्योतिरादेस्तमःप्रभृतीनामुद्गमः स्यादपि प्रियादप्रियमिति सर्वथैव निषेधे विधातव्ये प्रत्यक्षपरिकल्पितस्यान्यथाकर्तुमशक्यत्वात् प्रमेयविरोधमसहमाना विधत्ते च निषेधति चेति निषेधविधिप्रसङ्गे विधिनिषेधरूपा भणितिर्भवति ॥

दृश्यमिति । यद्यपि द्वाभ्यामेकेनाल्पीयसा च नेत्राभ्यां मनसा सुकृतेन च वयसो यौवनस्य दृश्यत्वविभावनीयत्वभोग्यत्वानि प्रतीतिमुखमवतीर्णानि, तथापि जीवितसर्वस्वभूतायामितरकामिनीसाधारण्यामितरसाधारण्यमसहमानो दृगादिसामान्ये सहस्रत्वादिकं कल्पयन् साधारणधर्मनिषेधसरणिमारुह्य विशेषं विधत्ते । सेयं भणितिर्विधिनिषेधप्रसङ्गे निषेधघटकद्वारा विधिरूपा भवतीत्यास्तां विस्तरः ॥ ५२ ॥

वाक्य इति । एकार्थप्रतिपादनावच्छिन्नः शब्दसमुदायो वाक्यम्, तस्मिन् विषयभूते आनुपूर्व्येण ग्रथनं रचना । सा कथमतिप्रसक्ताप्यलङ्कार इत्यत आह—सम्यगिति । प्रकृतपरिपोषाधानलक्षणमौचित्यमापन्नेत्यर्थः । वाक्यत्वमर्थशब्दाभ्यां विशेषणविशेषाभ्यां व्यवतिष्ठते । तेन द्वयोरेव गुम्फना समाप्यत इत्याशयेन शब्दार्थयोरित्युक्तम् । तत्र शब्दो द्विविधो वाच्य उपाधिश्च । प्रतिपादकशब्दो द्विरूपः पदवाक्यभेदात् । पदं द्विधा पर्यायभूतरूपम्, अतथारूपञ्च । तदेतद् विवक्षावैचित्र्यमङ्गीकृत्य विभजते—शब्द इति । अप्रतिपादकः शब्दः शब्दपदेनोक्तः । अर्थो वाच्यः । क्रमग्रहणमुपाध्युपलक्षणम् ॥

रामेति । राज्याभिषेकोत्सवजातहर्षायाः करात् प्रच्युतस्य सोपानपरम्परासु स्खलतः काञ्चनकलशस्य भूभागप्राप्तिः, यावत्क्रमेणोच्चरन्ती शब्दमालानुकृतेति प्रकृतार्थानुगुण्यम् । एव हि करच्युतमपि न संभावयतीति कोऽपि मदप्रकर्षो व्यज्यते ॥

अर्थकृता यथा—

दिक्कालात्मसमैव यस्य विभुता यस्तत्र विद्योतते
यत्रामुष्य सुधीभवन्ति किरणा राशेः स यासामभूत् ।
यस्तत्पित्तमुषः स यस्य हविषे यस्तस्य जीवातवे
वोढा यद्गुणमेष मन्मथरिपोस्ताः पान्तु वो मूर्तयः ॥ ६६ ॥

अत्र सेयं व्योमादीनामष्टानामपि महेशमूर्तिलक्षणानामर्थानामुत्तरोत्तरसंकलनया रचितत्वादर्थरचना ॥

क्रमकृता यथा—

नीलाब्जानां नयनयुगलद्राघिमादत्तपत्रः
कुम्भावैभौ कुचपरिकरः पूर्वपक्षीचकार ।
भ्रूविभ्रान्तिर्मदनधनुषो विभ्रमानन्ववादी-
द्वक्त्रज्योत्स्ना शशधररुचं दूषयामास यस्याः ॥ ६७ ॥

अत्र पत्रप्रदानपूर्वपक्षोपन्यासानुवाददूषणोद्भावनानां बुधजनप्रसिद्धक्रमेण रचितत्वादियं क्रमरचना ॥

पर्यायकृता यथा—

कणइल्लि च्चिअ जाणइ कुन्तपलत्ताइ कीरसंलवई ।
पूसअभासं मुञ्चसु ण हु रे हं धिठंवाआडी ॥ ६८ ॥
[शुक्येव जानाति शुकप्रलपितानि कीरसंलापिनी ।
कीरभाषां मुञ्च न खलु रेऽहं घृष्टशुकी ॥]

सेयं शुकनामपर्यायाणामर्थानुगुण्येन रचित्वात् पर्यायरचना ॥

दिक्कालेति । दिक्कालात्मतुल्यं सर्वमूर्तसंयोगाश्रयतालक्षणं विभुत्वमाकाशस्यैव, तस्मिन्नर्थाक्षिप्ते यच्छब्दोऽयमुद्देश्यगामी निविशते, तमुपजीव्य तच्छब्देन प्रतिनिर्देशो युक्तः । आकाशे विशेषेण चन्द्रतारादितेजोऽभिभवसामर्थ्यलक्षणेन द्योतते भगवान् आदित्य इति यच्छब्देन तमुद्दिश्योत्तरवाक्येऽदसा प्रतिनिर्दिष्टवान् । कर्णगत्या प्रतिफलिताः सूर्यकिरणाः सलिलमये[1] शशिन्येव सुधाव्यपदेशं लभन्ते, तत्रैव यच्छब्दो निविष्टस्तदुपनीतमर्थमुत्तरस्तच्छब्दो विषयीकरीतीत्यादि । अपामेव राशेश्चन्द्रो जातस्तासां पित्तं वह्निस्तस्य सायं प्रातराहुतये यजमानः स वायुना जीवति । स च पृथिवीगुणं गन्धं वहतीति पूर्वपूर्वसंकलनेनोत्तरवाक्यार्थरचना विहितेति । यद्यपि चार्थगुम्फे शब्दगुम्फो ध्रुवभावी तथापि प्रथमानुसंधेयमर्थगुम्फनमेवात्र प्रधानमिति तेनैव व्यपदेशो युक्त इत्याशयवान् व्याचष्टे—अत्रेति । यदीयं शृङ्खला न प्रतिसंधीयते कथं परमेश्वरमूर्तयोऽष्टौ लभ्यन्त इति भावः ॥

नीलाब्जेति । पत्रदाने स्पर्धा व्यज्यते । सा च सादृश्यपर्यवसायिनीति प्रतीयमानोपमा । इभकुम्भपूर्वपक्षीकरणेन कुचाभोगस्य सिद्धान्तभावोऽवगम्यते । तथा च व्यतिरेको ध्वनितः ।

---

1. V. K. सलिलमयेष्टाशिन्येव (?)

पदकृता यथा—

लोलल्लाङ्गूलवल्लीवलयितबकुलानोकहस्कन्धलोलै-
र्गोलाङ्गूलैर्नदद्भिः प्रतिरसितजरत्कन्दरामन्दिरेषु ।
खण्डेषूद्दण्डपिण्डीतगरतरलनाः प्रापिरे येन वेला-
मालम्ब्योत्तालतल्लस्फुटितपुटकिनीबन्धवो गन्धवाहाः ॥ ६९ ॥

अत्र लाङ्गूलवल्लीवलयितबकुलैर्नदद्भिर्गोलाङ्गूलैः प्रतिरसितजरत्कन्दरामन्दिरेषु खण्डेषु उद्दण्डपिण्डीतगरतरलनाः पुटकिनीबन्धवो गन्धवाहा वेलामालम्ब्य येन प्रापिरे इत्यतोऽधिकानामपुष्टार्थानामपि पदानामनुप्रासाय छन्दःपूरणाय चार्थानुगुण्येन रचितत्वादियं पदरचना ॥

वाक्यकृता यथा—

पतिश्वशुरता ज्येष्ठे पतिदेवरतानुजे ।
मध्यमेषु[1] तु पाञ्चाल्यास्त्रितयं त्रितयं त्रिषु ॥ ७० ॥

इह महतोऽर्थस्याल्पीयसा ग्रन्थेनाभिधानमिति व्युत्क्रमेणापि ग्रन्थलाघवाय वाक्यार्थो रचित इतीयं वाक्यरचना ॥

अनुवादेनाप्युपमा प्रतीयते, दूषणेन व्यतिरेक इति प्रकृतपर्यवसाने समासोक्त्या पत्र[2]दानादीनां विद्वद्वादिप्रसिद्धानां शब्दानभिधेय एव क्रम उपाधिभूतो ग्रथित इत्युदाहरणव्याख्यानग्रन्थार्थः ॥

कणइल्लिंच्चिअ इति । केनचिद्विटेन शुकभाषामनुकुर्वता प्रियायाः परिहास आरब्धः । सा तस्य दुर्विदग्धत्वमाकलयन्ती तदुचितमुत्तरमदात् । शुकप्रलपितानि किल शुकी जानाति नान्या, न चाहं शुकी । ततो विफलस्तवायं प्रयास इत्यर्थः । अत्र कुन्तकीरपूसशब्दाः शुकपर्यायाः । कणडल्ली–वाआडीशब्दौ शुकीपर्यायौ । तत्रापि कीरशब्दस्तत्समः । अन्ये देशीरूपाः । तदेतेषां पर्यायाणां यथोक्तरूपानुगुणानामेकत्र वाक्ये गुम्फनमेव कविसंरम्भगोचर इति ॥

लोलल्लाङ्गूलवल्लीति । लाङ्गूलवल्लीवलयितेत्यादि यथोक्तवाक्यविरचनमात्रेणैव प्रयोजनपरिग्रहे सिद्धे यदधिकानां लोलद्वल्लीप्रभृतिपदानामावापस्तेन विना नोचितानुप्राससिद्धिर्न च तया विना वृत्तौचिती समाप्यते । न वा तामन्तरेण लाङ्गूलादीनामभिमतास्ते ते विशेषाः प्रतीयन्त इति । पल्लवप्रतिष्ठैव हि सरस्वती सहृदयानावर्जयतीति ॥

वाक्यप्रतीतिमात्रार्थमुपात्तेषु पदेषु यः ।
उपस्कारः पदैरन्यैः पल्लवं तं प्रचक्षते ॥
अपल्लवं तु यद्वाक्यं कविभ्यस्तन्न रोचते ।
प्रयुज्यते तथाभूतमुदीच्यैः कविगर्हितम् ॥

तदिदमाह—अत्रेत्यादि ॥

---

1. J. A. इतरेषु । 2. K. यत्र ।

षड्विधा शय्या

शय्येत्याहुः पदार्थानां घटनायां परस्परम् ।
सा प्रक्रान्तेन कस्मिंश्चिदप्रक्रान्तेन कुत्रचित् ।। ५४ ।।
अतिक्रान्तेन कुत्रापि पदार्थे वर्णयोः क्वचित् ।
वाक्यार्थवाक्ययोः क्वापि प्रकीर्णानां च दृश्यते ।। ५५ ।।

तासु प्रक्रान्तघटना यथा—

स तथेति प्रतिज्ञाय विसृज्य कथमप्युमाम् ।
ऋषीन् ज्योतिर्मयान् सप्त सस्मार स्मरशासनः ।। ७१ ।।

सेयं सप्तर्षीणामागमनस्य प्रक्रान्तस्यैव घटनात् प्रक्रान्तघटना ।।

अप्रक्रान्तघटना यथा—

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
निषादस्य च संवादमृषेः संवरणस्य च ।। ७२ ।।

सेयमप्रक्रान्तस्य निषादसंवरणसंवादस्य घटनादप्रक्रान्तघटना ।।

अतिक्रान्तघटना यथा—

तस्य चक्रुश्चमत्कारं व्यतीतसमया अपि ।
स्मितार्द्रमुकुलोद्भेदाः कदम्बवनराजयः ।। ७३ ।।

पतीति। वाक्यरचना तु महावाक्य एव भवतीति । तथाहि । पतिश्वशुरतेत्यादि-कमल्पाक्षरमेव वाक्यं महतोऽर्थराशेः समर्पकमिति भावयतां सहृदयानां कवित्वशक्तिरप्रत्यूहैव प्रकाशते । अत एव शक्तितिरस्कारादाद्यन्तावभिधाय मध्यमाभिधाने क्रमभ्रंशोऽपि तिरस्क्रियत इत्याह—अत्रेति ।। ५३ ।।

शय्येति। किञ्चिदेकं वस्तु बुद्धौ समाधाय तदधिकारप्रबन्धरचनायामविकस्यान्त-रान्तरा प्रकृते योजना शय्या । पदार्थानां प्रस्तुताप्रस्तुतवस्तूनाम् । तच्च योजनीयं शब्दार्थ-भेदेन द्विविधम् । तत्र वस्तुवाक्ययोरेव योजना महाकविप्रबन्धेषु दृश्यते । अर्थस्तु प्राकरणि-कार्थोपयोगी तदनुपयोगी चेति द्विविधः । द्वितीयोऽप्यतिक्रान्तोऽतथाभूतश्चेति पूर्ववद्विभागवाक्यं व्याख्येयम् ।। ५४ ।।

अतीति। पदार्थं पदसिद्ध्यर्थम्, एवं वाक्यार्थमिति ।।

स इति। सेयं सप्तर्षीणामिति । गौरीपरिणयप्रापकतया प्रकरणसंगतसप्तर्षिवृत्तान्तः ।।

अत्रेति। सेयमप्रक्रान्तस्येति । संवरणनिषादसंवादस्य पूर्वापरप्रकरणानुपयोगेऽपीतिहास-रूपेण संगतिः ।।

तस्येति। इयमतिक्रान्तस्यापीति । कदम्बकुसुमोद्भेदस्य प्रत्यक्षस्यैव विरहिजनतातङ्क-दायित्वं संभवतीति कथमतीतस्य तद्भूयस्येत्युक्तं स्मृतिद्वारेणेति । संकल्पवशेन प्रत्यक्षाय-माणस्येत्यर्थः । एवमनागतयोजनापि गुणादिना बोद्धव्या ।।

इयमतिक्रान्तस्यापि कदम्बवनराजीनामार्द्रमुकुलोद्भेदस्य विरहिमनश्चमत्कारकारिणो रामस्य स्मृतिद्वारेण घटनादतिक्रान्तघटना ॥

पदघटना यथा—

छिन्नेनापतता वह्नौ यन्मुखेन हठात् कृते।
स्वेति हेति हरेणोक्तेः स्वाहासीत् सैष रावणः ॥ ७४ ॥

इयं स्वेतिहेति वर्णाभ्यां स्वाहेति पदस्य घटितत्वात् पदघटना ॥

वाक्यघटना यथा—

हंस प्रयच्छ मे कान्तां गतिरस्यास्त्वया हृता।
विभावितैकदेशेन देयं[1] यदभियुज्यते ॥ ७५ ॥

इयं पूर्वशास्त्रनिबद्धस्योत्तरार्धस्य तदर्थाननुयायिनापि प्रस्तुतार्थाविरुद्धेन पूर्वार्धेनैकवाक्यतयैव घटितत्वाद्वाक्यघटना ॥

प्रकीर्णघटना यथा—

एक्कहिँ अच्छिहिँ सावणु अण्णहिँ भद्दवउ
माहउ महिअलसत्थरे गण्डत्थल सरउ।
अङ्गहिँ गिम्ह सुहच्छिइ तिलवण मग्गसिरु
मुद्धिहि मुहपङ्कअसरि आवासिउ सिसिरु ॥ ७६ ॥

[एकस्मिन्नक्षिणि श्रावणोऽन्यस्मिन् भाद्रपदः
माधवो महीतलस्रस्तरे गण्डस्थले शरत्।
अङ्गे ग्रीष्मः सुखासिका तिलवने मार्गशीर्षः
मुग्धाया मुखपङ्कजसरसि आवासितः शिशिरः ॥]

छिन्नेनेति। इयं स्वेति। स्वाहाकारप्रदानो होमस्तत्र सद्यश्छिन्नेन शिरसा प्राणशेषयोगात्पदार्थमात्रे निष्पादिते तदैव भूतकरुणासंतानशान्तात्मना परमेश्वरेण खेदाविष्कारवाची हाशब्दः प्रयुक्तस्तेनैव निरन्तरमुच्चरता स्वाहापदं सिद्धमिति ॥

हंसेति। इयं पूर्वशास्त्रेत्यादि। सुगमम् ॥

एक्कहिँ इति। अत्र श्रावणादीनामिति। प्रकीर्णं विकीर्णमनेकत्र प्रतीतमिति यावत्। तद्द्विविधं कालतो देशतश्च। अत्र हि श्रावणादिमासर्तुषट्कस्य युगपदसंभवत एकत्र विरहिणीशरीरे युगपद्भावो निबद्धः, स गुणवृत्तिव्यपाश्रयेण श्रावणादिपदे प्रतिपाद्यमानः प्रवासविप्रलम्भप्रकर्षमावेदयतीति। एवं देशविकीर्णघटनाप्युदाहार्या। यथा—

अमृतममृतं चन्द्रश्चन्द्रस्तथाम्बुजमम्बुजं
रतिरपि रतिः कामः कामो मधूनि मधून्यपि।
इति न भजते वस्तुप्रायः परस्परसंकरं
तदियमबला धत्ते भावान् कथं सकलात्मकान् ॥

---

1. K. स्तेयम्।

अत्र श्रावणादीनामयुगपद्भावित्वेन विप्रकीर्णानां घटनादियं प्रकीर्णघटना। प्रकीर्णशब्दश्चायं शेषवाची। तेनान्यासामपि प्रकीर्णघटनानामिहावकाशो भवति। तेन या इमा महाकविप्रबन्धेषु मुख्यागौणीलक्षणातद्भावापत्तिरुपचरितालक्षितलक्षणेति शब्दवृत्तयस्ता अपीह श्रूयन्ते। तत्रादितः षट्स्वाधारवचनेषु मुग्धाया इति संबन्धिपदे च मुख्या। शेषयोर्द्वयोराधारवचनयोर्गौणी। श्रावणादिषु चतुर्षु मासवचनेषु लक्षणा। षट्स्वपि चाधेयवचनेषु वर्षादिषु लक्षिता। अभिहितेष्वपि युगपदसंभवत्सु श्रुतार्थापत्तिलभ्या तावद् भावापत्तिः। आवासित इति क्रियापदे चोपचरिता व्यक्तमेव प्रतीयते। लक्षितलक्षणापि चैतास्वेव व्याख्यानत उन्मिषति। तथाहि। आवासित-

---

यस्त्वत्र सिद्धादिभेदः कश्चिदुपवर्णितः स तथा न चमत्कारकारीति ग्रन्थगौरवभयादुपेक्षितोऽस्माभिः। तत्तदनेकासाधारणरूपाण्यपि प्रकीर्णानि प्रकीर्णपदेन ग्राह्याणि। तेषामनुक्तान्यतया चोपग्रहोऽपि[1] प्रयुज्यत इत्याह—प्रकीर्णशब्दश्चायमिति। व्याख्यानान्तरप्रयोजनमाह—तेनेति। शब्दस्यार्थप्रतिपादनशक्तिरभिधा। सा त्रिधा—मुख्या गौणी लक्षणा च। तासु मुखमिव प्रथमं यस्यामर्थः प्रतीयते सा मुख्या, तथाभूतार्था तद्भावापत्तिश्च। तत्रावान्तरार्थसंबन्धविषया तथाभूतार्था। यथा—

> स्वात्मेन्दुवह्निपवनार्कमहीपयोभिरष्टाभिरेव तनुभिर्भवता समस्ते।
> व्याप्ते जगत्यपरमिच्छति योऽत्र वक्तुं कोऽन्यो गतत्रपतया सदृशोऽस्ति तेन॥

सैवार्थान्तरस्वार्थसंबन्धविषया तद्भावापत्तिः। अतथाभूतस्य तथात्वापादनं हि सा। अत एव स्वतोऽन्यतो वा स्वार्थावच्छिन्नस्य साक्षादभिधानशक्तिरेव मुख्येत्याचार्याः। यथा—

> कमला अण्णसणिआ हंसा उड्डाविआण अपि उच्छा।
> केण वि गामतडाए अब्भं उत्ताणअं वूढम्॥

गुणव्यवहितार्था गौणी। [सा द्विधा][2] गुणनिमित्ता, उपचारनिमित्ता च। तत्र द्वयोर्यत्र द्रव्यवचनयोः सामानाधिकरण्येन वैयधिकरण्येन वा प्रयोगे विशेषणविशेष्यभावान्यथानुपपत्त्या प्रतीयमानाभिधीयमानगुणद्वारकसंबन्धो भवति सा गुणनिमित्ता। यथा—

> पडिवक्खमण्णुपुञ्जे लावण्णकुंडे अणङ्गगअकुम्भे।
> पुरिससअहिअअभरिए कीस खलन्ती थणे वहसि॥
> [प्रतिपक्षमन्युपुञ्जौ लावण्यकुण्डावनङ्गगजकुम्भौ।
> पुरुषशतहृदयधृतौ किमिति स्खलन्ती स्तनौ वहसि॥]

मुख्यया गौण्या वान्यविशेषणस्यान्यत्र प्रयोग उपचरिता। सापि गुणयोगमुपजीवन्ती गुणवृत्तिरेव। एतावांस्तु विशेषो यद्गुणनिमित्तायामभिधेयगुणयोगः, इह तु स्वाभिधेयविशेष्यगुणयोग इति। यथा—

> परार्थे यः पीडामनुभवति निर्व्याजमधुरो यदीयः सर्वेषामिह खलु विकारोऽप्यभिमतः।
> न संप्राप्तो वृद्धिं सपदि भृशमक्षेत्रपतितः किमिक्षोर्दोषो यन्न पुनरगुणाया मरुभुवः॥

स्वार्थसंबन्धव्यवहिता लक्षणा। तदुक्तम्—

---

1. V.J.K. वोपग्रहोऽपि। K. कोष्ठकस्थः पाठोऽधिकः।

शब्दोऽयमभिमतप्रदेशनिवेशितमहापरिच्छदे महाराजादौ निरूढाभिधानशक्तिः। स उपचारेण श्रावणादिषु प्रयुज्यमानस्तेषामपि महत्त्वमभिलक्ष्य महापरिच्छदतां महारम्भत्वञ्च[1] लक्षयन् प्रस्तुताया अपि प्रवृत्तेर्महान्तमनुबन्धं लक्षयति। ते च युगपल्लोचनादावनुपपद्यमानस्थितयः स्वशब्दशक्तिभिस्तत्र तत्र निवेश्यमानाः स्वधर्मसंपदः प्रत्यासन्नायां तद्धर्मसंपदमुपलक्षयन्ति। असावसौ विरहवत्या अपि वियोगवेदनातिशयं लक्षयन्ती कमितरि स्नेहातिशयं लक्षयति। तत्र श्रावणो भाद्रपद इत्येताभ्यामवयवाभ्यां वर्षर्तुर्लक्ष्यते। स च लोचनयोरनुपपद्यमानस्थितिरपि विभक्तिश्रुत्या निवेशितः पयःपृषत्प्रवाहलक्षणायाः स्वधर्मसंपदः प्रत्यासन्नामविच्छिन्नाश्रुप्रवाहसंपदमुपलक्षयन् समागमोत्काया उत्कण्ठातिशयं लक्षयति। माधव इत्युत्तरावयवेन वसन्तो लक्ष्यते। सोऽपि महीतलस्रस्तरेऽनुपपद्यमानस्थितिः प्राग्वदेव शब्दशक्त्या निवेशितः

अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणेति या।
सैषा विदग्धवक्रोक्तिजीवितं वृत्तिरिष्यते॥

सा द्विधा—शुद्धा लक्षितलक्षणा च। तत्र साक्षात् स्वार्थसंबन्ध्यविनाभूतविषया शुद्धा। यथा—'यत्तालीदलपाकपाण्डुवदनम्', 'अभिनवकरिदन्तच्छेदपाण्डुः कपोलः' इति। यया पूर्वपूर्वलक्षितमेव लक्ष्यते सा लक्षितलक्षणेति केचित्। यथा—'मधु द्विरेफः कुसुमैकपात्रे', 'भीमो भीमपराक्रमः' इति। अत्र हि द्विरेफादिना शब्देन लक्षित एव भ्रमरप्रभृतिर्लक्ष्यते न तु कुररादिः। अन्ये तु लक्षणाव्यवहिता लक्षणा लक्षितलक्षणेत्याहुः। यथा—

सुवर्णपुष्पां पृथिवीं चिन्वते पुरुषास्त्रयः।
शूरश्च कृतविद्यश्च यश्च जानाति सेवितुम्॥

तद्भावापत्त्यादिविशेषसमभिव्याहारेण मुख्यादिशब्दास्तदितरतथाभूतत्वागोचरा इति पूर्ववद्व्याख्येयम्। क्व पुनः पदैकावृत्तिरित्यत आह—अत्रेति। 'एक्कहिं अच्छिहिं अण्णहिं महिअलसत्थरे गण्डत्थले अङ्गहिं' इत्यादि षडाधारवचनाः। अत्र यद्यपि गण्डस्थलपदं गौणमेव तथाप्यनादिप्रयोगयोगितया मुख्यकल्पमिति षट्स्वाधारवचनेष्वित्युक्तम्। अङ्गादिपदानि च स्वार्थविशिष्टान्यपराण्येव प्रयुक्तानीति मुख्यैव वृत्तिः। एवं मुग्धाया इति संबन्धिपदेऽपि। 'सुहच्छिइतिलवणे मुहपंकअसरि' इति द्वावाधारवचनौ शेषौ। अत्र तिलवनसरःपदयोः स्नेहनिर्भरत्वसरसत्वलक्षणगुणद्वारकैव सुखासिकामुखपङ्कजयोर्वृत्तिः। मुखपङ्कजसरसीत्यत्र यद्यपि पदद्वयं गौणं तथापि पंकजपदस्य वृत्तिरभिधातुल्येति न कविसंरम्भगोचरस्तेन व्यवहारो युक्तः।[2] 'सावणु भद्दवउ माहउ-मग्गसिरु' इति चत्वारो मासवचनाः। ते च स्वार्थसंबन्धव्यवहितं वर्षाप्रभृतिसमुदायं लक्षयन्तीति। वक्ष्यमाणरीत्या श्रावणादयः[3] षडाधेयवचनास्ते च विरहवतीशरीरे युगपच्चासंभवदवस्थितयो जलादिसंपदादिस्वस्वप्रवृत्तिनिमित्ताध्यासेन प्रयुज्यमानास्तद्भावापत्तिरूपां वृत्तिमासादयन्ति। अस्याश्च विवर्तपरिणामाध्यासादयः षट्प्रकारा गौरवमिया न दर्शिताः। श्रुतार्थानुपपत्तिमूला कल्पना श्रुतार्थापत्तिः। राजादेरासिते आवासितशब्दो मुख्यवृत्त्यैव विशेषणतया रूढः। स स्वविशेषगुणव्यवहितेऽर्थान्तरे प्रयुक्तो

---

1. V. K. ०संभवत्वम्।
2. K. व्यवहारोऽयुक्तः।
3. V. J. K. वर्षादयः।

कुसुमकिसलयमृणालकमलिनीदलादिकायाः स्वधर्मसंपदः समासन्नां शिशिरोपकरणसामग्रीमुपलक्षयन् कामवत्याः शरीरान्तःसंतापं लक्षयति। शरदित्यनेन ऋतुविशेषोऽभिधीयते। सा गण्डयोरनुपपद्यमानस्थितिः प्रशंसावचनस्यापि स्थलशब्दस्यानुस्वानशक्त्या[1] समाकृष्यमाण[2]काशकुसुमहंसागमनकुमुदसरःप्रसादचन्द्रातपादिकायाः स्वधर्मसंपदः समासन्नं गण्डयोः पाण्डुभावं[3] लक्षयन् मृगेक्षणाया विरहक्षामतामुपलक्षयति। ग्रीष्म इत्यनेनापि ऋतुविशेष एवोच्यते। सोऽप्यङ्गनाङ्गेऽनुपपद्यमानः सूर्यांशुकार्कश्यप्रतप्तपांसुतापपरुषोष्णानिलत्वदावाग्निकालुष्यादेः स्वधर्मसंपदः समानानीकभूताभूतपूर्वानङ्गज्वरलिङ्गसंपदमुपयन्नष्टमीं कामावस्थां लक्षयति। मार्गशीर्ष इत्यनेन तु पूर्वावयवेन हेमन्तो लक्ष्यते। तेन च यथा हेमन्ते तिलवनं लूयते तथा तस्याः सुखासिका साम्प्रतं लूयत इति लक्षितेनातिशयिनी[4] मनःपीडोपलक्षिता भवति। का पुनः सुखासिकातिलवनयोः समानधर्मता। येयं स्नेहनिर्भरता नाम। अभिसारिकाणां च प्रायेण तिलवनाब्जिनीखण्डयोरेव बहुमानप्रसिद्धिः। यदित्थमाहुः—

अत्तन्तहरमणिज्जं अम्हं गामस्स मण्डणीहूअं।
लुअतिलवाडिसरिच्छं सिसिरेण कअं भिसिणिसण्डम्॥ ७७॥

[अत्यन्तरमणीयमस्माकं ग्रामस्य मण्डनीभूतम्।
लूनतिलवाटीसदृशं शिशिरेण कृतमब्जिनीखण्डम्॥]

अत एवायमुत्तरवाक्ये कमलसरःशब्देनाब्जिनीखण्डमपि निर्दिशति। तद् यथा—

मुद्धिहि मुहपङ्कअसरि आवासिउ सिसिरु।

[मुग्धाया मुखपङ्कजसरसि आवासितः शिशिरः।]

गौणीं वृत्तिमनुभवन् वसन्तादेरपि विशेषणतामासादयति। लक्षणाव्यवहिता लक्षणा लक्षितलक्षणा। सा कथमावासितेति शब्दे संपद्यत इत्यत आह—स उपचारेणेति। कथञ्चित् सारूप्येण श्रावणादिषु प्रयोगादुपचारस्तमुपजीव्य प्रयुक्तः स्वार्थाविनाभूतं महत्त्वादिकं प्रकृतेषु लक्षणया संक्रामयतीति। आद्या लक्षणा तद्व्यवहितां द्वितीयामाह—प्रस्तुताया अपीति। आवासितस्यापि हि यथोक्तविशेषणस्य परदुर्गग्रहणादौ महाननुबन्धो दृष्टः। स इह प्रस्तुतायां विरहवतीसंतापलक्षणायां प्रवृत्तौ लक्ष्यत इत्येकलक्षणाव्यवधानेनेयं लक्षणा। एवं लक्षणाद्वयव्यवधानेनापि भवतीत्याह—ते चेति। श्रावणादयः स्वधर्मसंपदो निरन्तरवर्षणादेः स्वार्थाविनाभावेन लक्षितायाः प्रत्यासन्ना सदृशी तेषां लोचनादीनां धर्मसंपदश्रुप्रभावादिलक्षणा लक्ष्यत इति द्वितीया लक्षणा। तत्पुरःसरां तृतीयामाह—असावसाविति। एवं लक्षणात्रयपूर्वापि लक्षणा बोद्धव्येत्याह—कमितरीति। स्नेहप्रतीत्या तु विभावादिसंवलितया रसो व्यज्यते, न तु लक्ष्यत इत्यन्यत्र विस्तरः। कस्याः पुनः स्वधर्मसंपदः प्रत्यासन्ना का तद्धर्मसंपदित्यतो विवेचयंति—तत्रेति। यदि श्रावणादिपदेषु समुदायलक्षणा न स्यात् तदा मासानुपक्रम्य ऋतूनामभिधाने प्रक्रमभेदो भवेत्। न भवेत् च तत्तद्दतुप्रतीत ऋतुसंपत्प्रतीतिः क्वचिदिति युक्तैव समुदाय-

---

1. J. K. ०अनुस्मरणशक्त्या। 2. V. J. A. समाकृष्यमाणः।
1. J. A. समासन्नां....पाण्डुताम्। 4. J A. लक्ष्यते। तेन....... ।

तत्र शिशिर इत्यनेन ऋतुविशेषेण मुग्धामुखेऽपि पद्मसरसीव शब्दशक्त्या निवेशितेन कमलवनोपप्लवादेः स्वधर्मसंपदो लोकप्रतीतायाः प्रत्यासन्ना मुग्धामुखाम्बुरुहलोचनोत्पलस्मितकुसुमदशनकेसरादेश्छायापरिम्लानिर्लक्ष्यमाणा विप्रलम्भानुभावप्रकर्षमुपलक्षयति। शिशिरलक्ष्मीवर्णनप्रस्तावाच्च 'मुखमर्धं शरीरस्य सर्वं वा मुखमुच्यते' इति स्थानप्राधान्यलक्षणया[1] सर्वर्तुभ्यः शिशिर एवेह[2] प्रधानमित्यपि लक्षितं भवति॥

षड्विधा पठितिः

काकुस्वरपदच्छेदभेदाभिनयकान्तिभिः।
पाठो योऽर्थविशेषाय पठितिः सेह षड्विधा॥ ५६॥

लक्षणा। एताभ्यामिति। प्रत्येकं न तु पदद्वये लक्षणा संभवति। विभक्तिश्रुत्येति। सप्तमीप्रथमाविभक्तिभ्यामाधाराधेयभावः स्वशक्त्या प्रतिपाद्यते, तदनुपपत्त्यार्थान्तरलक्षणा प्रादुर्भवति। एवं चैत्रवैशाखसमुदायात्मनो वसन्तस्योत्तरावयवो वैशाखः, तद्वाचकेऽपि माधवपदे समुदायलक्षणाद्वारेण लक्षणा भवति। प्रशंसावचनस्यापीति। गर्भीकृतसारूप्या हि व्याघ्रादय उपमेयवाचिभिः समस्यन्ते। तच्च सारूप्यं प्रकर्षलक्षणमेवेति प्रशंसापरत्वे स्थिते नाभिधेयमप्रतीत्य सारूप्यं वा रूपान्तरं वा प्रत्येतुं[3] शक्यत इत्यभिधेयप्रतीत्यनुनिष्पादिनी घण्टानुस्वानसोदरा स्वधर्मसंपद्यथोक्ता प्रतीयते। स्वने किल शरदाकाशकुसुमहंसादिका स्वसंपद्विस्तार्यते। न मुखचन्द्रादिवत् सुखासिकातिलवनयोः सादृश्यप्रतीतिर्न च तदभिधीयमानं किञ्चिदत्रास्तीति पृच्छति—का पुनरिति। मा भूत् तथा प्रसिद्धिः, कवेरभिप्रायारूढा तु प्रतीयत इत्युत्तरमाह—येयमिति। न स्नेहो नाम द्वयोरेकः कश्चिदस्ति, न चानभिधीयमानमपि सादृश्यं शब्दसामान्यमाश्रयत इत्यतः प्रकारान्तरमाह—अभिसारिकाणाञ्चेति। कथमेतदवगतमित्यत आह—यदित्थमिति। ननु कमलिनीशब्दस्यात्र बहुमानगोचरता प्रतिपादिता, न तु तिलवनस्येत्यत आह—अत एवेति। उपमानोपमेययोर्द्वयोरपि कामिनीबहुमानगोचरतां वितरन्ती शिशिरेण साम्प्रतं तिलवाटिकालवनमपि वर्तत इत्यभिप्रतीति भावः। 'मुखमर्धं शरीरस्य' इत्यादिन्यायेन मुखशब्दः प्राधान्यं लक्षयति, ततो मुखपङ्कजसरसि शिशिर इति तद्भावापत्त्या हेमन्तस्यापि ऋतुषु प्रथमतया प्राधान्यमेव द्योतितमिति। तदुक्तम्—

पडिकम्मदूइपेसणमाणग्गहणे सुभासुरपहुय्यन्तो।
हेमन्तिओ सुहाअइ मलिणमिअङ्को वि कामिणीणयओसो॥ ५५॥

काकुस्वरेति। किञ्चिदेकपरतया प्रवृत्तमुच्चारणमर्थान्तरविवक्षया यदन्यथा क्रियते सा पठितिः। अन्यथाकरणञ्च काकुप्रभृतिभिः षड्भिरिति। तत्र—'भिन्नकण्ठध्वनिर्धीरैः काकुरित्यभिधीयते।' सा द्विधा। विधिकाकुर्निषेधकाकुश्च। तयोर्निषेधे परोच्चारणान्यथाकरणेन विधिपर्यवसायिनी विधिकाकुः। यथा—

शल्यमपि स्खलदन्तः सोढुं शक्येत हालहलदिग्धम्।
धीरैर्न पुनरकारणकुपितखलालीककटुवचनम्॥

---

1. V. प्रस्थानप्रधान०; प्रस्थानप्राधान्य०। 2. V. K. इह इति नास्ति।
3. J. K. 'न' इत्यधिकम्।

सा[1] काक्वा यथा—

यदि मे वल्लभा दूती तदाहमपि वल्लभा।
यदि तस्याः प्रिया वाचस्तन्ममापि प्रिय प्रियाः ॥ ७८ ॥

अत्रैकया काक्वा विधिरन्यया तु निषेधः प्रतीयते ॥

स्वरेण यथा—

सुभ्रूस्त्वं कुपितेत्यपास्तमशनं त्यक्ता कथा योषितां
दूरादेव मयोज्झिताः सुरभयः स्रग्गन्धधूपादयः।
रागं रागिणि मुञ्च मय्यवनते दृष्टे प्रसीदाधुना
सत्यं त्वद्विरहाद् भवन्ति दयिते सर्वा ममान्धा दिशः ॥ ७९ ॥

अत्र दृष्टे इत्यत्र प्लुतस्वरकरणात् कुपितकान्ताप्रसादनपरमपीदं वाक्यमुत्कुपितदृष्टिप्रसादनपरतां[2] प्रतिपद्यते ॥

एवं विधिपरोच्चारणान्यथाकरणेन निषेधव्यञ्जिका निषेधकाकुस्तामुदाहरति—**यदीति**। यदि दूती प्रिया तदाहमपि प्रियेत्यादि ऋजूक्त्या शठनायकविषया कृत्रिमा प्रीतिः प्रतीयते, काक्वा तु तवैव नाहं प्रियेतीर्ष्यारोषः ॥

स्वराः प्लुतादय उदात्तादयश्च। नामीषां वेद इव काव्ये भूयान् प्रयोग इति किञ्चिदुदाहरति—**सुभ्रूस्त्वमिति**। चरणतलाग्रपतिते मयि दृष्टे सति त्वं प्रसीदेति दीर्घमात्रोच्चारणे कुपितकान्ताप्रसादपरत्वम्, यथोक्तप्लुतकरणे तु दूराह्वानादौ तदनुशासनाद् कुपितदृष्टिसंबोधनबुद्धिरुपजायते। अशनापासनादयो[3] हि द्वयोः साधारणा एवेति श्लेषोपादानमेवेति। एवं ह्रस्वस्य दीर्घकरणेन दीर्घस्य ह्रस्वकरणेनार्थान्तरप्रतीतिरवसेया। यथा विश्वामित्रो विश्वानर इति ऋषिराजर्षिविशेषौ प्रतीयेते। यथा युवतीति संबोधनप्रतीतिः। एवमुदात्तादयोऽपि यथादर्शनमुत्प्रेक्षणीयाः ॥

श्रृङ्खला भङ्गः परिवर्तकश्चूर्णमिति चत्वारश्छेदाः। तत्र पूर्वापरवर्णानामन्योन्यसंकलनया स्थितिः श्रृङ्खला। यथा—'कान्तारतरुतलासितमृगयुवारचितान्तरा' इति पठितिः, तदा प्रियासंभोगमणितहर्षितलुब्धकप्रचुरच्छन्नमध्येति प्रतीयते। सेयमन्योन्यं वर्णसंकलनया श्रृङ्खलेत्युच्यते। एकस्य शब्दस्य मध्ये विच्छेदेन द्वैधीकरणमात्रं भङ्गः। तमुदाहरति—**सर्वेति**। मया विरहितेत्येतावति समुदाये मद्वियोगवती त्वया दृष्टेत्यष्टमकामावस्थाविष्टस्य पुरूरवसः पर्वतविषयं प्रश्नवाक्यं भवति। यदा तु मयेति विच्छिद्य पूर्ववाक्यसंबन्धि क्रियते तदा त्वया विरहिता सती मया दृष्टेति पर्वतस्योत्तरवाक्यं संपद्यते। वर्णान्तरकल्पना परिवर्तः। यथा 'कलिकामधुगर्हणा' इति। अत्र यथाश्रुतवर्णपरिग्रहे कलिकामधुनो गर्हणा निन्देति प्रतीयते। यदा तु कलिकामधुग् अर्हणेति वर्णान्तरकल्पनया छेदस्तदा पूजैव, कलौ कामधेनुरिति। पिण्डाक्षरविभागश्चूर्णम्। यथा—'पश्य सलिलं पयोधेर्दूरसमुन्मुक्तशुक्तिमीनाङ्कान्तम्' इति। अत्र यथाश्रुते दुःखेन रसनीयमुद्भ्रान्तशुक्तिकोषं मत्स्याङ्कितपर्यन्तमिति प्रतीयते। यदा तु

---

1. J. A. तत्र। 2. A. V. K. ०प्रसादनताम्।
3. V. J. A. K. अशनादयः।

पदच्छेदेन यथा—

सर्वक्षितिभृतां नाथ दृष्टा सर्वाङ्गसुन्दरी।
रामा रम्ये वनान्तेऽस्मिन् मया विरहिता त्वया॥ ८०॥

अत्र मया विरहितेत्येतावति पदच्छेदे पुरूरवसस्त्वयेत्येतावति तु पर्वतस्य वाक्यभेदो भवति॥

पदभेदेन यथा—

येन ध्वस्तमनोभवेन बलिजित्कायः पुरास्त्रीकृतो
यो गङ्गां च[1] दधेऽन्धकक्षयकरो यो बर्हिपत्रप्रियः।
यस्याहुः शशिमच्छिरोहर इति स्तुत्यञ्च नामामराः
सोऽव्यादिष्टभुजङ्गहारवलयस्त्वां सर्वदोमाधवः॥ ८१॥

अत्र येन ध्वस्तमनोभवेनेत्यादेर्येन ध्वस्तम्,अनः अभवेनेत्यादेश्च पदभेदादुमाधवो माधव इत्यर्थद्वयं प्रतीयते। तयोश्च द्वयोरपि प्राधान्येनोपादानादङ्गाङ्गिभावेन प्रकृताप्रकृतरूपतया चानवस्थानात् परस्परमसंबन्धेनायं श्लेषः। पदभेदेन तु पाठे पर्यायतोऽर्थद्वयप्रतीतेरियं श्लेषोपसर्जना[2] पदभेदपठितिः॥

दूरसमुन्–मुक्तशुक्–तिमीनां–कान्तमिति पिण्डचूर्णनेन छेदः, तदात्यन्तहर्षयुक्तेति त्यक्तशोकेति च संबोधनद्वयं कृष्णस्य प्रतीयते॥

येनेति। ध्वस्तमनोभवेन दग्धकामेन बलिजितो नारायणस्य कायः पुरा त्रिपुरदाहव्यतिकरेऽस्त्रीकृतः शरतां नीतः, गङ्गां भागीरथीं दधे, अन्धको दैत्यविशेषस्तस्य क्षयो विनाशः, बर्हिपत्रो मयूरवाहनः कार्त्तिकेयः, शशिमच्चन्द्रकलाङ्कितं शिरो विश्वमोहच्छिदुरस्य हर इति स्तुत्यं च नाम, भुजङ्गा एव हारवलयानि यस्य, सर्वदा सर्वकालमिति उमाधवपक्षे। माधवपक्षे तु–येन ध्वस्तं विनाशितमनः शकटम्, अभवेन संसारबन्धरहितेन, बलिं जितवान् यः, कायः स पूर्वं समुद्रमथनावसरे अमृतगृह्यालुदैत्यव्यामोहनाय स्त्रीरूपतान्नीतः, अग गोवर्धनाख्यं गां पृथिवीमेकार्णवमग्नामुद्धृतवान्। अन्धका यदुविशेषास्तेषां क्षयो निवासः। बर्हिणो मयूरस्य पत्रं पिच्छं तत्प्रियः, 'बर्हिपत्रकृतापीडम्' इति गोपालध्याने गौतमेनाभिधानात्। शशिनं मथ्नातीति क्विप्। शशिमद्राहुस्तस्य शिरोहर इति स्तुत्यश्च नाम। भुजङ्गहा गरुडः स इष्टो यस्य। रवे शब्दब्रह्मणि लयो यस्य सः, तथा सर्वदो यावदभिमतप्रद इति। ननु विभिन्नरूपाणां शब्दानामुच्चारणे तन्त्रतया श्लेष एवायं न पठितिरित्यत आह—तयोश्चेति। श्लेषो हि श्लिष्यमाणयोः परस्परसंबन्धे भवति। स च संबन्धो रूपतात्पर्यसंबन्धलक्षणो वा, अङ्गाङ्गिभावो वा, उपमानोपमेयभावो वा यथाग्रे वक्ष्यते। न चायमेकोऽत्राभिमतः, किन्त्वेकपरमेवोच्चारणे पदभेदेनार्थान्तरं गमयतीति पठितिरेवेयम्। एतेन समाध्युक्तिसमासोक्तिभ्यामपि भेद उक्तः। तत् किमुच्चारणतन्त्रता नास्त्येवेत्यत आह—श्लेषोपसर्जनेति। यत्र हि यस्य प्राधान्येन विवक्षा तत्र तेन व्यपदेशो युक्तः। अत एव विवक्षान्तरेण श्लेषव्यवहारोऽप्यत्र समर्थनीय एव॥

---

1. J. A. विदधे। 2. J. A. श्लेषोपसर्जनात्।

अभिनयेन यथा—

एद्दहमेत्तत्थणिआ एद्दहमेत्तेहिं अच्छिवत्तेहिम्।
एद्दहमेत्तावत्था एद्दहमेत्तेहिं दिअहेहिं ॥ ८२ ॥

[एतावन्मात्रस्तनी एतावन्मात्राभ्यामक्षिपत्राभ्याम्।
एतावन्मात्रावस्था एतावन्मात्रैर्दिवसैः ॥]

अत्र इयन्मात्रस्तनीत्यादीनां तथाभूतहस्ताभिनयैः सह पठनात् तथाविधार्थविशेषो गम्यते ॥

अपदेशोऽप्यभिनयविशेष एव यथा—

इतः स दैत्यः प्राप्तश्रीर्नेत एवार्हति क्षयम् ॥ ८३ ॥

इत्यात्मानमपदिश्य ब्रूते ॥

कान्त्या यथा—

यस्यारिजातं नृपतेरपश्यदवलम्बनम्।
ययौ निर्झरसंभोगैरपश्यदबलं वनम् ॥ ८४ ॥

अत्रावलम्बनमबलं वनमिति पदे पदद्वये वा द्वितीयचतुर्थस्थानयोर्यौ वकारबकारौ तयोरन्तःस्थपवर्गाभ्यां पवर्गान्तःस्थाभ्यां च कान्तिमति पाठेऽर्थभेदो जायते ॥

अपरे पुनः पठितिमन्यथा कथयन्ति—

एद्दहमेत्तेति। अत्र सर्व(नाम)पदानामर्थान्तरसाधारणतया न तावदभिमतपरिमाणविशेषप्रतीतिरुपजायते, यावदुच्चारणसहकारिभूतप्रसारितकरद्वयकोषप्रसृतिभिदङ्गलिप्रसारिताङ्गुलीगणनारूपाभिनयप्रतिसंधानं न भवति। तेनाभिनयपठितिरियं साक्षादिव वस्तुस्वरूपबोधिका क्रिया, आभिमुख्यनयनादभिनय इत्युच्यते। तदिदमाह—तथाभूतेत्यादि। अपदेशोऽपीति। आत्मनिर्देशिका क्रिया अपदेशः। अस्याभिनयविशेषत्वेऽपि कान्तिकरतया पृथगुपादानम्। यावच्च स्वरूपसमुच्चारणविशेषणं नानुसंधीयते न तावच्छ्रीप्राप्तिक्षमयोः कारणविशेषः प्रतीयत इति ॥

यस्यारिजातमिति। कान्तिश्छाया। सा अप्रतिहतरूपा पदवद्वर्णेषु न संभवतीति श्रुतिरूपा गृह्यते। तथा हि। अवलम्बनमित्यत्र द्वितीयचतुर्थस्थानस्थयोर्वकारबकारयोः क्रमेणान्तःस्थपवर्गभावानुसंधाने अवलम्बनमित्येकपदतायां त्राणहेतुमपश्यदित्यर्थः प्रतीयते। यदा तु द्वितीयेऽबलं वनमित्यत्र तयोरेव पवर्गान्तःस्थभावानुसंधानं भवति तदा बलं वनमिति छेदेन पदद्वयसंपत्तौ बलरहितं सद्वनमरण्यं ययौ इत्यर्थान्तरप्रतीतिरुपजायते। तदिदमुक्तम्—पदे पदद्वये वेति। अपश्यत् शयनभोजनशून्यम्, शयनं शीः, अदनमत्। निर्झरसंभोगैः निर्झरजलमात्रोपयोगैः, अत एव बलरहितम्। अत्र च यमकेन संसृष्टिरस्य बोद्धव्या। आवृत्तिमादाय यमकमन्यथा भविष्यति ॥ ५६ ॥

अपरे पुनरिति। अन्यथेत्यतः परम् अपिशब्दोऽध्याहार्यः। पादाद्यन्यथाकरणेनापि हि प्रकृतमुच्चारणमेव विशिष्यते। यदाह—पूर्वोक्तसूक्तस्येति। अत एव श्लोकान्यथाकरणेन पठितिर्न

पदपादार्धभाषाणामन्यथाकरणेन यः ।
पाठः पूर्वोक्तसूक्तस्य पठितिं तां प्रचक्षते ॥ ५७ ॥

तत्र पदान्यथाकरणं द्विधा प्रकृतितो विभक्तितश्च ।

तत्र प्रकृतितो यथा—

असकलहसितत्वात् क्षालितानीव कान्त्या
मुकुलितनयनत्वाद्व्यक्तकर्णोत्पलानि ।
पिबतु मधुसुगन्धीन्याननानि प्रियाणां
त्वयि विनिहितभारः कुन्तलानामधीशः ॥ ८५ ॥

अत्र त्वयीत्यस्य स्थाने मयीति यदा पठ्यते, तदैतत् प्रार्थनावाक्यमप्यनुमतिवाक्यं भवति ॥

विभक्तितो यथा—

सहभृत्यगणं सबान्धवं सहमित्रं ससुतं सहानुजम् ।
स्वबलेन निहन्ति संयुगे न चिरात् पाण्डुसुतः सुयोधनम् ॥ ८६ ॥

अत्र यदा पाण्डुसुतः सुयोधनमित्यस्य स्थाने पाण्डुसुतं सुयोधन[1] इति पठ्यते तदैतदमङ्गलार्थमपि सुयोधने मङ्गलार्थं भवति ॥

पादान्यथाकरणेन यथा—

एकान्ते विजने रात्रावन्तर्वेश्मनि साहसे ।
न्यासापह्नवने चैव दिव्या संभवति क्रिया ॥ ८७ ॥

अत्र यदा तृतीयपादस्थाने 'तन्वङ्गी यदि लभ्येत' इति पाठो भवति, तदैतत् परीक्षौपयिकमपि कामौपयिकं भवति ॥

अर्धान्यथाकरणेन यथा—

तत्तावदेव शशिनः स्फुरितं महीयो[1]
यावन्न तिग्मरुचिमण्डलमभ्युदेति ।
अभ्युद्यते सकलधामनिधौ तु तस्मिन्
इन्दोः सिताभ्रशकलस्य च को विशेषः ॥ ८८ ॥

संभवति । तेन प्रागुक्तभेदैः सह द्वादशप्रकारा पठितिरिति तात्पर्यम् । यद्यपि च पादाद्यन्यथाकरणमपि पदभेदप्रकार एव तथापि न तत्र पूर्वोक्तत्यागः, इह तु तत्परित्यागेन पदान्तरकल्पनमित्येतावान् विशेषः ॥

तत्र पदं विभक्त्यन्तं विशेषणविशेष्यभेदेन द्विधा क्रियते इत्याह—**पदान्यथाकरणं द्विधेति** ॥

एकान्त इति । साहसे प्रच्छन्नाभिसारलक्षणे । प्रकाशात् प्रच्छन्नो गरीयानिति[2] न्यायात् । दिव्या स्वर्भोगसोदरा क्रियावल्लक्षणा ॥

---

1. V. K. सुयोधनम् । 2. J. A. गरीयः ।

अत्र यदा मध्यमपादयोः स्थाने 'यावन्न ताः किमपि गौरितरा हसन्ति ताभिः पुनर्विहसिताननपङ्कजाभिः' इति पठ्यते, तदैतद्वीरार्थोक्तिरूपमपि शृङ्गारोक्तिरूपं संपद्यते ॥

पादत्रयस्य चान्यथाकरणेन यथा—

त्यागेन युक्ता दिवमुत्पतन्ति
त्यागेन हीना नरकं व्रजन्ति।
न त्यागिनां दुष्करमस्ति किञ्चित्
त्यागो हि सर्वंव्यसनानि हन्ति ॥ ८९ ॥

अत्र यदा तुरीयपादमेवोपादाय पादत्रयान्यथाकरणेन[1] वक्ष्यमाणः पाठो भवति, तदैतत्त्यागप्रशंसार्थमपि त्यागनिन्दार्थं जायते। तद् यथा—

त्यागो हि सर्वव्यसनानि हन्ती-
त्यलीकमेतद् भुवि संप्रतीतम्।
जातानि सर्वव्यसनानि तस्या-
स्त्यागेन मे मुग्धविलोचनायाः ॥ ९० ॥

भाषान्यथाकरणेन यथा—

किं तादेण णरेन्दसेहरसिहालीढग्गपादेण मे
किं वा मे ससुरेण वासवसहासीहासणद्धासिणा।
ते देसा गिरिणो अ ते वणमही स ज्जेअ मे वल्लहा
कोसल्लातणअस्स जत्थ चलणे वन्देअ णन्दामि अ ॥ ९१ ॥

अत्र यदि भाषान्तरेण पठ्यते, तदैतच्छौरसेनीभाषया सीतावाक्यं संस्कृतभाषायां सुमन्त्रेण दशरथाय निवेदितं भवति। तद् यथा—

किं तातेन नरेन्द्रशेखरशिखालीढाग्रपादेन मे
किं वा मे श्वशुरेण वासवसभासिंहासनार्धासिना[2]।
ते देशा गिरयश्च ते वनमही सा चैव मे वल्लभा
कौशल्यातनयस्य यत्र चरणौ वन्दे[3] च नन्दामि च ॥ ९२ ॥

सेयमेवंप्रकारा पठितिः ॥

तत्तावदिति। गौरितरेति। 'घरूप—' इत्यादिना पूर्वपदह्रस्वः ॥

एतेषाञ्च पदाद्यन्यथाकरणानां परस्परसंकरोऽपि भवतीत्यावेदयति—**पादत्रयस्य चेति** ॥

भाषाभेदेन कथं स्त्रीपुंसवचनता गम्यत इत्यत आह—**तदेतच्छौरसेनीति**। विभागन्यूनतामाशङ्क्य यथोक्तप्रकारेण समाधानमभिसंधायाह—सेयमेवंप्रकारा पठितिरिति ॥५७॥

---

1. V. K. ०त्रयस्य चान्यथा०। 2. V. K. ०सिंहासनाध्यासिना।
3. V. K. वन्दामि (?)

षड्विधं यनकम्

विभिन्नार्थैकरूपाया याऽऽवृत्तिर्वर्णसंहतेः[1] ।
अव्यपेतव्यपेतात्मा यमकं तन्निगद्यते ॥ ५८ ॥

तदव्यपेतयमकं व्यपेतयमकं तथा ।
स्थानास्थानविभागाभ्यां पादभेदाच्च भिद्यते ॥ ५९ ॥

यत्र पादादिमध्यान्ताः स्थानं तेषूपकल्प्यते ।
यदव्यपेतमन्यद्वा तत् स्थानयमकं विदुः ॥ ६० ॥

चतुस्त्रिद्व्येकपादेषु यमकानां विकल्पनाः ।
आदिमध्यान्तमध्यान्तमध्याद्यन्ताश्च सर्वतः[2] ॥ ६१ ॥

अत्यन्तबहवस्तेषां भेदाः संभेदयोनयः ।
सुकरा दुष्कराश्चैव दर्श्यन्ते तत्र केचन ॥ ६२ ॥

अथावृत्त्युपजीविनोऽलङ्कारा लक्षयितव्याः। तेषां समग्रकाव्यपर्यन्तावृत्तिसमाश्रयणाद् यमकं प्रधानमित्याशयेनाह—**विभिन्नेति** । विभिन्नार्थेत्यर्थभेदव्यतिरेकपरम् । तेन द्वयोरेकस्य वा निरर्थकत्वेऽपि यमकमुपगृहीतं भवति। एवमपि सरोरस इत्यादावतिप्रसङ्ग इत्यत उक्तम्—एकरूपेति । रूपमानुपूर्वी । विभिन्नार्था चासावेकरूपा चेति विग्रहः। विविधधवेत्यादौ एकवर्णावृत्तावप्यावृत्तिसमुदाय एव यमकक्रममुल्लिखतीत्यभिसंधाय संहतेरित्युक्तम्। विभिन्नार्थैकरूपाया वर्णसंहतेर्या आवृत्तिः सा यमकमिति व्यवहितेनान्वयः ॥ ५८ ॥

आवृत्तिर्द्विधा अनावृत्ता व्यवहिताव्यवहिता चेति । सामान्यतो विभजते—**तदव्यपेतेति** । व्यवायो व्यवधानम् । तदेतदुभयमपि स्थानादिभेदेन त्रिधा भवतीति पूर्वोक्तानुवादपूर्वकमवान्तरविभागमाह—तदिति । पादस्यादिमध्यान्ता[3] अर्थादेतेषु विशेषतो[4]ऽनुल्लिखदस्थानयमकमुक्तं भवति । एतदपि द्विधा ॥ ५९–६० ॥

चतुरादिपादविकल्पेन विषयतो भिद्यत इत्याह—**चतुस्त्रीति**। आदिश्च मध्यश्चान्तश्चेति आदिमध्यान्तास्त्रयः शुद्धाः। मध्यान्तौ मध्यादी आद्यन्तौ आदिमध्यान्ताश्चेति मिलित्वा चत्वारः संकीर्णाः। सर्वत इति सार्वविभक्तिकस्तसिः ॥ ६१ ॥

एवं पादविकल्पानामाद्यादिविकल्पानां च परस्परयोजनेऽन्येऽपि बहवः प्रकारा ग्रन्थगौरवकारिणो भवन्तीत्याह—**अत्यन्तेति**। न च कठोरनीरसत्वादवश्यवक्तव्य इत्याह—दुष्करा इति। शिष्यव्युत्पत्तये तु कतिपये दर्शनीया इत्याह—तत्र केचनेति ॥

---

1. K. या वृत्तिः (?)
2. V. मध्याद्यन्ताद्य० ।
3. V. J. K. पाद आदिमध्यान्ताः ।
4. K. ०नुल्लिखनाद् ।

तत्र चतुष्पादयमकेषु अव्यपेतमादियमकं यथा—

राजीवराजीवशलोलभृङ्गं मुष्णन्तमुष्णन्ततिभिस्तरूणाम् ।
कान्तालकान्ता ललनाः सुराणां रक्षोभिरक्षोभितमुद्वहन्तम् ॥९३॥

तदेव मध्ययमकं यथा—

दधतमाकरिभिः करिभिः क्षतैः समवतारसमैरसमैस्तटैः ।
विविधकामहिता महिताम्भसः स्फुटसरोजवना जवना नदीः ॥९४॥

तदेवान्तयमकं यथा—

व्यथितसिन्धुमनीरशनैः शनैरमरलोकवधूजघनैर्घनैः ।
फणभृतामभितो विततं ततं दयितरम्यलताबकुलैः कुलैः ॥९५॥

आदिमध्ययमकं यथा—

घनाघनाभस्य महीमहीयसः
सुरासुराणां दयितस्य तस्य सा ।
धराधराकारगृहा गृहार्थिनो
बभूव भूमेर्नगरी गरीयसी ॥ ९६ ॥

आद्यन्तयमकं यथा—

द्रुतं द्रुतं वह्निसमागतं गतं महीमहीनद्युतिरोचितं चितम् ।
समं समन्तादपगोपुरं पुरं परैः परैरप्यनिराकृतं कृतम् ॥९७॥

राजीवेति। राजीवराजी पद्मपङ्क्तिः, तद्वशा लोलाः सस्पृहा भृङ्गा यत्र तम् । यतस्तरुपङ्क्तिभिरुष्णं धर्मं मुष्णन्तमपहरन्तम् । कान्तो मनोज्ञोऽलकान्तश्चूर्णकुन्तलच्छटा यासां ताः । यस्मात् रक्षोभिः राक्षसैरक्षोभितमधर्षितम् । अत्र प्रथमे पादे पूर्वं सार्थकमपरमनर्थकम् । द्वितीयादिषु द्वयमप्यनर्थकम् । एवमन्यत्रापि यथायथमवगन्तव्यम् ॥

दधतेति। आकरिभिः प्रशस्ताकरयुक्तैः करिभिः परिणतिक्रीडासक्तैः । विविधेभ्यः कामेभ्यो हिताः । महितं पूजितम् । जवना वेगवतीः ॥

व्यथितेति। अनीरशनैः न निर्गता दूरीभूता रशनाः क्षुद्रघण्टिका येभ्यः, काञ्चीगुणयुक्तैः । तेन स्थपुटकर्कशरत्नादिरचनया सिन्धुव्यथापोषः । शनैर्मन्दम् । घनैर्मांसलैः । अभितो विततं सर्वतो विस्तीर्णम् । फणभृतां कुलैस्ततं व्याप्तम् । लवङ्गबकुलमालतीसुरभिशीतलतया फणभृत्प्रियत्वम् ॥

घनेति। घनाघनो मेघस्तदाभः श्यामः । मही पृथ्वी तस्यां महीयान् पूज्यः । धराधरः पर्वतस्तदाकारगृहाः ॥

द्रुतमिति। वह्निसमागतं सद् द्रुतं विलीनम्, अत एव द्रुतं शीघ्रं महीं गतं पृथिव्यां विस्तीर्य पतितमहीनया द्युत्या रोचितं शोभितम् । चितं निबिडेन संनिवेशेन स्थापितम् । समन्तात् सर्वतः समं सलक्ष्मीकमस्थपुटं वा । परैः शत्रुभिः परैः श्रेष्ठैरनिराकृतं यदासीत् तदेव वह्निना हेममयं पुरमपगोपुरम् अपगतद्वारं महीं गतञ्च कृतमिति संबन्धः ॥

मध्यान्तयमकं यथा—

उदयि ते दयिते जघनं घनं स्तनवती नवतीर्थतनुस्तनुः।
सुमनसामनसा सदृशौ दृशौ द्युकुरुमे कुरु मेऽभिमुखं मुखम् ॥९८॥

आदिमध्यान्तयमकं यथा—

सीमासी मानभूमिः फणिबलवलनोद्भाविराजीवराजी
हारी हारीतवद्भिः परिसरसरणावस्तमालैस्तमालैः।
देवादेवाप्तरक्षः कृतभव भवतोऽग्रे न दीनो नदीनो
मुक्तामुक्ताच्छरत्नः सितरुचिरुचिरोल्लासमुद्रः समुद्रः ॥ ९९ ॥

त्रिपादयमकेषु अव्यपेतमादियमकं यथा—

विशदा विशदामत्तसारसे सारसे जले।
कुरुते कुरुते नेयं हंसी मामन्तकामिषम् ॥ १०० ॥

नास्य प्रचुरः[1] प्रयोग इति शेषभेदा नोदाह्रियन्ते ॥

द्विपादयमकेषु अव्यपेतमादियमकं यथा—

करोति सहकारस्य कलिकोत्कलिकोत्तरम्।
मन्मनो मन्मनोऽप्येष मत्तकोकिलनिःस्वनः ॥ १०१ ॥

उदयीति। उदय उद्भवो विस्तारवत्त्वरूपस्तद्युक्तमुदयि। घनं मांसलम्। नवेन तीर्थेन रजसा तनूकृता। 'स्त्रीरजःशास्त्रयोस्तीर्थम्'। सुमनसां कुसुमानाम् अनः शकटं तेन सदृशौ। सुमनसां मनसामिति पाठे सुमनसः सहृदयास्तन्मनसां सदृशौ संवादिन्यौ। द्यौश्च कुश्च द्युकू द्यावापृथिव्यौ, तयो रुमा लवणाकरः। लावण्यविश्रान्तिस्थानत्वात् ॥

सीमासीति। सीमा मर्यादा तस्यामासनशीलः। मानं परिमाणातिशयः, मानः पूजा वा, तद्भूमिः। फणिवलं भुजङ्गसमुदायस्तस्य यद्वलनं तेनोद्भाविनी या राजी रेखा तया विराजनशीलः। हारीताः पक्षिविशेषास्तद्युक्तैः। परिसरसरणिस्तीरमार्गस्तत्र अस्तमालैः क्षिप्तमालासंनिवेशैः। खण्डरूपतामापन्नैरिति यावत्। ईदृश्यैस्तमालैः हारी मनोहर इति संबन्धः। देवादेवा देवासुरास्तैरमृतलाभेनान्तरवस्थानेन चाप्ता रक्षा यस्मात् स तथा। कृतभवः संपादितोद्भवो नदीनामिनः स्वामी समुद्रो भवतोऽग्रे न दीनः? काक्वा दीन एव। मुक्ताभिरमुक्तानि अच्छानि रत्नानि यत्र स तथा। सितरुचिश्चन्द्रस्तेन रुचिरा मनोहरा उल्लासमुद्रा वृद्धिकाष्ठा यस्य। तदेतेषामुदाहरणानां चतुर्ष्वपि पादेषु यथोक्तं यमकमस्तीति चतुष्पादयमकप्रपञ्चोऽयम् ॥

एवं त्रिपादयमकप्रपञ्चोऽपि भवतीत्याह—**त्रिपादयमकेष्विति**। विशदा धवला। विशन्त आमत्ताः सारसा यत्र तस्मिन्। सारसं सरःसंबन्धि। मन्मथोन्माथदायितया कुत्सितं रुतं कुरुतम्। मध्यान्तादीनि त्रिपादयमकानि किमिति नोदाहृतानीत्यत आह—नास्येति ॥

करोतीति। उत्कण्ठा उत्कलिका तदुत्तरं तटं कूलम्। मन्मनोऽव्यक्तमधुरः। मन्मनो मदीयं मनः ॥

---

1. V. K. चतुरः।

तदेव मध्ययमकं यथा—

तुलयति स्म विलोचनतारकाः कुरबकस्तबकव्यतिषङ्गिणि ।
गुणवदाश्रयलब्धगुणोदये मलिनिमालिनि माधवयोषिताम् ॥१०२॥

अन्तयमकं यथा—

खण्डिताशंसया तेषां पराङ्मुखतया तया ।
आविवेश कृपा केतूकृतोच्चैर्वानरं नरम् ॥ १०३ ॥

एवमादिमध्यादीन्यपि द्रष्टव्यानि । एकपादयमकेष्वव्यपेतमाद्यन्तयोरनुल्लेखीति नोदाह्रियते ॥

मध्ययमकं तु चतुर्थपाद एवोल्लिखति । यथा—

विलुलितालकसंहतिरामृशन् मृगदृशां श्रमवारि ललाटजम् ।
तनुतरङ्गततीः सरसां दलत्कुवलयं वलयन् मरुदाववौ ॥१०४॥

एवमावृत्त्याधिक्येऽप्यव्यपेतमुदाहार्यम् । यथा—

वियद् वियद्वृष्टिपरम्परं परं घनाघनाली रसितासिता सिता ।
सरःसरस्यः स्वरसारसारसाः सभा सभा रात्रिरतारतारता ॥१०५॥

तुलयतीति । अलिनि यो मलिनिमा कज्जलाभत्वं स[1] मत्तमाधवयोषितां यादवस्त्रीणां विलोचनतारकास्तुलयति स्मेति संबन्धः ॥

खण्डितेति । केतूकृतो ध्वजतां नीतः । उच्चैर्वानरो हनूमान् । नरोऽर्जुनः । आद्यन्तयोरनुल्लेखीति । महाकविप्रयोगेषु विशेषशोभाकरतया प्रसिद्धेरभावोऽनुल्लेखो न त्वसंभव एव । एवं 'मध्ययमकं तु' इत्यादौ बोद्धव्यम् ॥

विलुलितेति । आमर्शनं प्रोञ्छनम् । दलत्कुवलयमिति क्रियाविशेषणम् । तरङ्गाणामितस्ततो बलनेन प्रौढतरकुवलयकलिकास्फुटन जातिः ॥

आवृत्तिः सकृदावर्तनेनैव निर्वहति । तत् किमसकृदावृत्तौ यमकं न भवतीत्यत आह—**एवमिति** । आवृत्तिसामान्यमधिकमनधिकं वा द्वयमप्यावृत्तिपदेनाभिमतमित्यर्थः । वियदाकाशम् । वियती अपगच्छन्ती वृष्टिपरम्परा यस्मात् तत्तथा । परमुत्कृष्टम्,रमणीयम् । घनाघनाली मेघपङ्क्तिः । रसिते स्तनिते आसितावलंबिता । सिता शुभ्रा । सरांसि च सरस्यश्च सरःसरस्यः । स्वरसारास्तत्कालोन्मिषितकूजितकान्तिप्रधानाः सारसाः पक्षिणो यत्र तास्तथाभूताः । सभा गृहरूपा जलसमुदायो वा । सभाः सदीप्तिः । ताराणां तारता निर्मलताप्रकर्षः किञ्चित् घनरोधसद्भावादीषत्तारता यस्यां सा तथा ॥

आवृत्तीति । यज्जातीयमाद्यपादे पदमावृत्तं तज्जातीयमेव द्वितीयादिपादेष्वपि यथास्थानमावर्तत इति प्रकारान्तरमप्यावृत्तिपदेनैव संगृहीतमित्यर्थः । यामत्रयाधीनायामया प्रहरत्रयविश्रान्ति यावद् । दीर्घताप्रकारया निशा रात्र्या मरणं यामेति वियोगखिन्नस्य प्रार्थना ।

---

1. J. समत्वम्; K. स माधव० ।

आवृत्त्येकरूपतायामपि। तत्रादियमकं यथा—

यास यामत्रयाधीनायामया मरणं निशा।
यामयाम धियाऽस्वार्त्या या मया मथितैव सा॥ १०६॥

तथैव मध्ययमकं यथा—

स्थिरायते यतेन्द्रियो न हीयते यतेर्भवान्।
अमायतेयतेऽप्यभूत् सुखाय तेऽयते क्षयम्॥ १०७॥

तदेवान्तयमकं यथा—

भवादृशा नाथ नाथ न जानते नते रसं विरुद्धे खलु संनतेनते।
य एव दीनाः शिरसा न तेन ते चरन्त्यलं दैन्यरसेन तेन ते॥१०८॥

तदेतत् सर्वमप्यव्यवहितावृत्तेरव्यपेतयमकं भवति॥

अथ चतुर्षु पादेषु व्यपेतमादियमकं यथा—

काञ्चिप्रतोलीमनु कामिनीनां[1]
काञ्चिस्रवन्तीवनमातरिश्वा [2]।
काञ्चिप्रभृत्याभरणोज्झितानां
काञ्चिल्लुनोते सुरतश्रमर्तिम्॥ १०९॥

किमेत्येवममङ्गलमाशास्यत इत्यत आह—यामिति। धिया बुद्धया यामयाम्। जीवितसर्वस्वाभिमानगोचरतामनैष्म, सा अनया कल्पकोटिशतायमानयामया रजन्या असूनां प्राणानामार्तिः पीडा तया द्वारभूतया प्रायेण मथितैव भविष्यतीति सुकुमारतरकान्ता जीवितानध्यवसायोक्तिरियम्। अत्र यामेत्येव पदं पादचतुष्टयेऽप्यावृत्तम्। एवमुत्तरत्र॥

स्थिरेति। आयतिरुत्तरकालविशुद्धिः। यतेन्द्रियो विजितेन्द्रियग्रामः। एवंभूतो भवान् यतेर्न हीयते। यतितुल्य एव भवतीत्यर्थः। अपि शब्दो भिन्नक्रमः। अमायता मायाशून्यत्वं सापि तव इयत्ते परिच्छेत्तुमशक्याय क्षयं विनाशमयतेऽगच्छते सुखायाभूत्॥

भवादृशेति। नतेः कुपितकामिनीप्रसादरूपाया रसो विप्रलम्भपृष्ठभावी मधुरतरः संभोगः। किमिति तादृशा रसं न जानते। यस्मात् संनता अवसादयोगित्वमिनता प्रभुता एते द्वे विरुद्धे नैकत्र संभवतः। न हि प्रभवो नमन्ति। एतदेव व्यतिरेकेण द्रढयति—य एवेति। ये दीनास्त एव नतेन शिरसा लक्षिताः। तेन हेतुना दैन्यरसेनालमत्यन्तं चरन्ति व्यवहरन्तीति। अव्यपेतपदार्थं व्याचष्टे। तदेतत् सर्वमिति॥

क्रमप्राप्तं व्यपेतमुदाहर्तव्यमित्याह—**अथेति।** काञ्चिर्नगरी तस्या प्रतोली राजरथ्या तामनु लक्षीकृत्य। केन पानीयेनाञ्चनशीला या स्रवन्ती नदी तद्वनमातरिश्वा वायुः। काञ्चिप्रभृतीनि मेखलाप्रमुखानि। काञ्चित् सर्वाङ्गीणालसभावसमर्पिकाम्। अत एव मेखलाप्रभृतिभूषणत्यागः। अत्र प्रतिपादं काञ्चीकाञ्चीत्यादिनैरन्तर्येणावर्तनेन व्यपेतम्। सान्तरत्वेन पुनरादिमध्ययमकमेव स्यादिति पादभेदेनैवास्य संभवः॥

1. K. कामिनी ताम्। 2. V. J. काञ्चित् स्रवन्ती।

तदेव मध्ययमकं यथा—

मदनदारुण उत्थित उच्छिखो मधुमदारुणहूणमुखच्छविः।
तरुणि दारुण एष दिशः समं मम हृदारुणदाम्रवणानलः ॥११०॥

अन्तयमकं यथा—

तव प्रिया सच्चरिताप्रमत्त या विभूषणं धार्यमिहांशुमत्तया।
रतोत्सवामोदविशेषमत्तया न मे फलं किञ्चन कान्तिमत्तया ॥१११॥

आदिमध्ययमकं यथा—

घनगिरीन्द्रविलङ्घनशालिना वनगता वनजद्युतिलोचना।
जनमता ददृशे जनकात्मजा तरुमृगेण तरुस्थलशायिनी ॥११२॥

आद्यन्तयमकं यथा—

विहगाः कदम्बसुरभाविह गाः कलयन्त्यनुक्षणमनेकलयम्।
भ्रमयन्नुपैति मुहुरभ्रमयं पवनश्च धूतनवनीपवनः ॥११३॥

मध्यान्तयमकं यथा—

मितमवददुदारं तां हनूमान् मुदारं
रघुवृषभसंकाशं देवि यामि प्रकाशम्।
तव विदितविषादो दृष्टकृत्स्नामिषादः
श्रियमनिशमवन्तं पर्वतं माल्यवन्तम् ॥ ११४ ॥

मदनेति। मदन एव दारु काष्ठं तत उत्थितः। शिखा मञ्जरीच्छटा ज्वाला च। स्वभावताम्रमेव मधुमदेन यद्द्विगुणमरुणं हूणमुखं तच्छविः। दारुणो भयङ्करः। मम हृदा समं दिशोऽरुणद् रुद्धवान्। आम्रवणमेव तापकारितयानलो वह्निः। अत्र यद्यपि प्रतिपादमपि व्यवायेन मध्ययमकं सम्भवति तथापि न तथोल्लेखीति पूर्वापरसदृशमेवोदाहृतम् ॥

तवेति। सच्चरिताप्रमत्तेति। सोत्प्रासं सम्बोधनद्वयम्। या तव प्रिया रतोत्सवामोदविशेषेण रतिकेलिहर्षप्रकर्षेण मत्ता, तयेदमंशुमन्मणिकिरणकरम्बितं विभूषणं धार्यम्। अर्हे कृत्यः। त्वया किमिति न धार्यमित्यत आह—न मे भूषणसंपाद्यया कान्त्या किञ्चन फलम्। 'कामिनां मण्डनश्रीर्व्रजति हि सफलत्वं वल्लभालोकनेन' इति न्यायात् ॥

अत्रापि सान्तरनिरन्तरप्रसङ्गे पादभेद एव संकरः। संकीर्णव्यपेतानि तु प्रतिपादमेव संभवन्तीत्युदाहरति—**आदिमध्येति**। घना गिरीन्द्रा माल्यवन्तमारभ्य सुवेलं यावद् गिरिपरम्परा। वनजं पद्मम्। जनानां मता संमता। तरुमृगः शाखामृगो हनूमान्। अत्र घनेत्यादिशब्दभागः पादचतुष्टयेऽपि गिरीन्द्रेत्याद्यनावृत्तव्यवहित एवादिमध्ययोरावर्तत इति ॥

विहगा इति। गाः कूजितानि कदम्बसौरभानीतवर्षर्तुपयोदाः कलयन्ति कलरूपतां नयन्ति। कूजितक्रियान्तरालकालो द्रुतमध्यविलम्बितात्मानेको लयः। अभ्रं मेघः। नीपः कदम्बः। कदम्बवनधूननेन सर्वतः सौरभसंचारोपपत्तिः। अत्र विहगा इत्यादिकं प्रतिपादमाद्यन्तयोरनावृत्तवर्णषट्कव्यवहितमेवावर्तते ॥

मितमिति। मितमल्पाक्षरम्, अरमत्यर्थम्, उदारमल्पाक्षरव्यञ्जकम्। मुदा हर्षेण। रघुवृषभो रामस्तस्य सकाशो वासभूमिस्तया पुरस्कृतः। आमिषादा राक्षसाः। अत्र दारमित्यादि प्रतिपादं मध्यान्तयोरेवानावृत्तवर्णपञ्चकव्यपेतमावर्तते ॥

आदिमध्यान्तयमकं यथा—

सभं स सैन्येन समन्ततः समं पुरंदरश्रीः पुरमुच्चगोपुरम् ।
मदालसां तां प्रमदां सुसंमदां ययौ निधायाक्षययौवनां[1] ययौ ॥११५॥

त्रिपादयमकेषु व्यपेतमादियमकं यथा—

करेण ते रणेष्वन्तकरेण[2] द्विषतां हताः ।
करेणवः क्षरद्रक्ता भान्ति संध्याघना इव ॥ ११६ ॥

अस्यापि नातिप्रचुरः प्रयोग इति विशेषभेदा नोदाह्रियन्ते ॥

द्विपादयमकेषु व्यपेतमादियमकं यथा—

मुदा रमणमन्वीतमुदारमणिभूषणाः ।
मदभ्रमदृशः कर्तुमदभ्रजघनाः क्षमाः ॥ ११७ ॥

मध्ययमकं पुनरनुल्लेखीति परिह्रियते ॥

अन्तयमकं यथा—

इह मुहुर्मुदितैः कलभै रवः प्रतिदिशं क्रियते कलभैरवः ।
स्फुरति चानुवनं चमरीचयः कनकरत्नभुवां च मरीचयः ॥११८॥

एकपादयमकमिह शुद्धं न संभवति । तस्य स्थाने द्विपादयमकमेवोदाह्रियते ॥

तदादियमकं यथा—

मधुरेणदृशां मानं मधुरेण सुगन्धिना ।
सहकारोद्गमेनैव कथाशेषं[3] करिष्यति ॥ ११९ ॥

इहापि मध्ययमकमनुल्लेखीति परिह्रियते ॥

समिति । समं सह । समं सश्रीकम् । संमदो हर्षः । ययुरश्वमेधीयोऽश्वः । अत्र प्रतिपादं सममित्यादिकमादिमध्यान्तेषु यथोक्तानावृत्तवर्णव्यवहितमावर्तते ॥

करेणेति । द्विषतां शत्रूणामन्तकरेण विनाशकारिणा । करेण हस्तेन । करेणवो हस्तिनः । एवं द्वितीयादिपादगोचरं मध्यादियमकञ्च किमिति नोदाह्रियत इत्यत आह—अस्यापीति ॥

मुदेति । रमणं वल्लभं मुदा हर्षेणान्वीतं संगतं कर्तुं क्षमा इत्यन्वयः । उदारमुत्कृष्टम् । मदेन भ्रमन्ती दृक् यासां ताः[4] । अदभ्रं विपुलम् । अत्र यद्यपि चतुर्षु पादेषु यमकमस्ति, तथापि द्वयोर्द्वयोरेवावृत्तिः पर्यवस्यतीत्युदाहरणद्वयमिदं द्रष्टव्यम् । एवं प्रथमतृतीययोः, प्रथमचतुर्थयोः, द्वितीयतृतीययोः, द्वितीयचतुर्थयोश्च व्यपेतमादियमकमवसेयम् । अनुल्लेखो व्याख्यात एव ॥

इहेति । कलभाः करिशावकाः । रवः शब्दः । कलो मधुराव्यक्तः । भैरवो भयङ्करः । अनुवनमिति वीप्सायामव्ययीभावः । चमरी चमरगवी । चयः समूहः । मरीचयः किरणाः । अत्रापि पूर्ववदेव द्विपादयमकं व्याख्येयमिति ॥

एकपादयमकमिति । नैरन्तर्येणावृत्तावव्यपेतत्वम् । सान्तरत्वे त्वादिमध्यादिभावप्रसङ्ग इति शुद्धं न भवति । तत् किमनुदाहरणीयमेवैतदित्यत आह—तस्येति । आवृत्तिरेकत्रैव संभवतीत्येकपादगोचरता । सा तु प्रतियोगितया द्वितीयमपेक्षत इति पादान्तरस्वीकार इति कथञ्चित् प्रकृतिगणनासमाधानमेतत् । मधुश्चैत्रः । अनेन पूर्वावयवेन वसन्तो लक्ष्यते । एणदृशां

---

1. V. K. ०क्षययौवना ।
2. J. A. रणेच्छान्त० ।
3. V. K. शब्दशेषम् ।
4. V. K. SV-A. भ्रमन्ती श्यामान्ता ?

अन्तयमकं यथा—

यस्याहुरतिगम्भीरजलदप्रतिमं गलम्।
स वः करोतु निःसंगमुदयं प्रति मङ्गलम्॥ १२०॥

एवमावृत्याधिक्येऽपि यथा—

अवसितं हसितं प्रसितं मुदा
विलसितं ह्रसितं स्मरभासितम्।
न समदाः प्रमदा हतसंमदाः
पुरहितं विहितं न समीहितम्॥ १२१॥

आवृत्त्यैकरूपतायामपि। तत्रादिमध्ययमकं यथा—

सारयन्तमुरसा रमयन्ती सारभूतमुरुसारधरा तम्।
सारसानुकृतसारसकाञ्चिः सा रसायनमसारमवैति॥ १२२॥

मध्यान्तयमकं यथा—

लीलास्मितेन शुचिना मृदुनोदितेन
व्यालोकितेन लघुना गुरुणा गतेन।
व्याजृम्भितेन जघनेन च दर्शितेन
सा हन्ति तेन गलितं मम जीवितेन॥ १२३॥

आद्यन्तयमकमादिमध्यान्तयमकं चेहास्थानयमकत्वप्रसंगान्न संगच्छते। आदिमध्यान्तयमकानि तु प्रथममेवोदाहृतानि॥

हरिणलोचनानाम्। मधुरेण मधुरास्वादेन। सहकारोद्गमेनैवेत्येवकारेणासतामतीव तात्त्विख्यातप्रभावातिशयाः पिकपञ्चमादयः। सहकारप्रथमोद्भेदमात्रेणैव तु मानिनीमानग्रहवार्त्ता निरवशेषितेत्युद्दीपनताप्रकर्षो ध्वन्यते॥

यस्येति। गंभीरो मांसलः। गलः कण्ठः। मङ्गलं कल्याणम्। निःसंगमप्रत्यूहम्। उदयः संपत्[1] तं प्रति॥

अवसितेति। अवसितं समाप्तम् मुदा प्रसितमनुबद्धम्। हसितं ह्रसितं भ्रष्टम्। स्मरेण भासितं शोभितम्। संमदो हर्षः। अत्र प्रतिपादं सितं सितमित्यादिद्वाभ्यामेव यमकं निर्व्यूढम्। तृतीयं तु सितमित्यादिकमाधिक्यमेव प्रयोजयति। तच्च सर्वमनावृत्तिव्यवहितमिति व्यपेतयमकमेव भवति॥

सारयन्तमिति। सारयन्तम् आत्मसमीपमानयन्तम्। उरसा घनतरस्तनाढ्येन। सारभूतं जीवितसर्वस्वतामापन्नम्। उरुर्महान्। सार उत्कर्षः। अनुकृतसारसा सारसकूजितसंवादिनी। सारसा सशब्दा काञ्चिर्मेखला यस्याः सा तथा। सारसानुकृतेति 'जातिकालसुखादिभ्यः परानिष्ठा वाच्या' इति निष्ठायाः परनिपातः। रसायनं सर्वोपद्रवहरं भेषजम्॥

लीलेति। शुचिना कान्तेन। मृदुना कोमलेन। उदितं भाषितम्। लघुना तरलेन। गुरुणा स्तनजघनभारालसेन। व्याजृम्भितेन प्रकटीभूतविस्तारप्रकर्षेण। अत्र तेन तेनेति मध्यान्त-

---

1. V. J. K. संयत् (?)

आवृत्त्येकरूपतायामावृत्त्याधिक्ये च मध्ययमकं यथा—

सभासु राजन्नसुराहतैर्मुखै-
र्महीसुराणां वसुराजितैः स्तुताः ।
न भासुरा यान्ति सुरान् न ते गुणाः
प्रजासु रागात्मसु राशितां गताः ॥ १२४ ॥

तदेतत् सर्वमपि व्यवहितावृत्तेर्व्यपेतमादियमकं भवति ॥

नादौ न मध्ये नान्ते यत् संधौ वा यत् प्रकाशते ।
अव्यपेतव्यपेतं तदस्थानयमकं विदुः ॥ ६३ ॥

पादे श्लोके च तत् प्रायः पादसंधौ च बध्यते ।
स्वभेदे चान्यभेदे च स्थूलं सूक्ष्मं च सूरिभिः ॥ ६४ ॥

अत्र पादे स्थूलमव्यपेतं यथा—

वीनां वृन्दञ्चैतत्कूटे समरुति
सुतरुणि समरुति सुतरुणि ।
चित्तं वा तेन क्रोडेऽस्मिन् सुरमणि-
गुणरुचि सुरमणि गुणरुचि ॥ १२५ ॥

योरावृत्तम् । इहेत्यावृत्त्येकरूपतायामेकस्यादावितरस्यान्ते वर्तमानमेकरूपसंधिपातित्वादस्थानयमकमेव भवति । एवमादिमध्यान्तयमकमपि नात्र संगच्छते । तर्हि संधिविनाकृतमुदाह्रियतामित्यत आह—आदिमध्यान्तेति ॥

आवृत्त्याधिक्य इति । एकैकस्मिन् पादे तृतीयाद्यावृत्त्या पूर्वमाधिक्यं पादान्तरावृत्तिसरूपतया सारूप्यं चोक्तम् । इह तु सरूपावृत्त्यैवाधिक्यं निरूप्यत इति संकरप्रकारोपलक्षणमिदम् । सभासु जनसमवायेषु । असुराहतैर्मदिरापानपराभूतैः । महीसुराणां ब्राह्मणानाम् । वसुना तेजसा, राजितैः शोभितैः । भासुरा दीप्ताः । सुरान् देवान् । न न यान्ति । निषेधद्वयेन यान्त्येवेत्यर्थः । रागोऽनुरागस्तत्प्रधान आत्मा यासां तासु प्रजासु राशितां पुञ्जतां गताः । व्यपेतमुपसंहरति—तदेतदिति ॥ ६२ ॥

क्रमप्राप्तमस्थानयमकं लक्षयति—**नादाविति ।** आदावेवेत्यादिनियमेन स्थानयमकमुक्तं तदभावे त्वस्थानयमकं भवति । तत् किमाद्यादिस्थानमिदं नाश्रयत एव । नेत्याह—संधौ वेति । संधौ पादसंदंशे, एकस्यादिः परस्यान्त इति । नेदं स्थानयमकं तद्धि प्रतिपादं स्थाननियमेन निरूप्यत इत्युक्तप्रायम् । अव्यपेतव्यपेतमिति । द्वाभ्यामप्यन्वीयते ॥ ६३ ॥

तत् प्रथमं पादश्लोकतया द्विविधमित्याह—**पादे श्लोके चेति ।** पादसंधौ च यद्बध्यते तत् स्वभेदे चान्यभेदे च स्थूलं सूक्ष्मं च भवतीत्यर्थः । एतत् यथास्थानं विवरिष्यते । स्थूलं सूक्ष्मं चेति पूर्वेणापि संबध्यते । बहुवर्णावृत्ति स्थूलम्, अबहुवर्णावृत्ति सूक्ष्मम् ॥

वीनामिति । वीनां पक्षिणां वृन्दम् कूटे शृङ्गे । समरुति मारुतसहिते । सुतरुणि शोभनवृक्षे । कूटविशेषणद्वयमिदम् । समरुति समानकूजिते । सुतरुणीति प्रियासंबोधनम् । वाशब्द इवार्थे ।

अत्र स्थूलेनैवावृत्तिद्वयेन श्लोकपादयोर्व्याप्तत्वादादिमध्यान्तता न संभवतीति अस्थानयमकमिदं स्थूलाव्यपेतमुच्यते ॥

पाद एव सूक्ष्ममव्यपेतं यथा—

स्वस्थः शैले पश्यास्तेऽसौ रुरुरुरु-
रतिरतितनुतनु मतिमति ।
लोको यद्वद्दैत्यानीकं गुरु गुरु-
मयि मयि तरितरि सति सति ॥ १२६ ॥

अत्र पुनः सूक्ष्मेणावृत्त्यष्टकेन श्लोकपादौ व्याप्ताविति अस्थानयमकमिदं सूक्ष्माव्यपेतमुच्यते ॥

श्लोके स्थूलमव्यपेतं यथा—

नगजा न गजा दयिता दयिता
विगतं विगतं ललितं ललितम् ।
प्रमदाऽप्रमदाऽमहता महता-
मरणं मरणं समयात् समयात् ॥ १२७ ॥

अत्रावृत्त्यष्टकेन श्लोकोऽपि व्याप्त इत्यस्थानयमकमिदं श्लोके स्थूलामव्यपेतमुच्यते ॥

श्लोक एव सूक्ष्ममव्यपेतं यथा—

विविधधववना नागगर्धर्धनाना-
विविततगगनाऽनाममज्जज्जनाऽना ।
रुरुशशललना नावबन्धुन्धुनाना
मम हि हिततनाऽनाननस्वस्वनाना ॥ १२८ ॥

सुरमणीनां देवमणीनां गुणेन दाम्ना रोचते शोभत इति क्विप् । तस्मिन् क्रोडे । सुरमणीति संबोधनम् । गुणेषु रुचिर्यस्य तद्गुणरुचि चित्तम् । अत्र समरुति-सुतरुणि-सुरमणि-गुणरुचीति द्वितीयचतुर्थपादयोर्वर्णाष्टिकावृत्तिद्वयमिति पादव्यापकमव्यपेतमुच्यते ॥

स्वस्थ इति । रुरुर्बहुशृङ्गो मृगः । रुरुरतिरुपचितप्रीतिः । अतितनुः अतिकृशा तनूर्यस्या इति संबोधनह्रस्वः । मतिमति मतिरुचितज्ञानं तद्वतीत्यपि संबोधनम् । पश्येति वाक्यार्थकर्मकम् । गुरु विपुलम् । गुरुः शुक्रः, मयो दैत्यविशेषः, तद्युक्तम् । तरितरि विजयमाने मयि सति । सतीति संबोधनम् । सती शोभना । यथा मयदैत्यानीकविजये लोकोऽयं सुखमास्ते तथासौ रुरुरिति वाक्यार्थोऽभिमतः । तदिदं वर्णद्वयावृत्त्या सूक्ष्मं न चान्योन्यव्यवहितमित्यव्यपेतं च भवति । तदेतदेकस्मिन्नपि पादेऽनुक्तद्वयादिपादविकल्पेन च बोद्धव्यम् ॥

नगजा इति । नगजाः पर्वतजाः । दयिता वल्लभाः । एवंविधा अपि गजा हस्तिनो न दयिता न रक्षिताः । वीनां हंसप्रभृतीनां पक्षिणां गतं चङ्क्रमणं विगतमपगतम् । ललितं विलसितम्, ललितं भ्रष्टम् । प्रमदा कान्ता । अप्रमदा हर्षशून्या । आमश्चित्तव्यथारूपो रोगस्तेन हता । महतां प्रकर्षशालिनाम् । अरणं संग्रामवर्जितं मरणं विनाशः । समयाद दैवात् । समयात् संगतमासीत् ॥

विविधेति । विविधानि धववनानि यस्यां सा तथा । धवो विट्खदिरः । नागान् सर्पान् हस्तिनो वा गृध्यन्त्यभिलषन्तीति नागगर्धाः । अर्द्धा उपचिता नाना वयो विचित्राः

[1]अत्र सूक्ष्मतराभिरष्टाविंशत्यावृत्तिभिः श्लोको व्याप्त इत्यस्थानयमकमिदं श्लोके सूक्ष्माव्यपेतमुच्यते ॥

पादसंधावन्यभेदोच्छेदेन स्थूलं यथा—

उपोढरागाप्यबला मदेन सा
मदेनसा मन्युरसेन योजिता ।
न योजितात्मानमनङ्गतापिता
गतापि तापाय ममास नेयते ॥ १२९ ॥

अत्रान्तादिसंदंशादव्यपेतं प्रवर्तते । व्यपेतं तु पादसंधिषु निवर्तत इत्यस्थानयमकमिदं स्थूलावृत्तेः संधिस्थूलाव्यपेतमुच्यते ॥

पक्षिणः, तैर्विततं व्याप्तं गगनं यस्यां सा तथा । कल्लोलपरम्पराभिरनामं नमनशून्यम्, मज्जन्तः स्नान्तो जना यस्यां सा । अना स्त्रीरूपा । रुरूणां शशानां च ललनमुत्फालो यस्यां सा तथाभूता । नौ आवयोरबन्धुं शत्रुं धुनाना क्षिपन्ती । हरिप्रबोधे बलभद्रस्य कृष्णं प्रत्युक्तिः। यस्मात् मम हिततना हितं तनोति । अनाननो मुखशून्यो यः स्व आत्मा, तेन स्वनाना शब्दायमाना । शीले चानश् । 'अनित्यमागमशासनम्' इति मुगभावः । यदि वा अनाननो मुखं विना कृतः स्वकीयः स्वनो यस्याः सा । अनितीत्यना प्राणयुक्ता । अन्तर्णीतेवार्थं चैतत् । वर्णद्वयपर्यन्तमावृत्तिः सूक्ष्मता । सैवैकवर्णगोचरा सूक्ष्मतरा ॥

पादसंधाविति । 'स्वभेदे चान्यभेदे च' इत्यत्र व्यपेताव्यपेतयोः स्वत्वमन्यत्वं च व्याख्येयं प्रकरणात् । तत्वे प्रसङ्गे च यथासंभवं सप्तमी योजनीया । मदेन प्राप्तरागापि तत एव मन्मथोन्माथेन तापिता उत्तापं गतापि यदात्मानमबला न योजितवती तन्नूनं मदेनसा मदीयदुरितेन भूयोऽपि मानरसं प्रापिता स्यात् । अत एवेयते वक्तुमशक्याय संतापाय नासेति काक्वा तापप्रकर्षभणनम् । योजितेति । योजयतेर्गत्यर्थत्वमाश्रित्य कर्तरि क्तः । 'गत्यर्थाकर्मक'—इत्यादौ चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्वा । अत्र प्रथमद्वितीययोस्तृतीयचतुर्थयोश्चान्तरतो

---

1. इतः पूर्वं V. J. संज्ञितपुस्तकयोरधोलिखितांशो मूले संनिवेशितः । वस्तुतस्त्वयमंशः प्रकृत्या टीकासादृश्यं धत्ते । टीकान्तरात् संगृहीतोऽयं भाग इति प्रतिभाति । K. संज्ञितपुस्तके भागोऽयं कोष्टकवेष्टितष्टीकया सार्धं मुद्रितः—

बलभद्रं प्रति कृष्णवाक्यं समुद्रतीरभूवर्णनपरम् । विविधानि धवानां तरुभेदानां वनानि यस्यां सा । नागेषु सर्पेषु गर्धेनाभिलाषेण बुभुक्षया ऋद्धैः समृद्धैर्नानाविधैर्विभिः पक्षिभिर्विततं व्याप्तं गगनं यस्यां सा । अनामेन अनमनेन मज्जन्तो जना यस्यां सा । बहूदकेत्यर्थः । यद्वा । अस्य विष्णोर्नामनि मज्जन्तस्तत्परा इति यावत् । तादृशा जना यस्यां सा । अविद्यमाना नरोऽर्वाचीना मनुष्या यस्यां सा । समासान्तविधेरनित्यत्वात् 'नद्यृतश्च' इति न कप् । यद्वा । अविद्यमान ओ विष्णुर्यस्यां सा । यद्वा । अनामनि विष्णुनामनि मज्जद्भ्यस्तत्परेभ्यो जातं नानं यस्यां सा । नं ज्ञानं तत्वज्ञानमिति यावत् । न नम् अनं,न अनं नानम् । रुरूणां शशानां च ललनं क्रीडनं यत्र सा । नौ आवयोरबन्धुं वैरिणं धुनाना नाशयन्ती हि निश्चितं मम हितं तनोति सा । अविद्यमानमाननं मुखं यस्य सः । मुखं विनैव जायमान इत्यर्थः । ईदृशो यः स्वस्वनः शब्दस्तत्र अनाः प्राणा यस्यां सा । उदकशब्दवतीत्यर्थः ॥

अन्यभेदानुच्छेदेन सूक्ष्मं यथा—

मतां धुनानारमतामकामतामतापलब्धाग्रिमतानुलोमता ।
मतावयत्युत्तमताविलोमतामताम्यतस्ते समता न वामता ॥ १३० ॥

अत्र व्यपेतानुच्छेदेनैव पादसंधिष्वव्यपेतमुत्पद्यत इति अस्थानयमकमिदं सूक्ष्मावृत्तेः संधिसूक्ष्माव्यपेतमुच्यते ॥

स्वभेदे पूर्वभेदानुच्छेदेन स्थूलं यथा—

सतमाः सतमालो यः पारापारायतः स दावोऽदावः ।
लोकालोकानुकृतिः सह्यः स ह्ययमनभ्रकूटैः कूटैः ॥ १३१ ॥

अत्र विषमपादयोः समपादावन्तेऽवतिष्ठमानावादियमकाद्यन्तयमकयोरादिमध्यान्तयमकतामापादयतः[1] । पारापारेति सह्यः सह्य इत्यावृत्तौ स्थूले एवादिमध्ययमकव्यपदेशञ्च लभेत इति अस्थानयमकमिदं स्वभेदे पूर्वभेदानुच्छेदि स्थूलाव्यपेतमुच्यते ॥

तदेव स्वान्यभेदोच्छेदि सूक्ष्मं यथा—

सनाकवनितं नितम्बरुचिरं चिरं सुनिनदैर्नदैर्वृतममुम् ।
महाफणवतोऽवतो रसपरा परास्तवसुधा सुधाधिवसति ॥ १३२ ॥

विच्छिद्य पाठे क्रियमाणे संधिषु व्यपेतप्रसङ्गः स्यात् । निरन्तरपठितौ तु स निवर्तते । यथैव च वृत्तौचितीवशात् सौभाग्यमुन्मिषति, तेन व्यपेतबाधादव्यपेतपुरस्कारस्तदिदमाह—अत्रेत्यादि । संदंशः संधानम् ॥

मतामिति । मतां संमतामारमतां योगिनामकामतां वीतरागतां धुनानाऽधःकुर्वाणा । अतापोऽनायासस्तेन लब्धेऽग्रिमतानुलोमते श्रेष्ठतानुकूल्ये यया सा । अत एवोत्तमताया विलोमतामतिरेकमयती न गच्छन्ती ईदृशी तवाताम्यतः संसारखेदेनाबाध्यमानस्य मतौ समता न तु वामता वैषम्यमिति । अत्र प्रतिपादमादिमध्यान्तेषु व्यपेतयमकमुपलभ्यते । संधिषु च संदंशपाठादस्थानयमकमव्यपेतञ्च । न च पूर्वोपलब्धं बाध्यते । न वा संधौ विरतिरिति प्रसङ्गः संगच्छते । तेन व्यपेतानुच्छेदकमेतदव्यपेतम् । अत्रापि वृत्तौचिती सर्वस्वायते ॥

सतमा इति । तमालगहनतया[2] सतमाः सान्धकारम् । पारा नाम नदी तस्याः पारे आयतो विस्तीर्णो दावो वनं तद्बहुलत्वाददावो वनवह्निप्रभावरहितः । लोकालोकश्चक्रवालाख्यः पर्वतः । तदनुकृतिः तत्सदृशो यः सोऽयं सह्यनामा गिरिरभ्रकूटशून्यैः कूटैः शृङ्गैर्लक्षितः । हिशब्दो वाक्यालङ्कारे । अत्र प्रथमतृतीययोरादौ द्वितीयचतुर्थयोराद्यन्तयोर्व्यपेतयमकमेव वर्तते । तदनुच्छेदेनैव संदंशपाठादा[3]दियमकयोराद्यन्तयमकयोश्चाव्यपेतादिमध्यान्तयमकता प्रकाशते । यतो द्वितीयचतुर्थपादयोरादिमध्यान्तयमकमेव मध्ययमकभूमिकामवगाहते । अत्रापि वृत्तौचिती गवेषणीया । तदेतद्विवरणे व्यक्तमेवेति ॥

सनाकेति । नाकवनिताः स्वर्गस्त्रियः, ताभिः सहितम् । अतो[4] नितम्बे स्वच्छन्दविहरणोचिते रुचिरं मनोज्ञम् । सुनिनदैः शोभनशब्दैः । महाफणवान् वासुकिरवतो रक्षतो

---

1. V. K. ०आपादयन्तः ।   2. V. J. K. तमोऽत्र गहनता तया (?)
3. V. J. K. संदशपाठादि० ।   4. V. J. K. यतः ।

अत्र पादान्तादिषु व्यपेतं[1] मध्येष्वव्यपेतं तदुभयमपि पादान्तादिसंहितायामव्यपेतमभिन्नजातीयं जायते, न च प्राचीनां मध्ययमकतां जहातीत्यस्थानयमकमिदं सूक्ष्मावृत्तेरन्यतो भेदेन स्वभेदानुच्छेदि सूक्ष्माव्यपेतमुच्यते । उभयमपि चैतदेवंविधेष्वेव छन्दःसु द्रष्टव्यम् ॥

पादे स्थूलव्यपेतं यथा—

अखिद्यतासन्नमुदग्रतापं रविं दधानेऽप्यरविन्दधाने ।
भृङ्गावलिर्यस्य तटे निपीतरसा नमत्तामरसा न मत्ता ॥ १३३ ॥

अत्र माभूदव्यपेतप्रसङ्ग इत्येकमेवाक्षरं विहाय स्थूलावृत्तिद्वयेन श्लोकपादयोर्व्याप्तत्वादादिमध्यान्तता न संभवतीत्यस्थानयमकमिदं स्थूलव्यपेतमुच्यते ॥

पाद एव सूक्ष्मं व्यपेतं यथा—

करेणुः प्रस्थितोऽनेको रेणुर्घण्टाः सहस्रशः ।
करेऽणुः शीकरो जज्ञे रेणुस्तेन शमं ययौ ॥ १३४ ॥

अत्र विषमपादयोः करेणुः करेऽणुरित्यादावावृत्तम् । समपादयोस्तु रेणुः रेणुरिति । तत्तु स्वापेक्षया न मध्यमन्यापेक्षया नादिरित्यस्थानयमकमिदं सूक्ष्मव्यपेतमुच्यते ॥

रसपरा रसनीयेषु श्रेष्ठा । परास्तवसुधा त्यक्तभूभागा । सुधा पीयूषम् । अत्र प्रतिपादं नितं नितमित्यादिकमव्यपेतम् । संधिषु च विरतिपाठे चिरं चिरमित्यादि व्यपेतं प्रतीयते । तत्र संदंशे क्रियमाणे व्यपेतं निवर्तते । अव्यपेतं तु मध्ययमकमत्रतिष्ठत एव । तेन सर्वमिदमव्यपेतमेव जायते । अत्रापि वृत्तौचिती पूर्ववदेव शरणमित्युपसंहारे दर्शयति—उभयमपि चैतदिति । स्थूलसूक्ष्मभावेन संधियमकमुभयम् ॥

अखिद्यतेति । यस्य गिरेस्तटे रविमादित्यमुदग्रतापं दधानेऽपि भृङ्गावलिर्भ्रमरमाला नाखिद्यत । यतोऽरविन्दधाने पद्मानां निधानभूते निपीतरसाऽऽस्वादितमकरन्दा, अत एव मत्ता, नमन्ति तामरसानि यस्याः सकाशात् सा तथा । भरनमितपद्मकुहरप्रवेशात् मधुरससेवया च भ्रमरमालया खेदो नाधिगतः । अत्र द्वितीयचतुर्थपादयोः 'रविं दधानेऽरविन्दधाने' इति 'रसा नमत्ता रसा न मत्ता' इति द्वाभ्यामेवावृत्तिभ्यां[2] व्याप्तत्वादाद्यादिविभागासंभवे अस्थानयमकमेवेदम् । व्यपेतं कथं भवतीत्यत आह—मा भूदिति ॥

करेणुरिति । करेणुर्हस्ती प्रस्थितश्चलिततेन घण्टा रेणुरशब्दायन्त । सहस्रश इति क्रियाविशेषणम् । करे[3] स्थूलहस्तेऽणुः सीत्कारविकीर्णतया परमाणुसाद्भूतः । तेन शीकरेण । ननु विषमपादयोराद्यक्षरविनाकरणेन मध्ये समपादयोः पुनरादावेव रेणुरित्यावृत्तिरस्ति तद् कथमस्थानयमकमिदमित्यत आह—तत्त्विति । अन्तावृत्ते[4]रसंभावितत्वादादौ मध्ये वा सा वाच्या । न चेयमपि संभवति । रेणुरेणुरिति शब्दभागमपेक्ष्य प्रवृत्तायामावृत्तौ तद्विरहात् ॥

---

1. K. A. यदा इत्यधिकम् ।
2. V. J. K. वृत्तिभ्याम् (?)
3. K. करे इति नास्ति ।
4. V. K. अन्तो वृत्तेः । J. अन्ते आवृत्तेः ।

श्लोके स्थूलव्यपेतं यथा—

जयन्ति ते सदा देहं नमस्यन्ति जयन्ति ते।
भवान्यतोनमस्यन्ति सदादेहं भवान्यतः॥ १३५॥

अत्र स्थूलव्यपेतावृत्तिचतुष्टयेन श्लोकोऽपि व्याप्त इत्यादिमध्यान्ताभावाद् अस्थानयमकमिदं स्थूलव्यपेतमुच्यते॥

श्लोक एव सूक्ष्मव्यपेतं[1] यथा—

यामानीता नीतायामा लोकाधीरा धीरालोका।
सेनासन्नासन्ना सेना सारं हत्वाह त्वा सारम्॥ १३६॥

अत्र यद्यपि यामायामेत्यादौ व्यपेतमाद्यन्तयमकम्, नीतानीतेत्यादौ च मध्ययमकमव्यपेतं विद्यते, तथापि मण्डूकप्लुत्या गतप्रत्यागतेर्यतेश्च नैतदुल्लिखति। अपि तु श्लोकोऽपि द्वाभ्यां द्वाभ्यामक्षराभ्यां सूक्ष्मावृत्त्या[2] व्याप्त इव लक्ष्यते। तेनास्थानयमकमिदमादिमध्यान्तानामभावात्, सूक्ष्मावृत्तेः सूक्ष्मव्यपेतमुच्यते॥

पादसंधौ स्थूलव्यपेतं यथा—

हठपीतमहाराष्ट्रीदशनच्छदपाटला।
पाटलाकलिकानेकैरेकैका लिलिहेऽलिभिः॥ १३७॥

जयन्तीति। हे जयन्ति! ये तव देहं दुर्गातारादिरूपेण प्रपञ्चमानां मूर्ति सदा नमस्यन्ति ते जयन्ति सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते। यतस्त एव भवान् संसारसरणिमस्यन्ति क्षिपन्ति। भवात् परमेश्वराद् अन्यता भेदस्तेनोनम्[3] सतः श्रेयस आदा ग्रहणं यत्र तादृशी ईहा चेष्टा यत्रेति द्वयमसनक्रियाविशेषणम्। अत्र जयन्ति त इति प्रथमद्वितीययोराद्यन्तौ, सदादेहमिति प्रथमचतुर्थयोरन्तादी, नमस्यन्तीति द्वितीयतृतीययोः, भवान्यत इति च तृतीयचतुर्थयोराद्यन्तौ च स्थूलावृत्त्या व्याप्ताविति अनावृत्तभागाभावाच्छ्लोके स्थूलव्यपेतमस्थानयमकमिदम्॥

यामेति। मानिभिरिता संगता। यद्वा यामेन प्रहरमात्रेणानीता प्रापिता। शत्रून् जित्वेत्यर्थः। आनीतः प्रापित आयामो वृद्धिर्यस्याः सा तथा। पालनेन लोकानामाधिमीरयति क्षिपतीति लोकाधीरा। धीरैरप्राप्तसमरसंभ्रमैरालोक्यत इति धीरालोका। सह इनेन[4] सेनान्या वर्तत इति सेना, असन्ना अवसादरहिता, एवंभूता या सेना सा आसन्ना निकटवर्तिनी सती, आरमरिसमूहं हत्वा त्वा त्वां[5] सारं कार्यसिद्धिं ब्रवीति। ननु यामायामालोकालोकेत्यादिकमाद्यन्तयोर्नीतानीतेत्यादिकं तु पदचतुष्टयस्यापि मध्य इति व्यपेतम्, आद्यन्तव्यपेतयमकं तु मध्ययमकमिति स्थानयमकमेवेदम्। संकरोऽपि न पृथग् यमकतां प्रयोजयतीत्यत आह—अत्र यद्यपीति। यामेत्यादिकमादावनुसंधाय वर्णचतुष्कव्यवधिना पादान्तेऽनुसंधीयमानं मण्डूक-

---

1. K. सूक्ष्ममव्येपतम्।
2. V. K. सूक्ष्मवृत्त्या।
3. V. K तेनोनमतः; J. ते नो नमतः (?)
4. V. J. K. इना (?)
5. V. J. स्वां स्वाम् (?)

अत्रापि प्राग्वदेव यतिविच्छेदात् पूर्वोत्तरार्धयोरसंहितायां पाटला पाटलेत्यावृत्तेर्नाव्यपेतयमकत्वम्। न चैतत् पादयोरादावन्ते वा शक्यते वक्तुम्, अपि त्वेकस्यादौ, अन्यस्य चान्ते इति अस्थानयमकमिदं स्थूलावृत्तेः स्थूलव्यपेतमुच्यते। न चैतद्वाच्यमुपोढरागेत्यादौ काञ्चीयमकेऽप्ययं न्याय इति। तस्यैव तथाभूतलक्षणत्वात् ॥

काञ्चीयमक एवाव्यपेतास्थानयमकभेदे सूक्ष्मव्यपेतं यथा—

धराधराकारधरा धराभुजां
भुजा महीं पातुमहीनविक्रमाः।
क्रमात् सहन्ते सहसा हतारयो
रयोद्धुरा यानधुरावलम्बिनः॥ १३८॥

अत्रान्त्यपादे धुराधुरेति सूक्ष्मव्यपेतं वर्तते॥

स्वभेदान्यभेदयोः स्थूलं सूक्ष्मञ्च यथा—

सालं वहन्ती सुरतापनीयं सालं तडिद्भासुरतापनीयम्।
रक्षोभरक्षोभरसत्रिकूटा लङ्काकलङ्काकलिकाद्रिकूटा॥ १३९॥

अत्र सालं सालमिति स्वभेदे, सुरतापनीयं सुरतापनीयमिति स्थूलः। रक्षोभरक्षोभेति लङ्काकलङ्केति अन्यभेदे, कूटाकूटेति सूक्ष्मव्यपेते भेदो वर्तते। तदिदमस्थानयमकं स्थूलसूक्ष्मव्यपेत[1] मुच्यते॥

प्लुतिं प्रयोजयतीति न तथा सोल्लेखम्। यामानीतेत्यादिस्थूलचतुष्कप्रत्यागतेन नीतायामेत्यादिनात्यन्तमुद्भटेन यमकच्छाया तिरोधीयत इति च न सोल्लेखम्। मध्यादिकमव्यपेतं सोल्लेखमित्यपि न वाच्यम्। यामानीतेत्यादिबन्धच्छायार्थकयतिकरणेनानुल्लेखत्वात्। श्लोकस्तु द्वाभ्यां द्वाभ्यामावृत्तिभ्यां व्याप्त इति समुदायसोल्लेखतैव। तदिदमुक्तम्—मण्डूकप्लुत्या गतप्रत्यागतैर्यतैश्चेति। मध्ये यतिकृतो व्यवायो बोद्धव्यः। अत्रापि वृत्तौचित्यमनुसरणीयम्॥

हठेति। हठपानेन[2] ताम्बूलरागो निःशेषितस्तेन प्राप्तपरभागसहजरागोन्मेषः। व्यवधायकशब्दाभावे कथमिदं व्यपेतमित्यत आह—अत्रापि प्राग्वदिति। ननूपोढरागेत्यादौ पूर्वोदाहृतेऽपि यतिविच्छेदादस्ति व्यवधानम्[3], तत् कोऽस्य विशेष इत्याशङ्क्याह-न चेति॥

धरेति। धराधरः शेषो महीं पातुं सहत इत्यन्वयः॥

सालमिति। सालः प्राकारः। सुराणां तापनं संतापजननं तस्मै हितमलमत्यर्थं सा लङ्का। तपनीयं सुवर्णम्, तापनीयं च तद्भासुरं चेति कर्मधारयः। रक्षसां भरः समूहः, तस्य क्षोभः प्रकर्षजः कोलाहलः। त्रिकूटः सुवेलः। अकलङ्का दोषरहिता। अकलिकानि कलिरहितान्यद्रिकूटानि सुवेलशिखराणि यस्यां सा तथा॥

यत् सूक्ष्मं भागमिति। भागशो विविच्यमानं सूक्ष्ममेव, आवृत्तिभूयस्त्वया[4] तु स्थूलमिव प्रथत इति सूक्ष्मेक्षिकयाभिधानम्॥ ६४॥

---

1. V. K. ०व्यपेतमिति नास्ति।
2. V. J. ०यानेन।
3. V. J. K. व्यवधानात्।
4. V. J. K. वृत्तिभूयस्तया (?)

यत् सूक्ष्मं भागं बह्वावृत्ति तदपि स्थूलसूक्ष्ममेव । यथा—

मधुरया मधुबोधितमाधवी मधुसमृद्धिसमेधितमेधया ।
मधुकराङ्गनया मुहुरुन्मदध्वनिभृता निभृताक्षरमुज्जगे ॥१४०॥

स्थानास्थानविभागोऽयमव्यपेतव्यपेतयोः ।
क्रमेणोक्तस्तयोरेव पादभेदोऽथ कथ्यते ॥ ६५ ॥

तत्र व्यपेतभेदेषु प्रथमपादयोरावृत्तिर्यथा—

न मन्दयावर्जितमानसात्मया
नमन् दयावर्जितमानसात्मया ।
उरस्युपास्तीर्णपयोधरद्वयं
मया समालिङ्ग्यत जीवितेश्वरः ॥ १४१ ॥

तत्रैव द्वितीयतृतीययोर्यथा—

दृश्यस्त्वयायं पुरतः पयस्वानानाकलाली रुचिरेण नेत्रा ।
नानाकलाली रुचिरेणनेत्रा देवी यदस्मादजनि स्वयं श्रीः ॥१४२॥

एवं तृतीयचतुर्थयोरपि यथा—

स्मरानलो मानविवर्धितो यः स निर्वृतिं ते किमपाकरोति ।
समं ततस्तामरसे क्षणेन समन्ततस्तामरसेक्षणेन ॥१४३॥

व्यपेतभेदेषु प्रथमतृतीययोर्यथा—

सभा सुराणामवला विभूषिता
गुणैस्तवारोहि मृणालनिर्मलैः ।

क्रमप्राप्तमिदानीं पादयमकमुदाह्रियत इत्याह—**स्थानास्थानेति** ॥

न मन्देति । मन्दया तत्कालोचितप्रतिपत्तिविधुरया आवर्जितो मान ईर्ष्यारोषलक्षणो यया सा तथा । सात्मा आत्मवती । अनयोः कर्मधारयः । नमन् पादान्ते लुठन्नपि दयावर्जितौ मानसात्मानौ यस्या इति बहुव्रीहेर्डाप् ॥

दृश्य इति । आनाकं स्वर्गावधि ललनमुल्लासस्तच्छीलः । रुचिरेण मनोहरेण नेत्रा नायकेन । नानाकलानां चातुःषष्टिकीनामाली परम्परा । एणनेत्रा हरिणलोचना । द्वयमपि श्रीविशेषणम् ॥

स्मरेति । समं समकालम् । क्षणेन ततो विस्तीर्णः । तामनुभवैकसाक्षिकां चिन्तानुवृत्तिलक्षणां निर्वृतिम् । अरसेति सोपालम्भसंबोधनम् । समन्ततः सर्वतः तामरसेक्षणे कमलनेत्रे । न किमपाकरोतीति पूर्वेण संबन्धः ॥

सभेति । अबला बलाख्येन दानवेन रहिता, विभुना शक्रेणाध्यासिता सुराणां देवानां

स भासुराणामबला विभूषिता
विहारयन्निर्विश संपदः पुराम् ॥ १४४ ॥

तत्रैव प्रथमचतुर्थयोर्यथा—

कलङ्कमुक्तं तनुमध्यनामिकास्तनद्वयी[1] च त्वदृते न हन्त्यतः ।
न याति भूतं गणने भवन्मुखे कलङ्कमुक्तं तनुमध्यनामिका ॥ १४५ ॥

एवं द्वितीयचतुर्थयोरपि यथा—

या बिभर्ति कलवल्लकीगुणस्वानमानमतिकालिमालया ।
नात्र कान्तमुपगीतया तयास्वानमा नमति कालिमालया ॥१४६॥

अर्धाभ्यासः समुद्गः स्यात्तस्य भेदास्त्रयो मताः ।
व्यपेतश्चाव्यपेतश्च उभयात्मा च सूरिभिः ॥ ६६ ॥

तेषु व्यपेतो यथा—

अनेकपादभ्रमदभ्रसालं मान्येदृशाभीरुपतत्त्रिकूटम् ।
अनेकपादभ्रमदभ्रसालं मान्ये दृशा भीरु पत त्रिकूटम् ॥ १४७ ॥

सभा, मृणालनिर्मलैस्तव गुणैरारोहि यतोऽतः स त्वं पुरामबला विभूषिताः स्त्रियोऽलंकृता विहारयन् भासुराणां सतां संपदो निर्विशेत्याशंसा ॥

कलमिति । कलं मधुराव्यक्तम् उक्तं भाषितम् । तनोर्मध्यस्य भरेण नामिका स्तनद्वयी च त्वां विहाय कं नायकं न हन्ति वशीकरोति । अतो जितेन्द्रियेषु प्रथमगणनीये त्वयि सति कलङ्कमुक्तं निर्दोषं तनुमधि शरीरमधिकृत्य भूतमनामिकाऽनामिकाङ्गुलिः न याति । परस्य त्वत्सदृशस्याभावात् । निर्दोषो हि लोके ऊर्ध्वाङ्गुल्या निर्दिश्यते ॥

येति । वल्लकीगुणस्वानो वीणाशब्दस्तस्य मानं या बिभर्ति । कालिम्नः श्यामताया आलया । कज्जलप्रभृतीनतीत्य वर्णप्रकर्षेण या स्थिता । तया गातुमुपक्रान्तया भ्रमरमालया हेतुभूतया का नामात्र पर्वते[2] कान्तं न नमति न प्रणमतीति । न सुखेन नाम्यते इति अस्वानमा या प्रागासीत् साप्युद्दीपनप्रकर्षे निःशेषितमाना नमतीत्यर्थः ॥ ६५ ॥

अनेकेति । अनेकेषु पादेषु प्रत्यन्तपर्वतेषु भ्रमन्त्यभ्राणि मेघा एव सालो वरणः प्राकारः । मान्याः पूजार्हा ईदृशा यथा दृश्यन्ते[3] तथैव मनोहारिणोऽभीरवो भयरहिताः पतत्त्रिकूटाः पक्षिसंघाः, अनेकपा हस्तिनस्तेषामदभ्र उत्कटो मदः, तं भरन्ति धारयन्तीति 'मूलविभुजादित्वात्' कप्रत्यये अनेकपादभ्रमदभ्राः साला वृक्षा यत्र । मान्ये भीर्विति संबोधनद्वयम् । मानः शृङ्गारभावः तदर्हा (?) दृशा त्रिकूटं पर्वतमालोकयेति ॥

---

1. V. A. K. स्तनद्वयीम् । 2. K. पर्वतम् ।
3. V. J. K. यथादृश्यम् ।

अव्यपेतो यथा—

घनं विदार्यार्जुनबाणपूगं घनं विदार्यार्जुनबाणपूगम् ।
ससार बाणोऽयुगलोचनस्य ससारबाणोऽयुगलोचनस्य ॥ १४८ ॥

व्यपेताव्यपेतो यथा—

कलापिनां चारुतयोपयान्ति वृन्दानि लापोढघनागमानाम् ।
वृन्दानिलापोढघनागमानां कलापिनां चारुतयोऽपयान्ति ॥ १४९ ॥

पादत्रयाभ्यासस्तु नातिसुन्दर इति तद्भेदा नोदाह्रियन्ते ॥

एकाकारचतुष्पादं महायमकमुच्यते ।
श्लोकाभ्यासश्च तत्राद्यं पुनरभ्यासमर्हति ॥ ६७ ॥

तत्राव्यपेतभेदे[1] प्रथमं महायमकं यथा—

सभासमानासहसापरागात् सभासमाना सहसा परागात् ।
सभासमाना सहसापरागात् सभासमाना सहसापरागात् ॥ १५० ॥

घनमिति । विदारी कन्दभेदः । अर्जुनः ककुभः, बाणो गुल्मविशेषः, पूगो गुवाकः । वृक्षद्वन्द्वत्वात् पाक्षिक एकवद्भावः । अर्जुनः पार्थस्तस्य बाणपूगं शरसमूहस्तं विदार्य भित्वा । अयुगलोचनस्त्रिनेत्रः किरातरूपधरः, तस्य । ससार गतः । सारबाण उत्कृष्टशब्दस्तेन सहितः । अयुगद्वितीयः । अलोचनस्य दुर्ज्ञानस्य ॥

कलापिनामिति । के पानीये लपनशीला हंसास्तेषां वृन्दानि चारुतया मनोज्ञभावेनोपयान्ति संगच्छन्ते । लापेन परस्परसंलापमात्रेणोढः प्राप्तो घनो निरन्तर आगम आगमनं येषाम्—वृन्दानिलो वात्या तेनापोढो निराकृतो घनागमो मेघदुर्दिनम् । कलापिनो मयूराः । आरुतयः समन्ततः केकायितानि । अपयान्ति तिरोभवन्ति । एकश्लोके पादत्रयाभ्यासस्यासंभवात् श्लोकान्तरे च तथा सौन्दर्याभावात् पादत्रयाभ्यासो न चिन्तनीय इत्यत आह—पादत्रयेति ॥६६॥

इदानीं क्रमप्राप्तं महायमकं लक्षयन्नाह—**एकाकारेति ।** द्विविधमेकाकारं भवति । एकमावृत्तिचतुष्केण, अपरमावृत्त्यष्टकेन । तदिदमुक्तमाद्यं पुनरनावृत्तमिति । प्रतिपादमवान्तरावृत्तिभेदेनैवाष्टकनिर्वाहात् ॥

सभेति । भासः कान्तिः, मानश्चित्तसमुन्नतिः पूजा वा, आसः शत्रुविधूननम्, हसः स्मेरता—एतैः सह वर्तते इति सभासमानासहसा । यतोऽपरागं चित्तकालुष्यमत्ति । भासमानैः शोभमानैः सह वर्तते सभासमाना । सहसा मार्गशीर्षेण हेतुना प्रावृड्विच्छेदप्रादुर्भूतात् परागान् रजःकणानतति प्राप्नोतीति परागात् । भा कान्तिस्तया समानाः सरूपास्तैः सह वर्तत इति सभासमाना । षोऽन्तकर्मणि । स्यन्ति परानिति ते सास्तैः सह वर्तत इति सहसा, एवंभूता असमाना अनुपमा सभा जनसमवायः, अपरागादपरस्मात् पर्वतात् सहसा शीघ्रम्, परागात् परागतेति ॥

---

1. V. K. प्रथमम् इति नास्ति ।

व्यपेतभेदे द्वितीयं महायमकं यथा—

प्रवणमदभ्रमदचलद्विपराजितमूढविमलमहिततरङ्गं
विरसं सदातिमिश्रितमच्युतधाम प्रतीतशिखिचरितवनम् ।
प्रवणमदभ्रमदचलद्विपराजितमूढविमलमहिततरङ्गं
विरसं सदातिमिश्रितमच्युतधाम प्रतीतशिखिचरितवनम् ॥१५१॥

अव्यपेतभेदे आद्यस्य पुनरभ्यासो यथा—

समान यासमानया स मानया समानया ।
समानयासमानया समानयासमानया ॥ १५२ ॥

षड्विधः श्लेषः

एकरूपेण वाक्येन द्वयोर्भणनमर्थयोः ।
तन्त्रेण यत् स शब्दज्ञैः श्लेष इत्यभिशब्दितः ॥ ६८ ॥
प्रकृतिप्रत्ययोत्थौ द्वौ विभक्तिवचनाश्रयौ ।
पदभाषोद्भवौ चेति शब्दश्लेषा भवन्ति षट् ॥ ६९ ॥

प्रवणेति । प्रवणं प्रकृष्टतीरवनम्[1] 'प्रनिरन्तः शर-'इत्यादिना णत्वम् । अदभ्रेण महता भदेन दर्पेण चलन्तो ये वयः पक्षिणस्तैः पराजिता मूढवयो बालाः पक्षिणो यत्र तम् । अलमत्यर्थं पूर्वोक्तरूपान् मूढान् वीन् पक्षिणो मलते धारयतीति वा । अहिततरङ्गं भुजङ्गव्याप्तास्थानम्[2] । विरसमतलस्पर्शतया भूभागरहितम्।सदा सर्वकालं तिमिभिर्महामत्स्यैः श्रितमाश्रितम् । अच्युतस्य भगवतो नारायणस्य धाम विश्रान्तिस्थानम् । प्रतीतः प्रख्यातः शिखी वडवानलस्तेन चरितवनं भक्षितजलोत्पीडमिति प्रथमश्लोकार्थः । प्रवणमदाः मदायत्तदर्पाः, सततनिस्यन्दमानमदजलाश्च भ्रमन्तो ये मैनाकप्रभृतयोऽचला द्विपाः करिमकराश्च तैः शोभितम् । ऊढा विमलाः स्वभाव-निर्मला महिताः पूजितास्तरङ्गा येन तम् । विरसं क्षारम् । सतीभिः शोभनाभिरातिभिः पक्षिविशेषैर्मिश्रितं करम्बितम् । न च्युतं धाम तेजो यस्य तम् । प्रतीताः प्रत्यागताः शिखिनो मयूरास्तैश्चरितवनं भ्रान्ततीरकाननं समुद्रं पश्येति वाक्यान्तरवर्तिक्रियया संबन्ध इति द्वितीयश्लोकार्थः ॥

समानयेति । हे समान सखे, याऽसमानया अविनयवतीनां धुरि गणनीयया अनया, समानया, समानया यासः प्रयत्नो मान ईर्ष्यारोषस्तौ समानौ यस्यास्तया, तथा समानया चितानुस्मृतिसारूप्यं भजमानया पूजासहितया असमानया अनुपमया स त्वं मा मां समानय संगमयेति मन्मथोन्मादाविष्टस्य कस्यचिद्वयस्यस्य प्रार्थना ॥ ६७ ॥

बन्धावृत्तिसामान्याद् यमकानन्तरं श्लेषं लक्षयति—**एकरूपेणेति ।** अर्थभेदेन शब्दा भिद्यन्त इति नये कथमेकेन वाक्येन द्वयोरुक्तिरित्यत आह —तन्त्रेणेति । श्लेषो हि संभेदलक्षणः,

---

1. V. K. प्रकृष्टतरवनम् । 2. V. K. भुजङ्गव्याप्तावर्तस्थानम् ।

तेषु प्रकृतिश्लेषो यथा—

आत्मनश्च परेषाञ्च प्रतापस्तव कीर्तिनुत् ।
भयकृद्भूपते बाहुर्द्विषाञ्च सुहृदाञ्च ते ॥ १५३ ॥

अत्र कीर्तिनुदित्यत्र नौति-नुदत्योर्भयकृदित्यत्र करोति-कृन्तत्योश्च प्रकृत्योः क्विपि तुल्यं रूपमिति प्रकृतिश्लेषोऽयम् ॥

लिङ्गश्लेषोऽपि प्रकृतिश्लेष एव । स यथा—

कुवलयदलद्युतासौ दृशा च वपुषा च कं न दर्शयते ।
अधरीकृतप्रबालश्रियाङ्घ्रिणास्येन च नतभ्रूः ॥ १५४ ॥

अत्र दृग्वपुषोरास्यचरणयोश्च कुवलयदलद्युतेत्यधरीकृतप्रबालश्रियेति च लिङ्गभेदेऽपि तुल्यरूपे विशेषणे इति लिङ्गश्लेषोऽयम् ॥

प्रत्ययश्लेषः सोद्भेदो निरुद्भेदश्च । तयोराद्यो यथा—

तस्या विनापि हारेण निसर्गादेव हारिणौ ।
जनयामासतुः कस्य विस्मयं न पयोधरौ ॥ १५५ ॥

अत्र हारिणाविति इनिणिनिप्रत्यययोरेकरूपत्वाद् विनापि हारेणेति च मत्वर्थीयोद्भेदात् सोद्भेदः प्रत्ययश्लेषोऽयम् ॥

स चात्र भिन्नानामपि शब्दानामुच्चारणसाम्येन प्रवर्तते । अनेकसंबन्धानामेकरूप्येण वर्तनं तन्त्रमित्युच्यते । द्वयोरिति संख्या न विवक्षिता । त्रिप्रभृतीनामपि श्लेषसंभवात् । विभागवाक्ये विभक्तीनां साक्षादुपादानात् प्रत्ययपदं तदन्यपरम् । विशेषशोभाकरत्वं च विशेषोपादानप्रयोजनम् ॥ ६८ ॥

आत्मेति । आत्मनः कीर्तिं नौति स्तौति । परेषां शत्रूणां च नुदति क्षिपति । द्विषां भयं करोति जनयति । सुहृदां च भिनत्तीति धातुरूपप्रकृतिभेदादेवार्थभेदः, क्विप्प्रत्ययस्य साधारण्यात् ॥

ननु 'वर्णपदलिङ्गभाषाप्रकृतिप्रत्ययविभक्तिवचनानाम्' इति कैश्चित्परिसंख्यातम् । ततश्चाष्टधा श्लेषो भविष्यतीत्यत आह—**लिङ्गश्लेषोऽपीति** । तदिदमुदाहरणीयमित्याह—**स यथेति** । दर्शयत इत्यात्मनेपदेन तटस्थमपि कं न हठाद्दर्शनाय प्रेरयतीति व्यज्यते । अधरीकृता जिता, अधरत्वमापादिता च । ननु च कुवलयदलद्युतेति अधरीकृतप्रवालश्रियेति च प्रकृतिभागो न भिद्यते, तत्कथमयं प्रकृतिश्लेष इति । नैतत् । आविष्टलिङ्गद्वयविशेष्यलिङ्गद्वयसंनिधानादनाविष्टलिङ्गं विशेषणमवश्यमुभयलिङ्गग्राहि वाच्यम् । पञ्चकप्रातिपदिकार्थपक्षे विभक्तिद्योतिकैव तथा च लिङ्गभेद इति विभिन्ने विशेषणप्रकृती मिथः संश्लिष्टे इति । अत्रेत्यादि ॥

प्रत्ययश्लेष इति । तद्वाक्यस्थशब्दान्तरप्रकाशितः सोद्भेदः, अतथाभूतो निरुद्भेदः । मत्वर्थीयेनिप्रत्यये हारवन्तौ हारिणौ । आवश्यकार्थणिनिप्रत्यये सहृदयानां मनो हरत इति

द्वितीयो यथा—

त्वदुद्धृतामयस्थानरूढव्रणकिणाकृतिः ।
विभाति हरिणीभूता शशिनो लाञ्छनच्छविः ॥ १५६ ॥

अत्र हरिणीभूतेति च्वेर्ङीपश्च तुल्यरूपतायां तदुद्भेदो नास्तीत्यनुद्भेदः प्रत्ययश्लेषोऽयम् ॥

विभक्तिश्लेषो द्विधा—भिन्नजातीययोः, अभिन्नजातीययोश्च । तयोराद्यो यथा—

विषं निजगले येन बभ्रे च भुजगप्रभुः ।
देहे येनाङ्गजो दध्रे जाया च स जयत्यजः ॥ १५७ ॥

अत्र येन विषं निजगले, भुजगराजश्च निजगले बभ्रे, अङ्गजो देहे, जाया च देहे दध्रे इति तिङ्सुब्विभक्त्योः लिडात्मनेपदप्रथमपुरुषैकवचनसप्तम्येकवचनान्तयोरेकरूपत्वाद् विभिन्नार्थकत्वाद् भिन्नजातीयसुप्तिङ्विभक्तिश्लेषोऽयम् ॥

द्वितीयो यथा—

त्वमेव धातुः पूर्वोऽसि त्वमेव प्रत्ययः परः ।
अनाख्यातं न ते किञ्चिन्नाथ केनोपमीयसे ॥ १५८ ॥

अत्र धातुरिति प्रथमान्तस्य षष्ठ्यन्तस्य चैकरूपत्वाद् भिन्नार्थत्वाच्चाभिन्नजातीयसुब्विभक्तिश्लेषोऽयम् ॥

हारिणी । आनन्दघनरसचर्वणारूपो[1] विस्मयोऽद्भुतं च । अपिशब्देन विरोधद्योतकेन हारहीनयोरपि हारसंबन्धो विस्मयरसार्पक इति मत्वर्थीयोन्मुद्रणात् सोद्भेदः । प्रत्ययश्लेषस्तु कथं भवतीत्यत आह—इनिणिनिप्रत्यययोरिति ॥

त्वदिति । व्रणरूढिस्थानं श्यामं भवतीति लाञ्छनच्छायाभूता । कीदृशी हरिणी । हरिता । 'वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः' इति ङीपि नादेशे च रूपम् । सेयं प्रतीयमानगुणोत्प्रेक्षा[2]। अहरिणरूपापि व्यवहारारूढहरिणतामापन्नेति च्विप्रत्यये च हरिणीभूतेति[3] रूपम् । अत्र ङीपश्च्वेर्वा न किञ्चिद्भेदकं निबद्धमिति निरुद्भेदः प्रत्ययश्लेषोऽयम् । हरितहरिणरूपे प्रकृती अपि संभिन्ने एव । संकरस्यादूषणत्वात् । एवं पूर्वोदाहरणेऽपि ॥

विषमिति । निजगल इति गिरतेः कर्मणि लिटि रूपम् । येन विषं कालकूटाख्यं निगीर्णम् । निजे च गले कण्ठे भुजगराजो धृतः । देह इति दहतेस्तत्रैव [कर्मणि लिटि] रूपम् । अङ्गजः कामो येन दग्धः । निजे च देहे शरीरे जाया पार्वती धृता । स जयतीति । विवरणग्रन्थः सुबोध एव ॥

त्वमेवेति । धातुर्जगन्निर्मातुरपि पूर्व इत्यनेनानादित्वमुक्तम् । परः प्रत्ययः कारणत्रयरूपं न किञ्चिदनाख्यातं श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु प्रसिद्धावदानत्वात् । द्वितीयस्याभावान्न केनचिदुपमानम् । अर्थान्तरे तु धातुः क्रियावचनशब्दरूपः पूर्व एव प्रकृतित्वात्, ततः परः

---

1. SV-A. सानन्दघन० । 2. V.K.S.V–A. ०गुणनोत्प्रेक्षा ।
3. V. J. K. हरिणीभूते ।

वचनश्लेषो द्विधा—सोद्भेदो निरुद्भेदश्च।

तयोः सोद्भेदो यथा—

प्राज्यप्रभावः प्रभवो धर्मस्यास्तरजस्तमाः।
मुक्तात्मानः शिवं नेमिरन्येऽपि ददतां जिनाः॥ १५९॥

अत्र नेमिरित्यन्येऽपीति एकवचनबहुवचनाभ्यां ददतामित्यत्र तिङन्ते प्राज्यप्रभावः प्रभव इत्यादिषु च सुबन्तेष्वेकवचनबहुवचनयोरुद्भेद इत्ययं सोद्भेदो नाम वचनश्लेषः॥

निरुद्भेदो यथा—

तनुत्वरमणीयस्य मध्यस्य च भुजस्य च।
अभवन्नितरां तस्या वलयः कान्तिवृद्धये॥ १६०॥

अत्राभवन्निति वलय इति पदयोस्तिङन्तसुबन्तयोरेकवचनबहुवचने अनुद्भिन्ने एव श्लिष्येते इत्ययं निरुद्भेदो नाम वचनश्लेषः॥

पदश्लेषो यथा—

अरिमेदः पलाशश्च बाहुः कल्पद्रुमश्च ते॥ १६१॥
बालेवोद्यानमालेयं सालकाननशोभिनी॥ १६२॥

अत्र प्रकृतिप्रत्ययविभक्तिवचनानां पृथगभिधानादभिधानमालोक्तानि प्रातिपदिकान्येव पदशब्देनोच्यन्ते। तेन पूर्वार्धे शत्रुमेदोमांसादस्ते बाहुरित्यर्थेनारिमेदपलाशाख्यवृक्षनाम्नी श्लिष्येते। उत्तरार्धे च सालानां काननेन शोभत इत्येवंशीलेय-

---

प्रत्ययस्तिङादिः। अतः सर्वमाख्यातमेव पदं निष्पद्यते। तेन च कथमुपमा[1] न हि तिङन्तेनोपमानमस्ति। भिन्नार्थत्वाच्चेति शब्दभेददृढीकरणार्थमुक्तम्। एवं तिङामपि संभेद उदाहरणीयः।

यथा— माद्यन्तु नाम कवयस्तथापि विदितश्रमाः।
वेद विद्यापतिर्वाचामहं वाचोरिवान्तरम्॥

अत्र वेदेति प्रथमोत्तमयोः पुरुषयोरेकवचने श्लिष्येते॥

अत्र नेमिरिति। एकवचनबहुवचनाभ्यां विशेषणेषु संबन्धयोग्यताक्षेपात् तिङ्वचनेषु सुब्वचनेषु च यथायथमर्थद्वयोन्मीलनाच्छब्दरूपद्वयोद्भेदः॥

तनुत्वेति। एकवचनेन वलयः कङ्कणं बहुवचनेन च मध्यरेखा इति सुबन्तपदे। एतदौचित्ये तिङन्तपदे च अभवन्निति वचनद्वयलाभः। न चानयोः किञ्चिदुद्भेदकं निबद्धमिति निरुद्भेदोऽयम्। तदेतदाह—अत्रेत्यादि॥

अरिमेद इति। अरीणां मेदः शरीरधातुभेदः। पलं मांसमश्नाति यः स तथा। चकार उत्तरवाक्यापेक्षया। अरिमेदो विट्खदिरः, पलाशः किंशुकः, सालास्तरुविशेषाः, तेषां काननम्, अलकाश्चूर्णकुन्तलाः, तत्सहितमाननं च। पूर्वोत्तरार्धद्वयोर्नैकवाक्यत्वमुदाहरणत्वात्। ननु विभक्त्यन्तात् नान्यत्पदम्, तत्र पूर्वभागेन प्रकृतिश्लेषः, उत्तरभागेन च प्रत्ययश्लेष उद्दिष्ट

---

1. K. 'उपमा न हि' इति नास्ति।

मुद्यानमालेव द्वच र्थेन सालकेनाननेन शोभत इत्येवंशीला बालेत्युपमानार्थः श्लिष्यते। स एष पदश्लेषो नाम शब्दश्लेषः ॥

वर्णश्लेषोऽपि पदश्लेष एव। स यथा—

त्वमेव देव पातालमाशानां त्वं निबन्धनम्।
त्वञ्चामरमरुद्भूमिरेको लोकत्रयात्मकः ॥ १६३ ॥

अत्र त्वमेव पातालमित्यकारः पाश्चात्त्ये, त्वं च अमरमरुद्भूमिरिति चकारः पौरस्त्येऽक्षरे श्लिष्टः पातालं चामरेति च पदं रचयति। सोऽयं पदश्लेष एव वर्णश्लेष इत्युच्यते ॥

भाषाश्लेषो यथा—

कुरु लालसभूलेहे महिमोहहरे तुहारिविच्छिन्ने।
हरिणारिसारदेहे वरे वरं हर उमे भावम् ॥ १६४ ॥

अत्र—ध्यानानीताञ्च रुद्राणीं कान्ताञ्च पुरतः स्थिताम्।
रणेच्छुः कश्चिदानर्च दिव्यप्राकृतया गिरा ॥

एव, तत् कोऽन्यः पदश्लेष इत्यत आह—अत्रेति। प्रकृतिप्रत्ययभावविवक्षाविरहे नाममालोक्तानि प्रातिपदिकान्येवात्रशिष्यन्त इत्यर्थः ॥

अलङ्कारः शङ्काकरनरकपालं परिजनो
विशीर्णाङ्गो भृङ्गी वसु च वृष एको वहुवयाः।
अवस्थेयं स्थाणोरपि भवति सर्वामरगुरो-
र्विधौ वक्रे मूर्ध्नि स्थितवति वयं के पुनरमी ॥

इति। वर्णश्लेषः काश्मीरकैः पृथगुदाहृतः। अत आह—**वर्णश्लेषोऽपीति**। अवयवाभेदे समुदायभेदासंभवादवयवभेदे[1] च समुदायभेदध्रौव्यात्पदश्लेषव्यवस्थितौ तत्रैवास्यान्तर्भावो युक्त इति भावः। अलमत्यर्थं पाता रक्षिता, आशानां निबन्धनं मनोरथसफलीकरणबीजम्, आशानां दिशां संश्लेषस्थानम्; चामरमरुद्भूमिः स्वर्लोकः, अमराणाम् इन्द्रादीनां भूमिरमरावत्यादिर्मरुतां च विवहादीनां भूमिर्वैमानिकपथः। चामरमरुद्भूमिः, चामरभवमरुतामाश्रयश्च। कथमत्र वर्णश्लेष इत्यत आह—अत्रेत्यादि। 'पतिचण्डिभ्यामालञ्' इति पतेरालञ् प्रत्यये पातालमिति रूपसिद्धावाकार एव मध्यवर्तिवर्णः, तत्रैव पुनरेकदेशप्रतिसंधाने पातालमित्याकारश्च प्रतीयते। अत्र च 'एकः पूर्वपरयोः' इति वचनादाकार एव श्रूयते, तेनोत्तरः पौरस्त्येन संभिन्नः। एवं चकारस्योत्तरसंभेदो व्याख्येयः ॥

कुरु इति। दिव्या संस्कृत्रिमा[2]। प्राकृता महाराष्ट्री। भावश्चेतसो लयः। लालस इच्छा तस्माद् भवतीति लालसभूः संकल्पयोनित्वात्कामस्तं लेढीति कर्मण्यण्। ऊहस्तर्कः संशयपृष्ठभावी विपरीतप्रत्ययविशेषः। कथं तं हरतीत्यत आह—महेश्वरसंनिधाविति।

---

1. K. समुदायसंभवात्। 2. K. संस्कृता।

तत्र रुद्राणीपक्षे हे उमे, हरे भवे वरं श्रेष्ठं भावं कुरु। किम्भूते। लालसभूलेहे लालसभूः कामस्तं लेढि यस्तस्मिन्। तथा महिम्ना प्रभावेणोहं वितर्कमपहरति यस्तस्मिन् महिमोहहरे। महेश्वरसंनिधौ हि सर्वज्ञानाभिभव इति श्रूयते। अत एव तोहन्ति अर्दयन्ति तुहा[1] अरयस्तैर्विच्छिन्ने विरहिते। अपरमप्यरीणां विच्छेदकारणमाह—हरिणारिसारदेहे। हरिणारिः सिंहस्तस्य सारो बलं स देहे यस्य तस्मिन्। वरे परिणेतरीति। उमाया एव वा इमानि संबोधनविशेषणानि। कान्तापक्षे तु—हे कान्ते, तव योऽयं हरिनार्या श्रियाः सार उत्कृष्टो देहस्तत्र यद्वरं श्रेष्ठं विलोचनाननस्तनजघनादि तन्मे भावमभिलाषं हरतु कामान् पूरयत्वित्यर्थः। किम्भूते देहे। कुटिलालसभ्रूलेखे महिमोहहरे गृहे हारिणि विच्छिन्ने च तनुमध्यत्वादिभिरिति॥

यथा वा—

रुचिरं जितारिहेतिं जननमितं सामकायमकलङ्कम्।
सन्तममितञ्च मानय कमलासनमभिविराजन्तम्॥ १६५॥

अत्र—भूतसंस्कृतभाषाभ्यां द्विर्नमस्कृत्य माधवम्।
जगाम समरं कोऽपि कस्य श्रेयसि तृप्तयः॥

तत्र भूतभाषायां यथा—रुचिरं मनोहरम्, जितारिहेतिं भग्नसपत्नायुधम्, जनैर्नमितं श्यामकायमकलङ्कम्, शान्तं शान्तरूपम्, अमितमनन्तम्। चः समुच्चये। कमलासनं ब्रह्माणमभिलक्षीकृत्य विराजन्तं शोभमानं मानय पूजयेति। संस्कृतभाषायां यथा—रुचिभी रञ्जिता अरिहेतयश्चक्रदीप्तयो येन तम्, जननैर्दशभिरवतारैर्मितं परिच्छिन्नम्, सामानि कायति गायति यः स सामकायस्तम्, न विद्यते कला यस्य

संनिधिः साक्षात्काररूपः। सर्वज्ञानानि संस्कारप्रवर्तकानि। 'तुहिर् अर्दने'। तोहतीति इगुपधत्वात् कप्रत्यये तुहा अरयः। ते द्विधा आन्तराः बाह्याश्च। आन्तरा मदमानादयः षट्। बाह्याः क्षेत्रापहारकादयः। तत्र पूर्वविच्छेदे च हरिणारिसारदेहत्वं हेतुरुक्तः। हरिणारिसार इव सारो यस्येत्युत्तरपदलोपे हरिणारिसारो देहो यस्येति विग्रहवाक्यमवसेयम्। यथाश्रुत्यर्थकथनमात्रमुमाया एवेत्यत्र लालसभूलेह इत्यच्प्रत्यये व्याख्येयम्। तुशब्दस्तवार्थे। 'तुतुवतुह्यतुव्भतुज्झा ङसः' इति सूत्रणात्। हरिनारी लक्ष्मीः, तस्याः सकाशात् सारः प्रकर्षशाली देहः। 'पञ्चमी' इति योगविभागात् समासः। कुरुलाश्चूर्णकुन्तलाः। महीशब्देन भूगोलवर्तिनः प्राणिनोऽभिमताः, तेषां मोहगृह इति व्याख्येयम्। विच्छिन्नो विभक्तावयवः॥

एवं पैशाचादिभिरपि संस्कृतस्य प्राकृतादेश्च परस्परसंभेदनात् श्लेषो गवेषणीय इत्याशयवानाह—**यथा वेति**। अकलङ्कं दोषरहितं मानयेति धात्वर्थस्य भाव्यत्वेनान्वयात् पूजां कुर्वित्यर्थः। ब्रह्माणमभिलक्षीकृत्येति। रुचय आत्मीयाः। अरा विद्यन्ते यस्य तदरि चक्रम् हेतयः किरणाः। जननं जन्म। सामानि कायति कीर्तयतीति 'अपवादविषये क्वचिदुत्सर्गः प्रवर्तत' इति कर्मण्यण्। कला अवयवाः। तच्छब्दः[2] प्रसिद्धौ। वीनां पक्षिणां राजा गरुडस्तमभि इत गतम्। कमला लक्ष्मीस्तस्या आसनमधिष्ठानं मा मां नयेति॥ ६६॥

1. V. J. A. तुहा इति नास्ति। 2. V J. K. तच्छब्द इति नास्ति।

सोऽकलस्तम्, कं सन्तं ब्रह्माणम्[1], अं विष्णुम्, इतं गतम्, अभिविराजं गरुत्मन्तमभि[2] तं प्रसिद्धं कमलासनं श्रिया संसक्तं मा मां नय प्रापयेति ॥

षड्विधोऽनुप्रासः

आवृत्तिर्या तु वर्णानां नातिदूरान्तरस्थिता ।
अलङ्कारः स विद्वद्भिरनुप्रासः प्रदर्श्यते ॥ ७० ॥
श्रुतिभिर्वृत्तिभिर्वर्णैः पदैर्नामद्विरुक्तिभिः ।
लाटानामुक्तिभिश्चायं षट्प्रकारः प्रकाशते ॥ ७१ ॥
प्रायेण श्रुत्यनुप्रासस्तेष्वनुप्रासनायकः ।
सनाथैव हि वैदर्भी भाति तेन विचित्रिता ॥ ७२ ॥

अनुद्भटावृत्तेश्चित्रादुद्भटावृत्तिमनुप्रासं पूर्वं लक्षयति—**आवृत्तिरिति**। वर्णानामिति वचनमतन्त्रम्। 'सारः सारस्वती मूर्तिः' इत्यादावेकवर्णावृत्तेरप्यनुप्रासत्वात्। तेन यमकव्यतिरिक्ता वर्णावृत्तिरनुप्रास इति लक्षणमुक्तं भवति। न च श्लेषेऽतिप्रसंगः। तन्त्रातन्त्राभ्यां[3] विशेषात्। पूर्वंजातिप्रतिबिम्बनेन बन्धच्छायार्थकतयानुप्रासोऽलङ्कारपदवीमध्यास्ते। न च निर्निमित्तमेव प्रतिबिम्बनमत आह—नातिदूरेति। अस्ति कश्चिदुच्चारणस्य ज्ञानस्य वा विशेषो यः शीघ्रमेव संस्कारमुद्बोधयतीति तद्वती वर्णावृत्तिरभिप्रेता। अत एव प्राचीनवर्णजात्यनुगतः सहृदयावर्जकतया प्रकृष्टश्च वर्णानामनुप्रास इति काश्मीरिका निरुक्तिः ॥ ७० ॥

एवं स्थिते सामान्यलक्षणविभागमाह—**श्रुतिभिरिति**। आवृत्तिर्द्विधा—वर्णमात्रावलम्बिनी, समुदायगोचरा च। आद्यापि द्वयी—सामान्यतः, रूपतश्च। सामान्यमपि द्विधा—स्थानतः, व्यापारतश्च। तत्र स्थानं कण्ठादिलक्षणं सैव श्रुतिः। श्रूयते हि तयाऽभिव्यक्तो वर्णव्यापारोऽभिव्यञ्जनरूपः, स एव रसविषये वर्तनं वृत्तिरुच्यते। श्रुतिभिरित्यादौ 'इत्थम्भूतलक्षणे' तृतीया ॥ ७१ ॥

प्रायेणेति। श्रुत्यनुप्रासो हि श्लेषघटकः। श्लेषश्च गुणान्तरसमकक्षतयावतिष्ठमानो वैदर्भी प्रयोजयति। अनुप्रासान्तरं तु प्रौढिं वा माधुर्यं वा प्रकर्षयतीति न तथानुकूल्यम्। कविशक्तिवशात्तु क्वचित् तदपि प्रयोजयतीति प्रायपदेन सूचितम्। स्थितिप्रयोजको लोके नाथ इत्युच्यते। तेषु नायक इत्येव वक्तव्ये पुनरनुप्रासपदमनुप्रासान्तरसाधारण्येनैव शब्दालङ्कारत्वं दर्शयितुमिति समाधेयम्। विचित्रिता आलेख्यमिव लेखया चमत्कारकारित्वमानीता ॥ ७२ ॥

कथं पुनरस्यानुप्रासस्य पृथक्प्रयत्नानुसंधेयस्यापि रसप्रकाशसामग्र्यामन्तर्भाव इत्यत आह—**निवेशयतीति**। अक्लिष्टपदवाक्यार्थस्फुरणं प्रतिभानम्। तदेव कथमित्यत आह—ससमाधिनीति। पुण्यैरिति। तेन रसवत्त्वव्यवस्थितस्य कवेरहंपूर्विकाकृष्टोऽनुप्रासो न पृथक्प्रयत्ननिर्वर्त्य इति तात्पर्यम्। ग्राम्यादिभेदोऽग्रे विवरिष्यते ॥

---

1. V. J. A. अतः परं सन्तम् इत्यधिकम्। 2. V J. ०अभिमन्तम्।
3. V. J. K. तन्त्राभ्याम्।

निवेशयति वाग्देवी प्रतिभानवतः कवेः ।
पुण्यैरमुमनुप्रासं ससमाधिनि चेतसि ॥ ७३ ॥

स त्रिधा—ग्राम्यः, नागरः, उपनागरश्च। तेषु ग्राम्यश्चतुर्धा—मसृणः, वर्णमसृणः, वर्णोत्कटः, वर्णानुत्कटश्च ॥

तेषां मसृणो यथा—

एष राजा यदा लक्ष्मीं प्राप्तवान्ब्राह्मणप्रियः ।
तदा प्रभृति धर्मस्य लोकेऽस्मिन्नुत्सवोऽभवत् ॥१६६॥

अत्र स्थानतः समानश्रुतीनां मूर्धन्यतालव्यदन्त्यौष्ठ्यकण्ठ्यवर्णानां प्रथमतृतीयपादयोर्निरन्तरा द्वितीयचतुर्थयोश्च सान्तरा पट इव, स्रग्दाम्नीव वा वर्णप्रदानान्मसृणैवावृत्तिः । सोऽयं श्रुत्यनुप्रासो मसृण इत्युच्यते ॥

वर्णमसृणो यथा—

स्थिताः क्षणं पक्ष्मसु ताडिताधराः पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः ।
वलीषु तस्याः स्खलिताः प्रपेदिरे चिरेण नाभिं प्रथमोदबिन्दवः ॥१६७॥

अत्र दन्त्यौ मूर्धन्यावोष्ठ्यौ डलयोरैक्येन दन्त्यपञ्चकं मूर्धन्य इत्यादिना क्रमेण यद्यपि पूर्ववत्स्थानतः समानश्रुतितया मसृणैवावृत्तिः, तथापि चित्रपट इव माल्यग्रथन इव वा योऽयं क्षणं पक्ष्मसु ताडिताधराः, पयोधरः, वलीः, स्खलिताः प्रपेदिरे चिरेण नाभिं प्रथमोदबिन्दवः, इति नानावर्णात्मकः सूत्रान्तरस्येव पुष्पान्तरस्येव वा स्थानभेदेन मसृण एव निवेशस्तेनैष श्रुत्यनुप्रासो वर्णमसृण इत्युच्यते ॥

वर्णोत्कटो यथा—

विमुच्य सा हारमहार्यनिश्चया विलोलदृष्टिः प्रविलुप्तचन्दना ।
बबन्ध बालारुणबभ्रुवल्कलं पयोधरोत्सेधविशीर्णसंहति ॥१६८॥

स त्रिधेति । एकपदप्रतिभासमात्रानुमेयो मसृणः । रूपसाजात्येऽपि मसृणतान्यग्भूतो वर्णमसृणः । उद्भटरूपसाजात्यानुविद्धो वर्णोत्कटः । अनुद्भटसाजात्यानुरोधेन किञ्चिदभिभूतमसृणभावो वर्णानुत्कटः । एष राजेत्यादावुदाहरणे षकाररेफौ मूर्धन्यौ, जकारयकारौ तालव्यौ, दकारलकारौ दन्त्याविति प्रथमपादे, तकारदकारौ दन्त्यौ, पकारभकारावोष्ठ्यौ, तकारधकारौ दन्त्याविति तृतीयपादे च निरन्तरम्, द्वितीयपादे रेफणकारौ मूर्धन्यौ, चतुर्थपादे लकारसकारौ दन्त्यावित्यादिना[1] क्रमेण सान्तरमावर्तनं नवरूपसाजात्यं क्वचिदुल्लिखतीति मसृण एवायम् । अत्र चित्रतन्तुमयः पटः । एकजातीयकुसुमग्रथना स्रक्[2] ॥

स्थिता इत्यादि । अत्र थकारतकारौ दन्त्यौ, षकारणकारौ मूर्धन्यौ, पकारमकारावोष्ठ्यौ । ताडितेत्यत्र डकारे लकारकल्पनया सतलतधाः[3] पञ्च दन्त्याश्च रेफो मूर्धन्य इति प्रथमपादे । द्वितीयपादे च धकारसकारौ नकारतकारौ दन्त्यौ, इत्यादिना क्रमेण सान्तरा निरन्तरा च श्रुतित एव वर्णावृत्तिः पूर्ववदुपलभ्यते । किन्तु तकारादीनां रूपतोऽपि स्थाने स्थाने पूर्वमसृणतान्यग्भूतैवावृत्तिस्तेनायं वर्णमसृणः । श्रुतिसाजात्यं च न क्वचिद्विघटते । अत्रैव निदर्शनद्वयम् ॥

विमुच्येति । हारोचितसंनिवेशयोरपि स्तनयोरनुचितवल्कलबन्धसंभावने हेतुरहार्य-

---

1. V. दन्त्यादि विना; K. दन्त्यावित्यादिविना ।
2. K. ०कुसुमग्रथनात् प्राक् स्थिता ।
3. V, J, K. समलसधाः (?)

अत्र सर्वं पूर्ववत्। किन्तु तृतीयपादे बबन्ध बालारुणबभ्रु वल्कलमिति वर्णाधिक्ययोगः। सोऽयं वर्णोत्कटो नाम श्रुत्यनुप्रासः॥

वर्णानुत्कटो यथा—

ततः प्रभृत्युन्मदना पितुर्गृहे
ललाटिकाचन्दनधूसरालका।
न जातु बाला लभते स्म निर्वृतिं
तुषारसंघातशिलातलेष्वपि॥१६९॥

अत्र दन्त्यवर्णप्रायतयातिमसृणत्वे शिलातलेष्विति दन्त्यवर्णाभ्यामेव वर्णस्तोमो दत्तः। सोऽयं वर्णानुत्कटो नाम श्रुत्यनुप्रासः। तेऽमी चत्वारोऽप्यतिप्रसिद्धतया ग्राम्या उच्यन्ते॥

ग्राम्यवैपरीत्येन नातिप्रसिद्धो नागरः। यथोच्यते—

'एकत्वबुद्धिर्भेदेऽपि तत्त्वेऽप्येकत्वनिह्नवः।
यस्य वर्णस्य तं प्राहुरनुप्रासस्य जीवितम्॥'

तत्र भेदेऽप्येकत्वबुद्ध्या समानस्थानयोर्यथा—

हरेर्लङ्घितधर्मांशुर्व्योम्नि दीर्घेण रंहसा।
बलिबन्धनघोरोऽङ्घ्रिरंहःसङ्घं निहन्तु वः॥१७०॥

अत्र हकारस्य तुल्यस्थानेन[1] घकारेण सह भेदेऽप्येकत्वबुद्धेस्तुल्यश्रुतित्वमिति भेदेऽप्येकत्वबुद्ध्या नागरानुप्रासोऽयम्॥

निश्चयेति। अत एव मा मां कोऽपि वारयेदिति कातरताप्रादुर्भावादितस्ततो विलोलदृष्टिः। अत्र भकारमकारौ[2] ओष्ठ्यौ, चकारयकारौ तालव्यौ इत्यादिना क्रमेण मसृणा, हकारादीनां रूपसाजात्येऽपि मसृणताप्राधान्याद् वर्णमसृणा चावृत्तिरित्याह—अत्र सर्वमिति। वर्णोत्कटत्वं व्याचष्टे—वर्णाधिक्ययोग इति। उद्भटं हि रूपसाजात्यं वर्णोत्कटत्वम्। तच्च सरूपवर्णावृत्त्याधिक्ये भवतीत्यर्थः[3]॥

ततः प्रभृतीति। तापोद्रेकाद्दत्तं दत्तमेव चन्दनमाश्यानभावेन रेणुभिरलकच्छटासु विशीर्यत इति द्वितीयकामावेशो ध्वनितः। अत्र तकारनकारौ, दकारनकारौ इत्यादिना क्रमेण श्लोकसमाप्ति यावद् बहवो दन्त्याः। तेनैकश्रुतिव्याप्तस्य संदर्भस्य मसृणतायामतिशयः। शिलातलेति रूपसाजात्येन लकारावुद्भूतश्रुतिकौ। न चाधिकावृत्तिरत्रास्तीत्यनुत्कटता। न च श्रुतेरुद्भवेऽपि मसृणता न प्रकृष्यत इति वर्णानुत्कटोऽयम्। ग्राम्यत्वं व्याचष्टे—तेऽमी चत्वारोऽपीति। श्रुतिसाजात्यस्य शब्दानुशासनेऽपि प्रसिद्धेरतिप्रसिद्धत्वम्॥

ग्राम्यवैपरीत्येनेति। ग्राम्यविरुद्धस्वभावो हि लोके नागर इत्युच्यते। अतिप्रसिद्धेरभावो विरोधः, तेनालङ्कारसमयोपजीविपश्चषप्रसिद्धिरनतिप्रसिद्धिरित्युक्तं भवति। एतदेव पूर्वाचार्यमतेन विशदयति—**यथोच्यत इति**। एकश्रुतिकतया भानं हि श्रुतिसाजात्यमभिमतम्।

---

1. V. K. तुल्यस्यातुल्यस्थानेन। 2. K. हकार० (?)
3. V. J. K. ०वृत्त्याधिक्येनेत्यर्थः।

तथैवासमानस्थानयोर्यथा—

उच्छलन्मत्स्यपुच्छाग्रदण्डपाताहताम्भसि ।
जगदुद्यानमम्भोधावुन्ममज्ज ममज्ज च ॥ १७१ ॥

अत्र उच्छलन्मत्स्यपुच्छाग्रेत्यत्र च्छकारयोरिव[1] त्स्यकारस्यापि तुल्यश्रुतित्वमित्यसमानस्थानत्वेन भेदेऽप्येकत्वबुद्ध्या नागरानुप्रासोऽयम् ॥

तत्त्वेऽप्येकत्वनिह्नवेन[2] डकारवकारयकाराणां यथा—

क्रोडे मा डिम्भमादाय चण्डि पीडय वक्षसा ।
कर्णे ब्रूहि वयस्याया युवा यदयमुच्यते ॥ १७२ ॥

अत्र डकारादीनामीषत्स्पृष्टतादिभिरेकत्वेऽपि भेदावभास इति तत्त्वेऽप्येकत्वनिह्नवेन नागरानुप्रासोऽयम् ॥

तथैव ढकारवकारलकाराणां यथा—

नवोढे त्वं कुचाढ्यापि नोपगूढाय ढौकसे ।
वहन् बाहुलते ह्रीणो वरः पुलकलङ्घिते ॥ १७३ ॥

श्रुतिश्च वास्तवी प्रतिपादनमात्रारूढा वेति न कश्चिद्विशेषः । ततो भेदेऽप्येकत्वबुद्ध्यानुप्राससिद्धिः । तत्त्वे एकत्वे । आपाततः साजात्यानवभासेऽपि सहृदयप्रणिधानेनावभासनं श्रुत्यनुप्रासप्रयोजकमेव । अनुप्रासस्य । अनुप्रासवतः संदर्भस्येत्यर्थः । विजातीययोरेकजात्यप्रतिबिम्बनं द्विधा भवति । स्थानसाम्ये तदसाम्ये च । तयोराद्यमुदाहरति—**तत्रेति** । दीर्घेण रंहसेति, घोरोऽङ्घ्रिरिति, रंहःसंघमिति घकारहकाराणां स्थानसाम्येऽपि वैजात्यमस्त्येव । तथा पठितौ तुल्यवच्छ्रुतिः प्रतिभातीति सहृदयहृदयसाक्षिकोऽयमर्थः ॥

उच्छलदिति । अत्र त्स्यच्छकारयोरिति । चछौ तालव्यौ, तसौ दन्त्याविति स्थानभेदः प्रकाश एव । तथापि पिण्डीभूताभ्यां च स्तम्बीभूतमध्यरतितौ तसौ समानश्रुतिकाविति पठितौ सौभाग्यमर्पयतः । तेनायमसमानस्थानयोरेकत्वबुद्ध्या नागरानुप्रास इति ॥

तत्त्वेऽपीति । द्रुतादौ वृत्तिमात्रं भिद्यते न तु रूपमिति महाभाष्यकारोक्तदिशा येषामेकस्थानत्वेऽपीषत्स्पृष्टतरत्वादिकृता भेदप्रथा ते डकारादयः कतिपयेऽस्य विषयाः । तानुद्दिश्य क्रमेणोदाहरति—**क्रोड इत्यादि** । अङ्कगतस्य बालकस्य वक्षसा पीडनं संक्रान्तकमालिङ्गनमाननन्ति । अनेन किल प्रच्छन्नप्रियगोचरो गाढालिङ्गनमनोरथः प्रकटितो भवति । कर्णयोरुपांशु यदभिधीयते तेन तुल्यमिदमिति विदग्धसहचरीपरिहासोक्तिरियम् । अत्र च क्रोडडिम्भेत्यादौ डकारवकारयकाराणामीषत्स्पृष्टतरत्वादिभेदः श्रुतिसाजात्यं च सुप्रसिद्धमेवेति ॥

ढकारवकारलकाराणामिति । वकारोदाहरणं दत्तमपि वर्णान्तरसरलतया पुनर्दीयते । उपगूढमालिङ्गनम् । अपिशब्दो भिन्नक्रमः । उपगूढायापि न ढौकसे, दूरे पततः कचग्रहादिकेलिषु प्रवृत्तिः । लङ्घनेन सर्वाङ्गीणः पुलकोद्भेदः । वहिर्व्यावर्तनमन्तरनुवर्तनं च मुग्धाङ्गनाजातिः । अत्रापि ढकारादीनामीषत्स्पृष्टतादिभेदः सुबोध एव ॥

---

1. K. त्स्यच्छकारयोरिव । 2. V. K. एकनिह्नवेन ।

अत्र ढकारादीनामीषत्स्पृष्टतादिभिरेकत्वेऽपि भेदावभास इति तत्त्वेऽप्येकत्व-निह्नवेन नागरानुप्रासोऽयम् ॥

उभयगुणयोगान्नात्यप्रसिद्ध[1] उपनागरः । यथोच्यते—

'डलयोरैक्यमित्यादिवाक्यैर्यस्यानुमीयते ।
समानश्रुतितान्योन्यं सोऽनुप्रासः प्रशस्यते ॥'

स डलयोरैक्येन यथा—

शयने यस्य शेषाहिः सनीडे वडवानलः ।
महासाहसिनामग्र्यं तमीडे जडशायिनम् ॥१७४॥

सोऽयमुपनागरः श्रुत्यनुप्रासः ॥

नणयोरैक्येन यथा—

बाणैः क्षुण्णेषु सैन्येषु त्वया देव रणाङ्गणे ।
हतशेषाः श्रयन्तीमे शून्यारण्यानि विद्विषः ॥ १७५ ॥

अत्र क्षुण्णेषु सैन्येषु शून्यारण्यानीति नकारणकारयोः स्वल्पश्रुतित्वमेकत्वं वा भासत इति उपनागरोऽयं श्रुत्यनुप्रासः ॥

रलयोरैक्येन यथा—

विभिन्नवर्णा गरुडाग्रजेन सूर्यस्य रथ्याः परितः स्फुरन्त्या ।
रत्नैः पुनर्यत्र रुचा रुचं स्वामानिन्यिरे वंशकरीरनीलैः ॥१७६॥

अत्र करीरनीलैरिति रेफलकारयोरैक्येन तुल्यश्रुत्या चतुर्ष्वपि पादेष्वनुप्रास-निर्वहणमित्युपनागरोऽयं श्रुत्यनुप्रासः ॥

उभयगुणयोगादिति । प्रसिद्ध्यप्रसिद्धी द्वौ गुणौ । प्रत्यक्षानुमानरूपोपायभेदादविरोधः । तदेतदन्यमतेन विवृणोति—**डलयोरैक्यमिति** । सनीडः समीपम् । जलमज्जनशेषाहिवडवानलाना-मनर्थनिदानतया प्रख्यातानामपि सेवया महासाहसिकानामग्रचता । अत्र डकारलकारयो-र्भिन्नश्रुतिता प्रत्यक्षत एव । श्रुतिसाम्यं पुनरनुमानात् प्रतीयते । एवमुत्तरोदाहरणेष्वपि बोद्धव्यम् ॥

बाणैरिति । क्षुण्णेषु सैन्येष्विति । ग्रन्थिमहिम्ना नकारणकारयोः साम्यप्रतिभासः । रणाङ्गण इति । मध्यवर्तिनां संयोगेन साम्योन्मुद्रणम् । अङ्गणशब्दोऽधिकरणल्युडन्तः । पृषोदरादित्वाण्णत्वव्युत्पादनमनार्षम् । एवं शून्यारण्यानीत्यत्र व्याख्येयम् । आद्यन्तव्याख्यान-मुपलक्षणमवसेयम् ॥

विभिन्नेति । निरन्तररेफग्रथनालीढस्येव लकारस्य श्रुतिसाजात्यमुल्लिखतीति तदिद-माह—अत्र करीरनीलैरिति । एतदनुप्राससिद्ध्या चतुर्ष्वपि पादेषु रेफानुप्रासनिर्वहणमपि कविशक्तिव्युत्पत्तिव्यञ्जकमुपपन्नं भवतीत्याह—चतुर्ष्वपीति ॥

---

1. V. नाप्रसिद्धः; J. नातिप्रसिद्धः ।

दन्त्यतालव्यानामैक्येन यथा—

विद्यास्यन्दो वाग्विदां यः प्रसन्नः
पुण्यां वाचं देवतां तां नमामः।
यां ब्रह्माणश्चेतयन्तो[1] विशोकाः
सा नो देयात् सूनृता सूनृतानि ॥ १७७ ॥

अत्र दन्त्यतालव्यानामैक्येन तुल्यश्रुतितेत्युपनागरोऽयं[2] श्रुत्यनुप्रासः ॥ सर्वेऽपि चानुप्रासाः प्रायेण विसदृशवर्णान्तरिता एव स्वदन्त इति ओष्ठ्यकण्ठ्यादीनामिहानुप्रवेशो भवति ॥

यथा ज्योत्स्ना चन्द्रमसं यथा लावण्यमङ्गनाम् ।
अनुप्रासस्तथा काव्यमलङ्कर्तुमयं क्षमः ॥७४॥

अनुप्रासः कविगिरां पदवर्णमयोऽपि यः ।
सोऽप्यनेन स्तवकितः श्रियं कामपि पुष्यति ॥७५॥

द्वादशविधो वृत्त्यनुप्रासः

मुहुरावर्त्यमानेषु यः स्ववर्ग्येषु वर्तते ।
काव्यव्यापी स संदर्भो वृत्तिरित्यभिधीयते ॥७६॥

विद्येति। विद्यास्यन्दः सारस्वतप्रवाहः। सैव वाग्देवता शब्दब्रह्मरूपा। तच्चिन्तया परब्रह्माधिगमनिःश्रेणीभूतया शोकस्य इष्टहानिजखेदस्य विच्छेदः। अत्र स्यन्दः प्रसन्न इति दन्त्यौ सकारौ, ब्रह्माणश्चेतयन्तो विशोका इत्यादेशानादेशौ शकारौ तालव्यौ, पुनरन्ते सा सूनृतानीति त्रयो दन्त्याः। सर्वेषां संभूय पाठे तुल्यश्रुतितैव प्रतिभासत इति। ननु सजातीयानां निरन्तरमावापे कर्तव्ये किमिति विजातीयव्यवहितैरावृत्तिरदाह्रियत इत्यत आह—सर्वेऽपि चेति ॥ ७३ ॥

श्लेषनिर्वाहकतया श्रुत्यनुप्रासोऽलङ्कार इत्युक्तम्, तच्च संदर्भव्यापकतयैव निर्वहतीत्याह—**यथेति**। ज्योत्स्नालावण्ययोः सर्वाङ्गीणाश्लेषसुभगयोरेवालङ्कारताप्रसिद्धिः ॥७४॥

नन्वेवमनुप्रासान्तरविषयेऽपि श्रुत्यनुप्रासः प्रसक्तस्तत्र च किमनेन करिष्यत इत्यत आह—**अनुप्रासः कविगिरामिति**। उक्तं हि—'न घटनामन्तरेण काव्यभावः। न च काव्यमपहाय वर्णानुप्रासादीनामात्मलाभः' इति ॥ ७५ ॥

मुहुरिति। स्ववर्ग्येष्विति। स्वशब्द आत्मीयवचनः। स्ववर्गे भवाः स्ववर्ग्याः। कचटतपान्तःस्थोष्मोपलक्षिताः सप्त वर्गाः। स्ववर्ग्येषु वर्तत इत्यर्थकथनम्। माणिक्यस्तवकितहारलतावदन्योन्यालम्बनेन परभागलाभ इत्यभिप्रायतया च काव्यव्यापकेनैव संदर्भेण निरूप्यमाणा वर्ग्यावृत्तिर्वृत्त्यनुप्रास इति पर्यवसितोऽर्थः। वर्णानुप्रासाद्भेदो वक्ष्यते ॥ ७६ ॥

---

1. V. J. K. चिन्तयन्ते। पाठोऽयं टीकानुगतः। 2. V. K. ०श्रुतिने०।

कार्णाटी कौन्तली कौङ्की कौङ्कणी वानवासिका ।
द्राविडी माथुरी मात्सी मागधी ताम्रलिप्तिका ॥७७॥
औण्ड्री पौण्ड्रीति विद्वद्भिः सा द्वादशविधेष्यते ।
अथ लक्षणमेतासां सोदाहरणमुच्यते ॥७८॥

तासु कवर्गानुप्रासवती[1] कार्णाटी यथा—

कान्ते कुटिलमालोक्य कर्णकण्डूयनेन किम् ।
कामं कथय कल्याणि किङ्करः करवाणि किम् ॥ १७८ ॥

चवर्गानुप्रासवती कौन्तली यथा—

ज्वलज्जटिलदीप्तार्चिरञ्जनोच्चयचारवः ।
चम्पकेषु चकोराक्षि चञ्चरीकाश्चकासति ॥ १७९ ॥

टवर्गानुप्रासवती कौङ्की यथा—

कुम्भकूटाट्टकुट्टाककुटिलोत्कटपाणिरुट् ।
हरिः करटिपेटेन न द्रष्टुमपि चेष्टचते ॥ १८० ॥

तवर्गानुप्रासवती कौङ्कणी यथा—

मधुर्मधूनि गान्धर्वमन्दिरं[2] मदिरेक्षणा ।
इन्दुरैन्दीवरं दाम काममानन्दयन्ति नः ॥ १८१ ॥

पवर्गानुप्रासवती वानवासिका यथा—

प्रिया प्रगल्भा ताम्बूलं परिस्रुत् फुल्लमुत्पलम् ।
पृषत्काः पञ्चबाणस्य पञ्चमः पञ्चमध्वनिः ॥ १८२ ॥

अन्तःस्थानुप्रासवती द्राविडी यथा—

प्रियालल्लवलीतालतमालैलावनावली ।
भाति पत्रलहिन्तालकृतपुण्ड्रा वधूरिव ॥ १८३ ॥

कार्णाटीति । कर्णाटादिप्रभवकविहेवाकगोचराः कार्णाटीप्रभृतयः । न तु वृत्तीनां देशैः कश्चिदुपकारः । वनवासनामा दक्षिणापथे रत्नाभगवतीचिह्नितो देशः । [भ्रम धातोरिति । विधमिति इति परायणम्][3] ॥ ७७ ॥

कान्त इति । अवहित्थप्रस्तावे कर्णकण्डूयितमोट्टायिताख्यः शृङ्गारभावजो विकारः ॥

कुम्भेति । कुम्भकूटं कुम्भाग्रं तदेव अट्टोऽट्टालकः । 'रुष हिंसायाम्' । यथोक्तेन पाणिना रुषतीति क्विप् । पेटः समूहः ॥

मधुरिति । मधुर्वसन्तः, गान्धर्वं गीतम् । अत्र धकारदकारानुप्रासैरासमाप्ति निर्वहणम् ॥

प्रियेति । परिस्रुत् मदिरा । पृषत्का बाणाः । पञ्चमः स्वरविशेषः, तद्भूयिष्ठो ध्वनिः पञ्चमध्वनिः ॥

प्रियालेति । पत्रलाः सान्द्रपत्राः । सिध्मादेराकृतिगणत्वाल्लच् । पुण्ड्रं तिलकः । अत्र लकारवकारानुप्रासाभ्यां संदर्भनिर्वाहः ॥

---

1. V. K. वर्णानुप्रासवती । 2. J. A. ०मन्दिरे ।
3. कोष्ठकान्तर्गतोऽयं भागो मूलेनानन्वितः प्रतीयते ।

ऊष्मानुप्रासवती माथुरीं यथा—

पुष्णती पुष्पधनुषं मुष्णती प्लोषविप्रुषः।
मिषन्ती निर्निमेषेण चक्षुषा मानुषी न सा ॥ १८४ ॥

द्वित्रिवर्गानुप्रासवती मात्सी यथा—

कोकिलालापवाचालो मामेति मलयानिलः।
उच्चलच्छीकराच्छाच्छनिर्झराम्भः कणोक्षितः ॥ १८५ ॥

द्वाभ्यां विदर्भितैकवर्ग्या मागधी यथा—

अघौघं नो नृसिंहस्य घनाघनघनध्वनिः।
हन्याद् धुरुघुराघोरः सुदीर्घो घोरघर्घरः ॥ १८६ ॥

स्वान्त्यसंयोगिवर्ग्या ताम्रलिप्तिका यथा—

शिञ्जानमञ्जुमञ्जीराश्चारुकाञ्चनकाञ्चयः।
कङ्कणाङ्कभुजा भान्ति जितानङ्ग तवाङ्गनाः ॥ १८७ ॥

सरूपसंयोगग्रथिता औड्री[1] यथा—

सल्लतापल्लवोल्लासी चित्तवित्तहरो नृणाम्।
मज्जतीज्जलसज्जासु नदीषु मलयानिलः ॥ १८८ ॥

असरूपसंयोगग्रथिता पौण्ड्री यथा—

अस्तमस्तकपर्यस्तसमस्तार्कांशुसंस्तरा।
पीनस्तनस्थिता ताम्रकम्रवस्त्रेव वारुणी ॥ १८९ ॥

पुष्णतीति। प्लोषो विरहदाहस्तस्य विप्रुषस्तीक्ष्णा भागाः ॥

कोकिलेति। तेऽमी सप्त शुद्धा एव वृत्त्यनुप्रासाः। संकीर्णाः पुनरन्ये पञ्च भवन्ति। तत्र संकरो द्विधा—विजातीयसंवलनम्, मिथः संभेदेन संयोगरूपता च। कोकिलालापेत्यादौ कवर्गान्तःस्थचवर्गानुप्रासाः स्फुटा एव। संयोगस्तु विद्यमानोऽपि न विवक्षितः ॥

अघौघेति। विदर्भितः स्वान्तरायेण वैदर्भीप्रपञ्चशोभामानीतः। घुरुघुरेत्यव्यक्तानुकरणम्। अत्रासमाप्ति कवर्गानुप्रासस्तवर्गान्तःस्थानुप्रासाभ्यां विदर्भितः। एवमन्यत्रापि वैदर्भी गवेषणीया ॥

संयोगो द्विविधः—सजातीयेन, अन्येन च। आद्यस्त्रिविधः—स्ववर्ग्यान्तसरूपतदन्यसंयोगभेदात्। एते यथाक्रमं वृत्तित्रयं प्रयोजयन्तीत्याह—स्वान्त्येत्यादि[1]। **शिञ्जानेति**। शिञ्जाना मधुरं शब्दायमानाः। मञ्जीरा नूपुराः। अत्र पूर्वार्धे स्वान्त्यसंयोगिनौ चवर्गौ। उत्तरार्धे तु कवर्गाविति ॥

सल्लतेति। सन्तः कमनीया लतानां पल्लवाः। तदुल्लासनमात्रप्रवीणतया तीव्रताव्यतिरेकः। अत एव नृणां विदग्धमिथुनानां चित्तमेव सर्वस्वभूतं[2] हरतीति। इज्जला निचुलास्तैः सज्जाः संनद्धाः। निचुलनिकुञ्जसंनद्धनदीमज्जनेन शीतलत्वमुन्मीलितम् ॥

अस्तेति। अस्तोऽस्ताचलः। कम्रं कमनीयम् ॥ ७८ ॥

---

1. V, K, औण्ड्री। 2. K. अतः परं वित्तमित्यधिकम्।

अकठोराक्षरादानं नातिनिर्वहणैषिणः[1] ।
अशैथिल्यश्च सत्कर्तुं वृत्त्यनुप्रासमीशते ॥ ७९ ॥

क्वचिदस्ति क्वचिन्नास्ति क्वचिदस्ति न चास्ति च ।
वर्णानुप्रास एषा तु सर्वतोऽस्तीति भिद्यते ॥ ८० ॥

अन्ये पुनरन्यथा वृत्तिं व्याचक्षते—

मतान्तरेण वृत्त्यनुप्रासभेदाः

स्पर्शादीनामसंबन्धः संबन्धो वापि यो मिथः ।
स्फुटादिबन्धसंसिद्ध्यै सेह वृत्तिर्निगद्यते ॥ ८१ ॥

काव्यव्यापी च संदर्भो वृत्तिरित्यभिधीयते ।
सौकुमार्यमथ प्रौढिर्मध्यमत्वं च तद्गुणाः ॥ ८२ ॥

गम्भीरौजस्विनी प्रौढा मधुरा निष्ठुरा श्लथा ।
कठोरा कोमला मिश्रा परुषा ललितामिता ॥ ८३ ॥

वृत्त्यनुप्रासरसिकस्य कवेः प्रसजमानं दोषमपाकर्तुं शिक्षामाह—**अकठोरेति** । तदुक्तम्—

'परुषाभिधायिवचनादनुकरणाच्चापरत्र नो परुषम् ।
रचयेदथागतिः स्यात् तत्रापि ह्लादयो ह्लेषाः ॥'

अतिनिर्वाहे व्यक्तमेव वैरस्यम्[1] तदुक्तम्—'सर्व एवानुप्रासाः प्रायेण' इत्यादि । कोमलमात्रवर्ग्यनिर्वहणे तु शैथिल्यसंभावनमिति ॥ ७९ ॥

नन्वनुप्रासाद् वृत्तीनां को विशेष इत्यत आह—**क्वचिदिति** । क्वचिदवृत्तिभागे चरणाद्यात्मके भवत्येव । क्वचित् पुनरंशभेदेन भवति न भवति च । तावतैव तस्यालङ्कारत्वम् । वृत्तिशरीरव्यापकतया निरूप्यमाणस्तु वर्ग्यान्तोऽन्य एवायं वर्णानुप्रासाद् वृत्त्यनुप्रास इत्यर्थः ॥ ८० ॥

अन्ये पुनरिति । वर्णानां वर्तनं वर्तनाधिष्ठानं च वृत्ति[2]पदेनाभिमतम् । आद्यं संघटनविघटनाभ्यां द्विधा । समस्तव्यस्तभेदेन संघटनविघटने द्विधा । कादयो मावसानाः स्पर्शाः । आदिग्रहणादन्तःस्थोष्मणोः संघटनबहुलः संदर्भः प्रस्फुटः । विघटनबहुलः कोमलः । उभयबहुल उन्मिश्रः ॥ ८१ ॥

द्वितीयं वृत्तिशब्दार्थमाह—**काव्यव्यापी चेति** । अत्रापि दोषप्रसंगापाकरणार्थमाह—सौकुमार्यमिति । अत एव गुणाः । शैथिल्यपरुषत्वे तु दोषावित्यर्थः ॥ ८२–८३ ॥

---

1. J. A. ०निर्वहणेषिता ।
2. V. J. K. वर्तिपदेना० (?)

इति द्वादशधा भिन्ना कविभिः परिपठ्यते ।
कारणं पुनरुत्पत्तेस्त एवासां विजानते ॥ ८४ ॥

तासु गम्भीरा यथा—

अप्फुन्दन्तेण णहं महिं च तडि उद्धमाइअदिसेण ।
दुन्दुभिगम्भीररवं दुण्डुहिअं अम्बुवाहेण ॥ १९० ॥
[आस्पन्दता नभो महीं च तडिदुध्मापितदिशा ।
दुन्दुभिगम्भीररवं दुन्दुभितमम्बुवाहेन ॥]

सेषा प्रायस्तवर्गपवर्गयोस्तृतीयचतुर्थानां पकारफकारयोश्च स्वसंयोगबिन्दुयोगाभ्यां जायते ॥

ओजस्विनी यथा—

पत्ता अ सीभराहअधाउशिलाअलणिसण्णराइअजलअं ।
सज्झं ओज्जुरपहसिददरिमुहणिम्महिअवउलमइरामोअं ॥ १९१ ॥
[प्राप्ताश्च शीकराहतधातुशलाजलनिषण्णराजितजलजम् ।
सह्यं निर्झरप्रहसितदरीमुखनिर्मथितवकुलमदिरामोदम् ॥]

सेयं मूर्धन्यानां प्रथमचतुर्थपञ्चमद्वितैस्तदावृत्त्या च प्रायो जायते ॥

प्रौढा यथा—

कृत्वा पुंवत्पातमुच्चैर्भृगुभ्यो मूर्ध्नि ग्राव्णां जर्जरा निर्झरौघाः ।
कुर्वन्ति द्यामुत्पतन्तः स्मरार्त्तं स्वर्लोकस्त्रीगात्रनिर्वाणमत्र ॥ १९२ ॥

सैषा प्रायेण मूर्धन्यानामन्तःस्थानां संयोगात् पूर्वगुरुत्वेन जायते ॥

योगसंयोगयोः प्रतियोगिव्यवस्थाविरहात् कथं द्वादशप्रकारताव्यवस्थितिरित्याशयवानाह—**कारणं पुनरिति** ॥

दूषणप्रतिपत्तिसौकर्यात्ति तत्प्रसिद्धचैव पृथगुदाह्रियत इत्याह—**तास्विति** । अप्फुन्दन्तेण व्याप्तवता । उद्धमाइअं व्याप्तम । दुन्दुभिरन्तर्गतकांस्यभाजनो निःस्वानविशेषः । दुण्डुहिअं शब्दायितम् । दकारधकारौ तवर्गस्य, बकारभकारौ पवर्गस्य तृतीयचतुर्थौ ॥

पत्तेति । सततशीकरसिच्यमानगैरिकशिलातललुण्ठनेन जलदानां रञ्जनम् । विशीर्यपतनेनात्यन्तधवला निर्झरा एव हासो यस्य तादृशेन दरीमुखेनान्तःप्ररूढबकुलकुसुमामोदनिःसरणरञ्जितजलधरप्रतिबिम्बभूतताम्रनयनोन्मुद्रणात् । हासबकुलामोदाभ्यां च क्षीबतारोपरूपा समासोक्तिर्ध्वन्यत इत्याराध्याः । ओज्जुरो निर्झरः । णिम्महिअं निःसृतम् ॥

कृत्वेति । भृगवस्तटाः । भृगुपातस्य सुरस्त्रीसंगमः फलम् । अत्र कुर्वन् स्वर्लोकनिर्वेत्येतेषु मूर्धन्यानामन्तःस्थसंयोगाः । उच्चैःशब्द इत्यादौ स्वभावगुरूणामपि पूर्वरूपसंयोगसंनिधौ छायाविशेषो भवतीत्याहुः केचित् ॥

मधुरा यथा—

> किञ्जल्कसंगि[1] शिञ्जानभृङ्गलाञ्छितचम्पकः ।
> अयं मधुरुपैति त्वां चण्डि पङ्कजदन्तुरः ॥ १९३ ॥

सैषा प्रायोऽनुस्वारपुरोवर्तिस्पर्शतया जायते ॥

निष्ठुरा यथा—

> स्वाङ्गश्लिष्टाद्रिजन्मानं नेत्रार्चिःप्लुष्टमन्मथम् ।
> स्तौमि त्र्यक्षं द्युषज्ज्येष्ठं दैत्यश्रेण्यर्चिताङ्घ्रिकम् ॥ १९४ ॥

सैषा प्रायः संयोगभूयस्त्वेनोत्पद्यते ॥

श्लथा यथा—

> दयितजनविरहविगलितनयनोदकपीतहरिणमदतिलकम् ।
> वदनमपगतमृगमदशशिकर्णिं वहति लोलदृशः ॥ १९५ ॥

सेयं प्रायो व्यञ्जनानामसंयोगेन जन्यते[2] ॥

कठोरा यथा—

> निसर्गनिर्गतानर्घघर्घरध्वनिहास्तिकम् ।
> चक्रे चक्रं युधि क्रामन्नलर्कः कर्कशार्करुक् ॥ १९६ ॥

सैषा प्रायः कण्ठ्यरेफादिसंयोगादुत्पद्यते ॥

कोमला यथा—

> दारुणरणे रणन्तं करिदारणकारणं कृपाणं ते ।
> रमणकृते रणरणकी पश्यति तरुणीजनो दिव्यः ॥ १९७ ॥

सेयं रेफणकाराद्यसंयुक्तकोमलवर्णविरचनया निष्पद्यते ॥

किञ्जल्केति । अनुस्वारपुरोवर्तीति । अनुस्वारस्वरूपतदादेशावनुस्वारपदेन गृह्येते । तेन शमितहासेत्यादावनुस्वाराभावेऽपि न लक्षणमुदाहरणम् ॥

स्वाङ्गेति । दिवि सीदन्तीति द्युषदो देवाः । सुषामादित्वात् षत्वम् । अत्रैकान्तरिताः संयोगाः संदर्भव्यापकाः प्रतीयन्ते । सोऽयमस्याः संयुज्यमानाविशेषेऽपि वृत्त्यन्तराद्विशेषः । निष्ठुराद् वैपरीत्येन श्लथोदाहरणं[3] सुगमम् ॥

दयितेति । कर्णिः सादृश्यम् ॥

निसर्गेति । सैषा प्रायः कण्ठ्येति । कण्ठ्यरेफयोः क्वचिदप्यस्याप्यादिपदोपात्तस्य संयोगोऽत्रसेयः ॥

---

1. J. A. ०संगी शिञ्जान० ।   2. K. व्यञ्जना नाम संयोगेन (?)
3. सर्वत्र 'श्लेषोदाहरणम् (?), केवलं SV–B–ग्रन्थे मुद्रितः पाठो दृष्टः समीचीनश्च ।

मिश्रा यथा—

पिनष्टीव तरङ्गाग्रैरुदधिः फेनचन्दनम् ।
तदादाय करैरिन्दुर्लिम्पतीव दिगङ्गनाः ॥ १९८ ॥

सैषा प्रायः कठोराणामोष्ठ्यकण्ठ्यमूर्धन्यानां बाहुल्यादिभिरुपलभ्यते ॥

परुषा यथा—

जह्ने निह्लादिह्लादोऽसौ कह्लाराह्लादितह्लदः ।
प्रसह्य मह्या गर्ह्यत्वमर्हणार्हः शरन्मरुत् ॥ १९९ ॥

सैषा प्रायेणोष्मणामन्तःस्थादिसंयोगैरवस्थाप्यते ॥

ललिता यथा—

द्राविडीनां ध्रुवं लीलारेचितभ्रूलते मुखे ।
आसज्य राज्यभारं स्व सुखं स्वपिति मन्मथः ॥ २०० ॥

सैषा प्रायेण दन्त्योष्ठ्यतालव्यानां मध्येऽन्तःस्थादिसंयोगैः स्थाप्यते ॥

अमिता यथा—

बकुलकलिकाललामनि कलकण्ठीकलकलाकुले काले ।
कलया कलावतोऽपि हि कलयति कलितास्त्रतां[1] मदनः ॥ २०१ ॥

सेयममितयोरेव ककारलकारबन्धयोरनुप्रासेन प्रसूयते ॥

इति द्वादशधा वृत्तिः कैश्चिद् या कथितेह सा ।
न गुणेभ्यो न वृत्तिभ्यः पृथक्त्वेनावभासते ॥ ८५ ॥
श्रुत्यनुप्रासवर्णानुप्रासयोरपि दुष्कराः ।
क्वचिद्भेदाः पृथक्कर्त्तुमस्यास्तेनेह नेष्यते ॥ ८६ ॥

पिनष्टीति । बाहुल्यादिभिरिति । बाहुल्याल्पत्वमिश्रणैः प्रादेशिकैरित्यर्थः ॥

द्राविडीनामिति । किञ्चिदुन्नमनं रेचितम् । तेनाधिज्यकोदण्डक्रियाकारिभ्रूलतासनाथे दुःखराज्यभारारोपः । सुगममुदाहरणम् ॥ ८४ ॥

इतीति । तदेतत्पूर्वेषां[2] मतं दूषयति—न गुणेभ्य इति । समतासौकुमार्यादिगुणेषु भारतीप्रभृतिषु च वृत्तिषु यथायथमन्तर्भावोऽवगन्तव्यः ॥ ८५ ॥

श्रुत्यनुप्रासवर्णानुप्रासयोरिति । विषयसप्तमी । वर्णावृत्तेः वृत्त्यनुप्राससाधारणत्वात् ॥ ८६ ॥

ततो वर्णानुप्रासं विशेषयन्नाह—**यथाम्नातकेति** । स्रगादेर्वर्णस्थानीया वर्णावृत्तिर्वर्णानुप्रासः । तत्रोपमानभूतवर्णविवरणं समानजातीयकुसुमादिविरचितमालापटप्रभृतिषु यदन्त-

---

1. J. A. कलिकास्त्रताम् । 2. J. A. K. सर्वेषाम् ।

द्वादशविधो वर्णानुप्रासः

यथाघ्रातकपुष्पादिः स्रगादेर्वर्ण उच्यते ।
वर्णावृत्तिस्तथा वाचां वर्णानुप्रास उच्यते ॥ ८७ ॥

स तु स्तबकवान् स्थानी गर्भो विवृतसंवृतः ।
गृहीतमुक्तः क्रमवान् विपर्यस्तोऽथ संपुटः ॥ ८८ ॥

मिथुनं वेणिका चित्रो विचित्रश्चेति वर्ण्यते ।
वर्णावृत्तिः प्रयोगेभ्यस्तेभ्यस्तेभ्यो मनीषिभिः ॥ ८९ ॥

तेषु स्थाने स्थानेऽनुप्रासविन्यासतः स्तबकवान् । यथा—

यस्यावासीकृतहिमगिरेर्गुञ्जतां कुञ्जराणा-
माविश्चक्रे वनगजमदाघ्राणघोरायितानि ।
दर्पोत्फुल्लस्फुरणविकटाकाण्डकण्डूलगण्ड-
स्वेच्छाकाषव्रणितसरलानोकहस्कन्धगन्धः ॥ २०२ ॥

अत्र गुञ्जतां कुञ्जराणामित्यादेर्वर्णस्तबकस्य स्थाने स्थाने विन्यासादयं वर्णानुप्रासः स्तबकवानित्युच्यते ॥

नियतविवक्षितस्थानविशेषः स्थानी । यथा—

बाले मालेयमुच्चैर्न भवति गगनव्यापिनी नीरदानां
किं त्वं पक्ष्मान्तरालैर्मलिनयसि मुधा[2] वक्त्रमश्रुप्रवाहैः ।
एषा प्रोद्वृत्तमत्तद्विपकटकषणक्षुण्णविन्ध्योपलाभा
दावाग्नेर्व्योमलग्ना मलिनयति दिशां मण्डलं धूमलेखा ॥ २०३ ॥

अत्र पादप्रथमत्रिभागस्थानेषु बाले मालेयमित्यादिनियमेन वृत्तिः । सोऽयं वर्णानुप्रासः स्थानीत्युच्यते ॥

रान्तरा विजातीयाघ्रातककुसुमादिसंनिवेशनं तद्वर्ण इत्युच्यते । तद्वत्या वाचा वर्णावृत्तिः । सा वर्णानुप्रास इति सूत्रार्थः । स द्विधा—संयुक्तासंयुक्तवर्णनिरूप्यत्वात् । यथायथमेतद् उभयप्रपञ्चनम् ॥ ८७ ॥

स इति । स्तबकवदादयो द्वादश प्रकाराः । तेषु क्वचित् क्वचित् संयोगावृत्तिः स्तबकवान् ॥ ८८ ॥

मिथुनमिति । अनुप्रासविन्यासादिति संयोगानुप्रासविन्यासतः । **यस्येति ।** गुञ्जतां कुञ्जराणाम्, अकाण्डकण्डूलगण्डस्कन्धगन्ध इत्यत्रावृत्तिचतुष्केण स्तबकनिर्वाहः ॥

स्थानीति । श्लोकपादेऽपि प्रथमादिभागकल्पनया स्थाननियमविवक्षा । तथाहि— बाले मालेयमिति प्रथमो भागः, नीनी इति प्रतिभासारूढस्तृतीयादि प्रथमपादे । एवं पक्ष्मान्तरालमलिनमुधाश्रुप्रभृतीनां द्वितीयादिपादेषु प्रथमादिभागकल्पनाऽवसेया ॥

---

1. V. K वर्णावृत्तिप्रयोगेभ्यः ।   2. K. सुधा० ।

आवृत्तवर्णान्तरायेण गर्भो यथा—

कालं कपालमालाङ्कमेकमन्धकसूदनम् ।
वन्दे वरदमीशानं शासनं पुष्पधन्वनः ॥ २०४ ॥

अत्र कालं कपालमालेति, अङ्कमेकमिति, वन्दे वरदमीशानं शासनमित्यादिषु पकारवकारमकाररेफककारगर्भाधानादयं[1] वर्णानुप्रासो गर्भ इत्युच्यते ॥

स्थाने स्थाने विकाससंकोचाभ्यां विवृतसंवृतो यथा—

न मालतीदाम विमर्दयोग्यं न प्रेम नव्यं सहतेऽपराधान् ।
म्लानापि न म्लायति केसरस्रग् देवी न खण्डप्रणया कथञ्चित् ॥२०५॥

अत्र प्रथमपादे—न मालतीदामेत्यादिभिर्विकासः । द्वितीयपादे—प्रेमेत्येकावृत्त्या[2] संकोचः । तृतीयपादे—म्लानापि न म्लायतीत्येताभ्यां केसरस्रगित्येताभ्याञ्च[3] विकासः । चतुर्थे नेति सङ्कोचः । सोऽयं वर्णानुप्रासो विवृतसंवृत इत्युच्यते ॥

चक्रवालवद् हानोपादानाभ्यां गृहीतमुक्तो यथा—

लोलल्लवङ्गलवलीवलया निकुञ्ज-
कूजत्कपिञ्जलकुलायकुलावनद्धाः[4] ।
अध्यूषिरे कनकचम्पकराजिकान्ता
येनापरान्तविजये जलधेरुपान्ताः[5] ॥२०६॥

अत्र चक्रवालक्रमः सुव्यक्त एव । सोऽयं वर्णानुप्रासो गृहीतमुक्त इत्युच्यते ॥

क्रमेण द्वित्राणां त्रिचतुराणां वर्णानामसंयोगस्वरवर्णानामावृत्तिः क्रमवान् यथा—

कालमिति । कालं कालस्वरूपम् । एकमद्वितीयम् । कालं कपालेत्यत्र लकारावृत्तिः । ककारेण व्यवधाने प्रकृते कपालेत्यत्र पकारो वर्णान्तरगर्भायमाण उपलक्ष्यते । एवं मालाङ्क-मित्यादौ लकारादिगर्भीकरणमवसेयम् ॥

विवृतसंवृतो निगदेनैव व्याख्यात एव ।[6] **न मालतीति** । न मालतीदामेत्यादौ प्रथमपादे मकारावृत्तिद्वयेन विवरणम्, द्वितीयपादे सकृत्प्रयोगेण तस्यैव संवृतिः, तृतीयपादे नकारसकार-योरावृत्त्या विवृतिः, चतुर्थे तु नेति संवरणम् । तदिह भूयोविकास-किञ्चित्संकोच-किञ्चिद्विकास-सर्वथासंकोचपरिपाट्या संदर्भनिर्वहणं शोभाकरमिति व्याचष्टे—अत्रेति ॥

लोलदिति । कपिञ्जलो गौरतित्तिरिः । अपरान्तो देशविशेषः । पूर्वबलनेनोत्तरग्रहणं चक्रवालम् । व्यञ्जनमात्रवलनमभिप्रेतम् । तेन वली वलेत्यत्रापि चक्रवालसिद्धिः । एवमुत्तरत्र ॥

क्रमेणेति । द्वावारभ्यैव क्रमसंभवः, ऊर्ध्वं चतुर्भ्यो विरसायते । तेन पञ्चषाणा-मित्यादि नोक्तम्[7] । असंयोगस्वराणामित्यत्रविवक्षितसंयोगस्वराणाम् । गुरुणेत्यनुल्लङ्घनीया-

---

1. V. K. पकाररेफककार० ।
2. V. K. ०त्येकारावृत्त्या (?)
3. V. K. केसरस्रगित्यादि नास्ति ।
4. V. K ०कुला मुकुलावनद्धाः ।
5. V. K. उपान्तः (?)
6. K. विवृतसंवृतौ (?)····व्याख्यातौ ।
7. V. J. K. ०मित्यादिनोक्तमसंयोग० ।

नितम्बगुर्वी गुरुणा प्रयुक्ता वधूर्विधातृप्रतिमेन[1] तेन।
चकार सा मत्तचकोरनेत्रा लज्जावती लाजविमोक्षमग्नौ ॥२०७॥

अत्र गुर्वी गुरुणा प्रयुक्तेति, वधूर्विधातृ इति, चकार चकोरेति, लज्जावती लाजविमोक[2]मिति द्वयोस्त्रयाणां च स्वरसंयोगवर्णानां क्रमेणावृत्तिः। सोऽयं वर्णानुप्रासः क्रमवानित्युच्यते॥

क्रमवतां विपर्ययोपन्यासाद्विपर्ययो यथा—

प्रणवः प्रवणो[3] यत्र प्रथमः प्रमथेषु यः।
रणवान् वारणमुखः स नः पातु विनायकः॥ २०८॥

अत्र व्युत्क्रमो व्यक्त एव। सोऽयं वर्णानुप्रासो विपर्यय इत्युच्यते॥

स्वाद्यवर्णवर्तिना स्वरेण सह पादमध्यान्तयोरनुप्रासः संपुटम्। यथा—

स्थिरापायः कायः प्रणयिषु सुखं स्थैर्यविमुखं
महारोगा भोगाः कुवलयदृशः सर्पसदृशः।
गृहावेशः क्लेशः प्रकृतिचपला श्रीरपि खला
यमः स्वैरी वैरी तदपि न हितं कर्म विहितम्॥ २०९॥

तदेतल्लक्षणेनैव व्याख्यातम्। सोऽयं वर्णानुप्रासः संपुट इत्युच्यते॥

अन्तः पाद[4]मुपसंहारोपक्रमयोर्विवक्षितः सस्वरानुप्रासो[5] मिथुनम्। यथा—

त्यज मनसि सदाहे हे स्मर स्थानमस्मिन्
ननु किरसि शरीरे रे किमिन्दो मयूखान्।
अयि परिहर वायो योगमङ्गैर्मदीयैः
प्रणयिनि सत्वदेते ते भवन्तः सखायः॥ २१०॥

ज्ञता। तथा च तत्प्रयुक्त्या[6]दुर्वहनितम्बभारालसाया अपि कथञ्चित् पदविन्यासेन कान्तिविशेषो ध्वन्यते। स्वभावतास्त्रयोरपि नेत्रयोस्तत्काले धूमाश्लेषाद् द्विगुणो रांग इत्युपमाने मत्तपदपोषः। पूर्वार्धे द्वयोर्द्वयोरुत्तरार्धे त्रयाणामनुल्लङ्घितक्रमाणामेव व्यञ्जनानामावृत्तिरिति स्फुटं विवरणम्॥

प्रणव इति। क्रमवतामुपक्रान्तकिञ्चित्क्रमाणामावृत्तौ तत्क्रमविपर्ययो व्युत्क्रमः॥

स्वाद्येति। आवर्तनीयो वर्णः स्वपदेनाभिमतः, तस्य पूर्वो यो वर्णस्तद्वर्तिना स्वरेण सह तस्यावृत्तिः। पादमध्यान्तयोरिति। मध्यसंश्लिष्टोपरितनभागघटितसमुद्गकतुल्यतया संपुटोऽनुप्रासः॥

अन्तःपादमिति। वृत्तौचितीवशाच्च द्विखण्डलब्धशोभाविशेषेषु पादेषु मिथुनसिद्धिरवसेया। तदिदमुक्तम्—उपक्रमोपसंहारयोरिति। मिथुनं द्वन्द्वम्॥

---

1. V. K. ०प्रतिमेव। अयं पाठो मूलानगः। 2. J. A. लाजेति विमोक्षमग्नौ।
3. V. K. प्रवणे; J. प्रवणः। 4. V. K. अन्तपादम्।
5. J. A. ०विवक्षितस्वरानु० 6. V. J. K. चलत्प्रयुक्त्या।

तदेतन्निगदेनैव व्याख्यातम् । सोऽयं वर्णानुप्रासो मिथुनमित्युच्यते ॥

आवाक्यपरिसमाप्तेर्वर्णानुप्रासनिर्वाहो वेणिका । यथा—

विद्राणे रुद्रवृन्दे सवितरि तरले वज्रिणि ध्वस्तवज्रे
जाताशङ्के शशाङ्के विरमति मरुति त्यक्तवैरे कुबेरे ।
वैकुण्ठे कुण्ठतास्त्रे महिषमतिरुषं पौरुषोपघ्ननिघ्नं
निर्विघ्नं निघ्नती वः शमयतु दुरितं भूरिभावा भवानी ॥ २११ ॥

तदेतन्नातिदुर्बोधम् । सोऽयं वर्णानुप्रासो वेणिकेत्युच्यते ॥

उक्तलक्षणेभ्योऽन्यश्चित्रः । यथा—

नीते निर्व्याजदीर्घां मघवति मघवद्वज्रनिद्रानिदाने
निद्रां द्रागेव देवद्विषि मुषितरुषः संस्मरन्त्याः स्वभावम् ।
देव्या दृग्भ्यस्तिसृभ्यस्त्रय इव गलिता राशयो रक्तताया
रक्षन्तु त्वां त्रिशूलक्षतिकुहरभुवो लोहिताम्भःसमुद्राः ॥२१२॥

एवमन्येऽपि द्रष्टव्याः ॥

एकवर्णावृत्तेर्वृत्त्यनुप्रासस्य वर्णान्तरवैचित्र्येण विचित्रः । यथा—

चञ्चत्काञ्चनकाञ्चयो लयचल[1]च्चोलाञ्चलैर्वञ्चिता-
श्चारीसंचरणैकचारुचरणाः सिञ्चन्ति चित्तं मम ।
लीलाचञ्चुरचञ्चरीकरुचिभिश्चूलालकैश्चर्चिताः
किञ्चिच्चन्दनचन्द्रचम्पकरुचां चौर्यो मृगीलोचनाः ॥२१३॥

विद्राण इति । उपघ्न आश्रयः । निघ्नः परवशः । अनुप्रासजातेरासमाप्ति निर्वाहोऽभिमतः । व्यक्तयः पुनरन्या अन्या एवाभिमताः, तेन वृत्त्यनुप्रासाद् भेदः । अत एव वेणीतुल्यता । तत्र हि किल केशग्रथना निर्व्यूढैव, भक्तिः (व्यक्तिः ?) पुनरन्यान्येति ॥

उक्तलक्षणेभ्य इति । पूर्वोक्तवर्णानुप्रासेभ्य इति । तथा हि प्रकृतोदाहरणे स्थाने स्थाने स्तबकाविवक्षायां न स्तबकवान्, विभागपरिहारेण न स्थानी, वर्णान्तरायानुपपत्तौ न गर्भः, संकोचविकासाभावेन न विवृतसंवृतः, चक्रवालक्रमाभावेन न गृहीतमुक्तः । एवं क्रमविपर्यस्तमिथुनबहिर्भावोऽवगन्तव्यः । आसमाप्तिनिर्वहणाभावे वेणीभेदः स्फुट एव ॥

एकवर्णावृत्तेरिति । वर्ग्यावृत्तौ हि कदाचिदेकवर्णावृत्तिरपि संदर्भव्यापिनी संभाव्यते । तस्यां प्रतीयमानायामेवान्तरान्तरा नानाजातीयवर्णावृत्ति[2]श्चित्रशोभादायिनी विचित्रानुप्रास इत्युच्यते । तथा हि—प्रकृतोदाहरणे संदर्भसमाप्ति यावदावर्तमाने एव चकारे काञ्चनकाञ्चेति लयचल[3]दित्यादिषु ककारलकाराद्यनुप्रासोद्भटभावेनैव वर्णावृत्तेर्न्यग्भाव इव प्रकाशते । चारी संचरणप्रकारः, भौमी आकाशी च । चञ्चुरो मनोहरः । चञ्चरीको भ्रमरः ॥

---

1. K. ०वल० ।
2. V. J. K. SV–A. नानाजातीये (?) वर्णावृत्तिः ।
3. V. K. लयवल० ।

अन्ये पुनरन्यथा चित्रविचित्रयोर्लक्षणं व्याचक्षते। तत्र यमकच्छायानुकारी चित्रः। स एव वर्णानुप्रासवान्[1] विचित्र इति।

तत्र चित्रो यथा—

सर्वाशारुधि दग्धवीरुधि सदा सारङ्गबद्धक्रुधि
क्षामक्ष्मारुहि मन्दमुन्मधुलिहि स्वच्छन्दकन्दद्रुहि।
शुष्यत्स्रोतसि तप्तभूरिरजसि ज्वालायमानाम्भसि
ज्येष्ठे मासि खरार्कतेजसि कथं पान्थ व्रजन् जीवसि ॥ २१४ ॥

विचित्रो यथा—

उद्यद्बर्हिषि दर्दुरारवपुषि प्रक्षीणपान्थायुषि
च्योतद्विप्लुषि चन्द्ररुङ्मुषि सखे हंसद्विषि प्रावृषि।
मा मुञ्चोच्चकुचान्तसंनतगलद्बाष्पाकुलां बालिकां
काले कालकरालनीलजलदव्यालुप्तभास्वत्त्विषि ॥ २१५ ॥

**वर्णावृत्तिरनुप्रास इति यः कृतलक्षणः।
सोऽयं द्वादशधा भेदैः प्रविभज्य प्रदर्शितः ॥ ९० ॥**

द्वादशविधः पदानुप्रासः

**समग्रमसमग्रं वा यस्मिन्नावर्तते पदम्।
पदाश्रयेण स प्रायः पदानुप्रास उच्यते ॥ ९१ ॥
विसर्गविन्दुसंयोगस्वरस्थानाविवक्षया।
अनिर्वाहाच्च[2] स प्रायो यमकेभ्यो विभिद्यते ॥ ९२ ॥
मसृणो दन्तुरः श्लक्ष्णः संपुटं संपुटावली।
खिन्नः स्तबकवान् स्थानी मिथुनं मिथुनावली ॥ ९३ ॥**

अन्ये पुनरिति। विभिन्नार्थैकरूपत्वं स्थानविभागालम्बनं व्यपेताव्यपेतभावश्च यमकच्छाया। वर्णानुप्रासवानिति अतिशायने मतुप्। सर्वाशारुधीत्यादौ धिप्रभृतीनां[3] विभिन्नार्थैकरूपाणां व्यपेतानामेव पादमध्यान्तयोरवस्थितिः। एवमव्यपेतमप्युन्नेयम्। नात्र वर्णानुप्रास उत्कट इति विचित्राद्—**उद्यदिति** भेदः। अत एवोत्तरत्र स्फुटवर्णानुप्रासमुदाहरति ॥८८–८९॥

तेऽमी शुद्धवर्णा वृत्तिप्रकाराः षट्त्रिंशल्लक्षिताः। साम्प्रतं द्वादशतापन्नवर्णावृत्तयो लक्ष्यन्त इत्याह—**वर्णावृत्तिरनुप्रास इति।** द्वादशधेति वीप्सा द्रष्टव्या ॥ ९० ॥

समग्रमिति। पदालम्बनोऽनुप्रासः पदानुप्रासः, न पदावयवमालालम्बनोऽपि पदालम्बन एव। तदिदमाह—पदाश्रयेणेति ॥ ९१ ॥

ननु यदि पदावृत्तिरभिन्नार्था तदा पुनरुक्तिरेव, भिन्नार्था चेद् यमकान्न भिद्यत इत्यत आह—**विसर्गेति।** विन्दुरनुस्वारः। स्थानं कण्ठादिकम्। वृत्तेः पादादियमकताभावोऽनिर्वाहः। प्रायोऽनिर्वाह[4] इति योजना ॥ ९२–९३ ॥

---

1. J. A. सवर्णानुप्रासवान्।
2. V. आनिर्वाहाच्च।
3. V. K. त्रिप्रभृतीनाम् (?)
4. V. K. प्रायोनिर्वाहः (?)

गृहीतमुक्तनामान्यस्ततोऽन्यः पुनरुक्तिमान् ।
इति द्वादशभेदोऽयं मनीषिभिरिहेष्यते ॥ ९४ ॥

तेषु मसृणो यथा—

स रणे वारणास्यस्य दशनेऽशनिसंनिभे[1] ।
चकार वलयाकारं भुजं भुजगभीषणम् ॥ २१६ ॥

सोऽयमसंयुक्तवर्णावृत्तेः पदानुप्रासो मसृण इत्युच्यते ॥

दन्तुरो यथा—

स नैषधस्यार्थपतेः सुतायामुत्पादयामास निषिद्धशत्रुः ।
अनूनसारं निषधान्नगेन्द्रात् पुत्रं यमाहुर्निषधाख्यमेव ॥ २१७ ॥

अत्र निषिद्धशत्रुरिति पदे संयोगाधिक्येन दन्तुरता । सोऽयं पदानुप्रासो दन्तुर इत्युच्यते ॥

श्लक्ष्णो यथा—

अप्येहि कान्ते वैदेहि देहि प्रतिवचो मम ।
अरविन्दाक्षि दाक्षिण्यमलङ्कारो हि योषिताम् ॥ २१८ ॥

अत्र स्वरेण सहावृत्तेः श्लक्ष्णता । सोऽयं पदानुप्रासः श्लक्ष्ण इत्युच्यते ॥

संपुटं यथा—

सदर्प इव कन्दर्पस्तरला मादृशां मतिः ।
असार इव संसारः कुरुष्व मदनुग्रहम् ॥ २१९ ॥

अत्रेवशब्दस्यापवादत्वेनाव्यवधायकत्वादनुप्रासोऽयं संपुटमित्युच्यते ॥

संपुटावली यथा—

करोति किं किरातोऽयं[2] समाकृष्य शिलीमुखान् ।
शिलीमुखान् समाकृष्य किङ्किरातः करोति यत् ॥ २२० ॥

स रण इति । वारणास्यो विनायकः । अत्र रणेरणेति शनेशनीति कारकारमिति भुजंभुजेति पदं तदेकदेशावृत्तिः स्फुटमुपलभ्यते । मसृणस्तु कथमित्यत आह—सोऽयमिति ॥

स नैषधेति । स नैषधेत्यादौ निषधरूपो वर्णसमुदायः पदैकदेशतामापन्नः साधारण एव । तदत्र दन्तुरता कीदृशीत्यत आह—अत्र निषिद्धेति ॥

संपुटमिति । संपुटवदेकरूपस्यैव खण्डस्य निरन्तरमावर्तनं संपुटम् । तत् कथमिव कंसंशब्दैरन्तराये संपद्यत इत्यत आह—अत्रेवशब्दस्येति ॥

करोतीति । करोति किं किरातोऽयमित्यादौ मध्ये शिलीमुखान् शिलीमुखानिति प्रथमं संपुटम् । तस्य बहिरावरणभूतं समाकृष्य समाकृष्येति द्वितीयम् । तस्यापि किं किरातः

---

1. J. A. ०संभवे । 2. V. J. A. किरातोऽपि । टीकानुगोऽयं पाठः ।

अत्र करोति करोतीत्येकं संपुटम्, किं किरातः किङ्किरात इति द्वितीयम्, समाकृष्य समाकृष्येति तृतीयम्, शिलीमुखान् शिलीमुखानिति चतुर्थम्। सोऽयं पदानुप्रासः संपुटावलीत्युच्यते ॥

खिन्नो यथा—

कुलजातिसमाकुलीकृतानां सुखदसुखाशयमूढचेतनानाम्।
अभवविभवलाभलोलुभानां भव भवबन्धविभेदनाय भूयः ॥२२१॥

अत्र रीतेरनिर्वाहात् खिन्नता। सोऽयं पदानुप्रासः खिन्न इत्युच्यते ॥

स्तवकवान् यथा—

भासयत्यपि भासादौ[1] कविवर्गे जगत्त्रयीम्।
के न यान्ति निबन्धारः[2] कालिदासस्य दासताम् ॥ २२२ ॥

सोऽयं वर्णानुप्रासवत् पदानुप्रासोऽपि स्थाने स्थाने विनिवेशात् स्तवकवानित्युच्यते ॥

स्थानी यथा—

परं जोण्हा उण्हा गरलसरिसो चन्दणरसो
खदक्खारो हारो मलअपवणा देहतवणा।
मुणाली वाणाली जलदि अ जलद्दा तणुलदा
वरिट्ठा जं दिट्ठा कमलवअणा सा सुणअणा ॥ २२३ ॥

[परं ज्योत्स्ना उष्णा गरलसदृशश्चन्दनरसः
क्षतक्षारो हारो मलयपवना देहतपनाः।
मृणाली वाणाली ज्वलति च जलार्द्रा तनुलता
वरिष्ठा यद् दृष्टा कमलवदना सा सुनयना ॥]

सोऽयं पदानुप्रासः स्थाननियमात् स्थानीत्युच्यते ॥

किङ्किरात इति तृतीयम्। तस्यापि करोति[3] करोतीति चतुर्थम्। तदेतद्विपरीतव्याख्यया व्यञ्जयन्नाह—अत्र करोतीत्यादि ॥

कुलेति। अत्र प्रथमपादे कुलेति अविवक्षितस्वरादि[4] वर्णयुग्ममक्षरचतुष्टयव्यवधानेन कुलीत्यावृत्तम्। द्वितीयतृतीयपादयोस्तु सुखदसुखेति अभवविभवेति चैकवर्णव्यवधानेनावृत्तिः। चतुर्थपादे तु भवभवेति रीतिभङ्गः। न च दोषः, प्रतीत्यव्यवधानात् ॥

भासयतीति। वैचित्रीविशेषेणालङ्कारभावः। भासयतीत्यादौ आद्यन्तयोर्दूरान्तरितैवावृत्तिः। स्थाननियमस्तु न विवक्षितः। तदिदमुक्तम्—स्थाने स्थान इति ॥

परमिति। जोण्हा उण्हा रिसो रसो इत्यादिका प्रतिपादं मध्यान्तस्थाननियमेनावृत्तिः। क्षतार्पितक्षारः।[5] जलार्द्रा जलार्द्रं वस्त्रम्[6] ॥

---

1. J. A. K. भाषादौ (?)
2. J. A. निबद्धारः।
3. K. करोतीति नास्ति।
4. SV–A, SV–B. विवक्षित०।
5. V. J. K. क्षतोऽर्पितः क्षारः।
6. V. J. K. जलार्द्रे वस्त्रे।

मिथुनं यथा—

पुरः पाराऽपारा तटभुवि विहारः पुरवरं
ततः सिन्धुः सिन्धुः फणिपतिवनं पावनमतः।
तदग्रे तूदग्रो गिरिरिति गिरिस्तस्य पुरतो
विशाला शालाभिर्ललितललनाभिर्विजयते॥ २२४॥

तदेतत् प्रतिपादं द्वयोर्द्वयोः पदानुप्रासयोर्विन्यासान्मिथुनम्॥

मिथुनावली यथा—

शिरसि शरभः क्रोडे क्रोडः करी करटे रट-
न्नुरसि च रुरुर्मर्मण्येणः शिखी मुखरो मुखे।
कपिरपि हृदि ह्लादी दूराद्धरिर्द्विपजिद्धतो
धनुषि लघुता लक्ष्येऽपूर्वो जयोऽस्य यशस्विनः॥ २२५॥

सेयं द्वयोर्द्वयोः पदानुप्रासयो[1]र्निरन्तरमावृत्तिर्मिथुनावलीत्युच्यते॥

गृहीतमुक्तो यथा—

पुन्नागनागकेसरकेसरपरिवासनासुरभिः ।
सुरभिर्मधुरंमधुप्रियषट्चरणाचरणवान् प्राप्तः॥ २२६॥

सोऽयं चक्रबालवत् पदानुप्रासो[2] गृहीतमुक्त इत्युच्यते॥

पुनरुक्तिमान् यथा—

धूमाइ धूमकलुसे जलइ जलन्ता वुहत्थजीआबन्धे।
पडिरअपडिउण्णदिसे रसइ रसन्तसिहरे धणुम्मि णहअल॥२२७॥

पुर इति। पाराभिधाना नदी। अपारा पाररहिता। सिन्धुर्नदी सिन्धुनामा। विशाला उज्जयिनी। शालाभिरिति इत्थम्भूतलक्षणे तृतीया। अत्र पारापारेति सिन्धुः सिन्धुरिति दग्रेदग्र इति शालाशालेति क्रमेण प्रथमादिपादेषु द्वयोरेवानुप्रासयोर्विन्यासः। यद्यपि तृतीयपादे गिरिगिरीति द्वितीयमपि मिथुनं संभवति तथापि वर्णद्वयव्यवधानादनुल्लेखीत्युपेक्षितवान्॥

शिरसीति। शरभोऽष्टापदः। क्रोडो वराहः। रुरुर्बहुशृङ्गो मृगः। हरिः सिंहः। स्वरभागाविवक्षायां[3] व्यञ्जनयुगलावृत्तिर्मिथुनम्। तदेवावृत्तिभूम्ना मिथुनावली। शरशरेति क्रोडक्रोडेति करकरेति रटरटेत्यादिना[4] क्रमेण सुप्रत्यभिज्ञानैव॥

गृहीतमुक्तो यथेति। पुन्नागः पुङ्ग्ज इति प्रसिद्धः। केसरो बकुलः। भावना वासना। सुरभिर्वसन्तः। नानामधुपानलालसानामितस्ततः षट्चरणानां चरणं भ्रमणम्। अत्र चक्रवालक्रमो व्यक्त एव। आवृत्याधिक्याभावाच्च गृहीतमात्रस्यैव मोचनम्॥

पुनरुक्तिमानिति। वाच्याभेदात् पुनरुक्तिः। सा यस्मिन्नावृत्तिलक्षणेनानुप्रासे स पुनरुक्तिमान्। तात्पर्यभेदाच्च न दोषः। धूमज्वलनरसनानामाकाशदेशव्यापितया धनुः-

---

1. V. K. द्वयोः पादयोः (?)
2. V. K. पदेति नास्ति।
3. K. स्वरभागविवक्षायाम्।
4. V. J. K. SV–A. दवदवेत्योदिना (?)

[धूमायते धूमकलुषे ज्वलति ज्वलदात्तहस्तजीवाबन्धे ।
प्रतिरवप्रतिपूर्णदिशि रसति रसच्छिखरे धनुषि नभस्तलम् ॥]

अत्र धूमादीनां पुनर्वचनात् पदानुप्रासोऽयं पुनरुक्तिमानित्युच्यते ॥

वर्णावृत्तिरनुप्रासः पादेषु च पदेषु च ।
पूर्वानुभवसंस्कारबोधिनी यद्यदूरता[1] ॥ ९५ ॥
लाटानुप्रासवर्गस्य यावद्वा लक्ष्यते[2] गतिः ।
पदानुप्रासवर्गोऽपि तावदेव प्रपञ्चयते ॥ ९६ ॥

षड्विधो नामद्विरुक्त्यनुप्रासः

स्वभावतश्च गौण्या च वीप्साभीक्ष्ण्यादिभिश्च सा ।
नाम्नो द्विरुक्तिभिर्वाक्ये तदनुप्रास उच्यते ॥ ९७ ॥

सा स्वभावतो यथा—

कुर्वन्तोऽमी कलकलं मारुतेन चलाचलाः ।
प्रातर्गुलुगुलायन्ते गजा इव घनाघनाः ॥ २२८ ॥

अत्र कलकलमित्यादिषु स्वाभाविकी पुनरुक्तिरुपदिश्यते ॥

प्रकर्षद्वारेण रामभद्रगतोत्साहशक्तिध्वननात् प्रकृतवीररसपोषः । अत्र धूमधूमेत्यादिना वाच्यभेदः ॥ ९४ ॥

ननु वर्णावृत्तिरनुप्राससामान्यलक्षणमुक्ता[3], न चासौ पदाद्यावृत्तावस्तीत्यत आह—**वर्णावृत्तिरिति** । समुदायावृत्तिरपि वर्णावृत्तिरेव । न हि वर्णातिरिक्तः समुदायो नाम । इयांस्तु विशेषो यत्पूर्वजातीयतानुसंधानमलङ्कारतां[4] प्रयोजयति । तत्र च कार्यानुमेयः समयसंनिकर्षविशेष[5] एव प्रयोजक इति । तदिदं दिङ्मात्रमुक्तम् ॥ ९५ ॥

अन्येऽपि पदानुप्रासप्रकाराः स्वयमुत्प्रेक्षितव्या इत्याह—**लाटेति** । गतिः प्रकारः ॥९६॥

क्रमप्राप्तं नामद्विरुक्त्यनुप्रासं विभजते—**स्वभावत इति** । यद्यपि पदानुप्रासादौ नामद्विरुक्तिरतिव्यापिका तथापि अर्थोपक्षेपोपनिपातिनी[6] सेह[7] विवक्षिता । अर्थो द्विविधः । आभिधानिक उपाधिश्च । आद्यो गौणमुख्यभेदेन द्विप्रकारः, द्वितीयोऽपि वीप्साभीक्ष्ण्यादिरनेकविधः । द्विरुक्तिरपि नामशरीरसंपादिका, नाम्नः सतश्चेति द्वयी बोद्धव्या । अत एव द्विरुक्तस्यैवाभिधाशक्तियोगात् स्वभावत इत्युक्तम् ।

कुर्वन्त इति । चलाचलाश्चञ्चलाः । चलतेरच्प्रत्ययेऽभ्यासस्य अकि रूपम् । गुलु इत्यव्यक्तानुकरणस्य डाचि द्विर्वचने च गुलुगुलेति नामसिद्धिः । अत्र कलकलादिपदानामर्थवशायातद्विरुक्तिशरीराणां स्वभावत एव यथोक्तरूपव्यवस्थितिः ॥

---

1. J. K. पद्यदूरता (?) 2. V. J. यावद्वावलक्ष्यते (?); A. ०वक्ष्यते ।
3. V. J. K. ०युक्ता । 4. K. पूर्वजातीयवृत्ता० ।
5. SV-B. समसंनिकर्ष० । 6. SV-B. ०क्षेपोपरिपातिनी ।
7. V. J. K. SV-A. सह (?)

गौण्या यथा—

अमृतममृतं चन्द्रश्चन्द्रस्तथाम्बुजमम्बुजं
रतिरपि रतिः कामः कामो मधूनि मधून्यपि ।
इति न भजते वस्तु प्रायः परस्परसंकरं
तदियमबला कान्ति धत्ते कुतः सकलात्मिकाम् ॥ २२९ ॥

अत्रामृतममृतमित्यादिष्वभेदेऽपि भेदोपचारेण विशेषणविशेष्यभावः सामान्यविशेषभावाद् भवन् पुनरुक्तिवद्भासते ॥

वीप्सा यथा—

शैले शैले न माणिक्यं मौक्तिकं न गजे गजे ।
देशे देशे न विद्वांसश्चन्दनं न वने वने ॥ २३० ॥

सेयं द्रव्यवीप्सायां[1] नामद्विरुक्तिः । एवं गुणजातिक्रियावीप्सायामपि द्रष्टव्यम् ॥

'प्रकारे गुणवचनस्य' इत्यादिरपि वीप्साप्रकार एव । यथा—

मानिनीजनविलोचनपातानुष्णबाष्पकलुषान् प्रतिगृह्णन् ।
मन्दमन्दमुदितः प्रययौ खं भीतभीत इव शीतमयूखः ॥२३१॥

अमृतमिति । अत्र द्वितीयानाम्[2] अमृतादिपदानां द्विरुक्तिदोषेण तात्पर्यापर्यवसानादमृतादिगुणपरत्वे कल्पनीयेऽपि निष्कृष्टगुणपराणां सामानाधिकरण्यानुपपत्तेस्तत्तदसाधारणगुणोपबृंहितामृतादिनिष्ठानामाद्यपदोपात्तसामान्यापेक्षो विशेष्यभावश्च विशेषणत्वं च निर्वहति । न च पर्यायनिवेशेऽर्थान्तरसंक्रमितवाच्यता संभवतीति पूर्वाचार्याः । सेयं गौणार्थपरवशा नामद्विरुक्तिः ॥

वीप्सेति । नानार्थानां युगपदेकैकेन पदेन केनचिद् वक्तुर्व्याप्तिविवक्षा वीप्सा । सा[3] प्रयोक्तृधर्मो द्विरुक्त्या व्यज्यते । अत एव या काचिदर्थसामर्थ्याकृष्टा द्विरुक्तिः सा सप्तवर्णा[4]दिवन्नामद्विरुक्तिसमाख्यया प्रतिपाद्यते । **शैल इति** । अत्र किञ्चिदेकमसाधारणगुणाश्रयं विवक्षन् तदितरस्य तज्जातीयस्य गुणसंस्पर्शमसहमानोऽप्रस्तुतमेव शैलादिकं प्रस्तुतवान् । रोहणादिव्यतिरिक्तासु व्यक्तिषु माणिक्याद्यभावगुणव्याप्तिर्युगपदेव विवक्षिता । शब्दादुपसर्जनतया प्रतीयमानः सिद्धस्वभावः पदार्थो गुण इत्युच्यते । एवं क्रिययापि व्याप्तिरवसेया । सेयं द्रव्यवीप्सेति । शैलादीनां द्रव्याणामेकेन गुणादिना व्याप्तुमिच्छेत्यर्थः ॥

प्रकारे गुणवचनस्येति । प्रकारः सादृश्यम् । तत् पूर्णगुणेन न्यूनगुणस्य साधारणगुणान्वये भवति । एवं चास्ति समानशब्दाभिधेयत्वं च व्याप्तिः । इयांस्तु विशेषो यदेकत्र सिद्धस्यान्यत्र प्रतिबिम्बनं सादृश्यम्, शुद्धवीप्सायां तु युगपदेकस्य नानापदार्थसंबन्ध इति । सोऽयं वीप्साप्रकारशब्दार्थः । अत एव 'प्रकारे गुणवचनस्य' इति पृथक् सूत्रितम् । इह तु वीप्सापदेनैवायमर्थ उपग्राह्य इत्यभिप्रायः । मन्दं मन्दमिवोदित इति क्रियाविशेषणमुपमितम्, एवं भीतभीत इति कर्तृविशेषणमपि । सादृश्यलक्षणगुणोत्प्रेक्षायामिवशब्दः ॥

---

1. V. K. ०वीप्सा नाम ।
2. K. द्वितीयान्तानाम् (?)
3. K. सः ।
4. SV–B. सप्तपर्णा० ।

आभीक्ष्ण्येन यथा—

श्लेषं श्लेषं मृगदृशा दत्तमाननपङ्कजम् ।
मया मुकुलिताक्षेण पायं पायमतृप्यत[1] ॥ २३२ ॥

सोऽयमाभीक्ष्ण्ये णमुल् । स चानुप्रयुज्यते इति पुनरुक्तिः ॥

क्रियापदाभीक्ष्ण्याद्द्विरुक्तौ तु पुनरुक्तेरपि पुनरुक्तिः । यथा—

जयति जयति देवः श्यामकण्ठः पिनाकी
जयति जयति देवी लोकमाता भवानी ।
जयति जयति धन्यः सोऽपि भक्तस्तयोर्यः
किमपरमिह धन्यं वर्ण्यते तावदेव ॥ २३३ ॥

आदिग्रहणेन निमूलसंभ्रमादयः परिगृह्यन्ते । तेषु निमूलादिर्यथा—

निमूलकाषं कषति स्वान्तमन्तःस्मरज्वरे ।
लाजस्फोटं स्फुटन्त्याशु हृदये हारयष्टयः ॥ २३४ ॥

आभीक्ष्ण्येनेति । 'नित्यवीप्सयोः' इत्यनेन नित्यत्वमाभीक्ष्ण्यमुक्तम् । यां किल क्रियां कर्त्ता प्राधान्येनानुपरत्या च कर्तुमिच्छति तद्रूपमाभीक्ष्ण्यम् । अत एव तिङव्ययकृतां च द्विरुक्तिरियमसाधारणी । उभयत्रैव क्रियाप्राधान्यप्रतीतेः । सिद्धे हि वस्तुनि पौनःपुन्यप्रतीतिः क्रियोपाधित एव न स्वरूपेण । ननु णमुलैवाभीक्ष्ण्याभिधानात् किं द्विरुक्तिः करिष्यत इत्यत आह—सोऽयमिति । न चाभीक्ष्ण्यं णमुलो वाच्यम् । क्त्वार्थे[2] तस्याभिधानात् । द्विरुक्तिसहितस्यैव तस्यानुपरतिव्यञ्जकत्वात् । स्वरूपार्थाभ्यामन्तरतमशब्दद्वयरूप आदेशो वा द्विरुच्चारणं वा द्विरुक्तिशब्दार्थः ॥

न चावश्यं द्वावेव शब्दौ प्रयोक्तव्यौ किन्तु यावद्भिरभिमतोऽर्थः प्रतीयते तावन्त आभीक्ष्ण्यशब्दाः प्रयोक्तव्याः । ते नाव्ययकृत्सु दृश्यन्ते किन्तु तिङ्पदेष्वेवेत्याह—**क्रियापदेति ।** यद्यपि एकैकवाक्यार्थसंगत्या[3] क्रियापदस्य द्वयमेवोच्चारणं तथापि काव्यापेक्षया बाहुल्यमवसेयम् ॥

आदिग्रहणेनेति । तत्तदितरप्रकरणप्रापितानां द्विरुक्तिप्रकाराणामादिपदेनोपग्रहो विधेयः । तद्यथा—

अवर्गिवर्गिद्भलबदुपलग्रन्थयः क्षेत्रशैला
दूरे दूरे मणिमयदृषन्मेखलो रत्नसानुः ।
आरादारान्निधिरयमपां यद्वीयो दवीयान्
दुग्धाम्भोधिस्तदयमसदृक्छिल्प एवादिशिल्पी ॥

अत्रानुपूर्व्ये द्वे भवत इति द्विरुक्तिः । एवं स्वार्थेऽवधार्यमाणे इत्यादयोऽपि द्विरुक्तिप्रकाराः स्वयमवसेया इत्याशयवानुपलक्षणतया किञ्चिदुदाहरति । **निमूलकाषमिति ।** 'कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः' इति तस्मिन्नेव प्रयुक्ते द्विरुक्तिसिद्धिः ॥

---

1. V. K. अरम्यत ।
2. V. त्कार्ये; J. तत्कार्ये ।
3. K. एकवाक्यार्थ० ।

संभ्रमेण यथा—

अस्थीन्यस्थीन्यजिनमजिनं भस्म भस्मेन्दुरिन्दु-
र्गङ्गा गङ्गोरग उरग इत्याकुलाः संभ्रमेण।
भूषावेषोपकरणगणप्रापणव्यापृतानां
नृत्यारम्भप्रणयिनि शिवे पान्तु वाचो गणानाम्॥ २३५॥

हर्षावेगविस्मयादयोऽपि संभ्रमस्योपाधयो भवन्ति। तेषु हर्षसंभ्रमेण यथा—

रुरुधुः कौतुकोत्तालास्ततस्तामरावतीम्।
क्वार्जुनः क्वार्जुन इति ब्रुवत्यो नाकयोषितः॥ २३६॥

आवेगसंभ्रमेण यथा—

कञ्चुकं कञ्चुकं मुञ्च हारं हारं परित्यज।
हा हा दहति दावाग्निर्वस्त्रं वस्त्रमपाकुरु॥ २३७॥

अत्र मुञ्च परित्यज दहति अपाकुरु इति क्रियापदेष्वावेगसंभ्रमाभावान्न[1] द्विरुक्तिः। तथाहि। अरण्यानीप्रवेशे विजिगीषुद्विषां योषिद्दावाग्निसंभ्रमावेगात् कयाप्येवमुच्यते। तत्र प्रथमं कञ्चुक एवावेगसंभ्रमः। स ह्यागते दावाग्नावुत्तारयितुमशक्यः। ततस्तद्व्यासंगहेतौ हारे, अनन्तरं परापतितदावाग्निदीप्ते वाससीति॥

विस्मयसंभ्रमेण यथा—

अहो रूपमहो रूपमहो मुखमहो मुखम्।
अहो मध्यमहो मध्यमस्याः सारङ्गचक्षुषः॥ २३८॥

एतेषु समस्तेष्वपि संभ्रमेषु यावद्बोधमिति द्विरुक्तिः॥

एवं त्रिरुक्तिरपि द्रष्टव्या। यथा—

जय जय जय श्रीमन् भोज प्रभाति विभावरी
वद वद वद श्रुत्यं विद्वन्निदं ह्यवधीयते।
शृणु शृणु शृणु त्वद्वत् सूर्योऽनुरज्यति मण्डलं
नहि नहि नहि क्ष्मामार्तण्डः क्षणेन विरज्यते॥२३९॥

संभ्रमेणेति। भयसंवेगादरात्मकः संभ्रमः। संवेगस्त्वरा। सैव[2] प्रकृतोदाहरणे द्विरुक्तिं प्रयोजयति॥

ननु हर्षादिना[3] महाकविप्रबन्धेषु द्विरुक्तिरुपलभ्यते। सा कथमुपग्राह्येत्यत आह—**हर्षेति।** हर्षादयोऽपि संभ्रमप्रयोजकाः। तैरसाधारणतामापन्नैरवच्छिद्यमानः संभ्रमोऽन्योऽन्यो भवति न च संभ्रमतां जहातीति संभ्रमद्विरुक्तिप्रकार एवायमित्यर्थः॥

कञ्चुकमिति। निगूढगम्भीर उद्वेग आवेगः। ननु कञ्चुकं कञ्चुकमितिवन्मुञ्चेत्यादिकमावेगसंभ्रमप्रभवमेव, तत् कथं न द्विरुच्यत इत्यत आह—अत्रेति। कञ्चुकस्य हारेण, हारस्योत्तरीयवाससा व्यासंगसंभावना संभ्रमहेतुः॥

संभ्रमो यावद्बोधमिति यावच्छब्दार्थमाविष्कुर्वाणः पूर्वोक्तमभिप्रेत्याह-एवं त्रिरुक्तिरपीति। उपलक्षणञ्चेदम्। चतुरादिद्विरुक्तिरदण्डवारितैव॥ ९७॥

---

1. V. K. आवेगसंभ्रमात्। 2. J. स एव।
3. K. हर्षादीनाम् (?)

क्रियासमभिहारश्च क्रियाभ्यासश्च यः पुरा ।
युक्तावुदाहृतः सोऽपि नामानुप्रास इष्यते[1] ॥ ९८ ॥

जायते न च दोषाय काव्येऽलङ्कारसंकरः ।
विभूषयति हारोऽपि स्तनौ ग्रीवां मृगीदृशाम् ॥ ९९ ॥

षड्विधो लाटानुप्रासः

अर्थभेदे पदावृत्तिः प्रवृत्त्या भिन्नयेह या ।
स सूरिभिरनुप्रासो लाटीय इति गीयते ॥१००॥

स चाव्यवहितो व्यस्तः समस्त उभयः पुनः ।
उभयश्चक्रवालश्च गर्भश्चैवाभिधीयते ॥१०१॥

यस्तु व्यवहितो नाम नेयत्ता[2] तस्य शक्यते ।
कर्तुमेकादिगणना पदवृत्त्यादिभङ्गिभिः ॥१०२॥

तेष्वव्यवहितभेदेषु व्यस्तो यथा--

उअहिस्स जसेण जसं धीरं धीरेण गरुइआइ वि गरुअं ।
रामो ठिएअवि ठिइं भणइ रवेण अ रवं समुप्फुंदन्तो ॥ २४० ॥

क्रियेति । समभिहारो भृशत्वम् ॥ ९८ ॥

ननु वाक्यार्थप्रयुक्त्यैव काव्यस्य सनाथीकरणात् किमनुप्रासेनेत्यत आह—**जायते न चेति** । उदाहरणेनालङ्कार्यसंकरवदलङ्कारसंकरोऽपि लोकप्रसिद्ध एव शोभाहेतुरित्यभिमतमिति ॥ ९९ ॥

क्रमप्राप्तं लाटानुप्रासं लक्षयति—**अर्थभेद इति** । लाटजनवल्लभोऽनुप्रासो लाटानुप्रासः । अर्थभेदे[3] कथं न पुनरुक्तिदोष इत्यत उक्तम्—प्रवृत्त्या भिन्नयेति । तात्पर्यभेदेनेत्यर्थः । अत एव यमकाद्भेदः ॥ १०० ॥

स चेति । अनुक्तव्यवहितसमुच्चये चकारः । लाटानुप्रासः सामान्यतो द्विधा । अव्यवहितो व्यवहितश्च । अनावृत्तशब्दानन्तरितोऽव्यवहितः, तदन्तरितश्च व्यवहितः । तयोरव्यवहितः षोढा भवति । व्यस्तः, समस्तः, द्वौ उभयाविति तावत् चत्वारः । तत्रोभयद्वयं द्विप्रकारकमिति सामान्यविशेषभावाभ्यां षड्भेदा व्याख्येयाः । उभयः पुनरिति । पुनःशब्दो व्यावृत्तौ । पूर्वस्मादन्य एवायमेकशब्दाभिलप्य इत्यर्थः । आद्योभयद्वयमग्रे वक्ष्यते ॥ १०१ ॥

द्वितीयं तु चक्रवालं गर्भश्चेत्युक्तम् । व्यवहितस्य तर्हि कियन्तो भेदा । अत आह—**यस्त्विति** । तेन बहुभावावान्तरविशेषतया नायं समशीर्षिकया गणित इत्यर्थः ॥

तेषु इति । द्विरुक्तशब्दरूपेषु पूर्वपरयोर्नैकमपि समासान्तर्गतमिति व्यस्तः । एतेन समस्तादयो व्याख्याताः । धैर्यगुरुतास्थितिगाम्भीर्यानुनिष्पादी वागनुभावो रसपूर्णकुम्भोच्छलन-

---

1. J. A. उच्यते ।   2. V. K. नेयता ।
3. K. अर्थभेदे (?)

[उदधेर्यशसा यशो धैर्यं धैर्येण गुरुतयापि गुरुताम् ।
रामः स्थिरतयापि स्थितिं भणति रवेण च रवं समभिक्रामन् ॥]

अत्राव्ययानां द्योतकत्वादिवादिभि[1] र्व्यवधानं नाश्रीयते। न हि इवादेः शाकल्येऽपि[2] पृथक्पदत्वमस्ति । यद्येवमिदमिहोदाहरणं युज्यते—

त्वन्मुखं त्वन्मुखमिव त्वद्दृशौ त्वद्दृशाविव ।
त्वन्मूर्तिरिव मूर्तिस्ते त्वमिव त्वं कृशोदरि ॥ २४१ ॥

अस्त्येवैतत् । किन्तु यथा—'अमृतममृतं चन्द्रश्चन्द्रः' इत्यादिकमभेदेऽपि भेदोपचारान्नामद्विरुक्तिस्तथेयमित्युत्प्रेक्ष्यते ॥

समस्तो यथा—

अपहस्तितान्यकिसलयकिसलयशोभं विलोकयाशोकम् ।
सखि विजितापरसुमनःसुमनःसुभगञ्च मधुतिलकम् ॥ २४२ ॥

अत्र 'किसलय किसलय' इति, 'सुमनः सुमनः' इति च समस्तानामेवाव्यवधानादयं लाटीयानुप्रासोऽव्यवहितसमस्तः । पूर्वः पुनरव्यवहितव्यस्त इत्युच्यते ॥

उभयस्तु द्विधा—प्रथमः समस्तो[3]ऽपरो व्यस्तः, प्रथमो[4] व्यस्तोऽपरः समस्त इति च ॥

तयोः प्रथमो यथा—

जितलाटाङ्गनावक्त्रं वक्त्रं तस्या मृगीदृशः ।
कस्य न क्षोभजनकं जनकं पुष्पधन्वनः ॥ २४३ ॥

तदिदं लक्षणेनैव व्याख्यातम् ॥

न्यायेन साक्षादिव तत्तत्प्रकर्षमर्पयन् शोभाविकासहेतुः । समुप्फुंदन्तो समभिक्रामन् । ननु जसेण धीरेण गरुइआइ ठिएअवि रवेण अ इति पदपञ्चके विभक्त्या तदुत्तरयोश्चकारद्वयेन च व्यवधानात् कथमव्यवहितभेद उदाह्रियत इत्याह—अत्रेति । अव्ययानामित्युपलक्षणम् । द्योतकत्वादिति विभक्तिसाधारणो हेतुः । पञ्चकप्रातिपदिकार्थत्वपक्षे विभक्तिर्द्योतिकैव । शाकल्येऽपीति[5] । अव्ययवाचकत्ववादी सोऽप्यसत्त्वार्थानामिवादीनां स्वातन्त्र्येण वाचकत्वं न मन्यते, यतो न पृथक्पदत्वमनुशिष्टवान् । तथाच द्योतकानां परशक्तिसहकारित्वेन तदनुप्रवेशात् स्वाङ्गमव्यवधायकमिति न्यायात् । ननु किमत्र क्लिष्टकल्पनया । अस्त्यव्यवहितोदाहरणमप्यन्यदपीति शङ्कते—यद्येवमिति । अत्र पूर्वार्धवर्तिद्वयमुदाहरणम्, उत्तरार्धवर्तिनो द्वयस्य पूर्वतुल्यत्वात् । परिहरति—अस्तीति । अनन्वयमात्रमत्रोदाहरणम् । तत्र चावश्यभेदकल्पनया विशेषणविशेष्यभावो वाच्यः । तथाच गौणी नामद्विरुक्तिः स्यादिति संकरशङ्कया नोदाहृतमिति[6] सिद्धान्ततात्पर्यसंक्षेपः ॥

समस्त इति । पूर्वः पुनरिति । समस्तानन्तरं व्यस्तविवरणं प्रतिपत्तिसौकर्यार्थम् ॥

---

1. V.K. द्योतकादित्वादिवादिभिः ।
2. V. K. प्रकृतेऽपि ।
3. V. J. प्रथमोऽसमस्तः ।
4. K. द्वितीयः ।
5. K. शाकल्योऽपि ।
6. K. संकरशङ्कनायोदाहृतम् ।

द्वितीयो यथा—

नलिनी नलिनीनाथकरसंतति[1] संगमात् ।
विकचा विकचास्यानां कान्तानां हरति श्रियम् ॥ २४४ ॥

अस्यापि लक्षणेनैवोक्तोऽर्थः ॥

स्वापेक्षया व्यस्तोऽन्यापेक्षया च समस्तो[2] द्वितीयो व्यस्तः समस्त इति स द्वितीयोभयशब्दवाच्यः । सोऽपि द्विधा । प्रतिपादमन्ताद्योर्गर्भे इवानुप्रासविन्यासात् । तयोः प्रथमश्चक्रवालं यथा—

जयति क्षुण्णतिमिरस्तिमिरान्धैकवल्लभः ।
वल्लभीकृतपूर्वाशः पूर्वाशातिलको रविः ॥ २४५ ॥

अत्र तिमिरवल्लभपूर्वाशेति शब्दास्तिमिरादिशब्दापेक्षया व्यस्ताः, यथास्वं[3] पूर्वोत्तरपदापेक्षया च समस्ताः, पादान्ताद्योर्विनिवेशिता इति यथोक्तलक्षणानुगमाल्लाटीयानुप्रासोऽयमव्यवहितो व्यस्तसमस्तश्चक्रवालमित्युच्यते ॥

एतेन पादमध्येऽनुप्रासविन्यासाद् गर्भोऽपि व्याख्यातः । यथा—

समाधवा माधवदत्तदृष्टिः सकौतुका कौतुकमन्दिरे स्तात् ।
सविभ्रमा विभ्रमदायिनी वः सपङ्कजा पङ्कजलोचना श्रीः॥२४६॥

व्यवहितभेदेषु व्यस्तो यथा—

प्रकाशो यशसा देवः प्रकाशो महसा रविः ।
दुःसहो विद्विषां स्वामी दुःसहस्तमसाञ्च सः ॥ २४७ ॥

तदेतन्नातिदुर्बोधमिति न व्याक्रियते ॥

सोऽयमेकगुणो व्यस्तश्च लाटीयानुप्रासो व्यवहित इत्युच्यते ॥

व्यस्त एवा[4]नेकगुणो यथा—

किञ्चिद् वच्मि न वच्मि वच्मि यदि वा किं वच्मि वच्मीदृशं
दृश्यन्ते न भवादृशेषु यतिषु[5] स्वेषामदोषे दमाः ।
ते किं सन्ति न सन्ति सन्ति यदि वा के सन्ति सन्तीदृशाः
सर्वस्तेषु गुणैर्गृहीतहृदयो लोकः कुतो वर्तते ॥ २४८ ॥

अत्र वच्मीति सन्तीत्येतयोरनेकगुणावृत्तिः ॥

द्वितीयमुभयं विवेचयति—**स्वापेक्षयेति** । तिमिरान्धाश्चक्रवाकाः । यथाश्रुतिद्विरुक्तः[6] पूर्वः पूर्वेण, उत्तरश्चोत्तरेण समस्त इति पूर्वस्माद् विशेषः ॥

समाधवेति । सकौतुका कृतकङ्कणबन्धादिपरिणयमङ्गला ॥

अनेकगुण इति । आवृत्तिद्वैगुण्यादिना अनेकगुणत्वम्, न च गुणनायामियत्तावधारणकारणमस्तीत्यभिसंधाय तस्येयत्ता न शक्यते कर्तुमिति पूर्वमुक्तम् । स्वेषामात्मीयानां मध्ये यः कश्चिददोषः[7] तत्र दमा दण्डप्रकारा न दृश्यन्ते इति ॥

---

1. V. K. संनति ।
2. K. अतः परम् अपरः इत्यधिकम् ।
3. V. K. यथा स्वपूर्व० ।
4. K. च ।
5. V. K. पतिषु ।
6. SV–A. द्विरुक्तेः ।
7. K. कश्चिद्दोषः (?)

समस्त एकगुणो यथा—

चन्द्रानन चन्द्रदिनं मृगलोचन मृगशिरश्च नक्षत्रम् ।
तिथिरतिथिप्रियदशमी परतस्त्वेकादशी प्रहरात् ॥ २४९ ॥

नन्विह तिथिरित्यसमस्तम् । न केवलमसमस्तं भिन्नार्थतया लाटीयानुप्रासोऽपि न संगच्छते । संगच्छते[1] च केनचित् पदानुप्रासेन । न च लाटीयानुप्रासो वा नामानुप्रासो वा पदानुप्रासाद् भिद्यत इति ॥

समस्तोऽनेकगुणो यथा—

ब्रह्माण्डच्छत्रदण्डः शतधृतिभवनाम्भोरुहो नालदण्डः
क्षोणीनौकूपदण्डः क्षरदमरसरित्पट्टिकाकेतुदण्डः ।
ज्योतिश्चक्राक्षदण्डस्त्रिभुवनभवनस्तम्भदण्डोऽङ्घ्रिदण्डः
श्रेयस्त्रैविक्रमस्ते वितरतु विबुधद्वेषिणां कालदण्डः ॥२५०॥

अत्रानेकशो दण्ड इत्यस्यावृत्तिः । आभ्यां व्यस्तसमस्तभेदोऽपि व्याख्यातः ॥

यथा— दशरश्मिशतोपमद्युतिं यशसा दिक्षु दशस्वपि श्रुतम् ।
दशपूर्वरथं यमाख्यया दशकण्ठारिगुरुं विदुर्बुधाः ॥ २५१ ॥

अत्रानेकधा दशशब्द आवर्तते ॥

अव्यवहितेऽपि द्वैगुण्यादेर्न विरोधः । यथा—

वस्त्रायन्ते नदीनां सितकुसुमधराः शक्रसंकाशकाशाः
काशाभा भान्ति तासां नवपुलिनचराः श्रीनदीहंसहंसाः ।
हंसाभाम्भोदमुक्तः क्षरदमलरुचिर्मेदिनीचन्द्रचन्द्र-
श्चन्द्राङ्कः शारदस्ते जयकृदुपनतो विद्विषां कालकालः ॥२५२॥

चन्द्रेति । यद्यप्येकप्रकारोदाहरणद्वयमुचितमेव[2] तथापि कश्चिद्विशेषं विवक्षन्नाक्षिप्य समाधत्ते—नन्विति । मा भूदत्रासमासोऽन्यथापि नेदमुदाहरणमिह संगतमित्याह—न केवलमिति । तत् किमनुप्रास एवायं न भवतीति पृच्छति—केन तर्हीति । उत्तरम्, पदानुप्रासेनेति । पदानुप्रासेनार्थभेदाभेदौ विवक्षितौ । किन्तु पदाश्रयेणावृत्तिमात्रं पदानुप्रासावृत्तिश्च लाटानुप्रासेऽप्यस्तीति संगत्यात्रेदमुदाहृतमित्यर्थः ॥

ब्रह्माण्डेति । शतधृतिर्ब्रह्मा । तस्य भवनभूतमम्भोरुट् पद्मम्[3] । कूपो गुणवृक्षः ॥

दशेति । दशस्विति । एको दशशब्दो व्यस्तः, अन्ये त्रयः समस्ताः ॥

ननु व्यवहित एव किं गुणनादिभेदः । नेत्याह—**अव्यवहितेऽपीति** । वस्त्रायन्त इत्यादौ काशपदपरिहारेणोदाहरणम् । तत्र हि प्रथमः काशशब्दो भिन्नार्थ एव ॥

यत्र व्यवहिताव्यवहितयोरेकवाक्यानुप्रवेशोऽस्ति तत्रापि गुणनाभेद उदाहरणीयः । दृश्यत इत्यनेन यद्वद्व्यवहिते भूयसी गुणना महाकविप्रबन्धेषु प्रतीयते न तद्वदव्यवहितेऽपीति पूर्वं

---

1. V. K. संगते । 2. V. J. K. यद्यप्येकपरिहाराकारो० (?)
3. K. पद्ममित्यतः परं 'तस्य, क्षोणी पृथ्वी तद्रूपा या नौस्तरिस्तस्या कूपदण्डः' इत्यधिकम् ।

व्यवहिताव्यवहितभेदेऽपि दृश्यते यथा—

धनैर्दुष्कुलीनाः कुलीनाः क्रियन्ते
धनैरेव पापान्नरा निस्तरन्ति ।
धनेभ्यो हि कश्चित् सुहृन्नास्ति लोके
धनान्यर्जयध्वं धनान्यर्जयध्वम् ।। २५३ ।।

योऽपि चार्धाभ्यासः सोऽपि व्यवहिताव्यवहितभेद एव । यथा—

यैस्त्वं साक्षात्कृतो नाथ तेषां कामेषु को ग्रहः ।
यैस्त्वसाक्षात्कृतो[1] नाथ तेषां कामेषु को ग्रहः ।। २५४ ।।

अत्र पादापेक्षया व्यवहितत्वमर्धापेक्षया पुनरव्यवहितत्वं भवति ।।

द्विभागाभ्यासस्तु व्यवहित एव स्वदते । यथा—

श्रद्धायत्नौ यदि स्यातां मेधया किं प्रयोजनम् ।
तावुभौ यदि न स्यातां मेधया किं प्रयोजनम् ।। २५५ ।।

पादाभ्यासः[2] पुनरव्यवहितो व्यवहितश्च दृश्यते । तयोरव्यवहितो यथा—

सन्तः शृणुध्वं हृदये निदध्व-
मुत्क्षिप्य बाहू परिरारटीमि ।
न सुभ्रुवां तुल्यमिहास्ति रम्यं
न सुभ्रुवां तुल्यमिहास्ति रम्यम् ।। २५६ ।।

व्यवहितो यथा—

मुखेन लक्ष्मीर्जयति फुल्लपङ्कजचारुणा ।
दक्षिणेन करेणापि फुल्लपङ्कजचारुणा ।। २५७ ।।

इवाद्यावृत्तयोऽपि चात्रैव द्रष्टव्याः । यथा—

लीनेव प्रतिबिम्बितेव खचितेवोत्कीर्णरूपेव च
प्रत्युप्तेव च वज्रलेपघटितेवान्तर्निखातेव च ।
सा नश्चेतसि कीलितेव विशिखैश्चेतोभुवः पञ्चभि-
श्चिन्तासंततितन्तुजालनिविडस्यूतेव लग्ना प्रिया ।। २५८ ।।

व्यवहितमात्रे गुणनादिकमुपन्यस्तमिति तात्पर्यम् । धनैरिति । अत्र धनपद[3] व्यवधानेन वह्नीं गुणनामवलम्बमानमेव[4] चतुर्थपादे त्वव्यवहिता[5]नुप्रासेऽपि प्रविष्टमिति भवति व्यवहिताव्यवहितभेदता । सोऽयं पदाभ्यासो दर्शितः ।।

यैरिति । एवं श्लोकार्धाभ्यासो व्यवहिताव्यवहितभेद एव भवतीत्याह—योऽपीति ।।

श्रद्धायत्नाविति । अत्र यदि स्यातामिति पादभागेनसह पादावृत्तिस्त्रिभागावृत्तिर्भवति ।।

मुखेनेति । फुल्लपङ्कजमिव चारु, फुल्लेन पङ्कजेन चारुरिति यद्यपि वृत्त्यर्थौ भिद्येते तथापि पदानामभिन्नार्थत्वाद् उदाहरणता ।।

अर्थभेद इति नार्थशब्दोऽभिधेयवचनः किन्तु शब्दप्रतिपाद्यमात्रवचन इत्याशयवानाह—इवादीति ।। १०२ ।।

---

1. A. K. यैस्त्वम् । 2. V. K. पदाभ्यासः (?) 3. K. धनपदव्यवधानेन । 4. K. अवलम्ब्यमानमेव । 5. V.J.K. त्वनुप्रासेऽपि ।

यमकानां हि यावन्त्यो वर्ण्यन्ते भेदभक्तयः।
अनुप्रासस्य लाटानां भिदास्तावन्त्य एव हि॥ १०३ ॥

उपमादिवियुक्तापि राजते काव्यपद्धतिः।
यद्यनुप्रासलेशोऽपि हन्त तत्र निवेश्यते॥ १०४ ॥

कुण्डलादिवियुक्तापि कान्ता किमपि शोभते।
कुङ्कुमेनाङ्गरागश्चेत् सर्वाङ्गीणः प्रयुज्यते॥ १०५ ॥

श्रुतिवर्णानुप्रासावेकविधौ कुन्तलेषु गौडेषु।
पदयोर्निरनुप्रासो द्वेधा त्रेधा च लाटेषु॥ १०६ ॥

षड्विधं चित्रम्

वर्णस्थानस्वराकारगतिबन्धान् प्रतीह यः।
नियमस्तद्बुधैः षोढा चित्रमित्यभिधीयते॥ १०७ ॥

वर्णशब्देन चात्र स्वराणां पृथङ्निर्देशाद् व्यञ्जनान्येव प्रगृह्यन्ते। तत्र वर्णचित्रेषु चतुर्व्यञ्जनं यथा—

नन्वन्येऽपि पदावृत्तिप्रकाराः किमिति नोदाहृता इत्यत आह—**यमकानां हीति**। भेदभक्तयोऽवान्तरप्रकारविच्छित्तयः स्थानास्थानपादभेदलक्षणाः। श्लोकावृत्तिः परमत्र नास्तीति यमकादपकर्षः॥ १०३ ॥

प्रकरणान्तेऽनुप्रासव्युत्पादनप्रयोजनमाह—**उपमादीति**। अनुप्रासलेशोऽपीति। वर्णाद्यनुप्रासः॥ १०४ ॥

श्रुतिवृत्त्यनुप्रासौ तु संदर्भव्यापकावेव प्रशस्तावित्युदाहरणव्याजेनाह—**कुण्डलादीति**॥ १०५ ॥

एतदेव खण्डसरस्वतीकेषु[1] कविषु न तथा काव्यसिद्धिरिति दर्शयन् द्रढयति—**श्रुतिवर्णानुप्रासाविति**॥ १०६ ॥

क्रमप्राप्तं चित्रलक्षणमवतारयति—**वर्णेति**। चित्रमालेख्यं तदिव जीवितस्थानीयध्वनिरहितं चित्रमिति काश्मीरकाः। तदसत्। ध्वनेः प्राधान्यानङ्गीकारात् प्रतीयमानमात्राभावस्य क्वचिदप्यसंभवात्। यद्वा आकृतिविशेषयुक्तं चित्रमिति, तदपि न। अव्यापकत्वात्। अतो वर्णादिनियमेन प्रवृत्तमाश्चर्यकारितया चित्रमित्येव युक्तम्। वर्णा व्यञ्जनानि। स्थानं कण्ठादिः। स्वरा अकारादयः। आकारः पद्माद्याकृत्युन्मुद्रणम्। गतिः पठितिभङ्गिविशेषः। बन्धो विविडितप्रभृतिः॥

---

1. V. J. K. खण्डसरस्वतीषु (?)

जजौजोजाजिजिज्जाजी तं ततोऽतिततातितुत् ।
भाभोऽभीभाभिभूभाभूरारारिररिरीररः ॥ २५९ ॥

त्रिव्यञ्जनं यथा—

देवानां नन्दनो देवो नोदनो वेदनिन्दिनाम् ।
दिवं दुदाव नादेन दाने दानवनन्दिनः ॥ २६० ॥

द्विव्यञ्जनं यथा—

भूरिभिर्भारिभिर्भीरोर्भूभारैरभिरेभिरे ।
भेरीरेभिभिरभ्राभैरभीरुभिरिभैरिभाः ॥ २६१ ॥

एकव्यञ्जनं यथा—

न नोननुन्नो नुन्नोनो नाना नानानना ननु ।
नुन्नोऽनुन्नो ननुन्नेनो नानेना नुन्ननुन्ननुत् ॥ २६२ ॥

पञ्चप्रभृतिनियमे न[1] तथा शक्तिव्युत्पत्त्योरुत्कर्ष इति चतुरादि गृह्णाति—**तत्रेति । जजाविति ।** अवश्यं योद्धा जाजी । जजेर्युद्धार्थादावश्यके णिनिः । जजा युद्धशौण्डा. । तेषामोजसा जाता याऽऽजिः संग्रामस्तं जयतीति क्विप् । तं वेणुदारिणं ततोऽनन्तरं अतिततान् चतुरङ्गबलेन प्राप्तविस्तारान्, आतिनः सततगमनशीलान् तुदतीति क्विप् । भानां दीप्ततारानुरूपाणां शुक्रबृहस्पत्यादीनाम् आभेव आभा कान्तिः यस्येत्युपमानपूर्वपदबहुव्रीहौ उत्तरपदलोपे च भाभः । अभियो भयशून्यान् इभानभिभवतीति क्विप् । अभीभाभिभूस्तादृशी या भा तेजस्तस्या भूराश्रयः । आर जगाम । अरिः शत्रुः, बलभद्र इत्यर्थः । अरीणां रीः संचरणम् । रीङ् गताविति धात्वनुसारात् । तस्या ईरो धुनन राति ददाति अरिरीररः[2] ॥

देवानामिति । देवः सृष्टिस्थितिसंहारक्रीडारतः, दानवनन्दी हिरण्यकशिपुस्तस्य दाने खण्डने यो नादो वक्षःकपाटपाटनकटकटाशब्दस्तेन दिवं स्वर्गं दुदाव किमेतदित्याकस्मिकसंभ्रमेणोपतापयामास । जगत्कण्टकनिराकरणाद् देवानां नन्दन आनन्दकृत् । वेदनिन्दिनाञ्च नोदनः प्रतिक्षेपकः । सामान्याभिप्रायेणैकवचनम् ॥

भूरिभिरिति । भूरिभिर्बहुभिर्भारिभिः प्रकृतिसारभारवाहिभिः, अतिप्रमाणकायतया भुवो भारभूतैः । अन्तःकांस्यभाजनो निःस्वानो भेरी तद्वद्रेभिभिः । 'रेभृ शब्दे' इति धात्वनुसारात् । अभ्राभैः प्रथमोन्नतमेघकान्तिभिः, इभैर्हस्तिभिर्भियं रान्ति प्रयच्छन्तीति भीरा इभाः प्रतिद्विपा अभिरेभिरे अभियुक्ताः ॥

न नेति ।[3] नानानना विविधाकारवदना गणा ऊनेन हीनेन नुन्नो जितो ना न, न पुरुषः । तथा नुन्न इनः प्रभुर्यस्य सोऽपि आत्मनि जीवति पुरुषोऽपुरुष एव । यतो ननुन्नेनोऽजितप्रभुर्नुन्नोऽप्यनुन्न एव । तथा नुन्ननुन्नः जित इव क्लीबतया पराभूत इति 'प्रकारे गुणवचनस्य' इति द्विरुक्तिः । तमपि यो नुदति स नानेना न निष्पापः । बन्धच्छायार्पकान्यवर्णगुरुत्वोन्मेषमात्रप्रयोजकस्तकारो न वृत्तिशरीरान्तर्गत इति द्विव्यञ्जनता नाशङ्कनीया ॥

---

1. V. J. K. पञ्चप्रभृतिनियमेन । 2. V. J. K. अरीररः ।
3. K. अत्र 'ननु' इत्यधिकम् (?)

क्रमस्थसर्वव्यञ्जनं यथा—

क: खगौघाङ्चिच्छौजा झाञ्ज्ञोऽटौठीडडंढणः ।
तथोदधीन् पफर्बभीर्मयोऽरिल्वाशिषां सहः ॥ २६३ ॥

छन्दोऽक्षरव्यञ्जनं यथा—

सरःसुरारातिभयाय जाग्रतो
जगत्यलं[1] स्तोतृजनस्य जायताम् ।
स्मितं स्मरारेर्गिरिजास्यनीरजे
समेतनेत्रत्रितयस्य भूतये ॥ २६४ ॥

षड्जादिस्वरव्यञ्जनं यथा—

सा ममारिधमनी निधानिनी सामधाम धनिधामसाधिनी ।
मानिनी सगरिमाऽपपापपा सापगा समसमागमाऽसमा ॥२६५॥

क्रमस्थेति । वर्णसमाम्नाये येन क्रमेण कादयो मावसानाः पठितास्तेन क्रमेण व्यञ्जननिवेशः । कः खगौघस्तत्तत्प्रसिद्धावदानपक्षिसमूहः,तमञ्चतीति क्विनि सयोगान्तलोपे कृते च खगौघाङ् इति रूपम् । चितं संविदं छ्यति च्छिनत्तीति चिच्छं यदोजस्तन्नास्ति यस्यासौ अचिच्छौजाः ।'झमु अदने'अस्मात् क्विप् ।'अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति'इत्युपधादीर्घः।मो नो धातोः' इति नकार इति झान् परबलभक्षकः । ज्ञः पण्डितः 'स्तोश्चुना श्चुः' इति नकारस्य ञकारः । अटाः संग्रामाङ्गणपर्यटनशीला सुभटास्तानोठते बाधत इति क्विप् । 'उठ गतौ' इति रूपम् । तेषामीडीश्वरः अडण्ढणोऽचपलः । डण्ढण इत्यव्युत्पन्नं चपलवाचिप्रातिपदिकम् । तथा अभीर्भयरहितः । एवंविधः को नामायमुदधीन् पफर्व पूरयामास इति प्रश्नः । उत्तरम्— अरीन् लुनन्ति या आशिषस्तासां सहः क्षमो मयो दैत्यराज इति ॥

छन्दोऽक्षरेति ।

म्यरस्तजभ्नगा लान्ताश्छन्दोविचितिवेदिभिः ।
दशैव वर्णा निर्णीताश्छन्दोरूपप्रसिद्धये ॥

तन्मात्र यञ्जननिबद्धं छन्दोऽक्षरव्यञ्जनम् । सुबोधमुदाहरणम् ॥

षड्जादीति ।

सरिगामपधानिश्च वर्णाः सप्त स्वरादयः ।
षड्जादिकृतसंकेता दृष्टा गान्धर्ववेदिभिः ॥

तन्मात्रव्यञ्जनमयं षड्जादिव्यञ्जनम् । सह एन विष्णुना वर्तते इति सा लक्ष्मीः । अरीन् धमति तापयतीति धमतेर्ल्युटि बहुलवचनमन्यत्रापीति धमादेशः । एवंविधा मम भूयादिति शेषः । निधानिनी पद्मादिनिधानवती । साम्नः सान्त्वस्य धाम गृहम् । धनिनां धामसाधिनी तेजःप्रसाधिका । मानिनी पूजावती । सगरिमा गौरववती । अपपापान् निष्कलुषान् पातीति अपपापपा । सेति प्रसिद्धविभवा । आपगा नदी । समः[2] तत्तुल्यः क्षणविसर्पी भंगुरः समागमो यस्याः सा तथा । असमा अनुपमा ॥

---

1. V. K. जलत्यलम् ।   2. J. सम इति नास्ति ।

मुरजाक्षरव्यञ्जनं यथा—

खरगरकालितकण्ठं मथितगदं मकरकेतुमरणकरम् ।
तडिदिति रुरुमुण्डहरं हरमन्तरहं दधे घोरम् ॥ २६६ ॥

चतुःस्थानचित्रेषु निष्कण्ठ्यं यथा—

भूरिभूतिं पृथुप्रीतिमुरुमूर्तिं पुरुस्थितिम् ।
विरिञ्चिं सूचिरुचिधीः शुचिभिर्नुतिभिर्धिनु ॥ २६७ ॥

निस्तालव्यं यथा—

स्फुरत्कुण्डलरत्नौघमघवद्धनुकर्बुरः ।
मेघनादोऽथ संग्रामे प्रावृट्कालवदाबभौ ॥ २६८ ॥

निर्दन्त्यं यथा—

पाप्मापहारी रणकर्मशौण्डश्चण्डीशमिश्रो मम चक्रपाणिः ।
भूयाच्छ्रियापश्रमयेक्ष्यमाणो मोक्षाय मुख्यामरपूगपूज्यः ॥२६९॥

निरौष्ठ्यं यथा—

नयनानन्दजनने नक्षत्रगणशालिनि ।
अघने गगने दृष्टिरङ्गने दीयतां सकृत् ॥ २७० ॥

निर्मूर्धन्यं यथा—

शलभा इव धावन्तः सायकास्तस्य भूभुजः ।
निपेतुः सायकच्छिन्नास्तेन संयुगसीमनि ॥ २७१ ॥

पाठाक्षराणि मुरजे लहकारौ तथदधाष्ठमौ[1] रेफः ।
नणकखगघडाश्चेत्थं[2] षोडश भरतादिकथितानि ॥

तन्मात्रविरचितं मुरजाक्षरव्यञ्जनम् । सुबोधमुदाहरणम् ॥

चतु स्थानेति । वर्णवत् स्थानेष्वपि चतुरादिनियमेन चित्रम् । यद्यपि च—

'अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा ।
जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च ॥' इति ॥

तथापि जिह्वामूलीयस्य स्वरत्वादुरस्यनासिक्ययोः काव्यप्रवेशाभावादुरोनासिकाजिह्वामूलपर्युदासेन स्थानपञ्चके चतुरादिनिरूपणम् । हे सूचिरुचिधीः शुचिभि. शुद्धाभिर्नुतिभिः स्तुतिभिर्यथोक्तविशेषणं विरिञ्चिं ब्रह्माणं धिनु प्रीणयेति । अकुहविसर्जनीयाः कण्ठ्याः ॥

स्फुरदिति । कुण्डलरत्नौघ एव मघवतो धनुस्तेन कर्बुरो मेघनादनामा राक्षसः । इचुयशास्तालव्याः ॥

पाप्मेति । चण्डीशमिश्रः परमेश्वरेणैकशरीरतामापन्नः । मुख्यामरा ब्रह्मादयः । लृतुलसा दन्त्याः ॥

निरौष्ठ्यमिति । अघन इति । शरत्कालशोभया दृश्यतमे । उपूपध्मानीया ओष्ठ्याः ॥

शलभा इति । तेन कपिलेन राज्ञा । तस्य कोसलाधिपस्य प्रसेनजितः । ऋटुरषा मूर्धन्याः ॥

---

1. V. J. K. ०च्छ्रमौ (?) 2. V. J. K. ०गघङाश्चेत्थम् ?

त्रिस्थानचित्रेषु निरौष्ठ्यदन्त्यं यथा—

जीयाज्जगज्ज्येष्ठगरिष्ठचारश्चक्रार्चिषा कृष्णकडारकायः।
हरिर्हिरण्याक्षशरीरहारी खगेशगः श्रीश्रयणीयशय्यः ॥ २७२ ॥

निरौष्ठ्यमूर्धन्यं यथा—

अलिनीलालकलतं कं न हन्ति घनस्तनि।
आननं नलिनच्छायं नयनं शशिकान्ति ते ॥ २७३ ॥

द्विस्थानचित्रेषु दन्त्यकण्ठ्यैर्यथा—

अनङ्गलङ्घनालग्ननानातङ्का सदङ्गना।
सदानघ सदानन्द नताङ्गीसंगसंगत ॥ २७४ ॥

एकस्थानचित्रेषु कण्ठ्यैर्यथा—

अगा गां गाङ्गकाकाङ्कगाहकाघककाकहा।
अहाहाङ्गखगाङ्काग कङ्कागखगकाकक[1] ॥ २७५ ॥

स्वरचित्रेषु ह्रस्वैकस्वरं यथा—

उरुगुं द्युगुरुं युत्सु चुक्रुशुस्तुष्टुवुः पुरु।
लुलुभुः पुपुषुर्मुत्सु मुमुहुर्नु मुहुर्मुहुः ॥ २७६ ॥

निरौष्ठ्यमिति। अवन इति। शरत्कालशोभया दृश्यतमे। उपूपध्मानीया ओष्ठ्याः॥

शलभा इति। तेन कपिलेन राज्ञा। तस्य कोसलाधिपस्य प्रसेनजितः। ऋटुरषा मूर्धन्याः॥

निरोष्ठ्यदन्त्यमिति। अनेनैव द्विकान्तरपरिहारेण लोष्टप्रस्तावो गवेषणीयः। तथोत्तरत्रापि॥

अनङ्गेति। सदानघ अनवद्य। सदैव[2] प्रियालाभेनानन्दयुक्त। हे नताङ्ग्याः कस्याश्चिदन्यस्याः संगे संगत। तव शोभनाङ्गना कामाक्रमणप्राप्तनानारूपतया[3] वर्तते। अतस्तामनुकम्पस्वेति सोपालम्भप्रार्थनावाक्यार्थः॥

अगा गामिति। गाङ्गकं गङ्गासम्बन्धि जलम्, तस्याकः कुटिला गतिः। 'अक अग कुटिलायां गतौ' इति। तस्याङ्कस्य तन्मध्यस्य गाहको विलोलकः कुत्सितमघं पापमघकं स एव काकस्तं हतवान् अघकाकहा। अन्ये तु विसर्गान्तं पठन्ति। तदा जहातेर्विधिरूपम्। एवविधस्त्वं गां स्वर्गं अगा याया इति। आशंसायां भूतप्रत्ययः। कीदृशः सन्। हानं हाः, न हा अहास्तान् जिहीते प्राप्नोतीति अहाहम्, तादृशमङ्गं यस्य स खगो गरुडः सूर्यो वा सोऽङ्कश्चिह्नभूतो यस्य तादृशोऽगोऽर्थान्मेरुस्तद्वर्त्तिनः कङ्काख्या अगखगा वृक्षनिवासिनः पक्षिणस्तेऽपि आकाकका गमनस्पृहयालवो यस्य स तथा। आसतां तावदन्ये, पतत्रिभिरप्यभिनन्दितगमन इत्यर्थः॥

उरुगुमिति। स्वरचित्रेष्वेकादिक्रमेणोपन्यासो ग्रन्थवैचित्र्यार्थः। उरुगुं विस्तीर्णवाचम्। द्युगुरुं स्ववासिनामाचार्यम्। युत्सु युद्धार्थम्। 'निमित्तात् कर्मयोगे' इति सप्तमी। गीर्वाणभटा-

---

1. V. K. ०गगकङ्कागखगाङ्कग। 2. SV-A. अत्र 'तव' इत्यधिकम्।
3. J. कामाक्रमणया नाना०।

दीर्घैकस्वरं यथा—

वैधैरैनैरैशैरैन्द्रैरैजैरैलैर्जैनैः सैद्धैः ।
मैत्रैर्नैकैर्धैर्यैर्वैरैदैः स्वैः स्वैरैर्दैवैस्तैस्तैः ॥ २७७ ॥

ह्रस्वद्विस्वरं यथा—

क्षितिस्थितिमितिक्षिप्तिविधिविन्निधिसिद्धिलिट् ।
मम त्र्यक्ष नमद्दक्ष हर स्मरहर स्मर ॥ २७८ ॥

दीर्घद्विस्वरं यथा—

श्रीदीप्ती ह्रीकीर्ती धीनीती गीःप्रीती ।
एधेते द्वे द्वे ते ये नेमे देवेशे ॥ २७९ ॥

त्रिस्वरेषु ह्रस्वत्रिस्वरं[1] यथा—

क्षितिविजितिस्थिति विहितिव्रतरतयः परगतयः ।
उरु रुरुधुर्गुरु दुधुवुः स्वमरिकुलं युधि कुरवः ॥ २८० ॥

चतुःस्वरेषु दीर्घस्वरं यथा—

आम्नायानामाहान्त्या वाग्गीतीरीतीः प्रीतीर्भीतीः ।
भोगो रोगो मोदो मोहो ध्येये वेच्छेत्[2] क्षेमे देशे ॥ २८१ ॥

इचुक्रुशुरार्ताः शरणं ययाचिरे । अत एव पुरु वहुधा तुष्टुवुः । युद्धप्रयोजनमाह—मुत्सु हर्षेषु लुलुभुः । पुपुषुः पुष्टा बभूवुः । नु वितर्के । मुहुर्मुहुर्वारं वारम् । किं मुमुहुर्मोहमासादितवन्तः । यतः क्रोशनादीनामव्यवस्थेति भावः ॥

वैधैरिति । विधिर्विरिञ्चिः । ई लक्ष्मीः, तस्या इनः प्रभुर्विष्णुः । ईशो महादेवः । इन्द्री वासवः । ईजः कामो लक्ष्मीपुत्रत्वात् । इला पृथ्वी । जिनो बुद्धः । सिद्धा देवविशेषाः । मित्रः सूर्यः । रैदो धनदः कुवेरः । देवा उक्तव्यतिरिक्ता मरुदादयः । एषां संबन्धिभिर्धैर्यैर्धृतिभिः स्वैर्वित्तैश्च नैकैरनेकविधैस्तैस्तैः प्रसिद्धरूपैरहं स्वैरैः सुष्ठु आसमन्तात् समृद्धो भवानि इत्याशंसा । वै वाक्यालङ्कारे ॥

क्षितिरिति । क्षितिः पृथ्वी, तस्याः स्थितिः पालनम्, मितिर्मानम् क्षिप्तिः संहारः, तद्विधिं वेत्ति । निधिसिद्धी लेढीति क्विप् । नमन् भग्नतेजा दक्षो यस्मात् । स्मरहर कामदहन । त्र्यक्ष त्रिनयन । हर महादेव । मम स्मर । अधीगर्थयोगे कर्मणि षष्ठी ॥

श्रीति । श्रीदीप्ती लक्ष्मीतेजसी । ह्रीकीर्ती लज्जायशसी । धीनीती बुद्धिनयौ । गीःप्रीती वाक्प्रमोदौ । इमे ये देवेशेऽपि न स्तः, ते द्वे तव एधेते वर्धेते ॥

क्षितीति । क्षितेर्विजितिर्विजयः । स्थितेर्वर्णाश्रममर्यादालक्षणाया विहितिर्विधानम् । तदेव व्रतं तत्र रतिर्येषाम् । परा श्रेष्ठा गतिर्ज्ञानं येषां ते तथा । एवंविधाः कुरवः स्वद्विषां कुलमुरु विस्तीर्णं रुरुधुः । तदेव गुरु महद् दुधुवुः कम्पयामासुः ।

आम्नायानामिति । आम्नायानां वेदानामन्त्या वाग् उपनिषत् सा हिताहितप्रतिपादनपरा किमाह । या गीतयस्ता ईतय उपसर्गाः । याः प्रीतयस्ता भीतयो भयानि । यो भोगः

---

1. J. ह्रस्वस्वरम् ।   2. V. J. चेच्छेत् ।

प्रतिव्यञ्जनविन्यस्तस्वरं यथा—

तापेनोग्रोऽस्तु देहे नो हेये विल्लोभिनिन्दिना।
जायाग्रे हि गुणिप्रेष्ठा[1] हितोऽक्षेपोऽमृतोक्षिणि ॥ २८२ ॥

तदेवापास्तसमस्तस्वरं यथा—

तपन ग्रस्तदहन हयवल्लभनन्दन।
जय ग्रहगणप्रष्ठ हतक्षप मतक्षण ॥ २८३ ॥

आकारचित्रेष्वष्टदलं यथा—

या श्रिता पावनतया यातनच्छिदनीचया।
याचनीया धिया मायायामाया संस्तुता श्रिया ॥ २८४ ॥

अत्र

कर्णिकायां न्यसेदेकं द्वे द्वे दिक्षु विदिक्षु च।
प्रवेशनिर्गमौ दिक्षु कुर्यादष्टदलाम्बुजे[2] ॥ १०८ ॥

द्वितीयमष्टदलं यथा—

चरस्फारवरक्षार वरकार गरज्वर।
चलस्फाल वलक्षालबल कालगल ज्वल ॥ २८५ ॥

अष्टधा कर्णिकावर्णः पत्रेष्वष्टौ तथापरे।
तेषां संधिषु चाप्यष्टावष्टपत्रसरोरुहे ॥ १०९ ॥

स रोगः। यो मोदो हर्षः स मोहः। न परमेवमाह किन्तु यावद्ध्येये ध्यातव्ये क्षेमे क्लेशरहिते देशे विषये मोक्षलक्षणे इच्छेद् इच्छां कुर्यादिति। वाशब्दः समुच्चये। अन्ये चकारमेव पठन्ति॥

तापेनेति। हेये हातव्ये वस्तुनि या विल्लाभः। 'विद्लृ लाभे' इति धात्वनुसारात्।
तत्र ये लोभिनो लोभवन्तस्तन्निन्दनशीलेन तापेन तेजसार्थादुग्रश्चण्डरश्मिः स मम देहेऽस्तु।
तेजस्वी भवानीति यावत्। किमित्येवमाशास्यत इत्यत आह—अमृतस्यन्दिनि कान्ताग्रे गुणिनां
प्रियतमः अक्षेपोऽविलम्ब एव हितोऽर्थतः समरस्य।

'इति दत्वाशिषं कोऽपि स्वस्मै कार्मुककर्मणे।
जगाम समरं कर्त्तुमरिलक्ष्मीस्वयम्बरम् ॥

तपनेति। ग्रस्तदहन अभिभूतपावक। हयवल्लभो रेवन्तः, स तनयो यस्य। हतक्षप
अपहतरात्र। मतक्षण संमतोत्सव॥

येति। याश्रितेत्यादिकमुदाहरणं प्रागेव व्याख्यातम्। अतः परं हारिहरी व्याख्या।
साप्यत्रैव लिख्यते—तद्यथा। या देवी पवित्रत्वेनाश्रिता, अनीचया तुङ्गया बुद्ध्या माया-
यामस्याविद्याविस्तारस्य आयासं ग्लानिं विच्छेदं याचनीया। यतो यातनं नरकानुभवनीयं दुःखं
छिनत्ति। श्रिया स्तुता। अस्य न्यासमाह—कर्णिकायामिति। आद्यो या-वर्णः कर्णिकायाम्,
श्रितेति पावेति क्रमेण द्विकं द्विकमष्टपत्रेषु। याश्रिता श्रियेत्यादौ दिग्दलेषु प्रवेशनिर्गमौ॥

चरस्फारेत्यादि। संचरणशीलः स्फारो यो वरस्तं क्षरति ददातीति। वरान् श्रेष्ठान्
किरति क्षिपति कृणोति हिनस्ति वेति कर्मण्यण्। गरः कालकूटस्तस्य ज्वरो ज्वरणात्।

---

1. V. K. गुणिप्रेष्ठे।

2. इत आरभ्य सर्वे न्यासश्लोका हस्तलिखितमूलग्रन्थेषु मूल एव दृश्यन्ते। हस्त-लिखितटीकाग्रन्थेषु पुनरेते टीकान्तर्गतत्वेन लिखिताः।

तृतीयमष्टपत्रं यथा—

न शशीशनवे भावे नमत्काम नतव्रत ।
नमामि माननमन[1] ननु त्वानुनयन्नयम् ॥ २८६ ॥

अत्र

प्राक्कर्णिकां पुनः पर्णं पर्णाग्रं पर्णकर्णिके ।
प्रतिपर्णं व्रजेद् धीमानिह त्वष्टदलाम्बुजे ॥ ११० ॥

एवं चतुष्पत्र-षोडशपत्रे अपि द्रष्टव्ये । तयोश्चतुष्पत्रं यथा—

सासवा त्वा सुमनसा सा नता पीवरोरसा ।
सारधामैति सहसा साहसर्ध सुवाससा ॥ २८७ ॥

कर्णिकातो नयेदूर्ध्वं पत्राकाराक्षरावलीम् ।
प्रवेशयेत् कर्णिकायां पद्ममेतत् चतुर्दलम् ॥ १११ ॥

षोडशपत्रं यथा—

नमस्ते महिमप्रेम नमस्यामतिमद्दम ।
क्षामसोम नमत्काम धामभीम समक्षम ॥ २८८ ॥

ताण्डवारम्भे चलाः स्फाला यस्य । बलक्ष धवलदेही । अलबल प्राप्तशक्ते । कालगल नीलकण्ठ । ज्वल दीप्यमानो भव । न्यासः—अष्टधेति । अत्र प्रथमार्धे एक एव रेफोऽष्टधा कर्णिकायाम् । अपरार्धस्य अन्ये अष्टौ लकारवर्जं दलेषु, तेषां संधिषु अन्ये अष्टौ लकाराः ॥

न शशीशेत्यादि । शशीशे चन्द्रेशे[2] नवे भावे भक्तौ स्थित इति शेषः । त्वामहं न नमामि काक्वा नमाम्येव । नमन् भग्नः कामो यस्मात् । नतमुपनतं व्रतं यस्य, संयमिधौरेयत्वात् । माननमन शत्रूणामुन्नतिनाशन[3] नन्विति पूजासम्बोधने । त्वा इति त्वाम् । अनुनयन् विनयं कुर्वाणोऽयम् । न्यासमाह—**प्राक्कर्णिकामिति** । पूर्वं कर्णिकायामाद्यो नकारो ग्राह्यः, ततः शेति पर्णमध्ये, शीति पर्णाग्रे, परावृत्य पर्णकर्णिकयोः शकारनकारौ, पुनः कर्णिकातो दलाग्रगमागमेऽपि । अयमेव क्रमश्चतुर्दलपद्मे ॥

सासवेत्यादि । सासवा आस्वादितमदिरा । पीवरेण स्तनाढ्येनोरसा नता । सारधामा उत्कृष्टकान्तिः । सहसा सहास्या, अकस्माद् वा । शृङ्गारोद्दीपनस्वभावेन मार्गशीर्षेण हेतुना शोभनेन वाससा च लक्षिता । हे साहसर्ध सर्वनिशीथाभिसरण साहसरसिक त्वामेति उपगच्छतीति । न्यासमाह—**कर्णिकेति** । सुबोधमेतदिति ॥

षोडशपत्रमाह—**नमस्त इत्यादि** । महिमनि प्रेमा यस्य तम (?)[4], नमस्य, अमतिमतो दाम्यतीति अमतिमद्दम । क्षामः कलामात्रेण चूडासंगतः सोमो यस्य । नमन् भग्नः कामो यस्मात् । धाम्ना तेजसा भीम भयानक । क्षमा सकलव्युत्थानहेतुसाधारणी क्षमा यस्य । यस्यैतानि सम्बोधनविशेषणानि ते तस्मै[5] नमस्कुरुते कश्चिदिति । न्यासमाह—**गोमूत्रिकेति** ।

---

1. V. J. K. ०नमनम् ।
2. V. J. K. चन्द्रे (?)
3. V. J. K. माननमनं शत्रूणामुन्नतिनाशनम् ।
4. K. तत् ।
5. V. J. K. तुभ्यम् ।

गोमूत्रिकाक्रमेण स्युर्वर्णाः सर्वे समाः समाः ।
मध्ये मवर्णविन्यासात् पद्मोऽयं षोडशच्छदः ॥ ११२ ॥

अष्टपत्रमेव कविनामाङ्कं यथा—

रातावद्याधिराज्या विसररसविद् व्याजवाक् क्ष्मापकारा
राका पक्ष्माभशेषा नयननयनस्वा खया स्तव्यमारा ।
रामा व्यस्तस्थिरत्वा तुहिननहितुः श्रीः करक्षारधारा
राधा रक्षास्तु मह्यं शिवममवशिव्यालविद्यावतारा ॥ २८९ ॥

निविष्टाष्टदलन्यासमिदं पादार्धभक्तिभिः ।
अस्पृष्टकर्णिकं कोणैः कविनामाङ्कमम्बुजम् ॥ ११३ ॥

तत्राङ्कः—'राजशेखरकमल' । एतेन चक्रमपि व्याख्यातम् ॥

वर्णा मकारव्यतिरिक्ताः, समाः मकारसहिताः ; समाः समा इति वीप्सा प्रतिवर्णं मकारसाहित्यबोधनार्था ॥

अष्टपत्रमेव कविनामाङ्कमाह—**रातावद्येति ।**

गीर्वाणसुभटः कश्चिद् युयुत्सुर्दैत्यसेनया ।
तत्कालकृतसान्निध्यां मायादेवीमपूजयत् ॥

तथाहि—व्याजो माया सैव वाग्रूपा व्याजशब्दोपपदं वागभिधानं यस्याः सा मह्यं रक्षास्त्विति संबन्धः । रातं दत्तमवद्यं दोषबहुलमाधिराज्यम्, अवद्या आधयो यत्र तादृशं वा राज्यं यया । विशिष्टं सरणं विसरस्तं राति प्रयच्छति यो रसोऽर्थाद्वीरस्तं वेत्ति विन्दति वा । या क्ष्मायां पृथिव्यामपकारः पुत्रकलत्रादिरूपो यस्याः सकाशादिति गमकत्वाद् बहुव्रीहिः । राका पूर्णिमा, द्वादशवर्षदेशीयकन्यारूपा वा । पक्ष्माभः शरीरसंलग्नः शेषः सर्पो यस्याः । नयनं नीतिस्तां नयतीति यन्नयनं दृष्टिर्ज्ञानमिति यावत् । तदेव स्वमात्मा यस्याः । खे व्योम्नि यातीति खया । स्तव्यो मारो मारणं कामो वा यस्याः । सा रामा रमणीया स्त्रीरूपा वा । व्यस्तं विनाशितं स्थिरत्वं यया । तुहिनं नयति प्रापयतीति नयतेर्डप्रत्यये तुहिननश्चन्द्रस्तस्य नहितुर्जटाजूटे बन्धयितुः परमेश्वरस्य श्रीः शक्तिरूपा । नह्यति बध्नातीति नहेर्विचि नहं स्तुतिमासादयतीति । 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब् वा वक्तव्यः' इति क्विपि तृजन्तस्य रूपम् । कं सुखं राति ददातीति करः, तस्य क्षारभूता दस्यवस्तेषां खड्गादिधारेव धारा च्छेत्त्री । राधेति देव्याः पौराणिकं नाम । ममेत्यव्ययं भावप्रधानम् । शिवे ममत्वं मान्ति परिच्छिन्दन्ति ये वशिनो योगिनस्तेषामपि व्यालविद्यां क्षुद्रविद्यामवतारयन्ति या सा तथा । न्यासमाह—**निविष्टेति ।** अष्टभिः पादार्धैरष्टदलविरचना । यद् वर्गाष्टकं नाम्नोतिष्ठति तदाह—**राजशेखरकमल ।** कविकाव्यनामलाभादविभक्तिकत्वमप्यदोषः । एतेनेति । नामाङ्कपद्मकथनेन चक्रमपि नामाङ्कमवसेयम् ॥

चक्रं यथा—

स त्वं मानविशिष्टमाजिरभसादालम्ब्य भव्यः पुरो
लब्धाघक्षयशुद्धिरुद्धु[1]रतरश्रीवत्सभूमिर्मुदा ।
मुक्त्वा काममपास्तभीः परमृगव्याधः स नादं हरे-
रेकौघैः समकालमभ्रमुदयौ रोपैस्तदा तस्तरे ॥ २९० ॥

पुरः पुरो लिखेत् पादानत्र त्रीन् षडरीकृतान् ।
तुर्यं तु भ्रमयेन्नेमौ नामाङ्कश्चक्रसंविधिः ॥ ११४ ॥

अत्राङ्कः—'माघकाव्यमिदं शिशुपालवधः' ॥

एवं चतुरङ्कमपि यथा—

शुद्धं बद्धसुरास्थि सारविषम त्वं[2] रुग्जयातिस्थिर
भ्रष्टेद्धर्मरजःपद गवि गवा क्षीणेन चञ्चद्भ्रुवा ।
तथ्य चिन्तितगुप्तिरस्तविधिदिग् भद्रं[3] न वक्रं[4] शुचा
चारोऽप्रांशुरदभ्रमुग्र तनु मे रम्यो भवानीरुचा ॥ २९१ ॥

अत्राङ्कः—'शुभ्रतरवाचा बद्धचितिचक्रं राजगुरुणेदं सादरमवादि' ॥

गतिचित्रेषु गतप्रत्यागतं यथा—

वारणागगभीरा सा साराभीगगणारवा ।
कारितारिवधा सेना नासेधावरितारिका ॥ २९२ ॥

अत्रायुक्पादयोर्गतिः, युक्पादयोः प्रत्यागतिः ॥

स त्वमित्यादि । हरेर्नादं सिंहनादम् । रोपैर्बाणैः । आजिरभसात् संग्रामहर्षात् । उद्धुरतरश्रीवत्सभूमिः उन्नतहृदयः । स त्वमालम्ब्य मानेन विशिष्टमिति तद्विशेषणम् । प्राप्तपापविनाशो मुदा हर्षेण अपगतभीः शत्रुहरिणव्याधो[5]ऽभ्रमाकाशं पिदधे तदा तस्मिन् काले सिंहनादं मुक्त्वा इति संबन्धः । न्यासमाह—**पुर इति** । पुरःपुरो लिखित्वान्यानग्रे लिखेद्यथा षडराः संपद्यन्ते ।

यथा वा । **शुद्धमित्यादिचक्रम्** । मे मम गवि वाचि शुद्धमकलुषं धर्मादुत्क्रान्तमुद्धर्ममीदृशं यद्रजो राजसभावः, तस्य पदं स्थानं तद्भ्रष्टं विनष्टं यस्मात् । अस्ता विधिदिग् दैवपारतन्त्र्यं यत्र तथाविधम् । शुचा शोकेन च न वक्रीकृतम्, अनपहतम् । अदभ्रमुपचितं यद्भद्रं कल्याणं तत्तनु विस्तारयेति प्रार्थना । बद्धैरलङ्कारीकृतैः सुराणां ब्रह्मादीनां सारं शिरस्तदस्थिभिर्बद्धमुण्डमालाभिर्भयानक । रुजां रोगाणां जयेनातिस्थिर । अक्षीणेनोपचितेन चञ्चद्भ्रुवा साह्लादेन गवा वृषेण लक्षित । तथ्यमिति क्रियाविशेषणम् । चिन्तिता गुप्तिभूतानां रक्षा येन । चारो रमणीयः उग्रो महादेवः । त्वमप्रांशुः सर्वस्मादुच्चैः पदे स्थितः । भवानीरुचा वामार्धस्थितपार्वतीकान्त्या रम्यस्तन्विति संबन्धः । अत्र पूर्ववदेव न्यासः । अङ्कास्तु चत्वार इति विशेषः ॥

इदानीं गतिचित्रप्रस्तावः । **वारणेत्यादि** । वारणा एव अगाः पर्वतास्तैर्गभीरा दुरवगाहा । सारा श्रेष्ठा । भियं येन यान्ति तादृशानां गणानामारवो यत्र । सारो वा भीगगणा-

---

1. V. K. उद्धरतर० । 2. A. J. त्वग्रुग्० ।
3. V. J. K. भेदम् । पाठोऽयं टीकानुगतः ।
4. V. J. K. चक्रम्; A ०मेन्द्र च नक्तम् । पाठोऽयं टीकानुसारी ।
5. V. J. K. शत्रुहरिण० ।

तदक्षरगतं यथा—

निशितासिरतोऽभीको न्येजतेऽमरणा रुचा ।
चारुणा रमते जन्ये को भीतो रसिताशिनि ॥ २९३ ॥

अत्र गतप्रत्यागताभ्यां स एव श्लोकः ॥

श्लोकान्तरं यथा—

वाहनाजनि मानासे साराजावनमा ततः ।
मत्तसारगराजेभे भारीहावज्जनध्वनि ॥ २९४ ॥

अत्र प्रातिलोम्येनापरः श्लोको भवति यथा—

निध्वनज्जवहारीभा भेजे रागरसात्तमः ।
ततमानवजारासा सेना मानिजनाहवा ॥ २९५ ॥

भाषान्तरगतं यथा—

इह रे बहला लासे बाला राहुमलीमसा ।
सालका रसलीला सा तुङ्गालालि कलारत ॥ २९६ ॥

रवो यत्र । कारितः कृतोऽरीणां वधो यया । स्वार्थे णिच् । आसेधः परैः प्रतिषेधस्तेन हीना । वरिताः सुभटैर्युद्धार्थमाहूता अरयो यस्यां सा तथा । 'वर ईप्सायाम्' इति धातोः क्तप्रत्यये वरितेति रूपसिद्धिः । अत्र अयुक्पादयोः प्रथमतृतीययोरानुलोम्येन वर्णावलीं गृहीत्वा तत्प्रतिलोमरूपौ युक्पादौ द्वितीयचतुर्थौ गृह्येते । पठितवर्णाद् वर्णान्तरसंचारो गतिः,तन्नियमनेन चित्रं गतिचित्रं स चात्र यथोक्तरूप एव ॥

निशितेति । हे अमरणा मरणरहिताः, निशितखड्गरतो भयशून्यश्च रुचा तेजसा न्येजते न कम्पते । यो हि भीतः स कथं शब्दायमानाशनशीलरक्षःपिशाचादिसंकुले जन्ये संग्रामे, चारुणा करितुरगादिना[1] रमते । न कथञ्चिदित्यर्थः । अत्र संदर्भसमाप्तिपर्यन्तं या वर्णमाला गृहीता सैव समाप्तेरारभ्य प्रत्यागतया यावदारम्भं समाप्यत इति । पूर्वं त्वर्धेनैवमिति ॥

वाहनेति । ततोऽनन्तरं वाहना सेना, अनमा नतिशून्या अजनि जाता । साराजौ उत्कृष्टसंग्रामे परमानासे[2] परमानक्षेपके । मत्ताः सारगाः सोत्कर्षगतिशालिनो राजेभा राजदन्तिनो यत्र । भारिणः स्वामिनार्पितसमरभराः, अत एव यथोचितचेष्टावन्तः, तेषां जनानां ध्वनिः सिंहनादो यत्रेति क्रियाविशेषणमित्यनुलोमश्लोकार्थः ॥

निध्वनेति । निध्वनन्तः स्तनन्तो जवेन वेगेन हारिण इभा यत्र । ततो विस्तीर्णो मानवजः सैनिकव्रात आरासः कोलाहलो यत्र । मानिजनानां साहङ्काराणां वीराणामाहवो द्वन्द्वयुद्धं यत्र । ईदृशी सेना रागरसात् परलक्ष्मीहरणरसेन तमो भेजे क्रोधमवापेति प्रतिलोमश्लोकार्थः ॥

इह रे इत्यादि । लासे नृत्ये, बहला असंकुचिता, राहुमलीमसा श्यामा, सालका भ्रूकर्णादिपरभागार्पकचूर्णकुन्तलवती, रसाच्छृङ्गाराल्लीला यस्याः सा, तथा तुङ्गा उच्चव्यवहारा । एवंविधा सा बाला, हे चतुःषष्टिकलारत, अलालि लालिता त्वयेति संस्कृतश्लोकार्थः ॥

---

1. V. J. दारुणाकारतुरगादिना (?)   2. K. 'पर' इति नास्ति ।

अत्र प्रातिलोम्येनापरः प्राकृतश्लोको भवति । यथा—

तरला कलिला गातुं सालालीसरकालसा ।
सामली महुरालावा सेलाला हव रेहइ ॥ २९७ ॥

तदर्थानुगतं यथा—

विदिते दिवि केऽनीके तं यान्तं (तं) निजिताजिनि ।
विगदं गवि रोद्धारो योद्धा यो नतिमेति न ॥ २९८ ॥

अत्र प्रातिलोम्येन स एव पदार्थः ॥

तुरङ्गपदं यथा—

बाला सुकालबाला का[1] कान्तिलालकलालिता ।
सस्वा सुतवती सारा दर्पिका व्रतगर्धित ॥ २९९ ॥

क्रमात् पादचतुष्केऽस्य पङ्क्तिशः परिलेखिते ।
तुरङ्गपदपातेन श्लोकोऽन्य उपजायते ॥ ११५ ॥

यथा— बाला ललिततीव्रस्वा सुकला रागतर्पिका ।
सुदन्तिका वर्धितावासा काला तललासका ॥ ३०० ॥

तरलेति । कलिला[2] गीतवाद्यनृत्यानां संकरीसहिता[3] करणपटीयसी । गातुं तरला त्वरिता । सालाली नानावृक्षपङ्क्तिः, तदीयेन सरकेण मधुना अलसा । श्यामा मधुरालापा । सेला उत्तमा नारी । 'सेला स्यादुत्तमा नारी' इति देशीकोशे । सह इरया मदिरया वर्तते सेला वा रलयोरेकत्वस्मरणादिति केचित् । तच्चिन्त्यम् । अला भूषयित्री । हव धवेति संबोधनम् । रेहइ राजते इति प्राकृतश्लोकार्थः । एवं भाषान्तराणामपि गतप्रत्यागती बोद्धव्ये ॥

विदित इत्यादि । विदिते स्वर्वासिनामपि प्रसिद्धे । निजिताः परेषामाजयो युद्धानि येन तादृशि । अनीके समरे प्राप्तं गवि पराह्वानरूपायां वाचि विगदं हृदयज्वररहितं के नाम भटा रोद्धारः ।[4] न केऽपि सन्तीत्यर्थः । तं कम् । योद्धा सन् कथमपि नतिं नम्रतां नैति न याति । अत्र तदर्थक एव प्रतिलोमश्लोकः । स यथा—

नतिमेति न योद्धा यो रोद्धारो विगदं गवि ।
निजिताजिनितं यातं केऽनीके विदिते दिवि ॥

बालेत्यादि । बाला षोडशवर्षदेशीया शोभनकृष्णकेशी कान्तिप्रदचूर्णकुन्तलशोभिता । सस्वा आत्मसम्पद्युक्ता । सुतवती पुत्रयुक्ता । उत्कृष्टा, अभिमानात्मकशृङ्गारवती अभिलषितस्वविवाहादिव्रताकाङ्क्षा । अतस्तां भजस्वेति हृदये इति शेषः ।, त्यासमाह—**क्रमादिति** ।

बालेति । ललितो मनोज्ञस्तीव्रः प्रवीणः स्व आत्मा यस्याः । रागेण प्रेम्णा तर्पयति या । शोभनदन्तयुक्ता । वर्धितावासा संपूर्णीकृतसकलस्थाना । कालो[6] मृषाव्याहारस्तेन सह वर्तते या । तले लासका नर्तका यस्याः सा तथाभूता । अधःकृतसकलनर्तकलोकेत्यर्थः । एवम्भूता सा बाला त्वयोपभुक्तेति वाक्यार्थः ॥

---

1. J. A. सा (?)
2. V. J. K. कला (?)
3. K. संकरीकरणसहिता ।
4. V. J. K. योद्धारः (?)
5. V. J. K. तम् (?)
6. SV–A. SV–B. आलः ।

आहुरर्धभ्रमं नाम श्लोकार्धभ्रमणं यदि ।
तदिष्टं सर्वतोभद्रं सर्वतो भ्रमणं यदि ॥ ११६ ॥

तयोरर्धभ्रमं यथा—

ससत्वरतिदे नित्यं सदरामर्षनाशिनि ।
त्वराधिककसन्नादे रमकत्वमकर्षति ॥ ३०१ ॥

सर्वतोभद्रं यथा—

देवाकानिनि कावादे वाहिकास्वस्वकाहि वा ।
काकारेभभरेऽकाका निस्वभव्यव्यभस्वनि ॥ ३०२ ॥

बन्धचक्रेषु[1] द्वितुचष्कचक्रबन्धो यथा—

जयदेव नतेन्द्रादे[2] लम्बोदर विनायक ।
जगदेधन चन्द्राभालङ्घिदन्तविभायते ॥ ३०३ ॥

इह शिखरसंधिमालां विभृयादर्धं समाश्रितैर्वर्णैः ।
द्विचतुष्कं चक्रबन्धे नेमिविधौ चापरं भ्रमयेत् ॥ ११७ ॥

द्विशृङ्गाटकबन्धो यथा—

करासञ्ज वशेशं खगौरव स्य कलारसम् ।
संधाय वलयां शङ्कामगौरीं मे वनात्मक ॥ ३०४ ॥

ससत्वेति । सदराः सभयाः । त्वराधिकानां कसन् इतस्ततः संचरन् नादो यत्र । अत एव वीरान्[3] प्रति रमकत्वमकर्षति ॥

देवेति । 'कनी दीप्तौ ।' देवानाकनितुं शीलं यस्य ।[4] ईषद्वादो यत्र, कस्य मस्तकस्य सन्ना संगता आदा[5] ग्रहणं यत्रेति वा । वाहिका पर्यायवहनम् । 'पर्यायार्हणोत्पत्तिषु'—इति ण्वुच् । सैव स्वं वित्तभूता येषामेवंविधा ये स्वका आत्मपक्षीयास्तानाजिहीते इति विच् । कं मदजलमाकिरति इति काकारस्तादृश इभभरो हास्तिकं यत्र । हेऽकाकाः सात्त्विका इति संबोधनम् । काकाः संग्राममलोलुभा वा । क्वचित् कर्तर्यपि घञ् । निःस्वा निरात्मानो भव्या आधेयगुणास्तानपि व्ययन्ति स्वबलेनोपबृंहयन्ति ये ते निस्वभव्यव्यास्तेषां भस्वनि भर्त्सनशीले । 'भस भर्त्सने' इत्यतः क्वनिप् ॥ ११६ ॥

जयद इति । नता इन्द्रादयो यस्मै स तथा । जगतामेधन वर्धन । चन्द्राभालङ्घिनी चन्द्रकान्तिविजयिनी दन्तप्रभाणामायतिर्यस्य स तथा । न्यासमाह—**इहेति** । शिखरमालां संधिमालां च पूर्वार्धवर्णैः क्रमेण बिभृयात्पूरयेत् । नेमिविधौ चाऽपरमुत्तरार्धं भ्रमयेत् ॥११७॥

द्वे शृङ्गाटके मिथो वैपरीत्येन यत्र । त्रिशिखरं[6] हि शृङ्गाटकम् । **करेति** । करैः किरणैरासञ्जयतीति करासञ्जः । खे व्योम्नि गौरवं यस्य स तथा । हे वनात्मक जलस्वरूप चन्द्र । कलासु

---

1. K. बन्धचित्रेषु ।
2. सर्वत्र 'नरेन्द्रादे' इति पाठः । टीकानुसारेण त्वयं पाठो युज्यते ।
3. SV–B, वीरा ।
4. K. अत्र कावाद इत्यधिकम् ।
5. J. आदौ ।
6. V. J, K. शिखरं द्विशृङ्गाटकम् ।

शृङ्गाद् ग्रन्थिं पुनः शृङ्गं ग्रन्थेः शृङ्गं व्रजेदिति ।
द्विशृङ्गाटकबन्धेऽस्मिन्नेमिः शेषाक्षरैर्भवेत् ॥ ११८ ॥

अत्राङ्कः 'राजशेखरस्य' ॥

विविडितिबन्धो[1] यथा—

सा सती जयतादत्र सरन्ती यमितात्रसा ।
सारं परं स च जयी शमितास्यन्दनेनसा ॥ ३०५ ॥

शिखरादन्यतमस्मात् प्रतिपर्व भ्रमति रेखयाद्यर्धम् ।
नेमौ तदितरदर्धं विविडितिचक्राभिधे बन्धे ॥ ११९ ॥

शरयन्त्रबन्धो यथा—

नमस्ते जगतां गात्र सदानवकुलक्षय ।
समस्तेऽज सतां नात्र मुदामवन लक्षय ॥ ३०६ ॥

चतुर्ष्वपि च पादेषु पङ्क्तिशो लिखितेष्विह ।
आदेरादेस्तु रङ्गस्य पादैः पादः समाप्यते ॥ १२० ॥

रसमनुरागं[2] संधाय कृत्वा अन्तःस्वच्छतया दृश्यनभोभागनेमिमद्वलयाकारोल्लेखिनीं मे मम अगौरीं श्यामां शङ्कामपनय । स्य इति क्रियापदम् । पूर्णो भवेति यावत् । वशेशम् आयत्तशङ्करमिति क्रियाविशेषणम् । न्यासमाह—**शृङ्गादिति** । शेषाक्षरैरिति । आद्यात्ककारादारभ्य यावत्समाप्ति शेषाण्यक्षराणि तैर्नेमिरिति न्यासः । अत्र ग्रन्थिवर्णैरेव 'राजशेखरस्य' इति नामाङ्कवर्णावली लभ्यते ॥ ११८ ॥

विविडितिबन्धस्तु पञ्चशृङ्गचक्रम् । तद्देवतान्नाये दर्शितम् ।

कर्पूरकुन्दगौरीं तनुमतनुं कार्मुकभ्रूकाम् ।
वरदानसुन्दरकरां विविडितिचक्रास्थितां वन्दे ॥

सेति । प्रसिद्धानुभावा सती गौरी सरन्ती निरर्गलप्रसरा । न त्रस्यतीति अत्रसा । अस्यन्दनेन स्थिरेण एनसा कल्मषेण शमिता विक्लवीभूता, रहितेति यावत् । 'शम वैक्लव्ये ।' अत्र जगति परं सारं यं भगवन्तमिता संगता । स च जयी महेश्वरो जयतादिति । न्यासमाह—**शिखरादिति** । अन्यतमस्मादिति[3] सर्वनामत्वं चिन्त्यम् । केचित्तु 'कियत्तदेकान्येभ्यः' इति पठित्वा डतमद्वारिकां सर्वनामतामाहुः । गणे चान्यतरशब्दं न पठन्ति । अव्युत्पत्तिमात्रं चेदम् । अनिर्धारितैकाभिधायकस्तु अन्यतमशब्दः ॥ ११९ ॥

नमस्त इत्यादि । जगतां नामरूपप्रपञ्चस्य गात्रभूत, दानवकुलक्षयेण सहित, मुदां हर्षाणां रक्षक, अज विष्णो, अत्र जगति सतां मध्ये न कोऽपि ते तव समः । ततो लक्षय दृक्पातेनानुगृहाण । मामिति शेषः । न्यासमाह—**चतुर्ष्वपीति** । शेषं सुबोधम् ॥ १२० ॥

1. मुद्रितग्रन्थेषु 'विविडित' इति दृश्यते । हस्तलेखटीकानुसारी पाठो गृहीतः ।
2. V. J. K. चन्द्रकलासु रस० ।
3. K. इतः पूर्वम् 'अन्यतमाद्वा इति पाठः' इत्यधिकम् ।

व्योमबन्धो यथा—

कमलावलिहारिविकासविशेषवहं जनकाङ्क
ननगामिकरं दिवि सारमनारमणं जरतां न।
तमसां बलहानिविलासवशेन वरं जनकान्त
न नमामि चिरं सवितारमनादिमहं जगतां न ॥ ३०७ ॥

अष्टादशशिखरचरीं गोमूत्रिकया चतुष्पदीं पश्येत्।
यत्राद्यन्तैर्दृष्टां[1] स ज्ञेयो व्योमबन्ध इति ॥ १२१ ॥

मुरजबन्धो यथा—

सा सेना गमनारम्भे रसेनासीदनारता।
तारनादजना मत्तधीरनागमनामया ॥ ३०८ ॥

अत्र पादचतुष्केऽपि क्रमशः परिलेखिते।
श्लोकपादक्रमेण स्याद्रेखासु मुरजत्रयी ॥ १२२ ॥

एकाक्षरमुरजबन्धो यथा—

सुरानन त्वां न न हाननष्टये पुनः स्तुवेऽनघंधनप्लवाननम्[2]।
मनस्यनूनव्यसन[3]प्रधूननं सकाननस्थाननदीननर्दनम् ॥ ३०९ ॥

श्लोकस्यैतस्य पादेषु लिखितेषु चतुर्ष्वपि।
त्रिमृदङ्गकरीह स्याच्चतुरेकाक्षरावली ॥ १२३ ॥

कमलेति। कमलावलिषु पद्मखण्डेषु प्रशस्तेषु हारी मनोज्ञो यो विकासस्तस्य वोढारम्। जनैर्लोकैस्तुत्यं तदीयं कं शिरस्तत्राङ्कं चिह्नभूतं, ननगामिकरं किन्तु विसृत्वरकिरणमेव दिवि वैमानिकपथे सारभूतं जरतां परिणतानामनारमणं न, किन्तु प्रीतिकरमेव। तमसां बलहानौ यो विलासवशः संततो व्यापारस्तेन वरमुत्कृष्टम्। जनकान्त लोकहृदयङ्गम। जगतामनादिं न किन्तु आदिमेव। एवंविधं भगवन्तं सवितारमहं न नमामि, किन्तु नमाम्येव। न्यासमाह—**अष्टादशेति।** आद्यन्तैर्दृष्टामिति। पादाद्यन्तवर्णयोरैक्यादिति बोध्यम् ॥१२१॥

सा सेनेति। अनारता अविच्छिन्नप्रहरणव्यापारा आसीत्। मत्तधीरनागमिति क्रियाविशेषणम्। रसेन वीरेण। महाप्राणशब्दजना। अत्र न्यासमाह—**अत्र पादेति।** अत्र पुटचतुष्ककल्पनया मुरजत्रयोन्मेषः ॥१२२॥

सुराननेति। सुराणां देवानामाननं मुखं तद्भूत वह्ने। हाननष्टये हानिनाशाय त्वां न न स्तुवे, किन्तु स्तौम्येव। पुनरिति देवतान्तरव्यावृत्तौ स्तुत्यावृत्तौ वा। अनघं धनौघप्राणने यस्मात्। 'अन प्राणने' इति धात्वनुसारात्। प्रणतानां मनसि यदनूनम्[4]नादिभवपरम्परानुपाति व्यसनं तस्य धूननं प्रतिक्षेपकम्। सकाननेषु वनगहनेषु स्थानेषु नदीनस्य पयोराशेरिव नर्दनं कोलाहलो यस्येति। न्यासमाह—**श्लोकस्यैतस्येति।** प्रथमपादस्थादक्षरादारभ्य चतुर्थपादस्थमक्षरं

---

1. V. J. K. दृष्टाम्।
2. V. J. A. K. ०घनप्लवाननम्।
3. V. J. ०पधन०।
4. V. J. SV-A, SV-B. यदूनम्।

मुरजप्रस्तारो यथा--

तालसारप्रभा राका तारकापतिदंशिता ।
मारधामा रमाधीता वलयामास सागरम् ।। ३१० ।।

क्रमेणैवास्य पादेषु प्रसृतेषु चतुर्ष्वपि ।
तुर्यान् मुरजमार्गेण श्लोकोऽयमुपजायते ।। १२४ ।।

वरकारप्रदं धीरं तारधामाऽसमासिका ।
सा लतामालयाऽमाऽप ताराभाऽतिरसागता ।। ३११ ।।

उदाहरणमात्रञ्चैतत् । तेन गतिचित्रादिगोमूत्रिकादयोऽन्येऽपि चित्रप्रकारा भवन्ति ।।

गतिरुच्चावचा यत्र मार्गे सूत्रस्य गोरिव ।
गोमूत्रिकेति तत् प्राहुर्दुष्करं चित्रवेदिनः ।। १२५ ।।

तेषु पादे गोमूत्रिका यथा--

काङ्क्षन्पुलोमतनयारतनपीडितानि
वक्षःस्थलोच्छ्रितरयाञ्चनपीडितानि ।
पायादपायभयतो नमुचिप्रहारी
मायामपास्य भवतोऽम्बुमुचां प्रसारी ।। ३१२ ।।

सेयमयुग्मतः पादगोमूत्रिका ।।

यावदेकजातीयाक्षरचतुष्कावलीं गृहीत्वा परावृत्य तज्जातीयानामेव चतुष्टयी गृह्यते । तेनैक-मुरजोन्मुद्रणम् । अपरत्राप्यनेनैव प्रकारेण । अत्रोदाहरणे एकाक्षरमुरजत्रयी भवतीति न्यासार्थः ।। १२३ ।।

तालेति । तालतरोर्यत्सारं खाद्यभागस्तत्प्रभेवावदाता प्रभा यस्याः । राका पूर्णिमा, तारकापतिना चन्द्रेण दंशिता कवलिता । मारस्य कामस्य धाम स्थानं यत्र । रमया लक्ष्म्या अधीताभ्यस्ता, सलक्ष्मीकेत्यर्थः । वलयामास चालितवती । बलवन्तं वा चकार । 'विन्मतोर्लुक्' इत्यनुशासनात् । न्यासमाह—**क्रमेणेति** । तुर्यांच पादप्रथमाक्षराद् उपक्रमे येन येन मार्गेण मुरजाकृतिर्लभ्यते तेनायमपरः श्लोको भवति । **वरेति** । वरस्य ईप्सितस्य वस्तुनः कारः कारणं तत्प्रदं तारं दीप्तं धाम कान्तिर्यस्याः । असमा अनन्यसाधारणी आसिका स्थिति-र्यस्याः सा नायिका लतामालया संकेतलतामण्डपेन अमा सार्धम् आप प्राप्तवती । तारा रोहिणीप्रभृतिस्तदात्मा, तारैर्निर्मलमौक्तिकैर्वा भाति या । अतिशयितेन रसेन पूर्णा उपगता संगता । प्रकृतोदाहरणेऽष्टाक्षरप्रस्तावान्तःपाती यः प्रकारस्तदन्तःपाती मुरजाक्षरैर्लभ्यते ।।१२४।।

ननु यावदुदाहृतमेव किं गत्यादिचित्रम्, तथा सति किं गोमूत्रिकादीनां पृथग्भाग-विभागव्याघातः स्यादित्यत आह—उदाहरणमात्रं चैतदिति । **गतिरिति** । गतिः पठितिसंचारो वर्णानामुच्चावचं[1] वा,ऊर्ध्वाधः पर्यायेण प्रवृत्ता । मायां संसारबन्धमपास्य दुःखभयात्पायादिति संबन्धः । न्यासो यथा—अयुग्मतः प्रथमात् तृतीयाच्चोपक्रम्य द्वितीयचतुर्थपादसंदंशेन गोमूत्रिकया प्रथमद्वितीययोस्तृतीयचतुर्थयोश्च परस्परमुन्मेषणमितीयमयुक्पादगोमूत्रिका ।।

---

1. SV–B उच्चावचता ।

युग्मतो यथा—

देवः शशाङ्कशकलाभरणः पिनाकी
देयः शमैकविकलेभरणः सनागः।
चित्ते महासुरजनेन शुभं विधत्तां
चित्तं महासुरजनानतभङ्गधन्वा ॥ ३१३ ॥

अर्धश्लोकगोमूत्रिका यथा—

चूडाप्रोतेन्दुभागद्युतिदलिततमस्कन्दलीचक्रवालो
देवो देयादुदारं शममरजनतानन्दनोऽनन्यधामा।
क्रीडाधूतेशभामा द्युसदनतनिमच्छेदनी च भ्रुवा नो
देहे देवी दुरीरं दममरतनता नन्दिनो मान्यधामा ॥ ३१४ ॥

श्लोकगोमूत्रिकायां प्रथमश्लोको यथा—

पायाद्वश्चन्द्रधारी सकलसुरशिरोलीढपादारविन्दो
देव्या रुद्धाङ्गभागः पुरदनुजदवः[1] स्त्यानसंविन्निदानम्।
कन्दर्पक्षोददक्षः[2] सरससुरवधूमण्डलीगीतगर्वो
दैत्याधीशान्धकेनानतचरणनखः शङ्करो भव्यभाव्यः ॥ ३१५ ॥

द्वितीयो यथा—

देयान्नश्चण्डधामा सलिलहरकरो रूढकन्दारविन्दो
देहे रुग्भङ्गरागः सुरमनुजदम[3]स्त्यागसंपन्निधानम्।
भन्दं दिक्क्षोभदश्रीः सदसदरवधूखण्डनागीरगम्यो
ऽदैत्यैधी बन्धहानावततरयनयः[4] शम्परो दिव्यसेव्यः ॥ ३१६ ॥

देव इति। महासुरजनेन ब्रह्मादिना चित्ते देयो धारणीयः। शमेनैकेन विकलीकृत इभरणो गजासुरयुद्धं[5] येन। शुभं कल्मषरहितं चित्तं[6] विधेत्ताम्, अविशेषेण संसारिणामेव। पूर्ववत्समपदमुपक्रम्य विषमपादसंदंशेन समाप्तिरिति विशेषः। तेनेयं युक्पादगोमूत्रिका ॥

चूडेति। इन्दोर्भागः खण्डम्। शं कल्याणम्। अमरजनता देवसमूहः। नास्त्यन्यद्धाम स्थानं यस्य सोऽनन्यधामा। स्वात्माराम इत्यर्थः। न परं देवो देवी च। भ्रुवा भ्रूक्षेपेण दुरीरं दुरपनयं[7] नोऽस्माकं देहे दमं देयादिति संबन्धः। धूतेशभामा प्रणयेनापहृतपरमेश्वरप्रणयरोषा। 'भाम क्रोधे' इति धात्वनुसारात्। द्युसदना देवाः। अरतमविश्रान्तं नन्दिना नता उमा गौरी। अपूर्वं धाम तेजो यस्याः ॥

पायादिति। पुराख्यदानवस्य दवो दावाग्निः। स्त्यानाया घनायाः संविदो निदानम्। दैत्याधीशेनान्धकेनानतचरणः। भव्यानामुत्तमानां भाव्यो ध्येयः ॥

देयादिति। रूढकन्दान्यरविन्दानि यस्मात्। प्रणतानां रुगनुरागो यस्य। सुराणां मनुजानां च दमभूः[8] तान् दमतीति वा। त्यागसंपदो निधानमाश्रयः। दिशां क्षोभदायिका

1. V. K. A पुरदनुजदवस्त्यान०।
2. K. कन्दर्पः।
3. V. K. ०दमम्।
4. K. ०वततरसनयः।
5. K. गजानामुरुयुद्धम् (?)
6. J. चित्तमिति नास्ति।
7. K. दूरमपनयन् (?)
8. V. दमम्लूः, K. दमम्।

विपरीतगोमूत्रिकायां प्रथमः श्लोको यथा—

विनायकं दानसुगन्धिवक्त्रं स्मिताननं मन्दचरं कथासु ।
नमामि विघ्नावलिहारिसारं सतीसुतं शङ्करवल्लभं च ॥ ३१७ ॥

विपरीतश्लोको यथा—

चलल्लतालब्धशमं सुभासं संसारहारं बहुविप्रमान्यम् ।
सुधाकरं चन्द्रमसं नतोऽस्मि सवर्णगर्भं नवकम्बुनाढ्यम् ॥ ३१८ ॥

भिन्नच्छन्दोगोमूत्रिकायां प्रथमश्लोको यथा—

नमत चन्द्रकलामयमण्डनं नगसुताभुजसंगतकन्धरम् ।
हरमभाग्यरदं स्तवसादरं समितिरावणशासनविक्रमम्[1] ॥ ३१९ ॥

द्वितीयश्लोको यथा—

कामदं चण्डकम्रं मदामर्दिनं[2]
नागदन्ताज्यजय्यं गदाकर्बुरम् ।
धीरशोभाभरव्यस्तकंसासुरं
नौमि नारायणस्यासमं विभ्रमम् ॥ ३२० ॥

संस्कृतप्राकृतगोमूत्रिकायां संस्कृतश्लोको यथा—

स्कन्दो रुन्दर्द्धिमिष्टां वितरतु सरलो दारितारातिवर्गे
सस्पन्दो[3] मन्दसज्जो भवभयकलने संगरे केलिकारी ।
संदोहोल्लाघलासी जन इह बलिहा चण्डताभूरखर्वो
देवौजोराजदोहे महिमनि निरतो विक्रमाडम्बरेण ॥ ३२१ ॥

श्रीर्यस्य । सदे उपवने सदरा सभया या वधूस्तदीयानां खण्डनागिरां निर्भर्त्सनवचमामविषयः । अदैत्यैधी न दैत्यवर्धनः ।[4] संसारबन्धविच्छित्तये विस्तीर्णरयो नयो यस्य । शं सुखं पिपर्ति पूरयतीति शम्परः । दिव्यः सेव्यश्चेति । एवंविधश्चण्डधामा रविर्नोऽस्माकं देहे भन्दं कल्याणं देयादित्यर्थः ॥

विनायकमिति । मन्दचरं मदालसगमनम् । कथासु भक्तदेवानां वार्त्तासु महाशयतया स्मेराननम् । विघ्नपरम्पराहारिणाञ्च सारमुत्कृष्टम् ॥

चलदिति । चलन्तीनां लतानामारब्धं सान्त्वनं येन । बहुविप्रमान्यं द्विजराजशेखरत्वात् । समानवर्णमध्यगम् । नवेन कम्बुनाढ्यमुपचितम् । आद्यश्लोकस्याधस्ताद्विपरीतो द्वितीयश्लोको लेख्यः । ततः क्रमगोमूत्रिकया परस्परोलेखः ॥

नमतेति । अभाग्यस्य रदं विलेखकम् । नाशकमिति यावत् । समितौ संग्रामे रावणस्य कैलासोद्धरणभग्नशक्तिकताशासनविक्रम[5]गतिराज्ञापौरुषे येन तम् ॥

कामदमिति । वाञ्छितप्रदम् । चण्डमुग्रम् । कम्रं कमनीयञ्च । परेषां दर्पमर्दनशीलम्, नागस्य कालियाख्यस्य दंष्ट्राभिः, कुवलयापीडाख्यस्य हस्तिनो वा विषाणाभ्यां या आजिः संग्रामः तत्राजय्यं जेतुमशक्यम् । गदया नानारत्नखचितया कर्बुरम्, चित्रमिति यावत् ॥

स्कन्द इति । स्कन्दः कार्त्तिकेयः । रुन्दां विपुलाम् । दारिते शत्रुसमूहे सस्पन्दः स्फुरद्रूपो मन्दः स्वस्थचित्तः, भवभयस्य संसारत्रासस्य कलने क्षेपणे, इह जने मर्त्यलोके संदोहेन

---

1. J. A. शमितरावण० ।
2. K. ०मर्दिनः ।
3. V. J. सस्यन्दः ।
4. J. अदैत्ये हीनदैत्ये ।
5. K. ०विक्रमावाज्ञा०, J. वाक्यमेतन्नास्ति ।

प्राकृतश्लोको यथा—

चन्दो कन्दप्पमित्तं विहरणसहलो हारितारापबन्धो
सच्छन्दो वन्दणिज्जो कुवलयदलनो संकरे मेलिकारी।
कन्दोट्टोल्लासलासी जअइ सिवसिहामण्डनीभूअखण्डो
देत्ता जोण्हा जलोहो विहिअणिअरई विब्भमाणं वलेण॥ ३२२॥
[चन्द्रः कन्दर्पमित्रं विहरणसफलो हारितारापबन्धः
स्वच्छन्दो वन्दनीयः कुवलयदलनः शङ्करे मेलिकारी।
कन्दोदोल्लासलासी जयति शिवशिखामण्डनीभूतखण्डो
दत्तज्योत्स्नाजलौघो विहितनिजरतिर्विभ्रमाणां बलेन॥]

समसंस्कृतप्राकृतेन[1] पादगोमूत्रिका यथा—

बाला विलासावलिहारिहासा लोलामला भावसहा सहावा।
देहं हरन्ती सरसा[2] सुरामा गेहं चरन्ती सहसाभिरामा॥ ३२३॥

अर्धगोमूत्रिकाप्रस्तारो यथा—

नमो दिवसपूराय सुतामरसभासिने।
नतभव्यारिदाराय सुसारलयभाविने॥ ३२४॥

अत्र गोमूत्रिकाश्लोकोऽयमुत्तिष्ठति—

नतदिव्यासदाराय सुसामलसभासिने ।
नमो भवारिपूराय सुताररयभाविने॥ ३२५॥

उल्लाघः सामर्थ्यम्, नीरोगत्वात्, तेन लसनशीलः। बलिनां हन्ता। चण्डतायास्तैक्ष्ण्यस्य भूराश्रयः। अखर्वः सर्वेषामुपरि वर्त्तमानः। देवौजसां राज्ञां खण्डयित्री ईहा चेष्टा यत्र तादृशे महिम्नि निरतः॥

विहरणे सञ्चरणे सफलः। उद्भूतः। शुभाशुभसूचकत्वात्। मेलिकारी संगमकारी, चूडामणित्वात्। ऐक्यकारी वा, तन्मूर्तित्वात्। कन्दोद कुमुदमिहाभिमतं तद्विकाशेन चलनशीलः[3]। ज्यौत्स्नाजलौघान् ददत्। विभ्रमाणां बलेन विहिता निजे आत्मनि रतिर्येन स तथा॥

बालेति। विलासावलिषु हारी[4] विकासो यस्याः। लोला चला। अमला निर्मला। भावाननेकविधान् या सहते सा भावसहा। हावः क्रीडाविशेषः॥

नम इति। दिवसान् पूरयतीति दिवसपूरस्तस्मै। सुष्ठु तामरसेषु भासनशीलाय। नता भव्या यस्मै, अरीन्दारयतीति अरिदारः, ततः कर्मधारयः। नतानां भव्यानामरिदारायेति[5] वा। नता भव्या अरिदारा वैरिस्त्रियो, यस्मिन्निति वा। सुष्ठु सारो लयः, तत्र लयनं तं भावयति यस्तस्मै॥

नतेति। नता दिव्या देवा यस्मै। असदविद्यमानमरि चक्रं[6] यस्य। ततः कर्मधारयः। शोभनानां साम्नां लसनेन भासनशीलाय। भानि नक्षत्राण्यावरितुं शीलं यस्येति भवारि[7] आकाशं पूरयति व्याप्नोति एवंभूताय। सुष्ठु[8] तार उच्छ्रितो यो रयो वेगो गमनं तेन भाविने॥ १२५॥

---

1. V. K. समसंस्कृतेन। 2. A. K. सहसा। 3. K. लसन०।
4. K. अत्र 'हासः' इत्यधिकम्। 5. V. J. K. ०मरिदारेति।
6. K. अरि चक्रं यस्य। ईदृशपदच्छेदेन मूलं न संगच्छते आरमरिचक्रमित्येवच्छेद उचितः। 7. V. J. भवरि। 8. V. J. सुष्वतारः।

गोमूत्रिकाधेनुर्यथा—

मम स्फुरतु चिद्गतः सततचिन्त्यरक्षा मतिः
समस्तरविचित्रितस्तुतरुचिः स्मरक्षेमकृत् ।
समर्धिरतचिन्तितः कृतविचित्ररत्यामयो
नमस्करणचिह्नितस्मितरुचिर्हरः सामरः ॥ ३२६ ॥

चतुर्णामपि पादानां क्रमेण व्युत्क्रमेण च ।
इयं गोमूत्रिकाधेनुर्वैपरीत्यवशेन च ॥ १२६ ॥

शतधेनुर्यथा—

वन्द्या देवी पर्वतपुत्री नित्यं मधुमधुरकमलवदना पुरन्ध्र्यधिदेवता
देवैः स्तुत्या किन्नरगेया भक्त्या वरचरितमहिषमथनी जगत्त्रयनायिका ।
सिद्धैर्ध्येया केसरियाना काम्या रणचतुररसिकहृदया त्रिलोचनवल्लभा
धीरैः पूज्या दर्पणपाणिर्नूनं गुणनिलयलटभललिता सतीषु धुरन्धरा ॥ ३२७ ॥

यतिविच्छेदिनी ह्येषा श्लोकधेनुरनुत्तमा ।
छन्दोभेदाच्छतमियं प्रसूते श्लोकतर्णकान् ॥ १२७ ॥

मम स्फुरत्विति । मम चिद्गतो मदीयां संविदमारूढः सामरः स देवो हरः स्फुरतु । सततं चिन्तनीयरक्षायां मतिः[1] सततं चिन्तनीये रक्षामती वा यस्य । समस्तैर्द्वादशभिरपि रविभिरादित्यैर्विचित्रिता आलेख्यीकृता स्तुता प्रशस्ता रुचिः कान्तिर्यस्य । स्मरस्य क्षेमं कुशलं कृन्तति छिनत्तीति स्मरक्षेमकृत् । समशब्दः सर्वपर्यायो गणे पठ्यते । सर्वासु अणिमादिऋद्धिषु रतैश्चिन्तितः प्रसमं ध्यातः । पतिवियोगाद् विचित्राया रतेरामयाः कृता येन । नमस्कारेण चिह्निता प्रणामपृष्ठभाविनी[2] प्रसादजन्मा स्मितप्रभा यस्य स तथा । अस्या न्यासमाह—**चतुर्णामिति** । क्रमेण पादानां नैरन्तर्येण प्रथमद्वितीयाभ्यां द्वितीयतृतीयाभ्यां[3] तृतीयचतुर्थाभ्यामिति त्रयः क्रमभेदाः । व्युत्क्रमेण पादान्तरायेण प्रथमतृतीयाभ्यां प्रथमचतुर्थाभ्यां द्वितीयचतुर्थाभ्यामिति व्युत्क्रमभेदास्त्रयः । वैपरीत्यवशेन चतुर्थादितः प्रथमं यावद् योजनेनात्रापि क्रमव्युत्क्रमाभ्यां षट् प्रकाराः । तेऽमी द्वादश भेदाः शुद्धाः । एषां व्यतिकरजन्मानः पुनरन्ये चतुर्विंशतिर्भवन्ति । तद् यथा—प्रथमतृतीयाभ्यां च प्रथमद्वितीयाभ्यां प्रथमचतुर्थाभ्यां च द्वितीयतृतीयाभ्यां च प्रथमचतुर्थाभ्यां च तृतीयचतुर्थाभ्यां च प्रथमतृतीयाभ्यां चेति द्रष्टव्यम् । तदेवमेक एव गोमूत्रिकाश्लोको यथोक्तरीत्या षट्त्रिंशद्गोमूत्रिकातर्णकान् प्रसूते इतीयं गोमूत्रिकाधेनुः ॥१२६॥

वन्द्येति । वरेण देवताप्रसादेन चरितो निरर्गलप्रसरः । गुणानामाश्रयो लटभं मनोज्ञं च ललितं विलासो यस्याः सा तथा । **यतिविच्छेदिनीति** । यतयो ह्यत्र 'मधुमधुर-वरचरित'-इत्यादिना पादावयवेन सह प्रतिपादं पदैः सप्त परिकल्प्यन्ते । अत्र करणम्—

---

1. K. सततं····मतिरित्यन्तं नास्ति । 2. V. J. प्रणामपृच्छ०, K. पृच्छा० ।
3. K. इत आरभ्य व्युत्क्रमभेदा इति यावद् केवलं 'प्रथमचतुर्थाभ्यां द्वितीयचतुर्थाभ्यामिति' पदद्वयं दृश्यते ।

सहस्रधेनुर्यथा—

> नखमुखपाणिकण्ठचिकुरैर्गतिभिः सहसा स्मितेन ललिते सुदृशा[1]
> मणिशशिपद्मकम्बुचमराः करिणः सुतनोः सुधा च हसिता हरिणाः ।
> फणिगणसिद्धसाध्यदयिता न समाः सकलास्त्वया च खभुवश्छलिता-
> स्तव बलरूपराप्यविजिता[2] नितरां विबुधाश्चिराय चरितैश्चतुरैः ॥३८॥

पदविच्छेदिनी ह्येषा श्लोकधेनुरनुत्तमा ।
छन्दोभेदाद् दशशतीं प्रसूते श्लोकतर्णकान् ॥ १२८ ॥

प्रतिलोमं विनिक्षेप्य[3] मनुलोममधःक्षिपेत् ।
स्थितेनागन्तुकं हन्यादीप्सितेन विभाजयेत् ॥

स्थितं प्रतिलोममागन्तुकं क्रमविन्यस्तमीप्सितं हि प्रतिलोमस्य क्रमेण फलं गुणकारस्तथैवानुलोमं भागहारः । अनेन क्रमेणैकैकयतियोजने सप्त श्लोकाः । यतिद्विकयोजने चैकविंशतिः । यतित्रिकयोजने च पञ्चत्रिंशत् । यतिचतुष्कयोजनेऽपि तावन्त एव । यतिपञ्चकयोजने पुनरेकविंशतिः । षड्यतियोजने सप्त । सप्तयतियोजने त्वेकः । सर्वमेलनेन च सप्तविंशत्यधिकं शतम् । अत्र च क्रियाहीनत्वेन कारकविहीनत्वेन च पदावयववत्तया पादावयवमात्रत्वेन च निरर्थकान् षड्विंशतिमपास्य धेनुश्लोक एक एव[4] वृत्तभेदेन शतं श्लोकतर्णकान् प्रसूते । तथा हि । प्रथमद्वितीयचतुर्थीभिर्यतिभिरत्युक्ता जातिः । तृतीयपञ्चमीभ्यां सुप्रतिष्ठा । षष्ठ्या गायत्री । सप्तम्या चोष्णिगिति । एकगणनायां वृत्तभेदः । एवं द्विकादिगणनेऽपि गवेषणीयम् ॥ १२७ ॥

नखेति । हे ललिते गौरि, तव शोभनया दृशा सुतनोः शोभनस्य शरीरस्य । साध्या देवविशेषाः । खभुवो ग्रहताराद्याः । राप्यत इति राप्यम् । 'आसुंयुवपिरपित्रपिचमश्च' इति रापति भाषितमित्यर्थः । दर्पेति[5] पाठेन वा योजनीयम् । **पदविच्छेदिनीति** । पदान्यत्र[6] प्रतिपादं सुधाकलशाभिधाने छन्दसि षड् विभज्यन्ते । यद्यपि द्वितीयतृतीयपादयोश्चकाराभ्यां नकारेण, चतुर्थपादे तवेति पदाधिक्यं तथाप्याद्यपादार्थानुरोधेन[7] समुच्चीयमाननिषिध्यमानार्थानुरञ्जकत्वेन संबोध्यमानार्थानुयायितया चकारनकारयोः, तवेति च तत्पादावयवरूपा एवेति तदसत्कल्पमेव । तथा च षड्भ्यः पदत्रय उपादीयमाने सप्तदशाक्षरायां जातौ यथासंख्यानुरोधेनाद्येऽर्धे प्रस्ताररचनाक्रमेण दश विकल्पाः, तृतीयचतुर्थयोश्च पादयोस्तावन्तस्तावन्त एवेति दशभिराहतैर्दशभिः शतम्, शतेन चाहतैर्दशभिः सहस्रं तर्णकाः श्लोकाः समुत्पद्यन्त इतीयं सहस्रधेनुः ॥ १२८ ॥

---

1. K. लज्जितेषु दृशा (?)
2. SV–A. बलरूपदर्पविजिता; V.K. बलदर्परूप०
3. SV–A. SV–B. विनिक्षिप्यम्
4. K. श्लोकधेनुरेकैव ।
5. V. K. दर्पेति ।
6. V. J. पादान्यत्र ।
7. K. ०पदार्थानुरोधेन ।

अयुतधेनुर्यथा—

क्रिये जयसि जृम्भसे सृजसि जायसे त्रायसे
स्तुषे मृषसि मृष्यसे हृषसि पीयसे[1] प्रीयसे।
स्तुषे मृडसि[2] होडसे कुडसि[3] गल्भसे क्लीबसे
हनुषे हरसि रज्यसे रजसि राजसे भ्राजसे ॥ ३२९ ॥

एषा तु पदविच्छेदिन्येव[4] धेनुः क्रियापदैः।
संबोधनाग्रगैर्दृष्टास्माभिः श्लोकायुतप्रसूः ॥ १२९ ॥

लक्षधेनुर्यथा—

दुर्गे भद्रे सुभद्रे[5]ऽदिति सुरभि दिते सिंहिके[6] गौरि पद्मे
नित्ये कृत्ये[7] वरेण्ये कलिकमलिकले कालिके चण्डि चण्डे।
धन्ये पुण्ये शरण्ये शचि शवरि शिवे भैरवे राज्ञि संध्ये
छाये माये मनोज्ञेऽवनि जननि जये मङ्गले धेहि शं नः ॥ ३३० ॥

संबोधनैरियं धेनुः क्लृप्ता सैकक्रियापदैः।
लक्षत्रयं सहस्राणि षष्टिं श्लोकान् प्रसूयते ॥ १३० ॥

क्रिये इति। हे क्रिये कर्मन्। 'मिष स्पर्द्धायाम्', 'पीङ् पाने' 'मृड सुखने' तुदादौ, 'होडृ अनादरे', 'कुड संहारे।' रज्यसे आसजसि। रजसि मत्सरयसि। राजसे शोभसे। भ्राजसे जाज्वल्यसे। **एषेति**। इह पृथ्वीनामनि च्छन्दसि षड्भ्यः संबोधनानुगे पदचतुष्टये उपादीयमाने एकादशाक्षरायां जातौ प्रस्ताराल्पत्वेम यदि वा छन्दोभेदस्य शब्देनाप्रतिपादितत्वात् तद्भेदोऽप्युदाहरणीय इति तस्यामेव रथोद्धताभिधाने च्छन्दसि दशसु विकल्पेषु प्रतिपादं भवत्सु दशभिः शतं शतेन सहस्रं सहस्रेण च दशसहस्राणि तर्णकाः श्लोकाः समुत्पद्यन्ते इतीयमयुतधेनुः ॥ १२९ ॥

दुर्गे इति। **सम्बोधनैरिति**। अत्र हि स्रग्धराभिधाने छन्दसि पादत्रयपदानुरोधेनान्त्यपादद्वयेनैकैकमेव पदं तुर्यपादे परिकल्प्यमिति सर्वत्र नवसु पदेषु स्थितेषु पदचतुष्टये पदपञ्चके चोपादीयमाने प्रथमे आपातलिकायां पञ्चविंशतौ द्वितीये एकया प्राच्यवृत्त्या सह वैतालीयके यदि वा पञ्चभिः प्राच्यवृत्तिभिः सममौपच्छन्दसिके चतुर्विंशतौ तृतीयवैतालीये एव चतुर्विंशतौ चतुर्थे च पादे प्राच्यवृत्तिद्वये सममापातलिकायां षोडशभिरेकया प्राच्यवृत्त्या वैतालीयप्राच्यवृत्त्या सह वैतालीयैः षड्भिस्तथैवौपच्छन्दसिके द्वाभ्यामिति चतुर्विंशतौ विकल्पेषु प्रभवत्सु पञ्चविंशत्याहतेषु चतुर्विंशतौ शतानि षट्, षड्भिश्च शतैराहतेषु पञ्चविंशतौ सहस्राणि पञ्चदश, तैराहतेषु चतुर्विंशतौ लक्षाणि त्रीणि सहस्राणि च षष्टिः तर्णकाः श्लोकाः समुत्पद्यन्त इतीयं लक्षधेनुः ॥ १३० ॥

---

1. J. पीयसे इति नास्ति।
2. K. मृषसि।
3. V. K. कुटसि
4. SV-A. SV-B. पाद०
5. K. भद्रेऽप्सुभद्रे०
6. V. J. K. सैंहिके।
7. V. J. K. हृद्ये।

एषान्त्यपदभेदेन संभ्रमादिद्विरुक्तिभिः ।
यावद्बोधं पुनः सूते प्रयुतं श्लोकतर्णकान् ॥ १३१ ॥

कोटिधेनुर्यथा—

स्थूलं दत्से सूक्ष्मं धत्से भुवि भवसि नभसि रमसे रमे दिवि मोदसे
छिन्त्से बाढं भिन्त्से गाढं रुषि मिषसि धनुषि मनुषे जये युधि[1]जृम्भसे[2] ।
स्वल्पं शेषे कल्पं प्रेषे चिति[3] चरसि[4] यशसि यतसे चले युधि[5] गल्भसे
ब्रूषे वामं सूषे[6] कामं हृदि विशसि वर्चसि सचसे रुचे दृशि दीप्यसे[7] ॥ ३३१ ॥

संबोधनैर्द्वितीयान्तैः सप्तम्यन्तैः क्रियापदैः ।
श्लोककोटीरियं तिस्रः सार्धा धेनुः प्रसूयते ॥ १३२ ॥
यदा तु संभ्रमादिभ्यो भवन्त्यस्या द्विरुक्तयः ।
स्थूलादीनां तदा चैषा दशकोटीः प्रसूयते ॥ १३३ ॥

एषेति । तथाहि । अत्र पादत्रये नवसु तुर्यपादे च दशसु । त्रये पदचतुष्के पदपञ्चके चोपादीयमाने प्रथम औपच्छन्दसिक एकस्य पदस्य द्विरुक्त्या विंशतौ यदि वा आपातलिकायां दश । वैतालीये पञ्चदशसु औपच्छन्दसिके उदीच्यवृत्तिद्वयेन यद् वैतालीये चतसृभिरुदीच्यवृत्तिभिः सममेकोनविंशतिरिति च पञ्चविंशतौ तृतीयस्मिन्नौपच्छन्दसिके पञ्चभिः प्राच्यवृत्तिभिः सममेकादश । वैतालीये तथैव चतुर्दश औपच्छन्दसिके तिसृभिः प्राच्यवृत्तिभिः सह षडिति विंशतौ तृतीयस्मिन्नौपच्छन्दसिके तिसृभिरुदीच्यवृत्तिभिः समं पञ्चविंशतौ चतुर्थे त्वापातलिकायामेक एव। द्विरुक्त्यादिना षोडशभिः प्राच्यवृत्तिभिः सममशीतौ विकल्पेषु प्रभवत्सु विंशत्याहतपञ्चविंशतौ पञ्चविंशत्या द्वाविंशतौ पञ्चशताधिकानि द्वादशसहस्राणि । तैरप्याहतेषु अशीतौ दशलक्षाणि तर्णकश्लोकाः समुत्पद्यन्त इतीयं प्रयुतधेनुः ॥ १३१ ॥

स्थूलमिति । प्रेष इति 'इष गतौ' इत्यस्य, 'चिति चैतन्ये', गृधु गार्ध्ये ।' सचसे वचसे रमे जये चले रुचे इति देव्याः संबोधनपदानि । **संबोधनैरिति** । अत्र भुजङ्गविजृम्भिते छन्दसि एकादशभ्यः पदेभ्यः पञ्चसु षट्सु च पदेषु उपादीयमानेषु जगतीजातौ[8]प्रसिद्धाक्षरोज्ज्वला जलधरमाला-नवमालिनी-छन्दःसु सप्ततौ, द्वितीये पूर्वेषु चन्द्रवर्त्मद्रुतविलम्बित-मणिमालाप्रभवत्सु च शते, तृतीयेऽस्मिन् प्रथमपादच्छन्दस्येव पञ्चाशति, चतुर्थपादे द्वितीयपादच्छन्दस्येव शतेषु विकल्पेषु प्रभवत्सु सप्तत्याहतेषु शतेषु सप्ततिसहस्राणि शतैराहतायां सप्ततिलक्षाणि[9], सप्ततिसहस्रैराहतेषु

---

1. K. पुरि ।
2. V. J. विजृम्भसे ।
3. K. अचिति ।
4. SV–A. वचसि ।
5. SV–A. SV–B. गृधि ।
6. K. श्रूषे ।
7. V. श्लोकस्यास्य पूर्वार्ध एव दृश्यते ।
8. SV–B. अतः परं 'प्रथमे' इत्यधिकम् ।
9. SV–B. अतः परं 'सप्ततिसहस्रैराहतेषु पञ्चाशल्लक्षाणि' इत्यंशो नास्ति ।

कामधेनुर्यथा—

> या गीः शीः श्रीर्धीः स्त्री ह्रीर्भीर्जूर्मूस्तूः सूर्धूः प्रभूः
> स्रुक् स्रग् युग् भुग्रुक् शुक् तृट् द्विट् युत् क्रुत् चिद्विन्मुग्दिग् धूः ।
> ऋक् दृग् वामा मृत् क्रुड्वामा मुत् क्षुत् कामा द्वार्द्यौर्गौः
> सामा यामा[1] मेधा वेधा मेना माते त्वं मे नौः ॥ ३३२ ॥

> पदग्रहाद् यथाकामं कामधेनुरियं तु नः ।
> परार्धानां परार्धानि प्रसूते श्लोकतर्णकान् ॥ १३४ ॥

> एकाक्षरादिच्छन्दोभिर्गतिबन्धादिभेदतः ।
> उक्तानुक्तानि चित्राणि सर्वाण्येषा प्रसूयते ॥ १३५ ॥

> सकृदुच्चारणे चास्या गच्छत्येका विनाडिका ।
> तत्षष्ट्या नाडिका ताभिः षष्ट्याहोरात्रमृच्छति ॥ १३६ ॥

> प्रणवादिनमोऽन्ताभिः पदान्यस्या जयन्ति ये ।
> सर्वभाषासु वाक् तेषामविच्छिन्ना प्रवर्तते ॥ १३७ ॥

पञ्चाशल्लक्षाणि त्रीणि सहस्राणि च पञ्चशतैराहते शते कोटयस्तिस्रः सार्धास्तर्णकाः श्लोकाः संपद्यन्त इतीयं कोटिधेनुः ॥ **यदा त्विति** । तथाहि पदत्रये पदचतुष्के पदपञ्चके चोपादीयमाने पूर्वस्यामेव जातौ प्रथमद्वितीयचतुर्थेषु पादेषु प्रत्येकं जलधरमालाप्रभाच्छन्दसोरेकस्य द्वयोर्द्विरुक्त्या शते तृतीयस्मिंश्च पूर्वयो[2] मणिमालोज्ज्वलानवमालिनीतामरसेषु छन्दःसु तथैव शते, विकल्पेषु प्रभवत्सु शतेनाहते शते दशसहस्राणि, तैश्चाहते शते दशलक्षाणि, तैरप्याहते शते कोटयस्तर्णकाः श्लोकाः संपद्यन्त इतीयमेव दशकोटिधेनुः ॥ १३२-१३३ ॥

या गीरिति । यानं[3] यातीति या, काचिच्च या । गिरणं गृणातीति, वाक् च गीः । शरणं शीः; शृणातीति शीः । श्रयतीति शोभा लक्ष्मीश्च श्रीः । ध्यानं ध्यायतीति बुद्धिर्धीः । स्त्र्येव स्तृणाति मन्त्राक्षरं[4] स्त्री । ह्रीच्छतीति माया लज्जा च ह्रीः । बिभेतीति भयकामो भयं च भीः । ज्वरो गतिर्जरा च जूः । मूर्च्छा मोहसमुच्छ्रायो बन्धनं[5] च मूः ।[6] त्वरणं त्वरा हिंसा च

---

1. K. इत आरभ्य 'वेधावेधानाधातेत्वं येनौः' इति पादपूरणं दृश्यते ।
2. K. पूर्वस्याम् ।
3. समग्रमेतद् व्याख्यानं V. J. K. संज्ञितेषु मुद्रितग्रन्थेषु मूले संनिवेशितं दृश्यते परं हस्तलिखितेषु टीकायाम् । स्वरूपसादृश्येन व्याख्यानमेतत् टीकान्तर्गतमेव युज्यते ।
4. SV-A, SV. B. च इत्यधिकम् ।
5. V. J K. मोहसमुच्छ्राययोर्बन्धनम् ।
6. SV-A. SV-B. अत्र 'दूरी दूरणहिंसयोरिति दूः' इत्यधिकम् ।

'ञित्वरा संभ्रमे' इति त्वरते च तूः ।[1] सूतं[2]सवनं सुष्ठु उञ्च सूः । अग्रभागः, 'धुर्वी हिंसायाम्' धुर्वतीति च धूः ।[3] पुरी पालन पूरणं[4]च पूः । भूमिर्भवनं लोकश्च[5] भूः । यज्ञपात्रम्, स्रवतीति स्रवणं स्रुक् । पुष्पदामपङ्क्तिः, सृज्यते च[6] स्रक् । योगः समाधिः, समश्च युक्[7] । भोजनं पालनं कौटिल्ये चेति भुक् । रोगो दीप्तिर्भङ्गश्च रुक् । शोकः शुचित्वं दीप्तिश्च शुक् ।[8] अभिलाषः पिपासा,[9] हिंसा च तृट् । द्वेषः शत्रुबलमभिलाषश्च द्विट् ।[10] शुद्धं मिश्रणममिश्रणञ्च युत् ।[11] क्रोधः क्रुध्यतीति रुद्रशक्तिश्च क्रुत् । चेतना चिनोति चयनञ्च चित् । ज्ञानं सत्ताविभवलाभश्च[12] वित् । मोहो मुञ्चतीति, मुह वैचित्य इति मोहश्च मुक् ।[13]आशा अतिसर्ग उपदेशश्च दिक् । क्रीडा विजिगीषा व्यवहारश्च द्यूः । श्रुतिवाक्यं विवेचनं[14] हिंसा च ऋक् दृष्टिर्ज्ञानं पश्यतीति दृक् । गतिर्गन्धनं विकल्पश्च वा । लक्ष्मीर्मानं शब्दावयवश्च मा । मृत्तिका मरणं मृद्नातीति मृत् । कृन्तति करोति करणं च कृत् ।[15] दीप्तिर्मानं[16] भातीति च भाः । माङ् माने शब्दे चेति[17] शब्दः शब्दावयवः प्रतिषेधश्च मा । हर्षो मोद आमोदश्च मुत् । बुभुक्षा क्षुत् क्षोदश्च क्षुत् । प्रश्नः सुखं काननं च का । अमतीत्यमा पीडार्थेऽलक्ष्मीशब्दावयवश्च अमा । द्वारं द्वाःस्थ उपायश्च द्वाः । स्वर्ग आकाशो देवनं च द्यौः । वाग् भूमिर्धेनुश्च गौः । सह एन अकारेण विष्णुना वर्तत इति सा लक्ष्मीः । मा सानं तदो रूपं च सा, प्रतिदानं शब्दावयवश्च सर्वनाम च सा । इष्टा अयत इति शब्दावयवश्च या । चन्द्रकला महदर्थश्च मा । लक्ष्मीसंबोधनं चतुर्थ्यन्तं षष्ठ्यन्तं च मे । धात्री पोषयित्री शब्दावयवश्च धा । धारणं पोषणं शब्दावयवश्च वे । शब्दावयवोऽस्मदर्थो

1. V J. K. त्वरा हिंसा त्वरते च तूः ।
2. V. J. K. सूयते; SV-B सूते ।
3. V. J. K. अग्रे भागे भारं धुरं वहतीति धूः ।
4. SV-A. SV-B. पूरणमिति नास्ति ।
5. SV-A. SV-B. अतः, परम् 'अवान्तरमध्येयं भूमिः' इत्यधिकम् ।
6. V. J. K. पुष्पमालापङ्क्तिश्च सृज्यत इति ।
7. SV-A. SV-B. अतः परं 'योग समक्षयोरुत्तरपदसमासे नुमागमः' इत्यधिकम् ।
8. SV-A. SV-B. शुच शोक इत्यस्य शोको दीप्तिः, अहरहः क्लिश्यमानो जनः शोचतीति शुचिस्तद्भावश्च शुचित्वं शुक् ।'
9. SV-A, SV-B. अतः परं 'तृहू हिंसायामिति तृट् ।
10. SV-A. SV-B. द्वेषः शत्रुः, अभिलाषश्च द्विट् ।
11. SV-A. SV-B. युद्ध यु मिश्रणं च युत् ।
12. SV-A. SV-B. संज्ञालाभश्च ।
13. V. J. K. मोक्षो मोहो मुञ्चतीति मुक् ।
14. V. J. K. अत्र 'च' इत्यधिकम् ।
15. SV-A. SV-B. कृन्ततीति करणं करोतीति कृत् ।
16. SV-A. SV-B. ज्ञानम् ।
17. V. J. K. माङ् इत्यादि नास्ति ।

सिद्धैर्मन्त्रपदैः सेयं शास्त्राण्यालोच्य निर्मिता।
जपतां जुह्वतां देवी सर्वान् कामान् प्रयच्छति॥ १३८ ॥
स्थितेनागन्तुकं हन्यादीप्सितेन विभाजयेत् ।
तद्भेदास्ते भवन्त्येवमन्येष्वपि हि योजयेत् ॥ १३९ ॥[1]
दुष्करत्वात् कठोरत्वाद् दुर्बोधत्वाद् विनाऽवधेः ।
दिङ्मात्रं दर्शितं चित्रे शेषमूह्यं महात्मभिः॥ १४० ॥

षड्विधं वाकोवाक्यम्

उक्तिप्रत्युक्तिमद् वाक्यं वाकोवाक्यं विदुर्बुधाः।
द्वयोर्वक्त्रोस्तदिच्छन्ति बहूनामपि संगमे ॥ १४१ ॥
ऋजूक्तिरथ वक्रोक्तिर्वैयात्योक्तिस्तथैव च ।
गूढप्रश्नोत्तरोक्ती च चित्रोक्तिश्चेति तद्भिदाः ॥ १४२ ॥

तासु ऋजूक्तिर्द्विधा ग्राम्या उपनागरिका च । तत्र ग्राम्या यथा—

जन्ती मणुरुन्धु रुञ्चुकुहुतुण्ड-
उण्ण उक्को विहंसण होमि ।
महोमि भारु चुले मेल्लासितो
विकिणकु वाणउं उज्जुअक्खु कहाहि ॥ ३३३ ॥

बाणउ उज्जुमाइ गहिल्लउ अण्णवि
को मल्हणउ वारिज्जन्तु णट्ठाइ ।
करइ वलिवंउउ वे कव:रु मच्छलु
अहिमुहं हि तरुणिहिं अच्छास ; दुक्करु ॥ ३३४ ॥

लक्ष्मीसंबोधनं च मे। प्रतिषेधः पुरुषवाची शब्दावयवश्च ना । मिमीते मातेति शब्दावयवश्च मा । तदर्थो युष्मदर्थश्च लक्ष्मीसंबोधनं च ते । युष्मदर्थो भावप्रत्ययः शब्दावयवश्च त्वम् । शब्दावयवास्मदर्थौ च मे । जलयानम्, न विद्यते औद्विवचनं यस्यां सा, अद्वितीयेत्यर्थः, शब्दावयवश्च नौः ॥ **पदग्रहादिति** । तथाहि—पञ्चदशभ्यः पदेभ्यः क्रमव्युत्क्रमाभ्यां नवादिपदयोगे अङ्गीक्रियमाणे बृहतीजातेरारभ्य प्रतिजातिपादं[2] ये विकल्पास्तैरुत्तरोत्तरमाहन्यमानैर्यदि वा समस्तेऽपि श्लोके षष्टिपदेभ्यः चतुर्विंशत्यष्टाविंशत्यादिपदयोजनायां गायत्रीजातेरारभ्य प्रतिजाति ये विकल्पास्तैः परार्धेभ्यः परार्धानि तर्णकश्लोकाः समुत्पद्यन्त इतीयं परार्धपरार्धधेनुः ॥ **एकाक्षरेति** । अर्थत्रयप्रतिपादकत्वेन प्रतिपादं पदत्रये परिकल्प्यमानेऽनेकविधच्छन्दोभिरुक्तानि चतुर्व्यञ्जनादीनि, अनुक्तानि खड्गप्रभृतीनि सर्वं चित्राण्येषैव यथाकामं प्रसूत इत्यर्थः ॥ १३४-१४० ॥

---

1. SV-A. SV. B. सर्व एवैते श्लोका (१३४–१३९) टीकान्तर्गता दृश्यन्ते ।
2. V. J. K. प्रतिजातिपादे ।

सेयमुभयतोऽपि ऋजुनैव मार्गेणोक्तिप्रत्युक्त्योः समा प्रवृत्तिरिति सेयमृजूक्तिर्नाम वाकोवाक्यम् ॥

सैवोपनागरिका यथा—

बाले नाथ विमुञ्च मानिनि रुषं, रोषान्मया किं कृतं
खेदोऽस्मासु न मेऽपराध्यति भवान् सर्वेऽपराधा मयि ।
तत् किं रोदिषि गद्गदेन वचसा कस्याग्रतो रुद्यते
नन्वेतन्मम का तवास्मि दयिता नास्मीत्यतो रुद्यते ॥ ३३५ ॥

सेयमेकतः काक्वा कुटिलेऽतिविषमेयमृजूक्तिर्नाम वाकोवाक्यम् ॥

वक्रोक्तिर्द्विधा, निर्व्यूढा अनिर्व्यूढा च । तयोर्निर्व्यूढा यथा—

किं गौरि मां प्रति रुषा, ननु गौरहं किं
कुप्यामि कां प्रति, मयीत्यनुमानतोऽहम् ।
जानामि सत्यमनुमानत एव स त्व-
मित्थं गिरो गिरिभुवः कुटिला जयन्ति ॥ ३३६ ॥

सेयमावाक्यपरिसमाप्तेर्निर्वाहान्निर्व्यूढेति वक्रोक्तिर्वाकोवाक्यम् ॥

अनिर्व्यूढा यथा—

केयं मूर्ध्न्यन्धकारे तिमिरमिह कुतः सुभ्रु कान्तेन्दुयुक्ते,
कान्ताप्यत्रैव कामिन्ननु भवति मया पृष्टमेतावदेव ।
नाहं द्वन्द्वं करोमि व्यपनय शिरसस्तूर्णमेनामिदानी-
मेवं प्रोक्तो भवान्या प्रतिवचनजडः पातु वो मन्मथारिः ॥ ३३७ ॥

सेयमनिर्वाहादनिर्व्यूढेति वक्रोक्तिर्नाम वाकोवाक्यम् । ते इमे उभे अपि श्लेष-वक्रोक्ती भवतः[1] ॥

वैयात्योक्तिर्द्विधा, स्वाभाविकी नैमित्तिकी चेति । तयोः स्वाभाविकी यथा—

नादेयं किमिदं जलं घटगतं नादेयमेवोच्यते
सत्यं नाम पिबामि, कत्यपतृषः पीतेन नाम्नाभवन् ।
किं वर्णा अपि सन्ति नाम्नि, रहितं किं तैरलं त्वं कुतो
यस्मादेव भवान्, भगिन्यसि ततस्तेनैव मां बाधसे ॥ ३३८ ॥

अत्र स्वैरिण्याः सहजाद् वैयात्यात् स्वाभाविकीयं वैयात्योक्तिर्नाम वाकोवाक्यम् ॥

नैमित्तिकी यथा—

कुशलं राधे सुखितोऽसि कंस कंसः क्व नु क्व सा राधा ।
इति पारीप्रतिवचनैर्विलक्षहासो हरिर्जयति ॥ ३३९ ॥

अत्र गोत्रस्खलिते विपक्षनाम्नैव वैयात्येनोत्तरं दत्तमिति नैमित्तिकीयं वैयात्योक्तिर्वाकोवाक्यम् ॥

---

1. V. श्लेषवक्रोक्ती नाम वाकोवाक्यम्; K. श्लेषवक्रोक्तिर्नाम वाकोवाक्यम् ।

गूढोक्तिर्द्विधा, मुख्या गौणी च । तयोर्मुख्या यथा—

केशव यमुनातीरे व्याहृतवानुषसि हंसिकां कोऽद्य ।
कान्ताविरहभयातुरहृदयः प्रायः प्रिये हंसः ॥ ३४० ॥

अत्र प्रिये हंस इत्यत्रावर्णलोपे प्रिये अहं स इत्यर्थस्य मुख्ययैव वृत्त्या गूढत्वादियं मुख्या गूढोक्तिर्नाम वाकोवाक्यम् ॥

गौणी यथा—

निरर्थकं जन्म गतं नलिन्या यया न दृष्टं तुहिनांशुबिम्बम् ।
उत्पत्तिरिन्दोरपि निष्फलैव कृता विनिद्रा नलिनी न येन ॥३४१॥

ताविमौ पूर्वोत्तरार्धयोरन्योन्योक्त्या गूढकामलेखावितीयं गौणी गूढोक्तिर्नाम वाकोवाक्यम् ॥

प्रश्नोत्तरोक्तिर्द्विधा, अभिधीयमानहृद्या प्रतीयमानहृद्या च । तयोराद्या यथा—

क्व प्रस्थितासि करभोरु घने निशीथे
प्राणाधिको वसति यत्र मनःप्रियो मे ।
एकाकिनी वद बिभेषि कथं न बाले
नन्वस्ति पुङ्खितशरो मदनः सहायः ॥ ३४२ ॥

सेयं हृद्गतप्रष्टव्यस्यैव स्पष्टमभिधयैवाभिधानादभिधीयमानहृद्या नाम प्रश्नोक्तिर्वाकोवाक्यम् ॥

द्वितीया यथा—

कियन्मात्रं जलं विप्र जानुदघ्नं नराधिप ।
तथापीयमवस्था ते न हि सर्वे भवादृशाः ॥ ३४३ ॥

सेयं शब्दविद्यावैशारद्यस्य हृद्यस्य प्रतीयमानत्वात् प्रतीयमानहृद्या नाम प्रश्नोक्तिर्वाकोवाक्यम् ॥

चित्रोक्तिर्द्विधा, चित्रा विचित्रा च । तयोराद्या यथा—

लभ्यन्ते यदि वाञ्छितानि यमुनाभागीरथीसंगमे
देव प्रेष्यजनस्तदेष भवतो भर्तव्यतां वाञ्छति ।
नन्वेतन्मरणेन किं नु मरणं कायान्मनोविच्युति-
र्दीर्घं जीव मनस्तवाङ्घ्रिकमले कायोऽत्र नस्तिष्ठति ॥ ३४४ ॥

तदिदं संकल्पितोक्तिप्रत्युक्तिभ्यां[1] जीवतोऽपि जन्मान्तरफलावाप्तिसाधनेनाश्चर्यहेतुरिति चित्रा नाम चित्रोक्तिर्वाकोवाक्यम् ॥

द्वितीया यथा—

कोऽयं भामिनि भूषणं कितव ते शोणः कथं कुङ्कुमात्
कूर्पासान्तरितः प्रिये विनिमयः पश्यापरं क्वास्ति मे ।
पश्यामीत्यभिधाय सान्द्रपुलको मृद्नन् मृडान्याः स्तनौ
हस्तेन प्रतिनिर्जितेन्दुरवताद् द्यूते हसन् वो हरः ॥ ३४५ ॥

1. V. J. स्वकल्पितोक्ति॰.

अत्र उक्तिप्रत्युक्त्योरनन्तरं स्तनमर्दनवैचित्र्यादिना परिसमाप्तेर्विचित्रोक्तिसंज्ञमिदं वाकोवाक्यम् ॥

षड्विधा प्रहेलिका

प्रहेलिका सकृत्प्रश्नः सापि षोढा च्युताक्षरा ।
दत्ताक्षरोभयं मुष्टिर्बिन्दुमत्यर्थवत्यपि ॥ १४३ ॥
क्रीडागोष्ठीविनोदेषु तज्ज्ञैराकीर्णमन्त्रणे ।
परव्यामोहने चापि सोपयोगाः प्रहेलिकाः ॥ १४४ ॥

तासु च्युताक्षरा यथा—

पयोधरभराक्रान्ता संनमन्ती पदे पदे ।
पदमेकं न का याति यदि हारेण वर्जिता ॥ ३४६ ॥

अत्र विहङ्गिका काहारेण वर्जिता न यातीति वक्तव्ये हारेण वर्जितेत्युक्तम् । अतः का इत्यक्षरस्य च्युतत्वात् च्युताक्षरेयम् ॥

दत्ताक्षरा यथा—

कान्तयानुगतः कोऽयं पीनस्कन्धो मदोद्धतः ।
मृगाणां पृष्ठतो याति शम्बरो रूढयौवनः ॥ ३४७ ॥

अत्र शबर इति शंबर इत्यनुस्वाराक्षरस्य दत्तत्वाद् दत्ताक्षरेयम् ॥

च्युतदत्ताक्षरा यथा—

विदग्धः सरसो रागी नितम्बोपरिसंस्थितः ।
तन्वङ्ग्यालिङ्गितः कण्ठे कलं कूजति को विटः ॥ ३४८ ॥

अत्र विट इत्यस्मिन् पदे विकारे च्युते घकारे दत्ते घटः कूजति इति द्वितीयोऽर्थो भवतीति सेयं च्युतदत्ताक्षरा ॥

अक्षरमुष्टिका यथा—

अतिः अतिः अन्म अलं प्रीद्य रद्य जद्य फद्य ।
मेला मेला मेलं मेलं फस फस फस फस ॥ ३४९ ॥

सेयमक्षराणां मुष्टिरिति अक्षरमुष्टिका । अत्र पादशश्चतुष्पङ्क्तिलिखितायां चतुर्भिर्मुरजबन्धैः श्लोक उत्तिष्ठति ।[1]

स यथा—

अद्य मे सफला प्रीतिरद्य मे सफला रतिः ।
अद्य मे सफलं जन्म अद्य मे सफलं फलम् ॥ ३५० ॥

---

1. J. A. उपतिष्ठति (?)

बिन्दुमती यथा—

तवाववादः प्रत्यब्धि पताका प्रतिसंगरम् ।
फलं प्रत्यद्भुतोपायं यशांसि ननु[1] न क्वचित् ॥ ३५१ ॥

इत्यनेन श्लोकेनोक्तार्थस्य यथास्थितस्वरानुस्वारविसर्जनीयसंयोगस्य श्लोकान्तरस्य[2] बिन्दुभिरेव सूचनाक्रम इति बिन्दुमती । तद् यथा—

०ु००ा०ु००ा०ा०ा ०ं०ु०े ०ं०ु०े ००ः ।
०ा००े ०ा००े ि०ि०ः ००ॅ० ०० ०ा०ॅ०ः॥

निर्भेदः—

उदधावुदधावाज्ञा संयुगे संयुगे जयः ।
साहसे साहसे सिद्धिः सर्वत्र तव कीर्तयः ॥ ३५२ ॥

अर्थप्रहेलिका यथा—

उत्तप्तकाञ्चनाभासं संदष्टदशनच्छदम् ।
सरसं चुम्ब्यते हृष्टैर्वृद्धैरपि किमुज्ज्वलम् ॥ ३५३ ॥

सेयमपि सूचितस्यैव पक्वाम्रफलमित्यस्य द्व्यर्थपदप्रयोगेणावगतेः अर्थप्रहेलिका ॥

षड्विधं गूढम्

क्रियाकारकसंबधपादाभिप्रायवस्तुभिः[3] ।
गोपितैः षड्विधं प्राहुर्गूढं गूढार्थवेदिनः ॥ १४५ ॥

तेषु क्रियागुप्तं यथा—

स्तनजघनभराभिराममन्दं गमनमिदं मदिरारुणेक्षणायाः ।
कथमिह सहसा विलोकयन्तो मदनशरज्वरजर्जरा युवानः ॥३५४॥

अत्र जघनभराभिराममन्दं मदिरारुणेक्षणाया गमनं विलोकयन्तो हे युवानः कथमिव यूयं मदनशरज्वरजर्जरा न स्थेति क्रियापदस्य स्तनशब्देन जघनसांनिध्याद् गोपितेन क्रियागूढमिदम् ॥

कारकगुप्तं यथा—

पिबतस्ते शरावेण वारि कह्लारशीतलम् ।
केनेमौ दुर्विदग्धेन हृदये विनिवेशितौ ॥ ३५५ ॥

अत्र शराविति कर्मकारकस्य गूढत्वात् कारकगूढमिदम् ॥

संबन्धगूढं यथा—

न मयागोरसाभिज्ञं चेतः कस्मात् प्रकुप्यसि ।
अस्थानरुदितैरेभिरलमालोहितेक्षणे ॥ ३५६ ॥

1. V. J. ननु । 2. V. K. श्लोकोत्तरस्य ।
3. J. A. K. क्रियाकारकसंबन्धे; V. K. पदाभि०

अत्र न मे आगोरसाभिज्ञं चेत इति संबन्धिपदस्य मयेति तृतीयाभ्रान्त्या गोपितत्वादिदं संबन्धगूढम् ॥

पादगूढं यथा--

द्युवियद्गामिनी तारसंरावविहतश्रुतिः ।
हैमीषु माला शुशुभे०००००००० ॥ ३५७ ॥

अत्र पूर्वार्धस्थितैर्द्वितीयप्रथमसप्तमपञ्चमैकादशनवमत्रयोदशषोडशाक्षरैश्चतुर्थपादो गूढ उत्थाप्यः । यथा—'विद्युतामिव संहतिः' इतीदं पादगूढम् ॥

अभिप्रायगूढं यथा—

जइ देअरेण भणिआ खग्गं घेत्तूण राउलं वच्च ।
ता किं सेवअवहुए हसिऊण वलोइअं सअणम् ॥ ३५८ ॥
[यदि देवरेण भणिता खड्गं गृहीत्वा राजकुलं व्रज ।
तत् किं सेवकवध्वा हसित्वावलोकितं शयनम् ॥]

अत्र निरीक्षितमनेनात्र पुरुषायितलक्ष्म, पादलाक्षादिकम्, तेन निङ्युक्ते मां नृकर्मणीत्यभिप्रायेण[1] वध्वाः शयनावलोकनमित्यभिप्रायगूढम् ॥

वस्तुगूढं यथा—

पानीयं पातुमिच्छामि त्वत्तः कमललोचने ।
यदि दास्यसि नेच्छामि न दास्यसि पिबाम्यहम् ॥ ३५९ ॥

अत्र दास्यसीति दासीलक्षणस्य वस्तुनो गूढत्वादिदं वस्तुगूढम् ॥

षड्विधं प्रश्नोत्तरम्

यस्तु पर्यनुयोगस्य निर्भेदः क्रियते पदैः ।
विदग्धगोष्ठ्यां वाक्यैर्वा तं हि प्रश्नोत्तरं विदुः ॥ १४६ ॥
अन्तःप्रश्नबहिःप्रश्नबहिरन्तःसमाह्वयैः ।
जातिपृष्टोत्तराभिख्यैः प्रश्नैस्तदपि षड्विधम् ॥ १४७ ॥

तेषु अन्तःप्रश्नं यथा—

काहमस्मि गुहा वक्ति प्रश्नेऽमुष्मिन् किमुत्तरम् ।
कथमुक्तं न जानासि कदर्थयसि यत् सखे ॥ ३६० ॥

अत्र कदर्थयसीति पदं क-थ-मुक्तं रेफ-यकार-युक्तं दर्दसीति[2] स्यात् । अतो वाक्यान्तरे प्रश्नोत्तरस्योक्तत्वाद् अन्तःप्रश्नमिदम् ॥

बहिःप्रश्नं यथा—

भद्र माणवकाख्याहि कीदृशः खलु ते पिता ।
वेलान्दोलितकल्लोलः कीदृशश्च महोदधिः ॥ ३६१ ॥

अत्र मज्जन्मकर इत्यस्योत्तरस्य प्रश्नाद् बहिरुक्तत्वाद् बहिःप्रश्नमिदम् ॥

---

1. A. K. न कर्मणी····(?) 2. A. K. दर्थयसीति (?)

बहिरन्तःप्रश्नं यथा—

सुभद्रां क उपायंस्त प्रश्नेऽमुष्मिन् य उत्तरः ।
स कीदृक् कपिमाचष्टे व्योम्नि पर्णस्थितिः कुतः ॥ ३६२ ॥

अत्र वायुत इत्युत्तरेण प्रश्नाद् बहिरुक्तेन वायुतो नरो वानरो भवतीति सुभद्रोपयन्ताप्युच्यते । तेनैतद् बहिरन्तःप्रश्नं भवति ॥

जातिप्रश्नं यथा—

कीदृशा भूमिभागेन राजा स्नातो[1]ऽनुमीयते ।
प्राङ्गणं कुरुतेत्युक्ताः किमाहुस्तदनिच्छवः ॥ ३६३ ॥

'हैमवारकरङ्जिना' 'नाजिरं करवामहै' इत्युत्तराभ्यां गतप्रत्यागताभ्यां[2] प्रश्नोत्तरजातिरभिधीयते । जातिप्रश्नमिदम् ॥

पृष्ठप्रश्नं यथा—

को सो जोअणवाउ को दण्डणं दुवे सहस्साइं ।
का काली का मधुरा किं शुकपृथुकाननच्छायम् ॥ ३६४ ॥
[कः स योजनपादो को दण्डानां द्वे सहस्रे]

अत्र य एव प्रश्नाः—कः स योजनपादः, को दण्डानां द्वे सहस्रे इत्यादयः, त एव क्रोशो योजनपादः, कोदण्डानां द्वे सहस्रे इत्यादीनि उत्तराणि भवन्ति । एवं का काली, का मधुरा, किं शुकपृथुकाननच्छायमित्युत्तरं किमभिहितशेषस्य प्रष्टव्यमिति पृष्टप्रश्नम् ॥

उत्तरप्रश्नं यथा—

किं वसन्तसमये वनभक्षः पृष्टवान् स पृथुलोमविलेखः ।
उत्तरञ्च किमवापतुरेतौ काननाद तिमिरादपि काली ॥ ३६५ ॥

अत्र प्रश्नस्य हे काननाद, हे तिमिराद, पिकालीत्येतदेवोत्तरं भवतीति उत्तरप्रश्नमिदम् ॥

षड्विधम् अध्येयम्

यद्विधौ च निषेधे च व्युत्पत्तेरेव कारणम् ।
तदध्येयं विदुस्तेन लोकयात्रा प्रवर्तते ॥ १४८ ॥
काव्यं शास्त्रेतिहासौ च काव्यशास्त्रं तथैव च ।
काव्येतिहासः शास्त्रेतिहासस्तदपि षड्विधम् ॥ १४९ ॥

तेषु काव्यं यथा—

यदि स्मरामि तां तन्वीं जीविताशा कुतो मम ।
अथ विस्मृत्य जीवामि जीवितव्यसनेन किम् ॥ ३६६ ॥

तदिदमुक्तिप्राधान्यात् काव्यमित्युच्यते ॥

1. A. J. श्रान्तो० । 2. V. J. गतोत्तराख्यानम्० ।

शास्त्रं यथा—

स्निग्धोन्नताग्रतनुताम्रनखौ कुमार्याः
पादौ समोपचितचारुनिगूढगुल्फौ ।
श्लिष्टाङ्गुली कमलकान्तितलौ च यस्या-
स्तामुद्वहेद् यदि भुवोऽधिपतित्वमिच्छेत् ॥ ३६७ ॥

अत्र स्निग्धत्वादेः शब्दस्य प्राधान्यमिति शासनाच्छास्त्रमिदम् ॥

इतिहासो यथा—

हिरण्यकशिपुर्दैत्यो यां यां स्मित्वाप्युदैक्षत ।
भयाद् भ्रान्तैः सुरैश्चक्रे तस्यै तस्यै दिशे नमः ॥ ३६८ ॥

सोऽयमतीतार्थप्राधान्यादितिहासः ॥

काव्यशास्त्रं यथा—

नान्दीपदानि रतनाटकविघ्नशान्ता-
वाज्ञाक्षराणि परमाण्यथ वा स्मरस्य ।
दष्टेऽधरे प्रणयिणा विधुताग्रपाणि-
सीत्कारशुष्करुदितानि जयन्ति नार्याः ॥ ३६९ ॥

अत्र काव्येन शास्त्रमभिहितमितीदं काव्यशास्त्रम् ॥

काव्येतिहासो यथा—

स संचरिष्णुर्भुवनान्तरेषु यां
यदृच्छयाशिश्रयदाश्रयः श्रियाम् ।
अकारि तस्यै मुकुटोपलस्खलत्-
करैस्त्रिसन्ध्यं त्रिदशैर्दिशे नमः ॥ ३७० ॥

अत्र प्रागुक्तस्यैवेतिहासार्थस्य काव्येनाभिधानात् काव्येतिहासोऽयम् ॥

शास्त्रेतिहासो यथा—

धर्मे चार्थे च कामे च मोक्षे च भरतर्षभ ।
यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत् क्वचित् ॥ ३७१ ॥

अत्र धर्मार्थकाममोक्षाणामितिहासे निवेशितत्वादयं शास्त्रेतिहासः ॥

षड्विधं श्रव्यम्

श्रव्यं तत् काव्यमाहुर्यन्नेक्ष्यते नाभिधीयते ।
श्रोत्रयोरेव सुखदं भवेत् तदपि षड्विधम् ॥१५०॥
आशीर्नान्दी नमस्कारो वस्तुनिर्देश इत्यपि ।
आक्षिप्तिका ध्रुवा चेति शेषोऽध्येयं[1] भविष्यति ॥१५१॥

1. सर्वत्र ध्येयमिति, प्रसंगसगत्यै अकारप्रश्लेषो युक्तः ।

तत्राशीर्यथा—

भूयाद्वः श्रेयसे देवः पार्वतीदयितो हरः ।
पातु वः परमं ज्योतिरवाङ्मनसगोचरःम्[1] ॥ ३७२ ॥

अत्र आशंसायां लिङ् लोट् च । तदिदं वाक्यद्वयमाशीः ॥

नान्दी यथा—

भद्दं भोदु सरस्सईअ कइणो नन्दन्तु वासाइणो
अण्णाणं पि पर पअट्टउ वरा वाणीच्छइल्लप्पिया ।
वच्छोमी तह माअही फुरदु णो सा किं अ पञ्चालिआ
रीदीओ विलिहन्तु कव्वकुसला जोण्हं चओरा विअ ॥ ३७३ ॥

[भद्रं भवतु सरस्वत्याः कवयो नन्दन्तु व्यासादयः
अन्येषामपि परं प्रवर्ततां वरा वाणी च्छेकप्रिया ।
वैदर्भी तथा मागधी स्फुरतु नः सा किं च पञ्चालिका
रीतीर्विलिहन्तु काव्यकुशला ज्योत्स्नां चकोरा इव ॥]

सेयं रङ्गमङ्गलान्तः स्वस्त्ययनं नान्दी ॥

नमस्कृतिर्यथा—

जयति ब्रह्मभूः शम्भुर्वन्देमहि महेश्वरम् ।
इदं गुरुभ्यः पूर्वेभ्यो नमोवाकं प्रशास्महे ॥ ३७४ ॥

सेयं स्तुतिर्नमस्क्रिया नमस्कृतिरेव भवति ॥

वस्तुनिर्देशो यथा—

अस्त्युद्दामजटाभारभ्रान्तगङ्गाम्बुशेखरः ।
आदिदेवो हरो नाम सृष्टिसंहारकारणम् ॥ ३७५ ॥

सोऽयं कथाशरीरव्यापिनो वस्तुनो नायकस्य निर्देशो वस्तुनिर्देशः ॥

आक्षिप्तिका यथा—

पअपीडिअमहिसासुरदेहेहिं भुअणभअलुआससिलेहेहिं ।
सुरसुहदेत्तवलिअधवलच्छिहिं जअइ सहासं वअणु महलच्छिहिं ॥ ३७६ ॥

[पदपीडितमहिषासुरदेहैर्भुवनभयलावकशशिलेखैः ।
सुरसुखदातृवलितधवलाक्षैर्जयति सहासं वदनं महालक्ष्म्याः ॥]

सेयमभिधित्सितरागविशेषप्रयोगमात्रफलं वचनमाक्षिप्तिका ॥

ध्रुवा यथा—

मअवहणिमित्तणिग्गअमइंदसुण्णं गुहं णिएऊण ।
लद्धावसरो गहिउण मोत्तिआइं गओ वाहो ॥ ३७७॥

[मृगवधनिमित्तनिर्गतमृगेन्द्रशून्यां गुहां निरूप्य ।
लब्धावसरो गृहीत्वा मौक्तिकानि गतो व्याधः ॥]

सेयं पात्रप्रवेशरसानुसंधानादिप्रयोजना ध्रुवा ॥

---

1. सर्वत्र ०गोचरः । ध्रुवमशुद्धोऽयं पाठः ।

षड्विधं प्रेक्ष्यम्

यदाङ्गिकैकनिर्वर्त्यमुज्झितं वाचिकादिभिः ।
नर्तकैरभिधीयेत प्रेक्षणाक्ष्वेडिकादितत् ॥ १५२ ॥
तल्लास्यं ताण्डवं चैव छलिकं सम्पया सह ।
हल्लीसकं च रासञ्च षट्प्रकारं प्रचक्षते ॥ १५३ ॥

तेषु लास्यं यथा—

उच्चिउ पालि पिअ पंथहिं जंतउ ।
पेक्खमि हत्थं होइ जइ लोअणवन्तउ ॥ ३७८ ॥

[उच्चा पालिः प्रियः पथा याति ।
प्रेक्षे हस्तं भवति यदि लोचनवान् ॥]

तदिदं शृङ्गाररसप्रधानत्वाल्लास्यम् ॥

ताण्डवं यथा—

सुअवहवइअरं णिसुणिअ दारुणुरोसविसट्टपहाररुहिरारुणु ।
जलिउ जाअइ णरु रिउसंतावणु अणलसरिच्छ जइ होइ महारणु ॥३७९॥

[सुतबधव्यतिकरं निशम्य दारुणरोषविसृष्टप्रहाररुधिरारुणः ।
ज्वलितो जायते नरो रिपुसंतापनोऽनलसदृशो यदि भवति महारणः ॥]

छलिकं यथा—

णिसुणिउ पच्छा तुरअरउ भुण्डिहिंसि हसन्ति ।
णिअकन्तं डाढजुअलेंहिं पुणु पुणु ण अ डसन्ति[1] ॥ ३८० ॥

[निशम्य पश्चात् तुरगरवं शूकरी हिंसार्थं हसति ।
निजकान्तं दंष्ट्रायुगलेन पुनः पुनर्न च दशति ॥]

इदं तु शृङ्गारवीरप्रधानत्वाच्छलिकम् ॥

सम्पा यथा—

वीहेसि हरिमुहि अउ[1] होहि मं गले लेहि सइ ।
कन्दइ रिट्ठासुरमारिउ कण्ठवलिउ ण पइ ॥ ३८१ ॥

[बिभेषि हरिमुखि अपि भव मां च गले गृहाण सदा ।
क्रन्दति रिष्टासुरमारितः कण्ठवलितो न पतिः ॥]

तदिदं छलिकमेव किन्नरविषयं सम्पा ॥

---

1. V. K. बलन्ति । 2. K. अवि ।

हल्लीसकं यथा—

चन्दणधूसरअं आउलिअलोअणअं
हासपरम्मुहअं णीसासकिलासिअअं ।
दुम्मणदुम्मणअं सङ्कामिअमण्डणअं
माणिणिआणणअं किं तुम्ह करट्ठिअअं ।। ३८२ ।।

[चन्दनधूसरमाकुलितलोचनं हासपराङ्मुखं निश्वासक्लेशितम् ।
दुर्मनसां दुर्मनस्कं संक्रामितमण्डनं मानिन्याननं किं तव करस्थितम् ।।]

मण्डलेन तु यत् स्त्रीणां नृत्यं हल्लीसकं तु तत् ।
तत्र नेता भवेदेको गोपस्त्रीणां हरिर्यथा ।। १५४ ।।

हल्लीसकमिदम् ।।

रासो यथा—

अइ दुम्मणदुम्मणआ अज्ज किणो पुच्छामि तुमं ।
ण[1] जिविज्जइ जेण विलासो पलिहिज्जइ कीस जणो ।। ३८३ ।।

[अयि दुर्मनस्क दुर्मनस्क अद्य किं नो पृच्छामि त्वाम् ।
न जीव्यते येन विलासः परिह्रियते किमिति जनः ।।]

तदिदं हल्लीसकमेव तालबन्धविशेषयुक्तं रास इत्युच्यते ।।

षड्विधा अभिनीतिः

अङ्गवाक्सत्त्वजाहार्याः सामान्यश्चित्र इत्यमी ।
[2]षडत्राभिनयास्तद्वदभिनेयं वचो विदुः ।। १५५ ।।

तेष्वाङ्गिकाभिनयवद् यथा—

दोर्दण्डाः क्व धृताङ्गदाः क्व च शिरानद्धौ भुजौ द्वाविमौ
वक्त्राणि क्व नु कान्तिमन्ति बलिमत् क्वेदं ममैकं मुखम् ।
वाचस्ताः क्व जितार्णवध्वनिघनाः क्वायं वचःसंयमो
हेलाकम्पितभूधरः क्व चरणन्यासः क्व मन्दा गतिः ।।३८४।।

अत्राङ्गिकाभिनयानां प्रतिपादितत्वादिदमाङ्गिकाभिनयम् ।।

वाचिकाभिनयवद् यथा—

दुर्वारां मदनशरव्यथां वहन्त्या
तन्वङ्ग्या यदभिहितं पुरः सखीनाम् ।
तद् भूयः शिशुशुकसारिकाभिरुक्तं
धन्यानां श्रवणपथातिथित्वमेति ।। ३८५ ।।

अत्र वाचिकाभिनयानां प्रतिपादनादिदं वाचिकाभिनयम् ।।

1. K. जेण ।
2. V. K. षट्चित्रा०

सात्त्विकाभिनयवद् यथा—

वारं वारं तिरयति दृशोरुद्गमो बाष्पपूरः
तत्संकल्पोपहितजडिम स्तम्भमभ्येति गात्रम्।
सद्यः स्विद्यन्नयमविरतोत्कम्पलोलाङ्गुलीकः
पाणिर्लेखाविधिषु नितरां वर्तते किं करोमि ॥ ३८६ ॥

अत्र बाष्पजाड्यस्तम्भस्वेदकम्पानां प्रतिपादितत्वादिदं सात्त्विकाभिनयम् ॥

आहार्याभिनयवद् यथा—

चूडाचुम्बितकङ्कपत्रमभितस्तूणीद्वयं पृष्ठतो
भस्मस्तोमपवित्रलाञ्छनमुरो धत्ते त्वचं रौरवीम्।
मौर्व्या मेखलया नियन्त्रितमधोवासश्च माञ्जिष्ठकं
पाणौ कार्मुकमक्षसूत्रवलये दण्डोऽपरः पैप्पलः ॥ ३८७ ॥

अत्राहार्याभिनयानां प्रतिपादितत्वादिदमाहार्याभिनयम् ॥

सामान्याभिनयवद् यथा—

राहोश्चन्द्रकलामिवाननचरीं दैवात् समासाद्य मे
दस्योरस्य कृपाणपातविषयादाच्छिन्दतः प्रेयसीम्।
आतङ्काद् विकलं द्रुतं करुणया विक्षोभितं विस्मयात्
क्रोधेन ज्वलितं मुदा विकसितं चेतः कथं वर्तताम् ॥ ३८८ ॥

अत्र चतुर्णामभिनयानां प्रयोगादिदं सामान्याभिनयम् ॥

चित्राभिनयवद् यथा—

व्यतिकर इव भीमस्तामसो वैद्युतश्च
क्षणमुपहतचक्षुर्वृत्तिरुद्भूय शान्तः।
कथमिह न वयस्यस्तत् किमेतत् किमन्यत्
प्रभवति हि महिम्ना स्वेन योगेश्वरीयम् ॥ ३८९ ॥

अत्र हस्ताध्यायपदाध्याययोः कथितत्वाच्चित्राभिनयमिदम् ॥

चतस्रो विंशतिश्चैताः शब्दालङ्कारजातयः।
शब्दसंदर्भमात्रेण हृदयं हर्तुमीशते ॥ १५६ ॥

इति श्रीमहाराजाधिराजभोजदेवविरचिते सरस्वतीकण्ठाभरणालङ्कारे
शब्दालङ्कारनिर्णयो नाम द्वितीयः परिच्छेदः।

तृतीयः परिच्छेदः

अलमर्थमलङ्कर्तुं[1] ये[2] व्युत्पत्त्यादिवर्त्मना ।
ज्ञेया जात्यादयः प्राज्ञैस्तेऽर्थालङ्कारसंज्ञया ॥ १ ॥

चतुर्विंशतिरर्थालङ्काराः

जातिर्विभावना हेतुरहेतुः सूक्ष्ममुत्तरम् ।
विरोधः संभवोऽन्योन्यं परिवृत्तिर्निदर्शनम्[3] ॥ २ ॥
भेदः समाहितं भ्रान्तिर्वितर्को मीलितं स्मृतिः ।
भावः प्रत्यक्षपूर्वाणि प्रमाणानि च जैमिनेः ॥ ३ ॥

द्वादशधा जातिः

तत्र[4]

नानावस्थासु जायन्ते यानि रूपाणि वस्तुनः ।
स्वेभ्यः स्वेभ्यो निसर्गेभ्यस्तानि जातिं प्रचक्षते ॥ ४ ॥

क्षोभस्फुरितचूडेन्दुखण्डप्रकरविभ्रमाः ।
ताण्डवाडम्बरे शम्भोरट्टहासाः पुनन्तु वः ॥ १ ॥
विविच्यमानगम्भीरमूलग्रन्थाकुलान् प्रति ।
इतोऽप्यतः परं व्याख्या संक्षेपेण निगद्यते ॥ २ ॥

क्रमप्राप्तार्थालङ्कारलक्षणाय[5] परिच्छेदारम्भः । तत्र विभागोपयुक्तं सामान्यलक्षणमाह—**अलमर्थमिति** । विशिष्टा उत्पत्तिर्व्युत्पत्तिर्जातिरवच्छेदकः प्रकारः । आदिशब्दाद्विविधशक्तिप्रतिबन्धादयो विभावनाद्यवच्छेदास्त्रयोविंशतिः । अर्थालङ्कारसंज्ञयेति । अर्थशोभानिवृत्तिहेतुर्विच्छित्तिरर्थालङ्कार इति स्फुटलक्षणम् ॥ १ ॥

विभागं दर्शयति—**जातिरिति** । प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दार्थापत्त्यभावाख्यानि जैमिनेः प्रमाणानि षट् । तेनैव क्रमेण लक्षणान्याख्यातुं प्रत्यक्षपूर्वाणीत्युक्तम् । साहित्यस्य सर्वपारिषद्यत्वान्नानादर्शनरीत्युपजीवनमुचितमेव ॥ २–३ ॥

नास्त्येवासावर्थालङ्कारो यः स्वरूपं नाश्रयत इति प्राथम्यं जातेरेवेत्याह—**तत्रेति** । कालकृतो विशेषोऽवस्था । तामधिकृत्य जायन्ते वस्तुस्वरूपाव्यभिचारीणि[6] उत्पद्यन्ते । नन्वेवम्—

य एते यज्वानः प्रथितमहसो येऽप्यवनिपा
मृगाक्ष्यो याश्चैताः कृतमपरसंसारकथया ।
अहो ये चाप्यन्ये फलकुसुमनम्रा विटपिनो
जगत्येवंरूपा विलसति मृदेषा भगवती ॥

---

1. J. ०कर्तुः ।
2. A. K. यद् ।
3. A. K. निदर्शना ।
4. V. J. A. K. तेषु ।
5. K. अत्र तृतीयेत्यधिकम् ।
6. V. J. K. SV–A. ०स्वरूपव्यभिचारिणि (?)

अर्थव्यक्तेरियं भेदमियता प्रतिपद्यते ।
जायमानमियं[1] वक्ति रूपं सा सार्वकालिकम् ॥ ५ ॥
स्वरूपमाश्रयो हेतुरिति तद्भेदहेतवः ।
ते संस्थानादयस्तेषु सा विशेषेण शोभते ॥ ६ ॥
तत्र स्वरूपं संस्थानमवस्थानं तथैव च ।
वेषो व्यापार इत्याद्यैः प्रभेदैर्बहुधा स्थितम् ॥ ७ ॥
मुग्धाङ्गनार्भकस्तिर्यङ्नीचपात्राणि चाश्रयः ।
देशः कालश्च शक्तिश्च साधनानि च हेतवः ॥ ८ ॥

तेषु संस्थानं यथा—

स दक्षिणापाङ्गनिविष्टमुष्टिं नतांसमाकुञ्चितसव्यपादम् ।
ददर्श चक्रीकृतचारुचापं प्रहर्तुमभ्युद्यतमात्मयोनिम् ॥ १ ॥

इत्यादावपि जातित्वं स्यादित्यत आह—स्वेभ्यः स्वेभ्य इति । स्वभावभूतानीत्यर्थः । कविप्रतिभामात्रप्रकाशनीयरूपोट्टङ्कनं जातिरिति लक्षणम् । लौकिकविकल्पविषयोऽपि प्रतिभया भासत एव । यदाह—

रसानुगुणशब्दार्थचिन्तास्तिमितचेतसः ।
क्षणं विशेषस्पर्शोत्था प्रज्ञैव प्रतिभा कवेः ॥
स हि चक्षुर्भगवतस्तृतीयमिति गीयते ।
येन साक्षात्करोत्येष भावांस्त्रैलोक्यवर्तिनः ॥ इति ॥ ४ ॥

उक्तमेव विशेषमभिसंधायाह—**अर्थव्यक्तेरिति** । वस्तुस्वरूपोल्लेखनरूपार्थव्यक्तिरर्थगुणेषूक्ता । तत्र सार्वकालिकं रूपमुपजनापायान्तरालव्यापकमित्यर्थः । अत्र तु जायमानमागन्तुनिमित्तं समवधानप्रभवं व्यभिचरितमित्यर्थः । विच्छित्तिप्रकारयोरसंकरात् पृथक् शोभार्पणाच्च युक्तो व्यतिरेकः । तेन स्वभावोक्तिरेवार्थव्यक्तिरिति यत् केनचिदुक्तं तदपास्तम् । अत एव जात्यन्तरप्रकाराणामपि पृथगलङ्कारता स्यादिति न युक्तम्, अवान्तरवचसैव व्याघातात् । न हि सामान्यविशेषयोर्विभागो भवति ॥ ५ ॥

स्वरूपमिति । आश्रयविशेषहेतुविशेषव्यतिरिक्तोऽवच्छेदकप्रकारः स्वरूपम् । एतदेव विभजते—ते संस्थानादय इति । ननु किमनेन प्रपञ्चेन, पूर्वाभिहितरूपमात्रस्यैव जातित्वादित्यत आह—तेषु सेति । विशेषेण शोभाहेतुरेव ह्यलङ्कारः । अस्ति चात्र तथाभाव इति भावः ॥६॥

तत्र स्वरूपं द्विधा—शरीरावयवसंनिवेशलक्षणमतादृशं च । आद्यमपि बुद्धिकारितमतथाभूतं च । तदेतदाह—**तत्र स्वरूपमिति** । आदिपदेन वृक्षादिस्वरूपपरिग्रहः ॥ ७ ॥

मुग्धेति । शक्तिः पदार्थानां सामर्थ्यम् । साधनानि कर्त्रादीनि षट् ॥

---

1. K. ०प्रियम् (?)

अत्र धनुर्धरेणैवमङ्गानि सम्यग् बुद्धिपूर्वकं स्थापनीयानीति संस्थानमिदं जातिभेदः ॥

अवस्थानभेदेन यथा—

पादावष्टम्भनम्रीकृतमहिषतनोरुल्लसद्बाहुमूलं
शूलं प्रोल्लासयन्त्याः सवलितवपुषो[1] मध्यभागस्य देव्याः ।
विश्लिष्टस्पष्टदृष्टोन्नतविरलवलिव्यक्तगौरान्तराला-
स्तिस्रो वः पान्तु लेखाः क्रमवशविकसत्कञ्चुकप्रान्तमुक्ताः ॥ २ ॥

अत्र स्त्रियाः शूलप्रोल्लासनादौ व्यापारेऽ[2]बुद्धिकारितमपि शरीरावस्थानमीदृशं जायत इतीदमवस्थानं नाम जातिभेदः ॥

वेषो यथा—

छणपिट्ठधूसरत्थणि महुमअतम्बच्छि कुवलआहरणे ।
कस्स कअ चुअमञ्जरि पुत्ति तुए मण्डिओ गामो ॥ ३ ॥
[क्षणपिष्टधूसरस्तनि मधुमदताम्राक्षि कुवलयाभरणे ।
कस्य कृते चूतमञ्जरि पुत्रि त्वया मण्डितो ग्रामः ॥]

अत्र वसन्तोत्सवे ग्रामतरुणीनामयं वेषो जनमनःप्रमोदाय जायत इति वेषो नामायं जातिभेदः ॥

व्यापारो यथा—

अग्रे गतेन वसतिं परिगृह्य रम्या-
मापात्य सैनिकनिराकरणाकुलेन ।

स इति । अत्र धनुर्धरेणेति । तदुक्तम्—

अपाङ्गे दक्षिणां मुष्टिं वामं विन्यस्य मस्तके ।
पादमाकुञ्चयेद्वामं लक्ष्ये निश्चललोचनः ॥ इति ।

अत्र सर्वस्यैव धनुर्धरस्यैवंविधशरीरावयवसंनिवेशो भवति न कामस्यैवेति नाश्रयविशेषो विवक्षितः । एवमुत्तरत्रापि ॥

पादावष्टम्भेति । उल्लसद्बाहुमूलमिति प्रोल्लसनक्रियाविशेषणम् । सवलितवपुष इति मध्यभागविशेषणम् । अत एव वलीनां विश्लेषो मिथो विभागः । उपरि शरीराकर्षणात् कञ्चुकप्रान्तापसरणम् । मुसलोल्लासनादौ दृष्टमिदमबुद्धिजमेव नारीणां रूपमिति भगवतीविषये प्रतिबिम्बनमतिस्फुटमेव । तदाह—आदाविति (?) ॥

छण इति । अत्र वसन्तोत्सव इति । यद्यप्यत्र कालः पात्रं चास्ति तथापि

संवाल्लणम उलिज्झविवर उराहइअम्बिरइ अऊणतालङ्कम् ।
सिढिलाअन्तं सवणा अरम्मिसारेइ एक्कावि ॥

—इत्यादौ न संकरः, कादाचित्कस्त्वसौ गुण एव । वेषस्य कथं रंजकतेत्यवशिष्यते । तत्राह—जनमनःप्रमोदायेति । रुच्यर्थित्वव्युत्पत्तीनां[3] प्रतिपत्तृगतानाम[4]क्षुण्णत्वादिति भावः ॥

अग्रे गतेनेति । अत्रोद्वाहुनेति यद्यप्यवस्थानमस्ति तथापि तत्परिहारेणोदाहरणमसंकीर्णम् ॥

---

1. सर्वत्र सरलितवपुष इति । SV–A. टीकानुसारी पाठोऽयम् ।
2. टीकानुसारमकारप्रश्लेषः कृतः ।
3. K. ०मुत्पत्तीनाम् ।
4. V. J. K. प्रतिपक्षगतानाम् (?)

यान्तोऽन्यतः प्लुतकृतस्वरमाशु दूरा-
दुद्वाहुना जुहुविरे मुहुरात्मवर्ग्याः ॥ ४ ॥

अत्र तादृशि व्यापारे व्यापृतानामीदृशमेव स्वरूपं जायत इति व्यापारनामायं जातिभेदः ॥

आश्रयेषु मुग्धयुवतिर्यथा—

सहिआहि भण्णमाणा थणए लग्गं कुसुम्भपुप्फं ति ।
मुद्धवहुआ हसिज्जइ पप्फोडन्ती णहवणाइं ॥ ५ ॥
[सखीभिर्भण्यमाना स्तने लग्नं कुसुम्भपुष्पमिति ।
मुग्धवधूर्हस्यते प्रस्फोटयन्ती नखव्रणान् ॥]

अत्र मुग्धवध्वाश्रितक्रियास्वरूपभणनादियं मुग्धाङ्गनाश्रिता जातिः ॥

अर्भकाश्रिता यथा—

आक्रोशन्नाह्वयन्नन्यानाधावन् मण्डलं रुदन् ।
गाः कालयति दण्डेन डिम्भः शस्यावतारिणीः ॥ ६ ॥

अत्रार्भकाश्रितव्यापारस्वरूपोक्तेरियमर्भकाश्रिता जातिः ॥

तिर्यगाश्रया यथा—

लीढव्यस्र[1] विपाण्डुराग्रनखयोराकीर्णदीर्णं[2] मुखम्
विन्यस्याग्रिमयोर्युगे चरणयोः सद्यो विभिन्नद्विपः ।
एतस्मिन्मदगन्धवासितसटः[3] सावज्ञतिर्यग्वलत्-
सृक्कान्ताहतिधूतलोलमधुपः कुञ्जेषु शेते हरिः ॥ ७ ॥

अत्र सिंहस्वरूपभणनादियं तिर्यगाश्रया जातिः ॥

सहीति । सहिआहिमित्यत्रैकस्याः कदाचिद् वितर्कायेदमपि वाक्यम्, बहूनां तु नेति बहुवचनस्वरसः । कुसुम्भकेसराण्युच्चेतुं वारंवारमसौ क्षेत्रं प्रविशतीति संभावना । मुग्धा अपरिशीलिताभिमानिकसुखा, वधूः प्रथमपरिणीता । प्रस्फोटयमानमपि[4] त्वया नापसरतीत्यहो तव सौकुमार्यमिति चाटुगर्भं हसितम् । अत एव प्रियतया तस्यानुबन्धो वर्तमाननिर्देशेन व्यज्यते । एतदग्रिमादाहरणव्याख्याने क्रियाव्यापारग्रहणमुपलक्षणमतो न व्यापारसंकरः । अन्ये त्वाहुः—आश्रयावच्छेदेन बहिर्भावोऽत्र भेदहेतुरिति ॥

लीढेति । व्यस्र[5] विगतरुधिरम् । सावज्ञं तिर्यक् वलन्ती ये सृक्कणी ताभ्यामाहता इति संबन्धः । यथैकत्र कुञ्जे स्वपतः स्वरूपं तथान्यत्रापीति बहुवचनरहस्यम् । अत एव न देशहेतुशङ्का । अत्र सिंहेति । मदवासनया विशेषितत्वादिति भावः ॥

---

1. सर्वत्र व्यस्तेति पाठो व्यर्थ एव । संगतोऽयं पाठष्टीकानुगः ।
2. V. K. आकर्णदीर्णम्; A. आकीर्णदीर्घम् ।
3. V. K. ०वटः ।
4. K. प्रस्फोटयमानामपि (?)
5. V. J. K. व्यस्तम् (?)

नीचाश्रया यथा—

भद्रं ते सदृशं यदध्वगशतैः कीर्तिस्तवोद्घुष्यते
स्थाने रूपमनुत्तमं सुकृतिना दानेन कर्णो जितः ।
इत्यालोच्य चिरं दृशा करुणया शीतातुरेण स्तुतः
पान्थेनैकपलालमुष्टिरुचिना गर्वायते हालिकः ॥ ८ ॥

अत्र हीनपात्रहालिकस्वरूपोक्तेरियं नीचाश्रया जातिः ॥

अथ हेतवः । तेषु देशो यथा—

इमास्ता विन्ध्याद्रेः शुकहरितवंशीवनघना
भुवः क्रीडालोलद्विरदरदनारुग्णतरवः ।
लताकुञ्जे यासामुपनदि रतक्लान्तशबरी-
कपोलस्वेदाम्भःपरिचयनुदो वान्ति मरुतः ॥ ९ ॥

अत्र विन्ध्याद्रेरीदृशेषु प्रदेशेषु इत्थम्भूता वायवो वान्तीति हेतुत्वेनोक्तत्वाद् देशस्य देशहेतुर्जातिरियम् ॥

कालहेतुर्यथा—

कम्पन्ते कपयो भृशं जलकृशं गोऽजाविकं ग्लायति
श्वा चुल्लीकुहरोदरं क्षणमपि क्षिप्तोऽपि नैवोज्झति ।
शीतार्तिव्यसनातुरः[1] पुनरयं दीनो जनः कूर्मवत्
स्वान्यङ्गानि शरीर एव हि निजे निह्नोतुमाकाङ्क्षति ॥ १० ॥

अत्र हेमन्तहेतुकतिर्यगाद्याश्रयव्यापारस्वरूपोक्तेरियं कालहेतुर्नाम जातिः ॥

शक्तिर्यथा—

बध्नन्नङ्गेषु रोमाञ्चं कुर्वन् मनसि निर्वृतिम् ।
नेत्रे निमीलयन्नेष प्रियास्पर्शः प्रवर्तते ॥ ११ ॥

भद्रमिति । करुणा कार्पण्यव्यञ्जकविशेषशालिनी । गर्वायते अगर्ववानेव गर्ववान् भवति । भृशादी लक्षत्वादे[2]र्मत्वथलक्षणत्वात् ॥

इमास्ता इति । देशविशेषमुद्दिश्य मरुतां विधानमुद्देश्यस्य च विधौ हेतुभावः । वंशीवनानां दुष्प्रवेशतया मरुतां मन्दीभावः, द्विरदैस्तरुभङ्गादवकाशलाभे प्रगल्भत्वमतः क्लमस्वेदापनयनसामर्थ्यम् । तदेतत्[3] सर्वमाह—अत्र विन्ध्याद्रेरिति ॥

कम्पन्त इति । गोऽजाविकमिति । 'विभाषावृक्षमृग' इत्यादिना पाक्षिक एकवद्भावः । अत्र हेमन्तेति । यद्यपि तिर्यगाश्रयेयं जातिः, तथापि हेतोरधिकस्य प्रवेशात् पृथग्भावः । संकरस्तु न दुष्यति ॥

बध्नन्निति । रोमाञ्चबन्धादिष्विति । बध्नन् इत्यादौ शतृप्रत्ययेन कर्ताभिधीयते । स च सामानाधिकरण्यात् स्पर्श एव । स्पर्शत्वाविशेषे तु शक्तिरेव प्रयोजिका वाच्येत्यर्थः ॥

---

1. V. J. शीतार्तिर्व्यसनातुरः । 2. J. लक्षणत्वादेः ।
3. V. ददेतः (?); J. ददतः (?)

अत्र रोमाञ्चबन्धादिषु प्रियास्पर्शप्रवृत्तेर्निमित्तस्योक्तत्वादियं शक्तिहेतुर्नाम जातिः ॥

साधनहेतुर्यथा—

उपनिहितहलीषासार्गलद्वारमारात्
परिचकितपुरन्ध्रीसारिताभ्यर्णभाण्डम् ।
पवनरयतिरश्चीर्वारिधाराः प्रतीच्छन्
विशति वलितशृङ्गः पामरागारमुक्षा ॥ १२ ॥

अत्र जायमानक्रियाहेतुभूतयोः कर्तृकर्मणोः साधनयोः स्वरूपवर्णनादयं साधन-हेतुर्नाम जातिभेदः ॥

षोढा विभावना

प्रसिद्धहेतुव्यावृत्त्या यत् किञ्चित् कारणान्तरम् ।
यत्र स्वाभाविकं वापि विभाव्यं सा विभावना ॥ ९ ॥
शुद्धा चित्रा विचित्रा च त्रिविधा सा निगद्यते ।
शुद्धा यत्रैकमुद्दिश्य हेतुरेको निवर्तते ॥ १० ॥
अनेको यत्र सा चित्रा विचित्रा यत्र तां प्रति ।
तयान्यया वा गीर्भङ्ग्या विशेषः कश्चिदुच्यते ॥ ११ ॥

उपनिहितेति । अगारद्वारस्य हलीषावरुद्धतया दुष्प्रवेशत्वमत एव बहिश्चिरं बिलम्बात् प्रत्येषणवेशनयोर्वर्तमानता । उपलक्षणं चेदम् । तेन करणादयोऽप्युदाहार्याः ॥ ८ ॥

पक्षे स्वभावपर्यवसानमस्तीति जातेः किञ्चिदपकृष्टां विभावनां विभावयितुमाह— **प्रसिद्धेति** । अप्रसिद्धस्य[1] हेतोर्विभाव्यतया प्रसिद्धग्रहणम् । नियमेन तद्भावापत्तिमूलत्वञ्चास्याः, तेन न[2] विरोधः । तथा हि 'णमह अवट्टिअतुङ्गम्' इत्यादौ वर्धनजन्यमन्यदेव तुङ्गत्वमन्यच्च पारमेश्वरमाजानिकमिति तयोरभेदाध्यवसायः । एतदेवाभिसंधाय काश्मीरकैरतिशयोक्तिरस्या मूलमुक्ता । यदिति निपातो यत्रार्थे । यद्यपि कारणाभावेऽपि कार्योत्पत्तिरित्येव लक्षणं तथापि महासंज्ञाकरणप्रयोजनं किमित्याशङ्कायां द्वयं विभाव्यमाह । तदयमत्र संक्षेपः । यथोक्ता तावद्-विभावना । सा द्वयी । कारणान्तरपर्यवसिता स्वभावपर्यवसिता चेति । प्रत्येकं च शुद्धादि-भेदात् षोढा संपद्यत इत्येतावतैव विभावनाशरीरनिष्पत्तेः ॥ ९-१० ॥

यथा वर्णो वर्णेन करम्बितं चित्रं तथा विभावनापि विभावनया तादृशी चित्रेत्याह— **अनेक इति** । यथा च स्वरूपसंपादकातिरिक्तविशेषप्रवेशाद् विचित्राः स्वग्दामादयस्तथेयमपीति दर्शयति—विचित्रा यत्रेति। तां विभावनाम् । तया विभावनया । अन्ययेति अलङ्कारान्तररूपया ॥

---

1. V. K. प्रसिद्धस्पर्शहेतोः ।   2. K. नेति नास्ति ।

तत्र कारणान्तरविभावनायां शुद्धा यथा—

अपीतक्षीबकादम्बमसंसृष्टामलाम्बरम् ।
अप्रसादितसूक्ष्माम्बुजगदासीन्मनोहरम् ॥ १३ ॥

अत्रैकैकं कादम्बादिकमुदिश्य क्षीबतादेः पीतत्वादिरेकैकः प्रसिद्धहेतुर्व्यावर्त्यते हेत्वन्तरं च शरत्प्रभावो विभाव्यते । सेयं शुद्धा नाम कारणविभावनायां विभावना ॥

स्वाभाविकत्वविभावनायां शुद्धा यथा—

अनञ्जितासिता दृष्टिर्भ्रूरनावर्जिता नता ।
अरञ्जितारुणश्चायमधरस्तव सुन्दरि ॥ १४ ॥

अत्रैकैकं दृष्ट्यादिकमुद्दिश्य असितत्वादेरनञ्जितत्वादिरेकैको हेतुर्व्यावर्त्यते । स्वाभाविकत्वं चासितत्वादि दृष्ट्यादेर्विभाव्यते । सेयं शुद्धा नाम स्वाभाविकत्वविभावनायां विभावना ॥

कारणान्तरविभावनायां चित्रा यथा—

असंभृतं मण्डनमङ्गयष्टेरनासवाख्यं करणं मदस्य ।
कामस्य पुष्पव्यतिरिक्तमस्त्रं बाल्यात् परं साऽथ वयः प्रपेदे ॥१५॥

अत्रैकमेव वयोलक्षणं पदार्थमुद्दिश्याप्यनेको मण्डनादेः प्रसिद्धो हेतुः संभृतत्वादिर्व्यावर्त्यते, कारणान्तरञ्च स्तनोद्भेदधातूपचयलावण्यलक्ष्मीलाभादि- र्विभाव्यते । सेयं चित्रा नाम कारणान्तरविभावना ॥

सैव स्वाभाविकत्वविभावनायां यथा—

णमह अवट्ठिअतुङ्गं अविसारिअवित्थअं अणोणअगहिरं ।
अप्पलहुअपरिसण्हं अणाअपरमत्थपाअडं महुमहणं ॥१६॥
[नमतावस्थिततुङ्गमप्रसारितविस्तृतमन्यूनगभीरम् ।
अप्रलघुकपरिश्लक्ष्णमज्ञातपरमार्थप्रकटं मधुमथनम् ॥]

अत्रैकमेव मधुमथनमुद्दिश्यानेकस्तुङ्गत्वादेः प्रवृद्धत्वादिः प्रसिद्धो हेतुर्व्यावर्त्यते, स्वाभाविकत्वञ्च तं प्रत्येषां विभाव्यते । सेयं चित्रा नाम स्वाभाविकत्वविभावनायां विभावना ॥

असंभृतमिति । ननु मण्डनस्य संभरणपूर्वकतया प्रसिद्धेरस्तु विभावना । 'अनासवाख्यं करणं मदस्य कामस्य पुष्पव्यतिरिक्तमस्त्रम्' इत्यत्र तु कथम् । तथा हि । करणमिति करणे भावे[1] वा ल्युट् । आद्ये मदस्य करणमासवो वयस्तु ततो भिन्नमिति कदाचिद् व्यतिरेकः स्यान्न तु विभावना । द्वितीयेऽपि वयो मदस्य क्रिया आसवनाम्नी न भवतीति न संगतम् । एवं पुष्पव्यतिरिक्तमस्त्रमित्यत्रापि विकल्पच यथायथं दूषणं वाच्यम् । तत्कथमेतत् । उच्यते । करणं क्रिया, आसवमाख्यातीत्यासवाख्यम् । स्त्र्याख्यवत् प्रत्ययविधिः । न तथाभूतमनास-

1. K. भावे इति नास्ति ।

तथैव गीर्भङ्ग्या विचित्रा[1] यथा—

वक्त्रं निसर्गसुरभि वपुरव्याजसुन्दरम् ।
अकारणरिपुस्तस्या निर्निमित्तं सुहृच्च मे ॥ १७ ॥

अत्रोत्तरयोर्विरहसमागमादिकारणान्तरविभावनयोः स्वाभाविकीभ्यां प्राग्विभावनाभ्यां यथासंख्यं विशेष उक्तः । सेयं विभावनयैव विभावनायां विशेषोक्तेस्तयैव गीर्भङ्ग्या विचित्रा नाम विभावना भवति ॥

सैवान्यया गीर्भङ्ग्या यथा—

वनेचराणां वनितासखानां दरीगृहोत्संगनिषक्तभासः ।
भवन्ति यत्रौषधयो रजन्यामतैलपूराः सुरतप्रदीपाः ॥ १८ ॥

अत्र अतैलपूराः सुरतप्रदीपा इति स्वाभाविकत्वविभावनायां शेषपदार्थैरविभावनारूपैर्विशेष उक्तः । सेयमन्यया गीर्भङ्ग्या विचित्रा नाम विभावना भवति ॥

चतुर्विधो हेतुः

क्रियायाः कारणं हेतुः कारको ज्ञापकश्च सः ।
अभावश्चित्रहेतुश्च चतुर्विध इहेष्यते ॥ १२ ॥

वाच्यम् । हेतुतया न क्वचिदासववोधक्षमम् । तथा हेतुप्रतिषेध एव भङ्ग्या दर्शितो भवति । अत्रमपि क्रियारूपं तत्पुष्पव्यतिरिक्तं पुष्पच्युतम्, विना पुष्पेभ्य इति पूर्ववन्नेयम् । स्तनोद्भेदेत्यादौ नार्थसंदेहः ॥

वक्त्रं निसर्गसुरभीति । तस्या यथोक्ते वक्त्रवपुषी ममाकारणरिपुर्निर्निमित्तं[2] सुहृच्चेत्यन्वयः । विवक्षितप्रतीतिलाभाच्च नार्थान्तरैकवाचकत्वलक्षणो[3] दोषः । यथासंख्यमिति । तयोरप्येकैकं प्रति संपादनलक्षणविशेषार्पणक्षमत्वात् ॥

वनेचराणामिति । शेषपदार्थैरिति । वनितासखत्वादिभिः सुरताद्युपपादकैः ॥ ११ ॥

हेतुप्रतिषेधो विभावनायामुक्तः । अथ हेतुरेव क इत्यपेक्षायां हेतुलक्षणमाह—**क्रियाया इति** । उपपत्तौ क्रियायामेव सर्वस्य निमित्तभावो निरूप्यत इत्यभिसंधाय क्रियाया इत्युक्तमिति कश्चित् । तदसत् । द्रव्यगुणक्रियाविषयो हेतुः, क्रियामात्रविषयं च कारकमिति प्रकीर्णकवृत्तौ विभागकरणात् क्रियाग्रहणं चेह निष्फलं स्यात् । तस्माद् यत्र क्रियां प्रत्यवधिभावो निरूप्यते तत्र द्वयी गतिः—निमित्तत्वमात्रविवक्षा[4] कारकत्वविवक्षा वा । आद्येऽप्याश्रितावधिभावस्य वस्त्वन्तरपरहेतुभावविवक्षा[5] अवस्तुत्वविवक्षा वा । द्वितीयेऽपि कारकत्वं क्रियानुबन्धिव्यापारत्वम् । प्रधानक्रियानुकूलक्रियान्तरसमावेश इति यावत् । तद् द्विविधं शब्दाभिहितमतथाभूतञ्च । आद्यं कारकविभक्तेर्विषयो द्वितीयं हेतुविभक्तेः । द्वयमपि च क्रियाविषयमेव ।

---

1. J. विचित्रेति नास्ति । 2. V. J. SV–A. निर्निमित्तमसुहृच्च ।
3. V. J. K. नार्थान्तरैक० । 4. K. अवस्तुविवक्षा वा, द्वितीयोऽपीत्यधिकम् ।
5. SV–B. वस्त्वन्तररूप० ।

षोढा कारकहेतुः

यः प्रवृत्तिं निवृत्तिं च प्रयुक्तिं चान्तरा विशन् ।
उदासीनोऽपि वा कुर्यात् कारकं तत् प्रचक्षते ॥ १३ ॥

तेषु प्रवर्तकः क्रियाविष्टो यथा—

अयमान्दोलितप्रौढचन्दनद्रुमपल्लवः ।
उत्पादयति सर्वस्य प्रीतिं मलयमारुतः ॥ १९ ॥

सोऽयं यथोक्तो मलयमारुतः प्रीत्युत्पादनक्रियासमावेशात् प्रवर्तको नाम कारकहेतुभेदः ॥

स एव क्रियानाविष्टो यथा—

तस्य राज्ञः प्रभावेण तदुद्यानानि जज्ञिरे ।
आर्द्रांशुकप्रबालानामास्पदं सुरशाखिनाम् ॥ २० ॥

अत्र प्रभावः क्रियायामनिविशमान एव हेतौ तृतीयां प्रयोजयति न कर्तरीति क्रियायामनाविष्टोऽयं[1] कारकहेतुभेदः ॥

निवर्तकः क्रियाविष्टो यथा—

चन्दनारण्यमाधूय स्पृष्ट्वा मलयनिर्झरान् ।
पथिकानां प्रमाथाय पवनोऽयमुपस्थितः ॥ २१ ॥

अत्रैवंविधस्य पवनस्य पथिकप्रमाथसाधनक्रियायां कर्तृत्वेनावेशान्निवर्तको नामायमाविष्टक्रियः कारकहेतुभेदः ॥

षण्णामपि कारकाणां क्रियाघटितमूर्तित्वात् । अवस्तुभूतं तु निमित्तमभावात्मकतया न विक्रियते । विकाराभावाच्च न क्रियाविशिष्टमतथाभावे न च कारकमिति तृतीय एव प्रकारः । प्रसिद्धकार्यकारणभावविपर्यासिनोपनिबध्यमानो हेतुराश्चर्यकारितया चित्रः । आरोपितमपि च हेतुत्वं हेतुत्वमेवेति भवति चतुर्थः प्रकारः । बहिरसंभाव्यमानस्यापि कविप्रतिभासंरम्भोत्थाप्यतया चमत्कारविशेषार्पणादक्षुण्णैवालङ्कारता । यदाह—'को हि प्रतीतिसारे काव्ये[2] वस्तुस्थितिं भावयेद्' इति । तदेतद् सर्वमभिसंधाय विभागमाह—कारक इत्यादि ॥ १२ ॥

य इति । असतः सत्ता प्रवृत्तिः । सतोऽपगमो निवृत्तिः । प्रवर्तमानस्य प्रवर्तना प्रयुक्तिः । अन्तरा विशन्नुपात्तक्रियः[3] । उदासीनोऽतथाभूतः । तेन कारकस्य षट् प्रकाराः ॥

तस्येति । तस्य राज्ञः प्रभावेणेत्यत्र सदपि कर्तृत्वमविवक्षितम्, अतो हेतुमात्रविवक्षायां पाक्षिकी तृतीया भवतीत्याह—हेतौ तृतीयामिति । करणभावस्त्वसंभावित एव प्रभावमात्रस्य तत्क्रियाव्यभिचारात्[4] ॥

चन्दनेति । प्रमाथसाधनक्रियायां कर्तृत्वेनेति । निष्ठाप्रत्ययेनोपात्तेनेति भावः ॥

---

1. V, K. ०मनाविष्टकारकहेतुभेदः ।
2. V. J. K. प्रतीतिमात्रकाव्ये (?)
3. K. उपात्तयुक्तिः (?)
4. K. तत्क्रियेति नास्ति ।

स एव क्रियानाविष्टो यथा—

प्रजागरात् खिलीभूतस्तस्याः स्वप्नसमागमः ।
वाष्पस्तु न ददात्येनां द्रष्टुं चित्रगतामपि ।। २२ ।।

अत्र समागमनिवृत्तावनिविशमानः प्रजागरस्तृतीयार्थं पञ्चमीं प्रयोजयति । बाष्पः पुनर्दानक्रियावेशाद्दर्शनक्रियायामनाविशन् कर्मसंबंधात् तामप्रधानभावेन चोपगृह्णातीत्यनाविष्टक्रियो नाम निवर्तकोऽयं कारकहेतुभेदः ।।

प्रयोजकः क्रियाविष्टो यथा—

तस्मिन् जीवति दुर्धर्षे हतमप्यहतं बलम् ।
हनूमत्युज्झितप्राणे जीवन्तोऽपि मृता वयम् ।। २३ ।।

अत्र बलप्रत्युज्जीवनमरणक्रिययोः सप्तमीवाच्यनैमित्तिकाधिकरणकारकभावेन हनूमानाविशन् प्रयोजको भवतीति क्रियाविष्टोऽयं प्रयोजको नाम कारकहेतुभेदः ।।

स एव क्रियानाविष्टो यथा—

मानयोग्यां करोमीति प्रियस्थाने[1] स्थितां सखीम् ।
बाला भ्रूभङ्गजिह्माक्षी पश्यति स्फुरिताधरा ।। २४ ।।

अत्र मानाभ्यासक्रियाया भ्रूभङ्गजिह्माक्षिप्रेक्षणादिरूपाया आत्मन्येवात्मनः समावेशो न भवतीति क्रियानाविष्टोऽयमिति शब्दाभिधेयप्रयोजको नाम कारकहेतुभेदः ।।

षोढा ज्ञापकहेतुः

द्वितीया च तृतीया च चतुर्थी सप्तमी च यम् ।
क्रियानाविष्टमाचष्टे लक्षणं ज्ञापकश्च[2] यः ।। १४ ।।

प्रजागरेति । खिलीभावो निवृत्तिः । तृतीयार्थं इति । हेताववधित्वाप्रतीतेरपादानभावो न[3] संभावितः । दानक्रियेति । स्यादत्र दर्शनक्रियासमावेशो यदि दानक्रियावेशः[4] स्यात् । स एव तु नास्ति नञा निषेधादित्यर्थः ।।

तस्मिन्निति । जीवनमरणयोर्बलस्यैव स्वातन्त्र्यं हनूमान् प्रयोजयति । प्रयोजकता चास्य त एव 'जीवत्युज्झितप्राणे' इति पदाभ्यामुपात्ता[5] । कतमत्कारकमिदं[6] भवतीत्याह—सप्तमीवाच्येति । ननु च—'अङ्गुल्यग्रे मदकलघटां दर्शयन्तीव धूर्ताः' इत्यादौ काल्पनिकादावपि सप्तमीभावात् कथं कारकतेत्यत आह—नैमित्तिकेति । अन्यस्यासंभवादिति भावः ।।

मानयोग्यामिति । भ्रूभङ्गजिह्माक्षिस्फुरिताधरादिप्रेक्षणारूपायां मानाभ्यासक्रियायां[7] बालायाः स्वातन्त्र्यम् । तादृशीं तु तामिति शब्दनिर्देश्योऽभिप्रायविशेषः प्रयुङ्क्ते । तस्य तु न क्रियान्तरमुपात्तम् उपात्तायास्तु मानक्रियायाः स्वात्मनि समावेशोऽनुपपन्नः । अभिप्रायोऽपि

1. V. K. ०स्थानस्थिताम् ।
2. A. नायकश्च; K. सः ।
3. V. J. K. अपादानभावेन (?)
4. V. क्रियां वशः; J. क्रियायां वशः ।
5. SV–A. SV–B. उपात्ते ।
6. J. चमत्कारकम् (?)
7. V. SV–A. SV–B ०क्रियायाममो; K. ०मपि ।

स द्वितीयावाच्यो यथा—

तां प्रत्यभिव्यक्तमनोरथानां महीपतीनां प्रणयाग्रदूत्यः।
प्रबालशोभा इव पादपानां शृंगारचेष्टा विविधा बभूवुः॥ २५॥

अत्र क्रियानाविष्टतयैवेन्दुमत्यां महीपतीनां शृंगारचेष्टा भवन्त्यो लक्ष्यन्ते। सोऽयं लक्षणहेतुः प्रतिना योगे द्वितीयामुत्पादयति॥

तृतीयावाच्यमित्थम्भूतलक्षणं यथा—

कण्ठेकालः करस्थेन कपालेनेन्दुशेखरः।
जटाभिः स्निग्धताम्राभिराविरासीद् वृषध्वजः॥ २६॥

अत्र कण्ठेकाल इत्यादीनि क्रियायामनिविशमानान्येव वृषध्वजं विज्ञापयन्ति यथा जटाभिस्तापस इति॥

हि व्यापारप्रचयरूपक्रियान्तर्भूत एव। यदाह महाभाष्यकारः—'यत् किञ्चित्तदभिसंधिपूर्वकं प्रैषणमध्येषणं वा तत्सर्वं पच्यर्थः' इति। स्मरणादिकश्चास्य व्यापारः संभवतीत्यतो नाकारकत्वं वाच्यम्। तदेतदभिसंधायाह—आत्मन्येवात्मन इति॥ १३॥

इह पञ्चैव लक्षणे विभक्तयो विहिताः। तद्यथा—'अनुर्लक्षणे' 'लक्षणेत्थम्भूत' इत्यादिना संज्ञां विधाय 'कर्मप्रवचनीययुक्ते' इति द्वितीया। 'येनाङ्गविकारः' 'इत्थम्भूतलक्षणे' इत्येताभ्यां तृतीया। 'उत्पातेन ज्ञापिते च' इति चतुर्थी। 'यस्य च भावेन भावलक्षणम्' इति सप्तमी। 'षष्ठी चानादरे' इति षष्ठी। तदेतदाह—**द्वितीया चेति**। षष्ठीमग्रे वक्ष्यति। 'षष्ठी चानादरे' इति सूत्रे चकारसमुच्चेयतया[1] न प्रधानं सेति नात्र तुल्यकक्षतया गणिता। क्रियानाविष्टं स्वव्यापारशून्यमेव[2] यद् व्याप्रियते। तेन कारकाद् भेदः॥

तामिति। अत्र हि क्रियानाविष्टतयैवेन्दुमत्यामिति[3] इन्दुमतीमालम्बनविभावीकृत्य जायमानाः[4] शृङ्गारचेष्टास्तयैवावच्छिद्यन्ते, तदवस्था एव च लक्ष्यन्ते। ततो भवति हेतुत्वं लक्षणत्वमवधित्वं चेति। ननु कथमत्र द्वितीया। यावता हेतुत्वात् तृतीयया भवितव्यमित्यत आह—द्वितीयामिति। नाप्राप्तायां तृतीयायामियं विधीयमाना बलवती तां बाधत इत्यर्थः॥

कण्ठ इति। अत्र कण्ठे काल इत्यादीनीति। यद्यपि कपालेन जटाभिरित्येवोदाहरणं तथापि प्रसङ्गादितरद्व्याख्यानम्। ज्ञापकत्वमुभयत्रापि तुल्यम्, विभक्तिवाच्यतायां[5] तु विशेषः। तेनान्योऽप्येवंजातीयो लक्षणप्रकारः स्वयमूहनीय इत्युक्तं भवति यद्वक्ष्यति—'उपलक्षणश्चैतत्' इत्यादिना[6]। उक्तमेव प्रसिद्धोदाहरणेन द्रढयति—यथा जटाभिरिति। यथा हि इत्थम्भूतस्य तेनैव प्रकारेण प्रकारवतो लक्षणं जटा भवन्ति तथेहापि कपालादिकमिति भावः॥

---

1. V. J. K. चका स्य समु० (?) 2. V. J. K. ०शून्यं तटस्थमेव।
3. SV-A. SV-B. V. K. क्रियानाविष्टस्यैव०; J. ०इन्दुमत्या।
4. V. J. K. मानाः; K. ग्रन्थे तत्पूर्वं कोष्ठकमध्ये विधीय इत्यधिकं कल्पितम्।
5. V. J. K. तुल्यविभक्ति०। 6. अग्रिमे २९ श्लोकप्रसंगे।

तृतीयावाच्य एवाङ्गविकारलक्षणं यथा—

स बाल आसीद्वपुषा चतुर्भुजो मुखेन पूर्णेन्दुनिभस्त्रिलोचनः ।
युवा कराक्रान्तमहीभृदुच्चकैरसंशयं सम्प्रति तेजसा रविः ।।२७।।

अत्र वपुषा चतुर्भुजो मुखेन त्रिलोचनस्तेजसा रविरित्यङ्गविकारैरङ्गिनो विकृतिर्लक्ष्यते यथा अक्ष्णा काण इति ।।

चतुर्थीवाच्यमुत्पातलक्षणं यथा—

गोनासाय नियोजितागदरजाः सर्पाय बद्धौषधिः
कण्ठस्थाय विषाय वीर्यमहते पाणौ मणीन् बिभ्रती ।
भर्तुर्भूतगणाय गोत्रजरतीनिर्दिष्टमन्त्राक्षरा
रक्षत्वद्रिसुता विवाहसमये प्रीता च भीता च वः ।। २८ ।।

अत्र गौर्या विवाहमङ्गलानौचित्येनोत्पातरूपैरगदरजोनियोगादिभिर्भगवद्गता गोनासादयो ज्ञाप्यन्ते । यथा वाताय कपिला विद्युदिति । ततश्चोत्पातेन ज्ञाप्यमान[1] इति संबन्धस्योभयनिष्ठत्वात् तादर्थ्य इव लक्ष्यवाचिनश्चतुर्थी न लक्षणवाचिनः । तृतीयाविषयापहारादेकयैव च विभक्त्या उभयगतस्यापि संबन्धस्य राज्ञः पुरुष इतिवदुक्तत्वात् तृतीयापि न भवति ।।

सप्तमीवाच्यं भावलक्षणं यथा—

इति शासति सेनान्यां गच्छतस्ताननेकधा ।
निषिध्य हसता किञ्चित् तस्थे तत्रान्धकारिणा ।। २९ ।।

तृतीया वाच्य एवेति । सूत्रेऽङ्गपदेनाङ्गी लक्ष्यते । तस्य च संबन्धिनियमादङ्गवाचिनस्तृतीया भवति । अङ्गं च द्विविधमाजानिकमौपचारिकं च । द्वयमपीह विवक्षितं विकारादिकं चेत्थम्भूतलक्षणमेवेदम । अत एव सूत्रक्रमो नादृत इत्याशयवान् व्याचष्टे—अत्र वपुषेति । विकृतिरवस्थान्तरप्राप्तिः ।।

गोनासायेति । ननु उत्पातेनाविष्टेन यज्ज्ञाप्यते तत्र चतुर्थीति लक्षणमेवास्याभाव्यं प्रतिभाति । नैतत्[2] । नैतत् लक्ष्यलक्षणभावोऽसावभिधीयते न तु लक्ष्ये, ततश्च यतो विधीयते तस्य लक्षणीयतामर्थादितरस्य लक्षणतां बोधयतीति । 'अगदरजः' प्रभृतयस्तु कथममङ्गलरूपा इत्यवशिष्यते तत्राह—अत्र गौर्या इत्यादि । ननु तथापि लक्षणवाचिन एव चतुर्थीति कथमवसितमित्यत आह—ततश्चेति । यथा तादर्थ्यस्योभयनिष्ठत्वेऽपि कङ्कणाय कनकमित्यत्र कार्यवाचिन एव चतुर्थी, न तु कारणवा नस्तथेहापि संबन्धस्योभयाश्रयत्वेऽपि लक्ष्यवाचिन एव चतुर्थी, न तु लक्षणवाचिन इत्यर्थः । तर्हि तृतीया कथं न भवतीत्यत आह—एकयैव चेति । संबन्धस्य संबन्धिनावेव विशेषस्तेन लक्षणमपि चतुर्थ्येव प्रतिपादयत्यत[3] उक्तार्थत्वात् कथं तृतीया[4] भवतीति शुद्धप्रातिपदिकार्थाभिधाने प्रथमेति भावः ।।

इतीति । 'यस्य च भावेन भावलक्षणम्' इत्यस्य सूत्रस्यार्थस्तु यस्य वस्तुनो भावेन क्रियया संबन्धस्य भावः क्रिया लक्ष्यते तद्वचनात् सप्तमीत्यत आह—अत्र सेनान्य इति । हसता तस्थ इति लक्षणे शतृविधिः । 'लक्षणहेत्वोः क्रियायाः' इति सूत्रणात् ।। १४ ।।

---

1. K. ज्ञापिते चेति ।
2. K. SV–B. नैतदिति नास्ति ।
3. V. ०त्यह; J. ०त्यध; K. ०त्यत आह ।
4. K. अतः पर 'न' इत्यधिकम् ।

अत्र सेनान्यः पलायमानगणानुशासनक्रियया[1] अन्धकारैः स्वप्रकाशनक्रिया लक्ष्यते। यथा गोषु दुह्यमानासु गत इति। उपलक्षणंचैतत्। तेनान्यदपि भावलक्षणं शत्राद्यभिधेय[2]मुपलक्ष्यते यथात्रैव हसता तस्थ इति ॥

यथा वा—

यज्वभिः संभृतं हव्यं विततेष्वध्वरेषु सः।
जातवेदोमुखान्मायी मिषतामाच्छिनत्ति नः॥ ३० ॥

इत्यनादरोपाधिके भावलक्षणे षष्ठ्यपि भवतीति ॥

षोढा अभावहेतुः

अभावः प्रागभावादिभेदेनेह चतुर्विधः।
घटाभावादिभेदात्तु तस्य संख्या न विद्यते॥ १५ ॥

तेषु प्रागभावो यथा—

अनभ्यासेन विद्यानामसंसर्गेण धीमताम्।
अनिग्रहेण चाक्षाणां व्यसनं जायते नृणाम्॥ ३१ ॥

अत्र विद्यानभ्यासादेः प्रागभावस्य व्यसनादिकारणत्वम् ॥

प्रध्वंसाभावो यथा—

गतः कामकथोन्मादो गलितो यौवनज्वरः।
गतो मोहश्च्युता तृष्णा कृतं पुण्याश्रमे मनः॥ ३२ ॥

अत्र कामकथोन्मादगमनादेः प्रध्वंसाभावस्य पुण्याश्रमानुसंधानकारणत्वम् ॥

इतरेतराभावो यथा—

वनान्यमूनि न गृहाण्येता नद्यो न योषितः।
मृगा इमे न दायादास्तन्मे नन्दति मानसम्॥ ३३ ॥

अभाव इति। अभावसामान्यमभावप्रमाणनिरूपणप्रस्तावे 'असत्ता या[3] पदार्थानाम्' इत्यनेन वक्ष्यति[4]। तेनात्र सामान्यलक्षणं न कृतवान्। स द्विविधस्तादात्म्यप्रतियोगिकः संसर्गप्रतियोगिकश्च। द्वितीयस्त्रिधा। प्राक्प्रध्वंसात्यन्ताभावभेदात्। तदाह—प्रागभावादिरिति[5]। ननु न प्रागभावादिरेकोऽस्ति प्रतियोगिभेदेन भेदादित्यत आह—घटादीति। अनेन रूपेण संख्या नास्त्येव। सामान्यं तु प्रागभावत्वादिकमाश्रित्य चातुर्विध्यम्। सोऽयं तुशब्दस्यार्थः॥

अनभ्यासेनेति। यावद् विद्यां नाभ्यस्यन्ति तावन्न धीमद्भिः संसृज्यन्ते,यावच्चाक्षाणि न निगृह्णन्ति तावद् व्यसनमिति विवक्षितम्। तेन नात्यन्ताभावसंकरः। आराध्यास्त्वाहुः—'शिक्षापरस्यास्य श्लोकस्याप्यन्यप्रयोजनकतया नात्यन्ताभावसंकरः' इति॥

वनान्यमूनीति। इदमिदं न भवतीति प्रतीतिसाक्षिक एवान्योन्याभावः। वैधर्म्यं तु भेदाख्यमलङ्कारान्तरं किञ्चित् धर्ममन्तर्भाव्यैव स्वरूपस्यापि भेदव्यवहारपात्रता॥

---

1. V. J. ०क्रियायाम् (?)
2. J. A. शस्त्राद्य० (?)
3. V. J. K. असत्तायाः (?) परवर्तिश्लोकादर्शनमेव भ्रान्तिमूलम्।
4. अग्रिमे ५४ श्लोके।
5. प्रागभावादीति युक्तम्।

अत्र वनानि अमूनि न गृहाणीत्यादेरितरेतराभावस्य मनःप्रमोदकारणत्वम् ॥

अत्यन्ताभावो यथा—

अत्यन्तमसदार्याणामनालोचितचेष्टितम् ।
अतस्तेषु विवर्धन्ते निर्विबन्धा विभूतयः ॥ ३४ ॥

अत्रानालोचितचेष्टितस्यात्यन्ताभावो विभूतीनां निर्विघ्नवृद्धिहेतुः । एतेनाभावाभावोऽपि व्याख्यातः ।

तत्र प्रागभावाभावो यथा—

उद्यानसहकाराणामनुद्भिन्ना न मञ्जरी ।
देयः पथिकनारीणां सतिलः सलिलाञ्जलिः ॥ ३५ ॥

अत्र वस्तुन उत्पादः प्रागभावाभाव उच्यते । तेनेह सहकारमञ्जरीणामुद्भेदस्य पथिकनारीणां मरणे कारणत्वम् ॥

प्रध्वंसाभावाभावो यथा—

पीनश्रोणि गभीरनाभि निभृतं मध्ये भृशोच्चस्तनं
पायाद्वः परिरब्धमब्धिदुहितुः कान्तेन कान्तं वपुः ।
स्वावासानुपघातनिर्वृतमनास्तत्कालमीलद्दृशे
यस्मै सोऽच्युतनाभिपद्मवसतिर्वेधाः शिवं ध्यायति ॥ ३६ ॥

अत्र यथोक्तेन वपुषा योऽयमालिङ्गनेऽपि विधिनिवासनाभिपङ्कजानुपघातः, स इह वस्तुनोऽवस्थानमेव प्रध्वंसाभावाभाव उच्यते । स चेहाच्युतनाभिपङ्कजनिवासिनो विधेर्मनोनिर्वाणकारणं भवति ॥

उद्यानेति । वस्तुन उत्पाद इति । भाव एवाभावाभावव्यवहारभूमिः । अभावव्यवहारविषयमात्रस्य च विभागः कृतः ।[1] अस्ति च प्रागभावादेः प्रध्वंसादिरूपतेति न न्यूनता विभागवाक्यस्याशङ्कनीया । तेनेति । 'भूतभव्यसमुच्चारणे भूतं भव्याय' इति न्यायात् मञ्जरीणामुद्भेदस्य कारणतालाभो[2]ऽन्यथा वाक्यभेदे न किञ्चित् स्यात् । प्रागभावात् प्रागभावाभावभङ्ग्या च समस्तमञ्जरीसमुद्भेदेन वसन्तप्रौढिध्वननात् प्रकृतविप्रलम्भपोषः[3] ॥

पीनश्रोणीति । निभृतं दुर्लक्ष्यम् । अब्धिदुहितापि सर्वाङ्गीणमाश्लेषमभिलषति भगवानपीति कान्तेन कान्तमित्येताभ्यामभिव्यज्यते । उपलक्षणं चेदम् । तादात्म्यात्यन्ताभावाभावावप्युदाहरणीयौ । यथा—

अवनिरुदकं तेजो वायुर्नभः शशिभास्करौ
पुरुष इति यत्केचिद्भिन्ना वदन्ति तनूस्तव ।
तदनघ वचोवैचित्रीभिर्निरावरणस्य ते
विदधति पयःपूरोन्मीलन्मृषा मिहिरोपमाम् ॥

---

1. K. विभागः कृतोऽस्ति इति वाक्यच्छेदः, च इत्यपि नास्ति ।
2. V. J. K. कारकता० ।
3. V. J. K. विप्रलम्भः पोषः ।

षोढा चित्रहेतुः

विदूरकार्यः सहजः कार्यानन्तरजस्तथा ।
युक्तो न युक्त इत्येवमसंख्याश्चित्रहेतवः ॥ १६ ॥
तेऽमी प्रयोगमार्गेषु गौणवृत्तिव्यपाश्रयाः ।
कार्याः काव्येषु वैचित्र्यं यथा ते कर्तुमीशते ॥ १७ ॥

तेषु विदूरकार्यो यथा—

अनश्नुवानेन युगोपमानमलब्धमौर्वीकिणलाञ्छनेन ।
अस्पृष्टखड्गत्सरुणापि चासीद्रक्षावती तस्य भुजेन भूमिः ॥ ३७ ॥

सोऽयं बाल्य एव नवयौवनकार्यकरणाद् विदूरकार्यो नाम चित्रहेतुः ॥

सहजो यथा—

सममेव समाक्रान्तं द्वयं द्विरदगामिना ।
तेन सिंहासनं पित्र्यमखिलं चारिमण्डलम् ॥ ३८ ॥

अत्र भिन्न इत्यन्योऽन्याभावमुपन्यस्य निरावरणस्य मृषेत्येताभ्यां निषेधः । यथा च—

न विद्यते यद्यपि सर्ववासनागुणानुबन्धि प्रतिभानमद्भुतम् ।
श्रुतेन यत्नेन च वागुपासिता ध्रुवं करोत्येव कमप्यनुग्रहम् ॥

अत्र न विद्यत इत्यत्यन्ताभावमुपन्यस्य कमपीति प्रतिभासत्ताभिधानेन प्रतिषेधः ॥१५॥

विदूरकार्य इति । कालान्तरभाव्यवस्थासंपाद्यं प्रागवस्थावत एव कार्यमुपजायमानं यत्रोच्यते स विदूरकार्यः । तच्च कार्यं शक्तिविशेषाधीनमिति बाल्येऽपि प्रभावातिशयदर्शनाद् भुजेनैव[1] रक्षा कृतेति गौणवृत्तिव्यपाश्रयता । सहजः कार्ये सहोत्पत्तिकतया निबद्धः । कारणशक्तिप्रकर्षात् समकालमिव कार्यं प्रतिभासते, तेन हेतुशक्तिप्रकर्षाभिव्यक्तिरत्र मूलम् । यदग्रे वदति[2]—यथा वा कर्तुमीशत इति । एमनन्तरजेऽपि । किं कारणं पूर्वमुत कार्यमस्ति स एव व्यङ्ग्यः । युक्तेऽपि कारणगुणानुविधायिकार्यमसदेवारोप्यते न प्रमुक्तेति तदेव विपरीतमिति गौणवृत्त्याश्रयता ॥ १६ ॥

ननु व्यक्तिभेदेऽपि हेतोरसंख्यता चेद् विवक्षिता किमेवं शब्देनाधिकेनेत्यत आह—**एवं शब्दस्येति ।** प्रकारस्योपाधेरेव भेदो विवक्षितो न तु व्यक्तिमात्रस्येति भावः । **सा बालेति ।** बाल्यादीनां सामानाधिकरण्य एव प्रागल्भ्यादिकं प्रति हेतुभावः प्रतीतः, स इह गौणवृत्तिव्यपाश्रयतयोपनिबध्यमानः कान्तिमावहति । तथा हि । अन्यत्प्रागल्भ्यं बालायाः सरलालोकितवाङ्मिश्रणाद्यसामर्थ्यलक्षणम्, अन्यच्च नायकप्रकाण्डे, कथमेषां नियन्त्रणा स्यादित्यनध्यवसायलक्षणम्, तयोश्च तद्भावापत्तिरत्र व्यक्तैव । एवं कातरत्वादौ बोद्धव्यम् । आदिग्रहणेन स्वहेतुकतया कार्यहेतुकतया चोपनिबध्यमानः संकलितो भवति ॥ १७ ॥

---

1. J. दर्शनादभुतेनैव । 2. V. J. K. ददति ।

अत्र राज्याभिषेकरिपुमण्डलाक्रमणयोर्हेतुहेतुमद्भावेन[1] सत्यपिपौर्वापर्ये क्षिप्रकारित्वात्तुल्यमेव कार्यकारणभावो विवक्षितः । तेन सहजो नामायं चित्रहेतुः ॥

कार्यानन्तरजो यथा—

पश्चात् पर्यस्य किरणानुदीर्णं चन्द्रमण्डलम् ।
प्रागेव हरिणाक्षीणामुदीर्णो रागसागरः ॥ ३९ ॥

अत्र चन्द्रोदयलक्षणाद्धेतोः पूर्वकालमेव रागसागर उदीर्ण इति कार्यस्योदयलाभः । स इह गुणवृत्त्याश्रयणेन[2] हेतावतिशयं पुष्यतीत्ययं कार्यानन्तरजो नाम चित्रहेतुः ॥

युक्तो यथा—

गुणानुरागमिश्रेण यशसा ते प्रसर्पता ।
दिग्वधूनां मुखे जातमकस्मादर्धकुङ्कुमम् ॥ ४० ॥

अत्र दिग्वधूमुखेषु ते गुणानुरागः कुङ्कुमम्, यशस्तु चन्दनमित्ययं युक्तो नाम गौणवृत्तिव्यपाश्रयश्चित्रहेतुः ॥

नयुक्तो यथा—

न मीलयति पद्मानि न नभोऽप्यवगाहते ।
त्वन्मुखेन्दुर्ममासूनां हरणायैव यस्यति ॥ ४१ ॥

अत्र मुखेन्दोः पद्मनिमीलनादि न युज्यते इति नयुक्तो नाम चित्रहेतुः ॥

एवंशब्दस्य प्रकारवाचित्वाद् व्यधिकरणादयः प्रयुज्यन्ते । यथा—

सा बाला वयमप्रगल्भवचसः[3] सा स्त्री वयं कातरा
सा पीनोन्नतिमत् पयोधरयुगं धत्ते सखेदा वयम् ।
साक्रान्ता जघनस्थलेन गुरुणा गन्तुं न शक्ता वयं
दोषैरन्यजनाश्रितैरपटवो जाताः स्म इत्यद्भुतम् ॥ ४२ ॥

अत्राभिव्यक्तमेव व्यधिकरणत्वं कार्यकारणयोः प्रतीयते इत्ययं व्यधिकरणो नाम चित्रहेतुः ॥

षोढा अहेतुः

वस्तुनो वा स्वभावेन शक्तेर्वा हानिहेतुना ।
अकृतात्मीयकार्यः स्यादहेतुर्व्याहतस्तु यः ॥ १८ ॥

हेतोरनन्तरं तद्विपरीतमहेतुं लक्षयन्नाह—**वस्तुन इति** । हेतुतया प्रतीतोऽपि कार्यं न करोतीत्यभिधीयमानोऽहेतुः । स द्विविधः—स्वरूपेण कार्यव्यभिचारी, व्यापारविरोधेन[4] वा । तथाभूतोऽपि च कार्यं यन्न[5] करोति तत्र द्वयं निबन्धनम्—यद्गतं कार्यमुपजनयितव्यं तस्य वस्तुनः

---

1. V. हेतुमद्भावेन ।
2. V. K. ०श्रयणे हेतौ ।
3. V. ०मनसः; K. ०वयसः ।
4. SV-A. SV-B. व्यापारावेशेन ।
5. K. यदिति नास्ति ।

तत्राकृतकार्यो वस्तुस्वभावेन यथा—

न विरचिता ललाटतटलास्यकरी भ्रुकुटि-
र्न परुषहुङ्कृतेन मधुरस्मितमन्तरितम् ।
न तव निशुम्भसंभ्रमवशादपि दारुणया
भगवति चेष्टया कलुषितं वदनाम्बुरुहम् ॥ ४३ ॥

अत्र निशुम्भसंभ्रमस्य हेतोरनुत्पादितभ्रुकुट्यादिदारुणचेष्टाद्वारेण भगवतीमुखाम्बुरुहकालुष्यस्य करणे यदसामर्थ्यं तत्र तन्मुखाख्यस्य वस्तुनः स्वभावो निमित्तमिति स्वभावादनुत्पादितकार्योऽयमहेतुः ॥

स एव शक्तेर्हानिहेतुना यथा—

अनुरागवती संध्या दिवसस्तत्पुरःसरः ।
अहो दैवगतिश्चित्रा तथापि न समागमः ॥ ४४ ॥

अत्रानुरागवत्त्वतत्पुरःसरत्वयोः समागमहेत्वोः सामर्थ्यविघाते दैवगतिः कारणमिति शक्तेर्हानिहेतुनायमकृतस्वकार्यो नामाऽहेतुः ॥

वस्तुनः स्वभावेन व्याहतो यथा—

नीवीबन्धोच्छ्वसनशिथिलं यत्र यक्षाङ्गनानां
क्षौमं रागादनिभृतकरेष्वाक्षिपत्सु प्रियेषु ।
अर्चिस्तुङ्गानभिमुखगतान् प्राप्य रत्नप्रदीपान्
ह्रीमूढानां भवति विफलप्रेरणा चूर्णमुष्टिः ॥ ४५ ॥

अत्र रत्नप्रदीपनिर्वापणे चूर्णमुष्टेरपरित्यक्तस्वरूपस्यापि विघाते रत्नप्रदीपाख्यवस्तुस्वभावः कारणमित्ययं वस्तुस्वभावेन व्याहतो नाम अहेतुभूतः ॥

स एव शक्तेर्हानिहेतुना यथा—

शम्भोरुद्धतनृत्यकर्मणि करे कङ्कालमाद्यं हरेः
संघट्टस्फुटितेन्दुमण्डलगलत्पीयूषसंजीवितम् ।

स्वभावः, हेतुत्वाभिमतस्य शक्तिहानिर्वा । सापि द्विधा--आत्यन्तिकोऽभावः, प्रतिबन्धमात्रं वा । तत्र वस्तुस्वभावेन शक्तेरत्यन्तासत्त्वेन च द्विरूपः स्वरूपाव्यभिचारी अकृतात्मीयकार्य[1] इत्यनेनोक्तम् । वस्तुस्वभावेन शक्तिप्रतिबन्धेन च द्विप्रकारोऽपि च व्यापाराव्यभिचारी व्याहत इत्यनेन । यद्यपि शक्तेरत्यन्तासत्त्वे हेतुभाव एव न भवति, तथापि गुणवृत्त्या हेतुभावाध्यासो बोद्धव्यः । सा च गुणवृत्तिः श्लेषोपहिता अन्यादृशी वा[2] भवति ॥

नेति । ननु चात्र चेष्टाया हेतुत्वं तृतीयया प्रतीयत इति सा हेतुत्वेन वक्तुमुचितेत्यत आह—अत्र निशुम्भेति । भ्रुकुट्यादिदारुणचेष्टाद्वारेणेति । अन्यथा निशुम्भसंभ्रमवशादिति पञ्चमी असंगता[3] स्यादिति भावः ।

अनुरागेति । अनुरागो लौहित्यं प्रीतिश्च । पुरःसरोऽग्रेगमनशीलः संनिधौ स्थितश्च ॥

शम्भोरिति । अमृतसेकजीवितकङ्कालशक्तिप्रतिबन्धे को हेतुरत आह—ईश्वरकरग्रहणादिति । ननु कोपकषायितमनस्त्वमुत्पादितकार्यमेव, कथमन्यथा कुर्वदित्युच्यते । अत आह—मिथ्यापदेति ॥ १८ ॥

---

1. V. J. K. द्विरूपस्वरूपाव्यभिचारीकृता० ।

2. V. J. K. 'वा' इति नास्ति । 3. V. J. SV–A. SV–B. संगता ।

तत्कालप्रणते मुरद्विषि नवे दृष्ट्वा विलासं श्रियः।
कुर्वत्कोपकषायितेन मनसा मिथ्योत्प्लुतिः[1] पातु वः॥ ४६ ॥

अत्र कोपकषायितमनसस्तस्य[2] उत्प्लुतिकरणसमर्थस्यापीश्वरकरग्रहणान्मिथ्यापदाभिधीयमानः प्रतीतो व्याघातः। ततोऽयं शक्तेर्हानिहेतुना व्याहतो नाम अहेतुभेदः॥

यस्तु कारणमालेति हेतुसंतान उच्यते।
पृथक् पृथगसामर्थ्यात् सोऽप्यहेतोर्न भिद्यते॥ १९ ॥
एकोऽभिधीयमानेषु हेतुत्वेषु भवेत्तयोः।
प्रतीयमानेष्वपरः कारणत्वेषु जायते॥ २० ॥

तयोराद्यो यथा—

जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते।
गुणाधिके पुंसि जनोऽनुरज्यते जनानुरागप्रभवाश्च संपदः॥ ४७ ॥

अत्र जितेन्द्रियत्वादीनामुत्तरोत्तरं प्रति हेतुभूतानामपि संपदुत्पत्तौ पूर्वपूर्वसव्यपेक्षायां समुदितानामेव कारणत्वं साधनादिपदैरभिधीयत इति सोऽयमभिधीयमानहेतुत्वं कारणमालेत्यहेतुभेदः॥

द्वितीयो यथा—

पीणत्तणदुग्गेज्झं जस्स भुआअन्तणिट्ठुरपरिग्गहिअं।
रिठ्ठस्स विसमवलिअकंठं दुक्खेण जीविअं वो लीणं॥ ४८ ॥
[पीनत्वेन दुर्ग्राह्यं यस्य भुजान्तर्निष्ठुरपरिगृहीतम्।
रिष्टस्य विषमवलितकण्ठं दुःखेन जीवितमतिक्रान्तम्॥]

अत्र जीवितदुःखातिक्रमणे कण्ठस्य वलनं वलनस्य निष्ठुरग्रहणं निष्ठुरग्रहणस्यापि पीनत्वं दुर्विग्राह्यत्वे हेतुरिति प्रतीयमानकारणत्वं कारणमालेति अहेतुभेदः॥

इह कैश्चित्कारणमाला पृथगलङ्कार इत्युक्तम्, पूर्वस्योत्तरोत्तरं प्रति हेतुभावोक्तिस्तल्लक्षणम्। स द्विविधोऽभिधीयमानः प्रतीयमानो वा। उभयथापि नाहेतोर्व्यतिरिच्यत इत्याह—**यस्त्वति**। यद्यपि प्रथमस्य प्रथमं हेतुभावो निवृत्त एव, तथाप्युत्तरस्य प्रथममुखनिरीक्षणप्रवृत्तस्योत्तरं प्रति तथाभावोऽभिधीयते। न हि स्वतन्त्रस्यैव हेतुभावे कारणमाला भासते॥ १९ ॥

तदिदमेकदेशद्वारा व्यञ्जयन्नाह—**जितेन्द्रियत्वमिति**। **पीणेति**। अत्र जितेन्द्रियत्वादीनामिति। अत्र जीवितदुःखातिक्रमण इति। यद्यत्र हेतुमाला न स्यात्तदा परस्परानपेक्षाणामुपन्यासे[3] वाक्यार्थपोषो न स्यादिति॥ २०॥

---

1. V. K. मिथ्योत्प्लुती। 2. K. कोपकषायितेन मनसा।
3. K. परस्परानपेक्षायामुप०।

षड्विधः सूक्ष्मः

इङ्गिताकारलक्ष्योऽर्थः सूक्ष्मः सूक्ष्मगुणात्तु सः ।
सूक्ष्मात् प्रत्यक्षतः सूक्ष्मोऽप्रत्यक्ष इति भिद्यते ॥ २१ ॥

वाच्यः प्रतीयमानश्च सूक्ष्मोऽत्र द्विविधो मतः ।
इङ्गिताकारलक्ष्यत्वं लक्ष्म[1] सामान्यमेतयोः ॥ २२ ॥

तत्रेङ्गितलक्ष्यमभिधीयमानसूक्ष्मं यथा—

तां प्रत्यभिव्यक्तमनोरथानां महीपतीनां प्रणयाग्रदूत्यः ।
प्रबालशोभा इव पादपानां शृङ्गारचेष्टा विविधा बभूवुः ॥४९॥

अत्र स्वयंवरमिलितानां राज्ञां राजपुत्रीं प्रति प्राप्तिलक्षणस्य मनोरथस्याभिधीयमानस्य शृङ्गारचेष्टात्मकेनेङ्गितेन व्यङ्ग्यत्वादयमिङ्गितलक्ष्योऽभिधीयमानः सूक्ष्मभेदः ॥

लक्षणात्मकहेतुविशेषस्य साधर्म्यादनन्तरं सूक्ष्मं लक्षयति—**इङ्गितेति** । इङ्गितमाकार इङ्गिताकारौ चेत्यर्थः । शरीरावयवव्यापार इङ्गितम् । रूपादेरन्यथात्वमाकारः । सूक्ष्मार्थदर्शनं सूक्ष्ममित्यर्थगुणेषूक्तं[2] तेन पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह—सूक्ष्मगुणात्तु स इति । हृदयसंवादभागित्रिचतुरहृदयसंवेद्यस्य अत एवातिसूक्ष्मार्थस्य प्रत्यक्षायमाणत्वात् सूक्ष्मनामार्थगुणः । यथा हि कवेः प्रतिभा सूक्ष्मविशेषोल्लेखिनी तथा तन्मूलकः शब्दोऽपीति स्फुटाभतया प्रत्यक्षप्रमेयज्ञानमुत्पद्यते । तथा हि, अन्योन्यसंवलितेत्यादौ[3] दम्पत्योर्मिथोऽनुस्मृतिलक्षणस्य प्रेम्णः कतिपयसंवेद्यस्यापि शब्दबलात् प्रत्यक्षायमाणत्वमनुभवसिद्धमेव । तदेतदाह—सूक्ष्मात्प्रत्यक्षत इति । सूक्ष्मालङ्कारे तु कविप्रतिभाया लिङ्गविषयत्वाच्छब्दोऽपि तद्विषय एव । लिङ्गाच्च प्रतीतिरुत्पद्यमाना सामान्यपुरस्कारेण प्रवृत्ता, न प्रत्यक्षवत्तद्विशेषोल्लेखक्षमेति सूक्ष्मगुणवैधर्म्यम् । तदिदमुक्तम्—सूक्ष्मोऽप्रत्यक्ष इति । अत्र कैश्चित् प्रतीयमानस्य सूक्ष्मस्य भाव इति संज्ञां विधाय अलङ्कारान्तरमुक्तम् । तदसत् । सूक्ष्मसामान्यलक्षणेन क्रोडीकरणादित्याह—इङ्गिताकारलक्ष्यत्वमिति । एतेन लक्ष्यत्वपुनरुक्त्याशङ्का परिहृता ॥ २१ ॥

तामिति । अत्र स्वयंवरेति । न च शृङ्गारचेष्टाप्रत्यर्पितस्य मनोरथशब्देनाभिधानमर्थपुनरुक्तमिति वाच्यम् । न हि यथानुरागानुभावेन चित्तवृत्तयः स्फुटा उपस्थाप्यन्ते तथा स्वशब्देनेति विस्तरेण पञ्चमे[4] वक्ष्यामः । स्वशब्दस्तु किमर्थमित्यवशिष्यते । तत्र ब्रूमः । स्वयंवरसमाजप्रवेशादिना येषां सामान्यत उत्कण्ठा प्रतीतिपथमवतीर्णा आसीत्तेषामिन्दुमतीसंनिधौ तदनुभावबलेनासंख्यसूक्ष्मविशेषवती सैवाभिव्यक्तेति दृढानुबन्धलक्षणस्य प्रेम्णः प्रकर्षकाष्ठां पुष्णाति । एवमन्यत्रापि ॥

---

1. K. A. लक्ष्य० (?) 2. I. ७९ ।
3. I ११३ (उ) । 4. V. प्रपञ्चमेव; K. सप्रपञ्चमेव ।

तदेवाकारलक्ष्यं यथा—

सा यूनि तस्मिन्नभिलाषबन्धं शशाक शालीनतया न वक्तुम् ।
रोमाञ्चलक्ष्येण स गात्रयष्टिं भित्त्वा निराक्रामदरालकेश्याः ॥ ५० ॥

अत्र अभिलाषबन्धो रोमाञ्चलक्ष्येण गात्रयष्टिं भित्त्वा निराक्रामदित्यनेनाभिधीयमान आकारलक्ष्यः सूक्ष्मभेदोऽभिहितः ॥

तदेव उभयलक्ष्यं यथा—

त्वदर्पितदृशस्तस्या गीतगोष्ठ्यामवर्धत ।
उद्दामरागपिशुना च्छाया कापि मुखाम्बुजे ॥ ५१ ॥

अत्र 'त्वदर्पितदृशः' इति इङ्गितम्,[1] 'छाया कापि मुखाम्बुजे' इत्याकारः । 'ताभ्याम् 'उद्दामरागपिशुना' इत्यनेनाभिधीयमानस्याननरागस्य सूक्ष्मरूपतया लक्ष्यमाणत्वादयमभिधीयमानोभयलक्ष्यः सूक्ष्मभेदः ॥

प्रतीयमानमिङ्गितलक्ष्यं यथा—

वाहित्ता पडिवअणं ण देइ रूसेइ एक्कमेक्कम्मि ।
अज्जा कज्जेण विणा पइप्पमाणे णईकच्छे ॥ ५२ ॥

[व्याहृता प्रतिवचनं न ददाति रुष्यति एकैकस्मिन् ।
आर्या कार्येण विना प्रदीप्यमाने नदीकच्छे ॥]

अत्र प्रतिवचनादानपरिजनप्रकोपाभ्यां प्रदीप्यमाने नदीकच्छे इति हेतुना प्रत्याय्यमानः संकेतकुड्याङ्गदाहोद्भववधूमनस्तापो वाक्यार्थत्वेन लक्षित इत्ययमिङ्गितलक्ष्यः प्रतीयमानः सूक्ष्मभेदः ॥

प्रतीयमानमेवाकारलक्ष्यं यथा—

सामाइ सामलीए अद्धच्छिपलोअमुहसोहा ।
जम्बूदलकअकण्णावअंसे भमदि हलिअउत्ते ॥ ५३ ॥

[श्यामायते श्यामलाया अर्धाक्षिप्रलोकनमुखशोभा ।
जम्बूदलकृतकर्णावतंसे भ्रमति हलिकपुत्रे ॥]

वाहित्तेति । अत्र प्रतिवचनादानमिति । न हि प्रतिवचनप्रदानाभावमात्रमत्र चमत्कारकारि तस्मादन्यथापि[2] संभवादतः प्रतिवचनप्रदानाभिप्राया विपरीतचित्तवृत्तिविशेषोन्नायिका समीपदेशापसरणादिलक्षणा क्रिया काचित् प्रतिवचनाप्रदानपदेनाभिमता । न च प्रकोपोऽप्यनुभवरूपतामनासादयन् स्वादनीयतामासादयतीति नूनं तेनापि भ्रूभङ्गादिरूपा क्रियैवाभिसंहितेत्याशयवतोक्तम्--इङ्गिताभ्यामिति । यद्येवं तर्हि काव्यशोभानिर्वाहात् किमन्येन लक्षितेनेति । न हि यथोक्तप्रतिवचनाद्यदानप्रकोपाभ्यां कश्चिद् विवक्षितार्थलाभ इति भावः ॥ २२ ॥

---

1. K. इङ्गितच्छाया (?)
2. J. इतरस्मादन्यदापि ।

अत्रार्धाक्षिप्रलोकनमुखश्यामताभ्यामाकाराभ्यां जम्बूदलकम्पितावतंस इत्यनेन प्रत्याय्यमानः संकेतगमनभ्रंशसंभवः श्यामाया मनस्तापो लक्ष्यते इत्ययमाकारलक्ष्यः प्रतीयमानः सूक्ष्मभेदः ॥

तदेव उभयलक्ष्यं यथा—

प्रयच्छतोच्चैः कुसुमानि मानिनी विपक्षगोत्रं दयितेन लम्भिता ।
न किञ्चिदूचे चरणेन केवलं लिलेख बाष्पाकुललोचना भुवम् ॥ ५४ ॥

अत्र चरणेन भूमिलेखनमिङ्गितम्, दृशोर्बाष्पाकुलत्वमाकारस्ताभ्यां गोत्रस्खलनोद्भवो मानिन्या मनस्तापः लक्ष्यते इत्ययमिङ्गिताकारलक्ष्यः सूक्ष्मभेदः ॥

षड्विध उत्तरम्

पदार्थानां तु यः सारस्तदुत्तरमिहोच्यते ।
स धर्मधर्मिरूपाभ्यां व्यतिरेकाच्च भिद्यते ॥ २३ ॥

तेषु धर्मस्वरूपं यथा—

दानं वित्तादृतं वाचः कीर्तिधर्मौ तथायुषः ।
परोपकरणं कायादसारात् सारमुद्धरेत् ॥ ५५ ॥

अत्र दानसत्यकीर्त्यादीनां वित्तादिवस्तुधर्माणां सारभूतानामुद्धारादयं धर्मरूपः सारः ॥

धर्मिरूपो यथा—

मधुविकचसितोत्पलावतंसं शशिकरपल्लवितं च हर्म्यपृष्ठम् ।
मदनजनितविभ्रमा च कान्ता सुखमिदमर्थवतां विभूतयोऽन्याः ॥ ५६ ॥

अत्र मधुप्रभृतीनां विभूतिभ्यः सारभूतानामुद्धरणादयं धर्मिरूपः सारः ॥

विभज्यमानस्य सरूपतया सूक्ष्मानन्तरम् उत्तरलक्षणमाह—**पदार्थानां त्विति** । सारः सर्वस्वायमानमुत्कर्षशालि वस्तु । पदार्थानामिति निर्धारणे षष्ठी । उत्तरमित्यन्वर्थं नाम । उत्कृष्टत्वमुदोऽर्थः, तत्रैव प्रकर्षस्तरपः । धर्मधर्मिरूपाभ्यामिति । व्यस्तसमस्ताभ्याम् । धर्म उपसर्जनं परप्रवणतया प्रतीयमानं वस्तु । अतथाभूतं तु धर्मिरूपम् । तदयमर्थः । प्रसिद्धवस्तुमध्ये कस्यचिदुत्कर्षवत्तया निर्धारणमुत्तरम् । तत्त्रिधा—धर्मरूपं धर्मिरूपमुभयञ्च । आद्ययोः[1] प्रत्येकं प्रकारद्वयम् । निर्धार्यमाणस्य शुद्धस्योपादानम्, निर्धार्यानन्तरव्यतिरेकिधर्मवत्तया[2] वा । तदिदमाह—व्यतिरेकाच्चेति । अन्त्यस्यापि सामान्यविशेषरूपतया रूपत्वमिति षट्प्रकारमुत्तरमिति ॥

दानमिति । वित्तादिवस्तुधर्माणामिति । पञ्चम्या विभागः प्रत्यायितः, स च संश्लेषपूर्वक एवेति दानादीनामुपसर्जनताप्रतीतिः ॥

मध्विति । विभूतिभ्य इति । विभूतयः प्रथमानिर्दिष्टास्तेन पूर्ववन्नामूषां धर्मिभावेन प्रतीतिमासोऽस्तीति विशिष्टमध्वादिरूपं वस्तुनाङ्गमात्रेन गम्यत इति ॥

---

1. SV-A. SV-B. V. J. आद्ययोराद्ययोः । 2. K. निर्धार्यानुत्तर० ।

अथ व्यतिरेकेण धर्मरूपो यथा—

पोढमहिलाणं जं जं सुसिक्खिदं तं रए सुहावेइ ।
जं जं असिक्खिअं णववहूणं तं तं रइं देइ ॥ ५७ ॥

[प्रौढमहिलानां यत् यत् सुशिक्षितं तद् रते सुखयति ।
यद् यदशिक्षितं नववधूनां तत् तद् रतिं ददाति ॥]

अत्र प्रौढानां सुशिक्षितं सुरतकर्म, अप्रौढस्त्रीणां पुनरशिक्षितं सुखयतीति कर्मान्तरलक्षणेभ्यो धर्मेभ्यः सुशिक्षिताशिक्षितरतकर्मलक्षणा धर्माः स्त्रीधर्माव्यतिरेकेण प्रतिपाद्यन्त इति धर्मव्यतिरेकरूपोऽयं सारः ॥

व्यतिरेकेण धर्मिरूपो यथा—

राज्ये सारं वसुधा वसुधायां पत्तनं पुरे सौधम् ।
सौधे तल्पं तल्पे वराङ्गनानङ्गसर्वस्वम् ॥ ५८ ॥

अत्र वसुधादयो धर्मिण उत्तरोत्तरक्रमेण पूर्वतः पूर्वतो व्यतिरिच्यन्त इत्ययं धर्मिव्यतिरेकः सारः ॥

एतेन धर्मधर्मिस्वरूपोऽपि व्याख्यातः । स द्विधा, सामान्यतो विशेषतश्च । तत्र सामान्यतो यथा—

गीतशीतांशुताम्बूलकर्पूरवनितादिभिः ।
असारोऽप्येष संसारः सारवानिव लक्ष्यते ॥ ५९ ॥

अत्र गीतादीनां जगतः सारभूतानामविशेषेणैव सर्वेषामुपादानाद्धेतुतृतीयान्ततया च संसारसारवत्त्वेऽङ्गभावादयं सामान्यतो धर्मधर्मिरूपः सारः ॥

विशेषतो यथा—

अवैमि पूतमात्मानं द्वयेनैव द्विजोत्तमाः ।
मूर्ध्नि गङ्गाप्रपातेन धौतपादाम्भसा च वः ॥ ६० ॥

अत्र गङ्गाप्रपातसप्तर्षिपादोदकयोर्विशेषेण सारभूतयोरुपादानाद् हिमवतः पूतत्वे चाङ्गभूतत्वादयं विशेषतो धर्मधर्मिरूपः सारः ॥

पोढेति । अप्रौढस्त्रीणामिति । षष्ठ्या धर्मधर्मिभावोऽभिहितः । तर्हि निर्धारणं कस्मादित्यत आह—कर्मान्तरेति । रत इत्यनेन सामान्यत उपादानात् प्रौढस्त्रीसंबन्धिनो ललितस्य सुशिक्षितत्वं विशेषमुपादाय मुग्धस्त्रीसंबन्धिनोऽसुशिक्षितत्वं व्यतिरेकी विशेष उपात्तः ॥

राज्य इति । अत्र वसुधादय इति । निर्धारिताद् वसुधामात्रात् पत्तनवती वसुधा व्यतिरिच्यते । वसुधावत्पत्तनात् सौधवत्पत्तनवत्[1], सौधात्तल्पवत् सौधात्तल्पाद्वराङ्गनावदिति तदिदमुक्तम्—उत्तरोत्तरक्रमेणेति ॥

गीतेति । अत्र गीतादीनामिति ।[2] न हि गीतादौ कश्चिद्विशेष उक्तः । अत एवादिशब्दोऽपि सजीवः, तथापि दध्यादीनामङ्गभावः प्रतीयत इत्यत आह—तृतीयान्ततया चेति । तृतीयया हि कारकत्वमुक्तम्, कारकं च क्रियोपसर्जनरूपमित्यर्थः ॥

अवैमीति । अत्र गङ्गाप्रपातेति । प्रपातपादोदकयोर्गङ्गायाः सप्तर्षिभिश्च विशेषितत्वादङ्गतामुपपादयति—हिमवतः पूतत्वे चेति ॥ २३ ॥

---

1. K. ०पत्तनम् ।
2. SV–A. SV–B. दध्यादीनामिति पाठः । तन्मतेन मूलेऽपि 'दधिशीतांशु०' इत्यादि पठनीयम् ।

षोढा विरोधः

विरोधस्तु पदार्थानां परस्परमसंगतिः ।
असंगतिः प्रत्यनीकमधिकं विषमश्च सः ॥ २४ ॥

तेषु विरोधः शुद्धो ग्रथितश्च । तयोराद्यो यथा—

क्व युवतिमार्दवं क्व च महाहवदारुणता
क्व च वलयी करः क्व करिदन्तजमुष्टिरसिः ।
क्व च नवयौवनं क्व कुसुमायुधनिःस्पृहता
तव ललनाविचेष्टितविरुद्धमहो ललितम् ॥ ६१ ॥

अत्र युवतिमार्दवादीनां महाहवदारुणतादीनां च शुद्धानामेव परस्परमसंगतत्वादयं शुद्धविरोधः ॥

व्यतिरेकोत्तरे विरुद्धधर्माक्रान्तिरस्तीति संगतया विरोधलक्षणमाह—**विरोधस्त्विति ।** परस्परासंगति[1]रसंबन्धः, सहानवस्थानमिति यावत् । तेन सहानवस्थाननियतयोः सहानवस्थानोक्ति[2]विरोध इति तात्पर्यसंक्षेपः । स च प्ररूढो दोषः । अप्ररोहस्तु द्विधा—श्लेषोपधानेन, अन्यथा च । अन्यथाभावस्त्रिधा । सहानवस्थितयोः प्रायोदर्शनमात्रेण नैयत्यारोपः । यथा—'क्व युवतिमार्दवम्' इत्यादौ । विरुद्धधर्मोक्तिविषयस्याचिन्त्यप्रभावातिशयत्वेन प्रसिद्धिर्वा । यथा—'दिग्वासा यदि' इत्यादौ । विरोधस्यारोपमात्रेण सरूपतया प्रतिपत्तिमात्रं वा । यथा 'सा उप्पण्डी' इत्यादौ । सर्वश्चायं विरोधोऽभिधीयमानः प्रतीयमानश्च । 'अथादि'शब्देन योऽभिधीयते सोऽभिधीयमानः । प्रतीयमानस्तु तद्विनाकृतः । यथा भट्टबाणस्य—'यत्र मातङ्गगामिन्यः शीलवत्यश्च गौर्यो विभवरताश्च श्यामाः पद्मरागिण्यश्च धवलद्विजशुचिवदना मदिरामोदिश्वसनाः प्रमदाः' इति । इहान्यैरलङ्कारकारैः असंगतिप्रत्यनीकाधिकविषमाख्यमलङ्कारचतुष्टयं विरोधात् पृथग् लक्षितम् । तल्लक्षणानि—

संबन्धे यस्य यत्कार्यमसंबन्धेऽपि तस्य तत् ।
न बाध्यते चेत् तामाहुरलङ्कृतिमसंगतिम् ॥
प्रत्यनीकमभिप्रेतं कार्यमप्राप्य यत्पुनः ।[3]
विरुद्धकार्यसंप्राप्तिर्भवेत्तेनैव हेतुना ॥
परिमाणादियोगेन व्यवस्थानमुपेयुषः ।
अव्यवस्थाभिधानं यदधिकं तत् प्रचक्षते ॥
कारणेन विरूपं यत्कार्यमुक्तवदुच्यते ।
आश्चर्यकारि तत्प्राहुर्विषमं शब्दबुद्धयः ॥ इति ॥

तदेतेषां लक्षणाभेदाद् विरोध एवान्तर्भावो न ह्येभ्योऽवान्तरभङ्गिभेदमात्रेण सामान्यान्तर्भावो न भवतीत्याशयवानाह—असंगतिः प्रत्यनीकमिति ॥

क्वेति । शुद्धानामेवेति । एकनैव प्रतियोगिना सहानवस्थानोक्तौ विरोधनिर्वाहात्[4] ॥

---

1. V. J. SV–A. परस्परसंगतिः (?)
2. सर्वत्रैव एव पाठः, परं संदर्भशुद्धये सहावस्थानोक्तिरिति युज्यते ।
3. K. एतद् पंक्तित्रयं नास्ति ।
4. SV–B. विरोधनिर्वाहात् (?)

द्वितीयो यथा—

दिग्वासा यदि तत् किमस्य धनुषा शस्त्रस्य किं भस्मना
भस्माथास्य किमङ्गना यदि च सा कामं परिद्वेष्टि किम्।
इत्यन्योन्यविरुद्धचेष्टितमिदं पश्यन्निजस्वामिनो
भृङ्गी सान्द्रशिरावनद्धपरुषं धत्तेऽस्थिशेषं वपुः ॥६२॥

अत्र दिग्वासस्त्वादीनामुत्तरोत्तरग्रथनादन्योन्यासंगतादयं ग्रथितनामा विरोधभेदः ॥

असंगतिर्यथा—

सा उप्पण्डि गोट्ठउहि णोक्खी कावि विसगंठी।
भिडि पचेल्लिउ सो मरइ जस्स ण लग्गइ कंठि ॥ ६३ ॥

[सा उत्पन्ना गोष्ठभुवि नवीनैव कापि विषग्रन्थिः।
भिद्यते प्रत्युत स म्रियते यस्य न लगति कण्ठे ॥]

अत्रायं विषग्रन्थिर्यस्य कण्ठे न लगति स म्रियत इत्येतयोः परस्परमसंगतेरयमसंगतिर्नाम विरोधभेदः ॥

प्रत्यनीकं यथा—

उत्कण्ठा संतापो रणरणको जागरस्तनोस्तनुता।
फलमिदमहो मयाप्तं सुखाय मृगलोचनां दृष्ट्वा ॥ ६४ ॥

अत्र मृगलोचनादर्शनस्यैव किल निर्वृतिः फलम्, मया तु तां दृष्ट्वान्तस्तापादिकं प्राप्तमिति प्रत्यनीकफलत्वादयं प्रत्यनीकाख्यो विरोधः ॥

अधिको यथा—

एको दाशरथिः कामं यातुधानाः सहस्रशः।
ते तु यावन्त एवाजौ तावद्‍ वा ददृशे स तैः ॥ ६५ ॥

अत्रैकस्य दाशरथेरनेकसंख्यैर्यातुधानैर्यत् समरकर्म तत्र तैरस्य तावद्वा दृश्यमानत्वेनैकसंख्याविरुद्धमाधिक्यं गम्यत इत्ययमधिकाख्यो विरोधः ॥

दिग्वासा इति। उत्तरोत्तरग्रथनादिति। यद्यप्येकेन विरोधिना सहोक्तौ विरोध्यन्तरेणापि तथाभावमासादयन्नेव ग्रथितस्तथाप्युत्तरग्रथनया शोभाविशेषार्पको भवतीत्यभिप्रायः ॥

सेति। गोट्ठउहीति गोष्ठे। णोक्खी अपूर्वा। कावि विसगंठी कोऽपि विषग्रन्थिः। 'वेमाञ्जल्याद्याः[1] स्त्रियाम्' इति स्त्रीलिङ्गता। पचेल्लिउ प्रत्युत। विषग्रन्थेः कण्ठसंबन्धेन मारकत्वं प्रतीतम्। वर्ण्यमानाया रूपस्य तथाभूतस्यैवेति[2] व्यक्तो विरोधः ॥

उत्कण्ठेति। अत्र मृगलोचनादर्शनस्यैवेति। यद्यप्येकस्य विरुद्धकार्यकारित्वं न विरुद्धं तथापि ययैव प्रवृत्त्या किञ्चित्कार्यं कर्तुमुद्यतो न, तयैव तद्विरुद्धं करोति। तदेतत् सुखायेति चतुर्थ्या द्योत्यते ॥ २४ ॥

---

1. V. K. रोमाश्चादयः (?) 2. J. अतथाभूतस्य।

विषमं यथा—

दिशामलीकालकभङ्गतां गतस्त्रयीवधूकर्णतमालपल्लवः ।
चकार यस्याध्वरधूमसंचयो मलीमसः शुक्लतरं भवद्यशः ॥ ६६ ॥

अत्र मलीमसाध्वरधूमसंचयेन यद् यशसः शुक्लीकरणं तद् यद् यादृशादेव जायते तद् तादृगेव भवतीति प्रसिद्धेर्वैषम्यात् परस्परमसंगतेरयं विषमाख्यो विरोधः ॥

पञ्चविधः संभवः

प्रभूतकारणालोकात् स्यादेवमिति संभवः ।
स विधौ वा निषेधे वा द्वये वा न द्वयेऽपि वा ॥ २५ ॥

एषु विधिविषयो यथा—

त्वय्यादातुं जलमवनते शार्ङ्गिणो वर्णचौरे
तस्याः सिन्धोः पृथुमपि तनुं दूरभावात् प्रवाहम् ।
प्रेक्षिष्यन्ते गगनगतयो नूनमावर्ज्य दृष्टी-
रेकं मुक्तागुणमिव भुवः स्थूलमध्येन्द्रनीलम् ॥ ६७ ॥

अत्र त्वयि जलमादातुमवनते सति तस्याः सरितः प्रवाहो मध्यनिविष्टेन्द्रनीलमणिर्मुक्तागुण इव गगनगतिप्रेक्षणीयो भविष्यतीति विधेः संभाव्यमानत्वादयं विधिविषयः संभवः ॥

निषेधविषयो यथा—

परस्य भूयान् विवरेऽभियोगः प्रसह्य संरक्षणमात्मरन्ध्रे ।
भीष्मेऽप्यसंभाव्यमिदं गुरौ वा न संभवत्येव वनेचरेषु ॥ ६८ ॥

सामग्र्येकदेशासद्भावमात्रेण कार्यसद्भावे स्थिते विरोधच्छायामूलत्वमिति तदनन्तरं संभवः प्राप्तावसर इत्याह—प्रभूतेति । भूयांसि कारणानि दृष्ट्वा कार्यमुत्पत्स्यते नापि दैवात् कदाचित् न स्यादिति ज्ञानं संभवः ।[1] न चायं संशय एव, न हि स्याद्वा न वेति दोलायते । नापि वितर्कः, व्याप्त्यारोपस्याभावात् । क्व तर्हि अयमन्तर्भवति । न क्वचित्, ज्ञानान्तरस्यैवोच्यमानत्वात् । अनिश्चयरूपतामात्रेण तत्रान्तर्भावेऽतिप्रसंगात् । नापि भ्रान्तिर्न्यग्भूतबाधपुरःसरत्वात् । भ्रान्तौ तु सिद्धायां बाधोत्पत्तिरिति वक्ष्यते—स विधौ वा निषेधे वेति । संभवो विषयनियतः । विधिनिषेधोभयानुभयरूपश्चतुर्विधो विषयः । अप्रवृत्तप्रवर्तनं द्विरूपम्-प्रयोजकगतं प्रयोज्यगतश्च । आद्यम् उक्तयाख्ये[2] शब्दालङ्कारे 'विधिद्वारेण' इत्यनेनोक्तम्[3] । द्वितीयं तु भूतभवनलक्षणमिहोच्यते । संप्रसक्तस्याभावो निषेधः । एतेनोभयानुभयरूपौ व्याख्यातौ ॥

त्वयीति । अत्र त्वयि जलमिति । अप्रेक्षणीयस्य प्रेक्षणीयताभवनं विधिः ॥

परस्येति । अस्मिन् वनेचर इति । परविवराभियोगे स्वविवररक्षारूपबहुतरकारणालोकान्नायं वनेचर इति निषेध एव संभाव्यते ॥

---

1. V. J. K. ज्ञानसंभवः ।
2. J. K. प्रयुक्तयाख्ये–प्रत्युक्ताख्ये इति पाठश्चिन्त्यः । उक्तिनामा शब्दालङ्कारोऽत्र परामृष्टः ।
3. II. ४२.

अत्रेदं भीष्मद्रोणयोरसंभाव्यमानं धनुर्वेदकौशलमस्मिन् वनेचरे न संभवतीति निषेधविषयः संभवः ॥

विधिनिषेधविषयो यथा—

उत्पश्यामि द्रुतमपि सखे मत्प्रियार्थं यियासोः
कालक्षेपं ककुभसुरभौ पर्वते पर्वते ते।
शुक्लापाङ्गैः सजलनयनैः स्वागतीकृत्य केकाः
प्रत्युद्यातः कथमपि भवान् गन्तुमाशु व्यवस्येत् ॥ ६९ ॥

अत्र द्रुतमपि यियासोः कालक्षेपं तवोत्पश्यामीति विधिरूपः, कथमपि भवान् गन्तुमाशु व्यवस्येदिति निषेधरूपस्तदेवं विधिनिषेधयोरसंभाव्यमानत्वादयमुभयविषयः संभवः ।

अनुभयविषयो यथा—

तस्याः पातुं सुरगज इव व्योम्नि पूर्वार्धलम्बी
त्वं चेदच्छस्फटिकविशदं तर्कयेस्तिर्यगम्भः।
संसर्पन्त्याः सपदि भवतः स्रोतसि च्छायया सा
स्यादस्थानोपगतयमुनासंगमेवाभिरामा ॥ ७० ॥

अत्र यदि त्वमेवं कुर्यास्तदेवं स्यादिति विधिनिषेधयोरनवगतेरयमनुभयविषयः संभवः ॥

एतेन विधिनिषेधयोर्विकल्पविषयोऽपि व्याख्यातः । यथा—

यदि भवति मुखानां वाक्पटूनां सहस्रं
निरुपममवधानं जीवितं चातिदीर्घम्।
कमलमुखि तथापि क्ष्मापतेस्तस्य कर्तुं
सकलगुणविचारः शक्यते वा न वेति ॥ ७१ ॥

तदेतन्निगदेनैव व्याख्यातम् ॥

उत्पश्यामीति । कालक्षेपं तवोत्पश्यामीति । उत्पश्यामि संभावयामि । अकालक्षेपवतः कालक्षेपभवनं विधिः । कथमपीति काकूपस्थितो गमनाभावो निषेधः । न च वाच्यं द्वावत्र संभवौ, तथा च नैकोऽप्युभयविषय इति । यतो यैव कालक्षेपसामग्री सैव शुक्लापांगैरित्यादिकारणसहकृता निषेधमपि विषयीकरोति अतः संभवभेदे न[1] किञ्चित् प्रमाणमिति ॥

तस्या इति । अत्र यदि त्वमेवं कुर्या इति । न तावदत्राभावः प्रतीयते इति न निषेधसंभवः । विधिसंभवोऽपि नास्ति । यो हि व्यवस्थितकारणदर्शनेन व्यवस्थितस्यैव भवनस्य संभवः स विधिसंभवशब्देनाभिधीयते । न चेह तथा । तदिदमुक्तम्—अनवगतेरिति ॥

यदीति । तदेतन्निगदेनेति । परस्परव्यभिचारिणोरेकत्र संभाव्यमानत्वादिति व्यक्तो विकल्प इत्यर्थः ॥ २५ ॥

---

1. J. °संभवभेदेन; K. संभवभेदेनम (?)

द्रोणस्य संभवः खार्यां शते पञ्चाशतो यथा ।
तथान्ये संभवं प्राहुः सोऽनुमानान्न भिद्यते ॥ २६ ॥

भिद्यते तु यद्यनिश्चयः स्यात् । यथा—

रुद्धापाङ्गप्रसरमलकैरञ्जनस्नेहशून्यं
प्रत्यादेशादपि च मधुनो विस्मृतभ्रूविलासम् ।
त्वय्यासन्ने नयनमुपरिस्पन्दि शङ्के मृगाक्ष्या
मीनक्षोभाकुलकुवलयश्रीतुलामेष्यतीति ॥ ७२ ॥

अत्र यथा खार्यां द्रोणः, शते पञ्चाशदिति नियमः, नैवं विप्रलम्भेऽलकानामकल्पनमनञ्जनमक्ष्णोर्मधुनो वा प्रत्यादेशः, सुहृद्दुन्तलाभारम्भे वा नयनस्पन्दनानि, संभाव्यन्ते च प्रभूतकारणालोकादित्येषोऽपि[1] विधिरूप एव संभवः ॥

षड्विधम् अन्योन्यम्

अन्योन्यमुपकारो यस्तदन्योन्यं त्रिधा च तत् ।
वाच्यं प्रतीयमानञ्च तृतीयमुभयात्मकम् ॥ २७ ॥
अन्योन्यचूलिकान्योन्यभ्रान्तिरन्योन्यमेकता ।
अन्योन्यालङ्कृतेरन्तस्त्रयमेतदिहेष्यते ॥ २८ ॥

पूर्वेषां संभवलक्षणमुपन्यस्य दूषयति—**द्रोणस्येति** । समुदायज्ञानादेकदेशज्ञानं संभव इति प्राच्यानामभिप्रायः । तथा च समुदायस्य समुदायिव्याप्तत्वादियं खारी द्रोणवती खारीत्वादिति सुलभम्, अनुमान एवास्यान्तर्भाव इत्यर्थः । कथं तर्हि तत्रापि संभवो भिद्यते, सामग्री कार्यव्याप्तेति । तत्राप्यनुमानमेव भविष्यतीत्यत आह—भिद्यत इति । न हि सामग्री दृष्टा यतः कार्यमनुमीयते किन्तु प्रभूतकारणदर्शनेन कार्यस्य ज्ञानमन्यदेवोत्पद्यत इति वक्तव्यम् । तथा चास्माकं दर्शने युक्तः पृथग्भावः ॥

यस्तूदाहरणविशेषं न प्रतिसंधत्ते तं बोधयितुमुदाहरणान्तरमाह—**रुद्धापाङ्गेत्यादि** । एवं विश्लेषदुःखेन कर्शिता यथाऽचेतनानामप्यलकानां करुणोत्पन्नैव लक्ष्यते । तस्मादियं मा जलधरं द्राक्षीदिति निसर्गचपलस्यापाङ्गस्य प्रसरमवरुन्धन्ति । स्नेहपदेन नयनञ्जनयोरनुपधिरनुबन्धो व्यज्यते । तेन मिथो मैत्रीयोग्यत्वम् । तेन तन्नयनादन्यत्र नाञ्जनं कान्तिमाप्नोतीति कोऽपि लावण्यप्रकर्षस्तथाभूतस्याप्यञ्जनस्य त्यागे यदेकताननतया[2] नात्मानमपि प्रतिसंधातुं समर्थेति व्यनक्ति । एवं पदान्तरेष्वपि[3] स्वरसोऽनुसंधेयः । विप्रलम्भरूपकारणालोकादलकाकल्पनादिकं प्रियतमदूतप्रत्यासत्तिलक्षणकारणालोकात्[4]उपरिनयनस्पन्दनं संभाव्यत इति संभवद्वयमत्रेति व्याख्यानेन स्फुटयति—अत्र यथा खार्यामिति ॥ २६ ॥

परस्परोपकारकयोरेकस्य विशेषं दृष्ट्वाऽपरस्य विशेषो ज्ञायत इति संभवसाम्यात् तदनन्तरमन्योन्यलक्षणमाह—**अन्योन्यमिति** । विशेषार्पणमुपकारः । न चेयं परिवृत्तिः, स्थित-

---

1. A. प्रभूतकरणा०; V. K. ०कारण०
2. J. एकता न तया (?)
3. K. संपदान्तरेषु (?)
4. K. अलकाकल्पनादिकं प्रियतमदूतप्रत्यासत्तिलक्षणकारणालोकाच्च'—इत्यन्तं नास्ति

तेष्वभिधीयमानमन्योन्यमिह यथा—

कण्ठस्य तस्याः स्तनबन्धुरस्य मुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य ।
अन्योन्यशोभाजननाद् बभूव साधारणो भूषणभूष्यभावः ॥ ७३ ॥

अत्र अन्योन्यशोभाजननेनेत्यादिनोपकार्योपकारकभावस्य द्वयोरप्यभिहितत्वादभिधीयमानमिदम् अन्योन्यम् ॥

प्रतीयमानं यथा—

उद्धच्छो पिअइ जलं जह जह विरलङ्गुली चिरं पहिओ ।
पाआपालिआवि तह तह धारं तणुअंपि तणुएइ ॥ ७४ ॥
[ऊर्ध्वाक्षः पिबति जलं यथा यथा विरलाङ्गुलिश्चिरं पथिकः ।
प्रपापालिकापि तथा तथा धारां तनुमपि तनूकरोति ॥]

अत्र पथिकप्रपापालिकयोर्मिथोऽनुरागे यदेकस्य विरलाङ्गुलिना करेण पानीयपानमन्यस्याः सुतरां वारिधारातनूकरणं तेन परस्परमुपकार्योपकारकभावात् प्रतीयमानमिदम् अन्योन्यम् ॥

प्रतीयमानाभिधीयमानं यथा—

गोलाविसमोआरच्छलेण अप्पा उरम्मि से मुक्को ।
अणुअम्पाणिद्दोसं तेणवि सा गाढमुवऊढा ॥ ७५ ॥
[गोदाविषमावतारच्छलेन आत्मा उरसि अस्य मुक्तः ।
अनुकम्पानिर्दोषं तेनापि सा गाढमुपगूढा ॥]

अत्र गोदावरीविषमावतारव्याजेन तया तस्योरसि आत्मा क्षिप्तः, तेनाप्यनुकम्पानिर्दोषं[1] सा गाढमुपगूढेत्यभिधीयमानः परस्परानुरागादुपकार्योपकारकभावः प्रतीयत इत्युभयात्मकमिदमन्योन्यम् ॥

स्यानपनयनाद् दानप्रतिदानाभावाच्च । विशेषस्तु नानारूपस्तद्वाक्यार्थीभूतरसानुगामितया तत्र तत्रोन्नीयते । विभागं दर्शयति—त्रिधेति । अभिधीयमानं विशेषतः शब्देनोपात्तं सामान्यतः शब्देन विषयीकृतं विशेषतस्तु प्रतीयमानमेवेति उभयात्मकम् । द्वाभ्यामन्यतोऽप्रतीयमानम् । अन्योन्यचूलिकादिलक्षणानि ग्रन्थकार एव स्फुटीकरिष्यति ॥

कण्ठस्येति । बन्धुरो नम्रः । निस्तलो वर्तुलः ॥

उद्धच्छो इति । अत्र पथिकेति । मिथोऽनुराग इत्यनेन परस्परानुरागसंवर्धनमेवात्र विशेषार्पणमिति मतम् । तथा हि करस्य विरलांगुलिकरणे कथमहमेतां चिराय पश्यामीति प्रपापालिकाभिप्राय एव वर्धितो भवति । एवमपि वारिधारातनूकरणे बोद्धव्यम् । न चायमेवंविधोऽर्थः केनापि शब्देनाभिहित इति भवति प्रतीयमानता । वक्तृप्रतिपाद्यादिविशेषपर्यालोचनेनैव ध्वननमुन्मिषति ॥

---

1. A. K. ०निर्दोषा ।

अन्योन्यचूडिका यथा—

शशिना च निशा निशया च शशी
शशिना निशया च यथा गगनम् ।
भवता च सभा सभया च भवान्
सभया भवता च तथा भुवनम् ॥ ७६ ॥

अत्र निशाशशिनोः सभाभवतोश्च परस्परमुपकार्योपकारकभावे वर्तमानयोर्यदिदं गगनं जगतीं च प्रति[1]द्वयोरुपकारकत्वं चूडिकेवोपर्युपरि लभ्यते सेयमन्योन्यचूडिका ॥

अन्योन्यभ्रान्तिर्यथा—

जम्बूनां कुसुमोत्करे नवमधुन्यारब्धपानोत्सवाः
कीराः पक्वफलाशया मधुकरीश्चुम्बन्ति मुञ्चन्ति च ।
एतेषामपि नीलकिंशुकदलैरेभिः समानत्विषां
पुष्पभ्रान्तिभिरापतन्ति सहसा चञ्चूषु भृङ्गाङ्गनाः ॥ ७७ ॥

अत्र जम्बूकुसुमस्थितमधुकरीषु[2] शुकशकुन्तानां या पक्वजम्बूफलभ्रान्तिर्या च मधुकरीणां शुकचञ्चूषु किंशुककुसुमभ्रान्तिः सेयमन्योन्यभ्रान्तिरन्योन्यस्मादपृथगेव ॥

अन्योन्यात्मकता यथा—

प्रफुल्लतापिच्छनिभैरभीषुभिः शुभैश्च सप्तच्छदपांशुपाण्डुभिः ।
परस्परेण च्छुरितामलच्छवी तदेकवर्णाविव तौ बभूवतुः ॥ ७८ ॥

गोलेति । अत्र गोदावरीति । पूर्ववत्प्रतीयमानोऽपि परस्परमुपकारच्छलेन[3] अनुकम्पानिर्दोषशब्दाभ्यामभिधया स्पृश्यत इत्युभयरूपम् । न च शब्दोपात्ते किं ध्वननेनेति वाच्यम् । भिन्नविषयत्वात् ॥

शशिनेति । अत्र निशाशशिनोरिति । चूडिका शिखा । सा यथा शरीरतदवयवेभ्यो भिन्नैवोपलक्ष्यते तथात्रापि निशाशशिनोः सभाभवतोः परस्परमुपकारकत्वमभिसंधाय द्वयोर्द्वयोर्गगनजगतीप्रत्युपकारकत्वमन्यदेवाभिधीयते । न चैतावतैव विशेषेण पृथग्भावः । अन्योन्यालङ्कारकवलीकृतस्यैव तस्य संभवात् ॥

जम्बूनामिति । अत्र जम्बूकुसुमेति । न हि तैमिरिककेशप्रत्ययवद्भ्रान्तेरलङ्कारता, अपि तूद्भूतसादृश्यमूलाया[4] एव । तथा च चमत्कारिवस्त्वन्तरोपमापर्यवसायित्वमिति भ्रान्तिसंसर्ग एव विशेषार्पण उपकारः । अन्योन्यवचनेन परस्परगामिता तस्य तेनैव दर्शितेत्यन्योन्यलक्षणाश्लेषात् कथं पृथग्भवतीति । एतेनान्योन्यैकता व्याख्याता ॥ २८ ॥

परस्परनिरूप्यतासाम्यात् क्रमप्राप्तां परिवृत्तिं निरूपयति— **व्यत्यय इति** । वस्तुस्थितिविपर्यासवचनं परिवृत्तिरिति स्फुटमेव लक्षणम् ॥ २९ ॥

---

1. V. K. प्रसिद्धयोरुपकारकत्वम् । 2. J. A. जम्बूकुञ्ज०; K. जम्बूकुसुमकुञ्ज०
3. V. J. K. ०स्थलेन । 4. K. तद्भुतसादृश्य० ।

अत्र श्यामपाण्डुतयोः परस्परव्यतिरेकेणैकवर्णकरणाद् अन्योन्यमेकता नाम भ्रान्तिभेदोऽन्योन्यादपृथगेव[1] ॥

षड्विधा परिवृत्तिः

व्यत्ययो वस्तुनो यस्तु यो वा विनिमयो मिथः ।
परिवृत्तिरिहोक्ता सा काव्यालङ्कारलक्षणे ॥ २९ ॥

सा त्रिधा व्यत्ययवती तथा विनिमयात्मिका ।
तृतीया चोभयवती निर्दिष्टा काव्यसूरिभिः ॥ ३० ॥

त्रिधापि चासौ मुख्यामुख्यभेदाद् द्विधाभूय षोढा संपद्यते ।

तासु व्यत्ययवती मुख्या यथा—

कुमुदवनमपश्रि श्रीमदम्भोजषण्डं
त्यजति मुदमुलूकः प्रीतिमांश्चक्रवाकः ।
उदयमहिमरश्मिर्याति शीतांशुरस्तं
हतविधिलसितानां ही विचित्रो विपाकः ॥ ७९ ॥

अत्र यत् कुमुदवनादीनामपश्रीकत्वादिकं यच्चाम्भोजखण्डादीनां श्रीमत्त्वादिकं मुख्यमेव प्रातरुपलभ्यते सेयं व्यत्ययवती मुख्या नाम परिवृत्तिः ॥

व्यत्ययवती अमुख्या यथा—

जो तीअ अहरराउ रत्तिं उव्वासिओ पिअअमेण ।
सोच्चिअ दीसइ गोसे सवत्तिणअणेसु संकन्तो ॥ ८० ॥
[यस्तस्या अधररागो रात्रावुद्वासितः प्रियतमेन ।
स एव दृश्यते प्रभाते सपत्नीनयनेषु संक्रान्तः ॥]

अत्र प्रियतमेन रात्रावुद्वासितस्याधररागस्य येयं सपत्नीलोचनेषु संक्रान्तिः[2] प्रातरमुख्या तेनेयममुख्या व्यत्ययवती परिवृत्तिः ॥

सेति । सा त्रिधा । एकस्थानस्थितस्य वस्तुनः स्थानान्तरप्राप्तिवचनेन, दानप्रतिदानवचनेन, उभयवचनेन वा । तदाह—सा त्रिधेति । सर्वत्र मुख्यवृत्त्या गौणवृत्तिव्यपाश्रयेण वा तथाभावोक्तिरिति षट्प्रकारत्वं दर्शयति—त्रिधापि चासाविति ॥

कुमुदवनमिति । कुमुदवनादुलूकाद्[3] हिमरश्मेः श्रीमत्त्वं प्रीतिरुदयश्चापसृतानि, प्राप्तानि पुनरम्भोजषण्डचक्रवाकाहिमांशूनामिति[4] व्यक्तो व्यत्ययः । मुख्यत्वं ग्रन्थ एव व्यक्तम् ॥

जो तीअ इति । अत्र प्रियतमेनेति । ताम्बूलादिहेतुकोऽन्य एवाधररागोऽन्यश्च मत्सरहेतुकः कषायतालक्षणो नयनगामीति तयोरभेदाध्यवसायो यत्तत्पदाभ्यां प्रतीत इति गौणी वृत्तिः । प्रकाशते च शब्दवृत्त्याधरस्थानस्थितस्य नयनस्थानप्राप्तिरिति तावतैवालङ्कारनिर्वाहः ॥

---

1. V. J. K. पृथगेव ।
2. V. K. अत्रैव वाक्यसमाप्तिः ।
3. V. J. SV-A. SV-B. कुमुदवनानुकूलकात् (?)
4. चक्रवाकीहिमांशूनामिति पाठो न संगच्छते ।

विनिमयवती मुख्या यथा—

प्रश्च्योतन्मदसुरभीणि निम्नगायाः
क्रीडन्तो गजपतयः पयांसि कृत्वा ।
किञ्जल्कव्यवहितताम्रदानलेखै-
रुत्तेरुः सरसिजगन्धिभिः कपोलैः ॥ ८१ ॥

अत्र करिकपोलमदामोदस्याम्भोजरजःपरिमलस्य च सरित्सलिलद्विपकपोलपाल्योर्मुख्यत्वेनैव परस्परोपकारकरणादियं विनिमयवती मुख्या नाम परिवृत्तिः ॥

विनिमयवती अमुख्या यथा—

तस्य च प्रवयसो जटायुषः स्वर्गिणः किमिह शोच्यतेऽधुना ।
येन जर्जरकलेवरव्ययात् क्रीतमिन्दुकिरणोज्ज्वलं यशः ॥ ८२ ॥

अत्र जर्जरकलेवरं दत्त्वा शशिकिरणशुभ्रं यशः क्रीतमित्यमुख्ययैव वृत्त्या विनिमयोक्तेः अमुख्येयं विनिमयवती परिवृत्तिः ॥

उभयवती मुख्या यथा—

लोचनाधरकृताहृतरागा वासिताननविशेषितगन्धा ।
वारुणी परगुणात्मगुणानां व्यत्ययं विनिमयञ्च वितेने ॥ ८३ ॥

अत्र वारुण्या यदधराद्रागोऽपहृत्य चक्षुषोर्निक्षिप्तस्तेनेयं व्यत्ययवती, यच्च मुखामोदवासितया स्वामोदेन मुखामोदो विशेषितस्तेन विनिमयवती । तदियमुभयथापि मुख्यवृत्त्यैवोक्तेति मुख्येयमुभयवती परिवृत्तिः ॥

उभयवती अमुख्या यथा—

किं चित्रं यदि देवेन भूभृतः करदीकृताः ।
देवोऽपि दापितः किं तैर्न पुनः पृष्ठतः करम् ॥ ८४ ॥

प्रश्च्योतेति । अत्र करिकपोलेति । गजेन्द्राणां मदजलचन्द्रकयोः[1] स्वाश्रितयोर्नदीषु संक्रामणम्, नदीस्थितयोश्च किञ्जल्काम्भोजपरिमलयोर्ग्रहणं तेन दानप्रतिदानवत्तया विनिमयो भवति ॥

तस्येति । अत्र जर्जरेति । मूल्यार्पणक्रयणयोरत्र बाधाद् व्यक्त एवोपचारः । शब्दवृत्तिस्तु पूर्ववदेव कुण्ठैवेति भवति विनिमयः ॥

लोचनाधरेति । लोचनाधरयोर्यथासंख्यं कृत आहृतो रागो यया । तेन लोचने कृतोऽधरादपनीत इति व्यत्ययः । वासिते आनने विशेषितो गन्धो यस्याः सा तथा । तेन तया मुखं वासितं मुखेन च सेति भवति विनिमयः । परगुणात्मगुणानामिति । परगुणानामिति परगुणानां व्यत्ययः, आत्मगुणानां विनिमय इति संबन्धः । कर्तृत्वमुत्प्रेक्षितम् । तदेतद् दर्शयति—अत्रेति ॥ ३० ॥

---

1. V. K. मदयासमचन्द्रकयोः (?)

अत्र भूभृतामकरदानां यत् करप्रदानं जिगीषोश्च यत् पृष्ठे हस्तनिक्षेपः स एव द्रव्यगुणादीनां स्थानादिपरिवृत्तौ व्यत्ययः। यच्च देवेन भूभृतः करदीकृताः, देवोऽपि तैः पृष्ठतः करं दापित इति सोऽयं दानप्रतिपादनलक्षणो विनिमयः। एतदुभयमपीह श्लिष्टपदाभिधेयत्वाद् अमुख्यवृत्त्यैवोच्यमानमुपलभ्यत इत्युभयवतीयममुख्या परिवृत्तिः॥

षोढा निदर्शनम्

दृष्टान्तः प्रोक्तसिद्ध्यै यः सिद्धेऽर्थे तन्निदर्शनम्।
पूर्वोत्तरसमत्वे तदृजु वक्रं च कथ्यते॥ ३१॥

तेषु पूर्वमृजु यथा—

उदयन्नेव सविता पद्मेष्वर्पयति श्रियम्।
विभावयति भूतीनां फलं सुहृदनुग्रहः॥ ८५॥

अत्र ऋजूत्वच्चैव पूर्वं दृष्टान्तः पश्चाद्दार्ष्टान्तिकं प्रदर्शितमितीदम् ऋजुपूर्वञ्च निदर्शनं सूर्यदृष्टान्तेन विभूतीनां सुहृदनुग्रहः फलमिति विज्ञापयति॥

तदेव वक्रं यथा—

पाणउडी अवि जलिऊण हुअवहो जलइ जण्णवाडम्मि।
णहु ते परिहरिअव्वा विसमदसासंठिआ पुरिसा॥ ८६॥
[पानकुटीमपि[1] ज्वालयित्वा हुतवहो ज्वलति यज्ञवाटेऽपि।
न हि ते परिहर्तव्या विषमदशासंस्थिताः पुरुषाः॥]

एकत्र प्रतीतस्यान्यत्र प्रत्ययः परिवृत्तौ तथा दृष्टान्तेऽपीति[2] तदनन्तरं दृष्टान्तं लक्षयति— **दृष्टान्त इति**। प्रोक्तस्य प्राकरणिकस्य सिद्धिर्निश्चयः। नन्वनुमानाङ्गमपि दृष्टान्ताभिधानं पृथगलङ्कारः स्यादित्यत आह—सिद्धेऽर्थे इति। सिद्ध एवार्थे कश्चिद्विशेषमावेदयितुं दृष्टान्तोक्तिर्निदर्शनम्। साध्येत्वर्थेऽनुमानमिति विभागः। पूर्वं दार्ष्टान्तिकोक्तिं समाप्य पश्चाद्दृष्टान्तोक्तिरितिं द्वितीयः। एकयैवोक्त्या दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरुक्तिरिति तृतीयः। तदाह—पूर्वोत्तरसमत्व इति। यत्र शब्दत एव तुल्येतिवृत्तता दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरनुगम्यते तद् ऋजुनिदर्शनम्। यत्र तु पर्यवसितायामुक्तौ सहृदयपर्यालोचनया तद् वक्रम्। तदेतदाह—ऋजु वक्रं चेति। तेन निदर्शनस्य षड् भेदाः॥

उदयन्निति। सूर्यदृष्टान्तेनेति। ऋद्धिभिः सुहृदनुगृह्यत इति सिद्धोऽर्थः, किन्तु तदेतदेव तासां फलमिति विशेषमभिधातुं सूर्यदृष्टान्तोपन्यासः। अत्र समृद्धताफलं सुहृत्त्वमनुग्रहत्वं चेति शब्दत एव सूर्यादिषु दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकाभिमतेषु प्रतीयत इति ऋजुत्वमित्यर्थः॥

पाणउडीति। पाणपदं म्लेच्छदेशीयं पाने[3] कुटी शौण्डिककुटी वा। अत्रापीति। दृष्टान्तेऽपि पानकुटीज्वलनादिकं विशेषणमुपात्तं न च तद्दार्ष्टान्तिके संभवति शब्देन वा प्रत्याय्यते,

---

1. J. पर्णकुटीम्। 2. K. निदर्शने॰ 3. J. पर्णे।

अत्रापि पूर्वं दृष्टान्तः पश्चाद् दार्ष्टान्तिकम्। किन्तु यथा पूर्वत्रोदीयमानः सविता सुहृत्पद्मेषु श्रियमर्पयतीति तुल्येतिवृत्तता ऋजूक्त्या शब्देनैवाभिधीयते, नैवमत्र। किं तर्हि ज्वलनेतिवृत्तेन तुल्यं तत्[1] सत्पुरुषाणामितिवृत्तमशाब्दमुक्तिचातुर्यात् प्रतीयते तदिदं पूर्वञ्च वक्रञ्च निदर्शनम्॥

उत्तरमृजु यथा—

हिअए तिरच्छीयइ संमुहपच्छा गहिअकडक्खास्स।
पहिअ एक्कज्जे गोरडी णं चउहट्टउ वच्छ॥ ८७॥

[हृदये तिरश्चीना सम्मुखं प्राप्ता पश्चाद्गृहीतकटाक्षास्य।
पथिकस्य एकैव गौरता ननु चतुष्पथे व्रजन्ती॥]

अत्र ऋजूक्त्या शब्दत एवाभिधीयमानसाधर्म्यं दार्ष्टान्तिकमभिधायोत्तरकालं दृष्टान्तोऽभिहितः, तदिदमुत्तरमृजुनिदर्शनम्॥

तदेव वक्रं यथा—

उपरि घनं घनपटलं दूरे दयिता किमेतदापतितम्।
हिमवति दिव्यौषधयः कोपाविष्टः फणी शिरसि॥ ८८॥

अत्रापि दार्ष्टान्तिकमभिधायोत्तरकालमेव दृष्टान्तो निहितस्तदिदमुत्तरमृजु निदर्शनम्। किन्तु यथा पूर्वस्मिन् हृदये तिर्यगित्यादिभिः शब्द एव ऋजूक्त्या साधर्म्याभिधानम्, नैवमत्र तथा। अपि तु किमेतदापतितमित्युक्तिचातुर्येण विपर्ययेण च लिङ्गसंख्या यथासंख्यानाम्। तदेतद् उत्तरं वक्रञ्च निदर्शनम्॥

किन्तु बिम्बप्रतिबिम्बन्यायेनात्र भवति। तथा हि यथा पानकुट्यां हुतवहस्य ज्वलनं यज्ञवाटे च तथा। अव्यवस्थितचित्ततया ग्रामीणाविदग्धयुवतिप्रसक्तो भूत्वान्यत्र नागरिकासु विदग्धासु रज्यते सोऽपि न त्याज्य इत्युक्तिचातुर्यात्तुल्येतिवृत्तता गम्यतेऽतो वक्रत्वमित्याह—किन्तु यथेति॥

हिअए इति। विच्छित्तिपथिकस्याभिलषिता[2] या योषित्सा एकैव। हिअए हृदये स्मरणारूढा सती लग्ना। अत एव तिरच्छी तिर्यक् शल्यायमाना पथिकसंमुखाभिमुखस्य तस्य चलितत्वात्। पश्चाच्च गृहीतकटाक्षा पश्चाद्भूतेन गृहीतश्चमत्कृतः कटाक्षो यस्याः। एक्कज्जे एकैव। जिरवधारणे। णं ननु चतुष्पथेषु मार्गेषु[3] कश्चित् संमुखतां कश्चित्तिरश्चीनतां कश्चित् पश्चाद्भावं धत्ते। गौरी तु पथिकस्यैकैव तथेति। अत्र ऋजूक्त्या शब्दत एवेति। तिर्यक्त्वादीनामुभयगामिनां शब्देनोपादानात् प्रतीतिमात्रेण चालङ्कारनिर्वाहः॥

उपरीति। अपि तु किमेतदापतितमित्युक्तिचातुर्येणेति। ननु च उपरीत्यनेन व्यवधानमुपात्तं दृष्टान्तेऽपि शब्द एव प्रतिफलति तत्कथं वक्रत्वमित्यत आह—विपर्ययेणेति। घनपटलं नपुंसकम्, फणी पुमान्, दयिता चैकवचनवती, औषधयो बहुवचनालिङ्गिताः। घनपटलं पूर्वं

1. K. तत्पुरुषाणाम्।
2. J. पथिकस्याभिलाषितया।
3. K. मार्गेषु इति नास्ति; SV–A. चतुष्पथस्य मार्गाः तेषु।

सममृजु यथा—

याति चन्द्रांशुभिः स्पृष्टा ध्वान्तराजी पराभवम्।
सद्यो राजविरुद्धानां दर्शयन्ती दुरन्तताम्॥ ८९॥

अत्र राजविरुद्धानामिति श्लिष्टपदेन दर्शयन्तीति वर्तमानकाललक्षणात् सद्य इति तद्धितेन च समकालमेव दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः शब्दत ऋजुत्वञ्चैवोक्तत्वादिदमृजु समञ्च निदर्शनम्॥

तदेव वक्रं यथा—

ण उण वरकोअण्डदण्डए पुत्ति माणुसेवि एमेअ।
गुणवज्जिए ण जाअइ वंसुप्पण्णेवि टङ्कारो॥ ९०॥
[न पुनर्वरकोदण्डदण्डके पुत्रि मानुषेऽप्येवमेव।
गुणवर्जिते न जायते वंशोत्पन्नेऽपि टङ्कारः॥]

अत्र न केवलं कोदण्डदण्डके मानुषेऽप्येवमेवेति इतरेतरयोगवद् वक्रतया[1] युगपदभिधानम्, गुणवर्जितवंशोत्पन्नेऽपि टङ्कारो न जायत इति श्लिष्टपदत्वेऽपि व्यतिरेकमुखेन गुणवृत्त्या चाभिधानाद् धनुषीव मानुषेऽपि गुणवत्येव महान् शब्दो भवतीति वक्रोक्त्या साधर्म्यावगतिः। तदिदमशाब्दत्वादिभिः पूर्वाद् भिद्यमानं समं वक्रञ्च निदर्शनम्॥

दार्ष्टान्तिकमुपक्रम्य दृष्टान्तोक्तौ न पूर्वं फणी निर्दिष्टः। ततो लिङ्गसंख्यानां[2] विपर्ययो भवति। तदयमर्थः। न शब्दत[3] एवोपरिपर्यवस्थानं दूरत्वं च दृष्टान्तयोः प्रतीयते, शिरसि हिमवतीत्येताभ्यामन्यथाकारं बोधितत्वात्। फलतस्तु स एवार्थ इति वक्रतैवेति॥

यातीति। राजा चन्द्रो नृपतिश्च। तदनयोः श्लिष्टोक्तिविषयतया न पूर्वापरभावो विभाव्यते। चन्द्रांशुपराभूतध्वान्तराजीनृपतिविरुद्धदुरन्तयोरपि दर्शयन्तीति शत्रा, सद्य इति तद्धितेन च समत्वम्। किन्तु ध्वान्तराजी पराभवं यातीति दृष्टान्तोक्तौ सत्यां मध्ये राजविरुद्धानामिति दार्ष्टान्तिकमुक्त्वा पुनरपि दृष्टान्तविशेषणं दर्शयन्तीत्युक्तम्। अत एवोक्तिकवलीकृतत्वाद् दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः समत्वमित्याशयवान् व्याचष्टे—अत्र राजविरुद्धानामिति॥

णउण वरेति। गुणो धैर्यादिस्तन्त्री च, वंशः कुलं वेणुश्च, टङ्कारोऽव्यक्तानुकरणं ख्यातिश्च। इतरेतरयोगवदिति। यथा हि 'त्वन्मुखं पुण्डरीकं च फुल्ले' इत्यत्र फुल्लं च इतीतरेतरयोगेनैकशेषे एकयोक्त्या फुल्लेति द्वाभ्यां संबध्यते तथा विनाप्येकशेषं गुणवज्जिए[4] वंसुप्पण्णे टङ्कार इति युगपदन्वीयते। ननु यथा राजविरुद्धानामित्यत्र श्लेषेण ऋजुत्वं तथात्रापि भविष्यतीत्यत आह—श्लिष्टपदत्वेऽपीति। धनुषीव मानुषेऽपि महान् शब्दो भवतीति विवक्षितम्। न च व्यतिरेकमुखेनोपनयेऽयमर्थः शब्दादवगम्यते, प्रतीयते चार्थ इति युक्तं वक्रत्वम्। ननु व्यतिरेकेणैव कथं न तुल्यवृत्तिता संमतेत्यत आह—गुणवृत्त्या चेति। सत्यमेतद्, तथापि

---

1. J. A. इतरयोगवद्। 2. SVA. SV–B. लिङ्गसंख्यायथासंख्यानाम्।
3. V. J. K. ०मर्थेन शब्दतः। 4. K. गुणबज्जिएण।

षड्विधो (भेदः) व्यतिरेकः

शब्दोपात्ते प्रतीते वा सादृश्ये वस्तुनोर्द्वयोः ।
भेदाभिधानं भेदश्च व्यतिरेकश्च कथ्यते ॥ ३२ ॥

स्वजातिव्यक्त्युपाधिभ्यामेकोभयभिदा च सः ।
सादृश्याद् वैसादृश्याच्च भिन्नः षोढाभिजायते ॥ ३३ ॥

तत्र शब्दोपात्तसादृश्ये स्वजातिव्यतिरेको यथा—

अरत्नालोकसंहार्यमवार्यं सूर्यरश्मिभिः ।
दृष्टिरोधकरं यूनां यौवनप्रभवं तमः ॥ ९१ ॥

अत्र यौवनप्रभवस्य तमसस्तमोजात्या सह दृष्टिरोधकरमिति सादृश्यमुक्त्वा अरत्नालोकसंहार्यमवार्यं सूर्यरश्मिभिरिति व्यतिरेको विहितः। सोऽयं स्वजातिव्यतिरेकः ॥

द्वयोर्वर्णनीययोर्गुणादिकयोरभेदाध्यवसायो वक्तव्यः । तथा गौणवृत्तिव्यपाश्रयेणैव वक्रत्वम् । तदिदमुक्तम्—व्यतिरेकमुखेन गुणवृत्त्या चेति ॥ ३१ ॥

व्यतिरेकं विना दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावाभावाद् व्यतिरेकाभ्यां[1] तल्लक्षणमाह—**शब्दोपात्त इति** । भेदाभिधानं वैधर्म्यकथनम् । एवञ्चेत् मेरुसर्षपयोरपि तथाभिधानमलङ्कारः स्यादत उक्तम्—सादृश्ये वस्तुनोरिति । उपमानोपमेययोरित्यर्थः । सादृश्यं द्विधा—शब्दोपात्तं अशब्दोपात्तं[2] च, अशब्दोपात्तमपि ध्वननानुमानादिभिरवगम्यत इति न विरोधः । तदिदमुक्तम्—प्रतीते चेति । तदयमर्थः । उद्भूतचमत्कारिसादृश्ययोर्वैरस्योक्तिर्व्यतिरेकः, स्वरूपाख्यस्तु पृथग्भेदो नास्त्येवेत्युक्तम् ॥ ३२ ॥

विभागं दर्शयति—**स्वजातीति** । येन रूपेण वैयतिरेक्यमुपादीयते तद्रूपवन्तं व्यतिरेकप्रतियोगिनं परिकल्प्य ततो व्यतिरेकोऽपीति स्वजातिव्यतिरेकः प्रथमः प्रकारः । द्वितीयस्तु सैव व्यक्तिर्विधर्मेति । एतत् प्रकारद्वयं यथासंख्यमभिधीयमानसादृश्ययोरिति मूलभेदद्वयम्, तथैवापरमेकानेकलक्षणं प्रकारद्वयम्, तथैवान्यत्सादृश्यवैसादृश्यरूपं द्वयमिति क्रमेण षोढा भेदो विवक्षितः । यथा च स्वजातिव्यक्ति[3]व्यतिरेकयोः प्रतीयमानाभिधीयमानसादृश्यगामिता न संभवति तथाग्रे वक्ष्यते ॥

अरत्नेति । अत्र यौवनप्रभवस्येति । यौवनकृतमज्ञानलक्षणमन्यदेव तमः, अन्यच्चान्धकाररूपम्, तयोस्तद्भावापत्तिरियमेव कल्पनास्माभिरुक्ता । अनेन तु प्रकारेण रसः पुष्यतीत्यलङ्कारमध्ये गणनम् ॥

---

1. K. अत्र टिप्पणं 'द्वाभ्यामिति युक्तं प्रतिभाति' इति ।
2. K. प्रतीतम्; V. J. अशब्दोपात्तमिति नास्ति ।
3. K. 'व्यक्ति' इति नास्ति ।

प्रतीयमानसादृश्ये स्वव्यक्तिव्यतिरेको यथा—

अण्णोण्णेंहिं सुचरिअसर्अहिं अणुदिण वड्ढिअ माणु।
अप्पणवि णहु महुपि अह अप्पाणेण समाणु। ९२॥

[अन्योन्यैः सुचरितशतैरनुदिनं वर्धते मानः।
अस्यापि न खलु महानपि अथात्मना समानः॥]

अत्र प्रतीयमानोपमानसादृश्योपचरितभेदादात्मव्यक्तेरन्यैरन्यैश्च सुचरितशतैः स्वव्यक्तित एव भेदोऽभिहितः। सोऽयं स्वव्यक्तिव्यतिरेकः॥

शब्दोपात्तसादृश्य एकव्यतिरेको यथा—

प्रेयानेव वृषस्तवापि[1] सततं भूतिस्तवापि स्थिरा
दुर्गाया भवतापि भूधरभुवः सम्यग् गृहीतः करः।
निर्व्याजं परमेश्वरत्वमियता नो यासि वक्तुं जनै-
र्हेलोल्लासितवाहिनीशमथने यन्नो विषादी भवान्॥ ९३॥

अत्र प्रियवृषत्वादिभिरभिहितसादृश्ययोरुपमानोपमेययोरुपमेयस्यैव यथोक्त-सादृश्यविषये विषादित्वं युक्तमित्येकव्यतिरेकोऽयम्॥

स एव प्रतीयमानसादृश्यो यथा—

सकलङ्केन जडेन च साम्यं दोषाकरेण ते कीदृक्।
अभुजङ्गः समनयनः कथमुपमेयो हरेणासि॥ ९४॥

अत्र प्रतीयमानसादृश्यस्य पूर्वार्धे चन्द्रोपमानस्य सकलङ्कतादिः, उत्तरार्धेन वर्णनीयोपमेयस्य अभुजङ्गत्वादिरेकस्यैव भेदकः स्वधर्मोऽभिहितः। सोऽयमपि एकव्यतिरेक एव॥

अण्णो इति। अण्णोण्णेंहिं अन्योन्यैः, मानोऽहङ्कारः पूजा वा। यौ तु कल्पितभेदाधिकरणत्वेनोपात्तौ विरोधिधर्मवत्तया शब्दात् प्रतीयेते तयोर्नियन्त्रणत्वादिकमिति भवति साहश्यं प्रतीयमानम्।

प्रेयानेवेति। वृषो गौर्धर्मश्च। भूतिः सम्पद् भस्म च। दुर्गा गौरी विषमा च। भूधरभूः गिरिजा पर्वतभूमिश्च। करो हस्तो राजदण्डश्च। वाहिनीशः समुद्रः सेनापतिश्च। विषादी विषभक्षकोऽवसादवांश्च। यद्यप्यत्रानुरूपं साहश्यं नास्ति तथापि शब्दसाहश्येनाप्युपमा प्रवर्तत एव। यथा 'सकलकलं[2] पुरमेतज्जातं संप्रति सितांशुबिम्बमिव' इति। अत एव उभयालङ्कारत्वमुपमायाः॥

सकलङ्केनेति। कलङ्कोऽपवादो लाञ्छनञ्च। जडो मूर्खः शीतलश्च। अभुजङ्गो न वेश्यापतिरविद्यमानसर्पश्च। समनयनो युगनयनः सर्वान् समं नयतीति च। आह्लादकत्वादिकं चन्द्रेणानिरुद्धैश्वर्यादिकं परमेश्वरेण साहश्यं प्रतीयते॥

---

1. J. A. तथापि। 2. V. J. K. सकलङ्कम् (?)

शब्दोपात्तसादृश्ये उभयव्यतिरेको यथा—

अभिन्नवेलौ गम्भीरावम्बुराशिर्भवानपि ।
असावञ्जनसंकाशस्त्वं च चामीकरद्युतिः ॥ ९५ ॥

अत्र द्वयोरप्यभिधीयमानसादृश्यमुपन्यस्योभयोरपि पृथक् पृथग् भेदकः स्वधर्मोऽभिहितः । सोऽयमभिधीयमानसादृश्ययोरुभयव्यतिरेकः[1] ॥

स एव प्रतीयमानसादृश्ययोर्यथा—

त्वन्मुखं पुण्डरीकञ्च द्वयोरप्यनयोर्भिदा ।
कमलं जलसंरोहि त्वन्मुखं त्वदुपाश्रयम् ॥ ९६ ॥

तदेतन्निगदेनैव व्याख्यातम् । सोऽयं प्रतीयमानसादृश्ययोरुभयव्यतिरेकः ॥

अभिधीयमानसादृश्ययोः सदृशव्यतिरेको यथा—

त्वन्मुखं पुण्डरीकञ्च फुल्ले सुरभिगन्धिनी ।
भ्रमद्भ्रमरमम्भोजं लोलदृष्टि मुखं तु ते ॥ ९७ ॥

अत्र मुखाम्भोजयोः फुल्ले सुरभिगन्धिनी इति पदाभ्यामभिधीयमानसादृश्ययोः सदृशमेव भ्रमद्भ्रमरत्वं लोलदृष्टित्वञ्च भेदकमुपन्यस्तमिति सोऽयं शब्दोपात्तसादृश्ययोः सदृशव्यतिरेकः ॥

स एव प्रतीयमानसादृश्ययोर्यथा—

चन्द्रोऽयमम्बरोत्तंसो हंसोऽयं तोयभूषणम् ।
नभो नक्षत्रमालीदमिदमुत्कुमुदं पयः ॥ ९८ ॥

अत्र पूर्वार्धे चन्द्रहंसयोः प्रतीयमानसादृश्ययोरम्बरोत्तंसत्वतोयभूषणत्वे, उत्तरार्धे तु नभःपयसोः नक्षत्रमालित्वोत्कुमुदत्वे सदृशे एव भेदके। सोऽयं प्रतीयमानसादृश्ययोः सदृशव्यतिरेकः ॥

अभिहितसादृश्ययोरसदृशव्यतिरेको यथा—

शशाम दृष्टिर्मेघानामुत्सङ्गे तस्य भूभृतः ।
विरराम न रामस्य धारासंततिरश्रुणः ॥ ९९ ॥

अत्र भूभृत इत्यनेन साक्षादुपात्तसादृश्ययो राममाल्यवतोर्योऽयमुत्सङ्गे समस्ताश्रुधारापातो यश्च[2] मेघवृष्टेरभावः, तदिदमुभयोरसदृशमेव भेदकम् । सोऽयमभिधीयमानसादृश्ययोरसदृशव्यतिरेकः ॥

स एव प्रतीयमानसादृश्ययोर्यथा—

अभ्रूविलासमस्पृष्टमदरागं मृगेक्षणम् ।
इदन्तु नयनद्वन्द्वं तव तद्गुणभूषितम् ॥ १०० ॥

अभिन्नेति । वेला मर्यादा तीरञ्च । गम्भीरोऽतलस्पर्शोऽचलितचित्तवृत्तिश्च ॥
शशाम वृष्टिरिति । भूभृतो राज्ञश्च ॥

---

1. K. 'अत्र द्वयोरप्यभिधीयमानसादृश्ययोरुभयव्यतिरेकः' इत्यन्तमेव वाक्यम् ।
2. K. यस्य ।

अत्र कान्तामृगेक्षणयोः प्रतीयमानसादृश्ययोर्भ्रूविलासमदरागौ तदभावौ च विसदृशौ भेदकाविति सोऽयं प्रतीयमानसादृश्ययोरसदृशव्यतिरेकः ॥

सदृशासदृशव्यतिरेकाभ्यामेव तदुभयव्यतिरेकोऽपि व्याख्यातः । यथा—

निर्मलेन्दु नभो रेजे विकचाब्जं बभौ सरः ।
परं पर्यश्रुवदनौ मम्लतुर्भ्रातरावुभौ ॥ १०१ ॥

अत्र नभःसरसोः प्रतीयमानसादृश्ययोर्निर्मलेन्दुत्वं विकचाब्जत्वं च प्राग्वदेव सदृशे भेदके । ताभ्यां च मुखचन्द्रमुखकमलाभ्यां मनोहराह्लादकत्वाभ्यां च प्रतीयमानसादृश्ययोरेव रामलक्ष्मणयोर्येयं मुखपर्यश्रुता, तनौ च म्लानिः, निर्मलेन्दुताविराजमानत्वयोर्विकचाब्जत्वशोभमानत्वयोश्च सा विसदृशीति सोऽयं सदृशासदृशभेदकत्वकृतभेद एव तदुभयव्यतिरेकः ॥

एतेनैकव्यतिरेकादिसंभेदोऽपि व्याख्यातः । यथा—

मिथ्या देव भुजेन तेऽल्पविभवः कल्पद्रुमः स्पर्धते
न ह्येनं भुवनत्रयाभयमहासत्री कृपाणोऽञ्चति ।
तुल्यस्तत्रभवान् प्रयागविटपी यस्यैतदेकार्णवे
कायान्तर्विनिवेश्य विश्वमखिलं शाखासु शेते हरिः ॥ १०२ ॥

अत्र वर्णनीयबाहुकल्पद्रुमयोरभिमतफलदायित्वादिभिः प्रतीतसादृश्ययोर्भुवनत्रयाभयप्रदायी वर्णनीयबाहौ कृपाणो भेदक इत्येकव्यतिरेकः । तथा वर्णनीयबाहोः प्रयागवटस्य च प्राग्वदेव प्रतीयमानसादृश्ययोरेकस्य भुवनत्रयाभयमहासत्री कृपाणः शाखासु शेते, अन्यस्य तु महाप्रलये स्वकायान्तर्निवेशिताखिलविश्वो वैकुण्ठः । ताविमौ तयोः सदृशावेव भेदकौ हरिकृपाणयोर्वा श्यामतादिभिः प्रतीयमानसादृश्ययोरिमावेव धर्मौ भेदकौ । सोऽयमेवंप्रकारो व्यतिरेकसंकर उन्नेयः । स्वजातिव्यतिरेके प्रतीयमानसादृश्यं स्वव्यक्तिव्यतिरेके चाभिधीयमानसादृश्यं यद्युदाहरणं दृश्यते संभवति वा तदा तदप्युदाहार्यम् ॥

निर्मलेति । ताभ्यां च मुखचन्द्रेति । मुखस्य चन्द्रकमलभावोऽनादिकविकल्पनासिद्ध इति तेनापि रूपेण प्रतीयमानसादृश्यमुक्तम् ॥

मिथ्येति । ननु मिथो व्यतिरेकिभेदगणनमनुपपन्नं सदृशासदृशव्यतिरेकवदेकादिव्यतिरेकस्यापि संभवादित्यत आह—एतेनेति । प्राग्वदेवेति । अभिमतफलदायित्वादिभिः । एवम्प्रकार इति । न हि एकवाक्यस्थतामात्रेण तथा चमत्करोति यथाऽङ्गाङ्गिभावादिभिः परस्परग्रथनयेति । सैव प्रकारपदेनाभिहिता । यद्युदाहरणं दृश्यते संभवति वेति । न हि स्वजातिव्यतिरेके द्वयोरभेदाध्यवसायः सादृश्यमन्तरेण चमत्कारमर्पयतीति कल्पितमेव वाच्यम् । न च कल्पनाशब्दमन्तरेण[1] प्रतीयमानसादृश्यसंभवः सादृश्यस्य भेदाधिष्ठानत्वात् । स्वव्यक्तिव्यतिरेकेऽप्यसंभवस्तथाभूतमेव तु शब्देनोपादीयत इति स्यादत उक्तम्—यदि दृश्यत इति ॥ ३३ ॥

---

1. V. J. अत्र 'इति' इत्यधिकम् ।

षड्विधं समाहितम्

कार्यारम्भे सहायाप्तिर्दैवादैवकृतेह या ।
आकस्मिकी बुद्धिपूर्वोभयी वा तत् समाहितम् ॥ ३४ ॥

तत्राकस्मिकी दैवकृता यथा—

मानमस्या निराकर्तुं पादयोर्मे पतिष्यतः ।
उपकाराय दिष्ट्येदमुदीर्णं घनगर्जितम् ॥ १०३ ॥

अत्र माननिराकरणोपक्रमे कालोत्पन्नस्याकस्मिकघनगर्जितस्य मानविध्वंसे सहकारित्वादाकस्मिकीयं दैवकृता सहायसंपत्तिः ॥

आकस्मिक्येवादैवकृता यथा—

अनुशासतमित्यनाकुलं नयवर्त्माकुलमर्जुनाग्रजम् ।
स्वयमर्थ इवाभिवाञ्छितस्तमभीयाय पराशरात्मजः ॥ १०४ ॥

अत्र भीमानुशासनोपक्रमकाल एव व्यासागमनस्य तदुपकारित्वादाकस्मिकीयमदैवकृता सहायाप्तिः ॥

बुद्धिपूर्वा दैवकृता यथा—

कल्पान्ते शमितत्रिविक्रममहाकङ्कालदण्डस्फुर-
च्छेषस्यूतनृसिंहवक्त्रनखरप्रोतादिकोलामिषः ।
विश्वैकार्णवताविशेषमुदितौ तौ मत्स्यकूर्मावुभौ
कर्षन् धीवरतां गतोऽस्यतु जगन्मोहं महाभैरवः ॥ १०५ ॥

अत्र प्रलयसमये महेश्वरेण समापयितुमुपक्रान्तानां त्रिविक्रमादीनां योऽयं तद्भुवा बडिशादिना मत्स्यकूर्मयोराकर्षणप्रकारः स भगवता भैरवेण बुद्धिपूर्वकमुपकल्प्यमानो दैवात् तथाभूतैरेव तैः संपद्यत इति बुद्धिपूर्वेयं दैवकृता सहायाप्तिः ॥

बुद्धिपूर्वाऽदैवकृता यथा—

मूले पञ्च ततश्चतुष्टयमिति स्रक्संनिवेशैः शिरः-
पुष्पैरन्यतमावलोकनमितैरुच्छोणितैरर्चिते ।
हस्तस्पर्शवशेन मूर्ध्नि दशमं मूर्धानमारोपयन्
शम्भोरद्भुतसाहसैकरसिकः कैर्न श्रुतो रावणः ॥ १०६ ॥

सहकारित्वं व्यतिरेकनिरूप्यमतो व्यतिरेकानन्तरं समाहितलक्षणमाह—**कार्यारम्भ इति**। सहायः प्रकृतकार्यकारणस्य सहकारी, तेनालङ्कारता । आकस्मिक्यचिन्तितपूर्वा, बुद्धिपूर्वाद् विपरीता । आकस्मिक्यादीनां प्रत्येकं दैवादैवकृतसंबन्धे षट्प्रकारं समाहितमित्यर्थोक्तम् ॥

अन्विति। व्यासागमनस्येति । व्यासेन संपाद्यमानस्य । तेनादैवकृतेति ॥

कल्पान्त इति। दैवात् तथाभूतैरेवेति । नरसिंहनखादीनां बडिशाद्युचितमूर्तिशालिनां दैवमेव निमित्तम्, बडिशादिचिन्तया[1] च विषयीकृतेति बुद्धिपूर्वता ॥

मूले पञ्चेति। अधोऽधः स्थूलपुष्पसंनिवेश उपर्युपरि तनुरिति दूर्वापूजाप्रकारः प्रसिद्धः । अन्यतमालोकननिमित्तैरारोपितैः । अत्र लोकप्रसिद्धपूजाप्रकारः कार्यभूतः । उपर्युपरि

---

1. K. बडिशादिचिन्ता ।

अत्र योऽयं दशवदनेन स्वयं छिन्नैः शिरोभिर्भगवतः शम्भोरभ्यर्चनाप्रकार उपक्रान्तस्तत्र मूले पञ्च, ततश्चतुष्टयमिति शिरोविरचनाप्रपञ्चो बुद्धिपूर्वकोऽदैवकृतः क्रियमाणोऽस्य कर्मणः समाप्तौ सहकारिकारणतामासादयतीत्ययमदैवकृतो बुद्धिपूर्वकः समाहितभेदः ॥

आकस्मिकी बुद्धिपूर्वा दैवकृता यथा—

सा कौमुदी नयनयोर्भवतः सुजन्मा
तस्या भवानपि मनोरथबन्धबन्धुः।
तत्संगमं प्रति सखे! न हि संशयोऽस्ति
यस्मिन् विधिश्च मदनश्च कृताभियोगौ[1]॥ १०७ ॥

अत्र योऽयं माधवस्य मालतीं प्रति समागमाभिलाषः, तत्रेयं मालत्या आकस्मिकी बुद्धिपूर्वा च तथाप्रवृत्तिः सा उभय्यपि दैवकृता च सहायाप्तिः समाहितभेदः ॥

आकस्मिकी बुद्धिपूर्वा चादैवकृता यथा—

दृष्टिर्वन्दनमालिका स्तनयुगं लावण्यपूर्णौ घटौ
शुभ्राणां प्रकरः स्मितं सुमनसां वक्त्रप्रभा दर्पणः।
रोमाञ्चोद्गम एव सर्षपकणः पाणी पुनः पल्लवौ
स्वाङ्गैरेव गृहं प्रियस्य विशतस्तन्व्या कृतं मङ्गलम्॥ १०८॥

अत्रागच्छतः प्रियस्येयं वन्दनमालिकादिमङ्गलक्रिया मनःपरितोषहेतुः, तस्यास्तन्वङ्ग्या इङ्गिताकारैरेव यन्निर्वर्तनं सोऽयमाकस्मिकः स्वबुद्धिपूर्वकश्च तत्सहकारिकारणत्वाददैवकृतश्च समाहितभेदः ॥

तनुसंनिवेशनिष्पादनं सहकारि। इदं च रावणप्रयत्ननिष्पाद्यत्वाददैवकृतं बुद्धिपूर्वं च भवतीत्यन्यतमेन मूर्ध्नाऽन्यतमस्यारोपणं[2] नवमच्छेदपर्यन्तमासीत्। पूजास्वरूपेणैव भगवांस्तुष्यति न तथा विदितेनेत्यभिप्रायवतो निस्तरङ्गा भक्तिस्तेन साहसस्याद्भुतत्वम् ॥

सेति। अत्र योऽयं माधवस्येति। 'विधिश्च मदनश्च कृताभियोगौ'[3] इत्यनेन मालत्याः पूर्वानुभावाः कथ्यन्ते; ते च द्विधा भवन्तीत्याकस्मिकी दैवपूर्वसहायसंपत्तिः ॥

दृष्टिरिति। अत्रागच्छतः प्रियस्येति। मङ्गलक्रियामात्रं न चमत्कारास्पदमत उक्तम्—मनःपरितोषहेतुरिति। स्मितं बुद्धिपूर्वम्। रोमाञ्चो न बुद्धिपूर्वः। एवं दृष्टयादौ यथायथं वेदितव्यमिति ॥ ३४ ॥

---

1. J. A. कृताभियोगः 2. V. J. K. अत्र 'न' इत्यधिकम्।
3. SV-A. SV-B. ०भियोगः।

षड्विधा भ्रान्तिः

भ्रान्तिर्विपर्ययज्ञानं द्विधा सापि प्रयुज्यते ।
अतत्त्वे तत्त्वरूपा च तत्त्वे चातत्त्वरूपिणी ॥ ३५ ॥
अतत्त्वे तत्त्वरूपा या त्रिविधा सापि पठ्यते ।
अबाधिता बाधिता च तथा कारणबाधिता ॥ ३६ ॥

तत्रातत्त्वे तत्त्वरूपाऽबाधिता यथा—

मोहविरमे सरोसं थोरत्थणमंडले सुरवहूणं ।
जेण करिकुम्भसंभावणाइ दिठ्ठी परिठ्ठविआ ॥ १०९ ॥
[मोहविरमे सरोषं स्थूलस्तनमण्डले सुरवधूनाम् ।
येन करिकुम्भसंभावनया दृष्टिः परिस्थापिता ॥]

अत्र सुरवधूस्तनमण्डले करिकुम्भत्वेन गृहीतेऽतत्त्वरूपे[1] यन्मिथ्यैव तत्त्वारोपणं न चानन्तरं बाधकोपन्यासः कृतस्तेनेयमबाधिता अतत्त्वे तत्त्वरूपा भ्रान्तिः ॥

अतत्त्वे तत्त्वरूपा बाधिता यथा—

हसिअं सहत्थतालं मुक्खवडं उपगएहि ।
पहिएहि पत्तप्फलसरिच्छे उडडीणे पूसवंदम्मि ॥ ११० ॥
[हसितं सहस्ततालं मुख्यवटमुपगतैः ।
पथिकैः पत्रफलसदृक्षे उड्डीने शुकवृन्देऽस्मिन् ॥]

बुद्धिपूर्वायां सहायां क्वचिद् भ्रान्तिरप्यस्ति, ततस्तदनन्तरं तां लक्षयति—**भ्रान्तिरिति** । अतस्मिस्तदिति निश्चयो भ्रान्तिः,[2] विपर्ययः । न चैवं संशयादय इत्युक्तपूर्वम् । सा द्विधा । यस्य यत्रासद्भावस्तस्य तत्र सद्भावारोपः, यस्य वा यत्र सद्भावस्तस्य तत्राऽसद्भावारोपः । सोऽयं भावाभावकृतो नियमो भ्रान्तेर्बाधनियमेऽपि क्वचित्तु[3] आरोपन्यासो भवति क्वचिन्न भवति । उपन्यासो द्विरूपः । अभिधया वृत्त्यन्तरेण च । यत्र बाधोपन्यासे बाधितानुपन्यासे वाऽबाधिता तस्मिन्नेव वाक्ये अविज्ञातबाधेत्यर्थः । उपन्यासेतरप्रकारेण ज्ञातबाधका बाधिता, बाधकारणोक्तेर्बाधपर्यवसानाभिप्रायत्वात् । तदेतद् दर्शयति—अबाधिता बाधिता चेति ॥ ३५ ॥

मोहविरम इति । परिट्ठविआ व्यवस्थापिता । तत्रैव परिपूर्वस्य तिष्ठतेः प्रसिद्धत्वात् । सरोषमिति समवायिविशेषणम्, न च तदन्तरेण क्रियासद्भावः । तेन मोहेऽपि न प्रक्रान्तरसानुभावस्वरूपतामहासीदिति व्यज्यते । इत्थं च दृढानुबन्धोऽसौ रसो यद्बलवत्तरविरोधिसंपर्केऽपि न कार्कश्यमगादिति स्थूलमण्डलसुरवधूपदैः[4] प्रकाश्यते, संभावनया न तु पूर्वोत्पन्नज्ञानेन । करिकुम्भानां दृढतरवासनत्वात् । अबाधितेत्यत्र यथार्थोऽभिमतस्तथा दर्शयति—बाधकोपन्यास इति ॥

हसिअमिति । पूसः शुकः । वन्दं वृन्दम् । शुकचञ्चुपुच्छानां पक्वन्यग्रोधफलनव-

---

1. J. तत्त्वरूपे ।
2. K. अत्र 'सैव' इत्यधिकम् ।
3. V. J. K. क्वचिद्वा ।
4. SV-A. SV-B. वरवधूपदैः (?)

अत्र पत्रफलितोऽयं न्यग्रोध इत्यतत्त्वरूपे तत्त्वबुद्धावुत्पन्नायां य उत्तरकालमपत्रतानिष्फलताप्रत्ययः, तेनेयमतत्त्वे तत्त्वरूपाख्या बाधिता भ्रान्तिः ॥

अतत्त्वे तत्त्वरूपा कारणबाधिता यथा—

कनककलशस्वच्छे राधापयोधरमण्डले
नवजलधरश्यामामात्मद्युतिं प्रतिबिम्बिताम् ।
असितसिचयप्रान्तभ्रान्त्या मुहुर्मुहुरुत्क्षिपन्
जयति जनितव्रीडाहासः प्रियाहसितो हरिः ॥ १११ ॥

अत्र श्यामायामात्मद्युतौ असितसिचयप्रान्तबुद्धिरतत्त्वे तत्त्वरूपा, प्रियाहसितेन च कारणेन यद् बाधिता । सैषा अतत्त्वे तत्त्वरूपा कारणबाधिता भ्रान्तिः ॥

अतत्त्वरूपा तत्त्वे या सापि त्रैविध्यसिद्धये ।
हानोपादानयोर्हेतुरुपेक्षायाश्च जायते ॥ ३७ ॥

तत्र तत्त्वेऽतत्त्वरूपा हानहेतुर्यथा—

सो मुद्धमिओ मिअतण्हिआहिं तह दूणो हआसाहि ।
जह संभावमईणंवि णईणं परंमुहो जाओ ॥ ११२ ॥

[स मुग्धमृगो मृगतृष्णिकाभिस्तथा दूनो हताशाभिः ।
यथा सद्भावमयीनामपि नदीनां पराङ्मुखो जातः ॥]

अत्र पारमार्थिकीष्वपि नदीषु मृगतृष्णाप्रतारितः सन् यन्न मृगः पयः पातुं प्रतिपद्यते, प्रत्युत त्यजति तेनेयं तत्त्वेऽप्यतत्त्वरूपा हानहेतुर्भ्रान्तिः ॥

तत्त्वेऽतत्त्वरूपोपादानहेतुर्यथा—

समर्थये यत् प्रथमं प्रियां प्रति क्षणेन तन्मे परिवर्ततेऽन्यथा ।
अतो विनिद्रे सहसा विलोचने करोमि न स्पर्शविभावितप्रियः[1] ॥ ११३ ॥

पलाशसादृश्यम् । यद्यपि नात्र बाधोऽभिहितस्तथापि उड्डीण इत्यनेनार्थाभावविषया प्रतीतिः क्रियते । कथमन्यथा हसितहस्ततालरूपकार्यस्योपन्यासः स्यात् ॥

कनकेति । अत्र श्यामायामिति । नात्र पूर्वोदाहरणवच्छब्देन कयाचिदपि वृत्त्या अर्थाभावो विषयीकृतः किन्तु प्रकारान्तरेणोन्नीयते । तथा हि नायकेनांशुकापहरणलीलायितेऽपि यदिदं राधायाः सिचयावरोधाञ्चलनभ्रूक्षेपादिमुग्धाङ्गनोचितविभ्रमविरोधि हसितं तत्कारणं बाधस्येति ॥ ३६ ॥

अतत्त्वरूपेति । सो इति । हानं द्विविधं प्रवृत्त्यभावो विपरीतश्च प्रयत्नः । द्विधाप्यत्राभिमतमिति व्याख्यानेन स्फुटयति—न प्रतिपद्यते प्रत्युत त्यजतीति ॥

समर्थये इति । विभावितप्रिय इति युक्तः पाठः । प्रियादिषु पुंवद्भावप्रतिषेधात् । तात्राभावारोपः स्फुटोऽवगम्यत इति प्रकरणमादाय व्याचष्टे—अत्राङ्गीकृतेति । न च वाच्यं

1. J. A. ०प्रियः ।

अत्राङ्गीकृतलतारूपोर्वशीपरिष्वङ्गसुखनिमीलिताक्षस्य पुरूरवसः शापान्ताविर्भूतसत्यरूपायामपि तस्यां येयं पूर्वानुभूतैवंविधानेकविधविप्रलम्भसंभावनया नयनयोरनुन्मीलनबुद्धिः, सेयं तत्त्वेऽप्यतत्त्वरूपोपादानहेतुर्भ्रान्तिः ॥

तत्त्वेऽप्यतत्त्वरूपोपेक्षाहेतुर्यथा—

चिक्रंसया कृत्रिमपत्रिपङ्क्तेः कपोतपालीषु निकेतनानाम् ।
मार्जारमप्यायतनिश्चलाङ्गं यस्यां जनः कृत्रिममेव मेने ॥ ११४ ॥

अत्र तत्त्वरूपेऽपि मार्जारे कृत्रिमोऽयमिति बुद्धौ जातायां तस्यामप्रयोजकत्वेन[1] यदुपेक्षणं सेयं तत्त्वेऽप्यतत्त्वरूपोपेक्षाहेतुर्भ्रान्तिः ॥

भ्रान्तिमान् भ्रान्तिमाला च भ्रान्तेरतिशयश्च यः ।
भ्रान्त्यनध्यवसायश्च भ्रान्तिरेवेति मे मतम् ॥ ३८ ॥

तत्र भ्रान्तिमान् यथा—

कपाले मार्जारः पय इति करान् लेढि शशिन-
स्तरुच्छिद्रप्रोतान् विसमिति करी संकलयति ।
रतान्ते तल्पस्थान् हरति दयिताप्यंशुकमिति
प्रभामत्तश्चन्द्रो जगदिदमहो विभ्रमयति ॥ ११५ ॥

अत्रेन्दुमरीचिषु पयःप्रभृतिभ्रान्तिभूम्नायं भ्रान्तिमान् नाम भ्रान्तेरेव भेदः ॥

भ्रान्तिमाला यथा—

नीलेन्दीवरशङ्कया नयनयोर्बन्धूकबुद्ध्याधरे
पाणौ पद्मधिया मधूककुसुमभ्रान्त्या तथा गण्डयोः ।
लीयन्ते कबरीषु बान्धवजनव्यामोहजातस्पृहा
दुर्वारा मधुपाः कियन्ति तरुणि स्थानानि रक्षिष्यसि ॥ ११६ ॥

अत्र युवत्यवयवेषु नयनादिषु मधुव्रतानां येयं नीलोत्पलादिबुद्धिः सेयं मालाक्रमेणोपजायमाना भ्रान्तिमाला भ्रान्तेरेव भेदः ॥

भ्रान्त्यतिशयो द्विधा-वितर्कहेतुः, विपर्ययहेतुश्च । तयोः पूर्वमुपमाभ्रान्तिमाचक्षते, द्वितीयन्तु भ्रान्त्यतिशयमेव ॥

दोलायमानतया संशयरूपमिदं ज्ञानमिति । यतो नास्त्येवात्र प्रियतमा, तथापि तदारोपेण मनस्तापातिवाहनमुचितमिति जानतः पुरूरवसोऽनुबन्धप्रकर्षः पुष्यति नान्यथेति सहृदयहृदयसाक्षिकमिदम् । तदेतन्मनाक् स्फुटयति—पूर्वानुभूतैवंविधेति ॥

चिक्रंसयेति । अप्रयोजकत्वेन यदुपेक्षणमिति । या वृत्तिं निवृत्तिं वा न प्रसूते सोपेक्षा[2]-बुद्धिरेवेत्यर्थः ॥ ३७ ॥

भ्रान्तिमानिति । भूम्नि मतुप् । भूमार्थो द्विविधः, बहूनां भ्रान्तीनामेकविषयता[3] भिन्नविषयाणां वा समानकर्तृकता ।[4] आद्यो भ्रान्तिमतो विषयः, द्वितीयो भ्रान्तिमालायाः ।

---

1. V. J. A. प्रयोजनत्वेन; K. प्रयोजकत्वेन । 2. V. J. K. अपेक्षाबुद्धिः (?)
3. V. J. K. ०विषयतः । 4. V. J. K. ०कर्तृता ।

तत्र उपमाभ्रान्तिर्यथा—

हृतोष्ठरागैर्नयनोदविन्दुभिर्निमग्ननाभेर्निपतद्भिरङ्कितम् ।
च्युतं रुषा भिन्नगतेरसंशयं शुकोदरश्याममिदं स्तनांशुकम् ।। ११७ ।।

अत्र शाद्वलेऽपि समुत्पन्नस्तनांशुकभ्रमस्य पुरूरवसो योऽयं सादृश्यातिशयितो वितर्कः सेयमुपमाभ्रान्तिः ।।

भ्रान्त्यतिशयो यथा—

दिश्याद्धूर्जटिजूटकोटिसरिति ज्योत्स्नालवोद्भासिनी
शाशाङ्की कलिका जलभ्रमिवशाद्द्राग्दृष्टनष्टा मुदम् ।
यां चञ्चच्छफरीभ्रमेण मुकुलीकुर्वन् फणालीं मुहु-
र्मुह्यन् लक्ष्यमहिर्जिघृक्षतितमामाकुञ्चनप्राञ्चनैः ।। ११८ ।।

अत्र गङ्गाम्भःप्रतिफलितां रजनिकरकलामालोकयतो वासुकेर्योऽयं शफरीभ्रमेण मुकुलीकुर्वन् फणालीं शफरीयमित्यध्यासिता विपर्ययबुद्धिः सोऽयं भ्रान्त्यतिशयो नाम भ्रान्तेरेव भेदः ।।

भ्रान्त्यनध्यवसायोऽपि द्विधा—सालम्बनो निरालम्बनश्च । तयोः सालम्बनो यथा—

विरहिणिहिअअकअंतहिं णिण्णाअइ[1]
तक्खणि छाइज्जइ अलिणिवहेहिं चैत्तेण चूअवणि ।
अह तासुवि मअरन्देहिं संदाणअइ
जह ण कलम्बो ण अम्बो ण जम्बू जाणिअइ । ११९ ।।

[विरहिणीहृदयकृतान्तैर्निर्णीयते तत्क्षणं छाद्यतेऽलिनिवहैश्चैत्रेण चूतवनी ।
अथ तास्वपि मकरन्दैर्बध्यते यथा न कदम्बो नाम्रो न जम्बूर्ज्ञायते ।।]

अत्र न कदम्बो नाम्रो न जम्बूरिति ज्ञायते इति त्रयाणामेवावलम्बनभूतत्वात् सालम्बनो नामायं भ्रान्त्यनध्यवसायो भ्रान्तिभेदः ।।

न हि भ्रान्तिमति मालाक्रमनियमोऽस्ति, युगपदपि भिन्नकर्तृकाणां जायमानत्वात् । भ्रान्तेरतिशयः शब्दोपनीतप्रकर्षा भ्रान्तिरिति स्वकार्यभूतं वितर्कमादाय प्रतीयमानो विपर्ययहेतुर्भ्रान्तरानुबन्धी ।।

तयोः पूर्वमिति । हृतेति । तत्त्वेन प्रतियतो[2] मध्ये मनाग् व्यतिरेकमुल्लिखितो[3] नूनं भेदाभेदतुल्यतया मनसि सादृश्यं प्रवर्तत इति भावः । असंशयमितिपदेन प्रकर्षो वितर्कश्च प्रत्यायितः ।।

दिश्यादिति । जिघृक्षतितमामिति । 'तिङश्च' इति तमपि 'किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे' इत्याम् ।।

भ्रान्तेरनध्यवसायोऽनिधार्यमाणविषयता । **विरहिणीजणण इति ।** विरहिणीजनस्य । 'अधीगर्थ' इत्यादिना कर्मणि षष्ठी । दअंतेण दयमानेन रक्षता । णावइ प्रतिभाति । तक्खणि

---

1. SV-A. SV-B. विरहिणीजणण दअंतेण णावइ इति पाठोऽनुसृतः ।
2. K. प्रतीयतः ।
3. V. J. K. अत्र तदित्यधिकम् ।

निरालम्बनो यथा—

उभौ रम्भास्तम्भावुपरि विपरीतौ कमलयो-
स्तदूर्ध्वं रत्नाश्मस्थलमथ दुरूहं किमपि यत् ।
ततः कुम्भौ पश्चात् विसकिसलये कन्दलमये
तदन्विन्दाविन्दीवरमधुकराः किं पुनरिदम् ।। १२० ।।

अत्र उर्वादिषु युवत्यवयवेषूत्पन्नरम्भास्तम्भभ्रान्तेर्योऽयमेतत्समुदाये किमिदमित्यालम्बनं विना कृतोऽनध्यवसायः, स एष निरालम्बनो नाम भ्रान्त्यनध्यवसायो भ्रान्तेरेव भेदः ।।

षोढा वितर्कः

ऊहो वितर्कः संदेहनिर्णयान्तरधिष्ठितः ।
द्विधासौ निर्णयान्तश्चानिर्णयान्तश्च कीर्त्यते ।। ३९ ।।
तत्त्वानुपात्यतत्त्वानुपाती यश्चोभयात्मकः ।
स निर्णयान्त इतरो मिथ्यामिथ्योभयात्मकः ।। ४० ।।

तेषु निर्णयान्तस्तत्त्वानुपाती यथा—

मैनाकः किमयं रुणद्धि गगने मन्मार्गमव्याहतं
शक्तिस्तस्य कुतः स वज्रपतनाद् भीतो महेन्द्रादपि ।

तत्र क्षणे । छाइज्जइ अलिणिवहेंहि छाद्यतेऽलिनिवहैः करणभूतैः । चैत्तोण चैत्रेण कर्त्रा । चूअवणी चूतवनी । तह तथा । तासु वि तस्या अपि । संदाणिअइ बध्यते ।[1] अनिर्धारितविषयतया कथमालम्बननिरालम्बनयो र्भेद इत्यत आह—त्रयाणामेवालम्बनभूतत्वादिति । उक्तिभङ्ग्या विषयोपादानादित्यर्थः ।।

उभाविति । आलम्बनं विनेति । विषयानिर्धारणं व्यक्तीकृतम् ।। ३८ ।।

मिथ्याप्रतीतिसामान्यादनन्तरं वितर्कलक्षणमाह - **ऊह इति** । ऊह इति यस्य प्रसिद्धिः स इत्यर्थः । पर्याय[2]शब्देनापि लक्षणं क्रियत एव । यथा घटपदार्थतया व्यावृत्तौ संदिहानस्य कलशपदार्थतया निश्चयवतो यः कलशः स घट इति । कथमसौ संशयविपर्ययाभ्यां भिद्यत इत्यत आह—संदेहेति । संदेहो नानाकोटिकस्तथाभूतामेव जिज्ञासां प्रसूते, तर्कस्तु तदनन्तरभावी नियतकोटिकस्तथाभूतामिति कालस्वरूपकार्यभेदात् संशयतो भेद इति । एवं विपर्ययतोऽपि । स हि तर्कान्तरभाविनिश्चयात्मकः प्रवृत्त्यादिहेतुभूतश्च । तदयं तर्काभासस्य[3] विपर्ययापर्यवसायिनो विषयविभागः कृतः, स तु तर्कस्य विषयविभागः स्फुट एव । संदेहनिर्णययोर्मध्यं तदधिष्ठितः स तद्वर्ती । विभागमाह—द्विधासाविति । निर्णयान्तरोपन्यस्तः फलभूतानिश्चयः, अतथाभूतो निर्णयान्तो निश्चयः ।। ३९ ।।

प्रमितिविपर्ययरूपतया द्विविध इत्याशयवान् निर्णयार्थं विभजते—**तत्त्वानुपातीति** ।।

मैनाकः किमयमिति । किमयमिति काक्वा पूर्वं दोलायमानचित्तस्य नियतकोटिस्पर्शी ज्ञानविशेष उपनीयते, स एव तर्कः । एवमन्यत्रापि ।।

---

1. J. विरहिणीजणण इत्यारभ्य बध्यत इत्यन्तं नास्ति । 2. SV.–A. यद्यपि ।
3. SV–A SV–B. तर्काभावस्य ।

ताक्ष्यः सोऽपि सम निजेन विभुना जानाति मां रावणं
आ ज्ञातं स जटायुरेष जरसा क्लिष्टो वधं वाञ्छति ॥ १२१ ॥

अत्र निरूपितलक्षणे वितर्के जटायुरेष इति तत्त्वानुपाती निर्णयान्तो वितर्कः ॥

स एवातत्त्वानुपाती यथा—

अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तिप्रदः
शृङ्गारैकरसः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः ।
वेदाभ्यासजडः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो
निर्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः ॥ १२२ ॥

अत्र किमिदं रूपं निर्मातुं यथोक्तः पुराणो मुनिः प्रभवेदतश्चन्द्रादिष्वन्यतमेन प्रजापतिना भवितव्यमिति अतत्त्वानुपातित्वादतत्त्वानुपाती अयं निर्णयान्तो वितर्कः ॥

स एव उभयात्मको यथा—

चित्ते निवेश्य परिकल्पितसत्त्वयोगाद्
रूपोच्चयेन विधिना मनसा कृता नु ।
स्त्रीरत्नसृष्टिरपरा प्रतिमाति सा मे
धातुर्विभुत्वमनुचिन्त्य वपुश्च तस्याः ॥ १२३ ॥

सोऽयं तत्त्वानुपातित्वादतत्त्वानुपातित्वाच्चोभयात्मा निर्णयान्तो वितर्कः ॥

अनिर्णयान्तो मिथ्यारूपो यथा—

अद्रेः शृङ्गं हरति पवनः किं स्विदित्युन्मुखीभि-
र्दृष्टोच्छ्रायश्चकितचकितं मुग्धसिद्धाङ्गनाभिः ।
स्थानादस्मात् सरसनिचुलादुत्पतोदङ्मुखः खं
दिङ्नागानां पथि परिहरन् स्थूलहस्तावलेपान् ॥ १२४ ॥

अत्र किमिदमद्रेः शृङ्गं पवनो हरतीति मेघं प्रति कल्पनाया मिथ्यात्वाद् वस्तुनश्चानिर्णयादनिर्णयान्तो मिथ्यारूपो वितर्कः ॥

स एवामिथ्यारूपो यथा—

अयमसौ भगवानुत पाण्डवः
स्थितमवाङ्मुनिना शशिमौलिना ।

चित्त इति । उभयात्मेति । स्त्रीरत्नसृष्टिरित्यनेन तत्त्वानुपाती, अपरेत्यनेनातत्त्वानुपाती प्रकाशितः ॥

अद्रेरिति । मिथ्यामिथ्यारूपौ बाधिताबाधितविषयौ । अबाधितोऽपि तर्को भवत्येव । यथा यद्यस्य नीलं रूपं नीलोत्पलमिति ॥

समधिरूढमनेन नु जिष्णुना
स्विदिति वेगवशान्मुमुहे गणैः ॥ १२५ ॥

अत्र भगवत्पाण्डवयो[1]रमिथ्यारूपत्वेन वेगवत्त्वादेकस्याऽनिर्णयान्तोऽमिथ्यारूपो वितर्कः ॥

अनिर्णयान्त उभयात्मा यथा—

मायास्विदेषा मतिविभ्रमो वा
ध्वस्तं नु मे वीर्यमुताहमन्यः ।
गाण्डीवमुक्ता हि यथा पुरा मे
पराक्रमन्ते न शराः किराते ॥ १२६ ॥

अत्र मायादीनां विकल्पानां मिथ्यारूपत्वान्मम शराः किराते न व्याप्रियन्त इत्यस्यामिथ्यारूपत्वाद् अनिर्णयान्तत्वाच्चायमनिर्णयान्त उभयरूपो वितर्कः ॥

षड्विधं मीलितम्

वस्त्वन्तरतिरस्कारो वस्तुना मीलितं स्मृतम् ।
पिहितापिहिते चैव तद्गुणातद्गुणौ च तत् ॥ ४१ ॥

अत्र मीलितमभिधीयमानगुणेन प्रतीयमानगुणेन च वस्तुना संभवति ।

अयमिति । अत्र भगवत्पाण्डवयोरिति । भगवत्पाण्डवयोरवस्थानयोः समधिरोहारोहयोश्च न किञ्चिद् बाधकम् । अस्ति च[2] ज्ञानस्य विशेषः प्रत्यक्षत इति ॥

मायेति । अत्र मायादीनामिति । न परमेश्वरस्य माया च्छद्म, न[3] शक्तौ मतिभ्रमः, न ध्वंसो वीर्यस्य । न वा अर्जुनादेवार्जुनस्यान्यत्वमिति विषयबाधात् ॥ ४० ॥

मीलिते भ्रान्तिरस्तीति भ्रान्त्यनन्तरं मीलितलक्षणमाह—**वस्त्वन्तरेति** । वस्तूनामिति श्लिष्टषष्ठी[4] । वस्त्वन्तरेण तिरस्कारे इति कर्मणि । वस्त्वन्तरस्य तिरस्कार इति कर्तरि । फलतः स एवार्थः । तथा चोत्कृष्टगुणेनापकृष्टगुणस्य तिरस्करणं न्यग्भावनमिति लक्षणार्थः । पृथग्रूपतिरस्कारेणैकरूपतापत्तिर्मीलितमुच्यते । तथाच कातन्त्रम्—'मीलितं युक्तमुच्यते' इति । अभिप्रायपूर्वस्तिरस्कारो द्विविधः सिद्धाभिप्रायफलोऽसिद्धाभिप्रायफलश्च । यथाक्रमं पिहितापिहिते । न चैतावता विशेषेण पृथग्भावः, सामान्यलक्षणव्याप्तत्वात्, अवान्तरभङ्गीनामानन्त्याच्च । सरूपगुणेन[5] तिरस्कारस्तद्गुणः, विरूपगुणेनातद्गुणः । एतावपि मीलितविशेषाविति स्फुटम् । विभागमाह—अत्र मीलितमिति ॥

---

1. सर्वत्र ०पार्थयोरिति । टीकानुसारी पाठोऽयं संगतः ।
2. K. चक्षुः ।
3. V. J. छद्मना ।
4. टीकानुसारं मूले वस्तूनामिति पठनीयम् ।
5. K. स रूपगुणेन (?)

तयोराद्यो यथा—

एत्तोवि ण सच्चविओ गोसे पसरत्तपल्लवारुणच्छाओ।
मज्जणतंबेसु मओ तह मअतंबेसु लोअणेसु अमरिसो ॥ १२७॥
[आगच्छन्नपि न दृष्टः प्रातः प्रसरत्पल्लवारुणच्छायः।
मज्जनताम्रयोर्मदस्तथा मदताम्रयोर्लोचनयोरमर्षः ॥]

अत्र मज्जनताम्रयोर्लोचनयोर्मदरागो मदताम्रयोः कोपानुरागः साक्षादभिधीयमानेनैव गुणेन तिरस्क्रियमाणो निर्दशित इत्यभिधीयमानेन वस्तुनैतन्मीलितम् ॥

प्रतीयमानेन यथा—

पिअदंसणसुहेण मुउलिआइं[1] जइसे ण होन्ति णअणाइं।
ता केण कण्णरइअं लक्खिज्जइ कुवलअं तिस्सा ॥ १२८॥
[प्रियदर्शनसुखेन मुकुलिते यद्यस्या न भवेतां नयने।
तत् केन कर्णरचितं लक्ष्यते कुवलयं तस्याः ॥]

अत्र प्रियदर्शनसुखेन मुकुलितयोरेव लोचनयोस्तस्याः कर्णकुवलयं लक्ष्यते न त्वमुकुलितयोरिति वस्तुना वस्त्वन्तरतिरस्कारः प्रतीयमानगुणतयोपपादित इति प्रतीयमानगुणेन वस्तुना मीलितमिदम् ॥

पिहितं यथा—

पाअडिअणेहसंभावविब्भमंतीअ जह तुमं दिट्ठो।
संवरणवावडाए अण्णोवि जणो तह ण जाणादु[2] ॥ १२९॥
[प्रकटितस्नेहसद्भावविभ्रमतया यथा त्वं दृष्टः।
संवरणव्यापृतया अन्योऽपि जनस्तथा न जानातु ॥]

अत्र प्रकटितस्नेहसद्भावविभ्रमं यथा तया त्वमवलोकितः, नैतदन्यजनो जानात्विति सर्वत्र स्निग्धदृष्टिपातेन पिहितमप्येतन्मीलितभेद एव ॥

एत्तोवीति। सच्चविओ दृष्टः। गोसे प्रातः।[3] मज्जणं स्नानम्। अत्र ताम्रपल्लवारुणरागपदाभ्यामभिधीयते गुणः ॥

पियेति। ननु पिअदंसणेत्यादि कथं मीलितम्। न ह्यत्र तिरस्कारः केनापि शब्देन प्रत्याय्यत इत्यत आह—न त्वमुकुलितयोरिति। यदि मुकुलिते नयने न स्यातां कथं कुवलयं लक्ष्यत इति तर्कस्य तिरस्कारपर्यवसानादिति भावः। मूर्तिरूपादिकः प्रतीयमानो गुणः ॥

---

1. V. A. K. ०दंसणेण मूहरसमुउलिआइं। 2. V. K. तह च्चेअ।
3. J. वाक्यद्वयं नास्ति।

अपिहितं यथा—

दिट्ठाइवि जण्ण दिट्ठो आलविआएवि जण्ण आलविओ ।
उवआरो जण्ण कओ तेण अ कलिअं छइल्लेहिं ॥ १३० ॥

[दृष्टयापि यन्न दृष्ट आलपितयापि यन्नालपितः ।
उपचारो यन्नकृतस्तेन च कलितं छेकैः ॥]

अत्र दृष्टया यन्न दृष्टः, संभाषितया यन्न संभाषितः, न चाभ्यागतोपचारो विहितस्तेन तदनुरागः परं न पिहितः प्रत्युत छादनेन छेकानां प्रकटित इत्यपिहिताख्योऽयं मीलितभेदः ॥

तद्गुणो यथा—

गोरङ्गउ तरुणीअण जोण्हाइं अहिसरइ
सिअणेवच्छं पडिक्कवि वल्लहवड्ढरइ ।
तच्छाआहिं पुण चल्लिअउ सामलंगओ[1]
णीलवेसवहो[2] तहिं मअणु॰ मंति अहिं ॥ १३१ ॥

[गौराङ्गस्तरुणीजनो ज्योत्स्नायामभिसरति सितनेपथ्यं प्रतीक्ष्य वल्लभवद्धरतिः । तच्छायासु पुनश्चलितः श्यामलाङ्गी नीलवेषवहस्तत्र मदनो मन्त्र्यभूत् ॥]

अत्र गौराङ्गस्तरुणीजनः सितनेपथ्यो ज्योत्स्नायां श्यामस्तु नीलनेपथ्यस्तस्याश्छायासु गच्छतीति तद्गुणाख्यं मीलितमिदम् ॥

अतद्गुणो यथा—

कर्कन्धूफलमुच्चिनोति शबरी मुक्ताफलाकाङ्क्षिणी
क्रूद्धोलूककदम्बकस्य पुरतः काकोऽपि हंसायते ।
कीर्त्या ते धवलीकृते त्रिभुवने क्ष्मापाल लक्ष्मीः पुरः
कृष्णं वीक्ष्य बलोऽयमित्युपहितव्रीडं शनैर्जल्पति ॥ १३२ ॥

अत्र कर्कन्धूफलानामपगतनिजगुणत्वात् अतद्गुणाख्यं मीलितमिदम् ॥

दिट्ठाइ इति । ननु दृष्टयापि न दृष्ट इत्यपि कथमलङ्कारः । न ह्यत्र शक्तिरस्तीत्यत आह—प्रत्युतेति । छेका विदग्धाः, तैरास्वाद्यमानत्वादावर्जकत्वं काव्यस्येत्यर्थः ॥

गोरङ्गउ इति । गौराङ्गः । जोण्हाइं ज्योत्स्नायाम् । णेवच्छं नेपथ्यम् । वस्त्राङ्गरागादिपरिग्रहः । पडिक्कवि प्रतीक्ष्य गृहीत्वा । वल्लहवड्ढरइ वल्लभवद्धरतिः । तच्छाआहि तासां गौराङ्गीणां छायायाम् । चल्लिअउ चलितम् ॥[3]

कर्कन्ध्विति । अत्र कर्कन्धूफलानामिति । विरूपगुणानामित्यर्थः ॥ ४१ ॥

---

1. K. सामलगत्तो; V. ॰गन्ति । 2. V. K. णीलवेषवहो इति नास्ति ।
3. J. श्लोकव्याख्यानं नास्ति ।

षोढा स्मृतिः

सदृशादृष्टचिन्तादेरनुभूतार्थवेदनम् ।
स्मरणं प्रत्यभिज्ञानस्वप्नावपि[1] न तद्बहिः ॥ ४२ ॥

तत्र सदृशाद्[2] यथा—

अदृश्यन्त पुरस्तेन खेल[3]त्खञ्जनपङ्क्तयः ।
अस्मर्यन्त विनिःश्वस्य प्रियानयनविभ्रमाः ॥ १३३ ॥

अत्र खञ्जनपङ्क्तिदर्शनात् तत्सदृशप्रियानयनविभ्रमस्मरणात् तत्सदृशदर्शनजं स्मरणमिदम् ॥

अदृष्टाद् यथा—

मुनिसुताप्रणयस्मृतिरोधिना मम वियुक्तमिदं तमसा मनः ।
मनसिजेन सखे प्रहरिष्यता धनुषि चूतशरश्च निवेशितः ॥ १३४ ॥

अत्र मुनिसुताप्रणयस्मृतिरोधिना तमसा मे मनो वियुक्तमिति अदृष्टकृतं स्मरणमिदम् ॥

चिन्तया यथा—

पुरा यत्र स्रोतः पुलिनमधुना तत्र सरितां
विपर्यासं जातो घनविरलभावः क्षितिरुहाम् ।
बहोर्दृष्टं कालादपरमिव जातं वनमिदं
निवेशः शैलानां तदिदमिति बुद्धिं द्रढयति ॥ १३५ ॥

अत्र प्रत्यक्षेष्वपि स्रोतस्तरुविपिनादिषु स्मरणस्य चिन्ताजन्यत्वादिदं चिन्तोद्भूतं स्मरणम् ॥

मीलिते ज्ञानमस्तीति साजात्यादनन्तरं स्मृतिं लक्षयति—**सदृशेति**। सदृशात्[4] ज्ञायमानसादृश्यात् प्रयत्नजा स्मृतिश्चिन्तादिर्यस्य । अर्थमग्रे कथयिष्यति । अनुभूतार्थवेदनं समानविषयानुभवनियतज्ञानविशेषरूपं स्मरणम् । प्रत्यभिज्ञानमपि पूर्वानुभूतविषयमेव । एवं स्वप्नोऽपि ॥

अदृश्यन्त इति। अत्र खञ्जनेति। अत्र शब्देन[5] खञ्जनपङ्क्तिश्चेदवलोकिता, अनन्तरमेव प्रियास्मरणमासीदिति कार्यकारणभावोऽवगम्यते । स च कारणतासादृश्यमनन्तरभाव्य[6]-खञ्जनज्ञानस्यास्तीति च प्रतीतं सादृश्यमिति भावः ॥

मुनीति। अत्र मुनिसुतेति। तमोलक्षणस्य प्रतिबन्धकस्यापगमे स्मरणरूपं कार्यमावश्यकमित्यर्थः ॥

---

1. K. ०स्वप्नाद्यपि ।
2. V. J. सदृशार्थम् ।
3. V. खेल०; J. A. खेलाः ।
4. K. सदृशा ।
5. J. 'शब्देन' इति नास्ति ।
6. V. K. ०नन्तरभाव्य खज्जन०।

आदिग्रहणात् परप्रयत्नाद् यथा—

दर्शनपथमायाता साक्षादिव तन्मयेन हृदयेन ।
स्मृतिकारिणा त्वया मे पुनरपि चित्रीकृता कान्ता ॥ १३६ ॥

अत्र परकृतात् प्रयत्नविशेषाच्चिन्तायाः प्रवृत्तत्वादिदमपि स्मरणमेव ॥

स्वप्नाद् यथा—

जाने स्वप्नविधौ ममाद्य चुलुकोत्सेक्यं पुरस्तादभू-
त्प्रत्यूषे परिवेषमण्डलमिव ज्योत्स्नाप्रसन्नं[1] महः ।
तस्यान्तर्नखनिस्तुषीकृतशरच्चन्द्रप्रभैरङ्गकै-
र्दृष्टा काप्यबला बलात्कृतवती सा मन्मथं मन्मथम् ॥ १३७ ॥

अत्र स्वप्नस्य चिन्तादिजन्यत्वात् स्वप्नस्मृतिरपि स्मरणमेव ॥

प्रत्यभिज्ञानं यथा—

गृहीतो यः पूर्वं परिणयविधौ कङ्कणधरः
सुधामूर्तेः पादैरमृतशिशिरैर्यः परिचितः ।
स एवायं तस्यास्तदितरकरौपम्यसुभगो
मया लब्धः पाणिर्ललितलवलीकन्दलनिभः ॥ १३८ ॥

अत्र गृहीतो यः पूर्वं स एवायं तस्याः पाणिरिति प्रत्यभिज्ञानमपि स्मरणमेव ॥

षड्विधो भावः

अभिप्रायानुकूल्येन प्रवृत्तिर्भाव उच्यते ।
सोद्भेदोऽथ निरुद्भेदश्चैकतश्चाभितश्च सः ॥ ४३ ॥

जान इति । यदि स्वप्नस्मृतिरपि स्मरणमेव तदा कतमदत्र सादृश्यादिषु कारणमत उक्तम्—चिन्तादीति ॥

गृहीत इति । प्रत्यभिज्ञास्वरूपं दर्शयति—यः पूर्वं स एवायमिति । ननु सूत्रे स्वप्नात् पूर्वं प्रत्यभिज्ञानमुद्दिष्टं पश्चादुदाह्रियत इति कथमेतत् । अत्रोदाहरणक्रमेऽपि लिपिप्रमादोऽयमित्याराध्यपादाः ॥ ४२ ॥

अभिमतमुक्तादिवस्तुचिन्तननियमादनन्तरं भावलक्षणम् । तदाह—**अभिप्रायेति ।** अभिमतवस्तु चिन्ता अभिप्रायः । तदनुकूलतया[2] प्रवृत्तिः क्रियालक्षणाभावः । अत एव सूक्ष्माद् भेदः । प्रवृत्तिप्रतिपादकेन स्वार्थप्रकाशनद्वारा प्रकाश्यमानोऽभिप्रायः क्वचित् पदान्तरवृत्तिसहकृतेन प्रकाश्यते, क्वचित् केवलेन । ताविमौ सोद्भेदनिरुद्भेदौ । मिथोऽनुबन्धविषयश्चायं चमत्करोति । तत्र प्रवृत्तिरुच्यमानानेन[3] तस्योच्यते, तयोर्वा । तदिदमाह—एकतश्चाभितश्चेति । अभिप्रायोद्भावनादशायां रूढः स्वादपदवीमासाद्य चमत्कारमावहति । अत एव तत्कार्ययोः प्रवृत्तेरनुभावरूपतया तथाभावो न कुण्ठ[4] इति हृदयम् ॥

---

1. K. ०सपत्नम् ।
2. SV–A. SV–B. 'तदानुकूल्येन तत्पल्लवानुकूलतया' इत्यधिकम् ।
3. SV–A. उच्यमाना नतनेनस्य०; SV–B. ०न तस्य ।
4. V. तथावानकुण्ठः; J. ०न कुण्ठते; K. तद्यावानकुण्ठः ।

तत्रैकतः सोद्भेदो यथा—

गेण्ह पलोएह इमं विअसिअणअणा पिअस्स अप्पेइ।
घरिणी सुअस्स पढमुब्भिण्णदन्तजुअलंकिअं वोरं ॥ १३९ ॥

[गृहाण प्रलोकयेमं विकसितनयना प्रियास्यार्पयति।
गृहिणी सुतस्य प्रथमोद्भिन्नदन्तयुगलाङ्कितं बदरं ॥]

अत्र सुतस्य दन्तोद्गमादहमुपभोगयोग्यास्मीति गृहिण्या एवमभिप्रायः प्रकर्षविकासिनयनतयोद्भिद्यते, न पुनः पत्युरित्येकतः सोद्भेदोऽयं भावः ॥

अभितः[1] सोद्भेदो यथा—

सालोए च्चिअ सूरे घरिणी घरसामिअस्स घेत्तूण।
णेच्छन्तस्सवि पाए धुअइ हसन्ती हसन्तस्स ॥ १४० ॥

[सालोक एव सूर्ये गृहिणी गृहस्वामिनो गृहीत्वा।
अनिच्छतोऽपि पादौ धावयति हसन्तौ हसतः ॥]

अत्र सालोक एव सूर्ये गृहपतेर्गृहागमनं गृहिण्याश्च यत् पादधावनं तदावाभ्यामद्य वेश्मनो न निर्गन्तव्यमिति भावः। स च द्वयोरपि हासेन अभित उद्भिद्यत इत्यभितः[2] सोद्भेदोऽयं भावः ॥

एकतो निरुद्भेदो यथा—

सालिवणगोविआए उड्डीअन्तीअ पूसविन्दाइं।
सव्वङ्गसुन्दरीएवि पहिआ अच्छीइ पेच्छन्ति ॥ १४१ ॥

[शालिवनगोपिकाया उच्चाटयन्त्याः शुकवृन्दानि।
सर्वाङ्गसुन्दर्या अपि पथिका अक्षिणी प्रेक्षन्ते ॥]

अत्रातिसौन्दर्येण देवीभ्रान्त्या शालिवनगोपिकामालोकयतां पथिकानां तदक्षिनिरीक्षणेऽयमभिप्रायः शालिवनतिरस्कारेण देवमानुषयोर्विशेषभूतः पद्भ्यामेव भूमिस्पर्शो भूम्यस्पर्शो वा न लक्ष्यत इति तदक्षिणी एव पश्यामः। यदीयं निमिषति तदा मानुषीयं यदि न निमिषति तदा देवीयमिति। सर्वाङ्गसुन्दर्या अपि पथिकानामेव जायमानो नेह केनचित् कर्मणोद्भिद्यत इत्येकतो निरुद्भेदश्चायं भावः ॥

अभितो निरुद्भेदो यथा—

गोलाअडट्ठिअं पेच्छिऊण गहबइसुअं हालिअसोण्हा।
आढत्ता उत्तरिउं दुक्खुत्ताराइ पअवीए ॥ १४२ ॥

[गोदावरीतटस्थितं दृष्ट्वा गृहपतिसुतं हालिकस्नुषा।
आरब्धा उत्तरितुं दुःखोत्तारया पदव्या ॥]

सालीति। नेह केनचिदिति। तथा च शब्दान्तरस्य व्यापारो नास्तीत्यर्थः ॥४३॥

1. J. A. अभिहितः (?)   2. J. A. अभिहितः, ।

अत्रागच्छन्तीं हालिकस्नुषां दृष्ट्वा गृहपतिसूनोर्गोदावरीतटे यदवस्थानम्, यश्च तमवलोक्य तस्या दुरुत्तरमार्गेणावतरणारम्भः, तत्रायं तयोरभिप्रायः—हस्तावलम्बदानेनावयोरङ्गसंगमः संपद्यतामिति। स चाभितो द्वयोरपि जायमानो नेह केनचित्कर्मणोद्भिद्यत इत्यभितो निरुद्भेदश्चायं भावः ॥

हृद्यं सूक्ष्मं च भिद्येत न हि भावात् कथञ्चन ।
हृद्योदाहरणं तत्र तैरिदं प्रतिपाद्यते ॥ ४४ ॥

हिअए रोसुग्घुण्णं पाअप्पहरं सिरेण पत्थन्तो ।
णह उदओ माणंसिणीए अथोरंसुअं रुण्णं ॥ १४३ ॥

अत्र हृदये रोषोद्घूर्णपादप्रहारं यदयं शिरसा प्रार्थितवान्, यच्च तयासौ न ताडितस्तत्र हृदये वल्लभा वसतीति भावः। स च प्रार्थनारोदनाभ्यामुद्भिद्यमानः सोद्भेदो भावो हृद्य इत्युच्यते ॥

निरुद्भेदस्तु यो भावः स सूक्ष्मस्तैर्निगद्यते ।
इङ्गिताकारलक्ष्यात्स सूक्ष्मात् स्याद्भूमिकान्तरम् ॥ ४५ ॥

यथा—

कदा नौ संगमो भावीत्याकीर्णे वक्तुमक्षमम् ।
अवेत्य कान्तमबला लीलापद्मं न्यमीमिलत् ॥ १४४ ॥

अत्र वक्तुमक्षमतायामिङ्गिताकारयोरप्रतीयमानत्वाद् भावगतेर्भूमिकान्तरमिदं भवति ॥

पद्मसंमीलनाच्चात्र सूचितो निशि संगमः ।
आश्वासयितुमिच्छन्त्या प्रियमङ्गजपीडितम् ॥ १४५ ॥

हृद्यमिति। अभिमतस्य वस्तुनो हृदयावच्छेदेन वृत्तिमभिसंधाय प्रवृत्तिः। तत्र यद्यपि विशेषलेशोऽस्ति तथापि भावसामान्यलक्षणाक्रान्तस्तत्रैवान्तर्भविष्यति ॥ ४४ ॥

निरुद्भेद इति। ननु च सूक्ष्मः कथं पूर्वोक्तात् सूक्ष्माद् भिद्यत इत्यत आह—इङ्गिताकारलक्ष्यादिति। **कदेति**। कदा नौ संगमो भावीत्यभिप्रायस्य व्यञ्जकं नेङ्गितं न विकारो वा कान्तस्य कश्चिदुपात्तः, अवेत्येत्यादिप्रकाशिताभिप्रायानुगुणा काचिदस्ति क्रिया वा। कथमन्यथा तमुद्दिश्य लीलापद्मनिमीलनं संगच्छते। तस्मादन्यमेवेदं सूक्ष्मं भावलक्षणाक्रान्तम् ॥

पद्मेति। उत्तरार्धस्योदाहरणं व्युत्पादयति—अत्र पद्संमीलनाच्चेति। एवं चेत् प्राप्तमिङ्गितलक्ष्यत्वमत आह—तत्र चेति।[1] आजानिकं[2] पद्ममीलनमनुकार्यकान्ताहस्ताङ्गुलीजनितमनुकरणं रात्रौ समागमो भविष्यतीति कान्तागतोऽभिप्रायः। न तु निमीलनमनुकार्याद् व्यभिचरितमेतमर्थमवबोधयतीत्यर्थः ॥ ४५ ॥

---

1. मूले प्रतीकमेतन्नोपलभ्यते। 2. J. आजानिकमिति नास्ति।

अत्रानुकार्यानुकरणेऽपि भूमिकान्तरिते एव भवत इति सोऽयं निरुद्भेदो भाव एव सूक्ष्म इत्युच्यते ॥

षड्विधं प्रत्यक्षम्

प्रत्यक्षमक्षजं ज्ञानं मानसं चाभिधीयते ।
स्वानुभूतिभवं चैवमुपचारेण कथ्यते ॥ ४६ ॥

तत्राक्षजं द्विधा युगपदेकशश्च । तयोर्युगपद् यथा—

क्रान्तकान्तवदनप्रतिबिम्बे भग्नबालसहकारसुगन्धौ ।
स्वादुनि प्रणदितालिनि शीते निर्ववार मधुनीन्द्रियवर्गः ॥ १४६ ॥

अत्र मदिराश्रयाणां मुखप्रतिबिम्बसौगन्ध्यस्वादुताश्रव्यत्वशैत्यानां दृग्घ्राणरसनश्रवणत्वगिन्द्रियप्रत्यक्षता प्रतीयते ॥

एकशो यथा—

मन्दमन्दविगलत्त्रपमीषच्चक्षुरुल्लसितपक्ष्म दधत्या ।
वीक्ष्यते स्म शनकैर्नवबध्वा कामिनो मुखमधोमुखयैव ॥ १४७ ॥

तदेतच्चाक्षुषम् । एवं श्रावणादीन्यप्युदाहरणीयानि ॥

मानसमपि द्विधा । सुखादिविषयमनुभूतार्थविषयञ्च । तयोः सुखादिविषयं यथा—

ज्ञानसंगत्यनन्तरं प्रमाणरूपालङ्कारप्रस्तावः । तत्रान्येषां प्रमाणानां प्रत्यक्षमूलकत्वात् प्रथमं प्रत्यक्षलक्षणमाह—**प्रत्यक्षमिति**। साक्षात्कारः प्रत्यक्षमिति प्रसिद्धं तस्य विभागमाह—अक्षजमिति । अक्षं बहिरिन्द्रियं तस्माज्जातम् । मानसं बाह्येन्द्रियानपेक्षेण मनसा जनितम् । स्वानुभूतिः सहजा चिच्छक्तिस्तस्या उत्पन्नम् । शरीराभिघाताद्यभिभूते प्रत्याहारतिरस्कृते वा मनसि यत् कदाचिदतिस्फुटाभं ज्ञानमुत्पद्यते न तस्य मनोनिबन्धनता शक्यतेऽभिधातुमिति चिच्छक्तिमेवाश्रयते । ननु इन्द्रियजन्य एव लोके साक्षात्कारिताप्रसिद्धेः कथमनुभूतिभवं तथेत्यत आह—उपचारेणेति । यदीन्द्रियजन्ये साक्षात्कारितानियमस्तदोपचारेण परिगणनम्, अथ भावनादिबलेन विनापीन्द्रियं भवतीति पक्षस्तदा मुख्यत एवेति भावः ॥

युगपदिति । एकस्मिन् वाक्ये घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणां पञ्चानामपि युगपत् प्रवृत्त्यभिधानाद् यौगपद्यं[1], रसानुगुणतया यौगपद्याच्चमत्कारितामावहतीति द्विधाप्यलङ्कारकाण्डे परिसंख्यानमुचितम् ॥

मानसमपि द्विधेति । संयुक्तसमवायनियमितमेकम्, अपरं तु संस्कारनियमितम् । संस्कारलक्षणया हि प्रत्यासत्त्या यथा स्मरणातिरिक्तं प्रत्यभिज्ञानं तथेदमपीति न किञ्चिदनुपपन्नम् ॥

---

1. अत्र नेत्यधिकम् (?)

अस्तोकविस्मयमपि[1] स्मृतपूर्ववृत्तमुद्भूतनूतनभयज्वरजर्जरं नः ।
एकक्षणत्रुटितसंघटितप्रमोदमानन्दशोकशबलत्वमुपैति चेतः ॥ १४८ ॥

एतन्निगदेनैव व्याख्यातम् ॥

अनुभूतार्थविषयं यथा—

पिहिते वासागारे तमसि च सूचीमुखाग्रसंभेद्ये ।
मयि च निमीलितनयने तथापि कान्तामुखं व्यक्तम् ॥ १४९ ॥

इदमपि नातिदुर्बोधमिति न व्याख्यातम् ॥

स्वानुभूतिभवं द्विधा—मिथ्यात्मकम् अमिथ्यात्मकञ्च । तयोर्मिथ्यात्मकं यथा—

अथ दीर्घतरं तमः प्रवेक्ष्यन् सहसा रुग्णरयः स संभ्रमेण ।
निपतन्तमिवोष्णरश्मिमुर्व्यां वलयीभूततरुं धरां च मेने ॥ १५० ॥

तदिदमिन्द्रियेषु मनसि चानवतिष्ठमानमात्मन्येवावतिष्ठते ॥

अमिथ्यात्मकं यथा—

मनः प्रत्यक्चित्ते सविधमवधायात्तमरुतः
प्रहृष्यद्रोमाणः प्रमदसलिलोत्सङ्गितदृशः ।
यदालोक्याह्लादं ह्रद इव निमज्ज्यामृतमये
दधत्यन्तस्तत्त्वं किमपि यमिनस्तत् किल भवान् ॥ १५१ ॥

अस्यात्मविषयता व्यक्तैव योगिभिरुद्गीयते ॥

षड्विधमनुमानम्

लिङ्गाद्यल्लिङ्गिनो ज्ञानमनुमानं तदुच्यते ।
पूर्ववच्छेषवच्चैव दृष्टं सामान्यतश्च यत् ॥ ४७ ॥

अस्तोकेति । निगदेनैवेति । यदि विस्मयादीनयं न साक्षात्कृतवान्, कथमुद्वेलता[2]माचक्षीतेत्यर्थः ॥

पिहित इति । इदमपीति । व्यक्तमित्यनेन साक्षात्कारो दर्शितः । न हि स्मरणेन व्यक्तता भवति ॥

अथेति । आत्मन्येवावतिष्ठते, स्वानुभूतिमाश्रयत इत्यर्थः ॥

मन इति । योगिभिरिति । निदिध्यासनबललब्धात्मनो ज्ञानस्य योगिमात्र प्रसिद्धविषयत्वात् । न ह्यस्मदादयस्तथा[3] तं परिचिन्वन्ति यथा योगिन इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

अनुमानलक्षणमाह—**लिङ्गादिति ।** यस्य येन सहाविनाभावलक्षणा व्याप्तिः, संदिग्धसाध्यधर्मधर्मिरूपपक्षवृत्तितारूपा पक्षधर्मता च गृह्यते तस्मात् तस्य प्रतीतिरनुमानं यथा

---

1. V. K. अविस्मृत०
2. J. उद्वेलस्तम् ।
3. J. ह्यस्य ज्ञानादयः (?)

फलसामग्र्यभेदेन[1] द्विधैतद् भिद्यते पृथक्।
उदाहरणमेवैषां रूपव्यक्त्यै भविष्यति ॥ ४८ ॥

तेषु यत्र कारणं दृष्ट्वा कार्यमनुमीयते तत् पूर्ववत्। यथा—

अविरलविलोलजलदः कुटजार्जुननीपसुरभिवनवातः।
अयमायातः कालो हन्त हताः पथिकगेहिन्यः॥ १५२ ॥

अत्र वर्षर्तोः कारणभूतात् कार्यभूतविरहिणीनां मरणमनुमीयते। तेनैतत् पूर्वं कारणमिहास्तीति पूर्ववदुच्यते ॥

यत्र कार्यं दृष्ट्वा कारणमनुमीयते तच्छेषवत्। यथा—

सावज्ञमागमिष्यन्नूनं पतितोऽसि पादयोस्तस्याः।
कथमन्यथा ललाटे यावकरसतिलकपङ्क्तिरियम् ॥ १५३ ॥

अत्र यावकरसतिलकपङ्क्तेः कार्यभूतायाः कारणभूतं पादपतनमनुमीयते। तेनैतच्छेषः कार्यमिहास्तीति शेषवदुच्यते ॥

यत्र न कार्यं न कारणं केवलमविनाभावमात्रं प्रतीयते तत् सामान्यतो दृष्टम्। यथा—

धूमाद्वह्निः। स हि यथाविधे सिद्धस्तथाविधसंनिधानं सूचयति। तत्र यस्मात् प्रतीतिरुत्पद्यते तल्लिङ्गं चिह्नम्। व्याप्तिविशिष्टपक्षे धर्मतासंज्ञापकमित्यर्थः। इतरल्लिङ्गं ज्ञापकमस्यास्तीति कृत्वा। पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतोदृष्टभेदात् त्रिविधमनुमानमग्रे ग्रन्थकृतैव व्याख्यातमिति न वितन्यते ॥ ४७ ॥

फलसामग्र्येति। यद्यपि ज्ञानमनुमानमित्युक्तं तथापि तस्य साधारणमेव क्वचिदनुपन्यासप्रधानं वाच्यम्, क्वचित् करणीभूतलिङ्गपरामर्शोपन्यासप्रधानमिति भवति यथोक्तो विशेषः। अनुमानशब्दो हि भावल्युडन्तः करणल्युडन्तो वा। आद्ये फलं द्वितीये सामग्र्यं[2] करणमित्यर्थः। उपन्यासप्रधानता दुरूहेत्यत आह—उदाहरणमेवेति ॥

अविरलेति। कार्यभूतविरहिणीनामिति। पथिकगेहिनीनां दशम्यवस्था ज्ञायमाना वाक्यार्थः। अतः फलोपन्यासदत्तभरमेवेदं काव्यमित्यभिप्रायः। आयातश्चेज्जलदागमस्तदा पूर्वप्रवृत्त इव पथिकनारीविनाशो लक्ष्यत इति निष्ठाप्रत्ययेन द्योत्यते ॥

सावज्ञेति। कथमन्यथेति। नेयमर्थापत्तिः किन्तु तथाभूता नायकस्य ललाटेऽलक्तकबिन्दुविशेषपंक्तिः प्रमदापदावपातप्रतिबद्धेति। न चालक्तकविन्दुपंक्तिज्ञानं तथा स्वदते यथा विपक्षचरणावनमनानुमेयस्य ज्ञानं[3] फलभूतम्। तत् किल विपक्षगोचरामीर्ष्यां व्यञ्जयद्विप्रलम्भप्रकर्षं पुष्णाति ॥

---

1. V. J. ०सामर्थ्य०। 2. K. सामग्र्यकरणम्।
3. SV–A इतः परं 'फलोपाधिभिरनुमानं तेन च कार्यकारणभावः' इति पाठः।

गज्जन्ते खे मेहा फुल्ला णीवा पणट्टिआ मोरा ।
णट्ठो चन्दुज्जोओ वासारत्तो[1] हला पत्तो ॥ १५४ ॥

[गर्जन्ते खे मेघाः फुल्ला नीपाः प्रनर्तिता मयूराः ।
नष्टश्चन्द्रोद्द्योतो वर्षर्तुः सखि प्राप्तः ॥]

अत्र वर्षर्तुरविनाभूतैर्मेघगर्जितादिभिः सामान्येनैवानुमीयत इति सामान्यतो दृष्टमिदम् । तान्येतानि भावसाधनेऽनुमानशब्दे फलपक्षे उदाहरणानि भवन्ति ॥

यदा पुनः करणसाधनोऽनुमानशब्दस्तदानुमीयतेऽनेनेत्यनुमानशब्देन यथोक्तं लिङ्गमुच्यते । यदाह—

'अनुमेयेन संबद्धं प्रसिद्धं च तदन्विते ।
तदभावे च यन्नास्ति तल्लिङ्गमनुमापकम् ॥'

तत् पूर्ववति यथा—

अइ सहि वक्कुल्लावेहिं च्छहिहिसि गोत्तस्स मत्थए छारम् ।
अच्चंतदत्तदिट्ठेण सामि वलिएण हसिएण ॥ १५५ ॥

[अयि सखि वक्रालापैश्छादयिष्यसि गोत्रस्य मस्तके भस्म ।
अत्यन्तदत्तदृष्टेन सामि वलितेन हसितेन ॥]

अत्रैवंप्रकारया वक्रोक्त्या एवंविधेन हसितेनोपलक्षिता[2] त्वमग्रतो गोत्रं दूषयिष्यसीति कारणतो यत्र कार्यानुमानं तदिदं सामग्रीपक्षे पूर्ववदित्युच्यते ॥

गज्जन्त इति । अत्र समसमयमेव[3] मेघगर्जितादिभिः कालोपाधिभिरनुमानं तेन कार्यकारणभावः[4] । अत्र हि न पृथङ् मेघगर्जितादिज्ञानं तथा चमत्कारमावहति यथा वर्षारात्रज्ञानप्रतिबद्धम् । स हि ज्ञातः केतककर्णपूरादिविदग्धनेपथ्यपरिग्रहौत्सुक्यं प्रवासिनायकागमनौत्सुक्यं वा जनयतीति फल एव भरः ॥

अनुमेयेनेति । अनुमेयेन पक्षेण, तस्यैव साध्यवत्तयानुमेयत्वात् । यदाह—

स एव चोभयात्मायं गम्यो गमक इष्यते ।
प्रसिद्धेनैकदेशेन गम्यः सिद्धेन बोधकः ॥

इति । तदन्विते साध्यान्विते । प्रसिद्धं प्रकर्षेण सिद्धम्, व्याप्यतयाधिगतम् । तदभावे साध्याभावे । यतोऽनुमापकं ततो लिङ्गम् ॥

पूर्ववतीति । पूर्वं कारणमनुमापकं यस्यास्ति तत्पूर्ववल्लिङ्गम्[5] । तस्मिन्ननुमापयितव्ये लिङ्गज्ञानविषयतया पूर्वं कारणमाश्रयतीति पूर्ववत् । सोऽयमर्थः सप्तम्या द्योतितः । **अइ इति** ।

---

1. V. K. वासीरत्तो ।
2. K. ०लक्षितत्वमग्रतः ।
3. V. K. समसमये J. समये ।
4. SV—A. एतदन्तं नास्ति ।
5. K. लिङ्गं तस्मिन् । ननु माप० (?)

शेषवति यथा—

दीसइ ण चूअमउलं अत्ता ण अ वाइ मलअगन्धवहो ।
एत्तं वसन्तमासं सहि जं उक्कण्ठिअं चेअं ।। १५६ ।।
[दृश्यतेन चूतमुकुलमद्य न च वाति मलयगन्धवहः ।
एति वसन्तमासः सखि यदुत्कण्ठितं चेतः ।।]

अत्रोत्कण्ठालक्षणेन कार्येण वसन्तः कारणभूतोऽनुमीयत इति सासग्रीपक्षे इदं शेषवदित्युच्यते ।।

सामान्यतो दृष्टं यथा—

आविर्भवन्ती प्रथमं प्रियायाः सोच्छ्वासमन्तःकरणं करोति ।
संतापदग्धस्य[1] शिखण्डियूनो वृष्टेः पुरस्तादचिरप्रभेव ।। १५७ ।।

सेयं विद्युदिव वृष्टि[2] कामन्दक्यपि प्रथमत उपलभ्यमानाऽविनाभावेन मालत्यागमनं गमयतीति सामग्रीपक्षे सामान्यतो दृष्टमेतत् ।।

षड्विधमाप्तवचनम्

यदाप्तवचनं तद्धि ज्ञेयमागमसंज्ञया ।
उत्तमं मध्यमञ्चाथ जघन्यञ्चेति तत्त्रिधा ।। ४९ ।।

तत्र उत्तमं द्विधा, विधिरूपं निषेधरूपञ्च । तयोर्विधिरूपं यथा—

दमं दानं दयां शिक्षेत्[3] स्तनयित्नुर्वदत्यसौ ।
ददद् इति वाग्दैवी दयध्वं दत्त दाम्यत[4] ।। १५८ ।।

कारणत इति । यथा हि वक्र आलापो मुग्धाङ्गनाप्रकृत्यौचित्यागतं हसितं ध्वननशक्त्या विषयतया कान्तिमर्पयति न तथा शब्दाभिलपितं चारित्र्यखण्डनमिति साहित्यमुद्राविदामतिप्रकाशमेव ।।

दीसइ इति । एत्तमिति । चूतमञ्जरीमलयपवनयोरग्रे समुत्कण्ठितमत्र चमत्कारास्पदम् । तथा हि । यथा प्रियस्य संनिधास्यतः संभावना लोकोत्तरामिमानप्रतिष्ठिता भवति न तथा संनिधानमिति सहृदयहृदयसाक्षिकोऽयमर्थः । एवं सामान्यतोदृष्टोदाहरणे बोद्धव्यम् ।।४८।।

यदाप्तवचनमिति । आप्तो यथार्थशब्दवक्ता । उत्तमं श्रुतिमूलम् । अत एव तस्यावश्यानुष्ठेयत्वाभिधानम् । मध्यममनादिलोकव्यवहारमूलं तदेव नावश्यानुष्ठेयमित्यनेन प्रकाशयिष्यते । उभयविधाबहिःफलसंवादि (?) जघन्यम् ।।

दममिति । ददद् इति । जलदध्वनितनानानादस्यानुकरणं तत्त्रितयव्याजेन जलधरो वदति—दयध्वं दत्त दाम्यतेति । दैवी वागतो दमदानदयाः कर्तव्या इति विधिः पर्यवस्यति । बुद्धीन्द्रियनियमो दमः । दानदये प्रसिद्धे । मूलभूतां श्रुतिं दर्शयति । तदेतदिति ।।

---

1. K. निदाघसंतप्त॰
2. V. K. A. दृष्टिम् (?)
3. V. J. A. शिक्षेः ।
4. V. J. दायते ।

अत्र चैषा दैवी वागनुवदति यत् स्तनयित्नु र्ददद्द इति दयध्वं दत्त दाम्यतेति। 'तदेतत् त्रयं शिक्षेत् दमं दानं दयाम्' इति श्रुतेस्तदेतत् विधिरूपमाप्तवचनम् ॥

निषेधरूपं यथा—

निवार्यतामालि किमप्ययं वटुः
पुनर्विवक्षुः स्फुरितोत्तराधरः।
न केवलं यो महतोऽपभाषते
शृणोति तस्मादपि यः स पापभाक् ॥ १५९ ॥

अत्र उत्तरार्धोक्तनिषेधानुवादवर्धितव्युत्पत्तेर्वयस्याया योऽयमपवदमानवटु-निवारणोपदेशस्तस्य महान्तो नापभाषितव्या इति वाक्यार्थतात्पर्यादयं निषेधरूप आगमः। तदेतदुभयमप्यवश्यानुष्ठेयत्वादुत्तमम् ॥

मध्यमं द्विधा, निर्दिष्टवक्तृकम् अनिर्दिष्टवक्तृकञ्च। तयोराद्यं यथा—

कल्याणी वत गाथेयं लौकिकी प्रतिभाति मे।
एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि ॥ १६० ॥

अत्र जीवन्नरः पश्यति भद्रमित्ययमेवार्थो निर्दिष्टवक्तृकः। तदेतत् सर्ववाक्यानां विधिनिषेधयोः पर्यवसानात् प्राणैषणायां यतितव्यमिति विधिरूपमाप्तवचनम् ॥

द्वितीयं यथा—

अक्षे वसति पिशाचः पिचुमन्दे दिनपतिर्वटे यक्षः।
विश्राम्यति पद्मे श्रीस्तिष्ठति गौरी मधूकतरौ ॥ १६१ ॥

तदिदमनिर्दिष्टवक्तृकमनादिलोकप्रसिद्धिपरम्परायातम् ऐतिह्यम्। अत्रापि सर्ववाक्यानां विधिनिषेधयोः पर्यवसानात्-तस्मादक्षं न सेवेत, पिचुमन्दं न निकृन्तेत, वटं न छिन्द्यात्, पद्मं न मूर्ध्नि बिभृयात्, मधूकं न पदा स्पृशेदित्यध्याहारो भवति। सोऽयं निषेधरूप आगमः। उभयमप्येतन्नावश्यानुष्ठेयमिति मध्यमम् ॥

निवार्यतामिति। ननु 'न केवलं यो महतोऽपभाषते' इत्यादिवर्तमानापदेशात् कथं विधित्वमत आह—अत्रोत्तरार्धेति। अपभाषणस्य निन्दार्थवादेन निषेधविधिः कल्प्यते, तेन महान्तो नापभाषितव्या इति वचनव्यक्तिरुन्नीयत इति ॥

कल्याणीति। अत्र जीवन्नर इति। एषा चिरन्तनी लोकगाथा। तन्मूलत्वं 'एति जीवन्तम्' इत्यादेरागमस्य। अत्रापि प्राग्वदेव स्तुत्यर्थवादेन जीवनाय यतितव्यमिति विधिः कल्प्यते। तदिदमुक्तम्—सर्ववाक्यानामिति ॥

अक्ष इति। तदिदमनिर्दिष्टवक्तृकमिति। एतेन ऐतिह्यमागम एवान्तर्भूतमिति दर्शितम्, अज्ञातवक्तृकस्यागमस्यैव तथाप्रसिद्धेरिति। अत्रापीति। पिशाचवासादिभिरनुवादैः पूर्ववद्विधयः कल्प्यन्ते ॥

जघन्यं द्विधा, काम्यं निषिद्धञ्च। तयोः काम्यं यथा—

मुंडइआचुण्णकसाअसाहिअं पाणणावणविईणं ।
तेल्लं पलिअत्थणीणं वि कुणेइ पीणुण्णए थणए ॥ १६२ ॥

[मुण्डितिकाचूर्णकषायसाधितं पाननावनवितीर्णम् ।
तैलं पतितस्तनीनामपि करोति पीनोन्नतौ स्तनौ ॥]

तदेतत् पूर्ववद् विधिरूपं काम्यमाप्तवचनम् ॥

निषिद्धं यथा—

वयं बाल्ये बालांस्तरुणिमनि यूनः परिणता-
वपीच्छामो वृद्धान् परिणयविधौ[1] नः स्थितिरियम् ।
त्वयारब्धं जन्म क्षपयितुमकाण्डेन विधिना
न नो गोत्रे पुत्रि क्वचिदपि सतीलाञ्छनमभूत् ॥ १६३ ॥

तदेतन्निषेधरूपं निषिद्धमेवाप्तवचनम् । उभयमपि चैतत् मूलकारिकाभिः[2] संसृज्येत इत्यादिदोषान्नानुष्ठेयमिति जघन्यम् ॥

षड्विधमुपमानम्

सदृशात् सदृशज्ञानमुपमानं द्विधेह तत् ।
स्यादेकमनुभूतेऽर्थेऽननुभूते द्वितीयकम् ॥ ५० ॥

मुण्डइआ इति। मुण्डितिका अलम्बुसा। कषायः क्वाथजलं[3]। नावनम् नस्यम्। काम्यमिति। पीनोन्नतस्तनकामनावतीभिरेव क्रियमाणत्वात् ॥

वयमिति। त्वयारब्धमित्यादौ गणिकया सतीचारित्र्यवत्या न भवितव्यमिति स्फुटो निषेधविधिः। जघन्यत्वं व्याचष्टे—उभयमपि चैतन्मूलकारिकाभिरिति ॥ ४९ ॥

सदृशादिति। इह मीमांसका वर्णयन्ति। उपमानमपि सादृश्यमसंनिकृष्टेऽर्थे बुद्धिमुत्पादयति। अस्यार्थः। सादृश्यं सादृश्यज्ञानं ज्ञायमानसादृश्यमिति यावत्। तदेवोपमानं कुत इत्यत आह। असंनिकृष्टे सदृशान्तररूपेऽर्थे यतो बुद्धिमुत्पादयति तेन भवति सदृशात् सदृशप्रतिपत्तिरुपमानम्। न सदृशादननुभूतज्ञानमुत्पद्यतेऽतिप्रसंगात्। तेनेदमनुभूतविषयमेव। नैयायिकानां तु अननुभूतविषयमेवोपमानम्। तथाहि। नागरकेण यदा आरण्यकः पृष्ट आचष्टे 'यथा गौस्तथा गवयः' इति, तदा खलु नागरकस्यातिदेशवाक्यार्थमनुस्मरतो गां च सादृश्यप्रतियोगिनं जानतो यद्गवये गोसादृश्यज्ञानं तदुपमानं प्रमाणम्, तेनायं गवयशब्दवाच्य इति संज्ञासंज्ञिसंबन्धज्ञानं पश्चादुपजन्यते सोपमितिरिति। तत्र सदृशाद् बुद्धौ विपरिवर्तमानाद् यद् सदृशज्ञानं सदृशे गवये संज्ञासंज्ञिसंबन्धज्ञानमित्यर्थः। उदाहरणादिकं निगदव्याख्यातम् ॥ ५० ॥

---

1. V. J. परिणयविधान०। 2. V. K. मूलकारिभिः; A. अलङ्कारिभिः।
3. V. J. K. क्वाथो जलम्।

तयोरनुभूतार्थविषयं यथा—

सर्वप्राणप्रवणमघवन्मुक्तमाहत्य वक्ष-
स्तत्संघट्टाद्विघटितवृहत्खण्डमुच्चण्डरोचिः।
एवं वेगात् कुलिशमकरोद्व्योम विद्युत्सहस्रै-
र्भर्तुर्वज्रज्वलनकपिशास्ते च रोषाट्टहासाः ॥ १६४ ॥

अत्र रामकराकृष्यमाणभग्नधूर्जटिधनुर्विमुक्तज्योतिश्छटासहस्रसंकुलमाकाशं पश्यतो रावणदूतस्येयं स्वयं दृष्टेषु प्रभुवक्षःस्थलविदीर्णवज्रशकलविस्फूर्जथुषु तद्रोषाट्टहासेषु वियद्व्यापिषु तत्सादृश्यबुद्धिः। तदिदमनुभूतविषयं नामोपमानं मीमांसका वर्णयन्ति ॥

अननुभूतविषयं यथा—

तां रोहिणीं विजानीहि ज्योतिषामत्र मण्डले।
समूहस्तारकाणां यः शकटाकारमाश्रितः ॥ १६५ ॥

अत्र यथाविधः शकटाकारस्तथाविधो रोहिणीतारकासमूहाकार इत्येवमवधारिताप्तोपदेशस्य तदाकारतारकाचक्रदर्शनादिदं तद्रोहिणीशकटमितीति येयं संज्ञासंज्ञिसंबन्धप्रतिपत्तिः, तदिदमननुभूतविषयमुपमानं नैयायिकाः समुन्नयन्ति ॥

तथाभूतार्थविज्ञानजनकत्वेन हेतुंना।
नास्मादभिनयालेख्यमुद्राबिम्बादयः पृथक् ॥ ५१ ॥

तेष्वभिनयो यथा—

वइविवरणिग्गअदलो एरण्डो साहइव्व तरुणाणम्।
एत्थ घरे हलिअवहू एद्दहमेत्तत्थणी वसइ ॥ १६६ ॥

[वृतिविवरनिर्गतदल एरण्डः साधयतीव तरुणेभ्यः।
अत्र गृहे हलिकवधूरेतावन्मात्रस्तनी वसति ॥]

अत्र पयोधरातिपरिणाहसूचकोत्तानप्रसारिताङ्गुलिहस्ताभिनयसंनिभैरण्डदलसंनिवेशदर्शनात्[1] स्वयमदृष्टेऽपि[2] हालिकवधूस्तनपरिणाहे पूर्वानुभूतैवंविधस्तनपरिणाहसंबन्धप्रतिपत्तिः। तदिदमनुभूतार्थविषयमुपमानमेवाभिनय इत्युत्प्रेक्ष्यते ॥

वइविवरेति। ग्रामतरुणैरनन्यबद्धान्तःकरणैर्हालिकवधूस्तनाभोगो मुसलोल्लासनादौ वारंवारमनुभूतः, स तुल्याकारवृतिविवरप्रसूतैरण्डदलदर्शनादेव बुद्धिमारोहतीति सा बुद्धिर्मीमांसकोपमितिमध्यमध्यास्ते। कथमेरण्डदलसंनिवेशस्याभिनेयता। अनुकारो ह्यभिनयः,

1. V. K. ०संनिवेशनात्। 2. V. J. उद्दिष्टे।

आलेख्यं यथा—

तवालेख्ये कौतूहलतरलतन्वीविरचिते
विधायैका चक्रं रचयति सुपर्णासुतमधः ।
अथ स्विद्यत्पाणिस्त्वरितमपमृज्यैतदपरा
करे पौष्पं चापं मकरमुपरिष्टाच्च लिखति ।। १६७ ।।

अत्र यदानुभूतनायकसंदर्शनायास्तद्रूपालेख्यप्रदर्शनाद्[1] एवम्भूतः स इति विज्ञानमुत्पद्यते, गोपनार्थञ्च तथाभूतयोरेव देवकुलादिदृष्टविष्णुकामयोः प्रतीतिर्भवति, तदैतदनुभूतार्थविषयं भवति । यदा पुनरननुभूतनायकादिसंदर्शनाया इत्थमाप्तोपदेशः—एवम्भूतः सुपर्णकेतुश्चक्रपाणिर्विष्णुर्भवति, एवम्भूतो मकरध्वजः पुष्पचापः कामो भवति, यादृशाविमौ तादृशश्च स ते मनोरथभूमिः, केवलमस्य गरुत्मदादयो न विद्यन्ते—तदा तदुत्तरकालमालेख्यगततदाकारदर्शनात् सोऽयं मम प्रेयानिति मद्विधया कयापि लिखितो भविष्यतीति तद्गोपायाम्येनं विष्णुचिह्नाभ्यामिति गरुत्मच्चक्रे अधःप्रदेशहस्तयोः केतुहस्तयोर्निवेशयति । अथापरा प्रतिविधित्सुर्गोपायन्ती प्रकाशयन्ती च प्रत्यासन्नोपमानं मन्मथाकारमाचिख्यासुः 'करे पौष्पं चापं मकरमुपरिष्टाच्च' लिखति । अत्राकृतौ पदार्थे या इमास्तयोर्लोकानां सोऽयमिति विष्णुरिति काम इति च संज्ञासंज्ञिसंबन्धप्रतिपत्तयः, तदिदमनुभूतार्थविषयमुपमानमालेख्यमाख्यायते ।।

न चासौ तत्र संभवति । अत आह—हस्ताभिनयसंनिमेति । उत्तानप्रसारितांगुलिहस्तसंनिवेशेन वस्त्वन्तरपरिणाहप्रतिबिम्बनं लोकप्रसिद्धम्, तदिहापि एरण्डदलविस्तारदर्शनात् तदन्तरितमेव जायत इत्यर्थः ।।

तवालेख्य इति । तदप्राप्तिकर्शिता चित्रप्रतिमादिना परिनोदनेन कथञ्चिदात्मानं धारयतीति तन्वीपदेन ध्वन्यते । न च जीवितमात्रार्थिनी[2] सा किन्तु त्वदाकृतिदर्शनकुतूहलेनोद्विग्ना सती निगूढमप्यभिप्रायमालेख्यनिर्माणेन व्यनक्तीति कौतूहलतरलपदाभ्यां व्यज्यते । एकेति । या राधादिप्रणयपात्रं बशीकृतत्रिभुवनमाजानसुकुमारं देवकीनन्दनमागमेषु बहुधाऽश्रौषीत् । अथेति । या[3] निर्यन्त्रणप्रार्थनीयताविरोधिनं देवताभावमनुसंधत्ते, तया त्रैलोक्यातिशायिसौभाग्यप्रकर्षस्य पुष्पेषोश्चिह्नभूतौ चापमकरौ लिखिताविति 'अथ स्विद्यत्पाणिस्त्वरितम्' इत्येतैर्व्यज्यते । अत्रोदाहरणे द्विविधमप्युपमानं दर्शयति । तत्र मीमांसकपक्षे तावत् तन्व्यालेख्यमुन्मुद्रितं दृष्ट्वा काचिदनुभूतपूर्वं नायकं जानाति । सादृश्याविशेषाच्च कृष्णकामावपि प्रत्येति । तदा सदृशात् प्रतिपत्तिरुपमानं भवति । नैयायिकपक्षे तु यदा सामान्यतो नायकागमे उत्पन्नपूर्वानुरागाया विशेषतश्च प्रत्यङ्गलावण्यमजानत्या इत्थम्भूताकारौ कृष्णकामौ यादृशौ तादृशस्तव प्रेयानित्याप्तोपदेशश्रवणानन्तरं गृहीतचित्राकारायास्तत्तच्छब्दाभिधेयताप्रतिपत्तिरुपमानमिति । कथं चित्रे कामादिपदप्रयोग इत्यत आह—आकृताविति । रेखोपरेखादिसंनिवेशे चित्रतुरगन्यायेनेति भावः ।।

---

1. J. A. स्वरूपालेख्य०
2. V. J. ०मात्रार्थिनाम् ।
3. K. सा ।

मुद्रा यथा—

सचकितमिव विस्मयाकुलाभिः
शुचिसिकतास्वतिमानुषाणि ताभिः।
क्षितिषु ददृशिरे पदानि जिष्णो-
रुपहितकेतुरथाङ्गलाञ्छनानि ॥ १६८ ॥

अत्र चक्रध्वजाङ्कितजिष्णुपादमुद्रादर्शनात् सेयममानुषी पादमुद्रा भवतीति संज्ञासंज्ञिसंबन्धप्रतिपत्तिः। तदिदमननुभूतार्थविषयमुपमानमेव मुद्रेत्युच्यते। यदपि चादृष्टेऽपि जिष्णुपदे मृगीदृशामीदृशः स इत्यनुमानज्ञानं तदप्युपमानार्थनिबन्धनमेव। यदाह—[1]

'अपि चास्त्यनुमानेऽपि सादृश्यं लिङ्गलिङ्गिनोः।
पदेन यत्र कुब्जेन कुब्जपादोऽनुमीयते ॥'

प्रतिबिम्बं यथा—

दर्पणे च परिभोगदर्शिनी पृष्ठतः प्रणयिनो निषेदुषः।
वीक्ष्य बिम्बमनुबिम्बमात्मनः कानि कान्यपि चकार लज्जया ॥१६९॥

अत्र यदा तावदेवं संबन्धग्रहः—कीदृशं स्वं मुखं यादृशमादर्शे प्रतिबिम्बम्, तदालोकनाददृष्टेऽपि स्वमुखे येयमीदृशं मे मुखमिति प्रतिपत्तिः, तदिदमननुभूतार्थविषयम्[2]। यदा पुनरित्थमाप्तोपदेशाद् यादृशं वस्तु तादृशमादर्शादौ प्रतिबिम्बम्, तदापि प्रियप्रतिबिम्बालोकनादिदं तन्मम प्रियप्रतिबिम्बमितीयं संज्ञासंज्ञिसंबन्धप्रतिपत्तिस्तदप्यननुभूतार्थविषयम्। यदा तु चित्रादिष्वनुभूतस्वमुखदर्शनायाः प्रतिबिम्बदर्शनादनेन सदृशं मे मुखमिति प्रतिपत्तिः, दृष्टप्रियतमाकारायाश्च प्रतिबिम्बाकारदर्शनादेतदाकारो मम प्रेयानिति प्रतिपत्तिः प्रतिबिम्बसंनिधौ प्रतिबिम्बोदयो दृष्टस्तदिह संनिहितेन तेन भवितव्यमिति यो व्रीडाविकारभूतस्तदानुभूतविषयमेतदुपमानं प्रतिबिम्बमित्याचक्षते ॥

सचकितेति।[3] ननु चरणमुद्रया जिष्णुचरणानुमानमत्र प्रतिभाति, तत् कथमुपमानेनान्तर्भाव इत्यत आह—यदपि चेति। अत्राविशेषस्य चरणविशेषप्रतिबन्धे सत्यपि सदृशात् सदृशज्ञानमुत्कटम्, तादृशेन च व्यपदेशो भवतीत्यर्थः। एतदेव पूर्वाचार्यसंमत्या[4] द्रढयति—अपि चेति ॥

दर्पण इति। प्रतिबिम्बसंनिधाविति[5]। प्रसङ्गाद्यदर्थमनुमानं व्याख्यातं तद्दर्शयति—व्रीडाविकार इति। अत एव प्रधानमात्रस्योपसंहारः ॥ ५१ ॥

---

1. J. A. 'यदाह' इति नास्ति। 2. K. ०अनुभूतार्थ०।
3. SV-A. SV-B. सुरसुन्दरीणामिति। अनुभूतामानुषाचरणमुद्राणाम्—इत्यधिकमुन्मूलं दृश्यते।
4. V. J. K. दार्वाचार्य० (?)
5. V. J. SV-A. SV-B. ०बिम्बासंनिधौ।

षोढा अर्थापत्तिः

प्रत्यक्षादिप्रतीतोऽर्थो यस्तथा नोपपद्यते ।
अर्थान्तरं च गमयत्यर्थापत्तिं वदन्ति ताम् ॥ ५२ ॥

सर्वप्रमाणपूर्वत्वादेकशोऽनेकशश्च सा ।
प्रत्यक्षपूर्विकेत्यादिभेदैः षोढा निगद्यते ॥ ५३ ॥

तासु प्रत्यक्षपूर्विकैकशो यथा—

निर्णेतुं शक्यमस्तीति मध्यं तव नितम्बिनि ।
अन्यथाऽनुपपत्त्यैव पयोधरभरस्थितेः ॥ १७० ॥

अत्र स्तनभरनितम्बयोर्मध्यं नोपलभ्यते, स्तनभारावस्थानञ्च दृश्यते, तत्र येयं पयोधरभरस्थितिः साऽन्यथानुपपद्यमाना धारकं मध्यमनुपलभ्यमानं बोधयति । सेयं प्रत्यक्षपूर्विकार्थापत्तिरेकश एवेह विवक्षिता । इयमपि ह्येवं बहुशो भवति । यत्तदर्थापत्तिलब्धं मध्यं तदपि धारणशक्तिमन्तरेण तत्कर्मासमर्थमिति तस्यापि शक्तिः कल्पयते । सेयमर्थापत्तिपूर्विका अर्थापत्तिः । यश्चायमर्थापत्तिविकल्पस्य मध्यस्योपलम्भाभावः सोऽपि प्रकारान्तरेणासंभवन् कान्तिकार्श्ययोरुत्कर्षं ब्रूते । सा चेयमभावपूर्विकाऽनुपपत्तिर्भवति । न चैतदिह शाब्दम्, अपि तु वाक्यार्थसामर्थ्याद् गम्यते ॥

अर्थापत्तिं लक्षयति—**प्रत्यक्षादीति** । प्रमाणप्रतीतस्यार्थस्यान्यथाकरणानुपपत्तिज्ञानेन प्रसूतं ज्ञानमर्थापत्तिः । अनुपपद्यमानार्थप्रत्यायकं च प्रमाणं प्रत्यक्षादिभेदात् षट्प्रकारम्, अतस्तत्पूर्वोऽर्थापत्तिरपि षोढा संपद्यते । यदर्थान्तरं गमयति तामर्थापत्तिं वदन्तीति अर्थान्तरगतिरेवार्थापत्तिरिति व्यक्तम् ॥ ५२ ॥

सर्वेति । एकश इति । एकप्रमाणपूर्वा । अनेकशोऽनेकप्रमाणपूर्वा । कथं तर्हि षोढा । अत उक्तम्—प्रत्यक्षपूर्विकेत्यादिभेदैरिति । व्याख्यातमेतत् ॥

निर्णेतुमिति । अत्र स्तनभरेति । स्तनभरस्थितिः प्रत्यक्षगृहीता, सा चाधारमन्तरेणानुपपद्यमाना मध्यं कल्पयति । सा च कल्पनाऽर्थापत्तिः । अनुपलभ्यमानमिति । अन्यथा प्रत्यक्षगृहीतेऽर्थे किमर्थापत्त्या । अत्रैवोदाहरणेऽनेकशो[1] व्याख्यातुं शक्यत इत्याह—इयमपीति । शक्तिर्मीमांसकनये नित्यातीन्द्रिया, अभावोऽ[2]भावेनैव गृह्यत इति मध्यानुपलम्भोऽभावप्रमाणपूर्वकः । कान्तीति । अद्भुतप्रभावतिरस्कृतं हि नयनमासन्नमपि न मध्यग्रहणसमर्थमिति भावः ॥

---

1. J. उदाहरणेन एकशः । 2. V. J. अभावे (?)

प्रत्यक्षादिपूर्विकाऽनेकशो यथा—

एतदालोक्य लोलाक्षि रूपमप्रतिमं तव ।
कल्पयामः कलातत्त्वगुरुतामादिवेधसः ।। १७१ ।।

अत्रेदं रूपमप्रतिमं तवेति प्रत्यक्षपूर्वता अभावपूर्वता च व्यक्तमेव प्रतीयते । तेनेयमनेकशः । अत्रापि येयं रूपस्याप्रतिमतान्यथानुपपद्यमाना कलातत्त्वगुरुविनिर्मितत्वमात्मनोऽवस्थापयति सो[1]ऽवश्यहल्यादिरूपोपमानज्ञानपूर्विका, या तत्कर्तुरर्थापत्तिकल्पिता कलातत्त्वगुरुता सापि तथाविधशक्तिकल्पनापूर्विकेति उपमानपूर्विकार्थापत्तिपूर्विका चेयमर्थापत्तिः । सापि तत्कर्तुर्वेधसः कलातत्त्वगुरुता तथाभूतशक्त्याधारता वा, साप्यनुमानत आगमतो वा तस्य[2] कल्पचत इत्यनुमानपूर्विका चेयमर्थापत्तिः । न चैतच्चतुष्टयमिहापि शाब्दम्, अपि तु वाक्यार्थसामर्थ्याद् गम्यते ।।

एकशोऽनुमानपूर्विका यथा—

कपोलपुलकेनास्याः सूचितो मदनज्वरः ।
मनो निरन्तरासक्तं सख्यः कथयति प्रिये ।। १७२ ।।

अत्र योऽयं कपोलपुलकेनानुमीयमानो मनोभवज्वरः स मनसः प्रिये निरन्तरासक्तिमन्तरेणानुपपन्न इत्यनुमानपूर्विकेयमर्थापत्तिः ।।

अनेकश उपमानादिपूर्विका यथा—

त्वदास्येन्दू समौ दृष्ट्वा तदिदं कल्पयामहे ।
अन्योन्यगामि लावण्यमनयोरेव केवलम् ।। १७३ ।।

अत्र 'त्वदास्येन्दू समौ दृष्ट्वा' इत्युपमानपूर्वकता अर्थापत्तेः, प्रत्यक्षपूर्वता च शब्दत एव प्रतीयते । या च मिथः सादृश्यानुपपत्तिलभ्या लावण्यान्योन्यगामिता सापि तथाविधं विधातारमन्तरेण न संगच्छत इत्यादीहापि पूर्ववद्वाक्यार्थसामर्थ्यतोऽवगन्तव्यम् ।।

एकशोऽभावपूर्विका यथा—

एतदास्यं विना हास्यं निवेदयति सुभ्रुवः ।
प्रियापराधदण्डानां मनो भाजनतां गतम् ।। १७४ ।।

एतदिति । अप्रतिममिति । प्रतिमाशून्यं रूपं विशिष्टमेव, तत्र विशेषणांशेऽभावस्य व्यापारः । विशेष्यांशे प्रत्यक्षस्य । पूर्ववदिहापि व्याख्यानमाह—अत्रापीति । प्रतिमाभावज्ञानं प्रतिमाज्ञानपूर्वकम्, प्रतिमा च सादृश्यम्, तच्च सहशब्दद्वयदर्शनवेद्यमित्यस्ति पूर्वमुपमानम् ।।

एतदिति । हास्याभावस्यान्यथाप्युपपत्तेः कथमर्थापत्तिरित्यत आह—अत्र सुभ्रुव इति ।।

---

1. J. सः ।   2. V. K. ०ज्ञस्य (?)

अत्र सुभ्रुव इत्यनेन विलासवत्याः समस्तप्रशस्तलक्षणयोगो लक्ष्यते। तथाविधायाश्च वक्त्रे विलासहासस्याभावोऽनुपपद्यमानः शोकव्यतिरिक्तमात्मकारणं कल्पयतीत्यभावपूर्विकेयमर्थापत्तिः ॥

अनेकशोऽर्थापत्त्यादिपूर्विका यथा—

दृष्ट्वा विभ्रमिणीमेतां विद्मो लीलागुरुं स्मरम्।
स्मरं च मृगशावाक्ष्या मनस्यस्याः कृतास्पदम् ॥ १७५ ॥

अत्र विभ्रमिणीमिति प्रशंसायां मत्वर्थीयस्तेन विभ्रमाणामुत्कर्षो लक्ष्यते। ते चान्योपदेशादसंभवन्तो मन्मथमुपाध्यायं बोधयन्ति। तस्याग्रतः पार्श्वतो वानुपलभ्यमानस्य तन्मनस्यवस्थानं लक्ष्यते। सेयमाद्या प्रत्यक्षपूर्विका द्वितीया चार्थापत्तिपूर्विकार्थापत्तिर्भवति। इयमेव[1] च मनोभूर्मनसि कामिनीनां संभवतीत्याप्तोपदेशादागमपूर्विकापि भवति ॥

षोढा अभावः

असत्ता या पदार्थानामभावः सोऽभिधीयते।
प्रागभावादिभेदेन स षड्विध इहेष्यते ॥ ५४ ॥

तेषु प्रागभावो यथा—

सग्गं अपारिजाअं कोत्थुहलच्छीविरहिअं महुमहअस्स उरम्।
सुमरामि महणपुरओ अमुद्धचन्दं च हरअडापब्भारम् ॥ १७६ ॥
[स्वर्गमपारिजातं कौस्तुभलक्ष्मीविरहितं मधुमथनस्योरः।
स्मरामि मथनपुरतोऽमुग्धचन्द्रं च हरजटाप्राग्भारम् ॥]

दृष्ट्वेति। इत्थमेवान्यथोपपत्तिमाशङ्क्याग्रे व्याचष्टे—अत्र विभ्रमिणीमिति। मत्वर्थीयार्थमाह—प्रशंसायामिति ॥ ५३ ॥

अभावं लक्षयति—**असत्तेति।** प्रागसत्त्वमुत्तरासत्त्वमित्यसत्तारूपेणैव प्रागभावादयो व्यवतिष्ठन्ते। इतरेतराभावेऽप्यन्यरूपतयान्यस्याभाव इत्यसत्तात्मकत्वम्। प्रागभावादयः पूर्वाभिहिताश्चत्वारः। अत्यन्ताभावविशेषसामान्याभावाभ्यां सह षडभावाः। तयोर्विशेषमग्रे वक्ष्यामः ॥

सग्गं अपारिजाअमिति। निगदव्याख्यातः प्रागभावः। यथा अभावपूर्विकायामर्थापत्तौ करणभेदानुमानमुक्तं[2] तथात्रापि बोद्धव्यम्। पारिजातप्रागभावस्य प्रमेयरूपता व्यक्तैव। अभावोऽभावेनैव प्रतीयत इति दर्शने[3] तत्करणतया शब्दानुपात्तोऽपि योग्यप्रमाणाभावो[4]ऽवगम्यते। एवमुत्तरेष्वपि स्वयमूहनीयम् ॥

---

1. V. J. अयमेव। 2. K. करणं भेदा०।
3. K. इति। दर्शने (?) 4. V. K. प्रमाणभावः।

प्रध्वंसाभावो यथा—

धृतिरस्तमिता गतिश्च्युता विगतं गेयमृतुर्निरुत्सवः ।
गतमाभरणप्रयोजनं परिशून्यं शयनीयमद्य मे ॥ १७७ ॥

इतरेतराभावो यथा—

कर्णोत्पलं न चक्षुस्ते न चक्षुः श्रवणोत्पलम् ।
इति जानन्नपि जनो मन्यते नेत्रदीर्घताम् ॥ १७८ ॥

अत्यन्ताभावो यथा—

जं जस्स होइ सारं तं सो देइत्ति किमत्थ अच्छेरम् ।
अणहोत्तंपि हु दिण्णं तइ दोहग्गं सवत्तीणम् ॥ १७९ ॥
[यद्यस्य भवति सारं तं स ददाति किमत्राश्चर्यम् ।
अभवदपि खलु दत्तं तया दौर्भाग्यं सपत्नीनाम् ॥]

अन्ये पुनरन्यथा अत्यन्ताभावमाचक्षते । यथा—

प्रसीद सद्यो मुञ्चेमं चण्डि मानं मनोगतम् ।
दृष्टमात्रेऽपि ते तत्र रोषः खकुसुमायते ॥ १८० ॥

सामर्थ्याभावो यथा—

मानुषीषु कथं वा स्यादस्य रूपस्य संभवः ।
न प्रभातरलं ज्योतिरुदेति वसुधातले ॥ १८१ ॥

त एते षडपि निगदैरेव व्याख्याताः ॥

अभावाभावोऽप्यभाव एव । तत्र प्रागभावप्रध्वंसो यथा—

उद्यानसहकाराणामनुद्भिन्ना न मञ्जरी ।
देयः पथिकनारीणां सतिलः सलिलाञ्जलिः ॥ १८२ ॥

प्रसीदेति । स्थानान्तरप्रमितस्य स्थानान्तरे त्रैकालिकोऽभावविशेषोऽत्यन्ताभाव इति दर्शनमाश्रित्य चतुष्टयमध्यपाती तावदत्यन्ताभाव उदाहृतः । इदानीं पञ्चमाभावोचितविशेषमत्यन्ताभावं दर्शयति—अन्ये पुनरिति । सौगतादयः । अत्यन्तासत्प्रतियोगिकोऽभावोऽत्यन्ताभावः । यथा खपुष्पस्याभाव इत्युदाहरणं स्फुटम् ॥

मानुषीष्विति । सामर्थ्याभावो योग्यताभावः । अनेनैव रूपेण सरसतामासादयन्नुपात्तः ॥

प्रध्वंसप्रागभावो यथा—

न मर्त्यलोकस्त्रिदिवात् प्रहीयते म्रियेत नाग्रे यदि वल्लभो जनः ॥ १८३ ॥

प्रध्वंसप्रध्वंसो यथा—

निवृत्तमेव त्रिदिवप्रयोजनं मृतः स चेज्जीवित एव जीवति ॥ १८४ ॥

प्रध्वंसप्रागभावप्रध्वंसो यथा—

न।मिलितमस्ति किञ्चित्काञ्चीदेशस्य सर्वथा नाथ।
प्रसरतु करस्तवायं प्रकृतिकृशे मध्यदेशेऽपि ॥ १८५ ॥

प्रध्वंसस्य प्रध्वंसाभावो यथा—

एषा प्रवासं कथमप्यतीत्य
याता पुनः संशयमन्यथैव।
को नाम पाकाभिमुखस्य जन्तो-
र्द्वाराणि दैवान्यपिधातुमीष्टे ॥ १८६ ॥

इतरेतराभावाभावो यथा—

शासनेऽपि गुरुणि व्यवस्थितं कृत्यवस्तुनि नियुङ्क्ष्व कामतः।
त्वत्प्रयोजनधनं धनञ्जयादन्य एष इति मां च मावगाः ॥ १८७ ॥

अत्यन्ताभावस्य सामर्थ्याभावस्य च प्रध्वंसाभावो यथा—

अनाप्तपुण्योपचयैर्दुरापा फलस्य निर्धूतरजाः सवित्री।
तुल्या भवद्दर्शनसंपदेषा वृष्टेर्दिवो वीतबलाहकायाः ॥ १८८ ॥

अभाव एवेति। अभावव्यवहारपात्रमेव। तथाभूतस्यैव लक्षणमित्युक्तं पुरस्तात् ॥

न मर्त्येति। वल्लभजनमरणं प्रध्वंसः, स नञा निषिध्यते, स तु निषेधः प्रागसत्त्वरूप एव। मृतः स चेदिति मरणोत्तरमभावो भवन्[1] प्रध्वंसो भवति। स चासंभवन्नपिशब्देन संभाव्यमानः कान्तिकारणं भवतीत्यलङ्कारकक्षामारोहति ॥

प्रध्वंसप्रागभावप्रध्वंस इति। मरणेन प्रध्वंसनं तस्याभावः समस्तेन नञा[2], तस्याप्यभावो भिन्नेन प्रतिपादितः ॥

एषेति। प्रध्वंसस्य प्रध्वंसाभाव इति। कथमपीत्यनेन प्रवासे दशम्यवस्था कटाक्षिता। तस्यात्ययः प्रध्वंसप्रध्वंसः, पुनः संशयमित्यनेन[3] तस्यापि प्रध्वंसः। सुबोधमन्यत् ॥ ५४ ॥

---

1. V. J. भवत्।
2. K. न जातस्या० (?)
3. J. K. संगमम्।

एते नातिदुर्बोधा इति न व्याकृताः ॥

अर्थालङ्कृतयोऽप्येताश्चतुर्विंशतिसंख्यया ।
कथिताः काव्यविज्ञानां चित्तप्रह्लादहेतवे ॥ ५५ ॥

इति श्रीमहाराजाधिराजभोजदेवविरचिते सरस्वतीकण्ठाभरणालङ्कारे
अर्थालङ्कारनिर्णयो नाम तृतीयः परिच्छेदः ।

उक्तार्थालङ्काराणां संख्यामाह—**अर्थालङ्कृतय इति** ॥ ५५ ॥

श्रीरामसिंहदेवाज्ञामादाय रचितो मया ।
दर्पणाख्यः सदा तेन तुष्यतु श्रीसरस्वती ॥ १ ॥
रत्नेश्वरो नाम कवीश्वरोऽसौ विराजते काव्यसुधाभिषेकैः ।
दुस्तर्कचक्राहतदुर्विदग्धां वसुन्धरां पल्लवयन्नजस्रम् ॥ २ ॥
अद्य स्फुरतु वाग्देव्याः कण्ठाभरणकौतुकम् ।
मयि प्रह्वमनोवृत्तौ कुर्वाणे रत्नदर्पणम् ॥ ३ ॥

॥ इति मिश्रश्रीरत्नेश्वरविरचिते रत्नदर्पणनाम्नि सरस्वतीकण्ठाभरणालङ्कारविवरणे
अर्थालङ्कारविवेचनं नाम तृतीयः परिच्छेदः ॥

—:*:—

चतुर्थः परिच्छेदः

शब्देभ्यो यः पदार्थेभ्य उपमादिः प्रतीयते ।
विशिष्टोऽर्थः कवीनां ता[1] उभयालङ्क्रियाः प्रियाः[2] ॥ १ ॥

चतुर्विंशतिरुभयालङ्काराः

उपमा रूपकं साम्यं संशयोक्तिरपह्नुतिः ।
समाध्युक्तिः समासोक्तिरुत्प्रेक्षाप्रस्तुतस्तुतिः ॥ २ ॥
सतुल्ययोगितोल्लेखः[3] ससहोक्तिः समुच्चयः ।
साक्षेपोऽर्थान्तरन्यासः सविशेषा परिष्कृतिः ॥ ३ ॥
दीपकक्रमपर्यायातिशयश्लेषभाविकाः ।
संसृष्टिरिति निर्दिष्टास्ताश्चतुर्विंशतिर्बुधैः ॥ ४ ॥

चतुर्विंशतिविधोपमा

तत्र

प्रसिद्धेरनुरोधेन यः परस्परमर्थयोः ।
भूयोऽवयवसामान्ययोगः सेहोपमा मता ॥ ५ ॥
एकाभिधीयमाने स्यात् तुल्ये धर्मे पदार्थयोः ।
प्रतीयमानेऽप्यपरा द्विविधापि च सा त्रिधा ॥ ६ ॥

इदानीमुभयालङ्कारविवेचनाय परिच्छेदमारभते–**शब्देभ्य इति** । यासूभयालङ्क्रियास्विवादिभ्यः शब्देभ्यो विशिष्ट उपमादिरूपोऽर्थो ज्ञायते ता उभयालङ्क्रियाः स्युः । कीदृश्यः । कवीनां प्रियाः प्रीतिविषयाः, उपमादीनां कविसर्वस्वायमानत्वात् । शब्दश्चार्थश्चेत्युभयम् । सह तुल्ययोगितया वर्तते इति सतुल्ययोगिता । एवमितरेष्वपि । परिष्कृतिः परिकरः । भाविकैरिति[4] सहार्थे तृतीया ॥ १-४ ॥

उपमालक्षणमाह—**प्रसिद्धेरिति** । अर्थयोरुपमानोपमेययोर्मिथो यो भूयसां प्रचुराणामवयवसामान्यानामेकदेशसाधर्म्याणां योगः संबन्धः; सा इह ग्रन्थे उपमा मता । तर्हि मुखं कमलमिवेतिवत् कुमुदमिवेत्यपि स्यादत आह—प्रसिद्धेरिति । प्रसिद्धेर्लोकप्रसिद्धेरनुरोधेन पुरस्कारेण । तथा च कुमुदमुखयोरुपमा न लोकप्रसिद्धेत्यदोषः[5] ॥ ५ ॥

एकाभिधीयमान इति । इहाभिधीयमानार्थप्रतीयमानार्थविषयतयोपमा द्विधा । सापि पदवाक्यप्रपञ्चभेदात्त्रिधा । तासां त्रिधाभूतानां प्रत्येकमष्टविधत्वेन चतुर्विंशतिप्रकारोपमेत्याह—**पदेत्यादि** ॥ ६-७ ॥

---

1. J. स; A. सा (?) 2. J. A. मताः । 3. V. सतुल्ययोगितोलेश० ।
4. एतदनुसारं मूलेऽपि चतुर्थश्लोके भाविकैरिति पठनीयम् ।
5. K. ०प्रसिद्धेति दोषः ।

पदवाक्यप्रपञ्चाख्यैर्विशेषैरुपपद्यते ।
पृथगष्टविधत्वेन ताश्चतुर्विंशतिः पुनः ॥ ७ ॥
समासात् प्रत्ययाच्चैव द्विविधा स्यात् पदोपमा ।
या समासोपमा तत्र चतुर्धा साभिपद्यते ॥ ८ ॥
इवार्थान्तर्गतेरेका सामान्यान्तर्गतेः परा ।
अन्तर्भूतोभयार्थान्या सान्या सर्वसमासभाक् ॥ ९ ॥

तास्वन्तर्भूतेवार्था यथा—

मुखमिन्दुसुन्दरं ते बिसकिसलयकोमले भुजालतिके ।
जघनस्थली च सुन्दरि तव शैलशिलाविशालेयम् ॥ १ ॥

अत्रेन्दुरिव सुन्दरमिन्दुसुन्दरमितीवार्थः, 'उपमानानि सामान्यवचनैः' इति समासेनैवोक्तः । एवं बिसकिसलय इव कोमले शैलशिलेव विशालेति । सेयमन्तर्गतेवार्था नाम समासोपमासु पदोपमाभक्तिः ॥

अन्तर्भूतसामान्या यथा—

चन्दसरिसं मुहं से अमअसरिच्छो अ मुहरसो तिस्सा ।
सकअग्गहरहसुज्जलचुम्बणअं कस्स सरिसं से ॥ २ ॥
[चन्द्रसदृशं मुखमस्या अमृतसदृक्षश्च मुखरसस्तस्या ।
सकचग्रहरभसोज्ज्वलचुम्बनकं कस्य सदृशं तस्याः ॥]

पदोपमाया अष्टविधत्वमाह—**समासादिति** । समासोपमा इवार्थेत्यादिना चतुर्विधा ॥ ८ ॥

मुखमिति । हे सुन्दरि तव मुखं चन्द्रवत्सुन्दरम्, तव भुजालतिके बिसकिसलयकोमले मृणालपल्लववत्कोमले, तव जघनस्थली शैलपाषाणवद्दीर्घा । चेति पूर्वापेक्षया वाक्यसमाप्तौ वा । इवार्थस्तुल्यता । भक्तिर्विभागः । 'भक्तिर्विभागे सेवायाम्' इति मेदिनीकरः ॥

चन्द इति ।। कश्चिन्मनोविनोदार्थं वयस्याय कान्ताप्रकर्षं कथयति—**चन्द्रेति** । कचग्रहे केशपाशग्रहणे यो रभस आवेशस्तेन सहितमुज्ज्वलं मनोज्ञं चुम्बनम् । इहान्तर्भूतं समासेन बोधितं सामान्यसाधर्म्यं सौकुमार्यादिकमित्यन्तर्भूतसामान्या । न श्रूयते चेत्तर्हि नास्त्येवेत्यत आह—प्रतीयत इति । द्योतकादिति । सादृश्यस्य सप्रतियोगिकतया तत्स्मारकत्वमेव[1] द्योतकत्वमित्यर्थः । उपमानेति । उपमीयते सादृश्यमानीयतेऽनेनोत्कृष्टगुणेनान्यदित्युपमानमित्यर्थः । उपमेय इति । उपमीयते सादृश्यमानीयते[2] न्यूनगुणं यत्तदुपमेयमित्यर्थः ॥

1. K. तत्प्रत्यायकत्वमेव ।   2. K. सादृश्यमानीयत इति नास्ति ।

अत्र चन्द्रेण सदृशं चन्द्रसदृशं मुखम्, अमृतेन सदृक्षोऽमृतसदृक्षो मुखरस इति समासे सुन्दरमधुरादिसामान्यशब्दप्रयोगो न श्रूयते, प्रतीयते च सदृशादिद्योतकादिति सामान्यधर्मस्य सौन्दर्यमाधुर्यादेरुपमाने प्रसिद्धस्योपमेये समासेनैव प्रतिपादितत्वादियमन्तर्भूतसामान्या नाम समासोपमासु पदोपमाभक्तिः ॥

अन्तर्भूतोभयार्था यथा—

कमलकरा रम्भोरूः कुवलअणअणा मिअङ्कवअणा सा ।
कहं णु णवचम्पअङ्गी मुणालबाहू पिआ तवइ ॥ ३ ॥

[कमलकरा रम्भोरूः कुवलयनयना मृगाङ्कवदना सा ।
कथं नु नवचम्पकाङ्गी मृणालबाहुः प्रिया तपति ॥]

अत्र कमलमिव ताम्रौ, रम्भेव पीवरौ, कुवलयमिव श्यामे, मृगाङ्क इव प्रेक्षणीयम्, नवचम्पकमिव गौरम्, मृणालमिव कोमलौ करौ, ऊरू, नयने, वदनम्, अङ्गम्, बाहू यस्याः सा तथोक्तेत्यन्यपदार्थेन समासेनैव द्योतकसामान्ययोरुक्तत्वादियमन्तर्भूतेव सामान्या नाम समासोपमासु पदोपमाभक्तिः ॥

सर्वसमासा यथा—

शरदिन्दुसुन्दरमुखी कुवलयदलदीर्घलोचना सा मे ।
दहति मनः कथमनिशं रम्भागर्भाभिरामोरूः ॥ ४ ॥

अत्रोपमानोपमेयधर्माणामिन्दुसुन्दरादिपदैरिवार्थस्य समासेनैवाभिधानम् । सर्वं समासे यस्यामिति[1] सर्वसमासोपमानामेयं समासोपमासु पदोपमाभक्तिः ॥

या प्रत्ययोपमेत्युक्ता काव्यविद्भिः पदोपमा ।
चतुर्धा भिद्यते सापि प्रत्ययार्थप्रभेदतः ॥ १० ॥

कमलेति । ईदृशी कान्ता कथं नु (न) दहति तापयति किन्तु तापयत्येव । रम्भे कदल्याविवोरू यस्याः सा । नवचम्पकं चम्पककलिका[2] । इह कमलमिव ताम्रौ करौ यस्याः सेत्यादाविवशब्दो द्योतकः, सामान्यं ताम्रत्वादिकं तयोश्च समासेनैवोक्ततयान्तर्भूतमयार्थेयम् ॥

शरदिति । ईदृशी सा स्त्री मम मनः कथमनिशं दहति । कीदृशी । शरच्चन्द्ररम्यमुखी नीलनलिनपत्रदीर्घनेत्रा कदलीमध्यसुन्दरोरूश्च । इहोपमानमिन्दुः, उपमेयं मुखम्, तुल्यधर्मः सुन्दरत्वम् । एवमन्यत्रापि । शरदिन्दुरिव सुन्दरं मुखं यस्याः सा इतीवार्थस्यापि समासाभिधेयता । सर्वः समासो यस्यामित्यादिविग्रहे विवक्षितार्थलाभ[3] इत्यत आह— सर्वमिति ॥ ९ ॥

प्रत्ययोपमापि पदोपमाभेद एव न त्वधिकेत्याह—**येति** । पदप्रत्यययोरनुबोधनेऽन्योन्यापेक्षिततयोपमायामपि तथेति न भिन्नता ॥ १० ॥

---

1. J. A. समासे स्यादिति; K. अस्याम् । टीकानुसारी पाठोऽयम् ।
2. SV–C. एतदन्तं नास्ति ।
3. K. विवक्षितार्थलाभः (?)

प्रत्ययो ह्युपमेये स्यादुपमानेऽपि कश्चन ।
तत् सामान्ये भवेत् कश्चिदिवार्थे कश्चिदिष्यते ॥ ११ ॥
तेषां वशात्तदुपमा भवेत् तद्व्यपदेशभाक् ।
उदाहरणमेवास्या रूपव्यक्त्यै निदर्श्यते ॥ १२ ॥

तत्र प्रत्ययस्योपमेयस्यार्थे यथा—

हंसो ध्वाङ्क्षविरावी स्यादुष्ट्रक्रोशी च कोकिलः ।
खरनादी मयूरोऽपि त्वं चेद्वदसि वाग्मिनि ॥ ५ ॥

अत्र 'कर्तर्युपमाने' इत्यनेन यदोपमाने उपपदे ध्वाङ्क्ष इव विरौतीति सामानाधिकरण्येन कर्तर्येव प्रत्ययस्तदोपमेयस्यार्थे[1] भवति । एवमुष्ट्रक्रोशीखरनादीत्येतयोरपि द्रष्टव्यम् । सेयमुपमेयार्थंप्रत्ययानाम प्रत्ययोपमासु पदोपमाभक्तिः ॥

प्रत्ययस्योपमानार्थे यथा—

पूर्णेन्दुकल्पवदना मृणालीदेश्यदोर्लता ।
चक्रदेशीयजघना सा स्वर्गेऽपि न दृश्यते ॥ ६ ॥

अत्र पूर्णेन्दुरिव पूर्णेन्दुरित्यादिकयोपचारवृत्त्या यद्यपि पूर्णेन्दुप्रभृतय उपमानशब्दा अप्युपमेयेषु वदनादिषु वर्तन्ते, तेभ्यश्च यद्यपि स्वार्थ एव स्वार्थिकाः कल्पबादयो भवन्ति, तथापि ते शब्दशक्तिस्वाभाव्याद् गुणभूतमुपमानार्थमात्रं ब्रुवते ।

प्रत्यय इति । प्रत्ययार्थानां भेदादित्यर्थः । अस्फुटत्वेनाह—उदाहरणमिति । रूपव्यक्त्यै स्वरूपज्ञानाय ॥ ११ ॥

हंस इति । हे वाग्मिनि प्रशस्तवचने । यदि त्वं वदसि तदा हंसो ध्वाङ्क्षविरावी काक इव विरौति, कोकिल उष्ट्रक्रोशी उष्ट्र इव क्रुश्यति शब्दायते, मयूरोऽपि खरनादी गर्दभ इव नदति । 'ध्वाङ्क्षात्मघोषपरभृद्‌बलिभुग्वायसा अपि' इत्यमरः । 'रासभो गर्दभः खरः' इति च । इह ध्वाङ्क्ष इव विरौतीत्यादौ 'कर्तर्युपमाने' इति णिनिप्रत्यय उपमान उपपदे कर्तरि विहित उपमेयस्यार्थे भवति सामानाधिकरण्यानुरोधात् ॥

पूर्णेति । सा स्वप्नेऽपि न दृश्यते । कीदृशी । पूर्णेन्दोरीषदसमाप्तं वदनं यस्याः सा । मृणाल्या ईषदसमाप्ता दोर्लता यस्याः सा । चक्रादीषदसमाप्तं जघनं यस्याः सा । इह कल्पेत्यादावीषदसमाप्तौ 'ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः' इति कल्पबादयः । इह पूर्णेन्द्वादय उपचारेणोपमेयवृत्तयस्तत्समभिव्याहृतकल्पबादिना[2] स्वार्थिकप्रत्ययेन चोपमानार्थातिशय एवाभिधीयत इति प्रत्ययस्योपमानार्थता । इदमेवाह—शब्देति । गुणभूतमिति । अतिशयस्य प्रत्ययार्थत्वेन तन्निरूपकत्वमेव गुणत्वमित्यर्थः ॥

---

1. J. A. ०स्यार्थो । 2. K. ०समभिव्याप्त० ।

यथा शुक्लादिभ्यस्तरबादयः। तथा हि, अयं शुक्लोऽयं च शुक्लोऽयमनयोः शुक्लतर इत्युक्ते शौक्लचस्यैव प्रकर्षो गम्यते न शौक्ल्यवतः। सेयमुपमानार्थप्रत्ययानाम प्रत्ययोपमासु पदोपमाभक्तिः ॥

सामान्यार्थप्रत्ययेन यथा—

सूर्यीयति सुधारश्मिर्मन्मथोऽतिमृतायते।
मृतस्य कान्ताविरहे स्वर्गोऽपि नरकीयति ॥ ७ ॥

अत्र 'उपमानादाचारे'[1] इत्यादिभिः सूर्यादिभ्यः क्यजादय आचारलक्षण-क्रियाविशेष उत्पद्यमाना उपमानोपमेययोः सामान्य एव उत्पद्यन्त इति सेयं सामान्यार्थप्रत्ययानाम प्रत्ययोपमासु पदोपमाभक्तिः ॥

इवार्थप्रत्ययेन यथा—

एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः।
एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥ ८ ॥

अत्र 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः' इत्यनेन चन्द्रशब्दाच्चन्द्रेण तुल्यं दृश्यत इतीवार्थ एव प्रत्ययो न तु तुल्यक्रियार्थः, अन्यथा दृश्यत इति इवार्थे इव तुल्यक्रिया-प्रयोगोऽपि न स्यात्। तदप्रयोगेऽपि च गौरिव गवय इत्यादौ वतिः प्रसज्येत। सेयमिवार्थप्रत्ययानाम प्रत्ययोपमासु पदोपमाभक्तिः ॥

वाक्योपमा तु या तत्र द्वैविध्यं सापि गच्छति।
एका पदार्थयोः साम्ये परा वाक्यार्थयोर्मिथः ॥ १३ ॥

सूर्यीयतीति। चन्द्रः सूर्यीयति सूर्य इवाचरति। कामोऽतिमृतायतेऽतिमृतवद्भवति। प्रियाबियोगे मृतस्य पुनः स्वर्गोऽपि नरकीयति नरक इवाचरति। सूर्यीयतीत्यत्र 'उपमानादाचारे' इति क्यच्। अतिमृतायत इत्यत्राचारार्थे 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' इति क्यङ्। नरकीयति इत्यत्र 'अधिकरणाच्च' इति क्यच्। इहाचार आचरणक्रिया सा चोपमानोपमेय-साधारणीति सामान्यार्थता प्रत्ययस्य[2] ॥

एक इति। एक एव भूतात्मा परमात्मा प्रतिदेहमवस्थितः सन् एकधा बहुधा चैकानेकप्रकारेण जलचन्द्रवद् दृश्यते। इह जलचन्द्रवद्दृश्यत इत्यत्रेवार्थे सादृश्ये वतिर्न तु तुल्यक्रियत्वे।[3] तदा दृश्यत इति पदेन वतिना च समार्थतया[4] पौनरुक्त्यं स्यात्। न भवतु तुल्यक्रियाप्रयोगः, ततः किमनिष्टमत आह—तदिति। गौरिव गवय इत्यादौ क्रियाया अप्रयोगात्तुल्यक्रियाप्रयोगाभाव इति भावः ॥ १२ ॥

वाक्योपमाया अष्टविधत्वमाह—**वाक्येति**। तत्रोपमायाम्। मिथोऽन्योन्ये साम्य इति यावत्। 'मिथोऽन्योन्ये रहोर्थे च मिथोऽन्योन्यसमुच्चये' इति मेदिनीकरः। आद्या पदार्थोपमा। पूर्णा सामान्यधर्मादिसाकल्यवती। प्रयोग इति सर्वत्रान्वीयते ॥ १३–१४ ॥

1. K. A. उपमानादाचारादिभिः।
2. K. सामान्यप्रत्यया।
3. K. तुल्यः क्रियते (?)
4. K समर्थतया।

आद्या पूर्णा च लुप्ता च लुप्तपूर्णा[1] तथैव च ।
पूर्णलुप्तेति चाख्याता कविमुख्यैश्चतुर्विधा ॥ १४ ॥
पूर्णा सामान्यधर्मस्य प्रयोगे द्योतकस्य च ।
उपमानस्य च भवेदुपमेयस्य चैव हि ॥ १५ ॥

यथा—

कमलमिव चारु वदनं मृणालमिव कोमलं भुजायुगलम् ।
अलिमालेव सुनीला तथैव मदिरेक्षणे कबरी ॥ ९ ॥

अत्र कमलमृणालालिमालादीनामुपमानद्योतकतुल्यधर्मोपमेयवाचकानां चतुर्णामपि पदानां पृथक् पृथक् प्रयोगे पदार्थयोः सादृश्यस्याभिधीयमानत्वादियं पूर्णानाम पदार्थोपमासु वाक्योपमाभक्तिः ॥

लोपे सामान्यधर्मस्य द्योतकस्य च योपमा ।
प्रतीयमानसादृश्ये द्वयोर्लुप्तेति तां विदुः ॥ १६ ॥

यथा—

न पद्मं मुखमेवेदं न भृङ्गौ चक्षुषी इमे ।
न केसराणि कान्ताया इमास्ता दन्तपङ्क्तयः ॥ १० ॥

अत्र कान्तामुखादावुपमेये पद्मादिविपर्ययज्ञानप्रत्याख्यानेनेवादीनामभावेऽपि कान्त्यादिलुप्तधर्मप्रतीतेर्लुप्तानामेयं पदार्थोपमासु वाक्योपमाभक्तिः ॥

लोपे सामान्यधर्मस्य लुप्तपूर्णेति गद्यते ।

कमलमिति । हे मदिरेक्षणे रक्तनेत्रे, तवैवास्यं पद्ममिव चारु, बाहुद्वयं बिसमिव मृदु, कबरी केशवेशो भ्रमरपङ्क्तिरिव नीलोऽस्ति । मदिरावद्रक्तमीक्षणं नेत्रं यस्याः सा । 'कबरी केशवेशोऽथ' इत्यमरः । इह कमलमुपमानम्, इवपदं द्योतकम्, चारुपदं तुल्यधर्मोपस्थापकम्, वदनमुपमेयमिति पूर्णता । पदार्थयोः सादृश्यं वाक्यार्थः ॥ १५ ॥

लोप इति । सामान्यधर्मादीनां विरहे लोपे लुप्ता । तर्हि सर्वलोपे उपमैव न स्यादत आह—प्रतीयमान इति । तथात्वेऽपि प्रसिद्धयैव कान्त्यादितुल्यधर्मप्रतीतिरिति भावः ॥

नेति । इदं न पद्मं किन्तु कान्ताया मुखमेव । न भ्रमरौ किन्तु इमे नेत्रे । न केसराणि किन्तु इमास्ताः प्रसिद्धा दन्तपङ्क्तय एव । चक्षुषी इमे इत्यत्र 'ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम्' इति प्रगृह्यत्वम् । पद्ममिदं कान्तास्यमिति मिथ्याज्ञानं तस्य प्रत्याख्यानं निषेधो न पद्ममिति । एवं चेवाद्यभावेऽपि कान्त्यादेः प्रसिद्धयैव प्रतीतेरियं लुप्ता ॥ १६ ॥

---

1. K. ०वर्णा (?)

यथा—

राजीवमिव ते वक्त्रं नेत्रे नीलोत्पले इव।
रम्भास्तम्भाविवोरू च करिकुम्भाविव स्तनौ ॥ ११ ॥

अत्र सामान्यधर्मे लुप्तेऽपि प्रतीयमानसादृश्यादेव पदार्थयोरुपमानोपमेयभावस्य परिपूर्णत्वे लुप्तपूर्णानाम इयं पदार्थोपमासु वाक्योपमाभक्तिः ॥

द्योतकस्य तु लोपे या पूर्णलुप्तेति सा स्मृता ॥ १७ ॥

यथा—

त्वन्मुखं पुण्डरीकञ्च फुल्ले सुरभिगन्धिनी।
कोमलापाटलौ तन्वि पल्लवश्चाधरश्च ते ॥ १२ ॥

अत्र तन्त्रेण सदृशयोरनभिधानात् सादृश्यस्य पुनरुपमानोपमेयभावविवक्षितेन[1] श्लेषतोऽन्यत्वे सति इतरेतरयोगेनोपमानोपमेययोरेकशेषेण च तद्विशेषणयोः समुदाये-नाभिधानादिवादिमन्तरेणाप्युपमानादीनां चतुर्णामपि पूर्णत्वे सत्युक्तार्थत्वादिवादि-र्लुप्यत इति पूर्णलुप्तानामेयं पदार्थोपमासु वाक्योपमाभक्तिः ॥

या तु वाक्यार्थयोः साऽपि चतुर्धैकेवशब्दिका।
नैकेवशब्दिकेवादिशून्या वैधर्म्यवत्यपि ॥ १८ ॥

तास्वेकेवशब्दा यथा—

पाण्ड्योऽयमंसार्पितलम्बहारः क्लृप्ताङ्गरागो हरिचन्दनेन।
आभाति बालातपरक्तसानुः सनिर्झरोद्गार इवाद्रिराजः ॥ १३ ॥

राजीवमिति। हे प्रिये, तव मुखं पद्ममिव, नेत्रे नीलनलिने इव, ऊरू कदलीस्तम्भाविव, स्तनौ हस्तिकुम्भाविव स्तः। उत्पले इवेति 'ईदूदेद्' इति प्रगृह्यसंज्ञा। इह सामान्यधर्मस्य कान्त्यादेर्लोपः, इतरेषां पूर्णतेति लुप्तपूर्णा ॥ १७क ॥

त्वदिति। इदं विवृतं सदृशव्यतिरेकस्थले[2]। तन्त्रेण प्राधान्येन। 'तन्त्रं प्रधाने सिद्धान्ते' इति मेदिनीकरः। यद्वा तन्त्रेण एकार्थप्रयोजकेन। इह सदृशयोर्मुखपद्मयोः प्रधानाङ्गभावेनाभिधानं तुल्यता च पदार्थः। एवं च मिथोऽन्वयेनोपमानोपमेयत्वाभिधानम्। फुल्ले इति विशेषणद्वयम्। एकशेषेण हेतूपमानोपमेयतुल्यधर्मद्योतकपूर्णता। इवादिलोपस्तूक्तार्थत्वादतः पूर्णलुप्तेयम्। यत्र समकक्षतया द्वयोरभिधानं तत्र श्लेष एवेत्यतिव्याप्तिरत आह—श्लेषत इति। वाक्यार्थस्य वाक्यसापेक्षतया तद्भेदता ॥ १७ ॥

येति। एक इव[3]शब्दो यस्यां सा। **पाण्ड्य इति**। अयं पाण्ड्यो राजभेदः शोभते। कीदृशः। अंसे स्कन्धेऽर्पितो दत्तो लम्बहारो येन सः। हरिचन्दनेन चन्दनभेदेन कृताङ्गानुलेपनश्च। नवकिरणलोहितशृङ्गः[4] प्रवहन्निर्झरश्च हिमवानिवाभाति। इह द्वयोर्वाक्यार्थयोरुपमानोपमेयभाव एकनैवेवपदेनोक्त इत्येकेवोपमेयम् ॥

---

1. J. ०विवक्षा तेन।
2. III. ९७ (उ)
3. K. एव (?)
4. K. अभिनव०

अत्र हिमवत्पाण्ड्ययोर्निर्झरहारयोर्बालातपहरिचन्दनयोश्च परस्परमुपमानोपमेयविवक्षायां विशेषणविशेष्यभावपरिकल्पनेन वाक्यार्थयोर्द्वयोरेव कल्पितत्वादेकेनैवेवशब्देन तयोः परस्परमुपमानोपमेयभावोऽभिहित इतीयमेकेवशब्दा नाम वाक्यार्थोपमासु वाक्योपमाभक्तिः ॥

अनेकेवशब्दा यथा—

दिने दिने सा परिवर्धमाना लब्धोदया चान्द्रमसीव लेखा ।
पुपोष लावण्यमयान्विशेषान् ज्योत्स्नान्तराणीव कलान्तराणि ॥ १४ ॥

अत्र क्रियापदस्य वाक्यार्थद्वयैकतापत्तिहेतोः सकर्मकत्वात् कर्तुः कर्मणश्चोपमानात् पृथग् इवशब्दप्रयोग इति सेयमभिधीयमानसादृश्या अनेकेवशब्दानाम वाक्यार्थोपमासु वाक्योपमाभक्तिः ॥

अनिवादिशब्दा यथा—

दिवो जागर्ति रक्षायै पुलोमारिर्भुवो भवान् ।
असुरास्तेन हन्यन्ते सावलेपा नृपास्त्वया ॥ १५ ॥

अत्र वर्णनीययोः पुलोमारिभवतोर्द्यावाभूम्योरसुराणामवलिप्तपार्थिवानाञ्च तुल्यक्रियासमावेशादिवादिमन्तरेणापि वाक्यार्थानां परस्परमुपमानोपमेयभावोऽवगम्यत इतीयमनिवादिशब्दानाम वाक्यार्थोपमासु वाक्योपमाभक्तिः ॥

दिन इति । सा गौरी दिने दिने प्रत्यहं लावण्यमयान् कान्तिप्रधानान् विशेषानुत्कर्षान् पुपोष पुष्णाति स्म । परिवर्धमाना सती । कीदृशी । लब्धः प्राप्त उदय उपचयो यया सा । यथा चान्द्री लेखा कला प्राप्तोद्गमा प्रत्यहं वर्धमाना च सती कलान्तराणि अन्या अन्याः[1] कला धत्ते ज्योत्स्नान्तराणि च धत्ते तथेत्यर्थः । लावण्यं ज्योत्स्नास्थानीयम्, विशेषः कलास्थानीयः । यद्वा कलान्तराणि[2] कीदृशानि । ज्योत्स्ना अन्तरा गर्भे येषु तानि । यद्वा ज्योत्स्नाया अन्तरोऽवकाशो येषु तानि । 'लेखा स्याल्लिपिकलयोः' इति विश्वः । चन्द्रमस इयं चान्द्रमसी । 'तस्येदम्' इत्यण् । 'लावण्यं चारुता मता' इति शाश्वतः । 'गर्भावकाशभेदेष्वन्तरं वाच्यलिङ्गवत्' इति मेदिनीकरः । इह पोषणरूपक्रियया वाक्यार्थयोरेकवाक्यता, सा च सकर्मिकेति कर्तृकर्मणोः पृथगिवपदप्रयोगादनेकेवोपमेयम् ॥

दिव इति । भवान् भूमे रक्षायै, पुलोमारिरिन्द्रो दिवः स्वर्गस्य रक्षायै जागर्ति । तेनेन्द्रेणासुरा हन्यन्ते, त्वया नृपा हन्यन्ते । सावलेपाः सगर्वा इति नृपविशेषणम् । पुलोमनामा दैत्यभेदः । स चेन्द्रेण हतस्तत्सुता पुलोमजेन्द्राणी च गृहीतेति पुराणम् । इह तुल्या समैकक्रिया जागरणरूपा हननरूपा च । तद्द्वयघटित एवोपमानोपमेयभावः ॥

---

1. K. अन्यान्या । 2. SV–C अत्र 'अन्या' इत्यधिकम् ।

वैधर्म्यवती यथा—

प्रहितः प्रधनाय माधवानहमाकारयितुं महीभुजा ।
न परेषु महौजसश्छलादपकुर्वन्ति मलिम्लुचा इव ॥ १६ ॥

अत्र सत्यप्युपमाने सत्यप्युपमेये सत्यपि चेवशब्दे महौजसां मलिम्लुचानां च योऽयं छलापकरणं नाम वस्तुधर्मः स उपमान एव नञा[1] नियम्यत इति वैधर्म्यवती-नामेयं वाक्यार्थोपमासु वाक्योपमाभक्तिः ॥

यत्रोक्तिभङ्ग्या वाक्यार्थे सादृश्यमवगम्यते ।
वाक्यार्थयोर्विस्तरतः सा प्रपञ्चोपमेष्यते ॥ १९ ॥
सा तु प्रकृतरूपा स्याद्रूपेण विकृता तथा ।
तयोः प्रकृतरूपा सा विज्ञेया च चतुर्विधा ॥ २० ॥
स्यात् समस्तोपमा तद्वदेकदेशोपमा परा ।
मालोपमा तृतीया स्याच्चतुर्थी रसनोपमा ॥ २१ ॥

तासु समस्तोपमा यथा—

अलिवलयैरलकैरिव कुसुमस्तबकैः स्तनैरिव वसन्ते ।
भान्ति लता ललना इव पाणिभिरिव किशलयैरधिकम् ॥ १७ ॥

अत्र वसन्तलक्ष्मीपरिष्कृतलतानां ललनानाञ्च प्रतीयमानसादृश्यानामुपमानो-पमेयभावविवक्षायां येयमलिवलयादिभिरलकादीनां प्रतीयमानसादृश्यानामेव पृथक् पृथग् इवशब्दप्रयोगवतीति (?) विस्तरेणावयविनोऽवयवानाञ्चेति सामस्त्येन वाक्यार्थयोरौपम्योक्तिभङ्गिः, सेयं समस्तोपमानाम प्रकृतरूपोपमासु प्रपञ्चो-पमाभक्तिः ॥

प्रहित इति । अयं विविध उच्यतासदृशोपमविशेषगुणे (?)[2] इहान्यरूपैः साम्येऽपि वाच्यधर्म उपमान एव निषेधेन नियमित इति वैधर्म्यम् । तद्वतीयमुपमा ॥ १८ ॥

प्रपञ्चोपमाया अष्टविधत्वमाह—**यत्रेति** । वाक्यार्थे वचनभङ्ग्या यत्र वाक्यार्थयो-र्विस्तरेण सादृश्यं ज्ञायते सा प्रपञ्चोपमा ॥ १९ ॥

तस्या विभागमाह—**सेति** । प्रकृतरूपं साहजिकं विकृतं रूपमौपाधिकम् ॥ २० ॥

अलीति । लता वसन्ते ललना इव स्त्रिय इवाधिकं शोभन्ते । कैः । अलकैरिव भृङ्गवृन्दैः, पुष्पगुच्छैः कुचैरिव, पल्लवैः पाणिभिरिव । इहावयविनोर्लतास्त्रीरूपयोरवयवानामेकदेशानाम-लिवलयालकादीनां सामग्र्येणोपमानोपमेयभावात् समस्तोपमेयम् । तेषांच प्रकृतत्वं प्रसिद्धमेव ॥

---

1. J. A. न; K. नकारेण ।
2. SV-C. विविधताऽसदृशोपमविशेषणगुणे (?)

एकदेशोपमा यथा—

कमलदलैरधरैरिव दशनैरिव केसरैर्विराजन्ते ।
अलिवलयैरलकैरिव कमलैर्वदनैरिव नलिन्यः ॥ १८ ॥

अत्र नलिनीनां विलासिनीनां च परस्परमुपमानोपमेयभावे वक्तव्ये विलासिनी-लक्षणमुपमानार्थम्, एवमवयवान्तराणि च यानि स्तनाद्युपमेयानि तानि परित्यज्य कमलमेवैकं तदवयवैर्दलादिभिः सहाधरादिभिरुपमानैः पृथक् पृथगिवप्रयोगाद् विस्तरेणोपमितम् । तेनेयमेकदेशोपमा नाम प्रकृतरूपोपमासु प्रपञ्चोपमाभक्तिः ॥

मालोपमा यथा—

सोहव्व लक्खणमुहं वणमालव्व विअडं हरिवइस्स उरं ।
कित्तिव्व पवणतणअं आणव्व वलाइं से विलग्गइ दिट्ठी ॥ १९ ॥

[शोभेव लक्ष्मणमुखं वनमालेव विकटं हरिपतेरुरः ।
कीर्तिरिव पवनतनयमाज्ञेव बलान्यस्य विलगति दृष्टिः ॥]

अत्र रामदृष्टेर्लक्ष्मणमुखादिविनिवेशिन्याः शोभाद्युपमानमालया प्रतीयमान-सादृश्यया विस्तरेणोपमितेर्मालोपमा नामेयं प्रकृतरूपोपमासु प्रपञ्चोपमाभक्तिः ॥

रसनोपमा यथा—

चन्द्रायते शुक्लरुचाथ हंसो हंसायते चारुगतेन कान्ता ।
कान्तायते स्पर्शसुखेन वारि वारीयते स्वच्छतया विहायः ॥ २० ॥

कमलेति । पद्मिन्यः शोभन्ते । कैः । अधरैरिव पद्मपत्रैः, दन्तैरिव किञ्जल्कैः, अलकैरिव भृङ्गसंघैः, मुखैरिव पद्मैः । इह विस्तरोपमया प्रपञ्चोपमा, हंसस्तनादित्यागात् कमलदलादिना सहाधरादेरेकदेशस्योपमया चैकदेशोपमेयम् ॥

सोहेति । अस्य रामस्य दृष्टिर्लक्ष्मणमुखं विलगति संबध्नाति, शोभेव दर्शनानन्तरमेव मुखप्रसादात् । हरिपतेः सुग्रीवस्य विस्तीर्णमुरः सा विलगति वनमालेव, पौरुषाध्यवसाय-निमित्तम् । समस्तवक्षःस्थलविलोकनाद्धवलश्यामलया दृष्ट्या वनमालेव, प्रमाणावसरे[1] प्रभुणा सुग्रीवाय प्रसादीकृतेति भावः । पवनतनयं हनूमन्तं विलगति कीर्तिरिव, तस्य ज्ञातपौरुषस्य विकसितया धवलितगगनया दृष्ट्या निरीक्षणं कृतमिति भावः । बलानि विलगति आज्ञेव, तदनन्तरमेवातिबलानां तेषां गमनोद्योगात् । 'आपादप्रवणां मालां वनमालेति तां विदुः' इति शाश्वतः । मुखादेराधारस्यैव कर्मता । यद्वा 'उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते' इति व्युत्पत्त्या विलगतेः सकर्मकता । इह रामदृष्टेः शोभाद्युपमानमालया सूत्रेण ग्रथनमेव,विस्तरेणो-पमितेर्मालोपमेयम् । न चेयं बहूपमा, एकस्य धर्मस्य बहुभिरनुपस्थितत्वात् ॥

चन्द्रेति । अथ हंसः श्वेतदीप्त्या चन्द्रायते चन्द्र इवाचरति । प्रिया मनोज्ञगमनेन हंस इवाचरति । वारि जलं स्पर्शसुखेन कान्तेवाचरति । विहायो गगनं निर्मलतया वारीयते

---

1. प्रणामावसरे इति स्यात् ।

अत्र चन्द्रादीनां शौक्ल्यादिभिरभिधीयमानसादृश्यैर्हंसादिभिर्येयं रसनान्यायेन पश्चाद्वलनया विस्तरवती हेतुमती च प्रत्ययोपमापङ्क्तिस्तयेहैकवाक्यताकरणेन शरद्रमणीयतोयवर्णनमिति सेयं रसनोपमा नाम प्रकृतरूपोपमासु प्रपञ्चोपमाभक्तिः ॥

इतीमास्ताश्चतस्रोऽपि रूपेण प्रकृतेन याः ।
उपमानां चतस्रोऽन्या विकृतेन प्रचक्ष्महे ॥ २२ ॥
विपर्यासोपमा तासु प्रथमाथोभयोपमा ।
अथोत्पाद्योपमा नाम तुरीयाऽनन्वयोपमा ॥ २३ ॥

तासु विपर्यासोपमा यथा—

यत्त्वन्नेत्रसमानकान्ति सलिले मग्नं तदिन्दीवरं
मेघैरन्तरितः प्रिये तव मुखच्छायानुकारी शशी ।
येऽपि त्वद्गमनानुकारिगतयस्ते राजहंसा गता-
स्त्वत्सादृश्यविनोदमात्रमपि मे दैवेन न क्षम्यते ॥ २१ ॥

अत्र नेत्रादीनामुपमेयत्वमिन्दीवरादीनामुपमानत्वमिति प्रसिद्धौ येयमत्यनुरागान्नेत्रादिष्वाधिक्यबुद्धिः, नात्यनुरागादिन्दीवरादिषु तदनुकारबुद्धिस्तयेह रामेण विरहिणाभिधीयमानसादृश्यानाममीषां परस्परमुपमानोपमेयभावः प्रसिद्धेर्विपर्यासेन कल्पित इति सेयं विपर्यासोपमा नाम विकृतरूपोपमासु प्रपञ्चोपमाभक्तिः ॥

उभयोपमा यथा—

तवाननमिवाम्भोजमम्भोजमिव ते मुखम् ।
निलीनां नलिनीषण्डे कथं नु त्वां लभेमहि ॥ २२ ॥

जलमिवाचरति । 'वार्वारि जलम्' इत्यमरः । 'पुंस्याकाशविहायसी' इति च । इह पश्चाद्वलना पूर्वापेक्षतया क्षुद्रघण्टिकाक्रमः प्रपञ्चवत्त्वं रुचेत्यादिहेतुमत्त्वं प्रतीत्युपमाबाहुल्यं च स्फुटमेव । तर्हि प्रकृतरूपता कथं स्यादत आह—तथेति । उपमापङ्क्त्या चैकवाक्यताविधानेन शरद्रम्यत्ववर्णनेन[1] प्रकृतरूपतेति[2] भावः । तुरीया चतुर्थी 'चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्च'[3] इति छः ॥ २१ ॥

यदिति । हे प्रिये, मम त्वत्सादृश्यहर्षमात्रमपि न दैवेन क्षम्यते । यस्मात्तदिन्दीवरं जले मग्नम् । कीदृशम् । त्वन्नेत्रसमशोभम् । चन्द्रो मेघैरन्तरितश्छन्नः । कीदृशः । त्वन्मुखप्रतिबिम्बसदृशः । तेऽपि राजहंसा गताः । ये त्वद्गतितुल्यगमनाः[4] । इह प्रसिद्धिविपर्ययेणोपमितेर्विपर्यासोपमा ॥

तवेति । हे प्रिये, त्वां कथं नु लभेमहि । कीदृशीम् । पद्मिनीकदम्बे निलीनां स्थिताम् । मुखेनापि न लाभ इत्याह—तव मुखमिव पद्मं पद्ममिव मुखम् । इह प्रथमपक्षे प्रसिद्धिविपर्यासे[5]ऽप्युभयोपमानोपमेयभावादुभयोपमेयम् ॥

---

1. K. शरदृतु० ।
2. K. प्रकृतरूपेति ।
3. K. वार्तिकमिदं "तुरणमत्तावाद्यक्षरलोपश्च" इति (?) छः' इत्येवं मुद्रितम् ।
4. SV-C. अनुकृतितुल्यगमनाः ।
5. K. विपर्यासोऽथोभयोपमानो० ।

अत्राप्यत्यन्तसादृश्यादेकस्मिन् पक्षे प्रसिद्धेर्विपर्यास इति सेयं प्रतीयमानसादृश्योभयोपमा नाम विकृतरूपोपमासु प्रपञ्चोपमाभक्तिः ॥

उत्पाद्योपमा यथा—

उभौ यदि व्योम्नि पृथक् प्रवाहावाकाशगङ्गापयसः पतेताम् ।
तदोपमीयेत तमालनीलमामुक्तमुक्तालतमस्य वक्षः ॥ २३ ॥

अत्रोपमानार्थमुत्पाद्योपमेयेन प्रतीयमानमभिधीयमानञ्च सादृश्यमभिहितमिति सेयमुत्पाद्योपमा नाम विकृतरूपोपमासु प्रपञ्चोपमाभक्तिः ॥

अनन्वयोपमा यथा—

त्वन्मुखं त्वन्मुखमिव त्वद्दृशौ त्वद्दृशाविव ।
त्वन्मूर्तिरिव मूर्तिस्ते त्वमिव त्वं कृशोदरि ॥ २४ ॥

अत्र त्वमेवेदृशी नान्या त्वत्सदृशीत्यनन्वये सति उपमानोपमेयभावविवक्षयैकस्यापि वस्तुनो भेदमुपकल्पच प्रतीयमानसादृश्यमौपम्येनाभिहितमिति सेयमनन्वयोपमा नाम विकृतरूपोपमासु प्रपञ्चोपमाभक्तिः ॥

चतुर्विंशतिविधं रूपकम्

यदोपमानशब्दानां गौणवृत्तिव्यपाश्रयात् ।
उपमेये भवेद्वृत्तिस्तदा तद्रूपकं विदुः ॥ २४ ॥
शब्दार्थोभयभूयिष्ठभेदात् त्रेधा तदुच्यते ।
शब्दभूयिष्ठमेतेषु प्रकृतं विकृतं तथा ॥ २५ ॥

उभाविति। विवृतोऽयं[1] श्लेषगुणे। इह यद्यते[2] पतेतामित्युपमानता तस्योत्पाद्यत इतीयमुत्पाद्योपमा । अनेकेषामुपमितेः प्रपञ्चोपमात्वम् ॥

त्वदिति। विवृतोऽयं[3] लाटानुप्रासे। इहान्या त्वत्सदृशी नेत्युपमानान्तरसंबन्धाभावोऽनन्वयः। तर्ह्युपमितिः कथम्, तस्या भेदगर्भत्वादत आह—एकस्यापीति। तथा चाभेदेऽपि भेदकल्पनाददोषः। औपम्येनोपमया। स्वार्थिकः'[4] ष्यञ् ॥ २२–२३ ॥ १ ॥

रूपकलक्षणमाह—**यदेति**। यदोपमानपदानां पद्मादीनामुपमेयेषु मुखादिषु वृत्तिर्बोधकता भवेत्तदा रूपकम्। कथमन्यस्यान्यबोधकता, अतिप्रसंगात्। तत्राह—गौणेति। गौणवृत्तिर्गौणी तदाश्रयणात्। तथा च गौण्या[5]ऽन्यस्यान्यबोधकता। एवं च यत्रोपमानोपमेयपदाभ्यामभेदो गुणादिपुरस्कारेण बोध्यते तत्र रूपकम्, यत्र सादृश्यमात्रं तत्रोपमेति तयोर्भेदः ॥ २४ ॥

विभागमाह—**शब्देति**। प्रथमं यावद्रूपकं त्रिधा—शब्दभूयिष्ठार्थभूयिष्ठतदुभयभूयिष्ठभेदात्। तत्र शब्दभूयिष्ठं प्रकृतविकृतभेदाद् द्विधा, अर्थभूयिष्ठमङ्गिप्रधानाङ्गप्रधानभेदा द्विधा, उभयभूयिष्ठमपि शुद्धसंकीर्णभेदाद् द्विधेति विभागः ॥ २५-२६ ॥

---

1. I. ७५ (उ)
2. SV–C. इह प्रथमं यदि पतेतामित्युपमानात्तस्योत्पाद्यतयेयमुत्पाद्योपमा ।
3. III. २४१ (उ)
4. K. औपम्येनोपमायाः, स्वार्थे कः ष्यञ् (?)
5. K. गौणा ।

अर्थभूयिष्ठमप्याहुः प्राधान्येऽङ्ग्यङ्गयोर्द्विधा ।
द्विधैवोभयभूयिष्ठं शुद्धसंकीर्णभेदतः ॥ २६ ॥
चतुर्धा प्रकृतं तेषु शब्दभूयिष्ठमुच्यते ।
समस्तं व्यस्तमुभयं सविशेषणमित्यपि ॥ २७ ॥

तेषु समस्तं यथा—

पाणिपद्मानि भूपानां संकोचयितुमीशते ।
त्वत्पादनखचन्द्राणामर्चिषः कुन्दनिर्मलाः ॥ २५ ॥

अत्र 'उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे' इति समासे पद्मानीव पद्मानि, चन्द्रा इव चन्द्रा इत्यभेदोपचारेणोत्पन्नसादृश्यात् पाणीनां नखानाञ्च पद्मचन्द्रादिभिरभिधाने सामान्येवादिशब्दाप्रयोगादुपमानार्थस्तिरोभूत इति सोऽयं गौणशब्दव्यपाश्रयः समासहेतुकः समस्तरूपं नाम प्रकृतरूपकेषु शब्दभूयिष्ठरूपकभेदः ॥

व्यस्तं यथा—

अङ्गुल्यः पल्लवान्यासन् कुसुमानि नखार्चिषः ।
बाहू लते वसन्तश्रीस्त्वं नः प्रत्यक्षचारिणी ॥ २६ ॥

अत्रापि पूर्ववत् पल्लवकुसुमलतावसन्तश्रीशब्दानां गुणवृत्त्याश्रयेणाङ्गुलीनखार्चिर्बाहुवर्णनीयनायिकाभिः सह सामानाधिकरण्यात् सामान्येवादिशब्दाप्रयोगाच्च तिरोभूतेऽप्युपमानार्थे समासो न कृत इत्यसमस्तरूपं नाम प्रकृतरूपकेषु शब्दभूयिष्ठरूपकभेदः ॥

तत्र प्रकृतशब्दभूयिष्ठविभागमाह—**चतुर्धेति** ॥ **पाणीति** । त्वत्पादनखचन्द्राणामर्चिषस्तेजांसि भूपानां करकमलानि संकोचयितुं निमीलयितुमीशते समर्था भवन्ति । अर्चिषः कीदृश्यः । कुन्दपुष्पवदमलाः । 'अर्चिर्हेतिः शिखा स्त्रियाम्' इत्यमरः । पाणिः पद्ममिव नखश्चन्द्र इवेत्यत्र 'उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे' इति समासः । इह सामान्यस्येवादेरप्रयोगेणाभेदोपचारादुपमानार्थस्तिरोभूत इति गौणीपुरस्कारः । तिरोभूतत्वं च परमार्थतः सन्नपि भेदो न भासत इति । तत्तु समासेनैव कृतम्, अत एव शब्दप्राचुर्याच्छब्दभूयिष्ठता ॥

अङ्गुल्य इति । हे सुन्दरि, त्वं नोऽस्माकं प्रत्यक्षचारिणी दृष्टिविषया पादविहारिणी वा वसन्तस्य श्रीरसि । अभेदोपचारे बीजमाह—तवाङ्गुल्यः पल्लवान्यासन् । नखदीप्तयः पुष्पाण्यासन् । बाहू लते, बाहुद्वयं च लताद्वयम् । 'पल्लवोऽस्त्री किसलयम्' इत्यमरः । उपमातो[1]भेदमाह—सामान्येति । इह समासाभावाद् व्यस्तरूपकता ॥

---

1. K. उपमानोपमेयभेदमाह (?)

समस्तव्यस्तं यथा—

स्मितं मुखेन्दो[1]र्ज्योत्स्ना ते प्रभाम्बु कुचकुम्भयोः ।
दोर्लतापल्लवे पाणौ पुष्पं सखि नखार्चिषः ॥ २७ ॥

अत्र मुखेन्दोः स्मितमेव ज्योत्स्ना, कुचकुम्भयोः प्रभैवाम्बु, दोर्लतयोः पल्लवभूते पाणौ नखार्चिष एव पुष्पमिति समस्तानामसमस्तानाञ्च गौणशब्दानामुपमातिरस्कारेण दर्शितत्वादिदं समस्तव्यस्तरूपं नाम प्रकृतरूपकेषु शब्दभूयिष्ठरूपकभेदः ॥

सविशेषणं यथा—

हरिपादः शिरोलग्नजह्नुकन्याजलांशुकः ।
जयत्यसुरनिःशङ्कसुरानन्दोत्सवध्वजः ॥ २८ ॥

अत्र यथोक्तविशेषणविशिष्टो यो हरिपादो यश्च हरिहतासुरेभ्यो निःशङ्कानां सुराणामानन्दोत्सवे ध्वजः, तयोः सविशेषणयोरेव प्रतीयमानसादृश्ययोः परस्परमुपमानोपमेयभाव इति सविशेषणं नाम प्रकृतरूपकेषु शब्दभूयिष्ठरूपकभेदः । तदेतच्चतुष्टयमपि प्रकृतसमासादिशब्दैर्निबद्धमिति प्रकृतमुच्यते ॥

चतुरो विकृतस्यापि प्रभेदान् प्रतिजानते ।
परम्पराथ रशना माला रूपकरूपकम् ॥ २८ ॥

स्मितमिति । हे सखि, तव मुखेन्दौ स्मितमीषद्धासो ज्योत्स्नास्ति । कुचकुम्भयोः प्रभा दीप्तिरम्बु जलम् । बाहुलतायाः पल्लवभूते पाणौ[2] नखदीप्तयः पुष्पम् । 'नीरक्षीराम्बुशम्बरम्' इत्यमरः । इवादिव्यतिरेकादुपमातिरस्कारः[3] । इह प्रथमं समस्तं ततोऽसमस्तमिति समस्तव्यस्तता ॥

हरीति । शिरसि अग्रे लग्नं बलिवञ्चने त्रिविक्रमदशायां ब्रह्माण्डाप्तौ[4] ब्रह्मणा पाद्यार्थमावर्जितं यज्जह्नुकन्याया गङ्गाया जलं तदेवांशुकं वस्त्रमिव यत्र तादृशो हरेर्वामनरूपस्य पादो बलिविजयादसुरेभ्यो निःशङ्कानां देवानां हर्षोत्सवे ध्वज एव जयति । अत एव जाह्नवीजलमंशुकत्वेन रूपितम्, तेन विना ध्वजत्वानुपपत्तेः । 'शिरोऽग्रे मस्तकेऽपि च' इति मेदिनीकरः । इह पादध्वजयोर्विशेषणवतोरेव रूपणात् सविशेषणरूपकता । प्रकृतत्वं प्रस्तुतत्वम् । तच्च समासादिभिरेवेति प्रकृतरूपकता ॥ २७ ॥

विकृतशब्दभूयिष्ठं विभजते—**चतुर इति** । विकृतस्यापि चतुरो भेदान् प्रतिजानते स्वीकुर्वन्ति । धीरा इति शेषः ॥

---

1. K. मुखेन्दौ; टीकायामपि ।
2. K. मणौ (?)
3. K. वादिव्यतिरेकात् (?)
4. SV-C. अत्र 'च' इत्यधिकम् ।

तेषु परम्परा यथा—

ववसाअरइप्पओसो रोसगइन्ददिढसिखलापडिबन्धो ।
कहं कहं बि दासरहिणो जअकेसरिपञ्जरो गओ घणसमओ ॥ २९॥

[व्यवसायरविप्रदोषो रोषगजेन्द्रदृढश्रृङ्खलाप्रतिबन्धः ।
कथं कथमपि दाशरथेर्जयकेसरिपञ्जरो गतो घनसमयः ॥]

अत्र दाशरथिसंबन्धिनो व्यवसायस्य रविणा, रोषस्य गजेन्द्रेण, जयस्य केसरिणा सहोपमानोपमेयभावकल्पनया यदेकं रूपणम्, अथैतत्संबन्धितया प्रदोषश्रृङ्खलाप्रतिबन्धपञ्जराणां द्वितीयम्, ततस्त्रयाणामपि घनसमयेन तृतीयम्, तेनेदं रूपकपरम्परा नाम विकृतरूपकेषु शब्दभूयिष्ठरूपकभेदः ॥

रशना यथा—

किसलयकरैर्लतानां करकमलैर्मृगदृशां जगज्जयति ।
नलिनीनां कमलमुखैर्मुखेन्दुभिर्योषितां मदनः ॥ ३० ॥

अत्र किशलयकरैः, करकमलैः, कमलमुखैर्मुखेन्दुभिरिति रशनाक्रमेण शब्दानां संदर्भ उपलभ्यमानस्तदर्थानां मनोभुवो जगद्विजये लतादिसंबन्धात् करणभावमनुमापयतीति रशना नामैतद् विकृतरूपकेषु शब्दभूयिष्ठरूपकभेदः ॥

माला यथा—

स्वामी दुर्नयवारणव्यतिकरे शौर्योपदेशे गुरु-
र्विस्रम्भे हृदयं नियोगसमये दासो भये चाश्रयः ।
दाता सप्तसमुद्रसीमरशनादामाङ्किताया क्षितेः
सर्वाकारमहो स्वयंवरसुहृत् को वा न कर्णो मम ॥ ३१ ॥

ववसाअ इति । अत्र दाशरथे रामस्य कथं कथमपि कष्टसृष्टया घनसमयो वर्षर्तुर्गत अतीतः । कीदृशः । व्यवसायः कार्योद्योगः स एव रविस्तेजोमयत्वात्, तत्र प्रदोषोऽस्तगमनकालः । रोष[1] एव गजेन्द्रो दुर्निवारत्वात्तस्य दृढश्रृङ्खलाप्रतिबन्धः प्रतिबन्धकत्वात् । जय एव केसरी तस्य पञ्जरो गृहभेदो नियामकत्वात् । 'श्रृङ्खला निगडे त्रिषु' इति मेदिनीकरः । इह रामसंबन्धिसंबन्धिरूपणात् परम्परारूपकम् । संबन्धिसंबन्धित्वादेव विकृतत्वम् ॥

किसलयेति । मदनः कामो हरिणाक्षीणां हस्तपद्मैर्लतानां किसलयकरैर्जगज्जयति । योषितां मुखचन्द्रैः पद्मिनीनां पद्ममुखैश्च जगज्जयति । इह रशना क्षुद्रघण्टिका तस्याः क्रमः पश्चाद्वलनयैकग्रथना शब्दगता प्रतीयत इति रशनारूपकमिदम् ॥

स्वामीति । मम कर्णः को वा न, अपितु सर्व एव । तदेवाह । दुर्नयस्य वारणे निवारणे यो व्यतिकर आसंगस्तत्र स्वामी प्रभुः । दुर्नयनिवारक इत्यर्थः । शौर्यस्योपदेशे गुरुरुपदेष्टा ।

---

1. K. दोषः (?)

अत्र स्वाम्यादीनां मालोपमादिक्रमेण निरूपितत्वान्मालारूपकं नाम विकृतरूपकेषु शब्दभूयिष्ठरूपकभेदः ॥

रूपकरूपकं यथा—

मुखपङ्कजरङ्गेऽस्मिन् भ्रूलता नर्तकी तव।
लीलानाट्यामृतं दृष्टौ सखि यूनां निषिञ्चति ॥ ३२ ॥

अत्र मुखमेव पङ्कजं तदेव रङ्गः; भ्रूरेव लता सैव नर्तकी, लीलैव नाट्यं तदेवामृतमिति रूपितानामपि रूपणेन समासेन रूपकरूपकं नामायं विकृतरूपकेषु शब्दभूयिष्ठरूपकभेदः। तदेतच्चतुष्टयमपि परम्परादिभिर्विकृतसमासादिशब्दै र्निबद्धमिति विकृतमुच्यते ॥

समस्तं चासमस्तं च युक्तश्चायुक्तमेव च।
चतुर्धाङ्गिप्रधानं स्यादर्थभूयिष्ठरूपकम् ॥ २९ ॥

तेषु समस्तं यथा—

ताम्राङ्गुलिदलश्रेणिनखदीधितिकेसरम्।
ध्रियते मूर्ध्नि भूपालैर्भवच्चरणपङ्कजम् ॥ ३३ ॥

विस्रम्भे हृदयं विश्वासपात्रम्। नियोग आज्ञा, तत्काले दासः। भये आश्रयश्च। सप्तसमुद्रसीमान एव रशनादाम तच्चिह्नितताया भूमेर्दाता। अहो आश्चर्यम्। सर्वाकारं यथा स्यादेवं स्वयंवरसुहृत् सहजमित्रं च। निरुपधित्वं स्वयंवरशब्दार्थः। हृदयमित्यजहल्लिङ्गतयान्वयः। 'आज्ञा नियोग आदेशः' इत्यमरः। इह विस्तरेण रूपितत्वान्मालारूपकम् ॥

मुखेति। हे सखि, तव भ्रूलतास्मिन्मुखपद्मरङ्गे नर्तकी यूनां दृष्टौ नेत्रे लीलानाट्यामृतं निषिञ्चति। लीलाविलास एव नाट्यं नृत्यं तदेवामृतम्। इह मुखं पङ्कजेन रूपयित्वा रङ्गत्वेन रूपितम्, एवं भ्रुवौ लतात्वेन रूपयित्वा नर्तकीत्वेन रूपिते। लीलैव नाट्यं तदेवामृतमिति रूपितरूपणाद्रूपकरूपकम् ॥ २८ ॥

अर्थभूयिष्ठरूपकेऽङ्गिप्रधानं विभजते—**समस्तमिति** ॥ **ताम्रेति**। भवच्चरणपद्मं नृपैर्मस्तके ध्रियते। कीदृशम्। ताम्राङ्गुलयो दलश्रेणिः पत्रपंक्तिर्यत्र तत्। नखदीधितयः केसराणि यत्र तत्। समस्तेति। यथा समस्तोपमायामवयविनोः सामस्त्येनोपमा, तथात्राप्यवयविनोरेव प्राधान्येन सामस्त्येन रूपकमित्यर्थः। अंगुल्यादौ प्रतीयमानता दलादावभिधीयमानता। तर्हि शब्दभूयिष्ठत्वमेव स्यादत आह—तद्योग्येति। शब्दोपस्थापितानामार्थानामिह यथास्थानं विनिवेशादर्थप्राधान्यमित्यर्थभूयिष्ठत्वमुक्तमित्यर्थः। शब्दभूयिष्ठरूपकभेदे समस्तेऽतिव्याप्तिमाशङ्कते—न चेति। तत्रापि नानाशब्दोपस्थापितानामर्थानामवयविनोरेव प्राधान्यमतो नानयोर्भेद इत्याशयः। परिहरति—तत्र हीति। तत्रार्चिषां प्राधान्यं साक्षात्क्रियान्वयात्, समर्थानामवयविनोरेव प्राधान्यमतोऽनयोर्भेद इत्याशयः।[1]

---

1. SV-C. समर्थानामित्यारभ्य इत्याशय इत्यन्तं नास्ति।

अत्र समस्तोपमायामिव पादाख्यः पङ्कजाख्यश्चावयवी परस्परमुपमानोपमेयभूतः प्रतीयमानाभिधीयमानसादृश्यैरङ्गुलिश्रेणिनखदीधितिभिर्दलश्रेणिकेसरैश्च सह सामस्त्येन रूपितस्तद्योग्यस्थानविन्यासेन चार्थस्य प्राधान्यमभिहितमिति समस्तं नाम रूपकमिदमङ्गिप्रधानरूपकेष्वर्थभूयिष्ठरूपकभेदः। न चैतद्वाच्यं 'पाणिपद्मानि भूपानाम्' इत्यादेरुदाहरणादिदं न भिद्यत इति। तत्र हि वाक्ये[1] नखार्चिषां क्रियासमावेशेन प्राधान्यमवगम्यते, न नखचन्द्राणाम्, ततश्च न रूपकम्। पाणिपद्मानीत्यस्य तु यद्यपि संकोचक्रियायामस्ति समावेशस्तथापि न तानि वर्णनीयत्वेनोपन्यस्तानि, अपि तु जिगीषुभाववर्णनाङ्गतया। अतः समावेशमात्रभणनान्न तत्र पाणिपद्मानां नापि नखचन्द्राणामर्थप्राधान्यमपि तु शब्दप्राधान्यमेव। इह तु चरणपङ्कजताम्राङ्गुलिदलश्रेण्यादिविशेषणविशिष्टस्य भूपालमौलिविनिवेशनेन प्राधान्यं प्रतीयत इत्युभयमपि निरवद्यम्॥

असमस्तं यथा—

अकस्मादेव ते चण्डि स्फुरिताधरपल्लवम्।
मुखं मुक्तारुचो धत्ते धर्माम्भः कणमञ्जरीः॥ ३४॥

अत्राप्येकदेशोपमाक्रमेणाधरपल्लवस्वेदाम्बुकणमञ्जरीणां सहजाहार्यावयवानामभिधानादुपमानावयविनश्चानभिधानादिदमसमस्तं नाम रूपकमङ्गिप्रधानेष्वर्थभूयिष्ठरूपकभेदः। अत्रापि च मुख्यवस्तुनः स्फुरिताधरपल्लवमिति विशेषणविशिष्टस्य धर्माम्भःकणमञ्जरीधारणक्रियासमावेशः प्राधान्यं स्थापयति॥

युक्तं यथा—

स्मितपुष्पोज्ज्वलं लोलनेत्रभृङ्गमिदम् मुखम्।
न कस्य नन्दनं सुभ्रु! सुरभिश्वसितानिलम्॥ ३५॥

नखचन्द्राणां तु तदङ्गतयान्वयः। तर्ह्यर्चिषामेव रूपकत्वमस्तु, तथापि स दोषस्तदवस्थ एवेत्यत आह—ताश्चेति। ता अर्चिषः। पाणिपद्मानीत्यत्र रूपकत्वे दोषतादवस्थ्यादाह—पाणीति। जिगीषुप्रभाववर्णनाया[2] मुख्यत्वेनाङ्गतया पाणिपद्मादान्वय इति शब्दप्राधान्यमेव। प्रकृते तु चरणादेरवयविनः प्रधानक्रियान्वय इत्यर्थप्राधान्यमिति भेदः॥

अकस्मादिति। हे चण्डि कोपने, तव स्फुरिताधरपल्लवं मुखं कर्तृ, अकस्मादेव कारणं विनैव मौक्तिकच्छाया घर्माम्बुकणमञ्जरीर्धत्ते बिभर्ति। अत्रापीति। यथैकदेशोपमायामवयवानां प्राधान्यं तथात्राप्यवयवानामेव प्राधान्यादसमस्तरूपकत्वम्। एवं चावयविनो मुखस्य रूपणाभावादवयवरूपकमिदमिति भावः। सहजावयवताधरे, आहार्यावयवतौपचारिकयवयवता घर्माम्भःकणस्यावयवाश्रयत्वात्। उपमानावयविनो लताख्यस्य। शब्दभूयिष्ठरूपकभेदासमस्तरूपकादस्य भेदमाह—अत्रापीति। इहोक्तयुक्त्यार्थप्राधान्यमितिभेदः॥

स्मितेति। हे सुभ्रु, तवेदं मुखं कस्य न नन्दनं हर्षजनकमपि तु सर्वस्यैव। नः शिरश्चालने। कीदृशम्। स्मितमेव पुष्पं तेनोज्ज्वलं दीप्तिमत्। लोलनेत्रे एव भृङ्गौ यत्र तत्।

---

1. K. वाक्ये इति नास्ति।

2. K. °भाववर्णनायाम्।

अत्र स्मितपुष्पोज्ज्वलं लोलनेत्रभृङ्गं सुरभिश्वसितानिलं ते मुखं न कस्य नन्दनमिति पुष्पभृङ्गादीनां परस्परं युक्त्युपपत्तेर्युक्तं नामायमङ्गाङ्गिप्रधानरूपकेष्वर्थ-भूयिष्ठो रूपकभेदः। अत्र यद्यपि नन्दनमिव नन्दनमिति गौणवृत्तिव्यपाश्रयः शब्द एव समस्तविशेषणैः परिछिक्रयते, तथापि नन्दयतीति नन्दनमिति ?[1] कृदभिहित-क्रियासमावेशे मुखाख्यस्यैव वस्तुनः प्राधान्यमवगम्यते, तस्य त्वपह्नियत इत्यर्थप्रधानमेवैतत् ॥

अयुक्तं यथा—

इदमार्द्रस्मितज्योत्स्नं स्निग्धनेत्रोत्पलं मुखम्।
जगन्नेत्रेन्दुरस्माकं कथं तापाय कल्पते ॥ ३६ ॥

अत्र ज्योत्स्नोत्पलयोरयोगाज्जगन्नेत्रेन्दोश्च मुखस्य संतापकारणम्, इदमयुक्तं नामाङ्गिप्रधानरूपकभेदेष्वर्थभूयिष्ठरूपकभेदः। अत्रापि पूर्ववन्मुखाख्यवस्तुनो विशेषणैः परिष्करणमिति तस्यैव प्राधान्यमवगम्यते ॥

भेदानङ्गप्रधानस्य चतुरोऽवयवाश्रयान्।
सहजाहार्यतद्योगतद्वैषम्यैः प्रचक्षते ॥ ३० ॥

तेषु सहजावयवं यथा—

पप्फुरिअउट्ठदलअं तक्खणविगलिअरुहिरमहुविच्छड्डुम्।
उक्खडिअकण्ठणालं पडिअं फुडदसणकेसरं मुहकमलम् ॥३७॥
[प्रस्फुरितोष्ठदलं तत्क्षणविगलितरुधिरमधुविच्छर्दम्।
उत्खण्डितकण्ठनालं पतितं स्फुटदशनकेशरं मुखकमलम् ॥]

सुरभिः श्वासानिलो यत्र तत्। युक्तिर्योग उपपत्तिश्चोभयमपि विवक्षितमिह। तथा हि पुष्पभ्रमरयोर्युक्तिर्योगः पुष्पैः सह भ्रमराणां मकरन्दपानकृतः संबन्धः। अत एवोपपद्यते पुष्पभ्रमरयोरेकत्रावस्थानम्, न हि पुष्पाणि भ्रमरैर्विना शोभन्त इति युक्तरूपकतेत्याशयवानाह—परस्परमिति। नन्दनमिव नन्दनमिति शब्दप्राधान्येऽपि नन्दयतीति नन्दनमिति 'कृदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशते' इति वचनादन्यप्राधान्यमेव विवक्षितमिति शङ्कोत्तराभ्यामाह—यद्यपीति ॥

इदमिति। हे कान्ते, तवेदं मुखं जगन्नेत्राणामिन्दुरस्माकं तापाय कथं कल्पते शक्तं[1] भवति। कीदृशम्। आर्द्रस्मितं सरसेषद्धासो ज्योत्स्ना यत्र तत्। स्निग्धं नेत्रोत्पलं यत्र तत्। स्मितस्यार्द्रत्वेन स्नेहजनितता लक्ष्यते, कोपस्मितस्य रूक्षत्वात्[2]। इह ज्योत्स्नाया उत्पलस्य च सहानवस्थानं तच्च मिथोऽनुपकार्योपकारकभावादित्ययुक्तरूपकता। अर्थप्राधान्यं पूर्वोक्तयुक्त्या-त्रापीत्याह—अत्रापीति ॥ २९ ॥

अर्थभूयिष्ठरूपकेष्वङ्गप्रधानं विभजते—**भेदानिति**। तयोः सहजाहार्ययोर्योगस्तद्योगः, तयोर्वैषम्यं विषमावयवता ॥ **पप्फुरिअ इति**। इह मुखमेव कमलं तत्पतितम्। कीदृशम्।

1. K. शक्तः (?) 2. K. सूक्ष्मत्वात् (?)

अत्रौष्ठादीनां दलादीनाञ्च मुखाम्भोजावयवानां स्फुरितविगलितोत्खण्डितस्फुटविशेषणविशिष्टानां परस्परमुपमानोपमेयभावरूपितानां मुखपक्षे कमलपक्षे च सहजत्वं गम्यत इति सहजावयवो नामायमङ्गप्रधानरुपकेष्वर्थभूयिष्ठरूपकभेदः। नैतद्वाच्यम्, ताम्राङ्गुलिदलश्रेणीत्यादेरर्थप्रधानभेदादिदं न भिद्यत इति। तत्र हि भूपालमौलिधारणक्रियासमावेशेनावयविनः प्राधान्यं विवक्षितम्, इह तु पतनक्रियायामवयवानाम्। अत एव ते तत्र स्फुरितादिविशेषणैर्विशिष्यन्ते ॥

आहार्यावयवं यथा—

तो कुंभअण्णपडिवअणदण्डपरिघट्टिआमरिसघोरविसो।
गलिअंसुअणिम्मोओ जाओ भीसणअरो दसाणणभुअओ ॥ ३८ ॥

[ततः कुम्भकर्णप्रतिवचनदण्डपरिघट्टितामर्षघोरविषः।
गलितांशुकनिर्मोको जातो भीषणतरो दशाननभुजगः ॥]

अत्र कुम्भकर्णप्रतिवचनममर्षोऽशुकमिति दशाननपक्षे, दण्डो घोरविषं निर्मोक इति भुजगपक्षे ये अवयवास्तेषामाहार्यत्वादिदमाहार्यावयवं नाम रुपकमङ्गप्रधानरूपकेष्वर्थभूयिष्ठरूपकभेदः। अत्रापि कुम्भकर्णसंबन्धपरिघट्टितगलितविशिष्टानामवययानामेव दशाननभुजगभीषणतरीकरणक्रियायां प्राधान्यमवगम्यते ॥

उभयावयवं यथा—

यस्या वीजमहङ्कृतिर्गुरुतरो मूलं ममेतिग्रहो
नित्यत्वस्मृतिरङ्कुरः सुतसुहृद्भृत्यादयः पल्लवाः।
स्कन्धो दारपरिग्रहः परिभवः पुष्पं फलं दुर्गतिः
सा मे त्वच्चरणार्हणापरशुना तृष्णालता लूयताम् ॥ ३९ ॥

प्रस्फुरितमोष्ठपुटमेव दलं पत्रं यत्र तत्। तत्कालविगलितरुधिरमेव मधुप्रवाहो यत्र तत्। विच्छर्दः प्रवाहः। उत्खण्डितकण्ठ एव नालो यत्र तत्। स्फुटद्दशना एव केसराणि यत्र तत्। इह मुखस्यौष्ठादीनि पद्मस्य पत्रादीन्यवयवास्ते च सहजा इति तत्प्राधान्यादिदं सहजावयवरूपकम्। न च ताम्राङ्गुलीत्यनेनावयविप्रधानेनास्याभेद इति वाच्यम्, तत्राङ्गिप्राधान्यस्य विवक्षितत्वादिहाङ्गप्राधान्यस्य तत्त्वादित्याह—न चेति ॥

तो इति। ततोऽनन्तरं[1] दशानन एव भुजगः सर्पः सोऽतिभयानको जातः। कीदृशः। कुम्भकर्णप्रतिवचनमेव दण्डस्तेन परिघट्टित उत्थापितोऽमर्ष एव घोरविषं यस्य सः। गलितश्च्युतोंऽशुकवस्त्रमेव निर्मोकः कञ्चुको यस्य सः। 'समौ कञ्चुकनिर्मोकौ' इत्यमरः। इह प्रतिवचनादीनामवयवत्वाभावादाहार्यावयवता। तेषामेव प्राधान्यादाहार्यावयवरूपकमिदम् ॥

यस्या इति। सा मम तृष्णैव लता, हे कृष्ण, त्वत्पादपूजापरशुना लूयतां छिद्यताम्। त्वच्चरणार्हणैव परशुः कुठारः। यस्यास्तृष्णालताया अहंकृतिरहंकार एव बीजमादिकारणम्,

1. SV–C. इहानन्तरम्।

अत्र वीजं मूलमङ्कुरः पुष्पं फलमिति लतापक्षे सहजाः, तृष्णापक्षे पुनरहङ्कृत्यादय आहार्यावयवा इति तदिदं सहजाहार्याणामवयवानां परस्परमुपमानोपमेयभावरूपणेनोभयावयवं नाम रूपकमिदमङ्गप्रधानरूपकेष्वर्थभूयिष्ठरूपकभेदः। अत्रापि च, अहङ्कारममताध्रौव्यस्मरणसुतादिदारपरिग्रहपराभवदुर्गतीनामवयवानामेव बीजादिरूपेण रूपितानां भगवदाराधनकुठारेण तृष्णालता लूयतामिति प्रार्थनक्रियया समावेशेन प्राधान्यमवगम्यते ॥

विषमावयवं यथा—

मदरक्तकपोलेन मन्मथस्त्वन्मुखेन्दुना।
नर्तितभ्रूलतेनालं मर्दितुं भुवनत्रयम् ॥ ४० ॥

अत्रेन्दुना मुखावयवो रूपितः, भ्रुवौ च तदवयवौ लतावयविभ्याम्, मदरक्तौ तु कपोलौ न केनापीति सर्वतो वैषम्याद्विषमावयवं नाम रूपकमिदमङ्गप्रधानरूपकेष्वर्थभूयिष्ठरूपकभेदः। अत्रापि मदरक्तनर्तितयोः कपोलभ्रुवोरेव मन्मथस्य जगत्त्रितयमर्दनक्रियायां प्राधान्यं साधकतमत्वमवगम्यते ॥

आधारवन्निराधारं केवलं व्यतिरेकि च।
इति शब्दार्थभूयिष्ठं शुद्धमाहुश्चतुर्विधम् ॥ ३१ ॥

तेष्वाधारवद् यथा—

सोहइ विसुद्धकिरणो गअणसमुद्दम्मि रअणिवेलालग्गो।
तारामुत्तापअरो फुडविहडिअमेहसिप्पिसंपुडविमुक्को ॥ ४१ ॥

[शोभते विशुद्धकिरणो गगनसमुद्रे रजनिवेलालग्नः।
तारामुक्ताप्रकरः स्फुटविघटितमेघशुक्तिसंपुटविमुक्तः ॥]

गुरुतरो ममेतिग्रहो ममत्वनिश्चयो मूलम्, नित्यमिदमिति स्मृतिरङ्कुरः, पुत्रमित्रभृत्यादयः किसलयाः, दाराणां पत्नीनां परिग्रहोऽनुरागः स्कन्धः, परिभवः पराभवः कुसुमम्, दुर्गतिर्नरकः फलम्। सर्वत्र यस्या इत्यन्वयः। 'तरुप्रकाण्डे स्कन्धो ना' इति विश्वः। 'नरको निरयो दुर्गतिः स्त्रियाम्' इत्यमरः। इह बीजादीनां सहजावयवता, अहंकृत्यादीनामाहार्यावयवता, तेषामेव च प्राधान्यं विवक्षितमित्युभयात्रयवप्रधानमिदम्। ध्रौव्यं नित्यता ॥

मदेति। हे प्रिये,त्वन्मुखेन्दुना मन्मथो भुवनत्रयं मर्दितुं जेतुमलं समर्थोऽस्ति। कीदृशेन। मदरक्तौ कपोलौ यत्र तेन। नर्तिते भ्रूलते येन तेन। इह मुखमवयवि चन्द्रत्वेन रूपितम्, भ्रुवौ चावयवौ लतात्वेन, गण्डस्तु न केनापीति वैषम्यम्,प्राधान्यं चावयवानामेवेति विषमावयवरूपकता ॥ ३० ॥

शब्दार्थभूयिष्ठरूपके शुद्धरूपकं विभजते-**आधारवदिति**। **सोहइ इति**। इह गगनमेव समुद्रस्तत्र तारा एव मुक्तास्तासां प्रकरः समूहः शोभते। कीदृशः। विशेषेणातिशयेन शुद्ध-

अत्र समुद्रत्वेन रूपितं गगनमाधारं परिकल्पय रजनिमेघतारकौघानां वेलाशुक्तिमुक्ताफलप्रकराणां च प्रतीयमानाभिधीयमानसादृश्यानां शब्दप्राधान्यतोऽर्थप्राधान्यतश्च रूपणं कृतमिति आधारवन्नाम रूपकमिदं शुद्धरूपकेषु शब्दार्थभूयिष्ठरूपकभेदः ॥

निराधारं यथा—

वणराइकेसहत्था कुसुमाउहसुरहिसंचरन्तधअवडा ।
ससिअरमुहुत्तमेहा तमपडिहत्था विणेत्ति धूमुप्पीडा ॥ ४२ ॥

[वनराजिकेशहस्ताः कुसुमायुधसुरभिसंचरद्ध्वजपटाः ।
शशिकरमुहूर्त्तमेघास्तमःप्रतिहस्ता विज्ञायन्ते धूमोत्पीडाः ॥]

अत्र धूमोत्पीडानां वनराजिकेशहस्तत्वेन कुसुमायुधसुरभिसंचरद्ध्वजपटत्वेन शशिकरमुहूर्तमेघत्वेन तमःप्रतिहस्तत्वेन च रूपितानां निराधाराणामेव शब्दप्राधान्यमर्थप्राधान्यं चावधार्यत इति निराधारं नाम रूपकमिदं शुद्धरूपकेषु शब्दार्थभूयिष्ठरूपकभेदः ॥

केवलं यथा—

वेल्लितभ्रु गलद्घर्मजलमालोहितेक्षणम् ।
विवृणोति मदावस्थामिदं वदनपङ्कजम् ॥ ४३ ॥

अत्रावयविन एव केवलस्य वदनपङ्कजमिवेति रूपणादस्य शब्दप्राधान्यं वेल्लितभ्रूप्रभृतिविशेषणोपादानाच्चार्थप्राधान्यमेव लक्ष्यते । तेन केवलं नाम रूपकमिदं शुद्धरूपकेषूभयभूयिष्ठरूपकभेदः ॥

किरणः । रजन्येव वेला तीरभूमिस्तत्र लग्नः संबद्धः । स्फुटविघटिता व्यक्तीभूय विदीर्णा मेघा एव शुक्तिसंपुटास्तैर्विमुक्तश्च । इह सादृश्ये रजन्यादीनां प्रतीयमानता वेलादीनामभिधीयमानता । शुद्धरूपकला उपमाद्यसंभेदात् । गगनस्याधारतयेदमाधारवद्रूपकम् ॥

वणेति । इह धूमसमूहा एतादृशा विज्ञायन्ते । कीदृशाः । वनराज्या वनपंक्तेः केशहस्ताः केशकलापा एव । 'पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परे' इत्यमरः । कुसुमायुधस्य कामस्य सुगन्धिचलद्ध्वजपटा एव । चन्द्रकिरणानां मुहूर्तमेघा एव । तमसामन्धकाराणां प्रतिहस्ताः प्रतिनिधयः । 'प्रतिहस्तः प्रतिनिधौ' इति विश्वः । इह धूमोत्पीडस्य वनराजिकेशकलापादेराधारत्वानुपपत्तेर्निराधाररूपकमिदम् ॥

वेल्लितेति । तवेदं वदनपङ्कजं कर्तृ मदावस्थां मद्यपानजां दशां विवृणोति प्रकाशयति । कीदृशम् । वेल्लिते नर्तिते भ्रुवौ यत्र तत् । आलोहिते अतिरक्ते ईक्षणे यत्र[1] तत् । इह मुखपद्मरूपस्यावयविनः केवलस्य रूपणात् केवलरूपकमिदम् ॥

---

1. SV–C. यस्य ।

व्यतिरेकवद् यथा—

अनाघ्रातं पुष्पं किसलयमलूनं कररुहै-
रनाविद्धं[1] रत्नं मधु नवमनास्वादितरसम् ।
अखण्डं पुण्यानां फलमिव च तद्रूपमनघं
न जाने भोक्तारं कमिह समुपस्थास्यति विधिः ॥ ४४ ॥

अत्र पुष्पकिसलयरत्नमधुपुण्यफलानाम् अनाघ्रातमित्यादिविशेषणापादितव्यतिरेकाणां प्रतीयमानसादृश्येन शकुन्तलारूपेण रूपणादर्थतः शब्दतश्च प्राधान्यमवधार्यत इति व्यतिरेकवन्नाम रूपकमिदं शुद्धरूपकेषूभयभूयिष्ठरूपकभेदः ॥

अथ संकीर्णभेदानां चतुष्टयमिहोच्यते ।
स्यात् सावयवसंकीर्णं तथाऽनवयवाह्वयम् ॥ ३२ ॥
तथैवोभयसंकीर्णं श्लेषोपहितमित्यपि ।
सैषा रूपकभेदानां विंशतिश्चतुरुत्तरा ॥ ३३ ॥

तेषु सावयवसंकीर्णं यथा—

रइअरकेसरणिवहं सोहइ धवलब्भदलसहस्सपरिगअम् ।
महुमहदंसणजोग्गं पिदामहुप्पत्तिपङ्कअं व णहअलम् ॥ ४५ ॥
[रविकरकेसरनिवहं शोभते धवलाभ्रदलसहस्रपरिगतम् ।
मधुमथदर्शनयोग्यं पितामहोत्पत्तिपङ्कजमिव नभस्तलम् ॥]

अनाघ्रातमिति । अनघमनवद्यं तस्या रूपमिह भुवि कं भोक्तारं समुपस्थितं करिष्यति तदहं न जाने । कीदृशम् । अनाघ्रातमगृहीतगन्धं पुष्पमेव । कररुहैर्नखैरलूनमखण्डितं किसलयम् । अनामुक्तमपरिहितं रत्नम् । अनास्वादितरसमगृहीतास्वादं नूतनं मधु । पुण्यानां चाखण्डं सकलं फलमपि । 'आमुक्तः परिहिते शुभ्रे' इति विश्वः । इह पुष्पादीनामनाघ्रातादिना व्यतिरेकवतां रूपणाद्व्यतिरेकवद्रूपकमिदम् ॥ ३१ ॥

शब्दार्थभूयिष्ठरूपके संकीर्णरूपकं विभजते—**अथेति** । आह्वयो नाम । सर्वमेकीकृत्य गणयति—सैषेति । चतुर्विंशतिरित्यर्थः ॥ **रइअरेति** । इह नभस्तलं शोभते पितामहस्य ब्रह्मण उत्पत्तिपद्ममिव, तस्य पद्मयोनित्वात् । कीदृशम् । रविकराः सूर्यकिरणा एव केसरनिकरा यत्र तत् । धवलाभ्राणि श्वेतमेघा एव दलसहस्राणि तैः परिगतमन्वितम् । मधुमथस्य विष्णोर्दर्शनयोग्यम्, शरदि तस्य जागरणादस्य च रम्यत्वात्, पद्मपक्षेऽपि नाभिकमलतया मधुरिपुदर्शनयोग्यता । यद्वा मधुमथस्य भृङ्गस्य दंशनं कवलनं तद्योग्यम् । मधु मथ्नातीति मधुमथः मूलविभुजादित्वात्कः । 'मधुमथो हरिभृङ्गयोः' इति शाश्वतः । अत्र रविकरधवलाभ्रसहस्रयोः

1. 'अनामुक्तम्' इति टीकायाम् ।

अत्र पितामहोत्पत्तिपङ्कजमिव नभस्तलं शोभत इत्युपमानोपमेयभावेनावयविनो[1]रभेदस्याविवक्षायामुपमैव न रूपकम्। रविकरधवलाभ्रदलसहस्रयोः केसरनिकरदलसहस्रयोश्च प्रतीयमानाभिधीयमानसादृश्ययोश्च सहजाहार्यावयवभूतयोरभेदोपचारेण रूपणमिति सावयवरूपेणोपमायाः संकीर्णत्वादिदं सावयवसंकीर्णं नाम संकीर्णरूपकेषूभयभूयिष्ठरूपकभेदः॥

निरवयवसंकीर्णं यथा—

दीहो दिअहभुअङ्गो रइबिम्बफणामणिप्पहं विअसन्तो।
अवरसमुद्दमुवगओ मुञ्चन्तो कञ्चुअंव घम्मअणिवहम्॥ ४६॥

[दीर्घो दिवसभुजङ्गो रविबिम्बफणामणिप्रभां विकसमानः।
अपरसमुद्रमुपगतो मुञ्चन् कञ्चुकमिव धर्मनिवहम्॥]

अत्र दिवसावयविनो भुजङ्गावयविनश्चाभिधीयमानप्रतीयमानदैर्घ्यदारुणादिधर्मयोरभेदोपचारेण रूपणमवयवानां चतुर्णां रविबिम्बातपफणामणिनिर्मोकाणां सत्यामप्यभेदोपचारयोग्यतायां द्वयोरिवशब्दप्रयोगेनोपमायां द्वयोस्तुल्यरूपणेऽप्यसामानाधिकरण्यान्नावयवावयविभावो विभाव्यत इति निरवयवस्योपमायां संकीर्णत्वान्निरवयवसंकीर्णं नाम संकीर्णरूपकेषूभयभूयिष्ठरूपकभेदः॥

उभयसंकीर्णं यथा—

धुअमेहमहुअराओ घणसमआअड्ढिओणअविमुक्काओ।
णहपाअवसाहाओ णिअअट्ठाणं व पडिगआओ दिसाओ॥ ४७॥

[धुतमेघमधुकरा घनसमयाकृष्टावनतविमुक्ताः।
नभःपादपशाखा निजकस्थानमिव प्रतिगता दिशः॥]

सहजाहार्यावयवयोः केसरनिवहत्वेन दलसहस्रत्वेन च रूपणात् पङ्कजनभस्तलयोरवयविनोरुपमानोपमेयत्वाच्च सावयवसंकीर्णरूपकमिदम्॥

दीहो इति। इह दिवस एव भुजङ्गः सर्पोऽपरसमुद्रं पश्चिमसमुद्रं गत इव। कीदृशः। दीर्घो महापरिमाणः। सूर्यबिम्बमेव फणामणिप्रभां विकासयन्। आतपसमूहं कञ्चुकमिव त्यजन्। अत्रासामानाधिकरण्येनावयवावयविभावो न ज्ञायते, इवप्रयोगेण चोपमा ज्ञायत इति निरवयवसंकीर्णरूपकमिदम्॥

धुअ इति। इह दिशो निजकस्थानं स्वकीयस्थानं प्रतिगता इव। इवपदमुत्प्रेक्षायाम्। कीदृश्यः। धुता मेघा एव मधुकरा भ्रमरा यासु ताः। घनसमयेन वर्षाकालेन घनावरणादाकृष्टाः संनिहितीकृता अवनता भूमिलग्नाः पश्चाद्विमुक्तास्त्यक्ताः। नभ एव पादपो वृक्षस्तस्य

---

1. K. ०अवयवावयविनो०।

अत्र पादपरूपेण रूपितस्य नभसो यदेतद्दिशां शाखारूपेण रूपणं मेघानाञ्च मधुकरप्रकरेण, तदुभयमप्यन्यपदार्थषष्ठीसमासयोरभिधीयमानेन सावयवं निरवयवं चेत्युत्प्रेक्षया च संकीर्यमाणमुभयसंकीर्णरूपकव्यपदेशं लभते। सोऽयं संकीर्णरूपकेषूभयभूयिष्ठरूपकभेदः ॥

श्लेषोपहितं यथा—

पीणपओहरलग्गं दिसाणं पवसन्तजलअसमअविइण्णं।
सोहग्गपढमइण्हं पम्माअइ सरसणहपअं इन्दधणुं ॥ ४८ ॥
[पीनपयोधरलग्नं दिशां प्रवसज्जलदसमयवितीर्णम्।
शोभाग्र्यप्रथमचिह्नं प्रम्लायति सरसनखपदमिन्द्रधनुः ॥]

अत्र सरसनखपदाकारस्येन्द्रधनुष उत्पन्नसादृश्यादभेदोपचारेण रूपणे योऽयं सरसे नभसि पदमस्येति व्युत्पत्त्या श्लिष्टरूपेण तद्विशेषणप्रकारः, यश्च शोभायाः प्रथमम् अग्र्यं चिह्नं सौभाग्यस्य च प्रथमं चिह्नं पीनपयोधरे मेघे स्तने वा लग्नमित्यादिविशेषणविशेष्यभावः, तेनेदं श्लेषेणोपधीयत इति श्लेषोपहितं नाम संकीर्णरूपकेषूभयभूयिष्ठरूपकभेदः ॥

शाखाभूताः। अत्र धुतमेघपदे बहुव्रीहिः। नभःपादपपदे षष्ठीसमासः। ताभ्यां सावयवत्वं निरवयवत्वं च यथाक्रममुक्तम्। अत एवोभयसंकीर्णरूपकमिदम्। स्कन्धके[1] ध्वनिस्तु, दिशन्तीति दिशः प्रौढनायिकाः। अन्या अपि दिशो निजस्थानमिव गच्छन्ति। कीदृश्यः। धुतमेधं (ध्यं) यन्मधु मद्यं तत्करे यासां ताः। यद्वा धुता मेधा बुद्धिर्येन तादृशं मधु करे यासां ताः। यद्वा धुता मेधा यस्मादेवंविधो मधुकरो विदग्धो यासां ताः। घनेन दृढेन समयेन शपथेन समदेन पुंसा वा आकृष्टा आहूता, अवनता वशीकृताः। उपभुक्ता इति यावत्। पश्चाद्विमुक्तास्त्यक्ताः। यद्वा विमुक्ता विगतमुक्ताहाराः, पश्चात्कर्मधारयः। 'समयः शपथे काले' इति विश्वः। नखस्य पातः क्षतं तदेव प्रसाधः प्रसाधनं यासां ताः ॥

पीणेति। इहेन्द्रधनुः प्रम्लायति[2] प्रसाधयति[3] श्लिष्यति वा। कीदृशम्। पीने पयोधरे मेघे लग्नम्। प्रवसता गच्छता जलदसमयेन वर्षाकालेन दिशां वितीर्णं दत्तम्। शोभाया[4]अग्र्यं श्रेष्ठं प्रथममाद्यं चिह्नम्। सरसे स्निग्धे नभसि गगने पदं स्थानं यस्य तत्। पक्षे सरसं नखपदं क्रमेण प्रम्लायति। कीदृशम्। दिशां प्रौढाङ्गनानां सुन्दरीणां वा पीने मांसले पयोधरे स्तने लग्नम्। प्रवसता जलदसमयेन नायकेन वितीर्णं दत्तम्। जलान् मूर्खान् द्यति खण्डयति जलदः। ईदृशः समय आचारो यस्य सः। सौभाग्यस्य प्रथमचिह्नमिन्द्रधनुराकारं च। 'समयः स्यात्काल आचारे' इति शाश्वतः। प्रवासगमने स्मरणार्थं विदग्धेन नखक्षतं देयम्। तदुक्तं मद्रसिकसर्वस्वे—

---

1. स्कन्धकं नाम प्राकृतपैङ्गलोक्तं छन्दः। अत्र स्कन्धके इत्यस्य प्राकृतरूप इत्यर्थः प्रसिद्धाति।
2. K. 'प्रम्लायति' इति नास्ति। 3. SV–C. प्रवासयति।
4. K. सौभाग्यस्य।

चतुर्विंशतिविधं साम्यम्

द्वयोर्यत्रोक्तिचातुर्यादौपम्यार्थोऽवगम्यते ।
उपमारूपकान्यत्वे साम्यमित्यामनन्ति तत् ॥३४॥

तदानन्त्येन भेदानामसंख्यं तस्य तूक्तयः ।
दृष्टान्तोक्तिः प्रपञ्चोक्तिः प्रतिवस्तूक्तिरेव च ॥ ३५ ॥

तत्रेवादेः प्रयोगेण दृष्टान्तोक्तिं प्रचक्षते ।
इवादेरप्रयोगेण प्रपञ्चोक्तिं मनीषिणः ॥ ३६ ॥

वस्तु किञ्चिदुपन्यस्य न्यसनात्तत्सधर्मणः ।
साम्यप्रतीतिरस्तीति प्रतिवस्तूक्तिरुच्यते ॥ ३७ ॥

तत्र क्रियाजातिगुणद्रव्ययोगादिहेतुके ।
साम्ये पूर्वादिभेदेन दृष्टान्तोक्तिर्विधीयते ॥ ३८ ॥

सा क्रियायोगनिमित्तसाम्या दृष्टान्तोक्तिः सामान्यतः पूर्वा यथा—

स्थितः स्थितामुच्चलितः प्रयातां निषेदुषीमासनबन्धधीरः ।
जलाभिलाषी जलमाददानां छायेव तां भूपतिरन्वगच्छत् ॥ ४९ ॥

प्रवासगमने देयाः स्नेहसंस्कारका नखाः ।
चिरोत्सृष्टेषु रागेषु प्रीतिर्गच्छेत्पराभवम् ॥
रागायतनसंस्मारि यदि न स्यान्नखक्षतम् ।
रेखास्तिस्रश्चतस्रश्च वक्रा वक्राकृतिर्नखः ॥

इति । अत्र श्लेषालंकारेणोपहितत्वादेव संकीर्णरूपकता ॥ ३२–३३ ॥ २ ॥

साम्यलक्षणमाह—**द्वयोरिति** । द्वयोरुपमानोपमेययोर्वचनरचनाभेदाद्यत्रौपम्यार्थंतुल्यता ज्ञायते तत्साम्यमामनन्ति जानन्ति । तद्युपमारूपकयोरतिव्याप्तिः । अत उक्तम्—उपमेति । यद्यपि त्रिषु सादृश्यमस्ति तथापि प्रकारकृतो भेद इति भावः । तद्विभजते—तस्य त्विति । यद्यपि भेदानामानन्त्यादसंख्यं तत्साम्यं तथापि तिस्र उक्तयः प्रकारा अनुगमकास्तत्रेत्यर्थः ॥३४-३६॥

वस्त्विति । वस्तु वाच्यं किमप्युपन्यस्य तत्सधर्मणस्तेन तुल्यगुणस्य न्यसनादुदाहरणात्साम्यज्ञानं प्रतिवस्तूक्तिरित्यर्थः ॥ ३७ ॥

तत्रेति । पूर्वादीत्यादिपदेनोत्तरग्रहणम् । क्रियायोग एव निमित्तं तत्कृतसाम्यात् ॥

स्थित इति । स भूपति र्दिलीपस्तां सुरभिमन्वगच्छदनुगच्छति स्म । अनुगमनमेवाह । स कीदृशः । स्थितोऽवस्थितः, उच्चलितः प्रस्थितः, आसनवानुपविष्टः जलाभिलाषी जलेच्छुश्च ।

अत्र दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरनाविष्टलिङ्गत्वादवश्याभिधेयत्वाच्च स्थित इत्यादिषु न लिङ्गभेददोषः। अभिधीयमानस्थानादिक्रियायोगजनितं साम्यं समस्तमूर्तिमत्साधारणश्च पूर्वमेव छायादृष्टान्तः। सेयं क्रियायोगनिमित्तसाम्या सामान्यतः पूर्वा नाम दृष्टान्तोक्तिः साम्यभेदः॥

सैव क्रियागुणयोगनिमित्ता विशेषतः पूर्वा यथा—

सअलुज्जोइअवसुहे समत्थजीअलोअवित्थरन्तपआवे।
ठाइ ण चिरं रविम्मि व विहाणपडिआवि मइलदा सप्पुरिसे॥५०॥

[सकलोद्योतितवसुधे समस्तजीवलोकविस्तीर्यमाणप्रतापे।
तिष्ठति न चिरं रवाविव विधानपतितापि मलिनता सत्पुरुषे॥]

अत्र जगदुद्योतनक्रियाप्रतापगुणयोगहेतुसाम्यम्, असाधारणश्च सूर्यदृष्टान्त इति विशेषतः क्रियागुणयोगनिमित्तेयं पूर्वा नाम दृष्टान्तोक्तिः साम्यभेदः॥

गुणयोगनिमित्तसाम्या सामान्यत उत्तरा यथा—

रूपं तदोजस्वि तदेव वीर्यं तदेव नैसर्गिकमुन्नतत्वम्।
न कारणात् स्वाद् बिभिदे कुमारः प्रवर्तितो दीप इव प्रदीपात्॥५१॥

अत्र रूपादिगुणयोगजन्मजनितं साम्यं सामान्यरूपश्च पश्चात् प्रदीपदृष्टान्त इति सामान्यतो गुणयोगनिमित्तेयमुत्तरा नाम दृष्टान्तोक्तिः साम्यभेदः॥

जलाभिलायीतिपाठे 'ला आदाने'[1] ताच्छीलिको णिनिः, 'आतो युक्' इति युकि जलपानशील इत्यर्थः। तां कीदृशीम्। स्थिताम्, प्रयातां कृतगमनाम्, निषेदुषीमुपविष्टाम्, जलमाददानां गृह्णन्तीं च। छायेव। यथा छाया कमप्यनुगच्छति तथेत्यर्थः। एतासां क्रियाणामेकचित्ततयानुगमार्थं धीर इत्युक्तम्। ननु छायेव स इति लिङ्गभेददोषदुष्टमेवेदम्, अतः कुतोऽलङ्कारतेत्यत उक्तम्—अनाविष्टेति। अविवक्षितलिङ्गत्वात्। नहि लिङ्गविवक्षायामिह किञ्चित्प्रयोजनम्। इयं चोपमा लौकिकी। लोके च छायाया आवरकानुगमनैयत्यं नरवन्यस्येति तावन्मात्रमेवोद्देश्यमिहेति न दोषः। तदिदमुक्तम्—अवश्येति। सर्वक्रियायाः[2] प्रथमत एव साम्यात्पूर्वेयम्। उपमायामेक एव वाक्यार्थः, इह तु वाक्यार्थयोर्भेद इति भिन्नालङ्कारता॥

सअलु इति। इह सत्पुरुषे मलिनता चिरं न तिष्ठति। कीदृशे। सकलोद्योतिता वसुधा येन तस्मिन्। समस्ते जीवलोके मर्त्यलोके विस्तीर्यमाणः प्रतापो यस्य तस्मिन्। मलिनता कीदृशी। विधानेन इतिकर्तव्यतया विधिना वापादितोत्पादिता। रवाविव। यथा सूर्ये मलिनता चिरं न तिष्ठति तथेत्यर्थः। कीदृशे। सकलोज्ज्वलीकृतवसुधे समस्तजीवलोके[3] विस्तीर्यमाणः प्रतापः प्रतपनं यस्य तस्मिन्। मलिनता कीदृशी। विहाणं प्रातः, तस्मात्पतितापि। इहासाधारण्यमेव विशेषः, पूर्वतापि समस्तक्रियया प्रथमतः साम्येन॥

रूपमिति। कुमारो बालकोऽजः, स्वान्निजात्कारणात् पितुर्न बिभिदे न भेदं जगाम। अभेदे हेतुमाह—ओजस्वि दीप्तं तद्रूपम्, सौकुमार्यं तदेव, वीर्यं तेजस्तदेव, नैसर्गिकं स्वाभाविक-

---

1. K. दाने (?)
2. SV-C. सर्वक्रियया।
3. SV-C. समर्थजितलोके।

सैव क्रियागुणद्रव्ययोगनिमित्ता विशेषतो यथा—

अव्वोच्छिण्णपसरिओ अहिअं उद्धाइ फुरिअसूरच्छाओ।
उच्छाहो सुहडाणं विसमक्खलिओ महाणईणं व सोत्तो ॥ ५२ ॥

[अव्यवच्छिन्नप्रसृतोऽधिकमुद्धावति स्फुरितशूर(शौर्य)च्छायः।
उत्साहः सुभटानां विषमस्खलितो महानदीनामिव स्रोतः ॥]

अत्राव्यवच्छिन्नप्रसृत इति क्रियायोगनिमित्तं स्फुरितशौर्यच्छाय इति गुणयोगनिमित्तं स्फुरितसूर्यच्छाय इति द्रव्ययोगनिमित्तञ्च साम्यं सामान्यविशेषरूपञ्च विषमस्खलितमहानदीस्रोतोदृष्टान्त इति विशेषतः क्रियादियोगनिमित्तेयमुत्तरा नाम दृष्टान्तोक्तिः साम्यभेदः ॥

द्रव्यजातिनिमित्तसाम्या सामान्यतः पूर्वा दृष्टान्तोक्तिर्यथा—

विसवेओ व्व पसरिओ जं जं अहिलेइ बहलधूमुप्पीडो।
सामलइज्जइ तं तं रुहिरं व महोअहिस्स विद्दुमवेण्टम् ॥ ५३ ॥

[विषवेग इव प्रसृतो यद् यदभिलाति बहलधूमोत्पीडः।
श्यामलायते तत्तद्रुधिरमिव महोदधेर्विद्रुमवेष्टं (पीठम्) ॥]

अत्र धूमविषयोर्विद्रुमरुधिरयोश्च द्रव्यजातियोगकृतं प्रतीयमानं श्यामलायत इति धूमविषद्रव्ययोगजनितमभिधीयमानं सामान्यरूपञ्च साम्यम्। सेयं दृष्टान्तस्य पूर्वमेवोपन्यासाद् द्रव्यजातियोगनिमित्तसाम्या सामान्यतः पूर्वा नाम दृष्टान्तोक्तिः साम्यभेदः ॥

मुन्नतत्वमुच्छ्रितत्वं च। यथा दीपात्प्रवर्तित उत्पादितो दीपः स्वात्कारणाद्दीपान्न भिन्नो भवति। अत्रापि रूपादिकं तुल्यमेव। दृष्टान्तस्य प्रकृतवाक्यार्थपर्यवसाने सति पश्चादन्वय इत्युत्तरता ॥

अव्वोच्छिण्णेति। इह सुभटानामुत्साहो विषमे दुष्करे स्खलितः सन्नधिकं यथा स्यादेवमुद्धावति प्रकाशते। कीदृशः। अव्यवच्छिन्नो निरन्तरः सन् प्रसृतः। स्फुरिता शूरस्य सुभटस्य शौर्यस्य वा छाया ख्यातिः कान्तिर्वा यत्र सः। यथा महानदीनां स्रोतः प्रवाहो विषमे देशे स्खलितः सन्नधिकमुद्धावति उद्गच्छति, सोऽपि निरन्तरं प्रसृतः। स्फुरिता सूरस्य छाया कान्तिः प्रतिबिम्बो वा यत्र सः। 'प्रतिबिम्बे च कान्तौ च ख्यातौ छायार्कयोषिति' इति मेदिनीकरः। 'कार्यारम्भेषु संरम्भः स्थेयानुत्साह उच्यते' इति भरतः। अत्र तादृशनदीस्रोतसो विशेषरूपता ॥

विसेति। इह बहलधूमोत्पीडो महाधूमसमूहो विषवेग इव प्रसृतो यद्यद्विद्रुमपीठम-भिलीयतेऽभिलाति गृह्णाति वा तत्तन्महोदधेर्विद्रुमपीठं श्यामलायते कज्जलीभवति। कीदृशम्। रुधिरमिव। इयं पूर्वदिशा।[1] अभिलीयत इति अभिपूर्वात् 'लीङ् आश्लेषे' दैवादिकः।

---

1. SV-C. आदिन्त इत्यतं नास्ति।

सैव द्रव्ययोगनिमित्तसाम्या विशेषतो यथा—

संचारिणी दीपशिखेव रात्रौ यं यं व्यतीयाय पतिंवरा सा।
नरेन्द्रमार्गाट्ट इव प्रपेदे विवर्णभावं स स भूमिपालः ॥ ५४ ॥

अत्र दीपशिखादिद्रव्ययोगकृतं साम्यम्, सामान्यविशेषरूपौ संचारिणी दीपशिखेति च राजमार्गाट्ट इति च दृष्टान्तौ पूर्वमेवोपन्यस्तौ। सेयं विशेषतो द्रव्ययोगनिमित्तसाम्या पूर्वा नाम दृष्टान्तोक्तिः साम्यभेदः ॥

द्रव्ययोगनिमित्तसाम्यैव सामान्यत उत्तरा यथा—

उज्ज्वलालोकया स्निग्धा त्वया त्यक्ता न राजते।
मलीमसमुखा वर्तिः प्रदीपशिखया यथा ॥ ५५ ॥

अत्र द्रव्ययोगकृतं साम्यं सामान्यरूपश्च प्रदीपः पश्चात् प्रदीपशिखावर्ति-दृष्टान्तः। सेयं यथोक्तरूपोत्तरा नाम दृष्टान्तोक्तिः साम्यभेदः ॥

सैव क्रियागुणयोगनिमित्तसाम्या विशेषतो यथा—

तो ताणं हदच्छाअं णिच्चललोअणसिहं पउत्थपदावं।
आलेक्खपईवाणं व्व णिअअं पअदिचटुलत्तणं पि विअलिअं ॥ ५६ ॥
[ततस्तेषां हतच्छायं निश्चललोचनशिखं प्रोषितप्रतापम्।
आलेख्यप्रदीपानामिव निजकं प्रकृतिचटुलत्वमपि विगलितम् ॥]

'स्यादुत्पीडः समूहेऽपि' इति रत्नकोषः। अत्र जातेर्द्रव्यस्य सामान्यत एव साम्यमिति सामान्यरूपता दृष्टान्तस्य पूर्वमुपन्यासात्पूर्वता च ॥

संचारिणीति। सा पतिंवरा इन्दुमती यं यं भूमिपालं व्यतीयाय तत्याज स स भूमिपालो विवर्णभावं विवर्णत्वं प्रपेदे लेभे। यथा रात्रौ संचारिणी दीपशिखा यं यं राजमार्गाट्टं व्यतिक्रामति स स राजमार्गाट्टो वैवर्ण्यं प्राप्नोति तथेत्यर्थः। व्यतीयायेति[1] व्यति-पूर्वात् 'इण् गतौ' इति धातोर्लिटि रूपम्। अट्टो अटारीति प्रसिद्धः। 'स्यादट्टः क्षौममस्त्रियाम्' इत्यमरः। इह संचरणत्वसामान्ययोगात्सामान्यरूपता, राजमार्गाट्ट इति विशेषरूपता ॥

उज्ज्वलेति। त्वया त्यक्ता स्निग्धा स्नेहवती सखी न राजते इति प्रियायाः सखीं प्रति पत्युर्वचनम्। त्वया कीदृश्या। उज्ज्वलो निर्मल आलोको दर्शनं यस्यास्तया। स्निग्धा कीदृशी। मलीमसं म्लानं मुखं यस्याः सा। यथा प्रदीपशिखया त्यक्ता वर्तिर्न शोभते तथेत्यर्थः। शिखया कीदृश्या। उज्ज्वल आलोक उद्योतो यस्यास्तया। वर्तिः कीदृशी। स्निग्धा स्नेहवती, स्नेहस्तैलम्। म्लानमुखी च। 'मलीमसं तु मलिनम्' इत्यमरः। इह नायिकाशिखयो-र्द्रव्ययोर्योगः। दृष्टान्तस्य सामान्यरूपता पश्चादुपादीयमानता च व्यक्तैव ॥

तो ताणेति। इह ततस्तेषां वानराणामालेख्यप्रदीपानामिव निजकमात्मीयं प्रकृति-चञ्चलत्वमपि विगलितमपगतम्। हता छाया प्रतिष्ठा कान्तिर्वा यत्र तत्। पक्षे हता छाया

---

1. SV-C. इत आरभ्य राजमार्गाट्ट इति यावन्नास्ति।

अत्र हतच्छायमित्यादीनामन्तर्गतगुणत्वेन क्रियाविशेषणत्वात् क्रियागुणयोगनिमित्तम्, निजं प्रकृतिचटुलत्वमपि विगलितमिति गुणयोगनिमित्तं च साम्यं सामान्यविशेषरूपश्चालेरव्यप्रदीपदृष्टान्त इति क्रियागुणयोगनिमित्तेयं विशेषत उत्तरा नाम दृष्टान्तोक्तिः साम्यभेदः ॥

अथ दृष्टान्तोक्तेर्दृष्टान्तालङ्कारस्य च को विशेषः । उच्यते । लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्त इत्यर्थं प्रति तु न कश्चिद्विशेषः । उक्ति प्रति तु पुनरनेको विद्यते । तद् यथा । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्भिन्ने वाक्ये निर्देशो दृष्टान्तालङ्कारः । एकवाक्ये निर्देशो दृष्टान्तोक्तिः । साध्यधर्मसिद्धये दृष्टान्तालङ्कारः, साधर्म्यनिमित्तसिद्धये[1] दृष्टान्तोक्तिः । इवाद्यप्रयोगे दृष्टान्तालङ्कारः, इवादिप्रयोगे तु दृष्टान्तोक्तिः । अत एवेयमुभयालङ्कारः, स पुनरर्थालङ्कार इति ॥

साम्योत्कर्षापकर्षोक्तेरुपमानोपमेययोः ।
प्रकृता विकृता चेति प्रपञ्चोक्तिः प्रदर्श्यते ॥ ३९ ॥

सोपमानोपमेययोः साम्येन प्रकृता यथा—

अरण्यबीजाञ्जलिदानलालितास्तथा च तस्यां हरिणा विशश्वसुः ।
यथा तदीयैर्नयनैः कुतूहलात् पुरः सखीनाममिमीत लोचने ॥ ५७ ॥

अत्र मृगलोचनोपमानानां तल्लोचनोपमेययोश्च साम्यमविकृतानामेव प्रतीयते । सेयं सामान्येन प्रकृता नाम प्रपञ्चोक्तिः साम्यभेदः ॥

आतपाभावरूपा यत्र तत् । निश्चलं लोचनमेव शिखा यत्र तत् । प्रोषितोऽन्तर्गतः प्रतापः पौरुषं प्रतपनं च यत्र तत् । क्रियाविशेषणत्रयमिदम् । 'निजमात्मीयनित्ययोः' इति विश्वः । स्वार्थिकः कन् । अत्र छायादेर्गुणस्य क्रियाविशेषणतया क्रियाया गुणयोगः[2] । प्रदीपस्य दृष्टान्त इति विशेषः । उत्तरा च व्यक्तैव ॥

अथेति । उभयत्र साम्यमात्रस्योपजीवनादिति भावः । लौकिका लोकविदिताः परीक्षकाःप्रमाणेन व्यवहारिणः । बुद्धिसाम्यस्योभयत्र तुल्यत्वादाह—न कश्चिदिति । अभेद एवेत्यर्थः । तर्ह्यभेद एव । नेत्याह—उक्तिमिति । वचनरचनयानेके भेदास्तयोरित्यर्थः । साध्येति । साध्यो धर्मः सिसाधयिषितः । साधर्म्येति । साधर्म्यं समानधर्मता तस्या निमित्तं गुणादि तयोः सिद्धिरित्यर्थः । इवादिप्रयोगपुरस्कारेण शब्दालङ्कारता, साम्यादिपुरस्कारेण चार्थालंकारतेत्युभयालंकारतेत्याह—अत इति ॥ ३८ ॥

प्रपञ्चोक्ति लक्षयति—**साम्येति** । उपमानोपमेययोः साम्येनोत्कर्षेणापकर्षेण च प्रपञ्चोक्तिः । सा च क्वचित्प्रकृता स्वभावसिद्धा, क्वचिद्विकृता औपाधिकी । **अरण्येति** । तस्यां गौर्यां च तथा तेन प्रकारेण हरिणा विशश्वसुः विश्वासं जग्मुः । कीदृशाः । अरण्यबीजस्य ग्रंडोरीति ख्यातस्याञ्जलिदानेन लालिता विलासिताः । तदञ्जलिस्थनीवारधान्यभक्षका इत्यर्थः । यथा सा गौरी तदीयैर्मृगसंबन्धिभिर्नेत्रैरग्रे सखीनां लोचनेऽमिमीत समीचकार

---

1. निमित्तोक्ति टीकानुसारं योजितम् । 2. K. गुणायोगः (?)

प्रकृतैवोपमानोत्कर्षेण यथा—

गर्वमसंवाह्यमिमं लोचनयुगलेन वहसि किं मुग्धे ।
सन्तीदृशानि दिशि दिशि सरःसु ननु नीलनलिनानि ॥ ५८ ॥

अत्र तव द्वे लोचनोत्पले एव, सरसां पुनर्बहूनि नीलोत्पलानीत्युपमानोत्कर्षः प्रकृत एव प्रतीयते । सेयमुपमानोत्कर्षेण प्रकृता नाम प्रपञ्चोक्तिः साम्यभेदः ॥

सैवोपमानापकर्षेण यथा—

अन्यतो नय मुहूर्तमाननं चन्द्र एष सरले कलामयः ।
मा कदाचन कपोलयोर्मलं संक्रमय्य समतां नयिष्यति[1] ॥ ५९ ॥

अत्रोपमानस्य मलिनताकृतोऽपकर्षः प्रकृत एव प्रतीयते । सेयमुपमानापकर्षेण प्रकृता नाम प्रपञ्चोक्तिः साम्यभेदः ॥

सैवोपमानस्य किञ्चिदुत्कर्षेण यथा—

आपातमात्ररसिके सरसीरुहस्य
किं बीजमर्पयितुमिच्छसि वापिकायाम् ।
कालः कलिर्जगदिदं न कृतज्ञमज्ञे
स्थित्वा हरिष्यति तवैव मुखस्य शोभाम् ॥ ६० ॥

अत्रोपमानस्योपमेयादीषदुत्कर्षः प्रकृत एव प्रतीयते । सेयमीषदुत्कर्षेण प्रकृता नाम प्रपञ्चोक्तिः साम्यभेदः ॥

कौतुकात् । अरण्ये बीजानि यस्य तदरण्यबीजम् । विशश्वसुरिति विपूर्वात् 'श्वस प्राणने' इत्यस्माल्लिटचु्यसि रूपम् । अमिमीतेति 'माङ् माने' णिचि लुङि चङि[2] रूपम् । इहाविकृतता मृगलोचनानां सहजसौकर्यात् । अत एव प्रकृतता । प्रपञ्चोक्तिता[3] तु इवादेरप्रयोगात् ॥

गर्वमिति । ननु हे नायिके, लोचनद्वयेनासंवाह्यं प्रगाढं गर्वं त्वं किं वहसि । न वोढुमर्हसीत्यर्थः । दिशि दिशि प्रतिदिशं सरःसु तडागेषु ईदृशानि त्वन्नेत्रतुल्यानि नीलोत्पलानि सन्ति । अत एव गर्वभङ्गः । 'स्यान्मर्दनं संवाहनम्' इत्यमरः । इह नीलोत्पलानामुत्कर्षः साहजिक एव । नेत्रद्वयापेक्षया तेषां बहुत्वात् ॥

अन्यत इति । हे सरले ऋजुप्रकृतिके, आननं मुखं मुहूर्तमन्यतोऽन्यत्र नय प्रापय ॥ अत्र हेतुः । एष चन्द्रः कलामयः कदाचन कपोलयोर्मलं संक्रमय्य मेलयित्वा मा समतां साम्यं नयिष्यति प्रापयिष्यति । अन्यस्यान्यत्र संक्रमणे कलामयत्वं हेतुः । अन्यत इति सप्तम्यां तसिः इह चन्द्रस्योपमानस्य कलङ्करूपमलसंवन्धकृतोऽपकर्षः साहजिक एव ज्ञायते ॥

आपातेति । हे आपातमात्ररसिके एतत्क्षणमात्ररसवशे हे नायिके, सरसीरुहस्य पद्मस्य बीजं वापिकायामर्पयितुं क्षेप्तुं किमिच्छसि । किं तु नेदमर्हसीत्यर्थः । अत्र हेतुः । अयं कालः

---

1. सुभाषितावलौ 'स नेष्यति' इति पाठः ।
2. प्रामादिकमेतत् । 'जौहोत्यादेर्लङि' इत्येव युक्तम् ।
3. K. प्रपञ्चोक्तिरिवादे० ।

उपमानोपमेययोः साम्यापत्त्या विकृता यथा—

घरिणीए महाणसकम्मलग्गमसिमइलिइएण हत्थेण ।
छित्तं मुहं हसिज्जइ चन्दावत्थं गअं पइणा ॥ ६१ ॥

[गृहिण्या महानसकर्मलग्नमसीमलिनितेन हस्तेन ।
स्पृष्टं मुखं हस्यते चन्द्रावस्थां गतं पत्या ॥]

अत्रोत्कृष्टोपमेयस्य मसीमालिन्यवैकृतेनोपमानसाम्यमापाद्यमानं प्रतीयते । सेयमुपमानोपमेययोः साम्यापत्त्या विकृता नाम प्रपञ्चोक्तिः साम्यभेदः ॥

विकृतैवोपमेयस्योत्कर्षापत्त्या यथा—

रत्तुप्पलदलसोहा तीअ वि चसअम्मि सुरहिवारुणीभरिए ।
मअतंबेहिं मणहरा पडिमापडिएहिं लोअणेहिं लहुइआ ॥ ६२ ॥

[रक्तोत्पलदलशोभा तस्या अपि चषके सुरभिवारुणीभरिते ।
मदताम्राभ्यां मनोहरा प्रतिमापतिताभ्यां लोचनाभ्यां लघ्वीकृता ॥]

अत्रोपमेयस्य मधुमदताम्रत्ववैकृत उत्कर्षः प्रतीयते । सेयमुपमेयोत्कर्षेण विकृता नाम प्रपञ्चोक्तिः साम्यभेदः ॥

कलिः कलियुगाख्यः, अत एवेदं जगन्न कृतज्ञममर्यादम् । ततो हे अङ्ग, स्थित्वा कालान्तर इद सरसीरुहं तवैव मुखस्य लक्ष्मीं शोभामथ च संपदं हरिष्यति ग्रहीष्यति । जेष्यतीति यावत् । 'आपातः पुंसि तत्कालः' इति मेदिनीकरः । 'मर्यादावान्कृतज्ञः' इति च । इह पद्मस्योपमानस्य मुखादुपमेयार्त्किचिदुत्कर्षः साहजिक एव विवक्षितः ॥

घरिणीति । इह कयाचिन्नायिकया चन्द्रेण स्पर्धमानया पाकासक्तया श्यामितहस्तेन मुखे स्पृष्टे सति नायकस्तन्मुखस्य चन्द्रसमत्वं सूचयन्नुपहसतीत्येकापरस्यै कथयति—गृहिण्या इति । गृहिण्याः पाकक्रियालग्नश्यामभागश्यामितेन करेण स्पृष्टं मुखमत एव चन्द्रावस्थां गतं पत्या हस्यते । 'पाकस्थानमहानसे' इत्यमरः । अत्र मसीमालिन्यं वैकृतं तत एव मुखचन्द्रयोः साम्यापत्तिः ॥

रत्तुप्पलेति । इह कयापि नायिकया लोचनाभ्यां चषके सुगन्धिमद्यभृते प्रतिमय प्रतिबिम्बेन पतिताभ्याम्, अत[1] एव मदेनाताम्राभ्यामतिलोहिताभ्यां मनोज्ञा रक्तोत्पलदलस्य शोभा लघ्वीकृतात्यल्पा कृता । जितेति यावत् । 'चषकं पानपात्रं स्यात्' इति हारावली । 'सुरा……वरुणात्मजा' इत्यमरः । भरित इत्यत्र बाहुलकात्पाक्षिक इडागमः । यद्वा भरितः सञ्जातभरः । तारकादित्वादितच् । 'प्रतिबिम्बं प्रतिमा' इत्यमरः । अत्र नेत्रयोरुपमेययोर्मदताम्रत्वं वैकृत उत्कर्षः स्फुट एव ॥

---

1. SV-C. इत एव व्याख्यानारम्भः ।

सैवोपमेयापकर्षापत्त्या यथा—

मृगं मृगाङ्कः सकलं सदाङ्के बिभर्त्ति तस्यास्तु मुखं कदाचित् ।
कपोलदेशे मृगनाभिपत्रमियान् सखे तस्य ततोऽपकर्षः ॥ ६३ ॥

अत्र मृगाङ्कः सकलं मृगं सदाङ्के बिभर्त्ति, तन्मुखञ्च कदाचित् मृगनाभिमात्रमेव पत्रमित्युपमेयस्य वाचनिकी अपकर्षापत्तिः प्रतीयते । सेयमुपमेयापकर्षापत्त्या विकृता नाम प्रपञ्चोक्तिः साम्यभेदः ॥

सैवोपमेयस्य साम्यापत्त्या उपमानोत्कर्षेण च यथा—

न मर्त्यलोकस्त्रिदिवात् प्रहीयते म्रियेत नाग्रे यदि वल्लभो जनः ।
निवृत्तमेव त्रिदिवप्रयोजनं मृतः स चेज्जीवित एव जीवति ॥ ६४ ॥

अत्रोपमेयस्य यथोक्तधर्मयोगे सत्युपमानेन पूर्वार्धे साम्यमुत्तरार्धे तु किञ्चिदुत्कर्षो भवति । सेयं यथोक्ता विकृता नाम प्रपञ्चोक्तिः साम्यभेदः ॥

प्रतिवस्तूक्तिरप्यस्मिन्नृज्वी वक्रा च कथ्यते ।
दृष्टान्तोक्तेश्च सा च्छायां प्रपञ्चोक्तेश्च गाहते ॥ ४० ॥

सा दृष्टान्तोक्तिच्छायया विधावृजुः पूर्वा च यथा—

तन्मन्ये हिमभासस्तारानिकरेण कान्तिरुच्छेद्या ।
एतस्या[1]मुखमेतद् यदि युवतिमुखानि विजयन्ते ॥ ६५ ॥

मृगमिति । हे सखे, तस्य मुखस्य ततश्चन्द्रादियानेतावानपकर्षः[2] । तमेवाह । मृगाङ्कश्चन्द्रोऽङ्के क्रोडे सदा सकलं मृगं बिभर्ति । तस्याः पुनर्मुखं कर्तृ कपोलदेशे मृगनाभेः कस्तूरिकायाः पत्रं पत्रावलीं कदाचिद्वहति । इह मुखस्योपमेयस्य वाचनिकी वचनतात्पर्यपर्यवसन्नापकर्षापत्तिः । कलङ्किना सममनयोरल्प एवोत्कर्ष इति हि वचनमपकर्षबोधकमेव । विकृतता च कस्तूरीपत्राधानात् ॥

न मर्त्येति । विवृतोऽयमभावालंकारे[3] । इहोपमेयस्य मर्त्यलोकस्य यथोक्तधर्मस्याग्रे वल्लभमरणाभावरूपस्य योगे सत्युपमानेन त्रिदिवेन तौल्यमग्रे त्रिदिवप्रयोजननिवृत्त्युक्तेरुत्कर्ष एव ज्ञायते । वल्लभस्याग्रे मरणाभावाशंसनया विकृतता ॥ ३९ ॥

प्रतिवस्तूक्तेर्भेदप्रकारानाह—**प्रतीति** । सा प्रतिवस्तूक्तिर्दृष्टान्तोक्तिप्रपञ्चोक्त्योश्छायां धर्मं गाहते बिभर्ति । तयोश्छायावाहिनीत्यर्थः । **तन्मन्य इति** । एतस्या एतन्मुखं यदि युवतिमुखानि कर्तृणि विजयन्ते तत्तदा हिमभासश्चन्द्रस्य कान्तिस्तारानिकरेणोच्छेद्येत्यहं मन्ये । इह कर्मानुमितिरध्याहार्या । विजयन्त इत्यत्र 'विपराभ्यां जेः' इति तङ् । अत्र प्रथममृजूक्त्या

---

1. सर्वत्र 'यत्तस्याः' । वृत्तिटीकानुसारमेष पाठो युज्यते ।
2. K. प्रकर्षः (?); SV–C. 'तस्य चन्द्रस्य ततो मुखाद्···अपकर्ष' इति । प्रसंगविरुद्धमेतत् ।
3. III. १८४ (उ)

अत्र तदिन्दोस्तारकौघेण कान्तिरुच्छेद्येति पूर्वम् ऋजूक्त्या दृष्टान्तरूपं पश्चाद् यदेतन्मुखं युवतिमुखानि विजयन्त इति ऋजूक्त्यैव दार्ष्टान्तिकरूपं प्रतिवस्तु उपन्यस्तमिति सेयं दृष्टान्तोक्तिच्छायया विधावृज्वी पूर्वा च प्रतिवस्तूक्तिः साम्यभेदः ॥

सैवोत्तरा वक्रा च यथा—

शुद्धान्तदुर्लभमिदं वपुराश्रमवासिनो यदि जनस्य ।
दूरीकृताः खलु गुणैरुद्यानलता वनलताभिः ॥ ६६ ॥

अत्र शुद्धान्तदुर्लभमिति वक्रोक्त्या पूर्वं दार्ष्टान्तिकरूपं वस्तूपन्यस्य पश्चाद् दूरीकृताः खलु गुणैरिति वक्रोक्त्यैव दृष्टान्तरूपं प्रतिवस्तु उपन्यस्तमिति। सेयं दृष्टान्तोक्तिच्छायया विधौ वक्रोत्तरा च प्रतिवस्तूक्तिः साम्यभेदः ॥

दृष्टान्तोक्तिच्छायया निषेधे ऋजुः पूर्वा यथा—

न मालतीदाम विमर्दयोग्यं न प्रेम नव्यं सहतेऽपराधान् ।
म्लानापि न म्लायति केसरस्रग् देवी न खण्डप्रणया कथञ्चित् ॥ ६७ ॥

अत्र न मालतीदाम विमर्दयोग्यमिति, म्लानापि न म्लायति केसरस्रगिति च ऋजूक्तिभ्यामेव पूर्वं दृष्टान्तरूपे वस्तुनी प्रतिषिध्योत्तरकालं न प्रेम नव्यं सहतेऽपराधानिति, देवी न खण्डप्रणया कथञ्चिदिति च दार्ष्टान्तिकरूपे प्रतिवस्तुनी ऋजूक्त्यैव प्रतिषिद्धे। सेयं निषेधे ऋज्वी पूर्वा च दृष्टान्तोक्तिच्छायया प्रतिवस्तूक्तिः साम्यभेदः ॥

दृष्टान्तः पश्चाद्दार्ष्टान्तिकमृजूक्त्यैव प्रतिवस्तूपन्यासः। तथा च दृष्टान्तोक्तिच्छाया व्यक्तैव। विधिमुखतापि व्यक्तैव ॥

शुद्धेति। यद्याश्रमवासिनो जनस्य वपुरिदं शुद्धान्तेऽन्तःपुरेः दुर्लभमस्ति तदा खलु निश्चयेन वनलताभिरुद्यानलता गुणैर्दूरीकृताः सन्ति। 'शुद्धान्तश्चावरोधश्च' इत्यमरः। अत्र शुद्धान्तदुर्लभपदेनेदृशं रूपमन्तःपुरेऽपि नास्तीति वक्रोक्त्या प्रतिपादितपूर्वं दार्ष्टान्तिके। उत्तरार्धेऽपि वक्रोक्त्यैव दृष्टान्तकथनमिति दृष्टान्तोक्तिच्छायत्वं विधिता[1] तु स्फुटैव ॥

न मालतीति। मालतीमाला विमर्दयोग्या नास्ति। अतिमृदुत्वात्। तद्वन्नव्यं नवीनं प्रेम अपराधान्न सहते। केसरस्रक् बकुलमाला म्लानापि सती न म्लायति अतिमलिना न भवति। तद्वद्देवी कथंचिन्न खण्डप्रणया न खण्डितप्रश्रया भवति। 'नव्यो नवीनो नूतनो नवः' इत्यमरः। अत्र दृष्टान्तोक्तिच्छायया निषेधः। पूर्वत्वमृजुत्वं च स्फुटमेव ॥

1. K. °च्छायत्वविधिता (?)

सैवोत्तरा च वक्रा च यथा—

मानुषीषु कथं वा स्यादस्य रूपस्य संभवः।
न प्रभातरलं ज्योतिरुदेति वसुधातलात्।। ६८।।

अत्र कथं वा स्यादिति वक्रया निषेधोक्त्या दार्ष्टान्तिकमभिधाय पश्चान्न वसुधातलात् प्रभातरलं ज्योतिरुदेतीति वैयधिकरण्यवक्रयैव निषेधोक्त्या दृष्टान्तोऽभिहितः। सेयं निषेधे वक्रोत्तरा च दृष्टान्तोक्तिच्छायया प्रतिवस्तूक्तिः साम्यभेदः।।

प्रपञ्चोक्तिच्छायया विधावृज्वी यथा—

तरङ्गय दृशोऽङ्गने पततु चित्रमिन्दीवरं
स्फुटीकुरु रदच्छदं व्रजतु विद्रुमः श्वेतताम्।
क्षणं वपुरपावृणु स्पृशतु काञ्चनं कालिका-
मुदञ्चय मुखं मनाग् भवतु च द्विचन्द्रं नभः।। ६९।।

अत्र प्रथम-चतुर्थपादयोरुपमानोपमेयसाम्यं वैकृतम्, द्वितीय-तृतीयपादयोरुपमानापकर्षः प्रकृत इति। सेयं प्रपञ्चोक्तिच्छायया विधावृज्वी नाम प्रतिवस्तूक्तिः साम्यभेदः।।

सैव विधौ वक्रा यथा—

एक्कोण्णमिअभुअभङ्गे विमलकवोले
वअणम्मि तुह मअच्छि तिरिञ्छणअणे।

मानुषीष्विति। विवृतोऽयमभावालंकारे[1]। अत्र कथं वा स्यादिति वितर्कोत्थतया वक्रोक्तिर्निषेधरूपा, उत्तरार्धे तादृशज्योतिषो भूमावसंभवेऽतिरूपवत्या भूभावसंभव उक्त इति वैयधिकरण्यं वक्रता च।।

तरङ्गयेति। हे अङ्गने रूपवति, दृशौ नेत्राणि तरङ्गय चञ्चलानि कुरु। ततो नीलमिन्दीवरं पद्मं पततु भङ्गवद्भवतु। रदच्छदं दशनाच्छादकमधरं स्फुटीकुरु व्यक्तीकुरु। ततो विद्रुमः प्रवालवृक्षः श्वेततां व्रजतु यातु। क्षणं मुहूर्तमात्रं वपुः शरीरमपावृणु निरावरणं कुरु। ततः काञ्चनं कनकं कर्तृ कालिकां श्यामिकां स्पृशतु। मनाग् अल्पं यथा स्यादेवं मुखमुदञ्चयोत्तोलय च। ततो नभ आकाशं द्विचन्द्रं चन्द्रद्वयान्वितं भवतु। तरङ्गयेति तरङ्गशब्दात् 'तत्करोति—'इति णिचि लोटि रूपम्। 'ओष्ठाधरौ तु रदनच्छदौ' इत्यमरः। 'विद्रुमो ना प्रवालेऽपि' इति मेदिनीकरः। 'कालिका श्यामिकाचण्डचोः' इति शाश्वतः। द्वौ चन्द्रौ यत्र तद्द्विचन्द्रम्। अत्र विकृततया प्रकृततया च प्रपञ्चोक्तिच्छाया। वैकृतमसाहजिकम्। प्राकृतः[2] सहजः। विधिता तु व्यक्तैव।।

एक्को इति। इह हे मृगाक्षि, तव वदन एतच्छशिबिम्बं निर्मञ्छनकर्परमुपरि भ्रामयित्वोत्क्षिप्तम्। कीदृशे वदने। एक उन्नामित उत्तोलितो भ्रूभङ्गो यत्र तस्मिन्। विमलौ

---

1. III. १५३ (उ) 2. K. प्रकृतः।

एहु ससिबिम्बउ कलङ्कगारउ पण्डरउ विखत्तउ
उप्परेण भमाइअ णिमञ्छणखप्परउ ॥ ७० ॥

[एकोन्नामितभ्रूभङ्गे विमलकपोले
वदने तव मृगाक्षि तिर्यङ्नयने ।
एतच्छशिबिम्बं कलङ्कागारं पाण्डरमुत्क्षिप्त-
मुपरि भ्रामयित्वा निर्मञ्छनकर्परम् ॥]

अत्र उपमेयोत्कर्षो वैकृतः, उपमानापकर्षः प्राकृतः प्रकाशत एव । या पुनरिय-मुत्तरार्धेन रूपकेणोपमानापकर्षस्योक्तिभङ्गिरत्र सेयं प्रपञ्चोक्तिच्छायया विधौ वक्रा नाम प्रतिवस्तूक्तिः साम्यभेदः ॥

सैव निषेधे ऋज्वी यथा—

दातारो यदि कल्पशाखिभिरलं यद्यर्थिनः किं तृणैः
सन्तश्चेदमृतेन किं यदि खलास्तत् कालकूटेन किम् ।
किं कर्पूरशलाकया यदि दृशोः पन्थानमेति प्रिया
संसारेऽपि सतीन्द्रजालमपरं यद्यस्ति तेनापि किम् ॥ ७१ ॥

अत्रोपमेयोत्कर्ष ऋजूक्त्यैव च निबद्ध इति सेयं प्रपञ्चोक्तिच्छायया निषेधे ऋजूर्नाम प्रतिवस्तूक्तिः साम्यभेदः ॥

सैव निषेधे वक्रा यथा—

तद्वक्त्रं यदि मुद्रिता शशिकथा तच्चेत् स्मितं का सुधा
तच्चक्षुर्यदि हारितं कुवलयैस्ताश्चेद्गिरो धिङ्मधु ।

कपोलौ यत्र तस्मिन् । तिर्यङ् नयने यत्र तस्मिन् । एतादृशस्य निर्मञ्छनमुचितमेव । शशि-बिम्बे निर्मञ्छनकर्परधर्ममाह । कलङ्क एवाङ्गारो यत्र तत्, पाण्डरं श्वेतं च । 'अङ्गारोऽलातमुल्मुकम्' इत्यमरः । 'कर्परोऽस्त्री कपालेऽपि' इति मेदिनीकरः । अत्रोपमेये वदने भ्रूभङ्गा-देर्विकृतत्वम् ।[1] प्रकाशः स्फुटः । उत्तमस्य निर्मञ्छनं क्रियत इत्युक्तिभङ्गी ॥

दातार इति । यदि दातारः सन्ति तदा कल्पशाखिभिःकल्पवृक्षपञ्चकैरलं निष्फलम् । दानस्य दातृभिरेव निष्पादनात् । यद्यर्थिनो याचकाः सन्ति तर्हि तृणैः किम् । याचकानामेव तृणकार्यकरत्वात् । एवमन्यत्रापि । चेद्यदि सन्तः सज्जनास्तदा अमृतेन किम् । खला दुर्जना यदि तदा कालकूटेन विषेण किम् । दृशोर्नेत्रयोः पन्थानं मार्गं यदि प्रिया एति आयाति तदा कर्पूरशलाकया किं कर्पूरघटितकाष्ठिकया किम् । कर्पूराञ्जन्या वा किम् । संसारेऽपि सति विद्यमाने तस्मादपरमिन्द्रजालमस्ति तेनापि किम् । सकलेन्द्रजालात्संसारस्य महत्त्वात् । 'चन्द्रादिकाष्ठचञ्जनयोः शलाका' इति मेदिनीकरः । अत्र दातृप्रभृतेरुत्कर्ष उपमाने च निषेध ऋजूक्त्यैव ॥

तद्वक्त्रमिति । तस्यास्तत्प्रसिद्धं मुखं यद्यस्ति तदा शशिकथा मुद्रिता लुप्ता । तन्मुख-स्यैव चन्द्रत्वात् । एवमन्यत्रापि । सर्वत्र तच्छब्दः प्रसिद्धौ । चेद्यदि तत्स्मितमीषद्धासस्तदा

1. K. विकृतत्वप्रकाशः ।

धिक् कन्दर्पधनुर्भ्रुवौ च यदि ते किं वा बहु ब्रूमहे
तत् सत्यं पुनरुक्तवस्तुविरसः सर्गक्रमो वेधसः ॥ ७२ ॥

अत्र उपमानापकर्षो वक्रोक्त्या च निषेधः। शेषं पूर्ववत्। त इमे द्वे अपि मालोपमाच्छायया प्रपञ्चोक्ती,[1] पूर्वे पुनरुत्पाद्योपमाच्छाययेति मन्तव्यम् ॥

चतुर्विधा संशयोक्तिः

अर्थयोरतिसादृश्याद् यत्र दोलायते मनः।
तमेकानेकविषयं कवयः संशयं विदुः ॥ ४१ ॥
तत्रैकविषयोऽनेको यस्मिन्नेकत्र शङ्क्यते।
यस्मिन्नेकमनेकत्र सोऽनेकविषयः स्मृतः ॥ ४२ ॥

तयोराद्योऽभिधीयमानसादृश्यो यथा—

आहारे विरतिः समस्तविषयग्रामे निवृत्तिः परा
नासाग्रे नयनं यदेतदपरं यच्चैकतानं मनः।
मौनं चेदमिदं च शून्यमखिलं यद्विश्वमाभाति ते
तद् ब्रूयाः सखि योगिनी किमसि भोः किं वा वियोगिन्यसि ॥ ७३ ॥

का सुधा किममृतम्। यदि तन्नेत्रं तदा हारितं नीलनलिनैः। यदि ता गिरो वाण्यस्तदा घिङ् मधु। यदि ते भ्रुवौ च तदा कन्दर्पधनुर्धिक्। यद्वा किं बहू ब्रूमहे वदामो यत्सत्यं निश्चितं वेधसो धातुः सृष्टिक्रमः पुनरुक्तवस्तुषु द्विरुक्तपदार्थेषु विमुख एव। तथा च तद्वक्त्रादौ सति न चन्द्रादिसर्गः स्यादिति भावः। 'ऊर्ध्वे दृग्भ्यां भ्रुवौ स्त्रियाम्' इत्यमरः। अत्र कथामुद्रणादिना चन्द्रादेरेव निषेध इति वक्रोक्तिः। शेषं प्रपञ्चोक्तिच्छायत्वादिकं पूर्ववत् ऋजुप्रतिवस्तूक्तिवत्। अनयोः प्रपञ्चोक्तिच्छाया कथमित्यत आह—मालेति। यथा मालोपमायां विस्तरेणोपमितिस्तथात्र प्रपञ्चोक्तिरपि विस्तरेणेत्यर्थः। उत्पाद्येति। यथोत्पाद्योपमायामुपमानार्थमुत्पाद्योपमेयेन प्रतीयमानमभिधीयमानं च सादृश्यमुक्तं तथा पूर्वयोरपीति प्रपञ्चोक्तिच्छायत्वमित्यर्थः ॥ ४० ॥ ३ ॥

संशयलक्षणमाह—**अर्थयोरिति**। अर्थयोर्वाच्ययोरतिसाम्याद्यत्र मनो दोलायते नैकत्र स्थिरं भवति, इदं वेदं वेति कृत्वा, तं संशयमाहुः। स चैकविषयोऽनेकविषयश्च। यत्रैकस्मिन्धर्मिण्यनेकः शङ्क्यते स एकविषयः। यस्मिन्नानाधर्मिण्येकः शङ्क्यते सोऽनेकविषयः ॥ ४१ ॥

आहार इति। हे सखि, तद्ब्रूयास्त्वं वद। भोः किं योगिन्यसि योगवत्यसि किं वा वियोगिन्यसि वियोगवत्यसीति। उभयसाधर्म्यमाह। आहारे भक्ष्ये विरतिर्विरागः। समस्ते विषयग्रामे स्रगादौ परात्यर्थं निवृत्तिः। नासाया अग्रे नयनं नासिकाग्रनिरीक्षणमित्यर्थः।

---

1. K. प्रपञ्चोक्तिपूर्वे, पुनः उपमाच्छाययेति (?).

अत्रैकस्मिन् वस्तुनि वस्तुद्वयस्याभिधीयमानसामान्यप्रत्यक्षं तद्विशेषाप्रत्यक्षा[1]दुभयविशेषस्मरणाच्च यो विमर्शः सोऽयमेकविषयः संशयः ॥

स एव प्रतीयमानसादृश्यो यथा—

किं पद्ममन्तर्भ्रान्तालि किं ते लोलेक्षणं मुखम् ।
मम दोलायते चित्तं पश्यतस्त्वां घनस्तनि ॥ ७४ ॥

अत्र मुखलक्षणे लोचनलक्षणे चैकस्मिन्नेव वस्तुनि पद्मलक्षणं भ्रमरलक्षणं चापरमपि वस्तु प्रतीयमानसादृश्यमाशंक्यते । सोऽयमप्येकविषय एव संशयः ॥

अनेकवस्तुविषयो द्विधा शुद्धो मिश्रश्च । तयोः प्रतीयमानसादृश्यः शुद्धो यथा—

वाली भुंभुरभोली उल्लसिअणिअंसिणी
गहणं सुणिअ विणिक्कन्ता णिद्दाए भेम्भली ।
राहुवि तीअ मुहु जोहई पुण जोहई
गअणु भुल्लल्लेओ णहु आणइ दोण्हवि चन्दुकं वणु ॥ ७५ ॥

[बाला अज्ञा स्खलितनिवसना
ग्रहणं श्रुत्वा विनिष्क्रान्ता निद्रया विह्वला ।
राहुरपि तस्या मुखं विलोकते पुनर्विलोकते
गगने भ्रान्तो न खलु जानाति द्वयोश्चन्द्रः कः ॥]

एतद्यदपरं यच्च मन एकतानमचञ्चलं ध्येये पत्यौ च । इदं च मौनमवचनम् । इदमखिलं विश्वं यच्छून्यमाभाति । सर्वत्र ते तवेति योज्यम् ।

आहारलाघवं मौनं नासाग्रस्य च वीक्षणम् ।
मनःस्थैर्यं वशित्वं च योगिनां विश्वशून्यता ॥ इति योगशास्त्रम् ।
भक्ष्ये विरागो नयनाग्रवीक्षा मौनं मनोनिश्चलता वशित्वम् ।
विश्वस्य शून्यत्वविभावनं च वियोगिकृत्यं मुनयो वदन्ति ॥ इति भरतः ।

अत्रैकस्मिन्वस्तुनि सखीविषये वस्तुद्वयस्य योगवियोगरूपस्याभिधीयमानं यत्साम्यं तस्य प्रत्यक्षाद्दर्शनात् । समानधर्मदर्शनादिति यावत् । विशेषाप्रत्यक्षाद्विशेषादर्शनादुभयविशेषयोगवियोगयोः स्मरणाद्विमर्शः संशयः । इह साधारणधर्मदर्शनं विशेषादर्शनमारोप्यकोटिद्वयस्मरणमिति[2] संशयकारणमुक्तम् ॥

किमिति । हे घनस्तनि कठिनकुचे, त्वां पश्यतो मम चित्तं दोलायते संशयारूढं भवति । तदेवाह । अन्तर्मध्ये भ्रान्तः कृतभ्रमणोऽलिर्भ्रमरो यत्र तत्किं पद्मम् । लोलमीक्षणं चक्षुर्यत्र तादृशं तव मुखं किमिति । दोलायते दोलेवाचरति । क्यङ् क्यष् वा । दोलाचित्तयोरुभयकोटियोगित्वेन साम्यम् । अत्र सादृश्यं प्रतीयमानं प्रत्यक्षेण । सुगममितरत् ॥

वालीति । इह बालिका भुम्भुरभोली अज्ञा । उल्लसितं स्खलितं नितम्बोपरि निवसनं यस्याः सा । उपरीति योग्यतया वक्तव्यम् । निद्रया भेम्भली विह्वला, ग्रहणकं चन्द्रोपरागं श्रुत्वा

---

1. सर्वत्र विशेषप्रत्यक्षादिति । टीकानुसारमाकारप्रश्लेषो युज्यते ।

2. K. स्मरणकारणमिति ।

अत्र द्वयोः प्रतीयमानसादृश्ययोर्बालिकामुखचन्द्रयोरेकश्चन्द्र एव विशङ्क्यत इति सोऽयमनेकविषयः शुद्धः संशयः ॥

अभिधीयमानसादृश्यो मिश्रो यथा—

द्वावप्येतावभिनवजपापुष्पभासां निवासौ
तिष्ठत्यन्ते द्वयमपि वियन्मण्डलस्योपसंध्यम् ।
अस्तं को यात्युदयति च कः को रविः कः शशाङ्कः
का च प्राची तदिह न वयं का प्रतीचीति विद्मः ॥ ७६ ॥

अत्र द्वयोरभिधीयमानसादृश्ययोः सूर्याचन्द्रमसोः प्राचीप्रतीच्योर्वा तदन्यतममेकमेव वस्तु पर्यायतो विशङ्क्यत इत्यनेकविषयोऽयं मिश्रः संशयः । उपलक्षणञ्चैतत् । तेन वितर्कोक्त्यादयोऽपि संशयोक्तावेव द्रष्टव्याः ॥

तद् यथा—

सरोजपत्रे परिलीनषट्पदे विशालदृष्टेः स्विदमू विलोचने ।
शिरोरुहाः स्विन्नतपक्ष्मसंततेर्द्विरेफवृन्दं नु निशब्दनिश्चलम् ॥ ७७ ॥

अगूढहासस्फुटदन्तकेशरं मुखं स्विदेतद्विकचं नु पङ्कजम् ।
इति प्रलीनां नलिनीवने सखीं विदाम्बभूवुः सुचिरेण योषितः ॥ ७८ ॥
(युग्मम्)

विनिष्क्रान्ता । अर्थात् गृहात् । राहुरपि तस्या मुखं विलोकते पुनर्विलोकते गगने, भ्रान्तः संशयानः सन् नैव जानाति कान्तामुखचन्द्रयोर्मध्ये कश्चन्द्र इति । खलु एवार्थे । अत्र संशयशुद्धता अन्यामिश्रणेन ॥

द्वाविति । द्वावप्येतौ रविशशाङ्कौ नवीनजपाकुसुमदीप्तीनामाश्रयौ स्तः । उपसंध्यं संध्यासमीपे द्वयमपि रविचन्द्ररूपं वियन्मण्डलस्याकाशमण्डलस्यान्तेऽवसाने तिष्ठति । तदिह कोऽस्तं याति, को वोदयति, कः सूर्यः, कश्चन्द्रः का प्राची पूर्वा दिक्, का प्रतीची पश्चिमा दिगिति न वयं विद्मः । अत्र रक्तरूपतया गगनान्तगमनेन चाभिधीयमानं सादृश्यम् । अनेकविषयतयैव[1] मिश्रता । तर्हि वितर्कोक्तिः पृथक् कथं नोक्तेत्यत आह—उपलक्षणमिति । संशयोक्तावेवान्तर्भावान्न पृथगुक्ता सेत्यर्थः ॥

सरोजेति । निलीनाः संबद्धाः षट्पदा भ्रमरा ययोस्ते पद्मपत्रे नु । इमे विशालदृष्टेर्नायिकाया अमू नेत्रे । स्वित् वितर्के । शिरोरुहाः केशाः स्वित् । नता पक्ष्मसंततिर्यस्य तत् । निशब्दं शब्दशून्यं निश्चलं स्थिरं च भ्रमरवृन्दं नु । **अगूढेति** । एतन्मुखं स्वित् । कीदृशम् । अगूढेन प्रकाशेन हासेन स्फुटो व्यक्तो दन्त एव केसरो यत्र तत् । एतद्विकचं प्रफुल्लं पङ्कजं नु । इत्यनेन प्रकारेण नलिनीवने पद्मिनीमध्ये प्रलीनामवस्थितां सखीं योषितः स्त्रियो बहुकालेन विदाम्बभूवुर्ज्ञातवत्यः । विदाम्बभूवुरित्यत्र 'उषविद' इति लिट्याम् ॥

1. SV-C. ॰विषमतयैव (?)

यथा च—

मुहे मअक्खलिउल्लावे ण्हाणोल्लए चिउरे
वेणीणिअसणसारे समोत्तिअहारे उरे।
कालान्तरे तरलच्छिहु मअणु समुल्लसइ
माहउ पुणत्थणगुडरे ण मुणइ कहिं वसइ ॥ ७९ ॥

[मुखे मदस्खलितोल्लापे स्नानार्द्रे चिकुरे
वेणीनिवसनसारे समौक्तिकहारे उरसि ।
कालान्तरे तरलाक्षिण मदनः समुल्लसति
माघे पुनः स्तनगृहे न ज्ञायते कुत्र वसति ॥]

कः पुनर्वितर्कसंशययोर्विशेषः । उच्यते । निर्णयासन्नो वितर्कः, वितर्कासन्नश्च संशयः । संशयानो हि वितर्कस्य कोटिमारुह्य ततो विभ्रष्टस्तत्त्वमभिनिविशते । यथा पूर्ववाक्ये विदाम्बभूवुरिति । संशयमेव वा विगाहते । यथा—'माहउ पुणत्थणगुडरे ण मुणइ कहिं वसइ' इति । शब्दाश्च किं स्विदादयस्तुल्यरूपा एव संशयविपर्ययोरिति दुरवबोधस्तद्विशेषः । नन्वेवं वितर्कादयोऽप्युभयालङ्काराः स्युः । सत्यम् । किन्तु उक्तिपक्षे परार्थानुमानवत्, स्वरूपपक्षे स्वार्थानुमानवदिति । अयमेव चोक्तिशब्दस्यार्थः, तेन स्वरूपमात्रोक्तौ संशयवितर्कादयोऽप्यर्थालङ्काराः । उक्तिप्राधान्ये तूभयालङ्काराः ॥

षड्विधा अपह्नुतिः

अपह्नुतिरपह्नुत्य किञ्चिदन्यार्थदर्शनम् ।
औपम्यवत्यनौपम्या चेति सा द्विविधोच्यते ॥ ४३ ॥

मुहे इति । इह कालान्तरे माघातिरिक्तकाले मदस्खलितोल्लापे मुखे स्नानार्दे केशे वेणीनिवसनेन कञ्चुकवस्त्रेण सारे मुक्ताहारसहिते वक्षसि तरलनेत्रे च मदनः कामः समुल्लसति दीप्यते । माघे पुनः स्तन एव गृहं तत्र न ज्ञायते कुत्र वसतीति । उभयत्र विरुद्धकोटिद्वयविषयतयैक्यमाशङ्क्य पृच्छति—**क इति** । निर्णयासन्नो निर्णयाव्यवहितपूर्वः, वितर्कानन्तरं निर्णयात् । वितर्कासन्नो वितर्काव्यवहितपूर्वः, संशयानन्तरं वितर्कात् । एतदेवाह—संशयेति । संशयानो वितर्ककोट्यवलम्बी वितर्कानन्तरमुक्तमेव जानाति । अत एव विदाम्बभूवुरिति संशय उक्तः । तथा माहउ इत्यादावपि शब्दकारितोऽनयोर्भेद इत्याह—शब्दाश्चेति । तह्युभयालङ्कारता वितर्कादीनामित्याशङ्क्य समाधत्ते—उक्तीति । यथा परार्थानुमाने शब्दप्रयोगकारितो विशेषस्तथा शब्दपक्षे स्वरूपमर्थस्तत्पक्षे स्वार्थानुमानवत्प्रवृत्तिः । साम्योक्तादावुक्तिशब्दस्यायमेवार्थो यदुक्तिनिबन्धनं नाम । तथा च स्वरूपमात्रस्योक्तौ निर्वचनेऽर्थालङ्कारता, संशयतर्कादेरुक्तिप्राधान्ये पुनरुभयालङ्कारतेति ॥ ४२ ॥ ४ ॥

अपह्नुतिलक्षणमाह—**अपह्नुतिरिति** । किञ्चित्प्रसिद्धं धर्मिणं धर्मं वापह्नुत्यापलप्यान्यस्यार्थस्य प्रसिद्धस्य धर्मादेर्दर्शनं प्रकटनमपह्नुतिः । न चास्या आक्षेपादभेद इति वाच्यम् ।

वाच्ये प्रतीयमाने च सादृश्ये प्रथमा तयोः ।
तथाभूते द्वितीया स्यादपह्नोतव्यवस्तुनि ॥ ४४ ॥
अनौपम्यवती भूयः पूर्वापूर्वा च कथ्यते ।
तासामुदाहृतिष्वेव रूपमाविर्भविष्यति ॥ ४५ ॥

तत्राभिधीयमाना औपम्यवती यथा—

गिम्हे दवग्गिमसिमइलिआइं दीसन्ति विंझसिहराइं ।
आससु पउत्थवइए ण होन्ति णवपाउसब्भाइं ॥ ८० ॥
[ग्रीष्मे दावाग्निमसीमलिनितानि दृश्यन्ते विन्ध्यशिखराणि ।
आश्वसिहि प्रोषितपतिके न भवन्ति नवप्रावृडभ्राणि ॥]

अत्र नवप्रावृडभ्राणां विन्ध्यशिखरैरभिधीयमानसादृश्यैरपह्नुतत्वादभिधीयमानौपम्यवती अपह्नुतिः ॥

प्रतीयमानौपम्यवती यथा—

न केतकीनां विलसन्ति सूचयः प्रवासिनो हन्त हसत्ययं विधिः ।
तडिल्लतेयं न चकास्ति चञ्चला पुरः स्मरज्योतिरिदं विजृम्भते ॥ ८१ ॥

अत्र केतकीसूचीनां विधिविहसितैः प्रतीयमानसादृश्यैस्तडिल्लतायाश्च स्मरज्योतिषा अपह्नुतत्वादियं प्रतीयमानौपम्यवती अपह्नुतिः ॥

अनौपम्याभिधीयमानापह्नोतव्यवस्तुः पूर्वा यथा—

राजकन्यानुरक्तं मां रोमोद्भेदेन रक्षकाः ।
अवगच्छेयुराँ ज्ञातमहो शीतानिलं वनम् ॥ ८२ ॥

तत्र हि प्रतिषेधमात्रमर्थोऽत्र तु प्रतिषेधपूर्वकमन्यार्थकथनमिति भेदः । औपम्यमुपमा तद्वती । वाच्येऽभिधीयमाने । अपह्नोतव्यवस्तुन्यपह्नुतिविषयपदार्थे ॥ ४३-४४ ॥

गिम्हे इति । इह विरहिणी दावाग्निना दग्धे विन्ध्ये मेघभ्रान्त्या आर्ता सख्या समाश्वास्यते—ग्रीष्म इति । हे विरहिणि, विन्ध्यशिखराणि ग्रीष्मे वनाग्निना श्यामितानि दृश्यन्ते । न तु नूतनवर्षाकालीनमेघा अमी भवन्तीति समाश्वासं कुरु । अत्र श्यामिकया विन्ध्यशिखरनवमेघयोः साम्यमभिहितमत औपम्यवतीयम् ॥

नेति । केतकीनां सूचयोऽग्राणि न विलसन्ति शोभन्ते । हन्त विषादे । अयं विधिः स्रष्टा प्रवासिनः पान्थान् हसत्युपहसति । केतकीसूचीरूपेण । इयं चञ्चला चपला तडिल्लता न शोभते । पुरोऽग्रे इयं स्मरदीप्तिर्विजृम्भते प्रकाशते । 'सूच्यग्रे सीवनद्रव्ये' इति विश्वः । अत्र किञ्चित्प्रकाशेन केतकीसूचीविधिहसितयोः सा यप्रतीतिः । एवमितरत्र । औपम्यमप्युभयत्र व्यक्तमेव ॥

राजेति । रोमोद्भेदेन रोमाञ्चेन राजकन्यानुरक्तं भूपकन्यकानुरागिणं मां रक्षकास्तदवेक्षका अवगच्छेयुर्ज्ञायेरन् । आँ स्मरणे । ज्ञातम् । अहो वनं शीतलानिलम् । अतो

अत्र राजकन्यानुरागलक्षणस्य रोमाञ्चकारणस्य रक्षकावगतिहेतोः पूर्वमेवाभिहितस्य च वनानिलशैत्यलक्षणेन कारणान्तरेणापह्नवः। न चैतयोः सादृश्यमस्ति। सेयमनौपम्याभिधीयमानापह्नोतव्यवस्तुः कार्यात् पूर्वं कारणोपन्यासेन पूर्वोत्युच्यते ॥

सैवापूर्वा यथा—

आनन्दाश्रु प्रवृत्तं मे कथं दृष्ट्वैव कन्यकाम्।
अक्षि मे पुष्परजसा वातोद्धूतेन पूरितम् ॥ ८३ ॥

अत्र आनन्दाश्रु प्रवृत्तमिति पूर्वं कार्यस्य, पश्चाद् दृष्ट्वैव कन्यकामिति कारणस्योपन्यासः। शेषं पूर्ववत्। सेयमभिधीयमानापह्नोतव्यवस्तुरनौपम्यापह्नुतिरपूर्वेत्युच्यते ॥

अनौपम्यैव प्रतीयमानापह्नोतव्यवस्तुः पूर्वा यथा—

उरप्पेल्लिअवइकारिल्लआइं उच्चेसि दइअवच्छलिए।
कण्टअविलिहिअपीणुण्णअत्थणि उत्तम्मसु एत्ताहे ॥ ८४ ॥

[उरःप्रेरितवृतिकारवेल्लीफलान्युच्चिनोषि दयितवत्सले।
कण्टकविलिखितपीनोन्नतस्तनि ताम्य इदानीम् ॥]

अत्र नैतस्या[1] स्तनयोरुपपतिना नखक्षतं कृतमपि तु कण्टकैरिति प्रतीयमानापह्नोतव्यं वस्तु प्रकाशते। पूर्ववदेव च पूर्वार्धे कारणस्योपन्यासः, पश्चिमार्धे तु कार्योपदेशो दृश्यते। सेयमनौपम्या प्रतीयमानापह्नोतव्यवस्तुः पूर्वा नाम अपह्नुतिः, अपह्नुत्य किञ्चिदन्यार्थदर्शनमिति लक्षणयोगाज्जायते ॥

रोमाञ्चः। 'आं ज्ञाननिश्चयस्मृत्योः' इति मेदिनीकरः। अत्र पूर्वाभिधानेन पूर्वत्वमुभयोरसादृश्यादनौपम्यता ॥

आनन्देति। कन्यकामेव दृष्ट्वा कथं ममानन्दाश्रु प्रवृत्तमस्ति। वातोद्धूतेन रजसा वायुचालितधूल्या ममाक्षि पूरितम्। शेषमपह्नवादिकं पूर्ववत्पूर्वापह्नुतिवत्। अभिधानमनौपम्यमपि पूर्ववदेव। पूर्वं कारणानुपन्यासेनापूर्वत्वम् ॥

उर इति। इह हे दयितवत्सले प्रियप्रेमवति कण्टकलिखितपीनोन्नतस्तनि, इदानीं ताम्योद्विग्ना भव। किं कृत्वा। उरसा वक्षसा प्रेरिता या वृतिर्वेष्टनं तत्र कारवेल्लीफलानि उच्चिनोषि त्रोटयसि। कारवेल्ली करवेल्ली। अत्र पूर्वार्धे कारणकथनात्पूर्वता। उक्तयोरनौपम्यं व्यक्तमेव। ननु नात्र साहजिकोऽपह्नवस्तत्कथमपह्नुतिरत आह—अपह्नुत्येति। आरोपेणापह्नवलक्षणयोगादपह्नुतिरित्यर्थः ॥

---

1. V. J. चैतस्याः।

सैवापूर्वा यथा—

कस्स व ण होइ रोसो दट्ठूण पिआइ सव्वणं अहरम्।
सभमरपउमाग्घाइणि वारिअवामे सहसु एण्हिम्॥ ८५॥

[कस्य वा न भवति रोषो दृष्ट्वा प्रियायाः सव्रणमधरम्।
सभ्रमरपद्माघ्रायिणि वारितवामे सहस्वेदानीम्॥]

अत्रापि नास्या उपपतिनाधरो व्रणितः किं तर्हि भ्रमरेणेति प्रतीयमानापह्नोतव्यं वस्तु। पूर्वार्धे तु सव्रणमधरमिति कार्यमुपन्यस्य पश्चिमार्धे सभ्रमरकमलाघ्रायिणीति कारणमुपन्यस्तम्। सेयमनौपम्या प्रतीयमानापह्नोतव्यवस्तुरपूर्वा च यथोक्तलक्षणयोगाज्जायते॥

षड्विधा समाध्युक्तिः

समाधिमन्यधर्माणामन्यत्रारोपणं विदुः।
निरुद्भेदोऽथ सोद्भेदः स द्विधा परिपठ्यते॥ ४६॥

तयोर्निरुद्भेदो यथा—

दूरपडिवद्धराए अवऊहन्तम्मि दिणअरे अवरदिसम्।
असहन्तिव्व किलिम्मइ पिअदमपच्चक्खदूसणं दिणलच्छी॥ ८६॥

[दूरप्रतिवद्धरागेऽवगूहमाने दिनकरेऽपरदिशम्।
असहमानेव क्लाम्यति प्रियतमप्रत्यक्षदूषणं दिनलक्ष्मीः॥]

अत्रदिनकरदिनलक्ष्मीप्रतीचीनां समारोपितनायकनायिकाप्रतिनायिकाधर्माणां दूरप्रतिबद्धराग इत्यादिभिः श्लिष्टपदैरनुद्भेदः। एवमन्यधर्माध्यारोपादयं निरुद्भेदः समाधिभेदः॥

कस्स व इति। इह प्रियाया अधरं सक्षतं दृष्ट्वा कस्य रोषो न भवति। ततो हेतोर्भ्रमरसहितपद्मस्याघ्राणकारिके, हे वारितवाम्ये दाक्षिण्यवति, सम्प्रति त्वं सहस्व सहिष्णुर्भव। अत्रोत्तरार्धे कारणोपन्यासादपूर्वता। पूर्ववदाशङ्कासमाधाने इत्याह—यथोक्तेति॥ ४५॥ ५॥

समाधिलक्षणमाह-**समाधिरिति**। अन्यधर्मस्यान्यत्र विशेषे[1] य आरोपः स समाधिः। निरुद्भेदोऽव्यक्तः, सोद्भेदः स्फुटः॥

दूर इति। इहात्यर्थधृतलौहित्येऽत्यर्थकृतानुरागे च दिनकरे सूर्ये वल्लभे चापरदिशं प्रतीचीमपरनायिकां चावगूहमाने संवघ्नत्याश्लिष्यति च सति दिनशोभा वल्लभस्फुटदूषणमसहमानेव क्लाम्यति म्लाना भवति। अत्र च नायकत्वाद्यारोपणं रागादिपदैः श्लिष्टैः क्रियत इति निरुद्भेदता॥

1. SV-C. विशेष्ये।

सोद्भेदो यथा—

वल्लहे लहु वोलंतइ एत्तइ पुणु बहु वलि
किज्जमि तामरसिणि तुज्झ रोसहु थिरहु।
जेण णिरग्गलु जप्पइ किंपि ण जाव जणु
ताव हिमेण विसिण्णि झत्थि पुलुट्ठतणु॥ ८७॥

[वल्लभे लघु व्यपक्रामत्यागच्छति पुनर्बहु बलिः
क्रिये तामरसिनि तव रोषस्य स्थिरस्य।
येन निरर्गलं जल्पति किमपि न यावज्जन-
स्तावद्धिमेन विशीर्णा झटिति प्लुष्टतनुः॥]

अत्रापि प्रियतमव्यलीकासहिष्णुः कापि कामिनी हिमानीप्लुष्टां कमलिनीमालोक्य तस्यामात्मधर्मान्, प्रिये च सूर्यधर्मानारोपयति। ते च बलिः क्रियेऽहं तव रोषस्येत्यादिभिः पदैरुद्भिद्यमाना इह प्रतीयन्त इत्ययं सोद्भेदः समाधिभेदः। अन्यश्चान्यधर्माश्चान्यधर्मा इति व्युत्पत्त्या धर्मिणोऽप्यध्यासे समाधिरिष्यते॥

सधर्माणां धर्मिणश्च यथा—

चन्द्रज्योत्स्नाविशदपुलिने सैकतेऽस्मिन् सरय्वा
वादद्यूतं सुचिरमभवत् सिद्धयूनोः कयोश्चित्।
एको ब्रूते प्रथमनिहतं केशिनं कंसमन्यः
स त्वं तत्त्वं कथय भवता को हतस्तत्र पूर्वम्॥ ८८॥

वल्लहे इति। इह हे तामरसिनि पद्मिनि, वल्लभे सूर्ये लघु शीघ्रं व्यपक्रामत्यपगच्छति सति हिमसमये रात्रेर्दीर्घत्वाच्चिरेण पुनरागच्छति सति तव रोषस्य स्थिरस्य बलिरुपहारोऽहं क्रिये इति काचित्खण्डिता पद्मिनीमुद्दिश्य वदति। येन हेतुना निराकुलो जनो यावदेव किमपि न जल्पति तावदेव हिमेन विशीर्णा झटिति त्वं दग्धतनुरसि। व्यलीकमप्रियम्। 'हिमानी हिमसंहतिः' इत्यमरः। प्लुष्टां दग्धाम्। ते धर्माः। धर्म्यारोपरूपे[1] समाधावव्याप्तिरत आह—अन्य इति। अन्यो धर्मीह विवक्षितं धर्मपदसंनिधेः॥

चन्द्रेति। कयोश्चित् सिद्धयूनोः सरय्वा नदीभेदस्यास्मिन् सैकते बहुकालं वादद्यूतं वचनविवादोऽभवत्। 'वादद्यूतम्' इति पाठे वादो विवाद एव द्यूतमित्यर्थः। सैकते कीदृशे। चन्द्रज्योत्स्नया विशदं स्वच्छं पुलिनं तोयोत्थितभागो यत्र तत्र। अनेन रम्यतोक्ता। वादस्वरूपमाह—एकः केशिनं प्रथमनिहतं ब्रूते, अन्यः कंसं प्रथमनिहतं ब्रूते। हे भगवन्, स प्रसिद्धस्त्वं तत्त्वं यथार्थं कथय। भवता तत्र तयोः केशिकंसयोर्मध्ये कः पूर्वं हत इति। सिद्धौ च तौ युवानौ चेति सिद्धयुवानौ। केशी असुरभेदः। कंसोऽप्यसुरभेदः। अत्र विष्णोस्तद्धर्माणां च चक्रधरत्वादीनामारोपः स्फुट एव॥

---

1. K. धर्मारोप०।

अत्र संबोध्य वर्णनीये विष्णुस्वरूपस्य धर्मिणस्तद्धर्माणां चाध्यासादयं धर्मिधर्माध्यासरूपः समाधिः ॥

धर्मिण एवाध्यासो यथा—

प्राप्तश्रीरेष कस्मात् पुनरपि मयि तं मन्थखेदं विदध्या-
न्निद्रामप्यस्य पूर्वामनलसमनसो नैव संभावयामि ।
सेतुं बध्नाति कस्मात् पुनरयमखिलद्वीपनाथानुयात-
स्त्वय्यायाते वितर्कानिति दधत इवाभाति कम्पः पयोधेः ॥ ८९ ॥

अत्र प्राप्तश्रीरेष कस्माद् इत्यादिभिर्मन्थखेदादिधर्माणां निर्वर्तितत्वात्, प्राप्तश्रीरित्यादीनाञ्च श्लेषेणैवाभिधानात्, त्वयीति वर्णनीयपदे विष्णुस्वरूपस्य धर्मिण एवाध्यासात् तद्धर्माणां चानध्यासादयं धर्म्यध्यासरूपः समाधिः ॥

समाधिमेव मन्यन्ते मेलितं[1] तदपि द्विधा ।
धर्माणामेव चाध्यासे धर्मिणां वान्यवस्तुनि ॥ ४७ ॥

अत्रान्यधर्माणामेवान्यवस्तुन्यध्यासान्मेलितं यथा—

पल्लविअं विअ करपल्लवेहिं पप्फुल्लिअं विअ णअणेहिं ।
फलिअं विअ पीणपओहरेहिं अज्जाए लावण्णं ॥ ९० ॥
[पल्लवितमिव करपल्लवाभ्यां प्रफुल्लितमिव नयनाभ्याम् ।
फलितमिव पीनपयोधराभ्यामार्याया लावण्यम् ॥]

प्राप्तेति । हे रामदेव, समुद्रस्य कम्प आभाति । कीदृशस्य । स्वव्याघाते[2] सति इति वितर्कान् दधत इव । एष प्राप्तलक्ष्मीः कोऽपि कस्मात्पुनरपि मद्विषये मन्थेन मन्थनदण्डेन खेदं तं विदध्यात्कुर्यात् । अनलसमनस आलस्यहीनस्यास्य निद्रामप्यपूर्वां नैव संभावयामि । अखिलद्वीपनाथो रावणस्तमनुलक्ष्यीकृत्य यातः प्रयातः । पुनरयं कस्माद्धेतोः सेतुबन्धं बध्नाति । मथ्यतेऽनेनेति मन्थः । करणे 'हलश्च' इति घञ् । अत्र प्राप्तश्रीरित्यादिश्लिष्टपदैर्धर्मिण एव विष्णुरूपस्यारोपो न तु तद्धर्माणामसुरघातकत्वादीनाम् ॥ ४६ ॥

समाधिमेलितयोरभेदमाह—**समाधिमिति** । समाधिरेव मेलितमुभयत्रापि धर्माध्यासात्[3] ॥

पल्लविअमिति । इहार्याया गृहपतिपुत्र्या नायिकाया लावण्यं सौकुमार्यं हस्तपल्लवाभ्यां पल्लवितमिव, नेत्राभ्यां फुल्लितमिव, पीनस्तनाभ्यां फलितमिवास्ति । अध्यारोपे बीजमाह—उत्प्रेक्षयेति । तर्हि करपल्लवादीनामनध्यारोपाद्बहिर्भाव[4]एव भवेदत आह- करेति । अनुपात्तोऽनुक्तो यो व्यापारोऽध्यासविषयस्तद्धेतुत्वेन तदुपस्थितिकारणत्वेन तत्करणत्वेन वा । अत एव कर्त्रपेक्षया प्रधानतया स्वातन्त्र्येणान्वयस्तेषामित्यर्थः[5] । तर्हि समाध्युद्देशेऽनुद्देशः कथमस्येत्यत[6]

---

1. मीलितमिति प्रसिद्धः ।
2. टीकानुसारं मूले तूर्यपादादौ 'स्वव्याघाते' इति पठनीयम् ।
3. SV–C. धर्माद्यध्यासात् ।
4. K. ०मध्यारोपाद् ।
5. SV–C. कर्त्रपेक्षयाऽप्रधानतयाऽस्वातंत्र्येण० ।
6. K. कथमस्त्येतः ।

अत्र पल्लवितमिव पुष्पितमिव फलितमिवेत्युत्प्रेक्षया लताधर्माणां लावण्यधर्मिणि धर्माध्यारोपो दृश्यते। करपल्लवादीनां चानुपात्तव्यापारहेतुत्वेन साधकतमत्वेन वा प्राधान्यं लक्ष्यते। सोऽयमन्यवस्तुनि पुनरन्यधर्माणामेवारोपेण मेलितं नाम समाधिभेदो भवति। स तु उद्देशे समाध्युक्तिरित्युक्तिग्रहणाल्लभ्यते॥

धर्माणां धर्मिणश्च यथा—

देहो व्व पडइ दिअहो कण्ठच्छेओ व्व लोहिओ होइ रई।
गलइ रुहिरं व्व संझा घोलइ केसकसणं सिरम्मिअ तिमिरं॥९१॥
[देह इव पतति दिवसः कण्ठच्छेद इव लोहितो भवति रविः।
गलति रुधिरमिव संध्या घूर्णते केशकृष्णं शिर इव तिमिरम्॥]

अत्र देहादयो यथोक्तक्रियावन्तो जन्तुबधक्रियायां निबद्धा दिवसादिभिरुपमेया दिवसावसानक्रियायां मेलिताः, तदेतद् गुणक्रियावतां द्रव्याणां प्रधानक्रियाध्यारोपे धर्मिधर्माध्यासे मेलितं नाम समाधेरेव भेदो भवति॥

द्वादशविधा समासोक्तिः

यत्रोपमानादेवैतदुपमेयं प्रतीयते।
अतिप्रसिद्धेस्तामाहुः समासोक्तिं मनीषिणः॥ ४८ ॥
प्रतीयमाने वाच्ये वा सादृश्ये सोपजायते।
श्लाघां गर्हामुभे नोभे तदुपाधीन् प्रचक्षते॥ ४९ ॥
विशेष्यमात्रभिन्नापि तुल्याकारविशेषणा।
अस्त्यसावपराप्यस्ति तुल्यातुल्यविशेषणा॥ ५० ॥
संक्षेपेणोच्यते यस्मात् समासोक्तिरियं ततः।
सैवान्योक्तिरनन्योक्तिरुभयोक्तिश्च कथ्यते॥ ५१ ॥

आह—स त्विति। समाध्युक्तिरित्यत्र समाधिरिति कर्तव्ये उक्तिग्रहणमधिकार्थसूचकमित्युक्तिपदेनैव मेलितोद्देशः कृत इत्यर्थः॥

देहो व्व इति। इह दिनमङ्गमिव पतति, रक्तः सूर्यः कण्ठच्छेद इव भवति, रक्तमिव संध्या गलति, तिमिरं केशश्यामं शिर इव घूर्णते इतस्ततो याति। अत्र पतनादयः क्रियाः, लौहित्यादयो गुणाः, प्रधानक्रियाः पततीत्यादिकाः, तदध्यारोपो दिवसादिषु॥ ४७॥ ६॥

समासोक्ति लक्षयति—**यत्रेति**। यत्रातिप्रसिद्धतयोपमानादेवैतस्योपमेयस्य ज्ञानं सा समासोक्तिः। समसनं समासः संक्षेपस्तदुक्तिरित्यन्वर्थतापि। प्रतीयमाने ज्ञायमाने, वाच्येऽभिधीयमाने च सादृश्ये। श्लाघां प्रशंसाम्, गर्हां निन्दाम्। उभे श्लाघागर्हे च, नोभे अश्लाघागर्हे चैतानुपाधीन्प्रयोजकान् समासोक्तौ वदन्ति। विशेष्यमात्राभ्यां युक्तायुक्ताभ्यां भिन्नापि विशेषणद्वयभेदवती एका तुल्याकारविशेषणा, अपरा तुल्यातुल्यविशेषणा। संक्षेपोक्तौ च प्रकारद्वयं भवति तदाह—अन्येत्यादि॥ ४८-५०॥

तत्र प्रतीयमानसादृश्या श्लाघावती यथा—

उत्तुङ्गे कृतसंश्रयस्य शिखरिण्युच्चावचग्रावणि
न्यग्रोधस्य किमङ्ग तस्य वचसा श्लाघासु पर्याप्यते ।
बन्धुर्वा स पुराकृतः किमथवा सत्कर्मणां संचयो
मार्गे रूक्षविपत्रशाखिनि जनो यं प्राप्य विश्राम्यति ।। ९२ ।।

अत्र न्यग्रोधेनैवोपमानेन प्रतीयमानसादृश्यस्य वर्णनीयवदान्योपमेयस्योक्तत्वात् तच्छ्लाघयैव तच्छ्लाघा प्रतीयत इति सेयं प्रतीयमानसादृश्या श्लाघावती समासोक्तिः ।।

सैव गर्हावती यथा—

किं जातोऽसि चतुष्पथे यदि धनच्छायोऽसि किं छायया
संपन्नः फलितोऽसि किं यदि फलैः पूर्णोऽसि किं संनतः ।
हे सद्वृक्ष सहस्व सम्प्रति शिखाशाखाशताकर्षण-
क्षोभोन्मोटनभञ्जनानि जनतः स्वैरेव दुश्चेष्टितैः ।। ९३ ।।

अत्रोपमानभूतस्य सद्वृक्षस्य व्याजगर्हणया तदुपमेयः कोऽपि सत्पुरुषो विगर्ह्यत इति सेयं प्रतीयमानसादृश्या गर्हावती नाम समासोक्तिः ।।

उत्तुङ्ग इति । तस्य न्यग्रोधस्य वटवृक्षस्य श्लाघा स्वप्रशंसा स्ववचसोक्त्या किं समाप्यते । किंतु न । तस्य श्लाघा वक्तुमशक्येत्यर्थः । अङ्गेति सानुनयसंबोधने । कीदृशस्य । उत्तुङ्गे उच्छ्रिते । उच्चावचा निम्नोन्नता ग्रावाणः पाषाणा ये तद्युक्ते च शिखरिणि गिरौ कृतावासस्य । श्लाघाहेतुमाह । स वटो बन्धुर्मित्रं वा पुरा पूर्वं कृतः । अर्थार्जनेन । अथवा सत्कर्मणां श्रेष्ठव्यापाराणां संचय उपचयः किम् । अर्थार्जनस्य । रूक्षा अस्निग्धा विपत्राः पत्रशून्याः शाखिनो वृक्षा यत्र तादृशे मार्गे यं वटवृक्षं प्राप्य जनो विश्राम्यति । उच्चावचेत्यत्र बहुव्रीह्यनन्तरं मतुबिति भ्रमो न कार्यः । उच्चावचग्रावाणोऽत्र सन्तीति विशिष्टस्यैव मत्वर्थ-संबन्धाद्, बिसकिसलयच्छेदपाथेयवन्त इतिवत्, केवलाद्विशिष्टस्य भिन्नबुद्धिविषयत्वात् । अत एवादण्डीत्यादयो निस्तरङ्गं प्रयोगा इत्यवधेयम् । 'ग्रावोपलाश्मानः' इत्यमरः । अत्र परोप-कारितया न्यग्रोधवदान्ययोः सादृश्यं प्रतीयमानं तत एवोभयोः श्लाघापि ।।

किमिति । हे सद्वृक्ष, चतुष्पथे किमर्थं जातोऽस्युत्पन्नोऽसि । यदि त्वं घना निबिडा छाया यस्य तादृशोऽसि तदा छायया किम्, वृथा । यदि संपन्नः समृद्धः सन् फलितोऽसि तदा फलभरस्तव किम् । किन्तु न किमपि । यद्याढ्योऽसि महानसि तदा सम्यक्प्रकारेण नतः किम् । संप्रत्यधुना स्वैर्निजैरेव दुश्चेष्टितैर्जनतो लोकात्त्वं शिखायामग्रभागे शाखाशतस्याकर्षणमाकृष्टिः, क्षोभश्चालनम्, आमोटनं संकोचनम्, भञ्जनं छेदनमेतानि सहस्वानुभव । 'आढ्य इभ्ये महत्यपि' इति विश्वः । सहस्वेति 'षह मर्षणे' तङि[1] लोटि मध्यमपुरुषैकवचने रूपम् । 'अग्रमात्रे शिखा मता' इति धरणिः । जनत इति पञ्चम्यन्तात्तसिः । व्याजगर्हणा कपटनिन्दा, वटवृक्षनिन्दां व्याजीकृत्य सत्पुरुषनिन्दोपक्रमात् ।।

---

1. K. तङीति नास्ति ।

सैवोभयवती यथा—

निष्कन्दामरविन्दिनीं स्थपुटितोद्देशां स्थलीं पल्वले
जम्बालाविलमम्बु कर्तुमपरा सूते वराही सुतान्।
दंष्ट्रायां चतुरर्णवोर्मिपटलैराप्लावितायामियं
यस्या एव शिशोः स्थिता विपदि भूः सा पुत्रिणी पोत्रिणी ।। ९४ ।।

अत्र पूर्वार्धे गर्हा, उत्तरार्धे श्लाघा गम्यते सेयं प्रतीयमानसादृश्योभयवती समासोक्तिः ।।

अनुभयवती यथा—

इतः स्वपिति केशवः कुलमितस्तदीयद्विषा[1]-
मितश्च शरणार्थिनः शिखरिपक्षिणः शेरते ।
इतोऽपि वडवानलः सह समस्तसंवर्तकै-
रहो विततमूर्जितं भरसहञ्च सिन्धोर्वपुः ।। ९५ ।।

अत्र गर्हा श्लाघा वा विस्मयोक्तावेवास्तमयते। सेयं प्रतीयमानसादृश्यानुभयवती नाम समासोक्तिः ।।

निष्कन्दामिति। इतरान्या वराही सूकरी सुतान् सूकरान् सूते जनयति। किं कर्तुम्। अरविन्दिनीं निष्कन्दामुन्मूलितमूलां कर्तुम्, स्थपुटितो निम्नोन्नतीकृत उद्देशो यस्यास्तादृशीं स्थलीं कर्तुम्, पल्वलेऽल्पसरसि अम्बु जलं जम्बालेन कर्दमेनाविलमनच्छं कर्तुम्। सा पोत्रिणी वराही पुत्रिणी प्रशस्तपुत्रवती। यस्याः शिशोरेव बालकस्यैव दंष्ट्रायामियं भूर्विपदि प्रलये स्थिता। दंष्ट्रायां कीदृश्याम्। चतुर्णामर्णवानां समुद्राणामूर्मिपटलैः कल्लोलसमूहैराप्लावितायां पूरितायाम्। व्याप्तायामिति यावत्। 'जम्बालः पङ्कोऽस्त्री' इत्यमरः। वराहीति 'पुंयोगादाख्यायाम्' इति ङीप्। पुत्रिणीति प्रशंसायामिनिः। 'वराहः सूकरो घृष्टिः कोलः पोत्री' इत्यमरः। अत्रोभयोः सादृश्यं वराहत्वादिना प्रतीयमानम् ।।

इत इति। सिन्धोः समुद्रस्य वपुराशयो विततं विस्तीर्णमूर्जितं बलवद् भारवहनक्षमं च। अत्रैवाश्चर्यम्। इतोऽत्रैव हरिर्वसति, अत्रैव केशवरिपूणामसुराणां पुरं नगरमस्ति। अत्रैव शरणं प्राप्ताः शिखरिणां पर्वतेषु मध्ये पक्षिणः सपक्षा मैनाकादयः शेरते स्वपन्ति। न च शिखरिपक्षिण इत्यत्र 'न निर्धारणे' इति षष्ठीसमासनिषेध इति वाच्यम्। तन्निषेधस्यानित्यत्वान्निर्धारणस्याविवक्षणाद्वा निर्धारणद्योतकजात्यादेरभावेन तदुन्नयनात्, यद्वा शिखरिणश्च ते पक्षिणश्चेति विशेषणसमासः। पूर्वनिपाते तु बहुष्वेकत्र नियम इति व्यवस्थितिः। अत्रैव वडवानलोऽस्ति सकलमेघैः सह।

पुष्करावर्तसंवर्तकालकान्तिजलप्लवाः ।
इति दारिमुचां वंशश्चतुर्धा परिकीर्तितः ॥

इति पुराणम्। अत्र श्लाघागर्हयोरस्तमनादनुभयवतीयम् ।।

---

1. पुरमित० इति टीकाधृतः पाठः।

अभिधीयमानसादृश्या श्लाघावती तुल्याकारविशेषणा यथा—

नालस्य प्रसरो जलेष्वपि कृतावासस्य कोषे रुचि-
र्दण्डे कर्कशता मुखे च मृदुता मित्रे महान् प्रश्रयः।
आमूलं गुणसंग्रहव्यसनिता द्वेषश्च दोषाकरे
यस्यैषा स्थितिरम्बुजस्य वसतिर्युक्तैव तत्र श्रियः ॥ ९६ ॥

अत्राम्बुरुहसत्पुरुषयोः परस्परमुपमानोपमेयभावस्यातिशयप्रसिद्धेरुपमानेनैव श्लेषवत्तुल्यविशेषणपदाभिधीयमानसादृश्यमुपमानमेवा[1]वगम्यते। सेयमभिधीयमान-सादृश्या श्लाघावती तुल्यविशेषणा नाम समासोक्तिः॥

प्रतीयमानाभिधीयमानसादृश्या श्लाघागर्हावती तुल्यातुल्यविशेषणा यथा—

उपाध्वं तत् पान्थाः पुनरपि सरो मार्गतिलकं
यदासाद्य स्वेच्छं विलसथ विलीनक्लमभराः।
इतस्तु क्षाराब्धेर्जरठकमठक्षिप्तपयसो
निवृत्तिः कल्याणी न पुनरवतारः कथमपि ॥ ९७ ॥

नालस्येति। यस्याम्बुजस्य पद्मस्यैवमनेनाकारेण स्थितिरवस्थितिस्तत्राम्बुजे श्रियो लक्ष्म्या वसतिर्वासो युक्त एव। तदाह। नालस्य नालायाः प्रसरो विस्तारः, अथ च न आलस्यस्यालसतायाः प्रसर आधिक्यम्। जलेष्वपि तोयेषु कृतावासस्य, अथ च मूर्खेष्वपि कृतावासस्य। कोषे कुड्मले रुचिः कान्तिः, अथ च कोषे पात्रेऽर्थसार्थे वा रुचिः प्रीतिः। दण्डे प्रकाण्डे कर्कशता काठिन्यम्, अथ च दण्डे शासने कर्कशता कार्कश्यम्। मुखे उपक्रमे मृदुता कोमलता, अथ च मुखे वदने मृदुता मधुरवाणीकता। मित्रे सूर्ये महान् प्रश्रयः प्रीतिः, अथ च मित्रे सुहृदि महाप्रीतिः। आमूलं मूलादारभ्य गुणस्य तन्तोः संग्रहे[2] ग्रहणे व्यसनिता आसंगः, अथ च आमूलमादिपुरुषादारभ्य गुणानां शीलादीनां संग्रहे वर्तुलीकरणे व्यसनिता प्रयत्नः। दोषाकरे रजनिकरे द्वेषोऽसूया, अथ च दोषाणामाकरे उत्पत्तिस्थाने जने द्वेषोऽप्रीतिः। 'नालो नालमथास्त्रियाम्' इत्यमरः। 'जलं नीचे च मूर्खे च' इति विश्वः। 'कोषोऽस्त्री कुड्मले पात्रे ह्यर्थसंघातदिव्ययोः' इति मेदिनीकरः। 'दण्डं प्रकाण्डे शास्तौ च' इति च। 'मुखमास्ये च प्रारम्भे' इति। 'मित्रं सुहृदि मित्रोऽर्के' इति च। 'शिफायां कारणे मूलम्' इति। 'गुणस्तन्तौ च शीलादौ' इति। 'दोषः स्याद्दूषणे दोषा रात्रौ बाहौ च कीर्तिता' इति। 'वसतिः स्यादवस्थाने' इति विश्वः। अत्र पद्मसज्जनयोः प्रसिद्धिसिद्धमुपमानोपमेयत्वमत उभयार्थकविशेषणपदैरश्लेष इव सादृश्यमभिधीयते। प्रशंसापरतया च श्लाघावत्त्वम्॥

उपाध्वमिति। हे पान्थाः, तत्सरस्तडागं पुनरप्युपाध्वं सेवध्वम्। कीदृशम्। मार्गस्य तिलकमलङ्कारीभूतम्। यत्सर आसाद्य गतश्रमभरा यूयं स्वेच्छं विलसथ यथेच्छं क्रीडध्वम्। इतोऽस्मात्क्षाराब्धेः सकाशाद् निवृत्तिरेव कल्याणी कुशलदा, न पुनः कथमप्यवतारोऽत्र कुशलदः। अत्रावतरणं न कर्तव्यमिति भावः। क्षाराब्धेः कीदृशात्। जरठेन जीर्णेन कमठेन

---

1. K. उपमानमुपमेयमेवा०।
2. K. 'ग्रहणे' इत्यारभ्य 'शीलादीनां संग्रहे' इत्यन्तं नास्ति।

अत्र पूर्वार्धेऽभिधीयमानसादृश्ययोः श्लाघा, पश्चिमार्धे तु प्रतीयमानसादृश्ययोर्गर्हावगम्यते । सेयमुभयवती तुल्यातुल्यविशेषणाभिधीयमानप्रतीयमानसादृश्या समासोक्तिः ॥

अन्योक्तिर्द्विधा स्वजातौ जात्यन्तरे च । तयोः स्वजातौ यथा—

लक्ष्मीपयोधरोत्सङ्गकुङ्कुमारुणितो हरेः ।
बलिरेष स येनास्य भिक्षापात्रीकृतः करः ॥ ९८ ॥

अत्र हरिशब्देन बलिशब्देन वा कश्चित् समानेतिवृत्तः पुंविशेष एवोच्यते, सेयं स्वजातिविषयान्योक्तिः संक्षेपोक्तिरूपत्वात् समासोक्तिरेव ॥

जात्यन्तरे यथा—

पिबन् मधु यथाकामं भ्रमरः फुल्लपङ्कजे ।
अप्यसंनद्धसौरभ्यं पश्य चुम्बति कुड्मलम् ॥ ९९ ॥

अत्र भ्रमरशब्देन कश्चित् कामी, फुल्लपङ्कजशब्देन कापि प्रौढाङ्गना, कुड्मलशब्देन कापि मुग्धाङ्गनाभिधीयते । सेयमन्यजातिविषयान्योक्तिः समासोक्तिरेव भवति ॥

अनन्योक्तिशब्देनेहाध्यासविषया तद्भावापत्तिरुच्यते । यथैष ब्रह्मदत्त इति । सा द्विधा शुद्धा चित्रा च ॥

तयोः शुद्धा यथा—

सुधा[1] बद्धग्रासै[2] रुपवनचकोरैरनुसृतां
किरन् ज्योत्स्नामच्छां नवलवलिपाकप्रणयिनीम् ।

कच्छपेन क्षुण्णं पयो जलं यस्य तस्मात् । उपाध्वमिति उपपूर्व—'आस उपवेशने'—लोण्मध्यमपुरुषबहुवचने 'धि च' इति सकारलोपः । 'कमठकच्छपौ' इत्यमरः । कल्याणीति गौरादित्वान्ङीष् । अत्र पूर्वार्धे सरःसज्जनयोः परोपकारकत्वादिगुणैस्तुल्यैरेव सादृश्यमभिहितम् । श्लाघा तु व्यक्तैव । उत्तरार्धे तु क्षाराब्धेस्तादृशस्यानुपकारकतया गर्हा व्यक्तैव ज्ञायते । इहासज्जनगता निन्दापि प्रतीयते, किंतु सा विशेषणद्वारा नेत्यतुल्यविशेषणता ॥

लक्ष्मीति । स बलिरेव वदान्यः । येन बलिनास्य हरेर्विष्णोः करो हस्तो भिक्षापात्रीकृतो भिक्षापात्रत्वमापादितः । कीदृशः करः । लक्ष्मीस्तनक्रोडकुङ्कुमेनारुणितो लोहितीकृतः । अत्र स्वजातित्वं तुल्यचरितत्वम् । हरिबल्योरपेक्षयान्यत्वमपि । तर्हि समासोक्तिता कथमत आह—संक्षेपेति । संक्षेपेणोपस्थापनादेव समासोक्तित्वमित्यर्थः ॥

पिबन्निति । भ्रमरो यथाकामं यथेच्छं प्रफुल्लपङ्कजे मधु पिबन् सन् असंनद्धसौरभ्यमप्राप्तसौगन्ध्यमपि कुड्मलं चुम्बति । तत्पश्य । अत्र वाक्यार्थस्यैव कर्मता । अत्र भिन्नभिन्नजातितयान्यजातिता ॥

नान्यस्योक्तिरनन्योक्तिः । तथाचानन्योक्तिपदेन तद्भावापत्तिस्तत्ता विषयतैवोच्यते । एषोऽयमित्याकारस्तस्याः । **सुधेति** । हे सखे, उपप्राकाराग्रं प्राकाराग्रसमीपे नयने नेत्रद्वयं

---

1. 'सुधा' इति टीकायाम् । 2. J. ग्रामैः ।

उपप्राकाराग्रं प्रहिणु नयने तर्कय मना-
गनाकाशे कोऽयं गलितहरिणः शीतकिरणः ॥ १०० ॥

अत्र कस्याश्चिन्मुखे चन्द्रमसमध्यास्य कश्चिदेवं ब्रूते। सा चेयं पूर्वार्धेऽभिधीयमानतुल्यविशेषणा, पश्चिमार्धे पुनरनाकाशे कोऽयं गलितहरिण इत्यत्रातुल्यविशेषणा[1], समासोक्तिरेव अनन्योक्तिः। एकस्यैव चाध्यासादियं शुद्धेत्युच्यते ॥

चित्रा यथा—

कमलमनम्भसि कमले च कुवलये तानि कनकलतिकायाम्।
सा च सुकुमारसुभगेत्युत्पातपरम्परा केयम् ॥ १०१ ॥

अत्राध्यासः पूर्ववद्वैचित्र्यंच निगदेनैव व्याख्यातम्। सेयमनन्योक्तिः समासोक्तिरेवानेकाध्यासवैचित्र्यात् चित्रा इत्युच्यते ॥

उभयोक्तिर्यथा—

लावण्यसिन्धुरपरैव हि केयमत्र
यत्रोत्पलानि शशिना सह संप्लवन्ते।
उन्मज्जति द्विरदकुम्भतटी च यत्र
यत्रापरे कदलिकाण्डमृणालदण्डाः ॥ १०२ ॥

अत्रापूर्वेयं लावण्यसिन्धुरित्यन्योक्तिः, यत्रोत्पलानि शशिना सह संप्लवन्त इत्यनन्योक्तिः। सेयमुभययोगादुभयोक्तिरपदिश्यते। उपलक्षणञ्चैतत्। तेनान्याऽपि योपमानोमेयविषये संक्षेपोक्तिः सापि समासोक्तिरेव भवति ॥

प्रहिणु देहि। मनाक् त्वं तर्कय। अनाकाशे आकाशातिरिक्तदेशे गलितहरिणस्त्यक्तलाञ्छनः कोऽयं शीतकिरणश्चन्द्र इति। कीदृशः। ज्योत्स्नां किरन् विक्षिपन्। कीदृशीम्। मुधा मिथ्या बद्धोऽनुबद्धो ग्रासः कवलो यैरेवंभूतैरुपवनस्थितचकोरैरनुसृतामनुगताम्। स्वच्छाम्। नवा नूतना या लवली लताभेदस्तस्याः पाकस्य प्रणयिनीं प्रश्रयवतीं च। 'लवली च लताभिदि' इति विश्वः। लवलीवाचको लवलिशब्दोऽपि। 'लवलिः श्वेतपर्ण्यपि'[2] इति शब्दभेदः। उपप्राकाराग्रमित्यत्र सामीप्येऽव्ययीभावः। अत्र अध्यास्य आरोप्य। पूर्वार्धे तुल्यविशेषणत्वमुक्तम्। उत्तरार्धेऽतुल्यविशेषणत्वम्। तस्यैवाभिधानादनन्योक्तिरेकस्यैवाभिधानाच्छुद्धता च ॥

कमलमिति। अनम्भसि जलशून्ये देशे कमलमस्ति। कमले पुनः कुवलये नीलनलिनद्वयम्, तानि च कमलकुवलयानि कनकलतिकायां सुवर्णलतायाम्; सा च कनकलतिका सुकुमारा कोमला सती सुभगा रम्येत्यनेन प्रकारेण केयमुत्पातपरम्परा अरिष्टपङ्क्तिः। 'उत्पातोऽरिष्टमित्यपि' इत्यमरः। पूर्ववदिति। कस्याश्चिन्मुखादौ कमलाद्यारोपः, विचित्रता च कमलादौ कुवलयाद्यभिधानेनैवोक्ता, तस्या एवाभिधानादनन्यतयोक्तिः ॥

लावण्येति। अत्र देशेऽपरैवापूर्वैव केयं लावण्यसिन्धुः सौकुमार्यनदी। यत्र चन्द्रेण सह पद्मानि संप्लवन्ते संमिलितानि भवन्ति। यत्र कुम्भिकुम्भतटी उन्मज्जति उत्थिता भवति।

1, K. तुल्यविशेषणा।

2, K. श्वेतपार्ण्यपी (?)

यथा—

इन्दुर्लिप्त इवाञ्जनेन जडिता दृष्टिर्मृगीणामिव
प्रम्लानारुणिमेव विद्रुमदलं[1] श्यामेव हेमप्रभा ।
पारुष्यं कलया च कोकिलवधूकण्ठेष्विव प्रस्तुतं
सीतायाः पुरतश्च हन्त शिखिनां बर्हाः सगर्हा इव ॥ १०३ ॥

अत्र संक्षेपतः सीताशब्दवाच्यस्य मुखादेरवयवसमूहस्याश्रयत इन्दुरञ्जनेनैव लिप्तः, जडितेव मृगीणां दृष्टिः, प्रम्लानमिवारुण्यं विद्रुमस्य, श्यामेव हेमकान्तिः, परुषा इव कोकिलालापाः, सगर्हा इव शिखिनां बर्हा इत्युत्प्रेक्षोक्तेरनुक्तान्यपि तदुपमेयानि मुखादीनि प्रतीयन्ते । सेयमपि संक्षेपोक्तिः समासोक्तिरेव भवति । कः पुनः समासोक्तेः समाध्युक्तेर्वा विशेषः । उच्यते । यत्र प्राकरणिकेऽप्राकरणिको धर्मोऽध्यास्यते सा समाध्युक्तिः । यथा-'असहन्तिव्व किलिम्मइ पिअदमपच्चक्खदूसणं दिणलच्छी' इति । यत्र पुनरप्राकरणिके प्राकरणिकधर्मः सा समासोक्तिः । यथा— 'पिबन् मधु यथाकामं भ्रमरः फुल्लपङ्कजे' इति । ननु धर्मिणोऽध्यासे समानमिति चेत् । न । 'स त्वं तत्त्वं कथय भवता को हतस्तत्र पूर्वम्' इत्यादिषु 'अनाकाशे कोऽयं गलितहरिणः शीतकिरणः' इत्यादिषु च प्रव्यक्त एवाध्यासविशेषो दृश्यते । एकत्र मनसा, अन्यत्र तु वचसेति । सोऽयं समाध्युक्तेः समासोक्तेश्च भेदो भवति ॥

त्रिविधोत्प्रेक्षा

अन्यथावस्थितं वस्तु यस्यामुत्प्रेक्ष्यतेऽन्यथा ।
द्रव्यं गुणः क्रिया वापि तामुत्प्रेक्षां प्रचक्षते ॥ ५२ ॥

यत्रापरेऽन्ये कदलीप्रकाण्डबिसदण्डाः सन्ति । 'सिन्धुरब्धौ पुमान्नद्यां स्त्रियाम्' इति मेदिनीकरः। 'तीरदेशे तटी मता' इति च । अत्र सिन्धूक्त्यान्योक्तिता, यत्रेत्यादिना सिन्धुरेवोक्तेत्यनन्योक्तिता । अन्यानन्यातिरिक्तसमासोक्तिं संगृह्णाति—उपलक्षणमिति ॥

इन्दुरिति । सीतायाः पुरतोऽग्रेऽञ्जनेन कज्जलेन लिप्त इव चन्द्रः । हरिणीनां दृष्टिर्जडितेव जडीभूतेव । प्रवालदलं विम्लानलौहित्यमिव । कनककान्तिः श्यामेव[2] । कलकोकिलवधूकण्ठेषु पारुष्यमतिक्रमवचनमिव प्रस्तुतमुपक्रान्तम् । हन्त हर्षे विषादे वा । शिखिनां मयूराणां बर्हाश्च सगर्हा इव जाताः । 'पारुष्यमतिवादः स्यात्' इत्यमरः । अत्र सीतापदेन मुखाद्यवयवसमूह उक्तस्तदग्रे उपमानानां तत्तद्दृशा उत्प्रेक्षाभिधानादनुक्तान्यपि तदुपमेयानि मुखादीनि ज्ञायन्त इत्युपमानोपमेयविषये संक्षेपोक्तिरियम् । समाध्युक्तिसमासोक्त्योरभेदं मन्वानो भेदकं पृच्छति—क इति । उत्तरम्—यत्रेति । यत्र प्रकरणपरिप्राप्ते विशेष्येऽप्रकरणपरिप्राप्तधर्माध्यासः सा समाध्युक्तिः । असहमानेव क्लाम्यतीत्यादि । अत्र प्रियतमप्रत्यक्षदूषणाध्यारोपोऽप्राकरणिकः । यत्राप्रस्तुते प्रस्तुतधर्माध्यासः सा समासोक्तिः । यथा—

1. V. J. ०लता । 2. K. कनककान्तिः श्यामेव इति नास्ति ।

तासु द्रव्योत्प्रेक्षा यथा—

देहस्था दर्पणे यस्य पश्यति प्रतिमामुमा ।
अन्यार्धार्धमिवोत्पन्नमर्धं नारीश्वरान्तरम् ॥ १०४ ॥

अत्र प्रतिबिम्बरूपेण दर्पणेऽन्यथावस्थितस्यार्धनारीश्वररूपलक्षणस्य द्रव्यस्य यदपरार्धोत्पन्नार्धनारीश्वरान्तररूपेण द्रव्यान्तररूपेणोत्प्रेक्षणं सेयमुत्प्रेक्षा द्रव्योत्प्रेक्षेति भवति ॥

गुणोत्प्रेक्षा यथा—

पल्लविअं विअ करपल्लवेहिं पप्फुल्लिअं विअ णअणेहिं ।
फलिअं विअ पीणपओहरेहिं अज्जाए लावण्णं ॥ १०५ ॥

[पल्लवितमिव करपल्लवैः प्रफुल्लितमिव नयनाभ्याम् ।
फलितमिव पीनपयोधराभ्यामार्याया लावण्यम् ॥]

अत्र करपल्लवादिरूपेणान्यथावस्थितस्याङ्गलावण्यलक्षणस्य यदेतत् पल्लवितत्वादिरूपेणान्यथोत्प्रेक्षणं सेयमुत्प्रेक्षा गुणोत्प्रेक्षेति भवति ॥

क्रियोत्प्रेक्षा यथा—

सेनागजाः स्वकरपल्लव[1]लेखनीभि-
र्गण्डस्थलान्मदमसीर्मुहुराददानाः ।

पिबन्मधु यथाकाममिति । अत्र भ्रमरेऽप्रकृते प्रकृतस्य कामिनोऽध्यासः । तर्हि धर्म्यध्यासतुल्यतैवास्येत्याह—नन्विति । प्राकरणिकाप्राकरणिकत्वाभ्यामेव विशेषस्तयोरिति धर्म्यध्यासेऽपि न दोष इत्याह—नेति । स त्वं तत्त्वमित्यादौ धर्मिधर्मयोरध्यासः, अनाकाश इत्यादौ धर्मिण एवाध्यास इति भेद इत्यर्थः । स त्वं तत्त्वमित्यादौ मनसा, अनाकाश इत्यादौ च वचनेनाध्यासः ॥ ५१ ॥ ७ ॥

उत्प्रेक्षालक्षणमाह—**अन्यथेति** । प्रकारान्तरेणावस्थितं वस्तु यत्र प्रकारान्तरेणोत्प्रेक्ष्यते परिकल्प्यते सोत्प्रेक्षा । असदारोपणमुत्प्रेक्षेति लक्षणम् । किंरूपं वस्त्वित्याकाङ्क्षायामाह—द्रव्यमिति । द्रव्यं पृथिव्यादि, गुणो रूपादिः, क्रिया पाकादिः ॥

देहस्थेति । यस्य दर्पणे प्रतिमां प्रतिबिम्बं देहस्था गौरी पश्यति अन्यार्धाभ्यामुत्पन्नमर्धनारीश्वरान्तरमिव । अत्रेवशब्द उत्प्रेक्षाव्यञ्जकः । अर्धनारीश्वरान्तररूपं द्रव्यमिह कल्प्यत इत्युत्प्रेक्षा द्रव्यगता ॥

पल्लविअमिति । विवृतेयं समाध्यलंकारे[2] । अत्र सौन्दर्यस्य गुणस्य पल्लवितत्वादिना कल्पनं गुणोत्प्रेक्षा ॥

सेनेति । हे नरेन्द्र, सेनागजास्तव विजयस्तुतिमालिखन्तीति मन्ये । कीदृशाः । स्वकराणां हस्तिहस्तानां यानि पुष्कराण्यग्राणि तान्येव लेखन्यः 'काप' इति ख्यातास्ताभिर्गण्ड-

1. ०पुष्कर इति टीकाधृतः पाठः । 2. IV. ९० (उ)

मन्ये नरेन्द्र तव तोयधितीरताली-
पत्रोदरेषु विजयस्तुतिमालिखन्ति ॥ १०६ ॥

अत्र सेनागजानां गण्डस्थलेभ्यो लेखन्याकारैः करैर्मसीरूपस्य मदपयसो यदादानम्, यश्चास्य तीरतालीपत्रोदरेषु महावर्णतया निक्षेपः स उक्तरूपेणान्यथोत्प्रेक्ष्यत इति सेयमुत्प्रेक्षा क्रियोत्प्रेक्षा भवति ॥

उत्प्रेक्षावयवो यश्च या चोत्प्रेक्षोपमा मता[1] ।
मतश्चेति न भिद्यन्ते तान्युत्प्रेक्षास्वरूपतः ॥ ५२ ॥

तत्रोत्प्रेक्षावयवो यथा—

अङ्गुलीभिरिव केशसंचयं संनिगृह्य तिमिरं मरीचिभिः ।
कुड्मलीकृतसरोजलोचनं चुम्बतीव रजनीमुखं शशी ॥ १०७ ॥

अत्राङ्गुलीभिः केशेषु गृहीत्वा प्रियामुखं चुम्ब्यते सा च लोचने निमीलयतीति प्रायोवादः । तत्र मुखचुम्बनादिक्रिया प्रधानमङ्गिभूता प्रतीयते, केशग्रहणाक्षिनिमीलने चाङ्गभूतेऽप्रधाने[2] । तत्राङ्गिभूतायाः क्रियाया उत्प्रेक्षणेनावयवभूता क्रियोत्प्रेक्षिता भवति । यथा हि 'कुड्मलीकृतसरोजलोचनम्' इत्यत्र नोत्प्रेक्षापदम्, एवम् 'अङ्गुलीमरीचिभिस्तिमिरकेशसंचयं संनिगृह्य' इत्यत्रापि तन्न प्राप्नोति । मरीच्यङ्गुलिसंनिगृहीततिमिरकेशसंचयमित्येवं वा वक्तव्यं भवति । तत्र योऽयमवयवक्रियायामप्यन्यपदार्थोक्तद्वितीयावयवक्रियाविलक्षण इवप्रयोगेण पृथक्पदतया वाक्यकल्पः, स इवास्यापि व्याख्यानपरत्वेनाप्यनुयोज्यमानः कविभिरुत्प्रेक्षावयव इत्युच्यते । अन्ये पुनर्यत्र प्रधानक्रिया नोत्प्रेक्ष्यते, अवयवक्रिया तूत्प्रेक्ष्यते तमुत्प्रेक्षावयवं वर्णयन्ति ।

स्थलात् मदमेव मसीं वारंवारमाददाना गृह्णन्तः । कुत्र लिखन्तीत्यत आह—समुद्रतीरतालीपत्रमध्येषु । मन्येशब्द उत्प्रेक्षाव्यञ्जकः । 'पुष्करं करिहस्ताग्रे' इति विश्वः । न च लिखेः कुटादिपाठात् ङित्वे गुणाभावे लिखनीति स्यादिति वाच्यम् । 'रद विलेखने' इति निर्देशेन ङित्वविधेरनित्यत्वबोधनात् । अतएव 'लेखनीकृतकर्णस्य कायस्थस्य न विश्वसेत्' इत्यादिप्रयोगाः । 'लेखनी लिपिसाधिका' इति रत्नकोषः ।[3] अत्र पुष्करादेर्लेखन्यादित्वेनोत्प्रेक्षणं क्रियोत्प्रेक्षा । न चेह द्रव्योत्प्रेक्षैवेति वाच्यम्, लिखनरूपक्रियायामेव सर्वेषां तात्पर्यात्, तस्या एव सर्वनिर्वाहात्, यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इति न्यायात् ॥ ५२ ॥

उत्प्रेक्षावयवादीनामुत्प्रेक्षातो न भेद इत्याह—**उत्प्रेक्षेति** ॥

अङ्गुलीभिरिति । शशी रजनीमुखं चुम्बतीव । कुड्मलीकृतानि सरोजान्येव लोचनानि यत्र चुम्बने तद्यथा स्यादेवम् । किं कृत्वा । मरीचिभिरङ्गुलीभिस्तिमिरं केशसंचयं संनिगृह्य गृहीत्वेव । प्रायोवादो भारतादौ दर्शनात् । अत्र द्वितीयेनेवपदेन भिन्नपदतया वाक्यकल्पनम्, इतरपदस्यापि तच्छून्यपदस्यापि तदर्थपरत्वमित्युत्प्रेक्षावयवत्वम् । अत एवोत्प्रेक्षाभेदत्वम् ।

---

1. J. A. चोत्प्रेक्षोपमानता (?) 2. V. J. ०क्षिनिमीलनेन चाङ्गभूते प्रधाने ।
3. SV-C. अत्र 'करिणां बन्धनस्तम्भ आलानमित्यमरः । शरीरं वर्ष्म विग्रहः इति च' इत्यधिकमुन्मूलं दृश्यते ।

यथा—

लीनेव प्रतिबिम्बितेव लिखितेवोत्कीर्णरूपेव च
प्रत्युप्तेव च वज्रलेपघटितेवान्तर्निखातेव च।
सा नश्चेतसि कीलितेव विशिखैश्चेतोभुवः पञ्चभि-
श्चिन्तासंततितन्तुजालनिविडस्यूतेव लग्ना प्रिया ॥ १०८ ॥

तेषां मते पूर्वोदाहरणमुत्प्रेक्षावयवो न भवति ॥

उत्प्रेक्षोपमा यथा—

किंशुकव्यपदेशेन तरुमारुह्य सर्वतः।
दग्धादग्धामरण्यानीं पश्यतीव विभावसुः ॥ १०९ ॥

अत्र व्यपदेशशब्देन किंशुककुसुमानामग्निसादृश्यमभिधाय दर्शनक्रियोत्प्रेक्ष्यत इति सेयमुत्प्रेक्षोपमा। पूर्वस्मिन्नप्युदाहरणे मरीचिभिरङ्गुलीभिरिव, तिमिरं केशसंचयमिव संनिगृह्येत्युपमानार्थानुप्रवेश उत्प्रेक्षायां द्रष्टव्यः। सेयमुत्प्रेक्षोपमा चोत्प्रेक्षैव भवति ॥

मतं यथा—

यदेतच्चन्द्रान्तर्जलदलवलीलां वितनुते
तदाचष्टे लोकः शशक इति नो मां प्रति तथा।
अहं त्विन्दुं मन्ये त्वदरिविरहाक्रान्ततरुणी-
कटाक्षोल्कापातव्रणकिणकलङ्काङ्किततनुम् ॥ ११० ॥

अवयवक्रियामात्रस्यावयविक्रियोत्प्रेक्षणादवयवावयविभावः। तत्राङ्गाङ्गिभाव एव। यद्वा अवयवमात्रक्रियोत्प्रेक्षणमेवावयवित्वोत्प्रेक्षेत्याह—अन्य इति ॥

लीनेवेति। विवृतो[1]ऽयमनुप्रासे। एतन्मते पूर्वोदाहरणम् 'अङ्गुलीभिरिव'—इत्याद्युत्प्रेक्षोपमायामन्तर्भवतीत्याह—तेषामिति ॥

किंशुकेति। विभावसुरग्निररण्यान्या महारण्यस्य दग्धादग्धं दग्धमदग्धं च भागं पश्यतीव। किं कृत्वा। किंशुकव्यपदेशेन किंशुककुसुमव्याजेन सर्वत्र वृक्षमारुह्य। 'महारण्यमरण्यानी' इत्यमरः। चित्रभानुर्विभावसुः' इति च। अत्र व्याजपदेन किंशुककुसुमाग्न्योः सादृश्यमभिप्रेतमत उपमागर्भोत्प्रेक्षेयम् ॥

यदेतदिति। यदेतच्चन्द्रस्यान्तर्मध्ये मेघकणविलासं कुरुते लोकस्तच्छशक इत्याचष्टे वदति। मां प्रति तथा नैतत्। अहं पुनरिन्दुं मन्ये। कीदृशम्। त्वदीयशत्रुविरहग्रस्ताया युवत्याः कटाक्ष एवोल्कापातस्तस्य व्रणकिण एव कलङ्कस्तेनाङ्किता तनुः शरीरं यस्य तादृशम्। 'लवलेशकणाणवः' इत्यमरः। 'अमानोनाश्च प्रतिषेधवचनाः' इति च। अत्र निजमतोपन्यासादुत्प्रेक्षासमर्थनमिति मतोत्प्रेक्षेयम् ॥ ५३ ॥ ८ ॥

---

1. II, २५८ (उ)

अत्र कटाक्षोल्कापातव्रणकिणकलङ्काङ्कितततनुमिन्दुमहं मन्ये इत्यनेन स्वमतद्वारकमुत्प्रेक्षायाः समर्थनं कृतमित्ययं मताभिधानमुत्प्रेक्षाया एव प्रकारः ॥

षड्विधाप्रस्तुतप्रशंसा

अप्रस्तुतप्रशंसा स्यादस्तोतव्यस्य या स्तुतिः ।
कुतोऽपि हेतोर्वाच्या च प्रत्येतव्या च सोच्यते ॥ ५४ ॥
सा च धर्मार्थकामानां प्रायोऽन्यतमबाधया ।
स्वाभिप्रायप्रसिद्ध्या च जायमानेह दृश्यते ॥ ५५ ॥

तासु धर्मबाधया यथा—

मेदश्छेदकृशोदरं लघु भवत्युत्थानयोग्यं[1] वपुः
सत्त्वानामपि लक्ष्यते विकृतिमच्चित्तं भयक्रोधयोः ।
उत्कर्षः स च धन्विनां यदिषवः सिध्यन्ति लक्ष्ये चले
मिथ्यैव व्यसनं वदन्ति मृगयामीदृग्विनोदः कुतः ॥ १११ ॥

अत्र यथोक्तैर्हेतुभिः स्वाभिप्रायसाधनेन यदिदमीदृग्विनोदः कुत इति साक्षान्मृगयाभिनन्दनं सेयं वाच्या नामाप्रस्तुतस्तुतिः[2] 'अहिंसा परमो धर्म' इति धर्मं बाधते ॥

अप्रस्तुतस्तुतिलक्षणमाह—अप्रस्तुतेति । अस्तोतव्यस्य निन्दितस्य कुतोऽपि कारणात्स्तुतिः प्रशंसा अप्रस्तुतस्तुतिः । अत एव समासोक्तेर्भेदः । तत्र ह्युपमानोपमेयता, अत्र तु निन्दितमर्थान्तरम्, अन्यस्य स्तुतिरिति । सा त्वभिधीयमाना प्रतीयमाना चेत्याह—वाच्येति ॥ ५४ ॥

तत्र हेतुद्वारकमपि विभागमाह—सा त्विति । धर्मश्चार्थश्च कामश्च तेषामन्यतमस्य प्रायो बाहुल्येन बाधया सर्वत्र स्वाभिप्रायस्य प्रकृष्टसिद्ध्या सोत्पद्यमाना प्रतीयत इत्यर्थः ॥

मेद इति । सन्तो मृगयामाखेटकं व्यसनमकर्तव्यं वदन्ति यत्तन्मिथ्या । ईदृग्विनोद उत्साहः कुतः कुत्र । किंतु न कुत्रापि । हि यतो वपुर्लघु भवति निन्दितमिव (?) भवति । कीदृशम् । मेदसो बलस्य (?) छेदेन संचलनेन कृशमुदरं यत्र । मेदसां स्थितया स्थौल्यं भवति । कृशोदरतयैवोत्साहयोग्यम् । अत एव तुन्दिलेष्वनुत्साहः । सत्त्वानां प्राणिनां भयक्रोधयोर्विकारयोगि चित्तमपि लक्ष्यते । भये चित्तमीदृक्, क्रोधे चेदृगिति । स च धन्विनां धनुर्धराणामुत्कर्षो यदिषवश्चले लक्ष्ये सिध्यन्ति भेदका भवन्ति च । 'मेदस्तु वपा वसा' इत्यमरः । अत्रोक्तहेतुद्वारा निजाभिप्रायस्य सिद्ध्या मृगयाभिनन्दनं धर्मबाधनयाभिधीयमानमत इयमप्रस्तुतस्तुतिः । धर्मबाधनामाह—अहिंसेति । मृगया हिंसाजनिका । अतो धर्मबाधात्रेत्यर्थः ॥

---

1. उत्साहयोग्यमिति टीकाधृतः पाठः । 2. V. J. A. नाम प्रस्तुतस्तुतिः (?)

धर्मबाधयैव प्रत्येतव्या यथा—

कालाक्खरदुस्सिक्खिअ बालअ रे लग्ग मज्झ कण्ठम्मि ।
दोण्ह वि णरअणिवासो समअं जइ होइ ता होउ ॥ ११२ ॥
[कालाक्षरदुःशिक्षित बालक रे लग मम कण्ठे ।
द्वयोरपि नरकनिवासः समको यदि भवति तदा भवतु ॥]

अत्र कालाक्षरदुःशिक्षितेत्यनेन लिपिज्ञानादिभिरधीतधर्मशास्त्राभिमतरूपकपोगण्डः कोऽपि कयाप्यविनयवत्या सोपालम्भम्, एहि रे कण्ठे लगेति अभियुज्यते । तत्र यदि ते मतमेवं कृते नरकः स्यात्, स यद्यावयोः सहैव, नासौ नरक इति । किं तर्हि स्वर्ग इति । सोऽयं स्वाभिप्रायसाधनान्महासाहसे नियोगस्तस्येह साक्षादप्रस्तुतस्यास्तोतव्यस्य स्तुतिः प्रतीयते । सेयं प्रत्येतव्या नामाप्रस्तुतप्रशंसा 'परस्य दारान् मनसापि नेच्छेत्' इति धर्ममेव बाधते ॥

अर्थबाधया वाच्या यथा—

पङ्गो वन्द्यस्त्वमसि न गृहं यासि योऽर्थी परेषां
धन्योऽन्ध त्वं धनमदवतां नेक्षसे यन्मुखानि ।
श्लाघ्यो मूक त्वमपि कृपणं स्तौषि नार्थाशया यः
स्तोतव्यस्त्वं बधिर न गिरं यः खलानां शृणोषि ॥ ११३ ॥

अत्र स्तोतव्यानां पङ्ग्वन्धमूकवधिराणां वन्द्यधन्यश्लाघ्यस्तोतव्यपदैः साक्षादभिनन्दनादियं वाच्या नामाप्रस्तुतप्रशंसाभिमानिनोऽर्थसिद्धिं बाधते ॥

कालाक्खरेति । इह रे कालाक्षरेषु दुःशिक्षित दुरुपदेश बालक षोडशवर्षवयस्क, मम कण्ठे लग । मामालिङ्गयेत्यर्थः । द्वयोरावयोस्तथा सति नरकनिवासः समकस्तुल्यो यदि भवति तदा भवतु । तत्राप्यावयोः समाज[1] एवेति नरकोऽपि स्वर्गः । कालाक्षरेति लौकिकी संज्ञा । रे इति नीचसंबोधनम् । 'बाल आषोडशाद्वर्षात्' इति मनुः । समक इति स्वार्थे कन् । पोगण्डो व्यवहारानभिज्ञः । 'पोगण्डस्तु ततः परम् ।' 'परतो व्यवहारज्ञः' इति मनुः । अधीतेति । अधीतं धर्मशास्त्रं मन्वादिस्मृतिर्येन सः । अभिमतमाकाङ्क्षितं रूपं सौन्दर्यं यस्य सः । तादृशश्चासौ पोगण्डश्चेति कर्मधारयः । रूपक इत्यत्र 'शेषाद्विभाषा' इति कप् । अविनयवती वेश्या । अत्र निजाभिप्रायसिद्ध्या महासाहसे सुरतरूपे नियोगस्य साक्षादनभिधानात्प्रतीयमाने वाप्रस्तुतस्तुतिः[2] । धर्मबाधामाह—परस्येति । दारान् पत्नीम् ॥

पङ्गो इति । हे पङ्गो खञ्ज, त्वं वन्द्योऽसि, यस्त्वमर्थी सन् परेषां गृहं न यासि । हे अन्ध दृष्टिशून्य, त्वं धन्यः, यद्धनगर्ववतां मुखानि त्वं नेक्षसे न पश्यसि । हे मूक, त्वं श्लाघ्योऽसि, यस्त्वं कृपणं जनमर्थाशया न स्तौषि । हे बधिर श्रवणशून्य, त्वं स्तोतव्योऽसि, यस्त्वं खलानां दुर्जनानां गिरं वाणीं न शृणोषि । 'पङ्गुः खञ्ज इति स्मृतः' इति हारावली । 'अवाचि मूकः' इत्यमरः । अत्र पङ्ग्वादीनां वन्द्यादिपदैः साक्षादभिनन्दनादभिधीयमानता । अर्थबाधामाह—अमीति । अनेन मानिनामर्थसिद्धिबाध एवोक्तः ॥

---

1. K. समानः ।

2. K. वा प्रस्तुतस्तुतिः (?) प्रतीयमानेयमप्रस्तुतस्तुतिः इति युज्यते ।

अर्थबाधयैव प्रत्येतव्या यथा—

कामं वनेषु हरिणास्तृणानि खादन्त्ययत्नसुलभानि ।
विदधति धनिषु न दैन्यं ते किल पशवो वयं सुधियः ।। ११४ ।।

अत्र ते किल पशवो वयं सुधिय इति मृगाणामसाक्षादभिनन्दनम्, तेनेयमस्तोतव्यानाममीषां वाक्यार्थत्वेन स्तुतिप्रतीतेः प्रत्येतव्या नामाप्रस्तुतप्रशंसा मनस्विनोऽर्थसिद्धिं बाधते ।।

कामबाधया वाच्या यथा—

ण मुअन्ति दीहसासं ण रुअन्ति ण होन्ति विरहकिसिआओ ।
धण्णाओ ताओ जाणं वहुवल्लह वल्लहो ण तुमं ।। ११५ ।।
[न मुञ्चन्ति दीर्घश्वासं न रुदन्ति न भवन्ति विरहकृशाः ।
धन्यास्ता यासां बहुवल्लभ वल्लभो न त्वम् ।।]

अत्र धन्यास्ता यासां त्वं न वल्लभ इति येयमतिरक्तायाः साक्षादस्तोतव्यस्तुतिः सेयं वाच्या नामाप्रस्तुतप्रशंसा तस्या एव कामसिद्धिं बाधते ।।

कामबाधयैव प्रत्येतव्या यथा—

सुहउच्छअं जणं दुल्लहंवि दूराहि अम्ह आणन्त ।
उअआरअ जर जीअंवि णेन्त ण कआवराहोसि ।। ११६ ।।

काममिति । हरिणा वनेष्वप्रयत्नतः सुलभेन तृणेन काममत्यर्थं जीवन्ति । धनिषु धनिकेषु दैन्यं न विदधति न कुर्वन्ति । तथापि ते हरिणाः पशवो वयं पुनः सुधियः पण्डिताः । किल प्रसिद्धौ निश्चये वा । 'अत्यर्थेऽनुमतौ कामम्' इति विश्वः । अत्र मृगाणां न साक्षादभिनन्दनम्, किन्तु तत्प्रतीयत इतीयं प्रत्येतव्या । अत्राप्यर्थबाधा मनस्विन एव ।।

णेति । नायिकां नायकविशेषवतीं दृष्ट्वा तत्सखी नायकमुपगम्य तस्या अनुरागं दशां चाह—न मुञ्चतीति । हे बहुवल्लभ, ता नायिका धन्या दीर्घश्वासं विरहजं न त्यजन्ति, न रुदन्ति, विरहकृशाश्च न भवन्ति, यासां त्वं वल्लभो नासि । अत्र धन्या इत्यादिना अनुरागिण्याः साक्षात्स्तुतिरभिहिता तस्या एव कामसिद्धिबाधिका ।।

सुहेति । काचिदत्यनुरागिणी नायकमन्यानुरक्तमपि वार्ताकरणायातं दोषगर्भमाह—सुखेति । हे ज्वर, सुखपृच्छकं तवाङ्गे सुखमधुनेति प्रश्नकारकं जनं दुर्लभमपि मम कृते दूरदेशादानयमान प्रापक, अत एवोपकारक, जीवमपि गृह्णन् त्वं न कृतापराधोऽसि । सुखं सुष्ठु पृच्छति सुखपृच्छकः । 'क्रियासमभिहारे वुन्' इति योगविभागाद् वुन् । अत्र सुखपृच्छकेत्यादिना स्वाभिप्रायसिद्ध्यानुरक्ताया ज्वरं प्रति वाक्यम् । तेनाप्रस्तुतस्तुतिर्जायते न त्वभिधीयत इति । कामबाधामाह—शरीरेति ।। ५५ ।। ९ ।।

तुल्ययोगितालक्षणमाह—**विवक्षितेति** । विवक्षितो वक्तुमिष्टो यो गुणस्तेनोत्कृष्टा अधिका ये तैः सह स्तुत्यर्थं निन्दार्थं वा कस्यचित्स्तुत्यस्य निन्द्यस्य वा तेन गुणेन तस्य यत्समीकृत्य कीर्तनमभिधानं सा तुल्ययोगिता । गुणोऽत्र धर्मः साधुरसाधुर्वा । अत एव स्तुतिर्वा निन्दा वा स्यात् ।।

[सुखपृच्छकं जनं दुर्लभमपि दूरान्ममानयमान ।
उपकारक ज्वर जीवमपि गृह्णन्न कृतापराधोऽसि ।।]

अत्र पूर्वोक्तास्मदभिप्रायसिद्धचैवं नाम त्वयास्माकमुपकृतं येन जीवितमपि हरन्नापराध्यसीति ज्वरं प्रति यदतिरक्ततया वाक्यं तेनेहास्तोतव्यस्य ज्वरस्य स्तुतिः प्रतीयते । सेयं प्रत्येतव्या नामाप्रस्तुतप्रशंसा तस्या एव शरीरबाधया सर्वानपि कामान् बाधते ।।

षड्विधा तुल्ययोगिता

विवक्षितगुणोत्कृष्टैर्यत् समीकृत्य कस्यचित् ।
कीर्तनं स्तुतिनिन्दार्थं सा मता तुल्ययोगिता ।। ५६ ।।

साभिधीयमानतुल्यगुणत्वेन स्तुत्यर्था यथा—

शेषो हिमगिरिस्त्वं च महान्तो गुरवः स्थिराः ।
इमां लङ्घितमर्यादां चलन्तीं बिभृथ क्षितिम् ।। ११७ ।।

अत्राभिधीयमानमहत्त्वादिगुणोत्कृष्टाभ्यां शेषाहितुषारशैलाभ्यां सह स्तुत्यर्थं तुल्ययोगेन क्षितिपतेरभिहितत्वादियं स्तुत्यर्था तुल्ययोगिता ।।

अभिधीयमानतुल्यगुणत्व एव निन्दार्था यथा—

संगतानि मृगाक्षीणां तडिद्विलसितानि च ।
क्षणद्वयं न तिष्ठन्ति घनारब्धान्यपि स्वयम् ।। ११८ ।।

अत्र घनारब्धान्यपीत्यादिभिरभिधीयमानतुल्यगुणानां मृगाक्षीसंगतानां तडिद्विलसितानाञ्च निन्दार्थं तुल्ययोगेनाभिधानादियं निन्दार्था तुल्ययोगिता ।।

प्रतीयमानतुल्यगुणत्वे स्तुत्यर्था यथा—

यमः कुबेरो वरुणः सहस्राक्षो भवानपि ।
बिभ्रत्यनन्यविषयां लोकपाल इति श्रुतिम् ।। ११९ ।।

शेष इति । शेषः सर्पभेदो हिमालयस्त्वं च सर्वे यूयमिमां क्षितिं बिभृथ धारयथ । कीदृशाः । महान्तो महत्त्ववन्तः, गुरवो गुरुत्वाश्रयाः, स्थिराः स्थैर्यवन्तश्च । कीदृशीम् । लङ्घितातिक्रान्ता मर्यादा यया तामत एव चलन्तीमितस्ततो गामिनीं च । अत्र महत्त्वादिकमभिहितम् । भूपस्य च शेषहिमाद्रिभ्यां तुल्यताख्यापनेनोत्कृष्टसाम्यकथनात्स्तुतियोगः ।।

संगतानीति । मृगाक्षीणां संगतानि संगमाः स्वयं घनं निरन्तरमारब्धान्यपि कृतान्यपि, तथा तडितां विद्युतां विलसितानि च घनैर्मेघैरारब्धान्यपि क्षणद्वयमारम्भक्षणादूर्ध्वमपरमपि क्षणं न तिष्ठन्ति, कुतो दीर्घकालम् । अत्र प्रसिद्धचापलया विद्युता स्त्रीणां संगमस्य चपलता समीकृत्योच्यत इति निन्दातुल्ययोगितेयम् ।।

यम इति । यमादयो भवन्तोऽनन्यविषयामनन्यगामिनीं लोकपाल इत्यनेनाकारेण श्रुतिं ख्यातिं बिभ्रति धारयन्ति । सहस्राक्ष इन्द्रः । 'श्रुतिः ख्यातौ च वेदे च' इति विश्वः । अत्र

अत्र यमादयः पञ्च भवन्तो लोकपाला इत्यनुक्तमपि तुल्यवस्तुयोगितयैव स्तुत्यर्थमेषां मिथः सादृश्यं प्रतीयते। सेयं प्रतीयमानतुल्यगुणत्वे स्तुत्यर्था तुल्ययोगिता ॥

प्रतीयमानतुल्यगुणत्व एव निन्दार्था यथा—

राजानमपि सेवन्ते विषमप्युपभुञ्जते।
रमन्ते च परस्त्रीभिरहो साहसिका नराः ॥ १२० ॥

अत्र योऽयं सेवादिर्मानवानां राजविषये स्त्रीषु च वैषम्यहेतुतुल्यत्वेन[1] योगः, राजादीनां वा कर्मत्वादिरूपतया[2] तत्क्रियायां समावेशः सोऽमीषां मिथः सादृश्यं प्रत्याययन् राजसेवापरस्त्रीरत्योर्विषोपभोगतुल्यतां गमयतीति सेयं प्रतीयमानतुल्यगुणत्वे निन्दार्था तुल्ययोगिता ॥

अन्ये सुखनिमित्ते च दुःखहेतौ च वस्तुनि।
स्तुतिनिन्दार्थमेवाहुस्तुल्यत्वे तुल्ययोगिताम् ॥ ५७ ॥

सा स्तुत्यर्था यथा—

आहूतस्याभिषेकाय विसृष्टस्य वनाय च।
न मया लक्षितस्तस्य स्वल्पोऽप्याकारविभ्रमः ॥ १२१ ॥

अत्र रामस्य राज्याभिषेकवनगमनयोः पितुरादेशेन तुल्यरूपतया स्तुतिः प्रतीयते ॥

चत्वारो यमादयो लोकपालाः, इदानीं भवान् पञ्चमो लोकपालशब्दवाच्य इति यमादिसमानताख्यापनेनोत्कृष्टसाम्यकथनाद्राज्ञः स्तुतिः। सा तु प्रतीयमानतुल्यगुणेनैव ॥

राजानमिति। भूपमपि सेवन्ते, विषमप्युपभुञ्जते खादन्ति, अन्यस्त्रीभिः सह रमन्ते विलसन्ति। अतो मनुष्या विषमाः साहसिकाः। खलु हेतौ। अत्र[3] विषमतायां वा तुल्ययोगस्तत्क्रियाविषयतया वा राजसेवापरस्त्रीरत्योर्विषोपभोगतुल्यतां बोधयति, स च प्रतीयमान एव ॥ ५६ ॥

मतान्तरेण तुल्ययोगितामाह—**अन्य इति।** सुखहेतुदुःखहेतुवस्तुनोः स्तुतिनिन्दार्थं साम्ये तुल्ययोगितामन्ये प्राहुः ॥

आहूतस्येति। अभिषेकाय राज्याभिषेकायाहूतस्य कृताह्वानस्य, वनाय वनं गन्तुं विसृष्टस्य च तस्य रामस्य स्वल्पोऽप्याकारविभ्रम आकारान्यथात्वं मया न लक्षितः। 'अन्यथात्वेऽपि विभ्रमः' इति धरणिः। अत्र राज्याभिषेकः सुखहेतुः, वनगमनं दुःखहेतुः, तयोः पितृभक्त्या तुल्यत्वेन स्तुतित्वम् ॥

---

1. V. J वैषम्यहेतुः। 2. K. कर्मादितुल्यतया।
3. SV-C. 'अत्र विषमतायां वा तुल्ययोगितामाह' इत्यन्तमेव वाक्यम्।

निन्दार्था यथा—

यश्च निम्बं परशुना यश्चैनं मधुसर्पिषा ।
यश्चैनं गन्धमाल्याभ्यां सर्वस्य कटुरेव सः ॥ १२२ ॥

अत्र यः परशुना छिनत्ति, योऽमुं मधुसर्पिषा सिञ्चति, यो वा गन्धमाल्याभ्याम-र्चयति तं प्रति तुल्यमेव निम्बस्य कटुत्वमिति समासोक्त्या तदुपमेयस्य निन्दा प्रतीयते ॥

चतुर्विधो लेशः

दोषस्य यो गुणीभावो दोषीभावो गुणस्य यः ।
स लेशः स्यात्ततो नान्या व्याजस्तुतिरपीष्यते ॥ ५८ ॥

तत्र दोषस्य गुणीभावे लेशो यथा—

युवैष गुणवान् राजा योग्यस्ते पतिरूर्जितः ।
रणोत्सवे मनः सक्तं यस्य कामोत्सवादपि ॥ १२३ ॥

अत्र येयमुत्तरार्धे राज्ञो वीर्यप्रकर्षस्य स्तुतिः सा कन्यायाः निरन्तरान् भोगान् निर्विविक्षोर्दोषत्वेन प्रतिभासिष्यत इत्यभिप्रेत्य योऽयं विदग्धसख्या राजप्रकोपपरिजि-हीर्षया दोषोऽपि गुणरूपेणोक्तः, सोऽयं दोषस्य गुणीभावो नाम लेशतोऽल्पतया शनैरनन्यविदित उच्यमानो लेश इत्युच्यते ॥

यश्चेति । यो निम्बवृक्षं परशुना कुठारेण छिनत्ति, यश्चैनं निम्बं मधुसर्पिषा मधुसहितेन घृतेन सिञ्चति, यश्चैनं गन्धमाल्याभ्यामर्चति सर्वस्य कृते स निम्बः कटुरेव तिक्त एव । 'पुष्पपुष्पस्रजोर्माल्यम्' इत्यमरः (?), अत्र समासोक्त्या समसनेन साम्यापादनेनेति यावत्, उपमेयनिन्दाज्ञानम् ॥ ५७ ॥ १० ॥

लेशलक्षणमाह—दोषस्येति । दोषस्य गुणत्वं गुणस्य च दोषत्वं यत्तदेव लेशलक्षणम् । तर्हि व्याजस्तुतावप्येवम्, तथा चातिव्याप्तिः । अत उक्तम्—तत इति । ततो लेशाद्व्याज-स्तुतिरभिन्नैवेति नातिव्याप्तिरित्यर्थः ॥

युवेति । स्वयंवरे कस्मिन्नपि नृपे दर्शितभावां सखीं निवर्तयितुं कापि स्तुतिव्याजात्तं निन्दति । युवत्वगुणित्वनृपत्वबलवत्त्वेभ्य एष तव पतिर्योग्यः । यस्य कामोत्सवादपि विषयो-त्संवमनादृत्य रणोत्सवे मनः सक्तमासक्तम् । निर्विविक्षोरुपभोक्तुमिच्छोः कन्यायाः । 'निर्वेश उपभोगः स्यात्' इत्यमरः । अत्र विदग्धया सख्या राजकोपशान्तये भोगेच्छुं प्रति वीर्यप्रकर्षरूप-स्तवस्य दोषत्वेऽपि गुणत्वेनाल्पतयोपन्यसनाल्लेशोऽयं दोषस्य गुणीभावलक्षणः । अल्पतयैवात्र लेशता ॥

गुणस्य दोषीभावो यथा—

चपलो निर्दयश्चासौ जनः किं तेन मे सखि ।
आगःप्रमार्जनायैव चाटवो येन शिक्षिताः ।। १२४ ।।

अत्र पूर्वार्धेन मानपरिग्रहानुगुणं सखीनामग्रतः प्रकाशं प्रतिज्ञाय तदनिर्वाहमाशङ्कमाना तदुपहासं परिजिहीर्षुर्दोषाभासं तद्गुणग्राममाह 'आगःप्रमार्जनायैव चाटवो येन शिक्षिताः' इति । सोऽयं गुणस्य दोषीभावो नाम लेशो भवति ।।

अन्ये पुनः समस्तमेव लेशलक्षणमाचक्षते—यत्र दोषस्य गुणीभावो गुणस्य च दोषीभाव इति । सोऽपि द्विधा समासोक्त्या, असमासोक्त्या च । तयोः समासोक्त्या यथा—

गुणानामेव दौरात्म्याद्धुरि धुर्यो नियुज्यते ।
असंजातकिणस्कन्धः सुखं स्वपिति गौर्गलिः ।। १२५ ।।

अयमपि प्रकोपमयाल्लेशेनैवोच्यत इति लेशः ।।

असमासोक्त्या यथा—

सन्तः सच्चरितोदयव्यसनिनः प्रादुर्भवद्यन्त्रणाः
सर्वत्रैव जनापवादचकिता जीवन्ति दुःखं सदा ।
अव्युत्पन्नमतिः कृतेन न सता नैवासता व्याकुलो
युक्तायुक्तविवेकशून्यहृदयो धन्यो जनः प्राकृतः ।। १२६ ।।

चपल इति । हे सखि, चपलो निर्दयश्चासौ[1] जनो भवतु, तेन मम किम् । किन्तु न किमपि । येन जनेनागःप्रमार्जनायापराधप्रोञ्छनाय परं चाटवः प्रियवादाः शिक्षिताः । 'आगोऽपराधो मन्तुश्च' इत्यमरः । अत्र दोषवदाभासते प्रतिभातीति दोषाभासो न त्वयं परमार्थतो दोषः । चाटुकारिता हि गुणो येन कृतापराधोऽपि मामनुकूलयन्मानभङ्गं करोति । अत एव च तत्रानुरागः । तथा च चपल इत्यादिना सखीजनोद्दिष्टं मानं रागात्कर्तुमशक्ततया बालया चाटुकारितादोषाभासो गुणः कोऽपि दर्शित इति गुणस्य दोषतात्र ।।

गुणदोषयोर्मिलितयोरेव तत्त्वं लेश इति मतमाह—**अन्य इति** । समासोक्तिर्गोपनेनं भणनम्, असमासोक्तिः स्फुटभणनम् । **गुणानामिति** । गुणानां वहनक्षमत्वादीनां दौरात्म्याद्दोषाद् धुर्यो धुरंधरो गौर्वृषो धुरि धुरायां नियुज्यते । गलिः पुनर्गौरसंजातोऽनुत्पन्नः किणो मृतशोणितमांसपिण्डो यत्रेदृशः स्कन्धो यस्य स सुखं यथा स्यादेवं स्वपिति । धुरं वहतीति धुर्यः । 'धुरो यड्ढकौ' इति यत् । 'किणः स्यान्मृतशोणिते' इति रत्नकोषः । 'गलिस्तु वहनाशक्ते' इत्यपि । अत्र रोषभयादेव समासेन गुणदोषयोरभिधानाल्लेशः ।।

सन्त इति । सन्तः सदा दुःखं यथा स्यादेवं जीवन्ति । कीदृशाः । सच्चरितस्य सद्व्यापारस्योदये व्यसनिन आसक्ताः । प्रादुर्भवन्त्याविर्भवन्ति यन्त्रणा अनापत्तयो (?) येषां ते ।

---

1. K. निर्भयः ।

अत्रापि प्रकोपभयादि पूर्ववत्। अथैष व्यस्तलक्षणत्वेन कस्मान्न लेश इत्युच्यते। दोषगुणीभावस्य अप्रस्तुतस्तुत्या गुणदोषीभावस्य[1] तु व्याजस्तुत्यापहारात्॥

व्याजस्तुतिरपि द्विधा, शुद्धा मिश्रा च। तयोः शुद्धा यथा—

पुंसः पुराणादाच्छिद्य श्रीस्त्वया परिभुज्यते।
राजन्निक्ष्वाकुवंशस्य किमिदं तव युज्यते॥ १२७॥

अत्र शुद्धपरदारापहरणलक्षणनिन्दाव्याजेन स्तुतेर्विहितत्वादियं शुद्धा नाम व्याजस्तुतिर्गुणदोषीभावलक्षणाल्लेशान्न पृथक्॥

मिश्रा यथा—

प्रियोऽसि प्राज्ञोऽसि प्रभुरसि कुलीनोऽस्यसि युवा
युवत्यस्त्वामेवं कति न पतिमुर्वीश वृणते।
अतश्चैतां कीर्तिं रघुनहुषमान्धातृमहिषीं
परामष्टुं वृद्धामधिगतनयो नार्हति भवान्॥ १२८॥

अत्र स्तुतिपदमिश्रयैव व्याजगर्हया स्तुतिरितीयं मिश्रा नाम व्याजस्तुतिलेशभेदः॥

सर्वत्र कार्ये जनानामपवादे दूषणोक्तौ चकिताः सतर्काः। अत एव दुःखमयता। प्राकृतोऽविविक्तो जनो धन्योऽस्ति। कीदृशः। अव्युत्पन्ना अविशेषवती मतिर्यस्य सः। न सता साधुना कृतेन कार्येण, नैवासता असाधुना कार्येण व्याकुलः। साध्वसाधुकार्यरहित इत्यर्थः। अत एव कृत्यमिदमिदमकृत्यमिति विचारशून्यहृदयश्च। अत्रापि दोषभयादेव लेशतोऽभिधानम्। दोषगुणीभावो गुणदोषीभावश्च व्यस्तोऽत्र कथं न लेश इति पृच्छति—अथेति। उत्तरम्—दोषेति।[2] आद्यस्याप्रस्तुतस्तुत्याम्, अन्त्यस्य व्याजस्तुत्यां विषयीकरणात्तयोरेवान्तर्भावः इत्यर्थः॥

पुंस इति। पुराणात्पुंसः पुराणपुरुषाद्विष्णोः श्रीः कमला आच्छिद्य गृहीत्वा त्वया परिभुज्यते सेव्यते। हे राजन्, इक्ष्वाकुर्नृपविशेषो वंश्यो यस्य तस्य तवेदं किं युज्यते, किन्तु नार्हतीति निन्दाभासः। अथ च पुराणात्पुंसो वृद्धात्पुरुषात् श्रीः संपदाच्छिद्य त्वया भुज्यत इति तात्पर्यार्थः। अत्र श्रीपदे व्याजः स च शुद्ध एव। तेन च स्तुतिरिह[3]। लेशाभेदमाह—गुणेति॥

प्रिय इति। हे राजन्, प्रियः प्रीतोऽसि। प्राज्ञ उत्कृष्टमतिरसि। ईश्वरोऽसि। शुद्धवंशोऽसि। तरुणोऽसि। एवं सति कति कियत्यस्तरुण्यस्त्वां पतिं न वृणते न स्वीकुर्वन्ति। अतो हेतोरेतां कीर्तिं परामष्टुमाक्रमितुं भवान्नार्हति। कीदृशीम्। रघुनहुषमान्धातॄणां नृपविशेषाणां महिषीं महादेवीमत एव वृद्धामतिवयस्कां च। 'कृताभिषेका महिषी' इत्यमरः। अत्र महिषीवृद्धापदयोर्व्याजात् कपटान्निन्दास्तुतिर्लेशत एव॥ ५८॥ ११॥

---

1. V. J. गुणीभावस्य। 2. SV–C. अत्रैव व्याख्यानसमाप्तिः।
3. K. शुद्धिरिह (?)

पञ्चविधा सहोक्तिः

कर्त्रादीनां समावेशः सहान्यैर्यः क्रियादिषु ।
विविक्तश्चाविविक्तश्च सहोक्तिः सा निगद्यते ॥ ५९ ॥
वैसादृश्यवती चेयमुच्यमाना मनीषिभिः ।
सहेवादिप्रयोगेषु ससादृश्या च दृश्यते ॥ ६० ॥

सा कर्तृविविक्तक्रियासमावेशे यथा—

कोकिलालापमधुराः सुगन्धिवनवायवः ।
यान्ति सार्धं जनानन्दैर्वृद्धिं सुरभिवासराः ॥ १२९ ॥

अत्र सुरभिवासरा इति कर्तृपदार्थः केवल एव जनानन्दैः सह वृद्धिप्राप्तिक्रियायां समाविष्ट इति सेयं विविक्तकर्तृक्रियासमावेशा नाम वैसादृश्यवती सहोक्तिः ॥

कर्मणो विविक्तक्रियासमावेशे यथा—

उज्झसि पिआइ समअं तहवि हु रे भणसि कीस किसिअंति ।
उअरिभरेण अ अण्णुअ मुञ्चइ वइल्लोवि अङ्गाइं ॥ १३० ॥
[उह्यसे प्रियया समदं तथापि खलु रे भणसि किमिति कृशेति ।
उपरिभरेण च हे अज्ञ मुञ्चति वृषभोऽप्यङ्गानि ॥]

अत्र संबोध्यमानयुष्मदर्थः कर्मतामापन्न ऊह्यस इति क्रियायां केवल एव प्रियापदार्थेन[1] सह समाविष्टः । सेयं विविक्तकर्मक्रियासमावेशा[2] नाम वैसादृश्यवती सहोक्तिः ॥

सहोक्तिलक्षणमाह—कर्त्रेति । क्रियादिषु कर्त्रादीनामन्यैः सह यः समावेशोऽवस्थानं सा सहोक्तिः । आदिपदात्कर्मादिपरिग्रहः । स समावेशो विविक्तः केवलः, अविविक्तो मिश्रः ॥ ५९ ॥

कोकिलेति । सुरभिवासरा वसन्तदिवसा जनहर्षैः सह वृद्धिं यान्ति । कीदृशाः । कोकिलालापो मधुरो मनोहरो येषु ते, सुगन्धयः शोभनगन्धवन्तो वनवायवो मलयानिला येषु ते । अत्र केवलस्य कर्तुर्वसन्तदिनस्य जनानन्दैः सह वृद्धिप्राप्तिक्रियासमावेशः । स च विसदृश एव । दिनवृद्धेर्दण्डाधिक्यरूपत्वात्, आनन्दवृद्धेरतिसुखरूपत्वात् ॥

उज्झसीति । अपराधवता केनचिदबला दुर्बला किमिति त्वं कृशेति पृष्टा । तमुद्दिश्याह—उह्यस इति । प्रियया समदं सगर्वं यथा स्यादेवं त्वमुह्यसे ध्रियसे । तथापि रे त्वं वदसि किमिति कृशासि त्वमिति । हे अज्ञ ज्ञानहीन, उपरिभरेण गौण्यादिगौरवेण वृषभोऽप्यङ्गानि मुञ्चति त्यजति । किं पुनरबलेति भावः । उह्यस इति 'वह प्रापणे' कर्मणि लकारः ।

---

1. K. क्रियापदार्थेन (?) 2. V. J. A. विविक्तक्रिया०

यत्रानेकोऽपि कर्त्रादिः प्रविविक्तैः क्रियादिभिः ।
विविक्तभावं लभते विविक्ता सापि कथ्यते ॥ ६१ ॥

सा कर्तृद्वयस्य पृथक् क्रियासमावेशे यथा—

बर्धते सह पान्थानां मूर्च्छया चूतमञ्जरी ।
वहन्ति च समं तेषामश्रुभिर्मलयानिलाः ॥ १३१ ॥

अत्र चूतमञ्जरी मूर्च्छया सह बर्धनक्रियायाम्, मलयानिलाश्चाश्रुभिः सह वहनक्रियायां पृथक् पृथग् विवेकेनैव कर्तरि[1] समाविष्टाः । सेयमपि विविक्तकर्तृक्रिया-समावेशैव वैसादृश्यवती सहोक्तिः । एवं कर्मणोऽपि विवेके द्रष्टव्या ॥

कर्तृणामविविक्तकर्तृक्रियासमावेशे यथा—

धीरेण समं जामा[2] हिअएण समं अणिट्ठिआ उवएसा ।
उच्छाहेण सह भुआ बाहेण समं गलन्ति से उल्लावा ॥ १३२ ॥
[धैर्येण समं यामा हृदयेन सममनिष्ठिता उपदेशाः ।
उत्साहेन सह भुजौ बाष्पेण समं गलन्त्यस्या उल्लापाः ॥]

अत्र यामादीनां बहूनां धैर्यादिभिः सह गलनक्रियायामेकस्यामेवाविविक्तः समावेशो दृश्यते । सेयमविविक्तकर्तृक्रियासमावेशा नाम वैसादृश्यवती सहोक्तिः ॥

कर्मणामविविक्तक्रियासमावेशे इवशब्देन सहशब्दस्य स्थाने ससादृश्या यथा—

वइल्लो वृषभः । रेशब्दः साक्षेपसंबोधने । अत्र वहनक्रियायां त्वमिति बोध्योऽर्थः कर्मीभूतः केवल एव प्रियापदार्थेन सह समाविष्टस्तयोश्च विसदृशता व्यक्तैव ॥ ६० ॥

विविक्ताया एव लक्षणान्तरमाह—**यत्रेति** । यत्रानेकः कर्त्रादिर्भिन्नैः क्रियादिभिर्भेदं लभते सा विविक्तेति कथ्यते ॥

वर्धत इति । चूतमञ्जरी पान्थानां मूर्च्छया सह वर्धते, मलयानिलास्तेषां पान्थानाम-श्रुभिः सह वहन्ति वान्ति भ्रश्यन्ति च । 'पथिकः पान्थ इत्यपि' इत्यमरः । अत्र चूतमञ्जर्या-देस्तत्क्रियायां विवेकेनैव कर्तृत्वेन समावेशः । विसदृशता तु व्यक्तैव ॥

धीरेणेति । अस्य रामस्य धैर्येण समं यामा रात्रिप्रहरा गलन्ति । हृदयेन सममनिष्ठिता अनिर्व्यूढा अनिश्चिता वा उपदेशा गलन्ति । उत्साहेन सह भुजा बाहवो गलन्ति । बाष्पेण सममुल्लापा आलापा वचनानि गलन्ति । धैर्यविगमानुचिते[3] सदुपदेशावस्थितिः । ततो मनः-शून्यता, तत उत्साहत्यागः, ततो भुजस्खलनम्, ततोऽश्रुणा सह वचनतेति क्रमेणाधिकार्तितो मन्मथदशाधिक्यमुक्तम् । उत्साहोऽध्यवसायः । अत्र गलनक्रियाया एकत्वेनाविविक्तता । वैसादृश्यं च व्यक्तमेव ॥

---

1. V. K. कर्तारः ।
2. सेतुबन्धे 'णिसाआमा' इति ।
3. SV-C. ०चित्ते ।

धीरं व्व जलसमूहं तिमिणिवहं विअ सपक्खपव्वअलोअं ।
णइसोत्ते व्व तरङ्गे रअणाइं व गरुअगुणसआइं वहन्तं ॥ १३३ ॥

[धैर्यमिव जलसमूहं तिमिनिवहमिव सपक्षपर्वतलोकम् ।
नदीस्रोतांसीव तरङ्गान् रत्नानीव गुरुकगुणशतानि वहन्तम् ॥]

अत्र धैर्येण जलसमूहस्य, तिमिनिवहेन सपक्षपर्वतलोकस्य, नदीस्रोतोभिस्तरङ्गाणाम्, रत्नैश्च गुरुकगुणशतानां मिथः प्रतीयमानं सादृश्यमिवेन द्योत्यते। सहार्थश्च वाक्यार्थसामर्थ्येन लभ्यत इति सेयं धैर्यादीनां बहूनां वहनक्रियायामेकस्यामेवाविवेकतः कर्मभूतानामावेशेन अविविक्तकर्मक्रियासमावेशा नाम ससादृश्या सहोक्तिः ॥

आदिग्रहणाद् गुणसमावेशेऽपि गुणिनः ससादृश्या यथा—

सह दीर्घा मम श्वासैरिमाः सम्प्रति रात्रयः।
पाण्डुराश्च ममैवाङ्गैः सह ताश्चन्द्रभूषणाः ॥ १३४ ॥

अत्र रात्रयो दीर्घाः पाण्डुराश्चेति दैर्घ्यपाण्डुरत्वगुणयोरविवेकेन रात्रिषु रात्रीणाञ्च तयोः श्वासैरङ्गैश्च सह समावेशो दृश्यते, सेयमविविक्तगुणसमावेशा नाम इवाद्यप्रयोगेऽपि ससादृश्या सहोक्तिः ॥

एकादशविधः समुच्चयः

द्रव्यक्रियागुणादीनां क्रियाद्रव्यगुणादिषु ।
निवेशनमनेकेषामेकतः स्यात् समुच्चयः ॥ ६२ ॥

धीरं वेति । इह समुद्रं कीदृशम् । धैर्यमिव जलसमूहं वहन्तम्, तिमिनिवहमिव मत्स्यविशेषसमूहमिव सपक्षं पक्षयुक्तम्, स्वपक्षं स्वमित्रं वा पर्वतलोकं मैनाकादिकं वहन्तम्, नदीप्रवाहानिव तरङ्गान् वहन्तम्, रत्नानीव गुरुकगुणशतानि महत्त्वादीनि वहन्तम् । 'अस्ति मत्स्यस्तिमिर्नाम शतयोजनविस्तृतः' इति रामायणम् । 'समूहेऽपि मतो लोकः' इति रत्नकोषः । गुरुकेति स्वार्थे कन् । अत्र धैर्यजलसमूहादीनां मिथः सादृश्यं व्यक्तमेव प्रतीयमानमिवशब्देन द्योत्यते, साहित्यं च वाक्यार्थतया गम्यत इति सहोक्तिरियं सादृश्यवती ॥

आदिग्रहणप्रयोजनमाह[1]—**आदीति । सहेति ।** इमा रात्रयः संप्रति विरहावस्थायां मम श्वासैः सह[2] दीर्घाः, ममैवाङ्गैः सह चन्द्रभूषणाश्चन्द्रालंकारास्ता रात्रयः पाण्डुराश्च । चन्द्रभूषणत्वं रात्रीणां पाण्डुरत्वे हेतुः । विरहदशायां खेदान्निःश्वासदीर्घता, अङ्गपाण्डिमा, रात्रिदीर्घता च भवति । अत्र दीर्घत्वपाण्डुरत्वगुणयोः समावेशः सादृश्यगर्भ एवेति ससादृश्येयं सहोक्तिः ॥ ६१ ॥ १२ ॥

समुच्चयलक्षणमाह—**द्रव्येति ।** द्रव्यादीनामेकक्रियादिसमावेशः समुच्चयः । इतरेतरयोगादीनां समुच्चयाभेदमाह—**इतरेति ।** इतरेतरयोगः परस्परापेक्षावयवभेदानुगतः

---

1. प्रसङ्गशुद्ध्यर्थमादौ 'आदि' इति योजितम् । 2. K. मम सह (?)

इतरेतरयोगो यः समाहारो य उच्यते।
अन्वाचय इहान्यो यः सोऽपि नान्यः समुच्चयात् ॥ ६३ ॥
द्विपदाश्रयश्च स स्यात् स स्यात् बहुपदाश्रयः।
उभयाश्रयश्च स स्यात् स स्यादनुभयाश्रयः ॥ ६४ ॥
त्रयः प्रतिपदं वा स्युर्द्योतकैरुत्तरत्र वा।
पदैः शुद्धाश्च मिश्राश्च तुरीयो द्योतकं विना ॥ ६५ ॥

तत्र द्विपदाश्रयः प्रतिपदाश्रितद्योतकत्वेन द्रव्ययोः क्रियासमुच्चयो यथा—

निर्यता परिजनेन बोधितः स्फूर्जमानरुचिरुल्लसद्दशः।
द्वारसंवलनमांसलोऽधिकं दीपकश्च मदनश्च दिद्युते ॥१३५॥

अत्र दीपकश्च मदनश्चेति द्वे द्रव्ये प्रतिपदं चकारेणैकस्यां दिद्युते इति क्रियायां समुच्चयेन निवेशिते इति न दिद्युताते इति द्विवचनम्, दीपकमदनाविति चार्थे द्वन्द्वश्च न भवति ॥

द्विपदाश्रय एव उत्तरपदाश्रितद्योतकेन क्रिययोर्द्रव्यसमुच्चयो यथा—

निकामं क्षामाङ्गी सरसकदलीगर्भसुभगा
कलाशेषा मूर्तिः शशिन इव नेत्रोत्सवकरी।
अवस्थामापन्ना मदनदहनोद्दाहविधुरा-
मियं नः कल्याणी रमयति मनः कम्पयति च ॥ १३६ ॥

समुच्चयः। समाहारस्तिरोहितावयवभेदः संहतिप्रधानः समुच्चय एव। अन्वाचयो यत्रैकं प्रधानमन्यदप्रधानमन्वीयते सः ॥ ६२-६३ ॥

समुच्चयं विभजते—**द्विपदेति**। उभयं द्विपदबहुपदे। अनुभयमद्विपदबहुपदे ॥ ६४ ॥

एषु मध्ये आद्यास्त्रयः प्रतिपदं वोत्तरत्र वा पदद्योतकैः सह संभवन्तीत्याह—**त्रय इति**। त्रय एव शुद्धा मिश्राश्च भवन्ति। तुरीयोऽनुभयाश्रयः समुच्चयो द्योतकं चकारादिकं विनैव भवति ॥

निर्यतेति। दीपकः प्रशस्तदीपश्च मदनः कामश्चाधिकं दिद्युते दीप्तो बभूव। कीदृशः। निर्यता गच्छता सेवकेन सख्यादिना च बोधितः प्रकाशितो जागरितश्च। स्फूर्जमाना स्फुरन्ती रुचिर्दीप्तिरनुरागश्च यस्य सः। उल्लसन्ती दशा वर्तिरवस्था च यस्य सः। द्वारे गृहद्वारे मदन ोधकभावे च संवलनं मिलनं तेन मांसलः स्फीतः। दीपक इति प्रशंसायां कन्। दिद्युत इति 'द्युत दीप्तौ' इत्यस्य लिटि रूपम्। अत्र चकाराभ्यां द्रव्ययोरेकक्रियानिवेशनात्समुच्चयः। यदि समुच्चयेन निवेशनं न स्यात्तदा दोषमाह—तेनेति। अन्योन्यनिरपेक्षतया द्विवचनं द्वन्द्वश्च स्यादित्यर्थः ॥

निकाममिति। इयं मालती नोऽस्माकं मनो रमयति कम्पयति च। कीदृशी। मदन एव दहनोऽग्निस्तस्मादुद्दाहः प्रकृष्टदाहस्तेन विधुरां विह्वलामवस्थां दशामापन्ना प्राप्ता। अत

अत्र रमयति कम्पयति चेति द्वे क्रिये उत्तरपदवर्तिना चकारेणैकस्मिन् मनोलक्षणे द्रव्ये कर्मणि समुच्चयेनैककालमेव निवेशिते, तेनायं अन्वाचयो न भवति ॥

बहुपदाश्रयः प्रतिपदाश्रितद्योतकत्वेन गुणानां क्रियासमुच्चयो यथा—

अप्राकृतस्तु कथमस्तु न विस्मयाय
यस्मिन्नुवास करुणा च कृतज्ञता च ।
लक्ष्मीश्च सात्त्विकगुणज्वलितं च तेजो
धर्मश्च मानविजयौ च पराक्रमश्च ॥ १३७ ॥

अत्र करुणा च कृतज्ञता चेत्यादयो गुणाः प्रत्येकं बहुपदाश्रयत्वेन चकारेणैकस्यामुवासेति क्रियायां समुच्चयेन निवेश्यन्ते । तेन गुणेषु बहुवचनं न भवति । करुणाकृतज्ञतादीनां द्वन्द्वसमासश्च न भवति । यस्मिन् इत्यपेक्षायां चायमेव गुणानां द्रव्यसमुच्चयो भवति ॥

बहुपदाश्रय एवोत्तरपदाश्रितद्योतकत्वेन गुणानां क्रियासमुच्चयो यथा—

रूपमप्रतिविधानमनोज्ञं प्रेम कार्यमनपेक्ष्य विकाशि ।
चाटु चाकृतकसंभ्रममासां कार्मणत्वमगमद् रमणेषु ॥ १३८ ॥

एव निकाममत्यर्थं क्षीणाङ्गी । सरसो यः कदल्या गर्भो भज्जा तद्वत्सुभगा मनोहरा । अनेन पाण्डुरता तीक्ष्णता चोक्ता । चन्द्रस्य कलाशेषा कलामात्रावस्थिता मूर्तिरिव नेत्रानन्दजनिका । कल्याणी कुशलवती । कदल्या गर्भपदेनातिपाण्डुरत्वकोमलत्वे ध्वनिते । प्रकृतकार्यसंपादकतया रमयति । अतिपीड्यारिष्टाशङ्कित्वान्मनःकम्पनमिहेत्याशयः । अत्र कम्पयति चेत्युत्तरपदस्थेन चकारेणैकत्र मनोलक्षणे द्रव्ये क्रियाद्वयनिवेशनात्समुच्चयः । समुच्चयेन निवेशनाभावे दोषमाह—तेनेति । परस्परनैरपेक्ष्ये उत्तरपदस्थचकारेणान्वाचयापत्तिरित्यर्थः ॥

अप्राकृत इति । स नृपतिर्विस्मयाय कथं नास्तु । कीदृशः । अप्राकृतोऽनीचः । महाजन इति यावत् । 'नीचः प्राकृतश्च पृथग्जनः' इत्यमरः । यस्मिन् करुणा दया, कृतज्ञता विज्ञता, लक्ष्मीः संपत्तिः, सात्त्विकगुणेन जाज्वल्यमानं तेजश्च, धर्मः सुकृतम्, मानो विनयः, पराक्रमश्चोवास वसति स्म । इह कारुणिकस्य करुणामात्रप्रवृत्त्या कृतज्ञतायाः साहजिकोऽभाव इति । तथा चास्मिन्नुभयमिति महाजनतास्य सूचिता । तथाप्यलक्ष्मीकस्य न किमपि श्लाघाविषय इति सलक्ष्मीकतोक्ता । तथापि निःसात्त्विकस्य कुतो महाजनत्वमतः सात्त्विकगुणाधिक्यमुक्तम् । निष्प्रतापस्य सर्वमुक्तं लक्षणमशोभाकरमेव भवतीति तेजस आधिक्यमुक्तम् । भवतु यथोक्तगुणसंपत्तिः, अधार्मिके सर्वे गुणा विगुणायन्ते । तदर्थमाह—धर्मश्चेति । मानविनयपराक्रमाः प्रत्येकं महापुरुषे विशेषगुणा इति तेऽप्युक्ता इति । अत्रानेकपदाश्रितचकारैरेकक्रियायां नानागुणाः समुच्चयेन निवेशिता इति समुच्चयता । तदभावे दोषमाह—तेनेति । असमुच्चयनिवेशे करुणादय ऊषुरिति स्यादित्यर्थः । यस्मिन्निति । यदि यस्मिन्नित्येकद्रव्ये गुणसमुच्चयविवक्षात्र तदा सोऽपि भवतीत्यर्थः ॥

रूपमिति । आसां स्त्रीणां रमणेषु विषये इदमिदं कार्मणत्वं वशीकरणे मूलकर्मत्वमगमत् ययौ । अप्रतिविधानेनानिर्बन्धेन । सहजेनेति यावत् । मनोज्ञं रूपम् । कार्यमनपेक्ष्य

अत्र रूपं प्रेम चाटु चेति बहवो गुणा उत्तरपदाश्रयेण चकारेण अगमदित्येकस्यां क्रियायां समुच्चयेन निवेश्यन्ते। तेन अगमन्निति बहुवचनं द्वन्द्वो वा न स्यात्। कार्मणत्वमित्यपेक्षायां चायमेव गुणानां जातिसमुच्चयो भवति॥

उभयपदाश्रय उत्तरपदाश्रितद्योतकत्वेन द्रव्यगुणानां क्रियासमुच्चयो यथा—

विचिन्त्यमानं मनसाऽपि देहिना-
मिदं हि लोकेषु चकास्ति दुर्लभम्।
निशा सचन्द्रा मदिरा च सोत्पला
प्रियानुरागोऽभिनवञ्च यौवनम्॥ १३९॥

अत्र निशा मदिरा च द्रव्ये, अनुरागो यौवनञ्च गुणौ, बहुष्वपि पदेषु द्वन्द्वे सत्यपि उत्तरपदाश्रयनिवेशिना चकारेण चकास्तीत्येकस्यां क्रियायां निवेश्यन्ते। तेन चकासतीति बहुवचनं समासश्च न स्यात्। अयमेव च दुर्लभमित्यपेक्षायां द्रव्यगुणानां गुणसमुच्चयो भवति। तेऽमी त्रयोपि शुद्धाः॥

मिश्रः पुनरुभयपदाश्रयवद् बहुपदाश्रयश्च भवति॥

यथा—

आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च।
अहश्च रात्रिश्च उभे च संध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम्॥ १४०॥

अत्रादित्यचन्द्रादयो द्रव्यविशेषा उत्तरपदनिवेशिना प्रतिपदनिवेशिना च चकारेण जानातीत्येकस्यां क्रियायां निवेश्यन्ते। तेन च बहुवचनाभावे समासाभावे चैष मिश्रः समुच्चयभेदो भवति॥

विकाशि सहजप्रकाशवत्प्रेम। अकृतकः स्वाभाविकः संभ्रम आदरो यत्रेदृशं चाटु कौशलं च। 'मूलकर्म तु कार्मणम्' इत्यमरः। अत्र रूपादयो गुणा अन्त्यपदस्थितचकारेण गमनरूपक्रियायां समुच्चयेन निवेशिता इति समुच्चयः। तदभावे दोषमाह—अगमन्निति। असमुच्चये बहुवचनं द्वन्द्वश्च स्यादित्यर्थः। अयमेव[1] गुणानां कार्मणत्वजात्या[2] समुच्चयेन जातिसमुच्चयोऽपीत्याह—कार्मणत्वमिति॥

विचिन्त्येति। इदं लोकेपु भुवनेषु मध्ये देहिनां प्राणिनां विचिन्त्यमानं मनसापि दुर्लभमेव चकास्ति। हिरवधारणे। किं तत्। सचन्द्रा रात्रिः, सकमलं मद्यम्, प्रियाया अनुरागः प्रीतिः, अभिनवं यौवनं च। अत्र द्वन्द्वशो युगलत्वेनान्त्यपदस्थितचकारेणैकक्रिया-निवेशः। तदभावे दोषमाह—तेनेति। दुर्लभत्वविवक्षया दुःखमयत्वे गुणसमुच्चयोऽपीत्याह—अयमिति॥

आदित्येति। अनिलो वायुः, अनलोऽग्निः, द्यौराकाशः, आपो जलम्, हृदयम्, यमः, अहो दिनम्, उभे प्रातःसायम्, धर्मो विधाता। अयमयं[3] च जनस्य वृत्तं चरित्रं जानाति। आदित्यचन्द्रौ जानीत इति विभक्तिविपरिणामेनान्वयः। 'धर्मो गुणादौ लोकेशे' इति रत्न-

---

1. K. इदमेव। 2. K. कार्मणत्वम्। जात्या....।
3. K. विधाता चायम्।

अनुभयाश्रयस्तु समुच्चयोऽन्वाचयश्च न भवति। द्वयोरपि दीपकेन विषयापहारात्। तेनेतरेतरयोगसमाहारयोः स उदाह्रियते। तत्रेतरेतरयोगो यथा—

सावशेषपदमुक्तमुपेक्षा स्रस्तमाल्यवसनाभरणेषु।
गन्तुमुत्थितमकारणतः स्म द्योतयन्ति मदविभ्रममासाम् ॥ १४१ ॥

अत्र उक्तम्, उपेक्षा, उत्थितम् इत्येते क्रियाद्रव्यविशेषा इतरेतरयोगेन मदविलासद्योतनक्रियायां निवेश्यन्ते। तेन द्योतयन्तीति बहुवचनं द्वन्द्वसमासश्च तद्विवक्षायां स्यात्। न चेह द्योतकश्चकार उत्तरपदे प्रतिपदं वा विद्यत इति सोऽयमुभयाश्रयः समुच्चयभेदः॥

समाहारो यथा—

वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु।
वरेषु यद् बालमृगाक्षि मृग्यते तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने ॥ १४२ ॥

अत्र यद् वरेषु मृग्यते तत् किं त्रिलोचने व्यस्तमप्यस्तीति ब्रुवन् वपुर्वयोवसूनां समुदायं समस्तमेवाभिसंधत्ते। तस्य चाविर्भूतावयवभेदत्वेनेतरेतरयोगः, तिरोहितावयवभेदत्वेन समाहारः। स इद यदित्येकवचनान्तेन नपुंसकेन च कथ्यते। न चेह क्वचिदपि चकारोऽस्ति। सोऽयमप्यनुभयाश्रयः समुच्चयभेदः॥

कोषः। अत्रादित्यादय उत्तरपदप्रतिपदनिवेशितचकारेणैकक्रियायां निवेशिता इति मिश्रता। तदभावे दोषमाह—तेनेति॥

अनुभयेति। यत्र द्विपदे बहुपदे वा चकारो नास्ति स[1] समुच्चयोऽन्वाचयोऽपि न भवति। दीपकलक्षणेन तस्य विषयीकरणात्, एकत्रवर्तिना क्रियादिवाचकपदेन सर्ववाक्योपकारकत्वस्य दीपकत्वात्, तादृशसमुच्चयान्वाचययोश्च तत्सत्त्वादित्याशयः। **सावशेषेति**। आसां स्त्रीणामेतानि मदविभ्रमं मत्ततविलासं द्योतयन्ति स्म। तान्याह—सहावशेषैरवशिष्टभागैर्वर्तते सावशेषं सखण्डं पदं यत्रेदृशमुक्तं वचनम्। खण्डाक्षरवचनमित्यर्थः। स्रस्तानि स्खलितानि यानि मालावस्त्रालंकरणानि तेषूपेक्षा असंवरणम्। अकारणतो हेतुं विनैव गन्तुं गमनं कर्तुमुत्थितमुत्थानं च। उक्तमिति भावे क्तः। उत्थितमित्यपि भावे क्तः। अकारणत इति पञ्चम्यास्तसिः। अत्रोक्तादेर्वचनादिरूपक्रियात्मकस्य तदाश्रयस्य द्रव्यस्य मिथो योगेन प्रधानक्रियायां निवेशः। अत एव द्योतयन्तीति बहुवचनम्। अत्र समुच्चयस्वीकारे दोषमाह—द्वन्द्वेति॥

वपुरिति। हे बालमृगाक्षि शिशुहरिणनेत्रे गौरि, वरेषु यन्मृग्यतेऽन्विष्यते तत्त्रिलोचने शिवे व्यस्तमप्येकैकमप्यस्ति किम्। किन्तु नास्त्येव। तदाह। वपुः शरीरं विरूपमक्षि यत्र तादृशं विरूपं विरुद्धरूपम्। नेत्रे द्वित्वसंबन्धस्याविरुद्धत्वात्, त्रित्वस्य विरुद्धत्वात्। अलक्ष्यमलक्षणीयं जन्म उत्पत्तिः, कुलमिति यावत्, यस्य सोऽलक्ष्यजन्मा तस्य भावोऽलक्ष्यजन्मता। अकुलीनतेत्यर्थः। दिश एवाम्बरं यस्य तद्भावेन वसु धनं निवेदितं कथितम्। 'नग्नोऽवासा दिगम्बरः' इत्यमरः। मृग्यत इति 'मृग अन्वेषणे' कर्मणि लकारः। अत्र वपुरादिसमुच्चये यदा

---

1. K. स इति नास्ति।

चयोगेऽपीतरेतरयोगः। स उत्तरपदयोगेऽपि यथा—

तत्क्षणं विपरिर्वर्तितह्रियोर्नेष्यतोः शयनमिद्धरागयोः।
सा बभूव वशवर्तिनी द्वयोः शूलिनः सुवदना मदस्य च ॥ १४३ ॥

अत्र शूलिनो मदस्य चेत्युत्तरपदाश्रयेण चकारेण द्वौ द्रव्यविशेषौ, वशवर्तिनी इत्येतस्मिन् गुणपदे यदीतरेतरयोगेन संनिवेश्येते, तदा विपरिर्वर्तितह्रियोरित्यादिषु द्वयोरिति पर्यन्तेषु द्विवचनमेकशेषो वा न स्यात्। सोऽयमपि द्विपदाश्रय उत्तरपदाश्रितद्योतकश्च समुच्चयभेदः॥

एवमपरेऽपीतरेतरयोगेऽपि चयोगा उदाहार्याः। समाहारस्तु चयोगविषयो 'विचिन्त्यमानम्' इत्यादिनैवोक्तः। अन्वाचयस्तुक्रियाविषय एवोपपद्यते। तत्र चोत्तरपदाश्रय एव चकारो भवति॥

यथा—

गच्छन्तीनां रमणवसतिं योषितां तत्र नक्तं
रुद्धालोके नरपतिपथे सूचिभेद्यैस्तमोभिः।
सौदामिन्या कनकनिकषस्निग्धया दर्शयोर्वीं
तोयोत्सर्गस्तनितमुखरो मास्म भूर्विक्लवास्ताः ॥ १४४ ॥

अत्र पूर्वं 'दर्शय' इत्युर्वीकर्मविषयत्वेन क्रियामुपन्यस्य 'तोयोत्सर्गस्तनितमुखरो मास्म भूः' इति तत्कर्तर्येव धर्मिण्यकर्मकं क्रियान्तरमन्वाचीयते। सोऽयं भिन्नकालत्व-भिन्नविषयत्वाभ्यामन्वाचयः समुच्चयाद्भिन्नो भवति। नन्वेवं यदि समुच्चयेऽपि भिन्नविषये क्रिये तुल्यकालमेव प्रयुज्येते, को दोषः स्यात्? न कश्चित्। किन्तु तस्य समुच्चयमुद्रया विषयोऽपहृत इति नोदाह्रियते॥

स्फुटावयवभेदता तदेतरेतरयोगः। यदा तु तिरोहितावयवभेदता तदा समाहारः। यदित्येकत्व-क्लीबत्वाभ्यामिह समाहार एवोक्तः। चकारयोगेऽपीतरेतरयोगमाह—न चेति॥

तत्क्षणमिति। सा सुवदना गौरी शूलिनो हरस्य मदस्य मत्ततायाश्च द्वयोर्वशवर्तिनी आयत्ता बभूव। द्वयोः कीदृशयोः। तत्कालं विपरिवर्तिता विगता ह्रीर्लज्जा ययोस्तयोः। इद्ध उपचितो रागो ययोस्तयोः। अत एव शयनं नेष्यतोः शय्यां नेच्छतोः। अत्र शूलिमदयोर्वश-वर्तित्व इतरेतरयोगेन संनिवेशे दोषमाह—तदेति॥

बहुपदाश्रय उत्तरपदाश्रितचकारेणेतरेतरयोगो भवतीत्याह—**एवमिति**। समाहार इति। विचिन्त्यमानमिति श्लोके इदमित्येकत्वक्लीबत्वाभ्यां समाहार उक्त इत्यर्थः। द्रव्यादि-विषयत्वे इतरेतरयोगसमाहारयोः सत्त्वादन्वाचये विषयान्तरमाह—क्रियेति। **गच्छन्तीना-मिति**। तत्र स्त्रीणां सौदामिन्या विद्युता त्वमुर्वीं भूमिं दर्शय। कीदृशीनाम्। नक्तं रात्रौ पतिगृहं गच्छन्तीनाम्। कस्मिन् सति। सूच्यग्रभेदनीयैरन्धकारै राजमार्गेऽवरुद्धदर्शने सति। सौदामिन्या कीदृश्या। कनकस्य हिरण्यस्य निकषः कषपट्टिकायां कषणरेखा तद्वत्स्निग्धय

समासेऽपीतरेतरयोगादनुभयाश्रितः समुच्चयभेदो यथा—

वागर्थाविव संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ।
जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ॥ १४५ ॥

अत्र वागर्थाविवेति परवल्लिङ्गता, संपृक्तौ पितरौ इत्यत्र योऽयं 'पुमान् स्त्रिया', 'पिता मात्रा' इति चैकशेषः, तेनैव विशेषलक्षणयोगाद् वक्रोक्तित्वे सत्यलङ्कारतां लभते इति न धवखदिरादिष्वतिप्रसंग इत्ययमपि समुच्चयभेदः ॥

समाहारयोगादपि यथा—

स्त्रीणां हावैः कृते यत्र निजकार्ये मनोभुवा ।
अक्षिभ्रुवनिभं न्यस्तं तन्मुखे शरकार्मुकम् ॥ १४६ ॥

अत्रापि योऽयमक्षिभ्रुवं शरकार्मुकम् इत्येतयोः 'प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम्' इति, 'वाङ्मनसाक्षिभ्रुव' इति च विशेषलक्षणयोगस्तेन धवखदिरपलाशमित्येवमादिषु नातिप्रसङ्गो भवति ॥

रम्यया । तोयत्यागस्तनितमुखरस्त्वं मा भूः मा भव । यतस्ता नार्यो विक्लवा विह्वलाः स्युः । 'निकषः कषरेखायां पट्टिकायां कषस्य च' इति मेदिनीकरः । 'स्तनितं घनगर्जितम्' इत्यमरः । मा भूरित्यत्र 'न माङ्योगे' इत्यङ् निषेधः । अत्राद्यक्रियामुक्त्वा द्वितीयक्रियाया अन्वाचयः । समुच्चयाद्भेदकमाह—भिन्नेति । समुच्चये एककालिक एकविषयेऽन्वयः, अत्र त्वन्वये कालभेदो विषयभेदश्चेति भेदादित्यर्थः । उक्तवैधर्म्ययोः समुच्चये सत्त्वमाशङ्क्य परिहरति—किंत्विति । समुच्चये उभयधर्मवत्त्वेऽपि समुच्चयत्वेनैव विषयापहारः, इह तु विवक्षयैव विनिगमनेत्याशयः ॥

वागर्थाविति । अहं गौरीहरौ वन्दे नमामि । किमर्थम् । वाक् चार्थश्च तयोः प्रतिपत्तये निश्चयाय । कीदृशौ । वागर्थाविव शब्दतदभिधेयाविव संपृक्तौ संबद्धौ । यथा शब्दस्तद्वाच्योऽर्थश्च द्वौ नित्यसंबद्धौ वाच्यवाचकत्वसंबन्धेन, तथा यौ नित्यसंबद्धावित्यर्थः । जगतो लोकस्य पितरौ मातृजनकौ । पिता च माता चेति द्वन्द्वे 'पिता मात्रा' इत्येकशेषे पितराविति । पार्वत्या मातृत्वेन मातुश्चातिगौरवेणाभ्यर्हितत्वात्पूर्वनिपातः । 'सहस्रेण पितुर्माता गौरवेणातिरिच्यते ।' इति स्मृतिः । अनेनार्धनारीश्वर उक्तः । यद्वा पार्वतीं पातीति पार्वतीपो हरः, रमाया लक्ष्म्या ईश्वरो हरिस्तौ वन्दे । यद्वा पार्वतीपरो हरो माया लक्ष्म्या ईश्वरो हरिस्तौ हरहरी वन्दे । कीदृशौ । लोकस्य पितरौ जनकौ । अन्यत्तुल्यमेव । एतेन हरिहररूपमुक्तमिति कुव्याख्या । 'रमा लक्ष्म्यामपीष्यते' इति विश्वः । 'मा च लक्ष्मीर्निगद्यते' इत्येकाक्षरः । परवल्लिङ्गता अर्थशब्दलिङ्गता । संपृक्ता च संपृक्तश्चेत्यत्र 'पुमान् स्त्रिया' इत्येकशेषः । अत एवोक्तेर्वक्रतयेहालङ्कारता । न च धवखदिरावित्यादिषु वक्रोक्तिरतो नालङ्कारता ॥

स्त्रीणामिति । यत्र नगरे मनोभुवा कामेन तन्मुखे स्त्रीणां मुखेऽक्षिभ्रुवनिभं नेत्रभ्रूव्याजं शरकार्मुकं न्यस्तमारोपितम् । स्त्रीणां हावैः शृङ्गारजक्रियाभिर्निजकार्ये मनश्चापलादौ कृते सति । 'हावाः क्रियाः शृङ्गारभावजाः' इत्यमरः । अत्रापि विशेषलक्षणाभ्यामेव वक्रोक्तिता ॥ ६५ ॥ १३ ॥

दशविध आक्षेपः

विधिनाथ निषेधेन प्रतिषेधोक्तिरत्र या ।
शुद्धा मिश्रा च साक्षेपो रोधो नाक्षेपतः पृथक् ॥ ६६ ॥

तत्र विध्याक्षेपः शुद्धो यथा—

गच्छ गच्छसि चेत् कान्त पन्थानः सन्तु ते शिवाः ।
ममापि जन्म तत्रैव भूयाद् यत्र गतो भवान् ॥ १४७ ॥

अत्र 'गच्छ' इत्यस्य विधिवाक्यस्य 'ममापि जन्म तत्रैव भूयात्' इत्याशिषानुकूलतयैव मरणसूचनान्निषेधः क्रियत इति शुद्धोऽयं विध्याक्षेपः ॥

मिश्रो यथा—

अलं विवादेन यथा श्रुतं त्वया तथाविधस्तावदशेषमस्तु सः ।
ममात्र भावैकरसं मनः स्थितं न कामवृत्तिर्वचनीयमीक्षते ॥ १४८ ॥

अत्र 'अलं विवादेन' इति निषेधेन, 'तथाविधः सोऽस्तु' इति विधिना च तन्मतमवस्थाप्य, 'ममात्र भावैकरसं मनःस्थितम्' इति विधिना, 'न कामवृत्तिर्वचनीयमीक्षते' इति प्रतिषेधेन च यत् पुनराक्षिपति, सोऽयं विधिनिषेधाभ्यां विधिमिश्र आक्षेपो भवति ॥

निषेधाक्षेपः शुद्धो यथा—

कुतः कुवलयं कर्णे करोषि कलभाषिणि ।
किमपाङ्गमपर्याप्तमस्मिन् कर्मणि मन्यसे ॥ १४९ ॥

आक्षेपं लक्षयति—**विधिनेति** । विधिना हेतुना, प्रतिषेधेन वा हेतुना या प्रतिषेधस्योक्तिर्निर्वचनं सा आक्षेपः । रोधः पुनराक्षेप एवेत्याह—रोध इति । आक्षेपलक्षणेनैव गृहीतत्वाद्रोधो न ततो भिन्न इत्यर्थः ॥

गच्छेति । इह हे कान्त वल्लभ, चेद्यदि गच्छसि तदा गच्छ । विदेशमिति शेषः । मया न रोधः क्रियते । किंतु भवान् यत्र गतो भूयात्तत्रैव ममापि जन्म भूयादिति परं वदामीति शेषः । अत्र गमनस्य विधिरूपस्य जन्म भूयादित्यनेन विधिरूपेणैव, त्वयि गते मया मर्तव्यमिति मरणसूचनाद्विधिना गमनप्रतिषेधोक्तिः, अन्यासंकरेण च शुद्धता ॥

अलमिति । त्वया यथा श्रुतं तत्र विवादेनालं निष्फलम् । अशेषं समग्रं यथा स्यादेवं स तावत्तथाविध एवास्तु । मम मनोऽत्र भावैकरसमभिप्रायवशं स्थितमस्ति । यद्यपि भवे विरूपाक्षत्वादिकं त्वदुक्तं वर्तते, तथापि मन्मनस्तदेकपरमित्यर्थः । अत्र हेतुः । कामवृत्तिरिच्छाव्यापारो वचनीयं वक्तव्यं नेक्षते न पश्यति । इच्छा न परार्थयोज्या भवतीत्यर्थः । अत्र निषेधविधिभ्यां तन्मतस्थापनरूपस्य विधेर्विधिनिषेधाभ्यामाक्षेप इति विध्याक्षेपोऽयं मिश्रः ॥

कुत इति । हे कलभाषिणि मधुरवचने, कस्मान्नीलोत्पलं कर्णे करोषि । कुत इति प्रतिषेधे हेतुमाह । अस्मिन् कर्मणि कामिवशीकरणादौ किमपाङ्गं नेत्रप्रान्तमपर्याप्तमसमर्थं त्वं

अत्र 'कुतः कुवलयं कर्णे करोषि' इत्यस्य निषेधवाक्यस्य 'किमपाङ्गम्' इत्यादिना प्रश्नपरेणापि निषेधपर्यवसायिना वाक्येन समर्थनं क्रियत इत्ययं शुद्धो निषेधाक्षेपः ॥

मिश्रो यथा—

सच्चं गुरुओ गिरिणो को भणइ जलासआ ण गम्भीरा ।
धीरेहिं उवमाउं तहवि खु मह णत्थि उच्छाहो ॥ १५० ॥
[सत्यं गुरवो गिरयः को भणति जलाशया न गम्भीराः ।
धीरैरुपमातुं तथापि खलु मम नास्त्युत्साहः ॥]

अत्र 'सत्यं गुरवो गिरयः' इति विधिः, 'क आह जलाशया न गम्भीराः' इति परमताक्षेपः, ताभ्यां गिरीणां गुरुत्वं सागराणाञ्च गाम्भीर्यं यदयमुत्तरार्धेन धीरापेक्षया निषेधति, अन्यापेक्षया तत् तदेव विधत्ते । स एष मिश्रो निषेधाक्षेपः ॥

'रोधो नाक्षेपतः पृथक्' इत्युक्तम् । तत्रैतावान् विशेषः—

क्रियास्वुत्तिष्ठमानस्य वारणं कारणेन यत् ।
उक्त्या युक्त्या च रोधो य आक्षेपः सोऽयमुच्यते ॥ ६७ ॥
प्रतिकूलोऽनुकूलश्च विधौ रोधोऽभिधीयते ।
निषेधेऽप्युक्तियुक्तिभ्यां द्विप्रकारः स कथ्यते ॥ ६८ ॥

तत्रोक्त्या विधौ प्रतिकूलो यथा—

किं जम्पिएण दहमुह जम्पिअसरिसं अणिव्वहन्तस्स भरं ।
एत्तिअं जम्पिअसारं णिहणं अण्णे वि वज्जधारासु गआ ॥ १५१ ॥
[किं जल्पितेन दशमुख जल्पितसदृशमनिर्वाहयतो भरम् ।
एतावज्जल्पितसारं निधनमन्येऽपि वज्रधारासु गताः ॥]

मन्यसे । अत्र निषेधस्य निषेधपर्यवसायिवाक्येन क्षेपणान्निषेधाक्षेपः । शुद्धता च कैवल्येन ॥

सच्चमिति । इह पर्वता निश्चितं गुरुत्वाश्रयाः । को वदति जलाशयाः सागरा न गम्भीराः, किन्तु गम्भीरा एव । गिरिसागरौ धीरैः सहोपमातुं सदृशीकर्तुं तथापि मम नोत्साहोऽस्ति, धीराणां तयोराधिक्यात् । 'जलाशयो जलाधारः' इति कोषाद्यद्यपि जलाशयपदं जलाधारमात्रार्थकं तथाप्यतिगाम्भीर्ययोग्यतया सागरपरम् । अत्र विधिनिषेधाभ्यां गुरुत्वगाम्भीर्यनिषेधोऽन्यापेक्षया विधिश्चेति मिश्रता ॥ ६६ ॥

रोधे विशेषमाह—**क्रियास्विति** । क्रियासूद्योगिनां हेतुद्वारा यन्निवारणमुक्त्या युक्त्या च स रोधः । स च शेषीभूत आक्षेप एव । विधिनिषेधयोगित्वमथाक्षेपसाधारण्यम् ॥ ६७ ॥

किमिति । इह हे दशमुख रावण, जल्पितेन भाषितेन किम् । किन्तु न किमपि । कस्य । उचितसदृशं भरमनिर्वाहयतः पुंसः । भरमध्यवसायम् । एतावदेतदेव जल्पितसारं श्रेष्ठं

अत्र किमः प्रतिकूलवाचित्वाद् वचनवृत्त्यैव जल्पन् दशाननश्चित्ररथेन रुद्धः। कारणञ्च वज्रप्रभावकीर्तनादिति प्रातिकूल्येनोपन्यस्तम्। सोऽयमौक्तः प्रतिकूलश्च विध्याक्षेपो रोध इत्युच्यते॥

उक्त्यैव विधावनुकूलो यथा—

हन्तुं विमग्गमाणो हन्तुं तुरिअस्स अप्पणा दहवअणं।
किं इच्छसि काउं जे पवअवइ पिअं त्ति विप्पिअं रहुवइणो॥ १५२॥

[हन्तुं विमार्गमाणो हन्तुं त्वरितस्यात्मना दशवदनम्।
किमिच्छसि कर्तुं यत् प्लवगपते प्रियमिति विप्रियं रघुपतेः॥]

अत्रापि किमः प्रतिषेधवाचित्वाद् वचनवृत्त्यैव दशाननवधायोत्तिष्ठमानः सुग्रीवो जाम्बवता रुद्धः, कारणञ्च पुनरानुकूल्येनैवोक्तम्—किमेतत् त्वया रघुपतेः प्रियरूपं विप्रियमुपक्रान्तमिति। सोऽयमौक्तोऽनुकूलश्च विध्याक्षेपो रोध इत्युच्यते॥

विधावेव युक्त्यानुकूलः प्रतिकूलश्च यथा—

गच्छेति वक्तुमिच्छामि त्वत्प्रियं मत्प्रियैषिणी।
निर्गच्छति मुखाद् वाणी मा गा इति करोमि किम्॥ १५३॥

अत्र यथोक्तमुक्त्वा 'किं करोमि' इत्यानुकूल्येनैवाह। अत्र किमः प्रश्नार्थत्वेऽपि युक्त्या निषेधार्थत्वं गम्यते। सोऽयं यौक्तोऽनुकूलश्च विध्याक्षेपो रोध इत्युच्यते। अयमेव चास्या वैयात्योक्तिपक्षे यौक्तः प्रतिकूलविध्याक्षेपो रोधो भवति॥

यदन्येऽपि योधा वज्रधारासु निधनं नाशं गताः। 'श्रेष्ठेऽर्थवत्सारमुदाहरन्ति' इति शाश्वतः। अत्र जल्पन् रावणश्चित्ररथेन वज्रप्रभावकीर्तनरूपप्रतिकूलोक्त्या रुद्ध इति विध्याक्षेपरोधः[1]॥

हन्तुमिति। इह हे प्लवगपते सुग्रीव, दशवदनं हन्तुं विमार्गमाणो याचमानस्त्वं रघुपते रामस्य किं प्रियमिति कृत्वा विप्रियमनिष्टं कर्तुमिच्छसि। कथं विप्रियता तत्राह। कीदृशस्य। दशवदनमेवात्मना हन्तुं त्वरितस्य, प्रभुणा जिघांसितस्य हि वधेऽपराध इति स एव पुरुषोत्तमस्तं घातयतु। समेतैर्भवदादिभिः साहाय्यमाचर्यतामित्याशयः। यच्छब्दोऽव्ययत्वेनानेकार्थतया संबोधनार्थः। यद्वा जेशब्दः पादपूरणे। दशवदनपदमाकाङ्क्षाक्रमेणावृत्त्या हननद्वयान्वयि। अत्र रावणवधोद्यमो विधिरुक्त्यैव जाम्बवता रुद्धोऽनुकूलतया हेतुमुद्भाव्येति रोधोऽयं विध्याक्षेपशेषः॥

गच्छेत्यादि। हे सखि, त्वत्प्रियं गच्छेति वक्तुमिच्छामि। मत्प्रियैषिणी स्त्रीत्वेन स्त्रीप्रियत्वान्मा गा इति वाणी मम मुखान्निर्गच्छतीति किं करोमि। 'मत्प्रियं त्वत्प्रियैषिणी' इति पाठे तु त्वत्प्रियैषिण्यहं गच्छेति विवक्षामि, मत्प्रियं यथा भवति तथा मा गा इति वाणी निःसरतीति योज्यम्। अत्र किं करोमीत्यस्य युक्त्या प्रकृतोपपत्त्या निषेधार्थतावगमः। यदि वैयात्यात्प्रागल्भ्याद् विपरीतमभिधत्ते तदा मा गच्छेति वक्तुमिच्छामि, गच्छेति वाणी निःसरतीत्यत्र किं करोमीति तदा युक्तिसिद्ध एव रोधोऽयम्॥

---

1. K. विध्याक्षेपविरोधः (?)

युक्त्या निषेधे प्रतिकूलो यथा—

पउरजुआणो गामो महुमासो जोव्वणं पई ठेरो ।
जुण्णसुरा साहीणा असई मा होउ किं मरउ ॥ १५४ ॥
[प्रचुरयुवा ग्रामो मधुमासो यौवनं पतिः स्थविरः ।
जीर्णसुरा स्वाधीना असती मा भवतु किं म्रियताम् ॥]

अत्र 'असती मा भवतु' इति यः प्रतिषेधमाह स प्रचुरयुवा ग्राम इत्यादि कारणमुक्त्वा ततः किं म्रियताम् इति प्रातिकूल्येन रुध्यते । तत्र किमः काक्वा सासूयप्रश्नार्थस्य युक्त्या निषेधार्थत्वं गम्यते । सोऽयं यौक्तः प्रतिकूलनिषेधाक्षेपो रोध इत्युच्यते ॥

युक्त्यैव निषेधेऽनुकूलो यथा—

कहं सा खिज्जउ मज्झो इमीअ कन्दोट्टदलसरिच्छेहिं ।
अच्छीहिं जो ण दीसइ घणत्थणभररुद्धपसरेहिं ॥ १५५ ॥
[कथं सा क्षीयतां मध्योऽस्याः कुवलयदलसदृक्षाभ्याम् ।
अक्षिभ्यां यो न दृश्यते घनस्तनभररुद्धप्रसराभ्याम् ॥]

अत्र स्तनादिवदस्या मध्योऽपि मा क्षीयताम् इति निषेधवादी केनचिदानुकूल्येन रुध्यते । कथमयं मा क्षीयतामिति । योऽस्याः कुवलयदलसदृक्षाभ्यां लोचनाभ्यां घनस्तनरुद्धप्रसराभ्यां न दृश्यते । इयं ह्येताभ्यामन्यमीक्षमाणा यन्न पश्यति सोऽहमिव मध्योऽपि क्षीयमाणो लक्ष्यते । तत्र किमः प्रश्नार्थत्वे निषेधार्थत्वं गम्यते । सोऽयं यौक्तोऽनुकूलश्च निषेधाक्षेपो रोध इत्युच्यते ॥

निषेध एवोक्त्या प्रतिकूलोऽनुकूलश्च यथा—

भ्रुकुटिरारचिता गतमग्रतो हृतमथाननमुक्तमसाधु वा ।
इयमतिप्रभुता क्रियते बलादकुपितोऽपि हि यत् कुपितो जनः ॥ १५६ ॥

पउर इति । काचिद् वृद्धपतिका चलचित्तेति ज्ञात्वा कयाचित्कस्यैचित्कथितम् । सा तु तत्रोत्तरमाह—प्रचुर इति । प्रचुरा बहवो युवानस्तरुणा यत्र तादृशः । 'शेषाद्विभाषा' इति कप् । मधुमासो वसन्तः, यौवनम्, स्वामी स्थविरो वृद्धः, जीर्णसुरा पुराणमद्यम्, स्वाधीनं निजायत्तमतोऽसती सा मा भवतु, किं म्रियताम् । यद्यस्मिन्नवसरे[1] सा चञ्चला न स्यान्म्रियेतैवेत्यर्थः । सुरा जीर्णा प्रीतिकरीति मद्यपप्रसिद्धिः । अत्र किं म्रियतामिति किमः काकुगर्भतया सासूयप्रश्नार्थता युक्त्या निषेधविषयिणी ज्ञायत इति रोधोऽयम् ॥

कहमिति । इहास्या नायिकाया मध्यः कथं मा क्षीयतां न क्षीणतां यातु । योऽस्याः कुवलयदलतुल्याभ्यामक्षिभ्यां निबिडकुचभरावरुद्धगताभ्यां न दृश्यते । अत्रानया नेत्राभ्यामन्यमीक्षमाणया यथाहं न दृष्ट इत्यहं क्षीणस्तथा मध्योऽपि तेनैव क्षीणतापन्न इति लक्ष्यते । इहापि किमो निषेधार्थत्वं युक्त्यैव ज्ञायते ॥

भ्रुकुटिरिति । इयमतिप्रभुता बलात्कारः । हि यतोऽकोपवानपि जनो बलात्कारेण कोपवान् क्रियते । तदाह । त्वया भ्रुकुटिर्भ्रूकौटिल्यमारचितम् । अग्रतोऽग्रे गतम् । अनन्तर-

---

1. K. वत्सरे:(?)

अत्र 'अकुपितोऽपि कुपितः क्रियते' इति योऽयं निषेधाक्षेपरूप उपालम्भः, तत्र च 'भ्रूकुटिरारचिता' इत्यादिवैयात्येन प्रतिकूलकारणमुपन्यस्य, 'सेयमतिप्रभुता सोऽयं बलात्कार' इति काक्वा वाचनिकमेवोपालम्भमभिधत्ते, तेनायमौक्तः प्रतिकूलश्च निषेधाक्षेपो रोध इत्युच्यते । अयमेव चास्या[1] अवैयात्योक्तिपक्षे स्वरूपाख्यानादौक्तोऽनुकूलनिषेधाक्षेपो रोधो भवति । यदा तु कारणमुपन्यस्यापि क्रियासूत्तिष्ठमानो न रुध्यते तदाक्षेप एव न रोधः ॥

तद् यथा—

गमिआ कदम्बवाआ दिट्ठं मेहंधआरिअं गअणअलं ।
सहिओ गज्जिअसद्दो तह वि हु से णत्थि जीविए आसंगो ॥ १५७ ॥

[गमिताः कदम्बवाताः दृष्टं मेघान्धकारितं गगनतलम् ।
सोढो गर्जितशब्दस्तथापि खल्वस्य नास्ति जीविते आसंगः ॥]

अत्र कदम्बवातातिवाहनादीनां जीविताध्यवसायहेतूनामुपन्यासेऽपि क्रियासूत्तिष्ठमानो न रुध्यते—कथमयं न जीवतीति । किं तर्हि कारणमेवाक्षिप्यते—तथापि नास्त्यस्य जीवितेऽध्यवसाय इति । सोऽयमाक्षेप एव न रोधः ॥

क्रियोद्यतस्यापि वारणे कारणानामन्यपरत्वे रोधो न भवति । यथा—

धनञ्च बहुलभ्यं ते सुखं क्षेमञ्च वर्त्मनि ।
न च मे प्राणसंदेहस्तथापि प्रिय मास्म गाः ॥ १५८ ॥

माननं चुम्बनादपहृतम् । असाधूक्तं च । वाशब्दश्चार्थे । अत्र धार्ष्ट्येन प्रतिकूलकारणमुपन्यस्य काक्वा वाचनिक एवोपालम्भः । अस्या अधार्ष्ट्यपक्षे स्वरूपाख्यानपरमिदमित्युक्तानुकूलनिषेधाक्षेपरोधोऽप्ययमित्याह—अयमिति ॥

गमिआ इति । इहास्य रामस्य तथापि जीविते प्राणधारणे आसङ्गोऽध्यवसायो नास्ति । खलु निश्चये वाक्यभूषायां वा । यद्यपि कदम्बपुष्पसंपर्किणो वाता गमिता नीताः, दृष्टं मेघान्धकारयुक्तं गगनतलम्, गर्जितरूपः शब्दः सोढः श्रुतः । इहासह्यसहनेऽपि जीवितानध्यवसाये प्रेमातिशयो हेतुः । प्रयाणोचितकाले शरद्यपि यदि न गमनं स्यात्तदा प्रियासमागमो मे न स्यादिति बुद्धिः । यद्वा नेतव्यकालस्य घोरत्वाद्दुर्गवासरयोरध्यवसायः । यद्वा कदम्बवाता गमिताः, विकसदमलकमलवाताः कथं गमितव्याः । मेघान्धकारितं गगनतलं दृष्टम्, शरच्चन्द्रचन्द्रिकाधवलितं कथं द्रष्टव्यम् । गर्जितशब्दः सोढः, कलहंसकलरवः कथं सोढव्य इति विमर्शेनानध्यवसायः । यद्वा एतैरेवानर्थसार्थैः कदर्थिता व्यर्थप्रत्याशासमर्थना सीता यदि मृता स्यात्तदा मदीयाशानाश एव भवेदिति बुद्ध्यानध्यवसायः । अत्र जीवनक्रियायामुपस्थितस्य न रोधः, किं तु कारणाक्षेप एवेत्याक्षेपता ॥

धनमिति । हे प्रिय, यद्यपि ते तव धनं बहु प्रचुरं लभ्यं प्राप्यम्, वर्त्मनि सुखम्, न दुर्गो मार्गः, क्षेमं कुशलं च चौराद्यनुपहतेः, न च मे प्राणसंशयोऽस्ति, तथापि त्वं मा गाः

---

1. J. अत्र 'क्रियासु' इत्यधिकम् ।

अत्र यद्यपि यात्रोद्यतः प्रियो रुध्यते, प्रभूतार्थलाभादीनां कारणानां गमनपरत्वमेव न निवारणपरत्वम् । अतोऽयं न रोधः, किं तर्हि आक्षेप एव भवति ॥

षड्विधोऽर्थान्तरन्यासः

ज्ञेयः सोऽर्थान्तरन्यासो वस्तु प्रस्तुत्य किञ्चन ।
तत्साधनसमर्थस्य न्यासो योऽन्यस्य वस्तुनः ॥ ६९ ॥

स उपन्यस्तवस्तूनां साधर्म्येण च कथ्यते ।
वैधर्म्येण च विद्वद्भिर्वैपरीत्येन कुत्रचित् ॥ ७० ॥

तेषु साधर्म्येण यथा—

पयोमुचः परीतापं हरन्त्येते शरीरिणाम् ।
नन्वात्मलाभो[1] महतां परदुःखोपशान्तये ॥ १५९ ॥

अत्र परीतापापहरणक्षमस्य जलदाख्यस्य महावस्तुनो न्यसनं विधाय तत्साधनसाधर्म्येणैव तत्साधनक्षमं महापुरुषलक्षणं वस्त्वन्तरमुपन्यस्यति । सोऽयं साधर्म्येणार्थान्तरन्यासः ॥

वैधर्म्येण यथा—

प्रियेण संग्रथ्य विपक्षसंनिधावुपाहितां वक्षसि पीवरस्तने ।
स्रजं न काचिद्विजहौ जलाविलां वसन्ति हि प्रेम्णि गुणा न वस्तुनि ॥ १६० ॥

अत्रापि प्रियतमेन स्वयं कान्ताहृदये समारोपितायाः स्रजः प्रेमकारणमुपन्यस्य जलाविलत्वदोषवत्या अपि यदत्यागकारणं तदिह वैधर्म्यद्वारेण प्रतिपादितम् । अतो वैधर्म्येणायमर्थान्तरन्यासः ॥

स्म मायासीः । 'कुशलं क्षेममस्त्रियाम्' इत्यमरः । अत्र प्रचुरधनलाभादिहेतूनां गमनपरत्वेनाक्षेपता ॥ ६८ ॥ १४ ॥

अर्थान्तरन्यासं लक्षयति—**ज्ञेयमिति** । किञ्चन किमपि वस्तु वाच्यं प्रस्तुत्य प्रक्रम्य तद्वस्तुसाधनसमर्थस्यान्यस्य वस्तुनो वाक्यार्थन्यास उपन्यासो यः सोऽर्थान्तरन्यासः । वैपरीत्यं विपर्ययः ॥ ६९ ॥

पयोमुच इति । एते मेघाः शरीरिणां परितापं हरन्ति । ननु निश्चये । महतामात्मलाभोऽवस्थितिः परदुःखोपशान्त्यर्थं भवति । अत्र पूर्वार्धोपस्थापितार्थसिद्धये साधर्म्यपुरस्कारेणोत्तरार्धोपन्यासः स्फुट एव ॥

प्रियेणेति । काचिन्नारी जलाविलामपि स्रजं मालां न विजहौ न तत्याज । कीदृशीम् । प्रियेण संग्रथ्य ग्रथित्वा मांसलकुचवति हृदये विपक्षस्य सपत्न्याः समीपे उपाहितामारोपिताम् । अत्रोपपत्तिमाह । हि यतः प्रेम्णि प्रीतौ गुणा वसन्ति, न वस्तुनि गुणा वसन्ति । अत्र जलाविलमालाया अप्यत्यागहेतुर्वसन्तीत्यादिना वैधर्म्यपुरस्कारेणोक्तः ॥

---

1. V. J. K. न चात्म० ।

विपर्ययेण यथा—

जो जस्स हिअअदइओ दुक्खं देन्तो वि सो सुहं देइ ।
दइअणहदूसिआणं वि वड्ढइ त्थणआणं रोमञ्चो ॥ १६१ ॥

[यो यस्य हृदयदयितो दुःखं ददद्पि स सुखं ददाति ।
दयितनखदूषितयोरपि वर्धते स्तनयो रोमाञ्चः ॥]

अत्र साधनसमर्थं वस्तु प्रथमत एवोपन्यस्य पश्चात् तत्साध्यमभिहितमिति विपर्यासादयं विपर्ययो नामार्थान्तरन्यासः ॥

प्रोक्तो यस्तूभयन्यासोऽर्थान्तरन्यास एव सः ।
स प्रत्यनीकन्यासश्च प्रतीकन्यास एव च ॥ ७१ ॥

तेषूभयन्यासो यथा—

ते विरला सप्पुरिसा जे अभणन्ता घडन्ति कज्जालावे ।
थोअव्विअ ते वि दुमा जे अमुणिअकुसुमणिग्गमा देन्ति फलं ॥ १६२ ॥

[ते विरलाः सत्पुरुषा येऽभण्यमाना घटन्ते कार्यालापम् ।
स्तोका एव तेऽपि द्रुमा येऽज्ञातकुसुमनिर्गमा ददति फलम् ॥]

अत्र विद्यमानमपि साध्यसाधनभावमप्रतिपाद्य यदुभयोर्वस्तुनोर्न्यसनं सोऽयमुभयन्यासः ॥

प्रत्यनीकन्यासो यथा—

विरला उवआरिच्चिअ णिरवेक्खा जलहरव्व वट्टन्ति ।
खिज्जन्ति ताणं विरहे विरलच्चिअ सरिप्पवाहव्व ॥ १६३ ॥

[विरला उपकृत्यैव निरपेक्षा जलधरा इव वर्तन्ते ।
क्षीयन्ते तेषां विरहे विरला एव सरित्प्रवाहा इव ॥]

जो इति । इह यो यस्य हृदयप्रियः स दुःखं दददपि तस्य तथा प्रिय एव । अत्र हेतुः । दयितनखेन दुःखितयोरपि स्तनयो रोमाञ्चो वर्धते । ददिदत्यत्र 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इति नुम्-निषेधः । अत्र प्रथमं हेतुरुक्तस्ततस्तत्कार्यमुक्तमिति विपरीतता ॥ ७० ॥

उभयन्यासस्यार्थान्तरन्यासादभेदमाह—**प्रोक्त इति** । प्रत्यनीकः परिपन्थी । प्रतीकोऽवयवः । एकदेश इति यावत् । 'अङ्गं प्रतीकोऽवयवः' इत्यमरः ॥

ते विरला इति । इह ते सज्जना विरलाः परिमिताः । अल्पा इति यावत् । ये कार्यार्थिमालापमाज्ञामभण्यमाना घटन्ते कार्यारूढा भवन्ति । तेऽपि वृक्षाः स्तोका एवाल्पा एव, येऽज्ञातपुष्पोद्गमाः सन्तः फलं ददति । अभण्यमाना इति णिज्गर्भः, तेन द्विकर्मता । यद्वा कार्यालापे कार्यकरणे घटन्ते । कीदृशाः । अभण्यमाना अनुक्ताः । 'आलापो वचने कृतौ' इति शाश्वतः । अत्र हेतुहेतुमद्भावपुरस्कारेणोभयोरुपन्यासः ॥

विरला इति । इह ये उपकृत्य उपकारं कृत्वा निरपेक्षाः प्रत्युपकारानपेक्षा वर्तन्ते, ते विरला अल्पाः । मेघा इव । यथा मेघा उपकारं कृत्वा प्रत्युपकारनिस्पृहा गच्छन्ति

अत्र यदिदमुपकृत्यानपेक्षितप्रत्युपकाराणां गमनम्, यच्चाकृतप्रत्युपकाराणां तद्विरहेऽवसादनं तदुभयमपि जलधरसरित्प्रवाहयोरन्योऽन्यातिशयितयोरुपन्यस्यमानं प्रत्यनीकन्यासो भवति ॥

प्रतीकन्यासो यथा—

का कथा बाणसंधाने ज्याशब्देनैव दूरतः ।
हुङ्कारेणेव धनुषः स हि विघ्नान् व्यपोहति[1]॥ १६४ ॥

अत्र विघ्नप्रोत्सारणसमर्थाया बाणमोक्षणलक्षणायाः क्रियायाः प्रथमावयवभूतं ज्याशब्दं धनुषो हुङ्कारमिवेति तत्साधनमुपन्यस्य प्रतीकन्यासनामानमर्थान्तरन्यासमभिधत्ते ॥

षड्विधा विशेषोक्तिः

गुणजातिक्रियादीनां यत्र वैकल्यदर्शनम् ।
विशेषदर्शनायैव सा विशेषोक्तिरिष्यते ॥ ७२ ॥

प्रत्येतव्येऽभिधेये च सा विशेषस्य कारणे ।
वैकल्यादर्शनेनापि क्वचिदप्युपपद्यते ॥ ७३ ॥

तथेत्यर्थः । तेषामुपकारिणां विरहे विरला एव क्षीयन्ते दुःखिता भवन्ति । नदीप्रवाहा इव । यथा नदीप्रवाहा उपकारिणां मेघानां विरहे क्षीणा भवन्ति तथेत्यर्थः । क्षीयन्त इति कर्मकर्तरि । क्षियोऽनात्मनेपदित्वात् । अवसदनमवसादः । भावे घञ् । अत्र मेघनदीप्रवाहयोर्मिथः समर्थयोः प्रत्यनीकभावः प्रतिपक्षता । प्रतिनिधिभूतमनीकं सैन्यं यस्य स प्रत्यनीकः परिपन्थी । 'प्रति प्रतिनिधौ चिह्ने' इति मेदिनीकरः । 'अनीकोऽस्त्री रणे सैन्ये' इति च ॥

का कथेति । बाणसंधाने धनुषि बाणारोपणे तस्य का कथा । तेन सर्वसिद्धेः । यतः स राजा दूराज्ज्याशब्देनैव विघ्नान्यपोहति वारयति । ज्याशब्देन कीदृशेन । धनुषो हुंकारेणेव । चापस्य हुंकारतुल्येनेत्यर्थः । दूरत इति पञ्चम्यां तसिः । विघ्नानीति । यद्यपि 'विघ्नोऽन्तरायः प्रत्यूहः' इत्यमराद्विघ्नशब्दे पुंस्त्वम्, तथापि 'लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वात्' इति नपुंसकत्वमपि । अत एव 'अविघ्नमस्तु ते स्थेयाः पितेव धुरि पुत्रिणाम्' इति रघुप्रयोगोऽपि । 'स हि विघ्नानपोहति' इति वा पाठः कर्तव्यः । अत्र ज्याशब्दस्य[2] चापैकदेशस्य न्यसनात् प्रतीकन्यासता ॥ ७१ ॥ १५ ॥

विशेषोक्तिलक्षणमाह—**गुणेति** । विशेषदर्शनायाधिक्यख्यापनार्थं गुणादीनां मध्ये यत्तेषां वैकल्यदर्शनं विकलत्वाभिधानं सा विशेषोक्तिः । एकगुणहानिकल्पनया शेषगुणे दार्ढ्यं विशेषोक्तिरिति लक्षणम् । एवं जात्यादावप्यादिपदाद्द्रव्यसंग्रहः । विशेषदर्शनायेत्यनेन विभावनातो भेद उक्तः । तत्र हि नातिशयो वाच्यः किन्तु कारणान्तरम् । इह तु गुणादिप्रतिषेधेन पदार्थानामतिशय इति । गुणादीनां वैकल्यादर्शनेऽपि सा भवतीत्याह—वैकल्येति ॥ ७२ ॥

---

1. टीकानुसारं 'विघ्नान्यपोहति' इति ।
2. SV-C ज्याशब्दरूपस्य ।

सा गुणवैकल्येन यथा—

न कठोरं न वा तीक्ष्णमायुधं पुष्पधन्वनः ।
तथापि जितमेवाभूदमुना भुवनत्रयम् ॥ १६५ ॥

अत्र अतीक्ष्णेनाकठोरेण[1] चायुधेन पुष्पधन्वा त्रीणि जगन्ति विजयत इति तस्य प्रभावातिशयः प्रतीयते । सेयं प्रतीयमानविशेषहेतुर्गुणवैकल्यवती विशेषोक्तिः ॥

जातिवैकल्येन यथा—

न देवकन्यका नापि गन्धर्वकुलसंभवा ।
तथाप्येषा तपोभङ्गं विधातुं वेधसोऽप्यलम् ॥ १६६ ॥

अत्र देवकन्यकात्वाभावेऽप्येषा वेधसोऽपि तपोभङ्गं विधातुमलमिति वर्णनीयाया रूपातिशयः प्रतीयते । सेयं प्रतीयमानविशेषहेतुर्जातिवैकल्यवती विशेषोक्तिः ॥

क्रियावैकल्येन यथा—

न बद्धा भ्रूकुटिर्नापि स्फुरितो रदनच्छदः ।
न च रक्ता भवद्दृष्टिर्जितञ्च द्विषतां कुलम् ॥ १६७ ॥

अत्र भ्रूभङ्गादेरभावेऽपि योऽयं द्विषतां जयस्तेन वर्णनीयस्य प्रतापातिशयः प्रतीयते । सेयं प्रतीयमानविशेषहेतुः क्रियावैकल्यवती विशेषोक्तिः ॥

आदिग्रहणाद् द्रव्यवैकल्येन[2] यथा—

न रथा न च मातङ्गा न हया न च पत्तयः ।
स्त्रीणामपाङ्गदृष्टैव जीयते जगतां त्रयम् ॥ १६८ ॥

अत्र रथादेरभावेऽपि जगत्त्रयविजयहेतुः स्त्रीणामपाङ्गावलोकनमभिधीयते । सेयमभिधेयविशेषहेतुर्द्रव्यवैकल्यवती विशेषोक्तिः ॥

न कठोरमिति । कामस्य प्रहरणं न कठिनं न वा निशितम् । तथाप्यमुना कामेन लोकत्रयं जितमेवासीत् । पुष्पधन्वन इत्यनेनाकठोरत्वमतीक्ष्णत्वं च दर्शितम् । पुष्पस्यैवास्त्रत्वात्[3] । अत्र काठिन्यादिगुणवैकल्यमतिशयविजयदर्शनायोक्तमिति गुणवैकल्यवतीयम् ॥

न देवेति । एषा न देवकन्या, नापि गन्धर्ववंशजा तथापि वेधसो ब्रह्मणोऽपि तपोभङ्गं विधातुमलं समर्था । अत्र देवत्वादिजातिनिषेधः, विशेषस्तु मानुषीत्वेन तत्कार्यकरणम् ।

न बद्धेति । भ्रूभङ्गो न बद्धः, अधरोऽपि न स्फुरितः, दृष्टिरपि न रक्ता वृत्ता तथापि वीर, त्वया द्विषतां शत्रूणां कुलं जितम् । अत्र भ्रुकुटीत्यादिक्रियानिषेधात्क्रियावैकल्यम् । अतिशयस्तु लीलया शत्रुजयः ॥

न रथा इति । न रथा न च हस्तिनो नाश्वा न वा पदातयः सन्ति, तथापि स्त्रीणामपाङ्गदृष्ट्यैव कटाक्षेणैव लोकत्रयं जीयते । 'हस्त्यश्वरथपादातं सेनाङ्गं स्याच्चतु

---

1. K. तीक्ष्णेणाकठोरेण (?)
2. V. J. K. वाच्यवैकल्येन ।
3. K. पुष्पस्यैवासत्त्वात् (?)

द्रव्यस्यापि वैकल्येन यथा—

एकचक्रो रथो यन्ता विकलो विषमा हयाः।
आक्रामत्येव तेजस्वी तथाप्यर्को जगत्त्रयम् ॥ १६९ ॥

अत्र रथादीनां द्रव्याणामेकचक्रत्वादिभिर्वैकल्येऽपि यदेतद्भगवतो भास्करस्य भुवनत्रयाक्रमणं तस्येह तेजस्विता हेतुरभिधीयते। सेयमभिधेयविशेषहेतुर्वैकल्यवद्-द्रव्या नामापरा विशेषोक्तिः॥

द्रव्यस्य योगायोगाभ्यामवैकल्येनापि क्वचिदेषा विशेषाय, अविशेषाय च। यथा—

अयं तया रथक्षोभादंसेनांसो निपीडितः।
एकः कृती शरीरेऽस्मिन् शेषमङ्गं भुवो भरः॥ १७० ॥

अत्रायं तया स्पृष्टोंऽसः पुण्यवान्, तया चास्पृष्टं शेषमङ्गं मे निरर्थकम्—इति योऽयमवैकल्यदर्शनेऽपि विशेषः, तेनैषाहेतुमत्यपि हेतुमता विशेष्यमाणा यथोक्ता विशेषोक्तिर्भवति। या पुनरिह उर्वश्यामितो वाक्याद् गुणादिविशिष्टावगतिः, सा पर्यायोक्तिर्न विशेषोक्तिः॥

द्वादशविधः परिकरः

क्रियाकारकसंबन्धिसाध्यदृष्टान्तवस्तुषु।
क्रियापदाद्युपस्कारमाहुः परिकरं बुधाः॥ ७४ ॥

ष्टयम्।' इत्यमरः। तदिह सेनाङ्गनिषेधाद्द्रव्यवैकल्यम्, अतिशयस्तु तदभावेऽपि त्रिभुवनजयः। द्रव्यस्यापि वैकल्येनैकदेशविकलतया अपरा विशेषोक्तिः। प्रथमा द्रव्यवैकल्यवती, इयं तु द्रव्यैकदेशवैकल्यवतीति भेदः।

एकेति। रथस्यैकं चक्रम्, यन्ता सारथिरनूरुर्विकलश्चरणहीनः, अश्वा विषमाः सप्त, तथापि रविस्तेजस्वी जगत्त्रयमाक्रामति। 'सप्ताश्वा नव दन्तिनः' इति नीतौ निषेधः। आक्रामतीत्यत्रोत्क्रमणाभावात् 'आङ उद्गमने' इति न तङ्। अत्र रथादीनामेकदेशविकलतेति द्वितीयेयम्॥

अयमिति। अयमंसो बाहुमूलं तया स्त्रिया रतिलोभान्निजांसेन निपीडित इत्येक एवायं ममाङ्गे कृती रम्यः। शेषमङ्गं भूमेर्नरो भारजनकम्। शेषशब्दः कर्मघञन्तो वाच्यलिङ्गः। अङ्गभरशब्दयोरजहल्लिङ्गतयान्वयः। अत्रावैकल्यदर्शनेऽपि विशेषोक्तेरियमन्या भवति। यद्यनेन वाक्येनोर्वश्या गुणविशेषवत्त्वज्ञानं तदोक्तलक्षणाभावात्पर्यायोक्तिरेवेत्याह—यत्पुनरिति॥ ७३ ॥ १६ ॥

परिकरं लक्षयति—**क्रियेति**। क्रिया धात्वर्थः, कारकं कर्मादि, संबन्धी संबन्धवान्, साध्यं सिसाधयिषितम्, दृष्टान्तो निदर्शनम्, वस्तु पदार्थः। एषु क्रियापदादेरुपस्कारः परिष्कारः परिकरः। साभिप्रायविशेषणेन विशेष्योक्तिः परिकर इति लक्षणम्॥

तेषु क्रियापरिकरो यथा—

ववसिअणिवेइअत्थो सो मारुइलद्धपच्चआगअहरिसं ।
सुग्गीवेण उरत्थलवणमालामलिअमहुअरं उवऊढो ॥ १७१ ॥

[व्यवसितनिवेदितार्थः स मारुतिलब्धप्रत्ययागतहर्षम् ।
सुग्रीवेणोरःस्थलवनमालामृदितमधुकरमुपगूढः ॥]

अत्र 'मारुतिलब्धप्रत्ययागतहर्षम्'इत्यनेन, 'उरःस्थलवनमालामृदितमधुकरम्' इत्यनेन चोपगूहनक्रियायाः परिकरितत्वादयं क्रियापरिकरः ॥

कारकपरिकरो यथा—

पडिआअ हत्थसिठिलिअणिरोहपण्डुरसमूससन्तकवोला ।
पेल्लिअवामपओहरविसमुण्णअदाहिणत्थणी जणअसुआ ॥ १७२ ॥

[पतिता च हस्तशिथिलितनिरोधपाण्डुरसमुच्छ्वसत्कपोला ।
प्रेरितवामपयोधरविषमोन्नतदक्षिणस्तनी जनकसुता ॥]

अत्र हस्तशिथिलितनिरोधपाण्डुरसमुच्छ्वसत्कपोलेत्यनेन प्रेरितवामपयोधरविषमोन्नतदक्षिणस्तनीत्यनेन च जनकसुता इति च कारकपदस्य परिकरितत्वादयं कारकपरिकर ॥

संबन्धिपरिकरो यथा—

उन्मूलिआण खुलिआ उक्खिप्पंताण उज्जुअं ओसरिआ ।
णिज्जंताण णिराआ गिरीणं मग्गेण पत्थिआ णइसोत्ता ॥ १७३ ॥

ववसिअ इति । इह स विभीषणः सुग्रीवेणोपगूढ आलिङ्गितः । कीदृशः । व्यवसितस्य व्यवसायस्य निवेदितोऽर्थो येन सः । यद्वा व्यवसितश्चिकीर्षितो रामसाहाय्यरूपो निवेदितोऽर्थो येन सः । मारुतिना हनूमता लब्धप्रत्ययेन प्राप्तविश्वासेनागतहर्षं यथा स्यादेवमुरःस्थलस्य वनमालायां मृदिता मधुकरा यत्र तद्यथा स्यादेवमित्युपगूहनक्रियाया विशेषणद्वयम् । 'प्रत्ययः शपथे ज्ञाने विश्वासाच'रहेतुषु ।' इति मेदिनीकरः । अत्र प्रधानक्रियाया विशेषणद्वयेन परिष्कृतत्वात्क्रियापरिकरत्वम् ॥

पडिआ इति । इह जनकसुता सीता पतिता च । न केवलं मूर्च्छिता किं तु पतितापीति चकारार्थः । कीदृशी । हस्तेन शिथिलीकृतो निरोधो यन्त्रणं कपोलस्य अत एव पाणिपीडनत्यागात्पाण्डुरः समुच्छ्वसन् कपोलो यस्याः सा । यद्वा हस्तप्रहतनिरोधेन तत्संपर्कात्पाण्डुरः पीडनत्यागात्समुच्छ्वसन् कपोलो यस्याः सा । प्रेरितेन वामेन पयोधरेण स्तनेन विषमस्तिरश्चीन उन्नतो दक्षिणः स्तनो यस्याः सा । वामस्तनस्य चलनं प्रेरणमत्र रामादचिरभाविदुःखापनयनमिति सूचकम् । यद्वा स्त्रीणां वामः स्तनो निजो दक्षिणः पुरुषस्येति तेनैव पतिता । अत्र कर्तुः कारकतया तद्वाचकपदमेव परिष्कृतम् ॥

उम्मूलिआण इति । इह गिरीणां मार्गेण नदीस्रोतांसि प्रस्थितानि[1] । कीदृशानां कीदृशानि च । उन्मूलितानां चालनतः खण्डितानि, उत्क्षिप्यमाणानां ऋजुकमवक्रं यथा स्यादेवमपसृतानि,

1. K. वाक्यमेतन्नास्ति ।

[उन्मूलितानां खण्डितान्युत्क्षिप्यमाणानामृजुकमपसृतानि ।
नीयमानानां निरायतानि गिरीणां मार्गेण प्रस्थितानि नदीस्रोतांसि ॥]

अत्रोद्ध्रियमाणगिरिसंबन्धिनोऽप्रयोजका अपि नदीप्रवाहा विशेषणैरुपस्कृता इति संबन्धिपरिकरोऽयम् ॥

साध्यपरिकरो यथा—

धीरं हरइ विसाओ विणअं जोव्वणमदो अणङ्गो लज्जं ।
एक्कंतगहिअवक्खो किं सेसउ जं ठवेइ वअपरिणामो ॥ १७४ ॥

[धैर्यं हरति विषादो विनयं यौवनमदोऽनङ्गो लज्जाम् ।
एकान्तगृहीतपक्षः किं शिष्यते यत् स्थापयति वयःपरिणामः ॥]

अत्र गतवयसो न धैर्यं न विनयो न लज्जेति साध्यं विषादयौवनमदानङ्गक्रियादृष्टान्तैरुपस्कृतमिति साध्यपरिकरोऽयम् ॥

दृष्टान्तपरिकरो यथा—

मज्झट्ठिअधरणिहरं खिज्जइ अ समुद्दमण्डलं उव्वेलं ।
रइरहवेअविअलिअं पडिअं विअ उक्खडक्खकोडिं चक्कं ॥ १७५ ॥

[मध्यस्थितधरणिधरं क्षीयते च समुद्रमण्डलमुद्वेलम् ।
रविरथवेगविगलितं पतितमिवोत्कटाक्षकोटि चक्रम् ॥]

अत्र प्रक्षिप्तमन्दरसमुद्रोदाहरणभूतं रविरथचक्रमुत्कटाक्षकोटीति विशेषणेन साम्यसिद्धये परिकरितमिति दृष्टान्तपरिकरोऽयम् ॥

नीयमानानां निरायतानि वेगवशादवक्राणि च । अत्र नदीप्रवाहस्य संबधिनो विशेषणैः परिष्कारः ॥

धीरमिति । इह विषादो धैर्यं हरति, विनयमनौद्धत्यं वशित्वं वा यौवनमदो हरति, अनङ्गो लज्जां हरति । एकान्तेन गृहीतः पक्षो येन सः । अद्भुत इत्यर्थः । यद्वान्तः स्वरूपे एको गृहीतपक्षः सर्वहरस्वरूपो येन स वयःपरिणामो यत्स्थापयति स्थिरीकरोति तत्किं शिष्यतेऽवशिष्यते, किंतु सर्वमेव हरतीति भावः । अत्र साध्यस्य दृष्टान्तैः परिष्कारः ॥

मज्झेति । इह समुद्रमण्डलं क्षीयते च । चः पूर्वापेक्षया समुच्चये । कीदृशम् । मध्यस्थितो धरणिधरो मन्दरगिरिर्यत्र तत् । अत एवोद्वेलमुद्गतजलम् । 'वेला तत्तीरनीरयोः' इत्यमरः[1] । सूर्यरथवेगेन स्खलितमनन्तरं पतितं चक्रमिव । चक्रं कीदृशम् । उत्कटा उद्भटा अक्षकोटिश्चक्राग्रं यत्र तत् । 'अक्षश्चक्रेऽपि पाशके' इति विश्वः । अत्र दृष्टान्तस्य साम्यार्थं विशेषणैः परिष्कारः ॥

---

1. अमरकोषे पुनः 'अब्ध्यम्बुविकृतौ वेला कालमर्यादयोरपि' इति दृश्यते ।

वस्तुपरिकरो यथा—

देवी पुत्रमसूत नृत्यत गणाः किं तिष्ठतेत्युद्भुजे
हर्षाद्भृङ्गिरिटावुदाहृतगिरा चामुण्डयालिङ्गिते।
पायाद्वो जितदेवदुन्दुभिघनध्वानः प्रवृत्तस्तयो-
रन्योऽन्याङ्गनिपातजर्जरतरस्थूलास्थिजन्मा रवः॥ १७६॥

अत्र चामुण्डाभृङ्गिरिटिपरिष्वङ्गसंघट्टितपरस्परहृदयास्थिजन्मनः शब्दस्य वस्तुतया परिगृहीतस्य 'देवी पुत्रमसूत' इत्यादिभिः परिकरितत्वादयं वस्तुपरिकरः॥

क्रिया यथा समासेन तथा कृत्तद्धितादिभिः।
विशेष्यते तदाहुस्तं क्रियापरिकरं परम्॥ ७५॥

तत्र कृता तादर्थ्येन यथा—

गेहाद् याता सरितमुदकं हारिका नाजिहीषे
मङ्क्ष्यामीति श्रयसि यमुनातीरवीरुद्गृहाणि।
गोसंदायी विशसि विपिनान्येव गोवर्धनाद्रे-
र्न त्वं राधे दृशि निपतिता देवकीनन्दनस्य॥ १७७॥

देवीति। देवी गौरी पुत्रमसूत सूते स्म। ततो हे गणाः, नृत्यत नृत्यं कुरुत। किं तिष्ठत किमुपविष्टा भवथ इति कृत्वा उद्भुजे उत्तोलितबाहौ भृङ्गिरिटौ भृङ्गिनामके गणे चामुण्डया आलिङ्गिते सति तयोर्भृङ्गिरिटिचामुण्डयो रवः शब्दो वो युष्मान् पायाद्रक्षतु। चामुण्डया कीदृश्या। हर्षादुदाहृतोक्ता गीर्भृङ्गिरिटिवाणी यया तया। रवः कीदृशः। परस्पराङ्गसंबन्धेन जर्जरं स्फुटितं यज्जीर्णं स्थूलास्थि तस्माज्जन्म उत्पत्तिर्यस्य सः। जिता देवदुन्दुभेर्देवभेर्या निबिडध्वानस्य प्रवृत्तिर्येन सः। 'भेर्यामानकदुन्दुभी' इत्यमरः। अत्र शब्दविशेषस्य वस्तुत्वेन गृहीतस्य विशेषणैः परिष्कारः॥ ७४॥

क्रियेति। यथा समासेन क्रिया विशेष्यते यथा यदि कृत्तद्धितादिभिर्विशेष्यते, तदा क्रियापरिकर एव॥

गेहादिति। हे राधे, त्वं देवकीनन्दनस्य कृष्णस्य दृशि नेत्रे न निपतितासि। त्वं गेहात्सरितं नदीं याता गता उदकं हारिका उदकमाहर्तुम्, न पुनराजिहीषे न पुनरागच्छसि। मङ्क्ष्यामि स्नास्यामीति कृत्वा यमुनातीरे वीरुधां लतानां गृहाणि श्रयस्याश्रयसि। गोसंदायी गवां बन्धनकारिणी सती गोवर्धनाद्रेर्वनान्येव विशसि च। हारिकेति 'हृञ् हरणे' तुमुनर्थे ण्वुल्। आजिहीषे इति 'ओहाङ् गतौ' आङ्पूर्वः, मध्यमपुरुषैकवचने 'श्लौ' इति द्विर्वचनम्। 'भृञामित्' इत्याकारस्येत्वम्। मङ्क्ष्यामीति मस्जेर्लृटि उत्तमपुरुषे। 'मस्जेरन्त्यात्पूर्व'— इति नुमि नकारलोपे च रूपम्। 'लता प्रतानिनी वीरुद्' इत्यमरः। गोसंदायीति संदानं बन्धनम्। 'छान्द' इति प्रसिद्धम्। अत्र ण्वुलादिकृता तादर्थ्यपुरस्कारेण क्रिया विशेष्यते। एवमिति। यत्र 'लक्षणहेत्वोः', 'इङ्धार्योः शत्रकृच्छ्रिणि' इत्यनेन लक्षणादिशत्राद्यन्तेन क्रिया विशेष्यते तत्रापि क्रियापरिकरो द्रष्टव्यः। यथा पुष्पात् स्ववृक्षे स्वयं गतः फलतस्तु समायात इत्यादि (?)॥

अत्र 'तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्' इत्यादिभिरुपपदभूतापि क्रियैव विशेष्यते। तेनायमपरः क्रियापरिकरो भवति। एवं लक्षणादिषु शत्रादिभिरपि द्रष्टव्यम् ॥

तद् यथा अव्ययेन—

सलीलमासक्तलतान्तभूषणं समासजन्त्या कुसुमावतंसकम्।
स्तनोपपीडं नुनुदे नितम्बिना घनेन कश्चिज्जघनेन कान्तया ॥ १७८ ॥

अत्र स्तनाभ्यामुपपीडयन्त्यायं नुनुदे इत्यर्थात् क्रियाविशेषणमेवैतदित्ययमपि क्रियापरिकरो भवति। एवं यथाविध्यनुप्रयोगादिषु द्रष्टव्यम् ॥

तेन क्रियायाः क्वचिदान्तरविशेषणयोगाद् व्यङ्ग्यत्वं भवतीत्यपि व्याख्यातम्। यथा—

शय्यन्ते हतशायिकाः पथि तरुच्छायानिषण्णाध्वगैः
श्रीकण्ठायतनेषु धार्मिकजनैरास्यन्त उष्ट्रासिकाः।
शून्ये तत्र निकुञ्जशाखिनि सखि ग्रीष्मस्य मध्यन्दिने
सज्जानां दयिताभिसारणविधौ रम्यः क्षणो वर्तते ॥ १७९ ॥

सलीलमिति। कश्चिन्नायकः प्रियया जघनेन नुनुदे प्रेरितः। स्तनोपपीडं स्तनाभ्यामापीड्य। जघनेन कीदृशेन। नितम्बिना कटितटवता निबिडेन च। कान्तया कीदृश्या। सलीलं सविलासं यथा स्यादेवं पुष्पावतंसकं समासजन्त्या आरोपयन्त्या। कीदृशम्। आसक्तं संबद्धं लताभूषणं यत्र तत्। स्तनोपपीडमिति 'सप्तम्यां चोपपीड' इति णमुल्। अत्र णमुलाव्ययेन नोदनक्रियाया विशेषणं परिकरः। एवमिति। तत्र हि यस्माद्धातोर्लोडादिस्तस्मादेवाग्रिमप्रत्यय इति क्रियाया विशेषणत्वेन परिकरता ॥

शय्यन्त इति। पथि वृक्षच्छायोपविष्टपान्थैर्हतशायिका निन्दितशयनानीव शय्यन्ते शयनानि क्रियन्ते। श्रीकण्ठगृहेषु धार्मिकजनैस्तपस्विभिरुष्ट्रासिका इवोष्ट्रोपवेशनानीवास्यन्ते स्थीयन्ते। यथोष्ट्रो यत्र कुत्रचिदुपविशति तथा तपस्विभिरप्युपविश्यत इत्यर्थः। हे सखि, तत्र निकुञ्जशाखिनि निकुञ्जवृक्षे शून्ये विजने ग्रीष्मस्य मध्याह्ने सज्जानां सुसज्जानामभिसारिकाणां प्रियस्याभिसारणव्यापारे रम्यः क्षणो वर्तते। शय्यन्त इति 'शीङ् स्वप्ने' भावे यक्। शायिका इति 'धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् वक्तव्यः' इति शीङ् धातोर्ण्वुल्। तथा च शायिकाः शयनानीत्यर्थः। श्रीकण्ठः शिवः। 'श्रीकण्ठः शितिकण्ठः कपालभृत्' इत्यमरः। आस्यन्त इति। 'आस उपवेशने' भावे यक्। आसिका इति। 'आस उपवेशने धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् वक्तव्यः' इति ण्वुल्। तेन आसिका आसनानीत्यर्थः। 'सज्जः स्यात् संनद्धे संभृते त्रिषु' इति मेदिनीकरः। अत्र शयितापेक्षयोपविष्टस्याभिसरणे वारणीयत्वख्यापनार्थं विवरणे वैपरीत्यमाह—अत्रेति। अमूभ्यां वाक्याभ्याम्, सामान्यविशेषाभ्याम्। शय्यन्ते आस्यन्ते इति सामान्यम्, हतशायिका उष्ट्रासिकेति विशेषः, ताभ्यामुपचरितमुपस्थापितं रूपं स्वरूपं यस्य सः। भावात्मा भावरूपो धर्मरूप इति यावत्, प्रत्याय्यते बोध्यते। आख्याताभ्यामा-

अत्र 'उष्ट्रासिका आस्यन्ते', 'हतशायिकाः शय्यन्ते' इत्यमूभ्यां सामान्यविशेषोपचरितरूपो भावात्मा ण्वुलैव प्रत्याय्यते । स आख्याताभ्यां सामान्यरूपेण, ण्वुलन्ताभ्यां विशेषरूपेण । बहुवचनं चेह कुत्सातिशयार्थम् । या हि नामोष्ट्रस्य कुत्सावत्यो बहुप्रकारवत्यो वक्षःसु आसिकाः, याश्च हतानामतिशयवत्यस्ता तथाभूता एव भूयस्यः शायिकाः प्रतीतास्ताभिर्विशेषरूपाभिरियमासिका शायिका च उपमानोपमेयसंबन्धजनितभेदाभेदपरिग्रहाल्लकारेणापि बहुत्वेनैव प्रत्याय्यते । तेन, उष्ट्रासिका इवासनानि, हतशायिका इव शयनानि क्रियन्ते भवन्तीति वाक्यार्थो भवति । सोऽयं यथोक्तः क्रियापरिकरः ॥

क्वचित् पुनर्बाह्यमपि कृद्रूपं कृदर्थरूपं वा क्रियाविशेषणं भवति । यथा—

शतं वारानुक्तः प्रियसखि वचोभिः स परुषैः
सहस्रं निर्धूतः पदनिपतितः पार्ष्णिहतिभिः ।
कियत्कृत्वो बद्धाः पुनरिह न वेद्मि भ्रुकुटय-
स्तथापि क्लिश्यन् मां क्षणमपि न धृष्टो विरमति ॥ १८० ॥

अत्र वारानिति वारशब्दः कृदन्तः । वारसंख्यायाः कृत्वसुजिति कृत्वसुच् कृदर्थः । ताविमौ द्वावप्यावृत्तिरूपेण क्रियाविशेषणं भवतः । नन्वेवमुष्ट्रासिकादीनां वारादीनाञ्च क्रियाविशेषणत्वात् कर्मतेव नपुंसकलिङ्गतापि प्राप्नोति । यथा मृदु पचति, प्रशस्तं पठतीति । उच्यते । त्रिधा खलु क्रियाविशेषणं भवति, बाह्यमाभ्यन्तरं बाह्याभ्यन्तरञ्च । तत्र बाह्यं कर्मरूपं वारादि, आभ्यन्तरं विशेषरूपमुष्ट्रासिकादि, बाह्याभ्यन्तरं गुणरूपं मृद्वादि । तेषु बाह्यं सोऽयम् इत्यभिधायाः[1] संबन्धादभेदोपचारेणाविचलितस्वरूपमेव प्रधानं विशिषत् कथमिव स्वलिङ्गं जह्यात् । आभ्यन्तरन्तु विशेषापरिग्रहादाविष्टलिङ्गसंख्यं कथमिवान्यलिङ्गं गृह्णीयात् । बाह्याभ्यन्तरन्तु गुणत्वात् स्वलिङ्गविरहे 'गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि'[2] इति विशेष्यलिङ्गग्राह्येव भवति ॥

स्यन्ते शय्यन्त इत्यत्र । सामान्यरूपेण सामान्याकारेण । ण्वुलेति । उष्ट्रासिकाहतशायिकापदाभ्यामित्यर्थः । विशेषेति । विशेष्ये तयोः कथनादित्यर्थः । तर्हि भावस्यैकत्वादेकवचनं स्यात्तत्कथं बहुवचनं शय्यन्ते आस्यन्त इति स्यादत आह—बहुवचनमिति । विशेषक्रियागतबहुत्वस्यैव सामान्यक्रियाया विवक्षितत्वाद्बहुवचनमित्यर्थः । विवक्षामूलं कुत्साप्रतिपादनम् । कुत्सामेवाह—या हीति । तथा च तत्तद्विशेषयोगाद्बहुत्वमित्येवाह—ताभिरिति । उपमानोपमेयसंबन्धेन जनितोऽभेदो यस्याः सा । भेदपरिग्रहाद्भेदपुरस्कारात् । लकारेण भावप्रत्ययेन । लकारवाच्यमर्थमाह–तेनेति ॥

शतमिति । हे प्रियसखि, तथापि स धृष्टो मां क्लिश्यन् क्षणमपि न विरमति न विरक्तो भवति । कीदृशः । परुषैर्निष्ठुरैर्वचनैः शतं वारान्यथा स्यादेवमुक्तः, पदे निपतितः स च पार्ष्णिहतिभिः पादतलप्रहारैः सहस्रं वारान्निर्धूतश्चालितः, इह विषये भ्रुकुटयः पुनः कियत्कृत्वः

1. V. K. अभिधायासंबन्धात् । 2. K. गुणवचनानि (?)

तद्धितकृत्वसुचोक्तः । थालादिनोच्यते । यथा—

अकृतकवलारम्भैर्भूयो भयस्थगितेक्षणाः
किमपि वलितग्रीवं स्थित्वा मुहुर्मृगपङ्क्तयः ।
गगनमसकृत् पश्यन्त्येतास्तथाश्रुघनैर्मुखै-
र्निपतति यथा शृङ्गाग्रेभ्यो भ्रमन्नयनोदकम् ॥ १८१ ॥

अत्राद्यः प्रकारवचने थाल् अनेकवारानित्यर्थे असकृदिति तद्धितेन, पश्यन्तीति क्रियां[1] वलितग्रीवमिति समासेन, किमपीति नाम्नाऽव्ययेन, स्थित्वेति कृता, मुहुरिति कृदर्थे वीप्सया च क्रियाविशेषणेन सह विशेषयति । द्वितीयश्च यथा—भ्रमन्नयनोदकं निपततीति शतृलक्षितया पतनक्रियया तमेवार्थमनुसंदधानः पूर्वक्रियाया एव विशेषणं भवति । सोऽयं कृत्तद्धितसमासाव्ययानां संनिपातेऽपि क्रियापरिकरे 'यथा तथा' इत्येतयोः प्राधान्यात् तद्धितेनैवोपदिश्यते ॥ एतेन तद्यदोर्विपर्यस्तद्विशेषणयोगश्च व्याख्यातः ॥

कियद्वारान् न बद्धा इति न वेद्मि । वारानिति 'वृञ् वरणे' भावे घञ् । तेन वारपदमावृत्तिवचनं स्वत एव कियत्कृत्व इति । 'निष्ठुरं परुषं ग्राम्यम्' इत्यमरः । अत्र वारशब्दः कृदन्तः । कियत्कृत्व इत्यत्र वारसंख्यावाचकतायां कृत्वसुजिति कृदर्थता । कृदन्तस्य कृदर्थस्य चावृत्तिरूपेण पौनःपुन्यतया क्रियाविशेषणता ।

नपुंसकत्वं कर्मत्वं तुल्यत्वं च तथैकता ।
क्रियाविशेषणस्यैव मतं सूरिभिरादरात् ॥

इति मतमनुमत्य क्लीबत्वमुष्ट्रासिकादीनां शङ्कते—नन्विति । समाधत्ते । त्रिधेति । यत्र धर्मधर्मिणोरभेदोपचारस्तत्र धर्मोऽजहत्स्वरूप एव धर्मिविशेषकः सोऽयमित्यादौ । विशेषरूपेण लिङ्गसंख्ययोरन्वये उष्ट्रासिकादौ कथमन्यलिङ्गग्रहः । 'गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि' इति गुणरूपाणां विशेष्यलिङ्गता ॥

अकृतेति । एता मृगपङ्क्तयस्तथा तेन प्रकारेण निबिडनेत्रजलैर्मुखैरसकृद्वारंवारं गगनं पश्यन्ति । यथा येन प्रकारेण नयनजलं भ्रमत् सत् शृङ्गाग्रेभ्यो निपतति । किं कृत्वा । अकृतकवलोद्यमैरास्यैः किमपि वलितग्रीवमुत्तोलितघाटाकं यथा स्यादेवं स्थित्वा । कीदृश्यः । भयेन स्थगिते निश्चले ईक्षणे यासां ताः । अत्र तथेत्यत्र प्रकारवचने थाल् । पश्यन्तीति क्रियायामनेनानेन क्रियाविशेषणेन सह विशेषयतीत्यन्वयः । असकृदिति 'एकस्य सकृच्च' इति सुच् प्रत्ययः, सकृदादेशः संयोगान्तलोपश्च । तेन सकृच्छब्दस्तद्धिताधिकारीयः । पश्चान्नञ्समासः । वलिता[2] ग्रीवा यत्रेति समासः । नाम्ना प्रातिपदिकेन । क्त्वाप्रत्ययः कृत् । मुहुरिति । वारंवारं स्थित्वेत्यत्र पूर्वकालिकावस्थान एव वीप्सेति कृदर्थे वीप्सा स्यादेवेत्यर्थः । द्वितीय इति । यथेत्यत्र थाल् । तमेवार्थं प्रकाररूपं संदधान उपस्थापयन् पूर्वक्रियायाः प्रधानक्रियायाः पश्यन्तीतिरूपाया विशेषणं भवति । तथा च कृत्वसुचा प्रत्ययेनोक्तं यत्स्थानं वारंवारादिलक्षणं तेन यदि तद्धित उच्यते, तद्धितस्य वारंवारार्थता भवति, तदायं परिकरभेदः कृत्प्रभृतीनां संनिपातरूपः समन्वयरूप इत्यर्थः ॥

---

1. J. A. क्रियया; K. क्रियायाम् । 2. K. चलिता (?)

तद् यथा—

जह जह णिसा समप्पइ तह तह वेविरतरङ्गपडिमावडिअं ।
किंकाअव्वविमूढं घोडइ हिअअंव्व उअहिणो ससिविम्वं ॥ १८२ ॥

[यथा यथा निशा समाप्यते तथा तथा वेपमानतरङ्गप्रतिमापतितम्।
किंकर्तव्यविमूढं घूर्णते हृदयमिवोदधेः शशिबिम्बम् ॥]

अत्र यथा तथेति क्रियाविशेषणयोरपरमपि विशेषणं वीप्सा भवति । सोऽयमेवं-प्रकारः क्रियापरिकरो द्रष्टव्यः ॥

क्रियाविशेषणं कैश्चित् संबोधनमपीष्यते ।
संबन्धिभिः पदैरेव लक्ष्यन्ते लक्षणादयः ॥ ७६ ॥

तेषु संबोधनपरिकरो यथा—

धर्मस्योत्सववैजयन्ति मुकुटस्रग्वेणि गौरीपते-
स्त्वां रत्नाकरपत्नि जह्नुतनये भागीरथि प्रार्थये ।
त्वत्तोयान्तशिलानिषण्णवपुषस्त्वद्वीचिभिः प्रेङ्खत-
स्त्वन्नाम स्मरतस्त्वदर्पितदृशः प्राणाः प्रयास्यन्ति मे ॥ १८३ ॥

अत्र भागीरथीति संबोधनपदं धर्मस्योत्सववैजयन्तीत्यादिभिः परिष्क्रियते । तत्र यथाकथञ्चिदप्युच्यमानोऽर्थः क्रियाविशेषणत्वं नातिक्रामतीत्ययमपि क्रियापरिकरः ॥

जह जहेति । इह निशा यथा यथा समाप्यते स्वयं समाप्तिं याति । कर्मकर्तरि तङ् । तथा तथा शशिविम्वं घूर्णते । कीदृशम् । वेपनशीलतरङ्गे प्रतिमया प्रतिविम्वेन पतितम् । किं कर्तव्यमत्रेति विमूढं मुग्धमुदधेर्हृदयमिव । इवशब्द उत्प्रेक्षायाम् । अत्र तच्छब्दयच्छब्दयोर्वैपरीत्यम् । यथा शशिविम्वं घूर्णते तथा निशा समाप्यत इति वक्तव्ये यथोक्तं विपरीतम् । तद्विशेषणयोगः क्रियाविशेषणान्तरयोगो वीप्साकारितः ॥ ७५ ॥

धर्मस्येति । हे भागीरथि भगीरथावतारिते हे गङ्गे, त्वामहं प्रार्थये । धर्मस्योत्सवे वैजयन्ति पताकारूपे, हे भवानीपतेर्मुकुटमालारूपा वेणी प्रवाहो यस्यास्तादृशे, हे रत्नाकरस्य समुद्रस्य पत्नि जाये, हे जह्नुमुनिकन्यके । प्रार्थनाविषयमाह । मम प्राणाः प्रयास्यन्ति गमिष्यन्ति । कीदृशस्य । त्वत्तोयस्यान्ते समीपे शिलानिषण्णाङ्गस्य त्वद्वीचिभिः त्वत्तरङ्गैः प्रेङ्खतश्चलतस्त्वदीयं नाम स्मरतस्त्वदर्पितदृशस्त्वयि दत्तनेत्रस्य च । 'वैजयन्ती पताकायाम्' इति मेदिनीकरः । 'अन्तः शेषेऽन्तिके स्त्रियाम्' इति च । अत्र स्फुटक्रियाविशेषणत्वं नास्तीत्यत आह—तत्रेति । विशिष्टायाः प्रार्थनकर्मतया विशेषणस्याप्यन्वय इति यथाकथंचिदित्यस्यार्थः ॥

लक्षणपरिकरो यथा—

महाप्रथिम्ना जघनस्थलेन सा महेभकुम्भोच्चकुचेन वक्षसा।
मुखेन दीर्घोज्जवललोलचक्षुषा वयस्य कान्ता कथय क्व वर्त्तते ॥ १८४ ॥

अत्र जघनस्थलादीनि लक्षणानि महाप्रथिम्नेत्यादिभिः परिष्क्रियन्ते। सोऽयं लक्षणपरिकरः ॥

हेतुपरिकरो यथा—

त्वया जगन्ति पुण्यानि त्वय्यपुण्या जनोक्तयः।
नाथवन्तस्त्वया लोकास्त्वमनाथा विपद्यसे ॥ १८५ ॥

अत्र प्रथमतृतीयपादयोस्त्वया त्वयेति हेतू द्वितीयचतुर्थपादाभ्यां परिष्क्रियैते, सोऽयं हेतुपरिकरः ॥

सहार्थपरिकरो यथा—

अनेन यूना सह पार्थिवेन रम्भोरु कच्चिन्मनसो रुचिस्ते।
सिप्रातरङ्गानिलकम्पितासु विहर्तुमुद्यानपरम्परासु ॥ १८६ ॥

अत्र अनेनेति सहार्थः; यूना पार्थिवेनेति पदाभ्यां परिष्क्रियते, सोऽयं सहार्थपरिकरः ॥

तादर्थ्यपरिकरो यथा—

इन्दीवरश्यामतनुर्नृपोऽयं[1] त्वं रोचनागौरशरीरयष्टिः।
अन्योऽन्यशोभापरिवृद्धये वां योगस्तडित्तोयदयोरिवास्तु ॥ १८७ ॥

महावाक्यस्थसंबन्धिपदैर्लक्षणादयो यत्र लक्ष्यन्ते स परिकर एवेत्युक्तं विवृणोति—**लक्षणेति**। **महेति**। हे वयस्य मित्र, त्वं कथय सा कान्ता क्व वर्तते। कीदृशी। महान् प्रथिमा स्थूलत्वं यस्य तेन जघनस्थलेन लक्षिता। महाकुम्भिकुम्भस्थलादप्युच्चौ कुचौ यत्र तेन हृदयेन लक्षिता। दीर्घे, उज्ज्वले निर्मले, लोले चपले चक्षुषी यत्र तेन मुखेन लक्षिता च। इह लक्षकपदानां संबन्धिभिर्विशेषणैः परिष्कारः ॥

आदिपदग्राह्यं हेत्वादि। तत्र हेतावाह—**हेत्विति**। **त्वयेति**। त्वया जगन्ति पवित्राणि। त्वयि जनोक्तयोऽपुण्या अकुशलाः। त्वया लोका जना नाथवन्तः सरक्षकाः। त्वमनाथा अशरणा विपद्यसे विपन्ना भवसि। अत्र हेतुद्वयपरिष्कारो व्यक्त एव ॥

अनेनेति। हे रम्भोरु, अनेन तरुणेन भूपेन सह तव मनसो रुचिरभिलाषः कच्चित्कथयेत्यर्थः। किमर्थम्। वनपङ्क्तिषु विहर्तुं क्रीडां कर्तुम्। कीदृशीषु। सिप्रा नदीभेदस्तत्तरङ्गसंगिवायुना कल्पितासु। 'कच्चित्कामप्रवेदने' इत्यमरः। अत्रानेनेति 'सहयुक्तेऽप्रधाने' इति तृतीया। तत्प्रतिपाद्यः सहार्थोऽत्र विशेषणाभ्यां परिष्क्रियते ॥

इन्दीवरेति। वां युवयोर्योगः संबन्धः परस्परशोभासंपत्त्यै भवतु। विद्युन्मेघयोरिव। यथा तयोर्योगः परस्परशोभायै तथेत्यर्थः। अयं नृपो नीलनलिनश्यामाङ्गः, त्वं च गोरोचनावद् गौराङ्गयष्टिः। अत्र परिवृद्धये इति तादर्थ्ये चतुर्थीति तादर्थ्यार्थपरिष्कारः ॥

---

1. रघुवंशे 'असौ' इति पाठः।

अत्र 'अन्योन्यशोभापरिवृद्धये' इति तादर्थ्यार्थः शेषपदार्थैः परिष्क्रियते। सोऽयं तादर्थ्यपरिकरः ॥

उपपदपरिकरो यथा—

प्रत्यक्षवस्तुविषयाय जगद्धिताय विश्वस्थितिप्रलयसंभवकारणाय।
सर्वात्मने विजितकोपमनोभवाय तुभ्यं नमस्त्रिभुवनप्रभवे शिवाय ॥१८८॥

अत्र 'नमस्तुभ्यम्' इत्युपपदार्थः समस्तपदैः परिष्क्रियते। सोऽयमुपपदपरिकरः ॥

उपमारूपकादीनां शब्दार्थोभयभङ्गिभिः।
साधर्म्योत्पादनं यत् तमन्ये[1] परिकरं विदुः ॥ ७७ ॥

तत्र स शब्दकृत उपमायां यथा—

कहं कहं विरएइ पअं मग्गं पुलएइ छेज्जमाविसइ।
चोरव्व कई अत्थं लद्धुं दुक्खेण[2] णिव्वहइ ॥ १८९ ॥
[कथं कथमपि रचयति पदं मार्गं प्रलोकते छेद्यमाविशति।
चौर इव कविरर्थं लब्धुं दुःखेन निर्वहति ॥]

अत्र पदमार्गच्छेद्यैः शब्दैर्भिन्नार्थैरभिन्नार्थविरचनादिक्रियानिवेशिभिः कविचौरयोरप्रसिद्धमौपम्यं साधितमिति शाब्दोऽयमौपम्यपरिकरः ॥

प्रत्यक्षेति। तुभ्यं नमः। कीदृशाय। प्रत्यक्षो वस्तूनां पदार्थानां विषयो रूपादिकं यस्य तस्मै। यद्वा प्रत्यक्षौ वस्तुविषयौ पदार्थघटपटादी यस्य तस्मै। पदार्थं इह स्वर्गापूर्वदेवतादिः। 'रूपादौ विषयः पुमान्' इति मेदिनीकरः। जगतां हितायोपकारकाय। विश्वस्य भुवनस्य स्थितिरवस्थानम्, प्रलयो नाशः, संभव उत्पत्तिस्तेषां हेतवे। सर्वं वस्तु आत्मा स्वं यस्य तस्मै। सर्वरूपायेत्यर्थः। विजितौ रोषकामौ येन तस्मै। त्रिभुवनस्य प्रभवे ईश्वराय। शिवाय कल्याणकारकाय च। अत्र 'नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्च' इति तुभ्यमिति नमोयोगे उपपदविभक्तिश्चतुर्थी। तदर्थ इतरपदार्थैः परिष्क्रियते ॥ ७६ ॥

उपमेति। उपमादीनां शब्दार्थोभयभङ्गिभिर्यत्साधर्म्योत्पादनं स परिकरः। शब्दश्चार्थश्चोभयं च तेषां भङ्गिभिर्भञ्जनैः[3] ॥

कह इति। इह कविरर्थं वाच्यं लब्धुं प्राप्तुं दुःखेन निर्वहति समर्थो भवतीत्यर्थः। चौरसाम्यमाह—कथं कथमपि कष्टसृष्ट्या पदं विभक्त्यन्तं[4] रचयति, कुत्र कुत्रापि वा पदं रचयति, मार्गं कविवर्त्म प्रलोकते पश्यति। अनेन पथा कविभिः किं गतमित्यनुसंदधातीत्यर्थः। छेद्यं छेदनीयमशुद्धमाविशति। चौर इव। यथा चौरः क्वापि कथमपि पदं व्यवसायं पादं वा रचयति, मार्गं गतागतवर्त्म पश्यति, छेद्यं छेदार्हं स्थानं प्रविशति, अर्थं साधुधनं प्राप्तुं दुःखेन शक्नोति तथेत्यर्थः। अत्र साम्यापादकविशेषणैरुपमा असिद्धापि साधिता ॥

---

1. K. तन्मन्ये (?)
2. J. A. अत्र 'ठाणेण' इत्यधिकम्।
3. K. भजनैः (?)
4. K. विभक्त्यन्तरम् (?)

अर्थकृतो रूपके यथा—

विअडे गअणसमुद्दे दिअसे सूरेण मन्दरेण व्व महिए।
णीअइ मइरव्व संज्झा तिस्सा मग्गेण अमअकलसो व्व ससी ॥ १९० ॥
[विकटे गगनसमुद्रे दिवसे सूर्येण मन्दरेणेव मथिते।
निर्गच्छति मदिरेव संध्या तस्या मार्गेणामृतकलस इव शशी ॥]

अत्र गगने समुद्रत्वेन रूपिते सूर्यसंध्याशशिभिर्मन्दरमदिराऽमृतकलसैश्च मथनादिक्रियानिवेशिभिरर्थैः परस्परोपमानात् साधर्म्यमुत्पादितमित्यार्थोऽयं रूपकपरिकरः ॥

उभयकृतश्च विरोधश्लेषो यथा—

रइअमुणालाहरणो णलिणदलत्थइअपीवरत्थणअलसो।
वहइ पिअसंगमम्मि मअणाअप्पप्पसाहणं जुअइजणो ॥ १९१ ॥
[रचितमृणालाभरणो नलिनदलस्थगितपीवरस्तनकलसः।
वहति प्रियसंगमेऽपि मदनाकल्पप्रसाधनं युवतिजनः ॥]

अत्र प्रियसंगमेऽपि मदनाकल्पप्रसाधनं भवतीति विरुद्धार्थयोः साधर्म्योत्पादनाय जले क्रीडतो युवतिजनस्य यथोक्तविशेषणाभ्यां शब्दतोऽर्थतश्चोपस्कारः कृत इत्युभयकृतोऽयं विरोधश्लेषपरिकरः। एवमलङ्कारान्तरेष्वपि द्रष्टव्यम् ॥

एकावलीति या सापि भिन्ना परिकरान्न हि।
त्रिधा सापि समुद्दिष्टा शब्दार्थोभयभेदतः ॥ ७८ ॥

विअडे इति। इह संध्या निर्गच्छति। विकटे महति गगनसमुद्रे मन्दरगिरिणेव रविणा दिवसे महिते पूजितेऽथ च मथिते सति मदिरेव। यथा मन्दरमथिते समुद्रे मदिरा निर्गच्छति तथेत्यर्थः। तस्याः संध्याया मार्गेण पथा[1]। चन्द्रोऽमृतकलस इवास्ति, निर्गच्छति वा। आकाङ्क्षाक्रमेण निर्गच्छतिरुभयान्वयी। अत्र सूर्यादिभिरर्थैरन्योन्योपमानात्साधर्म्योपपत्तिरित्यार्थोऽयम् ॥

रइअ इति। इह युवतिजनः पतिसंगमेऽपि मदनस्याकल्प उत्कण्ठा तदर्थं प्रसाधनमलङ्कारं वहति। कीदृशः। कृतमृणालालंकारः। पद्मिनीपत्रैरुत्थगित उत्तम्भितः। आवृत इति यावत्। पीवरकुचघटो येन सः। उत्थगित इति उत्पूर्वात् 'थगि (ष्ठगे) संवरणे' कर्मणि क्तः। 'आकल्पकस्तमोमोहग्रस्तावुत्कलिकामुदोः।' इति मेदिनीकरः। यद्वा मदनस्य रतिपतेराकल्पकमञ्जनकं प्रसाधनमित्यर्थः। अत्र प्रियसंगमे कामजनकमेव प्रसाधनं युक्तमिह तु तद्वैपरीत्येन विरुद्धार्थता। जलक्रीडायां तु मृणालनलिनीभ्यां युवतेरुपस्कारः शाब्द आर्थश्च व्यक्त एव ॥७७॥

पूर्वं प्रति यत्रोत्तरस्य वस्तुनो वीप्सया विशेषणत्वेन स्थापनं निषेधो वा सैकावली। इयमपि परिकरादभिन्नैवेत्याह—**एकावलीति**। एकेनापरस्य परिष्करणमेकावल्यामपि लभ्यत इत्यनयोरभेद इत्यर्थः ॥

---

1. K. पथा (?)

तत्र शब्दैकावली यथा—

पर्वतभेदि पवित्रं जैत्रं नरकस्य बहुमतं गहनम् ।
हरिमिव हरिमिव हरिमिव वहति पयः पश्यत पयोष्णी ।। १९२ ।।

अत्र हरिमिव हरिमिव हरिमिवेति शब्दैकावल्या विभिन्नार्थया पयः-कर्मकारकमुपस्क्रियते, सेयं शब्दैकावली परिकरस्यैव भेदः ।।

अर्थैकावली यथा—

किमिति कबरी यादृक् तादृक् दृशौ किमकज्जले
न खलु लिखिताः पत्रावल्यः किमद्य कपोलयोः ।
अयमयमयं किञ्च क्लाम्यत्यसंस्मरणेन ते
प्रियसखि सखीहस्तन्यस्तो विलासपरिच्छदः ।। १९३ ।।

अत्र अयमयमयमिति सर्वनामपरामृश्यमानया प्रागुपन्यस्तकारणभूतया ततोऽन्यया वा तथाविधयार्थैकावल्या परिच्छद इति कर्तृकारकमभिन्नार्थ इव परिष्क्रियते । सेयमर्थैकावली परिकरस्यैव भेदः ।।

पर्वतेति । इयं पयोष्णी नदीभेदः पयो जलं वहति तत्पश्यत । वाक्यार्थस्यैव वा कर्मता । पयः कीदृशम् । पर्वतस्याद्रेर्भेदनशीलम् । अद्रिं भित्त्वा वहनात् । पवित्रं पुण्यहेतुकम् । नरकस्य निरयस्य जैत्रं विजेतृ, अत एव बहुमतमनेकसंमतं गहनमगाधम् । हरिरिन्द्रस्तमिव । इन्द्रं कीदृशम् । अद्रिपक्षस्य छेद्यत्वेन पर्वतभेदी, पविना वज्रेण त्रायते । 'अन्यत्रापि दृश्यते' इति त्रः पवित्रः । पश्चात्कर्मधारयः । यद्वा पर्वतभेदिना पविना त्रायते इति पर्वतभेदिपवित्रस्तम् । हे नर नल इति संबोधनम् । रलयोरेकत्र स्मरणात् । कस्य बहुमतमीषन्मतं जैत्रं किंतु सर्वस्यैव संपूर्णमेव स्वीकृतम् । बहुमतमितीषदसमाप्तौ बहुच् । स चादौ भवति, 'विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात्तु' इति सूत्रेण । गहनं कठोरम् । हरिः सिंहस्तमिव । पर्वतस्य भिद्यत इति भेदो विवरम् । गुहेति यावत् । तत्संबद्धं तच्छायित्वात् । पवित्रं श्वेतं नरकस्य प्रशस्तपुंसोऽपि जेतारम् । बहुर्बहुमानविषयो मतङ्गो मुनिभेदो येषां ते बहुमतङ्गा हस्तिनः । तेषां पितृत्वेन तस्य पूज्यत्वात् । तान् हन्ति तम् । हरिर्विष्णुस्तमिव । पर्वतस्य गोवर्धनस्य भेदकमुत्थापकत्वात् । पवेर्वज्रात् त्रः त्राणं यस्मात्तम् । विष्णुस्मरणस्य तदपि फलम् । नरकस्य दैत्यभेदस्य जैत्रम् । बहुमतङ्गान् हिंस्रान् हन्ति यस्तम् । हरिर्वायुस्तमिव । सोऽप्यतिवेगित्वादद्रिभेदी, पवित्रः पवनत्वात् । अत एव नरकस्य कश्मलस्य निवारकः । बहूनां वातयोगिनां स्वीकृतः, गहनः कष्टेन परिचेयश्च भवति । 'इन्द्रे सिंहेऽनिले विष्णौ हरिः शमनसूर्ययोः ।' इति शाश्वतः । अत्र हरिमिवेत्यादिशब्दरूपैकावल्या विशेषणत्वेन पयोरूपस्य कर्मकारकस्य परिष्कारः ।।

किमितीति । हे शशिमुखि, सखीहस्तारोपितोऽयमयं विलासार्थं परिच्छदस्तवासंस्मरणेन किंचित्क्लाम्यति । तदाह—कबरी केशवेशः । किमिति यादृक् तादृक् । न रम्य इत्यर्थः । दृशौ नेत्रे अकज्जले किम्, कपोलयोः पत्रावल्योऽद्याधुना किं नैव लिखिताः । 'कबरी केशवेशः स्यात्' इत्यमरः । खलुशब्दोऽवधारणे वाक्यभूषायां वा । अत्रायमिति सर्वनामोपस्थापितयार्थैकावल्या तुल्ययैव परिच्छदरूपस्य कर्तृकारकस्य परिष्कारः ।।

उभयैकावली यथा—

अम्बा तुष्यति न मया न स्नुषया सापि नाम्बया न मया।
अहमपि न तया न तया वद राजन् कस्य दोषोऽयम् ॥ १९४ ॥

अत्र अम्बास्नुषास्मदर्थलक्षणैरर्थैस्तद्वाचिभिः सर्वनामभिः शब्दैरेकावलीक्रमेण मिथोऽनुस्यूत एव तुष्यतीति क्रियाहेतुर्मया इत्यादिभिः परिष्क्रियते। सेयमुभयग्रथितत्वादुभयैकावली परिकरस्यैव भेदः ॥

अष्टविधं दीपकम्

क्रियाजातिगुणद्रव्यवाचिनैकत्रवर्तिना।
सर्ववाक्योपकारश्चेद्दीपकं तन्निगद्यते ॥ ७९ ॥
अर्थावृत्तिः पदावृत्तिरुभयावृत्तिरावली।
संपुटं रसना माला चक्रवालश्च तद्भिदाः ॥ ८० ॥

तेषु क्रियावाचिना आदिदीपकं यथा—

चरन्ति चतुरम्भोधिवेलोद्यानेषु दन्तिनः।
चक्रवालाद्रिकुञ्जेषु कुन्दभासो गुणाश्च ते ॥ १९५ ॥

अत्र चरन्तीति क्रियया द्वयोरपि वाक्ययोरादिपदस्थयैवोपकारः क्रियत इत्यादिदीपकमिदं क्रियाविषयमुच्यते। एवं मध्यान्तयोरपि द्रष्टव्यम् ॥

जातिवाचिना आदिदीपकं यथा—

पवनो दक्षिणः पर्णं जीर्णं हरति वीरुधाम्।
स एव च नताङ्गीनां मानभङ्गाय कल्पते ॥ १९६ ॥

अम्बेति। अम्बा माता न मया तुष्यति तुष्टा भवति। न स्नुषया पुत्रवध्वा तुष्यति। सापि स्नुषा नाम्बया न मया तुष्यति। अहमपि न तयाम्बया न तया स्नुषया च तुष्यामि। हे राजन्, कस्य दोषोऽयमिति वद। वदेत्यत्र वाक्यार्थस्यैव कर्मता। 'अम्बा माताम्बिकापि च' इति रत्नकोषः। 'समाः स्नुषाजनीवध्वः' इत्यमरः। अत्राम्बाद्यर्थैस्तद्वाचकशब्दैश्च मयेत्यादेः परिष्कारः ॥ ७८ ॥ १७ ॥

दीपकं लक्षयति—**क्रियेति**। एकत्र स्थितेन जात्यादिवाचिना पदेन यदि सर्ववाक्योपकारः क्रियते तदा दीपकम्। दीपयतीति दीपकमित्यन्वर्थं नाम ॥ ७९ ॥

अष्टवा तदित्याह—**अर्थेति**। तस्य दीपकस्य भिदा भेदाः ॥

चरन्तीति। तव दन्तिनो हस्तिनश्चतुःसमुद्रकूलवनेषु चरन्ति। कुन्दपुष्पदीप्तयो निर्मलास्तव गुणाश्च चक्रवालस्य लोकालोकस्याद्रेः कुञ्जेषु चरन्ति गच्छन्ति। अत्र क्रियावाचिना चरन्तीति पदेनादिस्थेन वाक्यद्वयं दीपितम्। मध्यस्थितेनान्तःस्थितेन[1] वा क्रियापदेन यत्र वाक्यदीपनं तदपि मध्यदीपकमन्तदीपकं चेति मन्तव्यमित्याह—एवमिति ॥

पवन इति। दक्षिणः पवनो मलयानिलो वीरुधां लतानां जीर्णं पक्वं पर्णं पत्रं हरति। स एव पवनो नागरीणां मानभङ्गाय कल्पते शक्तो भवति। अत्र पवनपदस्य सामान्यत

---

1. K. 'अन्तःस्थितेन' इति नास्ति।

अत्र पवन इत्यादिपादे जातिपदम्। तेनादिदीपकमिदं जातिविषयमुच्यते। एवं मध्यान्तयोरपि द्रष्टव्यम्॥

गुणवाचिना आदिदीपकं यथा—

श्यामलाः प्रावृषेण्याभिर्दिशो जीमूतपङ्क्तिभिः।
भुवश्च सुकुमाराभिर्नवशाद्वलराजिभिः॥ १९७॥

अत्र श्यामला इत्यादिपादे गुणपदम्। तेनादिदीपकमिदं गुणविषयमुच्यते। एवं मध्यान्तयोरपि द्रष्टव्यम्॥

द्रव्यवाचिना आदिदीपकं यथा—

विष्णुना विक्रमस्थेन दानवानां विभूतयः।
क्वापि नीताः कुतोऽप्यासन्नानीता देवतर्धयः॥ १९८॥

अत्र विष्णुना इत्यादिपादे द्रव्यपदम्। तेनादिदीपकमिदं द्रव्यविषयमुच्यते। एवं मध्यान्तयोरपि द्रष्टव्यम्॥

अर्थावृत्तिर्यथा—

हृष्यति चूतेषु चिरं तुष्यति वकुलेषु मोदते मरुति।
इह हि मधौ कलकूजिषु पिकेषु च प्रीयते कामी॥ १९९॥

अत्र हृष्यति तुष्यति मोदते प्रीयत इत्येतैः पदैः स एवार्थ आवर्तमानः सर्ववाक्यानि दीपयति। सेयमर्थावृत्तिर्दीपकस्य भेदः॥

एवोभयत्रान्वयाज्जातिवाचकत्वमादिस्थत्वं च। एवं[1] चेत्ययं समुदायोऽत्यन्तमभेदमाह। मध्यान्तस्थयोरपि जातिवाचिनोर्दीपकं तत्तन्नाम्ना ज्ञेयमित्याह—एवमिति॥

श्यामला इति। प्रावृषेण्याभिर्वर्षजाताभिर्जीमूतपङ्क्तिभिर्मेघसंघैर्दिशः श्यामलाः श्यामाः। रम्याभिर्नूतनतृणपङ्क्तिभिर्भुवश्च श्यामलाः सन्ति। 'कालश्यामलमेचकाः' इत्यमरः। अत्र जाते इत्यर्थे 'प्रावृष एण्यः' इत्येण्यप्रत्ययः। 'घनजीमूतमुदिर' इत्यमरः। शाद्वलः शादहरिते' इति च। 'शादः स्यात्कर्दमे शस्ये' इति मेदिनीकरः। अत्र श्यामलपदेन गुणवाचिना आदिस्थेन दीपनम्। मध्यान्तस्थयोरपि गुणवाचिनोरेवं ज्ञेयमित्याह—एवमिति।

विष्णुनेति। दानवानां दनोरपत्यानामसुराणां विभूतयः संपत्तयो विक्रान्तेन विष्णुना क्वापि नीताः प्रापिताः। तेनैव देवतानामृद्धयः श्रियः कुतोऽप्यवधिभूतादानीता आसन् स्थिताः। संशतावुपचये[2] ऋद्धिः' इति नानार्थः। अत्र विष्णुशब्दो द्रव्यपर आदिस्थश्च। मध्यान्तस्थयोरपि द्रव्यवाचिनोरेवं द्रष्टव्यमित्याह—एवमिति॥

हृष्यतीति। कामी इह मधौ वसन्ते चूतेषु हृष्यति हृष्टो भवति। बकुलेषु तुष्यति। मरुति वाते मोदते। कलरवेषु कोकिलेषु च प्रीयते प्रीतो भवति। सर्वत्र चिरमित्यन्वयः। हिरवधारणे। प्रीयत इति 'प्रीङ् प्रीतौ' दैवादिकः। अत्र हृष्यतीत्यादिपदैरावर्तमानोऽर्थः सर्ववाक्यदीपकः॥

---

1. 'एव च' इत्येव युज्यते। 2. संपत्तावुपचये (?)

पदावृत्तिर्यथा—

उत्कण्ठयति मेघानां माला वृन्दं कलापिनाम् ।
यूनामुत्कण्ठयत्यद्य मानसं मकरध्वजः ॥ २०० ॥

अत्र उदग्रीवं करोति, उत्कण्ठावन्तं करोतीत्यर्थयोरुत्कण्ठयतीति पदमावर्तमानं वाक्यद्वयमपि दीपयति । सेयं पदावृत्तिर्दीपकस्य भेदः ॥

उभयावृत्तिर्यथा—

जय देव भुवनभावन जय भगवन् निखिलवरद निगमनिधे ।
जय रुचिरचन्द्रशेखर जय मदनान्तक जयादिगुरो ॥ २०१ ॥

अत्र जयेत्यर्थः शब्दश्चावर्तमानः सर्ववाक्यानि दीपयति । सेयमुभयावृत्तिर्दीपकस्य भेदः ॥

आवली यथा—

त्वमर्कस्त्वं सोमस्त्वमसि पवनस्त्वं हुतवह-
स्त्वमापस्त्वं व्योम त्वमु धरणिरात्मा त्वमिति च ।
परिच्छिन्नामेवं त्वयि परिणता बिभ्रति गिरम्
न विद्मस्तत्तत्वं वयमिह तु यत्त्वं न भवसि ॥ २०२ ॥

अत्र पूर्वार्धे त्वमिति शब्दार्थयोः प्रथमावृत्तिः प्रथमपादस्थया असीति क्रियया दीप्यते । ततस्तृतीयपादे त्वयीति रूपान्तरेण युष्मदर्थ आवर्तमानः क्रियान्तरेण संबध्यते । चतुर्थपादे तु पुनरपि तेनैव रूपेणास्त्यर्थेन भवतिना संबध्यत इति । सेयं वृत्तीनामावृत्तिरावलीति दीपकस्यैव भेदो भवति ॥

उत्कण्ठयतीति । मेघानां पङ्क्तिः, मयूराणां वृन्दं समूहमुत्कण्ठयत्युदग्रीवयति । अद्येदानीं कामश्च यूनां चित्तमुत्कण्ठयत्युत्सुकयति । अत्रोत्कण्ठयतीति पदमावर्त्यमानं वाक्यद्वयदीपकम् ॥

जयेति । हे देव महादेव, भुवनस्य जगतो भावन जनक, जय । हे भगवन्नखिलेषु जनेषु वरप्रद, निगमस्य वेदस्य निधे आश्रय, जय । रम्यचन्द्रचूड, जय । मदननाशक, जय । प्रथमगुरो, जय । 'निगमो नगरे वेदे' इति मेदिनीकरः । अत्र जयशब्दस्तदर्थश्चावर्त्यमानः सर्ववाक्यदीपकः ॥

त्वमिति । परिणताः परिणामिनोऽर्कादयस्त्वयि त्वद्विषय एवं परिच्छिन्नां गिरं वाणीं बिभ्रति धारयन्ति । इह जगति यत्तत्त्वं वस्तु त्वं न भवसि तत्तत्वं वयं पुनर्न विद्मो न जानीमः । सर्वात्मकत्वाद्भवस्य । परिच्छिन्नवाणीमाह । त्वमादित्यस्त्वं चन्द्रस्त्वं वायुस्त्वमग्निस्त्वं जलं त्वमाकाशम् । उ हे । त्वं भूमिस्त्वमात्मा चासीति । 'उ संबोधनशेषोक्त्योः' इति मेदिनीकरः । अत्र प्रथमार्धे त्वमितिशब्दार्थयोरावृत्तिरसीतिक्रियया दीपिता । तृतीयपादे

संपुटं यथा—

णवपल्लवेसु लोलइ विडवेषु चलइ सिहरेसु।
थवइ थवएसु चलणे वसन्तलच्छी असोअस्स ॥ २०३॥

[नवपल्लवेषु लोलति घूर्णते विटपेषु चलति शिखरेषु।
स्थापयति स्तवकेषु चरणौ वसन्तलक्ष्मीरशोकस्य ॥]

अत्र 'नवपल्लवेषु' इत्यादीनि अशोकस्येति, लोलतीत्यादीनि वसन्तलक्ष्मीरिति पदे द्रव्यवाचिनी, संपुटक्रमेण मिथः संबध्यमाने मिथः संबद्धान्येव दीपयतः। तदेतत संपुटं नाम दीपकस्य भेदः॥

रसना यथा—

सलिलं विकाशिकमलं कमलानि सुगन्धिसमृद्धानि।
मधु लीनालिकुलाकुलमलिकुलमपि मधुरणितमिह ॥ २०४॥

अत्र रसनाक्रमेण मिथः संग्रथितानि 'सलिलं विकाशिकमलम्' इत्यादीनि वाक्यानि इहेति अन्तस्थितेनाधिकरणवाचिना द्रव्यदीपकेन दीप्यन्ते। तदेतद् रसनादीपकं नामादिदीपकभेदः॥

माला यथा—

इमिणा सरएण ससी ससिणा वि णिसा णिसाइ कुमुअवणम्।
कुमुअवणेण अ पुलिणं पुलिणेण अ सोहइ हंसउलम् ॥ २०५॥
[अनया शरदा शशी शशिनापि निशा निशया कुमुदवनम्।
कुमुदवनेन च पुलिनं पुलिनेन च शोभते हंसकुलम् ॥]

त्वयीतिरूपान्तरेण विषयत्वेन युष्मदर्थस्त्वमित्येवंरुपो धारणक्रियान्वयी। अन्त्यपादेऽपि त्वमित्येव भवनान्वयीत्यावृत्तीनामावृत्तिरावलीति॥

णवेति। इहाशोकस्य नवपल्लवेषु वसन्तलक्ष्मीर्लोलति लुठति। तस्य विटपेषु शाखासु घूर्णते, तस्य शिखरेष्वग्रेषु चलति गच्छति, तस्य स्तबकेषु पुष्पगुच्छेषु चरणौ स्थापयति। लोलतीति 'लोल चलने' तौदादिकः[1]। यद्वा लोलतीति क्विबन्तात्तिप्। अत्र पदद्वयं द्रव्यवाचकं संपुटक्रमेण मिथः संबध्यमानं मिथः संबद्धान्येव पदानि दीपयतीति संपुटम्॥

सलिलमिति। जलं प्रफुल्लपद्मम्। पद्मानि सुगन्धमधुना समृद्धानि। लीनं यदलिकुलं तेनाकुलं मधु। भ्रमरकुलमपीह वसन्ते मधुरणितं मधुना पुष्परसेन शब्दितम्, मधौ मधूकद्रुमे वा शब्दितम्। 'मधु पुष्परसक्षौद्रमद्ये ना तु मधुद्रुमे' इति मेदिनीकरः। अत्र क्षुद्रघण्टिकाक्रमेण संग्रथितानि सलिलादिपदान्यन्तःस्थिताधिकरणरूपद्रव्यवाचकेन इहेतिपदेन दीप्यन्ते॥

इमिणेति। इह सर्वत्र शोभत इति क्रियान्वयः। अत्रान्योन्यग्रथनया मालाक्रमस्तेन च प्रधानक्रियायां दीपनम्॥

---

1. 'लुड विलोडने इति भौवादिकस्य डलयोरभेदात्' इत्येव युक्तम्। धातुपाठे यथोक्तरूपस्य धातोरदर्शनात्।

अत्र मालाक्रमेण परस्परग्रथिताः कर्तारो हेतवश्च शशिप्रभृतयः 'शोभते' इति क्रियया दीप्यन्ते, तदेतन्मालादीपकं नाम दीपकस्य भेदः ॥

कः पुनरस्य पूर्वस्माद् विशेषः। पूर्वत्र वृत्तिच्छिन्नं रसनायां सर्वत्र, इह तु स्वतन्त्रं मालापुष्पवत् पदं पदेन युज्यमानं क्रियादिभिः संबध्यत इति ततो भिद्यते ॥

चक्रबालं यथा—

संग्रामाङ्गणमागतेन भवता चापे समारोपिते
देवाकर्णय येन येन सहसा यद् यत् समासादितम् ।
कोदण्डेन शराः शरैररिशिरस्तेनापि भूमण्डलं
तेन त्वं भवता च कीर्तिरतुला कीर्त्या च लोकत्रयम् ॥ २०६ ॥

अत्र संग्रामाङ्गणमागतेन भवता चापे समारोपित इति भावलक्षणाक्षिप्तस्य भावविशेषस्य द्वितीयपादे कारकवीप्सया यत् संक्षेपेणाभिधानं तदेतत् चक्रबालाद्रिणेव मालादीपकेन विस्तारवता वेष्टितम् । इदं चक्रबालं नाम दीपकस्य भेदः ॥

षड्विधः क्रमः

शब्दस्य यदि वार्थस्य द्वयोरप्यनयोरथ ।
भणनं परिपाट्या यत् क्रमः स परिकीर्तितः ॥ ८१ ॥

तत्र शब्दपरिपाटिर्द्विधा पदतो वाक्यतश्च । तयोराद्या यथा—

तस्याः प्रवृद्धलीलाभिरालापस्मितदृष्टिभिः ।
जीयन्ते वल्लकीकुन्दस्रगिन्दीवरसंपदः ॥ २०७ ॥

परस्परग्रथनया रसनामालयोर्भेदं पृच्छति—**क इति**। उत्तरम्। पूर्वत्रेति। रसनायां सर्वत्र वृत्त्या छन्दसा छिन्नं भिन्नीभूतं पदं पदेन युज्यते। मालायां तु प्रत्येकमेव पदं पदेन युज्यत इत्यनयोर्भेद इत्यर्थः ॥

संग्रामेति। विवृतोऽयं विस्तारगुणे[1]। अत्र भावः क्रिया। सा च सामान्यलक्षणेन ज्ञाता विशेषमाक्षिपति। ज्ञातसामान्यस्य[2] विशेषे जिज्ञासोदयात्। तत्र च समारोपणरूपे कारकजिज्ञासायां सामान्यत एव वीप्सयाभिधानं येनेति यदिति च। विस्तरवत्त्वेन चक्रबालाद्रिसाम्यमस्य[3] ॥ ८० ॥ १८ ॥

क्रमलक्षणमाह—**शब्दस्येति**। शब्दार्थयोः परिपाट्या भणनं क्रमः। शब्दतदर्थतदुभयभेदात्स त्रिधेति विभागः ॥

तस्या इति। तस्या आलापस्मितदृष्टिभिर्वचनेषद्धासालोकनैर्वल्लकीकुन्दस्रगिन्दीवरसंपदो वीणाकुन्दमालानीलाब्जसंपत्तयो जीयन्ते। कीदृशीभिः। उपचितबिलासाभिः। अत्र शब्दस्य पदरूपस्य परिपाट्या भणनमिति पदघटितः शाब्दक्रमः ॥

---

1. I, ११५ (उ) 2. K. ज्ञानसामान्यस्य।
3. K. चक्रवालादि० (?)

अत्र आलापरिमतदृष्टिभिः पदार्थैर्वल्लकीकुन्दस्रगिन्दीवरसंपदः पदार्था जीयन्त इति शब्दपरिपाट्या भणनम्, सोऽयं पदतः शब्दपरिपाटिः क्रमः ॥

वाक्यतो यथा—

इन्दुर्मूर्ध्नि शिवस्य शैलदुहितुर्वक्त्रो नखाङ्कः स्तने
देयाद्वोऽभ्युदयं द्वयं तदुपमामालम्बमानं मिथः ।
संवादः प्रणवेन यस्य दलता[1] कार्यैकतायां तयो-
रूर्ध्वंद्वारविचिन्तितेन[2] च हृदि ध्यातस्वरूपेण च ॥ २०८ ॥

अत्र 'इन्दुर्मूर्ध्नि 'शिवस्य', शैलदुहितुर्वक्त्रो नखाङ्कः स्तने' इति चान्यार्थवाचिनौ[3] शब्दसमुदायौ क्रमेण 'ऊर्ध्वंद्वारविचिन्तितेन च, हृदि ध्यातस्वरूपेण चेति वाक्यार्थद्वय-वाचिभ्यां शब्दसमुदायाभ्यां संबध्येते । सोऽयं वाक्यतः शब्दपरिपाटिः क्रमः ॥

अर्थपरिपाटिर्द्विधा, कालतो देशतश्च ॥

तयो राद्या यथा—

हस्ते लीलाकमलमलकं बालकुन्दानुविद्धं
नीता लोध्रप्रसवरजसा पाण्डुतामानने श्रीः ।
चूडापाशे नवकुरबकं चारु कर्णे शिरीषं
सीमन्ते च त्वदुपगमजं यत्र नीपं बधूनाम् ॥ २०९ ॥

अत्र हस्ते लीलाकमलमलकं बालकुन्दानुविद्धम् इत्याद्यर्थानां शरदादिकालक्रमेण भणनम् । सोऽयं कालतोऽर्थपरिपाटिः क्रमः ॥

द्वितीया यथा—

पायाद्वो रचितत्रिविक्रमतनुर्देवः स दैत्यान्तको
यस्याकस्मिकवर्धमानवपुषस्तिग्मद्युतेर्मण्डलम् ।
मौलौ रत्नरुचि श्रुतौ परिलसत्ताटङ्ककान्ति क्रमा-
ज्जातं वक्षसि कौस्तुभाभमुदरे नाभीसरोजोपमम् ॥ २१० ॥

इन्दुरिति । विवृतोऽयं संमितत्वगुणे[4] । अत्र वाक्यार्थाभिधायकौ शब्दसमुदायौ तादृशाभ्यां शब्दसमुदायाभ्यां संबद्धाविति वाक्यघटितः शाब्दक्रमः ॥

हस्त इति । यत्र पुर्यां वधूनां हस्ते लीलाकमलम्, अलकं चूर्णकुन्तलं बालकुन्देनानुविद्धं संबद्धम्, लोध्रप्रसवस्य लोध्रपुष्पस्य रजसा धूल्या मुखश्रीः पाण्डुतां श्वेततां नीता, चूडापाशे प्रशस्तशिखायां नूतनकुरबकपुष्पम्, चारु मनोज्ञं शिरीषपुष्पं कर्णे, सीमन्ते नीपं कदम्बपुष्पम् । त्वदुपगमस्त्वदीयागमनं तस्माज्जातम् । इदं सर्वपुष्पविशेषणम् । 'चूडा शिखायां बाहुभूषणे' इति मेदिनीकरः । शिखापरस्यापि पाशपदस्य केशपरत्वमेव । अत्र शरदादिकालक्रमेणार्थानां क्रमादार्थक्रमः ॥

पायादिति । स देवो वो युष्मान् पायात् रक्षतात् । कीदृशः । रचिता त्रिविक्रमस्य वामनस्य तनुः शरीरं येन सः । दैत्यनाशकश्च । यस्याकस्माद्वर्धमानशरीरस्य सूर्यमण्डलं मौलौ

---

1. J. A. लसता ।
2. K. ऊर्ध्वंद्वारि० ।
3. K. वाच्यार्थवाचिनौ ।
4. I, ११७ (उ)

अत्र त्रिविक्रमतनोर्वैकुण्ठस्य प्रवृद्धिसमये क्रमेणैव मौलिश्रुतिवक्षउदरलक्षणेषु शरीरदेशेषु भास्वन्मण्डलस्य चूडारत्नताटङ्ककौस्तुभनाभ्यम्बुजैर्योऽयमौपम्यलाभः सोऽयं देशतोऽर्थपरिपाटिः क्रमः ॥

उभयपरिपाटिर्द्विधा शब्दप्रधाना, अर्थप्रधाना च । तयोराद्या यथा—

पङ्कअं पङ्कि वहेलिअ कुवलअं खित्तउ दर्हाहि
वालिहि विम्बं विविलिलिओ घत्तिओ चन्दु णर्हाहि ।
करणअणाहरवअणेहिं तहिं लीलावईहिं
णिअसिट्ठि वि उच्चिट्टीणा इं पआवईहिं ॥ २११ ॥

[पङ्कजानि पङ्के न्यस्तानि कुवलयानि क्षिप्तानि ह्रदे
वृन्ते[1] विम्बं विनिकीर्णं निरस्तश्चन्द्रो नभसि ।
करनयनाधरवदनैस्तस्यां लीलावत्यां
निजसृष्टिरप्युत्सृष्टेव प्रजापतिना ॥]

अत्र पङ्कजकुवलयविम्बीफलचन्द्रमसां करनयनाधरवदनैर्यथासंख्यं पराजय इति शब्दपरिपाट्यैव पङ्कजानि पङ्के न्यस्तानि, कुवलयानि ह्रदे क्षिप्तानि, विम्बं वृन्ते प्रकीर्णम्, चन्द्रो नभसि निरस्त इत्याधाराणामुपर्युपरिभावः, क्रियाणां च त्यागतारतम्यमित्यर्थपरिपाटिर्न्यग्भवति । सोऽयं शब्दप्रधानोभयपरिपाटिः क्रमः ॥

अर्थप्रधाना यथा—

गङ्गे देवि दृशा पुनीहि यमुने मातः पुनर्दर्शनं
संप्रश्नोऽस्तु पितःप्रयाग भगवन् न्यग्रोध मां घ्यास्यसि ।
तं हारासिलतावतंसविपुलस्थूलांसवक्षोभुजं
पुंभावं भवतामवन्तिनगरीनाथं दिदृक्षामहे ॥ २१२ ॥

रत्नरुचि जातम्, क्रमात् श्रुतौ कर्णे शोभमानताटङ्ककान्ति जातम्, वक्षसि कौस्तुभदीप्ति जातम्, उदरे नाभिपद्मोपमं जातम् । 'कौस्तुभो मणिः' इत्यमरः । इह हरेर्नाभिपद्मस्य श्वेततया रूपेण न साम्यम्, किं त्वाकारादिनेत्यवधेयम् । 'वैकुण्ठो विष्टरश्रवाः' इत्यमरः । अत्र मौलिप्रभृतिदेशपुरस्कारेणार्थक्रमः ॥

पङ्क इति । इह प्रजापतिना ब्रह्मणा तस्यां लीलावत्यां नायिकायां हस्तनेत्राधरमुखैर्निजसृष्टिरप्युत्सृष्टेव दत्तेव । पङ्कजादीनामपासनात् । तदेवाह । पङ्कजानि पङ्के[2] कर्दमे न्यस्तानि । नीलाब्जानि ह्रदेऽगाधजले क्षिप्तानि । वृत्तौ[3] वेष्टने बिम्बफलं न्यस्तम्, चन्द्रो गगने क्षिप्त इति । 'स्रष्टा प्रजापतिर्वेधाः' इत्यमरः । अत्र पङ्कजादीनां करादिना जये शाब्दक्रमः प्रधानीभूतोऽधिकरणानामुपर्युपरिभावः, क्रियाणां च त्यागतारतम्यमित्यार्थक्रमश्च न्यग्भूतोऽप्रधान इत्युभयक्रमेऽपि शब्दप्रधानता ॥

गङ्ग इति । हे गङ्गे देवि, दृशा मां पुनीहि । हे मातर्यमुने, पुनर्दर्शनमस्तु । हे पितः प्रयाग, भवान् स्वाप्रश्नोऽस्तु सुसंवादोऽस्तु । हे भगवन् न्यग्रोध अक्षयवट, मां ध्यास्यसि स्मरिष्यसि । तमवन्तिनगरीनाथमुज्जयिनीपतिं भोजराजं नृपं वयं दिदृक्षामहे द्रष्टुमिच्छामः ।

---

1. 'वृत्तौ' इति टीकायाम् ।
2. K. पद्मे (?)
3. 'वृतौ' इति युज्यते ।

अत्र गङ्गायमुनाप्रयागन्यग्रोधतत्पुंभावावन्तिनगरीनाथलक्षणानामर्थानां मुख्यक्रमेण देवि दृशा पुनीहि, मातः पुनर्दर्शनम्, पितः संप्रश्नः, भगवन् मां ध्यास्यसीति मुख्यक्रमेणैव संभ्रमद्भिर्वचोविशेषैरभ्यर्च्य भवतामेव पुंभावमवन्तिनगरीनाथं दिदृक्षामह इति येयमभ्यर्थनाभङ्गिस्वार्थपरिपाटिः (?)[1] कृता, तस्याञ्च गङ्गे यमुने प्रयाग न्यग्रोधेति हारासिलतावतंसविपुलवक्षःस्थूलांसेति च शब्दपरिपाटी परस्परमुपमानोपमेयभूते न्यग्भवतः। सोऽयम् अर्थप्रधानोभयपरिपाटिः क्रमः ॥

षड्विधः पर्यायः

मिषं यदुक्तिभङ्गिर्यावसरो यः स सूरिभिः।
निराकांक्षोऽथ साकांक्षः पर्याय इति गीयते ॥ ८२ ॥

तेषु निराकाङ्क्षं मिषं यथा—

मया विमुक्ता बहिरेव वल्लकी व्रजेदवश्यायकणैश्च सार्द्रताम्।
द्रुतं तदेनां करवै निचोलके कयाचिदेवं मिषतो विनिर्ययं ॥ २१३ ॥

अत्र 'कयाचिदेवं मिषतो विनिर्यये' इत्युदर्काभिधानेनाकाङ्क्षानिराकृतेर्निराकाङ्क्षमेतन्मिषं नाम पर्यायभेदः ॥

तदेव साकाङ्क्षं यथा—

दशत्यसौ परभृतः सहकारस्य मञ्जरीम्।
तमहं वारयिष्यामि युवाभ्यां स्वैरमास्यताम् ॥ २१४ ॥

कीदृशम्। हारखड्गलताकर्णालंकारैर्विपुलाः पीनबाहुमूलयुक्तवक्षोभुजा यस्य तम्। भवतामेव पुंभावं पुरुषरूपम्। स्वाप्रश्न इति। स्वस्य आ समन्तात् प्रश्नः संवादः। यथा आपृच्छस्वेत्यत्र। वतंसेन कर्णालंकारेण विपुलः स्थूलश्चांसो बाहुमूलं यत्र वक्षसि तत्। 'वतंसः कर्णपूरे स्यात्' इति विश्वः। अत्रादरवता वचनरचनेनाभ्यर्च्य प्रार्थनाभङ्गिरर्थपरिपाटिः[2] कृता। तस्यां च गङ्गया हारस्य, यमुनयासिलतायाः, प्रयागेण वतंसविपुलस्थूलांसवक्षसः, न्यग्रोधेन भुजस्य शाब्देन क्रमेण मिथ उपमानोपमेयभावो न्यग्भूत इत्युभयक्रमेऽर्थप्रधानता ॥ ८१ ॥ १९ ॥

पर्यायं लक्षयति—**मिषमिति**। यन्मिषम्, योक्तिभङ्गिः, यश्चावसरः स पर्यायः। मिषाद्यन्यतम एव पर्याय इति लक्षणम् ॥

मयेति। कयाचिन्नायिकया एवमनेन प्रकारेण मिषतो व्याजाद्विनिर्यये बहिर्भूतम्। तदेवाह—मया त्यक्ता वल्लकी वीणा बहिरेव गच्छेत्। अवश्यायकणैर्हिमलवैः सार्द्रतां च व्रजेत्। तत एनां शीघ्रं निचोलके वस्त्रेऽहं करवै करिष्यामि। 'अवश्यायस्तु नीहारः' इत्यमरः। "निचोलः प्रच्छदपटः' इति च। उदर्क उत्तरकालशुद्धिस्तदभिधानं मिषपर्यायः ॥

दशतीति। असौ परभृतः पिकः सहकारस्य मञ्जरीं दशति, तमहं वारयिष्यामि। ततो युवाभ्यां स्वैरं स्वच्छन्दमास्यतामुपविश्यताम्। 'स्वच्छन्दमन्दयोः स्वैरम्' इति विश्वः। अत्रोदर्कानभिधानात्साकाङ्क्षत्वम् ॥

---

1. K. सार्थपरिपाटीकृता। ०भङ्गिस्त्वर्थपरिपाटिः कृता इति संभाव्यते।
2. SV-C. प्रार्थनापरिपाटिः।

अत्र 'कयाचिदेवं मिषतो विनिर्ययै' इतिवदुदर्कानभिधानात् साकाङ्क्षमेतन्मिषं नाम पर्यायस्य भेदः ॥

निराकाङ्क्षोक्तिभङ्गिर्यथा—

राजन् राजसुता न पाठयति मां देव्योऽपि तूष्णीं स्थिताः
कुब्जे भोजय मां कुमार कुशलं नाद्याज्जुके भुज्यते।
इत्थं नाथ शुकस्तवारिभवने मुक्तोऽध्वगैः पञ्जरा-
च्चित्रस्थानवलोक्य वेश्मवलभीष्वेकैकमाभाषते ॥ २१५ ॥

अत्रानयोक्तिभङ्ग्या शून्यीकृतारिनगरस्य नरपतेः कश्चित् प्रतापं वर्णयति। तत्र वाक्यस्य परिपूर्णत्वेन निराकाङ्क्षत्वान्निराकाङ्क्षेयमुक्तिभङ्गिः ॥

साकाङ्क्षा यथा—

शान्त्यै वोऽस्तु कपालदाम जगतां पत्युर्यदीयां लिपिं
क्वापि क्वापि गणाः पठन्ति पदशो नातिप्रसिद्धाक्षराम्।
विश्वं स्रक्ष्यति वक्ष्यति क्षितिमपामीशिष्यतेऽशिष्यते
नागै रागिषु रंस्यतेऽत्स्यति जगन्निर्वेक्ष्यति द्यामिति ॥ २१६ ॥

अत्रानयोक्तिभङ्ग्या ब्रह्माद्यस्तसमयेऽप्यनस्तमितस्य भगवतो महेश्वरस्य प्रभावो वर्ण्यते। तत्र च 'यदीयां लिपिं क्वापि क्वापि गणाः पठन्ति पदशो नातिप्रसिद्धाक्षराम्' इत्यनेनैव वाक्येऽस्मिन्नाकाङ्क्षा उत्थाप्यते। सा च विश्वं स्रक्ष्यतीत्यस्मिन्नीदृशी ब्रह्मणां चतुर्युगसहस्रान्ते दिनमेकमिति मानेनैष वर्षशतजीवी विश्वं स्रक्ष्यति, ब्रह्मेति ज्ञाप्यते, कपालञ्चास्य भगवतो भूषणं भविष्यति। वक्ष्यति क्षितिमित्यस्मिन्नीदृशी—ब्रह्मणामयं वर्षशतेनैकं दिनमिति मानेनैष पुरुषायुषजीवी क्षितिं वक्ष्यति, विष्णुरिति ज्ञाप्यते, कपालञ्चास्य भगवतो भूषा भविष्यतीति। एवमपामीशिष्यत इत्यादिषु वरुणवायुकामयमेन्द्रविषयत्वेन योजनीयम्। सेयमनेकप्रकारेण ब्रह्मादीनां साक्षादनभिधानेन साकाङ्क्षोक्तिभङ्गिः ॥

राजन्निति। हे नाथ प्रभो, तवारिभवने शत्रुगृहे इत्थमनेनाकारेण वेश्मवलभीषु गृहोपरिकुटीषु चित्रलिखितानेतान् विलोक्य प्रत्येकं शुक आभाषते वदति। कीदृशः। अध्वगैः पथिकैः पञ्जरान्मुक्तस्त्यक्तः। आभाषणस्वरूपमाह—हे राजन्, राजसुता कुमारिका मां न पाठयति। देव्यो महादेव्योऽपि तूष्णीं स्थिताः कृतमौनाः। हे कुब्जे, मां भोजय। हे कुमार राजबालक, तव कुशलम्। हे अज्जुके गणिके, अद्य मया न भुज्यते। 'देवी कृताभिषेकायाम्' इत्यमरः। बाहुल्येन कुब्जायाः शुकभोजनं नृपगृहे कर्म। 'युवराजस्तु कुमारः' इत्यमरः। 'नाट्योक्तौ गणिकाज्जुका' इति च। अत्र प्रतापवर्णने पूर्णवाक्यतया निराकाङ्क्षत्वम्। उक्तौ तु भङ्गिर्व्यक्तैव ॥

शान्त्या इति। जगतां पत्युर्हरस्य कपालदाम ललाटमाला वो युष्माकं शान्त्यै शमायास्तु। पञ्चवक्त्रतया कपालानां माला। यदीयां लिपिं यत्संबन्धिनीमक्षरालीं गणा नन्द्यादयः क्वापि क्वापि पदशः पदक्रमेण पठन्ति वाचयन्ति। कीदृशीम्। नातिप्रसिद्धवर्णाम्। अत एव क्वाचित्कः पाठः। पाठविषयमाह। अयं शिवो विश्वं जगत् स्रक्ष्यति निर्मास्यति।

अवसरो निराकाङ्क्षो यथा—

अथ तैः परिदेविताक्षरैर्हृदये दिग्धशरैरिवार्दितः ।
रतिमभ्युपपत्तुमातुरां मधुरात्मानमदर्शयत् पुरः ॥ २१७ ॥

अत्र—

क्व नु ते हृदयङ्गमः सखा कुसुमायोजितकार्मुको मधुः ।
न खलूग्ररुषा पिनाकिना गमितः सोऽपि सुहृद्गतां गतिम् ॥ २१८ ॥

इति यानि रतेः परिदेविताक्षराणि तैराकृष्टहृदयस्य मधोर्योऽयमात्मदर्शनाय प्रस्तावः सोऽयं न किञ्चनाकाङ्क्षतीति निराकाङ्क्षोऽयमवसरः पर्यायस्य भेदः ॥

साकाङ्क्षो यथा—

अज्ज वि वालो दामोअरो त्ति इअ जम्पिए जसोआए ।
कण्हमुहपेसिअच्छं णिहुअं हसिअं वअवहूए[1] ॥
[अद्यापि बालो दामोदर इतीति जल्पिते यशोदया ।
कृष्णमुखप्रेषिताक्षं निभृतं हसितं व्रजवध्वा ॥]

क्षितिं भूमिं वक्ष्यति धारयिष्यति । अपामीशिष्यते जलेष्वैश्वर्यं लप्स्यते । नागैः सर्पैरशिष्यते भोक्ष्यते । अयं रागिषु विषयासक्तेषु रंस्यते क्रीडिष्यति । जगदयमत्स्यति भक्षिष्यति । द्यां स्वर्गं निर्वेक्ष्यत्युपभोक्ष्यति । इति । स्रक्ष्यतीति 'सृज विसर्गे' लृट् । 'सृजिदृशोर्झल्यमकिति' इत्यम् । वक्ष्यतीति 'वह प्रापणे' लृट् । 'षढोः कः सि' इति कत्वम् । ईशिष्यत इति 'ईश ऐश्वर्ये' लृट् । अशिष्यत इति 'अश भोजने' लृटि कर्मणि । रंस्यत इति 'रमु क्रीडायाम्' लृट् । अत्स्यतीति 'अद भक्षणे' लृट् । निर्वेक्ष्यतीति निपूर्वात् विशेर्लृट् । अस्तसमये विनाशे । ब्रह्मणा करणेनेदृशी आकाङ्क्षा । चतुर्णां युगानामेकसहस्रेण ब्रह्मण एकं दिनम् । अनेनैव क्रमेणाहोरात्रादिकम् । ईदृश्याकाङ्क्षा । शतसंख्यब्रह्मापवर्गानन्तरमेकं दिनं वैष्णवम् । अनेनैव क्रमेणाहोरात्रादिकम् । पुरुषायुषेति 'अचतुर—' आदौ निपातितम् । अपामीशिष्यत इत्यादौ वरुणादयो ज्ञेयाः । अत्र ब्रह्मादीनां साक्षादभिधानाभावात् साकाङ्क्षता ॥

अथेति । अनन्तरं मधुर्वसन्तोऽग्रे आत्मानमदर्शयत् दर्शितवान् । किं कर्तुम् । आतुरां विह्वलां रतिं कामवधूमभ्युपपत्तुं बोधयितुम् । कीदृशः । तैः परिदेविताक्षरैर्विलापाक्षरैर्दिग्धशरैर्विषाक्तशरैरिवार्दितः पीडितः । 'विलापः परिदेवनम्' इत्यमरः । 'दिग्धो विषाक्तबाणे स्यात्पुंसि लिप्तेऽन्यलिङ्गकः' इति मेदिनीकरः । नानार्थत्वादेव नियमार्थं शरपदमिह । अत्र वसन्ताविर्भावप्रस्तावो निरपेक्ष एवेति निराकाङ्क्षत्वम् ॥

अज्जवि इति । यशोदया कृष्णबाल्य उद्भाविते व्रजवधूस्मेरं[2] दृष्ट्वा काचित् कस्यैचित् कथयति—अद्यापीति । यशोदयाद्यापि दामोदरो बाल एवेत्युक्ते कयाचिद्गोपवध्वा कृष्णमुखे प्रेषितं न्यस्तमक्षि यत्र हसिते एवं निभृतमेकान्ते हसितम् । रहो रहस्यमेकान्तचेष्टा । मतल्लिका प्रशस्ता । 'मतल्लिका मचर्चिका प्रकाण्डमुद्घतल्लजौ । प्रशस्तवाचकान्यमूनि' इत्यमरः ।

---

1. गाथासप्तशत्यां 'वअवहूहिं' इति पाठः । 2. K. व्रजवधूः स्मेरम् (?)

अत्राद्यापि बालो दामोदर इति कृतप्रस्तावनस्य कृष्णस्य वक्त्रे विन्यस्तलोचनया तद्रहस्यवेदिन्या व्रजबधूमतल्लिकया यदेतन्निभृतं हसितं तत् तवाम्बा बालं त्वां ब्रूते, त्वं तु मादृशीभिर्निधुवनविदग्धाभिर्दिवानिशं यमुनाकुञ्जोदरेषु विहरसीत्यादिनार्थजातेन साकाङ्क्षमिति साकाङ्क्षोऽयमवसरः पर्यायस्य भेदः ॥

त्रिविधोऽतिशयः

विवक्षा या[1] विशेषस्य लोकसीमातिवर्तिनी ।
असावतिशयोक्तिः स्यादलङ्कारोत्तमा च सा ॥ ८३ ॥

सा च प्रायो गुणानाञ्च क्रियाणाञ्चोपकल्प्यते ।
न हि द्रव्यस्य जातेर्वा भवत्यतिशयः क्वचित् ॥ ८४ ॥

प्रभावातिशयो यश्च यश्चानुभवनात्मकः ।
अन्योन्यातिशयो यश्च तेऽपि नातिशयात् पृथक् ॥ ८५ ॥

अलङ्कारान्तराणामप्येकमाहुः परायणम् ।
वागीशमहितामुक्तिमिमामतिशयाह्वयाम् ॥ ८६ ॥

तत्र गुणातिशयेन महत्त्वातिशयो यथा—

अहो विशालं भूपाल भुवनत्रितयोदरम् ।
माति मातुमशक्योऽपि यशोराशिर्यदत्र ते ॥ २२० ॥

अत्रैवं यशोराशेरशक्यमानस्याप्यतिशयोक्त्या विशेषविवक्षा । येन त्रिभुवनोदरमपि संकीर्णमाशंक्यते । सोऽयं महत्त्वातिशयो नामातिशयभेदः ॥

निधुवनं सुरतम् । 'निधुवनमायोजनमाहुरर्थविदः' इति हारावली । अत्रानेकेनार्थजातेन साकाङ्क्षता व्यक्तैव ॥ ८२ ॥ २० ॥

अतिशयलक्षणमाह—**विवक्षेति** । विशेषस्य[2] प्रकर्षस्य लोकसीमातिवर्तिनी लोकमर्यादातिशयिता या विवक्षा वक्तुमिच्छा सातिशयोक्तिः ॥ ८३ ॥

केवलस्य, अखण्डाया जातेश्चातिशयाभावाद् गुणक्रिययोरेवातिशय इत्याह—**सा चेति** । उपकल्प्यते समर्थ्यते ॥ ८४-८५ ॥

अलङ्कारेति । न केवलं प्रभावादीनामेवातिशयोक्तिरपि त्वलङ्कारान्तराणामपीमामतिशयाभिधानामुक्तिमेकं परायणमाश्रयं वदन्ति । कीदृशीम् । वागीशेन वाक्पतिना महितां पूजिताम् । 'परायणमाश्रये' इति विश्वः ॥

अहो इति । हे भूपाल, यस्मादत्र भुवनत्रितयोदरे मातुं परिच्छेत्तुमशक्योऽपि तव यशोराशिर्माति संमाति; तस्माद् भुवनत्रितयोदरं विशालम् । अत्राहो आश्चर्यम् । अत्र यशोराशिरूपस्य गुणस्यातिशयेन महत्त्वातिशयः स्फुट एव ॥

---

1. K. विवक्षया (?) 2. SV–C. विषयस्य ।

तनुत्वातिशयो यथा—

स्तनयोर्जघनस्यापि मध्ये मध्यं प्रिये तव।
अस्ति नास्तीति संदेहो न मेऽद्यापि निवर्तते ।। २२१ ।।

अत्रैवं मध्यस्य लोकसीमातिक्रमेण तानवातिशयविवक्षा, येन तदस्ति नास्तीति वा संदिह्यते। सोऽयं तनुत्वातिशयो नामातिशयभेदः ।।

कान्त्यतिशयो यथा—

मल्लिकामालभारिण्यः सर्वाङ्गीणार्द्रचन्दनाः।
क्षौमवत्यो न लक्ष्यन्ते ज्योत्स्नायामभिसारिकाः ।। २२२ ।।

अत्रैवं चन्द्रालोकस्य लोकसीमातिक्रमेण बाहुल्योत्कर्षविवक्षा। येन तस्मिन् समानाभिहारेणाभिसारिका अपि न लक्ष्यन्ते। सोऽयं कान्त्यतिशयो नामातिशयभेदः। अथास्य पिहितात् को विशेषः। उच्यते। पिहिते चन्द्रातपस्योत्कर्षेणाभिसारिकातिरस्कारो विवक्ष्यते, इह तु अभिसारिकातिरस्कारेण चन्द्रातपोत्कर्ष इति ।।

प्रभावातिशयो यथा—

तं दइआहिण्णाणं जम्मि वि अंगम्मि राहवेण ण णिमिअम्।
सीआपरिमट्ठेन वूढो तेण वि णिरन्तरं रोमञ्चो ।। २२३ ।।
[तद्दयिताभिज्ञानं यस्मिन्नप्यङ्गे राघवेण न न्यस्तम्।
सीतापरिमृष्टेनैव व्यूढस्तेनापि निरन्तरं रोमाञ्चः ।।]

स्तनयोरिति। हे प्रिये, तव स्तनयोर्जघनस्यापि मध्येऽन्तराले मध्यमवलग्नमतिकृशत्वादस्ति नास्तीति संदेहो ममाद्यापि न निवर्तते। अत्र तानवस्य तनुत्वस्यातिशयः। लोकेति। नहि लोकः पयोधरभरस्थित्यन्यथानुपपत्त्यापि मध्यं निश्चिनोतीत्यर्थः ।।

मल्लिकेति। ईदृश्योऽभिसारिका ज्योत्स्नायां चन्द्रकिरणेऽपि न लक्ष्यन्ते न ज्ञायन्ते केनापि। कीदृश्यः। मल्लिका मालती तस्या मालां बिभ्रति। 'मालेषीकाष्टकानां भारतूलहि(चि)तेपु' इति ह्रस्वः। सर्वाङ्गीणं सर्वाङ्गव्यापकमार्द्रं चन्दनं यासां ताः। क्षौमवत्यो दुकूलयुक्ताश्च। क्षौम इति 'टुक्षु शब्दे' इति मनिन्। क्षुमा। प्रज्ञादित्वात् स्वार्थेऽण् वृद्धिश्च। अत एव 'क्षुमवत्य'[1] इत्यपि पाठः। अत्र चन्द्रकान्तेरतिशयः स्फुट एव। 'अभिहारोऽभियोगः स्यात्' इति मेदिनीकरः। लोकसीमातिक्रमश्च नहि शुक्लाभरणा[2] ज्योत्स्नायामभिसारिका न लक्ष्यन्त इति लोकसीमेत्यर्थः। उत्कर्षरूपस्यार्थस्योभयत्र विवक्षणात् पिहितकान्त्यतिशययोरभेदः किमिति पृच्छति—अथेति। उत्तरम्। पिहित इति। चन्द्रातपोत्कर्षस्य[3] तौल्येऽपि पिहिते तेनाभिसारिकातिरस्कारः, इह तु तस्यास्तिरस्कारेण चन्द्रातपोत्कर्ष इति प्रकाराभ्यां तयोर्भेद इत्याशयः ।।

तमिति। इह तद्दयितायाः वल्लभायाः सीताया अभिज्ञानं चिह्नं मणिरूपं यस्मिन्नप्यङ्गे रामेण न निर्मितं न निहितं तेनाप्यङ्गेन सीतया परि सर्वतोभावेन स्पृष्टेनेव निरन्तरं

---

1. K. क्षुमवत्। 2. K. शुक्लाम्बरतया।
3. K. ०तपोत्कर्षतया।

अत्र दयिताभिज्ञानस्य योऽयं रोमाञ्चक्रियाविशेषः स क्रियातिशयस्यैव भेदः प्रभावातिशय उच्यते ॥

अनुभावातिशयो यथा—

विमलिअरसाअलेण वि विसहरवइणा अदिट्ठमूलच्छेअं ।
अप्पत्ततुङ्गसिहरं तिहुअणहरणपवड्ढिएण वि हरिणा ॥ २२४ ॥

[विमर्दितरसातलेनापि विषधरपतिनादृष्टमूलच्छेदम् ।
अप्राप्ततुङ्गशिखरं त्रिभुवनहरणप्रवर्धितेनापि हरिणा ॥]

अत्र रसातलमपि मृद्नता शेषेणापि च यस्य मूलं न दृष्टम्, त्रिभुवनमप्युल्लङ्घयता हरिणापि न तुङ्गशिखराणि प्राप्तानीति यदेतल्लोकसीमातिक्रमेण विशेषव्यवस्थया पर्वतानुभावभणनं सोऽयमनुभूयमानमाहात्म्यातिशयस्यैव भेदोऽनुभावातिशय उच्यते ॥

अन्योन्यातिशयो यथा—

रणदुज्जओ दहमुहो सुरा अवज्झा अ तिहुअणस्स इमे ।
पडइ अणत्थोत्ति फुडं विहिसणेण फुडिआहरं णीससिअं ॥ २२५ ॥

[रणदुर्जयो दशमुखः सुरा अवध्याश्च त्रिभुवनस्येमे ।
पतत्यनर्थ इति स्फुटं विभीषणेन स्फुटिताधरं निश्वसितम् ॥]

अत्र दशास्यः समरे न जीयते, सुराश्चामरत्वान्न बध्यन्ते, तयोश्च परस्परं संघट्टक्रियातिशयात् त्रिभुवनमपि क्षयं यास्यतीति येयमन्योन्यक्रियातिशयभणनाल्लोकसीमातिक्रमेण विशेषविवक्षा, सोऽयं क्रियातिशयो नामातिशय एवान्योन्यातिशय उच्यते ॥

यथा भवत्येवं रोमाञ्चो व्यूढो धृतः । 'अभिज्ञानं भवेच्चिह्नं' इति शाश्वतः । अत्र रोमाञ्चहेतुक्रियातिशयेन प्रभावातिशय एव विवक्षितः ॥

विमलिअ इति । इह सुवेलं कीदृशम् । विषधरपतिना शेषेणादृष्टो मूलस्य छेदः शेषो यस्य तम् । कीदृशेन । विमर्दितं विमलितं निर्मलीकृतं वा रसातलं येन तेन । पुनः कीदृशम् । हरिणा त्रिविक्रमेणाप्यप्राप्ततुङ्गशिखरम् । कीदृशेन । त्रिभुवनहरणाय सर्वतो भावाद्वर्धितेन वृद्धिं गतेन । मृद्नता मर्दयता । अत्र पर्वतानुभावातिशयविवक्षयातिशयः, स च तैरनुभूयमान एव ॥

रणेति । इह स्फुटिताधरं व्यक्तीकृताधरं यथा स्यादेवं विभीषणेन रावणभ्रात्रा निश्वसितं निश्वासस्त्यक्तः स्फुटं व्यक्तमेव । कुतः । दशास्यो रणे दुर्जयः, सुरा देवा अमरत्वादवध्याः । अहो आश्चर्यम् । असौ त्रिभुवनस्यानर्थः पततीति । इतिर्हेतौ । अत्र दशास्यसुरयोरन्योन्यक्रियातिशयोक्तेरन्योन्यातिशयः । सकलभुवनक्षयकारितया लोकसीमातिपातः ।८६॥२१।

षड्विधः श्लेषः

श्लेषोऽनेकार्थकथनं पदेनैकेन कथ्यते ।
पदक्रियाकारकैः स्याद्भिन्नाभिन्नैः स षड्विधः ॥ ८७ ॥

तेषु भिन्नपदो यथा—

दोषाकरेण संबन्धन् नक्षत्रपथवर्तिना ।
राज्ञा प्रदोषो मामित्थमप्रियं किं न बाधते ॥ २२६ ॥

अत्र प्रदोषो रात्रेः प्रथमो यामः किमिति प्रियारहितं मां न बाधते इत्युक्तेर्युक्तिमाह—इत्थमनुभूयमानेन प्रकारेण । राज्ञा संबध्नन् । कीदृशेन । दोषाकरेण नक्षत्रपथवर्त्तिनेति । यो हि दोषाणामाकरेण राजमार्गातिगामिना च राज्ञा प्रकृष्टदोषः संबध्यते सोऽप्रियमवश्यं बाधत एव । तदत्र पूर्वस्मिन् प्राकरणिकेऽर्थे द्वितीयोऽर्थोऽप्राकरणिकः पदभेदेनोपश्लिष्यमाणो भिन्नपदश्लेषापदेशमासादयति ॥

अभिन्नपदो यथा—

असावुदयमारूढः कान्तिमान् रक्तमण्डलः ।
राजा हरति लोकस्य हृदयं मृदुभिः करैः ॥ २२७ ॥

अत्रायमुदीयमानश्चन्द्रमा लोकस्य हृदयं हरतीत्युक्तेर्युक्तिमाह । राजानुरक्तमण्डल उदयी मृदुकरः कान्तिमानिति । यो ह्येवंभूतो राजा सोऽवश्यं लोकस्य हृदयहारी भवति । अत्रापि च प्राकरणिकेऽर्थेऽप्राकरणिक उपश्लिष्यमाणः पदानामभेदेनाभिन्नपदश्लेषो भवति ॥

श्लेषं लक्षयति—**श्लेष इति** । एकेन पदेन विभक्त्यन्तेनानेकेषामर्थानां कथनं यत्र स श्लेषः कथ्यते । एकरूपान्वितमनेकार्थं वचः श्लेष इति लक्षणम् । स च षड्विधः पदादिभिः स्यात् ॥

दोषेति । प्रकृष्टो दोषो दूषणं यस्य स दुर्जनो मां किं न बाधते, किन्तु बाधत एव । मां कीदृशम् । अप्रियं तस्य द्वेष्यम् । कीदृशः । इत्थमनुभूयमानेन प्रकारेण राज्ञा भूपेन सह संबध्नन् युञ्जन् । आत्मानमित्यध्याहार्यम् । अत्र कर्मवद्भावो न कृतः संबध्यमान इत्यर्थत्वात् । राज्ञा कीदृशेन । दोषाणां दूषणानामाकरेण स्थानेन । क्षत्रपथः क्षत्रियमार्गस्तत्र वर्तितुं शीलं यस्य तेन । पश्चान्नकारसंबन्धः । क्षत्रियधर्मशून्येनेत्यर्थः । पक्षे प्रदोषो रजनीमुखं मामप्रियं प्रियारहितं किं न बाधते, किन्तु बाधत एव । कीदृशः । राज्ञा चन्द्रेणेत्थं संबध्यमानः । कीदृशेन । दोषाकरेण रात्रिकरेण । नक्षत्रपथं व्योम तदवस्थितिशीलेन च । अत्र राजपदमभिन्नम् । शेषपदानां भेदाद् भिन्नपदश्लेषः ॥

असाविति । असौ राजा नृपो मृदुभिरपीडाकरैः करै राजग्राह्यैर्लोकस्य हृदयं हरति । कीदृशः । उदयं वृद्धिमारूढः प्राप्तः । कान्तिमान् शोभायुक्तः । रक्तमनुरक्तं मण्डलं देशो यस्य

भिन्नक्रियो यथा—

मधुरा रागवर्धिन्यः कोमलाः कोकिलागिरः।
आकर्ण्यन्ते मदकलाः श्लिष्यन्ते चासितेक्षणाः ॥ २२८॥

अत्राकर्ण्यन्ते श्लिष्यन्ते चेति क्रियापदद्वितयस्य प्राधान्यतः समुच्चयेनोपात्तस्य 'मधुरा' इत्यादिभिः श्लिष्टपदैः कोकिलागिर इति, असितेक्षणा इति वा विशेष्यैकपदवर्जं पर्यायतः संबन्धो भवति। तद्यथा—आकर्ण्यन्ते। काः। कोकिलागिरः। कीदृश्यः। मधुरा रागवर्धिन्यः कोमलाः। पुनरपि किम्भूताः। आसिते उपवेशिते निश्चलीकृते अन्तःप्रमोदानुभावादीक्षणे याभिस्तास्तथा। सर्वोऽपि हि मधुरं शब्दमाकर्णयन् निश्चलाक्षो भवति। श्लिष्यन्ते च। काः। असितेक्षणा हरिणचक्षुषः। किम्भूताः। मदकलाः, कोकिलागिरः, कोमलाः, रागवर्धिन्यः, मधुरा इति। सोऽयं द्वयोर्विभिन्नक्रिययोर्भिन्नार्थैकरूपाणां[1] पदार्थानामुपश्लेषो भिन्नक्रियः श्लेष उच्यते ॥

अभिन्नक्रियो यथा—

स्वभावमधुराः स्निग्धाः शंसन्त्यो रागमुल्बणम्।
दृशो दूत्यश्च कर्षन्ति कान्ताभिः प्रेषिताः प्रियान् ॥ २२९॥

सः। पक्षे असौ राजा चन्द्रः करैः किरणैर्मृदुभिः शीतलैर्जनस्य हृदयं हरति गृह्णाति। कीदृशः। उदयमुदयाद्रिमुपगतः। कान्तिमान् दीप्तियुक्तः, रक्तमण्डलो लोहितबिम्बश्च। 'उदयो वृद्धावुदयपर्वते' इति विश्वः। 'मण्डलं बिम्बदेशयोः' इति च। अत्र राजादिपदानामभेदेनाभिन्नपदश्लेषत्वम् ॥

मधुरा इति। कोकिलागिर आकर्ण्यन्ते, असितेक्षणाः श्यामनेत्राः प्रियाः श्लिष्यन्ते[2] च। कीदृश्यः। मधुराः श्रुतिसुखा रूपवत्यश्च। रागवर्धिन्योऽनुरागजनिका रतिजनिकाश्च। कोमला मनोज्ञा मृद्वङ्ग्यश्च। मदकला यौवनवसन्तादिकृतमदमधुराः। मदेन मद्यविकारेण कलध्वनियुक्ताश्च। आसिते उपवेशिते निश्चलीकृतेऽन्तःप्रमोदानुभवादीक्षणे याभिस्ताः। सर्वो हि मधुरं स्वमाकर्णयन्निश्चलाक्षो भवति। पक्षेऽसितेक्षणाः। कीदृश्यः। कोकिलानामिव गिरो यासां ताः। अत्र क्रिययोर्भेदाद् भिन्नक्रियत्वमितरपदानामभिन्नानामेवार्थद्वयबोधकता ॥

स्वभावेति। कान्ताभिः प्रेषिता दृशो दूत्यश्च प्रियान् वल्लभान् कर्षन्ति। कीदृश्यः। स्वभावेन सहजेन मधुरा ललिताः। तदुक्तं मत्संगीसर्वस्वे—

मधुरा कुञ्चितान्ता च सभ्रूक्षेपा च सस्मिता।
समन्मथविकारा च दृष्टिः सा ललिता मता ॥ इति।

स्निग्धाः स्नेहवत्यः। उल्बणमधिकं रागं लौहित्यं शंसन्त्यः। पक्षे सहजमधुराः। यद्वा स्वभावात्प्रियवादिन्यः स्निग्धा आत्मीयाः। अधिकं रागं मद्यविकारकृतं शंसन्त्यः। यद्वा रागमनुरागं कथयन्त्यः। अत्र प्रियाकर्षणरूपैकैव क्रिया साधारणीत्येकक्रियत्वम्। भिन्नपदाभिन्नपदाभ्यामस्य च को भेद इति पृच्छति—प्रथमयोरिति। वाशब्दश्चार्थे। उत्तरम्—तत्रेति।

---

1. V. K. भिन्नार्थे च रूपिणाम्। —2. K. प्रियानाश्लिष्यन्ते (?)

अत्र कर्षन्तीत्येतस्यां क्रियायां दृशां दूतीनाञ्च श्लिष्टपदत्वेनावेशादयमभिन्नक्रियो नाम श्लेषविशेषः। प्रथमयोरस्य वा को विशेष इति चेत्। तत्रैकस्यैव प्राकरणिकत्वम्, अत्र तु द्वयोरपीति। अयञ्च भिन्नकारकोऽपि भवति ॥

भिन्नकारको यथा—

गतिर्वेणी च नागेन वपुरूरू च रम्भया।
ओष्ठौ पाणी प्रवालैश्च तस्यास्तुल्यत्वमाययुः ॥ २३० ॥

अत्रैकस्मिन् पक्षे धर्मधर्मिणोरभेदोपचारान्नागगतिर्गृह्यते। तत्र गतेर्वेण्याश्च नागेन हस्तिना अहिना च तुल्यत्वम्, वपुरूर्वोश्च रम्भया कदल्या अप्सरोभिश्च तुल्यत्वम्, ओष्ठयोः पाण्योश्च प्रवालैर्विद्रुमैर्नवपल्लवैश्च वर्णनीययोः श्लेषप्रभावाल्लभ्यते। साऽयमनेककर्तृकत्वाद् भिन्नकारक इति श्लेषो भवति ॥

अभिन्नकारको यथा—

कृष्णार्जुनानुरक्तापि दृष्टिः कर्णावलम्बिनी।
याति विश्वसनीयत्वं कस्य ते कलभाषिणि ॥ २३१ ॥

अत्र 'हे कलभाषिणि कस्य ते दृष्टिर्विश्वास्या भवति' इत्युक्तेर्युक्तिमाह—कृष्णार्जुनानुरक्तापि कर्णावलम्बिनीति। या हि कृष्णार्जुनेनानुरज्यते कथं सा कर्णपक्षपातिनी भवति, याचैवमुभयगता तस्यां को विश्वसिति। स चायमेककर्तृकत्वादभिन्नकारक इति श्लेषो भवति ॥

त्रिविधं भाविकम्

स्वाभिप्रायस्य कथनं यदि वाप्यन्यभावना।
अन्यापदेशो वा यस्तु त्रिविधं भाविकं विदुः ॥ ८८ ॥

तयोरेकैकस्यैव प्रकरणापन्नत्वमत्र तु दृष्टं द्वयोरपि प्राकरणिकत्वमिति भेद इत्यर्थः। अनेककर्तृकत्वेनायं भिन्नकारकोदाहरणमपीत्याह—अयमिति ॥

गतिरिति। तस्या नायिकाया गतिर्गमनं वेणी केशरचना च नागेन हस्तिना सर्पेण च, तस्या वपुरूरुद्वयं च रम्भयाऽप्सरोभेदेन कदल्या च, तस्याः पाणी हस्तावोष्ठौ च प्रवालैर्विद्रुमैः पल्लवैश्च सर्वाणि तुल्यत्वमाययुः। 'नागो हस्तिभुजङ्गयोः' इति शाश्वतः। 'कदल्यप्सरसो रम्भा' इति च। 'पल्लवे विद्रुमे चापि प्रवालः' इति धरणिः। गतिनागयोरतुल्यत्वादाह[1]—धर्मेति। अत्र नानाकर्तृकत्वादेव भिन्नकारकता ॥

कृष्णेति। हे कलभाषिणि मधुरवचने, तव दृष्टिः कस्य विश्वसनीयत्वं विश्वासविषयतां याति। किन्तु न कस्यापि। अत्र हेतुः। कृष्णा श्यामा, अर्जुना धवला, अनुरक्ता प्रान्तलोहिता च। प्रादेशिकोऽयं क्रमः। कर्णपर्यन्तगामिनी च। पक्षे कृष्णे हरौ, अर्जुने पार्थे चानुरक्तानुरागवती कर्णपक्षपातिनी च या, सा विरुद्धोभयगता कथं विश्वसनीया भवति। 'वलक्षो धवलोऽर्जुनः' इत्यमरः। अत्र कर्तुरेकतयाभिन्नकारकता ॥ ८७ ॥ २९ ॥

भावनालक्षणमाह—**स्वेति।** निजाशयकथनमन्यकथनमन्यापदेशश्च भाविकम्। भावे कवेरभिप्राये भवं भाविकमित्यन्वर्थनामतापि ॥ ८८ ॥

---

1. K. गतिनानात्वाद् (?)

मते चास्माकमुद्भेदो भिद्यते[1] नैव भाविकात् ।
व्यक्ताव्यक्तोभयाख्याभिस्त्रिविधः सोऽपि कथ्यते ॥८९॥

तत्र भाविकभेदेषु स्वाभिप्रायकथनं यथा—

णावज्झइ दुग्गेज्झिआ दिट्ठम्मि जम्मि भिउडिआ
यत्थ ण अव्वाहारओ घिप्पइ आहासत्तए ।
विच्छुहइ अहिणिंदए जत्थ ण सो वअंसिआ
तं मे कहउ माणअं जइ मे इच्छहि जीइअं ॥ २३२ ॥

[नाबध्यते दुर्ग्राह्या दृष्टे यस्मिन् भ्रुकुटिका
यत्र नाव्याहारो गृह्यते आभाषमाणे ।
विक्षुभ्यतेऽभिनीयमाने यत्र न स वयस्यया
तं मे कथय मानं यदि मे इच्छसि जीवितम् ॥]

अत्र भ्रूभेदासंभाषणप्रियतमावक्षेपणरूपान्[2] प्रत्यनभिमतप्रतिपादनरूपस्याभिप्रायस्य कथितत्वादिदं स्वाभिप्रायकथनं नाम भाविकम् ॥

अन्यभावना यथा—

दंसणवलिअं दढकं विबन्धनं दीहरं सुपरिणाहम् ।
होइ घरे साहीणं मुसलं धण्णाणं महिलाणम् ॥ २३३ ॥

[दंशनवलितं दृढकं विबन्धनं दीर्घं सुपरिणाहम् ।
भवति गृहे स्वाधीनं मुसलं धन्यानां महिलानाम् ॥]

अत्र मेढ्रभावनया मुसलरूपस्योक्तत्वादिदमन्यभावनाभिधानं भाविकम् ॥

अन्यापदेशो यथा—

आसाइअमण्णाएण जेत्तिअं तेत्तिअं बिअ विहिणम् ।
ओरमसु वसइ एण्हि रक्खिज्जइ गहवइच्छेत्तम् ॥ २३४ ॥

उद्भेदभाविकयोरभेदमाह—**मत इति** । सोऽपि उद्भेदोऽपि ॥

णावज्झइ इति । इह यस्मिन् दृष्टे दुर्ग्रहा भ्रुकुटिर्नाबध्यते समन्तान्न बध्यते, यत्राभाषमाणेऽव्याहारो न च गृह्यते, यत्राभिनीयमाने वयस्यया स न क्षुभ्यते तं मानं मम कथय यदि मम जीवनमिच्छसि । अत्रानाकाङ्क्षितरूपस्याभिप्रायस्य कथनम् ॥

दंसणेति । इहोत्तमस्त्रीणां गृहे ईदृशं मुसलं स्वायत्तं भवति । कीदृशम् । दंशने धान्यादिमर्दने वलितं लग्नम् । दृढकं दृढम् । स्वार्थे कन् । विगतबन्धनं दीर्घं सुपरिणाहमतिस्थूलं च । मेढ्रपक्षे दंशने भगमर्दने वलितं संनद्धम्, दृढं विगतबन्धनम्, दीर्घमतिस्थूलं च । अत्र मेढ्राभिप्रायेण मुसलोक्तेरन्यभावना ॥

आसाइअ इति । इह हे वृषभ, गृहपतिक्षेत्रं रक्षयित्वा त्वमुपरमस्व क्रीडय । अज्ञातेन त्वया यावदेवास्वादितं तावतैव धृतिं बध्नय । अत्र वृषभनिवारणव्याजेनोपपतिनिवारणमन्यापदेशः ॥

---

1. सर्वत्र 'त्रिद्यते' । स्फुटमेतत्प्रामादिकम् । 2. K. ०वक्षेपान् ।

[आस्वादितमज्ञातेन यावत्तावत्तैव व्रीहीणाम् ।
उपरमस्व वृषभेदानीं रक्ष्यते गृहपतिक्षेत्रम् ॥]

अत्र परक्षेत्रस्य घस्मरवृषनिवारणापदेशेन चिरात् परिज्ञात उपपतिर्वार्यते। तदिदमन्यापदेशाख्यं भाविकम् ॥

उद्भेदेषु व्यक्तो यथा—

मन्तेसि महुमहपणअं संदाणेसि तिदसेस पाअवरअणम् ।
ओज्जसु मुद्धसुहावं संभावेसु सुरणाह जाअवलोअम् ॥ २३५ ॥
[मनुषे मधुमथप्रणयं सदानयसि त्रिदशेश पादपरत्नम् ।
अपजहि मुग्धस्वभावं संभावय सुरनाथ यादवलोकम् ॥]

अत्र मायाविनो महेन्द्रस्याभिप्रायः सत्यकेन[1] व्यक्तमेवोद्भिन्न इति व्यक्तोऽयमुद्भेदः॥

अव्यक्तो यथा—

निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्मृष्टरागोऽधरो
नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः ।
मिथ्यावादिनि दूति बान्धवजनस्याज्ञातपीडागमे
वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम् ॥ २३६ ॥

अत्र वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकमित्याक्षेपवता प्राकरणिकोदाहरणेन यद्यपि दूत्या दुश्चेष्टितं निर्भिन्नं तथापि न पूर्ववद्व्यक्तमित्यव्यक्तोऽयमुद्भेदः ॥

उभयरूपो यथा—

अम्लानोत्पलकोमले सखि दृशौ नीलाञ्जनेनाञ्चिते
कर्पूरच्छुरणाच्च गण्डफलके संवेल्लितः पाण्डिमा ।

मन्तेसीति । इह हे सुरनाथ इन्द्र, यदि मधुमथस्य कृष्णस्य प्रणयं प्रीतिं मनुषे स्वीकरोषि । देवे पादपरत्नं पारिजातवृक्षं संददाने सति मुग्धं स्वभावं मौग्ध्यमपजहि त्यज । यादवलोकं संभावय प्रीणय । अत्रेन्द्राभिप्रायः सत्यकेन तत्सारथिना व्यक्तः प्रकाशितः ॥

निःशेषेति । हे दूति, इतः स्थानात्त्वं वापीं पुष्करिणीं स्नातुं गतासि । तस्याधमस्यान्तिकं समीपं न गतासि । हे मिथ्यावादिनि, हे सुहृज्जनस्याज्ञातदुःखागमे । स्नानचिह्नान्याह—स्तनतटं निःशेषच्युतचन्दनमशेषक्षरितचन्दनमस्ति । तवाधरोऽपि त्यक्तलौहित्यः । तव नेत्रेऽत्यर्थमञ्जनशून्ये । तथा तवेयं तन्वी कृशा तनुः शरीरं पुलकिता रोमाञ्चवती च । अत्र स्नानसंभोगयोस्तुल्यचिह्नस्योपदर्शनेन प्रकरणपरिप्राप्तं दूतीदुश्चेष्टितमुद्भिन्नम्, न च प्राग्वद्व्यक्तता ॥

अम्लानेति । किन्तु हे सखि, तवाङ्गानाममुमुद्भटं कृशिमानं कृशत्वं को न नामोत्प्रेक्षते कितूत्प्रेक्षत एव । यद्यपि तव दृशावम्लाने म्लानिहीने उत्पले[2] इव कोमले मनोज्ञे स्तः । कीदृशे ।

---

1. J. सत्यं केन (?)

2. K. उत्पन्ने (?)

श्वासाः सन्तु च कन्दुकभ्रमिभुवः किन्तु प्रभावाहिना-
मङ्गानां कृशिमानमुत्कटममुं को नाम नोत्प्रेक्षते ।। २३७ ।।

अत्र दृशोर्म्लानता, गण्डयोः पाण्डुरत्वम्, श्वासानां दैर्घ्यमित्युत्कण्ठाचिह्न-निह्नवाय योऽयमविनयवत्या नोलाञ्जनादिप्रयोगस्तस्य तत्त्वाभ्युपगमेऽपि 'अङ्गानां कृशिमानमुत्कटममुं को नाम नोत्प्रेक्षते' इति योऽयं सखीव्याहारस्तेन तदभिप्राय उद्भिन्नोऽनुद्भिन्नश्च भवतीत्युभयरूपोऽयमुद्भेदः । तेऽमी त्रयोऽप्युद्भेदा भाविकान्न भिद्यन्ते ।।

षड्विधा संसृष्टिः

संसृष्टिरिति विज्ञेया सर्वालङ्कारसंकरः ।
सा तु व्यक्ता तथाव्यक्ता व्यक्ताव्यक्तेति च त्रिधा ।।९०।।
तिलतण्डुलवद्व्यक्ता च्छायादर्शवदेव च ।
अव्यक्ता क्षीरजलवत् पांशुपानीयवच्च सा ।। ९१ ।।
व्यक्ताव्यक्ता च संसृष्टिर्नरसिंहवदिष्यते ।
चित्रवर्णवदन्यस्मिन्नानालङ्कारसंकरे ।। ९२ ।।

व्यक्ता तिलतण्डुलवद् यथा—

पिनष्टीव तरङ्गाग्रैरुदधिः फेनचन्दनम् ।
तदादाय करैरिन्दुर्लिम्पतीव दिगङ्गनाः ।। २३८ ।।

नीलकज्जलैनाश्चिते । यतः कर्पूरस्य छुरणात् संबन्धात् पाण्डिमा पाण्डुरत्वं गण्डफलके संवेल्लितः संबद्धः । श्वासाश्च कन्दुकक्रीडनार्थं या भ्रमिर्भ्रमणं तत्प्रभवाः सन्तु । अङ्गानां कीदृशानाम् । प्रभावाहिनां प्रभां दीप्तिं वोढुं धर्तुं शीलं येषां तेषाम् । सहजरम्याणामित्यर्थः । अविनयवत्या असत्याः । अत्राविनयवत्या आशयः सख्या किञ्चिद्व्यक्तीकृतः, किञ्चिच्चाव्यक्तीकृत इत्युभय-रूपता ।। ८९ ।। २३ ।।

संसृष्टिलक्षणमाह—**संसृष्टिरिति** । नानालङ्काराणां संकरो मिश्रणं[1] संसृष्टिः । छायेति । प्रतिबिम्बदर्पणवदित्यर्थः । क्षीरं दुग्धम् । पांशुर्धूलिः ।। ९०–९१ ।।

व्यक्तेति । चित्रेति । चित्रलिखितवर्णिकावदित्यर्थः ।।

पिनष्टीति । समुद्रस्तरङ्गाग्रैः फेनचन्दनं पिनष्टीव । इन्दुः करैस्तदादाय दिगङ्गना लिम्पतीव । अत्रेवशब्दाभ्यामुत्प्रेक्षाद्वयम् । फेन एव चन्दनम्, दिश एवाङ्गना इति रूपकद्वयम् । तदिदं मिश्रितं तिलतण्डुलवत् । यथा तिलानां तण्डुलानां च मिथो निरपेक्षाणामेव संकीर्णता तथात्रापि ।।

---

1. K. 'संकरोऽपि..........संसृष्टिः' एवं पाठः ।

अत्र उत्प्रेक्षाद्वयं रूपकद्वयञ्च तिलतण्डुलवत् संकीर्यते ॥

व्यक्तैव च्छायादर्शवद् यथा—

निर्मलेन्दु नभो रेजे विकचाब्जं बभौ सरः ।
परं पर्यश्रुवदनौ मम्लतुर्भ्रातरावुभौ ॥ २३९ ॥

अत्र आदर्शच्छायेव हेत्वलङ्कारे रामलक्ष्मणमुखयोरिन्दुपद्मौपम्येन सदृशाऽसदृशव्यतिरेको दृश्यते ॥

अव्यक्ता क्षीरजलवद् यथा—

क्षीरक्षालितचन्द्रेव नीलीधौताम्बरेव च ।
टङ्कोल्लिखितसूर्येव वसन्तश्रीरदृश्यत ॥ २४० ॥

अत्रोपमोत्प्रेक्षे क्षीरनीरवन्मिश्रे संसृष्टे न व्यज्येते ॥

अव्यक्तैव पांशूदकवद् यथा—

कृष्णार्जुनानुरक्तापि दृष्टिः कर्णावलम्बिनी ।
याति विश्वसनीयत्वं कस्य ते कलभाषिणि ॥ २४१ ॥

अत्र पांशूदकयोरिव मृत्पिण्डे श्लेषविरोधयोरव्यक्तयोरेव व्याजस्तुतावङ्गभावोऽवगम्यते ॥

व्यक्ताव्यक्ता नरसिंहवद् यथा—

रजोभिस्तुरगोत्कीर्णैर्गजैश्च घनसंनिभैः ।
भुवस्तलमिव व्योम कुर्वन् व्योमेव भूतलम् ॥ २४२ ॥

अत्र नरसिंहजाताविव सिंहनरशरीरभागयोः परिवृत्त्यलङ्कारहेतूपमयोरङ्गभावो व्यक्ताव्यक्तरूपः परिस्फुरन्नुपलभ्यते ॥

निर्मलेति । विवृतोऽयं व्यतिरेकालंकारे[1] । अत्र पूर्वार्धेन हेत्वलंकारे दर्शिते तदाधारक एव सदृशासदृशयोर्व्यतिरेकः । स च दर्पणे प्रतिबिम्ब इवाधाराधेयभावेन व्यवस्थितः ॥

क्षीरेति । वसन्तश्रीर्वसन्तशोभाऽदृश्यत जनैः । कीदृशी । क्षीरेण दुग्धेन क्षालितश्चन्द्रो यस्यां सा । नीलीद्रव्येन धौतं क्षालितमम्बरमाकाशं यस्यां सा । टङ्केन पाषाणदारणेनोल्लिखित उत्खण्डितः सूर्यो यस्यां सा । 'टङ्कः पाषाणदारणः' इत्यमरः । अत्रोपमोत्प्रेक्षयोर्मिथो मिलनादव्यक्तता । उभयव्यञ्जकस्य तुल्यकक्षतया प्रवृत्तेरिदं बोद्धव्यम् ॥

कृष्णेति । विवृतोऽयं[2] श्लेषालंकारे[3] । अत्र यथा मृत्तिकापिण्डे धूलिजलयोर्मिथो मिलनादव्यक्तता तथा श्लेषविरोधयोर्व्याजस्तुतिप्रसंगतः संकरः ॥

रजोभिरिति । स कीदृशः । हयखुरक्षुण्णै रजोभिर्मेघतुल्यैर्हस्तिभिश्च गगनं भूतलमिव, भूतलं गगनतलमिव कुर्वन् । अत्र यथा नरसिंहजातौ सिंहनराङ्गभागयोर्व्यक्ताव्यक्तरूपं स्फुरणं तथा परिवृत्त्यलङ्कारे हेतूपमयोरङ्गभावो व्यक्ताव्यक्तरूपः ॥

---

1. III. १०१ (उ) 2. IV. २३१ (उ)
3. K. 'भाविकालङ्कारे' इति स्फुटं प्रामादिकम् ।

व्यक्ताव्यक्तैव चित्रवर्णवद् यथा—

मयूरारावमुखरां प्रावृषं सतडिल्लताम् ।
महाटवीमिवोल्लङ्घ्य तोयानि मुमुचुर्घनाः ॥ २४३ ॥

अत्र पटावयवस्थानां नीलादीनामिव पटावयव्याश्रिते चित्रवर्णे श्लेषरूपकोपमार्थश्लेषाणां पदपदार्थाश्रयाणां शरद्वर्णनवाक्याश्रयिणि समाध्यलङ्कारे व्यक्ताव्यक्तरूपोऽङ्गाङ्गिभावः प्रतीयते ॥

चतुर्विंशतिरित्येताः क्रमेणोभयसंश्रयाः ।
काव्यालङ्कृतयः प्रोक्ता यथावदुपमादयः ॥ ९३ ॥

इति श्रीमहाराजाधिराजभोजदेवविरचिते सरस्वतीकण्ठाभरणालङ्कारे
उभयालङ्कारविवेचनो नाम चतुर्थः परिच्छेदः ॥

मयूरेति । मेघा जलानि त्यजन्ति स्म । महाटवीं महारण्यमिव प्रावृषं वर्षा उल्लङ्घ्य । कीदृशीम् । मयूरशब्दमुखराम्, सह तडितेव लतया वर्तते ताम् । अत्रावयवाश्रितनीलादीनामवयव्याश्रिते चित्रवर्णे यथाङ्गाङ्गिभावस्तथा श्लेषादीनां समाध्यलङ्कारे व्यक्ताव्यक्तरूपोऽङ्गाङ्गिभावः प्रतीयत इति ॥ ९२ ॥ २४ ॥

चतुर्विंशतिरिति । इत्यनेन प्रकारेण चतुर्विंशतिरेता उपमादयः काव्यालङ्कृतय उक्ता इत्यन्वयः । अजहल्लिङ्गतात्र । उभयेति । शब्दार्थाश्रिता इत्यर्थः ॥ ९३ ॥

रत्नं रत्नधरोऽजनिष्ट गुणिनामाद्योऽनवद्यः सतां
सा शुद्धा दमयन्तिकापि सुषुवे नैयायिकं यं सुतम् ।
तस्य श्रीजगद्धरस्य कवितुर्वाणीगलालंकृते-
ष्टीकायामुभयप्रकाशनपरिच्छेदश्चतुर्थो गतः ॥

॥ इति महामहोपाध्यायधर्माधिकरणिकश्रीजगद्धरविरचिते
सरस्वतीकण्ठाभरणविवरणे चतुर्थः परिच्छेदः ॥

पञ्चमः परिच्छेदः

शृङ्गारमहत्त्वम्

रसोऽभिमानोऽहङ्कारः शृङ्गार इति गीयते ।
योऽर्थस्तस्यान्वयात् काव्यं कमनीयत्वमश्नुते ॥ १ ॥

विशिष्टादृष्टजन्मायं जन्मिनामन्तरात्मसु ।
आत्मसम्यग्गुणोद्भूतेरेको हेतुः प्रकाशते ॥ २ ॥

शृङ्गारी चेत् कविः काव्ये जातं रसमयं जगत् ।
स एव चेदशृङ्गारी नीरसं सर्वमेव तत् ॥ ३ ॥

काव्यवाक्यवैशिष्ट्यम्

पश्यति स्त्रीति वाक्ये हि न रसः प्रतिभासते ।
विलोकयति कान्तेति व्यक्तमेव प्रतीयते ॥ ४ ॥

कन्ये कामयमानं मां त्वं न कामयसे कथम् ।
इति ग्राम्योऽयमर्थात्मा वैरस्यायैव कल्पते ॥ ५ ॥

कामं कन्दर्पचाण्डालो मयि वामाक्षि निर्दयः ।
त्वयि निर्मत्सरो दिष्ट्येत्यग्राम्योऽर्थो रसावहः ॥ ६ ॥

पञ्च रसाहर्तारः

नवोऽर्थः सूक्तिरग्राम्या श्रव्यो बन्धः स्फुटा श्रुतिः ।
अलौकिकार्थयुक्तिश्च[1] रसमाहर्तुमीशते ॥ ७ ॥

त्रिविधोक्तिः

वक्रोक्तिश्च रसोक्तिश्च स्वभावोक्तिश्च वाङ्मयम् ।
सर्वानुग्राहिणीं[2] तासु रसोक्तिं प्रतिजानते ॥ ८ ॥

---

1. K. अलौकिकार्था युक्तिश्च । 2. K. A. सर्वासु ग्राहिणीम् ।

चतुर्विंशती रसान्वयविभूतयः

भावो जन्मानुबन्धोऽथ निष्पत्तिः पुष्टिसंकरौ ।
हासाभासौ शमः शेषो विशेषः परिपोषवान्[1] ॥ ९ ॥
विप्रलम्भोऽथ संभोगस्तच्चेष्टास्तत्परीष्टयः ।
निरुक्तयः प्रकीर्णानि प्रेमाणः प्रेमपुष्टयः ॥ १० ॥
नायिकानायकगुणाः पाकाद्याः प्रेमभक्तयः ।
नानालङ्कारसंसृष्टेः प्रकाराश्च रसोक्तयः ॥ ११ ॥
चतुर्विंशतिरित्युक्ता रसान्वयविभूतयः ।
स्वरूपमासां यो वेद स काव्यं कर्तुमर्हति ॥ १२ ॥

भावः

आलम्बनविभावेभ्यः स्वेभ्यः स्वेभ्यः समुन्मिषन् ।
रसो रत्यादिरूपेण भाव इत्यभिधीयते ॥ १३ ॥

अष्टौ स्थायिभावाः

रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।
जुगुप्सा विस्मयश्चाष्टौ स्थायिभावाः प्रकीर्तिताः ॥ १४ ॥

अष्टौ सात्त्विकभावाः

स्तम्भस्तनूरुहोद्भेदो गद्गदः स्वेदवेपथू ।
वैवर्ण्यमश्रुप्रलयावित्यष्टौ सात्त्विका मताः ॥ १५ ॥

त्रयस्त्रिंशद् व्यभिचारिभावाः

स्मृतिर्वितर्कश्चोत्कण्ठा चिन्ता चपलता मतिः ।
गर्वः स्नेहो धृतिर्व्रीडावहित्थं मूढता मदः ॥ १६ ॥
हर्षामर्षावसूयेर्ष्या विषादो दैन्यमुग्रता ।
त्रासः शङ्का गदो ग्लानिरुन्मादः संभ्रमः श्रमः ॥ १७ ॥
निर्वेदो जाड्यमालस्यं निद्रा सुप्तं प्रबुद्धता ।
इति भावास्त्रयस्त्रिंशद्विज्ञेया व्यभिचारिणः ॥ १८ ॥

---

1. K. परिशेपवान् ।

स्थायी

चिरं चित्तेऽवतिष्ठन्ते संबध्यन्तेऽनुबन्धिभिः ।
रसत्वं प्रतिपद्यन्ते प्रबुद्धाः[1] स्थायिनोऽत्र ते ॥ १९ ॥

सात्त्विकलक्षणम्

रजस्तमोभ्यामस्पृष्टं मनः सत्त्वमिहोच्यते ।
निर्वृत्तयेऽस्य तद्योगात् प्रभवन्तीति सात्त्विकाः ॥ २० ॥

व्यभिचारिलक्षणम्

विशेषेणाभितः काये स्थायिनं चारयन्ति ये ।
अनुभावादिहेतूंस्तान् वदन्ति व्यभिचारिणः ॥ २१ ॥
जनित्वा ये न जायन्ते तेऽथवा व्यभिचारिणः ।
स्मृत्यादयो हि प्रेमादौ भवन्ति न भवन्ति च ॥ २२ ॥
रतौ संचारिणः सर्वान् गर्वस्नेहौ[2] धृतिं मतिम् ।
स्थास्नूनेवोद्धतप्रेयःशान्तोदात्तेषु जानते ॥ २३ ॥

जन्म

संस्कारपाटवादिभ्योऽनुभावं वा निजाश्रये ।
संचारिणं वा जनयन् सात्त्विकं वा स जायते ॥ २४ ॥

अनुबन्धः

उद्दीपनविभावेभ्यः स्मृतिहेतौ पटीयसि ।
अनुबन्धोऽनुभावादेरनुबन्धोऽस्य[3] कथ्यते ॥ २५ ॥

निष्पत्तिः

विभावस्यानुभावस्य सात्त्विकव्यभिचारिणोः ।
संयोगे तस्य निष्पत्तिमात्रं निष्पत्तिरिष्यते ॥ २६ ॥

पुष्टिः

विषयाश्रयसंस्कारगुणप्रकृतिपाटवैः ।
दीपनातिशयैश्चास्य प्रकर्षः पुष्टिरुच्यते ॥ २७ ॥

---

1. V. J. A. प्रवृद्धाः ।
2. A. गर्वस्नेहैः ।
3. J. A. अनुबन्धः सः ।

संकरः

तुल्यकालबलोत्पत्तिहेतौ भावान्तरोदये ।
संसर्गस्तस्य यस्तेन संकरः स निगद्यते ॥ २८ ॥

हासः

रसान्तरतिरस्कारादन्यद्रागाच्च तस्य यः ।
भवत्यपचयो वृद्धेस्तद्ध्रासं तं प्रचक्षते ॥ २९ ॥

आभासः

हीनपात्रेषु तिर्यक्षु नायकप्रतियोगिषु ।
गौणेष्वेव पदार्थेषु तमाभासं विजानते ॥ ३० ॥

प्रशमः

बलवत्सूपजातेषु प्रतिकूलेषु हेतुषु ।
सर्वात्मना समुच्छेदः प्रशमस्तस्य वर्ण्यते ॥ ३१ ॥

शेषः

आश्रयात् प्रकृतेर्वापि संस्कारस्थैर्यतोऽपि वा ।
योऽस्यात्यन्तमविच्छेदः[1] स शेष इति शब्द्यते ॥ ३२ ॥

विशेषः

शृङ्गाराद्या रसा ये च ये च शान्तोद्धतादयः ।
ये च रत्यादिभेदास्तान् विशेषानस्य मन्वते ॥ ३३ ॥

परिपोषः

विभावश्चानुभावश्च संचारी चाश्रयश्च यः ।
ये च लीलादयो यूनां परिपोषः स कीर्त्यते ॥ ३४ ॥
आश्रयो यस्य रत्यादिः प्रेमादेरुपजायते ।
विषयो यत्र योषादौ सोऽस्य जन्माधिगच्छति ॥ ३५ ॥

आलम्बनम्

आलम्बनविभावः स ज्ञानकारणमुच्यते ।
तेनादरादिरूपेण संस्कारस्तेन[2] जायते ॥ ३६ ॥

---

1. K. ०नुच्छेदः ।
2. K. तस्य ।

उद्दीपनम्

आहतः[1] पटुरभ्यस्त आश्रयादेर्गुणेन सः ।
तत्प्रबोधाय माल्यर्तुचन्दनेन्दूदयादयः ॥ ३७ ॥

उद्दीपनविभावास्ते स तैः स्मरति वाञ्छति ।
द्वेष्टि प्रयततेऽवैति मन्यते वक्ति चेष्टते ॥ ३८ ॥

अनुभावसंचारिणौ

तेऽनुभावास्तदा ये स्युः स्वेदरोमोद्गमादयः ।
हर्षामर्षादयो ये च ज्ञेयाः संचारिणोऽत्र ते ॥ ३९ ॥

लीलाद्यनुभावाः

स्मृतीच्छायत्नजन्मानो मनोवाक्कायसंश्रयाः ।
विलासा ये वरस्त्रीणां ज्ञेयाः लीलादयस्तु ते ॥ ४० ॥

लीला विलासो विच्छित्तिर्विभ्रमः किलकिञ्चितम् ।
मोट्टायितं कुट्टमितं विव्वोको ललितं तथा ॥ ४१ ॥

विहृतं क्रीडितं केलिरिति स्त्रीणां स्वभावजाः ।
हेलाहावादयश्चान्ये ज्ञेयाः स्त्रीपुंसयोरपि ॥ ४२ ॥

उपसंख्यानमेतेषामनुभावेषु मन्वते ।
पश्चाद्भावानुभूतिभ्यां स्मरणाद्यनुभाववत् ॥ ४३ ॥

अभिनयः

स्मृत्यादयोऽनुभावाश्च भावाः संचारिणश्च ये ।
नाट्ये[2]ऽनुक्रियमाणास्ते नटैरभिनयाः स्मृताः ॥ ४४ ॥

चतुर्विधो विप्रलम्भः

भावो यदा रतिर्नाम प्रकर्षमधिगच्छति ।
नाधिगच्छति चाभीष्टं विप्रलम्भस्तदोच्यते ॥ ४५ ॥

पूर्वानुरागो मानश्च प्रवासः करुणश्च सः ।
पुरुषस्त्रीप्रकाण्डेषु चतुःकाण्डः प्रकाशते ॥ ४६ ॥

---

1. V. J. A. अन्यतः । 2. V. नाग्रे (?); K. नाट्येषु क्रियमाणाः ।

प्रागसंगतयो[1]र्यूनोरभिलाषः प्रवर्तते ।
संकल्परमणीयोऽनुरागः स प्राच्य उच्यते ॥ ४७ ॥
अहेरिव गतिः प्रेम्णः स्वभावकुटिलेति सः ।
अहेतोर्मेति नेत्युक्तेर्हेतोर्वा मान[2] उच्यते ॥ ४८ ॥
देशान्तरादिभिर्यूनोर्व्यवधानं चिराय यत् ।
नवेऽनुरागे प्रौढे वा प्रवासः सोऽभिधीयते ॥ ४९ ॥
लोकान्तरगते यूनि वल्लभे वल्लभा यदा ।
भृशं दुःखायते दीना करुणः स तदोच्यते ॥ ५० ॥

चतुर्विधः संभोगः

रतिरेवेष्टसंप्राप्तौ पुष्टः संभोग उच्यते ।
सोऽपि पूर्वानुरागादेरानन्तर्याच्चतुर्विधः ॥ ५१ ॥
न विना विप्रलम्भेन संभोगः पुष्टिमश्नुते ।
कषायिते हि वस्त्रादौ भूयान् रागोऽनुषज्यते ॥ ५२ ॥

चेष्टा

स्त्रीपुंसयोर्विप्रलम्भे वैचित्त्याकल्पनादयः ।
चेष्टाविशेषाः संभोगे चुम्बनालिङ्गनादयः ॥ ५३ ॥

परीष्टिः

विप्रलम्भेऽभियोगाद्यैः संभोगे साध्वसादिभिः ।
मिथः परीक्षा याः प्रेम्णो निर्दिष्टास्ताः परीष्टयः ॥ ५४ ॥

विप्रलम्भशब्दनिरुक्तिः

विप्रलम्भादिशब्दानां लोकसिद्धेषु वस्तुषु ।
प्रकृत्यादिविभागेन विनिवेशा[3] निरुक्तयः ॥ ५५ ॥
संश्रुत्य विप्रलम्भार्थान् गृधिवञ्च्योः प्रलम्भने ।
इत्यादिज्ञापकाज् ज्ञेयः प्रपूर्वो वञ्चने लभिः ॥ ५६ ॥
अदानश्च[4] प्रतिश्रुत्य विसंवादनमेव च ।
कालस्य हरणं चाहुः प्रत्यादानश्च वञ्चनम् ॥ ५७ ॥

1. V. J. A. प्रागसंकेतयोः ।
2. V. सा न उच्यते ।
3. J. विनिवेशात् ।
4. V. K. A. आदानं च ।

पूर्वानुरागपूर्वेषु विप्रलम्भेषु तत्क्रमात् ।
विशेषद्योतकेनेह व्युपसर्गेण सूच्यते ॥ ५८ ॥

प्रतिश्रवो हि पूर्वानुरागे[1] वक्रेक्षितादिभिः ।
अभीष्टालिङ्गनादीनामदानं ह्रीभयादिभिः ॥ ५९ ॥

माने निवारणं तेषां विसंवादनमुच्यते ।
अयथावत् प्रदानं वा व्यलीकस्मरणादिभिः ॥ ६० ॥

प्रवासे कालहरणं व्यक्तमेषां प्रतीयते ।
प्रोष्यागतेष्विहैतानि कान्ताः कान्तेषु युञ्जते ॥ ६१ ॥

प्रत्यादानं पुनस्तेषां करुणे को न मन्यते ।
स्वयं दत्तानि हि विधिस्तानि तत्रापकर्षति ॥ ६२ ॥

प्रलम्भेत्यत्र यदि वा वञ्चनामात्रवाचिनि ।
विना समासे चतुराश्चतुरोऽर्थान् प्रयुञ्जते ॥ ६३ ॥

विविधश्च विरुद्धश्च व्याविद्धश्च क्रमेण सः ।
विनिषिद्धश्च पूर्वानुरागादिषु विषज्यते ॥ ६४ ॥

पूर्वानुरागे विविधं वञ्चनं व्रीडितादिभिः ।
माने विरुद्धं तत् प्राहुः पुनरीर्ष्यायितादिभिः ॥ ६५ ॥

व्याविद्धं दीर्घकालत्वात् प्रवासे तत् प्रतीयते ।
विनिषिद्धन्तु करुणे करुणत्वेन गीयते ॥ ६६ ॥

पूर्वानुरागादिनिरुक्तिः

रागोऽनु सह पश्चाद्वानुरूपोऽनुगतोऽपि वा ।
यूनोरपूर्वः पूर्वानुरागशब्देन शब्दयते ॥ ६७ ॥

राजते रञ्जतेर्वापि रागः करणभावयोः[2] ।
घञान्यकारके[3] भावे नलोपेन नियम्यते ॥ ६८ ॥

मान्यते प्रेयसा येन यं प्रियत्वेन मन्यते ।
मनुते वा मिमीते वा प्रेममानः स कथ्यते ॥ ६९ ॥

---

1. V. पूर्वानुरागवक्रे० । 2. J. A. करुण० (?)
3. K. घञान्यत् ।

महाभाष्यकृतः कोऽसावनुमान इति स्मृतेः ।
ल्युडन्तोऽपि न पुंलिङ्गो मानशब्दः प्रदुष्यति ॥ ७० ॥

यत्राङ्गना युवानश्च वसन्ति[1] न वसन्ति च ।
स प्रवासः प्रशब्देन प्रतीपार्थेन कथ्यते ॥ ७१ ॥

चिन्तोत्कण्ठादिभिश्चेतो[2] भृशं वासयतीह यः ।
प्रवासयति वा यूनः स प्रवासो निरुच्यते ॥ ७२ ॥

प्रपूर्वको वसिर्ज्ञेयः कारितान्तःप्रमापणे ।
तूष्णीं प्रवासयेदेनमिति वृद्धानुशासनात् ॥ ७३ ॥

अभूतोत्पादनायां कृञ् दृष्टः कुरु घटं यथा ।
दृष्टश्चोच्चारणे चोरङ्कारमाक्रोशतीतिवत् ॥ ७४ ॥

दृष्टोऽवस्थापनेऽश्मानमितः कुरु यथोच्यते ।
अभ्यञ्जनेऽपि च यथा पादौ मे सर्पिषा कुरु ॥ ७५ ॥

मूर्च्छाविलापौ कुरुते कुरुते साहसे[3] मनः ।
करोति चित्तं दुःखेन[4] योऽसौ करुण उच्यते ॥ ७६ ॥

संभोगशब्दनिरुक्तिः

भुजिः पालनकौटिल्याभ्यवहारानुभूतिषु ।
भुनक्ति भुग्नो भुङ्क्तेऽन्नं भुङ्क्ते सुखमितीष्यते ॥ ७७ ॥

समीचीनार्थसंपूर्वात्ततो घञ्प्रत्यये सति ।
भावे वा कारके वापि रूपं संभोग इष्यते ॥ ७८ ॥

स पालनार्थः[5] पूर्वानुरागानन्तर उच्यते ।
उत्पन्ना हि रतिस्तस्मिन्नानुकूल्येन पाल्यते ॥ ७९ ॥

स मानानन्तरं प्राप्तः कौटिल्यार्थं विगाहते ।
स्वतोऽपि कुटिलं प्रेम किमु मानान्वये सति ॥ ८० ॥

प्रवासानन्तरे तस्याभ्यवहारार्थतेष्यते ।
तत्र ह्युपोषितैरन्नमिव निर्विश्यते रतिः ॥ ८१ ॥

1. V. K. A. वसते (?) कदाचिद् वसन्ते इति स्यात् । 2. K. चित्तोत्कण्ठा०
3. V. साहसम् । 4. J. दुःखं चित्तेन । 5. V. पावनार्थः ।

करुणानन्तरगतोऽनुभवार्थः स कथ्यते ।
विश्रम्भवद्भिरस्मिन् हि सुखमेवानुभूयते ॥ ८२ ॥

यदि वा भोग इत्यस्य संप्रयोगार्थवाचिनः ।
समा समासे चतुरश्चतुरोऽर्थान् प्रचक्षते[1] ॥ ८३ ॥

स संक्षिप्तोऽथ संकीर्णः[2] संपूर्णः सम्यगृद्धिमान् ।
अनन्तरोपदिष्टेषु संभोगेषूपपद्यते ॥ ८४ ॥

नवे हि संगमे प्रायो युवानः साध्वसादिभिः ।
संक्षिप्तानेव रत्यर्थमुपचारान् प्रयुञ्जते ॥ ८५ ॥

मानस्यानन्तरे तेषां व्यलीकस्मरणादिभिः ।
रोषशेषानुसंधानात् संकरः केन वार्यते ॥ ८६ ॥

संपूर्णः पूर्णकामानां कामिनां प्रोष्य संगमे ।
उत्कण्ठितानां भूयिष्ठमुपभोगः प्रवर्तते ॥ ८७ ॥

प्रत्यागतेऽपि यत्रैषा रतिपुष्टिः प्रिये जने ।
सा किमावर्ण्यते यूनां तत्रैव मृतजीविते ॥ ८८ ॥

पूर्वानुरागः पूर्वाणां[3] व्युत्पत्तिभिरुदाहृतम् ।
अनन्तराणां सर्वेषां तत्समासे निरुक्तयः ॥ ८९ ॥

वृत्तिरत्राजहत्स्वार्था जहत्स्वार्थापि वर्तताम् ।
प्रधानमनुपस्कृत्य न तदर्थो निवर्तते ॥ ९० ॥

प्रथमानन्तरे वृत्तेरजहत्स्वार्थतेष्यते ।
नात्यन्तमजहत्स्वार्थां तां मानानन्तरे विदुः ॥ ९१ ॥

प्रवासानन्तरे त्वीषदजहत्स्वार्थतेष्यते ।
करुणार्थस्य गन्धोऽपि नास्त्येव तदनन्तरे ॥ ९२ ॥

चतुर्विंशतिः प्रकीर्णानि

अष्टमीचन्द्रकः कुन्दचतुर्थी सुवसन्तकः ।
आन्दोलनचतुर्थ्येकशाल्मली मदनोत्सवः ॥ ९३ ॥

1. K. चत्वारो विशेषास्तमुपासते । गृहीतः पाठः साधीयान् ।
2. V. संक्षिप्तोऽर्थसंकीर्णः । 3. V. पूर्वानुरागपूर्वाणाम् ।

उदकक्ष्वेडिकाऽशोकोत्तंसिका चूतभञ्जिका ।
पुष्पावचायिका चूतलतिका भूतमातृका ॥ ९४ ॥
कादम्बयुद्धानि नवपत्रिका बिसखादिका ।
शक्रार्चा कौमुदी यक्षरात्रिरभ्यूषखादिका ॥ ९५ ॥
नवेक्षुभक्षिका तोयक्रीडाप्रेक्षादिदर्शनम् ।
द्यूतानि मधुपानञ्च प्रकीर्णानीति जानते ॥ ९६ ॥

द्वादश प्रेमाणः

नित्यो नैमित्तिकश्चान्यः सामान्योऽन्यो विशेषवान् ।
प्रच्छन्योऽन्यः प्रकाशोऽन्यः कृत्रिमाकृत्रिमावुभौ ॥ ९७ ॥
सहजाहार्यनामानौ परौ यौवनजोऽपरः ।
विश्रम्भजश्च प्रेमाणो द्वादशैते महर्द्धयः ॥ ९८ ॥

द्वादश प्रेमपुष्टयः

चक्षुःप्रीतिर्मनःसंगः संकल्पोत्पत्तिसंततिः ।
प्रलापो जागरः कार्श्यमरतिर्विषयान्तरे ॥ ९९ ॥
लज्जाविसर्जनं व्याधिरुन्मादो मूर्च्छनं मुहुः ।
मरणञ्चेति विज्ञेयाः क्रमेण प्रेमपुष्टयः ॥ १०० ॥

द्वादश नायकाः

नायकः प्रतिपूर्वोऽयमुपपूर्वोऽनुनायकः ।
नायिका प्रतिपूर्वाऽसावुपपूर्वानुनायिका ॥ १०१ ॥
नायिकानायकाभासावुभयाभास इत्यपि ।
तिर्यञ्च च तदाभास[1] इति द्वादश नायकाः ॥ १०२ ॥

नायकप्रतिनायकौ

तेषु सर्वगुणोपेतः कथाव्यापी च नायकः ।
अन्यायवांस्तदुच्छेद्य उद्धतः प्रतिनायकः ॥ १०३ ॥

1, V. J. A, तदाभासाः ।

उपनायकानुनायकौ

ततः कैश्चिद् गुणैर्हीनः पूज्यश्चैवोपनायकः ।
समो न्यूनोऽपि वा तस्य कनीयाननुनायकः ॥ १०४ ॥

नायिका-प्रतिनायिके

स्यात् कथाव्यापिनी सर्वगुणयुक्ता च नायिका ।
हेतुरीर्ष्यायितादीनां सपत्नी प्रतिनायिका ॥ १०५ ॥

उपनायिकानुनायिके

ततः कैश्चिद् गुणैर्हीना पूज्या चैवोपनायिका ।
समा न्यूनापि वा किञ्चित् कनीयस्यनुनायिका ॥ १०६ ॥

गुणादिकृता षोडशनायकभेदाः

तदाभासास्तथैव स्युर्भेदास्तेषां गुणादिभिः ।
नायकस्तत्र गुणत उत्तमो मध्यमोऽधमः ॥ १०७ ॥
प्रकृतेः[1] सात्त्विकः स स्याद्राजसस्तामसस्तथा ।
साधारणोऽनन्यजानिः[2] स विज्ञेयः परिग्रहात् ॥ १०८ ॥
उद्धतो ललितः शान्त उदात्तो धैर्यवृत्तितः ।
शठो धृष्टोऽनुकूलश्च दक्षिणश्च प्रवृत्तितः ॥ १०९ ॥

गुणादिकृता द्वात्रिंशन्नायिकाभेदाः

गुणतो नायिकापि स्यादुत्तमा मध्यमाधमा ।
मुग्धा मध्या प्रगल्भा च वयसा कौशलेन च[3] ॥ ११० ॥
धीराधीरा च धैर्येण स्वान्यदीया परिग्रहात् ।
ऊढानूढोपयमनात् क्रमाज्ज्येष्ठा कनीयसी ॥ १११ ॥
मानर्द्धेरुद्धतोदात्ता शान्ता च ललिता च सा ।
सामान्या च पुनर्भूश्च स्वैरिणी चेति वृत्तितः ॥ ११२ ॥
आजीवतस्तु गणिका रूपाजीवा विलासिनी ।
अवस्थातोऽपराश्चाष्टौ विज्ञेयाः खण्डितादयः ॥ ११३ ॥

---

1. J. A. प्राकृतः । 2. V. K. ०नन्यजातिः । 3. K. वा ।

निद्राकूणिततान्राक्षो नारीनखविभूषितः ।
प्रातरेति प्रियो यस्याः कुतश्चित् खण्डिता तु सा ॥ ११४ ॥

चाटुकारमपि प्राणनाथं कोपादपास्य या ।
पश्चात्तापमवाप्नोति कलहान्तरिता तु सा ॥ ११५ ॥

दूतीमहरहः प्रेष्य कृत्वा संकेतकं क्वचित् ।
यस्या न मिलितः प्रेयान् विप्रलब्धेति तां विदुः ॥ ११६ ॥

सा तु वासकसज्जा स्यात् सज्जिते वासवेश्मनि ।
प्रियमास्तीर्णपर्यङ्के भूषिता या प्रतीक्षते ॥ ११७ ॥

स्वाधीनपतिका सा तु यस्याः पार्श्वं न मुञ्चति ।
प्रियश्चित्ररतक्रीडासुखास्वादनलोलुपः ॥ ११८ ॥

पुष्पेषुपीडिता कान्तं याति या साभिसारिका ।
प्रियो देशान्तरे यस्याः सा तु प्रोषितभर्तृका ॥ ११९ ॥

यस्याः समुचितेऽप्यह्नि प्रवासी नैति वल्लभः ।
विरहोत्कण्ठिता सा तु द्वात्रिंशदिति नायिकाः ॥ १२० ॥

इतरपात्राणि

हीनपात्राणि शेषाणि पीठमर्दो विदूषकः ।
विटचेटौ पताकाश्च सख्यश्चैषां परिग्रहः ॥ १२१ ॥

द्वादश नायकगुणाः

महाकुलीनतौदार्यं महाभाग्यं कृतज्ञता ।
रूपयौवनवैदग्ध्यशीलसौभाग्यसंपदः[1] ॥ १२२ ॥

मानितोदारवाक्यत्वमदरिद्रानुरागिता ।
द्वादशेति गुणानाहुर्नायकेष्वाभिगामिकान् ॥ १२३ ॥

चतुर्विधा प्रेमभक्तिः

मृद्वीकानारिकेलाम्रपाकाद्याः पाकभक्तयः ।
नीलीकुसुम्भमञ्जिष्ठारागाद्या रागभक्तयः ॥ १२४ ॥

1. V. ०संमदः ।

अन्तर्व्याजबहिर्व्याजनिर्व्याजा व्याजभक्तयः ।
धर्मार्थकामोदर्काश्च प्रेमसंपर्कभक्तयः[1] ॥ १२५ ॥

नानालङ्कारसंसृष्टिप्रकारः

वाक्यवच्च प्रबन्धेषु रसालङ्कारसंकरान् ।
निवेशयन्त्यनौचित्यपरिहारेण सूरयः ॥ १२६ ॥

प्रबन्धस्वरूपम्

चतुर्वृत्त्यङ्गसंपन्नं[2] चतुरोदात्तनायकम् ।
चतुर्वर्गफलं को न प्रबन्धं बान्धवीयति ॥ १२७ ॥
मुखं प्रतिमुखं गर्भोऽवमर्शश्च मनीषिभिः ।
स्मृता निर्वहणञ्चेति प्रबन्धे पञ्च संधयः ॥ १२८ ॥
अविस्तृतमसंक्षिप्तं श्रव्यवृत्तं सुसंधि च ।
भिन्नसर्गान्तवृत्तश्च काव्यं लोकोऽभिनन्दति ॥ १२९ ॥

रसोक्तिः

पुरोपवनराष्ट्रादिसमुद्राश्रमवर्णनैः ।
देशसंपत्प्रबन्धस्य रसोत्कर्षाय कल्पते ॥ १३० ॥
ऋतुरात्रिन्दिवार्केन्दूदयास्तमयवर्णनैः ।
कालः काव्येषु संपन्नो रसपुष्टिं नियच्छति ॥ १३१ ॥
राजकन्याकुमारस्त्रीसेनासेनाङ्गभङ्गिभिः ।
पात्राणां वर्णनात्[3] काव्ये रसस्रोतोऽधितिष्ठति ॥ १३२ ॥
उद्यानसलिलक्रीडामधुपानरतोत्सवाः ।
विप्रलम्भा विवाहाश्च चेष्टाः काव्ये रसावहाः ॥ १३३ ॥
मन्त्रदूतप्रयाणाजिनायकाभ्युदयादिभिः ।
पुष्टिः पुरुषकारस्य रसं काव्येषु वर्षति ॥ १३४ ॥
नावर्णनं नगर्यादेर्दोषाय विदुषां मतम् ।
यदि शैलर्तुरात्र्यादेर्वर्णनेनैव पुष्यति[4] ॥ १३५ ॥

काव्यस्य मार्गद्वयम्

गुणतः प्रागुपन्यस्य नायकं तेन विद्विषाम् ।
निराकरणमित्येष मार्गः प्रकृतिसुन्दरः ॥ १३६ ॥

---

1. K. प्रेमसूदर्कभक्तयः । 2. J. ०ङ्गसंपन्नम् । 3. K. वर्णनम् । 4. V.K. तुष्यति ।

वंशवृत्तश्रुतादीनि[1] वर्णयित्वा रिपोरपि ।
तज्जयान्नायकोत्कर्षकथनञ्च धिनोति नः ॥ १३७ ॥

षां लक्षणोदाहरणानि । तत्र

अष्टौ स्थायिभावाः

मनोऽनुकूलेष्वर्थेषु सुखसंवेदनं रतिः ।
असंप्रयोगविषया सैव प्रीतिर्निगद्यते ॥ १३८ ॥

तद्रूपेण रसस्य भावो यथा—

हरस्तु किञ्चित्परिवृत्तधैर्यश्चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुराशिः ।
उमामुखे बिम्बफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि ॥ १

अत्र बिम्बोष्ठत्वादिभिर्मनोऽनुकूले पार्वतीमुखे विलोचनव्यापारानुमितो महेश्वरस्याभिलाषविशेषः सात्त्विकादेरनुत्पादात्[2]सुखानुभवस्योत्पत्तिमात्रमनुमापयति ॥

तद्रूपेणैव सात्त्विकोत्पत्तौ जन्म यथा—

अभूद्वरः[3] कण्टकितप्रकोष्ठः स्विन्नाङ्गुलिः संववृते कुमारी ।
तस्मिन् द्वये तत्क्षणमात्मवृत्तिः समं विभक्तेव मनोभवेन ॥ २ ॥

अत्र स्वेदरोमोद्गमयोः सात्त्विकयोरुत्पादाद्रसस्य रतिरूपेणाविर्भावोऽवगम्यते ॥

जन्मैव संचार्युत्पत्तौ[4] यथा—

तयोरपाङ्गप्रविचारितानि किञ्चिद्व्यवस्थापितसंहृतानि[5] ।
ह्रीयन्त्रणामानशिरे मनोज्ञामन्योन्यलोलानि विलोचनानि ॥ ३ ॥

अत्र ह्रीः संचारिभावो जायमानो रसस्य जन्म ज्ञापयति ॥

तदेवानुभावोत्पत्तौ[6] यथा—

ततः सुनन्दावचनावसाने लज्जां तनूकृत्य नरेन्द्रकन्या ।
दृष्ट्या प्रसादामलया कुमारं प्रत्यग्रहीत् संवरणस्रजेव ॥ ४ ॥

अत्र दृष्टिलक्षणः शरीरारम्भोऽनुभावो भवन् रसाविर्भावं लक्षयति ॥

अनुभावादेरनेकस्यैकस्य वा पुनरुत्पत्तिरनुबन्धः । सोऽनेकस्य यथा—

विवृण्वती शैलसुतापि भावमङ्गैः स्फुरद्बालकदम्बकल्पैः ।
साचीकृता चारुतरेण तस्थौ मुखेन पर्यस्तविलोचनेन ॥ ५ ॥

1. K. वंशवीर्य० ।
2. V. सात्त्विको रत्यनुत्पादात्; J. A. सात्त्वको रत्यु० ।
3. 'आसीद्व :' इति मल्लिनाथटीकायाम् । 4. J. A. सत्त्वाद्युत्पत्तौ ।
5. 'तयोरपाङ्गप्रतिसारितानि क्रियासमापत्तिनिवर्तितानि ।' इति मल्लिनाथधृतः पाठः ।
6. J. A. अतः 'जन्म' इत्यधिकम् ।

अत्र देव्याः स्मरारौ पूर्वमुत्पन्ना रतिः साभिलाषतदवलोकनेन विविक्तवसन्तादिभिरुद्दीप्यमाना रोमाञ्चावहित्थलक्षणाभ्यां सात्त्विकव्यभिचारिभ्यामनुबध्यते ॥

एकस्यैव पुनः पुन[1] र्यथा—

यान्त्या मुहुर्वलितकन्धरमाननं तदावृत्तवृन्तशतपत्रनिभं वहन्त्या।
दिग्धोऽमृतेन च विषेण च पक्ष्मलाक्ष्या गाढं निखात इव मे हृदये कटाक्षः॥६॥

अत्र मालत्या माधवविषये पूर्वमुत्पन्ना रतिर्वसन्तावतारतत्संनिधिविशेषप्रदर्शनादिभिरुद्दीप्यमाना पुनः पुनरुत्पन्नेन वलितग्रीवकटाक्षविक्षेपलक्षणेन शरीरारम्भानुभावेनानुबध्यते। अत्रैव माधवस्य मालतीविषये तदहरेवोत्पन्ना रतिस्तैरेवोद्दीपनैरुद्दीप्यमाना हर्षधृतिस्मृतिमतिव्याध्यादिभिः संचारिभावैर्वागारम्भेण चानुभावेनानुबध्यते ॥

रतिरूपेणैव रसनिष्पत्तिर्यथा—

तं वीक्ष्य वेपथुमती सरसाङ्गयष्टिर्निक्षेपणाय पदमुद्धृतमर्पयन्ती[2]।
मार्गाचलव्यतिकराकुलितेव सिन्धुः शैलाधिराजतनया न ययौ न तस्थौ ॥ ७ ॥

अत्र जन्मान्तरानुभवसंस्कारात् प्रतिकूलेऽपि शूलिनि शैलात्मजायाः सर्वकालमेवाविच्छिन्ना रतिश्चिरं वियुक्तस्य दुश्चरेणापि तपसा प्रार्थनीयसंगमस्य तस्याकस्मिकदर्शनेनोद्दीप्यमाना सद्यः समुपजायमानसात्त्विकस्वेदस्तम्भवेपथूपलक्षितैर्हर्षधृतिस्मृत्यावेगसाध्वसादिभिर्व्यभिचारिभावैः पदनिक्षेपलक्षणेन च शरीरानुभावेन संसृज्यते। सोऽयं विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगेः[3] रतिरूपेण रसो निष्पद्यते ॥

रतिरूपेणैव रसपुष्टिर्यथा—

पीनश्रोणि गभीरनाभि निभृतं मध्ये भृशोच्चस्तनं
पायाद्वः परिरब्धमब्धिदुहितुः कान्तेन कान्तं वपुः।
स्वावासानुपघातनिर्वृतमनास्तत्कालमीलद्दृशे
यस्मै सोऽच्युतनाभिपद्मवसतिर्वेधाः शिवं ध्यायति ॥ ८ ॥

अत्र सर्वदैव श्रीवत्सलक्ष्मणो[4] लक्ष्मीविषये महाकुलीनतौदार्यस्थिरानुरागितारूपयौवनवैदग्ध्यशीलसौभाग्यमहाभाग्यादिभिः संमुत्पन्ना रतिस्तदवयवविशेषकामनीयकविभावनेनोद्दीपनविभावातिशयेनोद्दीप्यमाना ब्रह्मणः समक्षमप्यालिङ्गनलक्षणेन शरीरारम्भानुभावेनानुमीयमाना लज्जाप्रणाशलक्षणां प्रेमपुष्टेरष्टमीमवस्थामध्यास्ते। अत्र चानुक्ता अपि सात्त्विका व्यभिचारिणोऽन्येऽपि चानुभावविशेषाः प्रतीयन्ते। श्रियोऽपि च समग्रात्मगुणसंपदाश्रये श्रीवत्सलक्ष्मणि तथाभूता तदभ्यधिका वा रतिः प्रवृद्धप्रेमप्रियतमालिङ्गनलक्षणेनोद्दीपनविभावेनोद्दीप्यमाना नयननिमीलनानुमेयां समस्तसात्त्विकानुभावव्यभिचारिहेतुं प्रेमपुष्टेरुत्तरामवस्थामाश्रयति। सोऽयं विषयसौन्दर्यादाश्रयप्रकृतेः संस्कारपाटवादुद्दीपनातिशयाच्च परां कोटिमावहन् रसः पुष्ट

1. J. A. पुनरुत्पत्तिः। 2. '०मुद्वहन्ती' इति मल्लिनाथधृतपाठः।
3. V. J. A. ०संयोगैः। 4. J. A. ०लक्षणः (?)

इत्युच्यते। अत्रैव ब्रह्मणः श्रियं प्रति मनोहरा ममेयं सृष्टिरिति, रत्नाकरस्येयमात्मजेति, चन्द्रामृतादीनामियं सोदर्येति, विष्णोरियं प्रियतमेति, कामस्येयं जननी इत्यादिभ्य आलम्बनेभ्यः समुत्पन्ना प्रीतिः स्वावासानुपघातिना शरीरसंनिवेशेन दृङ्निमीलनजनितया च तदुपघातशङ्कयोद्दीप्यमाना तत्क्षणोपजायमानतया आवेगस्मृतिवितर्कोन्मादमोहचिन्तादिभिर्व्यभिचारिभावैः, तदनुमेयैश्च स्तम्भवेपथुप्रभृतिसात्त्विकैः, शिवानुध्यानलक्षणेन बुद्ध्यारम्भानुभावेन संसृज्यमाना परं प्रकर्षमारोहतीति[1] प्रतीयते ॥

रतौ भयादिसंकरो यथा—

राहोश्चन्द्रकलामिवाननचरीं दैवात् समासाद्य मे
दस्योरस्य कृपाणपातविषयादाच्छिन्दतः प्रेयसीम्।
आतङ्काद्विकलं द्रुतं करुणया विक्षोभितं विस्मयात्
क्रोधेन ज्वलितं मुदा विकसितं चेतः कथं वर्तताम् ॥ ९ ॥

अत्र माधवस्य मालत्यां पूर्वमुत्पन्ना रतिस्तदवस्थालोकनादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीप्यमाना भयशोकविस्मयक्रोधहर्षैरपि रसान्तरैः पृथक् पृथग्विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगान्निष्पद्यमानैः संकीर्यमाणा मनोवाग्बुद्धिशरीरारम्भानुभावैर्भयाद्यनुरूपैश्च सात्त्विकव्यभिचारिभिः संपर्के परं प्रकर्षमारोहन्ती प्रतीयते। तत्र चेतसो वैकल्यादिपरिभावनं मन आरम्भः, वाक्योच्चारणं वागारम्भः, राहोरिव दस्योश्चन्द्रकलामिव प्रेयसीमित्यादि बुद्ध्यारम्भः,आच्छिन्दत इत्यादि शरीरारम्भः,भयादीनाञ्च पञ्चानामपि यथाक्रमं राहोरिति, चन्द्रकलामिवाननचरीमिति, दैवात् समासाद्य स इति, दस्योरस्य कृपाणपातविषयादिति, आच्छिन्दतः प्रेयसीमित्यालम्बनविभावाः, तत्स्वरूपपरिभावनान्युद्दीपनविभावाः, विकलं द्रुतं विक्षोभितं ज्वलितं विकसितं चेत इत्यनुभावाः, आतङ्ककरुणाविस्मयक्रोधमुदनुरूपाश्च कम्पाश्रुस्तम्भवैवर्ण्यरोमाञ्चादयः सात्त्विकाः, मोहविषादामर्षोग्रताधृत्यादयो[2] व्यभिचारिणश्चानुमीयमाना निष्पत्तिहेतवो भवन्ति। सोऽयं तुल्यकालबलोत्पत्तिकारणानां भयादिनिष्पत्तीनां रतौ संसर्गः संकर इत्युच्यते ॥

रतिरूपेण रसप्रकर्षस्य ह्रासो यथा—

कोपो यत्र भ्रुकुटिरचना निग्रहो यत्र मौनं
यत्रान्योन्यस्मितमनुनयो दृष्टिपातः प्रसादः।
तस्य प्रेम्णस्तदिदमधुना वैशसं पश्य जातं
त्वं पादान्ते लुठसि न च मे मन्युमोक्षः खलायाः ॥ १० ॥

अत्र योषिति रोषाख्यरसान्तरतिरस्कारात् पुरुषे चान्यरागाद्[3] रतिप्रकर्षस्य ह्रासोऽवगम्यते ॥

---

1. K. आरोहन्ती प्रतीयते। 2. K. मोहविषादवितर्कोग्रता०; V. विषादोदर्को०।
3. J. A. चानुरागात्।

रतिरूपेण हीनपात्रेषु रसाभासो यथा—

विक्किणइ माहमासम्मि पामरो पारडिं बइल्लेण ।
दिट्ठिं स मुम्मुरे सामलीए थणए णिअच्छन्तो ॥ ११ ॥

[विक्रीणीते माघमासे पामरः प्रावरकं बलीवर्देन ।
दृष्टिं स मुर्मुरे श्यामलायाः स्तनके नियच्छन् ॥]

तिर्यक्षु यथा—

पाअडिअं सोहग्गं तंवाए उअह गोट्ठमज्झम्मि ।
दुट्ठवसहस्स सिङ्गे अच्छिउडं कण्डुअन्तीए ॥ १२ ॥

[प्रकटितं सौभाग्यं ताम्रया पश्यत गोष्ठमध्ये ।
दुष्टवृषभस्य शृङ्गेऽक्षिपुटं कण्डूयमानया ॥]

नायकप्रतियोगिषु यथा—

पुलअं जणअंति दहकन्धरस्स राहवसरा सरीरम्मि ।
जणअसुआफंसमहग्घ विअ करअलाअट्ठिअविमुक्का ॥ १३ ॥

[पुलकं जनयन्ति दशकन्धरस्य राघवशराः शरीरे ।
जनकसुतास्पर्शमहार्घा इव करतलाकृष्टविमुक्ताः ॥]

गौणेषु यथा—

उव्वहइ णवतिणंकुररोमञ्चपसाहिआइं अंगाइं ।
पाउसलच्छीए पओहरेहिं पडिवेल्लिओ विञ्झो ॥ १४ ॥

[उद्वहति नवतृणाङ्कुररोमाञ्चप्रसाधितान्यङ्गानि ।
प्रावृड्लक्ष्म्या पयोधरैः परिवेल्लितो विन्ध्यः ॥]

त एते चत्वारोऽपि रसाभासा उच्यन्ते ॥

रतावेव लज्जारोषरूपरसान्तरयोः प्रशमो यथा—

दृष्टे लोचनवन्मनाङ्मुकुलितं पार्श्वस्थिते वक्त्रव-
न्न्यग्भूतं बहिरासितं पुलकवत् स्पर्शं समातन्वति ।
नीवीबन्धवदागतं शिथिलतामाभाषमाणे ततो
मानेनापगतं ह्रियेव सुदृशः पादस्पृशि प्रेयसि ॥ १५ ॥

अत्र बलवद्भ्यां प्रियप्रेमानुनयाभ्यां ह्रीरोषयोरुपशमः क्रियते ॥

रतावेव रोषरूपरसस्य शेषो यथा—

एव्यत्युत्सुकमागते विवलितं संभाषिणि स्फारितं
संश्लिष्यत्यरुणं गृहीतवसने कोपाञ्चितभ्रूलतम् ।
मानिन्याश्चरणानतिव्यतिकरे वाष्पाम्बुपूर्णेक्षणं
चक्षुर्जातमहो प्रपञ्चचतुरं जातागसि प्रेयसि ॥ १६ ॥

अत्र कस्याश्चिद्बलवता प्रेम्णोन्मूलितस्यापि मानस्य शेषोऽनुवर्तते ।।

त एते भावादयो दशापि रसप्रकारा हासादिष्वपि प्रायशो दृश्यन्ते । ग्रन्थगौरवभयात्[1] क्वचित् क्वचिदुदाह्रियन्ते । तत्र

न्यङ्गव्रीडादिमिश्चेतोविकासो[2] हास उच्यते ।

तद्रूपेण रसस्य भावो यथा—

कनककलसखच्छे राधापयोधरमण्डले
नवजलधरश्यामामात्मद्युतिं प्रतिविम्बिताम ।
असितसिचयप्रान्तभ्रान्त्या मुहुर्मुहुरुत्क्षिपन्
जयति जनितव्रीडाहासः प्रियाहसितो हरिः ।। १७ ।।

अत्र राधाया हरिन्यङ्गाद्[3], हरेस्तु व्रीडातो हासस्य सत्तामात्रं प्रतीयते ।।

शोकश्चित्तस्य वैधुर्यमभीष्टविरहादिभिः ।। १३९ ।।

तद्रूपेण रसस्य निष्पत्तिर्यथा—

हृदयान्नापयातोऽसि दिक्षु सर्वासु दृश्यसे ।
वत्स राम गतोऽसीति संतापादनुमीयसे ।। १८ ।।

अत्र दशरथस्य रामवियोगादुत्पन्नस्तद्गुणस्मरणादिभिरुद्दीपितश्चिन्तासंतापादिर्वागारम्भेण चानुषज्यमानः शोकरूपेण रसो निष्पद्यते ।।

प्रतिकूलेषु तैक्ष्ण्यस्य प्रबोधः क्रोध उच्यते ।

तद्रूपेण रसस्य निष्पत्तिर्यथा—

मय्येवमस्मरणदारुणचित्तवृत्तौ वृत्तं रहःप्रणयमप्रतिपद्यमाने ।
भेदाद्भ्रुवोः कुटिलयोरतिलोहिताक्ष्या भग्नं शरासनमिवातिरुषा स्मरस्य ।।१९।।

अत्र यद्यपि विभावानुभावसंचारिसंयोगलक्षणाया रसनिष्पत्तेरधिकम्, अतिरुषातिलोहिताक्ष्येति प्रकर्षनिमित्तमतिशब्दोपादानं विद्यते, तथाप्युत्तमनायिकाश्रयः प्रियविषये न रोषः प्रकर्षमासादयति ।।

कार्यारम्भेषु संरम्भः स्थेयानुत्साह इष्यते ।। १४० ।।

तद्रूपेण रसस्य जन्म यथा—

मूर्ध्ना जाम्बवतोऽभिवाद्य चरणावापृच्छ्य सेनापती-
नाश्वास्याश्रुमुखान् मुहुः प्रियसखीन् प्रेष्यान् समादिश्य च ।
आरम्भं जगृहे महेन्द्रशिखरादम्भोनिधेर्लङ्घने
रंहस्वी रघुनाथपादरजसामुच्चैः स्मरन् मारुतिः ।।२०।।

1. V. J. A. न क्वचित् । 2. V, न्यङ्गः क्रीडादिभिः; J. A. व्यङ्गव्रीडा० ।
3. J. A. राधया व्यङ्गितस्य ।

अत्र अभिवादनप्रश्नाश्वासनसमादेशनाद्रिशिखरारोहणेष्टदेवतास्मरणानां पूर्वरङ्गपर्यवसायित्वेनानुद्दीपनविभावत्वादनुत्साहानुभावत्वाच्च नायमनुबन्धो निष्पत्तिः प्रकर्षो वा भवति ॥

भयं चित्तस्य वैक्लव्यं रौद्रादिजनितं विदुः ।

तद्रूपेण रसस्यानुबन्धो यथा—

मन्त्रान् मृत्युजितो जपद्भिरसकृद्ध्यायद्भिरिष्टान् सुरान्
शुष्यत्तालुभिराकुलाकुलपदैर्निर्वाग्भिरुत्कम्पिभिः ।
अध्वन्यैरिह जीवितेशमहिषव्याधूम्रधूमाविला
लङ्घ्यन्ते करिमांसधस्मररणत्कौलेयकाः पल्लयः ॥ २१ ॥

अत्र यद्यपि पल्लीनामालम्बनत्वम्, तद्विशेषणयोरुद्दीपनत्वम्, मन्त्रजपादेरनुभावत्वम्, तालुशोषादीनां व्यभिचारित्वमिति विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगोऽस्ति तथापि मन्त्रजपेष्टदेवतानुध्यानयोर्लङ्घनोपायपरत्वान्न भयरूपेण रसस्य निष्पत्तिः । अध्वन्यानां हि तन्निष्पत्तावल्पसत्त्वतया स्तम्भमोहमूर्च्छामरणादिभिरुपायप्रयोगो न घटते ॥

जुगुप्सा गर्हणार्थानां दोषसंदर्शनादिभिः ॥ १४१ ॥

तद्रूपेण रसस्यानुगमो यथा—

रे हस्त दक्षिण मृतस्य शिशोर्द्विजस्य
जीवातवे विसृज शूद्रमुनौ कृपाणम् ।
रामस्य गात्रमसि निर्भरगर्भखिन्न-
सीताप्रवासनपटोः करुणा कुतस्ते ॥ २२ ॥

अत्र यद्यपि द्विजशिशोर्जीवनाय मुनिरपि शूद्रो वध्य इति न रामस्यात्मकसंनिन्दा, तथाप्यनपकारिणं[1] जिघांसतो घृणा प्रवर्तत इति[2] सीतापरित्यागविषयत्वेनैवात्र जुगुप्सानुगमो ग्रहीतव्यः । शम्बूकविषये पुनरस्या जन्ममात्रमेवेति ॥

विस्मयश्चित्तविस्तारः पदार्थातिशयादिभिः ।

तद्रूपेण रसनिष्पत्ति[3]र्यथा—

कृष्णेनाद्य गतेन रन्तुमधुना मृद्भक्षिता स्वेच्छया
सत्यं कृष्ण क एवमाह मुसली मिथ्याम्ब पश्याननम् ।
व्यादेहीति विदारिते तु वदने दृष्ट्वा समस्तं जग-
न्माता यस्य जगाम विस्मयवशं पायात् स वः केशवः ॥ २३ ॥

अत्र शिशोर्मुखे जगद्दर्शनमालम्बनविभावः, तत्सामग्र्यशैशवाद्यालोकनमुद्दीपनविभावः, विस्मयवशं जगामेत्यनेनानुपात्ता अपि संचारिणोऽनुभावाश्च गृह्यन्ते ॥

1. J. A. अनयकारिणम् । 2. K. घृणा अनुवर्तत एव ।
3. V. J. A. रसस्य जन्म ।

अष्टौ सात्त्विकभावाः

स्तम्भश्चेष्टाप्रतीघातो भयरागामयादिभिः ।। १४२ ।।

तद्रूपेण रसस्य पुष्टिर्यथा—

तं ताणं हदछाअं णिच्चललोअणसिहं पउत्थपदावं ।
आलेक्खपईवाणं ब्ब णिअअं पअइचटुलत्तणं पि विअलिअं ।। २४ ।।

[तत्तेषां हतच्छायं निश्चललोचनशिखं प्रोषितप्रतापम् ।
आलेख्यप्रदीपानामिव निजकं प्रकृतिचटुलत्वमपि विगलितम् ।।]

अयञ्च पुष्टोऽपि सात्त्विकत्वात् सदैवान्यानुयायीति नानुभावादिभिरनुबध्यते ।।

हर्षाद्भुतभयादिभ्यो रोमाञ्चो रोमविक्रिया ।

तद्रूपेण रसस्य जन्म यथा—

करिमरिअजालगज्जिदजलदासणिपडिरवो एसो ।
पइणो धणुरवकङ्खिणि रोमञ्चं किं मुहा वहसि ।। २५ ।।

[किर्मीरितजालगर्जितजलदाशनिप्रतिरव एषः ।
पत्युर्धनूरवकाङ्क्षिणि रोमाञ्चं किं मुधा वहसि ।।]

अस्यापि सात्त्विकत्वादन्यानुबन्धादयो न जायन्ते ।

मदप्रमदपीडाद्यैर्वैस्वर्यं गद्गदं विदुः ।। १४३ ।।

तद्रूपेण रसस्य निष्पत्तिर्यथा—

पि-पि-प्रिय स-स-स्वयं मु-मु-मुखासवं देहि मे
त-त-त्यज दु दु-द्रुतं भ-भ-भ-भाजनं काञ्चनम् ।
इति स्खलितजल्पितं मदवशात् कुरङ्गीदृशः
प्रगे हसितहेतवे सहचरीभिरध्यैयत ।। २६ ।।

अयमपि सात्त्विकत्वात् निष्पन्नो नान्यैरनुबध्यते ।।

वपुर्जलोद्गमः स्वेदो रतिघर्मश्रमादिभिः ।

तद्रूपेण रसस्य जन्म यथा—

हिमव्यपायाद्विशदाधराणामापाण्डरीभूतमुखच्छवीनाम् ।
स्वेदोद्गमः किम्पुरुषाङ्गनानां चक्रे पदं पत्रविशेषकेषु ।। २७ ।।

अत्रापि पूर्ववदन्यानुषङ्गो न भवति ।।

रागरोषभयादिभ्यः कम्पो गात्रस्य वेपथुः ।। १४४ ।।

तद्रूपेण रसस्य जन्म यथा—

मा गर्वमुद्वह कपोलतले चकास्ति
कान्तस्वहस्तलिखिता मम मञ्जरीति।
अन्यापि किं न सखि भाजनमीदृशीनां
वैरी न चेद्भवति वेपथुरन्तरायः॥ २८॥

अयमपि प्राग्वदेव नान्यैरनुगम्यते॥

विषादमदरोषादेर्वर्णान्यत्वं विवर्णता।

तद्रूपेण रसस्य निष्पत्तिर्यथा—

सहि साहसु तेण समं अहंपि किं णिग्गआ पहाअम्मि।
अणव्विअ दीसइ जेण दप्पणे कावि सा सुमुही॥ २९॥
[सखि साधय तेन सममहमपि किं निर्गता प्रभाते।
अन्यैव दृश्यते येन दर्पणे कापि सा सुमुखी॥]

अयमपि नान्यैरनुबध्यते॥

अश्रुनेत्रोद्गतं वारि दुःखशोकप्रहर्षजम्॥ १४५॥

तद्रूपेण रसस्यानुबन्धो यथा—

उत्पक्ष्मणोर्नयनयोरुपरुद्धवृत्ति
बाष्पं कुरु स्थिरतया शिथिलानुबन्धम्।
अस्मिन्नलक्षितनतोन्नतभूमिभागे
मार्गे पदानि खलु ते विषमीभवन्ति॥ ३०॥

अत्र बाष्पशब्देन लोचनाश्रयमश्रूच्यते, न कण्ठाद्याश्रयो दुःखावेशः, यथा—'विललाप स बाष्पगद्गदम्', 'मुहुर्लग्नः कण्ठे तरलयति बाष्पः स्तनतटीम्' इति॥

प्रलयस्तीव्रदुःखादेरिन्द्रियास्तमयो मतः।

तद्रूपेण रसस्य निष्पत्तिर्यथा—

तीव्राभिषङ्गप्रभवेण वृत्तिं मोहेन संस्तम्भयतेन्द्रियाणाम्।
अज्ञातभर्तृव्यसना मुहूर्तं कृतोपकारेव रतिर्बभूव॥ ३१॥

अत्र मोहशब्देन मूर्च्छोच्यते, न वक्ष्यमाणलक्षणो मोहः॥

त्रयस्त्रिंशद्व्यभिचारिभावाः

स्मृतिः पूर्वानुभूतार्थविषयं ज्ञानमुच्यते॥ १४६॥

तद्रूपेण रसस्यानुबन्धो यथा—

इतः प्रत्यादेशात् स्वजनमनुगन्तुं व्यवसिता
स्थिता तिष्ठेत्युच्चैर्वदति गुरुशिष्ये गुरुसमे।

पुनर्दृष्टिं बाष्पप्रसरकलुषामर्पितवती
मयि क्रूरे यत्तत् सविषमिव शल्यं दहति माम् ।। ३२ ।।

अत्र सविशेषा स्मृतिरिच्छया वागारम्भेण चानुबध्यते। निष्पत्त्यादयः[1] पुनरस्या रत्यादिनिष्पत्तिष्वेव द्रष्टव्याः। रत्यादयो हि स्मृतिमूलत्वात्[2] तत्प्रकर्षापकर्षावनुवर्त्तन्ते ।।

ऊहो वितर्क इत्युक्तः पदार्थेषु यथामति।

तद्रूपेण रसस्य निष्पत्तिर्यथा—

चित्ते निवेश्य परिकल्पितसत्त्वयोगा-
द्रूपोच्चयेन घटिता मनसा कृता नु।
स्त्रीरत्नसृष्टिरपरा प्रतिभाति सा मे
धातुर्विभुत्वमनुचिन्त्य वपुश्च तस्याः ।। ३३ ।।

सोऽयमसत्यः सत्यो वा स्मृतिज्ञानचिन्तनादिद्वारेण निश्चयान्तो[3] निष्पन्न इत्युच्यते ।।

उत्कण्ठेष्टानवाप्तौ योऽभिलाषः स्यात्तदाप्तये ।। १४७ ।।

तद्रूपेण रसस्य निष्पत्तिह्रासौ यथा—

यास्यत्यद्य शकुन्तलेति हृदयं संस्पृष्टमुत्कण्ठया
बाष्पस्तम्भितकण्ठवृत्ति वचनं[4] चिन्ताजडं दर्शनम्।
वैक्लव्यं मम तावदीदृशमिदं स्नेहादरण्यौकसः
पीड्यन्ते गृहिणः कथं नु तनयाविश्लेषदुःखैर्नवैः ।। ३४ ।।

अत्र विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगात् प्रीतिरिवोत्कण्ठापि तदनुषङ्गिणी निष्पन्ना उत्तरार्धप्रतिपाद्येन तथाविधेनैव[5] विस्मयादिनाभिभूयमाना ह्रास इत्युच्यते। प्रकर्षश्चास्य ममारण्यौकस इत्यनेन निवार्यते ।।

प्रयत्नपूर्विकार्थेषु स्मृतिश्चिन्तेति कथ्यते।

तद्रूपेण रसस्य प्रकर्षो यथा—

चिन्ताणीअदइअसमागमम्मि कअमण्णुआइं भरिऊण।
सुण्णं कलहाअन्ती सहीहिँ रुण्णा ण ओ हसिआ ।। ३५ ।।

[चिन्तानीतदयितसमागमे कृतमन्युकानि स्मृत्वा।
शून्यं कलहायमाना सखीभी रुदिता न वा हसिता ।।]

अत्र सखीरोदनेन शून्यकलहः, शून्यकलहेन साक्षात्कारः, साक्षात्कारेण चिन्ता, चिन्तया तु मूलभूता रतिः प्रकृष्यते ।।

---

1. J. A. तिष्ठेत्यादयः। 2. K. रत्यादयोऽस्मृति०। 3. K. निर्णयान्तः।
4 K. कण्ठः स्तम्भितबाष्पवृत्तिकलुषः। 5. K. निषेधेनैव।

आत्मप्रकाशनपरा चेष्टा चपलतोच्यते ॥ १४८ ॥

तद्रूपेण रसस्य जन्म यथा—

कश्चित् कराभ्यामुपगूढनालमालोलपत्राभिहतद्विरेफम् ।
रजोभिरन्तःपरिवेषबन्धि लीलारविन्दं भ्रमयाञ्चकार ॥ ३६ ॥

अत्र लीलारविन्दभ्रमणचेष्टया कश्चिदिन्दुमत्यै तिष्ठते ॥

शास्त्रोक्तार्थानुसंधानादर्थनिर्धारणं मतिः ।

तद्रूपेण रसस्यानुबन्धो यथा—

असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा यदार्यमस्यामभिलाषि मे मनः ।
सतां हि संदेहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ॥ ३७ ॥

अत्र पूर्वार्धोक्तार्थनिर्धारणरूपा मतिरुत्तरार्धेनानुबध्यते ॥

गर्वोऽन्येषामवज्ञानमात्मसंभावनादिभिः ॥ १४९ ॥

तद्रूपेण रसस्य पुष्टिर्यथा—

धृतायुधो यावदहं तावदन्यैः किमायुधैः ।
यद्वा न सिद्धमस्त्रेण मम तत् केन सेत्स्यति ॥ ३८ ॥

अत्र कर्णस्यात्मसंभावनयाश्वत्थामन्यवज्ञानं प्रकृष्यते ॥

अहेतुरनिवर्ती[1] च स्नेहश्चित्तार्द्रता मता ।

तद्रूपेण रसस्य निष्पत्तिर्यथा—

अनेन कस्यापि कुलाङ्कुरेण स्पृष्टेषु गात्रेषु सुखं ममैतत् ।
कां निर्वृतिं चेतसि तस्य कुर्याद् यस्यायमङ्गात् कृतिनः प्ररूढः ॥ ३९ ॥

अत्र दुष्यन्तस्य सत्त्वदमनदर्शनादुत्पन्नस्तदङ्गस्पर्शसुखादिभिरुद्दीपितः स्पृहामतिवितर्कवागारम्भैः संसृज्यमानः स्नेहो निष्पद्यते ॥

अभीष्टार्थस्य संप्राप्तौ स्पृहापर्याप्तता धृतिः ॥ १५० ॥

तद्रूपेण रसप्रकर्षो यथा—

नीतो विक्रमबाहुरात्मसमतां प्राप्तेयमुर्वीतले
सारं सागरिका ससागरमहीप्राप्त्येकहेतुः प्रिया ।
देवी प्रीतिमुपागता च भगिनीलाभाज्जिताः कोशलाः
किं नास्ति त्वयि सत्यमात्यवृषभे यस्मिन् करोमि स्पृहाम् ॥ ४० ॥

अत्र वत्सराजस्य सर्वात्मना मनोरथसिद्धयो धृतेः प्रकर्षमावहन्ति ॥

चेतोनिमीलनं व्रीडा न्यङ्गरागस्तवादिभिः ।

1, V. J. A. अनिवर्त्या ।

तद्रूपेण रसप्रकर्षात्कोपशोकाभ्यां[1] संकरो यथा—

अक्षुद्रारिकृताभिमन्युनिधनात् सक्रान्तीव्रक्रुधः
पार्थस्याकृतशात्रवप्रतिकृतेरन्तःशुचा मुह्यतः ।
कीर्णा बाष्पकणैः पतन्ति धनुषि व्रीडाजडा दृष्टयो
हा वत्सेति गिरः स्फुरन्ति न पुनर्निर्यान्ति कण्ठाद्बहिः ।। ४१ ।।

अत्र अर्जुनस्यान्यायेनाभिमन्युबधादुद्भूतौ दीप्तावेव क्रोधशोकावुद्भूतविप्रतीकारोत्थया तथाविधयैव व्रीडया संकीर्येते । तथाहि क्रोधशोकयोरनुभावभूता दृष्टयो वाचश्च व्रीडाजडा इति विशेषणानि संबध्यन्ते ।।

अवहित्थं तु लज्जादेर्हर्षाद्याकारगोपनम् ।। १५१ ।।

तद्रूपेण रसस्यानुबन्धो यथा—

एवंवादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखी ।
लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती ।। ४२ ।।

अत्र

प्रणम्य शितिकण्ठाय विबुधास्तदनन्तरम् ।
चरणौ रञ्जयन्त्वस्याश्चूडामणिमरीचिभिः ।। ४३ ।।

इत्यादेर्मुनिवाक्याद्दुद्भूतप्रहर्षाकारो गुरुसंनिधौ लज्जितया लीलाकमलपत्रगणनेन गौर्या गोप्यते ।।

सुखदुःखादिजनितो मोहश्चित्तस्य मूढता ।

तद्रूपेण रसस्य निष्पत्तिर्यथा—

कान्ते तल्पमुपागते विगलिता नीवी स्वयं बन्धनाद्
वासश्च श्लथमेखलागुणधृतं किञ्चिन्नितम्बे स्थितम् ।
एतावत् सखि वेद्मि साम्प्रतमहं तस्याङ्गसंगे पुनः
कोऽसौ कास्मि रतञ्च किं कथमिति स्वल्पापि मे न स्मृतिः ।। ४४ ।।

अत्र स्थायिनी रतिर्मोहनिष्पत्त्या प्रकृष्यते ।।

संमोहानन्दसंभेदो मदिरादिकृतो मदः ।। १५२ ।।

तद्रूपेण रसस्य निष्पत्तिर्यथा—

घूर्णमाननयनं स्खलत्कथं स्वेदबिन्दुमदकारणस्मितम् ।
आननेन न तु तावदीश्वरश्चक्षुषा चिरमुमामुखं पपौ ।। ४५ ।।

अत्र नयनघूर्णनाकारणस्मितादयः संमोहानन्दसंभेदा उद्भवन्तो मदं निष्पादयन्ति ।।

---

1. K. रसस्य प्रकर्षे क्रोध०

मनःप्रसादो हर्षः स्याद्दिष्टावाप्तिस्तवादिभिः ।

तद्रूपेण रसस्य प्रकर्षो यथा—

जातस्य ते पितुरपीन्द्रजितो निहन्तु-
र्वत्सस्य वत्स कति नाम दिनान्यमूनि ।
तस्याप्यपत्यमधितिष्ठति वीरधर्मं
दिष्ट्या गतं दशरथस्य कुलं प्रतिष्ठाम् ॥ ४६ ॥

अत्र दशरथसुहृदः सुमन्त्रसारथेः प्रभुकुलप्रतिष्ठामाशंसतस्तत्सूनुमिन्द्रजितो हन्तारं पश्यतो मनोरथावाप्त्या हर्षो निष्पन्नस्तदपत्येऽपि वीरधर्ममाचरिष्णौ प्रकृष्टो दिष्ट्येत्यव्ययेन सूच्यते ॥

क्रोधः कृतापराधेषु स्थिरोऽमर्षत्वमश्नुते ॥ १५३ ॥

तद्रूपेण रसस्य प्रकर्षो यथा—

लाक्षागृहानलविषान्नसभाप्रवेशैः
प्राणेषु वित्तनिचयेषु च नः प्रहृत्य ।
आकृष्टपाण्डववधूपरिधानकेशाः
स्वस्था भवन्ति मयि जीवति धार्तराष्ट्राः ॥ ४७ ॥

अत्र भीमसेनस्य धार्तराष्ट्रेषु स्वस्था इति नाम्नोऽप्यसहनाल्लाक्षागृहाद्यपकारजन्मामर्षः प्रतीयते ॥

असूयाऽन्यगुणर्द्धीनामौद्धत्यादसहिष्णुता ।

तद्रूपेण रसस्य जन्म यथा—

वन्द्यास्ते न विचारणीयचरितास्तिष्ठन्तु हुं वर्तते
सुन्दस्त्रीनिधनेऽप्यखण्डयशसो लोके महान्तो हि ते ।
यानि त्रीणि कुतोमुखान्यपि पदान्यासन् खरायोधने
यद्वा कौशलमिन्द्रसूनुदमने तत्राप्यभिज्ञो जनः ॥ ४८ ॥

अत्र यद्यपि सोल्लुण्ठदोषकीर्तनादिभिर्जुगुप्सा निष्पद्यते तथापि न तया स्वनिष्पत्तिहेतुरसूया संकीर्यते ॥

ईर्ष्यामाहुः समानेषु मानदानाद्यमर्षणम् ॥ १५४ ॥

तद्रूपेण रसस्य प्रकर्षो यथा—

हुं णिल्लज्ज समोसर तंविअ अणुणेसु जाइ दे एअम् ।
पाअंगुट्ठालत्तएण तिलअं विणिम्मिअम् ॥ ४९ ॥
[हुं निर्लज्ज समपसर तामेवानुनय यया ते इदम् ।
पादाङ्गुष्ठालक्तकेन तिलकं विनिर्मितम् ॥]

अत्र कस्याश्चित् प्रेयसि सपत्नीं प्रसादयितुं गते तन्मानमसृष्यमाणायाः समुत्पन्नेर्ष्या प्रियानुनयादिभिर्भृशायमानतया निष्पन्नालक्तकतिलकानुमेयैरतत्पादपतनादिभिरुद्दीप्ता हुङ्काराक्षेपभर्त्सनप्रतिभेदाविनाभूतैर्भ्रूभङ्गताडनाङ्गक्षेपवेपथुस्वेदगद्गदादिभिः संसृज्यमाना प्रकृष्यते ॥

विषादश्चेतसो ग्लानिरुपायाभावनाशयोः ।

तद्रूपेण रसस्य प्रकर्षो यथा—

व्यर्थं यत्र कपीन्द्रसख्यमपि मे वीर्यं हरीणां वृथा
प्रज्ञा जाम्बवतोऽपि यत्र न गतिः पुत्रस्य वायोरपि ।
मार्गं यत्र न विश्वकर्मतनयः कर्तुं नलोऽपि क्षमः
सौमित्रेरपि पत्रिणामविषयस्तत्र प्रिया क्वासि मे ॥ ५० ॥

अत्र सीतासमागमविषये रामस्य दृष्टावदानसुग्रीवसख्यादेरुपायस्याभावाद् विषादः प्रकृष्यते ॥

सत्त्वत्यागादनुत्कर्षो वाक्यादेर्दैन्यमुच्यते ॥ १५५ ॥

तद्रूपेण रसस्यानुबन्धो यथा—

अस्मान् साधु विचिन्त्य संयमधनानुच्चैः कुलं चात्मन-
स्त्वय्यस्याः कथमप्यबान्धवकृतां भावप्रवृत्तिञ्च ताम् ।
सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकमियं दारेषु दृश्या त्वया
भाग्याधीनमतः परं न खलु तद्वाच्यं वधूबन्धुभिः ॥ ५१ ॥

अत्र स्नेहप्रभवं पादत्रयोक्तमर्थितादैन्यं तुरीयपादोपक्षिप्तया वाचा दैन्यान्तरेणानुबध्यते ॥

विदुर्वाग्दण्डपारुष्यमुग्रतामपकारिषु ।

तद्रूपेण रसस्य प्रकर्षो यथा—

प्रणयिसखीसलीलपरिहासरसाधिगतै-
र्ललितशिरीषपुष्पहननैरपि ताम्यति यत् ।
वपुषि वधाय तत्र तव शस्त्रमुपक्षिपतः
पततु शिरस्यकाण्डयमदण्ड इवैष भुजः ॥ ५२ ॥

अत्र माधवस्य प्रकृष्टापकारिण्यघोरघण्टे विषये प्रकृष्टमेव वाक्पारुष्यं दण्डपारुष्यञ्च जायते ॥

त्रासश्चित्तचमत्कार आकस्मिकभयादिभिः ॥ १५६ ॥

तद्रूपेण रसस्य जन्म यथा—

परिस्फुरन्मीनविघट्टितोरवः सुराङ्गनास्त्रासविलोलदृष्टयः ।
उपाययुः कम्पितपाणिपल्लवाः सखीजनस्यापि विलोकनीयताम् ।। ५३ ।।

अत्र लोलदृष्टिता करावधूननञ्च स्त्रीणां स्वभावभीरुत्वविलासित्वाभ्यामपि भवतीति त्रासाविर्भावेऽप्यसमर्थमिति नानुबन्धो भवति ।।

अनिष्टाभ्यागमोत्प्रेक्षां शङ्कामाचक्षते बुधाः ।

तद्रूपेण रसस्य प्रकर्षो यथा—

सहसा मा साहिज्जउ पिआगमो तीअ विरहकिसिआए ।
अच्चन्तपहरिसेण वि जा अ मुआ सा मुआज्जेव ।। ५४ ।।

[सहसा मा साध्यतां प्रियागमस्तया विरहकृशया ।
अत्यन्तप्रहर्षेणापि या च मृता सा मृतैव ।।]

अत्र विरहिण्याः कार्श्यातिशयमुद्वीक्षमाणायाः कस्याश्चिद्वयस्यायाः स्नेहातिशय्यात् 'प्रेम पश्यति भयान्यपदेऽपि' इति प्रियागमप्रहर्षातिशयभावेऽप्यसहिष्णुतया तन्मरणशङ्का प्रकृष्यते ।।

विरहादेर्मनस्तापः शरीरातङ्कदो[1] गदः ।। १५७ ।।

तद्रूपेण रसस्य जन्म यथा—

स्थितमुरसि विशालं पद्मिनीपत्रमेतत्
कथयति न तथान्तर्मन्मथोत्थामवस्थाम् ।
अतिशयपरितापग्लापिताभ्यां यथास्याः
स्तनयुगपरिणाहं मण्डलाभ्यां ब्रवीति ।। ५५ ।।

अत्र सागरिकायाः स्तननिहितसरोजिनीदलग्लापनेन वपुःसंतापो निष्पद्यते ।।

बलस्यापचयो ग्लानिराधिव्याधिप्रकर्षभूः ।

तद्रूपेण रसस्यानुबन्धो यथा—

किसलयमिव मुग्धं बन्धनाद्विप्रलूनं
हृदयकुसुमशोषी दारुणो दीर्घशोकः ।
ग्लपयति परिपाण्डु क्षाममस्याः शरीरं
शरदिज इव घर्मः केतकीगर्भपत्रम् ।। ५६ ।।

अत्र प्रकृष्टशोकानुबन्धिनी ग्लानिर्वैवर्ण्यक्षामताभ्यामनुबध्यते ।।

---

1. J. शरीरान्तकरः; A. ०न्तकदः ।

उत्कण्ठाहर्षशोकादेरुन्मादश्चित्तविप्लवः ॥ १५८ ॥

तद्रूपेण रसस्य निष्पत्तिर्यथा—

क्वाकार्यं क्व कलाधरस्य च कुलं भूयोऽपि दृश्येत सा
दोषाणामुपशान्तये श्रुतमहो कोपेऽपि कान्तं मुखम् ।
किं वक्ष्यन्त्यपकल्मषाः कृतधियो रेखैव साऽन्यादृशी
चेतः स्वास्थ्यमुपैहि कः खलु युवा धन्योऽधरं धास्यति ॥ ५७ ॥

अत्र विरहिणः पुरूरवस उत्कण्ठादिभिः प्रेमप्रकर्षादसत्प्रलापरूप उन्मादो निष्पद्यते ॥

आदरातिशयाच्चेतस्यावेगः संभ्रमो मतः ।

तद्रूपेण रसस्य संकरो यथा—

अलमलमतिमात्रं साहसेनामुना ते
त्वरितमयि विमुञ्च त्वं लतापाशमेनम् ।
चलितमिव निरोद्धुं जीवितं जीवितेशे
क्षणमिह मम कण्ठे बाहुपाशं निधेहि ॥ ५८ ॥

अत्र रतिजन्मा संभ्रमातिशयो रतिजन्मनैव मतिप्रकर्षेण[1] संकीर्यते ॥

मनःशरीरयोः खेदः क्रियातिशयतः श्रमः ॥ १५९ ॥

तद्रूपेण रससंकरो यथा—

स्खलयति वचनं ते संश्रयत्यङ्गमङ्गं
जनयति मुखचन्द्रोद्भासिनः स्वेदबिन्दून् ।
मुकुलयति च नेत्रे सर्वथा सुभ्रु खेद-
स्त्वयि विलसति तुल्यं वल्लभालोकनेन ॥ ५९ ॥

अत्र मालत्याः पुष्पावचयजन्मा श्रमो माधवावलोकनजा च रतिः स्वेदगद्गदाङ्गसादनयनमुकुलनैस्तुल्यधर्मिणौ मिथः संकीर्येते ॥

चित्तस्य खेदो निर्वेदस्तत्त्वज्ञानोदयादिभिः ।

तद्रूपेण रसस्य शेषो यथा—

जरामरणदौर्गत्यव्याधयस्तावदासताम् ।
मन्ये जन्मैव धीराणां भूयो भूयस्त्रपाकरम् ॥ ६० ॥

अत्र मोक्षायोत्सहमानस्य कस्यचिन्निर्वेदागमो गम्यते ॥

क्रियास्वपाटवं जाड्यं चिन्तोत्कण्ठाभयादिभिः ॥ १६० ॥

1. J. A. रति० ।

तद्रूपेण रसस्य निष्पत्तिर्यथा—

शिथिलशिथिलं न्यस्य स्वैरं धनुःशिखरे शिरो
नयनसलिलैः कुर्वन् मौर्वीं लतामपरामिव।
अहह विकलः श्रुत्वा श्रुत्वा घनस्तनितध्वनिं
किमपि किमपि ध्यायन्नार्यो न याति न तिष्ठति ॥ ६१ ॥

अत्र विरहिणो रामस्य क्रियास्वपाटवं निष्पद्यते ।

क्रियाविद्वेष आलस्यं सुखसंविन्मदादिभिः ।

तद्रूपेण रसस्य निष्पत्तिर्यथा—

घरिणिघणत्थणपेक्खणसुहे णिपडिअस्स होन्तपहिअस्स ।
अवसउणङ्गारअवारविट्ठिदिअसा सुहावेन्ति ॥ ६२ ॥
[गृहिणीघनस्तनप्रेक्षणसुखे निपतितस्य भविष्यत्पथिकस्य ।
अपशकुनाङ्गारकवारविष्टिदिवसाः सुखयन्ति ॥]

अत्र रतिसुखानुभवाज्जिगमिषोरप्यगच्छत आलस्यं निष्पद्यते ॥

निद्रा व्यापारवैमुख्यमिन्द्रियाणां श्रमादिभिः ॥ १६१ ॥

तद्रूपेण रसस्यानुबन्धो यथा—

णिद्दालसपरिघुण्णिरतं संवलंतद्धतारआलोआ ।
कामस्स वि दुव्विसहा दिट्ठिणिवाआ ससिमुहीए ॥ ६३ ॥
[निद्रालसपरिघूर्णनशीलतिर्यग्वलदर्धतारकालोकाः ।
कामस्यापि दुर्विषहा दृष्टिनिपाताः शशिमुख्याः ॥]

अत्र रतिश्रमजागरादिजनितनिद्रालसदृष्टिनिपातास्तारकाघूर्णनत्र्यस्रचलनादिभिरनुबध्यन्ते ॥

निद्रादिजनितं सुप्तं बाह्येन्द्रियनिमीलनम्[1] ।

तद्रूपेण रसप्रकर्षो यथा—

ओसुअइ दिण्णपडिवक्खवेअणं पसिढिलेहिं अङ्गेहिं ।
णिव्वत्तिअसुरअरसाणुबन्धसुहणिब्भरं सोण्हा ॥ ६४ ॥
[आस्वपिति दत्तप्रतिपक्षवेदनं प्रशिथिलैरङ्गैः ।
निर्वर्तितसुरतरसानुबन्धसुखनिर्भरं स्नुषा ॥]

अत्र निर्भरपदेनैव प्रकर्षः प्रतिपाद्यते ॥

निद्रापगमहेतुभ्यः प्रबोधश्चेतनागमः ॥ १६२ ॥

1. K. इन्द्रियादिनिमीलनम् ।

तद्रूपेण रसस्यानुबन्धो यथा—

प्रत्यग्रोन्मेषजिह्मा क्षणमनभिमुखी रत्नदीपप्रभाणा-
मात्मव्यापारगुर्वी जनितजललवाजृम्भणैः साङ्गभङ्गैः।
नागाङ्कं मोक्तुमिच्छोः शयनमुरुफणाचक्रवालोपधानं
निद्राच्छेदाभिताम्रा चिरमवतु हरेर्दृष्टिराकेकरा वः ॥ ६५ ॥

अत्र दृष्टेः प्रत्यग्रोन्मेषजिह्मतादिभिः प्रबोधो नाद्यापि निष्पद्यत इति प्रतीयते ॥

उक्ता भावादिभेदेन तेऽमी रत्यादयो रसाः।
अथैतेष्वेव केषाञ्चिद्विशेषानभिदध्महे ॥ १६३ ॥

द्वादश रसविशेषाः

तत्र—

शृङ्गारवीरकरुणा रौद्राद्भुतभयानकाः।
बीभत्सहास्यप्रेयांसः शान्तोदात्तोद्धता[1] रसाः ॥ १६४॥

अष्टविधा रतिः

रतिर्निसर्गसंसर्गौपम्याध्यात्माभियोगजा ।
संप्रयोगाभिमानोत्था विषयोत्था च कथ्यते ॥ १६५ ॥

अष्टविधा प्रीतिः

प्रीतिरप्येवमेव स्यान्न त्वस्यां साम्प्रयोगिकी।
आभ्यासिकी[2] तु तत्स्थाने तदुदाहृतयो यथा ॥ १६६ ॥

उदाहरणम्—

मृतेति प्रेत्य संगन्तुं यया मे मरणं मतम्।
सैवावन्ती मया लब्धा कथमत्रैव जन्मनि ॥ ६६ ॥

अत्र स्थायिनो विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद् रसनिष्पत्तिरिति रतिरेव शृङ्गाररूपेण निष्पद्यते। अत्रावन्त्या वासवदत्ताया आलम्बनविभावभूतायाः सकाशादुत्पन्नो वत्सेश्वरस्य रतिस्थायिभावः, तस्याः पुनर्जीवनादिभिरुद्दीपनविभावैरु-

1. V. K. शान्तोदान्तोद्धताः (?)
2. V. J. A. अभ्यासिकी

द्दीप्यमानो मृतेत्यादिना वागारम्भानुभावेनानुमीयमानैर्हर्षधृतिप्रभृतिभिः सुखात्मभिर्व्यभिचारिभिः संसृज्यमानः करुणानन्तरसंभोगशृङ्गाराख्यां लभते ॥

अजित्वा सार्णवामुर्वीमनिष्ट्वा विविधैर्मखैः ।
अदत्त्वा चार्थमर्थिभ्यो भवेयं पार्थिवः कथम् ॥ ६७ ॥

अत्र वसुधाविजयादेरालम्बनविभावादुत्पन्नः स्थाय्युत्साहभावः स्थैर्यधैर्यादिभिरुद्दीप्यमानः समुत्पन्नेषु वागारम्भानुमीयमानेषु स्मृतिमतिवितर्कादिषु निष्पन्नो वीररससंज्ञया व्यवह्रियते ॥

यस्याः कुसुमशय्यापि कोमलाङ्ग्या रुजाकरी ।
साधिशेते कथं देवी हुताशनवतीं चिताम् ॥ ६८ ॥

अत्र चालम्बनविभावभूतदेवीमरणादुत्पन्नः शोकस्थायिभावः, चितानिदेशनहुताशनाङ्गज्वालादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीप्यमानो वागारम्भानुमेयैर्निर्वेदग्लानिवैवर्ण्यादिभिर्व्यभिचारिभिः संसृज्यमानः करुण इति ज्ञायते ॥

निगृह्य केशेष्वाकृष्टा कृष्णा येन ममाग्रतः ।
सोऽयं दुःशासनः पापो लब्धः किं जीवति क्षणम् ॥ ६९ ॥

अत्र दुःशासनालम्बनविभावाय क्रुध्यतो भीमसेनस्य पूर्वमुत्पन्नः क्रोधः स्थायिभावः,तदवाप्तेः स्मर्यमाणसमक्षकृतद्रौपदीनिग्रहकेशाकर्षणादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीप्यमानः समुत्पन्नेषु वागारम्भानुभावेष्वनुमीयमानेष्वसूयावेगवेपथुश्रमादिषु दुःखात्मकेषु व्यभिचारिषु निष्पद्यमानो रौद्र इति निष्पद्यते ॥

अंशुकानि प्रवालानि पुष्पं हारादिभूषणम् ।
फलं मधूनि हर्म्याणि शाखा नन्दनशाखिनाम् ॥ ७० ॥

अत्र शाखिनां प्रवालपुष्पफलशाखासम्पन्नं निजं रूपम्, नन्दनशाखिनां पुनः प्रवालादिस्थानेंऽशुकहारमधुमन्दिराणि[1], तदेतदाश्चर्यम् । अतश्चैतेभ्य आलम्बनविभावेभ्यः कस्यचिद् देवभूयंगतस्य समुत्पन्नो विस्मयः स्थायिभावः तदीयावयवदर्शनादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीप्यमानः समुत्पन्नेषु वागारम्भानुमेयेषु हर्षरोमोद्गमस्वेदगद्गदादिषु व्यभिचारिषु निष्पद्यमानोऽद्भुत इत्युच्यते ॥

इदं मघोनः कुलिशं धारासंनिहितानलम् ।
स्मरणं यस्य दैत्यस्त्रीगर्भपाताय कल्पते ॥ ७१ ॥

अत्र महेन्द्रकुलिशाद् धारासंनिहितानलादालम्बनविभावात् स्मर्यमाणादपि दैत्यस्त्रीणामुत्पन्नो भयस्थायिभावः, तद्विदीर्णदानवमरणस्मरणादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीप्यमानः स्वगर्भपातादिभिरनुभावैस्तदनुमितैश्च स्वेदस्तम्भवेपथप्रभृतिभिर्व्य-

1 K. प्रवालादिस्थानेष्वंशुक० ।

भिचारिभिः संसृज्यमानो भयानकरसरूपेण निष्पन्नः केनचिदाख्यायमानोऽपि भयानक इत्याख्यायते ॥

पायं पायं तवारीणां शोणितं पाणिसंपुटैः[1] ।
कौणपाः सह नृत्यन्ति कबन्धैरन्त्रभूषणाः ॥ ७२ ॥

अत्रालम्बनविभावभूतेभ्यः कौणपेभ्यः कस्यचिद् रिपुविजयाशंसिनः पुंस उत्पन्नो जुगुप्सास्थायिभावः शिरश्छेदविगलद्रुधिरधारापरिप्लुतप्रनर्त्तितकबन्धकौणपान्त्रभूषण-शोणितपानादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीप्यमानः समुत्पन्नेषु वागारम्भानुमेयेषु भयावेश-शङ्कावहित्थादिषु व्यभिचारिषु निष्पन्नो बीभत्स इति निगद्यते ॥

इदमम्लायमानाया[2] लग्नं स्तनतटे तव ।
छाद्यतामुत्तरीयेण नवं नखपदं सखि ॥ ७३ ॥

अत्र काञ्चित् सखीं पूर्वं भर्तरि प्रगृहीतमानां तेनैव नवनखपदाङ्कितस्तनीमा-लम्बनविभावभूतामुपलभमानायाः कस्याश्चित् सख्या उत्पन्नो हासस्थायिभावः, तदीयमानपरिग्रहस्मरणादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीप्यमानः समुत्पन्नेषु वागारम्भानु-मितेषु शङ्कावहित्थगद्गदादिव्यभिचारिषु निष्पद्यमानो हास्यशब्देनाभिधीयते ॥

यदेव रोचते मह्यं तदेव कुरुते प्रिया ।
इति वेत्ति[3] न जानाति[4] यत् प्रियं तत् करोति सा ॥ ७४ ॥

अत्र वत्सलप्रकृतेर्धीरतया ललितनायकस्य प्रियानुभावादुत्पन्नः[5] स्नेहस्थायि-भावो विषयसौकुमार्यात्मप्रकृत्यादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीप्यमानः समुपजायमानै-र्मोहमतिधृतिस्मृत्यादिभिर्व्यभिचारिभावैरनुभावैश्च प्रशंसादिभिः संसृज्यमानो निष्पन्नः प्रेयानिति प्रतीयते ॥

रतिप्रीत्योरपि चायमेव मूलप्रकृतिरिष्यते । यदित्थमाहुः—

'अहेतुः पक्षपातो यस्तस्य नास्ति प्रतिक्रिया ।
स हि स्नेहात्मकस्तन्तुरन्तर्मर्माणि सीव्यति ॥'

सर्वाः संपत्तयस्तस्य संतुष्टं यस्य मानसम् ।
उपानद्गूढपादस्य ननु चर्मावृतैव भूः ॥ ७५ ॥

अत्र कस्यचिदुपशान्तप्रकृतेर्धीरप्रशान्तनायकस्य यथोपनतमनोऽनुकूलदारादि-सम्पत्तेरालम्बनविभावभूतायाः समुत्पन्नो धृतिस्थायिभावो वस्तुतत्त्वालोचनादिभि-रुद्दीपनविभावैरुद्दीप्यमानः समुपजायमानस्मृतिमत्यादिभिर्व्यभिचारिभावैर्वागारम्भा-दिभिरनुषज्यमानो निष्पन्नः शान्त इति गीयते । अन्ये पुनरस्य शमं प्रकृतिमामनन्ति । स तु धृतेरेव विशेषो भवति ॥

---

1. V. J. A. करसंपुटैः । 2. K. A. अम्लान० ।
3. V. K. Ā, वेत्ति । 4. A. जानामि । 5. K. प्रियालम्बनविभावा० ।

साधारण्यान्निरातङ्कः कन्यामन्योऽपि याचते ।
किं पुनर्जगतां जेता प्रपौत्रः परमेष्ठिनः ।। ७६ ।।

अत्र रामस्योदात्तप्रकृतेर्निसर्गत एव तत्त्वाभिनिवेशिनी मतिर्नाकृत्यविषये प्रवर्तते। न च प्रवृत्तोपरमति[1] । सा च सीतेयं मम स्वीकारयोग्येत्येवंरूपेण प्रवृत्ता रावणप्रार्थनालक्ष्मणप्रोत्साहनाभ्यामुद्दीप्यमाना समुपजायमानचिन्तावितर्कव्रीडावहित्थस्मृत्यादिभिः कालोचितोत्तरानुमीयमानैश्च विवेकचातुर्यौदार्यादिभिः संसृज्यमाना उदात्तरसरूपेण निष्पद्यते ।।

अपकर्ताऽहमस्मीति मा ते मनसि भूद्भयम् ।
विमुखेषु न मे खड्गः प्रहर्तुं जातु वाञ्छति ।। ७७ ।।

अत्र मयास्यापकारः कृत इति यत्ते चेतसि भयं तन्मा भूत् । न मम खड्गः पराङ्मुखेषु कदाचिदपि प्रहर्तुमुत्सहत इति सर्वदैव रूढाहङ्कारः प्रतीयते। सोऽयं गर्वप्रकृतिरुद्धतो नाम रसः । केचित् पुनः—

'आस्थामालम्ब्य नीतेषु वशं क्षुद्रेष्वरातिषु ।
व्यक्तिमायाति महतां माहात्म्यमनुकम्पया ।।'

इत्येवमूर्जस्वीत्युदात्तपक्षे निक्षिपन्तः पूर्वोक्तमेव गर्वप्रकर्षोदाहरणम्, 'धृतायुधो यावदहम्' इत्याद्युद्धतनिष्पत्तौ वर्णयन्ति ।।

रतिविशेषेषु नैसर्गिकी यथा—

इयं महेन्द्रप्रभृतीनधिश्रियश्चतुर्दिगीशानवमत्य मानिनी ।
अरूपहार्यं मदनस्य निग्रहात् पिनाकपाणिं पतिमाप्तुमिच्छति ।। ७८ ।।

अत्र जन्मान्तरवासनया निसर्गत इयं भवति ।।

सांसर्गिकी यथा—

भित्त्वा सद्यः किसलयपुटान् देवदारुद्रुमाणां
ये तत्क्षीरस्रुतिसुरभयो दक्षिणेन प्रवृत्ताः ।
आलिङ्ग्यन्ते गुणवति मया ते तुषाराद्रिवाताः
पूर्वं स्पृष्टं यदि किल भवेदङ्गमेभिस्तवेति ।। ७९ ।।

अत्र शैत्यसौरभ्यादिभिर्विरहिणामुद्वेजनीया अपि वायवः प्रियतमाङ्गसंसर्गसंभावनया समालिङ्ग्यन्त इति संसर्गादियं रतिर्भवति ।।

औपमानिकी यथा—

अपि जनकसुतायास्तच्च तच्चानुरूपं
स्फुटमिह शिशुयुग्मे नैपुणोन्नेयमस्ति ।
ननु पुनरिव तन्मे गोचरीभूतमक्ष्णो-
रभिनवशतपत्रश्रीमदास्यं प्रियायाः ।। ८० ।।

सेयं सीताविषयिणी रतिस्तदुपमानदर्शनेन रामं रमयते ।।

1. K. प्रवृत्तोपारमति ।

आध्यात्मिकी यथा—

कामं प्रत्यादिष्टां स्मरामि न परिग्रहं मुनेस्तनयाम् ।
बलवत्तु दूयमानं प्रत्याययतीव मे चेतः ॥ ८१ ॥

अत्र सेयं दुर्वाससः शापाद्विस्मृतविवाहादिवृत्तान्तस्य दुष्यन्तस्य शकुन्तलायां रतिरध्यात्मं भवति ॥

आभियोगिकी यथा—

अलसवलितमुग्धस्निग्धनिष्पन्दमन्दै-
रधिकविकसदन्तर्विस्मयस्मेरतारैः ।
हृदयमशरणं मे पक्ष्मलाक्ष्याः कटाक्षै-
रपहृतमपविद्धं पीतमुन्मूलितञ्च ॥ ८२ ॥

सेयमनुरागातिशयसूचकमालतीकटाक्षाभियोगे माधवस्य रतिरतीवोत्पद्यते[1] ॥

साम्प्रयोगिकी यथा—

उन्नमय्य सकचग्रहमास्यं चुम्बति प्रियतमे हठवृत्त्या ।
हुं हुँ मुञ्च मम मेति च मन्दं जल्पितं जयति मानधनायाः ॥ ८३ ॥

अत्र तर्जनार्थमोक्षार्थवारणार्थानां मन्दं मन्दं प्रयोगान्मानवत्याः संप्रयोगे रत्युत्पत्तिः प्रतीयते ॥

आभिमानिकी यथा —

इयं गेहे लक्ष्मीरियममृतवर्तिर्नयनयो-
रसावस्याः स्पर्शो वपुषि बहलश्चन्दनरसः ।
अयं बाहुः कण्ठे शिशिरमसृणो मौक्तिकसरः
किमस्या न प्रेयो यदि परमसह्यस्तु विरहः ॥ ८४ ॥

अत्र रुचिविशेषोऽभिमानस्तत एवंप्राया रतयो भवन्ति ॥

वैषयिकीषु शब्दे यथा—

विलासमसृणोल्लसन्मुसललोलदोःकन्दली-
परस्परपरिस्खलद्वलयनिःस्वनोद्दन्तुराः[2] ।
हरन्ति[3] कलहुङ्कृतिप्रसभकम्पितोरःस्थली-
लुठद्गमकसंकुलाः[4] कलमकण्डिनीगीतयः ॥ ८५ ॥

स्पर्शे यथा—

बध्नन्नङ्गेषु रोमाञ्चं कुर्वन् मनसि निर्वृतिम् ।
नेत्रे निमीलयन्नेष प्रियास्पर्शः प्रवर्तते ॥ ८६ ॥

---

1. V. J. A. रतिरेवो० ।
2. K. ०बन्धुराः ।
3. K. लसन्ति ।
4. V. K. त्रुटद्० ।

रूपे यथा—

ता राघवं दृष्टिभिरापिबन्त्यो नार्यो न जग्मुर्विषयान्तराणि ।
तथा हि शेषेन्द्रियवृत्तिरासां सर्वात्मना चक्षुरिव प्रविष्टा ।। ८७ ।।

रसे यथा—

कस्य नो कुरुते तन्वि पिपासाकुलितं मनः ।
अयं ते विद्रुमच्छायो मरुमार्ग इवाधरः ।। ८८ ।।

गन्धे यथा—

रन्धणकम्मणिउणिए मा जूरसु रत्तपाडलसुअन्धं ।
मुहमारुअं पिअन्तो धूमाइ सिही ण पज्जलइ ।। ८९ ।।

[रन्धनकर्मनिपुणिके मा क्रुध्यस्व रक्तपाटलसुगन्धम् ।
मुखमारुतं पिबन् धूमायते शिखी न प्रज्वलति ।।]

प्रीतिविशेषेषु नैसर्गिकी यथा—

आलक्ष्यदन्तमुकुलाननिमित्तहासै-
रव्यक्तवर्णरमणीयवचःप्रवृत्तीन् ।
अङ्कागतान् प्रणयिनस्तनयान् वहन्तो
धन्यास्तदङ्गरजसा मलिनीभवन्ति ।। ९० ।।

अत्र यदा रतिर्जायते तदा पुत्रेषु स्निह्यति पुत्ररूपेण वा जायत इति जन्मान्तरवासनारूपो निसर्गः संगच्छते ।।

सांसर्गिकी यथा—

विश्वम्भरा भगवती भवतीमसूत
राजा प्रजापतिसमो जनकः पिता ते ।
तेषां बधूस्त्वमसि नन्दिनि पार्थिवानां
येषां कुलेषु सविता च गुरुर्वयञ्च ।। ९१ ।।

अत्र विश्वम्भरादिसंसर्गात् सीतायां वशिष्ठमिश्राः स्निह्यन्ति ।।

औपमानिकी यथा—

कुवलयदलस्निग्धश्यामः शिखण्डकमण्डनो
वटुपरिषदं पुण्यश्लोकः श्रियैव सभाजयन् ।
पुनरपि शिशुर्भूत्वा वत्सः स मे रघुनन्दनो
झटिति कुरुते दृष्टः कोऽयं दृशोरमृताञ्जनम् ।। ९२ ।।

अत्र रामौपम्याल्लवे जनकः प्रीयते ।।

आध्यात्मिकी यथा—

परितस्तं पृथासूनुः स्नेहेन परितस्तरे ।
अविज्ञातेऽपि बन्धौ हि बलात् प्रह्लादते मनः ।। ९३ ।।

अत्राविज्ञातोऽपि वासवः स्वसूनुमर्जुनं दृष्टः प्रीणयति ।।

आभियोगिकी यथा—

दुःखैकबन्धुरयमृक्षहरीश्वरो[1] मे
पौलस्त्य एष समरेषु पुरःप्रहर्ता।
इत्यादृतेन कथितौ रघुनन्दनेन
व्युत्क्रम्य लक्ष्मणमुभौ भरतो ववन्दे ॥ ९४ ॥

अत्र सीतान्वेषणादेरभियोगाद् रामस्य सुग्रीवबिभीषणयोः प्रीतिरुत्पद्यते ॥

साम्प्रयोगिकीस्थाने आभ्यासिकी यथा—

इति विस्मृतान्यकरणीयमात्मनः
सचिवावलम्बितधुरं नराधिपम्।
परिवृद्धरागमनुबद्धसेवया
मृगया जहार चतुरेव कामिनी ॥ ९५ ॥

अत्र—

"शब्दादिभ्यो बहिर्भूता या कर्माभ्यासलक्षणा।
प्रीतिः साऽभ्यासिकी ज्ञेया मृगयादिषु कर्मसु ॥"

इति लक्षणं घटते ॥

आभिमानिकी यथा—

दत्तेन्द्राभयदक्षिणैर्भगवतो वैवस्वतादामनो-
र्दृप्तानां दहनाय दीपितनिजक्षात्रप्रतापाग्निभिः।
आदित्यैर्यदि विग्रहो नृपतिभिर्धन्यं ममैतत् ततो
दीप्तास्त्रस्फुरदुग्रदीधितिभरैर्नीराजितज्यं धनुः ॥ ९६ ॥

अत्राभिमतप्रतिद्वन्द्विलाभाल्लवानुपदी कुशस्तुष्यति ॥

वैषयिकीषु शब्दे[2] यथा—

लावण्यैः क्षणदाविराममधुराः किञ्चिद्विनिद्रालसं
श्रोत्रैः सव्रणमुग्धचारणवधूदन्तच्छदावासिनः।
पीयन्ते मृदुवक्त्रपीतमरुतः पौराणगीतिक्रम-[3]
व्यालोलाङ्गुलिरुद्धमुक्तसुषिरश्रेणीधरा वेणवः ॥ ९७ ॥

स्पर्शे यथा—

प्रशान्तघर्माभिभवः शनैर्विवान् विलासिनीभ्यः परिमृष्टपङ्कजः।
ददौ भुजालम्बमिवात्तशीकरस्तरङ्गमालान्तरगोचरोऽनिलः ॥ ९८ ॥

रूपे यथा—

अयमभिनवमेघश्यामलोत्तुङ्गसानुर्मदमुदितमयूरीबद्धविश्रब्धनृत्यः[4] ।
शकुनिशवलनीलानोकहस्निग्धवर्ष्मा वितरति वृहदश्मा पर्वतः प्रीतिमक्ष्णोः॥९९॥

1. K. अज्ञातबन्धु०; रघुवंशे पुनः 'दुर्जातबन्धु०' इति पाठान्तरम्।
2. J. A. 'शब्दे' इति नास्ति। 3. K. पौराणरीति०। 4. K. ०मुक्तसंसक्तकेकः।

रसे यथा—

इक्षुदण्डस्य मण्डस्य दध्नः पिष्टघृतस्य च।
वाराहस्य च मांसस्य सोऽयं गच्छति फाल्गुनः ॥ १०० ॥

गन्धे यथा—

कपोलकण्डूः करिभिर्विनेतुं विघट्टितानां सरलद्रुमाणाम्।
यत्र स्रुतक्षीरतया प्रसूतः सानूनि गन्धः सुरभीकरोति ॥ १०१ ॥

उपलक्षणञ्चैतत्। तेनोत्साहस्य युद्धदानदयावीरादयः, क्रोधस्य भाममन्यूत्प्रासादयः[1], हासस्य स्मितहसितविहसितादयः, प्रसुप्तप्रलयमत्यादीनां[2] स्वप्नमरणशमादयो भेदा जायन्ते। तत्र यद्यपि 'अजित्वा सार्णवामुर्वीम्' इत्यनेन युद्धवीरः, 'अनिष्ट्वा विविधैर्मखैः' इत्यनेन दानवीरः, 'अदत्त्वा चार्थमर्थिभ्यः' इत्यनेन दयावीरश्चोत्साहरूपेण रसनिष्पत्तौ वर्तते,[3] 'तथाप्येकशोऽप्येतद्रसनिष्पत्तिरस्तीति प्रदर्श्यन्ते ॥

तेषु युद्धवीरो यथा—

एतां पश्य पुरस्तटीमिह[4] किल क्रीडाकिरातो हरः
कोदण्डेन किरीटिना सरभसं चूडान्तरे ताडितः।
इत्याकर्ण्य कथाद्भुतं हिमनिधावद्रौ सुभद्रापते-
र्मन्दं मन्दमकारि येन निजयोर्दोर्दण्डयोर्मण्डनम् ॥ १०२ ॥

दानवीरो यथा—

दधिक्षीरघृताम्भोधिव्यञ्जनस्पृहणीयया।
महादानोत्सवे यस्य हन्तकारायितं भुवा ॥ १०३ ॥

दयावीरो यथा—

स त्वं मदीयेन शरीरवृत्तिं देहेन निर्वर्तयितुं यतस्व।
दिनावसानोत्सुकबालवत्सा विमुच्यतां धेनुरियं महर्षेः ॥ १०४ ॥

क्रोधस्य यद्यपि भामादयो विशेषाश्चतुर्विंशतिः संभवन्ति, तथापि ललिताललितोभयभेदेन रूपेण क्रमेण सर्वसंग्रहात् तत्र त्रय एव प्रकाराः प्रदर्श्यन्ते ॥

तेषु स्त्रीणां ललितकोपो भामो[5] यथा—

भ्रूभेदिभिः प्रकम्पोष्ठैर्ललिताङ्गुलितर्जनैः।
यत्र कोपैः कृताः स्त्रीणां संप्रसादार्थिनः प्रियाः ॥ १०५ ॥

---

1. J. A. भीममन्यू०; V. भी मन्यू०।
2. K. अत्र 'तु' इत्यधिकम्।
3. K. वर्णितः।
4. K. पुरःस्थलीमिह।
5. V. A. ललितः कोपाभावः; J. कोपभावः

प्रियापराधजन्मा दुःखोत्पीडो मन्युर्यथा—

घणुसो गुणवल्लरिविरइअकण्णावअंसदुप्पेच्छे ।
वाहगरुइ णिसम्मइ वाहीअबहुमुहे दिट्ठी ।। १०६ ।।

[धनुषो गुणवल्लरिविरचितकर्णावतंसदुष्प्रेक्ष्ये ।
वाष्पगुर्वी निशम्यते वाहीकबधूमुखे दृष्टिः ।।]

ननु इयमीर्ष्या कस्मान्न भवति । नात्र मानदानामर्षमात्रविवक्षा[1], अपि तु तज्जनितो दुःखातिशय इति ।।

प्रियादिषु व्याजनिन्दोत्प्रासो यथा—

पहवन्ति व्विअ पुरिसा महिलाणं किं खु सुहअ विदिओसि ।
अणुराअलुलिआए को दोसो आहिजाईए ।। १०७ ।।

[प्रभवन्त्येव पुरुषा महिलानां किं खलु सुभग विदितोऽसि ।
अनुरागलुलितायाः को दोष आभिजात्यायाः ।।]

हासस्य यद्यप्युपहासादयो भेदाः संभवन्ति तथापि विहसितेन तेषां संग्रहादीषन्न्यूनाधिकमिति[2] त्रयस्तद्भेदा उदाह्रियन्ते । तत्रेषद्धसितं स्मितं यथा—

पुष्पं प्रवालोपहितं यदि स्यान्मुक्ताफलं वा स्फुटविद्रुमस्थम् ।
ततोऽनुकुर्याद्विशदस्य तस्यास्ताम्रौष्ठपर्यस्तरुचः स्मितस्य ।।१०८।।

दृष्टदशनकान्ति हसितं यथा—

तिमिरनिरुद्धभीमरजनीमुखचन्द्रिकया
गणपतिताण्डवाभिनयदर्शनदीपिकया[3] ।
अभिभवसि त्वमद्य शशिनः श्रियमुत्कटया
दशनमयूखमञ्जरितया हसितप्रभया ।। १०९ ।।

तदेव सविशेषं विहसितं यथा—

च्युतामिन्दोर्लेखां रतिकलहभग्नञ्च वलयं
द्वयं चक्रीकृत्य प्रहसितमुखी शैलतनया ।
अवोचद् यं पश्येत्यवतु स शिवः सा च गिरिजा
स च क्रीडाचन्द्रो दशनकिरणापूरिततनुः ।। ११० ।।

सुप्तविशेषः स्वप्नो यथा—

जाने कोपपराङ्मुखी प्रियतमा स्वप्नेऽद्य दृष्टा मया
मा मां संस्पृश पाणिनेति रुदती गन्तुं प्रवृत्ता पुरः ।
नो यावत्परिरभ्य चाटुकशतैराश्वासयामि प्रियां[4]
भ्रातस्तावदहं शठेन विधिना निद्रादरिद्रीकृतः ।। १११ ।।

---

1. V. J. A. ०दानामर्षण० । 2. V. J. संग्रहादिति न्यूना० ।
3. A. गणयति ताण्डवा० । 4. V. J. A. क्षणम् ।

मूर्च्छाविशेषो मरणं यथा—

क्षणमात्रसखीं सुजातयोः स्तनयोस्तामवलोक्य विह्वला ।
निमिमील नरेन्द्रसुन्दरी हृतचन्द्रा तमसेव शर्वरी ॥ ११२ ॥

मतिविशेषः शमो यथा—

यदासीदज्ञानं स्मरतिमिरसंस्कारजनितं
तदा दृष्टं नारीमयमिदमशेषं जगदपि ।
इदानीमस्माकं पटुतरविवेकाञ्जनजुषां
समीभूता दृष्टिस्त्रिभुवनमपि ब्रह्म मनुते ॥ ११३ ॥

एवमन्येऽपि विज्ञेया रसभावादिसंश्रयाः[1] ।
विशेषाः[2] प्राप्तकालोऽथ परिपोषो[3] निगद्यते ॥ १६७ ॥

तत्राश्रयस्त्रिधा—पुमान् स्त्री तिर्यगादयः ॥

तेषु पुमान् यथा—

आश्चर्यमुत्पलदृशो वदनामलेन्दु-
सांनिध्यतो मम मुहुर्जडिमानमेत्य ।
जात्येन[4] चन्द्रमणिनेव महीधरस्य
संधार्यते द्रवमयो मनसा विकारः ॥ ११४ ॥

स्त्री यथा—

तेनाथ नाथ दुरुदाहरणातपेन
सौम्यापि नाम परुषत्वमभिप्रपन्ना ।
जज्वाल तीक्ष्णविशदाः सहसोद्गिरन्ती
वार्गाच्चिषस्तपनकान्तशिलेव सीता ॥ ११५ ॥

तिर्यगादिषु यथा—

उत्कूजति श्वसिति मुह्यति याति तीरं
तीरात् तरुं तरुतलात् पुनरेव वापीम् ।
वाप्यां न रज्यति न चात्ति मृणालखण्डं
चक्रः क्षपासु विरहे खलु चक्रवाक्याः ॥ ११६ ॥

विषयस्त्रिधा—चेतनस्तिर्यगचेतनश्च ॥

तेषु चेतनो यथा—

इयं सा लोलाक्षी त्रिभुवनललामैकवसतिः
स चायं दुष्टात्मा स्वसुरपकृतं येन मम तत् ।

1. V. J. A. रसा भावादि० । 2. V. J. विशेषः ।
3. V. K. परिशेषः । 4. J. A. जाड्येन ।

इतस्तीव्रः कामो गुरुरयमितः क्रोधदहनः
कुतो वेषश्चायं कथमिदमिति भ्राम्यति मनः ॥ ११७ ॥

तिर्यग् यथा—

आयाते दयिते मरुस्थलभुवां संचिन्त्य दुर्लङ्घ्यतां
गेहिन्या[1] परितोषबाष्पतरलामासज्य दृष्टिं मयि ।
दत्त्वा पीलुशमीकरीरकवलान् स्वेनाञ्चलेनादरा-
दुन्मृष्टं करभस्य केसरसटाभाराग्रलग्नं रजः ॥ ११८ ॥

अचेतनो यथा—

क्षिप्तं पुरो न जगृहे मुहुरिक्षुकाण्डं
नापेक्षते स्म निकटोपगतां करेणुम् ।
सस्मार वारणपतिः परिमीलिताक्ष-
मिच्छाविहारवनवासमहोत्सवानाम्[2] ॥ ११९ ॥

ज्ञानं त्रिधा—दृष्टं श्रुतमनुमानञ्च ॥

तेषु दृष्टं यथा—

सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यं
मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति ।
इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी
किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम् ॥ १२० ॥

श्रुतं यथा—

किं रूपं स्फुटमेव सा शशिमुखी धत्ते तदत्यद्भुतं
मामुत्साहयितुं परापकरणे चित्तं किमस्मत्स्वसुः ।
इत्यत्यर्तविकसद्वितर्कविधुरं चेतस्तथा वर्तते
स्वल्पोऽप्येष मम प्रयाति पुरतः पन्था यथा दीर्घताम् ॥ १२१ ॥

अनुमानं यथा—

शान्तमिदमाश्रमपदं स्फुरति च बाहुः कुतः फलमिहास्य ।
अथ वा भवितव्यानां द्वाराणि भवन्ति सर्वत्र ॥ १२२ ॥

संस्कारस्त्रिधा—आदृतः पटुरभ्यस्तश्चेति ॥ तत्र आश्रयगुणेनादरप्रत्ययादुत्पन्न[3] आदृतो यथा—

कन्यारत्नमयोनिजन्म भवतामास्ते वयञ्चार्थिनो
रत्नं यत् क्वचिदस्ति तत्परिणमत्यस्मासु शक्रादपि ।
कन्यायाश्च परार्थतैव हि मता तस्याः प्रदानादहं
बन्धुर्वो भविता पुलस्त्यपुलहप्रष्ठाश्च संबन्धिनः ॥ १२३ ॥

1. J. A. गेहिन्याः । 2. J. A. ०महोत्सवान्तम् ।
3. V. J. A. आदरादुत्पन्नः ।

विषयगुणेन पटुप्रत्ययादुत्पन्नः पटुर्यथा—

उत्पत्तिर्देवयजनाद् ब्रह्मवादी नृपः पिता।
सुप्रसन्नोज्ज्वला मूर्त्तिरस्याः स्नेहं करोति मे ॥ १२४ ॥

ज्ञानपौनःपुन्येनाभ्यासप्रत्ययादुत्पन्नोऽभ्यस्तः। स यथा—

भूयो भूयः सविधनगरीरथ्यया पर्यटन्तं
दृष्ट्वा दृष्ट्वा भवनवलभीतुङ्गवातायनस्था।
साक्षात्कामं नवमिव रतिर्मालती माधवं यद्
गाढोत्कण्ठालुलितलुलितैरङ्गकैस्ताम्यतीति ॥ १२५ ॥

अत्र यद्यपि विषयगुणात् पटुः, आश्रयगुणाच्च आदृतोऽपि प्रत्ययः पटुमादृतं[1] संस्कारं प्रसूयते[2] तथाप्यभ्यासात् पटीयानादृततमश्च[3] जायमानोऽभ्यस्त इत्युच्यते ॥

उद्दीपनविभावेषु माल्यवस्त्रविभूषणादयो माल्यादयः ॥

तेषु माल्यं यथा—

अशोकनिर्भर्त्सितपद्मरागमाकृष्टहेमद्युतिकर्णिकारम्।
मुक्ताकलापीकृतसिन्धुवारं वसन्तपुष्पाभरणं वहन्ती ॥ १२६ ॥

वस्त्रं यथा—

आवर्जिता किञ्चिदिव स्तनाभ्यां वासो वसाना तरुणार्करागम्।
सुजातपुष्पस्तबकावनम्रा[4] संचारिणी पल्लविनी लतेव ॥१२७॥

विभूषणं यथा—

कण्ठस्य तस्याः स्तनबन्धुरस्य मुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य।
अन्योन्यशोभाजननाद् बभूव साधारणो भूषणभूष्यभावः ॥१२८॥

ऋतुवयोमदादय ऋत्वादयः ॥

तेषु ऋतुर्यथा—

इदमसुलभवस्तुप्रार्थनादुर्निवारं
प्रथममपि मनो मे पञ्चबाणः क्षिणोति।
किमुत मलयवातोन्मूलितापाण्डुपत्रै-
रुपवनसहकारैर्दर्शितेष्वङ्कुरेषु ॥ १२९ ॥

वयो यथा—

मा मूमुहत् खलु भवन्तमनन्यजन्मा
मा ते मलीमसविकारघना मतिर्भूत्।
इत्यादि नन्विह निरर्थकमेव यस्मात्
कामश्च जृम्भितगुणो नवयौवनञ्च ॥ १३० ॥

---

1. K. ०माहतं च। 2. K. प्रसूते।
3. K. ०माहततमश्च। 4. V. ०स्तबकावनम्रसंचारिणी।

मदो यथा—

तत्क्षणं विपरिवर्तितह्रियोर्नेष्यतोः शयनमिद्धरागयोः ।
सा बभूव वशवर्तिनी तयोः[1] शूलिनः सुवदना मदस्य च ।। १३१ ।।

चन्दनस्नानधूपादयश्चन्दनादयः ।।

तेषु चन्दनं यथा—

चन्दनं विषधराश्रयः शशी वारुणी च विषमोदरावुभौ ।
तापयन्ति विरहे किमुच्यते मारयन्ति न यदेतदद्भुतम् ।। १३२ ।।

स्नानं यथा—

आअंबलोअणाणं[2] ओल्लंसुअपाअडोरुजहणाणं ।
अवरुण्हमज्जिरीणं कए ण कामो धणुं वहइ ।। १३३ ।।
[आताम्रलोचनानामार्द्रांशुकप्रकटोरुजघनानाम् ।
अपराह्णमज्जनशीलानां कृते न कामो धनुर्वहति ।।]

धूपो यथा—

स्नानार्द्रमुक्तेध्वनुधूपवासं विन्यस्तसायन्तनमल्लिकेषु ।
कामो वसन्तात्ययमन्दवीर्यः केशेषु लेभे बलमङ्गनानाम् ।। १३४ ।।

चन्द्रोदयो घनध्वनिरुपकारस्मरणमित्याद्याश्चन्द्रोदयादयः ।।

तेषु चन्द्रोदयो यथा—

विलिम्पत्येतस्मिन्मलयजरसार्द्रेण[3] महसा
दिशां चक्रं[4] चन्द्रे सुकृतमथ तस्या मृगदृशः ।
दृशोर्बाष्पः पाणौ वदनमसवः कण्ठकुहरे
हृदि त्वं ह्रीः पृष्ठे वचसि च गुणा एव भवतः ।। १३५ ।।

घनध्वनिर्यथा—

अज्ज मए तेण विणा अणुभूअसुहाइं अणिसं स्मरन्तीए ।
अहिणवमेहाणं रवो णिसामिओ वज्झपडहो ब्ब ।। १३६ ।।
[अद्य मया तेन विनानुभूतसुखान्यनिशं स्मरन्त्या ।
अभिनवमेघानां रवो निशामितो वध्यपटह इव ।।]

उपकारस्मरणं यथा—

तन्मे मनः क्षिपति यत् सरसप्रहार-
मालोक्य मामगणितस्खलदुत्तरीया ।
त्रस्तैकहायनकुरङ्गविलोलदृष्टि-
राश्लिष्टवत्यमृतसंवलितैरिवाङ्गैः ।। १३७ ।।

1. K. द्वयोः ।
2. J. काग्रंब ।
3. V. J. A. मलयरजसा० ।
4. V. K. A. वक्त्रम् ।

अनुभावे स्मरतिर्यथा—

खणमेत्तंपि ण फिट्टइ अणुदिअहं दिण्णगरुअसंतावा ।
पच्छण्णपावसङ्के व्व सामली मज्झहिअआ हि ॥ १३८ ॥
[क्षणमात्रमपि न स्फुटत्यनुदिवसं दत्तगुरुकसंतापा ।
प्रच्छन्नपापशङ्केव श्यामली अस्मद्धृदया हि ॥]

वाञ्छतिर्यथा—

एमेअ अकअपुण्णा अप्पत्तमणोरहा विवज्जिस्सं ।
जणवाओ वि ण जाओ तेण समं हलिअउत्तेण ॥ १३९ ॥
[एवमेवाकृतपुण्याप्राप्तमनोरथा विपत्स्ये ।
जनवादोऽपि न जातस्तेन समं हलिकपुत्रेण ॥]

द्वेष्टिर्यथा—

गोत्तक्खलणं सुणिअ पिअदमे अज्ज मा मि छणदिअहे ।
वज्झमहिसस्स मालव्व मण्डणं से ण पडिहाइ ॥ १४० ॥
[गोत्रस्खलनं श्रुत्वा प्रियतमेऽद्य सखि उत्सवदिवसे ।
वध्यमहिषस्य मालेव मण्डनमस्या न प्रतिभाति ॥]

प्रयतते यथा—

अनुगच्छन् मुनितनयां सहसा विनयेन वारितप्रसरः ।
स्वस्थानादचलन्नपि गत्वेव पुनः प्रतिनिवृत्तः ॥ १४१ ॥

अवैतिर्यथा—

चन्दसरिसं मुहं से सरिसो अमअस्स मुहरसो तिस्सा ।
सकचग्गहरहसुज्जलचुम्बणअं कस्स सरिसं से ॥ १४२ ॥
[चन्द्रसदृशं मुखमस्याः सदृशोऽमृतस्य मुखरसस्तस्याः ।
सकचग्रहरभसोज्वलचुम्बनं कस्य सदृशं स्यादिति ॥]

मन्यते यथा—

परिवट्टं दिआणिसं सइ मण्डलिअकुसुमाउहं व्व अणङ्गं ।
विरहम्मि मणइ हरीणहे अणत्थपडिउत्थिअं मिअङ्कं ॥ १४३ ॥
[परिवृत्तं दिवानिशं सति मण्डलितकुसुमायुधमिवानङ्गम् ।
विरहे मन्यते हरिनखे अनर्थपतितोत्थितं मृगाङ्कम् ॥]

वक्तिर्यथा—

आलाओ मा दिज्जउ लोअविरुद्धो त्ति णाम काऊण ।
सम्मुहापडिए कोवेरिएवि दिट्ठिं ण पाडेइ ॥ १४४ ॥
[आलापो मा दीयतां लोकविरुद्ध इति नाम कृत्वा ।
संमुखापतिते कोपार्हेऽपि दृष्टिं न पातयति ॥]

चेष्टते यथा—

अज्ज मए गन्तव्वं घणान्धआरम्मि तस्स सुहअस्स।
अज्जा णिमीलिअच्छी पअपडिवाडिं घरे कुणइ॥ १४५॥
[अद्य मया गन्तव्यं घनान्धकारेऽपि तस्य सुभगस्य।
आर्या निमीलिताक्षी पदपरिपाटीं गृहे कुरुते॥]

संचारिषु स्वेदरोमाञ्चवेपथवो यथा—

दिट्ठे जं पुलइज्जसि रहघरसि पिअम्मि जं समासण्णे।
तुह सम्भासणसेउल्लिफंसणे किं वि णिज्जिहसि॥ १४६॥
[दृष्टे यत्पुलकयसि रहोगृहं प्रिये यत्समासन्ने।
तव संभाषणसेकार्द्रस्पर्शने किमिति निर्जिहीषे॥]

अश्रु यथा—

णअणब्भन्तरघोलन्तवाहभरमन्थराए दिट्ठीए।
पुणरुत्तपेच्छणीए बालअ किं जं ण भणिओसि॥ १४७॥
[नयनाभ्यन्तरघूर्णद्बाष्पभरमन्थरया दृष्ट्या।
पुनरुक्तप्रेक्षणीयया बालक किं यन्न भणितोऽसि॥]

हर्षो यथा—

सव्वस्सम्मि विदद्धे तहवि हु हिअअस्स णिव्बुदिज्जेव।
जं तेण णअरडाहे हत्थाहत्थि कुण्डो गहीओ॥ १४८॥
[सर्वस्मिन्नपि दग्धे तथापि खलु हृदयस्य निर्वृतिरेव।
यत्तेन नगरदाहे हस्ताहस्ति कुण्डो गृहीतः॥]

अमर्षो यथा—

कत्तो संपडइ महपि पिअसहि पिअसंगमो पदोसेवि।
जंजिअइ गहिअकरणिअरशिरी चन्दचण्डालो॥ १४९॥
[कुतः संपतति ममापि प्रियसखि प्रियसंगमः प्रदोषेऽपि।
यज्जयति गृहीतकरनिकरश्रीश्चन्द्रचण्डालः॥]

लीलादिषु प्रियजनचेष्टानुकृतिर्लीला। यथा—

जं जं करेसि जं जं जप्पसि जं जं णिअच्छेसि।
तं तमणु सिक्खरीए दीहो दिअहो ण संपडइ॥ १५०॥
[यद्यत्करोसि यद्यज्जल्पसि यद्यन्नियच्छसि।
तत्तदनुशिक्षिताया दीर्घो दिवसो न संपद्यते॥]

नेत्रभ्रूवक्त्रकर्मणां विशेषेण लसनं विलासो यथा—

सभ्रूविलासमथ सोऽयमितीरयित्वा
सप्रत्यभिज्ञमिव मामवलोक्य तस्याः।
अन्योन्यभावचतुरेण सखीजनेन
मुक्तास्तदा स्मितसुधामधुराः कटाक्षाः ॥ १५१ ॥

विभूषणादीनामनादरविन्यासो विच्छित्तिः। यथा—

अङ्गानि चन्दनरजःपरिधूसराणि
ताम्बूलरागसुभगोऽधरपल्लवश्च ।
अच्छाञ्जने च नयने वसनं तनीयः
कान्तासु भूषणमिदं विभवश्च शेषः ॥ १५२ ॥

विभूषणादीनामस्थानविन्यासो विभ्रमः। यथा—

चकार काचित् सितचन्दनाङ्के
काञ्चीकलापं स्तनभारपृष्ठे।
प्रियं प्रति प्रेषितचित्तवृत्ति-
र्नितम्बबिम्बे च बभार हारम् ॥ १५३ ॥

स्मितरुदितहसितादीनां हर्षादेकीकरणं किलकिञ्चितम्। यथा—

पाणिपल्लवविधूननमन्तः सीत्कृतानि घनरोमविभेदाः[1]।
योषितां रहसि गद्गदवाचामस्त्रतामुपययुर्मदनस्य ॥ १५४ ॥

इष्टजनकथायां तद्भावभावनोत्थितविकारो मोट्टायितम्। यथा—

तव सा कथासु परिघट्टयति श्रवणं यदङ्गुलिमुखेन मुहुः।
घनतां ध्रुवं नयति तेन भवद्गुणपूगपूरितमतृप्ततया ॥ १५५ ॥

केशस्तनाधरादिग्रहणाद् दुःखेऽपि सुखबुद्धिचेष्टा कुट्टमितम्। यथा—

ह्रीभरादवनतं परिरम्भे रागवानवटुजेष्ववकृष्य।
अर्पितोष्ठदलमाननपद्मं योषितो मुकुलिताक्षमधासीत् ॥ १५६ ॥

अभीष्टप्राप्तावभिमानगर्वसंभावनानादरकृतो विकारो विव्वोकः।
यथा—

निर्विभुज्य दशनच्छदं ततो वाचि भर्तुरवधीरणापरा।
शैलराजतनया समीपगामाललाप विजयामहेतुकम् ॥ १५७ ॥

सुकुमारतया करचरणाङ्गन्यासो ललितम्। यथा—

गुरुतरकलनूपुरानुनादं सललितनर्तितवामपादपद्मा।
इतरदनतिलोलमादधाना पदमथ मन्मथमन्थरं जगाम ॥ १५८ ॥

वक्तव्यसमयेऽपि वचसानभिभाष्य क्रियानुष्ठानं विहृतम्।

---

1. 'नयनार्धनिमेषाः' इति मल्लिनाथधृतपाठः।

यथा—

पत्युः शिरश्चन्द्रकलामनेन स्पृशेति सख्या परिहासपूर्वम् ।
सा रञ्जयित्वा चरणौ कृताशीर्माल्येन तां निर्वचनं जघान ॥ १५९ ॥

बाल्यकौमारयौवनसाधारणो विहारविशेषः क्रीडितम् । यथा—

मन्दाकिनीसैकतवेदिकाभिः सा कन्दुकैः कृत्रिमपुत्रकैश्च ।
रेमे मुहुर्मध्यगता सखीनां क्रीडारसं निर्विशतीव बाल्ये ॥ १६० ॥

क्रीडितमेव प्रियतमविषये केलिर्यथा—

व्यपोहितुं लोचनतो मुखानिलैरपारयन्तं किल पुष्पजं रजः ।
पयोधरेणोरसि काचिदुन्मनाः प्रियं जघानोन्नतपीवरस्तनी ॥ १६१ ॥

हेलादिषु रागतः सहसा प्रवृत्तिहेतुश्चित्तोल्लासो हेला । सा स्त्रियां यथा—

रेहइ पिअपरिरम्भणपसारिअं सुरअमन्दिरद्दारे ।
हेलाहलहलिअं थोरत्थणहरं भुअलआजुअलम् ॥ १६२ ॥
[राजते प्रियपरिरम्भणप्रसारितं सुरतमन्दिरद्वारे ।
हेलाहलहलायमानं स्थूलस्तनभरं भुजलतायुगलम् ॥]

सैव पुरुषे यथा—

उत्तिष्ठन्त्या रतान्ते भरमुरगपतौ पाणिनैकेन कृत्वा
धृत्वा चान्येन वासो विलुलितकबरीभारमंसे वहन्त्याः ।
भूयस्तत्कालकान्तिद्विगुणितसुरतप्रीतिना शौरिणा वः
शय्यामालिङ्ग्य नीतं वपुरलसलसद्बाहु लक्ष्म्याः पुनातु ॥ १६३ ॥

हेलैव सवचनविन्यासो हावः । स स्त्रियां यथा—

जइ ण छिवसि पुप्फवइं पुरदो ता कीस वारिओ ठासि ।
छित्तोसि चुलुचुल धाविऊण एदेहिं मए हत्थेहिं ॥ १६४ ॥
[यदि न स्पृशसि पुष्पवतीं पुरतस्तत्किमिति वारितस्तिष्ठसि ।
स्पृष्टोऽसि चञ्चल धावित्वा एतैर्मया हस्तैः ॥]

स एव पुरुषे यथा—

लोओ झूरइ झूरउ वअणिज्जं होइ होउ तं णाम ।
एहि णिमज्जसु पास्से पुप्फवइ ण एइ मे णिद्दा ॥ १६५ ॥
[लोको निन्दति निन्दतु वचनीयं भवति भवतु तन्नाम ।
एहि निमज्ज पार्श्वे पुष्पवति नैति मे निद्रा ॥]

आदिग्रहणाद्भावादयो गृह्यन्ते । तेषु भावः स्त्रियां यथा—

तावच्चिअ रइसमए महिलाणं विब्भमा विराअन्ति ।
जाव ण कुवलअदलसच्छाहाइं मउलेन्ति णअणाइं ॥ १६६ ॥

[तावदेव रतिसमये महिलानां विभ्रमा विराजन्ते ।
यावन्न कुवलयदलसच्छायानि मुकुलयन्ति नयनानि ॥]

व्याजः पुंसो यथा—

अलिअपसुत्त विणिमीलिअच्छ देसु सुहअ मज्झ ओआसम् ।
गण्डपरिचुम्बणपुलइआङ्ग ण उण चिराइस्सम् ॥ १६७ ॥
[अलीकप्रसुप्त विनिमीलिताक्ष देहि सुभग मेऽवकाशम् ।
गण्डपरिचुम्बनपुलकिताङ्ग न पुनरपि चिरयिष्ये ॥]

विश्रम्भभाषणं स्त्रिया यथा—

जाओ सो वि विलच्छो मए वि हसिऊण गाढमुवऊढो ।
पढमोपसरिअस्स णिअसणस्स गण्ठि विमग्गन्तो ॥ १६८ ॥
[जातः सोऽपि विलक्षो मयापि हसित्वा गाढमुपगूढः ।
प्रथममपसरितस्य निवसनस्य ग्रन्थिं विमार्गयन् ॥]

चाटु स्त्रीपुंसयोर्यथा—

एक्कं पहरुच्चाटं हत्थं मुहमारुएण बीअन्तो ।
सोवि हसन्तीए मए गहीदो दुवीएण कण्ठम्मि ॥ १६९ ॥
[एकं प्रहारोच्चाटं हस्तं मुखमारुतेन बीजयन् ।
सोऽपि हसन्त्या मया गृहीतो द्वितीयेन कण्ठे ॥]

प्रेमाभिसंधानं पुंसो यथा—

केलीगोत्तक्खलणे वरस्स पप्फुल्लइं दिहिं देहि ।
बहुवासअवासघरे बहुए वाहोल्लिआ दिट्ठी ॥ १७० ॥
[केलिगोत्रस्खलने वरस्य प्रफुल्लां धृतिं दधाति ।
बहुवासकवासगृहे वध्वा वाष्पार्द्रिता दृष्टिः ॥]

परिहासः स्त्रिया यथा—

अइ दिअर किं ण पेच्छसि आआसं किं मुहा पलोएसि ।
जाआए वाहुमूलम्मि अद्धचन्दाणं पडिवाडिं ॥ १७१ ॥
[अयि देवर किं न प्रेक्षस आकाशं किं मुधा प्रलोकयसि ।
जायाया बाहुमूलेऽर्धचन्द्राणां परिपाटीम् ॥]

कुतूहलं पुंसो यथा—

असमत्तमण्डणच्चिअ वच्च घरं से सकोउहलस्स ।
वोलाविअहलहलस्सअ पुत्ति चित्ते ण लग्गिहिसि ॥ १७२ ॥
[असमाप्तमण्डनैव व्रज गृहं तस्य सकौतूहलस्य ।
व्यतिक्रान्तहलहलस्य पुत्रि चित्ते न लगिष्यसि ॥]

चकितं स्त्रिया यथा—

णवलइआ पाकारे तुट्ठाए किदं किंपि हलिअसोण्हाए।
जं अज्जवि जुवइजणो घरे घरे सिक्खिदुं भमइ॥ १७३॥
[नवलतिका प्राकारे तुष्टया कृतं किमपि हलिकस्नुषया।
यदद्यापि युवतिजनो गृहे गृहे शिक्षितुं भ्रमति॥]

हेला हावश्च भावश्च व्याजो विश्रम्भभाषणम्।
चाटुप्रेमाभिसंधानं परिहासः कुतूहलम्॥ १६८॥
चकितं चेति निर्दिष्टाश्चेष्टाः काश्चिद्विलासिनाम्।
शेषाणां विप्रलम्भादौ रूपमाविर्भविष्यति॥ १६९॥

तत्र नायकयोः प्रागसंगतयोः संगतयोश्च संगतवियुक्तयोर्वा मिथो दर्शनश्रवणाभ्यामवस्थिताभिमानजन्मा परस्परानुरागो[1] वा अभिलषणीयालिङ्गनादीनामनवाप्तौ सत्यां समुपजायमानैस्तैस्तैरुत्कण्ठादिभिर्व्यभिचारिभावैर्मनोवाग्बुद्धिशरीरारम्भजन्मभिश्चानुभावैरनुबद्धः प्राप्तप्राप्यप्रकर्षावस्थो विप्रलम्भशृङ्गाराख्यां लभते। स चतुर्धा—पूर्वानुरागो मानः प्रवासः करुणश्च॥

तेषु प्रागसंगतयोः पूर्वानुरागः पुरुषप्रकाण्डे यथा—

दूरं मुक्तालतया बिससितया विप्रलभ्यमानो मे।
हंस इव दर्शिताशो मानसजन्मा त्वया नीतः॥ १७४॥

अत्र पुण्डरीकस्य महाश्वेतायां प्रागसंगतायां समुत्पन्नः संकल्परमणीयोऽभिलाषस्तदनाप्तावुक्तप्रकारेण प्रकृष्यमाणः, त्वया मे मानसजन्मा दूरं नीत इत्युत्तरकामावस्थया प्रकाश्यते॥

स एव स्त्रीप्रकाण्डे यथा—

दुल्लहजणाणुराओ लज्जा गरुई परवसो अप्पा।
पिअसहि विसमं पेम्मं मरणं सरणं णवरि एक्कम्॥ १७५॥
[दुर्लभजनानुरागो लज्जा गुर्वी परवश आत्मा।
प्रियसखि विषमं प्रेम मरणं शरणं केवलमेकम्॥]

अत्रापि प्राग्वदेव सागरिकाया वत्सराजेऽनुरागः प्रकृष्यमाणो मरणं शरणमित्युत्तरयैव कामावस्थया कथ्यते॥

संगतयोर्मानः। स निर्हेतुर्यथा—

अत्थक्करमणं खणपसिज्जणं अलिअवअणणिब्बन्धो।
उम्मच्छरसंतावो पुत्तअ पअवी सिणेहस्स॥ १७६॥

1. K. अतः 'अन्यतरानुरागः' इत्यधिकम्।

[अकस्माद्रोषणं क्षणप्रसादनमलीकवचननिर्बन्धः ।
उन्मत्तसरसंतापः पुत्रक पदवी स्नेहस्य ॥]

अत्र प्रेमगतेः स्वभावकौटिल्याद्धेतुमन्तरेणोपजायमानो निर्हेतुरुच्यते ॥ स एव सहेतुर्यथा—

पडिउत्थिआ ण जंपइ गहिआ विप्फुरइ चुम्बिआ रुसइ ।
तुर्ण्हि भुआ णवबहुआ कआवराहेण दइएण ॥ १७७ ॥

[प्रत्युत्थिता न जल्पति गृहीता विस्फुरति चुम्बिता रुष्यति ।
तूष्णींभूता नववधूः कृतापराधेन दयितेन ॥]

यद्यप्यालिङ्गनादेर्मेति नेत्यादिभिः प्रतिषेधो न विद्यते तथापि तदर्थोऽस्त्येवेति मानलक्षणं घटते ॥

संगतवियुक्तयोः प्रवासः । स नवानुरागो यथा—

प्रियमाधवे किमसि मय्यवत्सला ननु सोऽहमेव यमनन्दयत्पुरा ।
अयमागृहीतकमनीयकङ्कणस्तवमूर्तिमानिव महोत्सवः करः ॥ १७८ ॥

अत्र विवाहानन्तरमेव मालत्याः कपालकुण्डलयापहारान्माधवमालत्योरयं नवानुरागः प्रवास उच्यते ॥

स एव प्रौढानुरागो यथा—

त्वामालिख्य प्रणयकुपितां धातुरागैः शिलाया-
मात्मानं ते चरणपतितं यावदिच्छामि कर्तुम् ।
अस्रैस्तावन्मुहुरुपचितैर्दृष्टिरालुप्यते मे
क्रूरस्तस्मिन्नपि न सहते संगमं नौ कृतान्तः ॥ १७९ ॥

अत्र प्राचीनप्रणयकोपप्रसादनादिभिरनुरागस्य प्रौढिरवगम्यते ॥

संगतयोरेवान्यतरव्यापाये करुणः । स स्त्रीव्यपाये पुरुषस्य यथा—

ध्रुवमस्मि शठः शुचिस्मिते कलितः कैतववत्सलस्त्वया ।
परलोकमसंनिवृत्तये यदनामन्त्र्य गतासि मामितः ॥ १८० ॥

अत्रेन्दुमतीव्यपायादजस्य दुःखातिशयः करुण उच्यते ॥

स एव पुरुषव्यपाये स्त्रिया यथा—

हृदये वससीति मत्प्रियं यदवोचस्तदवैमि कैतवम् ।
उपचारपदं न चेदिदं त्वमनङ्गः कथमक्षता रतिः ॥ १८१ ॥

अत्रानङ्गविषये रतेः शोकप्रकर्षात्[1] करुण इत्याख्यायते ॥

1. K. शोकप्रकर्षः ।

हीनपात्रादिषु चैतदाभासा भवन्ति । तत्र हीनपात्रेषु पुंसि प्रेमानुरागो यथा—

कअलीगब्भसरिच्छे ऊरू दट्ठूण हलिअसोण्हाए ।
उल्ललइ णहरंजणं चंदिलस्य सेउल्लिअकरस्स ॥ १८२ ॥

[कदलीगर्भसदृक्षे ऊरू दृष्ट्वा हालिकस्नुषायाः ।
आर्द्रीभवति नखरञ्जनं नापितस्य स्वेदार्द्रितकरस्य ॥]

अत्रैव स्त्रियां मानो यथा—

पढमधरिणीए समअं उअ पिण्डारे दरं कुणन्तम्मि ।
णवबहुआइ सरोसं सव्वच्चिअ वच्छआ मुक्का ॥ १८३ ॥

[प्रथमगृहिण्या समकं पश्याभीरे भयं कुर्वति ।
नववध्वा सरोषं सर्वेऽपि च वत्सका मुक्ताः ॥]

तिर्यक्षु पक्षिणि प्रवासो यथा—

आपृच्छामि व्यथयति मनो दुर्बला वासरश्री-
रेह्यालिङ्ग क्षपय रजनीमेकिका चक्रवाकि ।
नान्यासक्तो न खलु कुपितो नानुरागच्युतो वा
दैवाधीनः सपदि भवतीमस्वतन्त्रस्त्यजामि ॥ १८४ ॥

अत्रैव करिणि[1] करुणो यथा—

नान्तर्वर्तयति ध्वनत्सु जलदेष्वामन्द्रमुद्गर्जितं
नासन्नात् सरसः करोति कवलानावर्जितैः शैवलैः ।
दानज्यानिविषण्णमूकमधुपव्यासंगदीनाननो
नूनं प्राणसमावियोगविधुरः स्तम्बेरमस्ताम्यति ॥ १८५ ॥

अथ संभोगः । तत्र नायकयोः प्रागसंगतयोः संगतवियुक्तयोर्वा मिथः समागमे प्रागुत्पन्नस्तदानीन्तनो वा रत्याख्यः स्थायिभावोऽभिलषणीयालिङ्गनादीनामवाप्तौ सत्यां समुपजायमानैर्हर्षधृतिस्मृतिमतिप्रभृतिभिर्व्यभिचारिभावैः संसृज्यमानः, ऋतूद्यानोपगमनजलक्रीडापर्वतोपदेशप्रसाधनगृहमधुपानेन्दूदयादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीप्यमानः, सविभ्रमभ्रूकटाक्षविक्षेपालापसंभ्रमस्मितादिभिरनुभावैरभिव्यज्यमान ईप्सितमासादयन्, जिहासितं वा जिहानः, प्राप्तप्राप्यप्रकर्षारम्भः संभोगशृङ्गाराख्यां लभते । स चतुर्धा—प्रथमानुरागानन्तरः, मानानन्तरः, प्रवासानन्तरः, करुणानन्तर इति ॥

तेषु प्रथमानुरागानन्तरो यथा—

पाणिग्गहणे च्चिअ पव्वईए णाअं सहीहिं सोहग्गम् ।
पशुपइणा वासुइकंकणम्मि ओसारिए दूरम् ॥ १८६ ॥

[पाणिग्रहण एव पार्वत्या ज्ञातं सखीभिः सौभाग्यम् ।
पशुपतिना वासुकिकङ्कणेऽपसारिते दूरम् ॥]

---

1. V. J. A. करिणीकरुणः ।

मानानन्तरो यथा—

उव्वहइ दइअगहिआहरोट्ठखिज्जन्तरोसपडिराअम्।
पाणोसरन्तमइरं चसअं व णिअं मुहं बाला॥ १८७॥

[उद्वहति दयितगृहीताधरोष्ठक्षीयमाणरोषप्रतिरागम्।
पानापसरन्मदिरं चषकमिव निजं मुखं बाला॥]

प्रवासानन्तरो यथा—

मङ्गलबलअं जीअणं विअ रक्खिअं जं पउत्थवइआइ।
पत्तपिअदंसणूससिअबाहुलदिआइं तं भिण्णम्॥ १८८॥

[मङ्गलवलयं जीवनमिव रक्षितं यत् प्रोषितपतिकया।
प्राप्तप्रियदर्शनोच्छ्वसितबाहुलतिकायां तद्भिन्नम्॥]

करुणानन्तरो यथा—

ण मुअम्मि मुए वि पिए दिट्ठो उण पिअअमो जिअंतीए।
इअ लज्जा अ पहरिसो तीए हिअए ण संमाइ॥ १८९॥

[न मृतास्मि मृतेऽपि प्रिये दृष्टः पुनः प्रियतमो जीवन्त्या।
इति लज्जा च प्रहर्षस्तस्या हृदये न संमाति॥]

तेऽमी चत्वारोऽपि संभोगाश्चतुर्भिरेव विप्रलम्भैः प्रकर्षमापद्यन्ते। तेषु प्रथमानुरागेण यथा—

इन्दुर्यत्र न निन्द्यते न मधुरं दूतीवचः श्रूयते
नालापा निपतन्ति बाष्पकलुषा[1] नोपैति काश्यं वपुः।
स्वाधीनामनुकूलिनीं निजवधूमालिङ्ग्य यत्सुप्यते
तत्किं प्रेम गृहाश्रमव्रतमिदं कष्टं समाचर्यते॥ १९०॥

मानेन यथा—

रइबिग्गहम्मि कुण्ठीकआओ धाराओ पेम्मखग्गस्स।
अणमआइं व्व सिज्झन्ति माणसाइं णाइ मिहुणाणम्॥ १९१॥

[रतिविग्रहे कुण्ठीकृता धाराः प्रेमखड्गस्य।
अन्नमयानीव स्विद्यन्ति मानसानि ज्ञायन्ते मिथुनानाम्॥]

प्रवासेन यथा—

शापान्तो मे भुजगशयनादुत्थिते शार्ङ्गपाणौ
मासानेतान् गमय चतुरो लोचने मीलयित्वा।
पश्चावावां विरहगुणितं तं तमात्माभिलाषं
निर्वेक्ष्यावः परिणतशरच्चन्द्रिकासु क्षपासु॥ १९२॥

1. K. नोच्छ्वासा हृदयं दहन्त्यशिशिराः।

करुणेन यथा—

न मर्त्यलोकस्त्रिदिवात् प्रहीयते म्रियेत नाग्रे यदि वल्लभो जनः ।
निवृत्तमेव त्रिदिवप्रयोजनं मृतः स चेज्जीवत एव जीवति ॥१९३॥

तिर्यगादिषु च एतदाभासा भवन्ति । तेषु सरीसृपमृगयोर्यथा—

मधु द्विरेफः कुसुमैकपात्रे पपौ प्रियां स्वामनुवर्तमानः ।
शृंगेण च स्पर्शनिमीलिताक्षीं मृगीमकण्डूयत कृष्णसारः ॥ १९४ ॥

पशुपक्षिणोर्यथा—

ददौ सरःपङ्कजरेणुगन्धि गजाय गण्डूषजलं करेणुः ।
अर्धोपभुक्तेन बिसेन जायां संभावयामास रथाङ्गनामा ॥ १९५ ॥

किन्नरेषु यथा—

गीतान्तरेषु श्रमवारिलेशैरीषत्समुच्छ्वासितपत्रलेखम् ।
पुष्पासवाघूर्णितनेत्रशोभि प्रियामुखं किम्पुरुषश्चुचुम्बे ॥ १९६ ॥

तरुषु यथा—

पर्याप्तपुष्पस्तवकस्तनीभ्यः स्फुरत्प्रवालोष्ठमनोहराभ्यः ।
लतावधूभ्यस्तरवोऽप्यवापुर्विनम्रशाखाभुजबन्धनानि ॥ १९७ ॥

विप्रलम्भचेष्टासु प्रथमानुरागे स्त्रिया यथा—

पेच्छइ अलद्धलच्छं दीहं णीससई सुण्णअं हसइ ।
जह जंपइ अप्फुडत्थं तह से हिअअट्ठिअं किम्पि ॥ १९८ ॥
[पश्यत्यलब्धलक्ष्यं दीर्घं निःश्वसिति शून्यकं हसति ।
यथा जल्पति अस्फुटार्थं तथास्या हृदये स्थितं किमपि ॥]

पुंसो यथा—

सो तुह कएण सुन्दरि तह च्छीणो सुमहिलो हलिअउत्तो ।
जह से मच्छरिणीअ वि दोच्चं जाआए पडिवण्णं ॥ १९९ ॥
[स तव कृतेन सुन्दरि तथा क्षीणो सुमहिलो हलिकपुत्रः ।
यथास्य मत्सरिण्यापि दौत्यं जायया प्रतिपन्नम् ॥]

माने स्त्रिया यथा—

कण्णुज्जुआ वराई सा अज्ज तए कआवराहेण ।
जंभाइअरुक्खपलोअइआइं दिअहेण सिक्खिविआ ॥ २०० ॥
[कर्णर्जुका वराकी साद्य त्वया कृतापराधेन ।
जृम्भायितरूक्षप्रलोकितानि दिवसेन शिक्षिता ॥]

पुंसो यथा—

अविभाविअरअणिमुहं तस्स अ सच्चरिअविमलचन्दुज्जोअम् ।
जाअं पिआविरोहे वड्ढंताणुअमूढलक्खं हिअअम् ॥ २०१ ॥

[अविभावितरजनीमुखं तस्याश्च सच्चरितविमलचन्द्रोद्योतम् ।
जातं प्रियाविरोधे वर्धमानानुशयमूढलक्ष्यं हृदयम् ॥]

प्रवासे स्त्रिया यथा—

पिअसंभरणपल्लोट्टन्तवाहधाराणिवाअभीआए ।
दिज्जइ वंकग्गीवाइ दीवओ पहिअजाआए ॥ २०२ ॥

[प्रियसंस्मरणप्रलुठद्बाष्पधारानिपातभीतया ।
दीयते वक्रग्रीवया दीपकः पथिकजायया ॥]

पुंसो यथा—

मज्झण्हपत्थिअस्स वि गिम्हे पहिअस्स हरइ संतावम् ।
हिअअट्ठिअजाआमुहमिअङ्कजोण्हाजलप्पवहो ॥ २०३ ॥

[मध्याह्नप्रस्थितस्यापि ग्रीष्मे पथिकस्य हरति संतापम् ।
हृदयस्थितजायामुखमृगाङ्कज्योत्स्नाजलप्रवाहः ॥]

करुणे स्त्रिया यथा—

णवरि अ पसारिअंगी रअभरिउप्पहपइण्णवेणीबन्धा ।
पडिआ उरसंदाणिअमहिअलचक्कलइअत्थणी जणअसुआ ॥ २०४ ॥

[अनन्तरं च प्रसारिताङ्गी रजोभरितोत्पथप्रकीर्णवेणीबन्धा ।
पतितोरःसंदानितमहीतलचक्रीकृतस्तनी जनकसुता ॥]

पुंसो यथा—

अंतोहुत्तं डज्झइ जाआसुण्णे घरे हलिअउत्तो ।
उक्खित्तणिहाणाइं व रमणट्ठाणाइं पेक्खन्तो ॥ २०५ ॥

[अन्तरभिमुखं दह्यते जायाशून्ये गृहे हलिकपुत्रः ।
उत्खातनिधानानीव रमणस्थानानि पश्यन् ॥]

एवमन्यत्रापि ॥

करुणवर्जं स्त्रिया यथा—

सौधादुद्विजते त्यजत्युपवनं द्वेष्टि प्रभामैन्दवीं
द्वारात् त्रस्यति चित्रकेलिसदसो वेषं विषं मन्यते ।
आस्ते केवलमब्जिनीकिसलयप्रस्तारशय्यातले
संकल्पोपनतत्वदाकृतिरसायत्तेन चित्तेन सा ॥ २०६ ॥

स्त्रिया एव प्रथमानुरागवर्जं यथा—

तिष्ठ द्वारि भवाङ्गणे व्रज बहिः सद्मति[1] वर्त्मेक्षते
शालामञ्च तमङ्गमञ्च वलभीमञ्चेति वेश्माञ्चति ।
दूतीं संदिश संदिशेति बहुशः संदिश्य सास्ते तथा
तल्पे कल्पमयीव निर्घृण यथा नान्तं निशा गच्छति ॥ २०७ ॥

प्रथमानुरागवर्जं पुंसो यथा—

रम्यं द्वेष्टि यथा पुरा प्रकृतिभिर्न प्रत्यहं सेव्यते
शय्योपान्तविवर्तनैर्विगमयत्युन्निद्र एव क्षपाः ।
दाक्षिण्येन ददाति वाचमुचितामन्तःपुरेभ्यो यदा
गोत्रेषु स्खलितस्तदा भवति च व्रीडाविलक्षश्चिरम् ॥ २०८ ॥

पुंस एव प्रवासकरुणे यथा—

सीतावेश्म यतो निरीक्ष्य हरते दृष्टिं झटित्याकुला-
मन्योन्यार्पितचञ्चुदत्तकवलैः पारावतैर्भूयते[2] ।
इन्दोर्दूरत एव नश्यति विशत्यन्तर्गृहं दुःखितः
प्रच्छाद्याननमञ्चलेन रजनीष्वस्तत्रपं रोदिति ॥ २०९ ॥

संभोगचेष्टासु पूर्वानुरागानन्तरे चुम्बनं यथा—

आदरपणामिओट्ठं अघडिअणासं असंघडिअणिलाडम् ।
वणभअलुप्पमुहीए तीए परिउम्बणं सुमरिमो ॥ २१० ॥
[आदरप्रणामितौष्ठमघटितन्यासमसंघटितललाटम् ।
व्रणभयलुप्तमुख्यास्तस्याः परिचुम्बनं स्मरामः ॥]

अत्रैवालिङ्गनं यथा—

तावमवणेइ ण तहा चंदणपङ्को वि कामिमिहुणाणम् ।
जह दूसहे वि गिम्हे अण्णोण्णालिङ्गणसुहेल्ली ॥ २११ ॥
[तापमपनयति न तथा चन्दनपङ्कोऽपि कामिमिथुनानाम् ।
यथा दुःसहेऽपि ग्रीष्मे अन्योन्यालिङ्गनसुखम् ॥]

मानानन्तरे चुम्बनं यथा—

जह जह से पडिउम्बइ मण्णुभरिआइं णिहुवणे दइओ ।
अच्छीइं उवरि उवरि तह तह भिण्णाइं विगलन्ति ॥ २१२ ॥
[यथा यथास्याः परिचुम्बति मन्युभरितानि निधुवने दयितः ।
अक्षिणी उपरि उपरि तथा तथा भिन्ने विगलतः ॥]

---

1. J. A. सद्मेति ।   2. K. दूयते ।

अत्रैवालिङ्गनं यथा—

माणदुमपरुसपवणस्स मामि सव्वंगणिव्वुदिअरस्स ।
उवऊहणस्स भद्दं रइणाडअपुव्वरंगस्स ॥ २१३ ॥

[मानद्रुमपरुषपवनस्य मातुलानि सर्वाङ्गनिर्वृतिकरस्य ।
उपगूहनस्य भद्रं रतिनाटकपूर्वरङ्गस्य ॥]

प्रवासानन्तरं चुम्बनं यथा—

केनचिन्मधुरमुल्बणरागं बाष्पतप्तमधिकं विरहेषु ।
ओष्ठपल्लवमपास्य मुहूर्तं सुभ्रुवः सरसमक्षि चुचुम्बे ॥ २१४ ॥

करुणानन्तरमालिङ्गनं यथा—

चन्द्रापीडं सा च जग्राह कण्ठे कण्ठस्थानं जीवितञ्च प्रपेदे ।
तेनापूर्वां सा समुल्लासलक्ष्मीमिन्दुं स्पृष्ट्वा सिन्धुवेलेव भेजे ॥२१५॥

प्रथमानुरागानन्तरं दशनक्षतं यथा—

णासं विअ सा कबोले अज्ज वि तुह दंतमंडलं वाला ।
उब्भिण्णपुलअपरिवेढपरिगअं रक्खइ वराई ॥ २१६ ॥

[न्यासमिव सा कपोलेऽद्यापि तव दन्तमण्डलं बाला ।
उद्भिन्नपुलकपरिवेषपरिगतं रक्षति वराकी ॥]

तदेव मानानन्तरे यथा—

पवणुवेल्लिअसाहुलि ठएसु ठिअदंतमंडले ऊरू ।
चडुआरअं पइं मा हु पुत्ति जणहासिअं कुणसु ॥ २१७ ॥

[पवनोद्वेल्लितवस्त्राञ्चले स्थगय स्थितदण्डमण्डले ऊरू ।
चटुकारकं पतिं मा खलु पुत्रि जनहसितं कुरु ॥]

प्रवासानन्तरे दन्तक्षतादयो यथा—

दन्तक्खअं कवोले कअग्गहुवेल्लिओ अ धम्मिल्लो ।
पडिघुण्णिआअ दिट्ठी पिआगमं साहइ बहूए ॥ २१८ ॥

[दन्तक्षतं कपोले कचग्रहोद्वेल्लितश्च धम्मिल्लः ।
परिघूर्णिता च दृष्टिः प्रियागमं साधयति वध्वाः ॥]

प्रथमानुरागानन्तरे नखक्षतं यथा—

अज्जाइ णवणहक्खदणिरिक्खणे गरुअजोव्वणुत्तुङ्गम् ।
पडिमागअणिअणअणुप्पलच्चिअं होइ त्थणवट्टम् ॥ २१९ ॥

[आर्याया नवनखक्षतनिरीक्षणे गुरुकयौवनोत्तुङ्गम् ।
प्रतिमागतनिजनयनोत्पलार्चितं भवति स्तनपट्टम् ॥]

अत्रैव पुरुषायितं यथा—

दरवेविरोरुजुअलासु मउलिअच्छीसु लुलिअचिउरासु ।
पुरिसाइअसीरीसु कामो पिआसु सज्जाउहो वसइ ॥ २२० ॥
[दरवेपमानोरुयुगलासु मुकुलिताक्षीषु लुलितचिकुरासु ।
पुरुषायितशीलासु कामः प्रियासु सज्जायुधो वसति ॥]

सर्वं सर्वत्र यथा—

पोढमहिलाणं जं जं सुट्ठु सिक्खिअं तं रए सुहावेइ ।
जं जं असिक्खिअं णवबहूणं तं तं वि रइं देइ ॥ २२१ ॥
[प्रौढमहिलानां यद् यत् सुष्ठु शिक्षितं तद्रते सुखयति ।
यद् यदशिक्षितं नववधूनां तत्तदपि रतिं ददाति ॥]

विप्रलम्भपरीष्टिषु अभियोगतः प्रेमपरीक्षा यथा—

हंहो कण्णुल्लीणा भणामि रे सुहअ किंपि मा जूर ।
णिज्जणपारद्धीसु तुए कहिं पि पुण्णेहिं लद्धोसि ॥ २२२ ॥
[ह हो कर्णोल्लीना भणामि रे सुभग किमपि मा खिद्यस्व ।
निर्जनरथ्यासु त्वं कथमपि पुण्यैर्लब्धोऽसि ॥]

प्रत्यभियोगतो यथा—

गोलाविसमोआरच्छलेण अप्पा उरम्मि से मुक्को ।
अणुअंपाणिद्दोसं तेण वि सा गाढमुवऊढा ॥ २२३ ॥
[गोदावरीविषमावतारच्छलेनात्मा उरसि तस्य मुक्तः ।
अनुकम्पानिर्दोषं तेनापि सा गाढमुपगूढा ॥]

विषहणेन यथा—

अज्ज वि सेअजलोल्लं पव्वाइ ण तीअ हलिअसोण्हाए ।
फग्गुच्छणचिक्खल्लं जं तइ दिण्णं थणुच्छङ्गे ॥ २२४ ॥
[अद्यापि स्वेदजलार्द्रं प्रम्लायते न तस्या हालिकस्नुषायाः ।
फल्गूत्सवकर्दमो यस्तस्या दत्तस्तनोत्सङ्गे ॥]

विमर्शेन यथा—

तत्तोच्चिअ णेंति कहा विअसंति तहिं तहिं समप्पन्ति ।
किं मण्णे माउच्छा एक्कजुआणो इमो गामो ॥ २२५ ॥
[तत एव निर्यान्ति कथा विकसन्ति तत्र तत्र समाप्यन्ते ।
किं मन्ये मातृष्वसः एकयुवकोऽयं ग्रामः ॥]

बहुमानेन यथा—

तेण इर णवलआए दिण्णो पहरो इमीअ त्थणवट्ठे ।
गामतरुणीहिं अज्ज वि दिअहं परिवालिआ भमइ ॥ २२६ ॥
[तेन किल नवलतया[1] दत्तः प्रहार एतस्याः स्तनपृष्ठे ।
ग्रामतरुणीभिरद्यापि दिवसं प्रतिपालिता भ्रमति ॥]

श्लाघया यथा—

सा तइ सहत्थदिण्णं फगुच्छणकद्दमं थणुच्छङ्गे ।
परिकुविआ विअ साहइ सलाहिरी गामतरुणीणम् ॥ २२७ ॥
[सा त्वया स्वहस्तदत्तं फल्गूत्सवकर्दमं स्तनोत्सङ्गे ।
परिकुपितेव साधयति श्लाघनशीला ग्रामतरुणीनाम् ॥]

इङ्गितेन यथा—

जइ सो ण वल्लह च्चिअ णामग्गहणेण तस्स सहि कीस ।
होइ मुहं ते रविअरफंसविसट्टं व्व तामरसम् ॥ २२८ ॥
[यदि स न वल्लभ एव नामग्रहणेन तस्य सखि किमिति ।
भवति मुखं ते रविकरस्पर्शविकसितमिव तामरसम् ॥]

दूतसंप्रेषणेन यथा—

समुल्लसिअसव्वङ्गी णामग्गहणेण तस्स सुहअस्स ।
दूइं अप्पाहेन्ती तस्से अ घरंगणं पत्ता ॥ २२९ ॥
[समुल्लसितसर्वाङ्गी नामग्रहणेन तस्य सुभगस्य ।
दूतीं संदिशन्ती तस्यैव गृहाङ्गणं प्राप्ता ॥]

दूतप्रश्नेन यथा—

कहं णु गओ कहं दिट्ठो किं भणिओ किं च तेण पडिवण्णं ।
एअं च्चिअ ण समप्पइ पुणरुत्तं जप्पमाणाए ॥ २३० ॥
[कथं नु गतः कथं दृष्टः किं भणितः किञ्च तेन प्रतिपन्नम् ।
एवमेव न समाप्यते पुनरुक्तं जल्पमानायाः ॥]

लेखविधानेन यथा—

वेविरसिण्णकरङ्गुलिपरिग्गहक्खलिअलेहणीमग्गे ।
सोत्थि च्चिअ ण समप्पइ पिअसहि लेहम्मि किं लिहिमो ॥ २३१ ॥
[वेपमानस्विन्नकराङ्गुलिपरिग्रहस्खलितलेखनीमार्गे ।
स्वस्त्येव न समाप्यते प्रियसखि लेखे किं लिखामः ॥]

---

1. K. दोलाविलासे ।

लेखवाचनेन यथा—

प्रीत्या स्वस्तिपदं विलोकितवती स्थानं स्तुतं[1] तुष्टया
पश्चाज्ज्ञातमनुक्रमेण पुरतस्तत् तावकं नामकम्।
तन्व्या संमदनिर्भरेण मनसा तद्वाचयन्त्या मुहु-
र्न प्राप्तो घनबाष्पपूरितदृशा लेखेऽपि कण्ठग्रहः॥ २३२॥

संभोगपरीष्टिषु प्रथमानुरागानन्तरे साध्वसेन पुंसो यथा—

लीलाइओ णिअसणे रक्खउ तं राहिआइ त्थणवट्टे।
हरिणो पढमसमागमसज्झसवसरेहिं वेविरो हत्थो॥ २३३॥
[लीलायितो निवसने रक्षतु त्वां राधिकायाः स्तनपृष्ठे।
हरेः प्रथमसमागमसाध्वसवशैर्वेपनशीलो हस्तः॥]

अत्रैव दोहदेन मुग्धाया यथा—

किं किं दे पडिहासइ सहीहिं इअ पुच्छिआइ मुद्धाइँ।
पढमुल्लअदोहलिणीअ णवरि दइअं गआ दिट्ठी॥ २३४॥
[किं किं ते प्रतिभासते सखीभिरिति पृष्टाया मुग्धायाः।
प्रथमोद्गतदोहिदिन्याः केवलं दयितं गता दृष्टिः॥]

अत्रैव प्रगल्भायाः प्रियवाक्यवर्णनेन यथा—

हुं हुं हे भणसु पुणो ण सुअन्ति करेइ कालविक्खेअं।
घरिणी हिअअसुहाइं पइणो कण्णे भणंतस्स॥ २३५॥
[हुं हुं हे भण पुनर्न स्वपन्ति करोति कालविक्षेपम्।
गृहिणी हृदयसुखानि पत्युः कर्णे भणतः॥]

मानानन्तरे स्त्रियाः कैतवस्मरणेन[2] यथा—

सुमरिमो से सअणपरम्मुहीए विअलंतमाणपसराए।
केअवसुत्तुव्वत्तणत्थणहरपेल्लणसुहेल्लिम्॥ २३६॥
[स्मरामस्तस्याः शयनपराङ्मुख्या विगलन्मानप्रसरायाः।
कैतवसुप्तोद्वर्तनस्तनभरप्रेरणसुखकेलिम्॥]

स्त्रिया एव सखीवाक्यस्याक्षेपेण यथा—

भिउडीअ पलोइस्सं णिब्भच्छिस्सं परम्मुही होस्सम्।
जं भणह तं करिस्सं सहिओ जइ तं ण पेच्छिस्सम्॥ २३७॥
[भ्रुकुट्या प्रलोकयिष्ये निर्भर्त्स्ये पराङ्मुखी भविष्यामि।
यद् भणत तत्करिष्ये सख्यो यदि तं न प्रेक्षिष्ये॥]

1. J. A. श्रुतम्।
2. V. J. A. ०स्वप्ने।

तस्या एव तदनुष्ठानविघ्नेन यथा—

ग्रन्थिमुद्ग्रथयितुं हृदयेशे वाससः स्पृशति मानधनायाः।
भ्रूयुगेन सपदि प्रतिपेदे रोमभिश्च सममेव विभेदः॥ २३८॥

प्रवासानन्तरे स्त्रिया यथा—

अच्छक्कागअहिअए बहुआ दइअम्मि गुरुपुरओ।
झुरइ विअलंताणं हरिसविसट्टाण वलआणम्॥ २३९॥
[अकस्मादागतहृदये वधूका दयिते गुरुपुरतः।
क्रुध्यति विगलद्भ्यो हर्षविकसद्भ्यो वलयेभ्यः॥]

अत्रैव स्त्रीपुंसयोर्यथा—

रमिऊण पअम्मि गए जाहे अबऊहिउं पडिणिवुत्तो।
अहअं पउत्थपइअव्व तक्खणं सो पवासिव्व॥ २४०॥
[रत्वा पदमपि गतो यदोपगूहितं प्रतिनिवृत्तः।
अहं प्रोषितपतिकेव तत्क्षणं स प्रवासीव॥]

सामान्यत एव प्रवाससाध्वसेन स्त्रिया यथा—

होंतपहिअस्स जाआ आउच्छणजीअधारणरहस्सम्।
पुच्छन्ती भमइ घरं घरेण पिअविरहसहिरीओ॥ २४१॥
[भविष्यत्पथिकस्य जाया आपृच्छनजीवधारणरहस्यम्।
पृच्छन्ती भ्रमति गृहं गृहेण प्रियविरहसहनशीलाः॥]

प्रवासविलम्बेन पुंसो यथा—

एक्को वि कालसारो ण देइ गन्तुं पआहिण वलन्तो।
किं उण बाहाउलिअं लोअणजुअलं मिअच्छीए॥ २४२॥
[एकोऽपि कृष्णसारो न ददाति गन्तुं प्रदक्षिणं वलन्।
किं पुनर्बाष्पाकुलितं लोचनयुगलं मृगाक्ष्याः॥]

परिहारे स्वेदादिभिः स्त्रिया यथा—

उल्लाअइ से अङ्गं ऊरू वेवन्ति कूवलो गलइ।
उच्छुच्छुलेइ हिअअं पिआगमे पुप्फवइआइ॥ २४३॥
[आर्द्रीभवत्यस्या अङ्गमूरू वेपेते जघनवसनं गलति।
उत्कम्पते हृदयं प्रियागमे पुष्पवत्याः॥]

करुणानन्तरे पुंसो यथा—

करस्पर्शारम्भोत्पुलकितपृथूरोजकलसे
श्रमाम्भो वामार्धे वहति मदनाकूतसुभगम्।
विभोर्वारं वारं कृतसमधिकोद्धूननविधे-
स्तनौ भस्मस्नानं कथमपि समाप्तं विजयते॥ २४४॥

विप्रलम्भनिरुक्तिषु प्रथमानुरागे प्रतिश्रुत्यादानं यथा—

किं ण भणिओसि बालअ गामणिधूआइ गुरुअणसमक्खम् ।
अणिमिसवक्कबलन्तअआणणणअणद्धदिट्ठेहिं ॥ २४५ ॥
[किं न भणितोऽसि बालक ग्रामीणदुहित्रा गुरुजनसमक्षम् ।
अनिमिषवक्रवलदाननयनार्धदृष्टिभिः ॥]

अत्र वक्रेक्षितादिभिः प्रतिश्रुत्यालिङ्गनादयो ह्रीभयादिभिर्न दीयन्ते ॥ माने विसंवादनं यथा—

अण्णुअ णाहं कुविआ उबऊहसु किं मुहा पसाएसि ।
तुह मण्णुसमुप्पण्णेण मज्झ माणेण वि ण कज्जम् ॥ २४६ ॥
[अज्ञ नाहं कुपिता उपगूहस्व किं मुधा प्रसादयसि ।
तव मन्युसमुत्पन्नेन मम मानेनापि न कार्यम् ॥]

अत्र मानिनी पूर्वमालिङ्गनादीन् निषिध्य पश्चादयथावत् प्रयच्छति, यथा कश्चिदष्टशतं दास्यामीति प्रतिश्रुत्याष्टाभिरधिकं शतं प्रयच्छति न तु अष्टौ शतानीति । तदेतद् व्यलीकविप्रयोगादिभिरालिङ्गनादीनां निराकरणमयथावत्प्रदानत्वाद् विसंवादनमेवोच्यते ॥

प्रवासे कालहरणं यथा—

एहिइ सो वि पउत्थो अहअं कुप्पेज्ज सोवि अणुणेज्ज ।
इअ फलइ कस्स वि मणोरहाणं माला पिअअमम्मि ॥ २४७ ॥
[एष्यति सोऽपि प्रोषितोऽहं कुपिष्यामि सोऽप्यनुनेष्यति ।
इति फलति कस्यापि मनोरथानां माला प्रियतमे ॥]

अत्रालिङ्गनादीनां व्यक्तैव कालहरणप्रतीतिः ॥

करुणे प्रत्यादानं यथा—

समसोक्खदुक्खसंवड्ढिआणं कालेण रूढपेम्माणम् ।
मिहुणाणं मरइ जं तं खु जिअइ इअरं मुअं होइ ॥ २४८ ॥
[समसौख्यदुःखसंवर्धितानां कालेन रूढप्रेम्णाम् ।
मिथुनानां म्रियते यत् तत् खलु जीवतीतरत् मृतं भवति ॥]

अत्र—

'सुहृदिव प्रकटय्य सुखप्रदः प्रथममेकरसामनुकूलताम् ।
पुनरकाण्डविवर्तनदारुणः प्रविशिनष्टि विधिर्मनसो रुजम् ॥'
इत्ययमर्थः संबध्यते । तस्य च प्रत्यादानमेवार्थो भवति ॥

प्रथमानुरागे वञ्चनं विविधं यथा—

दिट्ठाइ जं ण दिट्ठो आलविआए वि जं ण आलत्तो ।
उवआरो जं ण किदो तं चिअ कलिदं छइल्लेहिं ॥ २४९ ॥

[दृष्टया यन्न दृष्ट आलपितया यन्नालापितः ।
उपकारो यन्न कृतस्तदेव कलितं विदग्धैः ॥]

अत्र व्रीडादिभिर्दर्शनादिभिर्वैविध्यं प्रतीयते ॥

मानेविरुद्धं यथा—

ण मुअन्ति दीहसासे ण रुअन्ति ण होन्ति विरहकिसिआओ ।
धण्णाओ ताओ जाणं बहुवल्लह वल्लहो ण तुमम् ॥२५०॥

[न मुञ्चन्ति दीर्घश्वासान् न रुदन्ति न भवन्ति विरहकृशाः ।
धन्यास्ता यासां बहुवल्लभ वल्लभो न त्वम् ॥]

अत्रेर्ष्यायितादिभिर्वल्लभालिङ्गनादिविरुद्धैर्मानवती वञ्चते ॥

प्रवासे व्याविद्धं यथा—

कइआ गओ पिओ अज्ज पुत्ति अज्जेण कइ दिणा होन्ति ।
एक्को एद्दहमेत्ते भणिए मोहं गदा कुंवरी ॥२५१॥

[कदा गतः प्रियोऽद्य पुत्रि अद्येति कति दिनानि भवन्ति ।
एक एतावन्मात्रे भणिते मोहं गता कुमारी ॥]

अत्रैकस्यापि दिवसस्य वर्षायमाणतया प्रियालिङ्गनादिवञ्चनया विशेषतो दैर्ध्यं प्रतीयते ॥

करुणे निषिद्धं यथा—

आवाअभअअरं विअ ण होइ दुक्खस्स दारुणं णिव्वहणम् ।
णाह जिअन्तीअ मए दिट्ठं सहिअं अ तुह इमं अवसाणम् ॥२५२॥

[आपातभयंकरमेव न भवति दुःखस्य दारुणं निर्वहणम् ।
नाथ जीवन्त्या मया दृष्टं सोढं च तवेदमवसानम् ॥]

तदेतद्रामविषयं सीतायाश्चिराशंसितसमागमसुखावाप्तिव्यपायरूपं वचनं करुणमिति निषिध्यते ॥

प्रथमानुरागेण सह रागो यथा—

सा महइ तस्स ण्हाउं अणुसोत्ते सोवि से समुव्वहइ ।
थणवट्टभिडणविलुलिअकल्लोलमहग्घिए सलिले ॥ २५३ ॥

[सा वाञ्छति तस्य स्नातुमनुस्रोतसि सोऽप्यस्याः समुद्वहति ।
स्तनपृष्ठमिलनविलुलितकल्लोलमहार्घिते सलिले ॥]

अत्र द्वयोरप्येककालमन्योन्यानुरागः प्रतीयते । तत्रैका लावण्यादिना रज्यते द्वितीयस्तु स्नेहादिना रज्यत इति ॥

तत्रैव पश्चाद् यथा—

मम हिअअं व पीअं तेण जुआणेण मज्जमाणाए।
ण्हाणहलिद्दाकडुअं अणुसोत्तजलं पिअन्तेण ॥ २५४ ॥
[मम हृदयमिव पीतं तेन यूना मज्जमानायाः।
स्नानहरिद्राकटुकमनुस्रोतोजलं पिबता ॥]

अत्रैकस्यानुरागं दृष्ट्वा पश्चाद् द्वितीयो रज्यते ॥

तत्रैवानुरूपो यथा—

सच्चं जाणइ दट्ठुं सरिसम्मि जणम्मि जुज्जए राओ।
मरउ ण तुमं भणिस्सं मरणं पि सलाहणिज्जं से ॥ २५५ ॥
[सत्यं जानाति द्रष्टुं सदृशे जने युज्यते रागः।
म्रियतां न त्वां भणिष्यामि मरणमपि श्लाघनीयमस्याः ॥]

अत्र न केवलं लावण्यादिनैव रज्यते किं तद्वानुरूपविषयिणाभिलाषेणापीति प्रतीयते ॥

तत्रैवानुगतो यथा—

गहवइसुएण समअं सच्चं अलिअं व किं विआरेण।
धण्णाइ हलिअकुमारिआइ ठाणम्मि जणवाओ ॥ २५६ ॥
[गृहपतिसुतेन समकं सत्यमलीकं वा किं विचारेण।
धन्याया हालिककुमारिकायाः स्थाने जनवादः ॥]

अत्र यद्यपि सौभाग्यादिप्रसिद्धिकृतमानुरूप्यं न विद्यते तथापि स्त्रिया उत्तमप्रार्थनमगर्हितत्वादनुगतमेव भवति। सोऽयं करणसाधनोत्पत्तिपक्षे[1] उक्तः ॥

भावसाधनपक्षे तु सर्वत्र सहार्थादिविशिष्टे रतिर्दीप्तिर्वानुरागशब्देनोच्यते। प्रथमञ्चोपजायमानत्वादयं प्रथमानुराग इति ॥

प्रथमतो मानः, मान्यते येनेति। यथा—

पाअपडणाणं मुद्धे रहसबलामोडिअच्चिअव्वाणम्।
दंसणमेत्तपसिज्जिरि चुक्का बहुआण सोक्खाणं ॥ २५७ ॥
[पादपतनानां मुग्धे रभसबलात्कृतार्चितव्यानाम्।
दर्शनमात्रप्रसादनशीले भ्रष्टा बहूनां सौख्यानाम् ॥]

अत्र 'मान पूजायाम्' इति धातोः स्वार्थे णिजन्ताण्णिचि घञि च मान इति रूपम्। स हि प्रेयांसमस्याः पादपतनादिपूजायां प्रयोजयति ॥

1. J. A. करुणसाधारणसाधनो०; V. करण०।

यं प्रियत्वेन मन्यते । यथा—

कारणगहिओ वि मए माणो एमेअ जं समोसरिओ ।
अत्थक्कप्फुल्लिअंकोल्ल तुज्झ तं मत्थए पडउ ॥ २५८ ॥
[कारणगृहीतोऽपि मया मान एवमेव यत्समुपसृतः ।
अकस्मात्फुल्लिताङ्कोल्ल तव तन्मस्तके पततु ॥]

अत्र 'मन ज्ञाने' इति धातुः । तथा हि । मानं प्रियत्वेन मन्यमाना तदपहारिणेऽङ्कोल्लाय कापि मानिनी कुप्यति ॥

यः प्रेम मनुते । यथा—

जत्थ ण उज्जागरओ जत्थ ण ईसाविसूरणं माणम् ।
सब्भावचाटुअं जत्थ णत्थि णेहो तहिं णत्थि ॥ २५९ ॥
[यत्र नास्त्युज्जागरको यत्र नेर्ष्याखिदी मानः ।
सद्भावचाटुकं यत्र नास्ति स्नेहस्तत्र नास्ति ॥]

अत्र 'मनु अवबोधने' इति धातुः । मानेन हि प्रेमास्ति नास्ति वेति जनो बुध्यते । तस्य च करणभूतस्यापि प्राधान्यादत्र कर्तृत्वोपचारः । तद् यथा 'प्रज्ञा पश्यति नो चक्षुर्दृष्टिः सारस्वती हि सा' इति ॥

प्रेम मिमीते । यथा—

कुविआ अ सच्चहामा समे वि बहुआणं णवरमाणक्खलणे ।
पाअडिअहिअसारो पेम्मासङ्घसरिसो पअट्टइ मण्णू ॥२६०॥
[कुपिता च सत्यभामा समेऽपि वधूनां केवलं मानस्खलने ।
प्रकटितहृदयसारः प्रेमाश्वाससदृशः प्रवर्तते मन्युः ॥]

अत्र 'माङ् माने' इति धातोः 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति कर्तरि ल्युट् । 'कोऽसावनुमानः' इति भाष्यप्रयोगात् । तेन च यद्यपि करणभूतेनैवात्मनि रुक्मिण्यां च प्रियप्रेम्णः परिमाणं सत्यभामा प्रत्याययति तथापि पूर्ववदिहाप्ययं कर्तृत्वेनोपयुज्यते ॥

प्रवासे वसत इत्युपलक्षणेन नात्मानमङ्गना भूषयन्ति । यथा—

साहीणे वि पिअअमे पत्ते वि खणे ण मण्डिओ अप्पा ।
दुक्खिअपउत्थवइअं सअज्जिअं संठवन्तीए ॥ २६१ ॥
[स्वाधीनेऽपि प्रियतमे प्राप्तेऽपि क्षणे न मण्डित आत्मा ।
दुःखितप्रोषितपतिकां प्रतिवेशिनीं संस्थापयन्त्या ॥]

अत्र 'वस आच्छादने' इत्यस्य 'प्रस्मरति' इत्यादिवन्निषेधार्थे प्रपूर्वस्य घञि प्रवास इति रूपं निरूप्यते ॥

युवानः प्रियासंनिधौ न वसन्ति । यथा—

विरहाणलो सहिज्जइ आसावंधेण वल्लहजणस्स ।
एक्कग्गामपवासो माए मरणं विसेसेइ ॥ २६२ ॥
[विरहानलः सह्यत आशाबन्धेन वल्लभजनस्य ।
एकग्रामप्रवासो मातर्मरणं विशेषयति ॥]

अत्र दूरस्थयोरिवान्तिकस्थयोरपि संनिकर्षाभावात् प्रवासो भवति ॥

उत्कण्ठादिभिश्चेतो वासयति । यथा—

आलोअंति दिसाओं ससंत जंमंत गंत रोअन्त ।
मुञ्झंत पडंत हसंत पहिअ किं तेण पउत्थेण ॥ २६३ ॥
[आलोकयन् दिशः श्वसन् जृम्भमाणो गायन् रुदन् ।
मुह्यन् पतन् हसन् पथिक किं तेन प्रोषितेन ॥]

अत्रोत्कण्ठादिभिर्वासिते चेतसि शून्यावलोकनादयोऽनुभावा जायन्ते ॥

प्रमापयति । यथा—

सञ्जीवणोसहिम्मिव सुअस्स रक्खइ अणण्णवावारा ।
सासू णवंभदंसणकंठागअजीविअं सोण्हम् ॥ २६४ ॥
[संजीवनौषधिमिव सुतस्य रक्षत्यनन्यव्यापारा ।
श्वश्रूर्नवाभ्रदर्शनकण्ठागतजीवितां स्नुषाम् ॥]

अत्र प्रसादं करोतीत्यादिवत् प्रमापणोपक्रमोऽपि प्रमापणमुच्यते ॥

करुणे करोतेरभूतोपादानार्थत्वे[1], कुरुते मूर्च्छाम् । यथा—

विअलिअविओअवेअणं तक्खणपब्भट्ठराममरणाआसम् ।
जणअतणआए णवरं लद्धं मुच्छाणिमीलिअच्छीए सुहम् ॥२६५॥
[विगलितवियोगवेदनं तत्क्षणप्रभ्रष्टराममरणायासम् ।
जनकतनयया केवलं लब्धं मूर्च्छानिमीलिताक्ष्या सुखम् ॥]

अत्र सीतायाः पतिशोकप्रकर्षेणाभूता मूर्च्छोत्पद्यते ॥

उच्चारणार्थत्वे, कुरुते विलापम् । यथा—

पुहवीअ होहइ पई बहुपुरिसविसेसचंचला राअसिरी ।
कह ता महज्जिअ इमं णिसामण्णं उवट्ठिअं वेहव्वम् ॥ २६६ ॥
[पृथिव्या भविष्यति पतिर्बहुपुरुषविशेषचञ्चला राज्यश्रीः ।
कथं तन्ममैवेदं निःसामान्यमुपस्थितं वैधव्यम् ॥]

अत्र प्रवासदुःखेन[2] सीता विलपन्तीदमुच्चरति ॥

1. V. J. A. ०अनुभूतोपादानार्थत्वे; K. ०भूतोपादनार्थत्वे ।
2. K. रामदुःखेन ।

अवस्थापनार्थत्वे, कुरुते साहसे मनः । यथा—

इयमेत्य पतङ्गवर्त्मना पुनरङ्काश्रयिणी भवामि ते ।
चतुरैः सुरकामिनीजनैः प्रिय यावन्न विलोभ्यसे दिवि ।। २६७ ।।

अत्र रतेः कामशोकेन मरणसाहसे मनोऽवस्थाप्यते ।।

अभ्यञ्जनार्थत्वे, करोति चित्तं दुःखेन । यथा—

दलति हृदयं गाढोद्वेगं द्विधा न तु भिद्यते
वहति विकलः कायो मोहं न मुञ्चति चेतनाम् ।
ज्वलयति तनूमन्तर्दाहः करोति न भस्मसात्
प्रहरति विधिर्मर्मच्छेदी न कृन्तति जीवितम् ।। २६८ ।।

अत्र रामादेर्दुःखेन चित्तमभ्यज्यते ।।

संभोगनिरुक्तिषु प्रथमानुरागानन्तरे पालनार्थो यथा—

दृष्टा दृष्टिमधो ददाति कुरुते नालापमाभाषिता
शय्यायां परिवृत्य तिष्ठति बलादालिङ्गिता वेपते ।
निर्यान्तीषु सखीषु वासभवनान्निर्गन्तुमेवेहते
जाता वामतयैव संप्रति मम प्रीत्यै नवोढा प्रिया ।। २६९ ।।

अत्राप्रागल्भ्यवामताभ्यामननुकूलायामपि नवोढायामिच्छानुवृत्त्या रतिः पाल्यते ।।

मानानन्तरे कौटिल्यार्थो यथा—

पादे मूर्धनि ताम्रतामुपगते कर्णोत्पले चूर्णिते
छिन्ने हारलतागुणे करतले संपातजातव्रणे ।
अप्राप्तप्रियताडनव्यतिकरा हन्तुं पुनश्चेतसा[1]
वाञ्छन्ती मुहुरेणशावनयना पर्याकुलं रोदिति ।। २७० ।।

अत्र प्रेम्णः स्वभावकुटिलत्वान्मानवत्याः कचग्रहणेन यत् पादताडनादिरूपाः कुटिला एवं संभोगा जायन्ते ।।

प्रवासानन्तरेऽभ्यवहारार्थो यथा—

वसिष्ठधेनोरनुयायिनं तमावर्तमानं वनिता वनान्तात् ।
पपौ निमेषालसपक्ष्मपङ्क्तिरुपोषिताभ्यामिव लोचनाभ्याम् ।।२७१।।

अत्रोत्तरार्धे उपोषितस्यान्तोपयोग इव प्रियालोकजन्मा पिबतेरभ्यवहारः कथ्यते ।।

1. K. कोपिता ।

करुणानन्तरेऽनुभवार्थो यथा—

अणुमरणपत्थिआए पच्चागअजीविए पिअअमम्मि ।
वेहव्वमंडणं कुलबहूअ सोहग्गअं जाअम् ।। २७२ ।।
[अनुमरणप्रस्थितायाः प्रत्यागतजीविते प्रियतमे ।
वैधव्यमण्डनं कुलबध्वाः सौभाग्यकं जातम् ।।]

अत्र यथेयं मत्प्राणभूतैवमस्या अहमपि जीवितमेवेति पत्या विस्रम्भजो रागः, पत्न्याः पुनः प्रेत्यापि यत्संगमो मयाभिलषितः सोऽयं जीवन्त्यैव जीवितेश्वरः समासादित इति विस्रम्भादतिसुखमेवानुभूयते ।।

अत्र प्रथमानुरागानन्तरे संभोगः संक्षिप्तो यथा—

अपेतव्याहारं च्युतविविधशिल्पव्यतिकरं
करस्पर्शारम्भे प्रगलितदुकूलान्तशयनम् ।
मुहुर्बद्धोत्कम्पं दिशि दिशि मुहुः प्रेरितदृशो-
रहल्यासुत्राम्णोः क्षणिकमिह तत्संगतमभूत् ।। २७३ ।।

अत्र संक्षेपो निगदेनैव व्याख्यायते ।।

स एष मानानन्तरे संकीर्णो यथा—

अणुणिअखणलद्धसुहे पुणोवि संभरिअमण्णुदूमिअविहले ।
हिअए माणवईणं चिरेण पणअगरुओ पसप्पइ[1] रोसो ।। २७४ ।।
[अनुनीतक्षणलब्धसुखे पुनरपि संस्मृतमन्युदूनविह्वले ।
हृदये मानवतीनां चिरेण प्रणयगुरुः प्रसर्पति रोषः ।।]

अत्रावस्थिता प्रकृष्टा च रतिर्व्यलीकस्मरणादिभिः संकीर्यते ।।

प्रवासानन्तरे संपूर्णो यथा—

शापान्तो मे भुजगशयनादुत्थिते शार्ङ्गपाणौ
मासानेतान् गमय चतुरो लोचने मीलयित्वा ।
पश्चादावां विरहगुणितं तं तमात्माभिलाषं
निर्वेक्ष्यावः परिणतशरच्चन्द्रिकासु क्षपासु ।। २७५ ।।

अत्रामुना विरहिवाक्येनापि निर्वेक्ष्याव इति भविष्यत्कालोपाधेः प्रवासानन्तरेऽप्यविरुध्यमानेन तं तमात्माभिलाषमित्यादिना तदानीन्तनभोगस्य संपूर्णत्वं वर्ण्यते ।।

1, K. पसम्मई (प्रशाम्यति) ।

करुणानन्तरे समृद्धो यथा—

तीर्थे तोयव्यतिकरभवे जह्नुकन्यासरय्वो-
र्देहत्यागादमरगणनालेख्यमासाद्य सद्यः ।
पूर्वाकाराधिकतररुचा संगतः कान्तयासौ
लीलागारेष्वरमत पुनर्नन्दनाभ्यन्तरेषु ।। २७६ ।।

अत्रोत्तरार्धेनेन्दुमत्यजयोर्लोकान्तरप्रत्युज्जीवनेन संभोगसमृद्धिः प्रतिपाद्यते ।।

प्रथमानुरागानन्तरे सहार्थान्वयो यथा—

मुहपेच्छओ पई से सा वि हु पिअरूअदंसणुम्मइआ ।
दो वि कअत्था पुहविं अपुरिसमहिलं त्ति मण्णन्ति ।। २७७ ।।
[मुखप्रेक्षकः पतिरस्याः सापि खलु प्रियरूपदर्शनोन्मत्ता ।
द्वावपि कृतार्थौ पृथिवीमपुरुषमहिलेति मन्येते ।।]

अत्र पूर्वार्धे रञ्जयत्यर्थः । उत्तरार्धे राजत्यर्थः । प्रथमानुरागे सह सिद्धभावेन सिद्धः तदनन्तरेऽपि तथैवानुवर्तते ।।

तत्रैव पश्चादर्थान्वयो यथा—

अद्य प्रभृत्यवनताङ्गि तवास्मि दासः
क्रीतस्तपोभिरिति वादिनि चन्द्रमौलौ ।
अह्नाय सा नियमजं क्लममुत्ससर्ज
क्लेशः फलेन हि पुनर्नवतां विधत्ते ।। २७८ ।।

अत्र रञ्जयत्यर्थः प्रथमानुरागे पुंसि पश्चाद्भावेन सिद्धस्तदनन्तरेऽपि तथैवानुवर्तते ।।

अत्रैवानुरूपार्थान्वयो यथा—

शशिनमुपगतेयं कौमुदी मेघमुक्तं
जलनिधिमनुरूपं जह्नुकन्यावतीर्णा ।
इति समगुणयोगप्रीतयस्तत्र पौराः
श्रवणकटु नृपाणामेकवाक्यं विवव्रुः ।। २७९ ।।

अत्र राजत्यर्थः प्रथमानुरागे स्त्रीपुंसयोरप्यानुरूप्येण सिद्धस्तदनन्तरेऽपि तथैवानुवर्तते ।।

तत्रैवानुगतार्थान्वयो यथा—

स्थाने तपो दुश्चरमेतदर्थमपर्णया पेलवयाभितप्तम् ।
या दास्यमप्यस्य लभेत नारी सा स्यात् कृतार्था किमुताङ्कशय्याम् ।।२८०।।

अत्र पूर्वार्धे रञ्जयत्यर्थः प्रथमानुरागेऽनुगतार्थत्वेन[1] सिद्धस्तथैवानुवर्तते। सोऽयं करणसाधनः[2] प्रत्ययोत्पत्तिपक्ष उक्तः ॥

भावसाधनपक्षे तु सर्वत्र सहार्थादिविशिष्टा रतिर्दीप्तिर्वा अनुरागशब्देनोच्यमाना तदनन्तरेऽपि समाससामर्थ्यादनुवर्तते। कः पुनरत्र समासः। षष्ठीलक्षणस्तत्पुरुषः। प्रथमानुरागस्यानन्तरः प्रथमानुरागानन्तर इति। कात्र वृत्तिः। अजहत्स्वार्था। तद्ध्यत्र नायकौ मिथः समागतावपि प्रथमानुरागमुत्सृजतः। युक्तं पुनर्यदजहत्स्वार्था परार्थाभिधानरूपा[3] वृत्तिः स्यात्, अवश्यं ह्यनेन परस्यार्थमभिदधता स्वार्थ उत्स्रष्टव्यः। बाढं युक्तम्। एवं हि दृश्यते लोके भिक्षुको यद् द्वितीयां भिक्षामासाद्य पूर्वां न जहाति संचयायैव यतते। एवं तर्हि द्वयोर्द्विवचनमिति द्विवचनं प्राप्नोति। कस्या विभक्तेः। षष्ठ्याः। न षष्ठीसमर्थोऽनन्तरः। तर्हि प्रथमायाः। न प्रथमासमर्थः प्रथमानुरागः संबन्धाभिख्यात्। अभिहितः सोऽर्थोऽत्रान्तर्भूतः[4] प्रातिपदिकार्थः संपन्न इति सामर्थ्यं भविष्यति। मैवम्। इह प्रथमानुरागानन्तर इत्यस्मात् समुदायाद् विभक्त्या उत्पत्तव्यम्। तेन चैकोऽर्थपिण्डो[5] मृत्पिण्ड इवाविभागोत्पन्नपांसूदकविभागोऽवयवार्थशक्त्यानुगृहीतः पृथगव्यपदेश्यावयवशक्तिरभिधीयते। तस्मिंश्च समुदायार्थे एकत्वं समवेतमतो विद्यमानायामप्यवयवसंख्यायां तदाश्रया सुबुत्पत्तिर्न भविष्यति ॥

मानानन्तरे पूजार्थान्वयो यथा—

न स्पृष्टोऽपि त्रिदशसरिता दूरमीर्ष्यानुबन्धा-
न्नाप्युत्सृष्टो भुजगपतिना तर्जनाभिर्जयायाः।
मानस्यान्ते नयनसलिलैः क्षालितः शैलपुत्र्याः
पत्युर्मौलौ नतियुजि जयत्यात्मनः पादपांसुः ॥ २८१ ॥

अत्र पादपतनादिपूजा मानसिद्धा तदनन्तरेऽप्यनुवर्तते ॥

अत्रैव मानं प्रति प्रियत्वाभिमानान्वयो यथा—

विहायैतन्मानव्यसनमनयोरुच्चकुचयो-
र्विधेयः प्रेयांस्ते यदि वयमनुल्लङ्घ्यवचसः।
सखीभ्यः स्निग्धाभ्यः शिवमिति निशम्यैणनयना
निवापाम्भो दत्ते नयनसलिलैर्मानसुहृदे ॥ २८२ ॥

अत्र मानं प्रति प्रियत्वाभिमानो मानानन्तरेऽप्यनुवर्तते ॥

---

1. V. A. प्रथमानुगतार्थत्वेन। 2. V. A. करुण० (?)
3. V. अजहत्स्वार्थाभिधानरूपा। 4. K. सोऽर्थोऽनन्तर्भूतः।
5. V. तेन समुदायेनैकोऽर्थः सपिण्डः; K. समुदायेनैकोऽर्थपिण्डः।

अत्रैव प्रेमावरोधार्थान्वयो यथा—

दूमेंति जे मुहुत्तं कुविअं दासव्व ये पसाएंति।
ते च्चिअ महिलाणं पिआ सेसा सामिच्चिअ वराआ॥ २८३॥
[दूनयन्ति ये मुहूर्तं कुपितां दासा इव ये प्रसादयन्ति।
त एव महिलानां प्रियाः शेषाः स्वामिन एव वराकाः॥]

अत्रास्यामपि प्रेमास्ति न वेति जिज्ञासुः प्रियः प्रियां केलिगोत्रस्खलनादिना दुनोति। सा च प्रेमवत्यवश्यमस्मै कुप्यति। स चोपलब्धप्रेमा तद्दासवदेनां प्रसादयति। अथैबात्मनि प्रेम्णोऽस्तित्वमनुबुध्यते। सोऽयं मानसिद्धोऽर्थस्तदनन्तरेऽप्यनुवर्तते॥

तत्रैव प्रेमप्रमाणार्थान्वयो यथा—

सुरकुसुमेहिं कलुसिअं जइ तेहिं चिअ पुणो पसाएमि तुमं।
तो पेम्मस्स किसोअरि अवराहस्स अ ण मे किअं अणुरूअं॥२८४॥
[सुरकुसुमैः कलुषितां यदि तैरेव पुनः प्रसादयामि त्वाम्।
ततः प्रेम्णः कृशोदरि अपराधस्य च न मे कृतमनुरूपम्॥]

अत्र रुक्मिण्याः सुरकुसुममञ्जरी दत्ता, मम तु सुरतरुरेव प्रेयसा प्रतिपन्नस्तदहमस्याः सहस्रगुणेन प्रियतमेति सत्यभामा स्वप्रेमाणं मिमीते। स चायमर्थो मानेन सिद्धस्तदनन्तरेऽपि समाससामर्थ्यादनुवर्तते। कः पुनरत्र समासः। षष्ठीतत्पुरुष एव। का वृत्तिः। प्रथमानुरागानन्तरवदजहत्स्वार्थैव[1]। युक्तं तत्र विस्रम्भणादावपि प्रथमानुरागस्य विद्यमानत्वात्। इह तु माननिवृत्तौ मानापगमादयो जायन्ते। अन्वयाद्विशेषणं भविष्यति। तद् यथा—धृतघटस्तैलघट इति। निषिक्तेऽपि घृते तैले वा 'अयं घृतघटः' 'अयं तैलघटः' इत्यन्वयात् पूर्वपदार्थो विशेषणं भवति। तत्र या च यावती वार्थमात्रा, इहापि तत्तुल्यमेव। तथा हि—

सकअग्गहतंसुण्णामिआणणा पिअइ पिअअमविइण्णं।
थोअं थोअं रोसोसधं व माणंसिण मइरम्॥ २८५॥
[सकचग्रहत्रस्तावनामितानना पिबति प्रियतमवितीर्णम्।
स्तोकं स्तोकं रोषौषधमिव मानिनी मदिराम्॥]

सकषायैरेव वाक्यैर्नायकं निस्तुदती शयनीयं गच्छेदिति मानशेषान्वयो दृश्यते॥

प्रवासानन्तरे प्रिया न वसत इत्यर्थस्यान्वयो यथा—

वसने परिधूसरे वसाना नियमक्षाममुखी धृतैकवेणिः[2]।
अतिनिष्करुणस्य शुद्धशीला मम दीर्घं विरहव्रतं[3] विभर्ति॥ २८६॥

1. V. J. A. प्रथमानुरागानन्तरमजहत्॰।
2. V. J. A. नियमक्षामतनुः कृतैकवेणिः। 3. V. J. A. ॰ज्वरम्।

अत्र दुष्यन्तेन शकुन्तलायाः प्रवासे विभूषणाद्यग्रहणं यदवगते तदनन्तरेऽप्यनुवर्तमानं प्रेमप्रकर्षाय भवति ॥

तत्रैव युवानः प्रियासंनिधौ न वसन्तीत्यर्थस्यान्वयो यथा—

समर्थये यत्प्रथमं प्रियां प्रति क्षणेन तन्मे परिवर्ततेऽन्यथा ।
अतो विनिद्रे सहसा विलोचने करोमि न स्पर्शविभाविताप्रियः ॥ २८७ ॥

अत्र पुरूरवाः प्रवासान्मत्त उर्वशीबुद्ध्या लतादिकं यदयदाससाद[1] तत्तदनेकशोऽन्यथा बभूव। तत्तत्संस्काराच्चायं यस्या लतारूपपरिवर्तनं प्रत्येति सोऽयं प्रियासंनिधौ यूनामवासः प्रवासः संसिद्धस्तदनन्तरेऽप्यनुवर्तते ॥

अत्रैवोत्कण्ठादिभिश्चेतो वासयतीत्यर्थस्यान्वयो यथा—

अब्बो दुक्करआरअ पुणो वि तत्तिं करेसि गमणस्स ।
अज्ज वि ण होंति सरला वेणीअ तरङ्गिणो चिउरा ॥ २८८ ॥

[हे दुष्करकारक पुनरपि चिन्तां करोषि गमनस्य ।
अद्यापि न भवन्ति सरला वेण्यास्तरङ्गिणश्चिकुराः ॥]

अत्र प्रवासोद्भूतभृशोत्कण्ठादिचित्तवासना[2] प्रवासानन्तरेऽपि तस्या नोपशाम्यतीति वेणिकावर्णनाद्भिना सूच्यते ॥

अत्रैव प्रमापयतीत्यर्थस्यान्वयो यथा—

त्वद्वियोगोद्भवे चण्डि मया तमसि मज्जता ।
दिष्ट्या प्रत्युपलब्धासि चेतनेव गतासुना ॥ २८९ ॥

अत्रोर्वशीविरहे पुरूरवा उत्तरां कामावस्थामापन्नः प्रियाप्राप्तौ प्रेत्येव प्रत्युज्जीवितस्तदेवानुसंधत्ते । सोऽयं प्रभापणार्थः प्रवासः सिद्धस्तदनन्तरेऽपि समाससामर्थ्यादनुवर्तते । कः पुनरत्र समासः । षष्ठीतत्पुरुष एव । कात्र वृत्तिः । न तावदनुत्सृष्टस्वार्था, न हि प्रोष्यसमागतयोः प्रवाससंबन्धोऽपि विद्यते । उत्सृष्टस्वार्था तदिह भवतु । युक्तं पुनर्यदुत्सृष्टस्वार्था नाम वृत्तिः स्यात् । वाढं युक्तम् । एवं हि दृश्यते लोके पुरुषोऽयं परकर्मणि प्रवर्तमानः स्वकर्मोत्सृजति । तद् यथा—तक्षा राजकर्मणि प्रवर्त्तमानस्तक्षकर्मोत्सृजति । नन्वेवं सति राजपुरुषमानयेत्युक्ते पुरुषमात्रस्यानयनं प्राप्नोति । नैष दोषः । उत्सृजन्नप्यसौ स्वार्थं नात्यन्तमुत्सृजति, यः परार्थविरोधी स्वार्थस्तमेवोत्सृजति । तद् यथा—तक्षा राजकर्मणि प्रवर्त्तमानस्तक्षकर्मोत्सृजति, न तु चुम्बितस्मितविहसितकम्पनादीनि[3] । न चायमर्थः परार्थविरोधी विशेषणं नाम । तस्मान्नोत्स्रक्ष्यति ॥

1. K. यद् यदा, तत्तदा । 2. V. J. भृशोत्कण्ठादिभिश्चित्त० । 3. V. K. स्थितविहसित० ।

करुणानन्तरेऽनुभूतप्रादुर्भावान्वयार्थो यथा—

जयन्ति जायाश्लिष्टस्य शम्भोरम्भोधिमन्थने।
मग्नामृतविषास्वादमदमूर्च्छा मनोमुदः॥ २९०॥

अत्र दाक्षायण्या हैमवतीत्वेन करुणानन्तरत्वम्। तत्र करुणदुःखेन मूर्च्छादयः प्रादुरासन्, इह त्वानन्देन ते प्रादुर्भवन्ति॥

तत्रैवोच्चारणान्वयार्थो यथा—

क्लाम्यन्ती यदुपेक्षितासि पुरतः कामो यदग्रे हतः
क्लिष्टं यत्तपसा वपुर्यदपि च प्रोक्ता वटुच्छद्मना।
तत्सर्वं प्रणतस्य मेऽद्य दयिते दाक्षायणि क्षम्यता-
मित्युक्त्वा चरणाब्जयोर्विजयते लुण्ठंश्छिवायाः[1] शिवः॥ २९१॥

अत्र करुणावस्थायां प्रियापादाब्जयोर्लुण्ठता शोकेन यो विलापः कृतः स इह प्रकर्षालापत्वेन परिणमति॥

अत्रैव मनोऽवस्थापनान्वयार्थो यथा—

अखण्डितं प्रेम लभस्व पत्युरित्युच्यते ताभिरुमा स्म नम्रा।
तया तु तस्यार्धशरीरलाभादधःकृताः स्निग्धजनाशिषोऽपि॥२९२॥

अत्रैव—

यदैव पूर्वं ज्वलने शरीरं सा दक्षरोषात् सुदती ससर्ज।
ततः प्रभृत्येव विमुक्तसंगः पतिः पशूनामपरिग्रहोऽभूत्॥ २९३॥

इति करुणावस्थायामतिस्नेहेनापरिग्रहत्वसाहसे यन्मनोऽवस्थापितं तदिहार्धशरीरप्रदानमहासाहसमेवावतिष्ठते॥

तत्रैवाभ्यञ्जनान्वयार्थो यथा—

भिन्ने सद्यः समाधावुपरमति परज्योतिषि स्पन्दसंज्ञे
संज्ञामापद्यमाने मृदुमनसि मनागुन्मिषत्स्विन्द्रियेषु।
व्यापारे पारवश्यं विसृजति मरुति ब्रह्मसब्रह्मचारी
वामार्धस्पर्शजन्मा जयति पुररिपोरन्तरानन्दपूरः॥ २९४॥

अत्र यत्करुणावस्थायां मनः शोकप्रकर्षेणाभ्यक्तमासीत्तदिह प्रियाश्लेषजन्मना परमानन्देनाभ्यज्यते। सोऽयं करुणधर्मसमन्वयस्तदनन्तरेऽपि समाससामर्थ्याद्भवति। कः पुनरत्र समासः। षष्ठीतत्पुरुष एव। का वृत्तिः। जहत्स्वार्था। न ह्यत्र करुणार्थस्य गन्धोऽपि। कथं तर्ह्यन्वयः। यथा मल्लिकापुटश्चम्पकपुट इत्यत्र निष्कोणास्वपि[2]

1. V. J. A. लुण्ठं०। 2. V. J. A. निर्गोणासु।

सुमनःसु मल्लिकादिर्वासनावशाद्विशेषणं भवति—अयं मल्लिकापुटोऽयं चम्पकपुट इति। एवं निवृत्तेऽपि स्वार्थे वासनावशात्करुणोऽनन्तरस्य विशेषणं भवति। अस्तु वा प्रथमानुरागादिष्वपि जहत्स्वार्थैव वृत्तिः। नन्वेवं राजपुरुषमानयेत्युक्ते पुरुषमात्र-स्यानयनं प्राप्नोति। नैष दोषः। वृत्तौ समर्थाधिकारः क्रियते। सामर्थ्यं च भेदः संसर्ग उत्सर्गः[1] उभयं वा। तत्र राज्ञ इत्युक्ते सर्वं स्वं प्रसक्तम्, पुरुष इत्युक्ते सर्वः स्वामी प्रसक्तः। इहेदानीं राजपुरुषमानयेत्युक्ते राजा पुरुषं निवर्तयत्यन्येभ्यः स्वामिभ्यः, पुरुषोऽपि राजानमन्येभ्यः स्वेभ्यः। एवमस्मिन्नुभयतो व्यवच्छिन्ने यदि राजार्थो निवर्तते, कामं निवर्तताम्। न जातु क्वचित् पुरुषमात्रस्यानयनं भविष्यति। प्राक् च वृत्तेरकृतार्थस्य निवृत्तौ सामर्थ्याभावाद् वृत्तिरेव न स्यात्, वृत्तिनिमित्ता च निवृत्तिस्तस्माददोष इति। तत्र राज्ञः पुरुष इत्यत्र यदा तावदवधृत-परायत्तवृत्तिरयं पुरुषो न स्वतन्त्रस्तदा स्वामिसंसर्गस्यावगतत्वात् स्वामिविशेषज्ञाना-योपादीयमानो राजशब्दः स्वाम्यन्तरेभ्यः पुरुषं व्यावर्तयति। सोऽयं स्वाम्यन्तरव्य-वच्छेदो भेद इत्युच्यते। यदा पुनरवगतपरायत्तभावस्य पुरुषस्य स्वामिसंबन्धद्योतनाय राजशब्दः प्रयुज्यते, तदा विशेषसंसर्गस्य[2] शब्दोपादानत्वादनवकाशो विशेषान्तर-संपात इत्यशब्दा स्वाम्यन्तरनिवृत्तिरवसीयते। यदा त्वर्थान्तरनिवृत्तिं स्वार्थसंसर्गञ्च[3] अभिसंधायोपसर्जनपदानि प्रयुज्यन्ते, तदा शब्दार्थसामर्थ्ययोः प्रतिपत्तिनिबन्धनयोर-भेदापेक्षायां भेदसंसर्गसमुदायः सामर्थ्यं भवति। यथा—नीलञ्च तदुत्पलञ्चेति नीलोत्पलम्, प्रथमश्चासौ अनुरागश्चेति प्रथमानुराग इति। प्रथमानुरागानन्तर इत्यादिषु च भेदसामर्थ्यं यथा राज्ञो भृत्य इति। यतोऽनन्तर इत्युक्तेऽवधृतमिदं कस्याप्यवधेरनन्तरोऽयं न स्वतन्त्र इति सर्वोऽवधिः प्रसक्तः। प्रथमानुरागस्येत्युक्ते सर्वः संबन्धी प्रसक्तः। इहेदानीं प्रथमानुरागानन्तर इत्युक्ते प्रथमानुरागोऽनन्तरं निवर्तयत्यन्येभ्योऽवधिभ्यः। अनन्तरः प्रथमानुरागं निवर्तयत्यन्येभ्यः संबन्धिभ्यः। तत्र योऽसौ भेदस्तत्सामर्थ्यम्, तन्निमित्ता च वृत्तिः। भेदनिमित्तायाञ्च वृत्तौ सत्यां वृत्त्यभिमुखस्य भेदमुपजनय्योपसर्जनस्य प्रथमानुरागस्यार्थो निवर्तते। यस्यापि प्रधानस्यानन्तरस्यावधिमतो निवर्तते सोऽप्यवधिमवच्छिनत्ति। एवमुभयतो व्यवच्छेदे निर्ज्ञातेऽनन्तरविशेषे समुदायार्थे चान्यस्मिन् प्रादुर्भवति। यदि प्रथमानुरागाद्यर्थो निवर्तते, कामं निवर्तताम्। न जातु क्वचिदवधिमन्मात्रस्य संप्रत्ययो भविष्यति। ननु चान्वयव्यतिरेकाभ्यां जहत्स्वार्थत्वं नोपपद्यते। तथा हि। 'प्रथमानुरागानन्तरे' इत्युक्ते कश्चिच्छब्दः श्रूयते। प्रथमानुरागेत्यनन्तरेति च प्रतीयमानविभागः, अर्थोऽपि कश्चिदवगम्यते—कन्याविस्रम्भणादिरवधिमत्त्वञ्च। 'मानानन्तरे' इत्युक्ते कश्चिच्छब्दभागो हीयते, कश्चिदुपजायते; कश्चिदन्वयी। प्रथमानुरागेति हीयते, मानेत्युपजायते, अनन्तर इत्यन्वयी। अर्थोऽपि कश्चिद्धीयते, कश्चिदुपजायते, कश्चिदन्वयी। कन्याविस्रम्भणादिर्हीयते, मानशैथिल्यादिरुपजायते, अवधिमत्त्वमन्वयि। तेन मन्यामहे यःशब्दभागो हीयते तस्यासावर्थो योऽर्थो

1. K. उत्सर्ग इति नास्ति। 2. J. A. विशेषसंसर्गं चाभिसंधायोपसर्जनस्य शब्दो०। 3. V. स्वात्म० K. वार्थं०।

हीयते। य उपजायते तस्यायमर्थो योऽर्थ उपजायते। योऽन्वयी तस्यासावर्थो योऽर्थोऽन्वयीति। नैवम्। यतोऽनन्यथासिद्धाभ्यामेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां शब्दार्थयोः संबन्धावधारणम्, अन्यथासिद्धौ चेमौ। तथा हि यत्र बृंहितं हीयते, ह्रेषितमुपजायते, रेणुचक्रमन्वयि, तत्र हस्तिनो हीयन्ते, अश्वा उपजायन्ते, पिपीलिका अन्वयिन्यः। न चैतावता रेणुचक्रादिपिपीलिकाः कारणं भवन्ति। यत्र वा क्षीरं हीयते, दध्युपजायते, पात्रमन्वयि, तत्र माधुर्यं हीयते, अम्लतोपजायते, तृप्तिरन्वयिनी। न चैतावता पात्रस्य तृप्तिः कार्यं भवति। अवधृतं हि सामर्थ्यमन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रविभज्यते। यथा लोके बधिरोऽपि चक्षुष्मानालोकयति, सत्यपि श्रोत्र उपहतचक्षुर्नालोकयति रूपमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां चक्षुःश्रोत्रसंनिधाने रूपालोकनं चक्षुष एव व्यवस्थाप्यते न श्रोत्रस्य। यस्य केवलस्य योऽर्थोऽवधृतः पदार्थान्तरसंनिधानेऽपि तस्य स एव। न हि रसनमसंनिधौ दर्शनस्य मधुरादिव्यञ्जकं दर्शनसंनिधौ नीलादिव्यक्तिं प्रति सामर्थ्यं लभते। प्रथमानुरागशब्दस्य केवलस्योत्कण्ठादिषु, मानशब्दस्येर्ष्यायितादिषु, अनन्तरशब्दस्य पुनरवधिमत्स्वेव सामर्थ्यमवधृतमतस्तेषां तावानेवार्थो भवति। यः पुनः पदयोरन्योन्योपश्लेषाद्विस्रम्भणादिर्मानशैथिल्यादिर्वावधिमद्विशेषोऽन्यावधिकः प्रतीयते, वाक्यार्थः स भवतीति। यदि च यथानपेक्षितावयवार्था वृक्षश्रोत्रियशक्रगोपादयः स्वसामर्थ्यंनियतमर्थमाचक्षते तथा संघाता एवैते प्रथमानुरागानन्तरादयो राजपुरुषादयश्चानपेक्षितावयवार्था यथासामर्थ्यमर्थेषु निविशन्ते। ननु चाव्यपदेश्यपूर्वापरविभागाभिन्नार्थाभिधायिनो[1] वृक्षादयः, प्रतीयमानभागभेदानुयाताः संबन्धिपदार्थोपहितभेदवृत्त्यभिधायिनः पुनरिमे, तत् कथं प्रथमानुरागानन्तरादयो वृक्षादिवद्रूढिशब्दा भवितुमर्हन्ति। तदसत्। रूढिशब्दा यौगिका इति हि विभागोऽभेददर्शनादर्शनाभ्यामभिनिविशते,[2] अभिनिविष्टबुद्धेः प्रतिपादनोपाय एव। अपथाभिनिविष्टो[3] ह्ययं क्रमेण तस्मादपदार्थान्निवर्त्तयितव्यः। ततोऽस्याप्रत्यभिज्ञायमानप्रकृतयः श्रोत्रियक्षत्रियादयो दर्श्यन्ते। न ह्यत्र प्रकृतिरूपमवसीयते। यतः प्रकृत्यर्थावच्छिन्नः प्रत्ययार्थोऽभिधीयते। ततोऽनवसीयमानावयवविभागा रूढयः काश्चिदुपन्यस्यन्ते यत्रात्यन्तमसंभवोऽवयवार्थस्य यथा शक्रगोपाः, तैलपायिकाः, मण्डप इति। पुनः कदाचित् संनिहितावयवार्था जातिविशेषाभिधायिनः सप्तपर्णकृतमालादय उदाह्रियन्ते। यतः प्रपलाशोऽप्यनुद्भिन्नपलाशोऽपि च वनस्पतिः, सप्त पर्णान्यस्य पर्वणीति सप्तपर्ण इत्याख्यायते। तथा निष्कीर्णकुसुमस्तरुरनारब्धकलिकाजालोऽपि कृता मालानेनेति कृतमाल इत्यभिधीयते। अथ पञ्चाङ्गुलमिवाश्वकर्ण इव पर्णमस्येत्युपचरितार्थावयवा जातिवाचिन एव पञ्चाङ्गुलाश्वकर्णादयो वर्ण्यन्ते। तेषु हि पञ्चाङ्गुलादिव्यपदेशः प्रोद्भिद्यमानप्रवालमालमपि यावदनुवर्त्तते। ततः संनिधीयमानेऽप्यनाश्रीयमाणवृत्तिपदार्था लोहितशालिगौरखर[4] इत्यादयो निगद्यन्ते। तत्र हि सन्नपि वर्णविशेषः समुदायस्य जातिवचनत्वाच्छब्दार्थत्वेन नावसीयते। तदेवमयं शकलीकृतवृत्ति-

---

1. K. ०पूर्वापरविभागा भिन्नार्था०। 2. K. अभिनिविशते इति नास्ति।
3. J. A, अपथा०। 4. J. A. गौरस्वरः।

पदार्थाभिनिवेशः प्रथमानुरागानन्तरादाविव राजपुरुषादावप्यवयवाभिनिवेशं शक्यते त्याजयितुम्। अत एव प्रथमानुरागादीनां विप्रलम्भसंभोगादीनाञ्च पारिभाषिकोऽपि संसर्गः संनिधीयत इति ॥

प्रकीर्णकेषु स्पृहयन्तीव्रतमष्टमीचन्द्रकः। स हि चैत्रचतुर्थीतोऽष्टमचतुर्थ्यामुपादीयमानः कामिनीभिरर्च्यते। यथा—

अवसहिअजणो पइणा सलाहमाणेण एच्चिरं हसिओ।
चन्दो त्ति तुज्झ मुहसंमुहदिण्णकुसुमंजलिविलक्खो ॥ २९५ ॥
[अवशहृतजनः पत्या श्लाघ्यमानेनेयच्चिरं हसितः।
चन्द्र इति तव मुखसंमुखदत्तकुसुमाञ्जलिविलक्षः ॥]

यस्यां यवप्रस्तरेष्वबला लोलन्ति सा कुन्दचतुर्थी। यथा—

लुलिआ गहवइधुआ दिण्णं व फलं जवेहिं सविसेसं।
एण्हि अणिवारिअमेव गोहणं चरउ छेत्तम्मि ॥ २९६ ॥
[लुलिता गृहपतिसुता दत्तमिव फलं यवैः सविशेषम्।
इदानीमनिवारितमेव गोधनं चरतु क्षेत्रे ॥]

वसन्तावतारदिवसः सुवसन्तकः। यथा—

छणपिट्ठधूसरत्थणि महुमअतंवच्छि कुवलआहरणे।
कण्णकअचूअमंजरि पुत्ति तुए मंडिओ गामो ॥ २९७ ॥
[क्षणपिष्टधूसरस्तनि मधुमदताम्राक्षि कुवलयाभरणे।
कर्णकृतचूतमञ्जरि पुत्रि त्वया मण्डितो ग्रामः ॥]

यत्र स्त्रियो दोलामारोहन्ति सान्दोलनचतुर्थी। यथा—

आन्दोलणक्खणोट्ठिआए दिट्ठे तुमम्मि मुद्धाए।
आसंघिज्जइ काउं करपेल्लणणिच्चला दोला ॥ २९८ ॥
[आन्दोलनक्षणोत्थितया दृष्टे त्वयि मुग्धया।
आशास्यते कर्तुं करप्रेरणनिश्चला दोला ॥]

एकमेव सुकुसुमनिर्भरं शाल्मलिवृक्षमाश्रित्य सुनिमीलितकादिभिः खेलन्तां क्रीडैकशाल्मली। यथा—

को एसोत्ति पलोट्टुं सिंबलिवलिअं पिअं परिक्खसइ।
हलिअसुअं मुद्धबहू सेअजलोल्लेण हत्थेण ॥ २९९ ॥
[क एष इति प्रत्यावर्तितुं शाल्मलिवलितं प्रियं परितापयति।
हालिकसुतं मुग्धवधूः स्वेदजलार्द्रेण हस्तेन ॥]

त्रयोदश्यां कामदेवपूजा मदनोत्सवः। यथा—

गामतरुणीओ हिअअं हरन्ति पोढाणं थणहरिल्लीओ।
सअणूसअम्मि कोसुंभकंचुआहरणमेत्ताओ ॥ ३०० ॥

[ग्रामतरुण्यो हृदयं हरन्ति प्रौढानां स्तनभारवत्यः ।
मदनोत्सवे कौसुम्भकञ्चुकाभरणमात्राः ॥]

गन्धोदकपूर्णवंशनाडीशृङ्गकादिभिर्यूनां प्रियजनाभिषेककर्दमेन क्रीडा—उदकक्ष्वेडिका । यथा—

अहं धाविऊण संझामएण सव्वंगिअं पडिच्छन्ति ।
फग्गुमहे तरुणीओ गहवइसुअहत्थचिक्खिल्लं ॥ ३०१ ॥
[अथ धावित्वा संध्यामदेन सर्वाङ्गिकं प्रतीक्षन्ते ।
फल्गुमहे तरुण्यो गृहपतिसुतहस्तकर्दमम् ॥]

यत्रोत्तमस्त्रियः पादाभिघातेनाशोकं विकास्य तत्कुसुममवतंसयन्ति सा अशोकोत्तंसिका । यथा—

उत्तंसिऊण दोहलविअसिआसोअमिन्दुवअणाए ।
विहिणो णिप्फलकंकेल्लिकरणसद्दो समुप्पुसिओ ॥ ३०२ ॥
[उत्तंसयित्वा दोहदविकसिताशोकमिन्दुवदनया ।
विधेर्निष्फलकंकोलकरणशब्दः समुत्प्रोञ्छितः ॥]

यत्राङ्गनाभिश्चूतमञ्जर्योऽवरुज्यानङ्गाय बाणत्वेन[1] दायं दायमवतंस्यन्ते सा चूतभञ्जिका । यथा—

रइअं पि ता ण सोहइ रइजोग्गं कामिणीण छणणेवच्छं ।
कण्णे जा ण रइज्जइ कवोलघोलंतसहआरं ॥ ३०३ ॥
[रचितमपि तावन्न शोभते रतियोग्यं कामिनीनां क्षणनेपथ्यम् ।
कर्णे यावन्न रच्यते कपोलघूर्णमानसहकारम् ॥]

यत्र युवतयो मदिरागण्डूषदोहदेन वकुलं विकास्य तत्पुष्पाण्यवचिन्वन्ति सा पुष्पावचायिका । यथा—

पीणत्थणएसु केसर दोहलदाणुम्मुहीअ णिवलंतो ।
तुंगसिहरग्गपडणस्स जं फलं तं तुए पत्तं ॥ ३०४ ।
[पीनस्तनेषु केसर दोहददानोन्मुख्या निपतन् ।
तुङ्गशिखराग्रपतनस्य यत्फलं तत्त्वया प्राप्तम् ॥]

यत्र कस्ते प्रियतम इति पृच्छद्भिः पलाशादिनवलताभिः प्रियो जनो हन्यते सा चूतलतिका । यथा—

णवलअपहरं अङ्गे जहिं जहिं महइ देअरो दाउं ।
रोमंचदंडराई तहिं तहिं दीसइ वहूए ॥ ३०५ ॥
[नवलताप्रहारमङ्गे यत्र यत्रेच्छति देवरो दातुम् ।
रोमाञ्चदण्डराजिस्तत्र तत्र दृश्यते वध्वाः ॥]

---

1 1. J. A. बालरागत्वेनैव ।

पश्चात्मानुनयन्ती[1] भूतमातृका यथा—

विहलइ से णेवच्छं पम्माअइ मंडणं गई खलइ ।
भूअच्छणणच्चणम्मि सुहअ मा णं पुलोएसु ॥ ३०६ ॥
[विह्वलयत्यस्या नेपथ्यं प्रम्लायते मण्डनं गतिः स्खलति ।
भूतक्षणनृत्ये सुभग मैनां प्रलोकयेः ॥]

वर्षासु कदम्बनीपहारिद्रकादिकुसुमैः प्रहरणभूतैर्द्विधा दलं[2] विभज्य कामिनीनां क्रीडा कदम्बयुद्धानि । यथा—

सहिआहिँ पिअविसज्जिअकदंबरअभरिअणिब्भरुच्छसिओ ।
दीसइ कलंबत्थवओ व्व त्थणहरो हलिअसोण्हाए ॥३०७॥
[सखीभिः प्रियविसर्जितकदम्बरजोभरितनिर्भरोच्छ्वसितः ।
दृश्यते कदम्बस्तवक इव स्तनभरो हालिकस्नुषायाः ॥]

प्रथमवर्षणप्ररूढनवतृणाङ्कुरासु स्थलीषु शाद्वलमभ्यर्च्य भुक्तपीतानां कृत्रिमविवाहादिक्रीडा नवपत्रिका । तत्र च वरणविधानादौ तेषामेवंविधाः परिहासा भवन्ति । यथा—

ता कुणह कालहरणं तुवरंतम्मि वि वरे विवाहस्स ।
जा पंडुणहवआइं होंति कुमारीअ अंगाइं ॥ ३०८ ॥
[तावत्कुरुत कालहरणं त्वरमाणेऽपि वरे विवाहस्य ।
यावत्पाण्डुनखपदानि भवन्ति कुमार्या अङ्गानि ॥]

अभिनवविसाङ्कुरोद्भेदाभिरामं सरः समाश्रित्य कामिमिथुनानां क्रीडा विसखादिका । यथा—

गेण्हंति पिअअमा पिअअमाण वअणाहि विमलअद्धाइं ।
हिअआइं वि कुसुमाउहवाणकआणेअरंधाइं ॥ ३०९ ॥
[गृह्णन्ति प्रियतमाः प्रियतमानां वदनाद्बिसलतार्धानि ।
हृदयानीव कुसुमायुधबाणकृतानेकरन्ध्राणि ॥]

शक्रोत्सवदिवसः शक्रार्चा । यथा—

सच्चं चिअ कट्ठमओ सुरणाहो जेण हलिअधूआए ।
हत्थेहिं कमलदलकोमलेहिं छित्तो ण पल्लविओ ॥ ३१० ॥
[सत्यमेव काष्ठमयः सुरनाथो येन हालिकदुहित्रा ।
हस्तैः कमलदलकोमलैः स्पृष्टो न पल्लवितः ॥]

आश्विने पौर्णमासी कौमुदी । यथा—

अह तइ सहत्थदिण्णो कह वि खलंतमत्तजणमज्झे ।
तिस्सा त्थणेसु जाओ विलेवणं कोमुईवासो ॥ ३११ ॥

1. V. पश्चाल्यनुनयन्ती; K. ०ल्यनुयातम् । 2. J. A. बलम्, K. वनम् ।

[अथ त्वया स्वहस्तदत्तः कथमिव स्खलन्मत्तजनमध्ये ।
तस्याः स्तनेषु जातो विलेपनं कौमुदीवासः ।।]

दीपोत्सवो यक्षरात्रिः । यथा—

अण्णे वि हु होंति छणा ण उणो दीआलिआसरिच्छा दे ।
जत्थ जहिच्छं गम्मइ पिअवसही दीवअमिसेण ।। ३१२ ।।
[अन्येऽपि खलु भवन्ति क्षणा न पुनर्दीपालिकासदृक्षास्ते ।
यत्र यथेच्छं गम्यते प्रियवसतिर्दीपकमिषेण ।।]

शमीधान्यशूकधान्यानामार्द्राणामेवाग्निपक्वानामभ्यवहारोऽभ्युषखादिका । यथा–

वाअग्गिणा करो मे दद्धोत्ति पुणो पुणो च्चिअ कहेइ ।
हलिअसुआ मलिअच्छुसदोहली पामरजुआणो ।। ३१३ ।।
[निर्वाणाग्निना करो मे दग्ध इति पुनः पुनरेव कथयति ।
हालिकसुता मृदितोच्छ्वासदोहदिनी पामरयूनि ।।]

प्रथमत एवेक्षुभक्षणं नवेक्षुभक्षिका । यथा—

दिअरस्स सरअमउअं अंसूमइलेण देइ हत्थेण ।
पढमं हिअअं वहुआ पच्छा गण्डं सदंतवणं ।। ३१४ ।।
[देवरस्य शरन्मृदुकमश्रुमलिनेन ददाति हस्तेन ।
प्रथमं हृदयं वधूका पश्चादिक्षुं सदन्तव्रणम् ।।]

ग्रीष्मादौ जलाशयावगाहनं तोयक्रीडा । यथा—

पिसुणेंति कामिणीणं जललुक्कपिआवऊहणसुहेल्लिं ।
कण्डइअकवोलुफुल्लणिच्चलच्छीइँ वअणाइं ।। ३१५ ।।
[पिशुनयन्ति कामिनीनां जललीनप्रियावगूहनसुखकेलिम् ।
कण्टकितकपोलोत्फुल्लनिश्चलाक्षीणि वदनानि ।।]

नाट्यादिदर्शनं[1] प्रेक्षा । यथा—

णच्चिहिइ णडो पेच्छिहिइ जणपओ भोइओ नायकस्सो वि ।
दूसिहिइ जइ रङ्गविहडणअरी गहवइधुआ ण वच्चिहिइ ।।३१६।।
[नर्तिष्यते नटः प्रेक्षिष्यते जनपदो भोगिको नायकः सोऽपि ।
दूषयिष्यति यदि रङ्गविघटनकरी गृहपतिदुहिता न व्रजिष्यति ।।]

आलिङ्गनादिग्लहा दुरोदरादिक्रीडा द्यूतानि । यथा—

आश्लेषे प्रथमं क्रमेण विजिते हृष्टाधरस्यार्पणे
केलिद्यूतविधौ पणं प्रियतमे कान्तां पुनः पृच्छति ।
सान्तर्हासनिरुद्धसंभृतरसोद्भेदस्फुरद्गण्डया
तूष्णीं सारिविसारणाय निहितः स्वेदाम्बुगर्भः करः ।। ३१७ ।।

1. J. A. नाथादि० ।

रागोद्दीपनाय माध्वीकादिसेवा मधुपानम् । यथा—

थोआरूढमहुमआ खणपम्हुट्ठावराहदिण्णुल्लावा ।
हसिऊण संठविज्जइ पिएण संमरिअलज्जिआ कावि पिआ ॥ ३१८ ॥
[स्तोकारूढमधुमदा क्षणविस्मृतिरपराधदत्तोल्लापा ।
हसित्वा संस्थाप्यते प्रियेण संस्मृतलज्जिता कापि प्रिया ॥]

प्रेमप्रकारेषु विप्रियादिभिरप्यविनाशनीयो नित्यः । यथा—

दिट्ठा कुविआणुणआ पिआ सहस्सजणपेल्लणंपि विसहिअं ।
जस्स णिसण्णाइ उरे सिरीए पेम्मेण लहुइओ अप्पाणो ॥ ३१९ ॥
[दृष्टा कुपितानुनया प्रिया सहस्रजनप्रेरणमपि विसोढम् ।
यस्य निषण्णयोरसि श्रिया प्रेम्णा लघूकृत आत्मा ॥]

तपश्चरणादिजन्मा नैमित्तिकः । यथा—

इयेष सा कर्तुमबन्ध्यरूपतां समाधिमास्थाय तपोभिरात्मनः ।
अवाप्यते वा कथमन्यथा द्वयं तथाविधं प्रेम पतिश्च तादृशः ॥ ३२० ॥

अनिर्धारितविशेषः सामान्यः । यथा—

कुविआओ वि पसण्णाओ ओरण्णमुहीओ वि समाणीओ ।
जह गहिआ तह हिअअं धारेंति अ णिव्वइं बाला ॥ ३२१ ॥
[कुपिता अपि प्रसन्ना अवरुदितमुख्योऽपि समानाः ।
यथा गृहीतास्तथा हृदयं धारयन्तीव निर्वृतिं बालाः ॥]

निर्धारितविशेषप्रकारो विशेषवान् । यथा—

णवि तह अणालवंती हिअअं दूमेइ माणिणी अहिअं ।
जह दूरविअंभिअगरुअरोसमज्झत्थभणिएहिं ॥ ३२२ ॥
[नापि तथानालपन्ती हृदयं दुनोति मानिन्यधिकम् ।
यथा दूरविजृम्भितगुरुकरोषमध्यस्थभणितैः ॥]

इङ्गितादिभिरप्यनवगम्यः प्रच्छन्नः । यथा—

दिअहे दिअहे सूसइ संकेअभंगवड्ढिआसंका ।
आवंडुरोवणमुही कलमेण समं कलमगोवी ॥ ३२३ ॥
[दिवसे दिवसे शुष्यति संकेतकभङ्गवर्धिताशङ्का ।
आपाण्डुरावनतमुखी कलमेन समं कलमगोपी ॥]

सख्यादिभिरवगतः[1] प्रकाशः । यथा—

जइ होसि ण तस्स पिआ अणुदिअहं णीसहेहिं अङ्गेहिं ।
णवसूअपीअपेऊसमंतपाडिव्व किं सुवसि ॥ ३२४ ॥

---

1. J. A. संख्या०

[यदि भवसि न तस्य प्रियानुदिवसं निःसहैरङ्गैः ।
नवसूतपीतपीयूषमत्तमहिषीवत्सिकेव किं स्वपिषि ।।]

कारणोपाधिकः कृत्रिमः । यथा—

अद्दंसणेण पुत्तअ सुट्ठु वि णेहाणुबंधगहिआइं ।
हत्थउडपाणिआइं वि कालेण गल्लंति पेम्माइं ।। ३२५ ।।
[अदर्शनेन पुत्रक सुष्ठ्वपि स्नेहानुबन्धगृहीतानि ।
हस्तपुटपानीयानीव कालेन गलन्ति प्रेमाणि ।।]

कारणनिरपेक्षोऽकृत्रिमः । यथा—

जह जह जरापरिणओ होइ पई दुग्गओ विरुओ वि ।
कुलपालिआए तह तह अहिअअरं वल्लहो होइ ।। ३२६ ।।
[यथा यथा जरापरिणतो भवति पतिर्दुर्गतो विरूपोऽपि ।
कुलपालिकायास्तथा तथाधिकतरं वल्लभो भवति ।।]

जन्मान्तरसंस्कारजनितः सहजः । यथा—

आणिअपुलउब्भेओ सवत्तिपणअपरिधूसरम्मि वि गुरुए ।
पिअदंसणे पवड्ढइ मण्णुट्ठाणे वि रुप्पिणीअ पहरिसो ।। ३२७ ।।
[आनीतपुलकोद्भेदः सपत्नीप्रणयपरिधूसरेऽपि गुरुके ।
प्रियदर्शने प्रवर्धते मन्युस्थानेऽपि रुक्मिण्याः प्रहर्षः ।।]

उपचारापेक्षप्रकर्ष आहार्यः । यथा—

घरिणीअ अकइअव्वं चटुअं पिअअमे कुणंतम्मि ।
अकअत्थाइं वि जाआइ झंति सिढिलाइं अङ्गाइं ।। ३२८ ।।
[गृहिण्या अकैतवं चटुकं प्रियतमे कुर्वाणे सति ।
अकृतार्थानीव जायाया झटिति शिथिलान्यङ्गानि ।।]

यौवनजो यथा—

तंवमुहकआहोआ जह जह थणआ किलेंति कुमारीणं ।
तह तह लद्धावासोव्व मन्महो हिअअमाविसइ ।। ३२९ ।।
[ताम्रमुखकृताभोगौ यथा यथा स्तनौ क्लाम्यतः कुमारीणाम् ।
तथा तथा लब्धावास इव मन्मथो हृदयमाविशति ।।]

उपचारानपेक्षो विस्रम्भजः । यथा—

ण वि तह छेअरआइं हरंति पुणरुत्तराअरमिआइं ।
जह जत्थव तत्थव जह व तह व सब्भावरमिआइं ।। ३३० ।।
[नापि तथा छेकरतानि हरन्ति पुनरुक्तरागरमितानि ।
यथा यत्रैव तत्रैव यथा वा तथा वा सद्भावरमितानि ।।]

प्रेमपुष्टिषु चक्षुःप्रीतिर्यथा—

उत्पत्तिर्देवयजनाद् ब्रह्मवादी नृपः पिता।
सुप्रसन्नोज्ज्वला मूर्तिरस्याः स्नेहं करोति मे॥ ३३१॥

मनः संगो यथा—

एषा मनो मे प्रसभं शरीरात् पितुः पदं मध्यममुत्पतन्ती।
सुराङ्गना कर्षति खण्डिताग्रात्सूत्रं मृणालादिव राजहंसी॥ ३३२॥

संकल्पोत्पत्तिर्यथा—

तं पुलइअं वि पेच्छइ तं अणिज्झाइ तीअ गेण्हइ गोत्तं।
ठाइअ तस्स समअणे अण्णं वि विचिंतअम्मि सच्चिअ हिअए॥ ३३३॥
[तां पुलकितां प्रेक्षते तामेव निध्यायति तस्या गृह्णाति गोत्रम्।
तिष्ठति तस्य समदने अन्यामपि विचिन्तयति सैव हृदये॥]

प्रलापो यथा—

अमअमअ गअणसेहर रअणीमुहतिलअ चंद दे छिवसु।
छित्तो जेहिं पिअअमो ममं वि तेहिं चिअ करेहिं॥ ३३४॥
[अमृतमय गगनशेखर रजनीमुखतिलक चन्द्र हे स्पृश।
स्पृष्टो यैः प्रियतमो मामपि तैरेव करैः॥]

जागरो यथा—

तुह विरहुज्जागरओ सिविणे वि ण देइ दंसणसुहाइं।
वाहेण जहालोअणविणोअणं पि से विहअं॥ ३३५॥
[तव विरहोज्जागरकः स्वप्नेऽपि न ददाति दर्शनसुखानि।
बाष्पेण यथालोकनविनोदनमप्यस्या विहतम्॥]

कार्श्यं यथा—

अइकोवणा वि सासू रोआविआ गअवईअ सोण्हाए।
पाअपडणोण्णआए दोसु वि गलिएसु बलएसु॥ ३३६॥
[अतिकोपनापि श्वश्रू रोदिता गतपतिकया स्नुषया।
पादपतनावनतया द्वयोरपि गलितयोर्वलययोः॥]

अरतिविषयान्तरे यथा—

असमत्तो वि समप्पइ अपरिग्गहिअलहुओ परगुणालावो।
तस्स पिआपडिवद्धा ण समप्पइ रइसुहासमत्ता वि कहा॥ ३३७॥
[असमाप्तोऽपि समाप्यतेऽपरिगृहीतलघुकः परगुणालापः।
तस्य प्रियाप्रतिबद्धा न समाप्यते रतिसुखासमाप्तापि कथा॥]

लज्जाविसर्जनं यथा—

अगणिआसेसजुआणा वालअ वोलीणलोअमज्जाआ।
अह सा भमइ दिसामुहपसारिअच्छी तुह कएण ॥ ३३८ ॥
[अगणिताशेषयुवका बालक व्यतिक्रान्तलोकमर्यादा।
अथ सा भ्रमति दिशामुखप्रसारिताक्षी तव कृतेन ॥]

व्याधिर्यथा—

अण्णह ण तीरइ च्चिअ परिवड्ढंतअगरुअसंतावम्।
मरणविणोएण विणा विरमावेउं विरहदुक्खम् ॥ ३३९ ॥
[अन्यथा न शक्यत एव परिवर्धमानगुरुकसंतापम्।
मरणविनोदेन विना विरमयितुं विरहदुःखम् ॥]

उन्मादो यथा—

अवलंबह मा संकह ण इमा गहलंघिआ परिब्भमइ।
अत्थक्कगज्जिउब्भंतहित्थहिअआ पहिअजाआ ॥ ३४० ॥
[अवलम्बध्वं मा शङ्कध्वं नेयं ग्रहलङ्घिता परिभ्रमति।
आकस्मिकगर्जितोद्भ्रान्तत्रस्तहृदया पथिकजाया ॥]

मूर्च्छा यथा—

जं मुच्छिआ ण अ सुओ कलंबगंधेण तं गुणे पडिअं।
इअरह गज्जिअसद्दो जीएण विणा ण वोलिंतो ॥ ३४१ ॥
[यन्मूर्च्छिता न च श्रुतः कदम्बगन्धेन तद्गुणे पतितम्।
इतरथा गर्जितशब्दो जीवेन विना न व्यतिक्रामेत् ॥]

मरणं यथा—

अज्ज वि ताव एक्कं मामं वारेहि पिअसहि रुअंतिं।
कल्लि उण तम्मि गए जइ ण मरिस्सं ण रोइस्सं ॥ ३४२ ॥
[अद्यापि तावदेकं मा मां वारय प्रियसखि रुदन्तीम्।
कल्ये पुनस्तस्मिन् गते यदि न मरिष्यामि न रोदिष्यामि ॥]

ता इमा विप्रलम्भजन्मानो द्वादशापि प्रेमपुष्टिभूमयः संभोगेषु स्वानुरूपामेव प्रेमप्रकर्षभूमिकामास्कन्दयन्ति ॥

नायकेषु कथाव्यापी नायको यथा—

गुरोः शासनमत्येतुं न शशाक स राघवः।
यो रावणशिरश्छेदकार्यभारेऽप्यविक्लवः ॥ ३४३ ॥

प्रतिनायको यथा—

जेतारं लोकपालानां स्वमुखैरर्चितेश्वरम्।
रामस्तुलितकैलासमरातिं बह्वमन्यत ॥ ३४४ ॥

उपनायको यथा—

स हत्वा वालिनं वीरं तत्पदे चिरकाङ्क्षिते ।
धातोः स्थान इवादेशं सुग्रीवं संन्यवेशयत् ॥ ३४५ ॥

अनुनायको यथा—

स मारुतसुतानीतमहौषधिहृतव्यथः ।
लङ्कास्त्रीणां पुनश्चक्रे विलापाचार्यकं शरैः ॥ ३४६ ॥

कथाव्यापिनी नायिका यथा—

तीए सविसेसदूमिअसवत्तिहिअआइं णिव्वलंतसिणेहं ।
पिअगरुइआइ णिमिअं सोहग्गगुणाणं अग्गभूमीअ पअम् ॥ ३४७ ॥
[तया सविशेषदूनितसपत्नीहृदयया निर्वर्त्यमानस्नेहम् ।
प्रियगुरुकृतया निर्मितं सौभाग्यगुणानामग्रभूम्यां पदम् ॥]

प्रतिनायिका यथा—

तं तिअसकुसुमदामं हरिणा णिम्महिअसुरहिगंधामोअं ।
अप्पणइअं पि दूमिअ पणइणिहिअएण रुप्पिणीए विइण्णं ॥ ३४८ ॥
[तत्त्रिदशकुसुमदाम हरिणा निर्गच्छत्सुरभिगन्धामोदम् ।
आत्मनानीतमपि दूनितप्रणयिनीहृदयेन रुक्मिण्यै वितीर्णम् ॥]

उपनायिका यथा—

देवीस्वीकृतमानसस्य नियतं स्वप्नायमानस्य मे
तद्गोत्रग्रहणादियं सुवदना यायात् कथं न व्यथाम् ।
इत्थं यन्त्रणया कथं कथमपि क्षीणा निशा जाग्रतो
दाक्षिण्योपहतेन सा प्रियतमा स्वप्नेऽपि नासादिता ॥ ३४९ ॥

अनुनायिका यथा—

श्लाघ्यानां गुणिनां धुरि स्थितवति श्रेष्ठान्ववाये त्वयि
प्रत्यस्तव्यसने महीयसि परं प्रीतोऽस्मि जामातरि ।
तेनेयं मदयन्तिकाद्य भवतः प्रीत्यै भवत्प्रेयसे
मित्राय प्रथमानुरागघटिताप्यस्माभिरुत्सृज्यते ॥ ३५० ॥

आभासेषु नायकाभासो यथा—

कह मा खिज्जउ मज्झो इमीअ कंदोट्टदलसरिच्छेहिं ।
अच्छीहिं जो ण दीसइ घणत्थणहररुद्धपसरेहिं ॥ ३५१ ॥
[कथं मा क्षीयतां मध्य एतस्या नीलोत्पलदलसदृशाभ्याम् ।
अक्षिभ्यां यो न दृश्यते घनस्तनभररुद्धप्रसराभ्याम् ॥]

नायिकाभासो यथा—

कृतसीतापरित्यागः स रत्नाकरमेखलाम् ।
बुभुजे पृथिवीपालः पृथिवीमेव केवलाम् ॥ ३५२ ॥

उभयाभासो यथा—

अवऊहिअपुव्वदिसे समअं जोण्हाए सेविअपओसमुहे।
माइ ण झिज्जउ रअणी वरदिसाइतपच्छिअम्मि मिअंके ।। ३५३ ।।
[अवगूहितपूर्वदिशे समकं ज्योत्स्नया सेवितप्रदोषमुखे।
मातर्न क्षीयते रजनी अपरदिशाभिमुखप्रस्थिते मृगाङ्के ।।]

तिर्यगाभासो यथा—

ओरत्तपङ्कअमुहिं वम्महणडिअं व सलिलसअणणिसण्णं।
अल्लिअइ तीरणलिणिं वाआइ गमेइ सहर्चारि चक्काओ ।। ३५४ ।।
[उपरक्तपङ्कजमुखीं मन्मथनदितामिव सलिलशयननिषण्णाम्।
आलिङ्गति तीरनलिनीं वाचा गमयति सहचरीं चक्रवाकः ।।]

नायकेषु सर्वगुणसम्पद्योगादुत्तमः। स यथा—

रामोऽयं जगतीह विक्रमगुणैर्यातः प्रसिद्धिं परा-
मस्मद्भाग्यविपर्ययाद् यदि परं देवो न जानाति तम्।
वन्दीवैष यशांसि गायति मरुद् यस्यैकवाणाहति-
श्रेणीभूतविशालतालविवरोद्गीर्णैः स्वरैः सप्तभिः ।। ३५५ ।।

पादोनगुणसंपद्योगान्मध्यमः। यथा—

किं नो व्याप्तदिशां प्रकम्पितभुवामक्षौहिणीनां फलं
किं द्रोणेन किमङ्गराजविशिखैरेवं यदि क्लाम्यसि।
जीवद्भ्रातृशतस्य मे भुजबलच्छायां सुखामाश्रिता
त्वं दुर्योधनकेसरीन्द्रगृहिणी शङ्कास्पदं किं तव ।। ३५६ ।।

अर्धगुणसंपद्योगात् कनिष्ठः। यथा—

एकस्मिन् शयने मया मयसुतामालिङ्ग्य निद्राशया-
मुन्निद्रं शयितेन मच्चरणयोः संवाहनव्यापृता।
पादाग्रेण तिलोत्तमा स्तनतटे सस्नेहमापीडिता
हर्षादिव समर्पितानि पुलकान्यद्यापि नो मुञ्चति ।। ३५७ ।।

सत्त्वप्रधानः सात्त्विको यथा—

शक्त्या वक्षसि मग्नया सह मया मूढे प्लवङ्गाधिपे
निद्राणेषु च विद्रवत्सु कपिषु प्राप्तावकाशे द्विषि।
मा भैष्टेति निरुन्धतः कपिभयं तस्योद्भटभ्रूस्थिते-
र्मर्मच्छेदविसंष्ठुलाक्षरजडा वाचस्त्वया न श्रुताः ।। ३५८ ।।

रजःप्रधानो राजसो यथा—

सामन्तमौलिमणिरञ्जितशासनाङ्कमेकातपत्रमवनेर्न तथा प्रभुत्वम्।
अस्याः सखे चरणयोरधिगम्य सम्यगाज्ञाकरत्वमहमद्य यथा कृतार्थः ।।३५९।।

तमःप्रधानस्तामसो यथा—

तपो वा शस्त्रं वा व्यपदिशति यः कश्चिदिह वः
स दर्पादुद्दामद्विषमसहमानः कलयतु ।
अरामां निःसीरध्वजदशरथीकृत्य वसुधा-
मतृप्तस्तत्कुल्यानपि परशुरामः शमयति ॥ ३६० ॥

अनेकजानिः[1] साधारणो यथा—

स्नाता तिष्ठति कुन्तलेश्वरसुता वारोऽङ्गराजस्वसु-
र्द्यूतै रात्रिरियं जिता कमलया देवी प्रसाद्याद्य च ।
इत्यन्तःपुरसुन्दरीः प्रति मया विज्ञाय विज्ञापिते
देवेनाप्रतिपत्तिमूढमनसा द्वित्राः स्थितं नाडिकाः ॥ ३६१ ॥

अनन्यजानिरसाधारणो यथा—

आ विवाहसमयाद्गृहे वने शैशवे तदनु यौवने पुनः ।
स्वापहेतुरनुपासितोऽन्यया रामबाहुरुपधानमेष ते ॥ ३६२ ॥

अहङ्कारप्रधानो धीरोद्धतो यथा—

चक्रं वा मधुहा कृतान्तगृहिणीदत्ताग्रपञ्चाङ्गुलं
वज्रं भूधरपक्षशोणितसुरापानोन्मदं वा वृषा ।
शूलञ्चासुररक्तविन्दुनिचितं गृह्णातु शूलायुधो
धृष्टद्युम्नमहं निहन्मि समरे कश्चित् परित्रायताम् ॥ ३६३ ॥

रत्युपचारप्रधानो धीरललितो यथा—

आधातुं विनयं निरागसि नरे कुप्यन्तु नामेश्वरा-
स्तेन स्वाशयशुद्धिरेव सुकरा प्रायः प्रभूणां पुरः ।
मिथ्यामानिनि मन्यसे यदि तदा नित्यं मनोवर्तिनी
ध्याता तामरसाक्षि चित्तफलके का वा त्वदन्या मया ॥ ३६४ ॥

उपशमप्रधानो धीरप्रशान्तो यथा—

कुलममलिनं भद्रा मूर्तिर्मतिः श्रुतिशालिनी
भुजबलमलं स्फीता लक्ष्मीः प्रभुत्वमखण्डितम् ।
प्रकृतिसुभगा ह्येते भावा मदस्य च हेतवो
व्रजति पुरुषो यैरुन्मादं त एव तवाङ्कुशाः ॥ ३६५ ॥

विश्रब्धोदारकर्मा धीरोदात्तः । स यथा—

कपोले जानक्याः करिकलभदन्तद्युतिमुषि
स्मरस्मेरं गण्डोड्डमरपुलकं वक्त्रकमलम् ।
मुहुः पश्यन् शृण्वन् रजनिचरसेनाकलकलं
जटाजूटग्रन्थिं द्रढयति रघूणां परिवृढः ॥ ३६६ ॥

---

1. K. अनेकजातिः (?)

कैतवप्रधानः शठो यथा—

दृष्ट्वैकासनसंगते प्रियतमे पश्चादुपेत्यादरा-
देकस्या नयने निमील्य विहितक्रीडानुबन्धच्छलः ।
ईषद्वक्रितकन्धरः सपुलकः प्रेमोल्लसन्मानसा-
मन्तर्हासलसत्कपोलफलकां धूर्तोऽपरां चुम्बति ॥ ३६७ ॥

कृतापराधोऽप्यविलक्षो धृष्टो यथा—

शतं वारानुक्तः प्रियसखि वचोभिः स परुषैः
सहस्रं निर्धूतः पदनिपतितः पार्ष्णिहतिभिः ।
कियत्कृत्वो बद्धाः पुनरिह न वेद्मि भ्रुकुटय-
स्तथापि क्लिश्यन् मां क्षणमपि न धृष्टो विरमति ॥ ३६८ ॥

हृदयङ्गमप्रवृत्तिरनुकूलो यथा—

मुञ्च मानमनिमित्तकोपने संध्यया प्रणमितोऽस्मि नान्यया ।
किं न वेत्सि सहधर्मचारिणं चक्रवाकसमवृत्तिमात्मनः ॥ ३६९ ॥

औपरोधिकप्रवृत्तिर्दक्षिणो यथा—

अनेन कल्याणि मृणालकोमलं व्रतेन गात्रं ग्लपयस्यकारणम् ।
प्रसादमाकाङ्क्षति यस्तवोत्सुकः स किं त्वया दासजनः प्रसाद्यते ॥ ३७० ॥

नायिकागुणेषु सर्वगुणसंपद्योगादुत्तमा यथा—

हसिआइं समंसलकोमलाइं वीसंभकोमलं वअणं ।
सब्भावकोमलं पुलइअं च णमिमो सुमहिलाणं ॥ ३७१ ॥
[हसितानि समांसलकोमलानि विस्रम्भकोमलं वचनम् ।
सद्भावकोमलं प्रलोकितं च नमामः सुमहिलानाम् ॥]

पादोनगुणसंपद्योगान्मध्यमा यथा—

णिअदइअदंसणुक्खित्त पहिअ अण्णेण वच्चसु पहेण ।
गहवइवहुआ दुल्लङ्घिअवाउरा इह ग्गामे ॥ ३७२ ॥
[निजदयितदर्शनोत्क्षिप्त पथिकान्येन व्रज पथा ।
गृहपतिवधूर्दुर्लंघितवागुरा इह ग्रामे ॥]

अर्धगुणसंपद्योगादधमा यथा—

तं किर खणा विरज्जसि तं किर उवहससि सअलमहिलाओ ।
एहेहि वारवालिइ अंसू मइलं समुप्पिसिमो ॥ ३७३ ॥
[त्वं किल क्षणाद्विरज्यसे त्वं किलोपहससि सकलमहिलाः ।
एह्येहि वारपालिके अश्रु मलिनं समुत्प्रोञ्छामः ॥]

वयःकौशलाभ्यासंपूर्णा मुग्धा यथा—

सहिआहि भणमाणा त्थणए लग्गं कुसुम्भपुप्फंति ।
मुद्धवहुआ हसिज्जइ पप्फोडंती णहवआइं ॥ ३७४ ॥

[सखीभिर्भण्यमाना स्तने लग्नं कुसुम्भपुष्पमिति ।
मुग्धवधूका हस्यते प्रस्फोटयन्ती नखपदानि ॥]

वयसा परिपूर्णा मध्यमा यथा—

पडिवक्खमण्णुउंजे लावण्णउडे अणंगगअकुंभे ।
पुरिससअहिअअधरिए कीस थणन्ती थणे वहसि ॥ ३७५ ॥
[प्रतिपक्षमन्युपुञ्जौ लावण्यपुटावनङ्गगजकुम्भौ ।
पुरुषशतहृदयधृतौ किमिति स्तनन्ती स्तनौ वहसि ॥]

वयःकौशलाभ्यां संपूर्णा प्रगल्भा यथा—

खिण्णस्स ठवेइ उरे पइणो गिम्हावरण्हरमिअस्स ।
ओल्लं गलन्तउप्फं ण्हाणसुअंधं चिउरभारं ॥ ३७६ ॥
[खिन्नस्य स्थापयत्युरसि पत्युर्ग्रीष्मापराह्णरमितस्य ।
आर्द्रं गलत्कुसुमं स्नानसुगन्धं चिकुरभारम् ॥]

यत्नापनेयमाना धीरा यथा—

ण वि तह अणालवन्ती हिअअं दूनेइ माणिणी अहिअं ।
जह दूरविअम्हिअगरुअरोसमज्जत्थभणिएहिं ॥ ३७७ ॥
[नापि तथानालपन्ती हृदयं दुनोति मानिन्यधिकम् ।
यथा दूरविजृम्भितगुरुकरोषमध्यस्थभणितैः ॥]

अयत्नापनेयमाना अधीरा यथा—

अवलंबिअमाणपरंमुहीअ एंतस्स माणिणि पिअस्स ।
पुट्ठिपुलउग्गमो तुह कहेइ समुहट्ठिअं हिअअं ॥ ३७८ ॥
[अवलम्बितमानपराङ्मुख्या आगच्छतो मानिनि प्रियस्य ।
पृष्ठपुलकोद्गमस्ते कथयति संमुखस्थितं हृदयम् ॥]

आत्मीया स्वा यथा—

घरिणीअ महाणसकम्मलग्गमसिमइलिएण हत्थेण ।
छित्तं मुहं हसिज्जइ चन्दावत्थं गअं पइणा ॥ ३७९ ॥
[गृहिण्या महानसकर्मलग्नमसीमलिनितेन हस्तेन ।
स्पृष्टं मुखं हस्यते चन्द्रावस्थां गतं पत्या ॥]

परकीयान्यदीया यथा—

वइविवरणिग्गअदलो एरण्डो साहइब्व तरुणाणं ।
एत्थ घरे हलिअवहू एद्दहमेत्तत्थणी वसइ ॥ ३८० ॥
[वृतिविवरनिर्गतदल एरण्डः साधयतीव तरुणेभ्यः ।
अत्र गृहे हलिकवधूरेतावन्मात्रस्तनी वसति ॥]

पाणिगृहीता ऊढा यथा—

वालत्तणदुल्ललिआए अज्ज अणज्जं कअं णववहूए ।
भाआमि घरे एआइणित्ति णितो पई रुद्धो ॥ ३८१ ॥
[बालत्वदुर्ललितयाद्य अनार्यं कृतं नववध्वा ।
बिभेमि गृहे एकाकिनीति निर्यन् पती रुद्धः ॥]

अनूढा कुमारी यथा—

कस्स करो बहुपुण्णफलेक्कतरुणो तुहं विसम्मिहइ ।
थणपरिणाहे मम्महणिहाणकलसोव्व पारोहो ॥ ३८२ ॥
[कस्य करो बहुपुण्यफलैकतरोस्तव विश्रमिष्यति ।
स्तनपरिणाहे मन्मथनिधानकलश इव प्ररोहः ॥]

प्रथमोढा ज्येष्ठा यथा—

पणअं पढमपिआए रक्खिउकामो वि महुरमहुरेहिं ।
छेअवरो विणलिज्जइ अहिणववहुआविलासेहिं ॥ ३८३ ॥
[प्रणयं प्रथमप्रियाया रक्षितुकामोऽपि मधुरमधुरैः ।
छेकवरः सुखायतेऽभिनववधूकाविलासैः ॥]

पश्चादूढा कनीयसी यथा—

उट्ठन्तमहारम्भे त्थणए दट्ठुण मुद्धवहुआए ।
ओसिण्णकवोलाए णीससिअं पढमघरिणीए ॥ ३८४ ॥
[उत्तिष्ठन्महारम्भौ स्तनकौ दृष्ट्वा मुग्धवध्वाः ।
अवसन्नकपोलया निःश्वसितं प्रथमगृहिण्या ॥]

अहङ्कारर्द्धिरुद्धता यथा—

अण्णमहिलापसंगं दे देव करेसु अम्ह दइअस्स ।
पुरिसा एक्कंतरसा ण हु दोसगुणे विजाणंति ॥ ३८५ ॥
[अन्यमहिलाप्रसंगं हे देव कुर्वस्माकं दयितस्य ।
पुरुषा एकान्तरसा न खलु दोषगुणौ विजानन्ति ॥]

गूढमानर्द्धिरुदात्ता यथा—

जाणइ जाणावेउं अणुणअविहुरीअमाणपरिसेसं ।
रइविक्कमम्मि विणआवलंबणं स च्चिअ कुणन्ती ॥ ३८६ ॥
[जानाति ज्ञापयितुमनुनयविधुरितमानपरिशेषम् ।
रतिविक्रमे विनयावलम्बनं सैव कुर्वन्ती ॥]

निर्वाणमाना शान्ता यथा—

जइआ पिओ ण दीसइ भणह हला कस्स कीरए माणो ।
अह दिट्ठम्मि वि माणो ता तस्स पिअत्तणं कत्तो ॥ ३८७ ॥

[यदा प्रियो न दृश्यते भणत हला कस्य क्रियते मानः ।
अथ दृष्टेऽपि मानस्तत्तस्य प्रियत्वं कुतः ॥]

श्लाघनीयमाना ललिता यथा—

हसिएहिँ उआलंभा अच्चुवआरेहिँ रूसिअव्वाइं ।
अंसूहिँ मंडणाहिँ एसो मग्गो सुमहिलाणं ॥ ३८८ ॥
[हसितैरुपालम्भा अत्युपचारै रूषितव्यानि ।
अश्रुभिः कलहा एष मार्गः सुमहिलानाम् ॥]

अनियतानेकोपभोग्या सामान्या यथा—

कडुए धूमंधारे अव्भुत्तणमग्गिणो समप्पिहिइ ।
मुहकमलचुंवणलेहलम्मि पासट्ठिए दिअरे ॥ ३८९ ॥
[कटुके धूमान्धकारेऽभ्युत्तेजनमग्नेः समाप्स्यते ।
मुखकमलचुम्बनाभिलाषिणि पार्श्वस्थिते देवरे ॥]

पत्यन्तरं प्राप्ता पुनर्भूर्यथा[1]—

मयेन निर्मितां लङ्कां लब्ध्वा मन्दोदरीमपि ।
रेमे मूर्तां दशग्रीवलक्ष्मीमिव विभीषणः ॥ ३९० ॥

आत्मच्छन्दा स्वैरिणी यथा—

तह सा जाणइ पावा लोए पच्छण्णमविणअं काउम् ।
जह पढमं चिअ सच्चिअ लिक्खइ मज्झे चरित्तवंतीणम् ॥ ३९१ ॥
[तथा सा जानाति पापा लोके प्रच्छन्नमविनयं कर्तुम् ।
यथा प्रथममेव सैव लेख्यते मध्ये चरित्रवतीनाम् ॥]

कलाचतुःषष्टिविद् गणिका यथा—

सच्छन्दरमणदंसणरसवड्ढिअगरुअवम्महविलासं ।
सुविअड्ढवेसवणिआरमिअं को बण्णिउं तरइ ॥ ३९२ ॥
[स्वच्छन्दरमणदर्शनरसवर्धितगुरुकमन्मथविलासम् ।
सुविदग्धवेषवनितारमितं को वर्णितुं शक्नोति ॥]

रूपयौवनमात्रोपजीविनी रूपाजीवा यथा—

अयमेव दह्यमानस्मरनिर्गतधूमवर्त्तिकाकारः ।
चिकुरभरस्तव सुन्दरि कामिजनं किङ्करीकुरुते ॥ ३९३ ॥

कुट्टमितादीनां कर्त्री विलासिनी यथा—

सामण्णसुंदरीणं विब्भममावहइ अविणओ च्चेअ ।
धूम च्चिअ पज्जलिआणं बहु मओ सुरहिदारूण ॥ ३९४ ॥
[सामान्यसुन्दरीणां विभ्रममावहत्यविनय एव ।
धूम एव प्रज्वालितानां बहु मतः सुरभिदारूणाम् ॥]

1. V. अत्र उदाहरणत्वेन स्वैरिण्युदाहरणं दत्तम् ।

यथोक्तलक्षणासु खण्डिता यथा—

पच्चूसागअणुरत्तदेह तइलोअलोअणाणंद ।
अण्णत्थखविअसव्वरिअ णहभूसण दिणवइ णमो दे ।। ३९५ ।।
[प्रत्यूषागतानुरक्तदेह त्रैलोक्यलोचनानन्द ।
अन्यत्रक्षपितशर्वरीक नभोभूषण दिनपते नमस्ते ।।]

कलहान्तरिता यथा—

अह सो विलक्खहिअओ मए अहव्वाइ अगणिअप्पणओ ।
परवज्जणच्चिरीहिं तुम्हेहिं उवेक्खिओ जंतो ।। ३९६ ।।
[अथ स विलक्षहृदयो मया अभव्ययागणितप्रणयः ।
परवाद्यनर्तनशीलाभिर्युष्माभिरुपेक्षितो गच्छन् ।।]

विप्रलब्धा यथा—

अह सा तहिं तहिं विअ वाणीरवणम्मि चुक्कसंकेआ।
तुह दंसणं विमग्गइ पब्भट्ठणिहाणपठाणं ।। ३९७ ।।
[अथ सा तत्र तत्रैव वानीरवने विस्मृतसंकेता ।
तव दर्शनं विमार्गति प्रभ्रष्टनिधानस्थानमिव ।।]

वासकसज्जा यथा—

एहिइ पिओ त्ति णिमिसं व जग्गिअं जामिणीअ पढमद्धं ।
सेसं संतावपरव्वसाए वरिसं व वोलीणं ।। ३९८ ।।
[एष्यति प्रिय इति निमिषमिव जागृतं यामिन्याःप्रथमार्धम् ।
शेषं संतापपरवशाया वर्षमिवापक्रान्तम् ।।]

स्वाधीनपतिका यथा—

सालोए च्चिअ सूरे घरिणी घरसामिअस्स घेत्तूण ।
णेच्छंतस्स वि पाए धुअइ हसंती हसंतस्स ।। ३९९ ।।
[सालोक एव सूर्ये गृहिणी गृहस्वामिनो गृहीत्वा ।
नेच्छतोऽपि पादौ धावति हसन्ती हसतः ।।]

अभिसारिका यथा—

गम्मिहिसि तस्स पासं मा जूरसु तरुणि वड्ढउ मिअंको ।
दुद्धे दुद्धम्मिव चंदिआए को पेच्छइ मुहं दे ।। ४०० ।।
[गमिष्यसि तस्य पार्श्वं मा खिद्यस्व तरुणि वर्धतां मृगाङ्कः ।
दुग्धे दुग्धमिव चन्द्रिकायां कः प्रेक्षते मुखं ते ।।]

प्रोषितभर्तृका यथा—

गिम्हे दवग्गिमसिमइलिआइं दीसंति विज्झसिहराइं ।
आससु पउत्थपइए ण होंति णवपाउसब्भाइं ।। ४०१ ।।

[ग्रीष्मे दावाग्निमसीमलिनितानि दृश्यन्ते विन्ध्यशिखराणि।
आश्वसिहि प्रोषितपतिके न भवन्ति नवप्रावृडभ्राणि ।।]

विरहोत्कण्ठिता यथा—

अस्मिन् वर्षमहे न वर्तत इदं यत् कामदेवोत्सवे
स्थेयं पुत्रि निरन्नया तदधुना किञ्चिन्मुखे दीयताम्।
इत्युक्ते जरतीजनेन कथमप्यध्वन्यबध्वा ततः
पर्यस्तेऽहनि कल्पितश्च कवलो धौतश्च धाराश्रुभिः ।। ४०२ ।।

हीनपात्रेषु शकारो यथा—

पलिच्च ले लंबदशाकलाअं पावालअं शुत्तशदेण छत्तं।
मंशं च खादुं तुह ओट्ठकाहिं चकुश्चुकुश्चुक्कुचुकुश्चुकुंति ।। ४०३ ।।
[प्रतीच्छ रे लम्बदशाकलापं प्रावारकं सूत्रशतेन छन्नम्।
मांसं च खादितुं तव ओष्ठकाभ्यां चकुश्चुकुश्चुक्कुचुकुश्चुकुंति ।।]

ललको यथा—

कंवलिवालिए कंति कुड्डंमलदंति
धिद्धिलुद्धिए मइवेआलसि।
लत्तिसोवरि जग्गिरि तुमं सहिं
खराविदुपोप्फलि ण लेकीसि ण आगसि ।। ४०४ ।।

अमात्यादिरासनार्हः पाषण्डादिर्वा पीठमर्दः। तयोरमात्येषुमाल्यवान् यथा—

हा वत्साः खरदूषणत्रिशिरसो बध्याः स्थ पापस्य मे
हा हा वत्स विभीषण त्वमपि मे कार्येण हेयः स्थितः।
हा मद्वत्सल वत्स रावण महत् पश्यामि ते संकटं
वत्से नैकषि हा हतासि न चिरं त्रीन् पुत्रकान् द्रक्ष्यसि ।। ४०५ ।।

पाषण्डेषु भैरवानन्दो यथा—

दंसेमि तं पि ससिणं वसुहावइण्णं
थंभेमि तस्स वि रइस्स रहं णहद्धे।
आणेमि जक्खसुरसिद्धगणंगणाओ
तं णत्थि भूमिवलए मह जं ण सज्झं ।। ४०६ ।।

[दर्शयामि तमपि शशिनं वसुधावतीर्णं
स्तम्नामि तस्यापि रवे रथं नभोऽर्धे।
आनयामि यक्षसुरसिद्धगणाङ्गना-
स्तन्नास्ति भूमिवलये मम यन्न साध्यम् ।।]

वैहासिकः क्रीडनको विश्वास्यश्च विदूषकः।

यथा—

फुल्लुक्करं कलमकूरसमं वहंति
जे सिन्दुवारविडवा मह वल्लहा दे।
जे गालिदस्स महिसीदहिणो सरिच्छा
रुच्चंति मुद्धविअइल्लपसूणपुञ्जा ॥ ४०७ ॥

[पुष्पोत्करं कलमभक्तसमं वहन्ति
ये सिन्दुवारविटपा मम वल्लभास्ते।
ये गालितस्य महिषीदध्नः सदृक्षा
रोचन्ते मुग्धविचकिलप्रसूनपुञ्जाः ॥]

मान्यः कलत्रवान् भुक्तविभवो गुणवान् विटः ॥ १७० ॥

स यथा—

शकार किं प्रार्थनया प्रावारेणामिषेण वा।
अकार्यवर्जं मे ब्रूहि किमभीष्टं करोमि ते ॥ ४०८ ॥

धात्रेयकादिश्चेटो यथा—

चन्द्रापीडोऽथ संजातपीडः कादम्बरीं प्रति।
प्राहिणोत् स्रस्तकेयूरः केयूरकमुपस्थितम् ॥ ४०९ ॥

पताकासु—

स्वात्मोपयोगिन्यन्योपयोगिन्यनुपयोगिनी।
पताकेत्यापताकेति प्रकरीति प्रकीर्त्यते ॥ १७१ ॥

तासु पताका हनूमान् यथा—

दिष्ट्या सोऽयं महाबाहुरञ्जनानन्दवर्धनः।
यस्य वीर्येण कृतिनो वयञ्च भुवनानि च ॥ ४१० ॥

आपताकाप्रकर्यौ मारीचजटायुषौ यथा—

रक्षसा मृगरूपेण वञ्चयित्वा स राघवौ।
जहार सीतां पक्षीन्द्रप्रयासक्षणविघ्नितः ॥ ४११ ॥

सहजा पूर्वजागन्तुः सखीह त्रिविधोच्यते।

तासु लवङ्गिकादिः सहजा यथा—

उज्ज्वलालोकया स्निग्धा त्वया त्यक्त्वा न राजते।
मलीमसमुखी वर्तिः प्रदीपशिखया यथा ॥ ४१२ ॥

कामन्दक्यादिः पूर्वजा यथा—

तथा विनयनस्त्रापि मया मालत्युपायतः ।
नीता कतिपयाहोभिः सखीविश्रम्भसेव्यताम् ॥ ४१३ ॥

त्रिजटादिरागन्तुर्यथा—

जाणइ सिणेहभणिअं मा रअणिअरित्ति मे जुउच्छसु वअणं ।
उज्जाणम्मि वणम्मि अ जं सुरहिं तं लआण घेप्पइ कुसुमं ॥ ४१४ ॥

[जानकि स्नेहभणितं मा रजनीचरीति मे जुगुप्सस्व वचनम् ।
उद्याने वने च यत्सुरभि तल्लतानां गृह्यते कुसुमम् ॥]

नायकगुणेषु महाकुलीनत्वं पुंसो यथा—

वासिष्ठैः सुकृतोद्भवोऽध्वरशतैरस्त्यग्निकुण्डोद्भवो
भूपालः परमार इत्यधिपतिः सप्ताब्धिकाञ्चेर्भुवः ।
अद्याप्यद्भुतहर्षगद्गदगिरो गायन्ति यस्योद्भटं
विश्वामित्रजयोर्जितस्य भुजयोर्विस्फूर्जितं गुर्जराः ॥ ४१५ ॥

औदार्यं यथा—

दिङ्मातङ्गघटाविभक्तचतुराघाटा मही साध्यते
सिद्धा सापि वदन्त एव हि वयं रोमाञ्चिताः पश्यत ।
विप्राय प्रतिपाद्यते किमपरं रामाय तस्मै नमो
यस्मादाविरभूत्कथाद्भुतमिदं यत्रैव चास्तं गतम् ॥ ४१६ ॥

महाभाग्यं यथा—

दोर्निष्पेषविशीर्णवज्रशकलप्रत्युप्तरूढव्रण-
ग्रन्थचुद्भासिनि भग्नमोघमघवन्मातङ्गदन्तोद्यमे ।
भर्तुर्नन्दनदेवताविरचितस्रग्दाम्नि भूमेः सुता
वीरश्रीरिव तस्य वक्षसि जगद्वीरस्य विश्राम्यतु ॥ ४१७ ॥

कृतज्ञता यथा—

कृतककुपितैर्बाष्पाम्भोभिः सदैन्यविलोकितै-
र्वनमसि गता यस्य प्रीत्या धृतापि तथाम्बया ।
नवजलधरश्यामाः पश्यन् दिशो भवतीं विना
कठिनहृदयो जीवत्येव प्रिये स तव प्रियः ॥ ४१८ ॥

रूपसंपद् यथा—

व्यूढोरस्को वृषस्कन्धः शालप्रांशुर्महाभुजः ।
आत्मकर्मक्षमं देहं क्षात्रो धर्म इवाश्रितः ॥ ४१९ ॥

यौवनसंपद् यथा—

महोक्षतां वत्सतरः स्पृशन्निव द्विपेन्द्रभावं कलभः श्रयन्निव ।
रघुः क्रमाद् यौवनभिन्नशैशवः पुपोष गम्भीरमनोहरं वपुः ॥ ४२० ॥

वैदग्ध्यसंपद् यथा—

कोऽयं भामिनि भूषणं कितव ते शोणः कथं कुङ्कुमात्
कूर्पासान्तरितः प्रिये विनिमयः पश्यापरं क्वास्ति मे ।
पश्यामीत्यभिधाय सान्द्रपुलकौ मृद्नन् मृडान्याः स्तनौ
हस्तेन प्रतिनिर्जितेन्दुरवताद्द्यूते हसन् वो हरः ॥ ४२१ ॥

शीलसंपद् यथा—

का त्वं शुभे कस्य परिग्रहो वा किं वा मदभ्यागमकारणं ते ।
आचक्ष्व मत्वा वशिनां रघूणां मनः परस्त्रीविमुखप्रवृत्ति ॥ ४२२ ॥

सौभाग्यसंपद् यथा—

असौ विद्याधारः शिशुरपि विनिर्गत्य भवना-
दिहायातः संप्रत्यविकलशरच्चन्द्रमधुरः ।
यदालोकस्थाने भवति पुरमुन्मादतरलैः
कटाक्षैर्नारीणां कुवलयितवातायनमिव ॥ ४२३ ॥

मानिता यथा—

यदात्थ कामं भवता स याच्यतामिति क्षमं नैतदनल्पचेतसाम् ।
कथं प्रसह्याहरणैषिणां प्रियाः परानुवृत्त्या मलिनीकृताः श्रियः ॥ ४२४ ॥

उदारवाक्यत्वं यथा—

ख्याता एव वयं जगत्सु चरितैर्वाग्भिः किमाख्यायते
संयत्तो भव शक्तिरस्ति भवतः सत्यं मनुष्यो भवान् ।
शस्त्रैरव्यवधीयमानयशसः प्रायो वयं तेषु चेत्
प्रायस्ते[1] ननु सन्ति तेऽपि गिरयो यैर्वानराः शस्त्रिणः ॥ ४२५ ॥

स्थिरानुरागिता यथा—

ततः कैरप्युक्ते परिणयविधौ काष्ठमुनिभिः
पुराणैरातङ्कग्लपितहृदयेन क्षितिभृता ।
विना वाचं नैतत् क्षममिति निधायाननमधः
पतद्बाष्पाम्भोभिर्निखिलमिव दत्तं प्रतिवचः ॥ ४२६ ॥

1. K. A. प्राहुस्ते ।

नायिकागुणेषु स्त्रिया महाकुलीनता यथा—

मानुषीभ्यः कथं वा स्यादस्य रूपस्य संभवः ।
न प्रभातरलं ज्योतिरुदेति वसुधातलात् ।। ४२७ ।।

औदार्यं यथा—

भ्रूभेदे सहसोद्गतेऽपि वदनं नीतं परां नम्रता-
मीषन्मां प्रति भेदकारि हसितं नोक्तं वचो निष्ठुरम् ।
अन्तर्बाष्पजडीकृतं प्रभुतया चक्षुर्न विस्फारितं
कोपश्च प्रकटीकृतो दयितया मुक्तश्च न प्रश्रयः ।। ४२८ ।।

महाभाग्यं यथा—

तां नारदः कामचरः कदाचित् कन्यां किल प्रेक्ष्य पितुः समीपे ।
समादिदेशैकवधूं भवित्रीं प्रेम्णा शरीरार्धहरां हरस्य ।। ४२९ ।।

कृतज्ञता यथा—

पुरिससरिसं तुह इमं रक्खससरिसं कअं णिसाअरवइणा ।
कह ता चिंतिअसुलहं[1] महिलासरिसं ण संपडइ मे मरणं ।। ४३० ।।
[पुरुषसदृशं तवेदं राक्षससदृशं कृतं निशाचरपतिना ।
कथं तावच्चिन्तितसुलभं महिलासदृशं न संपद्यते मे मरणम् ।।]

रूपसंपद् यथा—

आभारणस्याभरणं प्रसाधनविधेः प्रसाधनविशेषः ।
उपमानस्यापि सखे प्रत्युपमानं वपुस्तस्याः ।। ४३१ ।।

यौवनसंपद् यथा—

उन्मीलितं तूलिकयेव चित्रं सूर्यांशुभिर्भिन्नमिवारविन्दम् ।
बभूव तस्याश्चतुरस्रशोभि वपुर्विभक्तं नवयौवनेन ।। ४३२ ।।

वैदग्ध्यसंपद् यथा—

एकत्रासनसंगतिः परिहृता प्रत्युद्गमाद् दूरत-
स्ताम्बूलानयनच्छलेन रभसाश्लेषोऽपि संविघ्नितः ।
आलापोऽपि न मिश्रितः परिजनं व्यापारयन्त्यान्तिके
कान्तं प्रत्युपचारतश्चतुरया कोपः कृतार्थीकृतः ।। ४३३ ।।

शीलसंपद् यथा—

चतुरघरिणी[2] पिअदंसणा अ वाला पउत्थवइआ अ ।
असई सअज्झिआ दुग्गआ अ णहु खंडिअं सीलं ।। ४३४ ।।

---

1. K. चिंतिज्जंतम् । 2. 'चत्तरघरिणी' इति गाथासप्तशत्याम् ।

[चतुरगृहिणी प्रियदर्शना च बाला प्रोषितपतिका च ।
असती प्रतिवेशिनी दुर्गता च न खलु खण्डितं शीलम् ।।]

सौभाग्यसंपद् यथा—

संचारिणी दीपशिखेव रात्रौ यं यं व्यतीयाय पतिंवरा सा ।
नरेन्द्रमार्गाट्ट इव प्रपेदे विवर्णभावं स स भूमिपालः ।। ४३५ ।।

मानिता यथा—

शैलात्मजापि पितुरुच्छिरसोऽभिलाषं
व्यर्थं समर्थ्य ललितं वपुरात्मनश्च ।
सख्योः समक्षमिति चाधिकजातलज्जा
शून्या जगाम भवनाभिमुखं कथञ्चित् ।। ४३६ ।।

उदारवाक्यत्वं यथा—

यथा श्रुतं वेदविदां वर त्वया जनोऽयमुच्चैः पदलङ्घनोत्सुकः ।
तपः किलेदं तदवाप्तिसाधनं मनोरथानामगतिर्न विद्यते ।। ४३७ ।।

स्थिरानुरागिता यथा—

अलं विवादेन यथा श्रुतं त्वया तथाविधस्तावदशेषमस्तु सः ।
ममात्र भावैकरसं मनः स्थितं न कामवृत्तिर्वचनीयमीक्षते ।। ४३८ ।।

पाकभक्तिषु आदावस्वादु, अन्ते स्वादु मृद्वीकापाकम् । यथा—

प्राक् कामं दहता कृतः परिभवो येनाथ संध्यानतौ
सेर्ष्या वोऽवतु चण्डिका चरणयोस्तं पातयन्ती पतिम् ।
कुर्वन्त्याभ्यधिकं कृते प्रतिकृतं मुक्तेन मौलौ मुहु-
र्बाष्पेणाहृतकज्जलेन लिखितं लक्ष्मेव चन्द्रे यथा ।। ४३९ ।।

आद्यन्तयोः स्वादु नारिकेलीपाकम्[1] । यथा—

जह इच्छा तह रमिअं जाआ पत्ता पइं गआ धूआ ।
घरसामिअस्स अज्ज वि सकोउहल्लाइँ अच्छीइं ।। ४४० ।।
[यथेच्छा तथा रमितं जाया प्राप्ता पतिं गता दुहिता ।
गृहस्वामिनोऽद्यापि सकौतूहलान्यक्षीणि ।।]

आदिमध्यान्तेषु स्वादु स्वादुतरं स्वादुतममिति आम्रपाकम् । यथा—

शापादसि प्रतिहता स्मृतिलोपरूक्षे[2]
भर्तर्यपेततमसि प्रभुता तवैव ।
छाया न मूर्च्छति मलोपहतप्रसादे
शुद्धे तु दर्पणतले सुलभावकाशा ।। ४४१ ।।

1. V. J. नारिकेलीरीतिपाकम् । 2. ०रोधरूक्षे इति शाकुन्तले ।

यन्नापैति न चातिशोभते तन्नीलीरागम् । यथा—

हित्वा सीतां दशमुखरिपुर्नोपयेमे यदन्यां
तस्या एव प्रतिकृतिसखो यत् क्रतूनाजहार ।
वृत्तान्तेन श्रवणविषयप्रापिणा तेन भर्तुः
सा दुर्वारं कथमपि परित्यागदुःखं विषेहे ॥ ४४२ ॥

यदपैति च[1] शोभते च तत् कुसुम्भरागम् । यथा—

बहुवल्लहस्स ण होइ वल्लहा कह पि पंचदिअहाइं ।
सा किं छट्ठं मग्गइ कत्तो मिट्ठं च बहुअं च ॥ ४४३ ॥

[बहुवल्लभस्य न भवति वल्लभा कथमपि पञ्चदिवसानि ।
सा किं षष्ठं मार्गते कुतो मृष्टं च बहुकं च ॥]

यन्नापैति, अति[2] च शोभते तन्मञ्जिष्ठारागम् । यथा—

वेवइ जस्स सविडिअं वलिउं महइ पुलआइअत्थणअलसं ।
पेम्मसहावविमुहिअं वीओवासगमणोस्सुअं वामद्धं ॥ ४४४ ॥

[वेपते यस्य सव्रीडं वलितुं वाञ्छतिपुलकाचितस्तनकलसम् ।
प्रेमस्वभावविमुक्तं द्वियीयपार्श्वगमनोत्सुकं वामार्धम् ॥]

गूढव्यलीकमन्तर्व्याजं यथा—

प्रत्यग्रोज्झितगोकुलस्य शयनादुत्स्वप्नमूढस्य मे
सा गोत्रस्खलनादपैतु च दिवा राधेति भीरोरिति ।
रात्रावस्वपतो दिवा च विजने लक्ष्मीति चाभ्यस्यतो
राधां प्रस्मरतः श्रियं रमयतः खेदो हरेः पातु वः ॥ ४४५ ॥

अगूढव्यलीकं बहिर्व्याजं यथा—

चक्षुर्यस्य तवाननादपगतं नाभूत् क्वचिन्निर्वृतं
येनैषा सततं त्वदेकशयनं वक्षःस्थली कल्पिता ।
येनोक्तासि विना त्वया मम जगच्छून्यं क्षणात् जायते
सोऽयं दम्भधृतव्रतः प्रियतमः कर्तुं किमभ्युद्यतः ॥ ४४६ ॥

अव्यलीकं निर्व्याजं यथा—

किं कण्ठे शिथिलीकृतो भुजलतापाशः प्रमादान्मया
निद्राच्छेदविवर्तनेष्वभिमुखं नाद्यासि संभाषिता ।
अन्यस्त्रीजनसंकथालघुरहं स्वप्ने त्वया वीक्षितो
दोषं पश्यसि किं प्रिये परिजनोपालम्भयोग्ये मयि ॥ ४४७ ॥

1. V. यदपैति न च० 2. J. A. अपि ।

धर्मानुबन्धि धर्मोदकं यथा—

अथ स विषयव्यावृत्तात्मा यथाविधि सूनवे
नृपतिककुदं दत्वा यूने सितातपवारणम्।
मुनिवनतरुच्छायां देव्या तया सह शिश्रिये
गलितवयसामिक्ष्वाकूणामिदं हि कुलव्रतम् ॥ ४४८ ॥

अर्थानुबन्धि अर्थोदकं यथा—

भूत्वा चिराय सदिगन्तमहीसपत्नी[1]
दौष्यन्तिमप्रतिरथं तनयं प्रसूय।
तत्सन्निवेशितभरेण सहैव भर्त्रा[2]
शान्ते करिष्यसि पदं पुनराश्रमेऽस्मिन् ॥ ४४९ ॥

यत् पुनः काममेवानुबध्नाति तत् कामोदकं यथा—

अद्वैतं सुखदुःखयोरनुगुणं सर्वास्ववस्थासु यद्
विश्रामो[3] हृदयस्य यत्र जरसा यस्मिन्नहार्यो रसः।
कालेनावरणात्ययात् परिणते यत् स्नेहसारे स्थितं
भद्रं तस्य सुमानुषस्य कथमप्येकं हि तत् प्राथ्यर्ते ॥ ४५० ॥

'नानालङ्कारसंसृष्टेः प्रकाराश्च रसोक्तयः' इत्युक्तम्[4]। तत्र 'अलङ्कारसंसृष्टेः' इत्येव वक्तव्ये नानाग्रहणं[5] गुणरसानामुपसंग्रहार्थम्। तेषामपि हि काव्यशोभाकरत्वेनालङ्कारत्वात्। यदाह—

'काव्यशोभाकरान् धर्मानलङ्कारान् प्रचक्षते
ते चाद्यापि विकल्पन्ते कस्तान् कार्त्स्न्येन वक्ष्यति।
काश्चिन्मार्गविभागार्थमुक्ताः प्रागप्यलङ्क्रियाः
साधारणमलङ्कारजातमन्यत् प्रदर्श्यते ॥'

तत्र 'काव्यशोभाकरान्' इत्यनेन श्लेषोपमादिवद् गुणरसभावतदाभासप्रशमादीनप्युपगृह्णाति। मार्गविभागकृद्गुणानामलङ्क्रियोपदेशेन श्लेषादीनां गुणत्वमिवालङ्कारत्वमपि ज्ञापयति—

'श्लेषः प्रसादः समता माधुर्यं सुकुमारता।
अर्थव्यक्तिरुदारत्वमोजःकान्तिसमाधयः ॥
इति वैदर्भमार्गस्य प्राणा दश गुणाः स्मृताः।
तेषां विपर्ययः प्रायो लक्ष्यते गौडवर्त्मनि ॥'

---

1. V. K. चतुरन्तमही०।
2. K. भर्त्रा तदर्पितकुटुम्बभरेण सार्धम्।
3. K. विस्रम्भः।
4. V. ११
5. J. K. A. नानालङ्कार०

इति श्लेषादीनां दशानामेव मार्गप्रविभागकारितां ब्रुवन् काव्यशोभाकरत्वेन गुणान्तराणामप्यलङ्कारत्वमुपकल्पयति। तदाह—'कस्तां कार्त्स्न्येन वक्ष्यति।' युक्तमिदमुक्तम्। अयुक्तन्त्विदमुक्तं रसानामलङ्कारतेति। तेषां गुणानामिवालङ्कारव्यपदेशाभावात्। नायुक्तम्। युक्तोत्कर्षाणामूर्जस्विरसवत्प्रेयसामलङ्कारेषूपदेशात्॥ तद् यथा—

'प्रेयः प्रियतराख्यानं रसवद् रसपेशलम्।
ऊर्जस्वि रूढाहङ्कारं युक्तोत्कर्षञ्च तत् त्रयम्॥'

तत्रोर्जस्वि रूढाहङ्कारमित्यनेन आत्मविशेषनिष्ठस्योत्कृष्टादृष्टजन्मनोऽ[1]नेकजन्मानुभवसंस्काराहितद्रढिम्नः[2] संग्रामे[3] गुणसंपदुत्पादातिशयहेतोरलङ्कारविशेषस्योपसंग्रहादहङ्काराभिमानशृङ्गारापरनाम्नो रसस्य मानमयविकाररूपेणाभिमानिनां मनसि जाग्रतः परां कोटिमुपवर्णयति। रसवद्रसपेशलमित्यनेन विभावानुभावव्यभिचारिसात्त्विकसंयोगाद्रसनिष्पत्तिरिति रत्यादिरूपेणानेकधाविर्भवतोऽभिवर्धमानस्य परप्रकर्षगामिनः शृङ्गारस्य मध्यमावस्थां सूचयति। प्रेयः[4] प्रियतराख्यानमित्यनेन समस्तभावमूर्धाभिषिक्ताया रतेः परप्रकर्षाधिगमाद् भावनाभिगमे[5] भावरूपतामुल्लङ्घ्य प्रेमरूपेण परिणताया उपादानाद् भावान्तराणामपि परप्रकर्षाधिगमे रसरूपेण परिणतिरिति ज्ञापयन्नलङ्कारस्य[6] उत्तरां कोटिमुपलक्षयति। सर्वेषामपि हि रत्यादिप्रकर्षाणां रतिप्रियः, रणप्रियः, परिहासप्रियः, अमर्षप्रिय इति प्रेम्ण्येव पर्यवसानं भवति। युक्तोत्कर्षञ्च तत् त्रयमित्यनेन अयुक्तोत्कर्षाणां त्रयाणामप्यूर्जस्विप्रभृतीनां गुणत्वमेव नालङ्कारत्वमित्यवस्थापयति। तथाहि—और्जित्यं भाविकत्वं प्रेय इति गुणेषु भण्यते। कुतः पुनरिदम्, एकदोर्जस्विरसवत्प्रेयसामलङ्कारत्वम्, अन्यदा गुणत्वम्। उच्यते—

'भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने।
संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादयः॥'

यथा गोमान् देशः, वाचालो वटुः, वाग्मी विपश्चित्, क्षीरिणो वृक्षाः, बलवान् मल्लः,[7] दण्डी, गोमती शालेति।[8] तत्रोर्जस्विरसवतोरलङ्कारत्वविवक्षायामतिशायने वा भूम्नि वा मतुबर्थीयः।[9] गुणत्वविवक्षायान्तु प्रशंसानित्ययोगयोरिति[10] द्रष्टव्यम्। नित्यो हि काव्ये गुणयोग इव रसादियोगः। गुणवतो रसवतश्च निश्चितैवास्य प्रशंसा। संसर्गस्तु गुणानामवश्यमुपादानात्।[11] निन्दा पुनर्दोषहानेर्नावतरति।[12] गुणेषु प्रेय

1. J. A. ०निष्ठस्योत्कृष्टजन्मनो०
2. J. A. संस्कारा हि तद्द्रढिम्नः
3. V. संग्रामेण संपदुत्पात०।
4. V. J. 'प्रेयः' इति नास्ति।
5. K. भावनाधिगमे।
6. V. K. अहङ्कारस्य।
7. V. मन्दः।
8. V. शोणेति।
9. K. मत्वर्थीयः।
10. K. प्रशंसानित्ययोरिति योगयोरिति (?)
11. V. K. उपादानेषु।
12. V. दोषहानेर्न वितरति; A. दोषहानेन वितरति।

इति रूपाभेदात् कथमलङ्कारत्वे तदुत्कर्षप्रतीतिः। यथा—'युधिष्ठिरः श्रेष्ठतमः कुरूणाम्' इति। तत्र अतिशायिगुणान्तरेण तदवगतिरिति चेत्, इहापि 'युक्तोत्कर्षञ्च तत् त्रयम्' इति वाक्यान्तरेण भविष्यति। न चातिशायिकाः स्वार्थातिरिक्तं किमपि ब्रुवते, अपि तु प्रकृत्युपात्तमेव प्रकर्षादिकं गमयन्ति। स्वार्थिकेषु ह्येते विधीयन्ते। एवमवस्थापिते गुणरसानामलङ्कारत्वे षट्प्रकारको रसालङ्कारसंकरः संभवति—गुणसंकरः, अलङ्कारसंकरः, गुणालङ्कारसंकरः, रससंकरः, रसगुणसंकरः, रसालङ्कारसंकरश्चेति। नन्वत्र गुणानां संकरव्यवहारो नोपपद्यते, बहुष्वपि गुणेषु गुणवदित्येव व्यपदेशात्। मैवम्। त्रिविधा गुणाः—शब्दगुणा अर्थगुणा दोषगुणाश्च। ते तु प्रत्येकं द्विधा। उल्लेखवन्तः, निरुल्लेखाश्च। तत्र शब्दगुणेषु समाधिमाधुर्यौदार्यगाम्भीर्यादयः सोल्लेखाः, श्लेषप्रसादसमतासौकुमार्यादयो निरुल्लेखाः। अर्थगुणेषु प्रसादरीतिकान्त्यादयः सोल्लेखाः, अर्थव्यक्तिसौक्ष्म्यगाम्भीर्यसंमितत्वादयो निरुल्लेखाः। दोषगुणेषु ग्राम्यपुनरुक्तापार्थान्यार्थादयः सोल्लेखाः, शब्दहीनसंभ्रमापक्रमविसंध्यादयो निरुल्लेखाः। तत्र सजातीयानां सोल्लेखानामेवम्, विजातीयानान्तु निरुल्लेखानामपि संकरव्यवहारः प्रवर्तते॥

सजातीयानां शब्दगुणेषु समाध्यादीनां यथा—

णवपल्लवेसु लोलइ घोलइ विडवेसु वलइ सिहरेसु।
थवइ थवएसु अ तहा वसन्तलच्छी असोअस्स॥ ४५१॥
[नवपल्लवेषु लोलति घूर्णते विटपेषु बलते शिखरेषु।
स्थगति स्तबकेषु च तथा वसन्तलक्ष्मीरशोकस्य॥]

अत्रान्यधर्माणामन्यत्रारोपणं समाधिः, पृथक्पदता माधुर्यम्, बन्धविकटत्वमुदारता[1], ध्वनिमत्ता गाम्भीर्यमिति सजातीयाः संकीर्यन्ते। यतो वसन्तलक्ष्मीरशोकस्येति पदयोः शब्दध्वनिरपि परिस्फुरति। यथा कस्यचिदशोकस्य मानिनोऽङ्गेषु प्रियाङ्गना सविलासं चेष्टते तथास्येयमिति॥

अर्थगुणेषु श्लेषादीनां यथा—

जनः पुण्यैर्यायाज्जलधिजलभावं जलमुच-
स्तथावस्थं चैनं निदधतु शुभैः[2] शुक्तिवदने।
ततस्तां श्रेयोभिः परिणतिमसौ विन्दतु यथा[3]
रुचिं तन्वन् पीनस्तनि हृदि तवायं विलुठति॥ ४५२॥

अत्र संविधाने सुसूत्रता[4] श्लेषः, अर्थस्य प्राकट्यं प्रसादः, उत्पत्त्यादिक्रियाक्रमो रीतिः, दीप्तरसत्वं कान्तिरित्यर्थगुणाः सजातीयाः संकीर्यन्ते॥

---

1. J. A. बन्धविगूढत्वम्।
2. V. शुभे।
3. K. यया।
4. A. संविधानेषु सूत्रता।

दोषगुणेषु ग्राम्यादीनां[1] यथा—

हन्यते सा वरारोहा स्मरेणाकाण्डवैरिणा।
हन्यते चारुसर्वाङ्गी हन्यते मञ्जुभाषिणी ॥ ४५३ ॥

अत्र हन्यत इत्यमङ्गलार्थम्,[2] वरारोहेत्यश्लीलार्थम्, हन्यत इति पुनरुक्तम्, चारुसर्वाङ्गीत्युक्त्वा[3] वरारोहेति व्यर्थम्, त एते सजातीयाश्चत्वारोऽपि दोषगुणाः संकीर्यमाणाः कस्यचिदुन्मत्तभाषिणोऽनुकम्पाद्यतिशयविवक्षायामभ्यनुज्ञायन्ते ॥

यदाह—

'अनुकम्पाद्यतिशयो यदि कश्चिद्विवक्ष्यते।
न दोषः पुनरुक्तादौ प्रत्युतेयमलङ्क्रिया ॥'

अथ सजातीयानां[4] शब्दगुणानामर्थगुणानाञ्च संकरो यथा—

को नाम नोदयति नास्तमुपैति को वा
लोकोत्तरः पुनरयं सविता जगत्सु।
यत्रोदयास्तमयभाजि रुचां निधाने
द्वेधा भवत्यहरिति क्षणदेति कालः ॥ ४५४ ॥

अत्र यावदर्थपदता संमितत्वम्, सम्यग्बन्धविकटत्वमुदारता, विशेषगुणयोग[5] उदात्तत्वमिति शब्दगुणाः, उक्तार्थनिर्वहणं प्रौढिः, अर्थप्राकट्यं प्रसादः, रूढाहङ्कारता और्जित्यमित्यर्थगुणाः संकीर्यन्ते ॥

शब्दगुणानां दोषगुणानाञ्च यथा—

एह्येहि वत्स रघुनन्दन पूर्णचन्द्र
चुम्बामि मूर्धनि चिराय परिष्वजे त्वाम्।
आरोप्य वा हृदि दिवानिशमुद्वहामि
वन्देऽथवा चरणपुष्करकद्वयं ते ॥ ४५५ ॥

अत्र भावतो वाक्प्रवृत्तिर्भाविकत्वम्,[6] प्रसिद्धार्थपदता प्रसादः, प्रियार्थपदोपादानं प्रेय इति शब्दगुणाः, एह्येहीति पुनरुक्तम्, वत्सेत्युक्त्वा त्वत्पादाब्जद्वयं वन्द इति विरुद्धम्, मूर्ध्नि चुम्बामि हृदि वहामीत्यादौ वन्द इति क्रियास्वनुपयोगात्, पूर्णचन्द्रेतिदर्शनादिक्रियोपयोगि व्यर्थञ्चेति दोषगुणाः परस्परं संकीर्यन्ते। रसाक्षिप्तचित्तादौ हि पुनरुक्त्यादयो न दुष्यन्ति ॥

---

1. V. भ्रमादीनाम्। 2. J. A. असंगतार्थम्। 3. J. उक्तौ।
4. V. अथासजातीयानाम्; K. अर्थासजातीयानाम्।
5. V. विशेषणगुण०; K. श्लाघ्यविशेष०।
6. V. J. A. वाक्प्रतिपत्तिः।

अर्थगुणानां दोषगुणानां यथा—

किं द्वारि दैवहतिके सहकारकेण
संवर्धितेन विषपादप एष पापः ।
अस्मिन् मनागपि विकासविकारभाजि
भीमा भवन्ति मदनज्वरसंनिपाताः ॥ ४५६ ॥

अत्र दीप्तरसत्वं कान्तिः, अर्थप्राकट्यं प्रसादः, उक्तार्थनिर्वहणं प्रौढिरित्यर्थगुणाः, दैवहतिके इति, विषपादपोऽयं पाप इत्यमङ्गलार्थं ग्राम्यम्, किमनेन संवर्धितेनेत्यत्र मदनज्वरसंनिपाता इत्यत्र च कृत्यप्रयोजनादेर्विरहिणो द्रष्टुरित्यादेश्चाध्याहाराद-संपूर्णवाक्यतायामर्थव्यक्तिविपर्ययः, अस्मिन् विकासविकारभाजीति विकासशब्दस्य पुष्पविषयस्य वृक्षेऽपि प्रयोगेऽवाचकत्वाद् असमर्थ इति दोषगुणा मिथः संकीर्यन्ते । यतो रसाक्षेपात् परिहासलेशोक्त्यामङ्गलम्, प्रविश पिण्डीं द्वारं भक्षय इति न्यायात् प्रसिद्धाध्याहारः, 'दरो वदति, मञ्चाः क्रोशन्ति' इति प्रयोगदर्शनाद् आधाराधेययोरभेदोपचारश्च विरुद्धलक्षणादिभिः प्रयुज्यमानो न दोषायेति ॥

अथालङ्कारसंकरः । स यद्यपि व्यक्ताव्यक्तोभयात्मतया तिलतण्डुलकादिभेदैः प्रधानाङ्गभावसमकक्षताभ्यां पुरस्तादुक्तः, तथापि तेषां गुणादिसंकरासाधारणत्वात् संप्रति साधारणः प्रकार उच्यते । स षोढा—शब्दालङ्कारसंकरः, अर्थालङ्कारसंकरः, उभयालङ्कारसंकरः, शब्दार्थालङ्कारसंकरः, शब्दोभयालङ्कारसंकरः,[1] अर्थोभयालङ्कारसंकरश्च । तेषु शब्दालंकारसंकरो यथा—

हंसाली भयतरला सारासरसा सरासारसरासा ।
अम्बरमरमारूढा सा रासरसा सरा ससारसरासा ॥ ४५७ ॥

अत्र संस्कृतप्राकृतभाषाश्लेषः, गतप्रत्यागतं चित्रम्, पादावृत्तियमकम्,[2] वर्णानुप्रासश्चेति चत्वारः शब्दालङ्काराः संकीर्यन्ते ॥

अर्थालङ्कारसंकरो यथा—

वासावस्थितताम्रचूडवयसामायामिभिः कूजितै-
र्दूरादप्यनुमीयमानवसतिर्ग्रामोऽयमन्तर्वणम् ।
यत्रोद्दीप्तकुकूलकूटविसरद्धूम्याघनं[3] घूर्णते
संध्यान्तोल्लसदच्छभल्लपटलच्छायाजटालं तमः ॥ ४५८ ॥

अत्र ताम्रचूडवयसां कूजितैरित्यनुमानम्, यत्र तमो[4] घूर्णत इति ज्ञापकहेतुः, कुकूलकूटविसरद्धूम्याघनमिति संध्यान्तोल्लसदच्छभल्लपटलच्छायाजटालमिति च कारकहेतुः, जायमानपदार्थस्वरूपाभिधानं जातिः, इत्यर्थालङ्काराश्चत्वारो मिथः संकीर्यन्ते ॥

---

1. K. शब्दार्थोभया० । 2. K. पदावृत्ति० ।
3. V. यत्रोद्दीप्तसृगालकूट''''धूम्यान्धनम् । K. ०झम्पाघनम् ।
4. V. J. A. यत्तमः ।

उभयालङ्कारसंकरो यथा—

ण हु णवरं दीवसिहासारिच्छं चम्पएहिँ पडिवण्णं ।
कज्जलकज्जं पि किदं उअरि भमन्तेहिँ भमलेहिँ ॥ ४५९ ॥
[न खलु केवलं दीपशिखासादृश्यं चम्पकैः प्रतिपन्नम् ।
कज्जलकार्यमपि कृतमुपरि भ्रमद्भिर्भ्रमरैः ॥]

अत्र चम्पकादीनां प्रदीपशिखाभिराकारकान्तिभ्यामुपमा, विरहिणीहृदयदाहप्रद्योतनार्थक्रियाभ्यां साम्यम्, कज्जलपटलानामिव भ्रमरपटलानामुपरि मेलनान्मेलितम्, चम्पकदीपकलिकयोरिव भ्रमरकज्जलपटलयोरौपम्यादिसंबन्धात् समुच्चय इत्युभयालङ्काराश्चत्वारोऽपि मिथः संकीर्यमाणा उपलभ्यन्ते ॥

शब्दार्थालङ्कारसंकरो यथा—

सर्वाशारुधि दग्धवीरुधि सदा सारङ्गबद्धक्रुधि
क्षामक्ष्मारुहि मन्दमुन्मधुलिहि स्वच्छन्दकुन्दद्रुहि ।
शुष्यत्स्रोतसि तप्तभूमिरजसि ज्वालायमानाम्भसि
ज्यैष्ठे मासि खरार्कतेजसि कथं पान्थ व्रजन् जीवसि ॥ ४६० ॥

अत्रावन्तिका रीतिः, पदमुद्रा, विभक्तिमुद्रा, अनुप्रासश्चेति शब्दालङ्काराः, जातिः, कारकज्ञापकौ हेतू, चित्रहेतुश्चेत्यर्थालङ्कारा मिथः[1] संकीर्यन्ते ॥

शब्दोभयालङ्कारसंकरो यथा—

स्तोकस्तोकममूभिरम्बरतले ताराभिरस्तं गतं
गच्छत्यस्तगिरेः शिरस्तदनु च च्छायादरिद्रः शशी ।
प्रत्यासन्नतरोदयस्य तरणेर्बिम्बारुणिम्ना ततो
मञ्जिष्ठारसलोहिनी दिगपि च प्राची समुन्मीलति ॥ ४६१ ॥

अत्र समुन्मीलतीति विभक्तिमुद्रा, स्तोकस्तोकमस्तं गतं गच्छतीत्यादिरनुप्रासश्च शब्दालङ्काराः, हेतूपमा, समाधिः, अनुक्रमः, समुच्चयोक्तिश्चेत्युभयालङ्कारा मिथः संकीर्यन्ते ॥

अर्थोभयालङ्कारसंकरो यथा—

खं वस्ते कलविङ्ककण्ठमलिनं कादम्बिनीकम्बलं
चर्चां पारयतीव दर्दुरकुलं कोलाहलैरुन्मदम् ।
गन्धं मुञ्चति सिक्तजालसुरभि[2] वर्षेण दग्धा स्थली
दुर्लक्ष्योऽपि विभाव्यते कमलिनीहासेन भासां पतिः ॥ ४६२ ॥

---

1. J. A. अत्र शब्दे इत्यधिकम् ।
2. J. A. ०सुरभिर्वर्षेण; K. ०लाजसुरभिम् ।

अत्र जातिः, अनुमानम्, कारकज्ञापकहेतू चेत्यर्थालङ्काराः, रूपकोपमा, हेतूपमा, उत्प्रेक्षोपमा चेत्युभयालङ्कारा मिथः संकीर्यन्ते ॥

एतेन गुणालङ्कारसंकरोऽपि व्याख्यातः । यतो[1] यद्यपि गुणवत्येव वाक्येऽलङ्कारयोग[2] स्तथापि क्वचिद् गुणस्य प्राधान्यं क्वचिदलङ्कारस्येति प्रधानाङ्गभावेन गुणालङ्कारयोः संकरव्यवहारः प्रवर्तते । स षोढा—शब्दगुणप्रधानः, अर्थगुणप्रधानः, दोषगुणप्रधानः[3] शब्दालङ्कारप्रधानः अर्थालङ्कारप्रधानः, उभयालङ्कारप्रधानश्चेति ॥

तेषु शब्दगुणप्रधानो यथा—

प्राप्तश्रीरेष कस्मात् पुनरपि मयि तं मन्थखेदं विदध्या-
न्निद्रामप्यस्य पूर्वामनलसमनसो नाप्यहं तर्कयामि ।
सेतुं बध्नाति भूयः किमिति च सकलद्वीपनाथानुयात-
स्त्वय्यायाते वितर्कानिति दधत इवाभाति कम्पः पयोधेः ॥ ४६३ ॥

अत्र हेतूत्प्रेक्षाभिधाने त्वयीत्यादौ पदे विष्णोः स्वरूपाध्यासेन तद्भावापत्तौ समाधेः प्राधान्यमिह प्रतीयते । ननु चायमर्थस्य प्राकट्यात् प्रसादोऽर्थगुणः कस्मान्न भवति । अस्मिन्नपि तद्व्यपदेशेन शब्दशक्तेराधिक्यात् । ननु च त्वयि इति, एष इति, अस्य इति युष्मदेतदिदमां न कश्चन विष्णुवाची, स कथं वर्णनीये वस्तुनि तमर्थमभिदध्यात् । उच्यते । सर्वनामत्वेनैषां सर्ववाचित्वात् । सर्वनामानि हि सर्वनामाभिधायीन्यपि प्रकरणादिगम्यं विशेषमर्थं ब्रुवते, स चेह प्राप्तश्रीरित्येवमादिभिरभिव्यक्त एवाभिगम्यत इति ॥

अर्थगुणप्रधानो यथा—

लक्ष्मीवशीकरणचूर्णसहोदराणि
त्वत्पादपङ्कजरजांसि चिरं जयन्ति ।
यानि प्रणाममिलितानि नृणां ललाटे
लुम्पन्ति दैवलिखितानि दुरक्षराणि ॥ ४६४ ॥

अत्र हेतुसाम्योभयालङ्काराभिधानेऽपि प्राधान्येनार्थप्राकट्यमर्थगुणः प्रतीयते ॥

दोषगुणप्रधानो यथा—

येनापविद्धसलिलस्फुटनागसद्मा
देवासुरैरमृतमम्बुनिधिर्ममन्थे ।
व्यावर्तनैरहिपतेरयमाहितांकः
खं व्यालिखन्निव विभाति स मन्दराद्रिः ॥ ४६५ ॥

---

1. V. J. A. अतः ।
2. V. J. A. संकरयोगः ।
3. V, दोषालंकारप्रधानः ।

अत्र 'व्यावर्तनैरहिपतेरयमाहितांकः' इति ज्ञापकहेतोः 'खं व्यालिखन्निव' इत्युत्प्रेक्षावयवाच्च, देवासुरैरिति नित्यवैराविवक्षायां[1] बहुवचनम् । 'अमृतमम्बुनिधिर्ममन्थे' इति द्विकर्मकेष्वपि मथिप्रभृतीनामुपसंख्यानमिति अमृतशब्दाद् द्वितीयेति दोषगुणयोः प्राधान्यं प्रतीयते। ननु चात्राप्यर्थस्य प्राधान्यं न भवति, तद्विषयस्य ज्ञापकहेतुनापहृतत्वात् सोऽप्यर्थलंकार एव। गुणालंकारयोश्च तुल्यकक्षतायामलंकारः प्रधानं भवति न गुणः, गुणैर्हि गुणभूतैरेवालंकाराः प्राय आरभ्यन्ते। तद् यथा—

'अस्पृष्टा दोषमात्राभिः समग्रगुणगुम्फिता ।
विपञ्चीस्वरसौभाग्या वैदर्भी रीतिरिष्यते ॥

समस्तात्युत्कटपदामोजःकान्तिसमन्विताम्[2] ।
गौडीयां तां विजानन्ति[3] रीतिं रीतिविचक्षणाः ॥

आश्लिष्टश्लथभावाञ्च पुराणच्छायमाश्रिताम्[4] ।
मधुरां सुकुमाराञ्च[5] पाञ्चालीं कवयो विदुः ॥

माधुर्यमपि वाञ्छन्तः प्रसादञ्च सुमेधसः ।
समासवन्ति भूयांसि न पदानि प्रयुञ्जते ॥

लाटीयावन्त्ययो रीत्योर्मार्गध्याञ्च क्वचित् क्वचित् ।
केचिदोजोऽभिधित्सन्तः समस्यन्ति बहून्यपि ॥

प्रतीतशब्दमोजस्वि सुश्लिष्टपदसंधिमत् ।
प्रसादि स्वभिधानञ्चायमकं[6] कृतिनां मतम् ॥'

मा भूदलङ्कारतुल्यकक्षतया अर्थस्य प्राधान्यम्, गुणस्य[7] तु श्लाघ्यविशेषगुणयोग उदात्तत्वमित्यादेः किमिति प्राधान्यं न भवति, दोषगुणानामतीवोल्लेखविधित्वेन[8] प्राधान्यात् । यथा—

सा वामनप्रसिद्धिर्लङ्घितनभसो वलिद्विषोऽद्यापि ।
मत्सरिणः खलु लोकाः मर्माण्येवानुबध्नन्ति ॥ ४६६ ॥

दोषस्य यो गुणीभावः स ततोऽप्यधिकं प्रकाशत इति ॥

---

1. J. A. नित्यविवक्षायाम् ।
2. समस्तात्युद्भटपदामोजःकान्तिगुणान्विताम् इति वामनालंकारसूत्रे ।
3. गौडीयामिति गायन्ति—इति मुद्रिते वामनालंकारसूत्रे ।
4. ०च्छाययान्विताम्—इति मुद्रिते वामनालंकारे ।
5. J. A. सुकुमारीं च ।
6. K. यमकम् ।
7. A. अर्थप्रधानोदारगुणस्य ।
8. K. ०उल्लेखवत्त्वेन ।

शब्दालङ्कारप्रधानो यथा—

यच्चन्द्रकोटिकरकोरकहारभाजि[1]
बभ्राम बभ्रुणि जटापटले हरस्य।
तद्वः पुनातु हिमशैलशिलानिकुञ्ज-
टाङ्कारडम्बरविरावि[2] सुरापगाम्भः ॥ ४६७ ॥

अत्रार्थप्राकट्यं प्रसादः, विभवोत्कर्ष उदात्तता, मृदुप्रस्फुटोन्मिश्रवर्णानामवैषम्यं समता, बन्धगाढता, औजित्यमित्यादिभ्यो गुणेभ्यः प्राधान्येन शब्दालंकारानुप्रासः प्रतीयते ॥

अर्थालंकारप्रधानो यथा—

आश्लेषिणः पृथुरतक्लमपीतशीत-
मायामिनीर्धनमुदो रजनीर्युवानः।
ऊर्वोर्मुहुर्वलनबन्धनसंधिलोल-
पादान्तसंवलितलोलपटाः[3] स्वपन्ति ॥ ४६८ ॥

अत्र बन्धविकटत्वमुदारता, श्लाघ्यविशेषणयोग उदात्तता, विभवोत्कर्ष औदार्यम्, दीप्तरसत्वं कान्तिरित्यादिभ्यो गुणेभ्यः प्राधान्येन जातिरर्थालंकारः प्रतीयते ॥

उभयालंकारप्रधानो यथा—

अभ्युद्धृता वसुमती दलितं रिपूरः
क्षिप्रक्रमं कवलिता[4] बलिराजलक्ष्मीः।
अत्रैकजन्मनि कृतं यदनेन यूना
जन्मत्रये तदकरोत् पुरुषः पुराणः ॥ ४६९ ॥

अत्रोक्तिपरिपाटिः प्रौढिः, बन्धविकटत्वमुदारता, आशयोत्कर्ष उदात्तत्वम्, अर्थप्राकट्यं प्रसाद इत्यादिभ्यो गुणेभ्यः श्लेषोपसर्जना विशेषोक्तिरुभयालंकारः प्राधान्येन प्रतीयते ॥

रससंकरोऽपि चालंकारसंकरवदेव। भावरसाभासप्रशमानां[5] तिलतण्डुलादिप्रकारेण संकरः षट्प्रकारो भवति ॥

तत्र भावानां तिलतण्डुलप्रकारो यथा—

न्यक्कारो हृदि वज्रकील इव मे तीव्रः परिस्पन्दते
घोरान्धे तमसीव मज्जति मनः संमीलितं लज्जया।
शोकस्तार्क्ष्यविपत्तिजो[6] दहति मां नास्त्येव यस्मिन् क्रिया
मर्माण्येव पुनश्छिनत्ति करुणा सीतां वराकीं प्रति ॥ ४७० ॥

1. V. K. ०कोरकमारभाजि। 2. J. A. प्राकारडम्बर० K. झात्कार०
3. K. ०तूलपटाः। 4. K. क्रोडीकृता बलवता।
5. V. J. A. रसाभासप्रशमानाम्। 6. J. A. शोकस्तात०

अत्रामर्षलज्जाशोकानुकम्पाः समकक्षतया मिथस्तिलतण्डुलवत् संकीर्यमाणा रामस्य विरहिणो वागारम्भानुभावोक्तिपरतया[1] प्रतीयन्ते ॥

क्षीरनीरप्रकारो यथा—

मानोन्नतेत्यसहनेत्यतिपण्डितेति
मध्येव धिक्कृतिरनेकमुखी सखीनाम् ।
दाक्षिण्यमात्रमसृणेन विचेष्टितेन
धूर्तस्य तस्य तु गुणा नु परं जयन्ति ॥ ४७१ ॥

अत्र सखीषु रोषः, प्रियगुणेषु चासूया क्षीरनीरवन्मिथः संकीर्यमाणौ मानिनीवागारम्भपरतया प्रतीयेते ॥

छायादर्शप्रकारो यथा—

आः सीते पतिगर्वविभ्रमभरप्रान्तभ्रमद्बान्धव-
प्रध्वंसस्मितकान्तिमत्तव तदा जातं यदेतन्मुखम् ।
संप्रत्येव हठात् तदेव कुरुते केशोच्चयोत्कर्षण-
त्रासोत्तानितलोललोचनपतद्बाष्पप्लुतं रावणः ॥ ४७२ ॥

अत्र क्रोधाभासे छायादर्शन्यायेन रत्याभासः संकीर्यते ॥

नरसिंहप्रकारो यथा—

किं द्वारि दैवहतिके सहकारकेण
संवर्धितेन विषपादप एष पापः ।
अस्मिन् मनागपि विकासविकारभाजि
भीमा भवन्ति मदनज्वरसंनिपाताः ॥ ४७३ ॥

अत्र नरसिंहजाताविव सिंहनरशरीरभागारम्भानुसारेण[2] सखीविषयानुकम्पा सहकारविषया च कुत्सा मिथः संकीर्येते। तथा हि दैवहतिके इति शब्देन लब्धायां नियत्युपाधौ सर्वथैवानुकम्प्यमानतायां सहकारसंबर्धननिबन्धनत्वमेवास्याः कना[3] द्योत्यते। एवं नाम त्वं दैवोपहताऽसि यत् सहकारविषपादपं द्वारि संवर्धयसि। विषपादपशब्देन लब्धायां सहकारस्य सर्वथैव कुत्सायां विकासकाले कामिनीनामसह्यस्मरज्वरसंनिपातहेतुकत्वमेवास्याः कन्प्रत्ययेन[4] प्रत्याय्यते ॥

तदुक्तम्—

'कुत्सितत्वेन कुत्सावान् सम्यग् वापि हि कुत्सितः ।
स्वशब्दाभिहिते केन विशिष्टोऽर्थः प्रतीयते ॥
न च साम्प्रतिकी कुत्सा शब्दाभेदे[5] प्रतीयते ।
पूज्यते कुत्सितत्वेऽपि प्रशस्तत्वेऽपि कुत्स्यते ॥'

---

1. V. J. A. वागारम्भानुरागो०
2. K. सिंहनरशरीरभागौ सहकारवर्णनावागारम्भानुसारेण ।
3. K. A. कला (?) 4. K. A. कप्रत्ययेन । 5. K. शब्दभेदे ।

तद् यथा—

एक इह जीवलोके जीवतिरूपं नृरूपपशुरूपः[1] ।
यः प्रेममात्रपाशे मृग इव न मृगीदृशां पतति ।। ४७४ ।।

पांसूदकप्रकारो यथा—

मा गर्वमुद्वह कपोलतले चकास्ति
कान्तस्वहस्तलिखिता मम मञ्जरीति ।
अन्यापि किं न सखि भाजनमीदृशीनां
वैरी न चेद्भवति वेपथुरन्तरायः ।। ४७५ ।।

अत्र स्वसौभाग्यवर्णना मृत्पिण्डे पांसूदकयोरिवाविभागमापाद्यमानयोरसूया-गर्वयोः संकर उपपद्यते ।।

चित्रवर्णप्रकारो यथा—

विरोधो विश्रान्तः प्रसरति रसो निर्वृ तिघन-
स्तदौद्धत्यं क्वापि व्रजति विनयः प्रह्वयति माम् ।
झटित्यस्मिन् दृष्टे किमपि परवानस्मि यदि वा
महार्घस्तीर्थानामिव हि महतां कोऽप्यतिशयः ।। ४७६ ।।

अत्र वीरौद्धत्यस्वातन्त्र्यरसानामानन्दप्रशमपारवश्यरसैस्तिरस्क्रियमाणानां पटवर्णनीलादिभिः[2] सितादीनां[3] प्रशमा रामदर्शनप्रभावोद्भवे लवस्य विस्मयातिशयप्रशमजन्मनि वागारम्भानुभावोपमोद्भवे चित्रवर्णवत् संकीर्यमाणाः समुपलभ्यन्ते ।।

अथ रसगुणसंकरः ।। ननु च दोषहानमिव गुणोपादानमपि नियमनिर्वर्त्यम्, अलंकारयोग इव रसावियोगोऽप्यवश्यं विधेयः, कदाचिदलङ्कारयोगोऽपि त्यज्यते न तु रसावियोगो गुणयोगश्च व्यभिचरितसंबन्धाविति । अत्रोच्यते । यत्र चित्रवर्णवन्नरसिंहवत्पांसूदकवच्च अवयवावयविन्यायेन जातिव्यक्तिन्यायेन चापृथक्प्रयत्ननिर्वर्त्यानां गुणरसानां वाक्ये संनिवेशस्तत्र संकरव्यवहारो न प्रवर्तते ।।

तद् यथा—

'मधुरं रसवद्वाचि वस्तुन्यपि रसस्थितिः ।
येन माद्यन्ति धीमन्तो मधुनेव मधुव्रताः ।।
कामं सर्वोऽप्यलंकारो रसमर्थे निषिञ्चति ।
तथाप्यग्राम्यतैवैनं भारं वहति भूयसा ।।

1. V. पाठस्त्रुटितः; J. विरूपो न रूपी; A. न रूपमभ्युदये ।

2. K. पट इव नीलादिभिः; A पटनीलादिभिः ।

3. K. A. सीतादीनाम्; J. अतः 'इव' इत्यधिकम् ।

शृङ्गार एव मधुरः परः प्रह्लादनो रसः ।
तन्मयं काव्यमाश्रित्य माधुर्यं प्रतितिष्ठति ॥
शृङ्गारे विप्रलम्भाख्ये करुणे च प्रकर्षवत् ।
माधुर्यमार्द्रतां याति यतस्तत्राधिकं मनः ॥
रौद्रादयो रसा दीप्त्या लक्ष्यन्ते काव्यवर्तिनः ।
तद्व्यक्तिहेतू शब्दार्थावोजोऽधिष्ठाय तिष्ठति ॥
समर्पकत्वं[1] वाक्यस्य यत् तु सर्वरसान् प्रति ।
स प्रसादो गुणो ज्ञेयः सर्वसाधारणक्रियः ॥'

सेयं गुणानां रसारम्भकत्वे संकराप्रसिद्धिः । एवं रसानां गुणारम्भकत्वेऽपि । तद् यथा—रूढाहंकारतौर्जित्यम्, भावतो वाक्प्रवृत्तिर्भाविकत्वम्, क्रोधादावप्यतीव्रता[2] माधुर्यम्, आशयोत्कर्ष उदात्तत्वम्, अर्थस्याभीष्टतमता प्रेयः, दीप्तरसत्वं कान्तिरिति । यत्र तु तिलतण्डुलवत् क्षीरनीरवच्छायादर्शवत् तुल्यकक्षतयैव गुणरसानां वाक्यैः[3] पृथक्प्रयत्ननिर्वर्त्यानां विनिवेशः, तत्र संकरव्यवहारः प्रवर्तत एव । स षोढा—गुणप्रधानः, रसप्रधानः, उभयप्रधानः, उभयाप्रधानः, गुणाधिकः, रसाधिक इति ॥

तेषु गुणप्रधानो यथा—

अत्रान्तरे ललितहारलतानितम्ब-
संवाहनस्खलितवेगतरङ्गिताङ्गी ।
देवी व्यपास्य शयनं धृतमानतन्तु-
रन्तःपुरं गतवती सह सौविदल्लैः ॥ ४७७ ॥

अत्र अर्थप्राकट्यौदार्ययोरर्थशब्दगुणयोः प्राधान्यं न रतिक्रोधयोरिति[4] गुणप्रधानः ॥

रसप्रधानो यथा—

अस्मिन्नगृह्यत पिनाकभृता सलील-
मारब्धवेपथुरधीरविलोचनायाः ।
विन्यस्तमङ्गलमहौषधिरीश्वरायाः
स्रस्तोरगप्रतिसरेण करेण पाणिः ॥ ४७८ ॥

अत्र श्लाघ्यविशेषणयोग उदात्तत्वम्, बन्धविकटत्वमुदारता, अर्थप्राकट्यं प्रसादः, दीप्तरसत्वं कान्तिरिति गुणाः साध्वसविलासानुरागसंगमरसैरतिशय्यन्त इति रसप्रधानः ॥

---

1. सर्वत्र 'समर्थकत्वम्', ध्वन्यालोकानुसारी पाठो विहितः ।
2. J. A. क्रोधादावपि तीव्रता (?)
3. K. वाक्येऽपृथक्प्रयत्न०
4. V. न भवति कोधयोः; J. प्राधान्यं भवतीति गुण०

उभयप्रधानो यथा—

आपातमात्ररसिके सरसीरुहस्य
किं बीजमर्पयितुमिच्छसि वापिकायाम् ।
कालः कलिर्जगदिदं न कृतज्ञमज्ञे
स्थित्वा हरिष्यति तवैव मुखस्य शोभाम् ॥ ४७९ ॥

अत्र भणितिविशेष उक्तिः, संविधाने सुसूत्रता श्लेष इति शब्दगुणयोर्लावण्य-विलासवर्णनीयरसयोश्च तुल्यकक्षतया निर्देश इत्युभयप्रधानः ॥

उभयाप्रधानो यथा—

अभिनववधूरोषस्वादुः करीषतनूनपा-
दसरलजनाश्लेषक्रूरस्तुषारसमीरणः ।
गलितविभवस्याज्ञेवाद्य द्युतिर्मसृणा रवे-
र्विरहिवनितावक्त्रक्लैब्यं बिभर्ति निशाकरः ॥ ४८० ॥

अत्र स्वादुक्रूरमसृणक्लैब्यमित्यन्यधर्माणामन्यत्रारोपणं समाधिः, अभिनववधूरोषादीनां चतुर्णामप्यर्थानां स्वाद्वादीनाञ्च लक्षणादिलक्षितानां प्राकट्यं प्रसादः, अभिनववधूरोषस्वादुः करीषतनूनपादिति विशेषणविशेष्याणामुपक्रमेण निर्वहणं रीतिः, पादचतुष्टये चतुर्णामर्थानां विभज्य समत्वेन[1] निवेशः संमितत्वमिति चत्वारो गुणाः, चत्वारश्च रत्यमर्षविषादजुगुप्सात्मानो रसाः कालावस्थानिवेदन-परत्वेन प्रतीयन्त इत्युभयाप्रधानः ॥

गुणाधिको यथा—

अजननिरस्तु विभूतेरपूरणिर्भवतु सर्वकामानाम् ।
मा याचिषि मा सेविषि मा सहिषि पराभवं धनिनः ॥ ४८१ ॥

अत्र सुप्तिङ्व्युत्पत्तिः[2] सौशब्दयम्, वाक्यानां परिपूर्णत्वमर्थव्यक्तिः, अर्थस्य प्राकट्यं प्रसादः, विभूतेरनुत्पत्तौ कामा न पूर्यन्ते, अपरिपूर्णकामो याचते, याचमानस्तदनाप्नुवन् धनिनः सेवते, सेवमानस्तु तैः परिभूयत इत्युत्पत्त्यादिक्रियाक्रमो रीतिरिति गुणाश्चत्वारः । रसस्तु निर्वेद एवैक इति गुणाधिकः ॥

रसाधिको यथा—

कमलमनम्भसि कमले च कुवलये तानि कनकलतिकायाम् ।
सा च सुकुमारसुभगेत्युत्पातपरम्परा केयम् ॥ ४८२ ॥

अत्र कमलमनम्भसि कमले च कुवलये तानि कनकलतिकायामित्यन्य-धर्माणामन्यत्रारोपणं समाधिः, सा च सुकुमारसुभगेत्युत्पातपरम्परा केयमित्यश्लीला-

1. K. विभक्त्यसमत्वेन ।
2. V. J. सुप्तिङ्त्पत्तिः; A. स्वप्रतिभाद्युत्पत्तिसौशब्दयम् ।

मङ्गलार्थौ दोषावपि गुणौ[1], श्लाघ्यविशेषणगुणयोग उदात्तत्वम्, विकटबन्धत्वमुदारता, उपक्रमाभेदो रीतिः, अर्थप्राकट्यं प्रसादः, अनिष्ठुरता सौकुमार्यम्, अभीष्टतमता प्रेयः, दीप्तरसत्वं कान्तिरिति गुणा दश, रसास्तु रत्युत्कर्षहर्षधृत्युत्कण्ठावेगविस्मयमति[2]वितर्कचिन्ता-चपलता-हासोत्साहस्तम्भगद्गदोन्माद-व्रीडाऽवहित्थाभयशङ्का विंशतिः, वागारम्भानुभावे शृङ्गारिणः प्रियाचाटुकारस्य कस्यचित् प्रतीयन्त इति रसाधिकः। रसालङ्कारसंकरोऽप्येतेन व्याख्यातः॥

यदुक्तम्—

'रसवन्ति हि वस्तूनि सालङ्काराणि कानिचित्।
एकेनैव प्रयत्नेन निर्वर्त्यन्ते महाकवेः॥
रसाक्षिप्ततया यस्य बन्धः शक्यक्रियो भवेत्।
अपृथग्यत्ननिर्वर्त्यः सोऽलङ्कारः प्रकृष्यते[3]॥
रसभावादिविषयविवक्षाविरहे सति।
अलङ्कारनिबन्धो यः स कविभ्यो न रोचते[4]॥'

तत्र रसालङ्कारसंकरो द्विधा रसप्रधानः, अलंकारप्रधानश्च। तयोर्योऽनुभवित्रैव वर्ण्यते स रसप्रधानः। तत्र ह्यलंकारवतो वाक्यस्य वागारम्भानुभावत्वं भवति॥

तत्र रतावुपमायाः संकरो यथा—

तीए दंसणसुहए पणअक्खलणजणिओ मुहम्मि मणहरे।
रोसो वि हरइ हिअअं मअपंको व्व मिअलंछणम्मि णिसण्णो॥ ४८३॥
[तस्या दर्शनसुभगे प्रणयस्खलनजनितो मुखे मनोहरे।
रोषोऽपि हरति हृदयं मदपङ्क इव मृगलाञ्छने निषण्णः॥]

अत्रोपमातिरस्कारेण रसवतो हरेर्वचसि वागारम्भरूपे रुक्मिणीप्रदत्तपारिजातमञ्जरीविलोकनप्रभवं सत्यभामाया रोष[5]-रामणीयकं प्राधान्यतः प्रतीयते॥

रतावेव विपरीतोपमा यथा—

यत् त्वन्नेत्रसमानकान्ति सलिले मग्नं तदिन्दीवरं
मेघैरन्तरितः प्रिये तव मुखच्छायानुकारी शशी।
योऽपि त्वद्गमनानुकारिगतयस्ते राजहंसा गता-
स्त्वत्सादृश्यविनोदमात्रमपि मे दैवेन न क्षम्यते॥ ४८४॥

अत्र विरहिणो रामस्य प्रियावयवसादृश्यदर्शनेनात्मानं विनोदयत उपायभ्रंशादरतिप्रभवविषादवागारम्भे[6] स्वरूपाभिधाने[7] प्रक्षीणशक्तिरप्राधान्येन उपमा प्रतीयते॥

---

1. V. K. A. दोषगुणावपि।
2. V. A. मतिरिति नास्ति।
3. 'ध्वनौ मतः' इति ध्वन्यालोकपाठः।
4. 'स चित्रविषयो मतः' इति ध्वन्यालोकपाठः।
5. J. A. एव।
6. J. A. ०वागारम्भस्वरूपा०।
7. V. ०ध्वानोपक्षीण०।

रतावेव पर्यायो[1] यथा—

किं गुरुजहणं अह थणभरो त्ति भाअकरअलग्गतुलिआए ।
विहिणो खुत्तंगुलिमग्गविब्भमं वहइ से तिवली ।। ४८५ ।।
[किं गुरुजघनमथ स्तनभर इति भागकरतलाग्रतुलितायाः ।
विधेः खाताङ्गुलिमार्गविभ्रमं वहत्यस्यास्त्रिवली ।।]

अत्र यद्यपि रतिप्रभवेभ्यो विस्मयादिभ्यः संशयहेतूत्प्रेक्षोपमादिभ्यश्च पर्यायालंकारः प्राधान्येन प्रतीयते, तथाप्यसौ वागारम्भानुभाव इति रतावप्य-प्राधान्यमेवानुभवति ।।

रतावेव समाधिर्यथा—

कृच्छ्रादूरुयुगं व्यतीत्य सुचिरं भ्रान्त्वा नितम्बस्थले
मध्येऽस्यास्त्रिवलीतरङ्गविषमे निष्पन्दतामागता ।
मद्दृष्टिस्तृषितेव सम्प्रति शनैरारुह्य तुङ्गौ स्तनौ
साकांक्षं मुहुरीक्षते जलभरप्रस्यन्दिनी लोचने ।। ४८६ ।।

अत्र वत्सराजेन स्वदृष्टौ प्राणिधर्माः समाधीयमानाः सागरिकादर्शनार्थे वागारम्भे न्यग्भवन्ति ।।

रतावेवार्थश्लेषस्य यथा—

कपोले पत्राली करतलनिरोधेन मृदिता
निपीतो निःश्वासैरयममृतहृद्योऽधररसः ।
मुहुर्लग्नः कण्ठे तरलयति बाष्पः स्तनतटीं
प्रियो मन्युर्जातस्तव निरनुरोधे न तु वयम् ।। ४८७ ।।

अत्र यद्यप्याक्षेपेण वाक्योपसंहारस्तथापि प्रिय इत्यादिभिः प्राधान्येनाभि-धीयमानः श्लेष एव शृङ्गारिणो वागारम्भानुभावाङ्गतामङ्गीकरोति ।।

रतावेव पर्यायोक्तेर्यथा—

मुक्ताः कन्धरया धृताः स्तनतटेनोत्तुङ्गता कुम्भयो-
रूरुभ्यां परिणाहिता क्रमवती हस्तस्य पद्भ्यां गतिः ।
एतद् वः करिघातिनस्तु कठिनं चर्मैव कोऽयं हठ-
श्चण्डीति त्रिपुरारिकेलिवचनैरार्यास्मितं पातु वः ।। ४८८ ।।

अत्र भगवतश्चाटूक्तिवागारम्भे देव्याः पर्यायवर्णना श्लेषभावं लभते ।।

यत्रोदासीनेन वर्ण्यते सोऽलङ्कारप्रधानः । स हि रसभावादेः संकरप्रकारम-भिधित्सुः स्वभावोक्तिं वक्रोक्तिं वावलम्बते । तत्र स्वभावोक्तिपक्षे जातिः ।।

---

1. V. विपर्ययः; K. A. पर्यायस्य ।

सा विधिमुखेन यथा—

थोओसरंतरोसं थोअपरिवड्ढमानपहरिसम् ।
होइ अदूरपआसं उहअरसाअंतविब्भमं तीअ मुहम् ॥ ४८९ ॥

[स्तोकापसरद्रोषं स्तोकपरिवर्धमानप्रहर्षम् ।
भवत्यदूरप्रकाशं उभयरसायत्तविभ्रमं तस्या मुखम् ॥]

अत्र सत्यभामाया रोषस्यापसर्पतः प्रहर्षस्य च प्रसर्पतो येऽनुभावा जिह्मावलोकनमुखप्रसादादयस्त इह संकीर्यमाणाः कविना उभयरसायत्तमित्यनेन यथावदवस्थिता भवन्तीति विधिमुखेनाभिधीयन्ते ॥

जातिरेव निषेधमुखेन यथा—

धीरेण माणभंगो माणक्खलणेण गरुअ धीरारम्भो ।
उल्ललइ तुलिज्जंते एक्कम्मि वि से थिरं ण लग्गइ हिअअं ॥ ४९० ॥

[धैर्येण मानभङ्गो मानस्खलनेन गुरुकधैर्यारम्भः ।
उल्ललति तोल्यमाने एकस्मिन्नप्यस्याः स्थिरं न लगति हृदयम् ॥]

अत्र यद्यपि हेतूपन्यासो वर्तते तथापि तस्य स्वभावाख्यानपरिकरत्वेनाप्राधान्येन हृदयक्रियास्वरूपमेवेह निषेधमुखेनाभिधीयत इतीयं जातिरेव भवति ॥

सैव विधिनिषेधाभ्यां यथा—

हेलोदस्तमहीधरस्य तनुतामालोक्य दोष्णो हरे-
र्हस्तेनांसतटेऽवलम्ब्य चरणावारोप्य तत्पादयोः ।
शैलोद्धारसहायतां जिगमिषोरस्पृष्टगोवर्धना
राधायाः सुचिरं जयन्ति गगने बन्ध्याः करभ्रान्तयः ॥ ४९१ ॥

अत्र राधायाः प्रेयसि हरौ यथावदवस्थिता अद्भुतवृत्तिस्नेहशङ्कोत्साहा मिथः संकीर्यमाणा भयावेगस्मृतिमतिवितर्कादिभिर्व्यभिचारिभावैरालम्बनचरणाक्रमणसहकृतायां करभ्रान्तौ शरीरारम्भानुभावे प्रतीयमाना अस्पृष्टगोवर्धना बन्ध्या इति निषेधमुखेन, जयन्तीति विधिमुखेन चाभिधीयन्ते ॥

वक्रोक्तिपक्ष उपमादयः । तेषु उपमा यथा—

चोरा सभअसतण्हं पुणो पुणो पेसअन्ति दिट्ठीओ ।
अहिरक्खिअणिहिकलसेव्व पोढमहिलाथणुच्छङ्गे ॥ ४९२ ॥

[चोराः सभयसतृष्णं पुनः पुनः प्रेषयन्ति दृष्टीः ।
अभिरक्षितनिधिकलश इव प्रौढमहिलास्तनोत्सङ्गे ॥]

अत्र चौरगतभयानुरागयोः संकरस्वभावोक्तिमतिभूयोत्तरार्धागतमौपम्यं प्राधान्येन प्रतीयते ॥

उपमैव रसाभाससंकरविषया यथा—

एकेनाक्ष्णा प्रविततरुषा पाटलेनास्तसंस्थं
पश्यत्यक्ष्णा सजलतरलेनापरेणात्मकान्तम् ।
अह्नश्छेदे दयितविरहाशङ्किनी चक्रवाकी
द्वौ संकीर्णौ रचयति रसौ नर्तकीव प्रगल्भा ॥ ४९३ ॥

अत्र निगदेनैव व्याख्याते स्पष्टतयैवोपमायाः प्रधानत्वेन प्रतीतिः ॥

रसप्रशमयोरुपमासहोक्तिर्यथा—

दृष्टे लोचनवन्मनाङ्मुकुलितं[1] पार्श्वस्थिते वक्त्रव[2]-
न्न्यग्भूतं बहिरासितं पुलकवत् स्पर्शं समातन्वति ।
नीवीबन्धवदागतं शिथिलतामाभाषमाणे ततो
मानेनापसृतं ह्रियेव सुतनोरङ्घ्रिस्पृशि प्रेयसि ॥ ४९४ ॥

अत्र कस्याश्चित् सखीविख्यातमानसंविधानकोपान्मानवत्याः प्रियसंदर्शनादालम्बनविभावादुत्पन्नप्रकृष्टरतिप्रभवे प्रहर्षस्थायिभावे तत्पार्श्वोपसर्पणादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीप्यमानेषु पुलकादिषु, समुत्पद्यमानेषु व्यभिचारिषु, नयननिमीलनाधोमुख्यनीवीविस्रंसनादिभिरनुभावैः प्रकर्षणारोपणादानन्दरसतामापाद्यमाने स्थायिनि प्रबलविरोधिभावान्तरोदयादेतेभ्य एव कारणेभ्यः प्रतिक्षणमपचीयमानयोर्लज्जारोषयोः प्रशमसंकरावभिभूय प्राधान्येनोपमासहोक्तिः संकीर्यते ॥

श्लेषाद्यलङ्कारसंकरात् तु क्वचिदवास्तवमपि रसाभाससंकरं कवयः कल्पयन्ति । स रूपकश्लेषेण यथा—

राममन्मथशरेण ताडिता दुःसहेन हृदये निशाचरी ।
गन्धवद्रुधिरचन्दनोक्षिता जीवितेशवसतिं जगाम सा ॥ ४९५ ॥

अत्र बीभत्सो रसः श्लेषरूपकसामर्थ्यादविद्यमानेनापि शृंगाररसेन संकीर्ण इव प्रतीयते ॥

श्लेषानुविद्धार्थान्तरन्यासेन यथा—

दट्ठोट्ठ हो असिलअघाओ
देवि मउलावइ लोअणभउहो वे वि ।
सुपओहरकुवलअपत्तलच्छि
कह मोह ण जणइ ण लग्गवच्छि ॥ ४९६ ॥

[दष्टौष्ठ हो असिलताघातो देवि मुकुलयति लोचनभ्रुवौ द्वे अपि ।
सुपयोधरकुवलयपत्रलक्ष्मीः कथं मोहं न जनयति न लग्ना वक्षसि ॥]

अत्र वीरो रसः श्लेषसामर्थ्यादविद्यमानेनापि विप्रलम्भशृङ्गारेण संकीर्यते ॥

---

1. J. A. लोचनवर्त्मना (?)

2. J. A. K. चक्रवत् (?)

श्लेषोपमा यथा—

क्षिप्तो हस्तावलग्नः प्रसभमभिहतोऽप्याददानोंऽशुकान्तं
गृह्णन् केशेष्वपास्तश्चरणनिपतितो नेक्षितः संभ्रमेण ।
आलिङ्गन् योऽवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिः साश्रुनेत्रोत्पलाभिः
कामीवार्द्रापराधः स हरतु दुरितं शाम्भवो वः शराग्निः ॥ ४९७ ॥

अत्र करुणो रसः श्लेषोपमासामर्थ्येनाविद्यमानेनापि विप्रलम्भशृङ्गारेण संकीर्यते ॥

श्लेषव्यतिरेकेण यथा—

पद्भ्यामूरुयुगं विभज्य भुजयोर्मध्यं निपीड्योरसा
पार्श्वेषु प्रसभं प्रहृत्य नखरैर्दन्तैर्विलूयाधरम् ।
सुप्तानप्यवबोध्य युष्मदहितान् भूयोऽपि भुङ्क्ते वने
किं कान्ता सुरतैषिणी नहि नहि व्याघ्री करालानना ॥ ४९८ ॥

इह श्लेषसामर्थ्यादपारमार्थिकी शृङ्गारप्रतीतिः पारमार्थिकेन बीभत्सरसेन व्यावर्तमाना तद्धर्माणां मिथः संसर्गबुद्धिमुत्पादयति ॥

श्लेषरूपकेण यथा—

अन्त्रैः कल्पितमङ्गलप्रतिसराः स्त्रीहस्तरक्तोत्पल-
व्यक्तोत्तंसभृतः पिनह्य सहसा हृत्पुण्डरीकस्रजः ।
एताः शोणितपङ्ककुङ्कुमजुषः संभूय कान्तैः पिब-
न्त्यस्थिस्नेहसुराः कपालचषकैः प्रीताः पिशाचाङ्गनाः ॥ ४९९ ॥

अत्र बीभत्सो रसः शब्दसामर्थ्याक्षिप्तेन शृङ्गाराभासेन संकीर्यते ॥

समाधिरूपकेण यथा—

शिखण्डे खण्डेन्दुः शशिदिनकरौ कर्णयुगले
दृश[1] स्तारास्ताराश्चलमुडुपचक्रञ्च कुचयोः ।
तडित्काञ्ची संध्या सिचयरुचयः कालि तदयं
तवाकल्पः कल्पव्युपरमविधेयो विजयते ॥ ५०० ॥

अत्र भयानको रसः समाधिरूपकाद्युपकल्पिताकल्परामणीयकाक्षिप्तेन शृङ्गाराभासेन संकीर्यमाणः श्रोतुः प्रेयोरसाङ्गतां गच्छन् संगच्छते । एवमियमनेकप्रकारसंसृष्टिर्गुणालङ्कारसंकरप्रभवा अभिमन्तव्या । तत्रापि प्रधानाङ्गभावेन समकक्षतया च व्यक्ताव्यक्तोभयात्मकरूपास्तिलतण्डुलक्षीरजलच्छायादर्शकादयो भेदा यथायोगमवगन्तव्याः । ते किं वक्तव्याः ? न वक्तव्याः । कथमनुक्ता गम्यन्ते ? उक्तेष्वेवान्तर्भावात् । तद् यथा—अर्थोभयालङ्काराभिधाने

1. V. गले ।

'खं वस्ते' इति 'चर्चां पारयति' इति विभक्तिमुद्रा, 'कलविङ्ककण्ठमलिनं कादम्बिनीकम्बलम्' इति पदमुद्रा च शब्दालङ्कारावपि संकीर्यमाणौ प्रतीयेते। एवमन्यत्रापि ॥

अङ्गाङ्गिभावावस्थानं सर्वेषां समकक्षता।
इत्यलङ्कारसंसृष्टेर्लक्षणीया द्वयी गतिः ॥ १७३ ॥

तत्राङ्गाङ्गिभावेनावस्थानं यथा—

आक्षिपन्त्यरविन्दानि मुग्धे तव मुखश्रियम्।
कोषदण्डसमग्राणां किमेषामस्ति दुष्करम् ॥ ५०१ ॥

अत्र 'अरविन्दानि मुग्धे तव मुखश्रियमाक्षिपन्ति' इत्युपमा, 'कोषदण्डसमग्राणां किमेषामस्ति दुष्करम्' इति श्लेषोपसर्जनार्थान्तरन्यासः। प्रभवन्ति चारविन्दानि कोषदण्डसमग्राणि, तेन[1] तेषां न किञ्चिदशक्यमस्ति, कोषदण्डयोर्विजयसाधनत्वात्। एतेन श्लेषस्य साधनभूतार्थसमर्थकत्वा[2]दुपमायास्तु प्रस्तुतसाध्यवस्तुविशेषकत्वादर्थान्तरन्यासं प्रत्यङ्गभावो विज्ञायते ॥

सर्वेषां समकक्षता यथा—

लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः।
असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्विफलतां गता ॥ ५०२ ॥

ननु च 'असंबन्धः[3] समत्वात् स्याद्' इति कथं सर्वेषां तुल्यकक्षतया संबन्धोत्पत्तिः। एवं मन्यते। यदा उत्प्रेक्षोपमादयोऽलङ्कारा विभावानुभावव्यभिचारिवर्णनापरतया रसादेरङ्गतां प्रतिपद्यन्ते, तदा भवति तेषां तुल्यकक्षतेति। तत्र 'वलिम्पती तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः' इति द्वे उत्प्रेक्षे, असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्विफलतां गता' इत्युपमा वर्णनीयस्य तमस उद्दीपनविभावभूतस्य समतयैवोत्कर्षप्रतिपादकत्वेनाङ्गभाव[4]मुपगतेति नास्ति लक्षणानुपपत्तिरिति। ननु मा इमास्तिस्रोऽपि कस्मान्नोच्यन्ते, इवो हि वाक्यान्तरेषूपमाया एव दृश्यते। मैवम्। उपमानोपमेयशब्दप्रतिपन्नस्य[5] सादृश्यार्थस्य द्योतनमिवेन क्रियते। न च लिम्पतीत्यादावुपमानमुपमेयं वास्ति, यत्सादृश्यद्योतनाय इवः प्रयुज्येत। न च तिङन्तेनोपमानमस्ति, तस्य साध्यार्थाभिधायित्वेनासत्त्वार्थकत्वात् ॥

तदाह—

'सिद्धस्य हि समानार्थमुपमानं विधीयते।
तिङन्तार्थस्य साध्यत्वादुपमार्थो न विद्यते ॥'

---

1. V. J. A. तेन किम्।
2. J. A. साधनमानभूतार्थ०
3. J. A. 'च तमसश्च नभसश्च असतश्च संबन्धः।
4. J. A. ०प्रतिपादकत्वे प्रागभावम्।
5. J. ०शब्दं प्रति यत्तस्य।

न चोपमायामेवेवशब्दो भवति। तद्यथा—कथमिवैतद् भविष्यति । अस्तु वा लिम्पतितमसोरुपमानोपमेयभावः, तथापि तुल्यधर्मो न दृश्यते य उपमानोपमेयभावाय प्रभवति। किमन्येन लेपनमेव भवति तर्हि लिम्पतिना केन भाव्यम् । न हि लेपनं लिम्पेः पृथग् भवितुमीष्टे। ननु चेह द्वयं चकास्ति धातुर्लिम्पतिः, तदर्थश्च लेपनम्। मैवम्। एवं सति लिम्पतिरिवेति स्यात्, न तु लिम्पतीवेति । अथ यथा राहोः शिर इति भेदाभावेऽप्यवयवावयविभावस्तथेह धर्मधर्मिभावो भविष्यति। मैवम् । उपमानोपमेयभावस्य भेदसादृश्यप्रतिपत्तिनिबन्धनत्वात्। तदभावेऽपि यस्तन्मनुते स कथं नोन्मत्तः स्यात्। तदुक्तम्—

'स एव धर्मो धर्मी चेत्युन्मत्तोऽपि न भाषते ॥'

अस्तु तर्हि तिङ्वाच्यः कर्ता[1] उपमानमिति चेत्, 'न्यग्भूतोऽसौ क्रियापदे'। कथं पुनरसौ क्रियावयवे न्यग्भूतो भवति। श्रूयताम्। षडर्थास्तिङन्तेन प्रतीयन्ते—क्रिया, कालः, उपग्रहः, साधनम्, संख्या, पुरुषश्चेति। तेषु क्रियाकालात्मनेपदपरस्मैपदनिमित्तानि प्रकृतिरभिधत्ते, प्रत्ययः साधनं संख्यां पुरुषञ्च। एतेषां तु क्रियार्थत्वात् क्रिया प्रधानम्, कालात्मनेपदनिमित्ते क्रियाविशेषणत्वेन, संख्यापुरुषौ साधन विशेषणत्वेन तयोरेव न्यग्भवतः। साधनं पुनः 'प्रकृतिप्रत्ययौ स्वार्थं सह ब्रूतः'[2] इति न्यायात् 'प्रधानभूतमपि भूतं भव्यायोपदिश्यते' इति न्यायेन क्रियासिद्धावुत्पन्नव्यापारं परार्थं[3] तस्यां क्रियायां न्यग्भवति। तेनायं कर्त्ता स्वक्रियासिद्धावाकुलः[4] कथमुपमानत्वेनोपमेयत्वेन वान्यदपेक्षितं[5] क्षमते। एवं तर्हि योऽङ्गानि लिम्पति तेन क्रियोपलक्षितेन कर्त्रा तुल्यं तम इत्यर्थः प्रतिपत्स्यते। मैवम्। क्रियोपलक्षितस्य कर्तुरुपमानभूतस्य शब्दन्यायबलादप्रतिपत्तिः। शब्दो हि मुख्यागौणीलक्षणाभिरर्थप्रकरणादिसंपादितसाचिव्यादिभिस्तिसृभिरेव वृत्तिभिरर्थविशेषप्रतिपत्तिनिमित्तं भवति। तद्यथा गौरित्ययं शब्दो मुख्यया वृत्त्या सास्नादिमन्तमर्थं प्रतिपादयति। स एव तिष्ठन्मूत्रत्वादिगुणसंपदमपेक्ष्य वाहीकादौ प्रयुज्यमानो गौणीं वृत्तिमनुभवति। यदा तु मुख्यया गौण्या वा उपात्तक्रियासिद्धौ साधनभावं गन्तुमसमर्थः,[6] तदा लक्षणया स्वार्थाविनाभूतमर्थान्तरं लक्षयति। यथा गङ्गायां घोषः प्रतिवसतीति। गङ्गाशब्दो विशिष्टोदकप्रवाहे निरूढाभिधानशक्तिर्घोषकर्तृकायाः प्रतिवसनक्रियाया अधिकरणभावं गन्तुमसमर्थः स्वार्थाविनाभूतं तटं लक्षयतीति। न चैतासामिह अन्यतमापि वृत्तिः संगच्छते। तथा हि लिम्पतेः क्रियावचनत्वान्न मुख्या। नापि क्रियाकर्त्रोरसादृश्येन शुक्तिकादौ रजतादिवत् तद्भावापत्तिः क्रियागुणानां कर्तर्यसंभवात्। साक्षादिव प्रयोगाच्च न गौणी, क्रियायाश्च स्वयमेव धर्मरूपत्वात्। बुद्धिः पश्यति इतिवदन्यधर्माणामन्यत्राधिरोपणमुपचार इति न गौणीभेद उपचरितः[7]। इवशब्दस्य च असादृश्येऽपि दर्शनान्न लक्ष्येत। यदि हीवशब्दः

1. J. A. तिङां यः कर्ता।
2. V. यत्र सहार्थं ब्रूतः; J. A. प्रकृतिप्रत्ययार्थौ स्वार्थं सह ब्रूतः।
3. K. परार्थम्। 4. J. A. ०सिद्धा वा कुतः (?)
5. J.A. अपेक्षितम्। 6. J.A. गन्तुं समर्थः (?) 7. उपचरिता; K. उपचारिता।

सादृश्यमेव विद्योतयति तदा लिम्पतिक्रियायाः सत्त्वभूतेन तमसा सादृश्यं न संभवतीति स्वार्थाविनाभूतं कर्तारमाक्षिपति। न चेह लक्षितलक्षणाविरुद्धलक्षणादयोऽपि वर्तन्ते। यथा 'प्रिये जने नास्ति पुनरुक्तम्', 'स्वल्पैरसावपि न दृश्यत एव कालैः' इति। न च शब्दन्यायविलङ्घिनी[1] पदार्थव्युत्पत्तिः प्रेक्षावद्भिराद्रियते। यद्यप्यध्याहारादिभिरिदमपि स्यात्, तथापि तुल्यधर्मो मार्गणीयस्तद्वदेव विप्रतिपत्तेः। न चेन्दुमुखादिवदनभिधीयमानस्यापि तुल्यगुणस्य प्रत्ययो भवतीति वाच्यम्। [यथाहुः]—

'यथेन्दुरिव ते वक्त्रमिति कान्तिः प्रतीयते।
न तथा लिम्पतेर्लेपादन्यदत्र प्रतीयते॥
तदुपश्लेषणार्थोऽयं लिम्पतिर्ध्वान्तकर्तृकः।
वर्षणार्थश्च विद्वद्भिरुत्प्रेक्ष्यत इतीक्ष्यताम्॥
मन्ये-शङ्के-ध्रुवं-प्रायो-नूनमित्येवमादिभिः ।
उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिवशब्दोऽपि तादृशः॥'

वाक्यवदेव प्रबन्धेष्वनौचित्यपरिहारेण गुणालङ्कारसंकरनिवेशो भवति। तत्रानौचित्यपरिहारो यथा—मायया कैकेयीदशरथाभ्यां रामः प्रलम्भितो न मातापितृभ्यामिति निर्दोषदशरथे; रामभेव योधयन् रामेण वाली निहतो न सुग्रीवमिति महावीरचरिते; रुधिरप्रियराक्षसेन दुःशासनस्य रुधिरं पीतं न भीमसेनेनेति वेणीसंहारे; दुर्वाससोऽपध्यानाद् दुष्यन्तः शकुन्तलास्वीकारं विसस्मार, नानवस्थितानुरागतयेति शाकुन्तले; लवणप्रयुक्तराक्षसाभ्यां वा सोपस्करेण सीता परित्याजिता, न कैकेयीमन्थराभ्यामिति चछलितरामे; किञ्च दग्धायामपि वासवदत्तायां वैरप्रतिचिकीर्षया पद्मावती मयोढा, अवसिते च समीहिते तया विना क्षणमपि न जीवामीत्यविज्ञातवासवदत्तासंनिधेर्वत्सराजस्याग्निप्रवेशाध्यवसायः प्रियाहृदयतो व्यलीकशल्यमुच्चखानेति तापसवत्सराजे; मरीचाक्षः[2] स्वामिकार्यं साधयामीति प्रभुभक्त्या[3] निरपराधामपि प्रेयसीं हित्वा स्वामिकार्यापेक्षयाहमेवैतावन्ति दिनानि जीवितः, अद्यानुकृतस्वामिकार्य[4]स्तामेवानुगच्छामीति शिवगणः शूद्रकनिमित्तां मायामयीं चितां प्रियासमक्षं प्रविवेश, सापि तत्प्रेमावदानदर्शनापह्नुतप्रियव्यलीका[5] तद्वियोगकातरा तत्रैवात्मानं प्रतिचिक्षेपेति विक्रान्तशूद्रके इति। तदेतद् दोषहानम्॥

गुणोपादानं तु सम्यग्गुणयोगेन संविधाने सुसूत्रता। अपि च, चतुर्वृत्त्यङ्गसंपन्नमिति। चतस्रो वृत्तयो भारत्यारभटी कैशिकी सात्त्वती चेति॥

---

1. V. J. शब्दान्यविलम्बिनी; A. शब्दान्यपविलम्बितप्रायविलम्बिनी।
2. K. नीचाक्षः।
3. V. प्रभूक्त्या।
4. K. अद्य तु कृतस्वामि०।
5. J. A. ०व्यलीकात्।

तत्र [यदुक्तम्]—

'या वाक्प्रधाना नृपतिप्रयोज्या[1] स्त्रीवर्जिता संस्कृतयाथ युक्ता ।[2]
स्वनामधेयैर्भरतप्रयोज्या[3] सा भारती नाम भवेत्तु वृत्तिः ॥
यत्रावपातप्लुतलङ्घितानि[4] छेद्यानि मायाकृतमिन्द्रजालम् ।
चित्राणि युद्धानि च तत्र वृत्तिमेतादृशीमारभटीं वदन्ति[5] ॥
या श्लक्ष्णनेपथ्यविशेषयुक्ता[6] स्त्रीसंगता[7] या बहुगीतवृत्ता[8] ।
कामोपभोगप्रचुरोपचारा[9] तां कैशिकीं वृत्तिमुदाहरन्ति ॥
या सात्त्विकेनात्मगुणेन[10] युक्ता त्यागेन[11] वृत्तेन समन्विता च ।
हर्षोत्कटा संहृतशोकभारा[12] सा सात्वतीति प्रथितेह वृत्तिः ॥'

आसामङ्गानि षोडश । तेषु प्ररोचना, प्रस्तावना, वीथी, प्रहसनमिति चत्वारि भारत्यङ्गानि ॥

तत्र वक्तव्यार्थप्रशंसापरं वचः प्ररोचना । यथा—

जयति भुवनकारणं स्वयम्भूर्जयति पुरन्दरनन्दनो मुरारिः ।
जयति गिरिसुतानिरुद्धदेहो दुरितभयापहरो हरश्च देवः ॥ ५०३ ॥

प्रस्तुतवस्तूपपादनावसरसूचकं वचः प्रस्तावना । यथा रत्नावल्याम्—

द्वीपादन्यस्मादपि मध्यादपि जलनिधेर्दिशोऽप्यन्तात् ।
आनीय झटिति घटयति विधिरभिमतमभिमुखीभूतः ॥ ५०४ ॥

उद्घात्यकादीनामङ्गानां प्रवृत्तिर्वीथी । उद्घात्यकः, कथोद्घातः, प्रयोगातिशयः, प्रवर्तकः, अवलगितमिति । तत्रोद्घात्यको यथा—

को जयति जयति शर्वः केन जितं जितमनङ्गदहनेन ।
त्रिपुरारिणा भगवता बालशशाङ्काङ्कितजटेन ॥ ५०५ ॥

कथोद्घातो यथा—

साकं पङ्कजजन्मना सुरपतेरभ्यर्थनाया वशा-
दिक्ष्वाकोः शरदिन्दुबिम्बविमले वंशेऽवतीर्य स्वयम् ।

1. पुरुषप्रयोज्या इति नाट्यशास्त्रे पाठः ।
2. संस्कृतवाक्ययुक्ता; ०पाठ्ययुक्ता इति नाट्यशास्त्रे पाठः ।
3. ०र्भरतैः प्रयुक्ता इति नाट्यशास्त्रपाठः ।
4. पुस्तावपात०; प्रस्तावपात० इति नाट्यशास्त्रे पाठः ।
5. यत्र नित्यं तां तादृशीमारभटीं वदन्ति—इति नाट्यशास्त्रे पाठः ।
6. ०चित्रा ।
7. ०संयुता ।
8. बहुनृत्तगीता ।
9. ०भोगप्रभवोपचारा ।
10. सात्त्वतेनेह गुणेन ।
11. न्यायेन ।
12. ०शोकभावा—इति नाट्यशास्त्रे पाठः ।

निःशेषात्तपदं त्रयीपथजुषां विद्वेषिणं राक्षसं
यः पौलस्त्यमहन् स पातु भवतो रामाभिधानो हरिः ॥ ५०६ ॥

प्रयोगातिशयो यथा—

उत्थापित[1]मवतु हरेः क्ष्मामुद्धरतो वराहवपुषो वः ।
शेषफणारत्नदर्पणसहस्रसंक्रान्तबिम्बस्य ॥ ५०७ ॥

प्रवर्तको यथा—

आसादितप्रकटनिर्मलचन्द्रहास
प्राप्तः शरत्समय एष विशुद्धकान्तः ।
उत्खाय गाढतमसं घनकालमुग्रं
रामो दशास्यमिव संभृतबन्धुजीवः ॥ ५०८ ॥

अवलगितं यथा—'अमुमेव शरत्समयमाश्रित्य गीयताम् । तथा ह्यस्याम्—

सत्पक्षा मधुरगिरः प्रसाधिताशा मदोद्धतारम्भाः ।
निपतन्ति धार्तराष्ट्राः कालवशान्मेदिनीपृष्ठे ॥ ५०९ ॥

स्वधर्मविप्रचलितानां तापसादीनामुपहासपरं वचः प्रहसनम् । यथा—

श्रमणः श्रावकवध्वाः सुरतविधौ दशति नाधरं दत्तम् ।
मदिराक्षि मांसभक्षणमस्मत्समये निषिद्धमिति ॥ ५१० ॥

संक्षिप्तिका, अवपातः, वस्तूत्थापनम्, संस्फोट इति चत्वारि आरभटचङ्गानि ।
तेषु मायेन्द्रजालनेपथ्यादिभि[2]र्वस्तुसंक्षेपः संक्षिप्तिका । यथा—

रक्षसा मृगरूपेण वञ्चयित्वा स राघवौ ।
जहार सीतां पक्षीन्द्रप्रयासक्षणविघ्नितः ॥ ५११ ॥

भयादिभिर्विद्रवादिकर्मानुप्रवेशनिर्गमनमवपातः । यथा—

मृगरूपं परित्यज्य विधाय विकटं वपुः ।
नीयते रक्षसा तेन लक्ष्मणो युधि संशयम् ॥ ५१२ ॥

अविद्रवः सविद्रवो वा सर्वरसभावसमासो वस्तूत्थापनम् । यथा—

राहोश्चन्द्रकलामिवाननचरीं दैवात् समासाद्य मे
दस्योरस्य कृपाणपातविषयादाच्छिन्दतः प्रेयसीम् ।
आतङ्काद् विकलं द्रुतं करुणया विक्षोभितं विस्मया-
त्क्रोधेन ज्वलितं मुदा विकसितं चेतः कथं वर्तताम् ॥ ५१३ ॥

---

1. J. A. अत्याहितम्; K. यूथायितम् ।
2. सर्वत्र माहेन्द्रजालनेपथ्यादिभिरिति, युज्यते तु कल्पितः पाठः ।

नानास्त्रयुद्धनियुद्धादिभिः ससंरम्भसंप्रहारः संस्फोटः । यथा—

कृष्टा येन शिरोरुहेषु पशुना पाञ्चालराजात्मजा
येनास्याः परिधानमप्यपहृतं राज्ञां गुरूणां पुरः ।
यस्योरःस्थलशोणितासवमहं पातुं प्रतिज्ञातवान्
सोऽयं मद्भुजपञ्जरे निपतितः संरक्ष्यतां कौरवाः ॥ ५१४ ॥

नर्म, नर्मस्फिजः, नर्मस्फोटः, नर्मगर्भं इति चत्वारि कैशिक्यङ्गानि ॥

तेषु स्थापितशृङ्गारं वचः, विचेष्टितं वा सपरिहासं नर्म । यथा—

वयं तथा नाम यथात्थ किं वदा-
म्ययं त्वकस्माद् विकलः कथान्तरे ।
कदम्बगोलाकृतिमाश्रितः कथं
विशुद्धमुग्धः कुलकन्यकाजनः ॥ ५१५ ॥

प्रथमसंभोगे नवावस्थानं संभोगाश्रयवाक्यादिकर्म नर्मस्फिजः । यथा—

प्राप्तासौ वृषपर्वणः प्रियसुता संकेतखण्डे नवे
वृष्टिः सेयमनम्बुदामृतमयी गात्राणि मे सिञ्चति ।
किं जानासि विनोदयिष्यति मनः संतप्तमेवाद्य मे
दुर्वात्येव निवर्तयिष्यति न भोस्तां देवयानीं प्रति ॥ ५१६ ॥

आविर्भूताभिलाषानुभावयोरकाण्डसंभोगभङ्गः नर्मस्फोटः । यथा—

इतः परानर्भकहार्यशस्त्रान् वैदर्भि पश्यानुमता मयाऽसि ।
एवंविधेनाहवचेष्टितेन त्वं प्रार्थ्यसे हस्तगता ममैभिः ॥ ५१७ ॥

कार्यहेतोः स्वरूपविज्ञानादिप्रच्छादनं नर्मगर्भः । यथा—

अथाजिनाषाढधरः प्रगल्भवाक् ज्वलन्निव ब्रह्ममयेन तेजसा ।
विवेश कश्चिज्जटिलस्तपोवनं शरीरबद्धः प्रथमाश्रमो यथा ॥ ५१८ ॥

उत्थापकः, परिवर्तकः, संलापकः, संघात्यक इति चत्वारि सात्त्वत्यङ्गानि ॥

तेषु परस्परीभूयार्थेषूत्थापनमुत्थापकः । यथा—

प्रहर मम तु कायं प्राक्प्रहारप्रियोऽहं
मयि[1] तु कृतविघाते किं विदध्याः परस्मात् ।
झटिति विततवह्वङ्गारभास्वत्कुठार-
प्रविघटितकठोरस्कन्धबन्धः कबन्धः ॥ ५१९ ॥

प्रस्तुतार्थत्यागादन्यार्थभजनं परिवर्तकः । यथा—

मुनिमभिमुखतां निनीषवो याः
समुपययुः कमनीयतां गुणेन ।

---

1. J. A. अपि ।

मदनमुपदधे स एव ताभ्यो
दुरधिगमा हि गतिः प्रयोजनानाम् ॥ ५२० ॥

सदसि नानावाक्यैर्मिथोऽधिक्षेपः संलापकः । यथा—

कथमपि न निषिद्धो दुःखिणा भीरुणा वा
द्रुपदतनयपाणिस्तेन पित्रा ममाद्य ।
तव भुजबलदर्पाध्मायमानस्य वामः
शिरसि चरण एष न्यस्यते धारयैनम् ॥ ५२१ ॥

कार्यमन्त्रानुभावदैवादिभिः संघातभेदः संघात्यकः । यथा—

अपश्यद्भिरिवेशानं रणान्निववृते गणैः ।
मुह्यत्येव हि कृच्छ्रेषु संभ्रमाधिगतं मनः ॥ ५२२ ॥

'चतुर' इत्यनेन शास्त्रीयलौकिकव्यवहारवेदिनो नायकस्य धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यमुच्यते । 'उदात्त' इत्यनेन आशयविभूत्योराभिजात्ययौवनादीनां चोत्कर्षः प्रकाश्यते । 'चतुर्वर्गफलं प्रबन्धं को वा न बान्धवीयति' इत्यनेन श्रोतॄणां रामादिवद् वर्तितव्यम्, न रावणादिवदिति विधिनिषेधनिबन्धनस्य प्रबन्धस्याभीष्टतमत्वमाख्यायते । 'मुखं प्रतिमुखम्' इत्यादिना तु पञ्चाङ्गं प्रबन्धशरीरमभिधीयते । तदङ्गानि च उपक्षेपपरिकरादीनि चतुःषष्टिरपि मुखादिष्वेवान्तर्भवन्ति । यत[1]स्तद्वदेव पञ्चसंध्येकमपि वाक्यं प्रबन्धव्यपदेशमासादयति ।[2] तद्यथा-'कथमपि कृतप्रत्यासत्तौ प्रिये' इति मुखम्, 'स्खलितोत्तरे' इति प्रतिमुखम्, 'विरहकृशया कृत्वा व्याजं प्रजल्पितमश्रुतम्' इति गर्भः, 'असहनसखीश्रोत्रप्राप्तिप्रसादससंभ्रमं विवलितदृशा' इति विमर्शः, 'शून्ये गेहे समुच्छ्वसितं तदा'[3] इति निर्बहणम् । एतेन प्राचीनप्रबन्धार्थेऽप्येकवाक्योक्तेन प्रबन्धत्वमित्याख्यातं[4] भवति ॥

तद् यथा—

तुरगनिचयव्यग्रानुर्वीभिदः सगराध्वरे
कपिलमहसा रोषात् प्लुष्टानपि प्रपितामहान् ।
अगणिततनूपातस्तप्त्वा तपांसि भगीरथो
भगवति तव स्पृष्टानद्भिश्चिरादुददीधरत् ॥ ५२३ ॥

'अविस्तृतमसंक्षिप्तम्' इत्यनेन विस्तारभीरूणां कथारसविच्छेदशङ्किनाञ्च चित्तमावर्ज्यते । 'श्रव्यवृत्तम्' इत्यनेन वृत्तान्तरैराश्वासकादिपरिसमाप्तिरिति परिश्रान्ताः श्रोतार आश्वास्यन्ते, स्रगादिसंनिवेशादिवत् संदर्भे चाश्वासादयो विभाव्यन्ते ।

1. K. अतः ।
2. A. इतः परं 'प्रबन्धत्वमित्याख्यातं भवती'त्यन्तं वाक्यद्वयं न दृश्यते ।
3. K. समेतम् ।
4. K. 'न' इत्यधिकम् ।

'पुरोपवन' इत्यादिना च देशकालपात्रसंपदुपवर्णनादालम्बनोद्दीपनविभावाः कथ्यन्ते। उद्यानसलिलक्रीडाद्युपलक्षणेन कामिनीनां दिवाचेष्टाः, 'मधुपानरतोत्सव' इत्यनेन च रात्रिचेष्टा उच्यन्ते। 'विप्रलम्भा' इत्यनेन चत्वारोऽपि प्रथमानुरागादयः परामृश्यन्ते। 'विवाहाः' इत्युपलक्षणेन प्रथमानुरागो विवाहान्तः, मानः प्रेमान्तः, प्रवासः संगमान्तः, करुणः प्रत्युज्जीवनान्तः प्रबन्धे कर्तव्य इत्युपदिश्यते। 'मन्त्रदूत' इत्यादिपुरुषकारायत्तसिद्धिसूचनेन आद्यूनतादिनिरासा[1]न्नायकस्य सत्त्वोत्कर्षः प्रकाश्यते। 'नावर्णनं नगर्यादेर्दोषाय' इत्यादिना तु पुरुषार्थसन्नोपकारित्वेन शैलर्तूद्यानचन्द्रोदयमधुपानरतोत्सवादीनां मन्त्रदूतप्रयोगादिनायकाभ्युदयादीनाञ्च नियमेन प्रयोगः, शेषाणान्तु प्रबन्धशरीरानुरोधेनेति प्रतिपाद्यते। 'गुणतः प्रागुपन्यस्य नायकं तेन विद्विषाम्। निराकरणम्--' इत्यनेन गुणवता भाव्यं न गुणद्वेषिणेति ज्ञाप्यते। 'वंशवीर्यश्रुतादीनि' इत्यादिना पुनराभिजात्यौद्धत्यशौण्डीर्यवीर्यादय एव शत्रोर्वर्णनीयाः, न त्ववच्छेदहेतवो[2]ऽन्याय्याचरणाविनयादय इति प्रत्याय्यते। 'धिनोति नः' इति त्वयमेव पक्षः श्रेयानिति ग्रन्थकारेण स्वाभिप्रायः प्रकाश्यते॥

इति निगदितभङ्ग्यानङ्गसर्वस्वमेतद्
विविधमपि मनोभिर्भावयन्तोऽस्य भेदम्।
तदनुभवसमुत्थानन्दसंमीलिताक्षाः
परिषदि परितोषं हन्त सन्तः प्रयान्तु॥ १॥

यावन्मूर्ध्नि हिमांशुकन्दलभृति स्वर्वाहिनी धूर्जटे-
र्यावद् वक्षसि कौस्तुभस्तबकिते लक्ष्मीर्मुरद्वेषिणः।
यावच्चित्तभुवस्त्रिलोकविजयप्रौढं धनुः कौसुमं
भूयात् तावदियं कृतिः कृतधियां कर्णावतंसोत्पलम्॥ २॥

इति श्रीमहाराजाधिराजभोजदेवविरचिते सरस्वतीकण्ठाभरणालङ्कारे
रसविवेचनो नाम पञ्चमः परिच्छेदः॥

॥ समाप्तोऽयं ग्रन्थः॥

---

1. J. आद्यूनादि०; A. द्यूतादि०
2. "न तूच्छेदहेतवः" इति पाठः समीचीनः प्रतीयते।

प रि शि ष्ट म्

कारिकार्धानुक्रमः
उदाहृतसंस्कृतपद्यानुक्रमः
उदाहृतप्राकृतपद्यानुक्रमः
ग्रन्थान्तरोद्धरणानुक्रमः
उल्लिखितग्रन्थग्रन्थकृदनुक्रमः
संकेतानुक्रमः

कारिकार्धानुक्रमः

कारिकार्धम्	पृष्ठम्
अकठोराक्षरादानम्	१७६
अकृतात्मीयकार्यैः	२४९
अङ्गवाक्सत्त्वजाहार्याः	२३२
अङ्गाङ्गिभावावस्थानम्	५३१
अतत्त्वरूपा तत्त्वे या	२७५
अतत्त्वे तत्त्वरूपा च	२७४
अतत्त्वे तत्त्वरूपा या	२७४
अतिक्रान्तेन कुत्रापि	१३३
अतिप्रसिद्धेस्तामाहुः	३४७
अत्यन्तबहवस्तेषाम्	१४४
अत्र पादचतुष्केऽपि	२११
अत्राश्लीलमसभ्यार्थम्	१०
अथ लक्षणमेतासाम्	१७४
अथैतानेव वाक्यार्थम्	५२
अथैतेष्वेव केषाञ्चिद्	४४६
अथोत्पाद्योपमा नाम	३१३
अदानञ्च प्रतिश्रुत्य	४२२
अदारुणार्थपर्यायः	५८
अधिकं यत् पुनस्तैः स्यात्	१९
अध्याहारादिगम्यार्थम्	८८
अनन्तराणां सर्वेषाम्	४२५
अनन्तरोपदिष्टेषु	४२५
अनलङ्कारमित्याहुः	८९
अनिर्वाहाच्च स प्रायो	१८४
अनिष्टाभ्यागमोत्प्रेक्षाम्	४४३
अनिष्ठुरत्वं यत् प्राहुः	५५
अनिष्ठुराक्षरप्रायम्	४०
अनुकम्पाद्यतिशयः	७७
अनुप्रासः कविगिराम्	१७३
अनुप्रासस्तथा काव्यम्	१७३
अनुप्रासस्य लाटानाम्	१९७

कारिकार्धम्	पृष्ठम्
अनुबन्धोऽनुभावादेः	४१९
अनुभावादिहेतूंस्तान्	४१९
अनेको यत्र सा चित्रा	२३९
अनौपम्यवती भूयः	३४२
अन्तःप्रश्नबहिःप्रश्नम्	२२७
अन्तःसंजल्परूपत्वम्	४६
अन्तराले तु पाञ्चाली	११२
अन्तर्भूतोभयार्थान्या	३०४
अन्तर्व्याजबहिर्व्याज०	४२९
अन्यथावस्थितं वस्तु	३५३
अन्यापदेशो वा यस्तु	४१०
अन्यायवांस्तदुच्छेद्य	४२६
अन्ये सुखनिमित्ते च	३६१
अन्योक्तीनामनुकृतिः	११७
अन्योन्यचूलिकान्योन्य०	२६०
अन्योन्यमुपकारो यः	२६०
अन्योन्यातिशयो यश्च	४०५
अन्योन्यालङ्कृतेरन्तः	२६०
अन्वाचय इहान्यो यः	३६८
अपह्नुतिरपह्नुत्य	३४१
अपार्थं व्यर्थमेकार्थम्	२५
अप्रतीतं तदुद्दिष्टम्	७
अप्रतीतमथ क्लिष्टम्	३
अप्रयोजकमित्याहुः	१०
अप्रयोजकमित्युक्तम्	६९
अप्रसन्नं भवेद्वाक्यम्	२२
अप्रसिद्धार्थसंबन्धम्	६७
अप्रसिद्धोपमानं यद्	३१
अप्रस्तुतप्रशंसा स्याद्	३५७
अप्रस्तुतरसं प्राहुः	९४
अप्रस्तुतरसं यत् स्यात्	२९

कारिकार्धम्	पृष्ठम्	कारिकार्धम्	पृष्ठम्
अबाधिता बाधिता च	२७४	अशरीरं क्रियाहीनम्	८६
अभावः प्रागभावादि०	२४६	अश्रुनेत्रोद्गतं वारि	४३७
अभावश्चित्रहेतुश्च	२४१	अश्लीलमिति निर्दिष्टम्	३२
अभिप्रायानुकूल्येन	२८४	अश्लीलादेरमी भेदाः	७४
अभीष्टार्थस्य संप्राप्ती	४३९	अश्लीलामङ्गल घृणा०	१०
अभीष्टालिङ्गनादीनाम्	४२३	अष्टधा कर्णिकावर्णः	२०३
अभूतोत्पादनायां कृन्	४२४	अष्टमीचन्द्रकः कुन्द०	४२५
अभ्यञ्जनेऽपि च यथा	४२४	अष्टादशशिखरचरीम्	२११
अयथावत् प्रदानं वा	४२३	असत्ता या पदार्थानाम्	२९९
अयुज्यमानस्य मिथः	१२४	असभ्यार्थं मतं ग्राम्यम्	८८
अरीतिमदिति प्राहुः	२०	असभ्यार्थं यदश्लीलम्	९६
अर्थप्रतीतिकृद् दूरे	६६	असंगतं पदं यत् तद्	६
अर्थभूयिष्ठमप्याहुः	३१५	असंगतिः प्रत्यनीकम्	२५६
अर्थयोरतिसादृश्याद्	३३८	असंप्रयोगविषया	४३०
अर्थव्यक्तिः स्वरूपस्य	५५	असाधु चाप्रयुक्तं च	३
अर्थव्यक्तेरियं भेदम्	२३५	असावतिशयोक्तिः स्याद्	४०५
अथ संकीर्णभेदानाम्	३२४	असूयान्यगुणर्धीनाम्	४४१
अर्थान्तरं च गमयत्य०	२९७	अस्त्यसावपराप्यस्ति	३४७
अर्थभिदे पदावृत्तिः	१९२	अस्थाने विरतिर्यस्य	२०
अर्थालङ्कृतयोऽप्येताः	३०२	अस्पृष्टकर्णिकं कोणैः	२०५
अर्थावृत्तिः पदावृत्ति०	३९५	अहेतुरनिवर्त्ती च	४३९
अर्धाभ्यासः समुद्गः स्यात्	१६०	अहेतोर्मेति नेत्युक्तेः	४२२
अलङ्कारः स विद्वद्भिः	१६८	अहेरिव गतिः प्रेम्णः	४२२
अलङ्कारान्तराणाम०	४०५		
अलङ्कृतमपि श्रव्यम्	३६	आकस्मिकी बुद्धिपूर्वो०	२७२
अलमर्थमलङ्कर्तुम्	२३४	आक्षिप्तिका ध्रुवा चेति	२२९
अलौकिकार्थयुक्तिश्च	४१७	आजीवतस्तु गणिका	४२७
अवस्थातोऽपराश्चाष्टौ	४२७	आत्मप्रकाशनपरा	४३९
अवहित्थं तु लज्जादेः	४४०	आत्मसम्यग्गुणोद्भूतेः	४१७
अविद्वदङ्गनाबाल०	८८	आदरातिशयाच्चेत०	४४४
अविशेषेण पूर्वोक्तम्	९१	आदिमध्यान्तमध्यान्त०	१४४
अविस्तृतमसंक्षिप्तम्	४९	आदेरादेस्तु रङ्गस्य	२१०
अवैषम्यं क्रमवताम्	५४	आद्या पूर्णा च लुप्ता च	३०८
अव्यक्ता क्षीरजलवत्	४१३	आधारवन्निराधारम्	३२२
अव्यपेतव्यपेतं तद्	१५२	आन्दोलनचतुर्ध्येक०	४२५

कारिकार्धम्	पृष्ठम्
आभ्यासिकी तु तत्स्थाने	४४६
आलम्बनविभावः सः	४२०
आलम्बनविभावेभ्यः	४१८
आवृत्तिर्या तु वर्णानाम्	१६८
आशयस्य य उत्कर्षः	५६
आशीर्नान्दी नमस्कारः	२२९
आश्रयः पटुरभ्यस्तः	४२१
आश्रयात् प्रकृतेर्वापि	४२०
आश्रयो यस्य रत्यादिः	४२०
आहुरर्धभ्रमं नाम	२०९
इङ्गिताकारलक्ष्यत्वम्	२५२
इङ्गिताकारलक्ष्यात् स	२८६
इङ्गिताकारलक्ष्योऽर्थः	२५२
इतरेतरयोगो यः	३६८
इति ग्राम्योऽयमर्थात्मा	४१७
इति द्वादशधा भिन्ना	१७७
इति द्वादशधा वृत्तिः	१७९
इति द्वादशभेदोऽयम्	१८५
इति निगदितभङ्ग्यानङ्ग०	५३७
इति भावास्त्रयस्त्रिंशद्	४१८
इति शब्दार्थभूयिष्ठम्	३२२
इतीमास्ताश्चतस्रोऽपि	३१३
इत्यलङ्कारसंसृष्टेः	५३१
इत्यादिज्ञापकाज्ज्ञेयः	४२२
इत्येतत् पददोषाणाम्	७४
इत्थं गुणाश्च दोषाश्च	९८
इदानीं वाक्यदोषाणाम्	७४
इयं गोमूत्रिकाधेनुः	२१६
इवादेरप्रयोगेण	३२७
इवार्थान्तर्गतैरेका	३०४
इह शिखरसन्धिमालां	२०९
ईर्ष्यामाहुः समानेषु	४४१
उक्त्या युक्त्या च रोधो यः	१७९
उक्तानुक्तानि चित्राणि	२२०
उक्ता भावादिभेदेन	४४६
उक्ताः शब्दगुणा वाक्ये	५२
उक्तिप्रकारो भणितिः	१२८
उक्तिप्रत्युक्तिमद् वाक्यम्	२२२
उक्तिर्नाम यदि स्वार्थः	६१
उक्तेः प्रौढः परीपाकः	५१
उक्त्यभिन्नार्थमेकार्थम्	२७
उच्यते शब्दहीनं तद्	१३
उत्कण्ठाहर्षशोकादेः	४४४
उत्कण्ठितानां भूयिष्ठम्	४२५
उत्कण्ठेष्टानवाप्तौ यः	४३८
उत्तमं मध्यमञ्चाथ	२९१
उत्पन्ना हि रतिस्तस्मिन्	४२४
उत्प्रेक्षावयवो यश्च	३५५
उदकक्ष्वेडिकाऽशोको०	४२६
उदासीनोऽपि वा कुर्यात्	२४२
उदाहरणमेवास्याः	३०६
उदाहरणमेवैषाम्	२८९
उद्दीपनविभावास्ते	४२१
उद्दीपनविभावेभ्यः	४१९
उद्धतो ललितः शान्तः	४२७
उद्यानसलिलक्रीडा०	४२९
उपक्रमस्य निर्वाहः	५०
उपमादिविमुक्तापि	१९७
उपमानस्य च भवेद्	३०८
उपमानां चतस्रोऽन्या	३१३
उपमा रूपकं साम्यम्	१०३
उपमारूपकादीनाम्	३९२
उपमारूपकान्यत्वे	३२७
उपमेये भवेद् वृत्तिः	३१४
उपसंख्यानमेतेषाम्	४२१
उभयश्चक्रवालञ्च	१९२
उभयाश्रयश्च स स्याद्	३६८

कारिकार्धम्	पृष्ठम्
ऊढानूढोपयमनात्	४२७
ऊहो वितर्क इत्युक्तः	४३८
ऊहो वितर्कः संदेह०	२७८
ऋतुरात्रिन्दिवार्केन्दू०	४२९
ऋजूक्तिरथ वक्रोक्तिः	२२२
एकरूपेण वाक्येन	१६२
एकाकारचतुष्पादम्	१६१
एकाक्षरादिच्छन्दोभिः	२२०
एका पदार्थयोः साम्ये	३०७
एकाभिधीयमाने स्यात्	३०३
एकावलीति या सापि	३९१
एकोऽभिधीयमानेषु	२५१
एवमन्येऽपि विज्ञेयाः	४५५
एषा तु पदविच्छेदि०	२१८
ओजः समासभूयस्त्वम्	४३
ओजः समासभूयस्त्वम्	८९
ओजः स्वाध्यवसायस्य	५७
ओजस्तथान्यदौर्जित्यम्	३७
ओजोमाधुर्यमौदार्यम्	२३
औण्ड्री पौण्ड्रीति विद्वद्भिः	१७४
औपम्यवत्यनौपम्या	३४१
और्जित्यं गाढबन्धता	४३
कठोरमपि बध्नन्ति	८७
कठोरा कोमला मिश्रा	१७६
कथिताः काव्यविज्ञानाम्	३०२
कन्ये कामयमानं माम्	४१७
करुणानन्तरगतो०	४२५
करुणार्थस्य गन्धोऽपि	४२५
करोति चित्तं दुःखेन	४२४
कर्णिकातो नयेदूर्ध्वम्	२०४
कर्णिकायां न्यसेदेकम्	२०३

कारिकार्धम्	पृष्ठम्
कर्तुमेकादिगणना	१९२
कर्त्रादीनां समावेशः	३६५
कविभिर्न प्रयुक्तं यत्	४
कश्चिद् गद्येन पद्येन	१०७
कषायिते हि वस्त्रादौ	४२२
काकुस्वरपदच्छेद०	१३८
कादम्बयुद्धानि नव०	४१६
कान्तिर्दीप्तरसत्वं स्यात्	५६
कान्तेर्विपर्ययाद् वाक्यम्	२३
कामं कन्दर्पचाण्डालः	४१७
कारणं पुनरुत्पत्तेः	१७७
कार्णाटी कौन्तली कौङ्की	१७४
कार्याः काव्येषु वैचित्र्यम्	२४८
कार्यारम्भेषु संरम्भः	४३४
कार्यारम्भे सहायाप्तिः	२७२
कालः काव्येषु सम्पन्नः	४२१
कालस्य हरणं चाहुः	४२२
काले श्रीसाहसाङ्कस्य	१०२
काव्यव्यापी च संदर्भः	१७३
काव्यव्यापी स संदर्भः	१७६
काव्यं शास्त्रेतिहासौ च	२२८
काव्यालङ्कृतयः प्रोक्ताः	४१५
काव्येतिहासः शास्त्रेति०	२२८
किञ्चिदाश्रयसंबन्धाद्	७१
कीर्तनं स्तुतिनिन्दार्थम्	३९०
कुङ्कुमेनाङ्गरागश्चेत्	१९७
कुण्डलादिवियुक्तापि	१९७
कुतोऽपि हेतोर्वाच्या च	३५७
केऽभूवन्नाढ्यराजस्य	१०२
कैशिक्यारभटी चैव	११५
कोमलप्रौढसंदर्भा	११५
कोमले प्रौढसंदर्भा	११५
क्रमभ्रष्टं भवेदार्थः	१४
क्रमात् पादचतुष्केऽस्य	२०८
क्रमेणानेन कृतिभिः	८४

कारिकार्धम्	पृष्ठम्
क्रमेणैवास्य पादेषु	२१२
क्रमेणोक्तस्तयोरेव	१५९
क्रियाकारकसंबन्ध०	२२६
क्रियाकारकसंबन्धि	१८३
क्रियाजातिगुणद्रव्य	३९५
क्रियानाविष्टमाचष्टे	२४३
क्रियापदविहीनम्	२०
क्रियापदाद्युपस्कार०	३८३
क्रिया यथा समासेन	३८६
क्रियायाः कारणं हेतुः	२४१
क्रियाविद्वेष आलस्यम्	४४५
क्रियाविशेषणं कैश्चित्	३९०
क्रियासमभिहारश्च	१९२
क्रियासूत्तिष्ठमानस्य	३७५
क्रियास्वपाटवं जाड्यम्	४४४
क्रोधः कृतापराधेषु	४४१
क्रीडागोष्ठीविनोदेषु	२२५
क्वचिदस्ति क्वचिन्नास्ति	१७६
क्वचिद्भेदाः पृथक्कर्त्तुम्	१७९
खिन्नः स्तबकवान् स्थानी	१८४
गतिः सा स्यादवगमः	६१
गतिरुच्चावचा यत्र	२१२
गतिर्नाम क्रमो यः स्यात्	५०
गद्यमुत्कलिकाप्रायम्	१०८
गम्भीरौजस्विनी प्रौढा	१७६
गर्भः सह निगर्भेण	१२५
गर्वः स्नेहो धृतिर्व्रीडा	४१८
गर्वोऽन्येषामवज्ञानम्	४३९
गिरः श्रव्या दिव्याः	१०२
गुणः सुश्लिष्टपदता	३७
गुणजातिक्रियादीनाम्	३८१
गुणतः प्रागुपन्यस्य	४२९
गुणतो नायिकाऽपि स्यात्	४२७
गुणत्वमप्रयुक्तस्य	६३
गुणानां दृश्यते यत्र	२०
गूढप्रश्नोत्तरोक्ती च	२२२
गूढार्थमप्रसिद्धार्थम्	८
गृहीतमुक्तः क्रमवान्	१८०
गृहीतमुक्तनामान्य०	१८५
गोपितैः षड्विधं प्राहुः	२२६
गोमूत्रिकाक्रमेण स्युः	२०५
गोमूत्रिकेति तत् प्राहुः	२१२
गौणेष्वेव पदार्थेषु	४२०
ग्राम्यं घृणावदश्लीलम्	७०
घनान्यकारके भावे	४२३
घटाभावादिभेदात्तु	२४६
चकितं चेति निर्दिष्टाः	४६४
चक्षुःप्रीतिर्मनःसंगः	४२६
चतस्रो विंशतिश्चैताः	२३३
चतुरो विकृतस्यापि	११६
चतुर्णामपि पादानाम्	२१६
चतुर्धाङ्गिप्रधानं स्याद्	३१८
चतुर्धा प्रकृतं तेषु	३१५
चतुर्धा भिद्यते सापि	३०५
चतुर्वर्गफलं को न	४२९
चतुर्विंशतिराख्याताः	३६
चतुर्विंशतिरित्युक्तः	१००
चतुर्विंशतिरित्युक्ता	४१८
चतुर्विंशतिरित्येताः	४१५
चतुर्विंशतिरित्येषा	७४
चतुर्वृत्त्यङ्गसंपन्नम्	४२९
चतुर्ष्वपि च पादेषु	२१०
चतुस्त्रिद्व्येकपादेषु	१४४
चाटुकारमपि प्राण०	४२८
चाटुप्रेमाभिसन्धानम्	४६४
चित्तस्य खेदो निर्वेदः	४४४
चित्रवर्णवदन्यस्मिन्	४१३

कारिकार्धम्	पृष्ठम्	कारिकार्धम्	पृष्ठम्
चिन्तोत्कण्ठादिभिश्चेतः	४२४	तत्षष्टया नाडिका ताभिः	२२०
चिरं चित्तेऽवतिष्ठन्ते	४१९	तत्साधनसमर्थस्य	३७९
चेतो निमीलनं व्रीडा	४३९	तत् सामान्ये भवेत् कश्चिद्	३०६
चेष्टाविशेषाः संभोगे	४२२	तथान्ये संभवं प्राहुः	२६०
		तथाभूतार्थविज्ञान०	२९४
छन्दोभेदाच्छतमियम्	२१६	तथाभूते द्वितीया स्य.द्	३४२
छन्दोभेदाद् दशशतीम्	२१७	तथैवोभयसंकीर्णम्	३२४
जनित्वा ये न जायन्ते	४१९	तदध्येयं विदुस्तेन	२२८
जपतां जुह्वतां देवी	२२२	तदव्यपेतयमकम्	१४४
जातिपृष्टोत्तराभिख्यैः	२२७	तदानन्त्येन भेदानाम्	३२७
जातिर्विभावना हेतुः	२३४	तदाभासास्तथैव स्युः	४२७
जातिर्गती रीतिवृत्ति०	१००	तदिष्टं सर्वतोभद्रम्	२०९
जात्याद्युक्तावनिर्व्यूढम्	२८	तदेव यस्मिन्नधिकम्	३०
जायते न च दोषाय	१९२	तद्देश्यमिति निर्दिष्टम्	१०
जायमानमियं वक्ति	२३५	तद्भेदास्ते भवन्त्येवम्	२२२
जुगुप्सा गर्हणार्थानाम्	४३५	तन्त्रेण यत् स शब्दज्ञैः	१६२
जुगुप्सा विस्मयश्चाष्टौ	४१८	तमेकानेकविषयम्	३३८
ज्ञेयः सोऽर्थान्तरन्यासः	३७९	तयान्यया वा गीर्भङ्ग्या	२३९
ज्ञेया जात्यादयः प्राज्ञैः	२३४	तयोः प्रकृतरूपा सा	३११
		तल्लास्यं ताण्डवं चैव	१५३
तच्च वार्ताभिधानेषु	९३	तासामुदाहृतिष्वेव	३४२
तज्जयान्नायकोत्कर्ष०	४३०	तिर्यक्षु च तदाभासः	४२६
ततः कैश्चिद् गुणैर्हीनः	४२७	तिलतण्डुलवद् व्यक्ता	४१३
तत्प्रबोधाय माल्यर्तु०	४२१	तुच्छवाच्यमपुष्टार्थम्	६५
तत्र क्रियाजातिगुण०	३२७	तुरङ्गपदपातेन	२०८
तत्र नेता भवेदेकः	२३२	तुर्यं तु भ्रमयेन्नेमौ	२०६
तत्र वृत्तञ्च जातिञ्च	१०८	तुर्यान् मुरजमार्गेण	२१२
तत्र शब्दविहीनस्य	७४	तुल्यकालबलोत्पत्ति०	४२०
तत्र संस्कृतमित्यादिः	१०१	तूष्णीं प्रवासयेदेनम्	४२४
तत्र स्वरूपं संस्थानम्	२३५	तृतीया चोभयवती	२६३
तत्र ह्युपोषितैरन्नम्	४२४	तेनादरादिरूपेण	४२०
तत्रासमासा निःशेष०	११२	तेऽनुभावास्तदा ये स्युः	४२१
तत्रैवादेः प्रयोगेण	३२७	तेऽमी प्रयोगमार्गेषु	२४८
तत्रैकविषयोऽनेकः	३३८	तेषां वशात्तदुपमा	३०६
तत्त्वानुपात्यतत्त्वानु०	२७८	तेषां संधिषु चाप्यष्टा०	२०३

कारिकार्धम्	पृष्ठम्
तेषु सर्वगुणोपेतः	४२६
ते संस्थानादयस्तेषु	२३५
त्रयः प्रतिपदं वा स्युः	३६८
त्रासः शङ्का गदो ग्लानि०	४१८
त्रासश्चित्तचमत्कारः	४४२
त्रिधा सापि समुद्दिष्टा	३९३
त्रिमृदङ्गकरीह स्यात्	२११
त्रिविधा अपि ते भूयः	६३
त्रिविधाश्च गुणाः काव्ये	३६
त्वयि निर्मत्सरो दिष्ट्या	४१७
दत्ताक्षरोभयं मुष्टिः	२२५
दिङ्मात्रं दर्शितं चित्रे	२२२
दीपकक्रमपर्याया०	३०३
दीपनातिशयैश्चास्य	४१९
दीर्घापाङ्गं नयनयुगलम्	९९
दुष्करत्वात् कठोरत्वात्	२२२
दूतीमहरहः प्रेष्य	४२८
दूरे यस्यार्थसंवित्तिः	७
दृष्टश्चोच्चारणे चोर०	४२४
दृष्टान्तः प्रोक्तसिद्धचै यः	२६५
दृष्टान्तोक्तिः प्रपञ्चोक्तिः	३२७
दृष्टान्तोक्तेश्च सा च्छायाम्	३३४
दृष्टोऽवस्थापनेऽश्मानम्	४२४
देवाद्याः संस्कृतं प्राहुः	१०१
देशः कालश्च शक्तिश्च	२३५
देशसम्पत्प्रबन्धस्य	४२९
देशान्तरादिभिर्यूनोः	४२२
देश्यम् ग्राम्यमिति स्पष्टा	३
दोषस्य यो गुणीभावः	३६२
दोषाः पदानां वाक्यानाम्	३
द्यूतानि मधुपानञ्च	४२६
द्रव्यक्रियागुणादीनाम्	३६७
द्रव्यं गुणः क्रिया वापि	३५३
द्राविडी माथुरी मात्सी	१७४

कारिकार्धम्	पृष्ठम्
द्रुतं विलम्बिता मध्या	१०८
द्रोणस्य संभवः खार्याम्	२६०
द्वयोर्वक्त्रोस्तदिच्छन्ति	२२२
द्वयोर्यत्रोक्तिचातुर्यं०	३२७
द्वादशेति गुणानाहुः	४२८
द्विचतुष्कं चक्रबन्धे	२०९
द्वितीया च तृतीया च	२४३
द्विधासौ निर्णयान्तश्चा०	२७८
द्विधैवोभयभूयिष्ठम्	३१५
द्विपदाश्रयश्च स स्यात्	३६८
द्विशृङ्गाटकबन्धेऽस्मिन्	२१०
द्वे भिन्नलिङ्गवचने	१३
द्वेष्टि प्रयततेऽवैति	४२१
धर्माणामेव चाध्यासे	३४६
धर्मार्थकामशास्त्रादि०	३४
धमार्थकामोदर्काश्च	४२९
धीराधीरा च धैर्येण	४२७
ध्वनिमत्ता तु गाम्भीर्यम्	४७
ध्वनिर्वर्णाः पदं वाक्यम्	१
न गुणेभ्यो न वृत्तिभ्यः	१७९
न दोष. क्वापि वैषम्ये	७७
न म्लेच्छितव्यं यज्ञादौ	१०१
न यत्पदं निश्चयकृत्	९
नर्तकैरभिधीयेत	२३१
न विना विप्रलम्भेन	४२२
नवेक्षुभक्षिका तोय०	४२६
नवेऽनुरागे प्रौढे वा	४२२
नवे हि संगमे प्रायः	४२५
नवोऽर्थः सूक्तिरग्राम्या	४१७
न हि द्रव्यस्य जातेर्वा	४०५
नाट्येऽनुक्रियमाणास्ते	४२१
नात्यन्तमजहत्स्वार्थाम्	४२५
नात्यन्तं संस्कृतेनैव	१०१

कारिकार्धम्	पृष्ठम्
नादौ न मध्ये नान्ते यत्	१५२
नाधिगच्छति चाभीष्टम्	४२१
नानालङ्कारसंसृष्टेः	४१८
नानावस्थासु जायन्ते	२३४
नाम्नो द्विरुक्तिभिर्वाक्ये	१८८
नायकः प्रतिपूर्वोऽयम्	४२६
नायकस्तत्र गुणतः	४२७
नायिकानायकगुणाः	४१८
नायिकानायकाभासौ	४२६
नायिका प्रतिपूर्वाऽसौ	४२६
नावर्णनं नगर्यादिः	४२९
नास्मादभिनयालेख्य०	२९४
नित्यो नैमित्तिकश्चान्यः	४२६
निर्वृत्तयेऽस्य तद्योगात्	४१९
निद्राकूणितताम्राक्षः	४२८
निद्रादिजनितं सुप्तम्	४४५
निद्रापगमहेतुभ्यः	४४५
निद्रा व्यापारवैमुख्यम्	४४५
नियमस्तद्बुधैः षोढा	१९७
निरलङ्कारमश्लीलम्	२६
निरलङ्कारमित्याहुः	९५
निराकरणमित्येष	४२९
निराकांक्षोऽथ साकांक्षः	४०२
निरुक्तयः प्रकीर्णानि	४१८
निरुद्भेदस्तु यो भावः	२८६
निरुद्भेदोऽथ सोद्भेदः	३४४
निर्दोषं गुणवत् काव्यम्	२
निर्वेदो जाड्यमालस्यम्	४१८
निविष्टाष्टदलन्यास०	२०५
निवेशयति वाग्देवी	१६९
निवेशनमनेकेषाम्	३६७
निवेशयन्त्यनौचित्य०	४२९
निषेधोऽप्युक्तियुक्तिभ्याम्	३७५
नीलीकुसुम्भमञ्जिष्ठा०	४२८
नेयार्थं यत् स्वसंकेत०	६७
नैकेवशब्दिकेवादि०	३०९
न्यग्व्रीडादिभिश्चेतो०	४३४
न्यूनोपममिह न्यूनम्	१८
पताकेत्यापताकेति	५०७
पदक्रियाकारकैः स्याद्	४०८
पदग्रहाद् यथाकामम्	२२०
पदञ्चैव पदार्थश्च	१२४
पदपादार्धभाषाणाम्	१४२
पदभाषोद्भवौ चेति	१६२
पदमर्थं घृणावन्तम्	१२
पदयोर्निरनुप्रासः	१९७
पदवाक्यप्रपञ्चाख्यैः	३०४
पदविच्छेदिनी ह्येषा	२१७
पदं पदार्थश्चाभिन्नौ	१५
पदं श्रुतेरसुखदम्	४
पदाद्याश्रितदोषाणाम्	६२
पदानां व्युत्क्रमो यत्र	७७
पदानुप्रासवर्गोऽपि	१८८
पदार्थानां तु यः सारः	२५४
पदाश्रयेण स प्रायः	१८४
पदैः शुद्धाश्च मिश्राश्च	३६८
पद्यं गद्यञ्च मिश्रञ्च	१०७
परव्यामोहने चापि	२२५
परार्धानां परार्धानि	२२०
परिवृत्तिरिहोक्ता सा	२६३
परुषं निष्ठुरार्थं तु	९४
पर्यायेण द्वयोर्यत्र	७७
पश्चात्तापमवाप्नोति	४२८
पश्चाद्भावानुभूतिभ्याम्	४२१
पश्यति स्त्रीति वाक्ये हि	४१७
पात्राणां वर्णनात् काव्ये	४२९
पादपूरणमात्रार्थम्	५
पादे श्लोके च तत् प्रायः	१५२

कारिकार्धम्	पृष्ठम्
पिहितापिहिते चैव	२८०
पुण्यैरमुमनुप्रासम्	१६९
पुरः पुरो लिखेत् पादान्	२०६
पुरुषस्त्रीप्रकाण्डेषु	४२१
पुरोपवनराष्ट्रादि०	४२९
पुष्टिः पुरुषकारस्य	४२९
पुष्पावचायिका चूत०	४२६
पुष्पेषुपीडिता कान्तम्	४२८
पूर्णलुप्तेति चाख्याता	३०८
पूर्णा सामान्यधर्मस्य	३०८
पूर्ववच्छेषवच्चैव	२८८
पूर्वानुभवसंस्कार०	१८८
पूर्वानुरागपूर्वेषु	४२३
पूर्वानुरागः पूर्वाणाम्	४२५
पूर्वानुरागे विविधम्	४२३
पूर्वानुरागो मानश्च	४२१
पूर्वोत्तरसमत्वे तद्	२६५
पृथक् पृथगसामर्थ्यात्	२५१
पृथगष्टविधत्वेन	३०४
पैशाच्या शौरसेन्याऽन्यो	१०१
प्रकृता विकृता चेति	३३१
प्रकृतिप्रत्ययोत्थौ द्वौ	१६२
प्रकृतिस्थादिभेदेन	७८
प्रकृतेः सात्त्विकः स स्यात्	४२७
प्रकृत्यादिविभागेन	४२२
प्रच्छन्नोऽन्यः प्रकाशोऽन्यः	४२६
प्रणवादिनमोऽन्ताभिः	२२०
प्रतिकूलेषु तैक्ष्ण्यस्य	४३४
प्रतिकूलोऽनुकूलश्च	३७५
प्रतिपर्णं व्रजेद् धीमान्	२०४
प्रतिपादितमादौ यद्	६५
प्रतिवस्तूक्तिरप्यस्मिन्	३३४
प्रतिश्रवो हि पूर्वानु०	४२३
प्रतीयमानसादृश्ये	३०८

कारिकार्धम्	पृष्ठम्
प्रतीयमानेष्वपरः	२५१
प्रतीयमानेऽप्यपरा	३०३
प्रतीयमाने वाच्ये वा	३४७
प्रत्यक्षपूर्विकेत्यादि०	२९७
प्रत्यक्षमक्षजं ज्ञानम्	२८७
प्रत्यक्षादिप्रतीतोऽर्थः	२९७
प्रत्ययो ह्युपमेये स्याद्	३०६
प्रत्यागतेऽपि यत्रैषा	४२५
प्रत्यादानं पुनस्तेषाम्	४२३
प्रत्येतव्येऽभिधेये च	३८१
प्रथमानन्तरे वृत्तेः	४२५
प्रधानमनुपस्कृत्य	४२५
प्रपूर्वको वसिर्ज्ञेयः	४२४
प्रबन्धविषयाप्येवं	१२५
प्रभावातिशयो यश्च	४०५
प्रभूतकारणालोकात्	२५८
प्रयत्नपूर्विकार्येषु	४३८
प्रलम्भेत्यत्र यदि वा	४२३
प्रलयस्तीव्रदुःखादेः	४३७
प्रलापो जागरः कार्श्यम्	४२६
प्रवासयति वा यूनः	४२४
प्रवासानन्तरे तस्या०	४२४
प्रवासानन्तरे त्वीषद्	४२५
प्रवासे कालहरणम्	४२३
प्रवेशनिर्गमौ दिक्षु	२०३
प्रवेशयेत् कर्णिकायां	२०४
प्रसिद्धहेतुव्यावृत्त्या	२३९
प्रसिद्धार्थपदत्वं यत्	३७
प्रसिद्धेरनुरोधेन	३०३
प्रहेलिका सकृत् प्रश्नः	२२५
प्राक्कर्णिकां पुनः पर्णम्	२०४
प्रागभावादिभेदेन	२९९
प्रागसंगतयोर्यूनोः	४२२
प्रातरेति प्रियो यस्याः	४२८
प्रायेण श्रुत्यनुप्रासः	१६८

कारिकार्धम्	पृष्ठम्	कारिकार्धम्	पृष्ठम्
प्रियमास्तीर्णपर्यङ्के	४२८	भेदः समाहितं भ्रान्तिः	२३४
प्रियश्चित्ररतक्रीडा०	४२८	भेदानङ्गप्रधानस्य	३२०
प्रियो देशान्तरे यस्याः	४२८	भेदाभिधानं भेदश्च	२६८
प्रीतिरप्येवमेव स्यात्	४४६	भ्रान्तिमान् भ्रान्तिमाला च	२७६
प्रेयः प्रियतराख्यानम्	४४	भ्रान्तिर्विपर्ययज्ञानम्	२७४
प्रेयस्त्वर्थेष्वभीष्टता	५७	भ्रान्त्यनध्यवसायश्च	२७६
प्रोक्तो यस्तूभयन्यासः	३८०	मण्डलेन तु यत् स्त्रीणाम्	२३२
प्रोष्यागतेष्विहैतानि	४२३	मतञ्चेति न भिद्यन्ते	३५५
फलसामग्रचभेदेन	२८९	मते चास्माकमुच्छेदः	४११
		मदप्रमदपीडादेः	४३६
बलवत्सूपजातेषु	४२०	मनःप्रसादो हर्षः स्याद्	४४१
बलस्यापचयो ग्लानिः	४४३	मनःशरीरयोः खेदः	४४४
बाह्याः शब्दगुणास्तेषु	३६	मनुते वा मिमीते वा	४२३
बीभत्सहास्यप्रेयांसः	४४६	मनोऽनुकूलेष्वर्थेषु	४३०
ब्रह्मन् विज्ञापयामि त्वाम्	१०२	मन्त्रदूतप्रयाणाजि०	४२९
		मरणञ्चेति विज्ञेयाः	४२६
भग्नच्छन्द इति प्राहुः	१९	मसृणो दन्तुरः श्लक्ष्णः	१८४
भणनं परिपाट्या यत्	३९९	महाकुलीनतौदार्ये	४२८
भयं चित्तस्य वैक्लव्यम्	४३५	महाभाष्यकृतः कोऽसौ	४२४
भवत्यपचयो वृद्धेः	४२०	माधुर्यमुक्तमाचार्यैः	५४
भवेत् स एव विषमः	२१	माधुर्यव्यत्ययो यस्तु	२४
भवेद् विशेषावगमः	६८	मानर्द्धे रुद्धतोदात्ता	४०७
भावः प्रत्यक्षपूर्वाणि	२३४	मानस्यानन्तरे तेषाम्	४२५
भावतो वाक्प्रवृत्तिर्या	४९	मानितोदारवाक्यत्व०	४२८
भावे वा कारके वापि	४२४	माने निवारणं तेषाम्	४२३
भावो जन्मानुबन्धोऽस्य	४१८	माने विरुद्धं तत् प्राहुः	४२३
भावो यदा रतिर्नाम	४२१	मान्यते प्रेयसा येन	४२३
भिन्नसर्गान्तवृत्तञ्च	४२९	मान्यः कलत्रवान् भुक्त०	५०७
भुजिः पाटनकौटिल्या०	४२४	मालोपमा तृतीया स्यात्	३११
भुनक्ति भुग्नो भुङ्क्तेऽन्नम्	४२४	मिथः परीक्षा या प्रेम्णः	४२२
भूत्युत्कर्ष उदारता	५६	मिथुनं वेणिका चित्रः	१८०
भूत्वा श्लेषादियोगेन	२०	मिषं यदुक्तिभङ्गिर्या०	४०२
भूयोऽवयवसामान्य०	३०३	मुखं प्रतिमुखं गर्भः	४२९
भूशं दुःखायते दीना	४२२	मुग्धाङ्गनार्भकस्तिर्यङ्	२३५

कारिकार्धम्	पृष्ठम्
मुग्धा मध्या प्रगल्भा च	४२७
मुहुरावर्त्यमानेषु	१७३
मूर्च्छाविलापौ कुरुते	४२४
मृद्वीकानारिकेलाम्र०	४२८
मोट्टायितं कुट्टमितम्	४२१
यच्छ्रुतेर्विरसं कष्टम्	६३
यतिविच्छेदिनी ह्येषा	२१६
यत्तदादेरुपादानम्	१२५
यत्तद्विरुद्धमित्युक्तम्	६८
यत्तु क्रूरार्थमत्यर्थम्	२९
यत्तु तुच्छाभिधेयं स्यात्	६
यत्तु प्राकट्यमर्थस्य	५४
यत्तु रूढिच्युतत्वेन	६४
यत्नः संबन्धविज्ञान०	७५
यत्पादपूरणाद्यर्थम्	६४
यत्र पादादिमध्यान्ताः	१४४
यत्र सम्पूर्णवाक्यत्वम्	४०
यत्र स्वाभाविकं वापि	२३९
यत्राङ्गना युवानश्च	४२४
यत्राद्यन्तैर्दष्टम्	२११
यत्रानेकोऽपि कर्त्रादिः	३६६
यत्रोक्तिभङ्ग्या वाक्यार्थे	३११
यत्रोपमानधर्माः स्युः	८४
यत्रोपमानमुत्कृष्ट०	९५
यत्रोपमानादेवैतद्	३४७
यत्रोपमा भिन्नलिङ्गा	१८
यत्वतुल्योपमानं तद्	३१
यत् सवलोकातीतार्थम्	२९
यथा ज्योत्स्ना चन्द्रमसम्	१७३
यथामति यथाशक्ति	१०७
यथाम्रातकपुष्पादिः	१८०
यदनिश्चयकृत् प्रोक्तम्	६८
यदप्रयोजनं यच्च	९०
यदव्युत्पत्तिमद्देश्यम्	७०
यदलङ्कारहीनं तत्	३१
यदश्र-द्धेयशैलादि०	१२५
यदाङ्गिकैकनिर्वर्त्यम्	२३१
यदा तीव्रप्रयत्नेन	८५
यदा तु संभ्रमादिभ्यः	२१९
यदाप्तवचनं तद्धि	२९१
यदि भवति वचश्च्युतम्	९८
यदि वा भोग इत्यस्य	४२५
यदि शैलतुराग्र्यादेः	४२९
यदुज्ज्वलत्वं वन्धस्य	४१
यदोपमानशब्दानाम्	३१४
यद्भिन्नलिङ्गमित्युक्तम्	८२
यद्यनुप्रासलेशोऽपि	१९७
यद्विधौ च निषेधे च	२२८
यन्मृदुप्रस्फुटोन्मिश्र०	३८
यमकानां हि यावन्त्यो	१९७
यस्तु कारणमालेति	२५१
यस्तु पर्यनुयोगस्य	२२७
यस्तु रीतेरनिर्वाह०	२५
यस्तु व्यवहितो नाम	१९२
यस्मिन्नेकमनेकत्र	३३८
यस्मिन् रीतेरनिर्वाहः	९२
यस्मिंस्तमाहुरुभय०	२३
यस्या न मिलितः प्रेयान्	४२८
यस्याः समुचितेऽप्यह्नि	४२८
या तु कान्तिप्रसादार्थम्	२२
या तु वाक्यार्थयोः साऽपि	३०९
यादृग् गद्यविधौ बाणः	१०७
या पृथक्पदता वाक्ये	३९
या प्रत्ययोपमेत्युक्ता	३०५
या म्लिष्टम्लेच्छितादीनाम्	६३
यावदर्थपदत्वञ्च	४९
या विकासेऽथ विक्षेपे	११४
या समासोपमा तत्र	३०४

कारिकार्धम्	पृष्ठम्
युक्तावुदाहृतः सोऽपि	१९२
युक्तो न युक्त इत्येवम्	२४८
युक्त्यौचित्यप्रतिज्ञादि०	३३
युवतेरिव रूपमङ्ग	९८
यूनोरपूर्वः पूर्वानु०	४२३
ये च रत्यादिभेदास्तान्	४१२
ये च लीलादयो यूनाम्	४२०
ये व्युत्पत्त्यादिना शब्दम्	१००
योगकारणपर्याया०	१२४
यो देशकाललोकादि०	३२
योऽर्थस्तस्यान्वयात् काव्यम्	४१७
योस्यात्यन्तमविच्छेदः	४२०
यः प्रवृत्तिं निवृत्तिं च	२४२
रजस्तमोभ्यामस्पृष्टम्	४१९
रतिरेवेष्टसंप्राप्तौ	४२२
रतिर्निसर्गसंसर्गौ०	४४६
रतिर्हासश्च शोकश्च	४१८
रतौ सञ्चारिणः सर्वान्	४१९
रसत्वं प्रतिपद्यन्ते	४१९
रसान्तरतिरस्कारा०	४२०
रसोऽभिमानोऽहङ्कारः	४१७
रसो रत्यादिरूपेण	४१८
रूपयौवनवैदग्ध्य०	४२८
रागरोषभयादिभ्यः	४३६
रागोऽनु सह पश्चाद्वा०	४२३
राजकन्याकुमारस्त्री०	४२९
राजते रञ्जतेर्वापि	४२३
रीतिः सा यस्त्विहार्थानाम्	६१
रूढाहङ्कारमौर्जित्यम्	५७
रूढिच्युतं पदं यत्तु	५
रोषशेषानुसन्धानात्	४२५
लज्जाविसर्जनं व्याधिः	४२६
ललितं निष्ठुरं चूर्णम्	१०८
लाटानामुक्तिभिश्चायम्	१९८
लाटानुप्रासवर्गस्य	१८८
लिङ्गाद्यल्लिङ्गिनो ज्ञानम्	२८८
लीला विलासो विच्छित्तिः	४२१
लोकातीत इवार्थो यः	९३
लोकान्तरगते यूनि	४२२
लोकेषु यदशास्तार्थम्	११
लोपे सामान्यधर्मस्य	३०८
लौकिकार्थमतिक्रम्य	९३
ल्युडन्तोऽपि न पुंलिङ्गः	४२४
वक्रोक्तिश्च रसोक्तिश्च	४१७
वपुर्जलोद्गमः स्वेदः	४३६
वर्णस्थानस्वराकार०	१९७
वर्णानुप्रास एषा तु	१७६
वर्णावृत्तिः प्रयोगेभ्यः	१८०
वर्णावृत्तिरनुप्रासः	१८४
वर्णावृत्तिरनुप्रासः	१८८
वर्णावृत्तिस्तथा वाचाम्	१८०
वस्तु किञ्चिदुपन्यस्य	३२७
वस्तुनो वा स्वभावेन	२४९
वस्त्वन्तरतिरस्कारः	२८०
वाक्यमस्थानविरति	८५
वाक्यवच्च प्रबन्धेषु	४२९
वाक्यस्यैते महादोषाः	१३
वाक्यान्तरपदैर्मिश्रम्	१६
वाक्यान्तरसगर्भं यत्	१७
वाक्यान्तरसगर्भं यत्	८१
वाक्यार्थयोर्विस्तरतः	३११
वाक्याश्रयाणां दोषाणाम्	१०
वाक्ये प्रबन्धे चार्थानाम्	९२
वाक्ये यः खण्डयन् रीतिम्	२३
वाक्ये शब्दार्थयोः सम्यग्	१३०
वाक्योपमा तु या तत्र	३०७
वाक्यं भवति नेयार्थम्	१३
वाक्यं यत्तु क्रमभ्रष्टम्	२८

कारिकार्धम्	पृष्ठम्
वाणीशमहितामुक्ति०	४०५
वाच्ये प्रतीयमाने च	३४२
वाच्यं प्रतीयमानश्च	२६०
वाच्यः प्रतीयमानश्च	२१२
विकटाक्षरबन्धत्वम्	४१
विटचेटौ पताकाश्च	४२८
विदग्धगोष्ठ्यां वाक्यैर्वा	२२७
विदुर्वाग्दण्डपारुष्यम्	४४२
विदूरकार्यः सहजः	२४८
विधिद्वारेण वा यत्र	१२२
विधिनाऽथ निषेधेन	३७४
विधेरथ निषेधात् स्यात्	१२२
विना समासे चतुराः	४६३
विनिषिद्धन्तु करणे	४२३
विनिषिद्धश्च पूर्वानु०	४२३
विपर्ययेण श्लेषस्य	२१
विपर्यासोपमा तासु	३१३
विप्रलम्भादिशब्दानाम्	४२२
विप्रलम्भा विवाहाश्च	४२९
विप्रलम्भेऽभियोगाद्यैः	४२२
विप्रलम्भोऽथ संभोगः	४१८
विभावश्चानुभावश्च	४२०
विभावस्यानुभावस्य	४१९
विभिन्नप्रकृतिस्यादि०	१६
विभिन्नार्थैकरूपायाः	१४४
विभूषयति हारोऽपि	१९२
विरुद्धं नाम तद् यत्र	३२
विरुद्धं विपरीतार्थ०	९
विरुद्धानां पदार्थानाम्	१२४
विरूपसंधि यत्पूर्वं	७६
विरहादेर्मनस्तापः	४४३
विरहोत्कण्ठिता सा तु	४२८
विरोधस्तु पदार्थानाम्	२५६
विरोधः सकलोऽप्येषः	९६
विरोधः संभवोऽन्योन्यम्	२३४

कारिकार्धम्	पृष्ठम्
विलासा ये वरस्त्रीणाम्	४२१
विलोकयति कान्तेति	४१७
विवक्षा या विशेषस्य	४०५
विवक्षितगुणोत्कृष्टैः	३६०
विवक्षितार्थनिर्वाहः	६२
विविक्तभावं लभते	३६६
विविक्तश्चाविविक्तश्च	३६५
विविधश्च विरुद्धश्च	४२३
विषयाश्रयसंस्कार०	४१९
विषयो यत्र रत्यादौ	४२०
विषादमदरोगादेः	४३७
विषादश्चेतसो ग्लानिः	४४२
विशिष्टादृष्टजन्मायम्	४१७
विशिष्टा भणितिर्या स्यात्	५१
विशिष्टोऽर्थः कवीनां ताः	३०३
विशेषदर्शनायैव	३८१
विशेषद्योतकेनेह	४२३
विशेषाः प्राप्तकालोऽथ	४५५
विशेषेणामितः काये	४१६
विशेष्यते तदाहुस्तम्	३८६
विशेष्यमात्रभिन्नापि	३४७
विश्रम्भजश्च प्रेमाणः	४२६
विश्रम्भवद्भिरस्मिन् हि	४२५
विसर्गबिन्दुसंयोग०	१८४
विसंहितो विरूपो वा	१४
विस्तरोऽर्थविकासः स्यात्	५६
विस्मयश्चित्तविस्तारः	४३५
विहृतं क्रीडितं केलिः	४२१
वृत्तिरत्राजहत्स्वार्था	४२५
वेषो व्यापार इत्याद्यैः	२३५
वैकल्यादर्शनेनापि	३८१
वैदर्भादिकृतः पन्थाः	१११
वैदर्भी साथ पाञ्चाली	११२
वैधर्म्येण च विद्वद्भिः	३७९
वैवर्ण्यमश्रुप्रलयाः	४१६

कारिकार्धम्	पृष्ठम्
वैसादृश्यवती चेयम्	३६५
वैहासिकः क्रीडनकः	५०६
वंशवृत्तश्रुतादीनि	४३०
व्यक्ताव्यक्ता च संसृष्टिः	४१३
व्यक्ताव्यक्तोभयाख्याभिः	४११
व्यत्ययो वस्तुनो यस्तु	२६३
व्यपेतश्चाव्यपेतश्च	१६०
व्यर्थमाहुर्गतार्थं यद्	२६
व्याकीर्णं तन्मिथो यस्मिन्	१५
व्याजावलम्बनं यत्तु	५८
व्याविद्धं दीर्घकालत्वात्	४२३
व्यासेनोक्तिस्तु विस्तरः	४८
व्युत्पत्तिः सुप्तिङां या तु	४५
शक्रार्चा कौमुदी यक्ष०	४२६
शठो धृष्टोऽनुकूलश्च	४२७
शब्दप्रधानमाहुस्तम्	२१
शब्दभूयिष्ठमेतेषु	३१४
शब्दशास्त्रविरुद्धं यत्	४
शब्दसंदर्भमात्रेण	२३३
शब्दस्य यदि वार्थस्य	३६६
शब्दहीनं क्रमभ्रष्टम्	१३
शब्दार्थोभयभूयिष्ठ०	३१४
शब्दार्थोभयसंज्ञाभिः	१००
शब्दार्थौ यत्र तुल्यौ स्तः	६०
शब्देभ्यो यः पदार्थेभ्यः	३०३
शब्दोपात्ते प्रतीते वा	२६८
शय्येत्याहुः पदार्थानाम्	१३३
शास्त्रमात्रप्रतीतत्वाद्	६६
शास्त्रार्थसव्यपेक्षत्वम्	५६
शास्त्रोक्तार्थानुसन्धानात्	४३६
शिखरादन्यतमस्मात्	२१०
शुद्धा चित्रा विचित्रा च	२३६
शुद्धा मिश्रा च साक्षेपः	३७४
शुद्धा यत्रैकमुद्दिश्य	२३६
शुद्धा साधारणी मिश्रा	१०२
शृङ्गाद् ग्रन्थि पुनः शृङ्गम्	२१०
शृङ्गारवीरकरुणाः	४४६
शृङ्गाराद्या रसा ये च	४२०
शृङ्गारी चेत् कविः काव्ये	४१७
शृण्वन्ति लटभं लाटाः	१०२
शेषाणां विप्रलम्भादौ	४६४
शोकश्चित्तस्य वैधुर्यम्	४३४
श्रव्यं तत् काव्यमाहुर्यत्	२२६
श्रुतिभिर्वृत्तिभिर्वर्णैः	१६८
श्रुतिवर्णानुप्रासा०	१९७
श्रुत्यनुप्रासवर्णानु०	१७६
श्रोत्रयोरेव सुखदम्	२२९
श्लाघां गर्हामुभे नोभे	३४७
श्लाध्यैर्विशेषणैर्योगः	४२
श्लिष्टमस्पृष्टशैथिल्यम्	८७
श्लेषः प्रसादः समता	३७
श्लेषानुप्रासचित्राणि	१००
श्लेषोऽनेकार्थकथनम्	४०८
श्लोककोटीरियं तिस्रः	२१९
श्लोकपादक्रमेण स्याद्	२११
श्लोकस्यैतस्य पादेषु	२११
श्लोकाभ्यासश्च तत्राद्यम्	१६१
षडत्राभिनयास्तद्वद्	२३२
स उपन्यस्तवस्तूनाम्	३७६
स एव चेदशृङ्गारी	४१७
सकृदुच्चारणे चास्याः	२२०
स क्लेशः स्यात् ततो नान्या	३६२
स चाव्यवहितो व्यस्तः	१६२
सतुल्ययोगितोल्लेखः	३०३
स तु स्तबकवान् स्थानी	१८०
सत्त्वत्यागादनुत्कर्षः	४४२
सदृशात् सदृशज्ञानम्	२६३
सदृशाददृष्टचिन्तादेः	२८३
स धर्मधर्मिरूपाभ्याम्	२५४
स पालनार्थः पूर्वानु०	४२४

कारिकार्धम्	पृष्ठम्	कारिकार्धम्	पृष्ठम्
स प्रत्यनीकन्यासश्च	३८०	सा किमावर्ण्यते यूनाम्	४२५
स प्रवासः प्रशब्देन	४२४	साक्षेपोऽर्थान्तरन्यासः	३०३
सनाथैव हि वैदर्भी	१६८	सा च धर्मार्थकामानाम्	३५७
स निर्णयान्त इतरो	२७८	सा च प्रायो गुणानाञ्च	४०५
समग्रमसमग्रं वा	१८४	सा तु प्रकृतरूपा स्याद्	३११
समस्तपञ्चषपदाम्	११२	सा तु वासकसज्जा स्यात्	४२८
समस्तममस्तं वा	८६	सा तु व्यक्ता तथाऽव्यक्ता	४१३
समस्तरीतिर्व्यामिश्रा	११३	सा त्रिधा व्यत्ययवती	२६३
समस्तं चासमस्तं च	३१८	सादृश्याद् वैसादृश्याच्च	२६८
समस्तं व्यस्तमुभयम्	३१५	साधर्म्योत्पादनं यत् तम्	३९२
समस्तात्युद्भटपदाम्	११२	साधारणोऽनन्यजानिः	४२७
समाधिमन्यधर्माणाम्	३४४	साभिप्रायस्य वाक्ये यद्	१२०
समाधिमेव मन्यन्ते	३४६	साभिप्रायोक्तिविन्यासः	६०
समाधिः सोऽन्यधर्माणां	४६	सामान्या च पुनर्भूश्च	४२७
समाध्युक्तिः समासोक्तिः	३०३	साम्यप्रतीतिरस्तीति	३२७
स मानानन्तरं प्राप्तः	४२४	साम्ये पूर्वादिभेदेन	३२७
समा न्यूनापि वा किञ्चित्	४२७	साम्योत्कर्षापकर्षोक्तेः	३३१
समा समासे चतुरः	४२५	सा लघूनां गुरूणां च	१०८
समासात् प्रत्ययाच्चैव	३०४	सास्मिन् पदस्य वाक्यस्य	१२०
समासेनाभिधानं यत्	४८	सिद्धैर्मन्त्रपदैः सेयम्	२२२
समीचीनार्थसंपूर्वाद्	४२४	सुकुमारार्थसंदर्भा	११५
समुदायार्थशून्यं यत्	९०	सुखदुःखादिजनितः	४४०
समो न्यूनोऽपि वा तस्य	४२७	सूक्ष्मात् प्रत्यक्षतः सूक्ष्मो०	२५२
सम्बन्धिभिः पदैरेव	३९०	सैवान्योक्तिरनन्योक्तिः	३४७
सर्वप्रमाणपूर्वत्वाद्	२९७	सैषा रूपकभेदानाम्	३२४
सर्वभाषासु वाक् तेषाम्	२२०	सोद्भेदोऽथ निरुद्भेदः	२८४
सर्ववाक्योपकारश्चेद्	३९५	सोऽपि पूर्वानुरागादेः	४२२
सर्वात्मना समुच्छेदः	४२०	सोऽप्यनेन स्तबकितः	१७३
सर्वानुग्राहिणीं तासु	४१७	सोऽयं द्वादशधा भेदैः	१८४
स विधौ वा निषेधे वा	२५८	सौकुमार्यमथ प्रौढिः	१७६
स सूरिभिरनुप्रासः	१९२	सौकुमार्यविपर्यासात्	२२
स संक्षिप्तोऽथ सङ्कीर्णः	४२५	सौक्ष्म्यमित्युच्यते तत्तु	५८
सहजा पूर्वजागन्तुः	५०७	संकल्परमणीयोऽनु०	४२२
सहजाहार्यतद्योग०	३२०	संक्षिप्तानेव रत्यर्थम्	४२५
सहजाहार्यनामानौ	४२६	संक्षेपस्तस्य संवृतिः	६०
सहेवादिप्रयोगेषु	३६५	संक्षेपेणोच्यते यस्मात्	३४७

कारिकार्धम्	पृष्ठम्
संक्षेपः संमितत्वञ्च	३७
संचारिणं वा जनयन्	४१९
संदिग्धार्थं ससंशयम्	२८
संनिवेशवशात् किञ्चिद्	७३
संपुटं रसना माला	३९५
संपूर्णः पूर्णकामानाम्	४२५
संप्रयोगाभिमानोत्था	४४६
संबोधनाग्रगैर्दृष्टा	२१८
संबोधनैर्द्वितीयान्तैः	२१९
संमोहानन्दसंभेदः	४४०
संयोगे तस्य निष्पत्ति०	४१९
संशयायैव संदिग्धम्	६१
संश्रुत्य विप्रलम्भार्थान्	४२२
संसर्गस्तस्य यस्तेन	४२०
संसृष्टिरिति निर्दिष्टाः	३०३
संसृष्टिरिति विज्ञेया	४१३
संस्कारपाटवादिभ्यो०	४१९
संस्कृतेनैव कोऽप्यर्थः	१०१
संस्कृतेनैव केऽप्याहुः	१०१
स्तम्भश्चेष्टाप्रतीघातः	४३६
स्तम्भस्तनूरुहोद्भेदः	४१८
स्तुतिनिन्दार्थमेवाहुः	३६१
स्त्रीपुंसयोर्विप्रलम्भे	४२२
स्थानास्थानविभागोऽयम्	१५६
स्थास्नुनैवोद्धतप्रेयः०	४१६
स्थितेनागन्तुकं हन्याद्	२२२
स्थूलादीनां तदा चैषा	२१६
स्पर्शादीनामसंबन्धः	१७६
स्फुटादिवन्ध्यसंसिद्ध्यै	१७६
स्मरणं प्रत्यभिज्ञान०	२८३
स्मृता निर्वहणञ्चेति	४२९
स्मृतिर्वितर्कश्चोत्कण्ठा	४१८
स्मृतिः पूर्वानुभूतार्थं०	४३७
स्मृतीच्छायत्नजन्मानः	४२०
स्मृत्यादयोऽनुभावाश्च	४२१
स्मृत्यादयो हि प्रेमादौ	४१६
स्यात् कथाव्यापिनी सर्व०	४२७
स्यादेकमनुभूतेऽर्थे	२६३
स्यात् समस्तोपमा तद्वद्	३११
स्यात् सावयवसंकीर्णम्	३२४
स्वजातिव्यक्त्युपाधिभ्याम्	२६८
स्वतोऽपि कुटिलं प्रेम	४२४
स्वभावतश्च गौण्या च	१८७
स्वभेदे चान्यभेदे च	१५२
स्वरूपमाश्रयो हेतुः	२३५
स्वरूपमासां यो वेद	४१८
स्वयं दत्तानि हि विधिः	४२३
स्वसंकेतप्रक्लृप्तार्थम्	८
स्वात्मोपयोगिन्यन्योप०	५०७
स्वाधीनपतिका सा तु	४२८
स्वानुभूतिभवं चैवम्	२८७
स्वाभिप्रायस्य कथनम्	४१०
स्वेभ्यः स्वेभ्यो निसर्गेभ्यः	२३४
हर्षाद्भुतभयादिभ्यः	४३६
हर्षामर्षादयो ये च	४२१
हर्षामर्षावसूयेर्ष्या	४१८
हानोपादानयोर्हेतुः	२७५
हीनपात्राणि शेषाणि	४२८
हीनपात्रेषु तिर्यक्षु	४२०
हीनं यत्रोपमानं स्यात्	३०
हीनं यत्रोपमानं स्यात्	६४
हीनोपमं भवेच्चान्यद्	२६
हृद्यं सूक्ष्मं च भिद्येत	२८६
हृद्योदाहरणं तत्र	२८६
हल्लीसकं च रासश्च	२३१
हेतुरीर्ष्यायितादीनाम्	४२७
हेला हावश्च भावश्च	४६४
हेलाहावादयश्चान्ये	४२१
ह्रासाभासौ शमः शेषः	४१८

उदाहृतसंस्कृतपद्यानुक्रमः

प्रतीकम्	आकरः	पृष्ठम्
अकटगुमटी चन्द्र०		१०५
अकस्मादेव ते चण्डि	काव्यादर्शः २/७१	३१६
अकृतकवलारम्भैर्मू'यो		३८९
अक्षुद्रारिकृताभिमन्युनिधनात्	द्र० शाङ्‍र्गधरपद्धतिः; निशानारायणस्य	४४०
अक्षे वसति पिशाचः		२६२
अखण्डितं प्रेम लभस्व	कुमारसंभवम् ७/२८	४८७
अखिद्यतासन्नमुदग्रतापम्	शिशुपालवधम् ४/१२	१५६
अगा गां गाङ्गकाकाङ्ग०	काव्यादर्शः ३/९१	२०१
अगूढहासस्फुटदन्तकेसरम्	किरातार्जुनीयम् ८/३६	३४०
अग्रे गतेन वसतिम्	शिशुपालवधम् ५/१५	२३६
अग्रे स्त्रीनखपाटलम्	विक्रमोर्वशीयम् २/७	५४
अघौघं नो नृसिंहस्य		१७५
अङ्गानि चन्दनरजःपरि०		४६१
अङ्गुलीभिरिव केशसंचयम्	कुमारसंभवम् ८/६३	३५५
अङ्गुल्यः पल्लवान्यासन्	काव्यादर्शः २/६७	३१५
अजननिरस्तु विभूतेः		५२५
अजित्वा सार्णवामुर्वीम्०	काव्यादर्शः २/२८४	४४७
अतिः अतिः अन्म अलम्		२२५
अत्यन्तमसदार्याणाम्	काव्यादर्शः २/२५०	२४७
अत्रान्तरे ललितहारलता०	विद्धशालभञ्जिका १/१९	५२४
अत्राप्युदाहरन्तीमम्		१३३
अथ तैः परिदेविताक्षरैः	कुमारसंभवम् ४/२५	४०४
अथ दीर्घतरं तमः	किरातार्जुनीयम् १३/३०	२८८
अथ वासवस्य	किरातार्जुनीयम् १२/१	११०
अथ स विषयव्यावृत्तात्मा	रघुवंशम् ३/७०	५१३
अथाजिनाषाढधरः प्रगल्भवाक्	कुमारसंभवम् ५/३०	५४६
अथात्मनः शब्दगुणं गुणज्ञः	रघुवंशम् १३/१	६६
अदृश्यन्त पुरस्तेन		२८३
अद्य प्रभृत्यवनताङ्गि तवास्मि	कुमारसंभवम् ५/८६	४८३
अद्य मे सफला प्रीतिः		३२५
अद्यापि तत्कनककुण्डल०	चौरपञ्चाशिका १२	९६

प्रतीकम्	आकरः	पृष्ठम्
अद्रेः शृङ्गं हरति पवनः	मेघदूतम् १/१४	२७६
अद्वैतं सुखदुःखयोरनुगुणम्	उत्तररामचरितम् १/३९	५१३
अनङ्गकमलं चक्रे		२२
अनङ्गलङ्घनालग्न०	काव्यादर्शः ३/६०	२०१
अनञ्जितासिता दृष्टिः	काव्यादर्शः २/२०१	२४०
अनभ्यासेन विद्यानाम्	काव्यादर्शः २ २४७	२४६
अनयोरनवद्याङ्गि	काव्यादर्शः १/८७	६४
अनश्नुवानेन युगोपमान०	रघुवंशम् १८/४८	२४८
अनाघ्रातं पुष्पं किसलय०	शाकुन्तलम् २/१०	३२४
अनाप्तपुण्योपचयैः	किरातार्जुनीयम् ३/५	३०१
अनुगच्छन् मुनितनयाम्	शाकुन्तलम् १/२४	४५६
अनुत्तमानुभावस्य		६
अनुरागवती संध्या	ध्वन्यालोकः १/१३ वृत्तौ	२५०
अनुशासतमित्यनाकुलम्	किरातार्जुनीयम् २/५४	२७२
अनेकपादभ्रमदभ्रसालम्		१६०
अनेन कल्याणि मृणालकोमलम्	विक्रमोर्वशीयम् ३/१३	५०१
अनेन कस्यापि कुलाङ्कुरेण	शाकुन्तलम् ७/१९	४३९
अनेन यूना सह पार्थिवेन	रघुवशंम् ६/३५	३६१
अन्त्रप्रोतबृहत्कपालनलक०	महावीरचरितम् १/२६	७३
अन्त्रैः कल्पितमङ्गलप्रतिसराः	मालतीमाधवम् ५/१८	७३, ५३०
अन्यतो नय मुहूर्त०	सुभाषितावलिः; मञ्जीरस्य	३३२
अन्यदा भूषणं पुंसः	शिशुपालवधम् २/४४	८२
अन्योन्यसंवलितमांसल-	काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिः ३/२/६	५८
अपकर्ताऽहमस्मीति	काव्यादर्शः २/२९३	४४६
अपश्यद्भिरिवेशानम्	किरातार्जुनीयम् १५/२	५३७
अपहस्तितान्यकिसलय०		१९३
अपि जनकसुतायास्तच्च	उत्तररामचरितम् ६/२६	३४६
अपि तुरगसमीपाद्	रघुवंशम् ९/६७	११०
अपीतक्षीबकादम्ब०	काव्यादर्शः २/२००	२४०
अपेतव्याहारं च्युतविविध०		४८२
अप्येहि कान्ते वैदेहि		१८५
अप्राकृतस्तु कथमस्तु		३६
अभिधाय तदा तदप्रियम्	शिशुपालवधम् १६/२	६९
अभिनववधूरोषस्वादुः	औचित्यविचारचर्चा, मालवरुद्रस्य	९३, ५२५
अभिन्नवेलौ गम्भीरा०	काव्यादर्शः; २/१८३	२७०

प्रतीकम्	आकरः	पृष्ठम्
अभूद्वरः कण्टकितप्रकोष्ठः	रघुवंशम् ७/२२	४३०
अभ्युद्धृता वसुमती		५१, ५२१
अभ्रूविलासमस्पृष्ट०	काव्यादर्शः २/१९१	२७०
अमृतममृतं चन्द्रश्चन्द्रः	सुभाषितावलिः; श्रीविजयपालस्य	१८६
अम्बा तुष्यति न मया	सुभाषितावलिः; भट्टकपर्दिनः; भोजप्रबन्धश्च	३९५
अम्लानोत्पलकोमले सखि		४१२
अयमभिनवमेघश्यामला०	मालतीमाधवम् ९/५	४५२
अयमसौ भगवानुत पाण्डवः	किरातार्जुनीयम् १८/६	२७६
अयमान्दोलितप्रौढ०	काव्यादर्शः २/२३६	२४२
अयमुदयति मुद्राभञ्जनः		५४, ११४
अयमेव दह्यमान०		५०४
अयि विजहीहि	औचित्यविचारचर्चा; कुमारदासस्य	१०६
अयं तया रथक्षोभाद्	विक्रमोर्वशीयम् ३/११	३८३
अयं पद्मासनासीनः	रुद्रटकाव्यालङ्कारः ११/२४ नमिसाधोष्टीकायाम्	३०
अरण्यबीजाञ्जलिदान०	कुमारसंभवम् ५/१५	३३१
अरत्नालोकसंहार्यम्	काव्यादर्शः २/१९७	२६८
अरिभेदः पलाशश्च		१६५
अलं विवादेन यथाश्रुतम्	कुमारसंभवम् ५/८२	३७४, ५११
अलमलमतिमात्रं साहसे०	रत्नावली ३/१७	४४४
अलसवलितमुग्धस्निग्ध०	मालतीमाधवम् १/३१	४५०
अलिनीलालकलतम्	काव्यादर्शः ३/८९	२०१
अलिवलयैरलकैरिव	रुद्रटकाव्यालङ्कारः ८/३०	३११
अल्पं निर्मितमाकाशम्	काव्यादर्शः १/९१	९३
अवतु वः सवितुस्तुरगा०		१०६
अवसितं हसितं प्रसितं मुदा	भट्टिकाव्यम् १०/६	१५१
अविगाह्योऽसि नारीणाम्		१८
अविरलमिव दाम्ना	मालतीमाधवम् ३/१६	१११
अविरलविलोलजलदः	रुद्रटकाव्यालङ्कारः ७/६०	२८९
अवैमि पूतमात्मानम्	कुमारसंभवम् ६/५७	२५५
अंशुकानि प्रवालानि	काव्यादर्शः २/२९०	४४७
अशोकनिर्भर्त्सितपद्म०	कुमारसंभवम् ३/५३	४५७
असंभृतं मण्डनमङ्गयष्टेः	कुमारसंभवम् १/३१	२४०
असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा	शाकुन्तलम् १/२२	४३६
असकलहसितत्वात्	काव्यमीमांसा ११/३४	१४२
असारं संसारं परि०	मालतीमाधवम् ४/३०	९१

प्रतीकम्	आकरः	पृष्ठम्
असावनुपनीतोऽपि	काव्यादर्शः ३/१७८	३५
असावुदयमारूढः	काव्यादर्शः २/३११	४०८
असितर्तितुगद्रिच्छित्		२२
असौ विद्याधारः शिशुरपि	मालतीमाधवम् २/११	१११, ५०६
अस्तमस्तकपर्यस्त०	काव्यादर्शः १/८२	१७५
अस्तोकविस्मयमपि	मालतीमाधवम् ९/५५	२८८
अस्त्द्युमजटाभार०		२३०
अस्थीन्यस्थीन्यजिनमजिनम्		१६१
अस्मान् साधु विचिन्त्य	शाकुन्तलम् ४/१६	४४२
अस्मिन्नगृह्यत पिनाकभृता	किरातार्जुनीयम् ५/३३	५२४
अस्मिन्नीषद्वलितवितत०		४४
अस्मिन् वर्षमहे न वर्तत इदम्		५०६
अस्याः सर्गविधौ प्रजापति०	विक्रमोर्वशीयम् १/९	२७६
अहेतुः पक्षपातो यः	उत्तररामचरितम् ५/१७	४४८
अहो रूपमहो रूपम्	रुद्रटकाव्यालङ्कारः ३/१ नमिसाधोष्टीकायाम्	१९१
अहो विशालं भूपाल	काव्यादर्शः २/२१६	४०५
आक्रोशन्नाह्वयन्नन्यान्		२३७
आक्षिपन्त्यरविन्दानि	काव्यादर्शः २/३६१	७५, ५३१
आत्मनश्च परेषाञ्च		१६३
आदित्यचन्द्रावनिलो०	महाभारतम् १/६८/११	३७०
आधातुं विनयं निरागसि		५००
आधूतकेसरो हस्ती	काव्यादर्शः ३/१७२	३३
आनन्दाश्रु प्रवृत्तं मे	काव्यादर्शः २/२६७	३४३
आपातमात्ररसिके सरसीरुहस्य		३३२, ५२५
आपृच्छामि व्यथयति मनः		४६६
आभरणस्याभरणं प्रसाधन०	विक्रमोर्वशीयम् २/३	१२६, ५१०
आम्नायानामाहान्त्या	काव्यादर्शः ३/८४	२०२
आयाते दयिते मरुस्थलभुवां	दशरूपकम् ४/१४ अवलोके	४५६
आरोहत्यवनीरुहः		४२
आलक्ष्यदन्तमुकुलाननिमित्त०	शाकुन्तलम् ६/१७	४५१
आलीयं मालतीमाला		२१
आवर्जिता किञ्चिदिव	कुमारसंभवम् ३/५४	४५७
आविर्भवन्ती प्रथमं प्रियायाः	मालतीमाधवम् ३/४	२६१
आ विवाहसमयाद् गृहे	उत्तररामचरितम् १/३७	५००
आशु लङ्घितवतीष्टकराग्रे	शिशुपालवधम् १०/६४	६५

प्रतीकम्	आकरः	पृष्ठम्
आश्चर्यमुत्पलदृशो वदना०	मालतीमाधवम् ३/५	४५५
आश्लेषिणः पृथुरतक्लम०	काव्यमीमांसा १८/४१	५२१
आश्लेषे प्रथमं क्रमेण		४९३
आसादितप्रकटनिर्मलचन्द्रहासः	दशरूपकम् ३/३ अवलोके	५३५
आसीद् दैत्यो हयग्रीवः	सुवृत्ततिलकम् ३/१६; मर्तृमेण्ठस्य	१०९
आस्थामालम्ब्य नीतेषु	किरातार्जुनीयम् १५/४	४४६
आहारे विरतिः समस्तविषय०	शार्ङ्गधरपद्धतिः; राजशेखरस्य	३३८
आहूतस्याभिषेकाय	दशरूपकम् २/४ अवलोके	३६१
आंहिषातां रघुव्याघ्रौ	भट्टिकाव्यम् ४/४	२६
आः सीते पतिगर्वविभ्रमभर०		५२२
इक्षुदण्डस्य मण्डस्य	काव्यमीमांसा ८/२८	४५३
इतः परानर्भकहार्यशस्त्रान्	रघुवंशम् ७/६७	५३६
इतः प्रत्यादेशात्स्वजनमनु०	शाकुन्तलम् ६/८	४३७
इतः स दैत्यः प्राप्तश्रीः	कुमारसंभवम् २/५५	१४१
इतः स्वपिति केशवः	नीतिशतकम् १५	३४६
इति विस्मृतान्यकरणीय०	रघुवंशम् ९/९९	४५२
इति शासति सेनान्याम्	किरातार्जुनीयम् १५/२६	२४५
इदमम्लायमानाया	काव्यादर्शः २/२८६	४४८
इदमसुलभवस्तुप्रार्थना०	विक्रमोर्वशीयम् २/६	४५७
इदमार्द्रस्मितज्योत्स्नम्	द्र० काव्यादर्शः २/७८	३२०
इदं मघोनः कुलिशम्	काव्यादर्शः २/२९१	४४७
इन्दीवरश्यामतनुर्नृपोऽयम्	रघुवंशम् ६/६५	३९१
इन्दुमूर्ध्नि शिवस्य शैल०		६०, ४००
इन्दुर्यत्र न निन्द्यते न मधुरम्	सुभाषितावलिः	४६७
इन्दुर्लिप्त इवाञ्जनेन	बालरामायणम् १/४२	३५३
इमास्ता विन्ध्याद्रेः		२३८
इयमेत्य पतङ्गवर्त्मना	कुमारसंभवम् ४/२०	४८१
इयेष सा कर्तुमबन्ध्यरूपताम्	कुमारसंभवम् ५/२	४६४
इयं गेहे लक्ष्मीरियममृत०	उत्तररामचरितम् १/३८	४५०
इयं महेन्द्रप्रभृतीन०	कुमारसंभवम् ५/५३	४४६
इयं सा लोलाक्षी त्रिभुवन०	दशरूपकम् ४/३४ अवलोके	४५५
इह मुहुर्मुदितैः कलभै रवः	शिशुपालवधम् ४/६०	१५०
इह रे बहला लासे		२०७

प्रतीकम्	आकरः	पृष्ठम्
उच्छलन्मत्स्यपुचाछग्र०		१७१
उज्ज्वलालोकया स्निग्धा	मालतीमाधवम् १०/४	३३०, ५०७
उत्कण्ठयति मेघानां	काव्यादर्शः २/११८	३६७
उत्कण्ठा संतापो रणरणकः	रुद्रटकाव्यालङ्कारः ७/५५	२५७
उत्कम्पयसि मां चूत		११
उत्कामुन्मनयन्त्येते	काव्यादर्शः; ३/१३६	१५
उत्कूजति श्वसिति मुह्यति		४५५
उत्तप्तकाञ्चनाभासम्		२२६
उत्तिष्ठन्त्या रतान्ते भरमुरग०	सुभाषितावलिः भट्टनारायणस्य	१९६, ४६२
उत्तुङ्गे कृतसंश्रयस्य		३४८
उत्थापितमवतु हरेः		५३५
उत्पक्ष्मणोर्नयनयोरुपरुद्ध०	शाकुन्तलम् ४/१४	४३७
उत्पत्तिर्देवयजनाद्	महावीरचरितम् १/२१	४५७, ४६६
उत्पश्यामि द्रुतमपि सखे	मेघदूतम् १/२३	२५९
उदधावुदधावाज्ञा		२२६
उदयन्नेव सविता	काव्यादर्शः २/३४९	२६५
उदयि ते दयिते		१४६
उद्गर्भहूणरमणी०	काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिः ४/२/२	९५
उद्यतस्य परं हन्तुम्		३२
उद्यद्बर्हिषि दर्दुरारवपुषि	शार्ङ्गधरपद्धतिः; बाणस्य	१८४
उद्यानसहकाराणाम्	काव्यादर्शः २/२५१	२४७, ३००
उन्नमय्य सकचग्रहमास्यम्	सुभाषितावलिः; विज्जिकायाः	६३, ४५०
उन्नमितैकभ्रूलत०	शाकुन्तलम् ३/१२	१०२
उन्मीलितं तूलिकयेव चित्रम्	कुमारसंभवम् १/३२	५१०
उपनिहितहलीषा०		२३९
उपरि घनं घनपरलम्	द्र० मुद्राराक्षसम् १/२१	२६६
उपाध्वं तत्पान्थाः		३५०
उपोढरागाप्यबला	काव्यादर्शः ३/५२	१५४
उभौ यदि व्योम्नि पृथक्	शिशुपालवधम् ३/८	३७, ३१४
उभौ रम्भास्तम्भावुपरि		२७८
उमा वधूर्भवान् दाता	कुमारसंभवम् ६/८२	५७
उरुगुं द्युगुरुं युत्सु		२०१
एक इह जीवलोके		५२३
एक एव हि भूतात्मा	ब्रह्मबिन्दूपनिषद् १२	३०७
एकचक्रो रथो यन्ता	काव्यादर्शः २/३२८	३८३

प्रतीकम्	आकरः	पृष्ठम्
एकत्रासनसंगतिः परिहृता	अमरुशतकम् १५	५१०
एकस्मिन् शयने मया मय सुता०		४६६
एकान्ते विजने		१४२
एकेनार्कं प्रविततरुषा		५२६
एको दाशरथिः कामम्	रघुवंशम् १२/४५	२५७
एको नेता क्षत्रियो वा		१२३
एतदालोक्य लोलाक्षि		२६८
एतदास्यं विना हास्यम्		२६८
एतां पश्य पुरस्तटीमिह	दशरूपकम् २/१० अवलोके	४५३
एतानि निःसहतनो०		११४
एवंवादिनि देवर्षौ	कुमारसंभवम् ६/८४	४४०
एष राजा यदा लक्ष्मीम्	काव्यादर्शः १/५२	१६६
एषा प्रवासं कथमप्यतीत्य	मालतीमाधवम् १०/१२	३०१
एषा मनो मे प्रसभं शरीरात्	विक्रमोर्वशीयम् १/१६	४९६
एष्यत्युत्सुकमागते विवलितम्	अमरुशतकम् ४४	४३३
एह्येहि वत्स रघुनन्दन	महावीरचरितम् १/४६	४६, ५१६
ऐन्दवादर्चिषः कामी	काव्यादर्शः ३/१८३	६७
कञ्चुकं कञ्चुकं मुञ्च		१६१
कण्ठस्य तस्याः स्तनबन्धुरस्य	कुमारसंभवम् १/४३	२६१, ४५७
कण्ठेकालः करस्थेन	काव्यादर्शः २/१२	२४४
कथमपि न निषिद्धो दुःखिना	वेणीसंहारम् ३/३५	५३७
कदा नौ संगमो भावी०	काव्यादर्शः २/२६१	२८६
कनककलसस्वच्छे राधा०		२७५, ४३४
कन्यारत्नमयोनिजन्म	महावीरचरितम् १/३०	४५६
कपाटविस्तीर्णमनोरमोरः	शिशुपालवधम् ३/१३	२७
कपाले मार्जारः पय इति	सुभाषितावलिः; भासस्य	२७६
कपोलकण्डूः करिभिर्विनेतुम्	कुमारसंभवम् १/९	४५३
कपोलपुलकेनास्याः		२६८
कपोले जानक्याः करिकलभ०	बालरामायणम् ३/२७; हनुमन्नाटकम् १/१६	५००
कपोले पत्राली करतल०	अमरुशतकम् ६७	५२७
कमलदलैरधरैरिव	रुद्रटकाव्यालङ्कारः ८/३१	३१२
कमलमनम्भसि कमले च		३५२, ५२५
कमलमिव चारु वदनम्	रुद्रटकाव्यालङ्कारः ८/६	३०८
कमलावलिहारिविकास०		२११
कमले इव लोचने	काव्यालङ्कारसूत्रवृत्ति २/२/८	७६

प्रतीकम्	आकरः	पृष्ठम्
कम्पन्ते कपयो भृशं जलकृशम्	शार्ङ्गधरपद्धतिः; लक्ष्मीधरस्य	२३८
करस्पर्शारम्भोत्पुलकित०		४७५
करासञ्ज वशेशंख०		२०६
करिकवलनशिष्टैः		११४
करेण ते रणेष्वन्त०	काव्यादर्शः ३/२६	१५०
करेणुः प्रस्थितोऽनेको		१५६
करोति किं किरातोऽयम्		१८५
करोति सहकारस्य	काव्यादर्शः ३/११	१४६
कर्कन्धूफलमुच्चिनोति		२८२
कर्णोत्पलं न चक्षुस्ते		३००
कलङ्कमुक्तं तनुमध्यनामिका०	काव्यादर्शः ३/५६	१६०
कलापिनां चारुतयोपयान्ति	काव्यादर्शः ३/५६	१६१
कल्पान्ते शमितत्रिविक्रम०	शार्ङ्गधरपद्धतिः	२७२
कल्याणी बत गाथेयम्	रामायणम् ५/३४/६	२९२
कश्चित् कराभ्यामुपगूढनाल०	रघुवंशम् ६/१३	४३६
कस्य नो कुरुते तन्वि.		४५१
का कथा बाणसंधाने	शाकुन्तलम् ३/१	३८१
काञ्चिप्रतोलीमनु कामिनीनाम्		१४८
का त्वं शुभे कस्य परिग्रहो वा	रघुवंशम् १६/८	५०६
कान्तयानुगतः कोऽयम्		२२५
कान्ते कुटिलमालोक्य		१७४
कान्ते तल्पमुपागते विगलिता	अमरुशतकम् १०१	४४०
कान्त्या चन्द्रमसं धाम्ना	द्र० काव्यादर्शः २/५०	९५
कामं कन्दर्पचाण्डालो	काव्यादर्शः १/६४	८८
कामं प्रत्यादिष्टां स्मरामि	शाकुन्तलम् ५/३०	४५०
कामं वनेषु हरिणाः		३५९
कामचीकमथाः केऽमी		४
कामदं चण्डकम्रं		२१४
कामिनीगण्डनिःस्यन्दि		७२
कामोपभोगसाकल्य	काव्यालङ्कारसूत्रवृत्ति २/२/२४	३५
कालं कपालमालाङ्कम्		१८१
काहमस्मि गुहा वक्ति		२२७
कांक्षन्पुलोमतनया०		२१२
किञ्चिद् वच्मि न वच्मि		१९४
किञ्जलकसंगिशिञ्जान०		१७८

प्रतीकम्	आकरः	पृष्ठम्
किमिति कबरी यादृक्		३६४
कियन्मात्रं जलं विप्र	शार्ङ्गधरपद्धतिः; भोजराजस्य, भोजप्रबन्धश्च	८६, २२४
किरन्तः कावेरीलडह०		७०
किसलयकरैर्लतानाम्	रुद्रटकाव्यालङ्कारः ८/५०	३१७
किसलयमिव मुग्धं बन्धनाद्	उत्तररामचरितम् ३/५	४४३
किं कण्ठे शिथिलीकृतो भुज०	वेणीसंहारम् २/९	५१२
किं गौरि मां प्रति रुषा	रुद्रटकाव्यालङ्कारः १/१५	२२३
किं चित्रं यदि दैवेन		२६४
किं जातोऽसि चतुष्पथे		३४८
किं तातेन नरेन्द्र		१४१
किं द्वारि दैवहितके	सुभाषितावलिः; विकटनितम्बायाः	११७, ५१७, ५२२
किं नो व्याप्तदिशां प्रकम्पित०	वेणीसंहारम् २/१३	४६९
किं पद्ममन्तर्भ्रान्तालि	काव्यादर्शः २/२६	३३९
किं भाषितेन बहुना	काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिः १/१/८	७
किं रूपं स्फुटमेव सा शशि०		४५६
किं वसन्तसमये वनभक्षः		२२८
किंशुकव्यपदेशेन	काव्यालङ्कारः २/९२	३५६
किं सः स्वर्गतरुः		११९
कीदृशा भूमिभागेन		२२८
कुतः कुवलयं कर्णे	काव्यादर्शः २/१२३	३७४
कुमुदमिव मुखं तस्याः		३१
कुमुदवनमपश्रि श्रीमद०	शिशुपालवधम् ११/६४	२६३
कुम्भकूटाट्टकुट्टाक०		१७४
कुरु लालसभूलेहे		१६६
कुर्वन्तोऽमी कलकलम्		१८८
कुलजातिसमाकुलीकृतानाम्		१८६
कुलममलिनं भद्रा मूर्तिः		५००
कुवलयदलद्युतासौ		१६३
कुवलयदलस्निग्धश्यामः	उत्तररामचरितम् ४/१९	४५१
कुशलं तस्या जीवति		५१
कुशलं राधे सुखितोऽसि		२२३
कृच्छ्राद्रुरुयुगं व्यतीत्य	रत्नावली १/१०	५२७
कृतककुपितैर्बाष्पाम्भोभिः		५०८
कृतसीतापरित्यागः	रघुवंशम् १५/१	४९८
कृत्वा पुंवत्पातमुच्चैर्भृगुभ्यः	शिशुपालवधम् ४/२३	१७७

प्रतीकम्	आकरः	पृष्ठम्
कृष्टा येन शिरोरुहेषु	वेणीसंहारम् ३/४२	५३६
कृष्णार्जुनानुरक्तापि	काव्यादर्शः २/३३९	४१०, ४१४
कृष्णेनाद्य गतेन रन्तु०	कृष्णकर्णामृतम् २/६४	४३५
केचिद् वस्तुनि नो वाचि		४९
केनचिन्मधुरमुल्बणरागम्	शिशुपालवधम् १०/५४	४७१
केयं मूर्ध्न्यन्धकारे		२२३
केवलं दधति कर्तृवाचिनः	शिशुपालवधम् १४/६६	४६
केशव यमुनातीरे		२२४
कोकिलालापमधुराः	काव्यादर्शः २/३५४	३६५
कोकिलालापवाचालः	काव्यादर्शः १/४८	२१, १७५
को जयति जयति शर्वः		५३४
को नाम नोदयति नास्त०		५१६
कोपो यत्र भ्रुकुटिरचना	अमरुशतकम् ३४	४३२
कोऽभिप्रेतः सुसंस्थानः		७२
कोऽयं भामिनि भूषणम्		२२४, ५०९
कः खगौघाङचिच्छौजा		१९९
क्रान्तकान्तवदनप्रतिबिम्बे	शिशुपालवधम् १०/३	२८७
क्रिये जयसि जृम्भसे		२१८
क्रोडे मा डिम्भमादाय		१७२
क्लाम्यन्ती यदुपेक्षितासि		४८७
क्वचिदग्रे प्रसरता		३०
क्व नु ते हृदयङ्गमः सखा	कुमारसंभवम् ४/२४	४०४
क्व पेयं ज्योत्स्नाम्भः		१२९
क्व प्रस्थितासि करभोरु	अमरुशतकम् ६७	२२४
क्व युवतिमार्दवं क्व च		२५६
क्वाकार्यं क्व कलाधरस्य	विक्रमोर्वशीयम् ४/३३	९०, ४४४
क्षणमात्रसखीं सुजातयोः	रघुवंशम् ८/३७	४५५
क्षितिविजितिस्थिति०	काव्यादर्शः ३/८५	२०२
क्षितिस्थितिमितिक्षिप्ति०		२०२
क्षिप्तं पुरो न जगृहे	शिशुपालवधम् ५/५०	४५६
क्षिप्तो हस्तावलग्नः	अमरुशतकम् २	९४, ५३०
क्षीरक्षालितचन्द्रेव		४१४
खण्डिताशंसया तेषां	किरातार्जुनीयम् १५/३	१४७
खड्गरकालितकण्ठम्		२००

प्रतीकम्	आकरः	पृष्ठम्
ख्यातयः कनि काले ते	काव्यादर्शः ३/१११	६४
खेटके भक्तसूपस्य		११
खं वस्ते कलविङ्ककण्ठमलिनम्	काव्यमीमांसा १८/७७	५१८
ख्याता एव वयं जगत्सु	महावीरचरितम् ५/५१	५०९
गङ्गे देवि दृशा पुनीहि		४०१
गच्छ गच्छसि चेत् कान्त	काव्यादर्शः २/१४१	३७४
गच्छन्तीनां रमणवसतिम्	मेघदूतम् १/३८	३७२
गच्छेति वक्तुमिच्छामि	काव्यादर्शः २/१४७	३७६
गतः कामकथोन्मादः	काव्यादर्शः २/२४८	२४६
गतिर्वेणी च नागेन		४१०
गर्वमसंवाह्यमिमम्	रुद्रटकाव्यालङ्कारः ८/७८	३३२
गल्लौ लावण्यतल्लौ		१०
गात्राभिघातदलिताङ्ग		११३
गाहन्तां महिषा निपान०	शाकुन्तलम् २/६	३७
गीतशीतांशुताम्बूल०		२५५
गीतान्तरेषु श्रमवारिलेशैः	कुमारसंभवम् ३/३८	४६८
गीताविदुरवाक्यानि		९०
गुणानामेव दौरात्म्यात्		३६३
गुणानुरागमिश्रेण	काव्यमीमांसा ६/२७	२४९
गुरुतरकलनूपुरानुनादम्	शिशुपालवधम् ७/१८	४११
गुरोः शासनमत्येतुम्	काव्यादर्शः २/३०१	४६७
गृहाणि नाम तान्येव	काव्यादर्शः १/८६	६४
गृहीतो यः पूर्वं परिणयविधौ	उत्तररामचरितम् ३/४०	२८४
गेहाद् याता सरितमुदकम्		३८६
गोनासाय नियोजितागदरजाः	विद्धशालभञ्जिका १/३	२४५
ग्रन्थिमुद्ग्रथयितुं हृदयेशे	शिशुपालवधम् १०/६३	४७५
ग्राव्णा नासि गिरेः क्षता		५०
घनगिरीन्द्रविलङ्घनशालिना	भट्टिकाव्यम् १०/१५	१४९
घनाघनाभस्य मही०		१४५
घनं विदार्यार्जुनबाणपूगं	किरातार्जुनीयम् १५/५०	१६१
घूर्णमाननयनं स्खलत्कथं	कुमारसंभवम् ८/८०	४४०
चकार काचित् सितचन्दनाङ्के	काव्यमीमांसा ११/७	४६१
चक्रं वा मधुहा कृतान्त०		५००
चक्षुर्यस्य तवाननादपगतम्		५१२

प्रतीकम्	आकरः	पृष्ठम्
चञ्चत्काञ्चनकाञ्चयः	पञ्चस्तवी १/१०	१८३
चन्दनप्रणयोद्गन्धिः	काव्यादर्शः १/४९	८७
चन्दनारण्यमाधूय	काव्यादर्शः २/२३८	२४२
चन्दनं विषधराश्रयः शशी		४५८
चन्द्रज्योत्स्नाविशदपुलिने	काव्यमीमांसा ९/६	३४५
चन्द्रानन चन्द्रदिनं मृग०		१६५
चन्द्रापीडं सा च जग्राह	कादम्बरीकथासारः ८/८०	४७१
चन्द्रापीडोऽथ संजात०		५०७
चन्द्रायते शुक्लरुचाथ हंसः	रुद्रट काव्यालङ्कारः ८/२८ टीकायाम्	३१२
चन्द्रोऽयमम्बरोत्तंसः	काव्यादर्शः २/१९४	२७०
चपलो निर्दयश्चासौ	काव्यादर्शः २/२७१	३६३
चम्पककलिकाकोमल	रुद्रटकाव्यालङ्कारः ४/१६	१०५
चरन्ति चतुरम्भोधि०	काव्यादर्शः २/६६	३९५
चरस्फारवरक्षार		२०३
चलललतालब्धशमं सुभासम्		२१४
चिक्रंसया कृत्रिमपत्रिपंक्तेः	शिशुपालवधम् ३/५१	२७६
चित्ते निवेश्य परिकल्पित०	शाकुन्तलम् २/६	२७६, ४३८
चूडाचुम्बितकङ्कपत्रमभितः	उत्तररामचरितम् ४/२०	२३३
चूडाप्रोतेन्दुभाग०		२१३
च्युतामिन्दोर्लेखाम्	सुभाषितावलिः; चण्डकस्य	४५४
छत्राकारशिराः शिरा०		११
छिन्नेनापतता वह्नौ		१३४
जजौजोजाजिजिज्जाजी	शिशुपालवधम् १९/३	१६८
जनः पुण्यैर्यायाज्जलधि०		४८, ५१५
जम्बूनां कुसुमोत्करे		२६२
जय जय जय श्रीमन्		१९१
जयति क्षुण्णतिमिरः		१९४
जयति जनतामिवाञ्छित०		१०५
जयति जयति देवः		१९०
जयति ब्रह्मभूः शम्भुः		२३०
जयति भुजगरज्जु०		४३
जयति भुवनकारणं स्वयम्भूः		५३४
जयदेव नतेन्द्रादे		२०९
जयन्ति जायाश्लिष्टस्य		४८७

प्रतीकम्	आकरः	पृष्ठम्
जयन्ति ते सदा देहम्		१५७
जयन्ति वर्षास्विति		७६
जरद्गवः कम्बलपादुकाभ्यां	जैमिनिसूत्रम् १/१/३२ वृत्तौ	२६
जरामरणदौर्गत्य०	सुभाषितावलिः ४/९९	४४४
जलं जलधरे क्षार०		६
जह्ने निह्लादिह्लादोऽसौ		१७९
जातश्चायं मुखेन्दुस्ते		१२२
जातस्य ते पितुरपीन्द्रजितः	उत्तररामचरितम् ५/२४	४४१
जाने कोपपराङ्मुखी	सुभाषितावलिः	४५४
जाने स्वप्नविधौ ममाद्य	बिद्धशालभञ्जिका १/१५	२८४
जितलाटाङ्गनावक्त्रम्		१९३
जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणम्	सुभाषितावलिः; भारवेः	२५१
जीयाज्जगज्ज्येष्ठगरिष्ठचारः		२०१
जुगुप्सत स्मैनमदुष्टभावम्		७७
जेतारं लोकपालानाम्	रघुवंशम् १२/८९	४९७
ज्योतिर्भ्यस्तदिदं तमः		१२६
ज्वलज्जटिलदीप्तार्चिः		१७४
ततः कुमुदनाथेन	महाभारतम् ७/८/४०८	९५
ततः कैरप्युक्ते परिणयविधौ		५०६
ततः प्रभृत्युन्मदना पितुर्गृहे	कुमारसंभवम् ५/५५	१७०
ततः सुनन्दावचनावसाने	रघुवंशम् ६/८०	४३०
तत्क्षणं विपरिवर्तितह्रियोः	कुमारसंभवम् ८/७९	३७२, ४५८
तत्तावदेव शशिनः	काव्यमीमांसा ११/२२	१४२
तथा विनयनम्रापि	मालतीमाधवम् ३/१	५०८
तद्वक्त्रं यदि मुद्रिता शशिकथा	बालरामायणम् २/१७८	३३७
तनुत्वरमणीयस्य		१६५
तन्नागेन्द्रकरोरु०		१२६
तन्मन्ये हिमभासस्तारा०		३३४
तन्मे मनः क्षिपति यत्	मालतीमाधवम् ४/८	४५८
तपन ग्रस्तदहन		२०३
तपो वा शस्त्रं वा	महावीरचरितम् ३/२४	५००
तमालश्यामलं क्षारम्	महेन्द्रः २/४८८	१०
तयोरपाङ्गप्रविचारितानि	रघुवंशम् ७/२३	४३०
तरङ्गय दृशोऽङ्गने	विद्धशालभञ्जिका ३/२७	३३६
तरला कलिला गातुम्		२०८

प्रतीकम्	आकरः	पृष्ठम्
तव प्रिया सच्चरिता	काव्यादर्शः ३/४१	१४९
तव वनवासोऽनुचितः	रुद्रटकाव्यालङ्कारः ११/१३	३०
तव सा कथासु परिघट्टयति	शिशुपालवधम् ६/६४	४६१
तवाननमिवाम्भोज०	द्र० काव्यादर्शः २/१८	३१३
तवालेख्ये कौतूहल०		२९५
तवाववादः प्रत्यब्धि		२२६
तवोत्तरोष्ठे बिम्बोष्ठि		३५
तस्मिन् जीवति दुर्वर्षे	हनुमन्नाटकम् १३/८	२४३
तस्मै हिमाद्रेः प्रयताम्	कुमारसंभवम् ३/१६	७०
तस्य चक्रुश्चमत्कारम्		१३३
तस्य च प्रवयसो जटायुषः		२६४
तस्य राज्ञः प्रभावेण	काव्यादर्शः ३/१८०	९६, २४२
तस्याजीवनिरस्तु मातरवमा		४५
तस्या विनापि हारेण	ध्वन्यालोकः २/२१ वृत्तौ	१६३
तस्याः पातुं सुरगज इव	मेघदूतम् १/५२	२५९
तस्याः प्रवृद्धलीलाभिः		३९६
तं वीक्ष्य वेपथुमती	कुमारसंभवम् ५/८५	४३१
तान्येव यदि भूतानि	महावीरचरितम् २/१४	५७
तापेनोग्रोऽस्तु देहे नो		२०३
ताम्राङ्गुलिदलश्रेणि०	काव्यादर्शः २/६६	३१८
ता राघवं दृष्टिभिरा०	रघुवंशम् ७/१२	४५१
तालसारप्रभा राका		२१२
तां नारदः कामचरः	कुमारसंभवम् १/५१	५१०
तां प्रत्यभिव्यक्तमनोरथानाम्	रघुवंशम् ६/१२	२४४, २५२
तां रोहिणीं विजानीहि	काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिः ४/२/७	२९४
तिमिरनिरुद्धभीमरजनी०		४५४
तिग्मकमसहास्मि सोढुम्		११९
तिष्ठ द्वारि भवाङ्गणे व्रज		१२७, ४७०
तीर्थे तोयव्यतिकरभवे	रघुवंशम् ८/९५	४८३
तीव्राभिषङ्गप्रभवेण वृत्तिम्	कुमारसंभवम् ३/७४	४३७
तुरगनिचयव्यग्रानुर्वीभिदः	उत्तररामचरितम् १/२३	५३७
तुरङ्गमथ मातङ्गम्	काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिः २/२/२२	१४
तुलयति स्म विलोचन०	शिशुपालवधम् ६/४	१४७
तेनाथ नाथ दुरुदाहरणा०		९७, ४५५
तेऽप्याकाशमसिश्यामम्	कुमारसंभवम् ६/३६	६९

प्रतीकम्	आकरः	पृष्ठम्
त्यज मननि सदाहे		१८२
त्यागेन युक्ता दिव०		१४३
त्यागो हि सर्वव्यसनानि	सुभाषितावलिः; शूद्रकस्य	१४३
त्वदर्पितदृशस्तस्याः		२५३
त्वदास्येन्दू समौ दृष्ट्वा		२९८
त्वदुद्धृतामयस्थान०		१६४
त्वद्वक्त्रं यदि मुद्रिता	विद्धशालभञ्जिका १/१४	३३७
त्वद्वक्त्रेन्दुविलोकनाकुल०		६२
त्वद्वियोगोद्भवे चण्ड	विक्रमोर्वशीयम् ४/३९	४८६
त्वन्मुखं त्वमुखमिव		१९३, ३ ४
त्वन्मुखं पुण्डरीकञ्च	काव्यादर्शः २/१६०	२७०
त्वन्मुखं पुण्डरीकञ्च फुल्ले	काव्यादर्शः २/१९३	२७०, ३०९
त्वमर्कस्त्वं सोमस्त्वमसि	महिम्नःस्तोत्रम् २६	३९७
त्वमेव देव पातालम्	काव्यमीमांसा १७/३	१६६
त्वमेव धातुः पूर्वोऽसि		१६४
त्वमेवं सौन्दर्या स च	काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिः ३/२/१२	६२
त्वया जगन्ति पुण्यानि	उत्तररामचरितम् १/४३	३९१
त्वय्यादातुं जलमवनते	मेघदूतम् १/४७	२५८
त्वामालिख्य प्रणयकुपिताम्	मेघदूतम् २/४	४६५
त्वाष्ट्रास्त्वाष्ट्रारिराष्ट्रे न		६३
त्वं नागराज बहु०		११७
दण्डे चुम्बति पद्मिन्या	काव्यादर्शः ३/११०	१५
दत्तेन्द्राभयदक्षिणैर्भगवतः	उत्तररामचरितम् ६/१८	४५२
ददौ सरः पङ्कजरेणुगन्धि	कुमारसंभवम् ३/३७	४६८
दधतमाकरिभिः करिभिः	किरातार्जुनीयम् ५/७	१४५
दधिक्षीरघृताम्भोधि०		४५३
दमं दानं दयां शिक्षेत्	द्र० बृहदारण्यकोपनिषद् ५/२/३	२९१
दयितजनविरहविगलित०		१७८
दर्पणे च परिभोगदर्शिनी	कुमारसंभवम् ८/११	२९६
दर्भाङ्कुरेण चरणः क्षत	शाकुन्तलम् २/१३	५८
दर्शनपथमायाता	शाकुन्तलम् ६/२१	२८१
दलति हृदयं गाढोद्वेगम्	उत्तररामचरितम् ३/३१	४८१
दर्शयत्यसौ परभृतः	काव्यादर्शः २/२९६	४०२
दशरश्मिशतोपमद्युतिम्	रघुवंशम् ८/२९	१९५
दातारो यदि कल्पशाखिभि०		३३७

प्रतीकम्	आकरः	पृष्ठम्
दानं वित्तादृतं वाचः		२५४
दारुणरणे रणन्तम्		१७८
दिक्कालात्मसमैव		१३१
दिग्वासा यदि तत् किमस्य	सुभाषितावलिः	२५७
दिङ्मातङ्गघटाविभक्त०	औचित्यविचारचर्चा ५९	८१, १२६, ५०८
दिने दिने सा परिवर्धमाना	कुमारसंभवम् १/२५	३१०
दिवो जागर्ति रक्षायै	काव्यादर्शः २/४९	३१०
दिवं पत्काषिणो यान्ति		६३
दिशामलीकालकभङ्गताम्	कादम्बरी १८	२५८
दिश्याद्धूर्जटिजूटकोटि०	काव्यमीमांसा १३/२०	२७७
दिष्ट्या सोऽयं महाबाहुः	उत्तररामचरितम् १/३२	५०७
दीर्घपुच्छश्चतुष्पादः		२५
दुःखैकबन्धुरयमृक्ष०	रघुवंशम् १३/७२	४५२
दुन्दुभयो दिवि दध्वनुः		११०
दुर्गे भद्रे सुभद्रेऽर्दित०		२१८
दुर्वारां मदनशरव्यथाम्	रत्नावली २/१	२३२
दूरं मुक्तालतया		४६४
दृश्यस्तवायं पुरतः पयस्वान्		१५९
दृश्यं दृशां सहस्रैः		१३०
दृष्टः कथं सुतनु		११९
दृष्टा दृष्टिमधो ददाति	नागानन्दम् ३/३५	४८१
दृष्टिर्वन्दनमालिका स्तनयुगम्		२७३
दृष्टिं हे प्रतिवेशिनि	दशरूपकम् २/१९ अवलोके	६१
दृष्टे लोचनवन्मनाङ्मुकुलितम्	शार्ङ्गधरपद्धतिः	४३३, ५२९
दृष्ट्वा विभ्रमिणीमेताम्		२९९
दृष्ट्वैकासनसंस्थिते	अमरुशतकम् १६	५३, ५०१
देयान्नश्चण्डधामा		२१३
देवधिष्ण्यमिवाराध्य०	काव्यादर्शः १/९०	९३
देवव्रते वाञ्छति दीर्घनिद्राम्		५८
देवाकानिनि कावादे	किरातार्जुनीयम् १५/२५	२०९
देवानां नन्दनो देवः	काव्यादर्शः ३/९३	१९८
देवी पुत्रमसूत नृत्यत	काव्यमीमांसा ५/११	३८६
देवी स्वीकृतमासनस्य		४९८
देवः शशाङ्कशकलाभरणः		२१३
देहस्था दर्पणे यस्य		३५४

प्रतीकम्	आकरः	पृष्ठम्
दोर्दण्डाः क्व धृताङ्गदाः		२३२
दोर्निष्पेषविशीर्णवज्रशकल०	महावीरचरितम् १/२५	५०८
दोलातिप्रेरणत्रस्त०	काव्यादर्शः ३/१८२	९८
दोषाकरेण संबध्नन्	काव्यादर्शः २/३१२	४०८
द्युवियद्गामिनी तार०	किरातार्जुनीयम् १५/४३	२२७
द्राविडीनां ध्रुवम्		१७९
द्रुतं द्रुतं वह्निसमा०	भट्टिकाव्यम् १०/११	१४५
द्वावप्येतावभिनवजपा०		३४०
द्विरष्टवर्षाकृतिमेन		६५
द्वीपादन्यस्मादपि मध्यादपि	रत्नावली १/७	५३४
धनश्च बहुलभ्यं ते	काव्यादर्शः २/१३७	३७८
धनैर्दुष्कुलीनाः कुलीनाः		१९६
धराधराकारधरा०	काव्यादर्शः ३/७२	१५८
धर्मस्योत्सववैजयन्ति		३९०
धर्मे चार्थे च कामे च	महाभारतम् १८/५/३८	२२६
धूमज्योतिःसलिलमरुताम्	मेघदूतम् १/५	१२७
धृतायुधो यावदहम्	वेणीसंहारम् ३/४१	४३९
धृतिरस्तमिता गतिश्च्युता	रघुवंशम् ८/३६	३००
ध्रुवमस्मि शठः शुचिस्मिते	रघुवंशम् ८/४९	४६५
न कठोरं न वा तीक्ष्णम्	काव्यादर्शः २/३२४	३८२
न केतकीनां विलसन्ति		३४२
नखमुखपाणिकण्ठचिकुरैः		२१७
नखिनाञ्च नदीनाञ्च		२४
नगजा न गजा दयिता दयिता	भट्टिकाव्यम् १०/९	१५३
नतदिव्यासदाराय		२१५
न देवकन्यका नापि	काव्यादर्शः २/३२५	३८२
न नोननुन्नो नुन्नोना	किरातार्जुनीयम् १५/१४	१९८
न पद्मं मुखमेवेदम्	द्र० काव्यादर्शः २/३६	३०८
न बद्धा भ्रूकुटिर्नापि	काव्यादर्शः २/३२६	३८२
नमत चन्द्रकलामयमण्डनम्		२१४
न मन्दयावर्जितमानसात्मया	काव्यादर्शः ३/५७	१५९
न मया गोरसाभिज्ञम्	काव्यादर्शः ३/१०८	२२६
न मर्त्यलोकस्त्रिदिवात्		३०१, ३३४, ४६८
नमस्ते जगतां गात्र		२१०

प्रतीकम्	आकरः	पृष्ठम्
नमस्ते महिमप्रेम		२०४
न मालतीदाम विमर्दयोग्यम्		१८१, ३३५
न मीलयति पद्मानि	काव्यादर्शः २/८३	२४९
नमो दिवसपूराय		२१५
नयनानन्दजनने	काव्यादर्शः ३/८८	२००
न रथा न च मातङ्गाः	काव्यादर्शः २/३२७	३८२
नलिनी नलिनीनाथ०		१९४
न विरचिता ललाटतट०		२५०
नवोढे त्वं कुचाढ्यापि		१७१
न शशीशनवे भावे		२०४
न स्पृष्टोऽपि त्रिदशसरिता		४८४
नादेयं किमिदं जलम्		२२३
नान्तर्वर्तयति ध्वनत्सु		४६६
नान्दीपदानि रतनाटकविघ्नशान्तौ	सूक्तिमुक्तावली; वामनस्य	२२९
नामिलितमस्ति किञ्चित्		३०१
नालस्य प्रसरो जलेष्वपि	शार्ङ्गधरपद्धतिः	३५०
निकामं क्षामाङ्गी सरस०	मालतीमाधवम् २/३	३६८
निगृह्य केशेष्वाकृष्टा	काव्यादर्शः २/२८२	४४७
नितम्बगुर्वी गुरुणा प्रयुक्ता	रघुवंशम् ७/२५	१८२
निध्वनज्जवहारीभा		२०७
निर्मूलकाषं कषति		१९०
निरर्थकं जन्म गतं नालिन्याः		२२४
निरानन्दः कौन्दे मधुनि	काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिः ३/१/१२	४१
निर्णेतुं शक्यमस्तीति	काव्यादर्शः २/२१८	२९७
निर्मलेन्दु नभो रेजे		२७१, ४१४
निर्माल्यं नयनश्रियः	द्र० बालरामायणम् १/४०	१२०
निर्यता परिजनेन बोधितः		३६८
निर्विमुज्य दशनच्छदं ततः		४६१
निवार्यतामालि किमप्ययम्	कुमारसंभवम् ५/८३	२९२
निवृत्तमेव त्रिदिवप्रयोजनम्		३०१
निशम्य ताः शेष०	शिशुपालवधम् २/६७	८९
निशितासिरतोऽमीकः	किरातार्जुनीयम् १५/२२	२०७
निष्कन्दामरविन्दिनीम्	महेन्द्रः २/४३०	३४९
निसर्गनिर्गतानर्घ०		१७८
निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटम्	अमरुशतकम् १०५	४१२

प्रतीकम्	आकरः	पृष्ठम्
नीतिरापदि यद्गम्यः	शिशुपालवधम् २/६१	९८
नीते निर्व्याजदीर्घा	चण्डीशतकम् ४	१८३
नीतो विक्रमबाहुरात्मसमताम्	रत्नावली ४/१८	४३९
नीरन्ध्रं गमितवति क्षयम्	किरातार्जुनीयम् १७/६१	१३
नीललोहितमूर्तिर्यः		९
नीलाब्जानां नयन०		१३१
नीलेन्दीवरशङ्कया नयनयोः		२७६
नीवीबन्धोच्छ्वसनशिथिलम्	मेघदूतम् २/५	२५०
न्यक्कारो हृदि वज्रकीलः	महावीरचरितम् ५/२२	५२१
न्यक्षेण पक्षः क्षपितः		८८
पङ्गो वन्द्यस्त्वमसि न गृहम्		३५८
पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः		१२४
पञ्चानां पण्डुपुत्राणाम्	काव्यादर्शः ३/१८५	९८
पतिश्वशुरता ज्येष्ठे		१३२
पत्युः शिरश्चन्द्रकलामनेन	कुमारसंभवम् ७/१९	४६२
पद्भ्यामूरुयुगं विभज्य भुजयोः		५३०
पद्मसंमीलनाच्चात्र	काव्यादर्शः २/२६२	२८६
पद्मान्यर्कांशुनिष्ट्यूताः	काव्यादर्शः १/९६	७२
पद्मिनी नक्तमुन्निद्रा	काव्यादर्शः ३/१६७	३३
पयोधरभराक्रान्ता		२२५
पयोमुचः परीतापम्	काव्यादर्शः २/१७३	३७९
परदाराभिलाषो मे	काव्यादर्शः ३/१३४	९७
परस्य भूयान् विवरेऽभियोगः	किरातार्जुनीयम् १६/२३	२५८
परितस्तं (अभितस्तं) पृथासूनुः	किरातार्जुनीयम् ११/८	४५१
परिस्फुरन्मीनविघट्टितो रवेः	किरातार्जुनीयम् ८/४५	४४३
पर्दते हृदते स्तन्यम्		१२
पर्याप्तपुष्पस्तवकस्तनीभ्यः	कुमारसंभवम् ३/३९	४६८
पर्वतभेदि पवित्रं जैत्रम्	नलचम्पूः ६/२९	३९४
पवनो दक्षिणः पर्णम्	काव्यादर्शः २/९८	३९५
पश्चात् पर्यस्य किरणान्	काव्यादर्श २/२५७	९२, २४९
पाणिपद्मानि भूपानाम्	काव्यादर्शः २/२५७	३१५
पाणिपल्लवविधूननमन्तः	किरातार्जुनीयम् ९/५०	४६१
पाण्ड्योऽयमंसार्पितलम्बहारः	रघुवंशव् ६/६०	३०९
पातालप्रतिमल्लगल्लविवर०	मालतीमाधवम् ५/२२	७०
पात्रे पुरोवर्तिनि विश्वनाथे		५७

प्रतीकम्	आकरः	पृष्ठम्
पादावष्टम्भनम्रीकृत०		२३६
पादे मूर्धनि ताम्रतामुपगतें		४८१
पानीयं पातुमिच्छामि		२२७
पाप्मापहारी रणकर्मशौण्डः		२००
पायाद् वश्चन्द्रधारी		२१३
पायाद्वो रचितत्रिविक्रम०		४००
पायं पायं तवारीणाम्	काव्यादर्शः २/२८८	४४८
पितुः पदं मध्यममुत्पतन्ती	विक्रमोर्वशीयम् १/१९	६६
पिनष्टीव तरङ्गाग्रैः		१७९, ४१३
पि-पि-प्रिय स-स-स्वयम्		११९, ४३६
पिबतस्ते शरावेण		२२६
पिबन् मधु यथाकामम्	काव्यादर्शः २/२०६	३५१
पिहिते वासागारे	काव्यमीमांसा १४/१२	२८८
पीनश्रोणि गभीरनाभि		२४७, ४३१
पुन्नागनागकेसर०		१८७
पुरः पाराऽपारा तटभुवि		१८७
पुरा यत्र स्रोतः पुलिनम्	उत्तररामचरितम् २/२७	२८३
पुष्णती पुष्पधनुषम्		१७५
पुष्पं प्रतालोपहितम्	कुमारसंभवम् १/४४	४५४
पुंसः पुराणादाच्छिद्य	काव्यादर्शः २/३४५	३६४
पूर्णेन्दुकल्पवदना		३०६
पृष्ठेषु शङ्खशकलच्छविषु	काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिः ३/२/१३	५५
प्रकाशो यशसा देवः		१९४
प्रजागरात् खिलीभूतः	शाकुन्तलम् ६/२१	२४३
प्रणम्य शितिकण्ठाय	कुमारसंभवम् ६/८१	४४०
प्रणम्य हेतुमीश्वरम्	पदार्थधर्मसंग्रहः १	१०९
प्रणयिसखीसलीलपरिहास०	मालतीमाधवम् ५/३०	४४२
प्रणवः प्रवणो यत्र		१८२
प्रतीच्छत्याशोकीं किसलय०	काव्यमीमांसा ५/१५	४६
प्रत्यक्षवस्तुविषयाय जगद्०		३९२
प्रत्यग्रोज्झितगोकुलस्य		५१२
प्रत्यग्रोन्मेषजिह्मा क्षण०	मुद्राराक्षसम् ३/२१	४४६
प्रत्यार्द्रयन्तो रूढानि		१३
प्रथममरुणच्छायस्तावत्	मालतीमाधवम् (?)	६१
प्रफुल्लतापिच्छनिभैरभीषुभिः	शिशुपालवधम् १/२२	२६२

प्रतीकम्	आकरः	पृष्ठम्
प्रयच्छतोच्चैः कुसुमानि	किरातार्जुनीयम् ८/१४	२५४
प्रवणमदभ्रमदचलद्विप०		१६२
प्रवासयति या कान्तम्		१२
प्रशान्तधर्माभिभवः शनैः	किरातार्जुनीयम् ८/२८	४५२
प्रश्च्योतन्मदसुरभीणि निम्नगायाः	किरातार्जुनीयम् ७/३५	२६४
प्रसाधितस्याथ मुरद्विषः	शिशुपालवधम् ३/१२	२७
प्रसीद चण्डि त्यज	काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिः ३/१/११	८९
प्रसीद सद्यो मुञ्चेमम्		३००
प्रहर मम तु कायम्	महावीरचरितम् २/४९	५३६
प्रहितः प्रधनाय माधवान्	शिशुपालवधम् १६/५२	९५, ३११
प्राक् कामं दहता कृतः	चण्डीशतकम् ४६	४११
प्राच्यां निर्जितजम्म०		१२५
प्राज्यप्रभावः प्रभवः		८२, १६५
प्राणानामनिलेन वृत्तिरुचिता	शाकुन्तलम् ७/१२	५६
प्राप्तश्रीरेष कस्मात्पुनरपि	ध्वन्यालोकः २/२७ वृत्तौ	३४६, ५१९
प्राप्तासौ वृषपर्वणः प्रियसुता		५३६
प्रियमाधवे किमसि	मालतीमाधवम् ९/९	४६५
प्रिया प्रगल्भा ताम्बूलम्		१७४
प्रियालवल्लीताल०		१७४
प्रियेण संग्रथ्य विपक्षसंनिधौ	किरातार्जुनीयम् ८/३७	३७९
प्रियोऽसि प्राज्ञोऽसि		३६४
प्रीत्या स्वस्तिपदं विलोकितवती		४७४
प्रेयानेव वृषस्तवापि सततम्		२६९
बकुलकलिकाललामनि		१७९
बध्नन्नङ्गेषु रोमाञ्च०	काव्यादर्शः २/११	२३८, ४५०
बन्धुत्यागस्तनुत्यागः	काव्यादर्शः ३/१४७	७५
बभौ मुखेनाप्रतिमेन		६४
बाणैः क्षुण्णेषु सैन्येषु		१७२
बाला ललिततीव्रस्वा		२०८
बाला विलासावलिहारिहासा		२१५
बाला सुकालबाला का		२०८
बाले नाथ विमुञ्च	अमरुशतकम् ५३	७८, २२३
बाले मालेयमुच्चैः	सुभाषितावलिः, धाराकदम्बस्य	१८०
बालेवोद्यानमालेयम्		१६५

प्रतीकम्	आकरः	पृष्ठम्
बाष्पविलन्नाविमौ गण्डौ		१२
बिभर्ति यश्च देहार्धे		५
ब्रह्माण्डकारणं योऽप्सु		७१
ब्रह्माण्डच्छत्रदण्डः	दशकुमारचरितम् १	१७५
ब्रह्मेन्द्रोपेन्द्रादिगीर्वाण०		२०
भद्र माणवकाख्याहि		२२७
भद्रे मारि प्रशस्तं वद		७१
भद्रं ते सदृशं यदध्वगशतैः	शार्ङ्गधरपद्धतिः	२३८
भर्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया	शाकुन्तलम् ४/१८	१२३
भवादृशा नाथ न जानते	काव्यादर्शः ३/४२	१४८
भासयत्यपि भासादौ		१८६
भित्त्वा सद्यः किसलय०	मेघदूतम् १/१०	४४९
भिन्ने सद्यः समाधावुप०		४८७
भीष्मप्रोक्तानि वाक्यानि		१०६
भूत्वा चिराय सदिगन्त०	शाकुन्तलम् ४/२०	५१३
भूयाद्वः श्रेयसे देवः		२३०
भूयिष्ठं भव दक्षिणा	शाकुन्तलम् ४/१८	१२३
भूयोभूयः सविधनगरी	मालतीमाधवम् १/१४	४५७
भूरिभारभराक्रान्तः		४
भूरिभिर्भारिभिर्भीरोः	शिशुपालवधम् १९/६६	१९८
भूरिभूतिं पृथुप्रीतिम्		२००
भृङ्गेण कलिकाकोषः	काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिः २/२/२३	२९
भ्रूकुटिररचिता गत०		३७७
भ्रूभेदिभिः प्रकम्पोष्ठैः	कुमारसंभवम् ६/४५	४५३
भ्रूभेदे सहसोद्गतेऽपि	रत्नावली २/२०	५४, ५१०
मणिरत्नं प्रसेनस्य		१२२
मण्डलीकृत्य बर्हाणि	काव्यादर्शः १/७०	४०
मतां धुनानारमतामकामता०	काव्यादर्शः ३/४९	१५५
मदनदारुण उत्थित उच्छ्रिखः		१४९
मदरक्तकपोलेन	काव्यादर्शः २/८०	३२२
मधु द्विरेफः कुसुमैकपात्रे	कुमारसंभवम् ३/३६	४६८
मधुरया मधुबोधितमाधवी	शिशुपालवधम् ६/२०	१५९
मधुरा रागवर्धिन्यः	काव्यादर्शः २/३१७	४०९
मधुरेणदृशां मानम्	काव्यादर्शः ३/२०	१५०

प्रतीकम्	आकरः	पृष्ठम्
मधुर्मधुनि गान्धर्वं०		१७४
मधुविकचसितोत्पलावतंसम्	सुभाषितावलिः ; मेण्ठस्य	२७४
मनीषिताः सन्ति गृहेषु	कुमारसंभवम् ५/४	११३
मनोरथप्रियालोक०	काव्यादर्शः ३/१४०	२८
मनः प्रत्यक्चित्ते सविध०	महिम्नःस्तोत्रम् २५	२८८
मन्त्रान् मृत्युजितो जपद्भि०		४३५
मन्दमन्दविगलत्त्रपमीषत्	शिशुपालवधम् १०/१७	२८७
मन्दाकिनीसैकतवेदिकाभिः	कुमारसंभवम् १/२९	४६२
मम स्फुरतु चिद्गतः		२१६
मया विमुक्ता बहिरेव		४०२
मयूरारावमुखराम्		४१५
मयेन निर्मितां लङ्काम्		५०४
मय्येवमस्मरणदारुण०	शाकुन्तलम् ५/२३	४३४
मल्लिकामालभारिण्यः	काव्यादर्शः २/२१७	४०६
मद्राप्रथिम्ना जघनस्थलेन		३९१
महीभृतः पुत्रवतोऽपि	कुमारसंभवम् १/२७	६८
मही महावराहेण	काव्यादर्शः १/७४	२३
महोक्षतां वत्सतरः स्पृशन्निव	रघुवंशम् ३/३२	५०९
मा गर्वमुद्वह कपोलतले	दशरूपकम् २/२२ अवलोके	५६, ४३७, ५२३
मानमस्या निराकर्तुम्	काव्यादर्शः २/२९९	२७२
मानयोग्यां करोमीति	काव्यादर्शः २/२४३	२४३
मानिनीजनविलोचन०	किरातार्जुनीयम् ९/२६	१८९
मानुषीषु कथं वा स्यात्	शाकुन्तलम् १/२६	३००, ३३६, ५१०
मानोन्नतेत्यसहनेत्यति०		५२२
मा भवन्तमनलः	काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिः ५/१/१४	८८
मा मूमुहत् खलु भवन्तम्	मालतीमाधवम् १/३०	४५७
मायास्विदेषा मतिविभ्रमो वा	किरातार्जुनीयम् १६/१८	२८०
मारीचोऽयं मुनिर्यस्य		१२
मितमवददुदारं तां हनूमान्	भट्टिकाव्यम् १०/१७	१४९
मिथ्या देव भुजेन		२७१
मुक्ताः कन्धरया धृताः		५२७
मुखपङ्कजरङ्गेऽस्मिन्	द्र० काव्यादर्शः २/९३	३१८
मुखमिन्दुसुन्दरं ते	रुद्रटकाव्यालङ्कारः ८/१८	३०४
मुखांशवन्तमास्थाय		९
मुखेन लक्ष्मीर्जयति		१६६

प्रतीकम्	आकरः	पृष्ठम्
मुग्ध मानमनिमित्तकोपने		५०१
मुदा रमणमन्वीत०	काव्यादर्शः ३/३०	१५०
मुदे मुरारेरमरैः	शिशुपालवधम् ४/१०	१२७
मुनिमभिमुखतां निनीषवः	किरातार्जुनीयम् १०/४०	५३६
मुनिसुताप्रणयस्मृतिरोधिना	शाकुन्तलम् ६/८	२८३
मूर्ध्ना जाम्बवतोऽभिवाद्य		४३४
मूले पञ्च ततश्चतुष्टयमिति	हनुमन्नाटकम् ८/५४	२७२
मृगं मृगाङ्कः सकलम्	रुद्रटकाव्यालङ्कारः ८/१०८	३३४
मृतेति प्रेत्य संगन्तुम्	काव्यादर्शः २/२८०	४४६
मेघानिलेन अमुना	काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिः २/२/८	१४
मेदश्छेदकृशोदरं लघु	शाकुन्तलम् २/५	३५७
मैत्र्यादिचित्तपरिकर्मविदः	शिशुपालवधम् ४/५५	५९
मैनाकः किमयं रुणद्धि	हनुमन्नाटकम् ४/९	२७८
मौलौ धारय पुण्डरीक०		४७
यच्चन्द्रकोटिकरकोरक०	काव्यमीमांसा ७/८	३९, ५२१
यज्वभिः संभृतं हव्यम्	कुमारसंभवम् २/४६	२४६, ५२१
यत् त्वन्नेत्रसमानकान्ति	सुवृत्ततिलकम् २/३९ यशोवर्मणः	३१३, ५२६
यत्स्वच्छे सलिलात्मनि		१२०
यथा श्रुतं वेदविदां वर	कुमारसंभवम् ५/६४	५११
यदात्थ कामं भवता सः	किरातार्जुनीयम् १४/१८	५०९
यदासीदज्ञानं स्मरतिमिर०		४५५
यदि भवति मुखानाम्		२५६
यदि मे वल्लभा दूतो	काव्यमीमांसा ७/१९	१३९
यदि स्मरामि तां तन्वीम्	सुभाषितावली; दीपकस्य	२२८
यदेनच्चन्द्रान्तर्जलद०		३५६
यदेव रोचते मह्यम्		४४८
यदैव पूर्वं ज्वलने शरीरम्	कुमारसंभवम् १/५४	४८७
यमः कुबेरो वरुणः	काव्यादर्शः २/३३१	३६०
यमिन्द्रशब्दार्थनिषूदनम्	शिशुपालवधम् २/४२	६५
यश्च निम्बं परशुना	रुद्रटकाव्यालङ्कारः २/८	३६२
यस्मिन् पञ्च पञ्चजना	बृहदारण्यकोपनिषद् ४/४/१७	१९
यस्य त्रिवर्गशून्यानि		८२
यस्या बीजमहंकृतिः	रुद्रटकाव्यालङ्कारः ८/४३ टीकायाम्	३२१
यस्यारिजातं नृपतेः		१४१
यस्यावस्कन्दलीला०		११३

प्रतीकम्	आकरः	पृष्ठम्
यस्यावासीकृतहिमगिरेः		१८०
यस्याहुरतिगम्भीर०		१५१
यस्याः कुसुमशय्यापि	काव्यादर्शः २/२८६	४४७
या गीः शीः श्रीर्धीः		२२०
याच्ञां दैन्यपराभव०		९६
याति चन्द्रांशुभिः स्पृष्टा		२६७
यान्त्या मुहुर्वलितकन्धर०	मालतीमाधवम् १/३२	४३१
या बिभर्ति कलवल्लकीगुण०	शिशुपालवधम् ४/५७	१६०
याम यामत्रयाधीनायामया	काव्यादर्शः ३/३६	१४८
या मानीतानीतायामा	रुद्रटकाव्यालङ्कारः ३/४७	१५७
यावज्जीवमहं मौनी		३४
या श्रिता पावनतया		८८, २०३
यास्यत्यद्य शकुन्तलेति	शाकुन्तलम् ४/५	४३८
युवैष गुणवान् राजा		३६२
येन ध्वस्तमनोभवेन	ध्वन्यालोकः २/२१ वृत्तौ	१४०
येनापविद्धसलिलस्फुट०	किरातार्जुनीयम् ५/३०	५१९
यैस्त्वं साक्षात्कृतो नाथ		१९६
योग्यो यस्ते पुत्रः	रुद्रटकाव्यालङ्कारः ६/४४	१७
यो यः शस्त्रं बिभर्ति	वेणीसंहारम् ३/२७	८९, ११६
योषितामतितरां नखलूनम्	शिशुपालवधम् १०/९०	६४
यो हि दीर्घासिताक्षस्य		११९
रक्षसा मृगरूपेण	रघुवंशम् १२/५३	५०७, ५३५
रजोभिस्तुरगोत्कीर्णैः	रघुवंशम् ४/२९	४१४
रम्यं द्वेष्टि यथा पुरा	शाकुन्तलम् ६/५	४७०
रसवदमृतं कः संदेहः	काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिः ३/२/१०	५७
राजकन्यानुरक्तं माम्	काव्यादर्शः २/२६६	३४२
राजन् राजसुता न पाठयति		४०३
राजानमपि सेवन्ते		३६१
राजीवमिव ते वक्त्रम्	द्र० काव्यादर्शः २/१६	३०९
राजीवराजीवश०	शिशुपालवधम् ४/९	१४५
राज्ञां विनाशपिशुनः	काव्यादर्शः ३/१८१	९७
राज्ये सारं वसुधा	रुद्रटकाव्यालङ्कारः ७/९७	२५५
रात्रावद्याधिराज्या		२०५
राममन्मथशरेण ताडिता	रघुवंशम् ११/२०	५२९

प्रतीकम्	आकरः	पृष्ठम्
रामाभिषेके मद०	महावीरचरितम् ३/५	१३०
रामोऽयं जगतीह विक्रमगुणैः	महावीरचरितम् ६/४०	४९९
राहोश्चन्द्रकलामिवाननचरीम्	मालतीमाधवम् ५/३७	२३३, ४३२, ५३५
रुचिरं जितारिहेतिभृ		१६७
रुद्धापाङ्गप्रसरमलकैः	मेघदूतम् २/३२	२६०
रुरुधुः कौतुकोत्तालाः		१९१
रूपं तदोजस्वि तदेव	रघुवंशम् ५/३७	३२८
रूपमप्रतिविधानमनोज्ञम्	शिशुपालवधम् १०/३७	३६९
रेवतीदशनोच्छिष्ट०	द्र० शिशुपालवधम् २/१६	१२९
रे हस्त दक्षिण मृतस्य	उत्तररामचरितम् २/१०	४३५
लक्ष्मीपयोधरोत्सङ्ग०	दशरूपकम् ४/७३ टीकायां धनिकस्य	३५१
लक्ष्मीवशीकरणचूर्ण०	पञ्चस्तवी ३/१८	५१९
लभ्यन्ते यदि वाञ्छितानि		२२४
लाक्षागृहानलविषान्न०	वेणीसंहारम् १/८	४४१
लावण्यसिन्धुरपरैव	काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिः ४/१/४	३५२
लावण्यैः क्षणदाविराम०		४५२
लिम्पतीव तमोऽङ्गानि	काव्यादर्शः २/३६२	५३१
लीढव्यस्तविपाण्डुराग्रनखयोः	शार्ङ्गधरपद्धतिः	२३७
लीनेव प्रतिबिम्बितेव	मालतीमाधवम् ५/१०	१९६, ३५६
लीलाविलोलललना		८७
लीलास्मितेन शुचिना	काव्यादर्शः ३/४३	१५१
लोचनाधरकृताहृतरागाः	किरातार्जुनीयम् ९/६०	२६४
लोलल्लवङ्गलवली०		१८१
लोलल्लाङ्गूलवल्ली०		१३२
वक्त्रं निसर्गसुरभि	काव्यादर्शः २/२०३	२४१
वनान्यमूनि न गृहा०	काव्यादर्शः २/२५६	२४६
वनेचराणां वनितासखानाम्	कुमारसंभवम् १/१०	२४१
वन्द्या देवी पर्वतपुत्री		२१६
वन्द्यास्ते न विचारणीय०	उत्तररामचरितम् ५/३५	४४१
वन्द्यौ द्वावपि तावनार्य०		११७
वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता	कुमारसंभवम् ५/७२	३७१
वयं तथा नाम यथात्थ	मालतीमाधवम् ७/१	५३६
वयं बाल्ये बालान्	काव्यमीमांसा ६/२८	२९३

प्रतीकम्	आकरः	पृष्ठम्
वरकारप्रदं धीरम्		२१२
वराहः कल्याणं वितरतु		५०
वर्धंते सह पान्थानाम्	काव्यादर्शः २/३५३	३६६
वर्वष्टि जलदो यत्र		५
वसने परिधूसरे वसाना	शाकुन्तलम् ७/२१	४८५
वसिष्ठधेनोरनुयायिनं ताम्	रघुवंशम् २/१९	४८१
वस्त्रायन्ते नदीनाम्	काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिः ४/१/१०	१९५
वागर्थाविव संपृक्तौ	रघुवंशम् १/१	४०, ३७३
वापीव विमलं व्योम		१८
वारणागगभीरा सा	शिशुपालवधम् १९/४४	२०६
वारं वारं तिरयति	मालतीमाधवम् १/३२	२३३
वासावस्थितताम्रचूड०		५१७
वासिष्ठैः सुकृतोद्भवोऽध्वर०		५०८
वाहनाजनि मानासे	शिशुपालवधम् १९/३३	२०७
विचिन्त्यमानं मनसापि		३७०
विजितात्मभवद्वेषि	काव्यादर्शः ३/१२०	८
विदग्धः सरसो रागी		२२५
विदिते दिवि केऽनीके		२०८
विद्यामभ्यस्यतो रात्रावेति		११
विद्यास्पन्दो वाग्विदां यः		१७३
विद्राणे रुद्रवृन्दे	चण्डीशतकम् ६६	१८३
विनायकं दानसुगन्धिवक्त्रम्		२१४
विपूयरशनावन्तः		७३
विभजन्ते न ये भूपम्		६
विभिन्नवर्णा गरुडाग्रजेन	शिशुपालवधम् ४/१४	१७२
विमुच्य सा हारमहार्यनिश्चया	कुमारसंभवम् ५/८	१६९
वियद् वियद् वृष्टि०		२४७
विरहे ते बिषीदन्तम्	द्र० काव्यादर्शः १/६३	२३
विरोधो विश्रान्तः प्रसरति रसः	उत्तररामचरितम् ६/२	५२३
विलासमसृणोल्लसम्	सुभाषितावली; विज्जकायाः	४५०
विलिम्पत्येतस्मिन्मलय०		४५८
विलुलितालकसंहृति०	शिशुपालवधम् ६/३	२४७
विवादोऽप्यर्थः		१२३
विविधधववना०	काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिः ४/१/२	१५३
विवृण्वती शैलसुतापि भाव०	कुमारसंभवम् ३/६८	४३०

प्रतीकम्	आकरः	पृष्ठम्
विशदा विशदामत्त०	काव्यादर्शः ३/१४	१४६
विश्वम्भरा भगवती भवतीम्	उत्तररामचरितम् १/९	१२१, ४५१
विषं निजगले येन		१६४
विष्णुना विक्रमस्थेन	काव्यादर्शः २/१०१	३९६
विहगाः कदम्बसुरभाविह	शिशुपालवधम् ४/३६	१४९
विहायैतन्मानव्यसन०		४८४
विहितां प्रियया मनः०	किरातार्जुनीयम् २/१	११०
वीनां वृन्दञ्चेतत् कूटे		१५२
वेल्लितभ्रु गलद्घर्मं०		३२३
वैधैरैनैरैशैरैन्द्रैः		२०२
व्यतिकर इव भीमस्तामसः	मालतीमाधवम् १०/८	२८३
व्यथितसिन्धुमनी०	किरातार्जुनीयम् ५/२	१४५
व्यपोहितुं लोचनतो मुखानि०	किरातार्जुनीयम् ८/१९	४६२
व्यर्थं यत्र कपीन्द्रसख्यमपि	उत्तररामचरितम् ३/४५	४४२
व्यूढोरस्को वृषस्कन्धः	रघुवंशम् १/१३	५०८
शकार किं प्रार्थनया		५०७
शक्त्या वक्षसि मग्नया		४९९
शतार्धपञ्चांशभुजः		६
शतं वारानुक्तः प्रियसखि		३८८, ५०१
शम्भोरुद्धतनृत्यकर्मणि		२५०
शयने यस्य शेषाहिः		१७४
शय्यन्ते हतशायिकाः पथि		३८७
शरविन्दुसुन्दरमुखी	रुद्रटकाव्यालङ्कारः ८/२०	३०५
शलभा इव धावन्तः		२००
शशाम वृष्टिर्मेघानाम्		२७०
शशिनमुपगतेयं कौमुदी	रघुवंशम् ६/८५	४८३
शशिना च निशा निशया च		२६२
शशिरुचिषु दलेषु		११६
शान्तमिदमाश्रमपदम्	शाकुन्तलम् १/६	४५६
शान्त्यै वोऽस्तु कपालदाम		४०३
शापादसि प्रतिहता	शाकुन्तलम् ७/३२	५११
शापान्तो मे भुजगशयनाद्	मेघदूतम् २/४७	११८, ४६७, ४८२
शासनेऽपि गुरुणि व्यवस्थितम्	शिशुपालवधम् १४/१५	३०१
शिखण्डे खण्डेन्दुः		५३०

प्रतीकम्	आकरः	पृष्ठम्
शिञ्जानमञ्जुमञ्जीराः		१७५
शिथिलशिथिलं न्यस्य	महानाटकम् ५/३	४४५
शिरसि शरभः क्रोडे		१८७
शुकस्त्रीबालमूर्खाणाम्		७६
शुद्धान्तदुर्लभमिदम्	शाकुन्तलम् १/१७	३३५
शुद्धं बद्धसुरास्थि		२०६
शुभे कोऽयं वृद्धः		६१
शुश्रूषस्व गुरून्	शाकुन्तलम् ४/१८	१२२
शेषो हिमगिरिस्त्वञ्च	काव्यालङ्कारः ३/२८	३६०
शैलात्मजापि पितुरुच्छिरसो०	कुमारसंभवम् ३/७५	५११
शैले शैले न माणिक्यम्	चाणक्यशतकम् ५५	१८९
शोभां पुष्यत्ययम्	काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिः २/२/४	८६
श्यामलः प्रावृषेण्याभिः	काव्यादर्शः २/१००	३९६
श्रद्धायत्नौ यदि स्याताम्		१९६
श्रमणः श्रावकवध्वाः		५३५
श्रियः प्रदुग्धे विपदः	विद्धशालभञ्जिका १/८	१२१
श्रीदीप्ती ह्रीकीर्ती	काव्यादर्शः ३/८६	२०२
श्रुत्वा यं सहसागतम्		४२
श्रूयतां धर्मसर्वस्वम्	पञ्चतन्त्रम् ३/१०३	६०
श्लाघ्यानां गुणिनां धुरि	मालतीमाधवम् १०/२२	४९८
श्लेषं श्लेषं मृगदृशा		१९०
षण्डेषूद्दण्डपिण्डीतगर०	द्र० अत्रैव २/६९ (उत्तरार्धम्)	७०
संकलङ्केन जडेन च	रुद्रटकाव्यालङ्कारः ७/८७	२६९
सचकितमिव विस्मया०	किरातार्जुनीयम् १०/७	२९६
स तथेति प्रतिज्ञाय	कुमारसंभवम् ६/३	१३३
सतमाः सतमालो यः		१५५
स तेऽनुनेयः सुभगोऽभिमानी		७१
सत्पक्षा मधुरगिरः प्रसाधिताशाः	वेणीसंहारम् १/६	७२, ५३५
स त्वं मदीयेन	रघुवंशम् २/४५	४५३
स त्वं मानविशिष्टमाजि०		२०६
स दक्षिणापाङ्गनिविष्ट०	कुमारसंभवम् ३/७०	२३५
सदर्प इव कन्दर्पः		१८५
सद्योद्रावितकेतकोदर०		१२८
सद्यः पुरीपरिसरेऽपि	बालरामायणम् ६/३४	५५

प्रतीकम्	आकरः	पृष्ठम्
सनाकवनितं नितम्ब०	किरातार्जुनीयम् ५/२७	१५५
स नैषधस्यार्थपतेः	रघुवंशम् १८/१	१८५
सन्तः शृणुध्वं हृदये		१९६
सन्तः सच्चरितोदयव्यसनिनः	दशरूपकम् ३/२० अवलोके	३६३
स पीतवासाः प्रगृहीत०	काव्यालङ्कारः २/५८	८५
स बाल आसीद् वपुषा	शिशुपालवधम् १/७०	२५५
सभासमानामसहसापरागात्		१६१
सभासु राजन्नसुराहतैः	काव्यादर्शः ३/४०	१५२
सभा सुराणामबला	काव्यादर्शः ३/५८	१५६
सभ्रूविलासमथ सोऽयम्	मालतीमाधवम् १/२३	४६१
सममेव समाक्रान्तम्	रघुवंशम् ४/४	२४८
समर्थये यत्प्रथम प्रियाम्	विक्रमोर्वशीयम् ४/३९	२७५, ४८६
समाधवा माधवदत्तदृष्टिः		१९४
समान यासमानया	काव्यादर्शः ३/७१	१६२
स मारुतसुतानीत०	रघुवंशम् १२/७८	४०८
स मारुताकम्पित०	काव्यालङ्कारः २/४१	८४
स मारुतिसमानीत०		४८
समं स सैन्येन समन्ततः		१५०
स रणे वारणास्यस्य		१८५
सरत्सुरारातिभयाय		१८९
सरले साहसरागम्	मालतीमाधवम् ६/१०	९०४
सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि	शाकुन्तलम् १/२०	४५६
सरोजपत्रे परिलीनषट्पदे	किरातार्जुनीयम् ८/३५	३४०
सरांसि वामलं व्योम		१८
सर्वकार्यशरीरेषु	शिशुपालवधम् २/२८	६६
सर्वक्षितिभृतां नाथ	विक्रमोर्वशीयम् ४/२७	१५०
सर्वप्राणप्रवणमघवन्	महावीरचरितम् १/३६	२९४
सर्वाशारुधि दग्धवीरुधि	सुभाषितावली; बाणस्य	१८८; ५१८
सल्लतापल्लवो लासी		१७५
सलिलं विकाशिकमलम्	रुद्रटकाव्यालङ्कारः ७/११०	३९४
सलीलमासक्तलतान्तभूषणम्	किरातार्जुनीयम् ८/१६	३८७
स शार्ङ्गचक्रासिगदाब्ज०		६८
ससत्त्वरतिदे नित्यम्	किरातार्जुनीयम् १५/२७	२०९
स संकोचश्चन्द्रादिव		९७
स संचरिष्णुर्भुवनान्तरेषु याम्	शिशुपालवधम् १/४६	२२९

प्रतीकम्	आकरः	पृष्ठम्
स हत्वा वालिनं वीरम्	रघुवंशम् १२/५८	४६८
सह दीर्घा मम श्वासैः	काव्यादर्शः २/३५२	३६७
सह भृत्यगणं सबान्धवम्	वेणीसंहारम् २/५	१४२
सहस्रगोरिवानीकम्	द्र० काव्यालङ्कारवृत्तिः २/१/१४	८
सा कौमुदी नयनयोः	मालतीमाधवम् १/३२	२७३
साकं पङ्कजजन्मना सुरपतेः		५३४
साग्रं वर्षसहस्रं सः	श्रीमद्भागवतम् ३/१०/१५	६९
सावारण्यान्निरातङ्कः	महावीरचरितम् १/२९	४४९
सा बाला वयमप्रगल्भ०	अमरुशतकम् ३०	२४९
सामन्तमौलिमणिरञ्जित०		४९९
सा ममारिधमनी		१९९
सा यूनि तस्मिन्नभिलाष०	रघुवंशम् ६/८१	२५३
सारयन्तमुरसा रमयन्ती	काव्यादर्शः ३/४३	१५१
सालं वहन्ती सुरतापनीयम्		१५८
सावज्ञमागमिष्यन्	रुद्रटकाव्यालङ्कारः ६/५७	२८९
सावशेषपदमुक्तमुपेक्षा	शिशुपालवधम् १०/१६	३७१
सा वामनप्रसिद्धिर्लङ्घित०		५२०
सा सती जयतादत्र		२१०
सासवा त्वा सुमनसा		२०४
सा सेना गमनारम्भे		२११
सीतावेश्म यतो निरीक्ष्य		४७०
सीमासी मानभूमिः		१४६
सुदुस्त्यजा यद्यपि		७१
सुधावद्धग्रासैरुपवन०	विद्धशालभञ्जिका १/३१	३५१
सुभद्रां क उपायंस्त		२२८
सुभ्रूस्त्वं कुपितेत्यपास्त०	शार्ङ्गधरपद्धतिः; विद्यापतेः	१३९
सुरानन त्वां न न हान०		३०९
सुराष्ट्रेष्वस्ति नगरी		३२
सूर्यीयति सुधारश्मिः		३०७
सेनागजाः स्वकरपल्लव०		३५४
सौजन्याम्बुनिधे बुधप्रिय		४४
सौधादुद्विजते त्यजत्युपवनम्	मुञ्जस्य (?)	४६९
संगतानि मृगाक्षीणाम्		३६०
संग्रामाङ्गणमागतेन भवता	काव्यादर्शः २/३३२	५९, ३९९
संचारिणी दीपशिखेव रात्रौ	रघुवंशम् ६/६७	३३०, ५११

प्रतीकम्	आकरः	पृष्ठम्
स्कन्दो रुन्दर्धिमिष्ठाम्		२१४
स्खलयति वचनं ते	मालतीमाधवम् ३/८	४४४
स्तनजघनमराभिराम०		२२६
स्तनयोर्जघनस्यापि	काव्यादर्शः २/२१७	४०६
स्तोकस्तोकमभूमिरम्बरतले		५१८
स्त्रीणां हावैः कृते यत्र		३७३
स्थाने तपो दुश्चरमेतदर्थम्	कुमारसंभवम् ७/६५	४८३
स्थितमुरसि विशालम्	रत्नावली २/१४	४४३
स्थितः स्थितामुच्चलितः	रघुवंशम् २/६	३२७
स्थिताः क्षणं पक्ष्मसु	कुमारसंभवम् ५/२४	३९, १६९
स्थिरापायः कायः		१८२
स्थिरायते यतेन्द्रियः	काव्यादर्शः ३/३९	१४८
स्थूलं दत्से सूक्ष्मं धत्से		२१६
स्नाता तिष्ठति कुन्तलेश्वरसुता	दशरूपकम् २/७ अवलोके	५००
स्नानार्द्रमुक्तेष्वनुधूप०		४५८
स्निग्धोन्नताग्रतनुताम्रनखौ		२२९
स्फुरत्कुण्डलरत्नौघ०		२००
स्मरानलो मानविवर्धितो यः	काव्यादर्शः ३/६२	१५९
स्मरः खरः खलः कान्तः	काव्यादर्शः १/५६	२३
स्मितपुष्पोज्ज्वलं लोल०	काव्यादर्शः २/७७	३१९
स्मितं मुखेन्दोर्ज्योत्स्ना ते		३१६
स्वभावमधुराः स्निग्धाः		४०९
स्वस्थः शैले पश्यास्तेऽसौ		१५३
स्वाङ्गश्लिष्टाद्रिजन्मानम्		१७८
स्वामी दुर्नयवारणव्यतिकरे		३१७
हठपीतमहाराष्ट्री०		१५७
हन्यते सा वरारोहा	काव्यादर्शः ३/१३८	७७, ५१६
हरस्तु किञ्चित्परिवृत्तधैर्यः	कुमारसंभवम् ३/६७	४३०
हरिपादः शिरोलग्न०	काव्यादर्शः २/८१	३१६
हरेर्लङ्घितघर्मांशुः		१७०
हस्ते लीलाकमलमलके	मेघदूतम् २/२	४००
हालाहलं विषं भुङ्क्ष्व		९४
हा वत्साः खरदूषण०	महावीरचरितम् ४/११	५०६
हित्वा सीतां दशमुखरिपुः	रघुवंशम् १४/८७	५१२

प्रतीकम्	आकरः	पृष्ठम्
हिमव्यपायाद्विशदाधराणाम्	कुमारसंभवम् ३/३३	४३६
हिरण्यकशिपुर्दैत्यः	काव्यमीमांसा ८/८	२२६
हृतौष्ठरागैर्नयनोदबिन्दुभिः	विक्रमोर्वशीयम् ४/७	२७७
हृत्कण्ठवक्त्रश्रोत्रेषु		९१
हृदयान्नापयातोऽसि	महानाटकम् ३/२४	४३४
हृदये वससीति मत्प्रियम्	कुमारसंभवम् ४/९	४६५
हृष्यति चूतेषु चिरम्	काव्यमीमांसा ६/११	३०६
हेलोदस्तमहीधरस्य		५२८
हंस प्रयच्छ मे कान्ताम्	विक्रमोर्वशीयम् ४/१७	१३४
हंसाली भयतरला		५१७
हंसो ध्वाङ्क्षविरावी		३०६
ह्रीभरादवनतं परिरम्भे	शिशुपालवधम् १०/५२	४६१

उदाहृतप्राकृतपद्यानुक्रमः

प्रतीकम्	आकरः	पृष्ठम्
अइकोवणा वि सासू	गाहासत्तसई ५/९२	४९६
अइ दिअर किं ण पेच्छसि	गाहासत्तसई ६/७०	४६३
अइ दुम्मणदुम्मणआ		२३२
अइ सहि वक्कुल्लाविहिं		२९०
अगणिआसेसजुआणा वालअ	गाहासत्तसई १/५७	४९७
अच्छक्कागअहिअए		४७५
अज्ज मए गन्तव्वम्	गाहासत्तसई ३/४९	४६०
अज्ज मए तेण विणा अणु०	गाहासत्तसई १/२९	४५८
अज्ज वि ताव एक्कं	गाहासत्तसई ६/२	४९७
अज्ज वि वालो दामोअरो	गाहासत्तसई २/१२	४०४
अज्ज वि सेअजलोल्लं		४७२
अज्जाइ णवणहक्खद०	गाहासत्तसई २/५०	४७१
अणुणिअक्खणलद्धसुहे		४८२
अणुमरणपत्थिआए	गाहासत्तासई ७/३३	४८२
अण्णमहिलापसंगं दे	गाहासत्तसई १/४८	५०३
अण्णह ण तीरइ च्चिअ	गाहासत्तसई ४/४९	४९७
अण्णुअ णाहं कुविआ		४७६
अण्णे वि हु होंति छणा		४९३
अण्णोण्णेहिं सुचरिअसएहिं		२६६
अत्तन्तहरमणिज्जं		१३७
अत्थक्करमणं खणपसिज्जणं	गाहासत्तसई ७/७५	४६४
अद्दंसणेण पुत्तअ सुट्ठु	गाहासत्तसई ३/३६	४६५
अप्फुं दंतेण णहं		१७७
अमअमअ गअणसेहर	गाहासत्तसई १/१६	४९६
अम्हारिसा वि कइणो		६७
अलिअपसुत्त विणिमीलिअच्छ०	गाहासत्तसई १/२०	४६१
अवअहिअपुव्वदिसे समग्गं		४९९
अवलंवह मा संकह	गाहासत्तासई ४/८६	४९७
अवलंविअमाणपरंमुहीअ	गाहासत्तसई १/८७	५०२
अवसहिअजणो पइणा		४९०
अविमाविअरअणिमुहं तस्स		४६९

प्रतीकम्	आकरः	पृष्ठम्
अव्वोच्छिण्णपसरिओ	रावणवहो ३/१७	३२१
अव्वो दुक्करकारअ	गाहासत्तसई ३/७३	४८६
असमत्तमण्डणच्चिअ	गाहासत्तसई १/२१	४६३
असमत्तो वि समप्पइ		४९६
अह तइ सहत्थदिण्णो		४९२
अह धाविऊण संभामएण		४६१
अह मा तहिं तहिं विअ	गाहासत्तसई ४/१८	५०५
अह सो विलक्खहिअओ	गाहासत्तसई ५/२०	५०५
अहिणवमणहरविरइअ०		१६
अंतोहुत्तं डज्झइ जाआसुण्णे	गाहासत्तसई ४/७३	४६९
आअंबलोअणाणं	गाहासत्तसई ५/७३	४५८
आअरपणामिओट्ठं	गाहासत्तसई १/२२	४७०
आडज्झिअ पिट्ठिअए		१६
आणिअपुलउब्भेओ		४९५
आन्दोलणक्खणोट्ठिआए		४९०
आलाओ मा दिज्जउ		४५९
आलोअंति दिसाओ ससंत		४८०
आवाअभअअरं विअ ण		४७७
आसाइअमण्णाएण जेत्तिअं		४११
इमिणा सरएण ससी		३९८
उअहिस्स जसेण जसं	रावणवहो ४/४३	१६२
उच्चिणउ पालि पिअ		२३१
उज्झसि पिआइ समअं	गाहासत्तसई ३/७५	३६५
उट्ठन्तमहारम्भे त्थणए	गाहासत्तसई ४/८२	५०३
उत्तंसिऊण दोहलदिअ०		४९१
उद्धच्छो पिअइ जलं		२६१
उम्मूलिआण खुलिआ	रावणवहो ६/८१	३८४
उप्पेल्लिअवइकारिल्लआइं		३४३
उल्लाअई से अङ्गं ऊरू		४७५
उव्वहइ णवतिणकुर०	गाहासत्तसई ६/७७	४३३
उव्वहइ दइअगहिआहरोट्ठ०	गउडवहो ६९०	४६७
एक्कहिं अच्छिहिं		१३४
एक्कोण्णमिअभुअभंगे		३३६

प्रतीकम्	आकरः	पृष्ठम्
एक्को वि कालसारो	गाहासत्तसई १/२५	४७५
एक्कं पहरुच्चाटं हत्थं	गाहासत्तसई १/८६	४६३
एत्तोवि ण सच्चविओ		२८१
एद्दहमेत्तत्थणिआ	गाहासत्तसई (उत्तरार्धम्) ९६७	१४१
एमेअ अकअपुण्णा	गाहासत्तसई (उत्तरार्धम्) ८५९	४५९
एहिइ पिओ त्ति णिमिसं		५०५
एहिइ सो वि पउत्थो	गाहासत्तसई १/१७	४७६
ओरत्तपंकअमुहि वम्महणडिम्रं		४९९
ओसुअइ दिण्णपडिवक्खवेअणं		४४५
कअलीगब्भसरिच्छे ऊरू		४६६
कइआ गओ पिओ		४६७
कडुए धूमंधारे	गाहासत्तसई (उत्तरार्धम्) ७२९	५०४
कणइल्ल च्चिअ		१३१
कण्णुज्जुआ वराई सा	गाहासत्तसई ४/५२	४६८
कत्तो संपडइ महपि		४६०
कमलंकरा रम्भोरुः		३०५
करिमरिअजालगज्जिद०	गाहासत्तसई १/५५	४३६
कस्स करो बहुपुण्ण०	गाहासत्तसई ६/७५	५०३
कस्स व ण होइ रोसो	गाहासत्तसई (उत्तरार्धम्) ८८०	३४४
कहं कहं विरएइ पअं		३६२
कहं णु गओ कहं दिट्ठो	गाहासत्तासई (उत्तरार्धम्) ८५१	४७३
कह मा खिज्जउ मज्झो		३७७, ४९८
काअं खाअइ खुहिओ		१६
कारणगहिओ वि मए	गाहासत्तसई (उत्तारार्धम्) ७७३	४७९
काराविऊण खउरं		२८
कालाक्खरदुस्सिक्खिअ		३५८
किं किं दे पडिहासइ	गाहासत्तसई १/१५	४७४
किं गुरुजहणं अह		५२७
किं जम्पिएण दहमुह		३७५
किं णं भणिओसि वालअ	गाहासत्तसई ४/७०	४७६
किं तादेण णरेन्द०		१४३
कुदो लम्भइ पन्थिअ		९२
कुविआ अ सच्चहामा		४७९
कुविआओ वि पसण्णाओ	ध्वन्यालोकः १/१४ वृत्तौ	४९४

प्रतीकम्	आकरः	पृष्ठम्
केलीगोत्तक्खलणे	द्र० गाहासत्तसई (उत्तरार्धम्) ९६१; दशरूपकम् ४/६० टीका; प्रथमचरणमात्रम्	४६३
को एसोत्ति पलोट्ठुं		४९०
कोला खणन्ति मोत्थं		३२
को सो जोअणवाउ		२२८
कंवलिवालिए कंति		५०६
खणभेत्तपि ण फिट्टइ	गाहासत्तसई २/८३	४५३
खाहि विसं पिअ मुत्तं		२९
खिण्णस्स ठवेइ उरे	गाहासत्तसई ३/९९	५९२
गज्जन्ते खे मेहा		२९०
गमिआ कदम्बवाआ	रावणवहो १/१५	३७८
गम्मिहिसि तस्स पासं		५०५
गहवइसुएण समअं		४७८
गामतरुणीओ हिअअं	गाहासत्तसई ६/४५	४९०
गिम्हे दवग्गिमसिमइलिआइं	गाहासत्तसई १/७०	३४२, ५०५
गेण्हंति पिअअमा		४९२
गेण्ह पलोएह इमं	गाहासत्तसई २/१००	२८५
गोत्तक्खलणं सुणिअ	गाहासत्तसई ५/९६	४५९
गोरङ्गउ तरुणीअण		२८२
गोलाअडट्ठिअं पेच्छिऊण	गाहासत्तसई २/७	२८५
गोलाविसमोआरच्छलेण	गाहासत्तसई २/९३	२६१, ४७२
घरिणीअ अकइअव्वं		४९५
घरिणिघणत्थण०	गाहासत्तसई ३/६१	४४५
घरिणीअ महाणसकम्म०	गाहासत्तसई १/१३	३२३, ५०२
चतुरघरिणी पिअदंसणा	गाहासत्तसई १/३६	५१०
चन्दणधूसरअं		२३२
चन्दसरिसं मुहं से	गाहासत्तसई ३/१३	३०४, ४५९
चन्दो कन्दप्पमित्तो		२१५
चिंताणीअदइअसमागमम्मि	गाहासत्तसई १/६०	४३८
चोरा समअसतण्हं पुणो	गाहासत्तसई ६/७६	५२८
छणपिट्ठधूसरत्थणि	गाहासत्तसई (उत्तरार्धम्) ८२०	२३६, ४९०
जइआ पिओ ण दीसइ	गाहासत्तसई (उत्तरार्धम्) ८९५	५०३
जइ ण छिवसि पुप्फवइं	गाहासत्तसई ५/८१	४६२
जइ देअरेण भणिआ		२२७

प्रतीकम्	आकरः	पृष्ठम्
जइ सो ण वल्लह ब्चिअ	गाहासत्तसई ४/७३	४७३
जइ होसि ण तस्स पिआ	गाहासत्तसई १/६५	४९४
जत्थ ण उज्जागरओ		४७९
जन्ती मण्णुरुन्धु		२२२
जह इच्छा तह रमिअ		५११
जह जह जरापरिणओ	गाहासत्तसई ३/९३	४९५
जह जह णिसा समप्पइ	रावणवहो ५/१०	३९०
जह जह से पडिउम्बइ		४७०
जह ण्हाउं ओइण्णे		८५
जं जस्स होइ सारं	गाहासत्तसई ३/१२	३००
जं जं करेसि जं जं	गाहासत्तसई ४/७८	४६०
जं मुच्छिआ ण अ सुओ		४९७
जाओ सो वि विलच्छो	गाहासत्तसई ४/५१	४६३
जाणइ जाणावेउं	गाहासत्तसई १/८८	५०३
जाणइ सिणेहभणिअं	रावणवहो ११/११९	५०८
जो जस्स हिअअदइओ		३८०
जो तीअ अहरराउ	गाहासत्तसई २/६	२६३
णअणब्भन्तरघोलन्त०	गाहासत्तसई ४/७१	४६०
ण अण वरकेअण्डदण्डए		२६७
णच्चिहिइ णडो पेच्छिहिइ		४९३
णमह अवट्ठिअतुंगं	रावणवहो १/१	२४०
णमह हरं रोसाणल		३१
ण मुअंति दीहसासं	गाहासत्तसई २/४७	३५९, ४७७
ण मुअम्मि मुए वि		४६७
णवपल्लवेसु लोलइ		३९८, ५१५
णवरि अ पसारिअंगो		४६९
णवलअपहरं अङ्गे	गाहासत्तसई १/२८	४९१
णवलइआ पाकारे तुट्ठाए	गाहासत्तसई (उत्तरार्धम्) ८५६	४६४
णवि तह अणालवंती	गाहासत्तसई ६/६४	४८४, ५०२
ण वि तह छेअरआइं	गाहासत्तसई ३/७४	४८५
ण हु णवरं दीवसिहा०		५१८
णावज्जइ दुग्गेज्झिआ		४११
णास विअ सा कवोले	गाहासत्तसई १/६६	४७५
णिअदइअदंसणुक्खित्ता पहिअ	गाहासत्तसई (उत्तरार्धम्) ६५१	५०१

प्रतीकम्	आकरः	पृष्ठम्
णिद्दालसपरिघुम्मिरतं	गाहासत्तसई २/४८	४४५
णिसुणिउ पच्छा तुरअरउ		२३१
तत्तोच्चिअ णेंति कहा	गाहासत्तसई ७/४८	४७२
तह सा जाणइ पावा		५०४
ता कुणह कालहरणं		४६२
तावच्चिअ रइसमए	गाहासत्तसई १/५	४६२
तावमवणेइ ण तहा	गाहासत्तसई ३/८८	४७०
तीए दंसणसुहए		५२६
तीए सविसेसदूमिअ०		४६८
तुज्झ ण आणे	शाकुन्तलम् ३/१७	१०३
तुह विरहुज्जागरओ		४६६
तुं सि मए चूअङ्कुर	शाकुन्तलम् ६/२	१०४
तेग इर णवलआए		४७३
ते विरला सप्पुरिसा	रावणवहो ३/६	३८०
तो कुंभअण्णपडिवअण०		३२१
तो (तं) ताण हदच्छाअं	रावणवहो २/४५	३३०, ४३६
तं किर खणा विरज्जसि		५०१
तं तिअसकुसुमदामं हरिणा		४६८
तं दइआहिण्णातं	रावणवहो १/४२	४०६
तं पुलइअंवि पेच्छइ		४९६
तंवमुहकआहोआ जह जह		४६५
थोआरूढमहुमआ खणपम्ह०		४६४
थोओसरंतरोसं थोअ०		५२८
दट्ठोट्ठ हो असिलअघाओ		५२६
दन्तक्खअं कवोले कअग्गहु०		४७१
दरवेविरोरुजुअलासु	गाहासत्तसई ७/१४	४७२
दिअरस्स सरअमउअं		४९३
दिअहे दिअहे सूसइ	गाहासत्तसई ७/६१	४६४
दिट्ठाइवि जण्ण दिट्ठो	गाहासत्तसई (उत्तरार्धम्) ७१५	२८२, ४७६
दिट्ठा कुंविआणुणआ पिआ		४९४
दिट्ठे जं पुलइज्जसि		४६०
दीसइ ण चूअमउलं	गाहासत्तसई ६/४२	२९१

प्रतीकम्	आकरः	पृष्ठम्
दीहो दिअहभुजंगो		३२५
दूमेंति जे मुहुत्तं		४८५
दूरपडिवद्धराए		३४४
दुल्लहजणाणुराओ	रत्नावली २/१	४६४
देहो व्व पडइ दिअहो		३४७
दंसणवलिअं दढकं		४११
दंसेमि तं पि ससिणं	कर्पूरमञ्जरी १/२५	५०६
धणुसो गुणवल्लरिविरइअ०		४५४
धीरेण माणभंगो		५२८
धीरेण समं जामा	रावणवहो ५/७	३६६
धीरं व्व जलसमूहं	रावणवहो २/१४	३६७
धीरं हरइ दिसाओ		३८५
धुअमेहमहुअराओ	रावणवहो १/१९	३२५
धूमाइ धूमकलुसे	रावणवहो ५/१६	१८७
पअवीडिअमहिसासुर०		२३०
पउरजुआणो गामो	गाहासत्तसई २/९७	३७७
पङ्कअं पङ्कि वहलिअ		४०१
पच्चूसागअणुरत्तादेह	द्र० गाहासत्तसई ७/५३	५०५
पट्टंसु उत्तारिज्जेण		३४
पडिआअ हत्थसिढिलिअ०	रावणवहो ११/५४	३८४
पडिउत्थिआ ण जंपइ		४६५
पडिवक्खमण्णुउंजे	गाहासत्तसई ३/६०	५०२
पढमघरिणीए समअं		४६६
पणअं पढमपिआए		५०३
पणमत पणअप्प०		१०३
पत्ता अ सीमराहअधाउ०	रावणवहो १/५६	१७७
पप्फुरिअउट्ठदलअं		३२०
परं जोण्हा उण्हा	कर्पूरमञ्जरी २/११	१८६
परिवट्टं दिआणिसं सइ		४५९
पलिच्च ले लंबदशाकलाप्रं	मृच्छकटिकम् ८/२१	५०६
पल्लविअं विअ कर०		३४६, ३५४
पवणुवेल्लिअसाहुलि		४७१
पहवन्ति व्विअ पुरिसा		४५४
पाअडिअणेहसंभाव०	गाहासत्तसई २/९९	२८१

प्रतीकम्	आकरः	पृष्ठम्
पाअडिअं सोहग्गं	गाहासत्तसई ५/६०	४३३
पाअपडणाणं मुद्धे	गाहासत्तसई ५/६५	४७८
पाणउडी अवि जलिऊण	गाहासत्तसइ ३/२७	२६५
पाणिग्गहणे च्चिअ	गाहासत्तसई १/६९	४६६
पिअदंसणसुहेण	गाहासत्तसई ४/२३	२८१
पिअसंभरणपल्लोट्टंतवाह०	गाहासत्तसई ३/३२	४६९
पिसुणेंति कामिणीणं	गाहासत्तसई ६/५८	४९३
पीणत्तणदुग्गेज्जं जस्स	रावणवहो १/३	२५१
पीणत्थणएसु केसर		४९१
पीणपओहरलग्गं	रावणवहो १/२४	३२६
पुरिससरिसं तुह इमं	रावणवहो ११/१०५	५१०
पुलअं जणअन्ति दह०		४३३
पुहवीअ होहइ पई	रावणवहो ११/७८	४८०
पेच्छइ अलद्धलच्छं	गाहासत्तसई ३/६६	४६८
पोढमहिलाणं जं जं सुट्ठु		२५५, ४७२
फुल्लुक्करं कलमकूरसमं	कर्पूरमञ्जरी १/१९	५०७
बहुवल्लहस्स ण होइ वल्लहा	गाहासत्तसई १/७२	५१२
बाणउ उज्जुमाइ		२२२
बालत्तणदुल्ललिआए अज्ज		५०३
भद्दं भोदु सरस्सईअ	कर्पूरमञ्जरी १/१	२३०
भरिमो (सुमरिमो) से सअण	गाहासत्तसई ४/६८	४७४
भिउडीअ पलोइस्सं		४७४
मअवहणिमित्तणिग्गअ०		२३०
मङ्गलवलअं जीअणं		४६७
मज्झट्ठिअधरणिहरं खिज्जइ		३८५
मज्झण्हपत्थिअस्स वि गिम्हे	गाहासत्त.सई ४/६६	४६९
मन्तेसि महुमहपणअं		४१२
मम (मामि) हिअअं व पीअं		४७८
माणदुमपरुसपवणस्स	गाहासत्तसई ४/४४	४७१
मुंडलआचुण्णकसा०		२८३
मुद्धिहि मुहपङ्कअसरि		१३७
मुद्धे गहणअं		१०६
मुहपेच्छओ पई से	गाहासत्तसई ५/८९	४८३

प्रतीकम्	आकरः	पृष्ठम्
मुहे मअक्खलिउल्लावे		३४१
मोरु कलावे जं		६७
मोहविरमे सरोसं		२७४
रइअं पि ताण सोहइ		४९१
रइअमुणालाहरणो		३९३
रइअरकेसरणिवहं	रावणवहो १/१७	३२४
रइविग्गहम्मि कुण्ठीकआओ		४६७
रणदुज्जओ दहमुहो		४०७
रत्तुप्पलदलसोहा		३३३
रन्धणकम्मणिउणिए	गाहासत्तसई १/१४	४५१
रमिऊण पअम्मि गए	गाहासत्तसई १/९८	४७५
रेहइ पिअपरिरम्भण०		४६२
लइ वप्पुल पिअ		१०४
लीलाइओ णिअसणे		४७४
लुलआ गहवइधुआ		४९०
लोओ झूरइ झूरउ	गाहासत्तसई ६/२९	४६२
वइविवरणिग्गअदलो	गाहासत्तसई ३/५७	२९४, ५०२
वणराइकेसहत्था		३२३
वल्लहे लहु वोलंतइ		३४५
ववसाअरइप्पओसो		३१७
ववसिअणिवेइअत्थो मो		३८४
वाअग्गिणा करो मे		४९३
वाली मुंमुरभोली		३३९
वाहित्वा पडिवअणं	गाहासत्तसई ५/१६	२४३
विअडे गअणसमुद्दे		३९३
विअलिअविओअवेअणं	रावणवहो ११/५८	४८०
विक्किणइ माहमासम्मि	गाहासत्तसई ३/३८	४३३
विमलिअरसाअलेण वि	रावणवहो ९/७	४०७
विरला उवआरिच्चिअ		३८०
विरहाणलो सहिज्जइ	गाहासत्तसई १/४३	४८०
विरहिणिहिअअकअंतहिं		२७७
विसवेओ व्व पसरिओ	रावणवहो ५/५०	३२९
विहलइ से णेवच्छं		४९२
वीहेसि हरिमुहि अउ		२३१

प्रतीकम्	आकरः	पृष्ठम्
वेवइ जस्स सविडिग्रं	रावणवहो १/६	५१२
वेवाहिऊण बहुआ		२९
वेविरसिण्णकरङ्गुलि०	गाहासत्तसई ३/४४	४७३
शद (हद) माणुशमंशं	वेणीसंहारम् ३/१	१०३
सअलुज्जोइअवसुहे	रावणवहो ३/२१	३२८
स कअग्गहसंसुण्णा०	गाहासत्तसई ६/५०	४८५
सग्गं अपारिजाअं	रावणवहो ४/२०	२९९
सच्चं गुरुओ गिरिणो		३७५
सच्चं चिअ कट्ठमओ		४९२
सच्चं जाणइ दट्ठुं	गाहासत्तसई १/१२	४७८
सच्छन्दरमणदंसणरस०		५०४
समसोक्खदुक्खसंवट्टिआणं	गाहासत्तसई २/४२	४७६
समुल्लसिअसव्वंगी णाम०	गाहासत्तसई ५/४०	४७३
सव्वस्सम्मि विदद्घे	गाहासत्तसई ३/२९	४६०
सहसा मा साहिज्जउ		४४३
सहिआहिं पिअविसज्जिअ०		४९२
सहिआहिं भण्णमाणा	गाहासत्तसई २/४५	२३७, ५०१
सहि साहसु तेण		४३७
सा उप्पण्डि गोट्ठउहि		२५७
सा तइ सहत्थदिण्णं		४७३
सामण्णसुन्दरीणं विब्भम०		५०४
सा महइ तस्स ण्हाउं		४७७
सामाइ सामलीए	गाहासत्तसई २/८०	२५३
सालिवणगोविआए		२८५
सालोए च्चिअ सूरे	गाहासत्तसई २/३०	२८५, ५०५
साहीणे वि पिअअमे	रुद्रटकाव्यालङ्कारः ६/५७	४७९
सुअवहवाअरं णिसुणिअ		१३१
सुमरिमो (भरिमो) से सअणु०	गाहासत्तसई ४/६८	४७४
सुरकुसुमेहिं कलुसिअं		४८५
सुरहिमहुपाणलम्पड		३३
सुहउच्छअं जणं	गाहासत्तसई १/५०	३५९
सेलसुआरुद्ध		२०
सो तु कएण	गाहासत्तसई १/८४	४६८
सो मुद्धमिओ मिअतण्हिआहिं		२७५
सोहइ विसुद्धकिरणो	रावणवहो १/२२	३२२

प्रतीकम्	आकरः	पृष्ठम्
सोहव्व लक्खणमुहं	रावणवहो १/४८	३१२
संजीवणोसहिम्मिव सुअस्स	गाहासत्तसई ४/३६	४८०
संहृदचक्कवाअजुआ		१८
हन्तुं विमग्गमाणो		३७६
हसिअं सहत्थतालं	गाहासत्तसई ३/६३	२७४
हसिआइं समंसलकोमलाइं		५०१
हसिएहिं उआलंभा	गाहासत्तसई ६/१३	५०४
हातो जो ज्जलदेउ		७८
हिअए तिरछीयइ		२६६
हिअए रोसुग्घुण्णं		२८६
हुं णिल्लज्ज समोसर		४४१
हुं हुं हे भणसु पुणो		४७४
होंतपहिअस्स जाआ	गाहासत्तसई १/४७	४७५
हं हो कण्णुल्लीणा भणामि		४७२

ग्रन्थान्तरोद्धरणानुक्रमः

प्रतीकम्	आकरः	पृष्ठम्
अखण्डमण्डलः क्वेन्दुः	काव्यालङ्कारः २/४४	८४
अचि श्नुधातुभ्रुवां०	पाणिनिसूत्रम् (अष्टाध्यायी) ६/४/७७	१२१
अनुकम्पाद्यतिशयः	काव्यादर्शः ३/१३७	५१६
अनुमेयेन संबद्धम्	पदार्थधर्मसंग्रहः	२६०
अपि चास्त्यनुमानेऽपि		२६६
असंबन्धः समत्वात्स्यात्	द्र० जैमिनिसूत्रम् ३/१/२२	५३१
अस्पृष्टा दोषमात्राभिः	काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिः १/२/११	५२०
अहिंसा परमो धर्मः	महाभारतम् १/११/१२	३५७
आशंसायां भूतवच्च	पाणिनिसूत्रम् ३/३/१३२	१२२
आश्लिष्टश्लथभावाश्च	काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिः १/२/१३	५२०
इति वैदर्भमार्गस्य	काव्यादर्शः १/४२	५१३
इत्यादिबन्धपारुष्यम्	काव्यादर्शः १/६०	२४
इदं हि शास्त्रमाहात्म्य०	काव्यादर्शः ३/१५१	७५
उत्कर्षवान् गुणः कश्चित्	काव्यादर्शः १/७६	२५
उपमानादाचारे	पाणिनिसूत्रम् ३/१/११०	३०७
उपमानानि सामान्यवचनैः	पाणिनिसूत्रम् २/१/५५	३०४
उपमितं व्याघ्रादिभिः०	पाणिनिसूत्रम् २/१/५६	३१५
एकत्वबुद्धिर्भेदेऽपि		१७०
कथापि खलु पापानाम्	शिशुपालवधम् २/४०	१२२
कर्तर्युपमाने	पाणिनिसूत्रम् ३/२/७९	३०६
कामं सर्वोऽप्यलङ्कारः	काव्यादर्शः १/६२	५२३
काव्यशोभाकरान् धर्मान्	काव्यादर्शः २/१	५१३
काश्चिन्मार्गविभागार्थम्	काव्यादर्शः २/३	५१३
कुत्सितत्वेन कुत्सावान्		५२२
कृत्यल्युटो बहुलम्	पाणिनिसूत्रम् ३/३/११३	४७९
कोऽसावनुमानः	महाभाष्यम्	४७९
गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि		३८८
चराचराणां भूतानाम्	काव्यादर्शः ३/१६३	९६
डलयोरैक्यमित्यादि०		१७२
तदुपश्लेषणार्थोऽयम्	काव्यादर्शः २/२३३	५३३
तदेतत् त्रयं शिक्षेद्दमं दानं दयामिति	बृहदारण्यकोपनिषद् ५/२/३	२९२
तुमुन्ण्वुलौ क्रियायाम्०	पाणिनिसूत्रम् ३/३/१०	३८७

प्रतीकम्	आकरः	पृष्ठम्
तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः	पाणिनिसूत्रम् ५/१/११५	३०७
तेषु तेष्वयथारूढम्	काव्यादर्शः ३/१६४	९६
दुहिपच्योः सकर्मकयोरुपसंख्यानम्	द्र० पाणिनिसूत्रम् ३/१/८७ वार्तिकम्	१२१
देशोऽद्रिवनराष्ट्रादिः	काव्यादर्शः ३/१६२	६६
प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम्	द्र० पाणिनिसूत्रम् २/४/२	३७३
ध्यानानीताश्च रुद्राणीम्		१६६
न च साम्प्रतिकी कुत्सा		५२२
न लोकाव्ययनिष्ठा०	पाणिनिसूत्रम् २/३/६९	७५
न संहितां विवक्षामि	काव्यादर्शः ३/१५९	७६
निष्ठ्यूतोद्गीर्णवान्तादि०	काव्यादर्शः १/९५	७२
न्यग्भूतोऽसौ क्रियापदे	द्र० काव्यादर्शः २/२३०	५३२
परस्य दारान्मनसापि नेच्छेत्		३५८
पातालतालुतलवासिषु दानवेषु	द्र० काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिः १/३/३२	१११
पिता मात्रा	पाणिनिसूत्रम् १/२/७०	३७३
पुमान् स्त्रिया	पाणिनिसूत्रम् १/२/६७	३७३
प्रकारवचने थाल्	पाणिनिसूत्रम् ५/३/२३	३८९
प्रकारे गुणवचनस्य	पाणिनिसूत्रम् ८/१/१२	१८६
प्रकृतिप्रत्ययौ स्वार्थं सह ब्रूतः	द्र० जैमिनिसूत्रम् २/१/१ तन्त्रवार्तिकम्	५३२
प्रज्ञा पश्यति नो चक्षुर्दृष्टिः सारस्वती हि सा		४७६
प्रतीतशब्दमोजस्वि	काव्यालङ्कारः २/१८	५२०
प्रधानभूतमपि भूतं मव्यायोपदिश्यते		५३२
प्रेम पश्यति मयान्यपदेऽपि	किरातार्जुनीयम् ९/७०	४४३
प्रेयः प्रियतराख्यानम्	काव्यादर्शः २/२७५	५१४
भूतसंस्कृतभाषाभ्यां		१६७
भूमनिन्दाप्रशंसासु	पाणिनिसूत्रम् ४/२/९४ वार्तिकम्	५१४
मधुरं रसवद्वाचि	काव्यादर्शः १/५१	२५, ५२३
मन्ये-शङ्के-ध्रुवं-प्रायः	काव्यादर्शः २/२३४	५३३
माधुर्यमपि वाञ्छन्तः	काव्यालङ्कारः २/१	५२०
मुखमर्धं शरीरस्य सर्वम्		१३८
यत्रान्यत् क्रियापदं नास्ति तत्रास्ति-र्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषः प्रयुज्यते	द्र० महाभाष्यम् २/३/१	८६
यत्रावपातप्लुतलङ्घितानि	नाट्यशास्त्रम् २२/५७	५३४
यथेन्दुरिव ते वक्त्रम्	काव्यादर्शः २/२६२	५३३

प्रतीकम्	आकरः	पृष्ठम्
यया कयाचिच्छ्रुत्या यत्	काव्यादर्शः १/५२	२५
या वाक्प्रधाना नृपतिप्रयोज्या	नाट्यशास्त्रम् २२/२५	५३४
या श्लक्ष्णनेपथ्यविशेषयुक्ता	नाट्यशास्त्रम् २२/४७	५३४
या सात्त्विकेनात्मगुणेन युक्ता	नाट्यशास्त्रम् २२/३८	५३४
रसभावादिविषय०	ध्वन्यालोकः ३/४२ वृत्तौ	५२६
रसवन्ति हि वस्तूनि	ध्वन्यालोकः २/१६ वृत्तौ	५२६
रसाक्षिप्ततया यस्य	ध्वन्यालोकः २/१६	५२६
रुधादिभ्यः श्नम्	पाणिनिसूत्रम् ३/१/७८	१२१
रौद्रादयो रसा दीप्त्या	ध्वन्यालोकः २/९	५२४
लाटीयावन्त्ययो रीत्योः		५२०
लुप्ते पदान्ते शेषस्य	काव्यादर्शः ३/१५४	८६
वस्तुमाहात्म्यगुप्तस्य		७१
वाङ्मनसाक्षिभ्रुव०	पाणिनिसूत्रम् ५/४/७७	३७३
विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद् रसनिष्पत्तिः	नाटयशास्त्रम् ६/३१	४४६
व्यपगतघनपटलममलजलनिधि- सदृशमम्बरतलं विलोक्यते		११०
व्यस्तेऽपीच्छन्ति केचित्		७७
शब्दादिभ्यो बहिर्भूता		४५२
शुकस्त्रीबालमूर्खाणाम्		७६
शृङ्गार एव मधुरः	ध्वन्यालोकः २/७	५२४
शृङ्गारे विप्रलम्भाख्ये	ध्वन्यालोकः २/८	५२४
श्लाघ्यैर्विशेषणैर्युक्तम्	काव्यादर्शः १/७९	२५
श्लेषः प्रसादः समता	काव्यादर्शः १/४१	५१३
स एव धर्मो धर्मी च	काव्यादर्शः २/२२९	५३२
समर्पकत्वं वाक्यस्य	ध्वन्यालोकः २/१०	५२४
समस्तात्युत्कटपदाम्	द्र० काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिः १/२/१२	५२०
सर्वं सर्वेण सारूप्यम्	काव्यालङ्कारः २/४३	८४
सिद्धस्य हि समानार्थम्		५३१
सुहृदिव प्रकटय्य सुखप्रदः	उत्तररामचरितम् ४/१५	४७६
संवीतस्य हि लोकेषु	द्र० काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिः २/१/१९	७१
स्वरसंध्यकृते प्रायः		८६
हर इव जितमन्मथो गुह इवाप्रतिहतशक्तिः	कादम्बरी, प्रथमवाक्यम्	१११

उल्लिखितग्रन्थग्रन्थकृदाद्यनुक्रमः

नाम		पृष्ठम्
आढ्यराजः शालिवाहनः		१०२
छलितरामम्	नाटकम्	५३३
जैमिनिः		२३४
तापसवत्सराजम्	अनङ्गहर्षमात्रराजरचितं नाटकम्	५३३
निर्दोषदशरथम्	नाटकम्	५३३
बाणः		१०७
महाभाष्यकृत्	मुनिः पतञ्जलिः	४२४
महावीरचरितम्	भवभूतिरचितं नाटकम्	५३३
रत्नावली	श्रीहर्षदेवरचिता नाटिका	५३४
विक्रान्तशूद्रकम्	शूद्रकरचितं (?) नाटकम्	५३३
वेणीसंहारम्	भट्टनारायणरचितं नाटकम्	५३३
शाकल्यः	वैयाकरणः	१९३
शाकुन्तलम्	कालिदासरचितं नाटकम्	५३३
श्रीसाहसाङ्कः		१०२

संकेतानुक्रमः

ग्रन्थेऽस्मिन् संकेतानां व्यवहारः परिहृतः। सर्वेषामेवाकराणां पूर्णं नामोल्लिखितम्। केवलं पाठान्तरसंसूचने केचन संकेता व्यवहृतास्तेऽत्र समुल्लिख्यन्ते—

V = वीरेश्वरशास्त्रिद्राविडकृतं वाराणसीसंस्करणम्।

J = जीवानन्दविद्यासागरकृतं कलिकातासंस्करणम्।

A = आनन्दरामबरुआकृतं गौहाटीसंस्करणम्।

K = काव्यमालायां केदारनाथ–वासुदेवशास्त्रिकृतं संस्करणम्।

SV–A = संस्कृतविश्वविद्यालयग्रन्थालये रत्नदर्पणस्य हस्तलेखपुस्तकम्।

SV–B = तत्रैव रत्नदर्पणस्य हस्तलेखपुस्तकान्तरम्।

SV–C = तत्रैव जगद्धरकृतटीकाया विवरणाख्याया हस्तलेखपुस्तकम्।

द्र० = द्रष्टव्यम्। एष संकेतोऽनुक्रमेषु तत्र संनिवेशितो यत्राकरग्रन्थेषु उद्धृतयोंऽशतः प्राप्यन्ते, यत्र च आकरेष्वपि ता उद्धृतिरूपा उपलभ्यन्ते।

(उ) = उदाहरणश्लोकः।

परिशिष्टम्–२

बन्धचित्राणि

टीकाकृदुद्धरणानुक्रमः

टीकोद्धृतग्रन्थकृदनुक्रमः

अष्टदलपद्मबन्धः

न्यासः ।

कर्णिकायां न्यसेदेकं द्वे द्वे दिक्षु विदिक्षु च ।
प्रवेशनिर्गमौ दिक्षु कुर्यादष्टदलाम्बुजे ॥
२।१०८

या श्रिता पावनतया यातनच्छिदनीचया ।
याचनीया धिया मायायामाया संस्तुता श्रिया ॥
२।२८४ (उ)

द्वितीयोऽष्टदलपद्मबन्धः

न्यासः ।
अष्टधा कर्णिकावर्णः पत्रेष्वष्टौ तथापरे ।
तेषां संधिषु चाप्यष्टावष्टपत्रसरोरुहे ।। २।१०९

चरस्कारवरक्षार वरकार गरज्वर ।
चलस्फाल वलक्षालवल कालगलज्वल ।। २।२८५ (उ)

तृतीयोऽष्टपत्रबन्धः

न्यासः ।
प्राक्कर्णिकां पुनः पर्णं पर्णाग्रं पर्णकर्णिके ।
प्रतिपर्णं व्रजेद्धीमानिह त्वष्टदलाम्बुजे ।। २।११०

न शशीशनवे भावे नमत्काम नतव्रत ।
नमामि माननमन ननु त्वानुनयं नयम् ।। २।२८६ (उ)

चतुष्पत्रकमलबन्धः

न्यासः ।

कर्णिकातो नयेदूर्ध्वं पत्राकाराक्षरावलीम् ।
प्रवेशयेत्कर्णिकायां पद्ममेतच्चतुर्दलम् ।। २।१११

सासवा त्वा सुमनसा सा नता पीवरोरसा ।
सारधामैति सहसा साहसर्ध सुवाससा ।। २।२८७ (उ)

षोडशपत्रपद्मबन्धः

न्यासः ।

गोमूत्रिकाक्रमेण स्युर्वर्णाः सर्वे समाः समाः ।
मध्ये मवर्णविन्यासासात्पद्मोऽयं षोडशच्छद ।। २।११२

नमस्ते महिमप्रेम नमस्यामतिमद्दम ।
क्षामसोम नमत्काम धामभीम समक्षम ।। २।२२८ (उ)

कविनामाङ्काष्टपत्रबन्धः

न्यासः ।

निविष्टाष्टदलन्यासमिदं पादार्धभक्तिभिः ।
अस्पृष्टकर्णिकं कोणैः कविनामाङ्कमम्बुजम् ।।
२।११३

रातावद्याधिराज्या विसररसविद्व्याजवाक्ष्मापकारा
राका पक्ष्माभशेषा नयननयनस्वा खया स्तव्यमारा ।
रामा व्यस्तस्थिरत्वा तुहिननहितुः श्रीः करक्षारधारा
राधा रक्षास्तु मह्यं शिवममवशिव्यालविद्यावतारा ।।
२।२८६ (उ)

नामाङ्कचक्रबन्धः

न्यासः।

पुरः पुरो लिखेत्पादानत्र त्रीन् षडरीकृतान्।
तुर्यं तु भ्रमयेन्नेमौ नामाङ्कश्चक्रसविधिः॥
२।११४

स त्वं मानविशिष्टमाजिरभसादालम्ब्य भव्यः पुरो
लब्धाघक्षयशुद्धिरुद्धुरतरश्रीवत्सभूमिर्मुदा ।
मुक्त्वा काममपास्तभीः परमृगव्याधः स नादं हरे-
रेकौघैः समकालमभ्रमुदयी रोपैस्तदा तस्तरे॥
२।२९० (उ)

तुरङ्गपदबन्धः

न्यासः ।

क्रमात्पादचतुष्केऽस्य पंक्तिशः परिलेखिते ।
तुरङ्गपदपातेन श्लोकोऽन्य उपजायते ॥
२।११५

बा[१]	ला[३०]	सु[९]	का[२०]	ल[३]	बा[२४]	ला[११]	का[२६]
का[१६]	न्ति[१९]	ला[२]	ल[२९]	क[१०]	ला[२७]	लि[४]	ता[२३]
स[३१]	स्वा[८]	सु[१७]	त[१४]	व[२१]	ती[६]	सा[२५]	रा[१२]
द[१८]	र्पि[१५]	का[३२]	व्र[७]	त[२८]	ग[१३]	र्धि[२२]	त[५]

बाला सुकालबाला का कान्तिलालकलालिता ।
सस्वा सुतवती सारा दर्पिका व्रतगर्धित ॥

श्लोकान्तरम् ।

बाला ललिततीव्रस्वा सुकला रागतर्पिका ।
सुदन्तिका वर्धितावासा काला तललासका ॥
२।२९९-३००(उ)

द्वितीयषडरचक्रबन्धः

शुद्धं बद्धसुरास्थि सारविषम त्वं रुग्जयातिस्थिर
भ्रष्टोद्धर्मरजःपदं गवि गवाक्षीणेन चञ्चद्भ्रुवा ।
तथ्यं चिन्तितगुम्फिरस्तविधिदिग्भद्रं न वक्रं शुचा
चारोऽप्रांशुरदभ्रमुग्र तनु मे रम्यो भवानीरुचा ॥
२।२९१ (उ)

द्विचतुष्कचक्रबन्धः

न्यासः ।

इह शिखरसंधिमालां बिभृयाद्ध्वं समाश्रितैर्वर्णैः ।
द्विचतुष्कं चक्रबन्धे नेमिविधौ चापरं भ्रमयेत् ॥
२।११७

जयदेव नतेन्द्रादे लम्बोदर विनायक ।
जगदेधन चन्द्राभालङ्घिदन्तविभायते ॥
२।३०३ (उ)

द्विशृङ्गाटकबन्धः

न्यासः ।

शृङ्गाद्ग्रन्थि पुनः शृङ्गं ग्रन्थेः शृङ्गं व्रजेदिति ।
द्विशृङ्गाटकबन्धेऽस्मिन्नेमिः शेषाक्षरैर्भवेत् ॥
२।११८

करासञ्ज वशेशं खगौरव स्य कलारसम् ।
संधाय वलयां शङ्कामगौरीं मे वनात्मक ॥
२।३०४ (उ)

विविडितिचक्रबन्धः

न्यासः ।

शिखरादन्यतमस्मात् प्रतिपर्वं भ्रमति रेखयाद्यर्धम् ।
नेमौ तदितरदर्धं विविडितिचक्राभिधे बन्धे ।।

२।११६

सा सती जयतादत्र सरन्ती यमितात्रसा ।
सारं परं स च जयी शमितास्यन्दनेनसा ।।

२।३०५ (उ)

शरयन्त्रबन्धः

न्यासः ।

चतुर्ष्वपि च पादेषु पंक्तिशो लिखितेष्विह ।
आदेरादेस्तुरङ्गस्य पादैः पादः समाप्यते ।।

२।१२०

न[१]	म[१८]	स्ते[३]	ज[२०]	ग[५]	तां[२२]	गा[७]	त्र[२४]
स[९]	दा[२६]	न[११]	व[२८]	कु[१३]	ल[३०]	क्ष[१५]	य[३२]
स[१७]	म[२]	स्ते[१९]	ज[४]	स[२१]	तां[६]	ना[२३]	त्र[८]
मु[२५]	दा[१०]	म[२७]	व[१२]	न[२९]	ल[१४]	क्ष[३१]	य[१६]

नमस्ते जगतां गात्र सदानवकुलक्षय ।
समस्तेऽज सतां नात्र मुदामवन लक्षय ।।

२।३०६ (उ)

व्योमबन्धः

न्यासः ।

अष्टादशशिखरचरीं गोमूत्रिकया चतुष्पदीं पश्येत् ।
यत्राद्यन्तैर्दष्टां स ज्ञेयो व्योमबन्ध इति ।।
२।१२१

कमलावलिहारिविकासविशेषवहं जनकाङ्क्ष
ननगामिकरं दिवि सारमनारमणं जरतां न ।
तमसां बलहानिविलासवशेन वरं जनकान्त
न नमामि चिरं सवितारमनादिमहं जगतां न ।।
२।३०७ (उ)

मुरजबन्धः

न्यासः ।
अत्र पादचतुष्केऽपि क्रमशः परिलेखिते ।
श्लोकपादक्रमेण स्याद्रेखासु मुरजत्रयी ॥
२।१२२

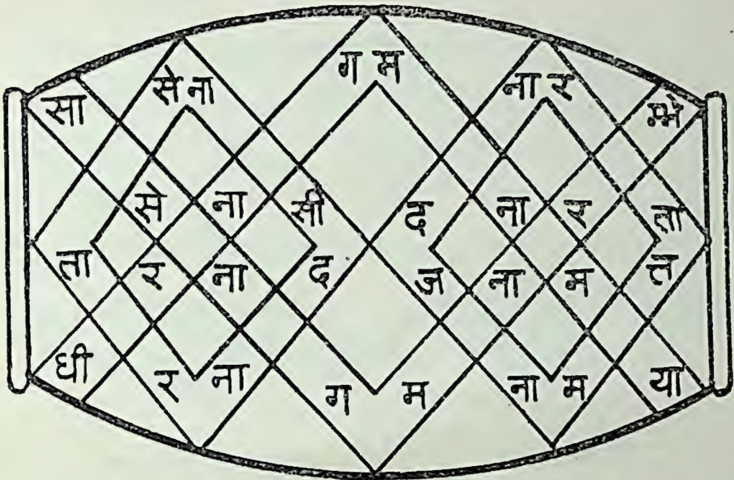

सा सेना गमनारम्भे रसेनासीदनारता ।
तारनादजना मत्तधीरनागमनामया ॥
२।३०८ (उ)

एकाक्षरमुरजबन्धः

न्यासः ।
श्लोकस्यैतस्य पादेषु लिखितेषु चतुर्ष्वपि ।
त्रिमृदङ्गकरीह स्याच्चतुरेकाक्षरावली ॥
२।१२३

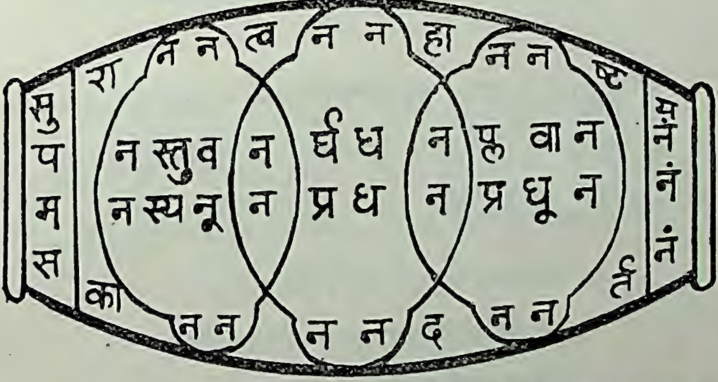

सुरानन त्वां न न हाननष्ट्ये पुनः स्तुवेऽनर्घधनप्लवाननम् ।
मनस्यनूनव्यसनप्रधूननं सकाननस्थाननदीननर्दनम् ॥
२।३०९ (उ)

मुरजप्रस्तारः

न्यासः ।

क्रमेनैवास्य पादेषु प्रसृतेषु चतुर्ष्वपि ।
तुर्यान्मुरजमार्गेण श्लोकोऽयमुपजायते ।।

२।१२४

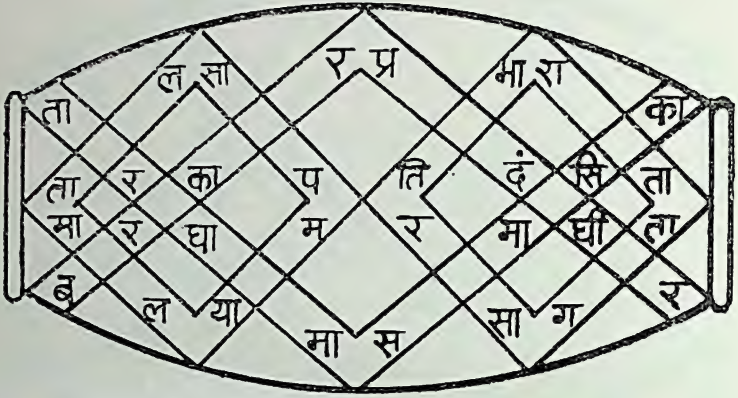

तालसारप्रभा राका तारकापतिदंशिता ।
मारधामा रमाधीता वलयामास सागरम् ।।
वरकारप्रदं धीरं तारधामाऽसमासिका ।
सा लतामालयाऽमाऽप ताराभाऽतिरसागता ।।

२।३१०-३११ (उ)

पादगोमूत्रिकाबन्धः

गतिरुच्चावचा यत्र मार्गे मूत्रस्य गोरिव ।
गोमूत्रिकेति तत्प्राहुर्दुष्करं चित्रवेदिनः ।।

२।१२५

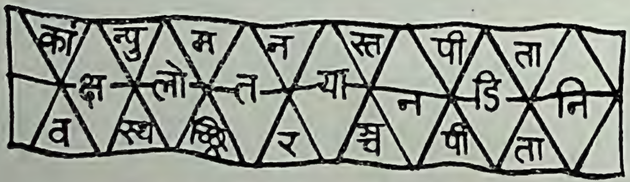

कांक्षन्पुलोमतनयास्तनपीडितानि
वक्षःस्थलोच्छ्रितरयाञ्चनपीडितानि ।
पायादपायभयतो नमुचिप्रहारी
मायामपास्य भवतोऽम्बुमुचां प्रसारी ।।

२।३१२ (उ)

अर्धप्रस्तारगोमूत्रिका

नमो दिवसपूराय सुतामरसभासिने ।
नतभव्यारिदाराय सुसारलयभाविने ॥
२।३२४ (उ)

अत्रान्यः गोमूत्रिकाश्लोकः ।

नतदिव्यासदाराय सुसामलसभासिने ।
नमो भवारिपूराय सुताररयभाविने ॥
२।३२५ (उ)

टीकोद्धृतोद्धरणानुक्रमः

प्रतीकम्	आकरः	पृष्ठम्
अकर्मकाच्च	पाणिनिसूत्रम् १/३/२६	१४
अकृतव्रतबन्धे तु		३४
अक्षश्चक्रेऽपि पाशके	विश्वप्रकाशः	२८५
अग्रमात्रे शिखा मता	धरणिकोशः	३४८
अङ्गं प्रतीकोऽवयवः	अमरकोषः २/६/७०	३८०
अङ्गारोऽलातमुल्मुकम्	अमरकोषः २/९/३०	३३७
अङ्गुल्यग्रे मदकलघटा०		२४३
अचतुर०	पाणिनिसूत्रम् ५/४/७७	४०४
अत्यर्थेऽनुमतौ कामम्	विश्वप्रकाशः	३५९
अथ शब्दानुशासनम्	महाभाष्यम् पृ० १	६०
अद्य स्फुरतु	पुष्पिकाश्लोकः	३०२
अधिकरणाच्च०	पाणिनिसूत्रम् ३/१/१० वा०	३०७
अधीगर्थ०	पाणिनिसूत्रम् २/३/५२	२७७
अनवरतनयनजललव०		५३
अनामये प्रियालापे		९३
अनित्यमागमशासनम्	व्याडिपरिभाषा ७६	१५४
अनीकोऽस्त्री रवे सैन्ये	मेदिनीकोशः १/४२	३८१
अनुकरणे तु सर्वेषाम्	काव्यप्रकाशः ७/११	१०७
अनुनासिकस्य क्विझलोः	पाणिनिसूत्रम् ६/४/१५	१९९
अनुर्लक्षणे	पाणिनिसूत्रम् १/४/८४	२४४
अनेकार्थस्य शब्दस्य	काव्यप्रकाशः २/१४	४७
अनेन गन्धेन रसेन	नाट्यशास्त्रम् ७; प्रारम्भे	४९
अनेन यूना सह	रघुवंशम् ६/३५	११८
अनौचित्यादृते नान्यद्	ध्वन्यालोकः ३/१४ वृत्तौ	३०
(अन्तः) शेषेऽन्तिके	द्र० मेदिनी कोशः १६/२	१९०
अन्यत्रापि दृश्यते	पाणिनिसूत्रम् ३/२/४८ वा०	३९४
अन्यथात्वेऽपि विभ्रमः	धरणिकोशः	३६१
अन्यान्यप्याकृति०		६५
अपल्लवं तु यद्वाक्यम्		१३२
अपवादविषये क्वचिदुत्सर्गः		१६७

प्रतीकम्	आकरः	पृष्ठम्
अपाङ्गे दक्षिणां मुष्टिम्		२३६
अपादः पदसंतानो गद्यम्	काव्यादर्शः १/२३	१०७
अपादाने चाहीयरुहोः	पाणिनिसूत्रम् ५/४/४५	१४
अपूर्वं यद्वस्तु प्रथयति	ध्वन्यालोकलोचनम् १/१	१०
अभिज्ञानं भवेच्चिह्नं	शाश्वतः	४०७
अभिधेयाविनाभाव०	द्र० तन्त्रवार्तिकम्	९४, १३६
अभिनवकरिदन्तच्छेदपाण्डुः	द्र० मालतीमाधवम् १/२३	१३६
अभिहारोऽभियोगः स्यात्	मेदिनीकोशः २७/२४६	४०६
अभ्यासो हि कर्मणः		१०८
अमानोनाश्च		३५६
अमृतममृतं चन्द्रश्चन्द्रः		१२०, १३४
अम्बा माताम्बिकापि च	रत्नकोषः	३९५
अयं स रसनोत्कर्षी	महाभारतम् ११/२४/१९	३४
अयि त्वदावर्जित०	कुमारसंभवम् ५/३४	५२
अर्चिर्हेतिः शिखा स्त्रियाम्	अमरकोषः १/१/५७	३१५
अर्थस्य यन्न झटिति		२२
अवर्गिवर्गाबलवदुपल०		१९०
अलङ्कारः शङ्काकरनरकपालं	द्र० काव्यप्रकाशः ९/३९९	१६६
अल्पाख्यायाम्	पाणिनसूत्रम् ५/४/१३६	१०८
अवनिरुदकं तेजो		२४७
अवश्यायस्तु नीहारः	अमरकोषः १/३/१८	४०२
अवाचि मूकः	अमरकोषः ३/१/१३	३५८
अविघ्नमस्तु ते	रघुवंशम् १/९१	३८१
अविभागात्तु पश्यन्ती	द्र० वाक्यपदीयम् १/१४२ वृत्तौ	२
अवृत्तिर्मध्यवृत्तिर्वा	काव्यप्रकाशः ८/९	३९
अष्टौ स्थानानि वर्णानाम्	पाणिनीयशिक्षा १३	२००
अस्ति मत्स्यस्तिमिर्नाम	रामायणम् (?)	३६७
अस्त्युत्तरस्यां दिशि	कुमारसंभवम् १/१	४९
अस्मद्युत्तमः	पाणिनिसूत्रम् १/४/१०७	४०
अहिरहिर्बुध्न्यस्व	लोकोक्तिः	७७
आं ज्ञाननिश्चयस्मृत्योः	मेदिनीकोशः (अव्यय०) ५०	३४३
आकल्पकस्तमोमोह०	मेदिनीकोशः १/१७६	३९३
आक्रोशे नञ्यनिः	पाणिनिसूत्रम् ३/३/११२	४५
आगोऽपराधो मन्तुश्च	अमरकोशः २/८/२६	३६३
आङ उद्गमने	पाणिनिसूत्रम् १/३/४०	३८३

प्रतीकम्	आकरः	पृष्ठम्
आङो यमहनः	पाणिनिसूत्रम् १/३/२८	१४
आज्ञा नियोग आदेशः		३१८
आढ्य इभ्ये महत्यपि	विश्वप्रकाशः	३४८
आतो युक्	पाणिनिसूत्रम् ७/३/३३	३२८
आदावञ्जनपुञ्जलिप्त०	द्र० काव्यप्रकाशः ७/२१०	५
आपातः पुंसि तत्कालः	मेदिनीकोशः १६/८७	३३३
आपादप्रवणां मालाम्	शाश्वतः	३१२
आमुक्तः परिहिते शुभ्रे	विश्वप्रकाशः	३२४
आराद्दूरसमीपयोः	अमरकोषः ३/३/२४२	२८
आर्षाषिपुत्रकर्षिक०		६४
आलापो वचने कृतो	शाश्वतः	३८०
आसंभोगमुन्नयेद्		१११
आसुयुवपिरपि	पाणिनिसूत्रम् ३/१/१२६	२१७
आहारलाघवं मौनं	योगशास्त्रम्	३३९
इकोऽसवर्णे०	पाणिनिसूत्रम् ६/१/१२७	७६
इङ्धार्योः रागकृन्त्छ्रिवि	पाणिनिसूत्रम् ३/२/१३०	३८६
इति दत्वाशिषं कोऽपि		२०३
इत्थम्भूतलक्षणे	पाणिनिसूत्रम् २/३/२१	१००, १६८, २४४
इन्द्रे सिंहेऽनिले	शाश्वतः	३९४
इयं गेहे लक्ष्मीः	उत्तररामचरितम् १/३८	४९
इह ते जअन्ति		१२८
ईदूदेद्द्विवचनम्	पाणिनिसूत्रम् १/१/११	७६, ३०८, ३०९
ईषदसमाप्तौ० कल्पब्०	पाणिनिसूत्रम् ५/३/६७	३०६
उच्चइ आगमहि		५९
उड्डीय गगने दूरम्	द्र० काव्यप्रकाशः ७/२१३	१४
उत्तम्भित कुटिल०		१०८
उत्पातेन ज्ञापिते च	पाणिनिसूत्रम् १/४/४४ वा०	२४४
उत्पातोऽरिष्टमित्यपि		३५२
उत्फुल्लकमलकेसर	नागानन्दम् १/१४	६४
उदपूतितः को न हीयते	रुद्रटः (?)	१४
उदयो वृद्धावुदय०	विश्वप्रकाशः	४०९
उपगम्य रघुव्याघ्रः	रामायणम् (?)	२७
उपमानादाचारे	पाणिनिसूत्रम् ३/१/११०	३०७
उपमानानि सामान्यवचनैः	पाणिनिसूत्रम् २/१/५५	९२
उपमितं व्याघ्रादिभिः	पाणिनिसूत्रम् २/१/५६	३१५

प्रतीकम्	आकरः	पृष्ठम्
उपसर्गेण धात्वर्थः	द्र० सिद्धान्तकौमुदी ८/४/१८	६, ३१२
उभौ रम्भास्तम्भा०		११८
उमास्तनोद्भेदमनुप्रवृद्धः	कुमारसंभवम् ७/२४	२७
उषविद०	पाणिनिसूत्रम् ३/१/३८	३४०
उ संबोधनरोषोक्त्योः	मेदिनीकोशः (अव्यय०) ४	३९७
ऊर्ध्वे दृग्भ्यां भ्रुवौ	अमरकोषः २ ६/९२	३३८
ऋत्यकः	पाणिनिसूत्रम् ६/१/१२८	७६
एकः पूर्वपरयोः	पाणिनिसूत्रम् ६/१/८४	१६६
एकस्य सकृच्च	पाणिनिसूत्रम् ५/४/१९	३८९
एकेन यस्य यमिनः	मङ्गलश्लोकः	१
एवं वादिनि देवर्षौ	कुमारसंभवम् ६/८४	३७
एषोऽस्मि भोः कार्यवशात्०		१०४
कंशंभ्यां बभयुस्तितुतयसः	पाणिनिसूत्रम् ५/२/१३८	४
कङ्कणादिविमुक्तापि		२५
कच्चित्कामप्रवेदने	अमरकोषः ३/४/१४	३९१
कण्ठाभरणमनर्घ्यम्	मङ्गलश्लोकः	१
कदल्यप्सरसो रम्भा	शाश्वतः	४१०
कत्तो मणाम इच्चं		४१
कबरी केशवेशोऽथ	अमरकोषः २/६/९७	३०८, ३९४
कमठकच्छपौ	अमरकोषः १/१०/२१	३५१
कमलमनम्भसि	द्र० काव्यप्रकाशः १०/४४९	११८
कमला अण्णसणिआ	गाथासप्तशती २/१०	१३५
कमलानि मिमीलन्ति		४६
कमलिनि कुशलं ते		५३
कमलिनीवनसंचरण०		१०८
करौ धुनाना		२७
कर्तरि कृत्	पाणिनिसूत्रम् ३/४/६७	१३
कर्तर्युपमाने	पाणिनिसूत्रम् ३/२/७९	३०६
कर्तुः क्यङ् सलोपश्च	पाणिनिसूत्रम् ३/१/११	३०७
कर्परोऽस्त्री कपालेऽपि	मेदिनीकोशः २७/१२३	३३७
कर्पूरकुन्दगौरीम्		२१०
कर्मप्रवचनीययुक्ते	पाणिनिसूत्रम् २/३/८	२४४
कलिकामधुगर्हणा	द्र० काव्यलङ्कारसूत्रवृत्तिः ४/१/६	१३९
कल्पितार्थं नेयार्थम्	काव्यालङ्कारसूत्रम् २/१/१३	८

प्रतीकम्	आकरः	पृष्ठम्
कविकल्पलता		५३
कविवागभिनेयश्च		११५
कषादिषु यथाविध्यनु०	पाणिनिसूत्रम् ३/४/४६	१६०
का त्वं शुभे	रघुवंशम् १६/८	३६, ४६
कान्तारतरुतलासित०		१३६
कामिनां मण्डनश्रीर्व्रजति		१४९
कारणेन विरूपं यत्		२५६
कार्यारम्भेषु संरम्भः	साहित्यदर्पणः ३/१७८	३२६
कालश्यामलमेचकाः	अमरकोषः १/५/१४	३६६
कालिका श्यामिकाचण्डचोः	शाश्वतः	३३६
काव्यं कर्त्तुं विचारयितुम्०	काव्यप्रकाशः १/३ वृत्तौ	५२
काव्यशोभायाः कर्तारो धर्माः	काव्यालङ्कारसूत्रम् ३/१/१	३६
किणः स्यान्मृतशोणिते	रत्नकोषः	३६३
किन्त्वस्ति काचिदपरापि		१२८
किमेत्तिङव्ययघादा०	पाणिनिसूत्रम् ५/४/११	२७७
कियत्तदेकान्येभ्यः		२१०
कीर्ति स्वर्गफलामाहुः	द्र० काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिः १/१/५	२
कुकविप्रबन्ध इव		५
कुलिशशिखरखर०		१०८
कुशलं क्षेममस्त्रियाम्	अमरकोषः १/४/२६	३७९
कृताभिषेका महिषी	अमरकोषः २/६/५	३६४
कृदभिहितो भावः	व्याडिपरिभाषा १११	३२०
केवलं बुद्ध्युपादान०		२
कोषोऽस्त्री कुड्मले	मेदिनीकोशः ३१/१०	३५०
को हि प्रतीतिसारे काव्ये		२४२
कौस्तुभो मणिः	अमरकोषः १/२८	४०१
क्रमकौटिल्यानुल्वणत्व०	काव्यालङ्कारसूत्रम् ३/२/४ वृत्तौ	५३
क्रियासमभिहारे लोट्	पाणिनिसूत्रम् ३/४/२	१२७
(क्रिया) समभिहारे वुन्	पाणिनिसूत्रम् ३/१/१४९	३५९
क्षेत्रमध्यं विशालाक्षी	मङ्गलश्लोकः	१००
क्षोभस्फुरित०	मङ्गलश्लोकः	२३४
गत्यर्थाकर्मक०	पाणिनिसूत्रम् ३/४/७२	१५४
गर्भावकाशभेदेष्वन्तरम्०		३१०
गलिस्तु वहनाशक्ते	रत्नकोषः	३६३
गामभ्याज शुक्लां दण्डेन		१२४

प्रतीकम्	आकरः	पृष्ठम्
गीर्वाणसुभटः कश्चित्		२०५
गुणवचनानामाश्रयतः		३८९
गुणस्तन्तौ च शीलादौ		३५०
गौः शराक्षिपयः		८
ग्रावोपलाश्मानः	अमरकोषः २/३/४	३४८
घटना श्लेषः	काव्यालङ्कारसूत्रम् ३/२/४	५३
घनजीमूतमुदिर०	अमरकोषः १/३/७	३६६
घरूप०	पाणिनिसूत्रम् ६/३/४३	१४३
घृतघृणाधर्मेभ्यो०		४
चञ्चद्भुजभ्रमित०	वेणीसंहारम् १/२१	२४
चतुरश्छयतावाद्यक्षर०	पाणिनिसूत्रम् ५/२/५१ वा०	३१३
चत्वारि वाक्परिमिता	ऋग्वेदः १/१६४/४५	२
चन्द्रादिकाष्ठचञ्जनयोः शलाका	मेदिनीकोशः (?)	३३७
चन्द्रे कलङ्कः		३८
चरेष्टः	पाणिनिसूत्रम् ३/२/१६	६
चषकं पानपात्रं स्यात्	हारावली	३३३
चित्रभानुर्विभावसुः	अमरकोषः १/१/५६	३५६
चिरकालपरिप्राप्त०	द्र० काव्यप्रकाशः ७/१६६	६
चूडा शिखायां	मेदिनीकोशः १३/१३	४००
जम्बालः पङ्कोऽस्त्री	अमरकोषः १/१०/९	३४६
जलं नीचे च मूर्खे च	विश्वप्रकाशः	३५०
जलाशया जलाधाराः	अमरकोषः १/१०/२५	३७५
जातिकालसुखादिभ्यः	पाणिनिसूत्रम् ६/२/१७०	१५१
जातौ जातौ यदुत्कृष्टम्		९१
टङ्कः पाषाणदारणः	अमरकोषः २/१०/३४	४१४
त एव विनिवेश्यन्ते	ध्वन्यालोकः ३/४	६४
तत उदित उदार०	द्र० काव्यप्रकाश ७/२१२	१५
तत्करोति०		३३६
तत्र भवः	पाणिनिसूत्रम् ४/३/५३	७
तथापि स्मर्तॄणां वरद	महिम्नस्तोत्रम् २४	७१
तन्त्रं प्रधाने सिद्धान्ते	अमरकोषः ३/३/१८५	३०९
तरुप्रकाण्डे स्कन्धो ना	विश्वप्रकाशः	३२२
तस्याः सुस्राव नेत्राभ्याम्		४१

प्रतीकम्	आकरः	पृष्ठम्
तस्यां विज्ञातमात्रायाम्	द्र० वाक्यपदीयम् १/१४२ वृत्तौ	१
तस्येदम्	पाणिनिसूत्रम् ४/३/१२०	३१०
ताला जाअन्ति	द्र० ध्वन्यालोकः २/१ वृत्तौ, विषमबाणलीलायाम्; गाथासप्तशती ९८३	१२०
तिङश्च	पाणिनिसूत्रम् ५/३/५६	२७१
तीरदेशे तटी मता		३५३
तुतुबतुह्यतुब्भतुज्झा ङसः		१६७
तुरङ्गकान्तामुखहव्य०	शिशुपालवधम् ३/३३	८
तृतीयादिषु भाषितपुंस्कम्०	पाणिनिसूत्रम् ७/१/७४	१११
तेषां गोपवधूविलास०	द्र० ध्वन्यालोकः २/५ वृत्तौ	३९
त्यजतो मंगलक्षौमम्०		१७
त्वामनुनाथते	द्र० काव्यप्रकाशः ७/१४२	१४
दण्डं प्रकाण्डे	मेदिनीकोशः १३/१५	३५०
दिग्धो विषाक्तबाणे	मेदिनीकोशः १९/७	४०४
दीप्तार्थं बाधते यत्र		८९
दुहिपच्योर्बहुलं०	पाणिनिसूत्रम् ३/१/८७ वा०	१२१
देवताभक्तितो मुक्तिः		३५
देवाधिपो वा		११८
देवी कृताभिषेकायाम्	अमरकोषः १/७/१३	४०३
दोषः स्याद् दूषणे	मेदिनीकोशः ३१/१५	३५०
द्वित्राण्यम्बुजिनीदलानि		११८
द्व्यर्थैः पदैः पिशुनयेत्		९२
धवलाइं गलेत्ति		८५
धर्माणामेकनिर्देशेऽन्यसंवित्		१९
धर्मो गुणादौ लोकेशे	रत्नकोषः	३७०
धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल्	पाणिनिसूत्रम् ३/३/१०८ वा०	३८७
घि च	पाणिनिसूत्रम् ८/२/२५	३५१
धुअमेहं		११७
धुरो यड्ढकौ	पाणिनिसूत्रम् ४/४/७७	३६३
ध्वाङ्क्षात्मघोषपरभृद्०	अमरकोषः २/५/२०	३०६
न गर्भिण्याः निवेत्क्षीरम्		१२
नग्नोऽवासा दिगम्बरः	अमरकोषः ३/१/३९	३७१
न घटनामन्तरेण काव्यभावः		१७३
न दुहस्नुनमां यक्चिणौ	पाणिनिसूत्रम् ३/१/८९	१२१

प्रतीकम्	आकरः	पृष्ठम्
न निर्धारणे	पाणिनिसूत्रम् २/२/१०	३४९
नपुंसकत्वं कर्मत्वम्		३८९
नपुंसकमनपुंसकेन	पाणिनिसूत्रम् १/२/६९	१०२
नमःस्वस्तिस्वाहास्वधा	पाणिनिसूत्रम् २/३/१६	३९२
न माङ्योगे	पाणिनिसूत्रम् ६/४/७४	३७३
नरको निरयः	अमरकोषः १/९/१	३२२
न लोकाव्ययनिष्ठा०	पाणिनिसूत्रम् २/३/६९	७४
न विद्यते यद्यपि	काव्यादर्शः १/१०४	२४८
नव्यो नवीनो नूतनः	अमरकोषः ३/१/७७	३३५
न ह वै सशरीरस्य०	छान्दोग्योपनिषद् ८/१२/१	२
नागो हस्तिभुजङ्गयोः	शाश्वतः	४१०
नाथते कुचयुगम्	काव्यप्रकाशः ७/१४२	४
नाभ्यस्ताच्छतुः	पाणिनिसूत्रम् ७/१/७८	३८०
नालो नालमथास्त्रियाम्	अमरकोषः १/१०/४२	३५०
नास्त्येव तत्काव्यं यत्र०		३
निकषः कषरेखायां		३७३
निगमो नगरे वेदे	मेदिनीकोशः २५/४५	३९७
निचोलः प्रच्छदपटः	अमरकोषः २/६/११६	४०२
निजमात्मीयनित्ययोः	विश्वप्रकाशः	३३१
नित्यवीप्सयोः	पाणिनिसूत्रम् ८/१/४	१९०
निधुवनमायोजनमाहुः	हारावली	४०५
निमित्तात् कर्मयोगे	पाणिनिसूत्रम् २/३/३६ वा०	२०१
निर्वेश उपभोगः स्यात्	अमरकोषः ३/२/२०	३६२
निषेधप्रसङ्गे विशेषभणिति०		१२८
निष्ठुरं परुषम्	अमरकोषः १/६/१९	३८९
नीचः प्राकृतश्च	अमरकोषः २/१०/१६	३६९
नीरक्षीराम्बुशम्बरम्	अमरकोषः १/१०/४	३१६
नेयार्थं यत्त्वशक्तितः	द्र० काव्यप्रकाशः ७/१५७	८
नैवादर्शि न चाश्रावि		२७
पङ्गुः खञ्ज इति स्मृतः	हारावली	३५८
पञ्चमं लघु सर्वत्र	छन्दोमञ्जरी ४/७	१९
पञ्चमी (भयेन) इति योगविभागात्	द्र० पाणिनिसूत्रम् २/१/३७	१६७
पडिकम्मदूइपेसण		१३८
पडिवक्खमण्णुपुंजे		१३५
पतिचण्डिभ्यामालञ्	उणादिसूत्रम् ४३१६	१६६

प्रतीकम्	आकरः	पृष्ठम्
पथिकः पान्थ इत्यपि	अमरकोषः २/८/१७	३६६
पदादिविशेषानुपादानात्		५
पदार्थे वाक्यरचनम्	काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिः ३/२/२	४८
पद्यं चतुष्पदी	काव्यादर्शः १/११	१०७
पन्थिअ ण एत्थ	द्र० काव्यप्रकाशः ४/५८	४७
परतो व्यवहारज्ञः		३५८
परः संनिकर्षः संहिता	पाणिनिसूत्रम् १/४/१०९	१४
परायणमाश्रये	विश्वप्रकाशः	४०५
परार्थे यः पीडाम्	मल्लटशतकम् ५६	१३५
परिणामादियोगेन		२५६
परुषाभिधायिवचनाद्		१७६
पर्यायार्हणोत्पत्तिषु ण्वुच्	पाणिनिसूत्रम् ३/३/१११	२०९
पल्लविअं विअ		६०
पल्लवे विद्रुमे	धरणिकोशः (?)	४१०
पल्लवोऽस्त्री किसलयम्	अमरकोषः २/४/१४	३१५
पश्चादिव गतिर्वाचः		२२
पश्य सलिलं पयोधेर्दूरं०		१३९
पाकस्थानमहानसे	अमरकोषः २/९/२७	३३३
पाठाक्षराणि मुरजे		२००
पारुष्यमतिवादः स्यात्	अमरकोषः १/६/१४	३५३
पारे मध्ये षष्ठ्या वा	पाणिनिसूत्रम् २/१/१८	१०
पाशः पक्षश्च हस्तश्च	अमरकोषः २/६/९८	३२३
पिता मात्रा	पाणिनिसूत्रम् १/२/७०	३७१
पुमान् स्त्रिया	पाणिनिसूत्रम् १/२/६७	३४३
पुरः पाण्डुच्छायं	काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिः ३/२/२	८९
पुराणचित्रस्थानीयम्		४१
पुष्करं करिहस्ताग्रे	विश्वप्रकाशः	३५५
पुष्करावर्तसंवर्तकाल०		३४९
पुष्पपुष्पस्रजोर्माल्यम्		३६२
पुंयोगादाख्यायाम्	पाणिनिसूत्रम ४/१/४८	३४६
पुंस्याकाशविहायसी	अमरकोषः १/२ (३१)	३१३
पोगण्डस्तु ततः परम्		३५८
पोटा स्त्रीपुंसलक्षणा	अमरकोषः २/६/१५	११७
प्रकारे गुणवचनस्य	पाणिनिसूत्रम् ८/१/१२	१८९
प्रति प्रतिनिधौ चिह्ने		३८१

प्रतीकम्	आकरः	पृष्ठम्
प्रतिबिम्बं प्रतिमा	अमरकोषः २/१०/३५	३३३
प्रतिबिम्बे च कान्तौ		३४९
प्रतिलोमं विनिक्षेप्य०		२१७
प्रतिहस्तः प्रतिनिधौ	विश्वप्रकाशः	३२३
प्रत्यनीकमभिप्रेतम्		२५६
प्रत्ययः शपथे		३८४
प्रनिरन्तः शरेक्षु०	पाणिनिसूत्रम् ८/४/५	१६२
प्रवासगमने देया:	रसिकसर्वस्वम्, जगद्धरकृतम्	३२७
प्राक्शिराः शयीत		६७
प्राच्याः प्रतीचीमर्धचन्द्रः		६७
प्रावृष एण्यः	पाणिनिसूत्रम् ४/३/१७	३६६
बर्हिपत्रकृतापीडम्	गोपालध्यानम्	१४०
बाध्यानामङ्गभावं वा	ध्वन्यालोकः ३/२०	९४
बाल आषोडशाद्वर्षात्	मनुसंहिता	३५८
बीभत्साच्च भयानकः	नाट्यशास्त्रम् ६/३९	११५
ब्रह्मभ्रूण०	पाणिनिसूत्रम् ३/२/८७	८
ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः	पाणिनिसूत्रम् ५/४/७८	७३
ब्राह्मं सूत्रमुरस्थले		३७
भक्तिर्विभागे सेवायाम्	मेदिनीकोषः १६/३७	३०४
भक्ष्ये विरागः		३३९
भिन्नकण्ठध्वनिर्धीरैः		१३८
भिन्नमर्गान्तैः		६५
भीमो भीमपराक्रमः		१३६
भुवो नीचैर्नीचै०		५०
भूतपूर्वे चरट्	पाणिनिसूत्रम् ५/३/५३	९
भूतभव्यसमुच्चारणे	द्र० काव्यप्रकाशः ५/३, वृत्तौ	२४७
भृशामिव्	पाणिनिसूत्रम् ७/४/७६	३८६
भेर्यामानकदुन्दुभी	अमरकोषः १/७/६	३८६
मण्डलं बिम्बदेशयोः	विश्वप्रकाशः	४०९
मतल्लिका मर्चिका	अमरकोषः १/४/८७	४०४
मधु द्विरेफः कुसुमैकपात्रे	कुमारसंभवम् ३/३६	१३६
मधु पुष्परसक्षौद्र०	अमरकोषः ३/३/१०३	३९८
मधुमथो हरिभृङ्गयोः	शाश्वतः	३२४

प्रतीकम्	आकरः	पृष्ठम्
मधुरा कुञ्चितान्ता	संगीतसर्वस्वम्, जगद्धरकृतम्	४०९
मन्दाक्रान्ता मभनतयुगं०		८६
मया तावद् दृष्टः		२७
मर्यादावान् कृतज्ञः		३३३
मलीमसं तु मलिनम्	अमरकोषः ३/१/५५	३३०
मस्जेरन्त्यात्पूर्वं०	पाणिनिसूत्रम् ८/२/२१ वा०	३८६
महारण्यमरण्यानी	अमरकोषः २/४/१	३५६
मा च लक्ष्मीर्निगद्यते	एकाक्षरकोषः	३७३
माद्यन्तु नाम कवयः		१६५
मानाद्रावणः	कौटिल्यार्थशास्त्रम् १/६	३५
मालेषीकेष्टकानां भार०	द्र० पाणिनिसूत्रम् ६/३/६५	४०६
मित्रं सुहृदि मित्रोऽर्के		३५०
मिथोऽन्योन्ये रहोऽर्थे	मेदिनीकोषः (अव्यय०) ८३	३०७
मीनजालघटितानि		१०९
मीलितं युक्तमुच्यते		२८०
मुखमास्ये च प्रारम्भे		३५०
मुख्या महाकविगिराम्	ध्वन्यालोकः ३/३७	८४
मुख्यार्थहतिर्दोषः	काव्यप्रकाशः ७/१	३
मूर्धकम्पमयमुत्तरं ददौ		५१
मूलकर्म तु कार्मणम्	अमरकोषः ३/२/४	३७०
मेदस्तु वपा वसा	अमरकोषः २/६/६४	३५७
मो नो धातोः	पाणिनिसूत्रम् ८/२/६४	१९९
म्यरस्तजम्नगा	वृत्तरत्नाकरः १/६	१९९
य एते यज्वानः		२३४
य एष आदित्यपथं व्याप्य	द्र० छान्दोग्योपनिषद् ४/११/१	१२१
यत् किञ्चित्तदभिसंधिपूर्वकं०	महाभाष्यम्	२४४
यत्तालीदलपाकपाण्डुवदनम्		१३६
यत्तु वक्रं वचः शास्त्रे		२५
यत्र मातङ्गगामिन्यः शीलवत्यश्च	हर्षचरितम्, उछ्वासः ३७	२५६
यत्पदानि त्यजन्त्येव	द्र० काव्यमीमांसा ५/२०	५२
यथारुचि यथार्थित्वम्		७५
यथाविध्यनुप्रयोगः	पाणिनिसूत्रम् ३/४/४	१२७
यथास्मै रोचते विश्वम्	ध्वन्यालोकः ३/४२ वृत्तौ	१२८
यद्यदादिशति स्वामी		३४
यस्य च भावेन भावलक्षणम्	पाणिनिसूत्रम् २/३/३७	२४४, २४५

प्रतीकम्	आकरः	पृष्ठम्
याते द्वारवतीं	ध्वन्यालोकः १/४ लोचनम्	२४
यात्राप्रसङ्गादुपवीणयन्ती		११८
युवराजस्तु कुमारः	अमरकोषः १/७/१२	४०३
येनाङ्गविकारः	पाणिनिसूत्रम् २/३/२०	२४४
यो यः शस्त्रं बिभर्ति	वेणीसंहारम् ३/३२	२४
रक्ताशोक कृशोदरी	विक्रमोर्वशीयम् ४/३४	३८
रणाश्वमेधे पशुतामुपागताः	द्र० काव्यप्रकाशः ७/१४६	३०
रत्नं रत्नधरोऽजनिष्ट	पुष्पिकाश्लोकः	४१५
रत्नेश्वरो नाम	पुष्पिकाश्लोकः	३०२
रमा लक्ष्म्यामपीष्यते	विश्वप्रकाशः	३७३
रसानुगुणशब्दार्थ०		२३५
रसिकसर्वस्वम्	टीकाकृज्जगद्धरकृतम्	३२६
रह वञ्जणसंजोए		८५
रागायतनसंस्मारि	रसिकसर्वस्वम्, जगद्धरकृतम्	३२७
रासभो गर्दभः खरः	अमरकोषः २/९/७७	३०६
रुमाघासकान्तादि०		२६
रूपादौ विषयः पुमान्		३९२
रौद्राच्च करुणो रसः	नाट्यशास्त्रम् ६/३९	११५
रौद्रादयो रसा	ध्वन्यालोकः २/९	२४
लक्षणहेत्वोः क्रियायाः	पाणिनिसूत्रम् ३/२/१२६	२४५, ३८६
लक्षणेत्थम्भूता०	पाणिनिसूत्रम् १/४/९०	२४४
लता प्रतानिनी वीरुत्	अमरकोषः २/४/९	३८६
लवलिः श्वेतपर्ण्यपि		३५२
लवली च लताभिदि	विश्वप्रकाशः	३५२
लवलेशकणाणवः	अमरकोषः ३/१/६२	३५६
लावण्यं चारुता मता	शाश्वतः	३१०
लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वात्		३८१
लेखनीकृतकर्णस्य		३५५
लेखनी लिपिसाधिका	रत्नकोषः	३५५
लेखा स्याल्लिपिकलयोः	विश्वप्रकाशः	३१०
वक्त्रभिप्रायं सूचयेयुः		१२०
वतंसः कर्णपूरे स्यात्	विश्वप्रकाशः	४०२
वराहः सूकरो घृष्टिः	अमरकोषः २/५/२	३४९
वर्णपदलिङ्गभाषा०	काव्यप्रकाशः ९/७ वृत्तौ	१६३

प्रतीकम्	आकरः	पृष्ठम्
वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः	पाणिनिसूत्रम् ४/१/३९	१६४
वर्षप्रमाण ऊलोपश्च०	पाणिनिसूत्रम् ३/४/३२	२६
वलक्षो धवलोऽर्जुनः	अमरकोषः १/५/१३	४१०
वष्टि भागुरिः	सिद्धान्तकौमुदी २/४/८२	९
वसतिः स्यादवस्थाने	विश्वप्रकाशः	३५०
वसने परिधूसरे	शाकुन्तलम् ७/२१	३९
वाक्यप्रतीतिमात्रार्थं		१३२
वाद्यन्ति दिग्गजगण्ड०		४३
वार्वारि जलम्	अमरकोषः १/१०/३	३१३
विघ्नोऽन्तरायः प्रत्यूहः	अमरकोषः ३/२/१९	३८१
विद्रुमो ना प्रवालेऽपि		३३६
विधिरत्यन्तमप्राप्तौ	द्र० अर्थसंग्रहः	१२२
विन्मतोर्लुक्	पाणिनिसूत्रम् ५/३/६५	२१२
विपराभ्या जेः	पाणिनिसूत्रम् १/३/१९	३३४
विभाषावृक्षमृग०	पाणिनिसूत्रम् २/४/१२	२३८
विभाषा सुपो बहुच्	पाणिनिसूत्रम् ५/३/६८	३६४
विरसविरामं कष्टं (यतिभ्रष्टम्)	काव्यालङ्कारसूत्रम् २/२/३	२०
विलापः परिदेवनम्	अमरकोषः १/६/१६	४०४
विविच्यमानगम्भीर०	मङ्गलश्लोकः	२३४
वीराच्चैवाद्भुतोत्पत्तिः	नाट्यशास्त्रम् ६/३९	११५
वेदच्छेदा शालिनी		२०
वेमाञ्जल्याद्याः स्त्रियाम्	प्राकृतव्याकरणम् ८/१/३५	२५७
वेला तत्तीरनीरयोः		३८५
वैकुण्ठो विष्टरश्रवाः	अमरकोषः १/१/१८	४०१
वैजयन्ती पताकायाम्	मेदिनीकोशः १६/२२१	३६०
व्रजति गगनं०		४१
शब्दार्थयोः पुनर्वचनं०	न्यायः	१५
शल्यमपि स्खलदन्तः		१३८
शषौ सरेफसंयोगौ	ध्वन्यालोकः ३/३	६४
शादः स्यात्कर्दमे शस्ये	मेदिनीकोशः १८/१६	३९६
शाद्वलः शादहरिते	अमरकोषः २/१/१०	३९६
शिफायां कारणे मूलम्		३५०
शिरोऽग्रे मस्तकेऽपि च	मेदिनीकोशः ३२/४१	३१६
शुद्धान्तश्चावरोधश्च	अमरकोषः २/२/१२	३३५
शृङ्खला निगडे त्रिषु	मेदिनीकोषः २८/१४१	३१७

प्रतीकम्	आकरः	पृष्ठम्
शृङ्गार एव मधुरः	ध्वन्यालोकः २/७	२४
शृङ्गाराद्धि भवेद्धास्यम्	नाटयशास्त्रम् ६/३९	११५
शृङ्गारे विप्रलम्भाख्ये	ध्वन्यालोकः २/८	२४
शेषाद्विभाषा	पाणिनिसूत्रम् ५/४/१५४	३५८, ३७९
श्रव्यात् प्रेक्ष्यं ज्यायः		११७
श्रीकण्ठः शितिकण्ठः	अमरकोषः १/१/३२	३८७
श्रीरामसिंहदेवाज्ञाम्	पुष्पिकाश्लोकः	३०२
श्रीरामसिंहदेवेन	मङ्गलश्लोकः	१
श्रुतिः ख्यातौ च वेदे च	विश्वप्रकाशः	३६०
श्रेष्ठेऽर्थवत्सार०	शाश्वतः	३७६
श्लौ	पाणिनिसूत्रम् ६/१/१०	३८६
षढोः कः सि	पाणिनिसूत्रम् ८/२/४१	४०४
षष्ठी	पाणिनिसूत्रम् २/२/८	१०४
षष्ठी चानादरे	पाणिनिसूत्रम् २/३/३८	२४४
षाडवौडविके जाती	मतङ्गः	३५
संपाल्लणम उलिझविवर		२३६
संबन्धे यस्य		२५६
संहतचक्रवाकयुगा		१९
संहितैकपदे नित्या	सिद्धान्तकौमुदी ८/४/१८	१४
स एव चोभयात्मार्थं		२९०
सकलकलं पुर०	द्र० काव्यप्रकाशः ९/८५ वृत्तौ	२६९
सज्जः स्यात्संनद्धे त्रिषु	मेदिनीकोशः ८/१८	३८७
सप्तम्यां चोपपीड०	पाणिनिसूत्रम् ३/४/४९	३८७
सप्ताश्वा नव दन्तिनः		३८३
सबन्धुराष्ट्रो विननाश	कौटिलीयार्थशास्त्रम् १/६	३५
समयः शपथे काले	विश्वप्रकाशः	३२६
समयः स्यात्काल आचारे	शाश्वतः	३२६
समासनिवृत्तिपरमेतद्	काव्यालङ्कारसूत्रम् ३/१/२० वृत्तौ	३९
समाः स्नुषाजनीवध्वः	अमरकोषः २/६/९	३९५
समुच्चयेऽन्यतरस्याम्	पाणिनिसूत्रम् ३/४/३	१२७
समुच्चये सामान्यवचनस्य	पाणिनिसूत्रम् ३/४/५	१२७
समूहेऽपि मतो लोकः	रत्नकोषः	३६७
समौ कञ्चुकनिर्मोकौ	अमरकोषः १/८/९	३२१
सरिगामपधानिश्च		१९९

प्रतीकम्	आकरः	पृष्ठम्
सर्व एवानुप्रासाः प्रायेण		१७६
सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विप्	पाणिनिसूत्रम् ३/१/११ वा०	२०५
सलिलमये शशिनि		१२०
सलीलकरकमलतालिका०		१०८, ११०
सलीलपाणिद्वयलोलना०		४
सविमो अणज्जुण०		११८
सहयुक्तेऽप्रधाने	पाणिनिसूत्रम् २/३/१९	३६१
सहस्रेण पितुर्माता	मनुसंहिता २/१४५	३७३
स हि चक्षुर्भगवतः		२३५
संशतावुपचये ऋद्धिः	नानार्थः	३९६
सामण्णसुन्दरीण		६२
सारः सारस्वती मूर्तिः		१६८
सिद्धिर्महाराष्ट्रीतः		१०६
सिद्धिः शौरसेनीतः		१०६
सिध्मादेराकृतिगणत्वात्	द्र० पाणिनिसूत्रम् ५/२/९७	१७४
सिन्धुरब्धौ पुमान्नद्याम्०		३५३
सिसिरपडिरोह०		११७
सुप्रांशुस्तु धैवत०		३५
सुरा वरुणात्मजा	अमरकोषः २/१०/३९	३३३
सुवर्णपुष्पां पृथिवीं	द्र० ध्वन्यालोकः १/१३ वृत्तौ	१३६
सूच्यग्रे सीवनद्रव्ये	विश्वप्रकाशः	३४२
सृजिदृशोर्झल्यमकिति	पाणिनिसूत्रम् ६/१/५८	४०४
सेयमाकीर्यमाणापि	द्र० वाक्यपदीयम् १/१४२ वृत्तौ	१
सेला स्यादुत्तमा नारी	देशीकोशः	२०८
स्तनितं घनगर्जितम्	अमरकोषः १/३/८	३७३
स्तोश्चुना श्चुः	पाणिनिसूत्रम् ७/४/४०	१९९
स्त्रीरजःशास्त्रयोस्तीर्थम्		१४६
स्थानेषु विवृते वायौ	द्र० वाक्यपदीयम् १/१४२ वृत्तौ	२
स्मोत्तरे लङ् च	पाणिनिसूत्रम् ३/३/१७६	७७
स्यादट्टः क्षौममस्त्रियाम्	अमरकोषः २/२/१२	३३०
स्यादुत्पीडः समूहेऽपि	रत्नकोषः	३३०
स्यान्मर्दनं संवाहनम्	अमरकोषः ३/२/२२	३३२
स्रष्टा प्रजापतिर्वेधाः	अमरकोषः १/१/१७	४०१
स्वच्छन्दमन्दयोः स्वैरम्	अमरकोषः ३/३/१९२	४०२
स्वरव्यञ्जनमध्ये विसर्गपाठः		४४

प्रतीकम्	आकरः	पृष्ठम्
स्वाङ्गकर्मकाच्चेति	पाणिनिसूत्रम् १/३/२७ वा०	१४
स्वाङ्गमव्यवधायकम्		८१
स्वात्मेन्दुवह्नि०		१३५
हन्तेर्डः	द्र० पाणिनिसूत्रम् ३/२/१०१	८
हरिः कृष्णे च सिंहे च	द्र० धरणिकोशः पृ० १८१	८
हलश्च	पाणिनिसूत्रम् ३/३/१२१	३४६
हस्ते लीलाकमल०	मेघदूतम् २/२	४४
हस्त्यश्वरथपादातम्	अमरकोषः २/८/३३	३८२
हावाः क्रियाः शृङ्गार०	अमरकोषः १/७/३२	३७३
हिमकाषिहतिषु च	पाणिनिसूत्रम् ६/३/५४	६३
हिमानी हिमसंहतिः	अमरकोषः १/३/१८	३४५

टीकोद्धृतग्रन्थकृदनुक्रमः

नाम	पृष्ठम्
आराध्याः	२४६
काश्मीरिकाः	१६८
गौतमः	१४०
पाणिनिः	१०२
पूर्वाचार्याः	१८९
भट्टबाणः	२५६
भरतमुनिः	१०४, ११५
राजशेखरः	१०२
वररुचिः	१०२